

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૬૫૩

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ઠાણભાઈનો સ્નાન

વિષય ૬૩૫ : ૪ : ૬ ઠાણ

શ્રી
મહાભારતનો સાર.
અથવા
પાંડવકૌરવનું વૃત્તાંત.

આર્ય ભાષામાં તેમજ વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ અર્થે
(ઐતિહાસિક, વ્યાવહારિક અને પારમા-
ર્થિક વિષયોનો ઉત્તમ ભંડાર.)

મૂળ ઉપરથી તૈયાર કરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા
વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દ્વિવેદી.
પુસ્તકો પ્રગટ કરનાર તથા વેચનાર,
નિવાસી જામનગર.

સંવત ૧૯૫૯. સને ૧૯૦૩.

મૂલ્ય રૂ. ૧—૮—૦ દોઢ.

કચ્છાનો ૧—૪—૦ શાવા.

અમદાવાદ.

શ્રી " જૈન " પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
શા. જેઠાલાલ દલસુખભાઈએ છાપ્યું.
૬૫૩ ગુજરાત અમદાવાદ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી ડૉપીરાઈટ સંગ્રહ

અથ સ્વામિત્વનો સર્વ પ્રકારનો હક્ક સને ૧૮૬૭ ના આક્ટ
૨૫ પ્રમાણે રદ કરાવી સ્વાધીન રાખ્યો છે.

અર્પણ પત્રિકા.

ગૌઆદિણુ પ્રતિપાળ નેક નામદાર
શ્રીમન્ મહારાજાધરાજ જાડેજા કુળદીપક
જામશ્રી જસવંતસિંહજી બહાદુર

સંસ્થાન જામનગર.

ખુદાવંદ મહારાજા સાહેબ,

ભરતખંડના શ્રેષ્ઠ રાજાઓની પંક્તિમાં આપ નામદાર
ગણાયા છે, વિદ્યાજ્ઞાન મેળવ્યું છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે
છો, નીતિ નિપુણ છે, પ્રજાના હિત સાર પ્રયાસ કરે છે,
પ્રજાને વિવિધ વિદ્યાદિ સાધનો અને કળા શીખવવામાં ઉ-
ત્સાહથી અમૂલ્ય આશ્રય આપી તેઓનાં કલ્યાણ માટેની
સદા કાળજી રાખી તન, મન અને ધનથી ઉત્કર્ષા બતાવી ની-
તિનાં, ઐતિહાસિક અને આવાં રાજકીય વગેરે અન્ય ભાષા
ઓનાં ઉપયોગી પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો કરાવીને ગુર્જર ભાષાની
વૃદ્ધિને પુષ્ટિ આપવા આપ નામદાર ખંત રાખો છે; વળી
સાંપ્રત કાળમાં આપ નામદાર રાજ્યની લગામ હાથમાં લે-
વ છે. તે શુભ પ્રસંગ પૂર્ણ થઈ ગયા બાદ આપના પૂજ્ય
પિતાજીને પગલે ચાલશે એવી જે તમામ રૈયત અને રા-
જ્યના હિતચિંતક મહુષ્યોની ઇચ્છા છે તે પાર પાડવામાં આ
એક રાજ્યકીય નીતિ અને સાહિત્ય વિષયને લગતા અમૂલ્ય
વૃત્તાંતનો સુબોધકારક “મહાભારત” ગ્રંથ જેમાં ચંદ્રવંશી
પાંડવ કૌરવો અને યદુકુળમણિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આદિ દેવાંસી
મહાન્ પુરૂષોનાં ચરિત્રો છે, તે પુસ્તક ધણુંજ ઉપયોગી થઈ
પડશે એવી આશાથી અત્યંત નમ્રતા પૂર્વક આપને પ્રેમ
અને માનપૂર્વક આ મહાન્ ખુશાલીમાં અર્પણ કરી અત્યા-
નંદ પામું છું; તે સ્વિકારવા કૃપા કરશો.

હું છું,

આપ મહારાજાશ્રીના સદ્ગુણોનો પ્રસંશક આજ્ઞાંકિત,
વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દ્વિવેદી.

આશિર્વચન.

દોષક છંદ.

શ્રીયુત ધૃંદ તથા મુખકંદ, ચંદ્ર તણે કુળ પૂરણ ચંદ્ર;
તે યદુવંશ પ્રદીપક દીવો, જન્મ જસાણ જુગોજુગ લવો. ૧
શ્રેષ્ઠ ચરિત્ર પવિત્ર પિતાણ, તૂલ્ય થવા નિજ ચિન્હ છતાણ;
પ્રેમ પ્રજા રસ પૂરણ પીવો, જન્મ જસાણ જુગોજુગ લવો. ૨

શિખરિણી.

શ્રિયા આયુઃ કર્તી મુખક વણિ સંપત્તિ સહિતે,
સકુમાર રતન પ્રથિત ગુણ ધર્મ સદ નિતે;
પ્રજા પ્રીતિ પામે સદય મહેદં શંકર રહો,
અહુ ચિતે નિત્યે નગર નૃપતી શ્રી વિજય હો. ૧

શાર્દૂલવિકિરિતવૃત્ત.

શ્રી સિદ્ધિ ગણનાથ, ધૂર્જટિતનું, સુ ક્ષેમ આપો સદા,
શંભુનો ધનનાથ રાજભુવને, સંપત્તિ દો સવંદા;
દેવી દૈત્યવિમર્દિની, વિજયશ્રી આપો કરી ખત ને,
શ્રી વીભેશ મુ પુત્ર જન્મ નૃપતિ, શ્રીમાન યશવંત ને.

વસંતતિલકાવૃત્ત.

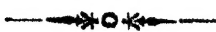
પામે સદા મુજશ વિશ્વવિષે વિશેષે,
વ્યાપો મુંગુણ તણું, ગાયન દેશદેશે;
પ્રીતિ પ્રજાની દિનનીશ અપાર પામે,
વીભેશપુત્ર યશવંત નૃપાળ જામે.
રક્ષો સ્વધર્મ, નૃપવંશ વિશાળ થાજે,
વિશ્વે વળી ગુણીજનો ગુણ ગીત ગાજે;
દાનેશ્વરી પિતૃ સમા યશવંત રાજ-
થાઓ વિશાળ નિજ દેશનો શ્રેષ્ઠ માજ.

ગીતિ.

મુજશ, વિજય, ધન, આયુ, વિપુલ વિશેષે સદાય નૃપ લેજો;
શ્રી યશવંત નૃપતિપ્રતિ, જીવન ઉન્નતિ કૃપાળુ પ્રભુ દેજો.

પ્રસ્તાવના.

મહાભારતની કથા એવી તો સદુપદેશક અને રસિક છે કે, દુનિયાના સઘળા ઐતિહાસો તેની પાસે ગાંભીર્ય અને મનોહરત્વમાં ટકી શકતા નથી, ઉત્તમ અને રસીલા ઐતિહાસોને જાણવાની ઇચ્છા દરેક મનુષ્યને થાય એ સ્વાભાવિક છે. ધણા જુના કાળથી જાહોજલાલી તથા પ્રખ્યાતિ ભોગવતા ભતરખંડના ભરતવંશી પ્રખ્યાત મહાન પુરોહિત એ ચરિત્ર તેમાં પણ ખાસ પાંડવ કૌરવનું વૃત્તાંત ધણા ખરાને જાણીતું છે. પાંચ પાંડવ અને છઠ્ઠાં દ્રૌપદીની છખીઓ જગે જગે જણાય છે અને તેમનાં વિવિધ ચરિત્રો સ્થળે સ્થળે પુરાણમાં ગવાય છે, નાટકમાં પણ દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણનો ઠાક જુદોજ થાય છે અને માણુભટો પણ ચકલે ચકલે ભારતની કથાઓ ગજવી મુકે છે. આ સઘળાનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે, આ ઐતિહાસ વાંચના કે સાંભળવાથી આલોક તથા પરલોક એ બન્ને સુધરે છે. આ ગ્રંથના આદારે પવિત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર છપાયું છે અને તેમાં જૂદી જૂદી જાતનાં અનેક સદુપદેશો મળી આવે છે, પણ તેમાં ઉપાખ્યાનો અને ઉપદેશોનાં લખાણો એટલાં બધાં વિસ્તૃત અને સંકલિત છે કે તેમાંથી મુખ્ય કથા એકત્ર તારવી ગ્રહણ કરતાં ધણો શ્રમ અને સમય લાગે છે અને કદી કંટાળો પણ આવે છે, એટલા જ નહીં પાખા મહાભારતની ઉપકથા શીવાયની ટુંક કથા મેં મૂળ ગ્રંથ ઉપરથી લખી છે, તેથી ઉપરની ગાડ્યણો દૂર થશે એમ ધારું છું.

આ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ જગતના અનેક વ્યવહારોં ધણી સારી રીતીએ બતાવી આપે છે કે, વિષયાસક્તિ, જુગાર, અને અતિશય સ્વાર્થ લંપટતા વિગેરે દુષ્ટ વૃત્તિઓ અને કુટેવો કેવા કેવા પ્રકારથી ઝાણા અને વિવેકી મનુષ્યોમાં પણ જડ થાલી તેને જડ બનાવે છે અને તેનાં પરિણામો કેવાં ખરાબ આવે છે તે તથા બાળકોને અભ્યાસ કરાવવાની શૈલી, પ્રાચીન કાળની સ્વયંવર રીતિ, યજ્ઞ મહોત્સવ, ઘૂતમાં ભરેલા નાશકારક પ્રપંચો, પતિવ્રતાનો પ્રભાવ, નીતિ શિક્ષણ, ધીરજ અને શૂરવીરપણાની ખુબી, પૂજ્ય પુરોહિત તરફ બેદરકાર રહેવાનું ફળ, દુરાચારીની દુર્દશા, મુનિઓનાં બોધવચનો, છગકપદ અને કુસંપના છેડાઓનો દેખાવ, ગોરક્ષાની અગત્ય, સભાઓ તથા તેમાં થતાં ભાષણોની અસર, નીતિનો બોધ, બયંકર પ્રતિજ્ઞાઓ, બુદ્ધની રચનાઓ, કશ્ણા જનક દેખાવો અને વીરોનાં અદ્ભૂત પરાક્રમો વિગેરે જે જે આવતો મનુષ્ય માત્રને જરૂર જાણવી જોઈએ તે સઘળી આ ગ્રંથમાં આવી ગઈ છે તેથી આ માયિક સંસારમાં આસક્ત થઈ રહેલાં માનવીઓને ઉત્તમ બોધ

મળી શકેછે, અને જન્મનું સાર્થક કરવાનો તથા આત્માનું કષ્ટાણુ કરવાનો માર્ગ પણ મળી શકેછે.

આયોની યુનામાં યુની નીતિ, રીતિ, રિથિતિ, તથા કૃતિ અને રાજ્યાધિકાર ભોગવવા વગેરેનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા ધરાવનારાઓની ઇચ્છા આ ગ્રંથ વાંચવાથી પૂર્ણ થશે, તેમજ કામી, ક્રોધી, લોભી, દ્વેષી-લજ્જાથી નિર્દય અને અભક્ત, તેમજ પવિત્ર, ક્ષમાશીલ, સંતોષી પરોપકારી સુઅવાદી, દયાળુ-સદાચરણી અને ભક્ત કેવા કેવા હોયછે તે તેમનું પરિણામ જેવું સુધરેછે એ. તેમ પિતા પુત્ર, પતિ, સ્ત્રી, મિત્ર મિત્ર, રાજા પ્રજા, ગુરુ શિષ્ય, ભાઈ ભાઈ, સેવ્ય સેવક, અને સગાં સંબંધી આદિએ પરસ્પર કેમ વર્તવું વ્યવહાર કેમ ચલાવો, એ ઉત્તમ દ્રષ્ટાંતોથી સમજાવવા, શ્રીકૃષ્ણ, નારદજી, ભીષ્મપિતામહ, વિદુરજી, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, વ્યાસ, બૃહસ્પતિ, નકુલ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, માઈકેય, ધૌમ્ય, શુક્રાચાર્ય, જનમેજય, મનુ, અટ્વક, આદિનાં મહાવચનો તેમ દ્રૌપદી, સત્યભામા આદિ સતીઓના વિચારો દર્શાવ્યાછે. વળી આ ગ્રંથ ધર્મે જય અને પાપે હ્યતથા કુસંપથી નાશ થાયછે એની છાપ સુદ્રઢ છાપેછે, તેમ ચડતી પડતી ને સુખમાં દુઃખ ને દુઃખમાં સુખ કેવાં આવેછે, એ પણ બહુ સારી રીતે દર્શાવેછે.

આ મહાભારત ગ્રંથ કલ્પવૃક્ષ રૂપછે, જેના સંગ્રહાધ્યાય રૂપી ખીજ, પૌલોમ આસ્તિક ઇલાદિ પર્વ રૂપી મુળીયાં, અને ઉત્પત્તિ રૂપ મોટી શાખા છે, જેમાં સભા અને અરણ્ય પર્વરૂપી પશ્ચિમોના શાખાછે, વિરાટખંડ ઉદ્યોગ પર્વરૂપી સારછે, ભીષ્મ પર્વ રૂપી શાખાઓ, દ્રોણ પર્વ રૂપી પાંદડાં, કર્ણ પર્વ રૂપી સફેદ રંગ, શલ્ય પર્વ રૂપી સુગંધ, સ્ત્રી અને સૌપ્તિક પર્વ રૂપી છાયા, શાન્તિ પર્વ રૂપી મહોટાં રંગ, આશ્વમેધ પર્વ રૂપ અમૃતરસ, આશ્રમવાસિક પર્વ રૂપી ખેસવાનું ઠેકાણું અને મૌસલ તથા મહાપ્રસ્થનીક પર્વ રૂપી મેટા ડાખળીઓછે. એવો શ્રેષ્ઠ પુરૂષ રૂપી પક્ષીઓએ સેવેલો આ અક્ષય ભારત રૂપી વૃક્ષ મેઘની પેડે સર્વ ઠવિઓનું ઉપજીવન કરનારો થશે. એ ભારતરૂપી વૃક્ષનાં સ્નાદિત અને માત્ર રસવાળાં ધર્મ અને મોક્ષ રૂપી ફુલ અને ફળો છે, જે દેવતાઓથી પણ છેદતાં નથી. ભારતમાં વ્યાસજીએ કુરૂવંશનો વિસ્તાર, ગાંધારીની ધર્મશીલતા, વિદુરની યુદ્ધિ, કુંતીનું ધૈર્ય, વાસુદેવ ભગવાનનો મહિમા, પાંડવોની સત્યતા અને ધૃતરાષ્ટ્રનું કુટિલપણું ઇલાદિ વર્ણવ્યાં છે.

આ ગ્રંથની અંદર મુખ્યત્વે વીરરસનું પ્રાધાન્ય રહેલું છે એટલે અનેક વીરપુરુષોએ પોતાનાં મહાન પરાક્રમોથી તે યુદ્ધનું મહાભારત એવું નામ કાઢ્યું છે. જેવું તેનું નામ છે તેવોજ તે મોટો છતાં એમાંની સાધારણ

આપતો બહુ લાંબાવી નથી. તેમ અસાધારણ જાણવા જેવી આપતો પડતી મૂકી નથી. બહુ છોટી કિંમતમાં અલભ્ય લાભ આપનાર આ ગ્રંથ છે. રાજનીતિમાં કાબેલ કરનાર, વ્યવહારમાં ચતુરાઈ આપનાર, અને આર્ય ધર સંસારની નીતિ, રીતિ, સમજવનાર છે. આ બહુ માનનીય ગ્રંથમાં જે નીતિ દર્શાવી છે તે સેકડો વર્ષ થયાં તો પણ તેવાને તેવાજ પ્રેમથી લોકો વાંચે છે અને વાંચશેજ. ગમે તેટલાં વર્ષો વીતી જશે. તો પણ એનું મહત્ત્વ યદિચ્ચિત્ત પણ જોાહું થશે નહિ. એમાં લૌકિક અને પારમાર્થિક બન્ને નીતિનો સમાવેશ થાય છે. નીતિનાં સેવનથી ગમેલો કાળ સત્ય ગણાય છે. તેમ મૃત્યુ શય્યાપર પડ્યા પછી, આખી અવસ્થામાં ઋનીતિમાં ગાળેલા કાળને માટે પશ્ચાતાપ કરવો પણ વ્યર્થ છે. માટે જે કાળ ગાળવો તે એવો ગાળવો કે જેથી સસાર સાગરમાં કૌરવોની પેઠે. હુલવાનો સમય નજ આવે. કૌરવોની શરવાતજ દેવ બુદ્ધિની સાથે છે. ભીમ જન્મતાં ગાંધારીને દેવ થયો અને તે દેવની અસર તેના સોએ પુત્રમાં લાગુ રહી. પાંડવોને વિશેષ બળ અને બુદ્ધિ ઇશ્વરે આપેલ તેનો દેવ કૌરવોએ શરૂ કર્યો ને તેમાં કર્ણ ભલ્યો, પાંડવોને ઝેર દીધું. લાક્ષાગ્રહમાં બાળવાનું કર્યું ને છેવટ તે પ્રબળ પરાક્રમીન શૂરતા જાણ્યા સારે ઉજડ મુલક આપ્યો; પણ ત્યાં વસી વસાવી સ્વબળ પરાક્રમે દિગ્વિજયી થઈ રાજસૂય કર્યો હારે દુર્યોધને વધુ દેવ કર્યો ને કાપડે કરી પાંડવોને વૃનવાસી કર્યો. ગાંધારીથી લડતાં ને ગામે વાળતાં અર્જુનનાં પરાક્રમ ને. છતાં, તેમ વ્યાસ, નારદ, દ્રોણ, ભીષ્મ, વિદુર, સંજય અને છેવટ જમદગ્નિ આદિ મહર્ષિ અને બુદ્ધ શ્રીકૃષ્ણવાને ચેતાવી પાંચજ ગામ માગી પતાવવા કહ્યા છતાં. સોયની અણી ઉભી રહે એટલી પણ જમીન આપવા દુર્યોધને ના કહી દરેકે જાણ્યું કે, કેશવાર્જન નરનારાયણ છે, દરેકે જાણ્યું કે તેનો જય અને આપણું મૃત્યુ થશે, સઘળાએ માન્યું કે પાંડવો અને દ્રૌપદીને દુષ્ટ કૌરવોએ દારણુ દુઃખ દીધાં છે અને અન્યાયથી તેમનું સર્વ પડાવી પાછ પણ પાછી આપતા નથી, તેથી અધર્મથી તેમનોજ નાશ થશે, છતાં પણ સઘળા મહાપુરુષો તેજ પક્ષમાં રહ્યા. એકે એક મરતા અને બીજાએને ચેતાવતા ગયા તો પણ દરેક દરેક છેવટ સુધી મુખ્યા એ સઘળું દેવનુંજ કાર્ય છે.

આ અદ્ભુતાશ્ચર્યમય ગ્રંથના દરેક પર્વમાંથી જૂદી જૂદી જાતના અનેક સદુપદેશો મળી આવે છે. તેનું નમુના દાખલ જુજ દિગ્દર્શન નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

મહાભિષ ગંગાની સામે જોઈ રહ્યો અને ગંગા હસી પડ્યાં. એ પ્રસંગે બ્રહ્માએ શાપ દીધો એ પરબીપર કુદષ્ટિ કરવાનો નિષેધ, પોતાના

પિતાને સત્યવતી સાથે લગ્ન કરવા સત્યવતીના પિતા મચ્છીમર સાથે સ્ત્રીએ દુષ્ટર પ્રતિજ્ઞાઓ કરી એ મહાત્માઓના અંતઃકરણની દૃઢતાનો નમુનો, પોતાની બન્ને સ્ત્રીઓમાં અત્યંત આસક્ત રહેવાથી અંતે વિચિત્ર વીર્ય ક્ષય રોગી થઈ મરણ પામ્યો એ સ્ત્રીઓમાં ધણી આસક્તિ રાખવાનું અનિષ્ટ ફળ, અંધ ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે પાણિગ્રહણ કરેલી ગાંધારીએ પોતાની આંખે નિરંતરને માટે પાટા બાંધી રાખ્યા એ સ્ત્રી જાતિની ઉત્તમ મનોવૃત્તિનો નમુનો, ધૃતરાષ્ટ્ર વડિલ છતાં પાંડુને રાજ્ય મળ્યું એ વારસાની બારીકી, પાંડુનું વર્ગમાંજ મૃત્યુ થયું એ અતિ શિક્ષાર કરવાના શોખનું પરિણામ, પાંડવોના પિતાનું મૃત્યુ થતાં પોતાની માતા સાથે લનમાંથી પાછા આવતાં તેને ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુરે પ્રેમ પૂર્વક રાખ્યા એ કુલીનતાનું લક્ષણ દુર્યોધને પાંડવો સાથે પ્રપચ્ચો રમવા માંડ્યા એ દુર્જનોની દુષ્ટતાનો દેખાવ, દ્રોણગુરુ પાસે પાંડવ કૌરવ સાથે અભ્યાસ કરતાં છતાં પણ સૌથી અર્જુન વધ્યો એ અભ્યાસમાં એકાગ્ર ચિત્ત રાખવાનું ફળ, એકલવ્ય જન્મથીજ નીચ જાતિ અને કર્ણ સંગથી નીચ જાતિ હતો તોપણ તેઓ મોહોટા યોદ્ધાઓ થયા એ અભ્યાસમાં અભિનિવેશ રાખવાનું ફળ, વિદુરે પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાંથી બચાવ્યા એ સજ્જનોના રોહની સીમા, દ્રૌપદીને સ્વયંવરમાં મેળવ્યા પછી ઇંદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય કરતા પાંડવોએ કોઈ પણ ભાઈ દ્રૌપદીની પાસે હોય તે વખતે તેની પાસે જવું નહિ એવો ઠરાવ કરેલો છતાં અર્જુન ધર્મના કામ માટે યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી પાસે બેઠા હતા તે સમય ત્યાં જઈ ઠરાવ વિરૂદ્ધ વસ્તુથી બાર વખતો વનવાસ ભોગવવા ચાલી નિકળ્યો એ દૃઢ ઠરાવવાળા પુરૂષોના મનની સખગતા, પાંડવોના રાજસૂય-યજ્ઞમાં ધરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના પૂજનથી દુષ્ટ રાજા શિશુપાલે કરેલા કોલાહલ વખતે સહદેવે “શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન સહન ન કરી શકતા હોય તેના માથાપર હું પગ મૂકું છું” એમ કહી પોતાની જરા ઉમ્મતા બતાવી એ વડિલ બાંધવોના જોરવાળા સિંહ જેવા પુરૂષની સંપૂર્ણ નિર્ભયતા, જીગાર રમવામાં સર્વસ્વ હારી ગયા છતાં પણ યુધિષ્ઠિરે છેલ્લે ખારી પત્ની દ્રૌપદીને પણ મૂઠમાં માંડી અને બીજી વખત વળી વનવાસ દાયક જીગાર હાથ ધર્યો એ દૃઢ રમનારાઓની નિષ્પ્રજા દુર્દશા, પાંડવો ગયા પછી બેઠ પામેલા ધૃતરાષ્ટ્રને વિદુરે ઘણાંક કઠિન સત્ય વચ્ચનો કહી સંમળાવ્યાં એ ન્યાયી પુરૂષોની નિઃસ્પૃહતા, નિર્ભયતા તથા સ્પષ્ટ વક્તૃતા, વનવાસમાં સ્ત્રીમ તથા દ્રૌપદીએ ધણી ઉશ્કેરણી કર્યા છતાં પણ યુધિષ્ઠિર કૌરવોની સાથે કલેશ કરવાના વેગમાં આવી ગયા નહિ એ ધીર પુરૂષોની ધીરતા, સ્વર્ગની અંદર ઈંદ્રના ભૂવનમાં ગએલા અર્જુને ઉર્વશીના મોહ પાશથી દૃઢપણે પોતાનો બચાવ કરવા તેને માતા કહી એ કુલીન પુરૂષની કુલીનતા, સત્યભાષાને દૈવ.

પદીએ સતીપણના ઉત્તમ વિચારો જણાવ્યા તે કુલીન કાંતાઓના સ્વાભા-
વિક વિચાર અને તેમની સ્વાભાવિક વર્તણૂક, પાંડવોની દુર્દશા જોઈ ખુશી
થવા માટે વનની અંદર આવતાં અધવચ ગાંધર્વોથી પકડાઈ ગયેલા દુર્યો-
ધને છોડાવવા યુધિષ્ઠિરે પોતાના કનિષ્ઠ બંધુઓને આજ્ઞા કરતાં શિષ્યામણુ
આપી કે આપણે માંહોમાંહે ક્લેશ હોય ત્યાં સૂવી તે. સેુ ભાઈઓ અને
આપણે પાંચ ગણાઈએ પણ જ્યારે કોઈ બીજાને આપણા કુળની સાજ લેવા આવે
ત્યારે તો તેઓ અને આપણે મળી એકસો પાંચ ભાઈઓ છીએ એમ સ-
મજવું જોઈએ આ મહાન પુરૂષોનું કુટુંબ વાતસલ્ય, પોતાના સાળા પાંડવોની
સ્ત્રી છતાં પણ દુષ્ટ જયદ્રથે દ્રૌપદીનું હરણ કર્યું એ નીચ પુરૂષોની નિર્મ-
લાઈ, પાંડવો વેશ પાટલી વિરાટના નગરમાં રહ્યા એ વિચક્ષણુ નરોત્તું વ-
ર્તન, દ્રૌપદીની લાલચમાં સધળા કીચકોના જૂરા હાલ થયા એ પરસ્ત્રી પર
કુદ્રષ્ટિ કરવાનું કડવું ફળ, વખત આવતાં મહાવીર પાંડવો યુદ્ધ કરવા તૈયાર
થયા એ ચતુર પુરૂષોનું સમય સૂચકપણું, સમાધાન માટે આવેલાં શ્રીકૃષ્ણને
નીચ પાસવાનોની સલાહથી દુર્યોધને કેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એ દુષ્ટ દુ-
ર્યોધનની દુષ્ટતા, કુન્તીએ શ્રીકૃષ્ણ સાથે પુત્રને મોકલેલા સમાચાર એ ખરી
રજપૂતાણી !! ખરે સમયે કિત્સાદ આપનારાં વીર વાક્યો, શ્રીકૃષ્ણ તથા
વિદુર વિગેરે ઘણાક માન્ય પુરૂષોએ ના કહ્યા છતાં દુર્યોધને દુરાચલથી વિ-
ચલિત થયો અને તેમાં અને તેઓની પાયમાલી થઈ એ મોટા પુરૂષોની
સલાહ ન માનવાનું ફળ, અને અશ્વત્થામા મુઝો એ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે યુ-
ક્તિવાળું પણ બોલું ભાષણ કર્યું એથી યુધિષ્ઠિરે લાગેલું હમેશનું કલંક
એ નિંદા માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરવાનું પરિણામ, બ્રહ્માદેને સંગ્રામમાં પોતાના
પિતા છતાં અર્જુનને પરાજય કર્યો એ અર્જુનના કુવાક્ય રૂપી વાક્યોનું
ફળ, અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પુરી ન થાય તો બળી મરવાનું હતું તે પુરી થવામાં
સકળ સૈન્ય ને છ મોટા મહારથી આડા હતાં ને તેથી પ્રભુએ તેની દુર્વેટના
બતાવી ત્યારે જવાબ એજ દીધો કે “હે હૃષીકેશ આપ મારા નિયંતા છો
તો મારાથી ન જાણ એવું શું છે ? હે શ્રીકૃષ્ણ તમારી કૃપાથી રણમાં હું જે
આહું તે કરી શકું છું.” એટલે બધો પ્રભુ બળતેજ વિશ્વાસ ત્યારે પ્રભુ પણ
કહે છે “હે દારૂક અર્જુન વિના હું આલોકમાં જે ઘડી પણ ન જોઈ
શકું માટે તેમ ન થજો. આ પ્રભુપર વિશ્વાસ અને તેની દૃઢ ભક્તિનું ફળ,
અશ્વત્થામા પર ભીમ ઉપડ્યા ત્યારે પ્રભુ આજ્ઞાથી તેને બચાવવા દોડ્યા
ને તે વખતે અશ્વત્થામાએ ક્રોધથી અપાંડવી પૃથ્વી થવા બ્રહ્મા સુધ્યું
એ મોટું અનિષ્ઠ કર્યું છતાં પોતે તો તેને ક્ષમા કરી રહ્યાં. અર્જુનને વાળવાજ સુધ્યું
તો એ લોકોને પીડા ઘસે એમ જનણ્યુ ત્યારે પોતાનું બધું નખોદ જતું

હતું પણ અસ્ત્ર તો તુરત વાળીજ લીધું. આમ ખીજા માટે પૌતાનું નસંતાન ખુશીથી જન્મ દેવા ખીજને કોણ તૈયાર થશે? આ તેનું દયાળુપણું, અને બહાઈ સત્યાવલંબિત્વ તથા દરેક વખતનું દીર્ઘદર્શિત્વ અને ઐથીજ આ લોકમાં તે સુખી ને સદા હરિના સંગમાં રહ્યા; તેમ અંતે પણ ખીજ ભાઈ ખીજ દેવો પાસે, પણ અર્જુન તો પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનીજ સેવામાં સદા રહ્યા એટલે પરમ મદમાં પરમ ફળ ભોગવે છે.

આવી રીતે અનંક ઉપદેશો સંસારમાં પ્રસાર પામે તે માટે તથા વેદશાસ્ત્રોનું રહસ્ય સુધર્મ રીતે સમજાય તે માટે વ્યાસ મુનિએ કૌરવ પાંડવોનું વ્રતાંત આગળ કરી આ અતિ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ રચ્યો છે. આમાં કેવળ ઐતિહાસજ છે એમ સમજવાનું નથી પણ ઘણાક રાજર્ષિયો અને બ્રહ્મર્ષિયોના સંવાદરૂપે વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક જ્ઞાન સંગ્રહી વિષયોનો અખુટ ભંડાર ભરી મુકેલો છે. બ્રહ્મણ, દ્વિવિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીએ વર્ણ અને યજ્ઞયજ્ઞના ધર્મ અને રીત ભાત પ્રસંગે પ્રસંગે ઘણી વખત બતાવવામાં આવેલાં છે. આ ગ્રંથ રચી વ્યાસ ઇએ લોકો ઉપર મોટો ઉપદેશ કર્યો છે, કારણ કે ઘેરે ઘેર એ ગ્રંથ વાંચી સાંભળી લોકો ઘણો આનંદ પામતા જણાય છે. એટલુંજ નહીં પણ ભરત-અર્જુના સર્વ આચાર્યો પોતપોતાના સંપ્રદાયોને આ ગ્રંથનું પ્રમાણ આપી નિદ્ધ કરે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-બ્રહ્મવિદ્યા અદિ અનેક સ્તોત્ર-ગામાં સમાયેલાં છે કે, જેનાં પ્રમાણો હાલ ઘણા ગ્રંથોમાં જેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે અગ્ર્યંશી રાજ્યઓનો ઐતિહાસ આખી કૌરવ પાંડવોનું અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું અસ્તિ આગળ કરી મહાભારત રચવામાં આવ્યું છે.

આ મહાભારતની લગભગ તૈયારીઓ જે સ્વર્ગમાં થઈ હતી તે વિષે તેના પ્રથમ પર્વ ‘આદિપર્વ’ માં કહેવામાં આવેલું છે. દેવોએ એક બીજની સંમતિ લઈને એમ નક્કી કરાવ્યું કે અમુક અમુક પુરુષોએ અગ્રેસર ભાગ ખજાનવા અવતરવું. ચાર જણા જેઓ પૂર્વે ઇંદ્ર થયા હતા તેમને પસંદ કરવામાં આવ્યા અને પાંચમો એટલે તે વખતના ઇંદ્રે એક વખત ગર્વ કર્યો હતો તેથી મહાદેવજીએ તેની સર્વ શક્તિ થોડો વખત હરી લઈને વિજ્ઞા કરી હતી, શ્રી મહાદેવજીએ તેને કહ્યું હતું કે તારી જેવા ગર્વિષ્ઠપર હું કૃપા કરતો નથી’ અને “તું અને આ ચાર ઇંદ્રો મનુષ્ય અવતાર ધાણુ હરી એકસ કમો કરી સ્વર્ગ પ્રત્યે આવો.” ત્યારે પ્રથમના ચાર ઇંદ્રોએ પ્રાર્થના કરી કે “અમારી જે માતા થાય તેને વિષે અમને દેવતાઓ ધાણુ કરે” અને પાંચમા ઇંદ્રે કહ્યું કે “મારા માટે તો આ કાર્યમાં હું તો મારાથીજ ઉત્પન્ન થઈશ.” શ્રીમહાદેવજીએ કહ્યું કે “હવે” જ્યારે સમય

આગ્રો ત્યારે ચાર ઇંદ્રોએ ઇંદ્રે યુધિષ્ઠિર, લીમ, નકુલ, અને સહદેવ રૂપે અવતાર ધારણ કર્યા. જેમના પિતા ધર્મ, વાયુ તથા આંશ્વિનીકુમારો હતા, અને અર્જુન જે નરનો અવતાર હતો તેણે પાંચમા એટલે તે વખતના ઇંદ્રના પુત્રનો અવતાર લીધો. જે મહાબળવાન યોદ્ધાઓનાં પરાક્રમોનું આપણે અધ્યયન કરવાના છીએ અને જેઓએ મહાભારતના યુદ્ધમાં જય પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે આ પાંચ વીર પુરૂષો છે. મહાભારતના યુદ્ધ પછી બીજા યુગ શરૂ થવાનો હોવાથી શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને પોતે પણ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર લીધો અને શોપનાગ ભગવાને તેમના ભાઈ બળદર્શન રૂપે અવતાર લીધો. જ્યારે સૃષ્ટિકર્મને હાનિ પહોંચે તેટલો અધર્મ વધી જાય છે ત્યારે ત્યારે તે અધર્મનો નાશ કરવાને મનુષ્યરૂપે પરમાત્માનું આસ અવતરતું તેનું નામ “અવતાર.” કહેવાય છે.

આ મહાભારતમાં પરાક્રમી ભરત નામના રાજાના વંશજોની કથા છે. તે દુષ્યંત તથા શકુંતલાનો પુત્ર હતો. ભરત એટલે ભરત વંશજો અને મહા એટલે મેટી-અર્થાત ભરતકુળના રાજાઓની કથા. આ કુળમાં કુરુ નામે રાજા થયા હતા જે વળી એક મહાન તપસ્વી હતા. એક ક્ષેત્ર જેમાં તેણે ઘણું તપ કર્યું હતું તે કુરુક્ષેત્ર કહેવાતું હતું. અને તે એજ ક્ષેત્ર હતું જેમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું. અધરાજા ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોએ અધર્મથી યુદ્ધ કર્યું, પાંડુના પુત્રોએ ધર્મથી રાજ્ય કર્યું અને ત્રીજા વિદુર જે ઘણા કલ્પા તથા ન્યાયી ગણાતા હતા તેણે રાજ્યમાં ઉચ્ચ પદવી ધરાવી. આ સંઘનાનાં જીવનચરિત્ર તથા પરાક્રમોનું વર્ણન અઠાર પર્વમાં કરવામાં આવ્યું છે. દરેક પર્વનું નામ તેમાં લખાએકા વૃત્તાંત ઉપરથી પડેલું છે.

સૂત કુળના અગ્રણીના લોમહર્ષણ નામના પુત્રે નૈમિષારણ્યમાં વસતા ઘણા મુનિઓ પાસે આ કાવ્ય વાંચી સંભળાવ્યું હતું. જ્યારે રૂપિઓએ તેને પુછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે જનમેજય રાજાના કરેલા નાગયજ્ઞમાંથી હું આવું છું, અને સાં મેં આ મહાભારતની કથા સાંભળી હતી અને શિખી લીધી હતી.

પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં જે બનાવો ખુરેખર બન્યા હતા તેનું વર્ણન આ ગ્રંથના અઠાર પર્વમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ કંઈ કલ્પિત વાર્તા નથી પણ ખરેખર ઐતિહાસિક કથા છે. મહાબળવાન ક્ષત્રિઓનો આ મહાભારતની લડાઈમાં નાશ થઈ ગયો હતો. તેનું કારણ કે ક્ષત્રિય રાજ્ય કર્તવ્યોની દુર્બુદ્ધિ થવાથી તેમને ઠેકાણે લાવવાની જરૂર હતી અને દ્વાપર યુગનો પણ અંત આવી જાયો હતો તથા કળિયુગનો આરંભ થવાની તૈયારી હતી એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને મનુષ્યરૂપે એ ક્ષત્રિયોમાંજ અવતાર ધારણ કર્યો

અને પોતાનું ધારેલું કાર્ય પાર પાડ્યું. જ્યારે પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર શ્રીકૃષ્ણ પરમહંસાએ પોતાના નાશકંત દેહનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે પછી કલિયુગ આવ્યો, પોતે સ્વધામ પધાર્યા પછી તુરંતજ આ અંધની કથાનો અંત આવ્યો. જે વીર નરોએ આર્યભૂમિને સલામત રાખી હતી અને જેઓ તેના મજાનું કિલ્લેરૂપ થઈ રહ્યા હતા તે બંધા આ લગાઈમાં મરણ પામ્યા અને તેથી આર્યભૂમિની પડતી દશા આવવાના દરવાજા ખુલ્લા થયા.

આ અંધની મહત્તા અને ભાષા એવી તો સરસ અને 'કથા' એવી તો મનોરંજક છે જે દરેક આર્ય ભાઈઓએ એ વિષે થોડુંક પણ જાણવું જોઈએ તમારા પોતાના વડીલોથી અને વડીલોને માટે લખાઓલા આ દુનિયાના મહાન કાવ્ય વિષે કિંચિત પણ જાણ્યા વગર બાહ્યાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં આવવું એ સ્તુત્ય નથી. તેજ કારણથી આપણે તેનું નિત્ય અધ્યયન કરવું જોઈએ. જે આ અંધના મહત્ત્વના નિશ્ચયને જાણે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ઘણા વિદ્વાનો કહી ગયા છે કે એક ઠેકાણે રહેલા અદાર પુરાણો, અને સઘળાં ધર્મશાસ્ત્રો તથા એક ઠેકાણે રહેલા મહાભારત એ બે તુલ્ય છે. અદાર પુરાણોના કર્તા વેદના સમુદ્રરૂપ તે મહાત્મા ઋષિનો આ મિહનાદ સાંભળે. પ્રભુ ભગવાન મુનિ વ્યાસે આ સઘળું મહાભારત ત્રણ વર્ષે કરેલું છે. જયનાં નામવાળું આ મહોદું ભારત ભક્તિવડે નિત્ય સાંભળવાથી યા વાંચવાથી સદા લક્ષ્મી, કીર્તિ અને વિદ્યાભેગાં રહે છે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની બાબત જેવી આમાં છે તેવી બીજા કોઈ પણ અંધમાં નથી.

મહાભારત એ નીતિશાસ્ત્રનો મહાન ગુરુ છે. તે આપણે કેવાં આચરણો કરવાને બતાવે છે. દરેક જણને તે બોધ આપે છે, અને પોતાનું નિયતું સંસાર કાર્ય કેમ કરવું તે પણ તેમને શિખવે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર તેમજ અન્ય જાતિના મનુષ્યોને પણ તે અત્યંત બોધરૂપ છે. જેથી પોતાના નિત્યના સંસારી કાર્યમાં કેમ વર્તવું તે સર્વ તે શિખવે છે. વ્યાપારમાં તેમજ ભત્તા, મિત્ર, પુત્ર, ગ્રહણી, માતા, ભગની, અને પુત્રી તરીકે કુટુંબમાં કેવી રીતે રહેવું તે શિખવે છે. નિત્ય વ્યવહારની દરેક સાધારણ બાબતનું તે જ્ઞાન આપે છે અને તે પણ કથારૂપે, ઘણીજ અસરકારક રીતે આપે છે. આપણે સત્તા બોલવું જોઈએ એમ ન કહેતાં જે જે મનુષ્યો સત્ય બોલ્યા અને તેઓને શું વીત્યું તે વિષે ઘણીક કથાઓ કહી બતાવે છે. અસત્ય ન બોલવું એમ ખુદ્દું ન કહેતાં જેઓ અસત્ય બોલ્યા તેઓને શું વીત્યું તે વિષે ઘણી કથાઓ કહી બતાવે છે. એવી રીતે સદાચારના સઘળાં નિયમ કેમ લાગુ પાડવા તે પણ આપણે આમાંથી શીખીએ છીએ અને

તેમને વધારે સારી રીતે કેમ સમજવા તે પણ શીખીએ છીએ. સર્વ કરતાં સદાચાર વધારે ઉપયોગી છે. જય, કન્યાશુ તથા લક્ષ્મી એ સર્વનું મૂળ સદાચાર છે.

મહાભારત આર્ય ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનું સર્વ જ્ઞાન આપે છે. પરમાત્મા એકજ છે અને તે સર્વવ્યાપક છે એટલે કે સૂર્ય, ચંદ્ર, રૂડો, દેવો અને મનુષ્યો, પ્રાણીઓ અને વનરપતિ તેમજ ખનિજ પદાર્થો એ સર્વમાં તે છે. સર્વનો આત્મા એકજ છે. વાસ્તવિક રીતે તે અબેદ છે. જે એકને લાભ-કારક છે તે સર્વને હોય છે, અને જે સર્વને માટે છે તે એકને માટે હોય છે. તેથી આપણે દરેકનાપર દયા દેખાડવી જોઈએ અને હેતુ રાખવું જોઈએ. જે આપણે બીજાને દુઃખ દઈએ તો તે આપણને દુઃખ થાય છે. કારણ કે આત્મા એકજ છે. જે આત્મા પશુમાં છે તેજ પક્ષીમાં છે અને તેજ ત-મારામાં છે. આપણે તેની દરકાર રાતવી જોઈએ અને તે આત્મા આપણો પોતાનો સમજીને તેનું અંતઃકરણથી રક્ષણ કરવું જોઈએ. આ સઘળું શિ-ખવનાર આ મહાભારત છે.

મહાભારત એવડું મોટું પુસ્તક છે કે તે વાંચવા જેટલો અવકાશ અથવા ધીરજ થોડાને રહી શકે છે. પણ જે એટલું બની શકે તો તેનો લાભ અદ્ભુત થાય તેવું છે. એ પુસ્તકને ઘણા ઘણા ઉત્તમ વિદ્વાનો “સર્વસૂત્ર” કહે છે તે યથાર્થ છે, રાજ્ય પ્રકરણી, વ્યાવહારિક, કે પાર-માર્થિક કોઈ પણ વિષય સંબંધી એ ગ્રંથમાં કંઈ નહિ હોય એમ સમજવું નહિ. જે ગ્રંથ આવો જ્ઞાનનો ભંડાર છે તે વાંચવાથી અથવા સાંભળવાથી કેટલું જ્ઞાન મળી શકે એ સહેજ સમજાય એમ છે. વળી તે વાંચવાથી તેમાં અર્થાપેક્ષા વિષયો સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન થતાં તેમાં વિશેષ શું કંઈ છે તેની ઉત્કંઠા થાય અને તે મૂળ ગ્રંથ વાંચવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય એવો હેતુ આ પુસ્તક ધરાવે છે. મહાભારતમાં વર્ણન કરેલી કંઈ ખરેખર બનેલી છે તેમાં જરા પણ સદેહ ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ નથી તેમ તેમાં જે જે પાત્રો-એટલે પુરુષોએ ભાગ લીધો છે તે એક કાળે અસ્તિત્વમાં હતા એ પણ નિઃશંક વાત છે. એ મનુષ્યોની જે શક્તિ હતી અને તેનો ઉપયોગ કરવાનું તેઓ શીખ્યા હતા તથા જાણતા હતા એ પણ ખરેખરી વાત છે.

આ ગ્રંથમાં આર્યશાસ્ત્રની જે જે બાબતો સમાવેલી છે તે સર્વનું તત્ત્વ અથવા ફુનીયામાં જે જે જાણવાનું, સમજવાનું, શિખવાનું, સાંભળ-વાનું, અને કરવાનું છે તે સઘળું એટલે ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોનું સંપૂર્ણ વિવેચન કરનાર એ કાવ્ય છે. તેમાં પણ ઉદ્યોગ પર્વમાં તેજીસથી આજીસ અધ્યામ ધૃતરાષ્ટ્રને વિદુરે કહ્યું છે તેથી તો હવે

વળી છે. વળી હજી ભીષ્મ પર્વના પચ્ચીસમા અધ્યાયથી ખેતાલીસમા અધ્યાય સુધીમાં શ્રીમદ્ભગવત ગીતા કે જેનો મુખ્ય વિષય જીવબ્રહ્મનું એક છે તે સનાયોલી છે તેવીજ અનુગીતા અશ્વમેધ પર્વમાં છે. એવા અથોભ-ભણવાને મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો અધિકારી છે. આમાં અનેક કથા પ્રસંગો અને મહાપુરૂષોનાં ઘણાંક ચરિત્ર જેવી રીતે સમજવાં જોઈએ તેવી રીતે સમજવાથી અનેક સદ્ગુણ શિક્ષા તથા વિવિધ રસાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને આપણા પૂર્વજોના તર્ક, જ્ઞાનશક્તિ, અને અમૂર યશ આપણા ભણવામાં આવે છે તેમજ દેશ, દેશી રાજ્ય, દેશી ધર્મ, દેશી રીતભાત ઇત્યાદિ વિષે આપણને શુભાભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૦ એ સઘળાં કારણોથી આ પવિત્ર કીર્તિવાળા પુસ્તકની આવશ્યકતા જોઈ મેં મૂળ ગ્રંથ તથા તેનાં ભાષાન્તરોમાંથી સર્વ સાર તૈયાર કરી આર્ય જનોના હિતાર્થે ઘણો શ્રમ લઈ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. જેમાં મારા પરમમિત્ર રા. નાગરદાસ મથુરાંદાસ આચાર્ય જે મદદ આપી છે તેથી તેનો આ પ્રસંગે આભાર માનું છું.

આ પુસ્તક જેવું જોઈએ તેવું તો નથીજ. ગ્રંથને અંગે જે જે દોષ કહેવાય તેમાંના થોડા ઘણા આ ગ્રંથને અંગે મારા પ્રમાદથી હોવા જોઈએ તોપણ એ ખીજા ગ્રંથો કરતાં સમર્થ ગ્રંથ છે. એટલે આપણા ભરતખંડના આર્યભાઈની તે મૂળ ગ્રંથને વાસ્તે જે અનન્ય લાગણી છે તે આ પુસ્તકને માટે પણ રહેશેજ.

દુનિઆમાં કોઈ સર્વેષ નથી, મનુષ્ય માત્ર ભૂલ ભરેલું છે. માટે આ ગ્રંથમાં કોઈ પ્રકારનો દોષ જણાય તો તે તરફ દ્રષ્ટિ નહીં કરતાં માત્ર સારનો સંગ્રહ કરવા મારી નમ્ર વિનંતી છે.

આ પુસ્તક છપાવી બહાર પાડવાનો મારો વિચાર લાંબી મુદતથી હતો પણ મને કેટલીક વ્યવહારી અડચણો આવવાથી તે ઘણી મુદતે બહાર પડેલું છે એટલુંજ નહીં પણ તેનાં પ્રુસીટ તપાસવા બહાર ગામથી અત્રે આવવા અગત્ય પડતાં તે કાંમ મારા મિત્રને સોંપેલું તેથી કદી તેઓની તેમાં નજર ચુક અને હસ્તદોષ રહી ગયેલ તેમજ મારી પણ ભૂલ રહેલ હોય તેને માટે સુઝ સૂઝઅહર્યો સુધારી વાંચતાં રહેલી ભૂલ માટે દરગુજર કરશે એવી મારી પ્રાર્થનાનો છે.

આ ગ્રંથને અગાઉથી આશ્રય આપનાર સદ્ગૃહસ્થોનાં નામો આ ગ્રંથની સાથે અમર રાખવાનો હતો પણ આશ્રય આપનારની સંખ્યા આસરે બે હજારની થવાથી ઘણાં શરમો થઈ ગયે એમ સમજી તે દાખલ કર્યા નથી. માટે તે બાબતની આશ્રય આપનાર પાસે ઉપકાર સાથે માફી માગું છું.

— ❦ —

વિ. ગો. પ્રસિદ્ધ કર્તા.

અનુક્રમણિકા.

શ્રી આદી પર્વ પહેલું.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

૧ મૌમિ એ ટલે ચંદ્ર તેના વંશનો વિસ્તાર.	૧
૨ પાંડવ કૌરવની જન્મ સ્થિતિ.	૬
૩ શત્રુતાની શરૂઆત.	૧૨
૪ કર્ણ કોણ હતો ?	૧૫
૫ દ્રુપદનો પરાભવ અને ઘણ્ણ્યુમ્ન તથા દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિ.	૧૬
૬ પાંડવોપર મરણ પ્રયોગ-રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ?	૧૬
૭ હિડંબ અને બકાસુરનો નાશ. ઘટોતકચનો જન્મ.	૧૮
૮ મત્સ્યવેધ-અર્જુન અને બીમનું પરાક્રમ.	૨૧
૯ દ્રૌપદી સાથે પાંચે પાંડવોનું લગ્ન.	૨૩
૧૦ પાંડવોનો રાજ્ય ભાગ-દંડપ્રસ્થ	૨૫
૧૧ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન-અર્જુનનો પ્રવાસ.	૨૬
૧૨ અર્જુને કરેલ સુભદ્રા હરણ.	૨૮
૧૩ ખાડવ વનનો દાહ અને મયદાનવનો ખત્યાવ.	૨૯

શ્રી સભા પર્વ ૨ જું.

૧૪ મયદાનવની કુશલતા-અલૌકિક સભા મંડપ.	૩૧
૧૫ નરદે સુચબેલી સર્વ માન્ય રાજ્યનીતિ.	૩૨
૧૬ ભીમ અને જરાસંધ.	૩૪
૧૭ દિગ્વિજય-ત્રીકૃષ્ણની કૃપા.	૩૫
૧૮ રાજસુય યજ્ઞ-શિશુપાલનો વધ.	૩૬
૧૯ મહાભારતનું મૂળ દુર્યોધનનો ઉપહાસ.	૩૮
૨૦ દુર્યોધનની દ્રેષ બુદ્ધિ શકુનિની સલાહ.	૩૮
૨૧ દ્રુતરાષ્ટ્રની નબળાઈ-દુષ્ટાનું દંબાણ.	૪૦
૨૨ ગુગારનો પાંખી પક્ષો-યુધિષ્ઠિરની તૈયારી	૪૨
૨૩ આર્યવર્તની અપદશાનો આરંભ-ગુગારની બાજી.	૪૩
૨૪ સતી દ્રૌપદી ઉપર સભામાં ગુલમ.	૪૬
૨૫ યુધિષ્ઠિર ઉપર ભીમનો ક્રોધ.	૪૯

૨૬ દ્રૌપદી વૃત્તા હરણુ.	૫૦
૨૭ ભીમની પ્રતિજ્ઞાઓ.	૫૧
૨૮ દુર્યોધનનો ખેદ અને પાંડવોનો જુગારમાં ખીજવાર પરાજય.	૫૪

શ્રી વન પર્વ ૩ જી.

૨૯ પાંડવોપર પ્રજ્ઞનો પ્યાર.	૫૬
૩૦ ધૃતરાષ્ટ્રનું દ્યુપ્રયુ પાણું-વિદુરનું સ્પષ્ટ વક્તા પાણું.	૫૮
૩૧ કામ્યક વનમાં પાંડવોને સ્નેહી જનોનો સમાગમ.	૬૨
૩૨ યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદી તથા ભીમને ક્ષમા વિષે આપેલો બોધ.	૬૩
૩૩ સૂર્યની કરેલી સ્તુતિ અને તેમનાથી મળેલું અક્ષય પાત્ર.	૬૫
૩૪ વેદ વ્યાસ તથા મૈત્રેયમુનિએ ધૃતરાષ્ટ્રને દીધેલો સદુપદેશ.	૬૬
૩૫ મહાપુરુષના અનાદરનું પરિણામ.	૬૮
૩૬ દ્વૈતવનમાં પધારી પાંડવોને વ્યાસજીએ આપેલી તપશ્ચર્યાની સલાહ.	૬૮
૩૭ અર્જુનની તપશ્ચર્યા-ઇંદ્રે તથા શંકરે આપેલ વરદાન.	૬૯
૩૮ અર્જુનને પાશુપતાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ.	૭૦
૩૯ અર્જુનનું અમરાવતીમાં આવવું.	૭૧
૪૦ અર્જુનનું નિતેન્દ્રિય પાણું-ઉર્વશીએ આપેલો શાપ.	૭૨
૪૧ યુધિષ્ઠિર પાસે બૃહદશ્વ મુનિનું આવવું.	૭૩
૪૨ નળ-દમયંતીનું આપ્યાન.	૭૪
૪૩ અર્જુનનો વિજય સંદેશો અને પાંડવોની તીર્થયાત્રા.	૮૦
૪૪ અષ્ટાવકનું આપ્યાન.	૮૧
૪૫ ઘટોત્કચે આપેલી મદદ.	૮૨
૪૬ હનુમાને ભીમનો ઉતારેલો ગર્વ.	૮૩
૪૭ જટાપુરનો ભીમના હાથથી વધ.	૮૫
૪૮ વૃષપર્વનો આશ્રમ.	૮૬
૪૯ દ્રૌપદીની ઉક્ષકેરણી-ભીમનું સાહસ.	૮૬
૫૦ અરજુનનું ઇંદ્રલોકમાંથી આવવું.	૮૮
૫૧ ધર્મ વ્યાધનો ધર્મોપદેશ.	૮૯
૫૨ શ્રીકૃષ્ણનો સ્નેહ.	૯૪
૫૩ દ્રૌપદીના દિવ્ય વિચાર.	૯૪
૫૪ દુર્યોધનની ક્ષુદ્રતા યુધિષ્ઠિરની મહત્તા.	૯૬
૫૫ દુર્યોધનનો શ્મશાન વૈરાગ્ય સ્વભાવનું સર્વો પરિપણું.	૯૮

૫૬ ભીષ્મે આપેલો ઠગકો-કર્ણનો દિગ્વિજય.	૧૦૦
૫૭ દુર્યોધનનો વિષ્ણુયાગ કર્ણની પ્રતિજ્ઞા.	૧૦૧
૫૮ દુર્વાસાના કોપમાંથી પાંડવોનું અચતું-શ્રીકૃષ્ણની કૃપા.	૧૦૨
૫૯ દ્રૌપદી હરણુ.	૧૦૩
૬૦ રામ ચરિત્ર. (રામાયણ સાર)	૧૦૬
૬૧ માર્કંડેયે યુધિષ્ઠિરને કહેલો સનાતન ધર્મ.	૧૧૨
૬૨ પુત્રના બચાવ માટે પિતાજી કાળજી.	૧૧૩
૬૩ સુતી સાવિત્રીનું ચરિત્ર.	૧૧૪
૬૪ શ્રાક્ષણમાં અરણી સાફ પાંડવોનું મૃગ પાછળ જવું.	૧૨૦
૬૫ યક્ષે યુધિષ્ઠિરને પૂછેલાં પ્રશ્નો.	૧૨૧

શ્રી વિરાટ પર્વ ૪ થું.

૬૬ સમયની બલિહારી પાંડવોનો ગુપ્ત વાસ.	૧૧૪
૬૭ ભીમ અને જીમૂતમલ્લ.	૧૨૬
૬૮ દયા પાત્ર દશા.	૧૨૭
૬૯ દ્રૌપદીપર બલાહાર કીચકનો વધ.	૧૨૭
૭૦ વિરાટની ગાયોનું હરણુ-ભીમનો પ્રભાવ.	૧૩૧
૭૧ બૃહન્નલાના લાથથી કૌરવોનો પરાભવ.	૧૩૩
૭૨ પાંડવોનું જાહેર થવું-અભિમન્યુ ઉત્તરનાં લક્ષ.	૧૩૬

શ્રી ઉવોગ પર્વ ૫ મું.

૭૩ વિદિના વિચાર-યુદ્ધની તૈયારીઓ.	૧૩૮
૭૪ સમાધાન માટે પુરોહિતનું કૌરવો પાસે જવું.	૧૪૦
૭૫ પાંડવો પાસે સંજયનું આવવું.	૧૪૧
૭૬ વિદુરનાં નીતિયુક્ત વચનો.	૧૪૨
૭૭ પાંડવોની સહાય ઘટાડવાનો પ્રયત્ન.	૧૪૯
૭૮ સંજયે કૌરવો પ્રત્યે પાંડવોના કહેલા સમુચાર.	૧૪૯
૭૯ દુર્યોધનનો દુરાચલ.	૧૫૨
૮૦ શ્રીકૃષ્ણનું પાંડવોના રાજ્ય ભાગ સાફ હસ્તિનાપુર જવું.	૧૫૩
૮૧ દુર્યોધનનો દુષ્ટ સંકલ્પ-શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ.	૧૫૭
૮૨ કુંતીએ કોષથી પુત્રોને મોકલેલા સમાચાર.	૧૫૮

૮૩ સમાધાનના ચતુર્થ નિષ્ક્રાંતિ	૧૫૮
૮૪ ભીષ્મ તથા દ્રોણ કૌરવો તરફ કેમ રહ્યા?	૧૫૯
૮૫ કુંતીએ કર્ણને પાંડવ પક્ષમાં જવા કરેલી માગણી.	૧૬૦
૮૬ યુદ્ધનો ઉદ્દેશ.	૧૬૧
૮૭ ઉત્તરા તથા અભિમન્યુનું રણમાં મળવું.	૧૬૨
૮૮ યુદ્ધની પહેલાંના કેટલા એક બતાવો.	૧૬૩
૮૯ યુદ્ધના નિયમો.	૧૬૪
૯૦ યુધિષ્ઠિનું કૌરવ પક્ષમાંથી પાંડવ પક્ષમાં જવું.	૧૬૫

શ્રી ભીષ્મ પર્વ ૬ હું.

૯૧ યુદ્ધની શરૂઆત-અર્જુનને થયેલો વ્યામોહ.	૧૬૬
૯૨ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના અઠારે અધ્યાય.	૧૬૭
૯૩ યોદ્ધાઓના બળની ગણના.	૧૭૦
૯૪ યુધિષ્ઠિરની ગમગીની અને ભીષ્મનો આશિર્વાદ.	૧૭૨
૯૫ યુદ્ધ શરૂ થયું. દિવસ ૧ લો.	૧૭૩
૯૬ પૌત્ર તથા પિતામહનું ઉચ્ચ યુદ્ધ. દિવસ ૨ બે.	૧૭૪
૯૭ પાંડવ પક્ષની પ્રજાગતા.	૧૭૫
૯૮ શ્રીકૃષ્ણનો રોપ-ભીષ્મનો સંતોષ દિવસ ૩ બે.	૧૭૬
૯૯ ભીમની ગદા-ધટોત્કચની માયા. દિવસ ૪ થો.	૧૮૦
૧૦૦ સાત્યકીના દશ પુત્રોનું મરણ. દિવસ ૫ મો.	૧૮૨
૧૦૧ ભીમે લીધેલી દુર્યોધનની બાજર. દિવસ ૬ ઠો.	૧૮૪
૧૦૨ શિખંડી સામે લડવાનો ભીષ્મનો અણગમો. દિવસ ૭ મો.	૧૮૫
૧૦૩ ધટોત્કચનું પરાક્રમ દુર્યોધનનું ગભરાવવું દિવસ ૮ મો.	૧૮૭
૧૦૪ ભીષ્મનું ભયંકર યુદ્ધ-શ્રીકૃષ્ણનો ક્રોધ. દિવસ ૯ મો.	૧૮૯
૧૦૫ ભીષ્મના મનની આશ્ચર્ય જનક મહોદ્દા.	૧૯૩
૧૦૬ ભીષ્મનું યુદ્ધમાં પડવું. દિવસ ૧૦ મો.	૧૯૫
૧૦૭ પિતામહ ભીષ્મની બાણ શય્યા.	૧૯૮

શ્રી દ્રાણ પર્વ ૭ મું.

૧૦૮ સેનાધિપતિનો દ્રોણને અભિષેક.	૨૦૦
૧૦૯ યુધિષ્ઠિરને પકડવા દ્રોણનો પ્રયત્ન-અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા. દિવસ ૧૧ મો.	૨૦૧

૧૧૦ દ્રોણનો યુધિષ્ઠિરને પકડવા પ્રયત્ન.	૨૦૩
૧૧૧ અર્જુનને દુર રાખવા સુશર્માની પ્રતિજ્ઞા.	૨૦૩
૧૧૨ ભગદત્તના સુપ્રતીક હાથીનું પરાક્રમ. દિવસ ૧૨ મો.	૨૦૫
૧૧૩ ચક્રવ્યૂહમાં અભિમન્યુનું પરાક્રમ અને પડતું. દિવસ ૧૩ મો.	૨૦૮
૧૧૪ પાંડવ પક્ષમાં શોક અને પ્રતિજ્ઞા.	૨૧૨
૧૧૫ જયદ્રથનો જવાનો વિચાર-દ્રોણે આપેલી ધારણા.	૨૧૩
૧૧૬ સુભદ્રા અને દ્રૌપદીનો વિલાપ કૃષ્ણે કરેલું સાંત્વન.	૨૧૩
૧૧૭ અર્જુન પ્રતિ શ્રીકૃષ્ણનો સ્નેહ.	૨૧૪
૧૧૮ જયદ્રથના રક્ષણ તથા વિનાશ માટે ઉચ્ચ પ્રયાસ. દિવસ ૧૪ મો.	૨૧૪
૧૧૯ અર્જુનની ખબર લેવા સાત્યકીનું જવું.	૨૧૯
૧૨૦ સાત્યકીની પાછળ ભીમનું જવું.	૨૨૦
૧૨૧ જયદ્રથનો વધ.	૨૨૧
૧૨૨ રાત્રિ યુદ્ધ-ધટોત્કચનું મરણ. દિવસ ૧૫ મો.	૨૨૨
૧૨૩ વિજયવાસી પાંડવોની પ્રપંચ યુક્તિ.	૨૨૫
૧૨૪ દ્રોણાચાર્યનો વધ. દિવસ ૧૬ મો.	૨૨૭
૧૨૫ પિતાના વધથી પુત્રની પ્રતિજ્ઞા ગુરૂ તરફથી શિષ્યની લાગણી.	૨૨૮

શ્રી કર્ણ પર્વ ૮ મું.

૧૨૬ સેનાધિપતિ કર્ણ.	૨૩૨
૧૨૭ યુધિષ્ઠિર રણભૂમિ છોડી ભાગી ગયા. દિવસ ૧૭ મો.	૨૩૪
૧૨૮ અર્જુનપર યુધિષ્ઠિરનો ક્રોધ શ્રીકૃષ્ણે કરેલ શાંતિ.	૨૩૯
૧૨૯ દુઃશાસનનો વધ ભીમનું ભયંકર કૃત્ય.	૨૪૧
૧૩૦ સમાધાન માટે અશ્વત્થામાની ઇચ્છા.	૨૪૨
૧૩૧ કર્ણનો વધ.	૨૪૪
૧૩૨ દુષ્ટ દુર્યોધનનો દુરાગ્રહ.	૨૪૬

શ્રી શલ્ય પર્વ ૯મું.

૧૩૩ શલ્ય સેનાધિપતિ થયો. દિવસ ૧૮ મો.	૨૪૭
૧૩૪ શલ્યનું મરણ.	૨૪૮
૧૩૫ દુર્યોધનનું પ્રાણીમાં સંતાવું.	૨૪૯

૧૩૬ ધૃતરાષ્ટ્રને માઠા ખખર.

૨૫૧

૧૩૭ ગાંધારી વિલાપ.

૨૫૨

ગદા પર્વ ૧૦ મું.

૧૩૮ યુધિષ્ઠિર દુર્યોધનને મારેલાં મેચ્છાં.	૨૫૨
૧૩૯ દુર્યોધન દુર્દેશમાં છતાં તેણે એક એકથી પણ યુદ્ધ માગ્યું.	૨૫૪
૧૪૦ શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને આપેલો ઠપકો.	૨૫૫
૧૪૧ કુરુક્ષેત્રમાં 'મલભદ્રનું' આવવું.	૨૫૬
૧૪૨ ભીમ અને દુર્યોધનનું ગદાયુદ્ધ.	૨૫૬
૧૪૩ દુર્યોધનનું પડવું—મલભદ્રનું દારકાં પ્રયાણ.	૨૫૯
૧૪૪ ગાંધારી અને શ્રી કૃષ્ણ.	૨૬૧
૧૪૫ અર્જુનના રથનો નાશ.	૨૬૩
૧૪૬ દુર્યોધનની સુલાહાત—અશ્વત્થામાની પ્રતિજ્ઞા.	૨૬૩

સૌપ્તિક પર્વ ૧૧ મું.

૧૪૭ સુતેલા શત્રુઓ અને અશ્વત્થામા.	૨૬૫
૧૪૮ પાંડવોને ઉતારે ફરની રથાપના—અશ્વત્થામાને વર પ્રાપ્તિ.	૨૬૭
૧૪૯ અશ્વત્થામાની કાપાકાપીથી પાંડવોના ઉતારાનો નાશ.	૨૬૮
૧૫૦ પાંડવોના નાશના ખખરથી દુર્યોધનને થતો સંતોષ	૨૬૯
૧૫૧ દુર્યોધનો પ્રાણ ત્યાગ.	૨૭૦
૧૫૨ દુર્યોધનની વર્તીણુંક.	૨૭૦
૧૫૩ અશ્વત્થામાની દુર્દેશ—દ્રૌપદીને માઠા ખખર	૨૭૧
૧૫૪ ભીમ અશ્વત્થામાપર જતાં શ્રીકૃષ્ણે કરેલ અચાવ	૨૭૨
૧૫૫ શ્રીકૃષ્ણનો અશ્વત્થામાને શાપ.	૨૭૪
૧૫૫ શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહેલો શિવજીનો મહિમા.	૨૭૪
૧૫૬ શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહેલ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ.	૨૭૫

શ્રી પર્વ ૧૨ મું.

૧૫૮ ધૃતરાષ્ટ્ર વિલાપ—વિદુરે અને સંજયે કરેલી શાંતના.	૨૭૭
૧૫૯ કૌરવ સ્ત્રી વિલાપ—ત્રેત કાર્ય કરવા કુરુક્ષેત્રમાં પ્રયાણ	૨૭૯
૧૬૦ ધૃતરાષ્ટ્રે ક્રોધથી કરેલ લોહ બીમ મર્ન	૨૭૯
૧૬૧ વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને આપેલો જ્ઞાન બોધ.	૨૮૦
૧૬૨ પુત્રના શોકથી નિવૃત્ત થવા વ્યાસે આપેલ ધર્મ બોધ	૨૮૨
૧૬૩ ગાંધારીનો યુધિષ્ઠિર પર ક્રોધ અને તેથી શ્રીકૃષ્ણને શાપ	૨૮૭
૧૬૪ ભુષના દુઃખની પ્રબળતા (મૃત પુત્રોપર ચડી ગાંધારીએ લીધેલીકરી)	૨૮૮

શાંતિ પર્વ ૧૩ મું.

રાજ ધર્મ.

૧૬૫ પશ્ચાત્તાપ પામેલા યુધિષ્ઠિરનું શાંતન.	૨૯૦
૧૬૬ કર્ણના અસત્ય માટે ગુરુ પરશુરામે આપેલો શાપ.	૨૯૦
૧૬૭ કુંતીના કૃત્યથી યુધિષ્ઠિરે સ્ત્રી જાતને આપેલ શાપ.	૨૯૧
૧૬૮ યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરમાં જઈ રાજ્યાભિષેક કવિતા	૨૯૪
૧૬૯ યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક.	૨૯૫
૧૭૦ શ્રીકૃષ્ણનો સદ્ ઉપદેશ અને સલાહ.	૨૯૮.
૧૭૧ યુધિષ્ઠિરનું ભિષ્મની પાસે જવું	૨૯૯
૧૭૨ રાજ ઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય.	૩૦૨
૧૭૩ રાજઔએ ધ્યાનમાં રાખવાનો વર્ણ શ્રમ ધર્મ..	૩૦૪
૧૭૪ દેશમાં રાજ હોવાની જરૂર.	૩૦૫
૧૭૫ એકજ માણસે શા માટે રાજ્ય ચલાવવું.	૩૦૮
૧૭૬ રાજઔએ વિજય કેવો અને કેમ મેળવવો.	૩૦૯
૧૭૭ યુગ ધર્મોનું મૂળ રાજનજ છે.	૩૧૦
૧૭૮ બન્ને લોકમાં હિત કરનાર રાજઔનાં કર્મો	૩૧૧
૧૭૯ પ્રજા રક્ષણનો ઉત્તમ પ્રકાર.	૩૧૨
૧૮૦ રાજના પુરોહિત કેવા હોવા જોઈએ.	૩૧૩
૧૮૧ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવાની પહેલી જરૂર.	૩૧૪
૧૮૨ વિશ્વાસ અને અવિશ્વાસનાં સ્થાનો.	૩૧૪
૧૮૩ રાજના સંબંધીઓ કેટલે અશે ઉપયોગી છે.	૩૧૫
૧૮૪ પોતાના હિત ચિંતકોનો બચાવ કરવાની જરૂર.	૩૧૫
૧૮૫ સલાહ લેવાનાં સ્થાનો.	૩૧૬

૧૮૬ પ્રિય વચનનો પ્રભાવ.	૩૧૦
૧૮૭ રાજધાની કેવી જોઈએ.	૩૧૭
૧૮૮ દેશ પાલનની ધ્યવસ્થા.	૩૧૮
૧૮૯ મુનિ ઉત્તરે માંધાતાને આપેલો ઉપદેશ.	૩૧૯
૧૯૦ મુનિ વામદેવના દિવ્ય વચનો.	૩૨૦
૧૯૧ ક્ષત્રિયોનો યુદ્ધમાં ધર્મ.	૩૨૧
૧૯૨ બ્રહ્મસ્થિતિએ ઇંદ્રિયે આપેલો બોધ.	૩૨૨
૧૯૩ ક્ષેમ દર્શી રાજાને કાલકવૃક્ષીય મુનિની સલાહ.	૩૨૩
૧૯૪ ગુરુ જનો, તરફ ભક્તિભાવ.	૩૨૪
૧૯૫ સત્ય અને કલ્યા એઓના સંબંધમાં સૂક્ષ્મ વિચાર	૩૨૪
૧૯૬ આપત્તિઓને તરવાનો ઉપાય.	૩૨૫
૧૯૭ એક પવિત્ર શિષ્યાળ માટે ચાલેલો પ્રપંચ.	૩૨૬
૧૯૮ આગમુ થવાનું માફું પરિણામ-એક ઉંટનું મૃત્યું.	૩૨૮
૧૯૯ જેવો સમય તેવું વર્તવું.	૩૨૯
૨૦૦ અકુલીન નોકરોને ઉચ્ચ અપવાધી આવતી આપત્તિ.	૩૨૯
૨૦૧ સુશીલપણું એ રાજ્ય લક્ષ્મીનું મૂળ છે.	૩૩૦
૨૦૨ આશાનું સ્વરૂપ.	૩૩૨
૨૦૩ મા આપના કરજમાંથી કેમ છુટાય.	૩૩૪
૨૦૪ આપત્તિ રહિત રહેવા માટે રાજાએ ધ્યાનમાં ગળવાની બાબતો	૩૩૫
શાંતિ પર્વ આપદ્ધર્મ.	
૨૦૫ સાધનો ખૂટે ત્યારે કળ્યાયેલા રાજાએ શું કરવું.	૩૩૭
૨૦૬ કઠીન સમયમાં ધન કેવી રીતે મેળવવું ?	૩૩૭
૨૦૭ મિશ્નગજ કાયસ્થની કથા.	૩૩૯
૨૦૮ દીર્ઘ સૂત્રપણું એ દુઃખનું કારણ છે.	૩૪૦
૨૦૯ જરૂર પડતાં શત્રુની પણ મદદ લઈને પણ સાવચેતીથી પોતાનો	
બચાવ કરવો પરંતુ મદદ આપનાર શત્રુનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો	૩૪૧
૨૧૦ બ્રહ્મદત્ત રાજા અને પૂજની પક્ષીણી.	૩૪૪
૨૧૧ મુનિ ભારદ્વાજ અને રાજા શત્રુજયનું આખ્યાન.	૩૪૬
૨૧૨ અતિથિનો સત્કાર અને શરણાગતની રક્ષા.	૩૪૮
૨૧૩ પાપનું પ્રાયશ્ચિત.	૩૫૦
૨૧૪ નિશ્ચય અને ધૈર્ય તરફ દેવની દયા દ્રષ્ટિ હોય છે.	૩૫૦
૨૧૫ સમર્થ સામે થવાના ગવનું ફળ-પવન અને સેમડાનું ઝાડ.	૩૫૩
૨૧૬ અનર્થોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન લોભ.	૩૫૪

૨૧૭ ખડગ વિધાની કૃત્તિ તથા તેનો પ્રસાર.	૩૫૫
૨૧૮ કૃતધ્નની અંધર્મતા.	૩૫૫

મહાનબોધ મોક્ષધર્મ.

૨૧૯ મોક્ષ ધર્મ.	૩૫૭
-----------------	-----

સાંસારીક શોકની નીવૃત્તીનો ઉપાય.

૨૨૦ રાજ્ય સેનજિતને બ્રાહ્મણોએ કરેલો ઉપદેશ.	૩૬૭
--	-----

આયુષની અસ્થિરતા વગર વિલંબે આત્મ સાધનની જરૂર.

૨૨૧ મેઘાવી અને તેનો પિતા	૩૬૮
--------------------------	-----

ધનેચ્છાનો ત્યાગ એજ સુખશાંતિનું મુળ છે.

૨૨૨ શંગાકનાં વચનો.	૩૭૨
--------------------	-----

આશાભંગના દુઃખની નિવૃત્તિ.

૨૨૩ મંકી અને તેના વાળડાં.	૩૭૨
---------------------------	-----

અશાંતિ મેળવવાના તથા તેને કાયમ રાખવાનાં સાધનો.

૨૨૪ બોધ્ય મુનિનો બોધ.	૩૭૩
-----------------------	-----

વિક્ષેપ વગરનું વર્તન.

૨૨૫ આજગર મુનિ અને પ્રહલાદ.	૩૭૪
----------------------------	-----

દેહાભિમાનનું દુઃખદપણ.

૨૨૬ કાશ્યપને ઇંદ્રે આપેલી શિખામણ.	૩૭૫
-----------------------------------	-----

૨૨૭ ઉત્તમ આચાર.	૩૭૬
-----------------	-----

જયનો પ્રભાવ.

૨૨૮ પૈપ્પિલાદી બ્રાહ્મણ અને દક્ષવાકુ રાજા.	૩૭૮
--	-----

૨૨૯ કર્મની ગતિ અને પૂર્વ જન્મે કરેલા પુરુષાર્થનું ફળ.	૩૮૪
---	-----

મૃત્યુસ્થાશ્રમ.

૨૩૦ કુટુંબના પ્રતિ કર્તવ્ય.	૩૮૬
-----------------------------	-----

૨૩૧ કળિયુગમાં બ્રાહ્મણો કેવા થશે ?	૩૮૭
------------------------------------	-----

૨૩૨ કળિયુગમાં ક્ષત્રિયો કેવા થશે ?	૩૮૮
------------------------------------	-----

૨૩૩ કળિયુગમાં વૈશ્યો કેવા થશે ?	૩૮૯
---------------------------------	-----

૨૩૪ કળિયુગમાં શૂદ્રો કેવા થશે ?	૩૯૦
---------------------------------	-----

૨૩૫ કળિયુગનો પ્રભાવ.	૩૯૧
----------------------	-----

અનુશાસન પર્વ ૧૪ મું.

૨૩૬ યુધિષ્ઠિરને ધર્મ કથન વિશે ભીષ્મનું સમજાવવું.	૩૯૩
૨૩૭ ભીષ્મનું સ્વર્ગ ગમન.	૩૯૬
૨૩૮ ભીષ્મનો દેહદાન કવિતા.	૩૯૭
૨૩૯ ભીષ્મ પિતામહની વર્તણૂક.	૩૯૮

આશ્વમેધિક પર્વ ૧૫ મું.

૨૪૦ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાં માટે વ્યાસની સલાહ.	૩૯૯
૨૪૧ યજ્ઞના અશ્વની પ્રાપ્તિ.	૪૦૦
૨૪૨ અશ્વનું પર્યટન અને અરણ્યનનો દિગ્વિજય.	૪૦૨
૨૪૩ અરણ્યનને ગંગાથી ઉત્તરણ.	૪૦૩
૨૪૪ ઉદ્દાલકનાથી અવગમ્યંડી-ચંડી શીલા યજ્ઞ.	૪૦૭
૨૪૫ પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન અને યુદ્ધમાં જવા વિલાંબ.	૪૧૧
૨૪૬ વિષ્ણુનું સ્મરણ અને ભક્તિ પ્રભાવ.	૪૧૫
૨૪૭ અસહાય અરણ્યન અને સુધન્વાનું યુદ્ધ.	૪૧૯
૨૪૮ અરણ્યનથી યુદ્ધમાં સુધન્વા પડયો.	૪૨૪
૨૪૯ વીર સુરથનો અરણ્યનથી વિનાશ.	૪૨૬
૨૫૦ પ્રમીલાથી પરાસ્ત અને યુદ્ધ ભૂમિમાં પાણી ગ્રહણ.	૪૨૯
૨૫૧ અરણ્યનથી રાક્ષસ ભીષ્મનો પરાજય.	૪૩૧
૨૫૨ ગર્વોધ પિતા અને ત્રિચારવંત પુત્ર બબરવાહન.	૪૩૩
૨૫૩ લોકાપવાદનો ભય અને સીતાનો વનવાસ.	૪૩૯
૨૫૪ સીતાને વનમાં મુકી લક્ષ્મણનું પાકું ફરતું.	૪૪૩
૨૫૫ સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં પુત્ર પ્રસવ.	૪૪૬
૨૫૬ ભવકુશનું પરાક્રમ અને પરાભવ.	૪૪૭
૨૫૭ સહોદરનો સ્નેહ અને યુદ્ધમાં પરાક્રમ.	૪૫૦
૨૫૮ બન્ને વીરોનું પરાક્રમ અને લક્ષણને મૂર્છા.	૪૫૩
૨૫૯ વીરોની વીરતા અને ભરતને મૂર્છા.	૪૫૭
૨૬૦ પુત્રથી પરાજય અને વાલ્મીકિએ કહેલું વૃતાંત.	૪૬૧
૨૬૧ બબરવાહને કરેલો પિતાનો વધ.	૪૬૩
૨૬૨ ચિત્રાંગદા તથા ઉલ્પિનો વિલાપ અને પશ્ચાત્તાપ.	૪૬૭

૨૬૩ યમરૂવાહન મણિ લેવા જતાં નિરાશ થયો.	૪૭૦
૨૬૪ દુર્ગદિને દુઃસ્વભાવથી અરણ્યનના મસ્તકનો નાશ.	૪૭૨
૨૬૫ અરણ્યનને ઉત્તમ મિત્રતાનું ફળ.	૪૭૫
૨૬૬ કૃષ્ણ અરણ્યનનું પરાક્રમ-તામ્રધ્વજથી યુદ્ધ.	૪૭૮
૨૬૭ શ્રીકૃષ્ણ અરણ્યનનું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને રૂપે મયુરધ્વજ પાસે જવું.	૪૮૩
૨૬૮ અશ્વનું વીરવર્માના પુરમાં ગમન.	૪૮૦
૨૬૯ અશ્વનું ચંદ્રહાસના પુરમાં જવું. પ્રારબ્ધની વિચિત્રતા.	૪૮૬
૨૭૦ ચંદ્રહાસની કથા.	૪૮૭
૨૭૧ ચંદ્રહાસ ઉપાખ્યાન.	૫૦૦
૨૭૨ ચંદ્રહાસનું લક્ષ.	૫૦૬
૨૭૩ ખાડો ખોદે તે પડે અપહાર અને ઉપકાર.	૫૧૧
૨૭૪ ચંદ્રહાસથી શ્રીકૃષ્ણ અરણ્યનનું મળવું.	૫૧૮
૨૭૫ અશ્વ પર્યટનની ઝોક વર્ષે સમાપ્તી.	૫૨૦
૨૭૬ યમ મહોત્સવ અને પુણાહુતિ.	૫૨૩
૨૭૭ પરિક્ષિતના જન્મથી શોક અને હર્ષ.	૫૩૦

આશ્રમવાસિક પર્વ ૧૬ મું.

૨૭૮ ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારીની વનમાં જવાની ઇચ્છા-યુધિષ્ઠિર પાળેલી આગ.	૫૩૩
૨૭૯ ભીમના કૃષ્ણથી ધૃતરાષ્ટ્રને થતો પશ્ચાતાપ.	૫૩૩
૨૮૦ વ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્રને વનમાં આપેલી સલાહ.	૫૩૩
૨૮૧ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને રાજ નીતિ વિષે આપેલો ઉપદેશ.	૫૩૭
૨૮૨ પ્રજા પાસે ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરવી.	૫૪૨
૨૮૩ ધૃતરાષ્ટ્રનું ગાંધારી અને કુંતી સહીત વનમાં જવું.	૫૪૪
૨૮૪ ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી અને કુંતીને વનમાં પાંડવો મળવા ગયા.	૫૪૭
૨૮૫ વ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્રને વિદુર વિષે કહેલું વૃત્તાંત.	૫૪૮
૨૮૬ વ્યાસના પુછવાથી કુંતીએ કહ્યું વિષે કહેલું વૃત્તાંત.	૫૫૦
૨૮૭ વ્યાસે યુદ્ધમાં સુવેલાઓને ગંગામાં ધૃતરાષ્ટ્ર આદિને દેખાડ્યા.	૫૫૧
૨૮૮ નારદનું યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આગમન-ધૃતરાષ્ટ્ર આદિનું મરણ.	૫૫૪
૨૮૯ ધૃતરાષ્ટ્ર આદિના દાહથી થતો ખેદ.	૫૫૬

મૌસલ પર્વ ૧૭ મું.

૨૯૦ બ્રહ્મ જ્ઞાપત્રી યદુકુળનો નાચ.	૫૫૭
૨૯૧ જુઠિણુ અને અંધકના વિનાશરૂપ મુસળનું ઉત્પત્તિ થવું.	૫૫૮
૨૯૨ યાદવોનો સંહાર.	૫૬૦
૨૯૩ બાળરામ અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્વર્ગ ગમન	૫૬૨
૨૯૪ પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણના સ્વર્ગ ગમનના ખેદકારક ખબર.	૫૬૩

મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ ૧૮ મું.

૨૯૫ પાંડવોને સ્વર્ગ જવા પ્રયાણ અને પરિક્ષિતને રાજ્યાભિષેક.	૫૬૫
૨૯૬ પ્રજા પ્રેમ અને લાગણી.	૫૬૭
૨૯૭ પ્રજા પ્રેમ કવિતા.	૫૬૮
૨૯૮ પાંડવોનું સ્વર્ગ ગમન.	૫૬૮
૨૯૯ હિમાલયમાં પાંડવોનું પડવું અને ભીમનું ધર્મને પુણ્યું.	૫૭૦
૩૦૦ ઇંદ્રનું સ્વર્ગથી યુધિષ્ઠિર પાસે આવવું.	૫૭૧
૩૦૧ સ્વર્ગો રોહણ.	૫૭૨

છપાય છે.

ખુબીનો ખબનો અને ડહાપણનો દરીઆવ.

મહાભારતના મહાનપુરૂષોએ મહામુનિઓને પુછેલાં
પ્રશ્નોત્તર.

આ ગ્રંથમાં નીતિ શિક્ષણના માર્ગમાં જોઇતી સર્વ બાબતોનો સમ.વેશ
કરેલો છે. નીતિ જ્ઞાન, વ્યવહાર, રાજ્ય પ્રકરણી અને પારમાર્થિક ઇત્યાદિ
ખીન્ન ઉપયોગી વિષયો બહુજ યુક્તિથી વર્ણવેલાં. સર્વ સંગ્રહ કે જેમાં
વ્યવહારિક કેળવણીનો મોટો ભંડાર આપવામાં આવેલો છે. વળી તેમાં મુ-
ખ્યત્વે મહાભારતના મહાપુરૂષોએ મહામુનિઓને પુછેલાં પ્રશ્નોત્તર વગેરે જે
જે અગત્યની બાબતો મનુષ્ય માત્રને અવશ્ય જાણવી જોઇએ તે સઘળી
આ પુસ્તકમાં આવી જશે, તેથી આ માસિક સંસારમાં આશક્ત થઇ ર-
હેલા માનવીઓને ઉત્તમ બોધ મળી શકશે. તેટલુંજ નહિ પણ જ્ઞાનોપદેશ
ઉપર સંખ્યાબંધ મહાત્માઓમાં પણ કૃષ્ણ ચંદ્ર, શ્રીવિદુરજી, નારદજી, બી-
ષ્મપિતામહ યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, વ્યાસ, બૃહસ્પતી, નકુલ, દ્રોણાચાર્ય કૃપાચાર્ય,
અશ્વત્થામા, માર્કંડેય, ધૌમ્ય, શુક્રાચાર્ય, જનમેજય, મનુ અને અષ્ટવક્ર, આદિ
મહાપુરૂષોનાં મહાવચનો તેમજ દ્રૌપદી, સત્યભામા, અને સાવિત્રી આદિ સ-
તીઓ ॥ વિચારો, ઉદાહરણો સહીત સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવશે અને
તેથી માનવ માત્રને નીતિ ધર્મથી પોતાનો વ્યવહાર સુખ શાંતિમાં ચલાવ-
વાની ઉત્તમ રીતી શીખવવાની ધણી જરૂર જાણી આ પુસ્તક બહાર પા-
ડવામાં આવે છે. આ પુસ્તક ડીમી ૧૨ પેઠી ફોરમ ૧૫-૧૬ તું એટલે
પૃષ્ઠ ૨૦૦ ના આશરાતું બહુજ ટુંકી કિમતમાં એટલે અગાઉથી અજ્ઞાન
આપનારને માત્ર આના ૮ આઠ પાકા પુર્ગ સથે અને પછીથી
આના ૧૨ બાર ફોરટેજ શિયાય રાખવામાં આવી છે. માટે આ ગ્રંથને
લાભ લેવા ઇચ્છા હોય તેણે આ તક નહિ ખોતાં નીચે સહી કરનારને જા-
મનગર નાગરવાડમાં લખી મોકલવા કૃપા કરવી. નામ નોંધાવી પાછળથી પૈસા
મોકલનાર પાસેથી પોષ્ટેજ જુદું લેતાં પુસ્તક વેદ્યુપેએબલ મોકલવામાં આવશે.
અગાઉ નામ નોંધાવ્યા છતાં પુસ્તક પસંદ પડે તો રાખવું.

વિ. વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દ્વિવેદી.

પુ. પ્રગટ કરનાર ત. વેચનાર.

નીચે લખેલાં માહારાં બહાર પડેલાં પુસ્તકો ગુજરાત, કચ્છ અને કાઠીયાવાડના પુસ્તકલેખરોને ત્યાંથી મળશે.

હારકાં મહાત્મ્ય મૂળ અને ભાષાંતર.	૩. ૨—૦—૦
શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડ ભાષાંતર માત્ર અરધી કિંમતે	૧—૮—૦
ભોજ પ્રબંધ મૂળ અને ભાષાંતર જુજ છે ઘટાડેલી કિંમતથી	૧—૮—૦
અધ્યાત્મ રામયણ ભાષાંતર સુધારા વ. ખીજી આવૃત્તિ ઘટાડેલી કિ.	૧—૮—૦
રસ મંજરી મૂળ અને ભાષાંતર હપાય છે.	૦૧—૮—૦
શ્રી વલ્લભ દ્વિત્રયય, બાવીશ અંથો અને દ્રવ્ય શુદ્ધિ ત્રણ અંથ સાથે. આવૃત્તિ ત્રીજી સુધારા વધારા સાથે હપાય છે	૧—૮—૦
પંચરત્ન ગીતા પુસ્તક સોળ સાથે મૂળ અને ભાષાંતર	૧—૦—૦
પંચરત્ન ગીતા માત્ર પાંચ અંથ સાથે	૦—૧૨—૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા મૂળ અને ભાષાંતર	૦—૮—૦
દેવી મહાત્મ્ય બન્ને ભાગ જુદા જુદા	૦—૧૨—૦
કામતી ચરિત્ર વાર્તા ૪૫ ઘટાડેલી કિંમત આવૃત્તિ ખીજી સુ. વ. સાથે.	૦—૧૦—૦
ચંડિપાઠ મૂ. ભા. ભૂત શુદ્ધિ, પ્રાણપ્રતિષ્ઠા, અંતર્ભાતૃકા બહિર્ભાતૃકા, એકાદશ ન્યાસ, પ્રયોગ અને લઘુસ્તવ સહિત.	૦—૧૦—૦
સદ્વિધાના ફળ શ્લોકો અને ભુક્કુડના ચરિત્ર સાથે	૦—૧૦—૦
અહોતરખંડ ભાષાંતર શિવ ભક્તો માટે ૨ ઘટાડેલી કિંમત આવૃત્તિ ખીજી	૦—૧૦—૦
કથાઘટ્ટોપનિષદ મૂળ સંહિત ભાષાંતર હપાય છે.	૦—૧૦—૦
જ્ઞાનશ્રી વિભાજી જીવન ચરિત્ર નવાનગર છતિહાસ સાથે	૦—૮—૦
વૈષ્ણવોના બાવીશ અંથ મૂળ અને ભાષાંતર	૦—૧૦—૦
ભામિની વિલાસ મૂળ અને ભાષાંતર ઘટાડેલી કિંમત.	૦—૪—૦
ચંડિપાઠ છુટાં પાનાં.	૦—૪—૦
ચંડિપાઠ ભાષાંતર એકલું દ્વિઅર્થી	૦—૪—૦
આવતા ૪૦ વર્ષનું ચૈત્રી પંચાંગ	૧—૦—૦
વાસવદત્તા અને પ્રેમી પુતળી એક ઉત્તમ વારતા	૦—૧—૬
વિદ્યાર્થિની સાચી કેમ બણવું અને બણીને શું કરવું	૦—૧—૬
માનોપદેશ વાક્યાવળી નીતિનાં એક હજાર પ્રશ્નોત્તર સદાચાર સાથે	૦—૧—૬
શિવસોત્ર સંમહપુજા અને વિધી સાથે	૦—૨—૦

વિ. વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દ્વીવેદી.

મહાભારતના અઢારે પર્વનો સાર.

આદિ પર્વ ૧ લું.

ધર્મર સ્તુતિ. દોહરા.

નમ્રું વિશ્વના નાથને, લળિલળિને બહુ વાર;
જેણે ઝાઝી બુક્તિથી, સજ્જો સાર સંસાર.
વ્યાસે જેવો વર્ણવ્યો, મહાભારત ઇતિહાસ;
તે જનને કહ્યું અથ ઇતિ, અવળ કરો મુખ રાશ.
સજ્જન મન રંજન થવા, ભારંત રૂપી રતન;
પરમ પ્રેમથી આ લખ્યું, કરી મહાન પ્રયતન.

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરંચૈવ નરોચ્ચમં ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જય મુદીરયેત્ ॥

નરોમાં ઉત્તમ એવા નર, નારાયણ એવા ભગવાન, અને સરસ્વતી દેવીને
નમસ્કાર કરી પડિત જનોએ સંસારને છોડે એવા ભારતનો નિસ્તાર કરવો.

સોમ એટલે ચંદ્ર તેના વંશનો વિસ્તાર.

પૂર્વે સત્યયુગને આરંભે અત્રિ નામે પ્રજાપતિની આંખમાંથી તેજનો
અળકાટ નીકળ્યો તેથી અવધાશને ગર્ભરહો અને ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયા. કેટલાક કહે
છે કે સૂર્યના મુપુમ્બા નામના દિગ્ગુથી ચંદ્ર થયા, એને યૌહસ્તપતિની સ્ત્રી તારાથી
પ્રુષ નામે પુત્ર થયા, સૂર્યના પુત્ર વૈવસ્વત મનુનો પુત્ર મુદુમ્ન કે જે પ્રથમ
સ્ત્રી હતો (અને તે વખતે તેનું નામ ઇલા હતું) તેને પ્રુથ્વી પુરૂરવા થયા.
મનુએ વસિષ્ઠને વિનવ્યાથી વૈવસ્વત મનુએ નારાયણની સ્તુતિ કરીને પુત્રીનો
પુત્ર કરાવ્યો, એટલે એ પુરૂષ થયેલ મુદુમ્નને રાણીયોથી ત્રણ પુત્ર થયા.
જે ત્રણેને દક્ષિણ દિશાનું રાજ્ય આપી પુરૂરવાને પોતાની માદીએ બેસારી

સુહુમ્ન તપશ્ચર્યા કરવા ગયો. મનુને પહોવાડેથી નવ કોઈ કહેછે દસ પુત્રા થયા તેમાં આદને ભરત બ્રહ્મિની આણુ આણુ સુમેરૂ પર્વતના પ્રદેશનું રાજ્ય વેહેલી આપ્યું અને ઇક્ષ્વાકુ જે મોટો હતો તેને ભારતખંડનું રાજ્ય આપ્યું તેમણે અયોધ્યામાં સૂર્યવંશની પ્રથમ ગાદી સ્થાપન કરી હતી. એ મહાન્ પ્રતાપી, ચક્રવર્તિ અને સૂર્યવંશી રાજાના મૂળ પુરૂષ થઈ ગયા. એમને સો પુત્રા હતા તેમાં વિકુક્ષિ, નિમિ, દંડક, અને દશાશ્વ એ ચાર મુખ્ય હતા તેઓને ચારે દિશાનાં રાજ્યો આપીને પોતે મધ્યસ્થ રહ્યા હતા. (ઈક્ષ્વાકુને ઇલા “પૃથ્વી” નામની બેન હતી તેને ચંદ્રના પુત્ર બુધ સાથે પરણાવી હતી) બુધને ઇલાથી પ્રતાપી પુરૂરવા પુત્ર થયા, તેણે પ્રયાગ (પ્રતિષ્ઠાનપુર) માં ચંદ્ર વંશની પ્રથમ ગાદી સ્થાપન કરી. એ રીતે સૂર્ય ચંદ્ર વંશની ગાદી સ્થાપન થઈ.

પુરૂરવા મહા પ્રતાપી રાજા થયા, એ પછી પાંચમા યયાતી અતિ પ્રખ્યાત થયા. યયાતીનું વૃદ્ધપણું એના પાંચ પુત્રમાંના શર્મિષ્ઠાથી થયેલા બીજા પુત્ર પુરુએ લઈ પોતાનું જ્ઞેયન પિતાને આપ્યું હતું તેથી એણે જગતના જુદા જુદા વિષયને ભોગવવાથી પ્રસન્ન થઈ પોતાનું રાજ્ય પુરુને આપ્યું ને બીજાને શાપ દઈ અતે વૈરાગ્યથી અરણ્યમાં ગયો હતો. એ પાંચ પુત્રમાંથી દેવયાનીથી થયેલા તુર્વશુ અને યદુએ બે પ્રખ્યાત થયા. યદુના વંશમાં એકાવન પેઢીએ શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામ મહાન્ પ્રતાપી અને અતિ વિખ્યાત થયા; અને પુરુના વંશમાં વીશ્વમા કે બાવીશમા ભારત (દુષ્યંત તથા શકુંતલા જે કણ્વ ઋષિયે પાળી હતી તેના પુત્ર) રાજા થયા કે જેનો રાજ્ય પ્રદેશ ભારતવર્ષ અથવા ભારતખંડ કહેવાય છે. એ ચક્રવર્તિ રાજાએ એક સો તેતરીસ અશ્વમેધ કર્યો હતા. એ પછી પાંચમા હસ્તિન રાજા થયા તેણે હાલ દિલ્હી છે તેની પડોસમાં ગંગા નદીના દક્ષિણ કીનારા ઉપર હસ્તિનાપુર વસાવી રાજ્ય ધામ કર્યું. હસ્તિનના પુત્ર પ્રતીપ એક દિવસ મૃગયા કરવા નિકળેલા તે શ્રમથી બાગીરથીને તીરે બેસી વેદાધ્યયન કરતા હતા, એવામાં ગંગાના પ્રવાહમાંથી મૂર્તિમંત ગંગા નિકળી અને પ્રતીપને જમણે બોલે બેઠી. ગંગાએ પ્રતીપને કહ્યું કે મારી સાથે લગ્ન કર ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે પરસ્ત્રીનો સંગ ન કરવો એવો મારો નિયમ છે, આએ કહ્યું કે હું પરસ્ત્રી નથી પણ દેવલોકની કન્યા છું માટે મારો અંગીકાર કરો. પ્રતીપે કહ્યું કે મારી સ્ત્રી થવાનું તે તારે હાથેજ અટકાવ્યું. તું મારા જમણા સાથેસ પર આવી બેઠી; પરંતુ તે સાથળ તો સંતાનો તથા પુત્ર વધુઓને બેસવાનો છે. સ્ત્રીઓને બેસવાનો ગમેા સાથળ તેં છોડી દીધો તેથી હું તને મારી સ્ત્રી કરી શકતો નથી. માટે તું મારા પુત્રની વધુ થજે. સ્ત્રીએ કહ્યું કે હું

તમારા પુત્રની સ્ત્રી થવા ખુશી છું, પણ મને વચન આપો કે હું જે કૃત્ય કરું તેમાં તમારો પુત્ર કોઈ જાતનો વાંધો ન લે. તમારો પુત્ર આ કરીશ, પ્રમાણે વર્તશે ત્યાં સુધી હું તેના ઘરમાં રહીશ અને તેને રાજી કરીશ. એ પ્રમાણે બોલી તે સ્ત્રી અતર્ધાન થઈ.*

પ્રતીપને દેવાપી, બાહિલક અને શન્તનું એ ત્રણ. પુત્રો થયા. તેમાં ત્રણમાં મુના અને ઉત્તમ ગુણવાળા શન્તનું ને અસંત સ્વરૂપવત્ત મૂર્તિમાન ગંગા સૌથે પરણાવવા પિતાએ તેને આજ્ઞા કરી કે, હે પુત્ર! તારા કલ્યાણને વાસ્તે એકાંતમાં જે સુંદર સ્ત્રી તારી પાસે આવે તેને તું કોણુ છે? કોની પુત્રી છે? એમ પૂછીશ નહિ. એ પ્રમાણે રાજકુંવરને આજ્ઞા કરી રાજ્ય સોંપી પ્રતીપ પોતે તપ કરવા વનમાં ગયો. શન્તનું રાજ્ય એક દિવસ ભાગી-રથીને કાંડે ફરતો હતો, ત્યાં લક્ષ્મી જેવી અસંત રૂપાળી સ્ત્રી રાજ્યને જોવા લાગી. સ્ત્રીએ કહ્યું હે રાજા! હું તમારી સ્ત્રી થવા ઇચ્છું છું. પરંતુ હું જે કાંઈ સાઈ નરસું કરું તેમાં મને અટકાવવી નહિ અને કદી પણ અપ્રિય વચન કહેવું નહિ. જ્યાં સુધી આ પ્રમાણે ચાલશે ત્યાં સુધી હું તમારા ઘરમાં રહીશ, પણ જ્યારે મારા કર્તવ્યમાં તમે આજ્ઞા આવશે અથવા મને અપ્રિય વચન કહેશે ત્યારે હું તમારો ત્યાગ કરીશ. શન્તનું એ સંબળી વાત કબુલ કરી એટલે ગંગાજી ખુશીથી તેને પરણી અને તે તેને પ્રેમથી ભોગવવા લાગ્યો. એમ કરતાં બધાં વર્ષો વીતી ગયાં અને એ સ્ત્રીમાં તેને આઠ સંતાનો થયાં. તે સંબળા વસિષ્ઠનો શાપ પામેલા વસુએ હતા. ગંગાએ વસિષ્ઠના શાપથી તે પુત્રને શાપ મુક્ત કરવા પોતાના પ્રવાહમાં ડુબાવી દીધા. આઠમા છેા નામના વસુના અવતાર રૂપ પુત્રને અવતરવાની વખતેજ જ્યારે ગંગા ડુબાવવા લઈ ચાલી ત્યારે શન્તનું રાજ્યએ તેને કહ્યું કે, હે બાલહત્યારી! એને જે જીવતો રહેવા દો તો સાઈ કે મારો વંશ રહે. પછી ગંગા દેવવ્રજ બીજમને શન્તનું પાસે મુકી ચાલી જવા લાગી એટલે શન્તનું બોલ્યા કે એ બાળકને કોણુ ઉછેરશે? માટે એને પણ સાથે લેતાં જાઓ ને મોટા

* કોઈ એક સમયે બ્રહ્માને ત્યાં સભા મળી હતી તેમાં મૂર્તિમંત ગંગાનું વક્તવ્ય પવનથી ઉચું થયું, એ વેળા સર્વે જણાએ બીચું કીધું પણ એક હજાર અશ્વમેધ અને સો રાજસૂય યજ્ઞ કરવાના પુણ્યવાલો મહાભિષે રાજ્ય તેના સાસું જોઈ રહ્યા અને ગંગા હસી પડયાં. એ પ્રસંગે બ્રહ્માએ શાપ દીધો કે તમે બંને જ્યાં મૃત્યુ લોકમાં પડી સ્ત્રી પુરૂષનો સંસાર માંડજો. એ ઉપરથી પ્રવાહ રૂપ ગંગામાંથી મૂર્તિમંત ગંગા નિકળ્યાં અને મહાભિષે તે હસ્તિનાપુરના પ્રતીપ રાજ્યને ત્યાં અવતર્યા. ગંગાજી પણ મહાભિષેને પોતાની પર આસક્ત થએલો જોઈને તેનું જ મનમાં ચિંતવન કરતાં કરતાં સભામાંથી પાછાં વળ્યાં હતાં.

થાય ત્યારે આપજો. ગંગા ભીષ્મને લઈ પ્રવાહમાં સમાયાં. બૃહસ્પતિ પાસે ત્યારે વેદ અને શુક્રાચાર્ય તથા પરશુરામ પાસે ધનુર્વેદ આદિવિદ્યા બજાવીને એવિસ વર્ષ થયા પછી ગંગાએ ભીષ્મને પાછા આપ્યા. એક દિવસ શનતનુ મૃગયા કરતાં એક વનમાં આવ્યા ત્યાં સુગંધ પસરી રહેલી અને તેનું કારણ જાણવા આગળ ચાલ્યા તો એક માછીને ત્યાં તેણે યોજનગંધા નાંમની કન્યા (એણે કુમારી અવસ્થામાં પરાશર ઋષિથી વ્યાસને જન્મ આપ્યો હતો.) અને દીઠી કે કામથી વ્યાકુલ થઈ તે સાથે લગ્ન કરવાને લલચાયા પછુ માછીએ કહ્યું કે તમે તમારા દેવવ્રતને ચૌવરાંજ્યાભિષેક કર્યો છે તેને ટાળીને મારી કન્યામાં તમને જે પુત્ર પ્રાપ્ત થાય તે પુત્રને તમારા પછી તમારા રાજ્યનો વારસ થાય એવો ઠરાવ કરી આપો, તો હું મારી કન્યા આપું એ ઉપરથી અત્યંત કામાતુર થયેલા શનતનુ ઉદ્ઘસ રહેતા. એ જોઈ ભીષ્મે આગ્રહ કરી કારણ પુછી પિતાના મનનું સમાધાન કીધું, પછુ માછીનો અનિપતી માનતો નહીં. આ ઉપરથી ધર્માત્મા દેવવ્રતે પિતાનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી કેટલાએક વૃદ્ધ મંત્રી અને સંબંધીઓને સાથે લઈજઈ તે માછીને કહ્યું કે તમે જે તમારી કન્યા મારા પિતાને પરણાવો તો હું રાજ્ય ઉપરથી મારો હાથ ઉઠાવું છું, એમ કહી કેટલીક પ્રતિજ્ઞા કરી. માછી બોલ્યો કે મારી કન્યા છે તે મારા પોતાના વીરથી ઉત્પન્ન થએલ નથી, પણ એક મહાત્મા રાજના વીરથી ઉત્પન્ન થએલ છે. એ કન્યાને માટે મોટા મોટા મહીપતિઓનાં માગાં આવી ગયાં છે, પણ ભવિષ્યમાં મારી પુત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેના તમેજ શત્રુ થાઓ, તમે જેના શત્રુ થાઓ તે કદી જય પામે નહિ કે જીવે નહિ. આ સાંભળી કરી દેવવ્રતે કહ્યું જે હું બ્રહ્મચર્યજ પાળીશ અને કોઈ સ્ત્રી સાથે પરણીશ નહિ, હું કોઈ પણ સ્ત્રીથી કોઈ છોકરાનો આપ થઈશ નહીં એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. દેવવ્રતે ઉદાર બુદ્ધિથી એ અદ્ભુત પ્રતિજ્ઞા કરી તે ઉપરથી તે ભીષ્મ એ નામથી ઓલખાયા અને માછી બોલ્યો કે હું તમારા પિતાને મારી કન્યા આપી ચૂક્યો. ભીષ્મે સત્યવતીને માતા કહી રથમાં બેસાડી હસ્તિનાપુરમાં આવી બનેલ વૃત્તાંત સર્વ પિતાને કહી સંભળાવ્યું. શનતનું પરણ્યા. પિતાએ તેનાપર પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપ્યું કે હું પુત્ર ! જ્યાં સુધી તમને જીવંતાની ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી તમારા ઉપર મૃત્યુ થાવી શકશે નહિ. તમારી સંમતિ હશે ત્યારે જ મૃત્યુ તમને પ્રાપ્ત થશે.

શનતનુ રાજને તે નવી સુણી સત્યવતી (યોજનગંધા) થી ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય એ બે કુંવરો અવતર્યા, મોટા કુંવર ચિત્રાંગદ બુદ્ધાન થતાં પેહેલાંજ શનતનું મરણ પામ્યા ત્યારે ભીષ્મે સત્યવતીની મરણને અનુસરી પોતાના સાવકા ભાઈ ચિત્રાંગદને રાજ્યાભિષેક કર્યો. તે પોતાના વીરપ-

જાના અભિમાનથી સર્વ રાજાઓનું અપમાન કરતો. એણે ધણાક રાજાઓને
જીતી હસ્તિનાપુરને શોભાવ્યું હતું, તે કુરુક્ષેત્રમાં એક ગધર્વ રાજા સાથે યુદ્ધ
કરતાં મરણ પામ્યો. તેથી બીજાં વિચિત્રવીર્યની નાની ઉંમર છતાં પણ તેને
રાજ્યે બેસાડ્યો. હાપર યુગનો ચંદ્રવંશી ૪૩ મો રાજા વિચિત્રવીર્ય જીવાન
વર્તા બીજા અને સત્યવતીએ તેને પરણાવવાનો વિચાર કર્યો. તે વખતમાં
કાશી રાજાની અપ્પસરાઓ સરખી ત્રણ પુત્રીઓનો સ્વયંવર થાય છે એ
સમાચાર સાંભળી બીજા ત્યાં ગયા અને જોયું તો કન્યાઓ તો સુંદર છે,
એટલે સ્વયંવરના સમયની વાટ ન જોતાં ત્યાંથી એકસો આઠ કુળના રાજા-
ઓને જીતીને ત્રણ કન્યાને ઉપાડી હસ્તિનાપુર તરફ વળ્યા. શાસ્ત્ર દેશનો રાજા
યુદ્ધ કરતો પાછળ પડ્યો તેને પણ જીત્યો. અહીં લગ્ન સમારંભમાં ત્રણમાની
મોટી અંબાએ કહ્યું કે હું મારાં મનથી શાસ્ત્રને વરી છું. એ ઉપરથી બીજાં
તેને રથમાં બેસાડી શાસ્ત્ર પાસે મોકલી, શાસ્ત્રે અંબાને કહ્યું કે તું બીજાને
ધેર રહી આવી માટે હવે હું તારી સાથે લગ્ન નહીં કરું. અંબા પાછી બીજા
પાસે આવી બેઠી કે શાસ્ત્ર ના કહે છે માટે તમેજ મારી સાથે લગ્ન કરો.
બીજાં કહ્યું કે મારે તો સર્વ સ્ત્રીઓ મા બેન પ્રમાણ છે. એ અપમાન ન
સહન થયેથી અંબાએ ક્રોધ કરી બદિકાશ્રમમાં જઈ મોટું તપ કરી પરશુ-
રામને પ્રસન્ન કર્યા અને તેમને તેડી લાવી. બીજાં તેની સામા જઈ ધણા
માનથી પૂજન કરી તેને નગરમાં લાવી રાખ્યા. પરશુરામે કહ્યું કે અંબા
સાથે લગ્ન કર અથવા મારી સાથે યુદ્ધ કર. બીજાં કહ્યું કે મેં તો સર્વ સ્ત્રીને
મા બેન ગણી છે માટે શી રીતે પરણું અને આગ્રા હોય તો યુદ્ધને માટે
મારી ના નથી. પછી શેઠેસ્ત્રી બહાર સત્તાવીશ દિવસ ગુરૂ સિષ્યે યુદ્ધ કર્યું
ને બીજાં પરશુરામને જીતા. બ્યારે ભાર્ગવ મૂર્ચ્છિત થતા ત્યારે બીજાં તેની
આસના વાસના કરતા. પછી પરશુરામે બીજાંને છાતી સરસા દાખીને કહ્યું
કે, મારી વિદ્યા તને પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થઈ છે, અને અંબાને કહ્યું કે મારો નિયમ
પૂર્ણ થયો માટે હવે તું તારા પિતાને ધેર જા. આમ સાંભળાવી પરશુરામ
પોતાને સ્થાનકે ગયા. અંબાએ બીજાંનાં ગ્રાણ લેવાને વનમાં ધોર તપ કરી
પોતાનો દેહ પાડી, દુપદ રાજાને લાંબા અવતાર લીધો. દુપદને પુત્ર નોહોતો
તેથી રાણીએ કન્યાને બદલે પુત્ર અવતર્યો એવી વાંત ચલાવી. દુપદે એનું
દશાશ્વ દેશના રાજાની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. સ્ત્રી પુરુષના એકાંતમાં મલ-
વાથી સ્ત્રીને જણાયું કે મારો સ્વામી સ્ત્રી છે તે પછી સ્ત્રીએ પોતાના પિ-
તાને લાંબા એ વર્તમાન કહ્યું. શિખંડિની લગ્નજીવનમાં નારી
ગર્ભ અને લાંબા અલંકાર રડવા લાગી. એવું બન્યું કે સ્ત્રીલકણ નામનો કુમે-
રનો ગણુ લાંબા આવી પોહોચ્યો ને એણે દયા આણી શિખંડિનીને આઠ દિવ-

અતી સરતે પોતાનું પુરુષત્વ આપ્યું ને એનું સ્ત્રીત્વ પોતે લીધું. એ શિષ્ય-
 ડિએ નગરમાં આવી પોતાની સ્ત્રીને શાંત પમાડી. એવો યોગ આખો કે
 સરતના આઠ દિવસમાં કુભેરે કથૂલકર્ણને સ્ત્રી રૂપે જોયોને એથી દ્રોણ-
 માન થઈ તેને શાપ દીધો કે શિષ્યડિના દેહ રહે ત્યાં સુધી તું સ્ત્રી જ રહેજે.
 એ રીતે શિષ્યડિ, મરતાં સુધી પુરુષ જ રહ્યો. આ પછી યોગ સમયમાં વિ-
 ચિત્રવીર્ય પોતાની રાણીઓ સાથે ભોગવિલાસમાં નિમગ્ન રહેતાં તે ક્ષયથી
 અપુત્ર મરણ પામ્યો, અને બીજમે તેની ઉત્તર ક્રિયા કરી. બન્ને પુત્રેશ્વર મર-
 ણથી અત્યંત સંતાપ પામેલી સત્યવતી એ ધર્મ અને વંશના રક્ષણનો
 વિચાર કરી બીજમે કહ્યું કે શન્તાનુ રાજના પિંડદાનનો અધિકાર અને વં-
 શનો આધાર માત્ર તમારા ઉપર જ છે, તમે ધર્માત્મા છો અને આપતકાળના
 ધર્મોને સંપૂર્ણ રીતે જાણો છો; માટે પૂર્વજનોના પિંડદાનનો લોપ ન થાય અને
 વંશ વિધ્વંસ પણ ન થાય એમ કરો. બીજમે ઉત્તર આપ્યો કે માણ ! મેં તો
 જીવતાં સુધી બ્રહ્મચારી રહેવાની તમારા વાસ્તે જ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે તમે
 જાણો છો, ક્ષત્રિએ સત્યથી બ્રહ્મ થવું એ અધર્મ છે. ધર્મનો બાધ ન આવે
 અને વંશ નિર્વંશ ન જાય એવો રસ્તો કરવો જોઈએ. બીજમનાં આવાં વચન
 સાંભળી સત્યવતી મનમાં લગ્નતી લગ્નતી બોલી કે તમારું કહેવું બરાબર
 છે. મારી પણ એક રહસ્ય વાત છે તે પણ આપત કાળને લીધે તમને કહે-
 વાને ધ્રુવું છું. હું પેહેલી જીવાનીમાં હતી અને મારા પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે
 મુમનાંજીમાં ધર્મોઉ મછવો ચલાવતી હતી, તે સમયે એક દિવસ મછવામાં
 જ એટલા પરાશર મુનિએ કામાતુર થઈ મને કીડા કરવા કહ્યું. મેં ઉત્તર
 વાળ્યો કે હું દુર્ગધીવાળી છું, કુમારી છું, ને દિવસે ભોગ કરવામાં પાપ છે.
 પરાશરે મંત્ર બણી પાણી જાંટમાં એટલે ચોજનગંધા થઈ અને સર્વતરફ
 અંજળી જાંટી એટલે વાદળાંથી તે ઢંકાઈ ગયો અને કહ્યું કે તને અપવાદ
 નહિ લાગે એમ કહી મને કેટલાંક વચનો અને વરદાનોથી લલચાવીને મછ-
 વામાં જ મારો સંગ કર્યો હતો, મારા શરીરમાંથી માછલાના જેવો જે ગંધ
 હતો તેને ટાળીને આ ઉત્તમ ગંધ આપ્યો અને મને કહ્યું કે તું આ યમુ-
 નાના બેટમાં મારા વીર્યથી રહેલા ગર્ભને જન્મ આપજે અને જન્મ આપ્યા
 પછી તું કન્યા જ રહીશ. પરાશર મુનિથી મને જે પુત્ર ઉત્તમ થયો છે તે
 મહાપ્રજ્ઞાત જેણે વેદની ગોઠવણ કરી જીદા પાડી, પોતાના શિષ્ય પૌલતે
 ઋગ્વેદ, વૈશમ્યાયનને યજુર્વેદ, જૈમિનીને સામવેદ, ને મુમંતનુને અથ-
 વર્વેદ એમ સમજાવ્યા. પુરાણ અને મહાભારત લોમકર્ણજીને બણાવ્યાં. એ
 ઉપરથી તે વેદવ્યાસ (કૃષ્ણ દ્રૌપાદ) કહેવાયા છે. એ બદરીકેદારના
 અરણ્યમાં ચિરંજીવી છે. એ પોતાનો જન્મારો ભગવદ્ ભક્તિમાં ગાહડવાને

વનમાં ગયા છે. એ વેદવ્યાસે મને કહ્યું છે કે કદના સમયમાં મને સંભારજો. માટે હે ભીષ્મ ? જો તમારી સંમતિ હોય તો હું એ વ્યાસનું સ્મરણ કરું તે આવીને મારી આજ્ઞાથી તથા તમારી સંમતિથી વિચિત્રવીર્યની રાણીઓમાં પુત્રને ઉત્પન્ન કરશે. ભીષ્મની સંમતિથી સત્યવતીએ વ્યાસનું સ્મરણ કર્યું કે વ્યાસ તરતજ આવ્યા. ઘણે કાળે પુત્રને મળવાથી માતાને લપાટુ આવ્યાં. પુત્રનું આલિંગન કર્યું અને સત્કાર કરી આસનબર બેસાડ્યા. વ્યાસે માતાને પ્રણામ કરી કહ્યું કે માણ ! આપની શું ઇચ્છા છે ? જે ઇચ્છા હોય તે હું પૂર્ણ કરીશ. સત્યવતીએ કહ્યું કે પુત્રની ઉપર જેટલો પિતાનો અધિકાર છે તે કરતાં અધિક અધિકાર માતાનો છે. મહારે તમારાથી નાનો વિચિત્રવીર્ય નામનો પુત્ર હતો. તેને જેમ પિતાના સંબંધથી ભીષ્મ ભાઈ થાય છે તેમ માતાના સંબંધથી તમે ભાઈ થાઓ છો. ભીષ્મે પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે તેને પરણવાની કે રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા નથી. વિચિત્રવીર્ય અપુત્ર મરણ પામ્યો છે. માટે તમે મારી આજ્ઞાથી તથા ભીષ્મની સંમતિથી તમારા દૂધભાઈની બે વિધવા સ્ત્રીમાં પુત્રને ઉત્પન્ન કરો. માનાં વચન સાંભળી વ્યાસ બોલ્યા કે માણ ! તમે ધર્મને સંપૂર્ણ જણાવો છો. તમારી આજ્ઞા હું શિરપર ચડાવું છું; પરંતુ તે સ્ત્રીઓએ એક વર્ષ સુધી મારા કહેવા પ્રમાણે વ્રત કરવું. એ પછી શુદ્ધ થઈ મારા સમાગમમાં આવવું. સત્યવતી બોલી કે રાજ્ય વગરના દેશની અનાથ પ્રબળ દુઃખી થઈ નષ્ટ થાય છે અને તેની યજ્ઞદિ ક્રિયાએતો લોપ થાય છે, માટે જેમ અને તેમ તરત પુત્રને ઉત્પન્ન કરો. વ્યાસ બોલ્યા કે જો સમયવગર પુત્ર મેળવવો હોય તો તે સ્ત્રીઓએ મારાં વ્યાગ્રચર્મ અને જટા ક્ષાપવાળાં ભડકામણાં રૂપને સહન કરવું પડશે. જો મારા ગંધને, વેષને અને ભયંકર દેહને સહન કરે તો બસે આજેજ મોટી રાણી ગર્ભને ધારણ કરે. સત્યવતીએ હા પાડી. અગ્નિકાએ પવિત્ર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરી શયનમાં મારી બાટ જોવી એમ કહીને વ્યાસ અંતર્દિત થયા. સત્યવતીએ પોતાની મોટી વહુને એકાંતે કહ્યું કે હું તમને એક ધર્મની વાત કહેવાની છું, આપણી વંશ વૃદ્ધિને માટે વ્યાસે તથા ભીષ્મે એક ધર્મ માર્ગ બતાવ્યો છે. તે વાત સદૃશ થવી તમારા હાથમાં છે. આ નષ્ટ થએલ વંશનો તમે પુનરુદ્ધાર કરો, અને ઈંદ્ર જેવા પુત્રને જન્મ આપો એ મારી ઇચ્છા છે.

આમ કહી વેદવ્યાસ સાથે થએલી કેટલીએક વાત વહુને સાંભળાવી આપત્કાળમાં ધર્મની સમજ પાડી માંડ માંડ સમજાવી. ઋતુસ્નાતા થએલી વહુને શયનમાં સુવા મોકલતાં સાસુએ કહ્યું કે વહુ ! આજ મધ્ય રાત્રે તમારો એક તમારી પાસે આવશે. સાસુની આજ્ઞાથી શયનમાં જઈ સુતેલી

અખિકાતો બીજમું અથવા તો કોઈ બીજા બાપાતનું ચિંતન કરવા લાગી. પરાખર, મધ્ય રાત્રે વેદવ્યાસ આવ્યા, તેનું ભયંકર રૂપ, પીંગળી જટા, અને પીંગળી દાદી જોઈ અખિકા આંખો વીંચી ગઈ. વ્યાસે પોતાની મા સત્યવતીનું પ્રિય કરવાને અખિકાનો અગીકાર તો કર્યો, પરંતુ બહાર આવતાં માણસે પુત્ર વિષે પ્રશ્ન કરતાં જણાવ્યું કે માણ દશ દળર હાથીઓનાં જોડાઓ, મહા ભાગ્યશાળી, મોટા પરાક્રમી અને અતિ બુદ્ધિશાળી પુત્ર જન્મશે. અને તે પુત્રને સો પુત્ર થશે પણ એ પુત્ર પોતાની માતાના દોષથી અંધ અવતરશે સત્યવતી આથી ખેદ પામીને બોલી કે આંધળાને રાજ્યનો વારસો મળે નહિ અને આ કુળનો એવો રાજા થાય એ પણ થોડા નથી, માટે મારી બીજા વડુ અંબાલિકામાં રાજ્યને લામક રૂપ ગુણવાળો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય એમ કરો. માતાની આજ્ઞા માથે યજ્ઞવી વ્યાસ વિદાય થયા. નવ માસ પૂરા થયે અંબાલિકાએ પુત્રને (ધૃતરાષ્ટ્રને) જન્મ આપ્યો. સત્યવતીએ આગળની પેઠેજ હવે નાની વડુ અંબાલિકાને માંડ સમજાવી વ્યાસને તે-ગવ્યા. વ્યાસ એવેજ વેષે અંબાલિકાને પ્રાપ્ત થયા. વ્યાસનું આવું વદન-મહું રૂપ જોઈ અંબાલિકાનો મુખરાગ બદલાઈ પાંડુ જેવો થઈ ગયો. વ્યાસ જ્યન ગૃહમાંથી બહાર આવ્યા અને સત્યવતીને કહ્યું કે તે પુત્ર ઉત્તમ ગુણવાળો અને રૂપવાળો થશે, પણ તેના શરીરનો વર્ણ પાંડુ થશે. પૂરે માસે અંબાલિકાને સર્વ શુભ લક્ષણવાળો, કાંતિવાળો પણ પાંડુ વર્ણ પુત્ર જન્મ્યો તેથી ફરી સત્યવતીએ મોટી વહુને બીજા વખત સમાગમ કરવાની આજ્ઞા કરી. અંબિકાએ મોટેથી હા પાડી, પણ વ્યાસના અંધરૂપનો વિચાર કરતાં ધણો ત્રાસ છૂટવાથી પોતે જ્યનમાં જવાને બદલે એક દાસીને અંબા-ગારીને મોકલી વ્યાસને આવતા જોઈ દાસીએ સામી ઉઠી તેનો સત્કાર કર્યો અને સર્વ રીતે સંતુષ્ટ કર્યા. પ્રસન્ન થએલા વ્યાસે ઉઠતી વખત કહ્યું કે તું હવે દાસીપણથી મુક્ત થશે. તારા હૃદયમાં ધર્માત્મા તથા બુદ્ધિમાન, ચતુર અને નીતિમાન પુરૂષોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ મહાત્મા પુરૂષ પ્રાપ્ત થશે. સમય પૂરો થતાં કહ્યા પ્રમાણેજ પુત્રનો પ્રસવ થશે અને લે વિદુરજ એવા નામથી જાળખાયો. આ પ્રમાણે હરતકુળમાં ત્રણ પુત્રોની પ્રાપ્તિ થતાં દેશમાં આનંદ થયો. બીજમના રક્ષણ તથા પ્રજા બાળકો કસરતમાં, અસ્ત્ર વિદ્યામાં, વેદ વિદ્યામાં, યુદ્ધ વિદ્યામાં, અશ્વ વિદ્યામાં અને નીતિશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોમાં પ્રવીણ થયા. ધૃતરાષ્ટ્ર શરીર બળમાં અધિક થયો, પાંડુ ધનુર્વિદ્યામાં સર્વ કરતાં પ્રવીણ થયો. અને વિદુરજ બુદ્ધિમાંન પુરૂષોમાં સર્વથી વધ્યો. એ ત્રણેને બીજા ઉછેરી મોટા કર્યા અને ત્યાં સુધી સધળા કાર્યભાર પોતે ચલાવ્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ અને વિદુર દાસી પુત્ર હોવાથી પાંડુને રાજ્ય સોંપવામાં આવ્યું.

પાંડવ કૌરવની જન્મ સ્થિતિ.

પાંડુ માદીએ મેઢા પછી તે કુતી અને માદી રાણીએ પરજ્ઞા. કુતીએ ચરસેન માદવની પુત્રી વસુદેવની બહેન એટલે શ્રીકૃષ્ણની કર્ધ થાય તેનું નામ પૃથ્વા હતું, પણ ચરસેને પોતાના મિત્ર કુતીભોજ જાદવને સંતાન નહિં તેથી તેને દીકરીકરી રાખવા આપી હતી ને એ હમરથી તે કુતી કહે- જાતી હતી અને કુતીભોજને તેને સ્વયંવરથી પાંડુ સાથે પરજ્ઞાવી હતી. માદી તે મૈદ્ર દેશના રાજાની બહેન હતી તેનું ભીષ્મ પાંડુ સાથે પરજ્ઞા- વવા માગું કરવા ગએલું તેથી તેના ભાઈ શલ્ય રાજાએ હસ્તિનાપુર આવી તેને પરજ્ઞાવી હતી. પાંડુ રાજાએ ઘણાંક યુદ્ધ કરી ઘણા ઘણા દેશ જીત્યા. ભીષ્મે ત્યારે અશ્વમેધ આરંભ્યો ત્યારે પાંડુ છપન દેશના રાજાઓને જીતી દ્વિગ્વિજય કરી આવ્યા. પાંડુએ ધૃતરાષ્ટ્રને હાથે શતયાજ કરાવ્યો. કેટલાક કાલ પછી પાંડુ પોતાની બન્ને સ્ત્રીઓને લઈ દિમગિરિની પહાડોનાં વનમાં કીડા કરવા ગયા હતા, અહીં એને ધૃતરાષ્ટ્ર સર્વ વસ્તુ પુરી પાડતા. પાંડુને મૃગયાનો બહોલ શોખ હતો. એક સમયે એણે મૃગયા ખેલતાં કો તાપસ તાપસી મૃગ મૃગીને રૂપે સુખ ભોગવતાં હતાં. ત્યાં બાણ માર્યું એટલે તેઓ પોતાને નિજરૂપે થમાં ને મરતી વેળા તાપસે પાંડુને શાપ દીધો કે તો મારા સંભોગ સુખમાં ભંગ કર્યો તે કર કર્મથી તું પણ સ્ત્રીને સંગ કરતાં જ મરણ પામીશ. પાંડુ ઉદાસીમાં આશ્રમે આવ્યા ને બન્ને સ્ત્રી- ઓને બનેલી વાત કહી બોલ્યા કે તમે ઘેર જઈવિદુર અને ભીષ્મની સેવામાં રહેજો અને હું વનમાં તપ કરી દેહ પાડીશ. પેઢેલીઓએ કહ્યું કે અમે પણ તમારી સેવામાં રહીશું. પછી ત્રણેએ વચ્ચાબૂધણ કહાડી બ્રાહ્મણોને આપી દીધાં અને અંગે ભસ્મ ચોળી. પાંડુએ પોતાની સેનાને વિદાય કરી ધૃતરાષ્ટ્રને સર્વ સમાચાર સાથે કહાવ્યું કે અમે તો હવે અહીંયાં જ કાળગમન કરીશું. પછી ત્રણેએ ત્યાંથી ચાલી દિમાચળ ઉપર વાસ કર્યો. ને ત્યાંથી સુદુમ્ન સરોવર જેઈ શતશૃંગ પર્વત જોયો. અહીં ઘણા ઋષિઓ મળ્યા હતા તેઓના સતસંગમાં પાંડુએ હોમયાગાદિ કરી ધર્મજ્ઞાન સાંભળી કાળ ક્રમણ કરવા માંડ્યું ત્યારે કે તપોબળે કરી ઋષિઓ સ્વર્ગ માર્ગમાં ચાલ્યા ત્યારે પાંડુ એ પણ તેઓની પાછલ ચાલવા માંડ્યું. ઋષિઓએ કહ્યું કે તને પુત્ર નથી અને પુત્ર વિના મતિ નથી; એટલે અપુત્રને ત્યાં આવવાનો અધિકાર નથી માટે સ્ત્રીઓ સહિત તું ત્યાં કેમ આવી શકીશ ? એ સાંભળી પાંડુને ખેદ થયો અને પુ- ત્રની ઇચ્છા થઈ; પણ તેણે ઉપર જણાવેલા બ્રાહ્મણના શાપથી રાણીઓને કહ્યું કે તમે કોઈ મોટા તપસ્વી બ્રાહ્મણથી સંતાન ઉત્પન્ન કરો. પાંડવની આ- ચારી કુતી બોલી કે હું મારા પિતાને ત્યાં હતી તે વખતે મેં દુર્વાસા મુ-

નિની બહુ સેવા કરી હતી તેથી તેણે પ્રસન્ન થઈ મને પાંચ મંત્રો ઉપ-
 દેશ કરી કહ્યું છે કે એ મંત્રથી જે જે દેવનું આર્કષણ કરીશ તે તે દેવ તને
 વશ થઈને તારામાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરશે. તેમાં મેં બાળપણની અણસમજથી મંત્રની
 પરીક્ષા કરવા સૂચનો મંત્ર આરાધથી મને કુમારી અવસ્થામાં પુત્ર થયો છે તે રાધાને
 બેર ઉછરે છે ને જાહીના ચાર મંત્ર છે. માટે આજા કરો તો હું એ મંત્રમાંથી આર્પની
 ઇચ્છા હોય તે દેવને બોલાવી કાર્ય સિદ્ધ કરું. પતિની આજ્ઞાથી કુંતીએ અ-
 લિંગાન વડે મંત્રનો જપ કર્યો કે ધર્મદેવ હાજર થયા. અને કુંતીને કહ્યું
 કે શી ઇચ્છા છે? કુંતી બોલી કે મને પુત્ર આપો. ધર્મદેવનાં પ્રસાદથી આસો
 શુદ્ધિ પાંચમને દિવસ મધ્યાહ્ન સમયે જેણ નક્ષત્રમાં કુંતીએ પુત્રને જન્મ
 આપ્યો. એ સમયે આકાશવાણી થઈ કે આ પાંડુનો મોટા પુત્ર હસ્તિનાની
 ત્રેવીશમી પેઢીએ ધર્માત્મામાં ઉત્તમ, પરાક્રમી, સત્યવાદી તથા ત્રૈલોક્યમાં પ્ર-
 ખ્યાત થશે; તેમજ પૃથ્વીનો ચક્રવર્તી રાજા થશે અને ધર્મ-યુધિષ્ઠિર એવા
 નામથી જગતમાં બોલખાશે. પાંડુએ કુંતીને કહ્યું કે બીજને બળવાન પુત્ર
 ઉત્પન્ન થાય તેમ કરો. પતિની આજ્ઞાથી કુંતીએ એજ પ્રમ્ણ કરતાં વાયુના
 પ્રસાદથી લીમ અને ઈંદ્રના પ્રસાદથી અર્જુન* થયા. પછી પાંડુએ કુંતીને
 કહ્યું કે તે મને બહુ સંતોષ પમાડ્યો છે પણ હવે એક મંત્ર તારી બેન
 માદ્રીને આપ કે તેને પણ સંતોષ થાય. પછી કુંતીએ તેમ કર્યું ને માદ્રીને
 અશ્વિનીકુમારથી સહદેવ અને નકુલ એ પુત્ર થયા. એ પાંચ પુત્રો, પાં-
 ડુના ક્ષેત્રમાં થયા માટે પાંડવો કહેવાયા. થોડે કાળે કુંતી એ પુત્રોને તેડી
 બીજ વનમાં કીડા કરવા ગઈ ને પાંડુ તથા માદ્રીશતશૃંગ પર્વત ઉપર હતાં
 એ સમયે વસંત કાળ હતો તેથી સર્વ વન પ્રેમ મય થઈ રહ્યું હતું. એ
 જોઈ પાંડુ કામાંધ થતાં એણે માદ્રીના અંગનો બળાત્કારે સ્પર્શ કર્યો. માદ્રીએ
 ઘણાક આગ્રહથી સમજાવ્યા પણ એણે તેનું ન માન્યું-ને આતે એ મરણ
 પામ્યા. માદ્રીએ રૂદન કરવા માંડ્યું એવામાં કુંતી આવી તેને માદ્રીએ બ-
 નેલી વાત કહી. કુંતીએ માદ્રીને એ વાતનો હપ્પો દીધો ને પછી કહ્યું કે
 તું આ પુત્રોની સંભાળ લેજે હું સહગમન કરું છું. માદ્રીએ કહ્યું કે મારે
 લીધે એનું મરણ થયું છે માટે હું જ અગ્નિ પ્રવેશ કરીશ, એમ બોલતાં
 માદ્રી મરણ પામી. ઋષિઓએ બન્ને પ્રેતને પાલખીમાં ધાલી હસ્તિનાપુરમાં
 ગંગા કિનારે આણ્યાં ને કુંતી પણ પાંચ પુત્રો સહિત ત્યાં આવી. બીજમ તે
 સર્વ ઋષિઓને પગે પડ્યા ને ઋષિઓએ ઉચે સ્વરે કહ્યું કે પાંડુને મરણ
 પામ્યાને આજે સાત દિવસ થયા છે ને જે વડીલ હોય તેણે આ પાંચ પાં-

* અર્જુનનો જન્મ કળિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ થયા પછી થયો છે, તેને આજે
 વિ. સં. ૧૯૫૬ માં ૪૩૫૧ વર્ષ થયાં, એમ ઇતિહાસ કર્તા લખે છે.

ડવનું પાલન કરવું. પછી સર્વ ઋષિઓ ચાલતા થયા. અને પાંડુની ઉત્તર-
ક્રિમા કરી બીજાદિ ઘેર આવ્યા. કુન્તીએ પોતાનું સર્વ વર્તમાન ધૃતરાષ્ટ્ર તથા
બીજાને કહ્યું. એઓએ શોક કીધો, ને પછી કુન્તી તથા પાંડવોને ધૃતરાષ્ટ્રે
પ્રીતિ કરી રાજમંદિરમાં રાખ્યાં. પાંડવો કાકા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા પિતામહની સં-
ભાળમાં ઉછર્યાં. પાંડુનાં મરણ પછી વ્યાસે આવી સત્યવત્સને કહ્યું કે હવે
કુટુંબ કુશલ વધવાનો છે, ધર્મ ક્રિયાનો સોપ થવાનો છે, બહુ બહુ અનર્થ
થવાનો છે; માટે કુટુંબ માયા છોડી દઇને મારી સાથે ચાલો, એ ઉપરથી
સત્યવતી પોતાની બે વહુઓને સાથે લઈ બદ્રિકાશ્રમમાં જઈને રહ્યાં.

ધૃતરાષ્ટ્રે ગાંધાર દેશના રાજા મુખ્યજી રાજાને જણાવ્યું કે તારી પુત્રીનાં
મારી સાથે લગ્ન કર. તે રાજાએ કમુલ કર્યું અને ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ છે એમ જાણી
ગાંધારીએ પોતાની આંખે મળ્યૂત પાટા બાંધ્યા કે જેથી કોઈ દિવસ પણ
પતિના ઉપર અશ્રિ થાય નહિ. અને પતિવ્રતાપણું સચવાય, પછી તેના ભાઈ
શકુનિ એ હસ્તિનાપુર આવીને ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે તેનો વિવાહ કર્યો ગાંધારીએ કોઈ
દિવસ આંખેથી ન્પાટા દૂર જ કર્યા નહિ. ગાંધારીની ભક્તિ અને સેવા જેઈ
તપસ્વી વ્યાસ પ્રસન્ન થયા, તેના પ્રસાદથી તેને સો પુત્રો અને એક પુત્રી
થયાં હતાં. એ સો કૌરવો કહેવાયા. તેઓની ઉત્પત્તિ વિષે આવી કથા છે કે
ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રી ગાંધારીએ વેદ વ્યાસની. ધણીજ સેવા કરી તેને પ્રસન્ન
કરતાં વ્યાસે તેને સો પુત્રની માતા થવાનું વચન આપ્યું. કેટલેક દિવસે ધૃ-
તરાષ્ટ્રથી ગાંધારીને ગર્ભ રહ્યો પણ બે વર્ષ થયાં પ્રસવજ થયો નહિ. એ-
ટલામાં પાંડુની મોટી સ્ત્રી કુન્તીને ધર્મ-યુષ્કિષ્ટિ જન્મ્યાની વાત સાંભળી અને
પોતાને પ્રસવ થતાં ત્રિલંબ થયો તે અદેખાઈને લીધે તેણે પોતાના પેટ ઉપર
પથ્થર મારવા માંડ્યા—જેથી ગર્ભપાત થયો ને લોહ જેવી કઠણ માંસની લાંબી
ખેશીનો પ્રસવ થયો તેથી ગાંધારીએ તેને નાખી દેવાનો વિચાર કર્યો. એ-
વામાં વ્યાસે આવી તેનું કારણ પુછ્યું, ત્યારે ગાંધારીએ ખરેખરી વાત કહી
દીધી. વ્યાસે બાહાર નિકળેલા ગર્ભ ઉપર પાણી મંત્રીને છાંટ્યું એટલે તેના
અંગુઠા જેવડા એકસોને એક વિભાગ થયા અને પછી તે અકેકા ધીથી ભ-
રેલા ઘડમાં મુક્યા અને તેના ઉપર અકેકા દોવો મુક્યો. નવ માસ થયા
એટલે એક પછી એક એમ સો ઘડાઓમાંથી છોકરાઓ નિકળ્યા અને છેલ્લા
ઘડામાંથી પુત્રી નિકળી જે દુઃશલા કહેવાઈ જેને પાછળથી સિંધુ દેશના
રાજા જમદગ્ન સાથે પરણાવી. પેહેલવેલો પુત્ર દુર્યોધન જન્મતાંજ ગંધેડાના
જેવા અવાજથી રોયો, તેનો અવાજ સાંભળી ગંધેડાઓ, ગરંજે, શિયાળી-
વાઓ અને કાગડાઓએ સામા શબ્દો કર્યા. આ દુસ્તિ-હોથી ચિંતાતુર બ-
નેલા ધૃતરાષ્ટ્રે બીજા, વિદુર, બ્રાહ્મણો તથા બીજા સંબંધીઓને કહ્યું કે પાં-

હુનો પુત્ર મુષિદિર સૌથી મોટો છે, તેથી મારા પછી રાજ્યનો વારસ તે છે. પણ તેના પછી આ મારા પુત્ર દુર્યોધનને રાજ્ય મળશે કે નહિ ? ધૃતરાષ્ટ્ર આમ બેઠી બાંધ થયા કે સર્વે દિશાઓમાં હિંસક પ્રાણીઓ તથા ક્યાન-દીઓ બોલવા લાગ્યાં. આવાં બધાંકર અપશુકનથી આક્રમણોએ તથા વિદુર-દિએ ધૃતરાષ્ટ્રને, કહ્યું કે મહારાજ ! આ નિશાનીઓપરથી તમારો પુત્ર અવ-શ્ય આ કુળનો નાશ કરશે. માટે તેનો ત્યાગ કરવામાંજ સુખ છે. બલે ત-મને નવાણું પુત્ર રહે. આ એકનો ત્યાગ કરીને કુળનું તથા આર્પણગતનું રક્ષણ કરો. કુળનું રક્ષણ થતું હોય તો એકનો ત્યાગ કરવો ઘટે, ગામનું રક્ષણ થતું હોય તો કુળનો ત્યાગ કરવો ઘટે, દેશનું રક્ષણ થતું હોય તો ગા-મનો ત્યાગ કરવો ઘટે અને પોતાનું રક્ષણ થતું હોય તો પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી દેવો ઘટે છે. આ પ્રમાણે સર્વેએ કહ્યું તો પછી પુત્ર ઉપરના પ્યારને છીધે ધૃતરાષ્ટ્રે તેમનું માન્યું નહિ. ઉપલ્યા જે વર્ષમાં એક વાણીયાણીએ ધૃતરાષ્ટ્રની સેવા કરવાથી તેના બીજથી તેને સુયુત્સુ નામનો પુત્ર થયો. ધૃતરાષ્ટ્રના સ-ધળા પુત્રો તથા પાંડવોને ઉપવીત આદિ વેદોક્ત કર્મ કરાવ્યા પછી બાળ ચરિત્રાથી અનેક રમતો સાથે રમતા, અને તે પછી સાથેજ વિદ્યાભ્યાસ ક-રાવવા ને તેઓને કૃપાચાર્યને સોંપ્યા.

શકુનની શરવાત.

પાંડવો કૌરવો કરતાં રમતમાં વધારે ચંચળ અને વિદ્યાભ્યાસમાં પણ આગળ વધતા લાગ્યા તેથી કૌરવો પાંડવોની બહુ અદંખાઈ કરવા લાગ્યા. એકવાર રમતમાં ભીમે દુર્યોધનને બહુ માયો હતો તે દ્રેપથી એણે ને શ-કુનિયે ભીમને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો કે એ મરે તો પછી ચારના કંઈ ભાર નથી. પછી જળકીડાને બહાને દુહ દુર્યોધન ભીમને ગંગાતીરે લઈ ગયો અને ત્યાં સહુએ ભોજન કર્યું તેમાં ભીમને ઝેર ભેળવી લાડુ ખ-વરાવ્યા. રાત્રે ભીમને પ્રમાણુ કોટડીમાં એકાંત સુવાડ્યો હતો તેને દુર્યોધન, કૃષ્ણ, શકુનિ અને દુઃશાસન એ ચારે જણે કચડીને એક શિલા સાથે બાંધ્યો ને ગંગામાં નાખી દીધો. પણ ભીમ મુવો નહિ. એ પાતાળમાં ગયો ને ત્યાં વાસુકિએ તેનું વિષ ઉતારી આદર સત્કાર કરી આઠ કુંડનું અમૃતપાન ક-રાવ્યું, જેથી તેનામાં દૈત્ય હજાર હાથીનું બળ આવ્યું અને તે ત્યાંથી પાછો હસ્તિનાપુર આવ્યો.

પાંડવ કૌરવને કૃપાચાર્ય નામે આશ્રિત બ્રાહ્મણ વિદ્યાભ્યાસ કરાવતો હતો, પણ પછી કૃપાચાર્યના બનેલી દ્રોણ કે ને ભારદ્વાજ ઋષિના પુત્ર તે પણ ત્યાં આવી રહ્યા; એટલે એની પાસે તેઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માં-ડ્યો. દ્રોણાચાર્યને હસ્તિનાપુર આવવાનું કારણ આ હતું:—પોતાની નિર્ધન સ્ત્રિ-

તિથી પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ થઈ શકતું નહિ તેથી તેણે દ્રુપદ રાજાને ત્યાં જઈ આશીર્વાદ લઈ કહ્યું કે હું મિત્ર ! તું ને હું અગ્નિવેશ્ય ગુરુને ત્યાં ભણતા હતા ને તે અને કહ્યું હતું કે હું રાજા થાઉં ત્યારે તમે આવજો, એ ઉપરથી હું તારી પાસે આવ્યો છું. દ્રુપદ બેલ્યા કે રથહીન દીન માણસ સાથે રથવાળાની મિત્રતા હોતી નથી. હું કાંઈ તને યોગ્ય ખતો નથી. એમ કહી તેનું બહુ અપમાન કર્યું. એ ઉપરથી દ્રોણે ખીજરાજાને કહ્યું કે તું મારું અપમાન કરે છે, પણ સ્મરણ રાખજો કે હું ખરો ત્યારે કે બ્યારે તારું રાજ્યપાટ છીનવી લેવડાતું ને તને મારા શિષ્યો પાસે બાંધતું. આમ કહી તે પોતાના પુત્ર અધ્યત્થામાને લઈને હસ્તિનાપુર આવ્યા હતા. એ વેદ શાસ્ત્ર અને સર્વ અસ્ત્ર શસ્ત્ર વિદ્યામાં ધણાજ પ્રવીણ હતા તેથી લીખે તેને મોટા સત્કારથી રાજ્યાશ્રય આપી રાજકુંવર શાળાના અધ્યક્ષ ઠરાવ્યા હતા.

દ્રોણે સૌ શિષ્યોને શ્રમ લેઈ ભણાવ્યા, પણ પાંડવોની બુદ્ધિ તથા વૃત્તિ બોધ તેઓને ભણાવતાં તે બહુ પ્રસન્ન થતા. યુધિષ્ઠિર શસ્ત્ર વિદ્યા ભણ્યા, પણ તે પોતાની ધર્મ બુદ્ધિએ, ડહાપણે ન ભલમનગાદાએ વિશેષ નામ કિત થયા, અર્જુને ધનુર્વિદ્યાનો ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ કરીને ગુરુનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો ને દ્રોણે પ્રસન્ન થઈ તેને બ્રહ્મશિરસુ એ નામનું અસ્ત્ર જેથી બ્રહ્માંડનો લય થાય તે આપ્યું. લીખ ધનુર્વિદ્યા સાધ્ય કરી પછી બળરામ પાસે ગદાયુદ્ધ કળા શિખી આવ્યો હતો. નકુળ અંધવિદ્યામાં-રણવિદ્યામાં તથા નીતિધર્મ જ્ઞાનમાં નિપુણ થયો અને સહુદેવ ભૂત ભવિષ્યનો જાણનાર અને ખડ્ગ મારવાની કળામાં પ્રવીણ થયો. સર્વ શિષ્યોમાં અર્જુન પોણું ધણાજ વડાલો ને પ્રિય હતો તેમ અર્જુનની પણ દ્રોણ ઉપર પૂણું ઉત્તમ ભક્તિ હતી.

દ્રોણાચાર્યે સર્વ સભાસદોની સમક્ષ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે મહારાજ પાંડવ કૌરવો અસ્ત્ર શસ્ત્રનો સઘળો વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યા છે, આ ઉપર મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે નગરની બહાર રંગ (અખાડો) થાય ને તેમાં કુમારો ગીલીદગ્ધ આદિ પોત પોતાની વિદ્યા દેખાડે ને સૌ લોકો તે જુવે. પછી સુશોભિત રંગ મંડપ રચાવ્યો અને ત્યાં સ્ત્રીઓ સહિત રાજકુટુંબ તથા નગરનાં સઘળાં મનુષ્યો જોવા આવ્યાં. પહેલાં દ્રોણ ને તેનો પુત્ર અધ્યત્થામા એઓ શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરી મંડપમાં આવ્યા ને ઇશ્વરનું ધ્યાન ભણ્યા પછી રાજકુંવરો રંગ રંગનાં શૃંગાર સજ્જ પોતપોતાનાં પ્રિય શસ્ત્ર સાથે ઉતરી, એક પછી એકે ઉભા રહીને ઘોડા ઉપરથી નિશાન માર્યા, ઢાલ તરવારથી દાવપેચના પટા બેલ્યા, ને દોડતાં, ફેદતાં, રથ દોડાવતાં, બાણ મારી દેખાડતાં સૌએ પોતપોતાની ચાલાકી બતાવ્યા બાદ મહોન્મત્ત હાથીઓ જેવા દુર્બોધન ને લીમતું મોટી ગદાઓથી ભારે યુદ્ધ મચ્યું એ બંનેને એક

એક ઉપર ઘણા દેવ હતા તેથી તેઓ ખરેખરે લડ્યા ને એથી ત્યાં ભારે ગડબડ થઈ રહી. તે બંનેને છુટા પાડવાને દ્રોણે અધ્યત્થામાને મોકલ્યો. પણ તેઓએ ન માન્યું, પછી દ્રોણે જાતે જઈ બળે કરીને બંને હરીફને એક એકથી છૂટા કર્યા. પછી અર્જુન સુવર્ણ બખતર પેહેરી સુંદર ધનુષ સાથે ઈંદ્રના સરખો શોભતો આવ્યો. એ મહાવીરે પોતાના પરાક્રમની અનેક પ્રકારે પરીક્ષા આપવા માંડી. આગ્રેયાસ્ત્રથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો, વાહુણાસ્ત્રથી જળ ઉત્પન્ન કર્યું, વાસ્વાસ્ત્રથી વાયુ ઉત્પન્ન કર્યો, મેવાસ્ત્રથી વાદળાંઓ ઉત્પન્ન કર્યા, પૃથ્વીના અસ્ત્રથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કર્યો અને પર્વતાસ્ત્રથી પર્વતોને ઉત્પન્ન કર્યા. અતર્ધાતના અસ્ત્રથી અતર્હિત પણ થઈ દેખાડ્યું. ક્ષણમાં લાંબો અને ક્ષણમાં કુંક્રા દેખાયો. ક્ષણમાં જમીન ઉપર ઉતરેલો દેખાયો. એવીજ રીતે ખડ્ગની, બાણની, ચક્રની, અને પાશની, સઘળી ક્રિયાઓ સંપૂર્ણ રીતે દેખાડવાથી સૌ વ્રણું આશ્ચર્ય પામી પ્રસન્ન થયા. તેટલામાં સર્વ સદ્ગુણ સંપન્ન મહાવીર કુંતીને કુંભારી અવસ્થામાં અવતરેલા કર્ણે આવી મેઘનાદ જેવી ગંભીર ગર્જના કરી અર્જુનને કહ્યું કે હે અર્જુન ? તો જે પરાક્રમ બતાવ્યું તે કરતાં હું વધારે પરાક્રમ બતાવું છું તે બ્ને. તારે તારા પરાક્રમને માટે પોરસાવું નહિ. દુર્યોધન પ્રીતિમાં પ્રવૃક્ષિત થયો અને અર્જુન લગ્ન પામી ગુસ્સે થયો. કર્ણે ગુરૂની આજ્ઞાથી અનેક ખેલ કરી અર્જુનના જેવુંજ પરાક્રમ બતાવ્યું ને તે બોલ્યો કે હું ને અર્જુન સામસામા યુદ્ધ કરીએ. અર્જુન બોલ્યો તું શું મને તારા સરખો ગણે છે ? પણ હું તને એવો તો રમાડીશ કે તારી ખાતરનીશા થશે કે વગર તેડે ને વગર બોલાવે અહિં આવવાથી શું લાભ થાય છે ? કર્ણ બોલ્યો, મિથ્યા વેણુ ન કહાડ, આવી જ એટલે તારા જાણવામાં આવશે કે હું તને કેવો રમાડું છઉં. એ મંડપ કાંઈ તારો નથી કે તને પૂછીને મારે આવવું જોઈતું હતું. હું તારા ગુરૂના દેખતાં તને એવો તો રગદોળીશ કે સૌ આશ્ચર્ય પામશે. દ્રોણે કર્ણ ઉપર ક્રોધે ભરાઈ અત્યંત ખારા અર્જુનને કહ્યું કે ઉડ, શું સાંભળ્યા કરે છે ? મારી આજ્ઞા છે, પછી અર્જુન તથા ચારે ભાઈઓ અને કર્ણ તથા કૌરવો એમ સામ સામા ઉભા થયા. આ દંડ યુદ્ધ વખતે અર્જુનનો પિતા ઈંદ્ર અને કર્ણનો પિતા સૂર્ય યુદ્ધ બેવા આકાશમાં આવી ઉભા. કૃપાચાર્યે કર્ણને ટોટા પતાવવા કહ્યું કે તું અર્જુનની સામે લડવા તૈયાર થયો છે પણ તે પાંડુ તથા કુંતીનો પુત્ર છે હવે તારાં માતપિતા કોણ છે તે કહે, જોથી અમે જાણીએ કે તું અર્જુન સામે ઉભો રહેવાને પાત્ર અને તેનો સમોવડીયો છે ? એ સાંભળી કર્ણે લગ્નિજત થઈ નીચું જોઈ રહ્યો. તે ઉપરથી દુર્યોધને કુળ કરતાં વિદ્યાથી ને વીરપણાથી મોટાપણું આવે છે એવાં દક્ષિણ સંભળાવી

કર્ણને તેજ દિવસ અંગ દેશનો રાજ્યાભિષેક કર્યો ને સુવર્ણના સિંહાસન પર બેસાડીને પોતે પોતાના મંડળિક રાજ્ય સહિત તેને નમ્યો. કર્ણે કહ્યું કે કંઈ માગો. દુર્યોધનને કહ્યું કે રાજ્યેત્તમ ? આપણા સ્નેહ દિવસે દિવસે અધિક અધિક વધે તેમ કરવું. ત્યારે કર્ણે બોલ્યો કે તમે મારા અંત લગીના મિત્ર છો. આથી અર્જુનને પોતાનું અપમાન થએલું જાણી કર્ણને કહ્યું કે તારું મૃત્યુ મારે હાથે થશે, એ પછી વૃદ્ધ સારથી અધિરથ પ્રસન્ન થયો કર્ણને આશીર્વાદ દેવા આવ્યો. કર્ણે તેને પ્રણામ કર્યા. પાંડવોએ તે જોઈ હાસ્ય કીધું ને ભીમ તો બોલી ઉઠ્યો કે આ પિતાના પુત્ર ! તમે અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયા હતા કે ? તમે સારથી પુત્રને ધનુષ્યબાણનું શું પ્રયોજન છે ? તમે પરોણા લેઈ બળદનું ગાડું હાંકો. કર્ણે ખીજવાઈ ગયો, પણ ઉત્તર ન આપતાં ચૂપ બેસી રહ્યો. પણ દુર્યોધન કોપ કરી ભીમ સામે બોલ્યો કે ભીમ ? તારે આમ બોલવું ઘટતું નથી. કર્ણે અંગદેશનાં રાજ્યનેજ નહિ પણ આખી પૃથ્વીનાં રાજ્યને યોગ્ય છે. જેનાથી આ કાર્ય સહન ન થતું હોય તે ભલે અમારી સાથે લડવાને તૈયાર થાય. દુર્યોધનનાં વચનો સાંભળી મોટો કોલાહલ ઉઠ્યો અને એ પક્ષ બંધાઈ ગયા. તેટલામાં રાત પડી ને સૌ પોતપોતાને ઠંકાણે થયા.

કર્ણ કોણ હતો ?

કર્ણ વિષે કથા આમ છે કે કુંતીએ પોતાના પિતાને ઘેર કુમારી અવસ્થામાંજ દુર્વાસાની સેવા કરેલ તેથી ઋષિએ પાંચ મંત્ર આપી કહ્યું હતું કે તું જેનો મંત્ર ભણીશ તે દેવ તને પ્રસન્ન થશે. મંત્રની પરીક્ષા કરવા માટે બાળપણથી સૂર્ય દેવને બોલાવ્યા અને તેના પ્રસાદથી (વીર્યથી) ઉત્પન્ન થએલ પુત્ર (કર્ણ) એ કિરીટ, કુંડલ, કટિમેખળા અને સુવર્ણ કવચ સહિતજ જન્મ્યો હતો. એને લોકાપવાદના ભયને લીધે કુંતીએ પેટીમાં ઘાલી તે પેટી ગંગામાં બેઠી મુકી હતી એ પેટી તણાતી હસ્તિનાપુર આગળ એક માછીને હાથ લાગતાં તેમાં બાળક જોઈ તેને અધિરથ સારથિને આપ્યો. અધિરથે પોતાની સ્ત્રી રાધાને આપ્યો, તેણે (માતૃભાવ રાખી) પોતાના પુત્રની માફક ઉછેરી મોટો કર્યો કર્ણે દ્રોણ પાસે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો પણ એણે જ્યારે મન દબાવે શિખવ્યું નહીં ત્યારે તે પરશુરામ પાસે ગયો. પરશુરામ બ્રાહ્મણ સિવાય કોયને વિદ્યા શિખવતા નહીં તેથી કર્ણે બ્રાહ્મણને વેષે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. એક દિવસ પરશુરામ કર્ણના બાળામાં માથું મુકી મુતા હતા તે વેળા ઈંદ્રે ક્રીટ થઈને કર્ણની જાંઘ કાઢવા માંડી. એથી રૂધિરનો પ્રવાહ ચાલ્યો પણ કર્ણે જરાપણ સળવળ્યો નહીં. જ્યારે રૂધિર પરશુરામને શરીરે ઉતું લાગ્યું ત્યારે તે જાગી ઉઠ્યા ને જોય છે તો રૂધિ-

રત્નો પ્રવાહ ને કર્ણ તટસ્થ બેઠેલો તેથી પરશુરામે કહ્યું કે તું બ્રાહ્મણ નથી, બ્રાહ્મણને આટલું ધૈર્ય હોય નહીં માટે સાચું કહે. ત્યારે કર્ણે શાપને ભયે પોતાનું અરૂં નામ જણાવ્યું. પરશુરામે કહ્યું કે તું ચોરીથી મારી પાસે ભણ્યો માટે તારી વિદ્યા સઘળે, સર્ણ થશે પણ મરતી વેળા તું અસ્ત્રવિદ્યા ભુલી જઈશ એમ પરશુરામે કર્ણને શાપ દીધો હતો.

દુપદનો પરાભવ અને ધૃષ્ટ દ્યુમ્ન તથા દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિ.

ધનુર્વિદ્યાની પરીક્ષા આપ્યા પછી કૌરવ અને પાંડવોના શ્રેષ્ઠ દ્રૌણ-ચાર્યે શિષ્યો પાસે ગુરુ દક્ષિણા માગી કે દુપદને પકડી બાંધી આણી આપો. ગુરુની આજ્ઞાથી કૌરવ પાંડવો ગુરુ સાથે દુપદના અહિચ્છત્રા નગર આગળ આવ્યા. પ્રથમ કૌરવો દુપદ સામા યુદ્ધ કરવા ગયા, પણ એઓ હારીને પાછા આવ્યા. પછી દ્રૌણને પ્રણામ કરી તથા યુધિષ્ઠિરને ગુરુની પાસેજ રાખી અર્જુન વગેરે ચારે ભાઈઓ યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા. પ્રથમ લીમે દુપદની સેનામાં પ્રવેશ કરી ગદાથી હાથીઓનો અને ઘોડાઓનો સંહાર કર્યો. પાછળથી અર્જુને પ્રવેશ કરી ઘણી સેનાનો પ્રલય કર્યો. દુપદના સૈનિકો ગર્જના કરીને આવવા લાગ્યા અને અર્જુન ક્ષણ માત્રમાં પરાસ્ત કરવા લાગ્યો. દુપદનો ભાઈ સત્યજિત અર્જુન સામે ભારે યુદ્ધ કરવા આવતાં અર્જુને થોડીવારમાં સત્યજિતને હરાવી દીધો. સત્યજિત પરાસ્ત થતા દુપદે પ્રબલ બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. પણ જરાવારમાં દુપદનાં ધનુષ તથા ધ્વજને કાપી નાખી ઘોડાઓ તથા સારથિને વીધી નાંખી ધનુષને છોડી દઈ તરવાર લઈ રથની પોંસરી ઉપર ચડી, રથમાં જઈ દુપદને પકડી અર્જુને સિંહતાદ કર્યો. દુપદને પકડી લાવી દ્રૌણના ચરણમાં અર્પણ કર્યો. દ્રૌણે દુપદને કહ્યું કે એમો બ્રાહ્મણ ક્ષમાવાળા છીએ માટે તારે મરવાનો ભય રાખવો નહિ. તું મારો જુનો મિત્ર છે માટે હું તને ચરધ રાજ્ય પાછું આપું છું. મિત્રપણથી હું માગવા આવ્યો હતો ત્યારે તે મને કહ્યું હતું કે રાજાનો મિત્ર અ રાજા ન હોય, માટે હવે રાજા થઈને હું તારો મિત્ર થયો છું. દુપદે ક્ષમા માગીને દ્રૌણે તેને છોડી તેનું અર્ધ રાજ્ય પોતે રાખી અર્ધ તેને પાછું આપ્યું. પરાજય પામેલો દુપદ પોતાના બળવડે દ્રૌણને જીતવા અશક્ત હોવાથી લલિજ્વલ થઈ દ્રૌણના પરાજય કરે એવો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યો. અને છેવટે બે ઋષિઓને વિનવી યજ્ઞ કરાવ્યો. તે યજ્ઞમાં હોમ કુડમાંથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા વેદીમાંથી દ્રૌપદીએ બે સંતાન મળ્યાં તેને લઈને પોતાને નગર આવ્યો.

પાંડવોપર મરણ પ્રયોગ-રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ?

કૌરવો પાંડવ આગળ ઝાંખા પડેથી બળી જતા વળી યુધિષ્ઠિરના અ-

૧ પેઢેલું.] પાંડવોપર મારણ પ્રયોગ.—સમ રાખે તેને કાણુ આખે? (૧૧૭)

નેક સહયુગ્મોથી સંતુષ્ટ થએલા ધૃતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિરને યુવરાજ કર્યા. ધૈર્ય, સ્થિરતા, સહનશક્તિ, લલપણ, સરલતા, નોકરો ઉપર દયા અને સર્વ લોકો ઉપર સ્નેહભાવ ઇત્યાદિ ગુણ સંપત્તિથી યુધિષ્ઠિર પાંડુના કરતાં પણ લોકોમાં વધારે પ્યારા થઈ પડ્યા. ઘણાક રાજાઓને છત્તી રાજ્ય વધારવા માંગ્યું. પાંડવોનું પરાક્રમ વધતાં તથા પ્રજાની એઓ ઉપર ભક્તિ બેઠેલી. એઈ કે ધૃતરાષ્ટ્રના અંતઃકરણમાં દ્વેષનો અંકુર રોપાયો, અને વૃત્તિ બદલી તેથી તેણે રાજ્યનીતિ અને ખટપટમાં ખખરદાર કશ્ચિક નામના બ્રાહ્મણની સલાહ લીધી. કશ્ચિક બોલ્યો કે, શત્રુને સામ, દામ, ભેદ તથા દંડ ઇત્યાદિ ઉપાયોએ કરીને પણ મારવો. શત્રુને અધુરો નહિ તોડતાં પૂરો તોડી નાંખવો. શત્રુ દુર્બળ હોય તો પણ તેની ઉપેક્ષા નહિ કરવી જોઈએ. શત્રુ શરણે આવે તો પણ તેનાપર દયા લાવવી નહિ. ગમે તે પ્રકારે શત્રુ મારવાપર લક્ષ રાખવું. શત્રુના પક્ષનું મૂળજ કાપી નાખવું જોઈએ. ગમે તેવા ધર્માત્માપણુનો ઢોંગ કરી શત્રુને માર્યે રહેવું. શત્રુના કાલાવાલા પર ધ્યાન આપવું નહિ, ખોટા સોગન ખાઈને, ધન દધને, ઝેર દધને અને એવા અનેક ઉપાયો કરીને પણ શત્રુને જીવંત રહેવા દેવો નહિ. શત્રુને ઘન માનાદિકથી વિશ્વાસ ઉપજાવીને પણ એવી દાદ બરાવી દેવી કે પાછો તે ઉજોજન થઈ શકે નહિ. અવિશ્વાસાનો વિશ્વાસ કરવો નહિ અને વિશ્વાસુનો પણ આતિ વિશ્વાસ કરવો નહિ, વચનમાં નમ્રતા રાખવી, હરીને બોલવું અને હૃદયમાં અજ્ઞા જેવું રહેવું, જેથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચડતીની ઇચ્છા હોય તો શત્રુ આગળ કપટથી હાથ પણ જોડવા, સોગન પણ ખાવા, પંગમાં માથું પણ નમાવવું અને ખોટી આશાઓ પણ દેવી. જે માણસ શત્રુને વશ્ય કર્યા પછી પણ તેનાપર અનુગ્રહ કરે ન માણસ હાથે કરીને પોતાના મૃત્યુને ઉપજાવે છે એમ સમજવું. માટે તમે મારા કહેવા પ્રમાણે પાંડવોની સાથે વર્તશો તો તમને હરકત પડશે નહિ, પાંડવો તમારા બળવતર શત્રુ છે એટલા સાફ તમને પાછળથી પસ્તાવું ન પડે એવી જોડવણી કરો.

બીજી તરફથી દુર્યોધન અને પ્રધાન એઓએ એકાંતમાં સમજાવી ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે અમે તમારા પુત્ર છતાં અમને રાજ્ય કરવે અયોગ્ય કેમ ગણાછો? તમે પાંડુ કાકાના મોટા ભાઈ છો અને અમે મોટા ભાઈના પુત્ર છીએ માટે અમારો હક્ક છે. આ સાંભળી દયુ પયુ મનવાળા ધૃતરાષ્ટ્રે જવાબ આપ્યો કે, હું પુત્ર? પાંડુના સરખા બીજા રાજા જન્મતમાં કોઈ નહતા અને હું અધ છું તે શી રીતે રાજ્ય કરું? એનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર એના જોવોજ ગુણવાન છે, ધર્માત્મા છે અને પ્રજાને પ્યારો છે વળી સહાયકો સહિત છે, માટે મારાથી તેની સાથે શત્રુવટ કેમ રખાય? દુર્યોધન

બોલ્યો ત્યારે હું આપઘાત કરી મરીશ, કેમકે માફ માન ભંગ થયું તે મારાથી સહન થતું નથી. દુર્યોધનનાં વચન સાંભળી શોકથી પીડાએલા અને કાચા કાનના ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા કે ઓ મારા પુત્ર, તું એટલો બધો અધીરો કેમ થાય છે, જે તારી ઇચ્છા રાજ્ય કરવાની છે તો હું રાજ્ય કારભાર અડધા અડધા તેને ને તેને બન્નેને વહેંચી આપું કે પછી તારે ને તેને કોઈ દહાડો તટો થાયજ નહીં. દુર્યોધન બોલ્યો કે તમે કોઈ કપટ ભરેલી કામળ યુક્તિથી પાંડવોને વારણાવતમાં કહાડો જ્યારે રાજ્ય સંપૂર્ણ રીતે મારા હાથમાં સ્થિર થશે ત્યારે પાંડવોને પાછા બોલાવીશું. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા કે મારા હૃદયમાં પણ એજ વાત ઘોળાયા કરે છે, પરંતુ એ વાતમાં એક અડચણ છે કે ભીષ્મ, દ્રોણ અને વિદુર આદિ એઓ કદી પણ પાંડવોને ત્યાં મોકલવા સંમતિ આપશે નહીં, ને મારાથી પણ તેમને કહેવાયજ કેમકે તમે જાઓ. દુર્યોધન ચંડાળ ચોકડીથી પ્રપંચ ગોઠવીને બોલ્યો મહારાજ, આપ બીજાઓને વિચાર પૂછો એ તમારી ઉચી પદવીને યોગ્ય નથી. તે કરતાં તમે પાંડવોને તેડાવી વારણાવત (જુદા પ્રયાગમાં) જઈ રહેવાનું કહો, તેઓ તમારી આજ્ઞા માનશે ને કોઈ તમને મારું પણ કહેશે નહિ. એમ પ્રપંચ ગોઠવી ધૃતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિરને બોલાવી ધનું કે પુત્ર તમે સૌ વારણાવતમાં જઈને રહો. ત્યાં પણ આપણું રાજ્ય છે. હાલ ત્યાં સદાશિવનો દિલ્સવ થવા નો છે તેમાં દેવોદેવના મોક્ષનો અતિ સાર મેળાવડો થશે, ને, પછી ચોડા દહાડામાં હું તમને પાછા બોલાવીશ. એ આજ્ઞાથી પાંડવો અને કુન્તી કામળ મુદ્દ આઠમે વાગળાવત, જઈ પહોંચ્યા.

પાંડવો વાગળાવતનાં જવા નીકળ્યાની આગમ્ય દુર્યોધને પુરોચનને મોકલી અગ્નિથી સળગી ઉઠે એવું એક ઘર પાંડવો માટે બનાવી રાખ્યું હતું પણ નીકળતી વેળા વિદુરે ધર્મને અંબર નામની સકેત ભાષામાં જણાવ્યું હતું કે દુર્યોધન લાક્ષાગ્રહને બાળી મુકવાનો છે માંટ સાવધ રહેજો ને મેં તમારે માટે એક છુપી સળંગ બોદનાર કુશળ માણસને ત્યાં મોકલ્યું છું તેને કામે લગાડજો. પછી દિક્ષા પાછળની બાધ ચોખી કરવાના મિષથી તે માણસે એક ભોંયડું તૈયાર કરી આપ્યું. વારણાવતમાં પાંડવો નિત્ય દિવસે મૃગયા કરે ને રાત્રે હરિકીર્તન કરે. એક દિવસ કુન્તીએ બ્રાહ્મણોને જમાડ્યા હતા. તેઓ જમી ગયા પછી બિલ્લ જાતિની એક સ્ત્રી તથા તેના પાંચ પુત્ર અભ્યાગત થઈ આવ્યા હતા તે પણ પુષ્કળ મધપાન કરી, સારી પેડે જમીને સુતા હતા. તે રાતે પવન ધણો છૂટો હતો તે જોઈ ભીષ્મે જાનોમાનો તે પુરોચન યવનવાળો મેહેલ જે પાંડવોને બાળી મુકવાનો હતો તેને સળગાવ્યો અને પાંડવો તુરંતજ કુન્તી સહિત ભોંયરા વાટે ચાલતા થયા. ભી-

ક્ષાત્રુહમાં પુરોચન તથા પેલાં ૬ અબ્યાગત બળી મુવાં. મેહેલને સળગતાં જોઇ લોકો બોલ્યા કે ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનને ધિક્કાર છે કે તેઓએ પાંડવોને દુશ્મન ગણીને બાળી નાખ્યા. હસ્તિનાપુરમાં સમાચાર પોહોચ્યા કે પાંડવો કુંતી સહિત બાળી મુવા. ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરેએ ઘણો શોક કર્યો પણ કૌરવો બહુ રાજી થયા.

હિડંબ અને બકાસુરનો નાશ. ઘટોત્કચનો જન્મ.

ભીષ્મ ચાર ભાઇ તથા માતાને ખાંધપર બેસાડી દક્ષિણ દિશાનો પંથ લીધો તે ભાગીરથીને તીરે આવ્યો. ત્યાં વિદુરનો મોકલેલો માઠી હોડી લઇને આવ્યો હતો એણે ૬ જણને નદી પાર કિતાયો. પછી તેઓ વનમાં ચાલ્યાં અતિશ્રમથી થાકી જવાને લીધે ચાર ભાઇઓ નથા મા તૃપાથી પીડામેલાં એક ઝાડ તળે બેઠાં અને ઘણા થાકથી ઉઘવા લાગ્યાં, પણ **ભીષ્મ** જનમે બેસી રહ્યો થોડીવાર થઇ એટલે પીળા ડોળાવાળા કૂર **હિડિમ્બ** રાક્ષસે પાતાની બેન હિડિમ્બાને કહ્યું કે આપણા વનમાં મનુષ્યની ગંધ આવે છે માટે તું જાને તેને શોધી આવ. ભાઇના હુકમ પ્રમાણે ત્યાં આવતાં **ભીષ્મ**નું પ્રયત્ન શરૂ થયું તથા તેનો લાંબા દાય અને ૩૫ જેઠા કામાતુર પાંડવો રાક્ષસી હિડિમ્બાને નિવાર કર્યો કે આ માનુસ મારો પતિ થવાને યોગ્ય છે. આવો નિવાર કરી હિડિમ્બાએ એક સુન્દર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું અને હાલે મોડ બોલી કે તમે ક્રોધ છો હું તમારે ૩૫ જેઠા તમાસ ઉપર અત્યંત મોહ પામી છું. માટે તમે મારો અગીકાર કરો, નહિ તો હમણાં મારો ભાઈ હિડંબ અહિં આવી તમને હેરાન કરશે. **ભીષ્મ** બોલ્યો કે રાક્ષસી મને જીતવાને તારો ભાઈ રાક્ષસો, મનુષ્યો, ગંધર્વો કે યક્ષો કોઇ પણ સમયે નથી, એટલામાં હિડિમ્બ ક્રોધ કરી ત્યાં આવ્યો અને હિડંબાને સ્ત્રીના રૂપમાં જોઈને ક્રોધથી કહ્યું કે તે રાક્ષસીના કુળ માથે કલંક લગાડ્યું એમ બોલી ધસાગે કર્યો એટલે **ભીષ્મ** રાક્ષસને કમરમાંથી પકડી ડગડી ઉચે ફેરવી ધરતી ઉપર પછાડી ચમરાવના દારમાં પોહોચાડ્યો. તેને મૃત્યુ પામેલાં જેઠા પાંડવો બહુ રાજી થયા, અને કૌરવોની બીકથી તેઓ જમણા વેગથી ચાલતાં થયાં. હિડિમ્બાએ તેમની સાથે ચાલવા માંડ્યું. અને કુંતી તરફ હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી કે “હું કામથી પીડિત છું અને તમારું પુત્ર **ભીષ્મસેન** ઉપર મોહ પામી ગઈ છું. માટે બાઈ ? મારાપર મેહેર લાવી તમારા પુત્ર સાથે મારો સંબંધ સાંધી આપો. હું તેને અનેક પ્રદેશોમાં તેડી જઈ રાજી કરીશ અને પાછા તમારી પાસે લાવી આપીશ. **ભીષ્મસેન**ને આશ્વા કરો. સંકત રક્ષણ કરવાનો મોટો ધર્મ છે.” કુંતી બોલ્યાં કે હિડંબા ! **ભીષ્મ** પ્રાતઃકાળમાં નહામ તે પછી તારે તેને મરજીમાં આવે ત્યાં તેડી જવો, અને સર્મારત પે-

હેલાં મારી પાસે હાજર કરવો. આ કબુલ કરે તો ભલે સુંબધ બાંધી વિહાર કર. કુંતીની આગ્રાથી ભીમે હિડબાને કહ્યું કે તને પુત્ર થશે ત્યાં સુધી હું તારી પાસે આવવાનો નિત્ય નિયમ રાખીશ. પછી વિધિથી લગ્ન કર્યા. અને હિડબાએ ભીમને ઉપાડી આકાશનો માર્ગ લીધો. તે સર્વ પ્રકારે સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કરી અનેક પ્રદેશોમાં મનમતા વિહાર કરવા અને કંરાવ પ્રમાણે સૂર્યાસ્તને વખતે પાછી આવવા લાગી. કેટલેક દિવસે હિડબાને ગર્ભ રહ્યો. બાદ મોટી કાયાવાળો પુત્ર થયો તે ઘટોત્કચ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. હિડબાવનમાં એક વર્ષ રહી આ સમયમાં પાંડવો અનેક વન ઉપવનમાં ફર્યા ને ઘણાક દેશો મૂકીને બહુ દૂર ગયા. કોઈ વખતે તેમને માર્ગમાં વેદવ્યાસનો સમાગમ થયો. પાંડવો પ્રણામ કરી ઉભા રહ્યા. વ્યાસે કહ્યું કે હું તમારે હિત કરવાનેજ અહિં આવ્યો છું. કુંતી તારો પુત્ર, ભાષ્યોના બળથી સઘળી પૃથ્વીનું ચક્રવર્તી રાજ્ય કરશે. આમ દિલાસો દઈ તેમને એક ચક્રા નગરીમાં બ્રાહ્મણને ઘેર રાખી એક મહિના પછી આવીશ એમ કહીને વ્યાસ ગયા. પાંડવો તે નગરમાં નિત્ય ભિક્ષા માગી સઘળાનું આજીવું એકતું કરી બે ભાગ કરે એક ભાગ ભીમને મળે એક ભાગમાંથી બીજા બધાં જેમ તેમ નિર્વાહ કરે આમ કરતાં જેના ઘરમાં તેઓ રહેતાં હતાં તે બ્રાહ્મણના ઘરનો વારો દુષ્ટાત્મા બકરાસક્ષસને ભોગ આપવાનો આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના ઘરના પુરુષોમાંથી કોણુ જાય તે વિષે કુંતીને વિચાર પુછ્યો કુંતીએ બ્રાહ્મણને ધીરજ આપી કહ્યું કે તારી વતી મારો બીજો પુત્ર ભીમ છે તે જશે તું ચિંતા ન કર. બીજો દહાડે ભીમ પુષ્કળ ખાવાનું લઈને વનમાં ગયો ને એક વડ તળે બેસીને તેણે પ્રથમ તો તે રાક્ષસ માટે ગાડામાં ભરેલું સર્વ ખાઈ લીધું ને ખાલી ગાડામાં કચરો કાઢવ પાછો ભર્યો, વળી ધીના કુંડા પણ તે પી ગયો ને તેમાં મૂત્ર વગેરે ગંદા પદાર્થો ભર્યા. એટલામાં મહાકૂર બકરાક્ષસ ત્યાં આવ્યો, અને ભીમને મુક્કીઓ મારી પણ એણે હથ્થા કીધું. પછી બે જણાને ઘ્રોષ્ઠી યુદ્ધ ચાલ્યું; રાક્ષસનું બળ જોઈું થયેલું જાણી ભીમે તેના પગ ઝાલી ચીરી નાખ્યો, અને તેના પરિવારો પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે હવે કોઈ દિવસ મનુષ્યની હિંસા કરવી નહિ ને તેમને દુઃખ સ્થાપવું નહિ. ભીમે આવી તે સઘળું ભાષ્યોને કહ્યું. નગરના રાજાએ ભીમ બ્રાહ્મણનું બહુ સન્માન કર્યું થોડા દિવસ પછી પાંડવોએ વિચાર્યું કે હવે તરત અહિંથી જવું જોઈએ નહિતો છતાં યજ્ઞનું ને કૌરવો જાણશે. તેથી તેઓ રાત્રે છાનામાના નગરમાંથી નીકળી આગળ ચાલી એક બીજા નગરમાં જઈ રહ્યા. અહિં તેઓએ એક પરદેશી બ્રાહ્મણને મોઢેથી સાંભળ્યું કે યજ્ઞના કુંડની વેદિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી, કમળપત્ર

સરખાં નેત્રવાળી, જોવા લાયક સુંદર અંગવાળી, અને જેના મુખમાંથી હિતમ સુમધ નીકળે છે એવી પાંચાળ દેશના દુપદ રાજની કુંવરી જેનેના કારણથી કૌરવોનો હાથ થશે એનો સ્વયંવર થાય છે, અને એ પ્રસંગે ત્યાં સુંદર સ્વરૂપવાળા, મહારથી, અને અત્યંત વિદ્યામાં કુશળ એવા ધણાક રાજાઓ તથા રાજકુમારો એકઠા થાય છે. એ કન્યા ધણી સુંદર છે તેથી તેઓનું મન લલચાયાં, એટલામાં શુદ્ધ અંતઃકરવાળા વેદવ્યાસે આવ્યા ને તેણે મહાદેવે આપેલા વરદાનની સમજણી વાત કહી, ને તેઓને સ્વયંવરમાં જઈ કાર્ય સાધવાનું કહ્યું. ખીજે દિવસે તેઓ સ્વયંવર જોવાને દક્ષિણ પાંચાલદેશ પ્રત્યે ગયા. રસ્તામાં તેઓને રમણીય વનોમાં ચિત્રરથ ઝંધવે અટકાવ્યા. અર્જુને યુદ્ધ કરી પોતાના હાથમાંની મસાલ અગ્ન્યસ્ત્ર મંત્ર બણી તેના ઉપર ફેંકી એટલે તેણે ને તેના પરિવારે બલવા માંડ્યું. પછી હારી અંધવ નમ્યો ને પાંડવોનો મિત્ર થઈ રહ્યો. આગળ ચાલતાં ઉત્કોચકર્તીર્યમાં આવ્યા અને ધૌમ્ય મુનિ મલ્યા તેમને પોતાના પુરોહિત થવાની પ્રાર્થના કરી તે તેણે સ્વીકારી સ્વસ્તિવાચન કરાવી તે સહિત તેઓ કેટલેક દિવસે દુપદ રાજના નગરમાં પહોંચ્યા. પાંડવોએ એક કુંભારને ઘેર ઉતારો કરી આમમાંથી ભિક્ષા માગી લાવીને ભોજન કર્યું. ભિક્ષુકના વેષમાં ફરતા પાંડવોને આલસ્યના વેષથી કોઈએ ઓળખ્યા નહિ.

મત્સ્યવેધ-અર્જુન અને ભીમનું પરાક્રમ.

સ્વયંવરનો મોટો ઠાઠ પંદર દિવસથી બની રહ્યો હતો ને ધણાક મહારાજાઓ મંડપમાં પધાર્યા હતા, ત્યાં પોતાના વૈરી કૌરવોને-દુર્યોધન, દુઃશાસન, આદિ સમજા ભાઈઓ કહ્યું તથા શકુનિને તેમજ શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ, તથા પ્રદ્યુમ્નને સિંધુ દેશના રાજા જયદ્રથને, પૌંડના વાસુદેવને ચેદીના રાજા શિશુપાલને, વિરાટના રાજાને, મદ્રના શલ્યને તથા જરાસંધ ઇત્યાદિ ધણાક જાત્રિયોને મોટા ભભકાથી દીઠા. મંડપમાં પાણીના કુંડમાં ચાંબલા ઉપર ઉંચે ફરતો એક મચ્છ લટકાવેલ હતો તે મચ્છનું કુંડના પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું તે પ્રતિબિંબ જોઈને ચાંબલાને બાંધેલા એ શીકામાં પગ રાખી મચ્છનાં નયન વિધે તેને દ્રૌપદી પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે દુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મધ્ય સભામાં આવી બોલ્યો. અને તેની સભ્યે આમિત્ત્વ કહ્યું કે એકથી ખીજવાર બાણ મારવું નહીં. જે પરાક્રમી અને શક્તિવાન હોય તે ઉડે. પછી કેટલાક તેની પ્રાપ્તિ થવા સારૂ ઉઠ્યા, પણ કોઈથી ન વાળી સકાય એવું દૃઢ ધૃષ્ટપ દાળી જ ન શક્યા ને કેટલાક અપમાન થવાના ભયથી ઉપાડવાને ઉઠ્યા જ નહીં. શ્રીકૃષ્ણની સૂચનાથી યાદવો નિશાન વિંધવા તૈયાર ન થતાં જોવા જ હતા રહ્યા. ખીજા ધણાક રાજાઓ ધનુષ અડાવતાં ગોઠણીયાં ભર

પડ્યા. પછી પાંડવોએ ધાર્કું કે, આ કહ્યું નિશાનને પાડશે તે જ સમયે તે કહ્યું ઉઠી ધનુષ ખેંચી તે બાણ ચોળવા માંડ્યું ત્યાં દ્રૌપદી ઉચે સ્વરે બોલ્યાં કે આ સૂત જાતિના કહ્યુંને હું તે મત્સ્યવેધ કરશે તો પણ સર્વેમાં તેની સાથે પરણનાર નથી એ વચનથી કહ્યું ઝાંખો પડ્યો પણ ક્રોધથી તરત ધનુષ છોડી દીધું ને મંડપ બહાર જઈ બેઠો. પછી શિશુપાલ, જસસંધ અને શલ્ય હડયા પણ ધનુષ ચડાવતાં ગોઠણીમાં ભર પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. સભામાંના સઘળા રાજાઓ હારી બેઠા કે મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યા. ત્યારે બ્રહ્મ મંડલમાં ભસ્મ સહિત બેઠેલા વીર પાંડવોમાંથી મહા પ્રભાવવાળા વલ્કલવેષિત અર્જુનને શ્રી કૃષ્ણના સંકેતથી ઉઠી ધનુષની પ્રવક્ષણ કરી, પાર્વતી પતિને પ્રણામ કરી તથા મનમાં શ્રીકૃષ્ણ અને દ્રોણગુરુનું સ્મરણ કરી કાણુ માત્રમાં ધનુષની દોરી ચડાવી. એટલે કેટલાક બોલ્યા કે જે કામ ધણાક બળીયાઓથી ન થયું તે બ્રાહ્મણ કરવા ઉભો થયો છે. કેટલાક બોલ્યા કે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે સર્વે ક્ષત્રિયોનો યુદ્ધમાં ક્ષય કર્યો હતો. આ પ્રમાણે પરસ્પર અનેક પ્રકારની વાતો ચાલતી હતી તેટલામાં તેણે પાંચે બાણોને ફેંકી નિશાનને વીંધી નાખ્યું, નિશાન પૃથ્વીપર આવી પડ્યું કે સભામાં અને અંતરિક્ષમાં મોટા અવાજ ઉઠી નિકળ્યો, ધન્ય ? ધન્ય ! વા : વા : થઈ રહી દેવતાઓએ પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરી અને દ્રૌપદીએ અર્જુનને ઈંદ્ર સમાન તેજસ્વી જોઈ ધણાક હર્ષ સાથે તેના ગળામાં વરમાળા પેહેરાવી. સભામાં કોલાહલ વધી પડતાં સર્વ રાજાઓ ક્રોધાયમાન થયા દેવતાઓના મેલાવડા સરખો આ રાજાઓનો મેલાવડો થયો, તેમાંથી શું તેણે કોઈ રાજાને પણ પોતાના સરખો દીકો નહી, ને તેઓ દુપદને ધિક્ક ધિક્ક કહેવા લાગ્યા કે ક્ષત્રિ થઈને બ્રાહ્મણને કન્યા આપી ! તેઓ ખડ્ગ હલાડી દુપદના ઉપર ઝુમી રહ્યા ને બોલ્યા કે આ સ્વયંવર ક્ષત્રિઓનો છે, તેમાંથી કન્યાને વરવાનો બ્રાહ્મણને અધિકાર નથી. માટે જો તારી પુત્રી ક્ષત્રિયને નહિ વરે તો તેને જીવતી બાળી મૂકીશું ત્યારે દુપદ બ્રાહ્મણોની શરણે ગયો. એટલે મહાપરાક્રમી પાંડવો ને બ્રાહ્મણો દુપદની સહાયે ગયા. રાજાઓ બોલ્યા કે યુદ્ધમાં બ્રાહ્મણોને પણ મારવાનો દોષ નથી. ભીમે દુપદને કહ્યું કે લગાર મભરાશો નહિ. એમ કહી એક મોટા વૃક્ષથી સહુને મારવા માંડ્યા. કૌરવાદિ રાજા અર્જુનની ક્ષામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. અને શલ્ય ભીમની સામે થયો ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી અર્જુનને ધનુષ ખેંચી કૌરવ અને કહ્યુંને ધણાં ધણાં બાણોથી વીંધ્યા. કહ્યું અર્જુનનાં બાણોથી આકુલ થતાં તે ભારે વેગ કરવા લાગ્યો. બન્ને પોતાનું પૂર્ણ પરાક્રમ દેખાડવા અને વીરપણાનાં વચનો બોલવા લાગ્યા. અર્જુનનું બાહુબળ અપાર જાણવામાં આવતાં કહ્યું વિશેષ વેગથી વળ્યો. અર્જુનને સ્વયંવરનાં જ ધનુષ લઈને તેના બાણોને કાપી મર્જાવી

કરવા લાગ્યો. અર્જુનની લુગ્ગની અદ્ભુત શક્તિથી સંતુષ્ટ થઈ કહ્યું તેને કહ્યું કે હે શ્રેષ્ઠ અને શરવીર બ્રાહ્મણ તારાં ધૈર્યથી, બાહુબલથી, અસ્ત્ર તથા શસ્ત્રો વાપરવાની વિદ્યાથી હું વિસ્મય પામું છું. તું સાક્ષાત્ ધનુર્વેદ છે! પરશુરામ છે? ઈંદ્ર છે કે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે, મારી સાથે હડવા અર્જુન અને ઈંદ્ર એ બે સિવાય કોઈ સમર્થ નથી. અર્જુને કહ્યુંને કહ્યું હું ધનુર્વેદ તથા પરશુરામ નથી પણ યુદ્ધમાં શ્રેષ્ઠ અને બ્રહ્માસ્ત્ર તથા ઈંદ્રાસ્ત્રને બળનાર બ્રાહ્મણ છું ને આ યુદ્ધમાં તને જીતવા તારી સામે આવ્યો છું. માટે હે શરવીર! તું સ્થિર ઉભો રહે. બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મતેજથી જીતાય નહીં, એમ કહી કહ્યું યુદ્ધ કરવું મૂકી દીધું. બીજી તરફ વજ્રસરખા શરીરવાળા, ભીમે શલ્યને બે હાથવતે ઉપાડી પૃથ્વી ઉપર પછાડ્યો. બ્રાહ્મણો બહુજ હસવા લાગ્યા. છેવટ ભીમે એક મોટા વૃક્ષથી સૌને હંદાવ્યાં. પણ શ્રી કૃષ્ણે પાંડવોને સંકેત કર્યા પછી આ દુપદની સામા થયલા યુદ્ધમાં ડૉરવો કરતાં પાંડવે અત્યંત પરાક્રમ અને સદ્ગુણ બતાવ્યા અને પ્રજ્ઞની એઓનાપર વિશેષ ભક્તિ બેટી વચમાં પડી સૌને સમજાવી વિદાય કર્યા. પાંડવો સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવાં દ્રૌપદીને તેડી પોતાને ઉતારે આવ્યા. તેઓમાંના એકે માતાને કહ્યું કે હમે સારી બિલ્લા લઈ આવ્યા છોયે કુંતીએ જાણ્યું કે ખાવાનું લાવ્યા હશે તેથી તે બોલ્યાં કે તમે સૌ ભાઈઓ મળી વેહેચી દ્યો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે માણ? શું બોલ્યાં? અર્જુન સ્વયંવરમાંથી દ્રૌપદીને પરણી લાવ્યા છે. કુંતીએ પોતાનાં અવિચાર ભરેલાં વચનોનો પરતાવો કરી કહ્યું કે હવે જન્મ દોષ ન લાગે તેમ વર્તો. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું કે તમે અગ્નિની સાક્ષીએ લગ્ન કરો. અર્જુને કહ્યું કે હે નરેન્દ્ર! અમે તમારા દાસ છીએ દ્રૌપદી સાથે લગ્ન કરવાને તમે જ યોગ્ય છો અર્જુનનાં સ્નેહ યુક્ત વચનથી પાંડવો દ્રૌપદી સામે જોવા લાગ્યા, તેમ દ્રૌપદીને પણ તેમને જોઈ મનમાં કામ ઉત્પન્ન થયો. તેથી તેનું શરીર અધિક શોભવા લાગ્યું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે દુપદ પોતાની પુત્રીને જોની સાથે પરણાવે તેણે પરણવું. એટલામા શ્રી કૃષ્ણ અને બલભદ્ર તેઓને મળવાને આવ્યા અને પોતાની ફાઈ કુંતી તથા યુધિષ્ઠિર વગેરે ભાઈઓને પ્રણામ કર્યા ને યુધિષ્ઠિરે પુછ્યું કે અમે અહીં ગુપ્ત રહ્યા છીએ તેને તમે કેમ જાણ્યા? વૃષ્ણ કુલમાં શ્રેષ્ઠ એવી શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે અગ્નિ ગુપ્ત હોય તો પણ જણાઈ આવે. એમ કહી મળી હળી, કુશલ પૂછી પાછા તરત પોતાને ઉતારે ગયા.

દ્રૌપદી સાથે પાંચે પાંડવોનું લગ્ન.

આ વખત ભીમ વિગેરે ચારે ભાઈઓએ ગામમાંથી બિલ્લા માગી લાવી માતૃશ્રીને સોંપી. કુંતીએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે હે કલ્યાણી! આ અત્ત-

માથી પ્રથમ દેવતાઓને બળિદાન આપો. પછી એક બ્રાહ્મણને જમાડો અને બાકી વધે તોમાંથી બે ભાગ કરી એક ભાગ હોમને આપો અને બાકીના અરધ ભાગમાંથી છ ભાગ પાડી એક ભાગ તમારે વાસ્તે રાખી બીજા પાંચે ને પાંચ ભાગ વેહેંચી આપો. દ્રૌપદીએ તેમ કર્યું મધ્યરાત્રે તે સૌ સૂતાં દ્રૌપદી કુંતી પાસે અને પાંડવો કુંતીના પગ આગળ દર્બની શય્યા તથા મુગચમો પાથરી સૂતા. દ્રુપદ મોટા વિચારમાં પડેલો તેથી તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ને પાંડવ સંબંધી વર્તમાન જાણવાને મોકલ્યો. રાતના ચર્ચા જોઈ એણે ને પુરોહિતે આવી જાહેર કહ્યું કે તે બ્રાહ્મણો તો પાંડવો છે. દ્રુપદ પ્રસન્ન થઈ બીજે દિવસ સવારે રથ મોકલ્યા. એક રથમાં પાંચે ભાઈઓ બેઠા તથા સાસુ વડુ બીજા રથમાં બેઠાં. દ્રુપદ રાજનના દરબારમાં આવી પાંડવો રાજ કચેરીમાં ગયા. દ્રૌપદી સહિત કુંતી અંતઃપુરમાં આવ્યાં. દ્રુપદ રાજની રાણીઓએ કુંતીનો ઘણો સત્કાર કર્યો. મળી હળી ભોજન કરાવ્યા પછી દ્રુપદ વિનયથી તેઓની પરીક્ષા લેવા સંગ્રહસ્થાનમાં ગયા ત્યાં સર્વ સાહિત્યોને મુકી યુદ્ધનાં સસ્ત્રો લેવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે હું જાણું છું કે આપ કીર્તિમાન રાજા છો, પણ કુળ નામ કેહેશો, યુધિષ્ઠિર બોલ્યા અમે રંક લોક છીએ, અમારી સાથે સંબંધ કરવો અવગ્રહિત સમજા તો ઇચ્છા હોય તેમ કરવું. અમે અપ્રસન્ન નહિ થઈએ. દ્રુપદે ફરી શપથ (સમ) દહને કહ્યું કે તમે ખરેખર કહો. યુધિષ્ઠિરે સત્ય વાર્તા કહી. યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી દ્રુપદ રાજના નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા અમને તો તમારી મોટી આજ્ઞા મળી એમ અમે સમજીએ છીએ. દ્રુપદ બહુજ પ્રસન્ન થયો.

યુધિષ્ઠિર અને દ્રુપદ કાણુ પરણે એ સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા. દ્રુપદે કહ્યું કે, મારી પુત્રીનું પાણિગ્રહણ તમે કરો, વા તમે જેને કહો તેને હું કરાવું. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હે રાજા, મારી માતાના વચન પ્રમાણે એ દ્રૌપદી અમારી સર્વ ભાઈઓની સ્ત્રી થશે, ને અગ્નિની સાનિધ્ય અમારૂં પાંચેનું પાણિગ્રહણ કરશે. તે સાંભળી દ્રુપદે કહ્યું કે હે યુધિષ્ઠિર, એક પુરુષની સ્ત્રીઓ ધણી હોય છે, પણ એક સ્ત્રીના ધણા પતિ હોતા નથી. માટે ધર્મને જાણનારા તમે, લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ એવો અધર્મ કરવા યોગ્ય નથી, તમારી આવી યુદ્ધ કેમ થઈ છે? ત્યારે યુધિષ્ઠિર બોલા કે મારી વાણી ખોટી ભાવણુ કરતી નથી, તેમ મારી માતા પણ અધર્મને વિષે મતિ કરતી નથી. વાસ્તે આ દ્રૌપદી અમારી પાંચેની સ્ત્રી થાય એવો મત છે, ને એમાં કંઈ અધર્મ નથી, કારણ પુરાણોમાં કહેલું છે કે, ગૌતમના વંશની જટિલ નામની કન્યા સાત ઋષિઓને પરણી હતી. વળી તેમજ વાશ્કી નામની

કન્યા પણ એકજ નામ ધારી દશ પ્રવૃત્તાઓને પરી હતી. વળી એક પુરુષો વડીલોના વચનોનેજ ધર્મ કહે છે. ને તે વડીલોમાં પણ માતા એક હોયેલી છે. એટલામાં દૈવ ઇચ્છાથી શ્રીકૃષ્ણ તથા વેદવ્યાસ ત્યાં આવ્યા. પાંડવોએ તથા દ્રુપદે તેના યોગ્ય સત્કાર કરી સુવર્ણ આસને બેસાડ્યા. અને દ્રુપદ પાંચે સાથે લગ્ન કરવા વિષે પૂછવા લાગ્યા ત્યારે વ્યાસ એકાંતમાં તેડી બેઠા તેને કહેવા લાગ્યા કે હે દ્રુપદ ! આ દ્રૌપદી, પૂર્વ જન્મમાં ગંગાજીને કિનારે તપોવનમાં રહેનારા એક મહાત્મા સુગિની કન્યા હતી. તેને કાળ પતિ ન મળવાથી તેણે તપે કરીને મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા ત્યારે મહાદેવે તેને કહ્યું કે તને જેની ઇચ્છા હોય તે મળી લે. ત્યારે તે કન્યાએ “પતિ આપો પતિ આપો” એવું પાંચવાર માગ્યું. એટલે શિવજીએ કહ્યું કે તારા પાંચ પતિ થશે. તે સાંભળી મહાદેવને પ્રસન્ન કરતી કરતી તે દરેકથી મોલી કે હે શંકર ! હું તમારાથી એક પતિની ઇચ્છા કરું છું. ત્યારે પ્રસન્ન થએલા મહાદેવે કહ્યું કે તે “પતિ આપો પતિ આપો” એવું પાંચ વાર કહ્યું. તેથી બીજા જન્મમાં પાંચ પાંડવો તને પતિ પ્રાપ્ત થશે. હે દ્રુપદ ! એ પ્રમાણે શિવજીના કૃપાથી સ્વર્ગની લક્ષ્મી રૂપ તે કન્યા સાદાન પાર્વતી જેવી પાંડવોને અર્થે તપ કરી. તમારી યજ્ઞ વેદીમાંથી ઉત્પન્ન થઈને તમને પુત્રી રૂપે પ્રાપ્ત થઈ છે. હે દ્રુપદ ! જ્ઞાતાએ દેવી જેવી સંદર રસરસવાળી અને પોતાના હર્મે કરી ન પાંચેની એક સ્ત્રી ધણેલી આ દ્રૌપદીને ઉત્પન્ન કરી છે. તેનાજ કારણથી સર્વે કૌરવોંતા કાય થશે અને આ પાંડવોંછ તે પો પાંચ હંદ્રો હતા હવે તમે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ફરો. શ્રી કૃષ્ણે પણ તેમજ કહ્યું. આમાં વચન સાંભળ્યાથી દ્રુપદને નકા થયું કે દ્રૌપદીનાં પાંચ સાથે લગ્ન કરવાં. પછી દ્રુપદે મહોત્સવ કરી દ્રૌપદીને અનુક્રમે શ્રીમદ્ પુરોહિત માસે પાંચે પાંડવોંનું પાણિગ્રહણ કરાવ્યું. દ્રુપદ સમગ્રે કન્યાદાનમાં કેટલુંએક દ્રવ્ય તથા અન્નકારો અને દિવ્ય વસ્ત્રો આદિ અનેક રાત્ર્ય સમયે આપી. પછી તે હંદ્ર જેવા બળવાન પાંડવો વિરાટમાં તે સર્વ સમૃદ્ધિને પામી. ધણેક કાળ કમ્પિત્ય નગરમાં તથા પાંચાળમાં પ્રગટ રૂપે રહ્યા.

પાંડવોનો રાજ્ય ભાગ—છંદ્રપ્રસ્થ.

પાંડવો દાહમાંથી બચી દ્રુપદ જેવો સસરા મેળવી દ્રૌપદી સાથે મળવાના ખચર હસ્તિનાપુરમાં પોહોંચ્યા કે ત્યાંના લોકો આત હર્ષ પામ્યા. પુતરાઈ આદિને પાંડવોની વધામણી આપી. તેથી દુષ્ટ દુર્યોધનની ઈર્ષ્યા એકડી પોતાની પાપી ધારણામાં પાર ન પડવાથી અને પાંડવોને મળવાના સહાયતા મળવાથી ઉત્તર અભ્યુદયમાં આવેલા બેઈ વિશેષ આપીને થઈ ફરી પાંડવોનો ઘાટ થડવાના દુષ્ટતા ભરેલા વિચારમાં

પડ્યા, પણ ભીષ્મ આદિએ અતિ આગ્રહ લીધો કે પાંડવ કૌરવોને અર્ધો અર્ધ રાજ્ય વહેંચી આપવું નેહએ. આ ઉપરથી ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરને મોકલી તેઓને માન સાથે તેડાવ્યા. એણે ધર્મને કહ્યું કે દુર્યોધનનું શબ્દ નહીં તેથી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા માની છે અને કાકાએ તમને ઉગડ પાંડવ વનમાં (ઇંદ્રપ્રસ્થમાં) નવું રાજ્ય સ્થાપવાને તેડ્યા છે. પાંડવો શ્રીકૃષ્ણની અનુમતિથી તેઓ સાથે હસ્તિનાપુર આવ્યા તેઓને આવેલા સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે વિકર્ણુ તથા ચિત્રસેન એ બે પુત્રોને, દ્રોણાચાર્યને તથા કૃપાચાર્ય અને કેટલાક કૌરવોને મોટા આદર સત્કાર સાથે સામ્રાયે મોકલ્યા. પાંડવો મોટી ધામધુમથી હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા, અને નગરના સઘળા લોકો ધણાજ પ્રસન્ન થયા. પાંડવોએ ધૃતરાષ્ટ્ર અદિને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. કૌરવોએ પણ બહારનો સારો વિવેક દાખવ્યો.

હસ્તિનાપુરમાં આવી રહ્યા પછી કેટલેક દિવસે ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે તમે યમુનાને કાંઠે પાંડવવનમાં ઇંદ્રપ્રસ્થમાં જઈને નવું રાજ્ય સ્થાપન કરો હું અરધું રાજ્ય તમને આપી દઉં. ભીષ્મ આદિએ પણ કહ્યું કે મહારાજ કહે છે તે યોગ્ય છે. પછી પાંડવો, ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ અને બીજા સંબંધીઓની આજ્ઞા લેઈ યમુના નદી ઉપર ઇંદ્રપ્રસ્થ (દિલ્લી) માં શ્રીકૃષ્ણ સહિત આવ્યા. અહીં તેઓ નિવાસ કરી રહ્યા અને રૂંડે પ્રકારે રાજપદ ધારણ કર્યું, સર્વ દેશાંતરમાં યુધિષ્ઠિરની કીર્તિ અત્યંત ચળકી રહી.

પ્રતિજ્ઞાનું પાલન—અર્જુનનો પ્રવાસ.

પાંડવો ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રાજ્ય કરે છે. ત્યાં નારદમુનિ યદુવંશથી આવ્યા. રાજ્યએ આસન આપી, અર્ધ્ય, પાદ્ય, ઇત્યાદિ વડે પૂજા કરી. ત્યાર પછી નારદજીએ કહ્યું કે તમારા પાંચ વચ્ચે એકજ સ્ત્રી છે એ કુસંપ થવાનું કારણ છે. માટે તેમ ન થાય તેની ગોઠવણ કરો. પૂર્વે હિરણ્યકશિપુના વંશમાં સુદં અને ઉપસુદં નામના બે સહોદર ભાઈઓ ધણા સ્નેહ સંપથી રહેતા, પણ તેઓ તિલોત્તમા નામની અપ્સરાને વાસ્તે કુસંપમાં પડી લડી મુવા હતા. નારદજીનાં આવાં વાક્યોથી પાંડવોએ તેની સમક્ષજ એવો ઠરાવ કર્યો કે દ્રૌપદી સાથે એક એક વર્ષ અનુક્રમે વારાફરતી રહેવું. પાંચ માંથી એક દ્રૌપદી પાસે બેઠો હોય ત્યાં સુધી બીજાએ ત્યાં જવું કે જોડું નહિ. અને એ ઠરાવ તોડે તેણે બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય ધરી વનમાં જવું. પાંડવોએ કરેલા આ ઠરાવથી, નારદજી પ્રસન્ન થઈ, ત્યાંથી ચાલતા મળ્યા આ ઠરાવથી કદી કુસંપનું કારણ ઉત્પન્ન થવું નહોતું. તેઓ બીજા રાજ્યમાં શસ્ત્રોથી વશ કરી રાજ્યનો પણ વધારો કરવા લાગ્યા. એક પ્રસન્ન થઈ

આવ્યો કે એક બ્રાહ્મણની ગાયોને ચોર લોકો લઈ ગયા તે ઉપરથી બ્રાહ્મણ અર્જુનને ત્યાં રડતો રડતો આવ્યો. અર્જુનને તેની પાછળ દોડવાની ઉતાવળમાં યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીના મંદિરમાં એકાંત સુતેલા છતાં ગાયોનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિય ધર્મ છે એમ વિચારી ઠરાવ વિરૂદ્ધ ત્યાં જઈ શસ્ત્ર લીધાં, અને ચોર લોકોની પાછળ દોડી, તેમને ઠાર કરી, ગાયો બ્રાહ્મણને સ્વાધીન કરી. પછી યુધિષ્ઠિર પાસે આવી કહ્યું કે મેં આપણો ઠરાવ તોડ્યો છે. આટે હું બાર વર્ષ સુધી વનમાં રહી તીર્થાટન કરવાની આજ્ઞા માગુ છું. યુધિષ્ઠિરે ઘણી ના કહી ને કહ્યું કે તું મારાથી નાનો છે એટલે પ્રતિજ્ઞા તોડી ન કહેવાય પણ અર્જુન બોલ્યો કે એ વાતનો પ્રથમ ખુલાસો કર્યો નથી તેથી હું મારી પ્રતિજ્ઞા નહીં તોડું. એમ કહી તે ઈર્ષપ્રસ્થથી કેટલાક બ્રાહ્મણ સાથે ચાલી કેટલેક દિવસે અર્જુન હરિદ્વારમાં પોહ્યાં. ત્યાં એક દિવસ સાયંકાળે ગંગામાં સ્નાન કરી જળમાંથી બહાર નિકળતી વખતે કામાતુર થએલી ઉલૂપી નામની નાગકન્યા તેનો હાથ ઝાલી નાગ લોકમાં ખેંચી ગઈ; અને ત્યાં જઈ કહ્યું કે આપનું વ્રતસ્થ સ્વરૂપ જોઈ મારું મન વિંધાઈ ગયું છે મારે મને તૃપ્ત કરો. અર્જુનને કહ્યું કે મારે બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનો નિયમ છે મારે તેમ કેમ બને. ઉલૂપી બોલી કે દ્રૌપદીના સંબંધમાંજ તમને બ્રહ્મચર્ય છે મારે મારો સમાગમ કરવામાં તમને કશો બાધ નથી. જો મારી ઇચ્છા પ્રમાણ નહિ કરો તો હું હમણાંજ પ્રાણત્યાગ કરીશ. હું શરણાગત છું. ઉલૂપીને આતિ આશ્રય જોઈ અર્જુન તેની સાથે લગ્ન કરી તેને સંતોષી ચોડે કાળ ત્યાં રહ્યા એથી તેને ઈરાવન નામે પુત્ર થયો. પછી ત્યાંથી આવી બદ્રિ-કેદારનાં દર્શન કરીને હિરણ્યખંધુ તીર્થ દ્યું. પશ્ચિમમાં નૈમિષારણ્ય તપો-વનનું વંદન કરી તેણે અંગબંગ આદિ દેશો જોયા. દક્ષિણમાં મહેન્દ્ર પર્વત જોઈ સમુદ્ર તીરે મણિપુરનગરમાં ચિત્રવાન રાજાની કન્યા ચિત્રાંગદા તેના પર મોહિત થએલી તેણે તેની સાથે પોતાનાં લગ્ન કરી દેવા પોતાના પિતાને કહ્યું. પિતાએ પુત્રિકા ધર્મનો આશ્રય કરી લગ્ન કર્યો ને અર્જુન ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા. એ સ્ત્રીથી તેને જે પુત્ર થયો તે બભ્રુવાહન એ નામથી પ્રખ્યાત થયો, એને પાછળથી ચિત્રવાને રાજ્ય સોંપ્યું. અર્જુન ત્યાંથી શિવકાંચી વિષ્ણુકાંચીનાં દર્શન કરીને તે કામ્યક વનમાં આવ્યા. પછી તેણે રામેશ્વર નાં દર્શન કરી હનુમાનના મુખથી રામચરિત્ર સાંભળ્યું. અર્જુનને હસીને કહ્યું કે શ્રીરામનું એટલું બધું સામર્થ્ય હતું ત્યારે તેમણે બાણોવતી સેતુ કાંન બાંધ્યો. હનુમાને કહ્યું કે બાણ તો ભાંગી જાય. અર્જુન બોલ્યો કે હું જો હોત તો બાણનો પુલ બાંધત, હનુમાન કહે બાંધો જોકે. પછી અર્જુનને એક મોક્ષન બાણ સેતુ બાંધ્યો અને કહ્યું કે એ જો ભાંગે તો હું અગ્નિમાં

ખળી મરીશ. હનુમાને કહ્યું કે જો હું ન ભાગું તો તમારી ધ્વજપર બેસી હું તમારે આધીન રહીશ. હનુમાને કુદકો મારી સેતુ ભાંગ્યો અને અર્જુને લાકડાં એકઠાં કરી સળગાવી તેમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો; પણ એટલામાં શ્રીકૃષ્ણે બ્રાહ્મણને વેષે, ત્યાં આવી તે સર્વ વાત સાંભળી હનુમનને કહ્યું કે આ વાતનો કોઈ સાક્ષી નથી માટે ફરીથી સેતુ રચાય અને તું ભાગે ત્યારે ખરી વાત મનાય, અર્જુને તે બાંધ્યો અને તેની નીચે શ્રીકૃષ્ણે જાતી ગીતે શુદર્શનચક્ર મૂક્યું એટલે હનુમાનથી તે સેતુ તુટ્યો નહીં. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે હવે તું એની ધ્વજપર બેસી અને અડીને (ખરે) વખતે સહાય કરજે. એ પછી અર્જુન પ્રભાસમાં આવ્યા એ ખચ્ચર શ્રીકૃષ્ણને થતાં તેઓ ત્યાં આવ્યા અને ત્યાંથી બન્ને મિત્રો ગિરિનારપર થઈ દ્વારકાં આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે ક્ષેપના દીકરા જાણી અતિ ઘણી સ્વાગતા કરી.

અર્જુને કરેલ સુભદ્રા હરણ.

એ સ્વારૈવતક પર્વતને વિષે માંડપ બાંધી શ્રીકૃષ્ણ, સૌરાજ્યવંશીએને બોલાવી સુંદર ભોજન કરાવી કુટુંબ લલાવો લેતા હતા, એ પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બે મિત્રો ફરતા ફરતા બ્યાં રાણીએનો ઉતારો હતો ત્યાં જઈ પડેલા. અર્જુન કામાતુરપણાથી સુંદર સ્વરૂપવાળી સુભદ્રાની સામા એકી દૃષ્ટિએ જોયા કરે છે એ દેખી શ્રીકૃષ્ણ તેના મનનો અભિપ્રાય જાણી બોલ્યા અને પુછ્યું કે તમે તીર્થવાસીને વેષે છતાં સ્ત્રીઓ ઉપર દૃષ્ટિ કેમ કરો છો ! અર્જુન બોલ્યા કે ઉત્તમ સૌંદર્ય એકાએક જોવામાં આવે તો પ્રાણ મોહ નહિ પામે, મારાથી અજાણતાં જોવાયું હશે. એમ કહી ચાલવા માંડ્યું, પણ શ્રીકૃષ્ણે તેનો હાથ પકડી કહ્યું કે એ મારી બેન છે. તમારી પ્રજ્ઞા હોય તો મારા પિતાને કહી તમારી સાથે પરણાવું. કામવશ થએલ અર્જુન બોલ્યા કે, આ રૂપે કરી પરિપૂર્ણ એવી તમારી બેનનો જે પતિ થાય તેના જેવો ભાગ્યશાળી કોણ, શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે મારા મોટા ભાઈનો વિચાર દુર્યોધનને આપવાનો છે, પણ હું મારા પિતાની સંમતીથી તમનેજ આપાવીશ. શ્રીકૃષ્ણે તેમ કહી અર્જુનને કહ્યું કે તમે મારા રથમાં બેસીને જાઓ અને સુભદ્રા વાટમાં મળશે તેને લેઈ બળરામને જાણ થાય તેની અગાઉ હિંદ્રપ્રસ્થ જઈ પોહોંચિજો. અર્જુને તેમ કહ્યું, તેથી કોલાહલ થતાં બ્યાં વસુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ હતા ત્યાં લોકો આવી બોલ્યા કે અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયા એ સાંભળી બળરામે ક્રોધે ભરાઈ સેવકોને આજ્ઞા આપી કે અશ્વ સજ કરો. પણ શ્રીકૃષ્ણે કંઈજ અચળતા ન દેખાડી ત્યારે તેણે રોષમાં કહ્યું કે હે અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણ! એ કામ તમેજ કરાવ્યું છે. પણ મને પૂછ્યા વિના તમારે તેમ કરવું ઘટિત નહોતું, પણ હવે વિષયોમાં

લંપટ અર્જુનનું મૃત્યુ આવ્યું છે, હમણાં હું તેને પકડી પાડીશ અને તેને તેના સગાને વાઢી નાખીશ. એણે મારા મસ્તક ઉપર પગ મુક્યા સરખું કર્યું છે, શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે ભાઈ આટલા આકરા કેમ થાઓ છો ? અર્જુન શ્રેષ્ઠ ગુણોથી યુક્ત અને આપણા સગા છે તથા તેનું કુળ પણ ઉંચું છે વળી સુભદ્રાને પાછી લાવશું તો પછી તેની સાથે લગ્ન કેણુ કરશે ? માટે હવે અર્જુન સુભદ્રાને પ્રીતીપૂર્વક અહિં બોલાવી ધામધુમ સાથે વિધિથી પરણાવીએ. બળરામ બોલ્યા તમને તેમ સંતોષ છે તો તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો.

અર્જુન સુભદ્રાને પાછાં દ્વારકાં બોલાવી મોટા વૈભવ સાથે પરણાવ્યાં. પછી અર્જુન એક વર્ષ દ્વારકાંમાં રહ્યા, બાર વૃષ્ણમાં જે દિવસો બાકી હતા, તે પુષ્કર ક્ષેત્રમાં ગાળી ઈંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યાને બાળને ભેટ્યા. અને સુભદ્રાને દ્રૌપદીએ હેતથી છાતી સાથે દાખી બેન કરી માની, એ પછી કેટલેક મહિને સુભદ્રાને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અભિમન્યુ નામનો પુત્ર આવ્યો જેનું જીવન ઘણું અદ્ય અને કીર્તિવંત હતું. સોમદેવ જેણે પોતાના પુત્ર વારચસને સોળ વર્ષ પર્વતજ સ્વર્ગતજ જવાની અને કુડ્દલેવના યુદ્ધમાં લડવાની અને લડીને ફરી પોતાની પાસે આવવાની આજ્ઞા આપી હતી તેજ આ અભિમન્યુ હતો. અને દ્રૌપદીને પ્રત્યેક વર્ષે એકેકા પુત્ર થયો—ધર્મથી પ્રતિવિન્ધ્ય, ભીમથી શૃતસોમ, અર્જુનથી શૃતકર્મા, નકુલથી શંતાનિક, અને સહદેવથી શૃતસેન એમ પાંચ પુત્રો આવ્યા, અને તેને જનક કુંભ વિગેરે સવળો ક્રિયા ધૌમ્ય મુનિએ કર્યા પછી અર્જુને શસ્ત્ર અસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવ્યો.

ઈંદ્રપ્રસ્થમાં પાંડવો ધર્મ રાજ્ય કરતા અને પ્રજા જન સર્વે અત્યંત સુખી હતાં પાંડવો બીજા રાજાઓની સાથે યુદ્ધ કરી હરાવી તેનું દ્રવ્ય ભંડારમાં ભરતા, વળી કેટલાએક રાજા તેા યુધિષ્ઠિરને મિત્ર રાખવાને આતુર હતા, તેથી તેઓ પોતાની પ્રસન્નતાથી બેરો મોકલી દેતા હતા. પાંડવોએ ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભીષ્મની આજ્ઞાથી ઘણા ઘણા રાજાઓને વશ કરવામાં માત્ર વિવેકજ વાપર્યો હતો. અને તેથી તેની રાજનીતિ રામચંદ્રના રાજ્યની પેઠે ચળકી રહી હતી. એના રાજ્યથી સર્વ લોકોને ઘણા સંતોષ થયો હતો, અને તેઓ પ્રજાનું પ્રેમ પૂર્વક લાલન પાલન કરતા હતા. •

ખાંડવ વનનો દાહ અને મયદાનવનો ખંચાવ.

એક સમયે ઉજ્જુ કાળમાં શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન બન્ને પોતાના સ્નેહિઓ અને સ્ત્રીઓ સહિત યમુનાના તટપર વિહાર કરવા ગયા. સાંધી તે બન્ને મિત્રો ખાંડવ વનમાં મુગયા રમવા જતા હતા તેટલામાં તાડના ઝાડ સરખા ઉંચા, સોના સરખી કાંતિવાળા, પીંગળી ગદી મૂઢવાળા, ઉગતા

સર્વ જોવા મહા તેજસ્વી એક બ્રાહ્મણને વેષે અગ્નિએ આવી કહ્યું કે મને ખાંડવ વનની વનસ્પતિ ભક્ષણ કરાવો કે મારો રોગ જાય. સ્વેતકેતુ રાજાએ મો વર્ષે અહો રાત્ર અખાંડ યજ્ઞ કર્યા છે અને નિરંતર ધી હોમ્યા કર્યું તેથી મને અજીર્ણ થયું છે. અને મારો રંગ પીળો થઈ ગયો છે. મને રોગ ઉત્પન્ન થતાં, મેં બ્રહ્માને નિવેદન કર્યું, બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી કે ખાંડવ વનની વનસ્પતિ ભક્ષણ કર્યાથી તારો રોગ મટશે. બ્રહ્માની સલાહથી હું ખાંડવ વન બાળવા ગયો પણ તે વન ઈંદ્રનું છે ને ત્યાં તેનો મિત્ર તક્ષક સપરિવાર રહે છે તેથી મારાથી ત્યાં જવાનું નથી. વળી તેના રક્ષણને વર્તિને ઈંદ્રે વર્ષાદ વર્ષાવી મને ઠારી નાખે છે. એથી નિરાશ થઈને હું તમારો આશ્રય લેવા આવ્યો છું. અર્જુને કહ્યું કે આ કામમાં મારે ઈંદ્ર સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે. મારી પાસે અસ્ત્ર ઘણાં છે પણ વાયુ સરખા વેગવાળા ઘોડાનો રથ અને ધનુષ નથી. અગ્નિએ વરણનું ચિંતવન કરી યમુનામાં ડુબકી મારી પાતાળમાં જઈ વરણ પામેથી ગાંડીવ ચાપ અક્ષય ભાથા અને જોની ધ્વજનાં હનુમાન રહે છે એવો ચાર ઘોડાવાળો વિજય રથ એ લઈ આવી અર્જુનને આપ્યાં. રથપર બેસી અર્જુન અને શ્રી કૃષ્ણ ખાંડવ વનમાં ગયા. અગ્નિએ પાતાનું તેજોમયરૂપ પ્રકાશી વનનું ભક્ષણ કરવા માંડ્યું એટલે ઈંદ્રે, દૈત્ય રાક્ષસ, ગંધર્વ આદિને મોકલ્યા. તે સહુને અર્જુને સંહાર કર્યો. અર્જુનનું તથા શ્રી કૃષ્ણનું અમુક્ત પરાક્રમ જોઈ, ઈંદ્ર પ્રસન્ન થયા; ઈંદ્રને આકાશ વાણી થઈ કે “ હે ઈંદ્ર તમારો મિત્ર તક્ષક નાગ કુરુક્ષેત્રમાં ગયો છે, તેથી હમણાં આ વનમાં નથી. ” શ્રી કૃષ્ણ તથા અર્જુન ક્રોધથી છતાંય તેમ નથી. માટે તમે પાછા સ્વર્ગમાં જાઓ ” આ પ્રમાણે આકાશ વાણી થતાં, ઈંદ્ર સઘળા દેવતાઓ સહિત આવી શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનનું રતવન કર્યું. અગ્નિ અત્યંત પ્રદિપ્ત થઈ સારંગ ક્ષીના ચાર પુત્રને છોડી વન બાળવા લાગ્યો, તેથી દૈત્યોનો મોટો ઠારીગર મયદાનવ (અસુર) અગ્નિના તથા શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુનના જોવામાં આવ્યો. અગ્નિએ મયદાનવનું ભક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરતાં તેઓને મારવા શ્રીકૃષ્ણે ચક્ર ફેરવવા માંડ્યું તે વખતે “ હે અર્જુન ! મારી રક્ષા કરે ” એવો મયદાનવે પોકાર કર્યો; અર્જુને શરણાગતને અભય વચન આપ્યું, અને શ્રી કૃષ્ણે પણ તેને છોડી મેલ્યો, અગ્નિએ પંદર દિવસ સુધી ખાંડવ વન બાળ્યા કર્યું અને છે પ્રાણીઓ તેમાંથી બચ્યાં. ઈંદ્રે પોતાના પુત્રનું કોરાલ્ય અને હિમ્મત જોઈ પ્રસન્ન થઈ વરદાન માગવાનું કહેતાં અર્જુને સઘળાં અસ્ત્ર માગ્યાં. ઈંદ્રે કહ્યું કે “ મહાદેવ તમને પ્રસન્ન થશે ત્યારે મારાં સઘળાં અસ્ત્ર આપીશ. શ્રી કૃષ્ણે તો અર્જુન સાથે અવિચલ પ્રેમ રહેવાનુંજ માગ્યું. અને પછી શ્રી કૃષ્ણ, અર્જુન તથા મયદાનવ (અસુર) એઓ યમુનાંજીને કિનારે આવ્યા.

સભા પર્વ ૨ જી.

મયદાનવની કુશલતા-અલૌકિક સભા મંડપ.

યમુનાને કિનારે મયદાનવે અર્જુનને હાથ જોડી કહ્યું કે આપે શ્રી કૃષ્ણના ચક્રથી અને અગ્નિથી મારી છાંદગી બચાવી રક્ષા કરી માટે હું આપનું શું કામ કરી આપું ? અર્જુનને કહ્યું કે મારાથી કશું કામ કરાવી શકાય નહિ, તેમ પણ તમારી ઇચ્છાજ હોય તો શ્રી કૃષ્ણનું કાંઈ કામ કરી આપો. મયદાનવની પ્રાર્થનાથી શ્રી કૃષ્ણે વિચાર કરી કહ્યું કે તું શિષ્યશાસ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને દૈત્યોના મોટા કારીગર છે, માટે યુધિષ્ઠિરને બાસ્તે એક એવી ભવ્ય સભા કરી આપ કે જે મનુષ્ય લોકમાં તો ક્યાંય હોયજ નહિ, અને જેમાં દેવ, ગંધર્વ, અસુર તથા મનુષ્ય વગેરે સર્વ લોકોની મનોવૃત્તિઓનો આબેહુલ ચિતાર જોવામાં આવે. મયદાનવે ખુશીથી તે કામ કરી દેવા કમુલ કર્યું. પછી ઈંદ્રપ્રસ્થમાં આવી બન્ને જણાયે શિષ્યશાસ્ત્રી મયદાનવનો યુધિષ્ઠિર સાથે સમાગમ કરાવ્યો. યુધિષ્ઠિરે મયદાનવનો સારો સત્કાર કર્યો, અને શુભ દિવસે સભાનું ખાતું મુહુર્ત કરી પાચો નાખ્યો. દરતી દશ હજાર હાથ જમીનમાં દોરી છાંટાવી. સભાનું કામ શરૂ થયા પછી શ્રી કૃષ્ણ નારકાં ગયા. શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત ઈશ્વર હતા તો પણ તે પોતાના વડીલો તરફ પૂર્ણ ભક્તિ-ભાવ બતાવતા તથા સ્વેચ્છાથી પ્રસંગે બ્રાહ્મણોના પણ પગ ધોતા હતા.

મયદાનવે અર્જુનને કહ્યું કે “કૈલાસ પર્વતના ઉત્તર પ્રદેશમાં મૈનાક પર્વતની પાસે બિંદુસર સરોવરના કિનારા ઉપર વૃષપર્વના દૈત્યોના રાજન્યે યજ્ઞ કર્યો હતા ત્યાં એક સભા છે તેમાં મેં સઘળી જાતનાં મંથિણા ચૂણોના રંગો તૈયાર કરીને રાખી મૂકેલા છે તે રંગો લેવા સાફ હું જાઉં છું; ત્યાં લાખ ગદાનું કામ સારે એવી દૈત્યોના રાજની એક મોટી ગદા છે તે બીમસંત સાફ લેતો આવીશ. અને વરુણદેવનો સૌથી શ્રેષ્ઠ દેવદત્ત નામનો મોટો શાખ છે તે તમારે વાસ્તે લેનો આવીશ” એમ કહી મયદાનવ તે વસ્તુઓ લેવા ગયો અને થોડાજ કાળમાં તે વસ્તુઓ લઈને પાછો આવ્યો, પછી યુધિષ્ઠિર વાસ્તે, રત્નોના કિલ્લાવાળી, અત્યંત વિચિત્રતા વાળી, સૂર્ય કરતાં પણ વિશેષ પ્રકાશવાળી અને મનુષ્ય લોકમાં સર્વોત્તમ ગણાય તેવી રમણીય સભા બનાવી. એમાં સ્ફટિકનાં પગથિયાં વાળો, માણિક્યનાં કમળ વાળો, ઈંદ્રનીલ મણિથી બાંધેલો અને અત્યંત જળથી ભરપૂર હોવાને લીધે, જેનું જળ સપાટ ધરતી જેવુંજ દેખાય એવો એક સુંદર જળાશય બનાવ્યો કે જે જોઈને જોનારને વ્યામોહ થયા વિના રહેજ નહિ. ચારે દિશાએ ઋતુ ઋતુનાં ફળકુલથી ભરેલા બાગ બનાવ્યા. વળી તેમાં એવી યુક્તિ વાપરી કે તેઓનાં લઈ

હયો હોય ત્યાં હિચક્રી લઈ જવાય. સવાચૌદ માસમાં મંડપ સંપૂર્ણ થયો પછી તે ધર્મને બેઠ કર્યો. યુધિષ્ઠિરે મોટી ધામધુમથી વાસ્તુ કરી, તેમાં પ્રવેશ કર્યો. એ બેઠવાને ઘણા દેશોમાંથી ઋષિઓ અને રાજાઓ એકઠા થયા અને યુધિષ્ઠિરની સેવા કરવા લાગ્યા.

નારદે મુચવેલી સર્વમાન્ય રાજ્યનીતિ,

એક દિવસ પાંડવો તથા બીજા ધણાક મહાત્મા લોકો તે સભામાં એકા હતા ત્યાં મહામુનિ નારદજી પધાર્યા; જેને ધર્મ સિંહાસને બેસાડી પૂજ્યા. નારદજીએ યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે તમે ધર્મ અર્થ અને કામ એ બંને પુરુષાર્થનું યોગ્ય રીતે સેવન કરો છો ? તમારા સર્વ મંત્રિઓ વ્યસન વગરના, વિદ્વાન અને રાજ્યભક્ત છે ? તમે શયન કરવ નો તથા જાગૃત થવાનો વખત નિયમિત રાખ્યો છે ? સઘળા કારભારિઓને નિર્ભયપણે નહિ રાખવા જોઈએ અને સભય પણ નહિ રાખવા જોઈએ તે પ્રમાણે તમે તેમની સાથે વર્તો છો ? તમારા રાજકુમારો તથા યોદ્ધાઓ સર્વદા શસ્ત્ર વિદ્યામાં તત્પર રહે એવી જોડવણુ રાખી છે ? તમે તમારા સારા મંત્રીઓસાથે કરી રાખેલા વિચાર તેનું ફળ થતાં સુધી બીજા લોકોથી ગુપ્ત રાખો છો ? ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારાની સંમતિથી ન્યાયનું કામ ચલાવો છો ? હજારો મૂર્ખોને બદલે એક પંડિતને રાખવાનું ધોરણ રાખો છો ? તમારા સઘળા કિલ્લાઓ, ધન, ધાન્ય, જંગમ, આયુધ, યોદ્ધા અને મંત્રથી ભરપૂર રાખો છો ? સારા સારા શાસ્ત્રીઓ, જ્યોતિર્વેદ્તાઓ તથા વૈદ્યોને મોટા માનસહિત રાખો છો ? મંત્રીઓ પ્રગ્નને કોઈ પણ પ્રકારે લૂંટી ખાઈ નહિ તથા ઉચ્ચ દંડથી દંડે નહિ તેનો તપાસ રાખો છો ? સેનાવાળાઓનો પગાર ચડવી ન દેતાં વખતસર આપો છો ? સઘળા યોદ્ધા તમારે વાસ્તે પોતાનાં પ્રાણ આપે એવા વફાદાર છે ? જેઓ તમારે વાસ્તે મુલા કે કષ્ટ પામ્યા હોય તેમનાં બાળ બચ્ચાંનું યોગ્ય રીતે પોષણ કરો છો ? શરણે આવેલાનું પુત્રની પેઠે પાલન કરો છો ? જે કોઈ તમારી ઉપરના પ્રેમને લીધે મોટું કામ કરી આવે તેની યોગ્ય કદર કરો છો ? મદ્ય પાન, સ્ત્રી લપંટપણું, મૃગયા કે બીજી રમત ગમ્મતમાં અનાસક્તિ રાખો છો ? તમારી ખાવા પીવાની કે સ્પર્શ કરવાની કે સુંઘવાની વસ્તુનું તમારા વિશ્વાસ પાત્ર સેવકો બરાબર રક્ષણ કરે છે ? ખજાનો, કોઠાર, વાહનો, આયુધ, ઉપજ અને ખર્ચ એ બધાંનો બરાબર હિસાબ રાખવામાં આવે છે ? ગણિતોનો, કૃદ્ધોનો, વેપારીઓનો અને આશ્રિતોનો, સર્વદા યોગ્ય રીતે સત્કાર કરો છો ? નિર્ધન લોકોને ધન ધાન્ય આપી તેમનાં કષ્ટ કાપો છો ? સારા નોકરોને તેમના અધિકાર ઉપરથી બ્રહ્મ તો નથી કરતા ? દેશમાં વર્ષાદ ન થાય તો મણ ધાન્યની તંગી ન થાય એવી જોડવણુ, તલાવ અને નહેરથી કરો છો ? બેડુતો

કરજીદાર ન થઈ જાય અને થઈ ગયા હોય તો પણ તેઓને ખીજની, ખા-
વાની તથા ખેડના ઓળરોની અડચણ ન આવે તેની તજવીજ રાખો છો ?
મહાલોને શહેર જેવા, ગામડાંને મહાલો જેવા અને નહેરોને ગામડાં જેવાં
રાખો છો ? દેશમાં લુટફાટ ન થાય તેને માટે ચોકી પહેરાવો પૂરતો બંદો-
બસ્ત રાખો છો ? સ્ત્રીઓનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું પણ તેમની વાતપર વિશ્વાસ
ન રાખવો, તથા તેમની પાસે ગુણ વાત ન કરવી એ વાત ધ્યાનમાં રાખો
છો ? કોઈ જુદી વાત સાંભળ્યા છતાં પણ અંતઃપુરમાં જઈ સુઈ રહેવાની
ટેવ તો નથી રાખી ? તમારા શરીરનું રક્ષણ કરવા વાસ્તે ખુદી તરવારવાળા
ચોદાઓ તમારી આમપાસ રાખો છો ? શરીરના ઉપદ્રવને યોગ્ય આપઘથી અને
મનના ઉપદ્રવને મહાત્માની સેવાથી શાંત કરો છો ? તમારા તાપાના રાજાઓમાં
પરસ્પર ગડબડ ન ઉઠે એવી ગોઠવણ રાખી છે ? અપરાધી છુટી ન જાય
અને નિરપરાધી ફસાઈ પડી સપડાય નહિ એવી યુક્તિ રાખી છે ? નિદ્રા, આ-
લસ્ય, દીર્ઘસૂત્રપાણું, સ્વચ્છંદપાણું અને નીચ પુરુષનો સમાગમ એટલી વ-
સ્તુથી દૂર રહો છો ?

નારદજીનાં પ્રશ્નો સાંભળી યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે આપના કહ્યા પ્રમાણે ચા-
લવું એતો મહાત્મા રાજાથી બની શકે પણ હું મારાથી બને તેટલું કરું છું.
આપે શિખામણ આપી મારી બુદ્ધિ વધારી તો હવેથી હું ચાલતી પદ્ધતિમાં
પણ વિશેષ સંભાળ રાખીને જેમ તમે કહ્યું તેમ વર્તીશ.

હિંદુ શિક્ષણ મુજબ રાજા પ્રજા ઉપર સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા ધરાવે છે, તેના
ઉપર ઘણી ભારે ફરજો અને જવાબદારી રહેલી છે અને તેને ધણોજ પ-
રિશ્રમ વેડીને નિરંતર ઉદ્યમ કરવાની જરૂર છે. જો રાજા બલો હોય તો પ્રજા
સુખી થાય છે અને રાજ્યની આબાદી અને કલ્યાણને માટે તે જવાબદાર
છે. આગલ ઉપર રાજાના ધર્મ વિશે લખીએ કહેતાં આપણે સાંભળીશું કે
હે મહારાજા, નિદ્રા, આલસ્ય, ભય, ક્રોધ, મનની અદૃઢતા, હરકાંઈ કામમાં
વિલગ્ન કરવો, એ છ અનર્થોનો તમે ત્યાગ કર્યો છે ?

પછી યુધિષ્ઠિરે નારદજીને પોતાની નવી સભાના સર્વ ભાગ બતાવ્યા
જે જોઈ નારદજી બોલ્યા કે મનુષ્ય લોકમાં તો આવી સભા મારા જ્ઞેવામાં
આવી નથી પણ દેવલોકમાં ચાર લોકપાળ તથા પાંચમી બ્રહ્માની દિવ્ય સ-
ભાઓ જોઈ હતી, તેમાંની કેટલીકનું વર્ણન કરી કહ્યું કે હમણાં હું ધર્મ
રાજાની સભામાંથી આવું છું ત્યાં તમારા પિતા પાંડુએ તમને કહેવરાવ્યું છે
કે હરિશ્ચંદ્ર રાજા રાજસૂય યજ્ઞ કરવાના પ્રભાવથી ઇંદ્રની પાસે અપૂર્વ
સુખ ભોગવે છે, એ ઉપરથી તમારા પિતાએ પોતાને પણ ઇંદ્ર લોકની પ્રા-
પ્તિને માટે તમને રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ભલામણ કરવાનું અને કહ્યું છે.

જે તમે રાજસૂય યજ્ઞ કરશો તો તમને તથા તમારા પિતા વગેરે પૂર્વજોને પણ ઉદ્ધારની પ્રાપ્તિ થશે. પરંતુ એ યજ્ઞમાં ઘણાં વિદ્વ પડવાનો સંભવ છે આમ કહી જે જે વિદ્વો રાજસૂય યજ્ઞમાં નહે છે તેને માટે સૂચના આપી તથા યુદ્ધથી મોટો લાય થવાનો સંભવ છે માટે બહુજન વિચારીને કરવાનું છે. એમ જાણુવી હવે હું રજ્ઞ લઉં છું એમ કહી મહામુનિ નારદજી ગયા.

ભીમ અને જરાસંધ.

મહામુનિ નારદજીના ઉપદેશથી યુધિષ્ઠિરનું ચિત્ત રાજસૂય યજ્ઞમાં પડેલાં. તેમણે ભાષ્યો અને મંત્રીઓની સંમતિથી શ્રીકૃષ્ણને ઉતાવળથી તેડાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સખાની વિનંતિથી તરત આવી કહ્યું કે યજ્ઞ કરવામાં એક મોટું વિદ્વ છે. સર્વ રાજાઓએ મળી જરાસંધને સર્વોપરિ રાજા કરાવ્યો છે. વળી શિશુપાળ તેનો સેનાપતિ થયો છે; અને ભગદત્ત, મિથ્યા વાસુદેવ, ભીષ્મક તથા શાલ્ય આદિ બીજા રાજાઓ તેના પક્ષમાં છે જરાસંધે લડવા તૈયાર થયેલા કેટલાક રાજાને ક્રોધ કરી રાખ્યા છે. હવે તે જરાસંધને છતવો પાડી છે, મટે તે છતાં પછી યજ્ઞ કરવો. માટે મારી સલાહ એવી છે કે કોઈ પણ પ્રકારે તેની સાથે જાતે યુદ્ધ કરવાનું માગી લઈ તેને મારવો. હું ભીમ અને અર્જુન એ ત્રણે તેને રણે મળીને યુદ્ધની માગણી કરશું, તો તે ભીમ સાથે યુદ્ધ કરશે, અને ભીમ તેને મારશે. પછી શ્રીકૃષ્ણ ભીમ તથા અર્જુન એઓ ત્રણે જણે વ્રાજાણના વેપે મુગધ દેશમાં ગિરિવ્રજ નામના નગરમાં જરાસંધ પાસે જઈ યાચના કરી કે અમો દૂર દેશના અભ્યુદય છીએ અને તમારી પાસે કંઈ માગવા આવ્યા છીએ તે આપો. એમ કહી હરિશ્ચંદ્રાદિ દાનેશ્વર રાજાઓના દાખલા આપ્યા. રાજાએ કહ્યું કે તમારું ખર્ચ નામ અને માગણી પણ જણાવો. પછી કેશવે ત્રણેનાં નામ જણાવી કહ્યું કે ત્રણમાંથી એક સાથે મલયુદ્ધ કરો, અથવા રૂપ યજ્ઞમાં માગ્યોનો ભાગ આપવા જે વિચાર કરેલ છે તેવા ક્રોધ કરેલા રાજાઓને છોડી મેલો એ અમારી માગણી છે. અભિમાની જરાસંધે, કહ્યું કે તમે મારાથી ભય પામી દારકાં નાશી ગયા હતા તેથી તમારી જોડે લડતાં મને લાજ આવે છે અને અર્જુન તો બાળક છે માટે હું ભીમ સાથે યુદ્ધ કરીશ. પહેલાં કૃપા કરી મારે ત્યાં ભોજન કરો. શ્રીકૃષ્ણાદિએ ભોજન કર્યું અને પછી ગામ બહાર અખાડમાં તેડી જઈ જરાસંધે ભીમ જોડે યુદ્ધ આરંભ્યું. દંડ યુદ્ધ ચોદ દહાડા ચાલ્યું. અને એક વેળા રાત્રિએ જરાસંધ થાકીને હાલો જોવામાં આવતાં ભીમને ચેતવવા માટે ઝંઝાઈથી શ્રીકૃષ્ણે ભીમને કહ્યું કે હે ભીમ ? થાકેલા શત્રુને બહુ દબાવવો ન જોઈએ, આ સંકેતથી ભીમે જરાસંધને ઉપાડી ફેરવી ધરતીપર પછાડ્યો, અને એ ગોઠણ વતી તેની પીઠમાં

ગી નાખી, અને એક પગ હાથમાં ઝાલી ખીજી પગ પોતાના પગથી દબાવી, તેના શરીરના ગુદાથી બે ઉભા ચીરા કરી તેના બે ભાગ અવળા સવળા ફેટી નાખ્યા, ત્યાર પછી તેઓ ત્રણેએ જરાસંધના રથમાં બેસી કેદખાના આગળ આવી વીસ હજાર આદમો રાજાઓને કેદથી છુટા કર્યા. ત્યાંથી મુક્ત થએલા સર્વ રાજાઓએ કહ્યું કે “ તમેએ અમોને જીવિતદાન આપ્યું માટે જેમ કહો તેમ કરવા તૈયાર છીએ ” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે “ યુધિષ્ઠિર રાજા રાજસૂય યજ્ઞ કરવાના છે. તે કામમાં તમારે તેમને સહાયતા આપવી, રાજાઓ આજ્ઞા માથે ચડાવી શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરી પોતપોતાના દેશમાં આવ્યા. પછી યજ્ઞ પ્રસંગમાં ગયા. શ્રીકૃષ્ણ ભીમ અને અર્જુને પણ જરાસંધના પુત્ર સહદેવને તેના પિતાનું રાજ્ય સોંપી તેને સાથે તેડી ઘણાં રત્નો સહિત ઈંદ્રપ્રસ્થમાં આત્મી યુધિષ્ઠિરને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું.

દિગ્વિજય-શ્રીકૃષ્ણની કૃપા.

ત્યારબાદ યુધિષ્ઠિર રાજાએ યોગ્ય મુહૂર્તમાં સ્વસ્તિ વાચન વગેરે ક્રિયા કરાવી: અર્જુનને ઉત્તરમાં, ભીમને પૂર્વમાં, સહદેવને દક્ષિણમાં અને નકુલને પશ્ચિમમાં એવી રીતે ચારે ભાગોએને સૈન્ય આપીને દિગ્વિજય કરવા સાર મોકલ્યા. અર્જુને ભગદત્ત વગેરે કેટલાક રાજાને યુદ્ધ કરી નમાવ્યા, અને કેટલાક તો યુદ્ધ કર્યા વિનાજ નમ્યા. ભીમે પૂર્વ દિશામાં સુધર્મા તથા બૃહદ્દલ આદિ રાજાઓને વશ્ય કર્યા. શિશુપાલ આદિ રાજાઓ તો સ્નેહથીજ વશ્ય થયા. સહદેવે દક્ષિણમાં દંતવકત્ર તથા નીલ આદિ રાજાઓને તાબે કર્યા. અને કેટલાક શરણે આવ્યા. તેજ પ્રમાણે નકુલે પશ્ચિમમાં જય મેળવ્યો. એ પ્રમાણે ચારે ભાગોએ દિગ્વિજય કરી ઘણાં રત્નો આદિ દ્રવ્ય અને ઘોડા લઈ યોડાજ સમયમાં ઈંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા, તેથી નબૈદ્ધ બંધુ યુધિષ્ઠિર બહુ પ્રસન્ન થયા. એવી રીતે ધન ધાન્ય વગેરે સાધનો પ્રાપ્ત થએલાં જોઈ, યુધિષ્ઠિર રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી તથા સર્વ સંબંધીઓને અને સર્વ દેશના નૃપતિઓને નિમંત્રણ મોકલ્યું. આ યજ્ઞમાં શ્રીકૃષ્ણ ઘણું ઘણું ધન તથા ઘણા યાદવોને સાથે તેડી પધાર્યા. યુધિષ્ઠિરે બહુ માનથી તેમને ઘરમાં પધરાવી પોતાનો મનોરથ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથીજ સિદ્ધ થયો એમ માન્યું પછી સભામાં શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે “ આપની કૃપાથી સઘળી પૃથ્વી મારે વશ્ય થઈ છે. માન ભંડારમાં ધન પણ ઘણુંજ એકઠું થયું છે, હવે એ ધન બ્રાહ્મણોના, યજ્ઞના અને અગ્નિના ઉપયોગમાં આવે એમ મારી ઇચ્છા છે. માટે આપ પોતે દીક્ષા લઈને રાજસૂય યજ્ઞ કરો અથવા મને રાજ આપો. ” શ્રીકૃષ્ણે જોડ્યા કે “ મહારાજ ? રાજસૂય યજ્ઞ કરવાના મુખ્ય અધિકારી તમે છો, માટે તમેજ દીક્ષા લઈને તે યજ્ઞ કરો. મને તો

આપે તે સંખમાં કામકાજ કરવાની આજ્ઞા કરવી તે અમાણું હું કરી આપીશ.

રાજસૂય યજ્ઞ-શિશુપાલનો વંધ.

યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણનો ઉપકાર માની સહદેવ પાસે યજ્ઞની સધાગી સામગ્રી તૈયાર કરાવી વેદ વ્યાસની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વને જોલાવ્યા. વેદવ્યાસ બ્રહ્મા થયા. સુસામા નામના મુનિ ઉદ્દગાતા થયા યાજ્ઞવાલ્ક્ય મુનિ અધ્વર્યુ થયા. હોમ્ય તથા પૌલ મુનિ હોતા થયા એ મુનિઓએ પુણ્ય હવાચન કરી સંહત્તોના ઉદ્ધો જોડ્યા. અને શાસ્ત્રમાં રહ્યા પ્રમાણે યજ્ઞ ભૂમિનું પૂજન કર્યું. શિશુપી હોમ્યે તે સ્થળમાં બ્રાહ્મણો તથા સર્વ રાજા વગેરેને રહેવા માટે દેવભુવન જેવાં સુંદર ઘર બનાવ્યાં. પંક્તી યુધિષ્ઠિરે દેશે દેશમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોને જોલાવવા વાસ્તે દૂતો મોકલ્યા. યુધિષ્ઠિર દીક્ષા લેવાને પોતાના ભાઈઓ સહિત યજ્ઞ ભૂમિમાં પધાર્યા. સત્કાર સહિત આવેલા રાજાઓ તથા બ્રાહ્મણો પ્રસંગ પ્રસંગની ઘણી ઘણી વાતો કરવા લાગ્યા. બીષ્મ-દ્રોણ-વિદુર કૃપાચાર્ય-દુર્યોધન વગેરે ભાઈઓ અને મહાભારતમાં ભાગ લેનારા સર્વ વીર પુરુષો અને બીજા સગાં સ્નેહીઓ પણ રાજ થઈ અનેક રત્નો લેઈ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા. શકુની-કર્ણ-શલ્ય-ગાલિહક (શતતુનો ભાઈ) સોમદત્ત (બાલહિકનો પુત્ર) ભૂરિથવા (સોમદત્તનો પુત્ર) અશ્વત્થામા, નૃ-થદ્રથ (ધૃતરાષ્ટ્રનો જમાઈ) દુપદ, શાલ્ય રાજા, કામરૂ દેશનો ભૂગદત્ત, મિ-થ્યા વાસુદેવ, શિશુપાળ, વિરાટ અને કુંતિભોજ ઇત્યાદિ ઘણા ઘણા આર્ય વ્રતિના તેમજ અસ્થ, રાજાઓ, એ યજ્ઞ જોવા, તથા યુધિષ્ઠિરની સભા જોવા આવ્યા. તેઓ સર્વનો યોગ્ય સત્કાર કરી યુધિષ્ઠિરે બીષ્મ-દ્રોણ વગેરેની પાસે જઈ વિનંતિ કરી કે આ યજ્ઞમાં તમેએ મને સહાયતા કરવી. જે કાંઈ મારી પાસે થન છે તેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરવાની આપને સર્વ પ્રકારે છૂટ છે. એ પ્રમાણે વિનંતિ કરીને સર્વને યોગ્ય કામની સોંપણી કરી. દુઃશાસનને ભક્ષ્ય જોલાવતા અધિકાર ઉપર રાખ્યો, અશ્વત્થામાને સરભરાનું કામ સોંપ્યું, બીષ્મ તથા દ્રોણને સર્વ ખાતાની દેખરેખ સંખવાનું કામ સોંપ્યું, કૃપાચાર્યને સુવર્ણ તથા રત્નોની પરીક્ષા તથા દક્ષિણા દેવાનું કામ સોંપ્યું, વિદુરને સર્વ પ્રકારનું ખર્ચ કરવાનો અધિકાર આપ્યો, દુર્યોધનને રાજાઓ તરફથી જે ભેટ આવે તે સંભાળવાનું કામ સોંપ્યું અને શ્રી કૃષ્ણ તો ખુશીથીજ બ્રાહ્મણોના ચરણ ચોવાના કામમાં રહ્યા. યુધિષ્ઠિરની યજ્ઞભૂમિ સ્વર્ગભૂમિ જેવી સુંદર દેખાવા લાગી. દેવતાઓ બ્રાહ્મણો અને રાજાઓ કદી કોઈ પણ સ્થળે ન થયા હોય તેવા તપ થયા. રાજસૂયના અંગરૂપે સોમયાગ કરવાનો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં વ્યાસ તથા બીષ્મ આદિ સર્વ માનનીય માત્રો યજ્ઞની અંતર્વેદીમાં આવ્યા.

ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે આ યજ્ઞના વિધિમાં આમ છે કે જે શ્રેષ્ઠ રાજા હોય તેની પ્રથમ અર્ધ પાદ પૂજા કરવી જોઈએ. આમ કહી ભીષ્મે શ્રીકૃષ્ણને ખતાવી વળી પણ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે જેમ સર્વ તેજસ્વી પદ્મચોમાં સૂર્ય પ્રકાશ માન થઈને શોભે તેમ શ્રીકૃષ્ણ આ બધામાં સૂર્યની પેઠે શોભે છે માટે તમે શ્રીકૃષ્ણની પ્રથમ પૂજા કરો. એ સાંભળી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરવા માંડી તે જોઈ કોપથી રાતાં નેત્રવાળો એટલી રાજ દેશનો શિશુપાલ બોલી ઉઠ્યો કે યુધિષ્ઠિર! કેવળ સ્વાર્થને લીધેજ તમે શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી તે યોગ્ય ક્યું નથી. વચને માન આપો તો વસુદેવને અર્ધ આપો, મોટું નાન્ય જુઓ તો દ્રુપદને, ઉંચા મનના તરૂણને જુઓ તો દુર્યોધનને, મોટા ગુરને જુઓ તો દ્રોણ-ચાર્યને અને તપસ્વી ઋષિને જુઓ તો વ્યાસજીને માન આપો. પણ ધિક્કાર છે આ સંભાને કે કૃષ્ણ બ્રહ્માણુ નથી, આચાર્ય નથી તેમ રાજા પણ નથી, એટલું છતાં પોતાના રાજાનો ધાત કરનાર તે ગોવાળીયાને માન આપો છો એ સ્વાર્થ વિના બીજું શું કહેવાય? (શિશુપાળની સાથે રૂક્મિણીનાં લગ્ન થવાનાં હતાં અને એ જન લગ્ન આવતો હતો, પણ તેટલામાં શ્રીકૃષ્ણ તેને હરી ગયા હતા.) ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર આદિએ તેને બહુ સમ-વનવ્યો પણ તે દુર્વચનો બોલી ખરજ કહાડી કહેવા લાગ્યો કે લગ્નમાં હું સૌને કાપી નાખું છઉં. પછી તેણે યજ્ઞનો ભંગ કરવા સર્વે રાજાઓને ઉશ્કેર્યા અને રાજાઓ પણ વેગમાં વિરહ વાતો કરવા લાગ્યા. શિશુપાળે ભીષ્મને, અને શ્રીકૃષ્ણને જાણો દેવા માંડી અને સંભામાં દોડાહસ થઈ રહ્યા. શ્રી-કૃષ્ણ બોલ્યા કે એ મારી રહ્યો દીકરો છે એથી મેં આટલાં એના શબ્દો સહન કર્યા છે, પણ હવે એક પણ શબ્દ એ વધારે બોલશે તો હું સહન કર-નાર નથી. યુધિષ્ઠિરે શિશુપાળને કહ્યું કે તમારે આવાં કહણ વચનો બોલવાં ન જોઈએ. ભીષ્મ ધર્મ ન સમજે એ વાત સંભવિતજ નથી. આ તમારા કરતાં પણ બીજા વધારે વૃદ્ધ રાજાઓ જગત્પૂજ્ય શ્રીકૃષ્ણના પૂજ-નનો સ્વીકાર કરે છે તેમ તમારે પણ ક્ષમા કરવી જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણે સર્વે રાજાઓને કહ્યું કે શિશુપાળ યાદવોનો મોટો શત્રુ છે. આ દુષ્ટની માતા મારી રહ્યો કરેલી માગણીથી તેના નવાણું અપરાધોસુધી મેં તેને માર્યો નહિ પણ હવે તેના સો (ગાળ) અપરાધ સંપૂર્ણ થયા છે, માટે તમારા સહુની સમક્ષ હું તેને માંડ્યું. એ સાંભળી શિશુપાળ સામે આવ્યો એટલે ત્રૈલોક્યને પણ ત્રોડી નાખવા સમર્થ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સુદર્શન ચક્રનું સ્મરણ કર્યું કે ચક્ર હાજર થઈ તે હાથમાં આવી પડ્યું. તરતજ શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન ચક્રી તેનું શિર ઉગવી દીધું. મસ્તક આકાશમાં જતાં બોલ્યું કે મેં શ્રીકૃ-ષ્ણને જીત્યો છે. પછી સહુદેવે કેશવને વિધિયુક્ત અર્ધ આપ્યો જે તેમણે

નિવિસહિત મહણ કર્યો. આમ નિવિંમે શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી પાંડવોએ રાજસૂય નામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો, અને યજ્ઞને અંતે ચાંપત્તિપણાના અવ-ભૂથ સ્નાનની છેલ્લી ક્રિયા સમાપ્ત થતાં સધળા રાજાઓ યુધિષ્ઠિરથી ધણું સન્માન પામી યોગ્ય ભેટો લઈ વિદાય થયા પણ પોતાના ભાઈઓ અને શકુનિસહિત દુર્યોધન મંયદાનવે રચેલો સુંદર સભામંડપ જોવા રહ્યો.

મહાભારતનું મૂળ-દુર્યોધનનો ઉપહાસ.

દુર્યોધને સભા મંડપમાં પોતાના આખા જન્મમાં પણ નુ જોઈ હોય તેવી ઘણી વસ્તુઓ દીધી. એ મંડપમાં સ્ફટિક મણિની ભીંતમાં દ્વાર જેવું ચિત્ર હશે તેને ઉઘાડેલું દ્વાર માનીને તેમાં તેણે જ્યાં માંડ્યું તે તે દ્વાર તેના માથામાં અથડાતાં માથામાં વાગી ગયું, વળી જ્યાં પાણી હતું ત્યાં સ્ફટિકમણીની જમીન માની તે તેમાં પડી ગયો અને એથી તેનાં વસ્ત્ર પલંગ્યાં. એ મૂર્ખાઈઉપર દ્રૌપદીએ હાસ્ય કર્યું અને લીંમે કહ્યું કે આતો ખરે-ખર ધૃતરાષ્ટ્રનો જ પુત્ર છે. દુર્યોધન છેક લજ્જિત થઈ રહ્યો. પછી સૌએ મળી તેને જગમાંથી કહાડ્યો, અને નવાં વસ્ત્ર આપ્યાં. દુર્યોધને ખિન્ન થઈ ગંહેલું વહેલું બહાર જવાનું કીધું, પણ તેટલ માં ફરી પાછું તે જૂલો પડ્યો ત્યાં આ ભુલપર લીંમ, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ અને સર્વે નોકરો દરયા પથી તે ગુસ્સે થયો અને છેવટે મનમાં ક્રોધ અને ઈર્ષ્યા લાવીને તે સભાના અમત્કારથી તથા તેની અહભુત લક્ષ્મી જોઈ અસહનતાના તાપને સહન કરી પેવેકથી ધર્મની આગ્રા લઈ ધર્મની આપેલી ભેટો સાથે પાછો હરિતનાપુર ગયો.

દુર્યોધનની દ્વેષ બુદ્ધિ-શકુનિની સલાહ.

રાજસૂય યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી થોડે દિવસે વેદવ્યાસે પાંડવોને મળી નિવિંધમાં ૧૩ વર્ષનો વનવાસ જણાવી કાળની ગતિને લીધે કેવળ તમારે જ પાસ્તે ક્ષત્રિયોનો યુદ્ધમાં મોટો સંહાર થશે એમ કહ્યું. તે સાંભળી ઉંડા નેશ્વાસ મૂકી યુધિષ્ઠિર મોટા વિચારમાં પડ્યા. વ્યાસે જે નિવિંધ કહ્યું છે તે અવશ્ય થશે. હું જે ક્ષત્રિયોના વિનાશનું કારણ થવાનો છું તો મારે જીવવાનું પ્રયોજન શું? ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી જીવવા કરતાં મરવું વધારે સાફ. અર્જુને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે ખેદ, બુદ્ધિનો નાશ કરે છે માટે તમે ખેદ ન કરો. બુદ્ધિથી વિચાર કરી યોગ્ય લાગે તે કરો. યુધિષ્ઠિરે સર્વ ભાઈઓને કહ્યું કે ભાઈઓ જે કહેશે તે હું માથે ચડાવીશ, કુસપજ કજીઆનું મૂળ છે પણ હું એવી રીતે ચાલીશ કે જેથી કુસંપ થાયજ નહીં. બીજી બાજુ કૌરવો પાંડવોની અત્યંત કીર્તિ તથા સમૃદ્ધિ જોઈ મનમાં અતિ ખેદથી બળી ગયા હતા. દુર્યોધને મોટા સંતાપથી ચિંતામાં લેવાઈ જઈ દુઃશાસન તથા મામા શકુનિને બોલાવી કહ્યું કે 'મામા ! હું બળી મરીશ, અથવા

જેર ખાઇશ અથવા ખુડી મરીશ, પણ આ અસહનતાના તાપથી હવે હું
જીતી શકીશ નહિ. શત્રુઓને વૃદ્ધિ પામેલા જોઈ અને પોતાને દીન અને
ખિન્ન થએલો જોઈ, કયો પુરૂષ સહન કરી શકે? અમે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના
પુત્રો દુર્ભણ થતા જઈએ છીએ અને પૃથાના પુત્રો વૃદ્ધિ પામતા જાય છે.
હું પાંડવોની રાજ્યસક્તિ હરી લેવાને હાલ અશક્ત છું, અને મારે એના
જેવા કોઈ સહાય કરનાર નથી, માટે હું મરવાનો વિચાર કરું છું. યુધિષ્ઠિરને
અપાર નૈભવસાથે લક્ષ્મી મળેલી જોઈ હું દૈવનેજ પ્રબળ માનું છું. અને પુરુષાર્થ
તો વ્યર્થ જ સમજું છું. આપણે પાંડવોનો વિનાશ કરવા માટે ઘણા ઘણા
પ્રયત્નો કર્યા તે સઘળા વ્યર્થ ગયા; અને તે તો ઉલટા વૃદ્ધિ પામ્યા. સભામાં
મારી મશ્કરી થઈ એ પણ તમારા જોવામાં આવી. મામા! મને મરવાની
રજા આપો, શકુનિ તેના સુખનાં સાધનો બતાવીને તેને દીક્રાસો આપતાં
બોલ્યો કે “દુર્યોધન! તારે પાંડવોપર અસહનતા રાખવીજ નહિ. પાંડવો
પોતાના ભાગ્યનેજ ભોગવે છે. આપણે તેમને નાશ કરવાના ઘણા ઘણા
ઉપાયો કર્યા. પણ પોતાના ભાગ્યની પ્રબળતાને લીધે તેઓ સર્વ દુઃખથી
મુક્ત થયા. એટલુંજ નહિ પણ તેઓને દુપદ જેવો પ્રબળ સંબંધી મળ્યો,
અને રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણજેવી સહાયતા મળી. પાંડવો પોતાના
પરાક્રમથી વધ્યા તેમાં આપણે પરિતાપ શામાટે કરવો જોઈએ? દુર્યોધન!
તું પોતાને સહાય વિનાનો માને છે તે તારી ભૂલ થાય છે. દુઃશાસન આદિ
સઘળા ભાઈઓ, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કર્ણ, કૃપાચાર્ય, હું, મારા ભાઈઓ
અને ભૂરિશ્રવા, એઓ સઘળા તારીજ સહાયતામાં છીએ. માટે તેઓનીજ
મદદથી તું દિગ્વિજય કર.” દુર્યોધન બોલ્યો કે “મામા! જો તમે સન્મતિ
આપો તો તમને તથા દ્રોણાચાર્ય આદિને સાથે રાખીને હું પાંડવોને જીતી
લેવાજ ધારું છું. પાંડવો જીતાય તો સઘળી પૃથ્વી, સઘળા રાજાઓ અને
પાંડવોની દિવ્ય સભા મારા સ્વાધીનમાં આવે.” શકુનિ બોલ્યો કે-દુર્યોધન!
પાંડવો, દુપદ રાજા, તેના પુત્રો અને શ્રીકૃષ્ણ એવા બળવત્તર અને અસ્ત્ર-
વિદ્યામાં એવા પ્રવીણ છે કે, જગ શિવાય ખીજા કશા ॥ તેમને ઈદ્રાદિક
દેવતાઓ પણ યુદ્ધમાં જીતી શક તેમ નથી. કારણ કે તેઓ ઘણા સમર્થ
છે. પણ હું એવો એક ઉપાય જાણું છું કે જેથી યુધિષ્ઠિર સહજમાં જીતી
શકાય. દુર્યોધન બોલ્યો કે “મામા! તે ઉપાય જલદી બતાવો.” શકુનિ
બોલ્યો કે “યુધિષ્ઠિરને જુગાર રમવા ઉપર બહુ પ્રેમ છે, અને રમતાં આ-
વડતું નથી. આપણે તેને રમવા બોલાવશું તો તે રમવાથી નિવૃત્ત થશે નહિ
એટલે તે ના પાડી શકશેજ નહિ. મારા જેવો જુગાર રમવામાં કુશળ
ત્રેલોક્યમાં પણ કોઈ નથી. હું તેની સાથે જુગાર રમીને તારે માટે તેનું

સુધગું રાજ્ય ખેંચી લઇશ, એમાં કાંઈ શક નથી. પણ આ વાતની ધૂત-
રાષ્ટ્રની ચંબુરી તારે મને લેઈ દેવી ” આ પ્રમાણે પ્રપંચ ગોઠવી તણે
અંકુશ યોજીના એકત્ર વિચારથી ધૂતરાષ્ટ્રને સમજાવવા નક્કી કર્યું.

ધૂતરાષ્ટ્રની નમળાધ-દુષ્ટોનું દખાણ.

શકુનિએ લાગ જોઈ ધૂતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે “મહારાજ ! દુર્યોધન ચિંતામાં
લેવાઈ ગયો છે, તેની ચિંતા તમારે ડાળવી જોઈએ. ” એથી ધૂતરાષ્ટ્રે દુર્યો-
ધનને બોલાવી ચિંતાનું કારણ પૂછ્યું કે “ આખા રાજ્યનું મોટું એક્ષ્ન તારા
સ્વાધીનમાં છે, ભાઈઓ તથા સંબંધીઓ પણ તારે આધીન છે, તે છતાં તું
રાંકની પેઠે શામાટે શોક કરે છે ? ” દુર્યોધને ઉત્તર આપ્યો કે “ જે પુરુષ
ખાવા પીવાનું મળતાં સંતોષથી કાળક્ષેપ કરે છે, તે તો પામર કહેવાય
છે. યુધિષ્ઠિરની અપાર લક્ષ્મી હજુ મારી નજરે તર્યા કરે છે; અને તેની
લક્ષ્મી આગળ મારી લક્ષ્મી તથા સમૃદ્ધિ હું તુચ્છમાત્ર માનું છું. તેનો વૈભવ
જોયો છે ત્યારથી મારા મનમાં આલેશી બળતરાથી હું બળતો થયો છું. યુધિ-
ષ્ઠિરને ઘેર નિત્ય દશહજાર બ્રાહ્મણો સુવર્ણપાત્રોમાં જમે છે. દેશેદેશના
રાજાઓએ યુધિષ્ઠિરને રત્નો, વસ્ત્રો તથા પશુ પક્ષી, ચામર, દાસ, દાસીઓ
અને અલંકારોની અપાર ભેટ આપી, કે જે ભેટ હું મારા હાથમાં લેતાં
લેતાં થાકી ગયો હતો. તેઓએ મને આવક લેવાનું કામ સોંપ્યું ન હોત તો
મને આવડી બળતરા ઉઠત નહિ. આવી આવક મેં તો ક્યાંય દીડી કે સાં-
ભળી નથી. સેંકડો રાજાઓ તો ઘણી ઘણી ભેટો લાવ્યા હતા તો પણ
તેઓને યુધિષ્ઠિરના આંગણમાં દાખલ થવાનો પણ લાગ મળતો નહોતો.
નિત્ય બે લાખ બ્રાહ્મણોને ખીરસાંધ રહે ત્યારે જમવાની ચેતવણી માટે શંખ-
નાદ કરવામાં આવતો હતો. ચિત્રરથ ગધર્વ આદિ આર્ય રાજાઓ તથા
મ્લેચ્છો પણ અમૂલ્ય ભેટો લઈ આવ્યા હતા. મહામુનિ નારદ, ધૌમ્ય, વ્યાસ
તથા પરશુરામ આદિ મહાત્માઓએ અને શ્રીકૃષ્ણે સોનાથી મહેલા શખમાં
બરેલ તીર્થોદકથી તેનો અભિષેક કર્યો. યુધિષ્ઠિરે બ્રાહ્મણોને જેવાં ઉત્તમ દાન
આપ્યાં, તેવાં પૂર્વે મનુ, માંધાતા, પૃથુ કે યયાતિ રાજાએ પણ નહિ આપ્યાં
હતાં. હરિશ્ચંદ્રના ક્વેલીજ લક્ષ્મી યુધિષ્ઠિરને મળેલી છે. આ બધું મારાથી
સહન થતું નથી. તે મારાથી વધી ગયો, તેથી મને કોઈ રીતે સુખ વળતું
નથી. ” આ પ્રમાણે પાંડવોના વૈભવની અસહનતાથી સંતાપ પામતા પુત્રને
ધેર્ય આપવાને ધૂતરાષ્ટ્રે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. અને કહ્યું કે “ પુત્ર ! તું મોટો
તથા સમજુ છે, માટે તારે દ્રેષ નહિ કરવો. હે પુત્ર ! આવો સ્વભાવ ન
રાખતાં શોચ કરવો છોડી દે. તારે તેના જેવો યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા હોય
તો કર, એટલે તારા વાસ્તે પણ રાજાઓ તેઓના કરતાં અધિક ભેટો લા-

વશે. પરધનની ઈચ્છા કરવી એ નીચું કામ છે. પરાયું ધન લઈ લેવાનો યત્ન કદી પણ ન કરવો. જોઈએ. પાંડવોનો દ્રેષ કરવાથી તને અને તારા પૂર્વજોને મોટો અધર્મ પ્રાપ્ત થશે. ” દુર્યોધન બોલ્યો કે “ તમને કાંતો સ્વાર્થની ખબર પડતી નથી, અથવા તો મારા ઉપર દ્રેષ છે, એમ હું ધારું. તમારી બુદ્ધિ હવે પાછી ગઈ છે, તેથી તમે અમને બહુજ મુંઝાવ્યા કરો છો. જગ તની નીતિ કરતાં રાજ્યની નીતિ જુદીજ હોય છે. ઇંદ્રે નમુચ્ચિ નામના દૈત્યને દોહ ન કરવાનું વચન આપીને તેનું માથું કાપી નાખ્યું હતું; તેથી નિશ્ચય થાય છે કે શત્રુને કપટથી મારવામાં પણ દોષ નથી. માટે હવે તો મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે પાંડવોનું રાજ્ય લઈ લેવું અથવા યુદ્ધ કરી તેમના હાથથી મરવું. ” આવો લાગ જોઈ શકુનિ બોલ્યો કે “ દુર્યોધન ! યુધિષ્ઠિરની લક્ષ્મી જોઈ તું પરિતાપ પામ્યા કરે છે, તો તે લક્ષ્મી હું જુગારની રમતથી જીતી આપું. જુગાર રમવા સાડાં યુધિષ્ઠિરને આંહી બોલાવી આપો, એટલુંજ તમારે કરી આપવું, પછી જે કરવું ઘટશે તે હું કરીશ, તેની તમારે કશી ચિંતા કરવી નહિ. ” આ ઉપરથી તુરંતજ દુર્યોધને પિતાને નિવેદન કરી કહ્યું કે, “ મહારાજ ! જુગારવિદ્યામાં કુશળ આ મારો મામે જુગાર રમીને પાંડવોની રાજ્યલક્ષ્મી છીનવી લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, માટે તેમ કરવાની આજ્ઞા આપવી જોઈએ. ” “ વિદુરને પૂછ્યા વિના મારાથી એની આજ્ઞા આપી શકાય નહિ. ” એવો પિતાનો જવાબ સાંભળી દુર્યોધન બોલ્યો કે, “ વિદુર તમારી બુદ્ધિને ફેરવી નાખશે, એમાં શક નથી. વિદુર પાંડવોનું વિશેષ હિત વાંચે છે. બીજાની બુદ્ધિથી કાંઈ કામ કરવું નહિ. ” ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે “ હે પુત્ર ! જુગારરૂપ મેંટા અનર્થને તું અર્થરૂપ માને છે, પણ એવો અનર્થ વહોરી લેવો મને ગમતો નથી. ” દુર્યોધન બોલ્યો કે “ જુગારની રમત આગળથી ચાલી આવે છે, અને તેનો ઉપાય પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યો છે. જુગારમાં મરવું પડે એમ પણ નથી અને લગાઈ થાય એવું પણ નથી. માટે શકુનિનાં વચનોમાં તમે સંમતિ આપો અને પાંડવોને અહિં બોલાવવાના બાહાનારપે એક સભાનું મકાન કરવાની આજ્ઞા આપો. ” “ હે પુત્ર, તારી વાત મને જરા પણ ગમતી નથી. તને જે ગમતું હોય તે કર. માંડ વચન નહિ, માનવાણી અને તારે પરતાવું પડશે ” એમ કહી ધૃતરાષ્ટ્રે ધીમેથી તેની મૂર્ખાઈ માટે ઇપકો આપ્યો. પછી માથાનો શરેલ દુર્યોધને પ્રયુક્તરમાં કોધથી મનનો ઉભરો કાઢતાં કહ્યું કે “ હે પિતા, જો તમે તેમ નહિ કરશો તો હું મૃત્યુ પામીશ ” પુત્રના દાવથી દયાએના ધૃતરાષ્ટ્રે દેવની ગતિને પ્રગળ માની, હજાર સ્તાંભ અને સો દ્વાર વાળી સુવર્ણ અને મણિથી શોભિત, એક ગાડિના વિસ્તાર

વાળી એક સભા કરાવી. તે જોવાને મિથે યુધિષ્ઠિરને દૂત (જુગાર) રમવા તેડાવીને કપટ કરી તેને હરાવી વનવાસ મોકલવાના ચંડાળ ચોટ્ડીના એકત્ર વિચારથી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને તેડાવવા વિદુરને બોલાવીને કહ્યું. આ વચનો સાંભળીને વિદુરે કહ્યું કે “તમે આવું પગલું ભરો માં. કુળનો નાશ થવાનો મને ભય લાગે છે. કપટ વિદ્યાની રમતથી તમારા કુટુંબમાં મોટો કુસંપ અને ફિસાદ ઉઠશે, એમ હું ધારું છું. ” “ આપણે ફિસાદ ઉઠવા દેશું નહિ. ” એમ કહી વિદુરને પાંડવોને તેડવા મોકલ્યા. પોતાની મરજીથી તદ્દન વિરહ જો આજા પોતાના વડીલભાઈ તથા રાજાએ આપી તેથી વિદુર દૂતનું આમંત્રણ આપવા ઈંદ્રપ્રસ્થ તરફ જવાના થયા.

જુગારનો પાપી પહોલો-યુધિષ્ઠિરની તૈયારી.

વિદુર ઈંદ્રપ્રસ્થમાં આવી યુધિષ્ઠિરને મળ્યા. યુધિષ્ઠિરે તેનો સત્કાર કર્યો. પછી વિદુર બોલ્યા કે “જુગારથી મોટી હાનિ થાય છે. જુગાર સવળા અનર્થનું મૂળ છે, એ હું જાણું છું અને તેથી આ વાતનો અટકાવ કરવાને મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા તેના પુત્રોએ બળાત્કારથી મને મોકલ્યો છે માટે ત્યાં આવી યોગ્ય લાગે તેમ કરજો. ” “શત્રુએ બોલાવ્યા છતાં ન જાઉં તો લોકો મને બીકણુ અને કંજુસ કહેશે, વળી પિતા સમાન કાકાની આજ્ઞા ન ઓળંગાય અને ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ અથવા દૂત રમવાની સામી માગણી થયે નાન કહેવાય એમ જણાવી યુધિષ્ઠિરે ઇચ્છા ઉપરાંત હસ્તિનાપુર જવાની તૈયારી કરી. અને વિદુરને કહ્યું કે “ પૂજ્ય કાકા ! ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી દૂત રમવા સાંઝે હું ત્યાં આવવા ઇચ્છતો નથી. પણ યુદ્ધનું કે દૂતનું કહેણુ ન સ્વીકારવું તે ક્ષત્રિયધર્મથી વિરહ છે. દૂત રમવાની મરી મરજી ન હોવાથી જો સમામાં શકુનિ મને રમવા નહિ બોલાવે તો હું રમીશ નહિ અને મને બોલાવશે તો હું તેને ના પાડીશ નહિ; કારણ કે તે માંડે નિરંતરનું વ્રત છે. ” આમ કહી યુધિષ્ઠિર ખિન્નચિત્તે પોતાના ભાઈઓ તથા સ્ત્રીસહિત નાશકારક પ્રવાસે નીકળ્યા. જો કે દૂતપરનો પ્રેમ તેણે આત્મ-સંયમથી દબાવી રાખ્યો હતો તો પણ તે તેના સ્વભાવમાં ઉંડો વાસ કરી ચોક્કો હતો. તેના સ્વભાવમાંથી તે પ્રેમ જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાને અને આ દુર્ગુણથી થયેલા નુકશાનથી કાયમનો ઘડો આપવાને દેવતાઓ આ પ્રસંગ લાવ્યા હતા. હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા પછી તેઓને નવી સભામાં ઘણા માનથી લાવવામાં આવ્યા.

૨ બીજું.] આર્યવર્ષની અપદશાનો આરંભ-ગુગારની બાજી. (૪૩)

આર્યવર્ષની અપદશાનો આરંભ-ગુગારની બાજી.

ખાંડવો કુતીજી તથા દ્રૌપદી સહિત વિદુરની સથે હસ્તિનાપુર આવ્યા અને ધૃતરાષ્ટ્ર આદિ સૌને મળ્યા. બીજે દિવસે તેઓ નવી સભામાં ગયા અને ત્યાં ગુગાર વિદ્યામાં કુશળ શકુનિ બોલ્યો કે “ રાજ્ય યુધિષ્ઠિર! આવો, સમ્રાજ્ય તૈયાર છે. એક હર્ષ બાજી રમે. ” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “ એ રમતમાં કાંઈ ક્ષત્રિય જાતનું પરાક્રમ નથી, તેમાં કોઈ જાતની નીતિ પણ નથી, હવે તમે ગુગારની રમતને કેમ સારી ગણો છો? ” શકુનિ બોલ્યો કે વિચક્ષણની અને મૂર્ખની તથા ઉદારની અને લોભીની પરીક્ષા ગુગારમાં જ થાય છે. ” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “ યુદ્ધ કરીને જીતવામાં ક્ષર્મ છે, પણ ગુગારથી જીતવામાં ધર્મ નથી. ગુગાર તો એક જાતનું પાપ છે. આર્ય લોકોને ગુગાર રમવાની મોટી ખોટ છે. જીતવું હોય તો કપટ વગરનું યુદ્ધ કરીને જીતવું એ સજ્જનોની રીતી છે. ” આવાં અનેક નીતિ વચનો કહી પછી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “ પ્રમાણિકપણે રમે ને કપટ ન કરો તો હું રમવા બેસું. ” શકુનિ બોલ્યો કે જે હારવાનો ડર લાગતો હોય તો નજ રમવું એ વધારે સારું છે. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે મારે જાણવું તો જ્ઞેષ્ઠએ કે સામે બેસનાર કોણ છે અને હું જીતું તો હોડપ્રમાણે મારે કોની પાસેથી લેવું! “ દુર્યોધન બોલ્યો કે ” હું સામે રમવા બેસું છું, પણ મારીવતી પાસા શકુનિ નાખશે. ” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે એ રીત તે વળી કેવી કે પાસા કોઈ નાખે ને બેસે વળી કોઈ ન? તો પણ હું તે કયુલ કરું છું. શકુનિએ હિમતથી કહ્યું કે “ હું જીતીશ ” અને યુધિષ્ઠિરનું હાસ્ય કર્યું. આ મેહેણાનો ચટકો લાગવાથી પાછું ન હઠવું એમ વિચારી રમત શરૂ થતાં યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે “ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થએલ અને સુવર્ણથી જડેલ આ મણિની મુઠા હું માંડું છું: તમે શું માંડો છો? ” “ મારી પાસે પુષ્કળ ધન અને ધણાં માણ છે. તમારો માલ થોડી ઠિમ્મતનો હશે તો પણ હું વાંચો લેનાર નથી ” એવો દુર્યોધન તરફથી જવાબ મળતાં પાસા નાખવામાં કુશળ શકુનિ મનમાનતા પાસા નાખી બોલ્યો કે “ હું જીત્યો છું. ” “ મારી ગફલતનો લાભ લઈ તમે મને કપટ કરી જીતી લીધો છે, પણ હવે ચાલો બીજી મુઠા માંડીએ. સોના રૂપાથી ભરેલો તથા બીજા ખનિજ પદાર્થોનો મારો જાંડાર મુકું છું ” એવું યુધિષ્ઠિરનું બોલવું સાંભળી શકુનિએ ફરી પાસા નાખ્યા અને તે પણ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે જ પડ્યા. “ હાર્યો ગુગારી બમણું રમે ” એમ યુધિષ્ઠિરે ઉપરાઉપર હારવા માંડ્યું અને છેલ્લીવારે રાજ્ય પણ બોયું. પછી સૌએ તેને વાર્યા, પણ તેણે કોઈનું ન સાંભળતાં રમ્યાજ કીધું ને હાર્યોજ કીધું અને સમૃદ્ધિ બોવા માંડી. તેણે પોતાના બાઈઓતે દુર્યોધનના

દાસ કર્યા અને પેતે પણ થયા. પાંડવોનું અસખ્ય દ્રવ્ય જીતનાર શકુનિ બોલ્યો કે “ યુધિષ્ઠિર ! તમે ઘણું ખોટું કામ મૂકીશું કે તમે દાસ થયા, પણ હવે તમે તમારી ખ્યારી સ્ત્રી આપી દેવાની હોડ કરી રમો, જે જીતશે તો પાછા સ્વતંત્ર થશે.” અપસોસ ! તેના શરીરપર જુગારી જુસ્સો ચડ્યો હતો તે ઘતમાં મસ્ત થએલા રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “ હા હું મારી ખ્યારી ભત્રી દ્રૌપદીને પણ મૂઠમાં મૂકીશ” ખરેખર, આ છેલ્લા અપમાનથી તે મગધ, સાહસિક અને યુવાન રાજાનો નાશકારક જુગારી જુસ્સો જન્યત થતાં તેના પાયમાલ કરનાર હોઠમાંથી જ્યારે તેની ખ્યારી સ્ત્રીનું મધુર નામ નીકળતાં બીજાઓએ સાંભળ્યું ત્યારે તેના મગજ પર કેવા કેવા વિચારો ઘોળાતા હશે ? સતી દ્રૌપદી જેણે પોતાના સૌંદર્યથી યુધિષ્ઠિરનું મન જીત્યું હતું, જેણે પતિવ્રતપણાથી તેનું સેવન કર્યું હતું, જેણે કુટુંબવ્યવહાર ડહાપણથી ચલાવ્યો હતો, જે તેના હૃદયનું નિવાસસ્થાન હતું, જે તેના પુત્રની માતા હતી અને વંશની કીર્તિ તથા માન રૂપ હતી એવી અત્યંત સદ્ગુણી પોતાની સ્ત્રી-દ્રૌપદીને દાવમાં માંડીને હું તારી સાથે રમીશ એમ જ્યારે જુવાન રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યા ત્યારે “ ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે,” એવા શબ્દો સૌ બોલવા લાગ્યા. સર્વ સભા કોભ પામી, હાજર થએલા સર્વ મનુષ્યો જેમ જેને લાગ્યું તેમ રડવા તથા હસવા લાગ્યા, મોટા મોટા રાજાઓ તથા સંભાવિત રાજાસદો નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા અને સભામાં ખેસનારા સૌ દુઃખી થયા. વિદુરે બન “ હાથે પોતાનું માથું પકડી શાખ જેવા બની ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે જેમ મરવા પડેલાને ઔષધ પીવું ગમતું નથી તેમ તમને જે કેમણે વચન ગમશે નહિ તો પણ કહું છું કે દુષ્ટ દુર્યોધન કુળનો નાશ કરશેજ, માટે જેમ સગર, રાજાએ પોતાના દુષ્ટ પુત્રનો ત્યાગ કર્યો હતો, તેમ તમારે કુળના હિતને માટે દુષ્ટ દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. એકનો ત્યાગ કરવાથી બહુનો બચાવ થતો હોય તો તેમ કરવા ચુકવું નહિજ નેહએ. માણી વૃક્ષોમાંથી ફુલ અને ફળ લે છે, તેમ તમે પાંડવોથી સંપત્તિ સુખ મેળવો; પણ કોલસાની આશાથી વૃક્ષોને મૂળમાંથીજ બાળનારની પેઠે તમે તેઓને મૂળથીજ બાળી નાખો નહિ. કુરુ કુળના ક્ષત્રિયો ! મારી ખરી વાત હિપર ક્યાન આપો અને દુર્યોધનના દુષ્ટ વિચારોને અનુસરી સળગતા દાવાનળમાં પડો નહિ. જે પાંડવો ક્રોધ્યા તો તમારું રક્ષણ કરનાર કોઈ નથી. અત્યાં ઘણાં વચનો કહ્યા છતાં પણ વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિવાળા આ અંધ ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરનાં વચનો ધ્યાનપર લીધાં નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ક્રોધને વશ થઈ દેવતાક અયોગ્ય

ર ખીજું.] આર્યવર્તની અપદ્શનો આરંભ-ગુગારની બાજુ. (૪૫)

વચનો તેણે વિદુરને કહ્યો કે “તું અમને સર્વદા ધિક્કારે છે અને પાંડવોને વખાણે છે. અમારું અપમાન કરીને પાંડવોના ઉપર તું પ્રેમ રાખે છે, તે અમારાથી અનુભવું નથી. અમારું અન્ન ખાઈને તું અમારોજ દેવ કરે છે, માટે તું મોટો પાપી છે. જેમ સરપ પોતાના રમાડનારને કરડે છે, તેમ તું અમોને ખરાબ કરવા ધારે છે. અમારો આશ્રિત થઈને શત્રુઓના પદ્મમાં બેસતાં લાજતો નથી ? તને વિદ્વાન થવાને હજુ ઘણીવાર છે. જો વૃદ્ધ લોકોની પાસે જઈ રાજનીતિનો અભ્યાસ કર. રાજ્યના માનીતા બવાને. લાભ લઈ અમારું અપમાન કરવાથી તારે દુર રહેવું. માંડે હિત કેમ થાય તે હું તને પ્રકટો નથી, માટે ચુપ રહે. અમે તારૂં ઘણું સહન કરીએ છીએ. તારે હવે અમને વધારે છાંછેડવા નહિ. વ્યભિચારિણી ક્ષીને ઘણા માનથી રાખી હોય તો પણ તે છોડી દીધા વગર રહેતી નથી, માટે તેનો પ્રથમથીજ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, તેમ શત્રુના પક્ષના માણસને ઘણા સત્કારથી રાખીએ તોપણ તે અંતે છોડી દીધા વિના રહેનાર નથી. માટે વિદુર ! જ્યાં તારી ઈચ્છા હોય ત્યાં જા.” આ પ્રમાણે પોતાનું અત્યંત અપમાન થતાં પણ બંને પક્ષનું શ્રેય ઈચ્છનારા વિદુરે પોતાનું બોલવું બંધ કર્યું નહિ. “અરે લોકો ! સાચું બોલનાર ઉપર રાજાઓ ક્રોધ કરે છે, માટે રાજ્યનો આશ્રય કરતાં પહેલાં વિચાર કરજો. રાજાઓ મેલા ચિત્તવળા હોય છે અને વિશ્વાસવાત કરતાં વાર લગાડતા નથી. દુર્મતિ દુર્યોધન ! તું પોતાને સમગ્ર ગણે છે અને મને મૂર્ખ માને છે. પણ મૂર્ખ તો તેજ કે જે સ્નેહી સંબંધીઓનો પણ વિશ્વાસ ન કરે. જો તને માંડે બોલવું પિરદ લાગતું હોય તો હવે તું સવળાં કામોમાં મૂખાઓની સલાહ લઈ સાંડે પરિણામ ભોગવજે. પ્રિય બેલનારાં માણસો ઘણાં મજે, પણ કડવી છતાં પરિણામે હિતકારક વાત કહેનારા દુર્લભ છે તેમ તે સાંભળનારા પુરૂષ આ જગતમાં પણ દુર્લભ છે. જે પુરૂષ પોતાના સ્વામીને પ્રિય લગે કે અપ્રિય લાગે તેનો વિચાર નહિ કરતાં કેવળ ધર્મ ઉપર લક્ષ રાખી હિતની વાત કરે છે, તેજ ખરો રાજાનો હેતુ કહેવાય છે. મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! મારાં વચનોનો કડવાં ચાપધની પેડે ધુંદડો ઉતારો, જેથી પરિણામે તમને સુખ થાય. હું તમને ફરીવાર પણ કહું છું કે તમારે પાંડવોને કોપાવવા બેઠતા નથી.” વિદુર કંઠવોના નોકર છતાં ‘પાંડવોને પક્ષ કરવાથી એ પ્રમાણે બોલતાજ રહ્યા અને વિપરીત બુદ્ધિવાળા અંધ ધૃતરાષ્ટ્રે ફરી પણ વિદુરનાં વચનોને ધિક્કારી કલંક ક્રોધ કરી કેટલાંક મહેણાં મારી અયોગ્ય વચનો કહ્યાં. ભીષ્મ તથા દ્રોણ આદિને પ્રસ્વેદ વળી ગયો, રાજાઓને આંસુ આવી ગયાં, સલામાં કોલાહલ

થઈ રહ્યો. બીજા સભાવિત સભાસદો જાનામાના અશ્રુપાત કરેલા જાગ્યા. પછી શકુનિએ પાશા નાખ્યા અને થોડી બુદ્ધિવાળો દુર્યોધન દ્રૌપદીને જીત્યો. જુગારીઓ રમતાં છાકટા થઈ જાય છે અને અસંભાવિત વાતો બકવા મંડી જાય છે. એ પ્રમાણે ગડબડ થઈ રહી.

સતી દ્રૌપદીઉપર સભામાં જીલમ.

દુર્ભતિ અને જીતના હર્ષથી છકેલા દુર્યોધને વિદુરને કહ્યું કે “અમા-
ગણી દ્રૌપદીને એકદમ અહિં તેડી લાવો. એ હવે અમારું સભાનું કામ
કરશે, અને દાસીઓની મંડલીમાં રહેશે. વિદુરથી આ અપમાન સહન ન
થતાં દુર્યોધનના ઉપર તેણે અત્યંત વચનપ્રહાર કર્યો. “અરે મંદભાગ્ય દુર્યોધન !
તું ન બેલવાનું બકે છે. તું હરણીયું સુતા સિંહોને જગાડે છે. તું હાથે કરીને
તારો વિનાશ શામાટે માર્ગી લે છે ? રાજપુત્રી-તારા ભાઈની સ્ત્રીને તું દાસી
કહે છે ! ન્યાયપ્રમાણે પોતાના શરીરને હાર્યા પછી, એટલે સ્ત્રીઉપરથી
પોતાનો હક ઉડી ગયા પછી તેણે દ્રૌપદીને હોડમાં માંડેલ છે, માટે દ્રૌપદી
દાસી થવાને યોગ્ય નથી. માટે વૃથા દુર્વચનો બોલી તું હેતુને શત્રુ કરે છે.
નીચ કૃત્યથી કે કપટથી શત્રુને પણ જીતવામાં નીતિ નથી. મૂઠ દુર્યોધન !
મારાં વચનોને કાન દેતો નથી, પણ નક્કી માનજે કે આવો લોભ વધવાથી
કુરૂકુળનો નાશ થવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે.” ઇત્યાદિ વિદુરનાં નીતિ-
વચનો ઉપર ધ્યાન નહિ દેતાં લોભથી લક્ષણ રહિત દુર્યોધને પ્રતિકામિ
નામના સેવકને આજ્ઞા કરી કે દ્રૌપદીને અહીં તેડી લાવ. સરચિ આજ્ઞા
માથે ચડાવી દ્રૌપદી પાસે ગયો અને દુર્યોધનની ઇચ્છા જણાવી. વિસ્મય
પામી દ્રૌપદી અતિ ક્રોધ કરી બોલી કે “અરે આ તું શું બોલે છે !
સ્ત્રીની મૂઠ તે કોઈ ક્ષત્રિય માંડે ! ધર્મરાજની પાસે કાંઈ ન રહ્યું કે શું,
જેથી મને મૂઠમાં માંડવાનું તેણે સાહસ કર્યું.” ઇત્યાદિ દ્રૌપદીના બોલો સાં-
ભળી સારચિ બોલ્યો કે યુધિષ્ઠિર રમતમાં સવેસ્વ હારી બેઠા પછી તમને
મુઠમાં માંડ્યાં. પછી દ્રૌપદીએ પોતાની સ્ત્રી બુદ્ધિથી છટકી જવાની એક
યુક્તિ શોધીને દૂતને કહ્યું કે તું રાજાને પુછી આવ કે પ્રથમ તમે તમારા
શરીરને હાર્યા છો કે મને ! સભામાં જઈને દૂતે આ વાતો યુધિષ્ઠિરને
કહ્યા; પણ શોકાબ્ધિમાં પડેલ યુધિષ્ઠિરે કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. દુર્યોધને
તે દૂતને કહ્યું કે તું તેને સભામાં લઈ આવ. તેને જે કહેવું હોય તે સ-
ભામાં કહે. ત્યારે દૂત આ રોધયુક્ત વચન સાંભળી પાછો ગયો અને
પ્રતીતી દ્રૌપદીને સંદેશો કહ્યા. આ નિર્ધન સંદેશથી દ્રૌપદીએ કહ્યું કે
હું કોની દાસી હતી કે તેણે મને હોડમાં મૂકી. પોતાની સ્ત્રીને હોડમાં મુકે
એવો કોણ મૂઝ છે ? સેવક પ્રતિકામિ ફરી બોલ્યો-રાજા યુધિષ્ઠિરે

પોતાના ભાઈઓને હોડમાં દાસ કર્યા છે અને પોતે પણ દાસ થયા છે, માટે તંબાકી ના નહિ કહેવાય, હોડો ચાલે. દ્રૌપદી, બોલ્યાં કે પૂછીને આવ કે યુધિષ્ઠિરે પોતે દાસ થયા પહેલાં મને હોડમાં મૂકી હતી કે પછી ? સેવકે સભામાં આવી યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું તો એણે એકે શબ્દ ન બોલતાં નીચું જોયાં કીધું. દુર્યોધને પ્રતિકામિ નામના સેવકને કહ્યું કે એ મિથ્યા શબ્દવાદ શાને માટે ? જા તેને એકદમ લેઈ આવ. સેવક જૂલો હતો પણ ભીમના ભયંકર ડોળા જોઈ ઝડ્યો. એટલે દુર્યોધને તુરંતજ દુઃશાસનને મોકલ્યો. એ લાલ આંખો કરી દરબારમાં દ્રૌપદી પાસે આવ્યો. “દ્રૌપદી ! ચાલ, ચાલ. તો દુર્યોધને જીતી છે, માટે શરમ તજ દઈને સભામાં આવી દુર્યોધનની સેવામાં હાજર થા.” દુશાસનનાં દુર્વચનનોથી દુઃખ પામેલી દ્રૌપદી ક્ષાયવતી પોતાનું મોં ભુતાં બચાવની ઈચ્છાથી કૌરવની સ્ત્રીઓ બેઠા હતી ત્યાં દોડી, તેણે દુઃશાસનને કહ્યું કે ધર્મ કાર્યો તેમાં શું ? હાલતો હું ભીમની સ્ત્રી છું. માટે નહિ આવું દુઃશાસન મેઘ-સરખી ગર્જના કરતો તેને પકડવાને દોડ્યો. બળાત્કારે દ્રૌપદીને પકડી પાડી તેનો લાંબો ચોટલો પકડી દુઃશાસન તેને સભા તરફ લઈ ચાલ્યો. અશ-સોસ ? પાંડવોની પ્રિયપત્ની જેનાપર વાયુ સરખો પણ વાયો નહોતો, જેનાપર વેરી પણ દષ્ટિ કરી શકતો નહોતો, જે યજ્ઞના અરથી પવિત્ર થયેલી હતી તેને ચોટલે ખેંચી અરથ ઉઘાડે શરીરે થરથરતા શરીરપર એક વસ્ત્ર-ભર શ્લેષ પામેલી સભામાં લાવી મુકી. સભા સમીપ આવતાં એણે બ્રજતાં બ્રજતાં કહ્યું “દુઃશાસન ! હું રજસ્વલા છું અને તેથી મેં એકજ વસ્ત્ર પહેરેલ છે, માટે મને સભામાં લઈ જવી યોગ્ય નથી.” એમ કહી તે પોતાના રક્ષણને વાસ્તે શ્રીકૃષ્ણને પોકારવા લાગી. “તું રજસ્વલા હો, એક વસ્ત્ર વાળી હો કે વસ્ત્ર વગરની હો તો પણ શું ? તું જુગારમાં જીતાઈને અમારી દાસી થઈ છો; અને દાસીને કેવાં વસ્ત્ર પહેરાવવાં એતો હવે અમારી મરજી ઉપર છે.” એવો દુષ્ટ દુઃશાસનનો જવાબ સાંભળી દ્રૌપદી ધણા દુઃખને પામી અને તેની આંખમાંથી ધણાં આંસુ પડતાં ફરી કરગરી તેણે કહ્યું કે મને ખેંચવાથી મારા કેશ વીખરાઈ ગયા છે, અર્ધું વસ્ત્ર નીચું પડી ગયું છે, માટે વિદ્વાન, વૃદ્ધ અને મારે પિતા સમાન એ સભાસદોની આગળ મારાથી આવી હાલતમાં ઉભાય નહિ. અરે ભુંડાં કામના કરનારા દુઃશાસન ! મને ખેંચ માં અને વસ્ત્ર વગરની કર નહિ. ઈંદ્ર આદિ દેવતાઓ તારે સહાય હશે તો પણ પાંચે વીર યોદ્ધા પાંડવો તારા આવા અપરાધને સહન કરશે નહિ. મને રજસ્વલાની સ્થિતિમાં રાજાઓની સભામાં ખેંચી લઈ જાય છે, એ તું બહુ ભુંડું કરે છે. હાય, હાય, આ સભામાં સૌ પૂજ્યો બેઠા છતાં કોઈ

લાગતો નથી. અને સર્વ તારાં દુષ્ટત્વને જોયા કરે છે ! ચિત્તાર છે ! ભરત વંશી રાજાઓનો ધર્મ નષ્ટ થઈ ગયો જણાય છે, નહિ તો ધર્મની અર્થાદાતું ઉલ્લંઘન થાય ને સર્વે ભરતવંશીઓ જોયા કેમ કરે ! ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર અને ધૃતરાષ્ટ્રમાં તો કાંઈ માલજ દેખાતો નથી. આ ઉપર અધર્મ થાય છે, તેનો દૃઢ લોકો વિચાર કરતા નથી ? આવી રીતે અનેક વાક્યો બોલતાં દ્રૌપદીએ પેલાના સ્વામી પાંચ પાંડવોને એવાં કટાક્ષ માર્યાં કે પાંડવો બનજો કાષ્ટકી અગ્નિથી સળગી જ ગયા હોય એવા થઈ ગયા. શું તેઓ ત્યાં તેને સહાય આપી શકે તેવા નહોતા ? અફસોસ ! તેઓ ધર્મથી અધાએલા હતા અને તેથી તેણીને છોડવી શકે તેમ નહોતા. આવી સ્થિતિમાં આવાં અપમાનનો અનુભવ પાંડવોને જેવો થયો છે તેવો બાએજ કોઈને થયો હશે, અને આતું વૈયં પણ પાંડુના પ્રતાપી પુત્રાથી જ રહી શકે. આ કરતાં વિશેષ દુઃખકારક અનાવ બીજા થોડજ અને છે કંગાલ થઈ ગએલા પોતાના પતિ તરફ જોયા કરતી અને ક્ષોભ પામેલી બેશુદ્ધ બનેલી અનાથની પેઠે દ્રૌપદીને જોઈ રાજી થતો અને કડોર વચનો બોલતો હતો. દુઃશાસન તેના શરીરને જોઈ હલાવતો હલાવતો, હસતાં મોઢેથી બોલે છે “ આ દ્રૌપદી હવે અનારી દારી છે ” દુઃશાસનનાં દુર્વચનોમાં વિનોદ માની કહી ખડખડ હત્યો. શકુનિએ પણ દુઃશાસનને અભિવંદન કર્યું પણ બીજા સભાસદો મનમાં કચવાવા લાગ્યા. ભીષ્મે કહ્યું કે પોતાના શરીરને દારીને પરાયા દાસ થએલા યુધિષ્ઠિર તમારા માલેક નહિ રહેવાથી તમને મૂઝાં માડી શકે નહિ, ત્યારે દ્રૌપદી બોલ્યાં કે તમે સૌ સત્યને આલનારા છો, માટે વિચારીને મરા પ્રશ્નનો ખુલાસો કરો. ફરી પણ કોઈ બોલ્યું નહિ. દ્રૌપદીને જોઈ લગ્નિત થઈ નીચું જોઈ બેઠેલા સ્વર્ણા પૂજ્યોમાં માન્ય ભીષ્મ અને દ્રોણને દ્રૌપદીએ પુછ્યું કે યુધિષ્ઠિર રાજાએ દાસ થયા પછી કે પેહેલાં મને હોડમાં મુકી છે ? એનો કોઈએ ઉત્તર ન દેતાં નીચું ઘાલ્યું ત્યારે ભીષ્મે દિલગીર થઈને કહ્યું કે “ તમારા પ્રશ્નનો ખુલાસો હું બાબર આપી શકતો નથી. યુધિષ્ઠિર પરવશ થઈ જવાથી તમને માંડી શકે નહિ; પણ સ્ત્રીએ હમેશાં પોતાના પતિની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. ” જેનો ભીષ્મે ખત્રીથી ઉત્તર આપ્યો નહિ તેનો બીજો દ્રોણ નિશ્ચય કરી શકે ? તેથી તેણે પાંડવોની સામું જોયું, પણ તેઓએ પણ નીચું ઘાલ્યું. દુઃશાસને ઘણી અમર્યાદાથી વર્ત્યાં કર્યું ત્યારે છેવટે આવી અધમ સ્થિતિનો દેખાવ લાંબા વખત સુધી સહન ન થવાથી ભીષ્મ તેને ઝોડવાને ઉઠતો હતો પણ તેટલામાં યુધિષ્ઠિરે આંખને અણસારે તેને ના કહી. પછી જ્યારે પાદ્રેદીએ ફરીથી પાંડવોની સામી દૃષ્ટિ કરી ત્યારે દુઃશાસન તેને ઘણી

ધણુચણાત જોયું છે ? દ્રૌપદી મોઠા ક્રોધસાથે આક્રંદ કરતાં બેસી કે તમારે સૌને સ્ત્રી છોકરાં છે ને તમારા હૈયામાં માફ દુઃખ કેમ નથી બેસતું ? હું એક વાત પૂછું તેનો ઉત્તર આપો.

યુધિષ્ઠિર ઉપર ભીમનો ક્રોધ.

જગાત્કારે શરમ છોડાવેલી ગુસ્સે થયેલી દ્રૌપદીનો અંતિ વિલાપ સાંભળી અને દુઃશાસને ધણી અમર્યાદાથી વર્ત્યા કર્યું ત્યારે છેવટે આવી અધમ સ્થિતિનો દેખાવ ધણી વાર સુધી સહન ન કરવાથી ભીમ ક્રોધાયમાન થઈને યુધિષ્ઠિરને કંઠે વચ્ચેનોથી કંઈ કે જુગારીઓના ધરમાં છીનાળા સ્ત્રીઓ હોય છે, તોપણ તેઓ સ્ત્રીઓની ઉપર દયા રાખે છે, અને તેમને મૂઠમાં માંડતા નથી. આપે આ કપડી ભોંકોની સાથે જુગારે રમી સર્વસ્વ ખોડ્યું, અને પણ દાસ કર્યાં, ત્યાં સુધી પણ આપને અમારા મુરખી ગણીને મેં આપના ઉપર ક્રોધ કર્યો નથી; પરંતુ આપે દ્રૌપદીને મૂઠમાં માંડવાનો મોઠો અપરાધ કર્યો, તે સહન ન થઈ શકે એવો છે. આ બિચારી પતિવ્રતા સ્ત્રી પાંડવોને પરણીને કેવળ આપના અવિચારી કૃત્યને લીધેજ આ ક્ષુદ્ર ભોંકોના હાથથી અપમાનસહિત દુઃખ સહન કરે છે. દ્રૌપદીને વાસ્તે મારો દાખી ન શકાય એવો ક્રોધ હવે આપના ઉપર ઉતારવો પડે છે. હું આપના બંને હાથ બાળી નાખીશ. સદ્દેવ અશ્વિ લાવ. દિગ્મૂઢ અને સભાવ્ય અધીસિંહ સરખી ગર્જના કરતા ભીમને આ પ્રમાણે બોલતો જોઈ અર્જુને કહ્યું કે “ભીમસેન ! તમારા મ્હોઝામાંથી કદી પણ અથવા અક્ષરો નીકળ્યા મેં સાંભળ્યા નથી. હું સમજું છું કે શત્રુઓએ બહુ સતાવીને તમારી ધર્મઉપરથી આસ્થાને ખંડિત કરી નાખી છે. તેથી તમે આ પ્રમાણે બોલો છો. પણ ધર્મ છોડી આમ બોલી તમારે દુઃસ્મનોને રાજી કરવા નહિ જોઈએ. તમે ધર્મ ઉપરજ દૃઢતા રાખો. યુધિષ્ઠિર આપણા વડીલ ભાઈ છે, અને ધર્માત્મા છે, તેનું આપણાથી કલંધન કેમ થાય ? તેઓ શત્રુએ બોલાવવાથી પાછી પાની નહિ દેવા રૂપ ક્ષત્રિયવદ રાખવાસાથે પરાઈ ઇચ્છાથી આવી રમત રમ્યા છે, તેમાં આપણી કાંઈ પણ અપકીર્તિ થઈ છે, એમ માનવું નહિ.” “અર્જુન ! હું પણ તે વાતને સમજું છું, અને તેથીજ ધૈર્ય રાખી બહુ જોયા કંઈ છું, નહિ તો મોઠા ભાઈના બંને હાથ ક્યારનાએ બાળી નાખ્યા હોત.” પાંડવોની આવી સ્થિતિ જોઈને, અને દ્રૌપદીનો અતિ વિલાપ સાંભળીને ન્યાયના તત્વોને અનુસરવાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાળા વિકર્ણથી મુંગા બેસી રહેવાયું નહિ, તે ક્રોધથી કાંઠાં ચડાવતો બોલ્યો કે “રાજાઓ ! ધિક્કાર છે તમને કે જુગારના વ્યસનોમાં આસક્ત થઈ ધર્મનું કલંધન કરી આવી ક્રિયાથી પતિવ્રતા સ્ત્રીનો આવી અધમ સ્થિતિનો દેખાવ જોયા કરો

છે અને પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા નથી. બીજાં અને ધૃતરાષ્ટ્ર, તથા ધિરુર આ કુલનાં વડીલ છતાં પણ કાંઈ બોલતા નથી, તેમ દોણાચાર્યે સર્વના ગુરુ છે, છતાં શામાટે બોલતા નથી ? એઓ ખીતા હોય તો બલે તે ન બોલતા, પણ સઘળા પોતપોતાનાં બુદ્ધિ પ્રમાણે નિષ્પક્ષપાતપણે ઉત્તર આપો. ” વિકર્ણે કહ્યા છતાં બ્યારે કોઈ બોલ્યું નહિ ત્યારે, તે બોલ્યો કે “પાસાની રમત, શિકાર, મંદપાન અને સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ એ ચાર ભયંકર વ્યક્તિ છે. એ વ્યક્તિઓમાં આસક્ત થયેલ મનુષ્ય ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને ક્રિયા કરે છે, પણ તેવા મનુષ્યે કરેલી ક્રિયાને લોકો મંજુર રાખતા નથી. તેજ પ્રમાણે જુગારના વ્યસનમાં પડેલા અને જુગારીઓએ બોલાવેલા આ યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને મૂક માંડેલી છે, તે મૂક કયુલ રાખવા લાયક નથી. દ્રૌપદી સઘળા પાંડવોની સ્ત્રી છે, તેને એક યુધિષ્ઠિરથી મૂકમાં માંડી શકાય નહિ. એ મુદ્દો પણ દ્રૌપદીના લાભનો છે. યુધિષ્ઠિરે શરીરને હાર્યા પછી દ્રૌપદીને માંડી છે, એ મુદ્દો પણ તેનીજ તરફેણમાંજ જાય છે. વળી શકુનિએ યુધિષ્ઠિરની હાર ભેળી દ્રૌપદીની હાર ન ગણતાં પાછળથી દ્રૌપદીને મૂકમાં માંડવાની સૂચના કરેલી છે; તો એ મુદ્દો પણ દ્રૌપદીના લાભનો છે, આ સઘળા મુદ્દાઓનો સભાસદો વિચાર કરશે તો હું કહું છું કે દ્રૌપદી જીતાંએલી નથી. ” આવી રીતે પોતાના વડીલોની સમક્ષ વિકર્ણનાં વચનો સાંભળીને સભામાં મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો. સભાસદો સૌ વિકર્ણનાં વખાણ કરવા અને શકુનિને બિઝારવા લાગ્યા. વિકર્ણે વધારે બોલવા જન્ય છે કે કોધાયમાન થયેલા કહ્યું તેને તીક્ષ્ણ વચનો “કહી સંભળાવી ” હાથ પકડી કહ્યું કે અરણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ જેમ અરણ્યોનોજ નાશ કરે તેમ ધૃતરાષ્ટ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો ધૃતરાષ્ટ્રનાં કુળનોજ નાશ કરે છે. તું શા કારણથી દ્રૌપદીને નહિ જીતાંએલી માને છે ! દ્રૌપદીને એકજ લુગડે સભામાં લાવવામાં આવી છે, તે તું અધર્મ માનતો હો તો તે વિષે પણ સાંભળ. એક સ્ત્રીને એકજ પતિ હોય, એવી ધર્મની મર્યાદા છે. આ દ્રૌપદીને તો પાંચ પતિ છે, માટે તે એક પ્રકારની વેશ્યા છે અને વેશ્યાને ગમે તે હાલતમાં સભામાં લાવવામાં અધર્મ નથી, ” પછી તેણે દુઃશાસને કહ્યું કે “ મૂર્ખ વિકર્ણ તો બોદું ગહા-પણ ડોળે છે. તું પાંડવોનાં લુગડાં ઉતારી લે અને દ્રૌપદીનાં પણ ઉતારી લે.

દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણ.

કર્ણનાં વચન સાંભળી પાંડવો તો પોતાને હાથેજ પોતાનાં ઉત્તરીય વસ્ત્રો ઉતારી ફેંકી દઈ બેઠા, અને અધર્મી દુઃશાસન મધ્ય સભામાં બગાડકારે દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચવા લાગ્યો. મનુષ્ય જાતિ તરફથી કંઈ પણ આશ્રય તથા સહાયતા ન મળવાથી યમુવેદિમાંથી ઉત્પન્ન

થયેલાં દ્રૌપદી દુઃખિત થઈને મદ્દગદ્દ થયેલા કંઠ વિલાપ કરતાં દીનતાથી “ હે ગોવિંદ ! હે દારિકેશ હે કૃષ્ણ ! હે જગત્પતું પાલન કરનાર ! શરણાગતને દુઃખમાંથી બચાવો અને તેની સાજતું રક્ષણ કરો. ” એમ અનેક પ્રકારે પોકારી પોકારી શ્રીકૃષ્ણને સંભારવા લાગ્યાં. આવો કરુણાજનક પોકાર સાંભળી મદ્દગદ્દ કંઠ થયેલા અંતર્યામી કૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા ધર્મરૂપ પરમાત્મા અંતર્હિત ઉભા રહી અળખાની લાજ રાખી નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રો પૂરવા લાગ્યા. દુઃશાસન જેમ જેમ વસ્ત્રો ઉતારતો જાય તેમ તેમ નવાં નવાં વસ્ત્ર પહેરેલાં દેખાતા જાય. એમ નવસે ને નવાણું વસ્ત્ર ઉતાર્યા. આ પ્રમાણે ધર્મના પરિપાલનને માટે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ નાના પ્રકારનાં હજારો વસ્ત્રો દ્રૌપદીને પૂરાં પાડવા માંડ્યાં. તો પણ વસ્ત્રનો અંત આવ્યો નહીં. એવી રીતે હજારો વસ્ત્રોનો જમીનકપર ઢગલો થયો અને તેથી થાકી ગયેલો દુઃશાસન શરમાઈ જઈ નીચે બેસી ગયો. તેનાપર લોકના પ્રિયકારની વૃદ્ધિ થઈ. સૌ કોઈ ધૃતરાષ્ટ્રની નિંદા કરવા લાગ્યા.

ભીમની પ્રતિજ્ઞાઓ.

અત્યંત અદ્ભુત બતાવજોઈ સભાસદો ક્રાલાહલ કરવા લાગ્યા તથા દ્રૌપદીનાં વખાણું અને દુઃશાસનનો ધિક્કાર કરવા લાગ્યા. આ વખતે ઘણા કોપથી ફડ-ફડતા હોઠવાળો ભીમ સિંહની પેઠે ગર્જના કરી ભયંકર રૂપ ધરીને બે લાથ ભીંસી દાણુ સોગન ખાઈ કહેવા લાગ્યો કે “ આ દુનિયાના સર્વ ક્ષત્રિય રાજાઓ ! આગળ કોઈએ નહિ કરેલી અને બીજાને કોઈ કરશે પણ નહિ એવી મારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળો. યુદ્ધ કરીને ભારતવંશના એ પાપી દુર્મતિ દુઃશાસનની છાતી ભેદીને હું તેનું લોહી ન પીઉં અને બોલેલું નબળાવું તો અમારા બાપદાદાઓની સદ્ગતિને હું પ મું નહિ. ” આ પ્રમાણે શ્વાહાં ઉભાં કરે એવી ભયંકર પ્રતિજ્ઞા ભીમે કરી. છતાં વિલાપ કરતી દ્રૌપદીને જવાબ મળ્યો નહિ. છેવટે ધર્મના તત્વને જાણનાર વિદુરે પોતાના બન્ને લાથ ઉઘા કરી સર્વને ઘોંઘાટ કરતાં અટકાવી સભામાં કહ્યું કે દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો ખુલાસો થતો નથી, એમાં ધર્મનો નાશ થાય છે, તો સૌ પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે ઉત્તર આપો. વિદુરનાં આવાં વચનો સાંભળતાં બધું સભાસદો કાંઈ બોલ્યા નહિ. “ દાસી થયેલી આ દ્રૌપદીને દુર્મોધનના ઘરમાં લઈ જ ” એવી કહ્યું દુઃશાસનને આજ્ઞા કરતાં દુઃશાસન દ્રૌપદીને ખેંચવા લાગ્યો. દ્રૌપદી બોલ્યાં કે હું સભામાં આવી ત્યારે વિહ્વલ પણાને લીધે વૃદ્ધ વડિલોને પ્રણામ કરી શકી નથી માટે પ્રણામ કરી લઉં. દ્રૌપદીના બોલવાપર ધ્યાન નહિ આપતાં દુઃશાસન તેને બળાટકારથી ખેંચવા લાગ્યો તેથી તે સભા વચમાં પડી ગયાં અને વિલાપ કરવા લાગ્યાં. “ હાય હાય ! આ સભામાં બીરાજેલા વૃદ્ધ

ક્ષત્રિય રાજાઓની આગળ હું વહુ દીકરી છું, તેનાપર થતા આવા સરકારોને એ વૃદ્ધ લોકો પણ સહન કરી જોયા કરે છે ! આ ઉપરથી હું ધારું છું કે ધણો ખરાબ વખત આવી પહોંચ્યો છે અને કૌરવોનો ધર્મ નાશ પામ્યો છે. અરે વૃદ્ધ લોકો ! આ દુષ્ટ દુઃશાસન મને દુઃખ દે છે, તે મારાથી સહન થતું નથી, માટે હું જીતાએલી છું કે નહિ તે બોલી નાખો “ દ્રૌપદીને અત્યંત વિલાપ સાંભળી ભીષ્મ બોલ્યા કે ” હું પ્રથમથી કહી ચૂક્યો છું. પણ એટલું તો ખરું છે કે, કુળનો થોડાજ કાળમાં વિનાશ થવાનો છે. તમે આવા કષ્ટમાં પણ ધર્મને વળગી રહ્યાં છો એ તમને યોગ્ય છે, અને કુલીનનું એજ લક્ષણ છે. હવે તમે યુધિષ્ઠિરનેજ એ પ્રશ્ન પૂછો. ” ભીષ્મનું એ પ્રમાણેનું બોલવું સાંભળી બીજાઓ ભયથી કાંઈ બોલ્યા નહિ. દુર્યોધને હસતાં હસતાં કહ્યું કે “ તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તારા પતિઓએજ દેવો જોઈએ. સભાની અંદર ભીમ આદિ તારા પતિઓ એમ કહે કે યુધિષ્ઠિરે ભૂલ કરી છે અથવા યુધિષ્ઠિર પોતેજ તને મૂઠમાં માંડવાની પોતાની ભુલ કમ્બુલ કરે તો હું તને મુક્ત કરું. ” દુર્યોધનના આ યુક્તિભરેલા નિર્ણય વાદમાં હવે પાંડવો શું બોલે છે તેને માટે સૌ આતુરતા બતાવવા લાગ્યા. ભીમ બોલ્યો કે “ આ વડીલ ભાઈ યુધિષ્ઠિર જો અમારા સર્વસ્વના માલેક ન હોય તો અમે આટલીવાર સુધી આ અપમાન સહન કર્યું ન હોત. તે જો દ્રૌપદીને મૂઠમાં માંડ્યા પહેલાં પોતાના પાંડે હારી ગએલા માનતા હોય તો દ્રૌપદીની બાબતમાં અમારો જયજ છે. દ્રૌપદીના એટલાને પકડનારો પુરૂષ મારા હાથમાંથી જીવતો જનજ નહિ, પરંતુ હું ધર્મના પાશથી બંધાયેલો છું; યુધિષ્ઠિરનું માન રાખું છું અને અર્જુન મને અટકાવે છે, તેથી નિરપાય છું. જો યુધિષ્ઠિર આજા કરેતો હમણાંને હમણાં આ દુષ્ટ લોકોને ચાંચ-ડની પેડે ચોળી નાખું. ” ભીમ વેગમાં આવી જતાં ભીષ્મે, દ્રોણે તથા વિદુરે તેને કહ્યું કે તમે સધળું કરી શકો એવા સમર્થ છો, પણ હમણાં ક્ષમા કરો. ” એક તરફથી આ વૃદ્ધ લોકો સમાધાનીની વાત કરતા હતા, ત્યારે બીજી તરફથી કહ્યું બળતામાં ધી હોમ્યું કે “ અરે દ્રૌપદી ! દાસની સ્ત્રી અને ધન દાસના માલેકનાંજ કહેવાય, માટે તું હવે દુર્યોધનની દાસી થઈ, તેથી દુર્યોધનના દરબારમાં જઈ તેની સ્ત્રીઓની પગચાળી કર. હવે પાંડવો તારા માલેક નથી, પણ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોજ તારા માલેક છે. તારે આજ સુધી પાંચ પતિ હતા હતા પણ હવે દાસી થવાથી તને બધી છુટ મળશે, અને વધારે સુખ ભોગવી શકીશ. તારા પાંચ પતિ તો અમારા દાસ થયા, તેથી તેઓ અમારી રજા વિના તને ભોગવી શકશે નહિ. યુધિષ્ઠિરે સભા વચમાં તને મૂઠમાં માંડીને તારા જન્મની સફલતા કરી છે ! ! ”

કર્ણનાં અવાં અત્યંત કડોર વચનો સાંભળી ભીમે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે આપણે સર્વ આવી દુર્દશામાં આવી પડ્યા છીએ, તેથી હમણાં હું આ દુષ્ટ કર્ણની ઉપર મારો ક્રોધ કાઢી શકતો નથી. તમે જે દ્રૌપદીની મૂઠ ન માંડી હોત તો શત્રુઓ મારી સમક્ષ આમ બેસત નહિ.” ભીમનાં આ વચનથી દુર્યોધનને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે “તમારા ચારે બાંધણી તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વરતનારા છે, માટે તમેજ બોલો કે દ્રૌપદી જીતાએલી છે કે નહિ.” આ પ્રમાણે બોલતાં એ દુષ્ટ ભીમને વધારે ક્રોધ ચડાવી ખીજવવાને દ્રૌપદીની સમક્ષ પોતાનો કેળના થાંભલાનેવો ડાબો સાથળ ખુદ્દા કરી દ્રૌપદીને બતાવ્યો. આ બેચરબી ભરેલી દુર્યોધનની વર્તણૂક જોઈ ભીમ લાલ આંખો ચડાવી બોલ્યો કે “જે મોટા રણસંગ્રામમાં તારો સાથળ ભાંગી ન નાખ્યો તો હું પિતૃના લોકને પામું નહિ.” ભીમનું આવું ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઈ વિદુર બોલ્યા કે “કાળની ગતિને લીધે આ કુળમાં આ મોટી અનીતિ ઉત્પન્ન થઈ તેનો પરિણામ ધણોજ નહારો આવશે. સભાની વચ્ચે સ્ત્રીની બાબતમાં શરમભરેલો વિવાહ ચલાવો છો, એ જુગાર જેવી નીચ રમતની મર્યાદાથી પણ વિરૂદ્ધ છે. હે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો! તમે નીચ વિચાર કર્યા કરો છો, તેથી તમારું સત્યાનાશ વળવાનો વખત નજીક આવ્યો જણાય છે. યુધિષ્ઠિરે પોતાના શરીરને હાર્યા પહેલાં દ્રૌપદીની મૂઠ માંડી હોત તો દ્રૌપદી જીતાએલી કહેવાત; પણ પોતાના શરીરને હાર્યા પછી દ્રૌપદીની મૂઠ માંડવા યુધિષ્ઠિરને અધિકાર નહોતો. જે ધણી જે ધનનો માલેક રહ્યા ન હોય તે ધણી તે ધનની મૂઠ માંડે તો એ વૃથાજ છે. આ નીચ શકુનિની વાતો સાંભળીને તમે ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરો છો તે ધણું ભૂલું છે.” દુર્યોધન બોલ્યો હું ભીમ વગેરે ચારે ભાઈઓનાં વચનઉપર આધાર રાખું છું. એઓ એમ કહે કે, યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીના માલેક નથી, તો હું દ્રૌપદીને મુક્ત કરું. અર્જુન બોલ્યો કે “પોતાના શરીરને હારી ગયા પછી તેની કોના ઉપર માલીકી રહે!” આ વિવાદ ચાલતો હતો તે સમયે ધૃતરાષ્ટ્રની અગ્નિશાળામાં અનેક અપશકુનોના પોકારો થયા. આવા ઉગ્ર શબ્દો સાંભળવામાં આવતાં વિદુર, ગાંધારી ભીષ્મ, દ્રોણ અને કૃપાચાર્યના મુખથી “શિવ, શિવ,” એવા શબ્દોનો ઉચ્ચાર થયો. આ ભયંકર ઉત્પાતસૂચક શબ્દો થતાં અને વિદુરે તથા ગાંધારીએ ધૃતરાષ્ટ્રને એ વિષે નિવંદન કરતાં ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનને કહ્યું કે “હે મંદ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધન! તું દ્રૌપદીને આ પ્રમાણે દુઃખ દે છે, માટે તારો દિવસ હવે લાગે છે.” પછી પાંડવોના ભયને લીધે સમાધાન કરવાની ઈચ્છાથી તેણે દ્રૌપદીતરફ જોઈ કહ્યું કે “વહુ દ્રૌપદી! મારી પાસેથી જે તમને ગમે તે વસ્તુનો માગી લ્યો.” તુરંત દ્રૌપદીએ માગ્યું

કે “ યુધિષ્ઠિર દાસપણામાંથી મુક્ત થાય અને મારા પુત્રને ક્રોધ દાસ પુત્ર ન કહે ” તેણે તેની આ માગણી કમુલ રાખી ખીજું વરદાન માગવા કહ્યું. હારે દ્રૌપદી બોલ્યાં કે “ ધનુષ બાણ સહિત યુધિષ્ઠિરના આરે બાધઓ દાસપણામાંથી છૂટીને સ્વતંત્ર થાય. ” ધૃતરાષ્ટ્રે તે ઇચ્છા પણ પૂરી કરી અને ત્રીજું વરદાન માગવા કહ્યું. આ વખતે દ્રૌપદીએ વર માગવા ઇચ્છા કરી નહિ; કારણ કે તે બોલ્યાં કે “ મારા પતિએ દાસપણામાંથી મુક્ત થયા તો હવે પોતાનાં સત્કર્મોથી સારી સ્થિતિને પામશે ” દ્રૌપદીએ આ પ્રમાણે પાંડવોને છોડવ્યા, તેથી કહ્યું બોલ્યો કે “ વહાણુવખરના દુઃખરૂપ સમુદ્રમાં રૂમતા પાંડવોને આ દ્રૌપદી સહિસલામત પાર ઉતારવામાં વહાણુ રૂમ થઈ છે. ” લીમે આ સાંભળી કહ્યુંતો તિરસ્કાર કરી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે “ આ દુષ્ટ શત્રુઓને મૂળસહિત હમણાંજ ઉમેડી નાખું. ” યુધિષ્ઠિરે તેને શાંત પાડી તેનો હાથ પકડી બળાત્કારથી તેને વાંચો અને કહ્યું કે “ ચુપ રહે. ” તે પછી યુધિષ્ઠિરે હાથ જોડીને ધૃતરાષ્ટ્રપાસે આવીને આજ્ઞા માગી કહ્યું કે અમે આપની આજ્ઞામાંજ રહેવા ઇચ્છીએ છીએ. “ સૌ સૌનું રાજ્ય કરો ” એમ ધૃતરાષ્ટ્રે આજ્ઞા આપી અને કહ્યું કે “ શાંત આપે એવી એક શિખામણુ ધ્યાનમાં રાખજો, મારી અને ગાંધારી સામું જોઈને દુર્યોધનાદિની દુષ્ટતા મનમાં લાવશો નહિ, ” આમ કહી તેઓને તેમજ સર્વસ્વ પાછું આપી જવાની રજા આપી.

દુર્યોધાન્ને ખેદ અને પાંડવોનો જુગારમાં ખીજવાર પરાજય.

જુગારમાં હારેલું સર્વસ્વ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને પાછું આપ્યું, તેથી દુર્યોધન આદિ દુષ્ટ ચંડાળ ચોકડી રૂંદ રચવાને ખીજ વાર મસલત કરવા મળી, પરસ્પર વિચાર ગોઠવી ચલિત મનવાળા અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધન ઉતાવળો જઈ કહેવા લાગ્યો કે પાંડવો આપણાપર કોપેલા છે તેથી તેમને છછેડી છોડી ચૂકવાથી કાળોતરા નાગ વખત મળ્યે વેર લીધા વિના રહેવાનું નહિ. તો હવે આપણને મૂળ સહિત ઉમેડી નાખ્યા વિના રહેશે નહિ. માટે એક વાર ફરી પાંડવોની સાથે જુગાર રમવાની રજા આપો અને એમાં એવી શરત કરવી કે જે હારે તે જરૂર વરસ સુધી વનમાં વસે અને તેરમે વરસે કોઈના જોવા જાણ્યામાં ન આવે તેવી રીતે કોઈ શહેરમાં ગુપ્ત રહે અને જો ઝાળખાઈ જાય તો ખીજાં વાર વરસ સુધી વનવાસ ભોગવે. પાંડવો તેર વરસ સુધી વનમાં રહેશે એટલામાં અમો અમારાં મૂળ દૃઢ કરી લેશું અને હરાવ પ્રમાણે તેર વરસ વનમાં વસી ખાજા આવશે તો ચુક કરી તેમને છૂટી લેશું. આ પ્રમાણે અમે વિચાર ગોઠવ્યો છે, માટે તે વાતમાં તમે સંમતિ આપો. “ સાંડે યુદ્ધિ નાહી ” એ કહેવત પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રની

બુદ્ધિ ફરી ગયેલી હોવાથી તેણે તે વાતમાં સંમતિ આપી. પાંડવોને તુરતજ ખાછા બોલાવવાનો હુકમ આપ્યો. દોણુ, વિદુર ભીમ આદિ કેટલાકોએ સમજાવ્યા અને ગાંધારીએ પણ ધૃતરાષ્ટ્રને વિનંતિ કરી કે “આ બાબતમાં દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવો.” છતાં ધૃતરાષ્ટ્રે માન્યું નહિ. પાંડવો દ્રૌપદી સહિતખાછા ફર્યા અને સભામાં આવ્યા. શકુનિ બોલ્યો કે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યને તમારા રાજ્યને છોડી દીધું એ ક્ષિક કર્યું. પણ હવે આપણે એક બાજુ ફરીથી રમીએ. એ પ્રમાણે કહી તેણે રમતની ગોઠવેલી સરત સભામાં કહી સાંભળાવી કે સર્વનાં મન ઉદ્દેગ પામી ગયાં અને સર્વ બોલી ઉઠ્યા કે “અરે આ ભુંડું થાય છે. કૌરવોનો વિનાશ દુકંડો આવ્યો છે,” યુધિષ્ઠિરે શકુનિની માગણી સ્વીકારી. રમત શરૂ થતાં શકુનિએ પહેલી વારના દાવ નાખીનેજ યુધિષ્ઠિરને હરાવી દીધા.

પાંડવો વનમાં જવાને તૈયાર થયા અને રાજવંશી વસ્ત્રો ઉતારીને મૃગચર્મો ધારણ કર્યા જે જોઈ દુઃશાસન મોટેથી દાઝ્યાપર ડામ દેવા લાગ્યો કે “પાંડવો મૃગચર્મ પહેરવાથી મછીમારના જેવા લાગે છે. હે દ્રૌપદી ! કંગાલ પાંડવોને છોડી દઇ હવે તું અમારામાંથી કોઈને પતિ તરીકે પસંદ કરી રાજવિલાસ ભોગવી સુખી થા.” દુઃશાસનનાં દુર્વચનો સાંભળી ભીમ કહેવા લાગ્યો કે “ધર્મનું ઉલ્લંઘન નહિ કરી શકવાથી હું તને કંઈ ફરીશકતો નથી, પણ રણસંગ્રામમાં તને મારી નાખીશ” એમ અપમાનનો કોષ શમાવીને ભીમ યુધિષ્ઠિરની પાછળ ચાલ્યો. અર્જુને ધીમેથી કહ્યું કે “અરે ભીમ” મોટા જે કરવાને ઇચ્છે છે તે કંઈ બોલીને જણાવતા નથી. માટે આજથી ચૌદમે વરસે જે થશે તે સૌ જાણશું, કામ કરીને બોલવું,” એમ મહાબાહુ અર્જુને કહ્યું. આવી રીતે તે બાધઓએ શત્રુઓને મારી નાખવા પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી અને પછી ધૃતરાષ્ટ્રપાસે રજા માગવા ગયા. યુધિષ્ઠિરનાં સક્ષિપ્ત વચનો સાંભળીને જેટલા ત્યાં બેઠા હતા તે સર્વ અંખવાણા પડી જઈ કંઈ બોલ્યા નહિ પણ અંતઃકરણથી તેનું કલ્યાણ ઇચ્છવા લાગ્યા. વિદુરે કહ્યું કે “તમારી માતા કુંતીને મારે ત્યાં મુકતા જાઓ. વનવાસમાંથી તમને અલબ્ય લાભ મળશે. શત્રુથી પરાભવ ન પામે તેવું બળ ત્યાંથી તમોને પ્રાપ્ત થશે. માટે હું કુંતીપુત્ર ! અમારી રજાથી તમે જાઓ. અરે ભારત ! હું તમને આશીર્વાદ આપું છું. તમે કદી પાપશ્ચ કર્મ કર્યું એમ કોઈ કહેશે નહિ. તમે વિજય ભોગવી સહિસલામત વહેલા આવો એટલે હું તમને જોઉં.” માતા કુંતીને તેના પુત્રના વિરહથી શોક વ્યાપી રહ્યો. કુંતીજી વિલાપ કરતાંજ રહ્યાં અને પાંડવો પ્રણામ કરી માતાને દિલાસો દેતા દેતા હસ્તિનાપુરની બહાર નિકળ્યા. યુધિષ્ઠિર વસ્ત્રથી

(૫૬) મહાભારતના અઢારે પર્વનો સાર. [વન પર્વ]
 પોતાનું મોઢું ઢાંકીને પહેલાં ગયા; પછી ભીમ પોતાની વિશાળ ભુજાઓ
 નેત્રો નેત્રો ચાલ્યો; અર્જુન રેતી વેરતો ચાલ્યો; સહદેવ પોતાના મુખ
 ઉપર મારી ચોપડી ચાલ્યો; નકુલ પોતાના શરીરને ધૂળ ચોળી ચાલવા
 લાગ્યો; દ્રૌપદી પોતાનું મોઢું છૂટા ચોટલાથી ઢાંકી દઈ રોતાં રોતાં ચાલ્યાં
 અને ધૌમ્યાચાર્ય હાથમાં દર્ભ લઈને ભયંકર યમરાજ સંબંધી મંત્રોને
 માગેમાં ભણુતા ચાલ્યા ગયા. આ પ્રસંગે દ્રૌપદીએ પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણ તથા
 માત્ર એક શ્વેતવસ્ત્રે નિકળતાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ભીમસેન દુઃશાસનને
 મારી એનું લોહી પીશે અને એ લોહીએ ભર્યા હાથ મારે માથે મૂકશે ત્યાં
 સુધી હું મારા કેશ આમના આમ છૂટાજ રહેવા દઈશ. પોતાનું રાજ્ય, કુળા-
 ભિમાન અને બળને બુદ્ધે આપનાર દુર્યોધનને મારવા સમર્થ હતા તોપણ
 ભાવી ક્રોધથી નહિં મટે એમ ધારી એકલોચા શસ્ત્રધારી પાંડવો વનમાં
 જવા નીકળ્યા.

સલાપર્વ સમાપ્ત.

શ્રી વન પર્વ ૩ ભૂં

પાંડવોપર પ્રજનો પ્યાર.

જ્યારે પાંડવોને વનવાસ મળ્યાની વાત સાંભળી ત્યારે હસ્તિનાપુરની ઘણી
 પ્રજામાં મ્હોટો ગભરાટ ફેલાયો. દુર્યોધન વગેરે ઉદ્ધત અને નીચ લોકોનાં
 કૃત્યોત્તરશ તે પ્રજાની સંપૂર્ણ અપ્રીતિ હતીજ, પણ એમની દુષ્ટાનો અ-
 ટકાવ ન કરી શકવાથી ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, વિદુર વગેરે વૃદ્ધ અને
 વિદ્વાન લોકો પણ પ્રજાની બત્રીશીએ ચડ્યા. તેઓ પણ ધિક્કારના શબ્દોને પા-
 ત્ર બન્યા. પાંડવો હસ્તિનાપુરની બહાર નીકળ્યા કે તેમનાપર સંપૂર્ણ વહાલને
 લીધે ને પુરની સમગ્ર પ્રજા કૌરવોત્તરશના ત્રાસને તિરસ્કારી કાઢી કૌરવોના-
 પર અસંત કઠોર શબ્દોનો વરસાદ વરસાવતી હળી મળીને એકઠી થઈ.
 શકુનિ' કર્ણ અને દુઃશાસન' એ ચંડાલ ચોકડીની સલાહ પ્રમાણે દુર્યોધન
 રાજ્ય ચલાવવા માગે છે, તો હવે કૌરવકુળ અને આપણાં ઘર બાર ઉજડ
 થવાનાં છે. પાપી અને દુષ્ટ દુર્યોધન નીચ લોકોની શીખવણીથી આવી
 રીતે રાજ્ય ચલાવશે તો તે રાજ્યમાં ધર્મ કે સુખ સંપત્તિનો સંભવજ કેવો?
 માટે આપણે પણ હવે પાંડવો રહે ત્યાં રહેવું યોગ્ય છે. પાંડવો ક્યાણ છે,
 જિતેન્દ્રિય છે અને ધર્માત્મા છે; માટે એમના આશ્રયમાં રહેવાથીજ આપ-

શ્યા સુખનું અને આપણી સંપત્તિનું રક્ષણ થશે. એમ બોલતી તે પુરની સઘળી વસ્તી પાંડવો પાછળ દોડી. પાંડવોપાસે જઈ તેમણે હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે “અમને દુઃખમાં નાખી તમે ક્યાં જાઓ છો? તમે જ્યાં જાશો ત્યાં અમે પણ સાથેજ આવીશું. નિર્દય શત્રુઓએ કપટવડે કરેલી તમારી હાર સાંભળીને અમે બહુ ઉદ્વેગ પામીએ છીએ, અને તમારા વિના આ પુરમાં રહેવાથી અમારી મોટી ખરાબી થશે એમ ધારીએ છીએ. માટે અમને છોડીને ચાલ્યા જવું આપને ઘટે નહિ. અમે તમારા દાસ છીએ. કૌરવો મૂઢ અને નીચ છે, તેમની સોખતમાં રહેવાથી અમે પણ એવા અધમ થઈ જઈશું એવી અમને બીક લાગે છે.” વળી તેઓએ કહ્યું કે “અમે સત્પુરુષોનાં સંગ કરવા ઇચ્છીએ છીએ પણ દુષ્ટ પુરુષોના સંગ કરવા ઇચ્છતા નથી; કારણ કે સત્પુરુષોના સમાગમથી કલ્યાણ થાય છે અને દુષ્ટોના સમાગમથી પાપ થાય છે. જેમાં શ્રેષ્ઠ ગુણો રહેલા છે એવા તમારી સાથે રહેવા અમે ઇચ્છીએ છીએ.” આ વખતે બંધી પ્રજ્ઞસદાચારના ઘણા ઉપયોગી નિયમો વર્ણવતી હતી. જેઓ સન્માર્ગમાં ચાલનાર છે તેમની સાથે રહેવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પણ દુરાચરણીની સોખત કરવી જોઈએ નહિ. એક મનુષ્ય બીજને ઉપર અસર કરી શકે છે. શીતળાના રોગથી પીડાતા માણસોમાં જવાથી તમને તે રોગ વળગશે પણ આચરણનો રોગ એકદમ વળગે તેવા છે. અને સારીરિક વ્યાધિઓ કરતાં દુરાચાર વધારે હાનિકારક છે. સદાચરણી પુરુષો તેમના અંતઃકરણમાંથી સાધુતાના વિચારો મોકલે છે, અને દુરાચરણી લોકો તેમનાં અંતઃકરણમાંથી દુષ્ટ વિચારો મોકલે છે. બંનેના વિચારો રોગની માફક વળગે તેવા છે. સંગત કરતી વખતે સદાચરણી લોકોને પસંદ કરવા અને ખાસ કરીને જ્યારે તમે યુવાવસ્થામાં હો ત્યારે તો તેમજ કરવું. વયમાં આવતા જશો તેમ તેમ તમારી ચાલ ચલગત દૃઢતર થતી જશે અને જેમ યુવાવસ્થામાં બીજની ટેવ તમને રહેલાઈથી વળગે તેમ થવાનો તમને વયે આવતાં થોડો સંભવ છે.

લોકો તેમના રાગને તજીને મારી પાછળ આવે તે ઠીક નહિ એમ ધારીને યુધિષ્ઠિરે તેમને પાછા ફરવાનું અને. ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુરજી તથા કુંતીના પરમાયા રાખવાનું અને તેમની આજ્ઞામાં રહેવાનું કહ્યું અને એ રીતે તેઓએ પોતાનું અને પોતાના બાધઓનું પ્રિય કર્યું કહેવાશે એમ જણાવ્યું. જે આપણો રાજ્યકર્તા ખરાબ હોયતો તેને તજી દેવાથી યા ખંડ કરવાથી આપણે તેને સુધારી શકીએ નહીં. આપણને આપણા કર્મને આધીન યોગ્યતા પ્રમાણે રાજ્ય મળે છે. જે રાજ્ય દુષ્ટ હોયતો તેને સુધારવો જોઈએ અને રાજ્યધર્મનિષ્ઠ પ્રજા તરીકે તમારે ખરાબર દરજા બજાવીને અવ્યવસ્થિત રાજ્યને મજબૂત કરવું જોઈએ.

(૫૮) મહાભારતના અંશરે પર્વનો સાર. [વન પર્વ]
 જો આપણે જાંડ ઉઠાવીએ તો આપણે આપણી મેળેજ ધર્માજ શોધવો પડશે
 અને આથી રાજા તેમજ પ્રજા અને મુસિબતમાં આવી પડે છે. જો આ-
 પણે વધારા અને સ્વર્ધર્મશીળ રહીએ તો દેવો આપણને રક્ષણ આપે છે;
 દાખલા તરીકે જોએને વાસ્તવિક રીતે લડાઈ કરવાનો ધર્મ હતો તેણે લડી-
 ને દુર્યોધનને મોઝા વખતે ગાદીપરથી ઉઠાડી મુક્યો હતો. હિંદુઓ આવી
 રીતે અસલથી ઉપદેશ આપે છે અને સાંપ્રત કાળની જાંડ અને , લકરારની
 રીતે કરતાં આ અસલની રીતે દરેક માણસને વધારે અસર કરતી જણાશે યુધિષ્ઠિર-
 નાં નામ વચનોથી સર્વ પ્રજા નેત્રમાં આંસુ ભરી લાચારીથી પાછી હસ્તિના-
 પુરમાં ગઈ અને વેદોચ્ચાર કરતા કેટલાક આદ્યજ્ઞોથી વિંટાળને પાંડવો ગંગાના
 કિનારા તરફ ચાલ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્રનું ધનુષ્યુપણ-વિદુરનું સ્પષ્ટવક્તાપણું.

પાંડવોના વિયોગથી અત્યંત પરિતાપ પામતા વિદુરે ધણીક આશ્વા-
 સના કરી કથવાતાં કુંતીજીને ઘેર આણ્યાં. કૌરવોની સ્ત્રીઓ પણ દ્રૌપદીનું
 દુઃખ સાંભળી દિલગીર થઈ, કૌરવોનાં કૃત્યોને નિંદવા લાગી અને શોક કરવા
 લાગી. પોતાના પુત્રોની અતિ અનીતિથી ખેદ પામેલા ધૃતરાષ્ટ્રના મનને ક્રોધપ્રકારે
 શાંતિ વળતી નહોતી. તેને ચોતરફથી ફિટકાર મળવા લાગ્યા. એટલા માટે તેણે
 વિદુરને બોલાવી કહ્યું કે “વિદુર! યુધિષ્ઠિર આદિ બાંધવો અહિંથી શું શું
 ચેષ્ટાઓ કરતા ગયા તે મને કહો.” વિદુર સમયને અનુસરી બોલ્યા કે
 “યુધિષ્ઠિર વસ્ત્રથી પોતાના મુખને ઢાંકતા ચાલ્યા, ભીમ પોતાની વિશાળ ભુ-
 જ્જાઓ જોતો જોતો ચાલ્યો ગયો, અર્જુન હાથવતે રેતી છાંટતો છાંટતો ગયો,
 સહદેવ માટી ચોપડી ચાલ્યો, નકુલે શરીરે ધૂળ ચોળી ચાલવા માંડ્યું,
 દ્રૌપદી મુખને માથાના વાળથી ઢાંકી રોતાં કળકળતાં ગયાં, અને ધૌમ્યમુ-
 નિ ચમના અને રૂદ્રના મંત્રો બણતા હાથમાં દર્ભ લઈને તેઓની વાંસે
 ચાલ્યા.” ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રજ્ઞયું. પાંડવો આવી ચેષ્ટા કરતા ગયા તેની શું મ-
 તલમ હશે! વિદુરે ક્ષત્ર આપ્યો કે યુધિષ્ઠિરની ક્રોધદષ્ટિ જોનાપર પડે
 તે જળી ગયા વિના રહે નહિ, તેથી કૌરવોનીપર કૃપાને લીધે તેણે પોતાનું
 મુખ વસ્ત્રથી ઢાંક્યું. ભીમે ભુજાઓતરફ દષ્ટિ કરી એમ સૂચવ્યું કે એ
 વિશાળ ભુજાવડે શત્રુઓનો સંહાર કરવાનો છે. જેમ રેતીના દાણા અવિચ્છિન્ન
 રીતે પરસ્પરનો સ્પર્શ કર્યા વિના પડે છે તેમ મારાં બાણો શત્રુઓનાપર
 પડશે એમ સૂચવવા અર્જુને રેતી વેરી. મને ક્રોધ ન ઝોળખે તો ઠીક
 એવી મરજીથી સહદેવે પોતાના મુખઉપર માટી ચોપડી. માઈ રૂપ જોઈ
 સ્ત્રીઓને મોહ ન થાય એવી ઇચ્છાથી નકુલે શરીરને ધૂળ લગાડી. બ્યારે
 કૌરવોની સ્ત્રીઓના ક્રોધ ઉતરશે (વિધવા થશે) ત્યારેજ મારે મારા વાળ બાં-

ધવા છે એમ ખતાવવને દ્રોપદીએ પોતાના કેશ છૂટા લટકાવ્યા હતા, અને પાંડવોના હાથથી કૈરવો મરણ પામશે ત્યારે તેમને સ્મશાન લેઈ જતાં આવનાર મંત્રો બોલાશે એમ સૂચવતા ધૌમ્યમુનિ હાથમાં દર્ભ રાખી ચમના તથા રૂદ્રના મંત્રો બોલતા બોલતા ગયા. મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! પાંડવો હસ્તિનાપુરથી નીકળ્યા ત્યારે આ પુસ્તી સઘળી પ્રજા અતિ મરિતાપ પામી કૈરવોને ધિક્કારતી હતી, આકાશમાં વાદળાં વગર વીજળીઓ ન્યતી હતી, પૃથ્વી કંપવા લાગી હતી, શહેરની ડાબી બાજુએ કલ્હાનો પાત થયો હતો અને ભવિષ્યોનાં પડનારી આફતોને લીધે અનેક તરેહના કૃપાનો પૃથ્વીમાં થવા લાગ્યા હતા. આવી પડેલી આફતોથી અનિદ્રસૂચક આવજને થયા હતા. આ પ્રમાણે આ બન્ને રાજવંશીઓ વાતો કરતા હતા, એજ સમયે કેટલાક મહર્ષિઓસહિત નારદજી ત્યાં પધાર્યા તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રની સભામાં કહ્યું કે, “આ જથી ચૌદમે વરસે દુર્યોધનના અપરાધથી અર્જુન તથા ભીમને હાથે કૈરવોનો હાથ થઈ જશે. આમ બોલી નારદજી અંતહિત થઈ ગયા. જે દિવસે પાંડવોનો વનવાસ થયો તે દિવસ શોકાતુર તથા નાશકારક ભવિષ્યવાણી થઈ જેથી દુર્યોધનાદિ ચંડાળ ચોકડીએઆ ભવિષ્યથી ભયભીત થઈ પણ દ્રોણાચાર્ય આ સંકટથી બચાવશે એમ ધારી દ્રોણાચાર્યને સઘળું રાજ્ય સોંપી દીધું. દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે “ પાંડવો ક્રોધના માર્યા મરે એવા નથી, એમ વખતો વખત મહાત્માઓના મુખથી સાંભળ્યું છે તોપણ તમે શરણાગત થયા છો, વાસ્તે મારી શક્તિ પ્રમાણે હું તમને સહાય કરીશ. દૈવ સર્વથી બળવત્તર છે. પાંડવો તેર વર્ષ સુધી બહાર રહીને ચૌદમે વર્ષે એવું વેર વાળશે કે જેથી તમોને મોટું દુઃખ ઉત્પન્ન થશે. દ્રુપદ રાજાએ મને મારવા વાસ્તેજ યત્ન કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઉત્પન્ન કરેલ છે અને એ પાંડવોનો સાજો છે, એ તમારા બળુવા બહાર નથી. જગતમાં કહેવાય છે કે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણને મારશે. અર્જુન મહાવીર છે, પ્રબળ છે અને મહારથિઓની સપ્થામાં અગ્રણી છે, તેની સાથે પણ તમારે વાસ્તે મારે મોટું યુદ્ધ કરવું પડશે. દુર્યોધન ! તારે વાસ્તે માફ મોત આવ્યું છે એમ હું સમજું છું. હમણાં જ તમને સુખ મળ્યું લાગે છે તે તો શિયાળામાં ટાઢની છાયા જેવું બે ઘડીજ રહેવાનું છે. માટે જે પુરૂષાર્થ તમારે કરવાનો હોય તે કરી લ્યો, યત્ન કરી લ્યો અને મોટાં મોટાં દાનો પણ કરી લ્યો. આજથી ચૌદમે વર્ષે તમારો ઘાણ નીકળી જશે.

એવામાં સંજય નમના વિશ્વાસપાત્ર વૃદ્ધ સેવકે નિશ્વાસ મુકી ધૃતરાષ્ટ્રને આવીને કહ્યું કે, મહારાજ ! પાંડવોને વનવાસ આપીને આપે આખી પૃથ્વીને સ્વાધીન કરી છે. હવે તમે શામાટે શોક કરો છો ! ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો કે,

“ પ્રતાપવાન પાંડવોની સાથે જોને વૈર થાય તેને ચિંતા થયા વિના કેમ રહે!”

“ મહારાજ ! આપે હાથે કરીને શ્રગ ઉપજાવ્યું છે. તમારા હાથથીજ આ મોટું વૈર ઉપજાવ્યું છે, જેથી ક્ષત્રિયોનો મોટો પ્રત્યય થઈ જશે. હીન, દ્રોણ અને વિદુરના કારવા છતાં પણ તમારા પુત્ર દુર્યોધને દ્રૌપદી માથે આતિ પુરા સરકાર કર્યા, એ બહુજ ભુલું કર્યું. કાળ જે માણસનું ભુલું કરવા કારે તેની ખુદિને ખેંચી લે છે, એટલે તેને અવગળાજ વક્ત મુજે છે. જેનો વિનાશ થવાનો હોય તેના હૃદયમાંથી અનીતિ જતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ અનીતિ પણ તેના મનથી નીતે જેવો લાગે છે. એવાં વૃદ્ધ સંજયનાં વચનો સાંભળી દુષ્સીઓ ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો કે, “ હા, સંજય ! મને પણ એમજ બસે છે, અને વિદુર પણ વખતો વખત એમજ કહે છે. પાંડવોના પ્રયાણ વખતે શેહેરમાં કેટલાંક અપરાધીઓ થયા એ પણ મારા જાણવામાં આવ્યાં. વિદુરે મને ઘણીવાર વાંચો પણ દુર્યોધનના દયાળુથી અને પુત્રવાત્સલ્યથી મારાથી કાંઈ થઈ શકતું નથી, જેનો મને હવે ઘણો પસ્તાવો થાય છે.” પાંડવો અને પોતાનું વૈર લીધા વિના રહેશે નહિ અને કૌરવકુળનો વિનાશ થશે એવી લોકવાણીથી બચતી થએલો ધૃતરાષ્ટ્ર પાછો વિચારમાં પડ્યો. તે બીચારાનાં ચમ ચક્ષુઓની સાથે જ્ઞાન-ચક્ષુઓ પણ ટુટી ગયાં હતાં, એટલે તેને કંઈ પણ સ્પષ્ટ પડતી નહતી. તે વારે વારે બીજાની સલાહ લેતો પણ એક તરફથી પુત્રોનું દયાણ અને પુત્રવાત્સલ્ય, તથા બીજી તરફથી ધર્મ અને નીતિપર પગ મુકવાથી નીપજતાં પરિણામોનો ભ્રમ એ બન્ને પરસ્પર વિરોધી વિચારોએ તેના ચંચળ મનને વધારે અસ્થિર બનાવી દીધું હતું. હવે કુળના બચાવ માટે બન્ને પક્ષનું હિત જાળવાય એવો રસ્તો શોધી કાઢવાની ગુચવણમાં તેણે વિદુરને બોલાવી કહ્યું કે તમને કૌરવો અને પાંડવો બન્ને સમાન છે. માટે તે બન્નેનું હિત થાય એવો રસ્તો બતાવો. વિદુર કહે “ હે રાજા ! રાજ્યનું મૂળ ધર્મજ છે. માટે તમે ધર્મને અનુસરીને તમારા પુત્રોનું અને પાંડવોનું નક્ષણ કરો. શકુનિ વિગેરે નીચ લોકોએ સભામાં ઠગાઈ કરીને પાંડવોને મોટી હાનિ પહોંચાડી છે, એ અધર્મ મટાડવાનો હવે એજ ઉપાય છે કે પાંડવોની પાસેથી સર્વસ્વ હરી લેવામાં આવ્યું છે, તે સઘળું તેમને પાછું આપી દેવું. આમ કરવાથી તમે દોષમુક્ત થઈ પ્રતિષ્ઠાને પામશો અને બાપાતોમાં સંપ રહેશે તથા કુળનો નાશ નહિ થશે. જો આ પ્રમાણે નહિ કરો તો કૌરવોનો અવશ્ય વિનાશ થશે. હીન અને અર્જુન જો ક્રોધ કરે તો તેઓ શત્રુના બીજને પણ રહેવા દે એવા નથી. જે સમયે દુર્યોધન જન્મ્યો તેજ વખતે તેનો ત્યાગ કરી દેવાની મેં તમને બલામણુ કરી હતી, પણ તમે માન્યું

૩ શ્રીજી.] ધૃતરાષ્ટ્રનું દયુપયુપાણું-વિદુરનું સ્પષ્ટવક્તાપણું. (૬૧)

નહિ, તેનું હવે આ ક્ષણ થયું. હવે પણ મારાં વચનોનો સ્વીકાર નહિ કરો તો પસ્તાવો થશે. પાંડવોનું સર્વસ્વ પાછું આપી દેવા દુર્યોધનને સંમતિ આપે તો સારી વાત નહિ તો તેને કેદ કરીને સઘળું રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને જ સોંપી દેવું યોગ્ય છે. દુઃશાસને સભાની વચમાં લીમ અને દ્રૌપદીની માથી આગવી જોઈએ અને શકુનિ વિગેરે સર્વ લોકોએ પાંડવોને અનુસરવું જોઈએ. તમે મને પૂછો છો તો હું કહું છું કે “વિનાશ કાળે યુદ્ધિષ્ઠિર વિપરીત” થાય છે. તેમ થતાં ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરની સલાહનો અવગણો અર્થ લીધો. તેણે મોઢું મરડી વિદુરને કહ્યું કે, “તમે હમેશાં મારા પુત્રોનું અલિપ્ત થાય અને પાંડવોનું હિત થાય એવીજ વાત કરતા આવ્યા છો, માટે તમારી સલાહ હું માનતો નથી. તમારી આવી સલાહથી મને નિશ્ચય થાય છે કે તમે મારા હિતમાં રાજી નથીજ. પાંડવોને માટે હું પુત્રોનો ત્યાગ કેમ કરું! હું તમારું જોમ વધારે માન જાળવું છું તેમ તમે મારાથી વધારે કપટભરેલી રીતે વરતો છો. મારે તમારું કામ નથી, તમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં જાઓ. ધૃતરાષ્ટ્ર એમ જોલતો એકદમ ડૂઠી પોતાના ઘરની અંદર ગયો અને “હવે આ કુળનો અવશ્ય નાશ થવાનો છે” એમ જોલતા અને દુર્વચનોથી દુભાએલા વિદુરે રથમાં બેસી તેજ ક્ષણે હસ્તિનાપુર છોડીને પાંડવોને મળવાની ઇચ્છાથી કાચક વનનો રસ્તો લીધો. કેટલેક દિવસે વિદુરને આવતા જોઈ પાંડવોને હર્ષાશ્રુ આવ્યાં. તેઓએ સામા જઈ સન્માન સાથે આશ્રમમાં તેડી જઈ યોગ્ય આસન આપી તેમને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. વિદુરે કહ્યું કે “દુર્યોધનને કાઢી મૂકી તમને પાછા જોલાવવાનું ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવાયું. તેણે કુમિત થઈ. મને કોઈથી કાઢી મૂક્યો છે. જે પ્રજા મ.વૃક્ષો હડહડતાં જૂલમને ધીરજથી સહન કરે છે તે છેવટે વિજય પ્રાપ્ત કરે છે.” હું તમને સલાહ દેવા આવ્યો છું. સભામાં મેં તમને જે જલામણ કરી છે, તે જૂલશો નહિ. “એમ કહીને ધૈર્ય રાખવાને આધિષ્ઠિરને વિદુરજીએ શિખા-મણ આપી. આ તરફ ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના અવિચારીપણાના કૃત્યથી પરિ-લાપ થયો કે “તેનું મેં દુર્વચનોથી દુભાવ્યો તે ઠીક ન કર્યું. હવે તે પાછો આવે તો ઠીક” આવા સંકલ્પ વિકલ્પ કરતો અંધ રાજા કૃત્રિમ પ્યારનો પ્રકાશ કરવા ધરતીપર ઢળી પડ્યો. શુદ્ધિમાં આવતાં તેણે સંજયને આજ્ઞા કરી કે “તું પાંડવોના આશ્રમમાં જઈ ધર્માત્મા વિદુરને પાછા તુરત મારી પાસે તેડી લાવ, નહિ તો મારા પ્રાણનો ત્યાગ થશે.” ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા થતાં સંજય તરતજ કાચક વનમાં આવ્યો અને પાંડવોનો આશ્રમ શોધી કાઢી તેમને તથા વિદુરને મળ્યો. પરસ્પર કુશળતા પૂછ્યા પછી સંજયને વનમાં આવવાનું કારણ પૂછતાં તે જોલ્યો કે “વિદુરજી! તમને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા

યાદ કરે છે. તમે તેને નહિ મળો તો તે પ્રાણુનો ત્યાગ કરશે. ” સંજયનો સંદેશો સાંભળી વિદુર પાંડવોની રત્ન લઈ પાછા હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા અને ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે તેને પોતાના બેળામાં ખેંચી લઈ ઘણા ખ્યાર બતાવી કહ્યું કે તમે આવ્યા તે ઘણું સાઈ કયું. તમારા વિયોગથી મને વિમાસણ થયું છે. આજ મને ઉંઘ આવી નથી. ” તમે મારા બેલવાની ક્ષમા કરજો. તિહરે વિનયથી કહ્યું કે, “ આપ મારા બોટા બાઈ છો. આપની આજ્ઞા પ્રમાણે આપનાં દર્શનની આતુરતાથી એકદમ હાજર થયો છું. મારા મનથી તમારા પુત્રો અને પાંડવો તુલ્યજ છે; પણ પાંડવો દુઃખમાં છે એટલે હાલ ગરીબ જાણીને માઈ મન પાંડવોતરફ વળેલું છે. હું તમારા પુત્રોના દેખથી પાંડવોના પક્ષમાં બોલું છું એમ નથી પણ તેમની દુખળી હાલત જાણીને બોલું છું. ગરીબ માણસોતરફ સમજું માણસનું વલણ થાય એ સ્વાભાવિક છે ” આ પ્રમાણે પરસ્પર મનને શાંત કરી બંને જણા છૂટા પડ્યા.

કામ્યક વનમાં પાંડવોને સ્નેહી જનોનો સમાગમ.

કામ્યક વનમાં પાંડવોને રહેલા સાંભળી યાદવો, દ્રુપદના પુત્રો, શિશુપાલનો પુત્ર ધૃકંકેતુ, અને શ્રીકૃષ્ણ એ સૌ પાંડવોને મળવા આવ્યા. સુધિષ્ઠિરને પ્રણામ કરી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે મારે દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ તથા દુઃશાસન એ ચારેના ભેદીથી પૃથ્વીને તપ કરવી છે; માટે હે સુધિષ્ઠિર ! તમે અમારી સાથે આવો, તેઓને મારીને તમારો પુનઃ રાજ્યાભિષેક કરીએ. શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત કોપેલા બેઠને તથા બીજાઓને પણ વેગમાં આવેલા બેઠ દ્રૌપદી પોતાના બાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે શ્રીકૃષ્ણના હૃદયને બેઠી નાખે એવાં વચનો પ્રાર્થના કરી રહેવા લાગ્યાં કે હે મહુસૂદન ! તમે શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર છો છતાં તમે માઈ રક્ષણ કેમ ન કર્યું ? હું પાંડવોની પત્ની, તમારી સખી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પ્હેન તેને રજસ્વલાની સ્થિતિમાં કૌરવો બરીસભામાં બળાકારે બેલાવે અને મારાં વસ્ત્ર તથા ચોટલો ખેંચે અને પાંડવો, તમે તથા મારા બાઈઓ જીવતાં એ બધું મારે સહન કરવું પડ્યું એ કાંઈ યોગ બેદની વાત નથી. પાંડવોને તો હું ચિકારું છું કેમકે તેમણે મારી એ દશા નજરે જોયા છતાં કાંઈ પણ પરાક્રમ કર્યું નહિ. નમળાપતિઓ પણ પોતાની સ્ત્રિઓનું રક્ષણ કરે છે અને પાંડવો તો પોતે પરાક્રમી છતાં તેઓએ મારી કોપેલા કરી છે. દુષ્ટ દુર્યોધનાદિ ચંડાલ ચોકડી આવાં કૃત્યોને માટે જરાયાર પણ જીવતી ન રહેવી બેઠએ. તે હજી સુધી જીવે છે, માટે લીમના બળને અને અર્જુનના પરાક્રમને ચિકાર છે. લીમસેને હિડિબ, બકાસુર, તથા કિર્મીર જેવા રાક્ષસોને માર્યા પણ દુર્યોધનાદિને માર્યા નહિ. હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું દુઃખો ભોગવી ભોગવીને સળગી મઘ છું. માઈ રક્ષણ કરનાર કાંઈ નથી.

૩ ત્રીજું.] યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદી તથા બીમને ક્ષમાવિષે આપેલો બોધ. (૬૩)

મારા પતિઓ, પુત્રો, બાંધવો, ભાઇઓ અને તમે સૌ મારે મન જીવતા મુશ્કાસરખાજ છો. સંબંધકર, મારા કુળકર, મારી ભક્તિકર અને તમારી પ્રભુતાકર ધ્યાન આપીને માફ તમારે રક્ષણ કરવું જોઈએ અને મારી ઉપર ગુસ્સેલા જીવલેતાં પેર લેવું જોઈએ. આવા શૈશ્યભરેલા બોલો-બોલતાં દ્રૌપદી મેં આડા હાથ દઈ આંસુ આણી રોવા લાગતાં શ્રીકૃષ્ણે તેમને દિલાસો આપ્યો કે “દ્રૌપદી ! તમારો જોના ઉપર ક્રોધ છે તે અર્જુનના આજ્ઞાથી કપાશે તેમને સતેલા જોઈ તેમની સ્ત્રીઓ રડશે. હું નક્કી પાડવેનું હિત કરીશ; તમે શોક કરો નહિ ! તમે ફરીથી ચક્રવર્તિ રાજાની રાણી થશો.” અર્જુને દ્રૌપદીને કહ્યું કે, સુદરિ ! તમે રૂદન નહિ કરો. શ્રીકૃષ્ણ જેમ કહે છે તેમજ થશે; પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ખેનને કહ્યું કે હું દ્રૌપદને મારીશ, શિખંડી બીખને મારશે, બીમ દુર્યોધનને મારશે, અને અર્જુન કર્ણને મારશે. શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયને લીધે અમોને ઈંદ્ર પણ જીતી શકે એમ નથી, ત્યારે કૌરવો તો કોણ માત્ર છે. આમ સાંત્વના કરી સમજાવ્યા છતાં પણ દ્રૌપદી ધીરજ રાખી શક્ત્યાં નહિ નિર્દય રીતે કૌરવોથી જે અપમાન તેને ખમવું પડ્યું હતું તેની ક્ષમા નહિ આપતાં કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરવા તેમણે યુધિષ્ઠિરને વિનંતિ કરી. તે સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે ‘ક્ષમા’ વિષે અહીં એક સંભાષણ કર્યું.

યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદી તથા બીમને ક્ષમાવિષે આપેલો બોધ.

“જો કોઈ માણસ ક્રોધને કડવા શબ્દો કહે અને તેને તે માણસ પાછો લેવાજ શબ્દો કહે, જો કોઈ તેને દુઃખ આપે અને તે સામે તેને દુઃખ આપે, જો કોઈ તેને પ્રહાર કરે અને તે પાછો તેને પ્રહાર કરે, પિતા પુત્રનો અને પુત્ર પિતાનો નાશ કરે, જો સ્ત્રી પતિનો અને પતિ સ્ત્રીનો નાશ કરે તો હું દ્રૌપદી ! આપૃથી જેમાં આવી રીતે ક્રોધ રહેલો હોય તેમાં પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? જો કંઈ દુઃખ ક્રોધ આપે તેની ક્ષમા પુરૂષે આપવી જોઈએ. જે પુરૂષને ક્રોધ અપમાન આપે, તેનાપર જીવલેમ ગુસ્સે અથવા તેને ક્રોધ ઉપજાવે તોપણ તે પોતાનો ક્રોધ સમાવીને તેને ક્ષમા આપે તે જ્ઞાની અને શ્રેષ્ઠ પુરૂષ ગણાય છે. ક્ષમાએ કરીને અહમ્કારનું જ્ઞાન, સત્ય બાંધણ, ભૂત, બવિષ્ય તથા વર્તમાનની ખબર, તપ અને પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષમાવડેજ આ પૃથ્વી સંપન્ન રહે છે. જ્ઞાની પુરૂષો નિરંતર ક્ષમા આપે છે ને જ્યારે તે દરેક બાબતમાં ક્ષમાવાન થાય છે ત્યારે તેને અહમ્કારની પ્રાપ્તિ થાય છે.” આ સાંભળી દ્રૌપદીએ નાસ્તિકની પેઠે ક્રોધથી કહ્યું કે “સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને એકલાં તથા જીવંત કરવા રૂપ ક્ષમા જેમ બાળક રમકડાથી કરે તેમ ઈશ્વર કરે છે. ધર્મમાં વર્તનારાઓને

દુઃખ પ્રાપ્ત થાય અને અધર્મીઓને સુખ પ્રાપ્ત થાય તો, ધર્મનો શો ઉપ-
યોગ ” ! યુધિષ્ઠિરે દંડતાથી તેમજ મૃદુ વાણીથી કહ્યું કે “ હે દ્રૌપદી,
તેં જે શોભાવમાંન અને વિચિત્ર પદવાળાં વાક્યો કહ્યાં તે સ્તુતિપાત્ર છે
પણ તું નાસ્તિક વાક્યો બોલે છે. હે રાજપુત્રી ! હું ધર્મનું આચરણ કુળની
ધર્મીઓ કરતો નથી. ધર્મની ખાતર હું બળિદાન આપું છું. જે કંઈ હું દાન
આપું છું તે પણ ધર્મનેજ ખાતર આપું છું. તે પણ વેદનાં વાક્યોનું ઉલ્લંઘન
નહિ કરીને અને બલા તથા જ્ઞાની પુરુષોનું આચરણ જોઈને જાણી આશા
વગર હું ધર્માચરણ કરું છું. હે કલ્યાણી, મારું અંતઃકરણ સ્વાભાવિક રીતેજ
ધર્માચરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. ધર્મમાં જાણની ઇચ્છા રાખીને ધર્માચરણ
કરવું તે વ્યાપારમાં નફો મેળવવા જેવું છે. એવા મનુષ્યોનો સ્વભાવ નીચ
હોય છે અને ધાર્મિક પુરુષો તેમને કદી સન્માન આપતા નથી. ” વળી
તેમણે કહ્યું કે “ સૌને કર્મ પ્રમાણે જાણ મળે છે અને છેવટે ઇશ્વર દીર્ઘ-
દષ્ટિથી ધર્માચરણે કરીને મોક્ષનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. જ્ઞાનવાન, શાંત
સ્વભાવવાળા પવિત્ર પુરુષોજ ઇશ્વરની આ દીર્ઘદષ્ટિને જાણે છે. એટલા
માટે ધર્મનું જાણ પ્રાપ્ત થતું નજરે દેખાતું ન હોય તેથી ધર્મમાં અથવા
દેવોમાં શંકા કરવી નહિ અને પ્રસન્ન મનથી યજ્ઞ કરવા અને ગર્વરહિત
થઈ દાનો આપવાં. કારણ કે બ્રહ્માએ પોતાના પુત્રાને આ જગતમાં કર્મનું
જાણ તથા ધર્મ શાશ્વત છે એમ કહ્યું છે જેને કશ્ચપન્નપિ જાણે છે. માટે
હે દ્રૌપદી ! તારા મનનો સંશય ઝાકળની પેઠે નાશ પામે. આં સર્વનું મનન
કરીને તારા નાસ્તિકભાવનો ત્યાગ કરીને ધર્મમાં મદ્દા રાખ. જગન્નિયંતા
પ્રભુની નિંદા કર માં; તેને ઓળખીને નમસ્કાર કર; જેથી આવી નાસ્તિક
બુદ્ધિ થાય નહિ અને હવેથી કોઈ દિવસે પણ જે ઇશ્વરની કૃપાથી તે
નાશવંત દેહવાળો ભક્ત અમર એવા ઉત્તમ દેવપણાને પામે છે તેની નિંદા
કરીશ માં. ” આટલું કહેવા છતાં દ્રૌપદીએ પોતાના પતિને ગયેલું રાજ્ય
પાછું મેળવવા કાલાવાલા કર્યો અને બીજે પણ ક્રોધયુક્ત થઈને સૌને
આવી નિરાધાર અવસ્થામાં લાવી મુકવા માટે યુધિષ્ઠિરને ઠપકા દીધો. તેણે
કહ્યું કે “ એકલા ધર્મથી કંઈ વળવાતું નથી, પણ આપણે આપણું બળ
બતાવીને યુદ્ધ કરવું જોઈએ. અમને યુદ્ધ કરીને દુર્યોધનપાસેથી રાજ્ય
પાછું ખુશ્કી લેવાની આજ્ઞા આપો. ” યુધિષ્ઠિરે ધીરજથી કહ્યું કે “ હું
ઠપકાને પાત્ર છું તેથી તું મને વાક્યરૂપ બાણોએ કરી બધા પમાડે છે તો
પણ હું તારું અપમાન કરતો નથી. જૂત રમતી વેળા હું મારું મન હાથ
રાખી શક્યો નહિ તેથી આતું વિપરીત પરિણામ આવ્યું છે. દાવમાં હાર-
વાથી વનવાસ રહેવા માટે હું વચનથી બંધાયેલો છું તેથી હું તેનો બંધ

૩ ત્રીજું.] સૂર્યની કરેલી સ્તુતિ અને તેમનાથી મળેલું અક્ષય પાત્ર. (૬૫)

કરી શકતો નથી. તમારે આવો વિચાર હતો તો મને પ્રથમથીજ કહેવું હતું. મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે હું ખોટી કરવા ચાહતા તો તથી હું કદી અસત્ય પ્રતિજ્ઞા કરતો નથી. હું મોક્ષ તથા જીવવાથી પણ સત્યને વધારે પસંદ કરું છું, કારણ ધર્મથી ચતા સુખના સોળમા ભાગને પણ રાજ્ય, પુત્ર અને સર્વ ધન પ્રાપ્ત થતાં નથી. ” પરંતુ ભીષ્મ માન્યું નહિ. અંતે યુધિષ્ઠિરે કંટાળી જઈને તેના સ્વભાવને અનુકૂળ ધર્મ સાંભળાવીને કહ્યું કે “ યુદ્ધમાં જીતે, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, અને કર્ણ તારી સાથે લડશે અને તેમને તું જીતી શકીશ નહિ. ” યુધિષ્ઠિરનાં આવાં વચન સાંભળીને ભીષ્મ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પછી શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને તેના સિદ્ધાંતમાટે સ્તુતિ કરી કહ્યું કે જુગાર વખતે હું મારા શત્રુ શાલ્વ રાજાને શાસન કરવાસાથે સમુદ્રના એક દ્વીપમાં ગયો હતો. જે હું દારિકા હોત તો જુગારની સભામાં આવી ભીષ્મ વગેરેને અટકાવત અથવા દુર્યોધન જીવતો રહેત નહિ. એમ ઘણી રીતે દિલાસો દઈ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની બેન સુલદ્રાને તથા અભિમન્યુને તેડી પાછા દારિકા ગયા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના પાંચે ભાણેજોને તેડી પાંચાળ દેશનો રસ્તો લીધો અને ધૃષ્ટકેતુ પોતાની બેન (નકુળની સ્ત્રી)ને તેડી એક દેશ તરફ ચાલ્યો.

સૂર્યની કરેલી સ્તુતિ અને તેમનાથી મળેલું અક્ષય પાત્ર.

પાંડવોએ પોતાના નિમકહલાલ નોકરો સાથે ગંગાને કિનારે ‘પ્રમાણ’ વડની નીચે મુકામ કર્યો અને માત્ર જળનો આહાર કરીને રાત્રિ ગુજારી. યુધિષ્ઠિરના આગ્રહથી પુરની પ્રજા પાછી વળી હતી. પણ કેટલાક બ્રાહ્મણો પાંડવોની સાથે રહ્યા હતા. તેઓ ગંગાજીને કાંઈ હોમ કરી વેદાધ્યયન વગેરે વિધિ સમાપ્ત કરી સાયંકાળે પાંડવોની સાથે બેઠા, અને નાના પ્રકારની વિનોદવાતાથી પાંડવોને આનંદ આપવા લાગ્યા. અરણ્યોદય વખતે પ્રયાણની તૈયારી થતાં બ્રાહ્મણો પાંડવોની આગળ આવી ઉભા. યુધિષ્ઠિરે તેમનો વિચાર જાણી લઈ કહ્યું કે “ માંડે રાજ્ય અને સર્વસ્વ હરાઈ ગયું છે તેથી અમે આ સ્થિતિમાં વનમાં જઈએ છીએ. વનમાં અમારે ફળ, પૂલ તથા માંસ ખાઈનેજ રહેવું પડશે. ” જે હજારોને નિત્ય અન્નદાન આપતા તેમની પાસે કંઈ આપવાનું ન હોવાથી અત્યંત બેદ પ્રાપ્ત અને બ્રાહ્મણોને દુઃખ વેઠવું ન પડે માટે પાછા જવાને વિનંતિ કરી. જ્યાં સુધી યુધિષ્ઠિરે તેમનું રક્ષણ કરવાને પોતાની અશક્તિ દેખાડી અને બેદ પામતા પૃથ્વીપર બેઠા ત્યાં સુધી તેઓએ સાથે આવવાનો આગ્રહ કર્યો છીયો. શૌનક નામનો એક વેદાંતી બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે “ દ્રવ્ય આદિ હારી જવાથી શોક કરવો નહિ અને દુનિઆની વસ્તુઓમાં તૃષ્ણા રાખવી જોઈએ નહિ. ” યુધિષ્ઠિરે બોલ્યા કે, “ મારા ઉપભોગ માટે હું ધનની તૃષ્ણા નથી રાખતો, પણ

આત્મજ્ઞોના પોષણને વાસ્તે 'રામું' છું. મારા જેવો ગૃહસ્થ સાથે આવેલા આત્મજ્ઞોનું પેષણ ન કરી શકે એ કેવી શરમ ભરેલી વાત? પીડાઓલાને ચયન હેવું, થાકેલાને આસન હેવું, તરસ્યાને પાણી પાવું અને ભૂખ્યાને ભોજન હેવું, એ ગૃહસ્થોનો સાધારણ ધર્મ છે. જો એ ધર્મ ખરાખરા ન સચવાયો તો, ગૃહસ્થપણને ધિક્કાર છે. વળી પોતાના અતિથિના ઉપર આનંદથી જ્યેષ્ઠ અને તેની સાથે સારી વાણીથી બોલવું." પછી યુધિષ્ઠિરે ધૌમ્ય મુનિની સલાહ લીધી અને ધૌમ્યે તેને સૂર્યની ઉપાસના કરવાની સલાહ આપી અને એક મંત્ર બતાવ્યો. તે ઉપરથી યુધિષ્ઠિરે ગંગાના જળમાં પ્રવેશ કરી પ્રાણાયામ (પ્રાણ વાયુનું કંધવું) કરીને તેના એકસો આઠ નામના જપથી સર્વ વસ્તુના દાતા એવા સૂર્યની પ્રાર્થના કરી. અગ્નિની પેઠે ધગધગતા સ્વપ્રકાશમાન સૂર્યદેવે પ્રત્યક્ષ દર્શન દઈ યુધિષ્ઠિર રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો અને બાર વરસ સુધી અન્ન પૂરું પાડવાનું વચન આપ્યું અને ત્રાંખાનું એક અક્ષય પાત્ર આપીને કહ્યું કે "સૌને જમાડી છેવટે દ્રૌપદી જમશે ત્યાં સુધી આમાંથી સોંપેલી રસોઈનો અખુટ જથ્થો પૂરો પડી શકશે, તે કદી પણ ખૂટશે નહિ. પછી સંકટ તથા વિપત્તિવાળી જીંદગીનાં તેર વર્ષ ગાળી ચૈદમે વર્ષે શ્રી રાજ્ય મળશે એમ વરદાન આપી સૂર્ય દેવ અંતર્હિત થઈ ગયા. પછી વરદાનની વાત બાહ્યોને કહી રસોઈ કરાવીને દ્રૌપદીને સોંપેલા અક્ષય પાત્રમાં મૂકી. જેથી સર્વ સામગ્રી અખુટ થઈ પડી અને તેમાંથી આત્મજ્ઞોને, પોતાના બાહ્યોને અને નિમકહલાલ નોકરોને જમાડીને છેવટે પોતે જમ્યા. સૌ જમી રહ્યા પછી છેવટે દ્રૌપદી જમ્યાં એટલે તે પાત્ર ખાલી થઈ ગયું. વનવાસમાં સૂર્યદેવ તરફથી મળેલા આ પાત્ર વડે સૌનું પોષણ થતું હતું અને કાંઈ પણ ચીજની ખામી નહોતી. કારણ કે સૂર્યના કિરણ અને તેજથી ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. સૂર્ય પૃથ્વી અને વાતાવરણઉપર અસર કરે છે તેથી ધાન્યનું બીજ વાવ્યા પછી તેનો અંકુર કુટે છે, મોટું થાય છે, તેમાં દાણા પાકે છે વગેરે કેટલીયેક સ્થિતિ બદલાય છે. જો સૂર્યની ઇચ્છા હોય તો તે તેનું કાર્ય અચૂક કરી શકે છે, અને જ્યારે તેનો એકાદ સેવક પરાપકાર અર્થે બીજાઓને ગાદ કરવા ધાન્ય માગે છે ત્યારે તે કેટલીક વખતે પોતાનું કાર્ય ધણી ઝડપથી કરે છે.

વેદવ્યાસ તથા મૈત્રેય મુનિએ ધૃતરાષ્ટ્રને દીધેલો સદુપદેશ.

પાંડવોના વનવાસથી પસ્તાતા ધૃતરાષ્ટ્રે તેને પાછા બોલાવી તેમનું રાજ્ય પાછું સોંપવાની વિદુરે વણિ ચલાવ્યાની વાત સાંભળી દુર્યોધન વગેરે અંગળ ચોકડીએ ધૃતરાષ્ટ્રનું મન ફેરવ્યું. પાંડવોને મારવા તેમની સાથે લ-

૩ ત્રીજું.] વેદવ્યાસ તથા મૈત્રેય મુનિયે ધૃતરાષ્ટ્રને દીધેલો સદુપદેશ (૬૭)

ઝાઝ કરવાની તૈયારી કરી પડવાની પાછળ જવાને કહ્યું. દુર્યોધનને ઉશ્કેર્યો તેથી કુરુ કુમારો પાંડવોનો નાશ કરવા સાર નીકળી પડ્યા. કૌરવોનો આ ઉદ્દેશ મહાત્મા વેદવ્યાસે પોતાના દિવ્ય ચક્ષુવડે જાણી દુર્યોધનને અટકાવવા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાપાસે જઈને કહ્યું કે, “દુર્યોધન વગેરેએ પાંડવોને કપટથી જીતી વનમાં કાઢ્યા છે, તેમાં હું રાજી નથી. તમારો દુષ્ટ પુત્ર એટલેથી સંતોષ નહિ પામતાં વળી તેઓને મારી નાખવા લશ્કર લઈ વનમાં જાય છે. દુર્યોધનને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વરતવા દેશો તો મોટો અનર્થ ઉત્પન્ન થશે. માટે તમે, ભીષ્મ, દ્રોણ અને વિદુર એ ચાર મળીને યોગ્ય લાગે તેમ તુરંત કરો.” ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, “અમે ચાર તથા ગાંધારી થએલી ખટખટમાં રાજી નહોતાં, છતાં દેવગતિથી અન્યું. હું સ્નેહને લીધે દુર્યોધનનો ત્યાગ કરી શકતો નથી.” વ્યાસ મુનિએ કહ્યું કે “તમે કહો છો તે ખરું છે પણ વિચારવું જોઈએ કે કુપુત્ર સમાન કોઈ શત્રુ નથી અને સત્પુત્ર સમાન કોઈ મિત્ર નથી. હે પૃથ્વીપતિ, જો તમે સર્વ કૌરવોને જીવતા રાખવા ઇચ્છતા હોતો તમારા પુત્ર દુર્યોધનને પાંડવો સાથે સલાહસંપ કરવા કહો.” ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, “આપ કહો છો તે સાચું છે, અને વિદુર વગેરે પણ એમજ કહે છે, માટે મારા કુપાત્ર પુત્રને શિખામણ આપો.” વ્યાસે કહ્યું કે “મહાત્મા મૈત્રેય મુનિ વાનાં પાંડવોને મળીને અહિં પધારશે, તે આપને મળી દુર્યોધનને યોગ્ય શિખામણ આપશે. મારી સલાહ એ છે કે તે મુનિ કહે તેમ કરવું. નહિ તો એ કોપથી રાજ્ય દેશે.” એટલું કહી વેદવ્યાસ પાંડવોપાસે દ્વૈતવનમાં પધાર્યા.

મૈત્રેયનકુપિ પધાર્યા ત્યારે તેમનો અર્ધપાત્ર આંદિથી સત્કાર કરી આસનપર બેસાડ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ હાથ જોડી પાંડવોના ખબર પૂછ્યા કે “મહારાજા પાંડવો કુશળ છે? અને પોતાના ઠરાવ પ્રમાણે વર્તવાને ઇચ્છે છે? કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે સંપ થાય એમ આપને ભાસે છે? મૈત્રેયમુનિએ એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપ્યો કે રાજા! હું તીર્થ યાત્રામાં ફરતો ફરતો કામ્યક વનમાં ગયો. ત્યાં જટાધારીના વેષે બેઠેલા પાંડવો મારા જોવામાં આવ્યા. પાંડવોને જોવા માટે ખીજન મુનિઓ પણ ધણા આવ્યા હતા તમારા પુત્રોએ કરેલી અત્યંત અનીતિ ત્યાં મારા સાંભળવામાં આવી અને તેથી મોટો ભય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ જાણી હું તમને ઠપકો આપવા તમામ સમજાવવાસાર અહિં આવ્યો છું. કેમકે આ કામ ચોર લોકોના જેવું થયું છે તેથી તપસ્વિઓ તમારી અપકીર્તિ કરે છે. તમે અને ભીષ્મ હયાત છતાં તમારા દુષ્ટ પુત્રો પરસ્પર વિરોધ કરે છે એ સારી વાત નથી. તમે કુળના સ્તંભરૂપ છતાં અને નિઝહ-અનુઝહમાં સમર્થ છતાં આવા

બચકર અન્યાયને કેમ થવા દો છો?" એમ ધૃતરાષ્ટ્રને કહી બીજી તરફ દુર્યોધનને કહ્યું કે "દુર્યોધન! તું પાંડવોનો અતિ દ્રોહ કરવો છોડી દે. પાંડવો મહાવીર છે, દશ દશ હજાર હાથીઓના બળવાળા છે અને હિડંબ બક, કિર્મીર આદિ મોટા મોટા રાક્ષસોને પણ તેમણે માર્યા છે, માટે તેમની સાથે વિરોધ કરવામાં તને કશો લાભ થશે નહિ એટલુંજ નહિ પણ ઉલ્લી તારી ખરાબી થશે. તેઓ ગંગા કિનારે કામ્યક વનમાં જતા હતા ત્યાં રાતે બકનો ભાઇ કિર્મીર તેમની સામે થયો. બીજે તેને પશુની પેઠે રહેંચી નાખ્યો. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે એજ બીજે મહાબળવાન જરાસંધને મારી નાખ્યો હતો એ તારા જાણુમાં છે. પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણ સરખા સહાય છે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવા સાળા છે. તેમની સામે યુદ્ધ કરવાને કયો પુરૂષ સમર્થ છે. જેમને માથે મોત હોય તેઓ તો તેમની સાથે યુદ્ધની હિમ્મત કદી પણ કરે નહિ. માટે મારું કહ્યું માને તો તારા ભાઇઓ સાથે સ્નેહ કર.

મહાપુરૂષના અનાદરનું પરિણામ.

મૈત્રેય મુનિનાં વચનો સાંભળી દુર્યોધન જરા હસ્યો અને જવાબ નહિ આપતાં અભિમાનથી પોતાના હાથથી પોતાનો સાથળ ઠોકરીને મુનિનો અનાદર કરવા લાગ્યો. દુર્યોધનની અમર્યાદ સ્થિતિ જોઇ કોપથી રાતાં નેત્રવાળા મૈત્રેયમુનિએ શાપ દીધો, જે શાપ તેની ઉદ્ધતાઇનું ફળ હતું; "તારી દુષ્ટતાને લીધે અને તારા કરેલા દ્રોહથી મહાભારત યુદ્ધ ઉત્પન્ન થશે અને તેમાં મહાબાહુ ભીમ તેની ગદાના પ્રહારથી તારા સાથળને તોડી નાંખશે." ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે તેને પ્રસન્ન કરી કહ્યું કે "હે ઋષિ! એ પ્રમાણે ના થાઓ." ત્યારે મૈત્રેયે કહ્યું કે "હે રાજા, જે તારો અધર્મી પુત્ર પાંડવો સાથે સલાહ કરે તોજ મારો આપેલો શાપ નિવૃત્ત થઇ શકે. મારી સલાહ પ્રમાણે તમારો પુત્ર વર્તેતો નથી માટે હવે હું તમને કંઈ કહીશ નહિ." એમ કહીને મૈત્રેયમુનિ ચાલ્યા ગયા. ઘણા પવિત્ર ઋષિઓ જે દુર્યોધનને દુષ્ટ માર્ગે જતો અટકાવવાને આવ્યા હતા, અને નાકમેદ થઇને પાછા રયા હતા તેમાંના એક આ મૈત્રેયરૂપિ પણ હતા.

દ્વૈતવનમાં પધારી પાંડવોને વ્યાસજીએ આપેલી તપશ્ચર્યાની સલાહ.

વ્યાસે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે "યુધિષ્ઠિર! તમારા મનમાં જે વિચારો ઘોળાયા કરે તે મેં મારી યોગવિદ્યાના બળથી જાણી લીધા છે, અને તેટલા વારંતે તમારી પાસે આવ્યો છું. ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કર્ણ વગેરેનો તમારા મનમાં જે ભય છે, તે ભય હું દૂર કરીશ. તમે મારા કહેવા પ્રમાણે કરો." એમ કહી યુધિષ્ઠિરને એકાંતમાં લઇ ગયા અને દેવોની પાસેથી અસ્ય મેળવવા સાર અર્જુનને મોકલવાની આજ્ઞા કરી અને પછી પોતાની

૩ ત્રીજું.] અર્જુનની તપશ્ચર્યા—ઈંદ્ર તથા શંકરે આપેલ વરદાન. (૬૯)

પાસેથી “ પ્રતિસ્મૃતિ ” નામની ઈંદ્રના મંત્ર રૂપ સાક્ષાત ત્રિવિદ્ય દેવી સરખી વિદ્યા આપી અર્જુનને તે શીખવવા કહ્યું અને જાણવું કે અર્જુન એ વિદ્યાના પ્રભાવથી તપ કરીને રૂદ્ર તથા ઈંદ્ર આદિ સર્વ દેવતાઓને મળી શકશે. અને તેમની પાસેથી સધળાં દિવ્ય અસ્ત્ર મેળવીને શત્રુ માત્રને જીતી શકશે. હવે તમે આ વનમાંથી નીકળી બીજા કોઈ વનમાં જઈ રહો. આ પ્રમાણે વિદ્યાનો ઉપદેશ કરી રૂદ્ર તથા સત્તાહ આપી વ્યાસજી અંતર્હિત થયા.

અર્જુનની તપશ્ચર્યા—ઈંદ્ર તથા શંકરે આપેલ વરદાન.

તુરતજ અર્જુનને બોલાવીને વ્યાસજીએ આપેલી “ પ્રતિસ્મૃતિ ” નામની વિદ્યા યુધિષ્ઠિરે શીખવી અને તેને આગ્રા કરી કે દેવો પાસેથી અસ્ત્રો મેળવવાસાર ઈંદ્ર પાસે જાઓ. સર્વ ભાધઓ અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ પામી જવા તૈયાર થયેલા અર્જુનને દ્રૌપદીએ કહ્યું કે “ આપના જન્મ સમયે આપની માતાજીએ આપના તરફથી જે આશા બાંધી હોય તથા હમણાં આપના મનમાં જે અભિલાષા હોય તે સંપૂર્ણ થજો. અમારો (સ્ત્રી વર્ગનો) ક્ષત્રિયોના કુળમાં જન્મ થયો છે, પણ ભિક્ષાથી જીવનારા બ્રાહ્મણોના કુળમાં થયો નથી, તેથી આપના આ પ્રવાસને અમારે સ્વીકાર કરવો પડે છે. આપ આ કાર્ય સિદ્ધ કરીને આવો ત્યાં સુધીમાં આપના ભાધઓ અને હું આપના સંબંધની વાતોથી સમય કહાડીશું. હવે અમારાં સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ, રાજ્ય અને ઐશ્વર્ય એ બધાનો આધાર આપના પર છે. ઈંદ્ર, વસું તથા રૂદ્ર આદિ સધળા દેવતાઓ આપનું રક્ષણ કરજો.” દ્રૌપદીનાં આશીર્વચનોથી અતિ ઉત્સાહને પામેલો અર્જુન મંત્રના બળથી એકજ દિવસમાં હિમાલય પર્વતની લગભગ આવી પહોંચ્યો ત્યાં સુધી ચાલ્યા કયું. ઈંદ્રકીલક નામના પર્વત પાસે પહોંચ્યો તે વખતે તેણે અંતરિક્ષમાંથી “ ઉભો રહે ” એમ સાંભળ્યું અને એક વૃક્ષ નીચે એક તેજસ્વી તપસ્વીને દીઠા. તે તપસ્વીએ કહ્યું કે “ આયુષોનો આ ઠેકાણો ત્યાગ કર; કારણ અહિં શાંત પુરોનાં સ્થાન છે.” એ પ્રમાણે અર્જુનને એક કરતાં વધારે વાર કહ્યું તો પણ પોતાનાં આયુષોનો તેણે ત્યાગ કર્યો નહિ. તે તપસ્વીએ કહ્યું કે “ હું ઈંદ્ર છું. તું વરદાન માગ.” અર્જુને પ્રણામ કરી અસ્ત્રો લેવાની ઇચ્છા જણાવી ત્યારે ઈંદ્રે કહ્યું “ કે અસ્ત્રોને બદલે બીજા વૈભવો તથા સ્વર્ગાદિકનાં સુખો માગી લે.” અર્જુન બોલ્યો કે “ શત્રુઓને વૈરનો બદલો વાળી આ પ્યા વિના મારા ભાધઓને વનમાં રજળતા મૂકીને હું સુખને, દેવપણાને કે ઈંદ્રપણાને પણ ઇચ્છતો નથી.” એમ અર્જુને કહ્યું અને ઈંદ્રે જ્યારે તેની આવી બાતબક્તિ જોઈ ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ જ્યારે ત્રણ નેત્રવાન, ત્રિશૂળ ધરનાર અને સર્વ જૂનોના અધિપતિ મહાદેવજીને તું જોઈશ ત્યારે હે પાર્થ !

હું તને દૈવી અસ્ત્રો આપીશ માટે તે દેવનાદેવ મહાદેવના દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય તેવો કૃપાય કરે છે. કુંતીના પુત્ર, તેના દર્શનથીજ તું આ સિદ્ધિને પામીશ.” એમ કહીને ઇંદ્ર અંતર્ધાન થયા અને અર્જુન ત્યાંજ રહી દર્શન, દંડ તથા મૃગયર્મ ધારણ કરીને ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યો.

અર્જુનને પાશુપતાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ.

વાંચનારૂને યાંદ હશે કે ખાંડવ વન બાળ્યા પછી ઇંદ્રે અર્જુનને દર્શન દીધાં હતાં અને હાલ પણ તેને વચન આપ્યું હતું કે જ્યાંકે તૌંસ ઉપર મહાદેવજી પ્રસન્ન થશે ત્યારે હું તને દૈવી અસ્ત્રો આપીશ. હવે તે વચન શ્રલીભૂત થવાનો વૈખત આવ્યો હતો. પણ તે પહેલાં ઇંદ્રે કહેલી શરત પૂરી કરવાની હતી તેથી મહાદેવજીના દર્શનની પ્રાપ્તિ અર્થે અર્જુનને પ્રથમ માસ ત્રણ ત્રણ દિવસે જળાહાર કરીને કહાડ્યો. બીજે માસે છ છ દિવસે ફલાહાર કર્યો. ત્રીજે માસે પખવાડીએ પખવાડીએ ફળાહાર કર્યો અને ચોથા માસથી દેવળ વાયુનો આહાર કરવો શરૂ કર્યો. આ પ્રમાણે અર્જુનનું ઉગ્ર તપ જોઈને પ્રસન્ન થએલા મહાદેવે તેના ક્ષત્રિય ધર્મની પરીક્ષા કરવાસાર પોતે બીજને વેષે શિકારીનું રૂપ લઈ અર્જુનની પાસે આવ્યા અને અર્જુનને માનવાનો પ્રયત્ન કરતા એક દૈત્યને વરાહના સ્વરૂપમાં જોયો. તે વરાહનો શિકાર કરવાસાર અર્જુનને ધનુષમાં બાણ ચડાવતો જોઈ બીલે (મહાદેવજીએ) કહ્યું કે “ આ વરાહ મારો શિકાર છે તેથી તું તેનાપર બાણ ફેંક નહિ. ” તો પણ અર્જુન પોતાનું બાણ તો વરાહ ઉપર મૂક્યું અને તેજ વખતે મહાદેવજીએ પણ પોતાનું બાણ ફેંક્યું અને તે બન્ને બાણો તેને તેજ કાણે ભાગ્યાં. પછી અર્જુનને તે બીલને કહ્યું કે “ મારા શિકારપર તે બાણ માર્યું માટે તે શિકારનો કાયદો તોડ્યો છે તેથી હું તને જીવતો જવા દઈશ નહિ, ” પણ તે બીલે હસીને કહ્યું કે “ મેં વરાહને માર્યો છે તેથી તારી સાથે લડવાને હું તૈયાર છું. ” અર્જુનને પોતાના ધનુષમાં બાણો ભરીને તેને માર્યો પણ મહાદેવે હસીને કહ્યું કે તને આવડે તેવી રીતે બાણો માર, અખૂટ બાણોવાળાં બાયાંમાંથી બાણો ખૂટી ગયાં ત્યાં સુધી તેના ઉપર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા માંડી તો પણ મહાદેવજી ડગ્યા નહિ તેથી અર્જુન વિસ્મય પામ્યો, જરીથીંતે બીલને મારવામાટે અર્જુન ધનુષ લઈને ધસ્યો; પણ બીલે તે તેના હાથમાંથી લઈને બાંગી નાંખ્યું. તેણે બીલને તરવાર મારી તે પણ બાંગી ગઈ, શિલાઓ અને ટક્કો ઉઘડીને બીલને માર્યો તેને પણ તેણે સહન કર્યો. પછી તેનાપર મુક્તિના પ્રહાર કર્યો ત્યારે તે બીલે અર્જુનને મુક્તિ મારી મુદ્ધિત કરી પૃથ્વીપર પછાડ્યો. બ્યારે અર્જુન ચેતન થઈને પાંછો ઉઠ્યો ત્યારે તેણે યુદ્ધ કરતું જોડી દીધે સદશિવનું

સ્થાયી કર્યું અને મારીનું શિવલિંગ (પાર્થિવ) બનાવીને તેનાપાં પુષ્પ ચઢાવતાં તે પુષ્પ તેણે પેલા બીલના માથાપર દીધું. આથી અર્જુનને અચંબે થયો, અને એ હીલ નથી પણ સદાશિવજી છે એવો નિશ્ચય કરી તે, તેના ચરણમાં આવી પડ્યો. તેણે તેની સ્તુતિ સાથે ક્ષમા આગતાં મહાદેવજીએ પોતાના દર્શન કરાવ્યા. સાંઝે અર્જુનને દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાં. અર્જુને તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે ક્ષમા માગી. સદાશિવે. પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને અર્જુનને કહ્યું કે તારા શરીરપણાથી તથા ધૈર્યથી હું પ્રસન્ન થયો છું. તારૂં પરાક્રમ મારા સરખું જ થશે. હું તને માંડે પાશુપતાસ્ત્ર આપું છું તેના પ્રભાવથી તું માણસોને તો શું પણ રાક્ષસોને અને દેવતાઓને પણ જીતી શકશે, એમ કહી ગાંડીવ, બાણો, તથા તસ્પાર પાછાં આપતાં સદાશિવે પાશુપતાસ્ત્રના મંત્રનો ઉપદેશ આપી કહ્યું કે, “આ અસ્ત્રને દેવતાઓ પણ જાણતા નથી. આ અસ્ત્રથી ન મરે એવો ત્રેલોક્યમાં પણ કોઈ નથી. હજારો ત્રિશૂલ, ગદાઓ, અને ઝેરી નાગ જેવાં હજારો બાણો આમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.” એમ બોલી અર્જુનના શરીરપર હાથ ફેરવી સધળી વ્યથાને મટાડી તેને સ્વર્ગ પ્રત્યે જવાની આજ્ઞા કરીને મહાદેવજી અંતર્ધાન થઈ ગયા.

અર્જુનનું અમરસવતીમાં આવવું.

અર્જુન વિસ્મય પામી વિચાર કરતો હતો તેટલામાં ઈંદ્ર યમ, વરુણ અને કુબેર એ ચારે લોકપાળ અર્જુનની પાસે આવ્યા. તેઓએ અર્જુનને વરદાન આપ્યું કે “તું હીજમ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા વગેરેને જીતી શકશે, કર્ણને મારશે અને તારી કીર્તિ અક્ષય થશે. એમ કહી યમરાજાએ કાળ દંડ, વરુણે પાશ નામનું અસ્ત્ર અને કુબેરે પ્રસ્વાપન નામનું અસ્ત્ર આપ્યું. ઈંદ્રે અર્જુનને જણાવ્યું કે હે પુત્ર અર્જુન, તારે મારી સાથે સ્વર્ગમાં આવવાનું છે, તારે વાસ્તે માતલિને રથ લઈ મોકલું છું. મારે તને આપવાનાં અસ્ત્રો તું ત્યાં આવીશ ત્યારે આપીશ. આ પ્રમાણે અસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ થવાથી અર્જુને સર્વ દેવોની પૂજા કરી એટલે તેઓ અંતર્હિત થયા કે તરતજ મોટી પ્રભાવળો રથ નીચે આવ્યો. પછી જ્ઞાન પૂજા કરી તે પર્વત ન્યાં પોતે તપ કર્યું હતું તેને આશીર્વચનો કહી અર્જુન પ્રકાશમાન રથમાં બેઠો, અને ન્યાં સુધી ઈંદ્રની અમરસવતી નગરી તેના જોવામાં આવી ત્યાં સુધી, સ્વપ્રકાશમાન લોક જે મણા મોટા છે પરંતુ ઘણે છોટે હોવાથી માના દેખાય છે અને જે આ પૃથ્વી પરથી તારાઓને રૂપે જણાય છે, તેને જોતાં જોતાં તે ચાલ્યો. તેણે ઈંદ્રપુરીમાં પ્રવેશ કર્યો અને મોટા મોટા દેવોને મળીને ઈંદ્રના દરબારમાં આવી પહોંચ્યો; ત્યાં તેણે ઈંદ્રને નમસ્કાર કર્યા. જેણે તેને આલિંગન દઈ પોતાના આસનપર બેસાડ્યો,

અને પીંગાકાંઠા ઇરવી વાંસો ચાપડયો. આ નવા પરાણાને પ્રસન્ન કરવા ઇંદ્રની આજ્ઞાથી તુષુફ આદિ ગંધર્વોએ ઉત્તમ ગાન કર્યું, અને ઉર્વશી આદિ હનરો અપ્સરાઓએ અપૂર્વ નૃત્ય કર્યું. ઇંદ્રની ઇચ્છાથી ત્યાં મેડેલા મર્ચ દેવોએ અર્જુનને અપૂર્વ માન આપ્યું. ઇંદ્રે તેને દિવ્ય અસ્ત્ર આપ્યાં અને સ્વર્ગમાં રહી ચિત્રસેન પ્રાસેથી નૃત્ય, ગાયન તથા વાદ્યવની વિદ્યા શિખવાનું કહ્યું. ઇંદ્રની, આજ્ઞા પ્રમાણે અર્જુનને પાંચ વરસમાં સર્વ વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો નોપણ પોતાના ભાઈઓ વનવાસમાં ભટકતા હતા તેથી પેટિં દુખ પામતો હતો. તેણે સ્વર્ગની સર્વ રચના જોઈ અને સુધળા વિદ્યા શિખ્યો અને ગુરુ દક્ષિણામાં નિવાત કવચ, કાળકેચ અને હિરણ્યપુર-વાસી એ ત્રણ જાતના અસુરો ઇંદ્રથી જિતાતા નહીં તેને અર્જુન ઇંદ્રના રથમાં એસી ઇંદ્રે આપેલાં કિરીટ મુકટ ખારણુ કરી પાશુપતાસ્ત્રથી છતી આવ્યો અને ઇંદ્ર પ્રસન્ન થયા. ઇંદ્રપુરી છોડવાં પહેલાં જોવો અર્જુન શરીરે મજબૂત છે તેવોજ તે મનનો ખવિત્ર છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવાને ઇંદ્રે ધાર્યું. અને તેથી સ્વર્ગની ઉર્વશી નામની અપ્સરાને તેણે મોહ પમાડવાને મોકલી.

અર્જુનનું જિતેન્દ્રિયપણું-ઉર્વશીએ આપેલો શાપ.

એક દિવસ સભામાં અર્જુનનું મુખ જોતાં મહારથપવાગી ઉર્વશી પ્રેમાસક્ત થવાથી તેનું હૃદય વિધાએલું જોઈને ઇંદ્રે ઉર્વશીને આજ્ઞા આપી કે નું અર્જુનને આનંદ પમાડ. એ ઉપરથી અર્જુનને મોહ પમાડવાતે, તેને ઉતારે આવી. દ્વારપાળોએ ઉર્વશી આવ્યાની ખબર અંદર આપતાં અર્જુન આશ્ચર્ય પામ્યો અને પોતાના મનસાથે વિચાર કરતો ઉર્વશીને લેવા સામે આવ્યો. ઉર્વશીને જોતાંજ શરમિદો થઈ ગુરુ જનની પેડે ઉર્વશીનો પ્રણામ-પૂર્વક સત્કાર કરી અર્જુનને કહ્યું કે “દેવી! શું આજ્ઞા છે? હું તમારો દાસ છું” અર્જુનનાં આવાં દીન વચનોથી ચિસ્મય પામી તે બોલી કે “ઇંદ્ર મહારાજની સભામાં આપની દૃષ્ટિ મારાતરફ લાગેલી મારા જોવામાં આવી છે, સારથી હું અત્યંત કામાતુર થઈ છું. ચિત્રસેને પણ મને આપની પાસે આવવાની ભત્રામણુ કરી છે તેથી હું આવી છું. માટે મારી અભિલાષા પરિપૂર્ણ કરો” લજ્જા પામેલા અર્જુનને કાનપર હાથ મૂકી કહ્યું કે “તમે જે કહો છો તે વાતથી હું કેવળ અજ્ઞ છું. તમે ઇંદ્રને ભોગ્ય હોવાને લીધે મારે તમે માતા સમાન છો. હું તમને ઇંદ્રાણી અથવા કુંતીજેવાં ગણું છું. સભામાં મેં તમારાઉપર દૃષ્ટિ કરી હતી તે એવાં કારણથી કે તમે પૂર્વે પુરૂષા રાજના ધરમાં રહીને અમારા છ પૂર્વજોને જન્મ આપ્યો હતો, તેથી તમને અમારાં કુળનાં દાદી જણીને તમારાં ઈશનની મને અભિલાષા હતી, અને એથીજ હું આપનાતરફ દૃષ્ટિ કરતો હતો. મારેવિષે તમારે

બીજો કશો વિપરીત વિચાર લાવવો નહિ. ” ઉર્વશી બોલી કે “ અર્જુન અમે તો સ્વર્ગ લોકની વેશ્યાઓ, અમે ક્રોધની સ્ત્રીઓ નથી. માટે તમારે મને ગુરૂપત્નીને ઠેકાણે ગણવી યોગ્ય નથી. તમારા જે જે પૂર્વજો તપશ્ચર્યા આદિ સાધનોવડે આ સ્વર્ગ લોકમાં આવે છે તેઓ સૌ મારી સાથે રમણ કરે છે, તેમાં તેમને કશો ધર્મનો બાધ લાગતો નથી. માટે કૃપા કરીને મારી કામવ્યથાને શાંત કરો. ” અર્જુન બોલ્યો કે “ મારા પૂર્વજોને જન્મ આપનારાં હોમથી આપ મને તો કુંતી, માદ્રી અને ઈદ્રાણીથી પણ અધિક પૂજ્ય છો માટે આપ અહિંથી પધારો, હું આપને પ્રણામ કરું છું. આપે મને સર્વદા પુત્રજેવોજ ગણવો. ” અર્જુનનાં આવાં વચનો સાંભળી ક્રોધના આ-વેશથી ધ્રુજતી ધ્રુજતા ઉર્વશીએ અર્જુનને શાપ દીધો કે ‘ કામાગ્નિથી બળતી હું તમારી પાસે શાંતિ મેળવવાને આવી, તેનો તમે અનાદર કરો છો, માટે તમે માનરહિત થઈ “ સ્ત્રીઓના મધ્યમાં નાચનાર અને નપુંસક થઈને પ્રરશો. ” એ પ્રમાણે અર્જુનને શાપ દઈ ખેદ પામેલી ઉર્વશી પાછી ફરી. રાત્રિ વીત્યા પછી બનેલી વાત અર્જુનને ચિત્રસેનને કહી અને તેણે તે વાત ઈદ્ર પાસે કહી ઈદ્રે અર્જુનને કહ્યું કે તને ધન્ય છે. તે તારા ધૈર્ય અને આત્મ-સંયમથી ઋષિઓને પણ જીત્યા છે. ઉર્વશીએ જે શાપ આપ્યો છે, તે શાપ તારો સ્વાર્થ સાધનારો આશીર્વાચનરૂપ થઈ પડશે. કેમકે તેરમે વસ્સે તમારે ગુપ્ત રહેવું છે ત્યારે તે શાપ તને અર્થની સિદ્ધિદાયક થઈ પડશે. તે પછી તું પાછો પુરૂષપણાને પ્રાપ્ત થઈશ. એ ખુલાસાથી અર્જુન ખેદ-મુક્ત થયો.

યુધિષ્ઠિર પાસે બૃહદ્વેદ મુનિનું આવવું.

આ તરફ પોતાના ભાઈઓ અને દ્વૈપદીના વનવાસનાં દુઃખનું વારં-વાર સ્મરણ થવાથી અત્યંત ઉદ્વેગ પામીને યુધિષ્ઠિર હવે દ્વૈતવનમાંથી નીકળી સૌને લઈ કામ્યક વનમાં આવી વસ્યા. ત્યાં પણ યુધિષ્ઠિર નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા અને પોતે દૂત રમ્યાનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. વનવાસનો ચોડો સમય બાકી રહેવાથી બીજા ચાર ભાઈઓ શત્રુઓના પર ક્રોધને લીધે તથા યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહથી અર્જુનની વાટ જોતા વિચિત્ર આકૃતિવાળા દેખાવા લાગ્યા. એ અરસામાં મહા સમર્થ બૃહદ્વેદ ઋષિ તેમને મળવાને આવ્યા. પાંડવોએ ઉભા થઈ પ્રણામ કરી મધુપર્ક કરીને પૂજા કરી તેમને આસન-પર બેસાડ્યા, અને મારા દુઃખનો પાર ન આવ્યો કહી યુધિષ્ઠિર ઘણા દિ-લગીર થયા. ઋષિએ કહ્યું કે મનુષ્યોને સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ આવ્યાજ કરે છે તે ભોગવી લેવું જોઈએ. હું તમને તમારા કરતાં પણ વધારે દુઃખયુક્ત થએલા રાજાનું વૃત્તાન્ત કહીશ. જેઓમાં સત્ય, સરળતા,

અક્રોધ, મનની શાંતિ, નિર્તોદ્રિયપણું, અહિંસા, અને ઉદારતા એટલા સદ્ગુણો હોય તેમની માથે ગમે તેવું દુઃખ પડેલું હોય તો પણ પરિણામે તેમને સુખની પ્રાપ્તિ થયા વિના રહેતી નથી. તમે પણ એ બધા સદ્ગુણો ધરાવો છો, માટે તમારો અંતે જ્યજ છે. તેરમું વર્ષ વીતશે કે તમને તરત રાજ્ય મળશે એટલું કહી બૃહદશ્વે દોલાસો આપી કહ્યું કે અગાઉ નળરાજા અને તેની સ્ત્રી દમયંતીએ જે દુઃખો ભોગવ્યાં છે તે આગળ તમારું દુઃખ કાંઈજ નથી, તેને કળિય અસંત દુઃખ દીધું હતું. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેવું અગ્નિ સાંભળવાની ઇચ્છા કરી કહ્યું એટલે તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

નળ-દમયંતીનું આખ્યાન.

નળરાજા દ્વાપરના અંતમાં થએલા સૂર્યવંશી રાજા નૈષધદેશના વીરસેનનો પુત્ર હતો. એ સ્વરૂપે કામદેવ સરખો સુંદર, શાસ્ત્રજ્ઞાતા, ધનુર્વેદમાં નિપુણ અને પુણ્યશીલ હતો. એની કથા એની સ્ત્રી દમયંતીના સંબંધમાં આ પ્રમાણે છે. વીરસેનની રાજસભામાં વિદર્ભદેશના ભીમક રાજાની કન્યા દમયંતી કામદેવની મોહિનીરૂપ સ્વરૂપ નવયૌવનાનાં શૃંગાર વર્ણન થયા કરતાં તેથી નળરાજાનું હૃદય વિધાર્જનું હતું અને તેથી તે અત્યંત ઉદ્વેગ રહેતો. તે એક દિવસ વનમાં ગયો ત્યાં એણે સુંદર હંસોની પંક્તિ દીઠી. નળનાં કરકમળમાં સુક્રતામાળા જેમને એ હંસ નળના હાથ ઉપર ચડ્યો અને મનુષ્યવાણીથી બોલ્યો કે રાજા મારો ધાત ન કરીશ. દમયંતી તને મળે તેવો હું યત્ન કરીશ. નળે કહ્યું તને હું મારા પ્રાણ કરતાં વધારે ગણીશ પણ હમણાંનો હમણાં તું વિદર્ભ દેશ જઈને દમયંતીને સમજાવ. પછી હંસ દમયંતીની વાડીમાં જ્યાં તે બેઠી હતી ત્યાં ગયો. સખીજનોએ પકડવા માંગ્યો પણ તેઓના હાથમાં તે ન આવ્યો પણ જ્યારે દમયંતીએ તેને બોલાવ્યો ત્યારે તે તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે “હે રાજપુત્રી દમયંતી! હું ત્રિભુવનમાં ફરી વળ્યો છું, પણ નળરાજાના જેવો સુક્રમાર સ્વરૂપ સુંદર મેં બીજને કોઈ પુરૂષ જોયો નથી ” એ સાંભળી દમયંતી પણ પોતાના હૃદયમાં, પ્રાણવલ્લભના સમાગમના સુખનો અનુભવ લેવા નળરાજા સાથે પરણવાને લોભાર્જ અને એણે હંસને કહ્યું કે તું જ અને નળરાજાને કહે કે મેં મનથી તમને વરમાળા પહેરાવી છે, માટે મારા પિતા સ્વયંવર રચે તેમાં આપ ઉતાવળા આવજો. “ હંસે જઈ નળરાજાને કહ્યું અને થોડા દિવસ પછી ભીમકને ત્યાંથી સ્વયંવરનું નળને તેડું આજ્યું. એવું બન્યું કે નારદમુનિએ ઇંદ્રની સભામાં દમયંતીનાં અત્યંત વખાણ કરેલાં તેથી ઇંદ્ર, યમ, અગ્નિ અને વરુણ એ ચારે સ્વયંવરમાં આવતા હતા. વાટમાં નળરાજા મળ્યા તેને ઇંદ્રે કહ્યું કે લોકમાં તું પુણ્ય

શીલ અને સત્યવાન કહેવાય છે માટે તારે પોતાનો સ્વાર્થ છોડી દઈ અમારા દૂતરૂપે થઈ સર્વોગસુંદરી દમયંતીને એવો બોધ કરવો કે જેથી તે અમારામાંના એકને વરમાળા આરોપે. નળે કહ્યું “અંતઃપુરમાં મારાથી કેમ જવાશે?” ત્યારે ઇંદ્રે કહ્યું કે “એક દમયંતી વગર બીજું કોઈ તને દેખશે નહિ.” પછી નળ અંતઃપુરમાં ગયો એટલે મુખ્ય જોતાંવારને દમયંતીએ બોલ્યું કે એજ મારો પ્રિયતમ છે. આથી રંકને નિધિ મંળ્યો હોય અને તે જેમ પ્રસન્ન થાય તેમ તે હર્ષરૂપી સાગરમાં ડુબી ગઈ. તેનું શરીર આનંદની લહેરમાં રોમાંચિત થયું. નિષધરાજાએ તેને ઘણીવાર જોઈને તુરતજ બાણે અમૃતના સરોવરમાં ડુબી ગયો હોય તેવો આનંદમગ્ન થઈ પોતાનું ખરું નામ કહ્યું અને બોલ્યો કે “હું ઇંદ્ર, યમ, અશ્વિ તથા વરુણનું દૂતત્વ કરવા આવ્યો છું તેઓ તારાં સૌદર્યઉપર આસક્ત છે. માટે એ ચારમાંથી એકને તું વરમાળા પહેરાવ.” દમયંતી હર્ષથી પ્રદુક્ષિત વદને બોલી કે “ધનુષમાંથી બાણ છૂટ્યું તે પાછું કેમ ફરે? મેં ઘણા દિવસ થયા માંડે મન તમને સમર્પ્યું છે, તે બીજા કોઈ તરફ હવે જનાર નથી.” “બન્નેએ અન્યોન્ના દર્શનનું સુખ અનુભવ્યું કે સુકુમાર અંગના મદનના કર સપાટા સાથે મંદિરમાં જઈ એકાંતમાં વિચાર કરી દમયંતી બોલી કે મારા સુભાગ્યથી આપ મહાભાગ આજ અહીં પધાર્યા માટે હવે આપનો શું વિચાર છે, એમ કહી દમયંતીએ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો કે “તમારા વગર બીજા પુરૂષ મારે મન પિતા, ભાઈ અથવા પુત્ર સરખા છે. પછી નળે દેવતાઓ પાસે આવીને વર્તમાન કહ્યું. આ પછી સ્વયંવરમાં તે ચાર દેવતાઓએ નળનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું તેથી દમયંતી વિચારમાં પડી અને પછી દેવના ચિન્હના ઉપર લક્ષ રાખી જોયું તો તે દેવતાઓ અંતરિક્ષ આસને હતા અને નળ પૃથ્વી ઉપર હતો. તરતજ દમયંતીએ નળને વરમાળા પહેરાવી દીધી. પછી તે દેવતાઓ નળદમયંતીને આશીર્વાદ દઈ ચાર વર આપી અંતર્હિત થયા; નળે કહ્યું કે સુંદરી! તું સર્વ દેવતાઓની સમક્ષ મને વરી છે, માટે મારા શરીરમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી હું તારામાં પ્રીતિ રાખીશ એમ કહી દમયંતીને લઈતે પોતાને નગર ગયો. ઘણે દિવસે દમયંતીને ઇંદ્રસેન કુંવર અને ઇંદ્રસેના કુંવરી એમ બે સંતાન થયાં. આની પહેલાં એટલે સ્વયંવર થઈરહ્યા પછી કળિ સ્વયંવરમાં આવ્યો હતો તેને ઇંદ્રાદિએ કહ્યું કે “દમયંતી તો નળને પરણી ચુકી.” ત્યારે તેણે નિશ્વાસ નાખી ઘણો ખેદ કર્યો અને પછી અત્યંત ક્રોધે ભરાઈ નળ દમયંતીને અતિ દુઃખ દેવાનો વિચાર કરીધો. એણે ધર્માત્મા નળના પિત્રાદિ ભાઈ પુત્રકરને નળ સાથે ધૂત રમવાને બોલ્યો અને કુપ્તહિ ઉત્પન્ન થવાથી ધૂતમાં નળ રાજ્યપાટ વગેરે સર્વસ્વ હાર્યો ત્યારે એણે પોતાનાં બન્ને છોકરાંને તેને મોશાળ ભીમક પાસે મોકલાવ્યાં. તેનો સારથિ

વાપ્સેય વૃક્ષોમાં અયોધ્યામાં ઋતુપર્ણ રાજા પાસે નોકર રહ્યો. બ્યારે પુષ્કરે કહ્યું કે દમયંતીની હોડ કરી ઘૂત રમ ત્યારે નળે તે સાંભળ્યાં કીધું. અને ઘૂત રમતાં બંધું હારી ખેડો. પછી પુષ્કરે તે બંનેનાં વસ્ત્રાભૂષણ હરી લીધાં અને કહ્યું કે મારા શેહેરમાંથી નિકળો. તેણે ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે જોઓ નળ સાથે ભાષણ કરશે તેને તત્કાળ શિક્ષા કરવામાં આવશે. એ ઉપરથી નળ દમયંતી અકેકજ વસ્ત્રે શહેર બહાર ત્રણ દિવસ નિરાહાર રહ્યાં. કોઈ બારણે ઉભું ન રાખે અને કોઈ ભાષણ ન કરે. ચોથે દિવસે બંને વનમાં ગયાં, ત્યાં એક પુષ્ટ બૃગન્નજરે પડ્યો. નળ તેને પકડવા જેમ જેમ પુકે પડ્યો તેમ તેમ તે દૂર જતો જાય તેથી નળે તેને ફસાવવા પોતાનું પહેરવાનું વસ્ત્ર તેના પર નાખ્યું એટલે તે વસ્ત્ર સહિત ઉડી ગયો અને નળ નમ્ર થઈ રહ્યો. પક્ષીએ ઉડતાં નળને કહ્યું કે હું પુષ્કરની તરફનો છું અને તારું વસ્ત્ર લઈ જાઉં છું. નળ ક્ષુધાથી પીડિત દીન વદને આમ તેમ જોતો હતો એવામાં કળિ મન્થરે એક પાસેના સરોવરની બહાર પડ્યો. એને જોતાંજ નળે તેને માર્યો અને દમયંતીના લાગમાં આપ્યો. એ તેને ઘોવા તળાવની પાસે ખેડી અને મન્થના મ્હોમાં આંગળી ધાલી દુર્ગંધિ કહાડવા જાય છે એવામાં આંગળીમાંથી અમૃત સ્વાદ થયો અને મન્થ સજીવન થઈ સરોવરમાં જતો રહ્યો. દમયંતીએ બહીલે મ્હોડે બનેલી વાત નળને કહી. એણે તે ન માન્યું અને એજ ખાઈગઈ એમ જાણી મનમાં તેનો ધણો તિરસ્કાર કર્યો, પછી દમયંતીએ પોતાનાં વસ્ત્રોનો એક ભાગ નળને પહેરવા કહાડી આપ્યો. સૂર્યાસ્ત થયો એટલે એક વૃક્ષ નીચે આવી નળે કહ્યું કે “સતી ! હવે પ્રાણનો નિર્વાહ શી રીતે કરવો ? મને કંઈ સૂઝતું નથી. તું તારે પિયર જા. આ રસ્તો તે તરફ જાય છે. પ્રાણપ્રિયે ! તું ત્યાં જઈશ તો સુખી થઈશ.” પતિનાં આવાં વચન સાંભળી દમયંતી બ્યાકુળચિત્તે નેત્રમાં આંસુ લાવી બોલી;—“પ્રાણનાથ ! આવાં વચનથી મારું હૃદય ખેદ પામે છે, આપે રાજ્ય અને સર્વ સંપત્તિ છોડી દીધી. વસ્ત્રવગરના ભૂખથી પીડાઓ છો, તે વખતે આપની સેવામાં હાજર રહી દુઃખમાં ભાગ લેવાને બદલે, આ ઘેર અરણ્યમાં આપનો ત્યાગ કરી, મારા પિતાને ઘેર કેમ જાઉં ? પુરૂષને દુઃખને વખતે ધીરજ આપનાર, દુઃખરૂપી રોગ મટાડનાર અને દીલાસો આપનાર સ્ત્રીજ છે; સ્ત્રીને પતિ પ્રાણ અને જીવનહાર છે. તો હું પતિરૂપી પ્રાણનો શી રીતે ત્યાગ કરી શકું ? હું તમને છોડીને એક ડગલું પણ દૂર કેમ જઈ શકું ? માટે હું તમને કદી છોડી જનાર નથી.” નળે કહ્યું, “હે સાધ્વી ! તું કહે છે તેમજ છે, તું શા માટે ચિંતા કરે છે ? હું મારા આત્માનો ત્યાગ કરીશ, પણ તારો ત્યાગ નહિ કરું.” પછી થાકથી નિદ્રા આવવા લાગી. તેથી બંને સૂતાં. દમયંતી નિ-

દ્રાવણ થઇ ગઇ, પણ નળને કંઈ આવી નહિ. તેને વિચારો! વિચારો આવવા લાગ્યા. ચિંતાયુક્ત થઇ તેણે મન સાથે વિચાર કર્યો કે મારે સાંઠે કેમ થાય? મારી પ્રિયપત્ની મારે સાંઠે દુઃખ ભોગવે છે. તેનો હું ત્યાગ કરું તો તે તેને પીયર નય. જો એ મારી સાથે આવશે તો નક્કી દુઃખી થશે. માટે તેનો ત્યાગ કરું તો તે સુખી થાય," આ પ્રમાણે તેને કળિયુગના પ્રવેશથી સૂઝ્યું, તે તેણે મન સાથે નક્કી કર્યું. વળી વિચાર્યું કે દમયંતી મારામાં શ્રીતિમાન છે, તે મહા ભાગ્યશાળી યશસ્વિની અને મહાસતી છે, માટે તેને કોઈ પુરૂષ હેતરી શકશે નહિ. આવો વિચાર કરી તેના સામું નજો જોયું તો તેની પૂર્વ સ્થિતિનો વિચાર તેને આવ્યો અને એથી તે ધણું દુઃખ પામવા લાગ્યો. એણે વિચાર્યું કે એને છોડીને હું જતો રહું તો મારે એનું દુઃખ જોવું ન પડે. એટલામાં કળિ પાણીરૂપે નીચે પડ્યો અને નજો અર્ધ વસ્ત્ર કાપી દમયંતીથી છુટો થઇ ચાલવા માંડ્યું. "અરે મારી પ્રિય સ્ત્રીની સર્વ દેવતાઓ રક્ષા કરો" એમ બોલતો તે આંસુ ઢાળતો ચાલ્યો ગયો.

દમયંતીએ જાગીને જોયું તો નળ અર્ધ વસ્ત્ર કાપી જતો રહેલો હતો. એથી તે મૂંઝા ખાઇ પડી. પછી કેટલીકવારે સાવધ થઇ નળને પોકારતી તે વનમાં ભટકવા લાગી. માર્ગમાં એક અજગર મોઢું વકાશી પડ્યો હતો તેના મુખમાં તેનો પગ પડવાથી તેણે તે સાથળસૂધી ગળ્યો. વિષ શરીરે ચડવા લાગ્યું. જોયો તે પોતાના પતિનો શોચ કરે છે, તેવો પોતાના પ્રાણનો શોચ કરતી નથી. તે તો આવી સ્થિતિમાં પણ "ઓ નાથ? ઓ નળ! કેમ બોલતા નથી? પ્રાણધાર! તમે ક્યાં ગયા?" આમ પોકાર કરે છે. તે શબ્દ એક પારાધીએ સાંભળ્યા. તે સાંભળતાં જ પાસે આવીને જીએ છે, તો સ્ત્રીને અજગરે સાથળ સુધી ગળેલી છે. આ જોઇ કુહાડીના ધાથી અજગરને મારી સ્ત્રીને મુકાવી, ઘણી આશ્વાસના કરી તેણે તેનું વૃત્તાંત પૂછ્યું. દમયંતીએ સર્વ કહ્યું તેને અર્ધ વસ્ત્ર પહેરેલું જોઇ તથા એનું અત્યંત રૂપ જોઇ તે પારાધિ કામાતુર થયો અને આલિંગન કરવા જતો હતો તે વેળા દમયંતીએ તેને બહુ સમજાવ્યો પણ ન માન્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે નળરાજા વગર મનથી પણ બીજાનું ચિંતન ન કરતી હોઉ તો આ પારાધી પ્રાણરહિત થઇ પડે. એમ શાપ દઈ તેને બાળી ભસ્મ કર્યો. દમયંતી ઉત્તર પંથે જવા લાગી તો માર્ગમાં મહાતાપસને દીકરા અને એને તેણે નળસંબંધી જ્યારે પુછ્યું ત્યારે તાપસે કહ્યું કે તને તારા સ્વામિનો મેળાપ હવે વેહેલો થશે. આગળ ચાલતાં દમયંતીને નદી તીરે કેટલાક સોદાગરો મળ્યા તેઓના સંઘમાં તે રાતે રહી. એવામાં એવું બન્યું કે ત્યાં વનમાં હાથીઓનું ટોળું પાણી પીવા આવ્યું તેઓએ સર્વનો સંહાર

કરવા માંડ્યો. એટલે સહુ નહાસવા લાગ્યાં. દમયંતી નહાસતી એક વનમાં આવી અને સવાર થયું એટલે કેટલાએક સોદાગરોની પાછળ તેણે ચૈદ્યવસુ પુરીમાં આવીને નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, અહીંના રાજા સુખાહુની માએ તેને દીડી અને પછી પાસે બોલાવી તું કોણ છે એવું પૂછ્યું. દમયંતીએ પોતાનું નામ જણાવ્યા વગર કેટલીક વાત કહી. પછી રાજમાતાએ કહ્યું કે તું અહીં રહે. દમયંતી બોલી કે “ હું કોઈનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન ન કરું, પાદ-પ્રક્ષાલન ન કરું અને કોઈ સાથે ભાષણ ન કરું એવું થાય અને મારા પતિની બોળ કરાવો તો રહું.” રાજમાતાએ તે કબૂલ કર્યું અને પુત્રી પ્રમાણે ગણવાનું વચન આપ્યું. પછી દમયંતી સુનંદા નામની રાજકન્યા સાથે અહીં રહી.

દમયંતીને છોડી નળ ચાલતો થયો હતો તેણે પ્રથમ તો વનમાં અતિ ભયંકર દાવાનળ બળતો દીડો અને કોઈની ચીસ સાંભળી, એટલે અંદર જઈ જોયું તો ત્યાં એક મોટો નાગ બળતો હતો. નાગે નળને કહ્યું કે મારું નામ કર્કેટક છે અને હું નારદના શાપથી અહીંયાં બળ્યા કરું છું પણ નારદે મને કહ્યું છે કે નળરાજા તને છોડવશે માટે મને મુક્ત કર. પછી નળે તેને ઉચકી ખાંધ ઉપર નાખ્યો અને નીચે મુકવા જાય છે એટલામાં તેણે નળને હાથે દાંખ દીધો, એની વિચિત્રાળાથી નળ કાળો અને કુરૂપ થઈ ગયો. કર્કેટકે નળને કહ્યું કે તમે અયોધ્યાના ઋતુપર્ણ રાજાના બાહુક સારથિના નામથી રહેજો. તમારું રૂપ છુપાવવા મેં દાંખ દીધો છે. આમ બોલી એક વસ્ત્ર આપી કહ્યું કે તમારી અવધ પુરી થાય એટલે આ વસ્ત્ર મારું સ્મરણ કરી પહેરજો એટલે તમારું રૂપ પૂર્વવત્ થશે અને દમયંતી તથા રાજ્ય પાછાં મળશે. પછી નળ કેટલેક દિવસે અયોધ્યાના ઋતુપર્ણ રાજાને ત્યાં ગયો અને બાહુક નામ ધારણ કરી કહ્યું કે હું નાગનો સારથિ છું અને અશ્વમંત્ર જ્ઞાતું છું. ઋતુપર્ણે એને સર્વ સાન્નિધ્યોનો ઉપરી કરી અશ્વશાળામાં રાખ્યો. તેના હાથ નીચે વાળેલ તથા કપડાને રાખ્યા. અહીં એ નિત્ય રાતે દમયંતીને સંભારી વિલાપ કરે. બીજા સાન્નિધ્યોએ તેને એમ કરવાનું કરણ પુછવાથી નળે કહ્યું કે કોઈ બેદ-ગુહિ માણસ પોતાની રત્ન જેવી સ્ત્રીનો વનમાં ત્યાગ કરી જતો રહ્યો અને પછી તે મૂર્ખ શોક કરવા લાગ્યો તેની રીતે હું. સહજ કરી દેખાડું છું.

આ તરફ દમયંતીના પિતાએ દેશો દેશ નળ દમયંતીને શોધવા આ-હારો મોકલ્યા હતા તેમાં સુદેવે ચૈદ્યવસુપુરીમાં દમયંતીને ઓળખી. દમયંતીએ પણ તેને ઓળખ્યો અને પછી એ રડી પડી. સુનંદાએ વિસ્મિત થઈ સુદેવને દમયંતીવિષે પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે એ તારી માસિયણ બહેન

દમયંતી છે. પછી સહુએ તેને પ્રથમ ન ઓળખી તેનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને દમયંતી સંવેનો ઉપકાર માની સુદેવ જોડે પોતાના પિતાને ઘેર ગઈ. અહીંથી દમયંતીએ નળની શોધ કરવા આલ્લશો મોકલ્યા હતા તેમાંથી પ-
 ર્ણાદ નામનો વિપ્ર જે બોલતો કે હે કપટી! વનમાં અર્ધું વસ્ત્ર કાપી સતેલી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી ગયા, એ ઘટિત નહોતું કેમકે પતિએ સ્ત્રીનું ભરણપોષણ અને રક્ષણ કરવું જોઈએ. તે આમ સમાચાર લાવ્યો કે તમારી સૂચના પ્ર-
 માણે મારું બોલવું સાંભળી માત્ર એક અયોધ્યાનો રાજસારથિ નામે બાહુક ધણો શોક કરવા લાગ્યો. પછી દમયંતીએ સુદેવને ઋતુપર્ણ પાસે મોક-
 લ્યો અને કેહેવરાવ્યું કે દમયંતી ફરીથી સ્વયંવર કરે છે. અને કાલે પ્રાતઃ-
 કાલે મૂર્ત્ત છે માટે જે રાજા વહેલો આવશે તેવરમાળ પેહેરશે. ઋતુપર્ણ રાજાએ બાહુકને બોલાવી તે વર્તમાન કહ્યું. રાજાને પોતાનો સ્વામી જાણી બાહુક બો-
 લ્યો કે સૂર્યોદય પહેલાં હું તમને ત્યાં પહોંચાડીશ. પછી બાહુકે મુગ્ધાસ જેવા અશ્વ જોડી રથ તૈયાર કર્યો. ઋતુપર્ણે તે જોઈ પુદ્ગ અશ્વ જોડવાનું કહ્યું. બાહુક કેહે કે લાથી મોટો હોય છે અને સિંહ નહોતો હોય છે, માટે શું લાથી સિંહ કરતાં બળવાન છે? એમ કહી બીજા ન જોડવાનો આગ્રહ જણાવતાં ઋતુપર્ણે રથમાં બેઠો અને બાહુકે અશ્વના કાનમાં મંત્ર બોલ્યો કે તે પવન વેગે ઉડ્યા. માર્ગમાં રાજાનું વસ્ત્ર પડી ગયું ત્યારે તેણે બાહુકને રથ ઉભો રાખી તે લાવવાનું કહ્યું. -બાહુકે કહ્યું કે તે વસ્ત્ર હવે દશ યોજન દુર રહ્યું છે. એવામાં ત્યાં એક બેહેડાંનું ઝાડ જોઈ રાજાએ ગણિત કરી તેનાં પાંદડાં અને ફળ કેટલાં છે તે કહી આપ્યું. આ જોઈ બાહુક વિસ્મિત થયો. ઋતુપર્ણની ઇચ્છાથી બાહુકે તેને અશ્વમંત્ર આપ્યો અને પોતે તેની પાસેથી ગણિત વિદ્યા લીધી. ગણિત વિદ્યાના પ્રવેશથી નળરાજાના અંગ-
 માંથી કળિ નિકળી મૂર્તિમંત ઉભો રહ્યો અને કહ્યું કે મેં તમારો બહુ છાપ કર્યો છે માટે જે તમારી કથા સાંભળશે તેને હું નહીં પીહું. આમ કહી ક-
 ણિયે બેહેડાંના ઝાડમાં પ્રવેશ કર્યો. બાહુકે રથ હાંક્યો અને વિદર્ભ જઈ પહોંચ્યો. દમયંતી આદિએ રથની ગતિ જોઈ જાણ્યું કે તે નળરાજા છે. ઋતુપર્ણે ત્યાં સુનકાર જેવું દીહું પણ લીમકરાજાએ તેનું ઘણું સન્માન કર્યું. નળ (બાહુક) અશ્વશાળામાં ઉતર્યો. અહીં દમયંતીએ તેની પ-
 રીક્ષા કરવા કેશિની નામની દાસી મોકલી અને એણે બાહુકને નળ રા-
 જાના સમાચાર જાણતા હોતો કહ્યો એમ પુછ્યું. બાહુકે ઉત્તર દીધો કે તે કાયા કુરૂપ કરી કોણ જાણે ક્યાં ગુપ્ત રહ્યો હશે! એ ઉત્તર દમયંતીએ સાંભળ્યો એથી તેણે દાસીને કહ્યું કે એને કંઈ અગ્નિ પાણી આપશો નહીં અને આ બાળકોને લઈ ત્યાં બેસી એની ચિકિત્સા કરો. દાસી બન્ને બા-

બાળકોને લઈ જતાં ગર્ભ અને બાહુકે તેઓને દીકાં એટલે તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને પછી તેણે બાળકોને છાતી સાથે અત્યંત ચાંપ્યાં. બાહુકે દારી ને કહ્યું કે મારાં બાળકો મને સાંભળવાથી મેં એમને ચાંપ્યાં. બ્યારે બાહુકે કારા કુંભને મંત્રવડે જળથી ભર્યો. અને ખડને પુકડી અગ્નિ પ્રગટ કર્યો ત્યારે દમયંતીને નિશ્ચય થયો કે તેજ પુણ્યશ્લોક નળરાજા છે. પછીએ વાત પોતાની માને કહી નળને મેહેલમાં બોલાવ્યો. લીમકે એ સર્વ વર્તમાન રાણીથી જાણી બાહુકને સંભામાં બોલાવ્યો ત્યાં એ પોતાના વિવાહ સભારંભનું જ્ઞાન જોઈ ઘણો ખેદ પામ્યો. અને નીચું ધાલી બેઠો. એવામાં આકાશવાણી થઈ કે હે નળરાજા ! હવે તમારૂં રૂપ પ્રગટ કરો. નળે કઢોટક નાગનું રમરણ કરી તેનું આપેલું વસ્ત્ર પહેર્યું કે તે પૂર્વરૂપ થઈ રહ્યો. દમયંતી આદિ સર્વ અત્યંત પ્રસન્ન થયાં અને ઘણાંક દાન ધર્મ કર્યાં. પછી નળરાજા ઘણાંક મોટા સૈન્ય સાથે દમયંતી સહિત પોતાના દેશમાં આવ્યા અને પુષ્કળને આદર સહિત બોલાવી કહ્યું કે મારી સાથે દૂત (ગુગડું) રમો અથવા યુદ્ધ કરો. નળરાજાએ દૂત રાણી સર્વસ્વ પાછું જીતી લીધું અને પુષ્કરની દયા જાણી તેને એક ગામ આપ્યું. અને પોતે સ્વસ્થપણે ધર્મશાસ્ત્ર કરી કેટલેક કાળે સતી દમયંતી સહિત સ્વર્ગે ગયા.

ઉપર પ્રમાણે કથા સંભળાવ્યા પછી અૃહુદન્ધ્રે બોલ્યા કે તમે પાશાની રમતમાં કુશળ એવા કૌરવો ફરીથી તમને દૂત રમવા બોલાવશે એમ શંકા રાખીને ત્રાસ પામતા હો તો હું તે તમારા ત્રાસને નિવૃત્ત કરીશ. કારણ હું પાશાની વિદ્યા તમને આપીશ. એમ કહી યુધિષ્ઠિરને તે વિદ્યા આપી ઋષિ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

અર્જુનનો વિજય સંદેશો અને પાંડવોની તીર્થ યાત્રા.

યુધિષ્ઠિરાદિ ભાઈઓ તથા દ્રૌપદી રાત દિવસ અર્જુનનું ચિંતન કરવા લાગ્યા. એવામાં એક દિવસ ધૌમ્ય મુનિપાસે પૃથ્વીનાં પવિત્ર ક્ષેત્રોના મહિમાનું શ્રવણ કરતાં હતાં ત્યાં લોમશ મુનિ આવ્યા તેનું સન્માન કરી આગમન કારણ પૂછતાં મુનિએ કહ્યું કે, હું ઈંદ્રના દર્શન માટે ઈંદ્રના લોકમાં ગયો હતો અને હાલ ત્યાંથીજ આવું છું. અર્જુન ઈંદ્રની પાસે તેના આસનપર બેઠેલા મારા જોવામાં આવ્યો, ત્યાં તે સુખમાં છે, જે કાર્યને માટે ગયો છે તે કાર્ય સિદ્ધ થયું છે. એવો ઈંદ્ર તથા અર્જુનને સંદેશો કહાવ્યો છે તે કહેવાને હું તમારી પાસે આવ્યો છું. ઈંદ્રે કહાવ્યું છે કે અર્જુન હવે થોડો વખત મારી પાસે રહી તમારી પાસે આવશે. વળી તે બન્નેએ મને ભલામણ કરી છે કે તમે પાંડવોને યાત્રા કરવા સાર તેડી જાઓ અને તેમનું સારી રીતે રક્ષણ કરજો.

પાંડવોની તીર્થ યાત્રા.

પોતાના પ્રિય ભાઇ અર્જુનનો ઘણે દિવસે કુશળતાનો સંદેશો અને ધારેલા કામમાં મળેલો વિજય સાંભળીને પાંડવોને બહુજ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. ઈંદ્રની ઇચ્છા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે તીર્થ યાત્રા કરવા ઇચ્છાખતાવી અને લોભશ તથા ધૌમ્ય એ બે મુનિઓ, થોડાક બ્રાહ્મણો, પોતાના ભાઇઓ, દ્રૌપદી, ઈંદ્રસેન આદિ નોકરો અને પરિચારકોને સાથે લઈ યુધિષ્ઠિર તીર્થયાત્રા કરવા કામ્યક વનમાંથી નીકળી પડ્યા. માર્ગમાં જે જે તીર્થો અને ક્ષેત્રો તથા આશ્રમો આવ્યા તે સર્વનાં મહાત્મ્ય લોભશ મુનિને મોઢેથી સાંભળી ત્યાં સ્નાન દાન કર્યા અને ત્યાં વસનારા મહાત્માઓનો સમાગમ કર્યો. પ્રભાસમાં ખાર દિવસ રહેતાં શ્રીકૃષ્ણ તથા સાત્યકિ વગેરે સર્વ યાદવો મળવા આવ્યા. પાંડવોની સ્થિતિ જોઈ તેમને આંસુ આવ્યાં. અરસપરસ કુશળપુછી યુધિષ્ઠિરે પોતાના તથા અર્જુનના પ્રવાસની હકીકત કહી. આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી પાંડવો તથા યાદવો જુદા પડ્યા. તે પછી માર્ગમાં ઉશીનર વગેરે તીર્થો આવી ગયા પછી સમંગા નામની નદી આવતાં યુધિષ્ઠિરે તેનો મહિમા પૂછવાથી લોભશ મુનિએ નીચેની કથા કહી સંભળાવી.

અષ્ટાવકનું ટુંક આખ્યાન.

ઉદ્દાલક ઋષિએ પોતાની પુત્રી સુજાતા પોતાનો કહોડ નામે વિદ્વાન વિદ્યાર્થી જે વિદ્યાભિમાની, મગર, હઠીલો, અને કર્મનિષ્ઠ હતો તેને પરણાવી હતી. સુજાતા ગર્ભિણી હતી અને કહોડ વેદાધ્યયન કરતા હતા, ત્યારે ગર્ભ બોલ્યો કે આ બોલું છે અને આમ જોઈએ એ ઉપરથી કહોડ તેને શાપ દીધો કે તું દ્વિજસંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યા વગર બોલે છે માટે તું આઠ દેકાણેથી વાંકો અવતરીશ. પછી ઉદાસ થઈને કહોડ ધન લેવા માટે દેશાટન કરવા નીકળી પડ્યો. ધરતો ધરતો જનક વિદેહીને ઘેર ગયો. વરુણનો પુત્ર બંદી પોતાના પિતાએ આરંભેલા યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો જોઈએ તે લેવા માટે જનકને ઘેર આવી રહેલો હતો, અને પૃથ્વીપરના બ્રાહ્મણોએ પાતાળમાં વરુણને ઘેર જવાની ના પાડવાથી બંદીએ એવી યુક્તિ રચી હતી કે જે બ્રાહ્મણ જનકને ઘેર આવે તેની સાથે વાદ કરીને તેને હરાવવો અને હારે એટલે જળમાં નાખવો કે જેથી વરુણના અનુચરો તેને વરુણના યજ્ઞમાં લઈ જાય. એવી રીતે ઘણાક બ્રાહ્મણોને બંદીએ પોતાના પિતાના યજ્ઞમાં મોકલ્યા હતા જેઓ ત્યાંથી પાછા આવી શક્તા નહોતા. કહોડ જનકને ઘેર ગયો એટલે બંદીએ તેની પણ એ દશા કરી. કહોડના ગયા પછી જન્મેલો અષ્ટાવક ન્યારે મોટા થયો ત્યારે તેને ઉદ્દાલકે યજ્ઞપીઠ સંસ્કાર આપ્યો અને વેદશાસ્ત્રાધ્યયન કરાવ્યું. એક દિવસે અષ્ટાવક

અને ઉદાસનો પુત્ર શ્વેતકેતુ એ બને ઉદાસકના ખોળામાં બેઠા હતા ત્યાંથી શ્વેતકેતુએ તેને ઉઠાડી મુખ્યે, એમ કહીને કે મારા પિતાના ખોળામાં તું કેમ બેસે છે ? એ ઉપરથી અષ્ટાવકે માને પુછ્યું કે મારા પિતા કોણ છે ? માએ અત્યંત કચવાઈ સર્વ વાત કહી. તે સાંભળી બાર વરસના અષ્ટાવક પોતાના પિતાની ખોળાને માટે નિકળ્યા અને મિથિલાપુરી આવી પહોંચ્યા. અહીં જાણવામાં આવ્યું કે મારા બાપને કોઈ બંદી નામે જનકના મિત્ર વાદમાં હરાવી પાતાળમાં મોકલેલા છે. ત્યારે તે પોતાની ઉમ્મરના પોતાના મામાને સાથે લઈને જનકને ઘેર ગયો અને બંદીને વાદમાં હરાવ્યો. વાદમાં બંદીને અગ્નિમાં નાખવો એવી અષ્ટાવકની સરત હતી પણ તેવામાં વરૂણનો યમ પૂરો થવાથી બીજા સાથે કહોડ નીકળી આવ્યો. તેને મળ્યા પછી સઘળા ઋષિથી સન્માન પામેલો અષ્ટાવક ઘેર ગયો. ઘેર આવ્યા પછી પુત્રને શાપ દીધાનો પશ્ચાત્તાપ કરી કહોડે અષ્ટાવકને કહ્યું કે મધુખીળા નદીમાં સ્નાન કર એટલે તારું અંગ સમું થશે. અષ્ટાવકે તે નદીમાં સ્નાન કર્યું ને તેની દિવ્ય કાયા થઈ. તે દિવસથી તે નદીનું નામ સમંગા પડ્યું. અષ્ટાવકે રચેલો અધ્યાત્મ વિદ્યાનો અષ્ટાવક ગીતા નામે ગ્રંથ ઘણો ઉત્તમ છે તેથી તથા બીજા બ્રહ્મજ્ઞાનના ગ્રંથોથી તેણે જનકરાજને બ્રહ્મજ્ઞાન સમજાવ્યું હતું. આ કથા સાંભળી યુધિષ્ઠિર બહુ રાજ થયા.

ઘટોત્કચે આપેલી મદદ.

પછી પશ્ચિમ તરફનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં ફરી તેઓ ઉત્તરમાં આવ્યા ત્યાં ઘણાં તારીયાંમાં થઈ હિંમલયમાં બદરિકાશ્રમના સમીપ વનમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યારે મુનિઓએ જણાવ્યું કે આપણે કૈલાસ પર્વતની નજીકમાં આવ્યા છીએ. હવે ત્યાં અને મંદરાચળમાં બહુ સાવચેતી રાખજો. અહિં ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો તથા કિંપુરો ઘણા વસે છે અને સ્થળો પણ વિપત્તિ છે. એથી યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીનું રક્ષણ કરવા ભીમને ભલામણ કરી. લોમશ મુનિના જણાવ્યા પ્રમાણે એ ગંધમાદન પર્વતનાં તપસ્વીઓથીજ નજીક શકાતું, માટે તેઓ સૌ તપસ્વી બન્યાં આગળ ચાલતાં તેઓ સુબાહુના દેશમાં આવ્યાં, રાજ્યએ તેમનું સન્માન કર્યું. ત્યાંથી જોતાં જોતાં ગંધમાદન પર્વતમાં જવા યુધિષ્ઠિરની ઇચ્છા પ્રમાણે ભીમે ઘટોત્કચનું સ્મરણ કર્યું કે તે કેટલાક રાક્ષસો સાથે આવીને ઉભો. ભીમે પુત્રને કહ્યું કે આ તારી આ દ્રૌપદીને ખાંધપર બેસાડી અમારા સમીપમાં ચાલ્યો આવ. પછી દ્રૌપદીને તથા બીજા સર્વને ખાંધપર બેસાડી તેઓ થોડાજ વખતમાં બદરિકાશ્રમમાં પહોંચ્યા. આ જગ્યા ખરેખર દેવભૂમિજ હતી. ત્યાં વસતા ઋષિઓએ યુધિષ્ઠિરનો ઘણો સત્કાર કર્યો, ત્યાં પવિત્ર સ્નાનો તથા દર્શન કરીને સૌ અતિ

આનંદ પામ્યા અને તેઓ થોડો સમય શાંતિથી સુખે રહ્યા.

હનુમાને ભીમનો ઉતારેલો ગર્વ

એક દિવસે ઇશ્વાન ખૂણમાંથી વાતો વાયુ એક દિવ્ય હજાર પાંખ-
ડીવાળા કમળના પુષ્પને ઘસડી લાવ્યો, જે સુગંધી, સુંદર કમળ પુષ્પને જ-
મીનપૂર પડેલું જોઈ દ્રૌપદી હર્ષ પામ્યાં અને તેવાંજ ખીજાં કમળો લાવી
આપવાને ભીમને કહ્યું. ભીમ દ્રૌપદીને રાજ્ય રાખવાની ઇચ્છાથી તે દિશા
તરફ હિમાલય પર્વતની પેલી મેર ગયો. ભયંકર અસંખ્ય પ્રાણીઓને મારી
હાલવીને પોતાનો રસ્તો કરતો કરતો છેવટે તે કેળના વનમાં પહોંચ્યો જેમાં
થઈને એક સાંકડે રસ્તે ગયો; તે રસ્તે થઈને ક્રોધ મૂર્ત્યુ લોકનો માનવી
જઈ શકે નહિ તેથી હનુમાન જે ભીમની પેઠે વાયુપુત્ર હતા અને તે
પોતાના ભાઈની સેવા બળવવાની ઇચ્છા રાખતા હતા તે આ જવાના મા-
ર્ગને રોકીને સૂતા હતા. હમેશની પેઠે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર એવો ભીમ તે
જગ્યાએ આવી પહોંચ્યો અને સુતેલા વાનરરૂપ હનુમાનને જગાડવાને સિં-
હના સરખી ગર્જના કરી. હનુમાને પોતાનાં નેત્ર કિંચિત ઉઘાડીને કહ્યું કે
તેં મને શા માટે આવી રીતે જગાડ્યો ? તેણે તે મગરૂપ યુવાન યોદ્ધાને
કહ્યું કે તારી આગળનો રસ્તો દેવોનો છે અને ત્યાં તપસ્વી લોકોજ જઈ
શકે છે. ભીમે પોતાનું નામ તથા કુળ કહી બતાવીને હનુમાનને પૂછ્યું
કે તમે કોણ છો? હનુમાને તોછડાઈથી જવાબ આપ્યો કે હું એક વાનરરૂપ
તમે પાછા વળો નહીં તો માર્યા જશો. ભીમે ઘણા ક્રોધથી કહ્યું
કે રસ્તો આપો નહીં તો મારા હાથથી તમને વ્યથા થશે. ત્યારે
હનુમાને કહ્યું કે “ હું માંદો છું તેથી મારામાં ઉઠવાની શક્તિ ન-
થી.” ભીમે બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે હનુમાને નહિ ખસતાં તેને કહ્યું કે
“ હું બૂઠો છું અને માંદો છું તેથી અહિંથી ઉઠવાની મારામાં શક્તિ નથી,
જો તારે જરૂર હતું હોય તો મને ઠેકીને ચાલ્યો જા.” એવાં હનુમાનનાં
વચનથી ભીમ બોલ્યો કે પ્રાણીઓના શરીરમાં પરમાત્મા રહેલા છે, એ
વાત જો હું ન જાણતો હોઉં તો જેમ હનુમાને સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કર્યું હતું
તેમ હું પણ તારા શરીરનું ઉદ્ધવન કરવાને આંચકો ખાઉં એવો નથી. ”
વાનરે પૂછ્યું કે સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરનાર એ હનુમાન કોણ હતો ? ભીમે
હનુમાનની સ્તુતિ કરીને કહ્યું કે “તે મારા મોટા ભાઈ હતા, જેનું નામ રામાયણમાં
અતિ પ્રખ્યાત છે. તેમણે સીતાને શોધી લાવવા માટે સો યોજનના લાંબા
સમુદ્રનું એક ઠેકડાથીજ ઉદ્ધવન કર્યું હતું. એ હનુમાન વાયુના પુત્ર હતા.
અને હું પણ વાયુનો પુત્ર છું. હું પણ એમના જેવોજ બળવાન છું. હવે
તું તરત ઉઠીને મને રસ્તો દે, નહિ તો હું હમણાં તને યમપુરીમાં મોકલું છું.”

વાનરે કહ્યું કે “ હું વૃદ્ધપણને લીધે ઉઠી શકતો નથી, માટે મારા પર દયા કરી મારાં પૂછાંને ઉચું કરી રસ્તો કરીને ચાલ્યો જા. ” વાનરને અશક્ત સમજી, કંઈ પણ ગણના નહિ કરીને પોતાના ઝાખા હાથથી તેના પૂછાંને ભીમ ઉચકવા લાગ્યો. પણ પૂછાં ખસી શક્યું નહિ. એ હાથથી પૂછાં ઉપાડવા મોડું પણ ઉપડ્યું નહિ. શ્રમથી પરસેવો વળી ગયો ત્યાં સુધી પોતાનું સઘળું બળ કામે લગાડીને તે પૂછાં ખેંચ્યું તોપણ પૂછાં ખસ્યું નહિ. ભીમે શરમાઈ જઈને હનુમાનને પગે પડી પૂછાં કે આપે કાણુ છો? ત્યારે હનુમાને કહ્યું કે સમાવતારમાં રામચંદ્રજીની સાથે જોણે મિત્રતા કરી હતી તે વાનરાધિપતિ હું હનુમાન છું. ભીમે પ્રાર્થના કરી કે લોકા બાળવા જતાં સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરતી વેળાનું આપનું સ્વરૂપ દેખાડો. હનુમાને ના કહી પણ ભીમના અત્યંત આગ્રહથી તે પોતાનું રૂપ મોડું ને મોડું કરવા લાગ્યા. તેનું શરીર આડું અને ઉભું એટલું બહું વધી ગયું કે તેના ઉચ સ્વરૂપને જોઈ ભીમ મૂંઝા ખાઈ પડ્યો. મૂંઝા વાળી હનુમાને કહ્યું કે શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવાના સમયમાં તો માંડે રૂપ આથી પણ અત્યંત મોડું થાય છે. ભીમે પ્રાર્થના કરી કે આપનું શરીર સમાવો. તમે એકલા જ લડાને તથા રાવણને ત્રાડી નાખવાને સમર્થ છતાં તમે શ્રી રામચંદ્રજી વગેરેને રાવણની સામે યુદ્ધ કરવાનો પરિશ્રમ શા માટે આપ્યો? હનુમાને કહ્યું કે મેં રાવણને મારે હાથે મારવાની ઉપેક્ષા એટલા માટે જ કરી કે જો હું રાવણને મારી નાખત તો શ્રી રામચંદ્રજીની કીર્તિનો વિનાશ થાત. એમ કહી ભીમને આલિંગન કરી કહ્યું કે તું મારો ભાઈ છે માટે મું કંઈ મારી પાસેથી માગી લે. જો તું કહે તો હું હસ્તિનાપુર જઈ દુર્યોધનાદિ કૌરવોને મારી નાખું, અથવા મોટી શિલા ફેંકીને તેના શહેરને ચગદી નાખું, અથવા દુર્યોધનને બાંધીને અહિં તારી પાસે લાજર કરું. જો કહે તે કરવા હું તૈયાર છું. ભીમ રાજ થઈ બોલ્યો કે અમે આપના પ્રભાવથી જ શત્રુઓને જીતીશું. હનુમાનજીએ કહ્યું કે તમારા પરના રતેલને લીધે તથા ભાઈઓના સંબંધને લીધે હું તમારું હિત કરીશ. તમે શત્રુઓની સેનામાં પ્રવેશ કરીને બ્યારે સિંહનાદ કરશો ત્યારે હું તમારા સ્વર સાથે મારા સ્વરને મિશ્રિત કરી શત્રુઓને વ્યાકુળ કરીશ અને અર્જુનની ધ્વજામાં બેઠો બેઠો એવા દાઢણ નાદ કરીશ કે જેથી શત્રુઓનાં સામર્થ્ય હરાઈ જશે. આમ કહી મહાવીર હનુમાન ભીમને કમળવનનો માર્ગ બતાવીને અંતર્હિત થયા અને ભીમ બ્યાં સુધી સુવર્ણ સરખાં કમળ પુષ્પોવાળી એક નદી તથા સરોવર પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યાં સુધી તેણે ચાલ્યા કહ્યું. ભીમ તે પુષ્પ લેવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં હજારો રાક્ષ-

સૌ તેની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે આ સરૌવર કુખેરમાં છે તેથી તેની રત્ન સિવાય તમારે પુષ્પો લેવાં નહિ. “ક્ષત્રિઓ કોઇની યાચના કરતા નથી. તેથી હું કોઇની રત્ન લઇશ નહિ” એમ મહોન્મત્તપણે કહીને ભીમ તે સરૌવરમાં પડ્યો. તે સરૌવરના રખવાળો ભીમને મારવા ઠોડ્યા, પણ ભીમને ખેતાની મોટી ગદાથી તેમના તરફ ધસીને સેંકડોને મારી નાંખ્યા અને જેઓ નહાસી છૂટ્યા તેઓ કુખેરની પાસે મદદ માગવા ગયા. કુખેરે તેમને ચાંતપાડીને કહ્યું કે ભીમ ખેતાની મરજી પડે તેવાં કમળ પુષ્પો દ્રૌપદીને વાસ્તે બંધે લે. થોડા વખત પછી યુધિષ્ઠિર, નકુલ તથા, સહદેવ દ્રૌપદી સહિત ભીમના રક્ષસ પુત્ર ઘટોત્કચની કાંધ ઉપર ચડીને ભીમની પાસે આવી પહોંચ્યા. ભીમ સહિત તેઓ સૌ ગંધમાદન પર્વતના ઢોળાવવાળા પ્રદેશોમાં અર્જુનની પાછા આવવાની રાહ જોઈ થોડા વખત સુધી રહ્યા. થોડા સમય પછી નરનારાયણના તથા બીજા પવિત્ર આશ્રમો પ્રત્યે જવાને આકાશ વાણીથી તેમને કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે તેઓ ચાલ્યા. અને વાટમાં કેટલાંક સાહસ કર્યો કરતા કરતા મેરૂ પર્વતને વિશે આવી પહોંચ્યા, અને અર્જુનના આવવાની આતુરતાથી રાહ જોતા ત્યાં નિવાસ કર્યો.

જટાસુરનો ભીમના હાથથી વધ.

પાંડવો બદરિકાશ્રમમાં રહ્યા હતા તે સમયમાં જટાસુર નામનો રાક્ષસ બ્રાહ્મણના વેશથી પાંડવો પાસે રહ્યો હતો અને લાગ જોઇ પાંડવોના આયુષ્યોનું તથા દ્રૌપદીનું હરણ કરી જવા ધારતો હતો. એક દિવસ પાંડવોની ગેર હાજરીમાં દ્રૌપદીને તથા આયુષ્યને બળાત્કારથી લઇને ચાલતો થયો. સહદેવ ખેતાના ચત્રથી તરવાર લઇ ઉઘાડી ભીમને બોલાવવા લાગ્યો, યુધિષ્ઠિર આવી જટાસુરને કહેવા લાગ્યા કે અમોને વગર અપરાધે શા માટે લઈ જાય છે? જેઓનાં અન્ન ખાઇએ તેઓનું ભુંડું કરવામાં મોટું પાપ છે, એ તું કેમ સમજતો નથી. તારામાં શક્તિ હોય તો અમોને આયુષ્ય આપી યુદ્ધ કરીને દ્રૌપદીનું હરણ કરી જા. આ પ્રમાણે કહેતાં છતાં પણ જટાસુરે માન્યું નહિ ત્યારે યુધિષ્ઠિરે ખેતાના તપોબળથી એ જટાસુરને એટલો બધો ભાર દીધો કે જેથી તે ચાલવાને અશક્ત થઈ ગયો અને માર્ગને પણ ભુલી ગયો. યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને તથા નકુલને કહ્યું કે “બીહીશો નહિ આ રાક્ષસની ગતિને મેં હરી લીધી છે. સહદેવે જટાસુરને કહ્યું કે “ઉભો રહે મારી સાથે યુદ્ધ કરી દ્રૌપદીને લઈ જા.” આમ કહેતા છતાં તેણે સર્વને ખાંધે લઇ આકાશમાં ઉડવા માંડ્યું. ભીમ સામે મળ્યો તેણે તે અસુરને અટકાવ્યો અને રાક્ષસને કહ્યું કે “તું બ્રાહ્મણ થઈને વારંભવાર અમારા આયુષ્યને જોયા કરતો હતો તેથી

મ. તારા ઉપર જે શક હતો તે આજ ખરો પડ્યો છે. એ પ્રમાણે બોલી લીમ જયસુરતી સામે મહા યુદ્ધ કરવા લાગતાં ભારે ધડાકાઓ થવા લાગ્યા. થોડીવાર સુધી મહા યુદ્ધ કરીને પછી તેઓ એક બીજાની ઉપર વૃક્ષો ફેંકી ફેંકીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, વનમાંથી વૃક્ષો ખૂટી જતાં શિલાઓથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, અને શિલાઓ ખૂટી જતાં પાછા મહા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. લીમે રાક્ષસને થકી ગએલો જાણી અને હાથથી ઉપાડી ધરતીપર પછાડી ભીંસી હાથવને તેના ધડ ઉપરથી માથું ખેંચી લીધું. .

વૃષપર્વના આશ્રમ.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં અને અર્જુનનું મનમાં ચિંતન કરતાં કરતાં ઉત્તર દિશામાં મૈનાક તથા ગંધમાદન આદિ પર્વતોના રમણીય ભાગોને તથા પર્વતો ઉપરની ઘણી સુંદર નદીઓને જોતાં જોતાં ઘણુંક દિવસે હિ-માલયના પાછલા ભાગમાં પહોંચ્યા. વનોની શોભા જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થએલા યુધિષ્ઠિરે સર્વ સાથેને કહ્યું કે જ્યાં મનુષ્યો પહોંચી શકતાં નથી એવા રથગમાં આપણે આવ્યા છીએ. આ પર્વતનાં શિખરોની ઉપર સ્ત્રીઓની સાથે ગંધર્વો તથા કિંપુરૂપો ગાયન કરે છે તેઓનો મધુર સ્વર સાંભળવામાં આવે છે. હંસોના, ઋષિઓના તથા કિતરોના સમૂહો જેવું નિરંતર સેવન કરે છે એવાં પવિત્ર ગંગાજી જોવામાં આવે છે તેમનાં દર્શન કરો. એમ કહેતાં-કહેતાં યુધિષ્ઠિર સર્વની સાથે વૃષપર્વના આશ્રમમાં આવ્યા. ત્યાં કેટલાક દિવસ માનથી રહી ત્યાંથી વૃષપર્વના જતાવેલા માર્ગમાં ચાલતાં સઘળી ઋતુઓમાં શ્રોત્રીરહેનારાં અનેક વૃક્ષોને જોતા જોતા આશ્વિનેશ્વર રાજર્ષિના આશ્રમમાં આવીને તેઓને પ્રણામ કરતાં ઋષિએ પોતાના આશ્રમમાં રાખી તેઓને સૂચના આપી કે “આ પર્વતના શિખરની ઉપર ગંધર્વ આદિ-લોકો અપ્સરાઓ સાથે વિહાર કરે છે, માટે અહીંથી ત્યાં જવું નહિ. કોઈ સમયે અહીં ભેરી-મૃદંગ તથા શંખના શબ્દ સાંભળાય પણ ત્યાં જવું નહિ. અહીં કોઈ પણ ચપગતા કરે તેને રાક્ષસો મારી નાંખે છે. આ શિખર ઉપર કુખેરજનાં—દેવતાઓનાં તથા સિદ્ધ લોકોનાં દર્શન થાય છે. અને તુંખુરૂ નામના ગંધર્વ ગાયન કરતા સાંભળાય છે.” ઋષિનાં વચન સાંભળી સઘળી વાતનો સ્વીકાર કરી રહેલા પાંડવોને જોવાને ઘણા ઘણા સિદ્ધ લોકો ત્યાં આવતા, અને પાંડવો તેઓનો પ્રેમ સંપાદન કરતા, આમ ઘણા મહીના વ્યતીત થઈ ગયા અને પાંચમું વર્ષ પણ ઉતરવા આવ્યું.

દ્રૌપદીની ઉશ્કેરણી-લીમનું સાહસ.

એક વખત દ્રૌપદીએ ભીમસેનને કહ્યું કે તમારા ભાઈ અર્જુનને ર-

રાક્ષસોને મારી ઇંદ્રને જીત્યા છે તેમ તમે આ પર્વતના રાક્ષસોને મારી કાઢો તો ત્યાં જઈ શકાય. દ્રૌપદીનાં વચનથી ભીમ આયુધો લઈને શિખરપર ચડ્યો અને કુબેરજીના આવાસમાં જઈ આસપાસ જોઈ ધનુષની દોરીનો ટંકાર કર્યો. આ ટંકારથી યક્ષો, રાક્ષસો અને યુધિષ્ઠિર અસંખ્ય આયુધો લઈને લડવાને આવ્યા, ભીમ પણ તૈયાર થઈ ઉભો. ભીમનાં બાણ અને રાક્ષસોનાં આયુધની ટૂંટી થવા લાગી, અને માથાંઓ પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યાં. રાક્ષસો ધણા હોવાથી ભીમ ઘેરાણો, પણ તે કોઈનો ગાંજ્યો નય એવો નહિ હતો, તેથી તેણે રાક્ષસોને મારી પરાસ્ત કર્યું. યક્ષો અને રાક્ષસોમાં ભંગાણુ પડ્યું. કુબેરજીના સ્તેહી મણિમાને નાસી જતા રાક્ષસોને પાછા વાળ્યા, અને તે પોતે ભીમની સામે લડ્યો. ભીમે તેની છાતીમાં ત્રણ બાણ માર્યાં. મણિમાને ભીમના ઉપર ગદાનો ધા માર્યો. ભીમે ગદાને ત્રોડવા સાર ધણું બાણો ફેંક્યાં પણ ગદા ભાંગી નહિ ત્યારે ભીમે ખસી જઈ ગદાને વ્યર્થ કરી. એક બીજા રાક્ષસે ભીમને સાંગ મારી, તે ભીમનો હાથ ભેદી પૃથ્વીપર પડી. વ્યથીત થયેલા ભીમ પોતાની ભયંકર ગદા લઈ મણિમાનની ઉપર ધર્યો. મણિમાન પોતાનું ઉંચું ત્રિશુળ લઈ સામે આવ્યો. ભીમની ગદાથી ત્રિશુળ ભાંગી આકાશમાં ઉડ્યું અને મણિમાન ગદાથી મરણ પામ્યો. આથી બીજા રાક્ષસો ભાંગી ગયા. આ સાહસને માટે યુધિષ્ઠિરે ભીમને હપકો આપ્યો અને કહ્યું કે કુબેરજી તથા દેવતાઓ આપણાં પર અપ્રસન્ન થશે. હું આવાં પરહમથી રાજ નથી. આ લડાઈના ખર્ચ રાક્ષસોએ કુબેરજીને કહ્યા, તે કોપાશ્રમાન થઈ પોતાની સેનાને લઈ લડવાને આવ્યા, પણ પાંડવોને જોઈ શાંત થઈ ગયા. પાંડવો પોતાનો અપરાધી ગણી તેની સામે હાથ જોડી ઉભા. કુબેરજીએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે. “ હું દેવતાઓની સભામાં જતો હતો, ત્યારે મારા અનુચરે ભૂલથી અગસ્ત્ય મુનિનો અપરાધ કર્યો. તેથી મુનિએ મને શાપ દીધો કે તારા મનુષ્યના હાથથી પરાભવ થશે અને તારા અનુચરો માણસના હાથથી માર્યો જશે. એ શાપનું આજ મને ફળ મળ્યું. માટે હું આપના પર કે ભીમ પર કંઈ કોપ કરતો નથી. પણ આ તમારો ભાઈ ભીમ ધર્મ જાણતો નથી. તે અભિમાની છે, મૂર્ખ છે, અને કિછાંછનો છે. માટે તેને શીખામણ દેજો કે ફરી અમ લોકોના અપરાધમાં આવી પડે નહી. અર્જુનમાં અને ભીમમાં ધણો ફેર છે. અર્જુન ધર્માત્મા છે અને આ દુષ્ટ છે; અર્જુન વિવેકી છે અને આ અવિવેકી છે; અર્જુન નમ્ર છે અને આ અક્રોધી છે; અર્જુન કાર્યના પરિણામનો વિચાર કરે એવો છે અને આ સાહસિક છે. ”

ઈત્યાદિ વચનોથી ભીમના સંબંધમાં કેટલીક શીખામણ દઈ કુબેરજીએ પાં-

ડોહાપર ધણી પ્રીતિ બતાવી તથા અન્ન પાન પહોંચાડવાનું વચન આપીને તથા અર્જુનની કુશળતાના ખબર આપી તેઓ આકાશ માર્ગે પોતાના આવાસમાં ગયા; અને પાંડવો પાછા ઋષિના આશ્રમમાં આવી કુષ્ઠેરજીના બંધાવેલા બંગલામાં રહ્યા. આવીજ રીતે હજાર પાંખડીવાળા સુવર્ણ કમળ માટે પણ દ્રૌપદીની ઇચ્છાથી ભીમે મોટો ત્રાસ વર્તીવી મૂક્યો હતો.

અર્જુનનું ઈંદ્ર લોકમાંથી આવવું.

ગંધમાદન પર્વતના ઢોળાવવાળા પ્રદેશોમાં અર્જુનની પાછા આવવાની વાટ જોતા પાંડવો થોડા વખત સુધી રહ્યા. થોડા સમય પછી નરનારાયણના તથા બીજા પવિત્ર આશ્રમો પ્રત્યે જવાને આકાશવાણીથી તેમને કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે તેઓ ચાલ્યા, અને વાટમાં કેટલાંક સાહસ કર્યો કરતા કરતા મેરૂ પર્વત પાસે આવી પહોંચ્યા. આશ્વિવેણુ ઋષિના આશ્રમમાં રહી તેઓ અર્જુનના આવવાની આતુરતાથી વાટ જોતા હતા, એવામાં એક દિવસ ધણા પ્રકાશવાળો, દશ હજાર ધોડા વાળો, તથા સર્વ અંતરિક્ષને પ્રકાશમય કરતો ઈંદ્રનો દેદીપ્યમાન રથ આકાશમાંથી ઉતરતો તેઓના જોવામાં આવ્યો. ત્યારે રથ હાંકનાર માતલિ અને રથની અંદર ઈંદ્રના જોવાજ પ્રભાવવાળો અને મુગટ તથા પિતા તરફથી મળેલા બાપ્તર પહેરેલા અર્જુનને જોઈ પાંડવો હર્ષસંયુક્ત વિસ્મય પામ્યા. અર્જુન રથમાંથી હિતરી ધૌમ્ય મુનિ, લોમશમુનિ, યુધિષ્ઠિર તથા ભીમને અનુક્રમે પગે લાગ્યો. સહદેવ તથા નકુલે અર્જુનને દંદવત પ્રણામ કર્યા. દ્રૌપદી સાથે સર્વ ભાષ્યોએ અર્જુનને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન આપ્યું. દ્રૌપદીની સાંત્વના કરી અર્જુન યુધિષ્ઠિર પાસે આવી બેઠો અને ધણો સત્કાર કરી તથા સર્વ દેવતાનું કુશળ પુછી માતલિને રજા આપવામાં આવી ધનંજયના પાછા આવવાથી, વિયોગનાં વરસો પૂરાં થવાથી અને તેની ઇચ્છાઓ સફળ થવાથી સૌને અત્યંત હર્ષ પ્રાપ્ત થયો,

અર્જુને પોતાનો સધળો વૃત્તાંત સંક્ષેપથી સર્વને કહી સંબળાવ્યો. તે દિવસે સર્વ સાથ ધણા આનંદમાં સમ રહ્યા. બીજે દિવસે બધા પાછા યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુનની આગળ આવીને બેઠા હતા ત્યારે આકાશમાં દિવ્ય વાજાંઓનો ધોષ સંબળાવા લાગ્યો, સૌ વિસ્મય પામી ઉંચે જોવા લાગ્યા એવામાં એકાએક દેવતાઓથી વિંટાએલો, મેઘના જેવી ગર્જના કરતો અને આગભ્યા દિવસે દીડેલોજ રથ અંતરિક્ષમાંથી ઉતર્યો. રથમાંથી ઈંદ્ર મહારાજ પોતે ઉતર્યો. યુધિષ્ઠિરે તેની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. અર્જુન પ્રણામ કરી આગળ ઉભો રહ્યો. યુધિષ્ઠિરને ઈંદ્રે કહ્યું કે “મેં, સદાશિવે તથા સધળા લોકપા-

લોકોએ અર્જુનને દિવ્ય અસ્ત્રોની સંપૂર્ણ વિદ્યા આપી છે. અર્જુનને માફ મોટું પ્રિય કર્યું છે. અર્જુનને ત્રેલોક્યમાં પણ કોઈ જીતી શકશે નહિ. તમારાં વનવાસનાં વર્ષો પૂરાં થતાં તમને સઘળી પૃથ્વીનું રાજ્ય મળશે. હવે તમે કાંચક વનમાં જઈને રહો.” એમ કહી ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં પધાર્યા. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને પુછ્યું કે “ તે’ ઇંદ્રનું શું પ્રિય કર્યું છે તે કહે” અર્જુનને પોતે ઇંદ્રની કરેલી સેવાનો સંક્ષિપ્ત સાર કહી આપ્યો. એ સેવાનું કાર્ય એ હતું કે અર્જુન ઇંદ્ર પાસેથી સઘળી અસ્ત્ર-વિદ્યા શીખી રહ્યો ત્યારે ઇંદ્રે ગુરૂ દક્ષિણામાં નિવાતકવચ્ચ નામના દૈત્યો જેઓ દેવતાઓને દુઃખ દે છે તેમને મારી નાખવાનું વચન તેની પાસે માગ્યું, જેથી અર્જુન યુદ્ધનાં સર્વ સાધનો લઈ સૈન્ય સહિત જઈ દૈત્યોનો દિવ્ય અસ્ત્રના પ્રભાવવડે નાશ કર્યો. સારથિ માતલિ અર્જુનના આવા અપૂર્વ પરાક્રમથી ભારે વિસ્મય પામ્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં હિરણ્યપુરના પૌલત્ય નામના દાનવે સાઠ હજાર દૈત્યો સહિત મોટું યુદ્ધ કર્યું, તેમાં પણ પાશુપતાસ્ત્રથી અર્જુનને તેને પણ હરાવ્યો. આ સર્વ પરાક્રમની વાત માતલિએ ઇંદ્રને કહી; ઇંદ્રે અર્જુનને કહ્યું કે “ ગુરૂ દક્ષિણામાં કોઈથી ન બની શકે એવું માફ કામ તે’ કરી આપ્યું છે. તને ભીષ્મ, દ્રોણ કે કર્ણ કોઈ પણ શત્રુ જીતી શકશે નહિ, અને તારાજ બાહુબળથી યુધિષ્ઠિર પૃથ્વીમાં ચક્રવર્તીપાણું પામશે.” એટલે આશીર્વાદ આપી અર્જુનને ન ભેદાય એવું બખતર, સુવર્ણની ઉત્તમ માળા, કિંગીટ, દેવદત્ત નામનો શંખ અને દિવ્ય વસ્ત્રો તથા આભરણો આપ્યાં હતાં. જે યુધિષ્ઠિર પાસે રજુ કર્યાની વાત આપણે શરૂઆતમાં કહી ગયા છીએ. અર્જુનને પોતાની હકીકત મુરી કરતાં કહ્યું કે પાંચ વર્ષ ઇંદ્રના દરબારમાં રહ્યો, પણ યુગારથી થએલા કળ્યાનું મને એકે દિવસ વિસ્મરણ થયું નથી?” યુધિષ્ઠિર આ વૃત્તાંતથી તથા પોતાના ભાઈના પરાક્રમથી બહુ ખુશ થયા, અને ભાઈઓના પરાક્રમથી પૃથ્વીને પોતાના હાથમાંજ આવેલી માનવા લાગ્યા. પછી જે દિવ્ય અસ્ત્રોથી દૈત્યોને તથા હિરણ્યપુરના દાનવોને અર્જુનને માર્યા હતા તે અસ્ત્રોના પ્રયોગો જેવા માગ્યા. વડીલ ભાઈ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા થતાં અર્જુન ઇંદ્ર આદિએ આપેલાં નાના પ્રકારનાં દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવા બખતર પહેરી, હાથમાં ગાંડીવ લઈ તૈયાર થયો, કે તેના પગના ભાસ્ત્રી પૃથ્વી કંપતી હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું. આવાં ઉત્પાતનાં ચિન્હો થતાં, દેવતાઓએ નારદજીને યુધિષ્ઠિર પાસે મોકલ્યા. નારદજીએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે “ યુદ્ધના પ્રસંગ વિના દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવામાં મોટો દોષ છે, માટે અર્જુનને અટકાવો.” યુધિષ્ઠિરે તે પ્રયોગ બંધ રખાવ્યો, એટલે પૃથ્વીપર સ્થિરતા થઈ અને નારદજી હર્ષ પામી પાછા સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા.

અલૌકિક અજગર અને ભીમની લુળચો.

અર્જુન ઇંદ્ર લોકમાંથી આવ્યા પછી પાંડવો અનેક પ્રદેશોને જોતા જોતા વૃષપર્વના આશ્રમમાં અને ત્યાંથી બદરિકાશ્રમમાં થઈ મુખાહુતા જોહેરમાં આવી ત્યાં રાખેલાં પોતાનાં માણસોને તથા રથોને લઈ ઘટોત્કચ વગેરે રાક્ષસોને રજા આપી યામુન નામના પર્વતમાં આવી રહ્યા. ત્યાં એક દિવસ ભીમ મૃગયા કરવા સારૂ દૂર પ્રદેશમાં નીકળી ગયો. ત્યાં મૃગોને, સુવરોને, પાડને બીજાં પશુઓને બાણોથી મારવા લાગ્યો. અભિમાની ભીમ વનમાં મોટી મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો, પર્વતના શિખરોને પગના પ્રહારથી ચૂર્ણ કરી નાખવા લાગ્યો, વૃક્ષોને ઉખેડી નાખવા લાગ્યો અને સિંહોને પણ મારવા લાગ્યો. આગળ ચાકતાં કો 'વિષમ જગ્યામાં પડેલો પર્વત જેવડા મોટા શરીરવાળો, વિચિત્ર રૂપાંવાળો, પીળા વર્ણવાળો, અત્યંત લાંબો, વિશાળ આંખો વાળો, ગુફા જેવા મુખવાળો એક અજગર તેના જોવામાં આવ્યો. અજગરે એકદમ ભીમના બન્ને હાથને ભરડો દઈ બંધીવાન જેવો બતાવ્યો. ભીમ તો પોતાનું બાન ભૂલી ગયો. આ સમયે તેનું મહાન જોર પણ અસ્ત પામી ગયું, અને છટા થવાતો ગયો પ્રયત્ન મિથ્યા થયો. ભીમ વિચાર કરવા લાગ્યો કે "અભિમાન કોઈનું રહેતું નથી. શેરને માથે સવા શેર પણ પડ્યા છે, એવી આજ મને ખાતરી થઈ. પુરુષાર્થથી દેવને હગવા કોઈ પણ પુરુષ સમર્થ નથી. ને હાથે મેં સેંકડો રાક્ષસોને, સિંહોને અને મંડાટા લાથીઓને હણ્યા છે તે હાથ આજ અજગર આગળ નકામા થઈ પડ્યા છે, મને માથ વારતે શોક થતો નથી, પણ રાજ્યથી બ્રહ્મ થએલા મારા બાપજોને વારસે લક્ષ્મી ચિંતા થાય છે. પણ અર્જુન એકલો સમળા કોરવાને પૂરા કરે એવો છે." આમ અજગરના મોઢામાં આવેલો ભીમ મન સાથે વિચાર કરે છે. ત્યાં બીજી તરફ યુધિષ્ઠિરને પોતાના સ્થાન પ્રત્યે થતાં માનશુકન અને ડ્રમ્મ અંગ ફરકવાથી તેણે ભીમને યાદ કર્યો. તેને આશ્રમ છોડી જવા પાછી ઘણીવાર થયાના ખબર જાણી આશ્રમમાં દ્રૌપદી વગેરેની અર્જુનને બલામણુ કરી પોતે ભીમનાં પગલાં જોતા ઉતાવળા હોડતા ચાલ્યા. આમજ ચાકતાં એક વિષમ રથજમાં અજગરે પકડેલો ભીમ યુધિષ્ઠિરના જોવામાં આવ્યો. એ અજગર પૂર્વે યુધિષ્ઠિરનો દાદો નહુપ રાજા હતો. તેને તપના બળથી મનુષ્ય દેહેજ ઇંદ્રની પદ્મી મળી હતી. એવી મહાન પદ્મી મળી. મર્વને લીધે તેને અગસ્ત્યમુનિએ યુધિષ્ઠિરના દર્શન પર્વત અજગર થઈને પૃથ્વીપર પડવાનો શાપ આપ્યો હતો. તે યુધિષ્ઠિરના દર્શન થવાથી તેની સાથે કેટલો એક સંવાદ કરી અને ભીમને છોડી દઈ દિવ્ય શરીરથી પાછો રાજમાં ગયો અને યુધિષ્ઠિર, ધૌમ્ય મુનિ તથા ભીમની

સાથે પાછા આશ્રમે આવ્યા. અજગરની વાતથી તથા બીમની સાહસથી સૌ વિસ્મય પામ્યાં.

ધર્મવ્યાધનો ધર્મોપદેશ.

કોઈ વખતે પ્રસંગ ચાલતાં મહાત્મા માર્કંડેય મુનિ યુધિષ્ઠિર પ્રતિ ખોલ્યા કે હે ભારત ! પૂર્વે વેદ અને વેદાંગને જાણનાર એક કૌશિક નામનો બ્રાહ્મણ અધ્યયન કરતો. કોઈ વૃક્ષની નીચે બેઠો હતો તેવામાં ઉપરથી બગલીએ ચરક કરી. આથી કૌશિક બ્રાહ્મણે તેના તરફ ક્રોધ દષ્ટિ કરી કે તેના પ્રભાવથી તે બગલી નીચે આવી પડી. અને મરણ પામી. બ્રાહ્મણને આથી જરા ખેદ થયો, પણ બધું દૈવાધીન માની પોતે ભિક્ષા કરવા ગામમાં ગયો ત્યાં એક ગૃહસ્થને ઘેર જઈ ભિક્ષા માગતાં તેની પતિવ્રતા સ્ત્રીએ અમુક કામ પૂરું કરી તે પછી ભિક્ષા આપવા કહ્યું. તે કામ પૂરું થતાં તેનો પતિ આવ્યો જ્યથી તે સ્ત્રી તેની સેવામાં લાગી, અને તે પછી ભિક્ષા લઈ પહેલા બ્રાહ્મણ પાસે ગયો. આથી તે કૌશિક બ્રાહ્મણ પોતાને આટલી બધીવાર થોભાવ્યો માટે ક્રોધ કરવા લાગ્યો તે જોઈ સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો ક્રોધ ન કરો; હું કાંઈ બગલી નથી કે તમારા ક્રોધનો ભોગ થઈ પડું. પતિ સેવા એજ મારું મોટું રક્ષણ છે. મેં તમારું અપમાન કરવા વારતે કાંઈ તમને થોભાવ્યા નથી. બ્રાહ્મણે ક્રોધ નજર કરવો જોઈએ. જે તમે બ્રાહ્મણના ધર્મ ન જાણતા હો તો મિથિલાપુરીમાં જઈ ધર્મવ્યાધને પૂછો. તે પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં વચનો સાંભળી ચકિત થયેલો કૌશિક બ્રાહ્મણ તેને નમી મિથિલા નગરીમાં ધર્મવ્યાધ પાસે ગયો.

કૌશિક ત્યારે ધર્મવ્યાધ પાસે ગયો ત્યારે તે માંસ વેચતો હતો તેને જોઈ કૌશિકને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. તે કરતાં પણ વધારે કાયમ આશ્ચર્ય તો “તમને પેલી પતિવ્રતા ધર્મવાન સ્ત્રીએ તમને મારી ખસે મોકલ્યા છે” ને તમે જે વાસ્તે આવ્યા છો. તે સર્વ હું જાણું છું એમ તેણે કહ્યું ત્યારે થયું. પછી તે ધર્મવ્યાધ કૌશિકને ઘણું માનથી પોતાના બીજા મકાનમાં લઈ ગયો અને પોતાના ધંધાપર નજર કરી તે બ્રાહ્મણને વિચારમાં પડી ગયેલો જાણી ધર્મવ્યાધે કહ્યું કે મહારજ ! આ મારો પરમપરાનો ધંધો છે. તેનું પાલન કરવાની સાથે હું માતા પિતાની સેવા રૂપ ધર્મને કદી પણ ચુકતો નથી. ધર્મના ખરા તત્વ સંબંધે મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કર્યો છે કે,—

સત્ય ખોલવું, ક્રોધને ખેદ ઉત્પન્ન ન કરવો, શક્તિ પ્રમાણે દાન આપવું, દેવતા, અતિથિ અને ભૂતોને આપતાં વધે તેમાંથી પોતાની આશ્વિકા ચલાવવી, વર્ણાશ્રમ ધર્મને અનુસરવું, માંસ ભक्षण ન કરવું, ઋતુ ગામી

થવું, સુખ દુઃખ સહન કરવાં, ખોટા વાદનો ત્યાગ કરવો, ઇષ્ટ અને અનિ-
ષ્ટમાં પણ સમાન વૃત્તિ રાખવી, દ્રવ્યના નાશ વખતે પણ મુંઝાઈ જવું નહિ.
પાપ કર્મ તરફ મનને જવા દેવું નહિ, સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છવું, શાસ્ત્રાદિકમાં
અહા રાખવી તથા સદૈવ સાધુપણાથી રહેવું.

હે બ્રાહ્મણ ! કામાદિક છ શત્રુઓનો ત્યાગ કરી ધર્માચરણ પરાયણ
રહેનારો પુરુષ જ શિષ્ટ કહેવાય છે. શુર શુશ્રુષ, સત્ય ભાષણ, અદોષ તથા
દાન એ શિષ્ટ પુરુષમાં અવશ્ય હોવાં જોઈએ જેનાથી ભૂત પ્રાણી માત્રનું
હિત થાય તે ધર્મ અને તેથી ઉલટો તે અધર્મ એમ તેઓ સમજે છે
અને એ તેમનું સમજવું સત્ય છે. આવી સત્ય સમજથી તેઓ જ્ઞાનના
અધિકારી થાય છે અને જડ ચૈતન્યનો વિવેક જાણી શકે છે. શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે જીવ અવિનાશી છે અને દેહ નાશવાન છે. દેહને કોઈ કાપી નાખે
છે તો તેનો નાશ થાય છે પણ જીવનો નાશ થતો નથી. જીવ મૃત્યુ પામ્યો
એમ બોલનાર મૂઠ પૂરપો છે તે તો પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરી બીજા શરીર
પ્રત્યે જાય છે. ત્યાં તેને પૂર્વ જન્મનાં કર્મો ભોગવવાં પડે છે. કારણ
કે કરેલાં કર્મો ભોગવ્યા વગર નાશ પામતાં નથી, જીવે શુભ કર્મ કર્યા
હોય તો તે દેવ જાતિમાં, શુભાશુભ કર્મ કર્યા હોય તો મનુષ્ય જાતિમાં
અને દેવજા અશુભ કર્મ કર્યા હોય તો પશુ પક્ષીની જાતિમાં કે નરકમાં
જાય છે. હીન કર્મથી હીન સ્થિતિને પામેથી પણ જો શુભ કર્મ કરવા
માંડે તો તે કર્મે કર્મે ચડી છેવટ ઉત્તમ લોકોને પામે છે. મત્સર વગરનો
તથા કર્યા ઉપકારને, જાણનારો પુરુષ સુખ, ધર્મ, અર્થ તથા સ્વર્ગને પામે
છે. જેને વેદોક્ત સંસ્કાર થયા હોય જેણે બાહ્યદ્રિયો જીતી હોય, જેણે
પોતાના મનને કબજે રાખ્યું હોય તેને સારી વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. મોક્ષનું
સાધન તપ છે અને તપનું સાધન ઇન્દ્રિય નિગ્રહ છે. જે માણસ વિષય તરફ
વળતી ઇન્દ્રિયોને અટકાવવા સમર્થ થાય તેજ મોક્ષનો અધિકારી થાય છે.
કુંડલ આદિ પદાર્થમાં સુવર્ણ વ્યાપ્ત છે તેમ સર્વ લોકમાં પોતાનો આત્મા
વ્યાપ્ત છે એમ જોનાર અહાભૂત થયેલા પુરુષને શુભાશુભ કર્મ કાંઈ પણ
બાધ કરતાં નથી. જે પુરુષ મન અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખે છે તે કર્તૃત્વ
અને ભોક્તૃત્વના બંધનમાં કદી પણ આવતો નથી. ઇન્દ્રિયોરૂપ અશ્વવાળા
શરીરરૂપ રથનો નિયંતા આત્મા છે. માટે સારથિ જેમ અશ્વોને નિયમમાં
રાખે છે તેમ મનુષ્યે પોતે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી જોઈએ.

હે કૌશિક ! તમોગુણી પુરુષ મૂઠ, અતિ નિદ્રાવાળો, પાપ કર્મોમાં
ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિવાળો, વિચાર શક્તિ વગરનો, ક્રોધયુક્ત, આળસુ તથા
ધર્મથી ભ્રષ્ટ હોય છે. રજોગુણી પુરુષ બીજાના દોષ જોનાર, અભિમાની,

પોતાનાં વખાણુથી રાજી થનાર તથા સંપત્તિ વગેરેની બહુ તૃષ્ણાવાળો હોય છે, અને સત્વગુણી પુરુષ તૃષ્ણા રહિત, ધીર, ક્રોધ રહિત, બુદ્ધિમાન અને સુખ દુઃખની અસર વગરનો હોય છે. સત્વગુણના પ્રભાવથી શૂદ્ર વૈશ્ય-પણાને પામે છે, વૈશ્ય ક્ષત્રિયપણાને પામે છે, ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણપણાને પામે છે, અને બ્રાહ્મણ બ્રહ્મવેત્તા થઈ મુક્ત બને છે.

ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કરી ધર્મવ્યાધ તે બ્રાહ્મણને પોતાના ધર્મમાં લઈ ગયો. આં શ્રેષ્ઠ આસનપર સારી રીતે સેવા કરાયેલાં ધર્મવ્યાધના માતા-પિતા કૌશિકના જોવામાં આવ્યાં ધર્મવ્યાધ બોલ્યો કે આ માઈ પરમ દેવત છે મારાં સ્ત્રી પુત્ર સહિત હું સદૈવ આગસ વગરનો બની એમની શુશ્રૂષા કરું છું. અને તેના પ્રભાવથીજ મારી વૃત્તિ ધર્મમાં સ્થિર રહે છે. હું કૌશિક ! તમે પોતાનાં માઆપની શુશ્રૂષા કરવી બોડી ચાલી નિકળ્યા છો એ બાણુંજ બોલું કર્યું છે માટે તેમની પાસે પાછા જાઓ અને તેમની સેવામાં ધ્યાન આપો. કૌશિક બોલ્યો કે હું ધર્મવ્યાધ ! તેં આજ મને નરકમાં ડૂબતો બતાવ્યો છે, તારા સરખા ધર્મોપદેશ કરનાર દુર્લભ હોય છે. કારણ કે હંજરો મનુષ્યોમાં ધર્મ જાણનાર તો એકાદ હોય છે અથવા નથી પણ હોતો. તારા સરખા મહાત્માને આવી શૂદ્ર જાતિ પ્રાપ્ત થવી એ મને મોટું આશ્ચર્ય થાય છે ! માટે તેનું કારણ હું જાણવા ઇચ્છું. ધર્મવ્યાધ બોલ્યો કે હું પૂર્વ જન્મમાં વેદવેત્તા બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. હું પણ વેદ તથા ઉપનિષદોના મારને પામેલો હતો. તેમ ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ એક રાજા મારો મિત્ર હોવાથી હું ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવિણ થયો હતો, એક વખત રાજા મૃગયા કરવા જતાં હું પણ તેની સાથે ગયો અને એક મૃગ ઉપર બાણ મૂકતાં માઈ તે બાણ આશ્રમ નજીકમાં બેઠેલા અને દૂરથી મૃગ સરખા જણાતા એક મુનિને વાગ્યું. હું નજીકમાં જઈ જોઉં છું તો મૃગને બદલે મુનિને દીકા તરતજ મેં ક્ષમા માગી પણ મહાવ્યથામાં ઘેરાયેલા તે મુનિએ ક્રોધથી મને શાપ દીધો કે તું ખીજા જન્મમાં શૂદ્ર થઈ પારાધીપણાને પામીશ. મેં ફરી ફરી ક્ષમાની યાચના કરતાં તે દયાળુ મુનિએ કહ્યું કે મારો શાપ વૃથા તો નહિ થાય પણ આટલું થઈ શકશે કે તે જન્મમાં તું માતા પિતાની સેવા કરનાર તથા ધર્મજી થઈ અને તે જાતિમાંથી છૂટી પાછો બ્રાહ્મણના જન્મને પામીશ. તેમણે મારાપર આ પ્રમાણે અનુગ્રહ કરવા પછી મેં તેમના શરીરમાંથી બાણ ખેંચીને કાઢી લીધું અને તેમને તેમના આશ્રમપર પહોંચાડ્યા, અને કાળે કરી મારો દેહ છૂટી જતાં આ શૂદ્ર જાતિને પામ્યો. કૌશિક બોલ્યો કે હું વ્યાધ ! તું જાને કરી તૃપ્ત છે. હવે હું તારી પાસેથી રજા લઉં છું આમ કહી તે બ્રાહ્મણ ધર્મવ્યાધની રજા લઈ પોતાને

ધેર આવ્યો અને માતા પિતાની શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યો.

માર્કંડેય બોલ્યો કે હે યુધિષ્ઠિર ! પતિસેવાનું અને માતાપિતાની સેવાનું અત્યુત્તમ મહાત્મ્ય મેં તમને કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે અત્યંત પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે આ વૃત્તાંત સાંભળતાં મને જે આનંદ થયો છે તે હું વર્ણવી શકતો નથી.

શ્રીકૃષ્ણનો સ્નેહ.

પાંડવો અર્જુન સહિત કામ્યક વનમાં આવ્યાની ખબર શ્રીકૃષ્ણને થતાં સત્યભામાને સાથે લઈને પાંડવોને મળવા આવ્યા, સર્વને પ્રણામ કરી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને બાથમાં લઈ પ્રીતિથી મળ્યા. સત્યભામા દ્રૌપદીને મળ્યાં અને દ્રૌપદીએ સર્વનું કુશળ પૂછ્યું. અર્જુનને ઈંદ્રલોકમાં જઈ આવી દિવ્ય અસ્ત્રો પ્રાપ્ત કર્યાની સંઘળી હકીકત શ્રીકૃષ્ણને કહી. યુધિષ્ઠિરે અભિમન્યુ તથા સુભદ્રા આદિ સર્વનું કુશળ પૂછ્યું. તેમના કુશળ સમાચાર જણાવતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે દારકાંમાં તેઓ પ્રદુમ્નના જેટલાજ માનથી રહ્યા છે. યુધિષ્ઠિર ! તમે કાર્યના લાભ કરતાં પણ ધર્મના લાભને અધિક માનો છો, અને ધર્મની વૃદ્ધિને વારતે તપતું, સત્યનું તથા સરળતાનું પાલન કરો છો તેથી તમારું અંતે કલ્યાણજ છે. તમારી પ્રતિજ્ઞાનાં વર્ષ પૂરાં થએ અમે સૌ તમારું રાજ્ય અપાવવા તૈયાર છીએ. તમે આજ્ઞા કરો એટલે કૌરવોને હરાવીએ અને તમે તેર વર્ષ પૂરાં કરી આવી તમારું રાજ્ય સંભાળજો. શ્રીકૃષ્ણનું બોલવું સાંભળી યુધિષ્ઠિરે હાથ જોડ્યા અને કહ્યું કે “ પાંડવોના ધણી આપજ છો. પાંડવો આપને શરણે છે. પરંતુ સમય આવે ત્યારે તૈયાર રહેજો અને અમને સહાયતા કરજો. બાર વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં છે. હવે અમારે ગુપ્ત રહેવાનું છે ” શ્રીકૃષ્ણ સહાયતા કરવાનું વચન આપી કેટલાક દિવસ પાંડવોની સાથે વનમાં રહ્યા.

દ્રૌપદીના દિવ્ય વિચાર.

દ્રૌપદી તથા સત્યભામા તેમના એકાંતવાસમાં વિનોદ વાર્તા કરતાં હતાં, ત્યારે વાતના પ્રસંગમાં સત્યભામાએ દ્રૌપદીને પૂછ્યું કે “ તમે પાંચે પાંડવોને શી રીતે કબજામાં રાખી શકો છો ? પાંડવો તમારી ઉપર કદી ક્રોધ કરતા નથી એટલુંજ નહિ પણ તમારાં વચનને પણ કોઈ દિવસ ઉઘાપતા નથી. તમે એવડું બધું શું વશીકરણ કર્યું છે ? તમારી પાસે વશ કરવાની વિદ્યા, મંત્ર, ઔષધિ, દાન, અંજન કે કામણ હોય તો તે મને પણ બતાવો કે જેથી શ્રીકૃષ્ણ સર્વદા મને વશ રહે. ” સત્યભામાનું આવું બોલવું સાંભળી દ્રૌપદી આશ્ચર્ય પામી બોલ્યાં કે “ સત્યભામા ! નીચ સ્ત્રીઓનાં આચરણ નિષે તમે મને પૂછો છો તેનો ઉત્તર હું શી રીતે આપી શકું.

સ્ત્રી કામણુ કુટણુ કરે છે એવું બ્યારથી પતિના જાણવામાં આવે ત્યારથી પતિ જેમ ઘરમાં રહેલા સર્પના ભયથી ભાગે તેમ એવી સ્ત્રીથી ખાસ પામી નાસે છે; આવું થયા કરે એટલે તે દંપતીને અરસપરસ સંતોષ તો કમથીજ રહે. તમે જણાવેલા ઉપાયોથી પતિ વશ થાય છે તે વાતજ ખોટી છે. નીચ સ્ત્રીઓ વશીકરણને વાસ્તે પતિઓને જે જે પદાર્થોનો સ્પર્શ કરાવે છે અને જે જે પદાર્થો ખવરાવે છે તે તે પદાર્થોથી પતિઓનાં શરીરમાં જસોદર, કોદ, આંધળાપણું, એહેરાપણું તથા નપુંસકપણું આદિ અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. કામણુ વગેરેથી પતિને વશ કરવા વિચાર કરવાં એ તો દુષ્ટ સ્ત્રીઓનું કામ છે. સારી સ્ત્રીએ તો પોતાના પ્રાણ પ્રિયની નિષ્કપટ મન-વચન-કર્મથી સેવા કરવી. દિવસે દિવસે પોહોરે પોહોરે, ઘડીએ ઘડીએ, અને ક્ષણે ક્ષણે પણ પોતાના પ્રાણ પ્રિયનુંજ પ્રિય અને હિત કરવું એનેજ સાચું વશીકરણ સમજી પતિની ઇચ્છાને અક્ષરશઃ અનુસરીને તેને પ્રસન્ન રાખે છે, અને પતિને વશ કરવાનો એટલે પોતાનો કરી લેવાનો એજ ખરો ઉપાય છે એમ માને છે એ જે રીતે મારા પતિઓની પ્રીતિ મેળવી તેમને વશ કરેલા છે તે રીતિ કહું છું તે માંભળો—અહંકાર, કામ, ક્રોધ, તથા મંથ્યા આદિ દુર્ગુણોનો અત્યંત ત્યાગ કરી મનને ધીરજવાળું રાખી હું પાંડવોની સેવા કર્યા કરું છું. ખરાજા બાપણુ, અયોગ્ય રીતે જોવું, બેસવું, ઉઠવું અને ચાલવું, ઇત્યાદિ અઘટિત વર્તણૂંકથી હું હમેશાં ખીતી રહું છું કે રખેત્રે એ દુર્ગુણો મારામાં પ્રવેશ કરી જાય. પર પુરુષ તરફ મારી કદિ વૃત્તિ સરખી પણ થતી નથી. પતિઓને નવરાખ્યા પહેલાં હું કદી નહાતી નથી. જમાડ્યા પહેલાં જમતી નથી અને સુવાડ્યા પહેલાં સુતી નથી. પતિ બહારથી જોર આવે ત્યારે ડભી થઈને પ્રસન્ન વદને આસન અને જળ આપી તેનો સત્કાર કરવા ચુકતી નથી. ઘરની વસ્તુઓ સ્વચ્છ રાખું છું. રસોઈ સુંદર બનાવું છું, તેઓને વખતસર જમાડું છું, જિતેન્દ્રિય રહું છું, વાત ચિતમાં તેમનું કદી પણ અપમાન કરતી નથી, નીચ સ્ત્રીઓની સાથે સંબંધ રાખતી નથી, આજસુ રહેતી નથી, ધનને સારી રીતે સાચવી રાખું છું, ક્રેધની હાંસી કરતી નથી, અજું હસતી નથી, બાજણમાં કે ગલીઓમાં વારંવાર ડભી રહેતી નથી, ક્રોધનાં કારણોને છોડી દઉં છું, સર્વદા સત્યમાંજ પ્રીતિ રાખું છું, પતિના કથા પ્રમાણેજ ચાલું છું અને તેમની સેવામાં સદા તત્પર રહું છું. પતિની ગેરહાજરીમાં અસંકરને દૂર કરી યોગ્ય નિયમો પાળવા સ્વામી સ્વીકારે નહિ એવી વસ્તુને પોતે પણ છોડી દેવી. સાસુની આજ્ઞા પ્રમાણે કુટુંબીઓની સાથે વરતવું. શ્રદ્ધ વગેરે કુળની સરંપરાની રીતને અનુસરવું. ઇષ્ટ દેવથી પણ અધિક માનવા. સાસુની સાથે કદી પણ વિવાદ કરવાં નહિ, સાસુની આજ્ઞા પાળવામાં

સાવધાન રહેવું, સાસુની સેવા કરવી. ધરના નોકર આકરોને જમાડીને જમવું નોકર આકરનાં કામપર દેખરેખ રાખવી ધરના ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખવો છુટે હાથે ખર્ચ કરવું નહિ, પતિનું આરાધન કરવામાં લુપ્ત, તરસ, નિદ્રા કે કશાને ગળુકારવાં નહિ પતિના જમવા પહેલાં જમવું. અને સુધ ગયા પછી સુધ જવું વગેરે. સદાયરણુનેજ યોગ્ય ગણું છું. મારી પાસે માત્ર આવાં આચરણસિવાય વર્ણીકરણની ખીજવિદ્યા નથી. ખીજ કાષ્ટ પ્રકારના વર્ણીકરણને હું જાણતી નથી. તમારે પણ પ્રેમથી સંપૂર્ણ રીતે શ્રીકૃષ્ણની મરજ સાચવવી, તેની ઝહેલી વાત પેટમાં રાખવી. દાસીઓ હાજર છતાં પણ પતિનું કામ જાતેજ ઉઠીને કરવું. પતિવ્રતાઓનો સમાગમ રાખવો, નીચ સ્ત્રીઓની સાથે બાપણુ પણ કરવું નહિ, અને પુષ્પ ઉમ્મરના પુત્રો પાસે પણ એકાંતમાં બેસવું નહિ. પતિને જે વાત અપ્રિય હોય તેથી અજાણ રહેવું. મદિરા પીવી નહિ, અભિમાન રાખવું નહિ, ઝાઝું બોલવું નહિ, મનને વશ રાખવું, વસ્ત્રાલંકારની બહુ લાલચ કરવી નહિ અને શોક્યનું પણ વાંકું બોલવું નહિ. સુખ ભોગવવાથી સુખ મળતું નથી પણ સુખ ભોગવવાનું સાધન દુઃખ છે, એ વાત હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી. સત્યભામા ! જે તમે એ પ્રમાણે વર્તશો તો શ્રીકૃષ્ણ કેવળ તમારા ઉપરજ પ્રેમ રાખશે ” આ પછી કેટલેક દિવસે શ્રીકૃષ્ણ સત્યભામા સહિત દારિકા પધાર્યા.

દુર્યોધનની કુદ્રતા યુધિષ્ઠિરની મહત્તા.

કોષએક દ્રવ્ય આદ્યે દૈતવનમાં પાંડવોનો પ્રભાવ જોઇ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે તેમના વિવેક અને પરાક્રમનાં વખાણ કર્યાં. જે સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રને અપાર શોક થતાં તે બોલ્યો કે, શુભ વા અશુભ કાર્ય કર્યા પછી તેના ફળની વાટ અવશ્ય જોવીજ જોઇએ. યુધિષ્ઠિરે આજ સુધી સારું કર્યું છે. મેં દુષ્ટે દુષ્ટ પુત્રને વશ થઇ બુંડુજ કર્યું છે. જરૂર કૌરવોનો વિનાશ થવો છે. પણ શું થાય ? હું પણ મજેલા લાભને છોડી શકતો નથી, ધન એ કાંઈ એવો પદાર્થ છે કે તેને વાસ્તે અન્યાયથી પણ ચલ કરવામાં આવે છે. પૂર્વે મહાત્મા રાજાઓ પણ મજેલા ધનને છોડી શક્યા નથી. ધનનાપર મનુષ્યોને કોષ એવો સ્વાભાવિકજ પ્રેમ છે. ધન વિના વ્યવહારની પણ અનુકૂળતા નથી થતી. અન્યાયથી પણ મેં મેળવેલા ધનનું રક્ષણ કર્યો વિના કેમજ આલે ? ભવિષ્ય હશે તે થશે પણ ખીકથી ધનને કમ છોડી દેવાય ! ધનને એવું જાળવી રાખવું જોઇએ કે એક દમડી પણ ઝોછી થાય નહીં. જે હાથમાં આવ્યું છે તે અનાયાસે પાછું આપી દેવું એવો મને ઠીક લાગતું નથી. અંતે ધૃતરાષ્ટ્રના છેવટના વિચારથી દુર્યોધનના દુરાગ્રહને અનુમોદન મળેલું જાણી ચંડાળ ચોકડી રાજ થઇ શકુનિ અને કર્ણ એકાંતમાં

દુષ્ટ દુર્યોધનને કહ્યું કે પાંડવો દ્વૈત વનમાં યુક્ષુક્ષિત જેવા બની રહ્યો છે. જેથી તારી બહોળવાલી જોઈ તેઓ મનમાં બળશે, શત્રુઓને દુઃખી દેખવાથી જેવો આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ ધન, લાભ, પુત્ર જન્મ કે સુખ્યની પ્રાપ્તિથી પણ થતો નથી. અર્જુનને વલ્કલો પહેરી બેઠેલો જોઈ તને કેટલો બધો આનંદ થશે? દુર્યોધને કહ્યું કે સીમ અર્જુન તથા દ્રૌપદી ધરેરને ચીથરે હાલ જેવાથી જેવો મને આનંદ થાય એવો આનંદ જાન્ય મુખથી પણ મળતો નથી. તેઓં મારા ઉત્કર્ષને દેખે તોજ માંડું જીવિત સરળ થાય, આવો વિચાર કરી તુરંતજ પાંડવો પામે જવાને અને તેમને ભેટવાને કર્યું તથા શકુનિએ ફરી દુર્યોધનને ઉશ્કેર્યો; એટલા માટે કે તેઓ તારી સમૃદ્ધિ અને પોતાની દુર્દશા જોઈને અત્યંત સંતાપ પામે. ધૃતરાષ્ટ્ર રજા ન આપે તેટલા માટે ગાયોના વ્રજની તપાસ કરવાને બહાને દ્વૈત વનમાં જ્યાં પાંડવો રહેતા હતા ત્યાં જવાનું હસવ્યું. આ ગાયોના વ્રજની સમીપ પાંડવો રહે છે એમ ધૃતરાષ્ટ્ર બળુતો હોવાથી દુર્યોધનને તેણે કહ્યું કે તે કામ વાસ્તે તમે પોતે ત્યાં ન જતાં કોઈ બીજાને મોકલો. “ જ્યાં પાંડવો રહે છે ત્યાં અમે નહિ જઈએ ” એવું શકુનિએ વચન આપવાથી તથા “ અમારે પાંડવોને જોવાની ઇચ્છા નથી ” એમ અસત્ય બોલવાથી ધૃતરાષ્ટ્રે જવાની અપ્રસન્નતાથી આશા આપી. દુર્યોધન મોટી સેના અને મોટા દમામથી પોતાના ભાઈઓ, શકુનિ, કર્ણ, હનુરો સ્ત્રીઓ, રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા લાખો પાળાઓ લઈને નીકળ્યો અને ઘણી રીતે આનંદ માનતો તથા ગાયોના વ્રજની તપાસ લેતો લેતો દ્વૈત વનનું પવિત્ર સરોવર, જ્યાં પાંડવોનું નિવાસ સ્થાન હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે સરોવરની આસપાસના વનમાં દુર્યોધનના સિપાઈઓને પ્રવેશ કરતા જોઈને, ગંધર્વોએ તેમને અટકાવ્યા અને કહ્યું કે ગંધર્વરાજ અહિં પધાર્યા છે અને અહિં કોઈને પણ દાખલ થવા દેવાની મના છે. દુર્યોધને બળાત્કારે પોતાનો રસ્તો કરવાનો યત્ન કર્યો ત્યારે મહાયુદ્ધ થયું, જેમાં ગંધર્વોએ કૈાવોને હરાવ્યા. અને કર્ણ જે પર્વતની પેઠે ઘણા યુદ્ધમાં આગ્ર અને અહંકારથી રહેતો તેને પણ નસાડી મૂક્યો. દુર્યોધન નહાસતો નહોતો તેને દુઃશાસનાદિ બીજાઓ સહિત બંધીવાન કર્યો અને લઈ આશ્વા. નહાસી છૂટું કૈાવ સૈન્ય પાંડવોને શરણે જવા લાગ્યું. સીમે તિરસ્કાર યુક્ત તથા ક્રોધવાળાં વાડ્યો કહીને તેમને શરણ આપવાની ના કહી; પણ મુષિષિર બીમને ઠબકો આપવા શાખ્યા કે આવાં પદ્ય વાક્યો કહેવાનો હમણું સમય નથી. સંબંધીઓમાં વૈર થાય તોપણ જ્યારે કોઈ બહારનો શત્રુ સંબંધીઓની લાજ લેતો હોય ત્યારે તે લાજનું રક્ષણ કરવું જોઈએ માટે તમે સજ્જ થાઓ અને દુર્યોધનાદિ કદીઓને છોડવી

લાવો. આથી તેઓ દુર્યોધનને છોડાવવા આવ્યા. પણ ગંધર્વોએ પકડેલાઓને છોડ્યા નહિ તેથી પાંડવોએ તેમની સાથે યુદ્ધ કર્યું. ગંધર્વો પાંડવોને ઘેરી વળ્યા. પાંડવો પ્રબળ બાણોથી એવા પ્રહાર કરવા લાગ્યા કે ગંધર્વો તેમના સમીપમાં આવવા પામ્યાજ નહિ. ક્રોધ પામેલા ગંધર્વો ઉપર, અર્જુને દિવ્ય અસ્ત્રોનો મારો ચલાવ્યો. બાણોથી કપાતા ગંધર્વો દુર્યોધન વગેરેને લાઇ આકાશમાં જવા લાગ્યા. અર્જુને બાણોનું જળજ્જળ પાંચરી તેમને અટકાવ્યા, અને અર્જુનનાં બાણોથી તેમનાં શરીર એવાં તો કપાવા માંડ્યાં કે તેમનાં માથાં હાથ, પગ વગેરે ધરતીપર ધડોધડ પડવા લાગ્યાં. ગંધર્વોને ત્રાસ પામેલો જ્ઞેષ્ઠ દ્રુપાએજો ચિત્રસેન દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો. અર્જુને પોતાનાં બાણોથી તેનું વારણ કર્યું. ત્યારે ચિત્રસેન પ્રત્યક્ષ થયો અને અર્જુન પાસે આવી બોલ્યો. ‘ મને ઓળખો છો? હું તમારો મિત્ર છું. ઓળખાણ પડતાં પાંડવોએ યુદ્ધ બંધ કર્યું. અર્જુને ચિત્રસેનની કુશળતા પૂછી, અને દુર્યોધન વગેરેને પકડી લઇ જવાનું કારણ પૂછ્યું. ચિત્રસેને ઉત્તર આપ્યો કે અહિં આવી પોતાની સંપત્તિનો ભપકો દેખાડીને તમોને કચવાવવાનો દુષ્ટ અભિપ્રાય જાણવામાં આવતાં ઇંદ્ર મહારાજે મને આગ્રા કરી કે અર્જુન તારો મિત્ર છે અને શિષ્ય પણ છે, માટે આ અપમાનથી અર્જુનની અને તેના ભાઇઓની રક્ષા કર, અને દુર્યોધન વગેરેને પકડી લાવ. આ પ્રમાણે ઇંદ્ર મહારાજની આગ્રાથી હું સૈન્ય લઇ આવ્યો હતો, આમ અર્જુનને કહ્યા પછી તેઓએ તે બધા કેદીઓને આપણે યુધિષ્ઠિર પાસે લઇ ચાલીએ અને આ બધી બાબત તેને નિવેદન કરીએ. પછી તે મરજી પ્રમાણે કરે. એમ વિચાર કરી સૌ યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા, અને સઘળા વાત નિવેદન કરી. પછી યુધિષ્ઠિરે ગંધર્વોની પ્રશંસા કરી અને પોતાના સંબંધીઓને છૂટા કર્યા. યુધિષ્ઠિરે નીચું જ્ઞેષ્ઠ ગએલા દુર્યોધનને પ્રસન્ન વદને કહ્યું કે ભાઈ, આવું સાહસ કામ કેદી કરીશ નહીં. હે ભારત! સાહસ કરનારાઓ સુખી થતા નથી. હે કુરુ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા દુર્યોધન ! પોતાના ભાઇઓ સહિત કુશળ એવો તું પોતાને ઘેર છઠ્ઠા પ્રમાણે જ અને આ બાબતનો ખેદ કરીશ નહિ. દુર્યોધન પોતાનો ભાઈ છે અને આપત્તિમાં છે એમ જાણીને યુધિષ્ઠિર પ્રસન્ન થઇને એ પ્રમાણે બોલ્યા હતા.

દુર્યોધનનો રમશાન વૈરાગ્ય-સ્વભાવનું સર્વોપરિપક્વ:

પછી પરાભવ પામવાથી અને કેદમાંથી છુટો થવાથી જીવતાં હોવા જોવો તથા લાજથી લેવાઈ ગએલો વીલે મહોડે દુર્યોધન ગળમળો થઇ આવ્યો ગયો અને જ્યારે નીચું મોડું કરીને અસંત ખેદ મુક્ત થએલો પોતે એક

હતો તેવામાં યુદ્ધમાંથી પોપ્પારાં ગણી ગએલો કર્ણ તેની પાસે આવ્યો ને દુર્યોધનને જ્ય મેળવ્યો હશે એવું ધારીને કહ્યું કે હું તમને તમારી જીતને માટે અભિવંદન કરું છું. દુર્યોધન કર્ણને પોતાની ચએલી દુર્દશાનું બનેલ વૃત્તાંત જણાવતાં બોલ્યો કે “ ગંધર્વોએ અમને હરાવ્યા અને અમને તથા અમારી સ્ત્રીઓને કેદ પકડીને લઇ જતા હતા તે સમયે આપણી સેનાનાં ઘણાંક માણસો પાંડવોની શસ્ત્રો જતાં, પાંડવોએ કુળાભિમાનથી ગંધર્વોની સાથે યુદ્ધ કરીને છોડાવ્યા છે. આપણે જે કારણથી દૈત વનમાં ગયાં હતા તે કાર્ય ચિત્રસેને યુધિષ્ઠિરને કહી સંભળાવવા માંડ્યું તે સમયે તો મને ધરતી માર્ગ આપે તો ઠીક ” એવી ઇચ્છા થઈ હતી. જેઓના મેં અત્યંત તિરસ્કારો કર્યા છે, અને જેઓનો હું પરમ શત્રુ છું, તેઓની પાસે હું કેદ બંધાઈ ગયો, તેઓએ જ મને છોડાવી જીવતદાન આપી આભારી કર્યો તો એથી વધારે ખીન્નું શું બુકું હોય. હું યુદ્ધમાં મુલો હોત તો મારી કીર્તિ પણ રહેત અને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ પણ થાત હવે હું જીવવા સમર્થ નથી માટે અહીંજ મારાં પ્રાણ કાઢાડી મરીશ. હું ત્યાં આવીને શું મોહોડું દેખાડું, ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ તથા વિદુર વગેરે લોકોને શો ઉત્તર આપું. શત્રુનાં માથાંની ઉપર પગ મૂકનારો હું આજ પોતાના દોષથીજ દુખી થયો તો હવે મારે જીવતાં શું કરવું ? હું કે જે મોટું અભિમાન ધરાવનારો છું તેને શત્રુઓએ કટ્ટમાંથી છોડાવ્યો તથા હાંસી કરી માટે હવે મારા જીવવાની આશા છોડી દીધો. દુર્યોધનને દુઃશાસનને કહ્યું કે હું તને રાજ્યગાદી આપી દઉં છું. તું કર્ણ અને શકુનિની સહાયતાથી રાજ્ય કરજે, બાંધવોનું રક્ષણ કરજે અને શત્રુઓનાં તિરસ્કાર કરજે. દુઃશાસન ગળગળો થઇ રડી પડી. **દુર્યોધનનાં** બોળામાં માથું નાખી સોગન ખાઇ હાથ જોડી બોલ્યો કે હું તમારે બદલે રાજ્ય કરવાનો નથી. તમે તમારો આ અભિપ્રાય તજી કુર કુળમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ તરીકે રાજ્યપર રહો. કર્ણે દુર્યોધનને કહ્યું કે શોક કરવાથી દુઃખ મટતું નથી પણ ઉલટું વધે છે, માટે ધીરજ પકડો. શત્રુઓને રાજ કરોમાં. શકુનિએ દુર્યોધનને કહ્યું કે, મેં પાંડવોની પાસેથી ખેંચીને આપેલી લક્ષ્મીને છોડી દઇને તમે આજ મૂર્ખાઇથી પ્રાણ છોડી દેવા કેમ બેઠા છો. તમે કોઇ વૃદ્ધોની વાતો સાંભળી નથી જે રાજ અત્યંત ખીકણુ, અત્યંત દુબળા મનવાળો, દીર્ઘ સ્વપ્ન કે માફલ હોય તેને પ્રજા પણ માનં દેતી નથી. એ પ્રમાણે કર્ણ તથા શકુનિ સમજાવતાં છતાં પણ લગ્નએલો, ભોંઠો પડેલો અને નિરાશ થએલો દુર્યોધન બોલ્યો કે “ મારે ધર્મનું, ધનનું, સુખનું, ઐશ્વર્યનું, આજ્ઞાનું કે ભોગોનું કશું કામ નથી. તમે અહિંથી જતા રહો. ને મારા નિશ્ચયમાં આજ આવોમાં. ” તે સર્વેએ ઘણી રીતે સમજાવ્યા છતાં મરવાનોજ નિશ્ચય

કરી જળનું અભયમન કરી, મૌન ધરીને તે દર્શની પથારીપર બેઠો. દુર્યોધનના મરણથી દેવતાઓ સાથેના યુદ્ધમાં આપણો પક્ષ યંજીત થઈ જશે એવું જાણીને; દાનવો તથા દૈત્યોએ કેટલાક ચમત્કારિક મંત્રોથી; જેનો મર્વ ઉતરી ગયો હતો એવા દુર્યોધનને; પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પાંડવોની ઉપર જય પ્રાપ્ત કરાવવા 'દુર્યોધનને તેઓએ વચન આપ્યું અને " મહાદેવજીને પ્રસન્ન કરી અમે તને પ્રાપ્ત કર્યો છે અને તને સહાયતા કરવાને મહાશરવીર દાનવો પૃથ્વીપર અવતર્યા છે. " એવું કહીને મદદ આપતા વચન આપ્યું. દુર્યોધન રાજ થતો હતો, પણ તેણે તે વાત કોઈ પાસે કરી નહિ. કહ્યું કહ્યું કે જે જીવતો હોય તેજ સુખોને દેખે છે. મુલા પછી શત્રુઓને જીતી શકતો નથી ખેદ મટાડી ઉદ્યોગ કરવાનો સમય છે. હું પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે ' પાંડવોને વનવાસનું તેરમું વર્ષ પૂરું થયા પછી અર્જુનને યુદ્ધમાં હું અવશ્ય મારી નાંખીશ. ' આ પ્રમાણે કર્ણનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ ને બંધુઓના કાલાવાલા ઉપરથી તથા દાનવોના વચનથી રાજ થઈને ઉભો થયો. સર્વ સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને હસ્તિનાપુર બણી તે ચાલ્યો.

ભીષ્મે આપેલો ઠપકો-કર્ણનો દ્વિગ્વિજય.

દુર્યોધનની વાત ઘેર ઘેર થવા લાગી. ભીષ્મને આ દુર્દશાના સમાચાર મળતાં તેણે દુર્યોધનને સમયોચિત શિખામણ આપી. ધૃતરાષ્ટ્રની મરજી વિરુદ્ધ તું દ્વૈત વનમાં ગયો તો ગાંધર્વોના હાથથી પકડાયો અને પાંડવોના પરાક્રમથી છૂટો થયો. કહે છે કે તું યુદ્ધમાં ખુમો. પાડતો હતો છતાં કર્ણ પલાયન કરી ગયો તે તે નજરે જોયું. પાંડવોના પરાક્રમની તથા કર્ણના પરાક્રમની પરીક્ષા કરવાનો આ તને સારો પ્રસંગ મળ્યો. હવે તને સમજ પડી હશે કે પાંડવો પાસે કર્ણ કશા ભેખમાં નથી. હવે તારે તારા કુળના કલ્યાણને વાસ્તે પાંડવોની સાથે સમાધાની કરવી જોઈએ. " ભીષ્મનાં વચનોપર હાસ્ય કરતો દુર્યોધન મામાની સાથે ત્યાંથી ઉઠી ચાલતો થયો, અને તેમની પાછળ કર્ણ તથા દુઃશાસન પણ ચાલતા થયા. ધરી એકવાર ચંડાળ ચોકડી વિચાર કરવાને એકઠી થઈ. કર્ણે ભીષ્મનાં વચનોમાં દેવ બુદ્ધિનો આરોપ મૂક્યો; પાંડવોનાં વખાણ અને પોતાની નિંદામાં અસહનતા દર્શાવી ભીષ્મનાં વચનો મિથ્યા કરવા પોતે દ્વિગ્વિજય કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય દુર્યોધનને જણાવ્યો. દુર્યોધને આજ્ઞા આપી અને સન્યની જોઈતી સહાયતા કરી આપી. શુભ મુહૂર્તમાં બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિ વાચન કરાવી કર્ણ સૈન્ય સાથે નીકળ્યો. થોડા વખતમાં ચારે દિશાઓના રાજાઓને જીતી પુષ્કળ ધન લાઈ કર્ણ પાછો આવ્યો. દુર્યોધને ઘણા માન સાથે કર્ણના તરફનો સર્વથી અધીક સંતોષ જાહેર કર્યો. પાંડવોને કર્ણના પરાક્રમ આગળ તુચ્છ

કરી કાઢ્યા. દિગ્વિજયમાંથી મેળવેલું ધન દુર્યોધનને આપતી કર્ણે બોલ્યો કે સધળી પૃથ્વી તને સ્વાધીન થઇ ગઇ છે, માટે તું ઈંદ્રના સરખું સુખ ભોગવ. દુર્યોધને આ પ્રસંગે પાંડવોના જેવો રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કર્યુંને જણાવી, અને તે ઇચ્છા પાર પડવાનો સર્વ ભાર કર્યુંને શિર મૂક્યો. કર્ણે સંમતિ આપી. દુર્યોધને રાજ ગોરને બોલાવી તેની સલાહ લીધી. કુળમાં રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર પુરૂષની હયાતીમાં બીજાને તેવો યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર નથી, એવું ગોરના શાસ્ત્રમાં નીકળ્યું. બીજને બાધ એ આવ્યો કે પિતાએ રાજસૂય યજ્ઞ ન કર્યો હોય તો પિતાની હયાતીમાં પુત્રથી એ થઇ શકે નહિ. પરંતુ રાજસૂય યજ્ઞ વિના એક બીજ પ્રકારનો યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર ગોર મહારાજે ગોતી કહાડ્યો, જે યજ્ઞ વિષ્ણુ વિના બીજ કોઇએ કર્યો નહોતો. દુર્યોધને સર્વની સલાહ લીધી અને બાવાની ચાંદે ચાંદે બોલનારી ચંડાળ ચોકડીએ ચોસલું ખેસાડી દીધું.

દુર્યોધનનો વિષ્ણુયાગ કર્યુંની પ્રતિજ્ઞા.

દુર્યોધનને યજ્ઞની સધળી તૈયારી કરી મંડપ કરવા માટે કારીગરોને આજ્ઞા કરી યજ્ઞ મંડપ તૈયાર કરાવ્યો. સુવર્ણના હળથી જમીન ખેડાવી કુંડ કરાવ્યા. યોગ્ય સમયે દુર્યોધને યજ્ઞની દીક્ષા લીધી. યજ્ઞ ઉત્સવનો આરંભ થતાં સંબંધીઓ અને વડીલ વર્ગ સૌ પ્રસન્ન થયાં. રાજાએ અને બ્રાહ્મણોને બોલાવવા હૂતો મોકલ્યા. એક હૂતને દૈત વનમાં મોકલતાં દુઃશાસને કહ્યું કે “ દૈત વનમાં બ્રાહ્મણો છે તેમને આવવાનું આમંત્રણ કરતાં પાપી પાંડવોને પણ આમંત્રણ કરજે. ” હૂતે દુર્યોધનની આજ્ઞાને અનુસરી દૈત વનમાં જઇ પાંડવોને યજ્ઞના સમાચાર સાથે આમંત્રણ કર્યું. યુધિષ્ઠિરે શાંત ચિત્તથી ઉત્તર આપ્યો કે દુર્યોધન રાજાએ યજ્ઞારંભ કર્યો છે, તે બહુ સાફ કર્યું છે. અમારે તો તેર વર્ષ સુધી બહાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાની છે, તેથી અમારાથી આવી શકાશે નહિ. પછી લીમ્બે હૂતની સાથે સંદેશો કહાવ્યો કે મહારાજ યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરમાં ત્યારે આવશે કે જ્યારે અસ્ત્રો અને શસ્ત્રો ડે પ્રદીપ્ત થએલ રણભૂમિ રૂપી યજ્ઞમાં દુર્યોધનને હોમી દેશે. તેર વર્ષ પછી જ્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિર રણરૂપી યજ્ઞમાં ધૃતરાષ્ટ્રના સધળા પુત્રોને પશુરૂપ કરશે ત્યારે લીમ્બેનું ત્યાં આવશે, એવું તું તારા દુર્યોધનને કહેજે. બીજ પાંડવો કાંઇ અપ્રિય વચન બોલ્યા નહિ. હૂતના સંદેશથી સધળા કૌરવો ચકિત થઇ ગયા. યજ્ઞની અગાઉ સધળા રાજાઓ અને બ્રાહ્મણો આવી પહોંચ્યા. તેમનો સત્કાર કરવાનું કામ ધૃતરાષ્ટ્રે ત્રિદુરને સોંપ્યું હતું. યજ્ઞની ક્રિયા શરૂ થઇ અને તે નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થતાં સૌને સંતુષ્ટ કરી રાજા આપી. દુર્યોધન ગાજતે વાજતે દરબારમાં આવ્યો, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે વ-

ડીલોને પણ પડ્યો. દુર્યોધનને આશિર્વાદ આપ્યો. સ્નેહિ વર્ગે આ યજ્ઞને માન્યતાના જેવો કહી વખાણ્યો. સઘળી ક્રિયા સંપૂર્ણ થતાં દુર્યોધન સભામાં આવી સિંહાસને બેઠો, એટલે કહ્યું ઉડીને કહ્યું કે, તમારો આ મોટો યજ્ઞ બહુ ઉત્તમ રીતે સમાપ્ત થયો છે. હવે પાંડવોને માર્યા પછી જ્યારે તમે રાજસૂય યજ્ઞ કરશો, ત્યારે વળી આવીજ રીતે તમને અભિવંદન આપવાનો મને પ્રસંગ મળશે. એમ ઇચ્છું છું. દુર્યોધન કહ્યુંતું. આલિંગન કરી બોલ્યો કે, હું પાંડવોને મારી રાજસૂય યજ્ઞ કરું એવા દિવસો કયારે દેખું ? કહ્યું બોલ્યો કે જ્યાં સુધી અર્જુનને મેં માર્યો નથી ત્યાં સુધી મારે બીજાના હાથથી પણ ધોધરાવવા નથી, મધ પીવું નથી, માંસ ખાવું નથી, અને માગનારને કોઈ વસ્તુની ના પાડવી નથી. કર્ણની પ્રતિજ્ઞા સાંભળી સભામાં હર્ષેની તાળીયો પડી. આવી પ્રતિજ્ઞાથી કર્ણને ઘણાજ ગેરલાભ થયો કારણ કે અર્જુનના હિત અર્થે ઇંદ્રે કર્ણ પાસે આવીને જ્યારે કવચ તથા કુંડલો માગ્યાં ત્યારે, પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તેણે તે આપ્યાં અને એ રીતે પોતાનું અસેધ કવચ ખોયું. દુર્યોધને પાંડવો સામે અનેક કાવા દાવા શરૂ રાખ્યા પણ તેથી તેમને કંઈ દુઃખ થયું નહિ. હવે પાર વરસના વનવાસનો અંત નજીક હતો. તે વખતે યુધિષ્ઠિર પોતાના સહયુગ્મી અરેખરી કસોટીથી કીર્તિને પામ્યા હતા.

દુર્વાસાના કોપમાંથી પાંડવોનું અચતુ-શ્રીકૃષ્ણની કૃપા.

પાંડવોને વનવાસમાં સૂર્યદેવે આપેલ પાત્ર અખુટ અન્ન આપ્યા કરતું હતું તેથી તેઓ સંખ્યા બધા બ્રાહ્મણોનું પોષણ કરતા હતા, બીજા તરફ કપટી કૌરવો પાંડવોનું ગમે તે પ્રકારે બુંદું કરવાની તજવીજ કરતા હતા. એક દિવસ દશ હજાર શિષ્યો સાથે દુર્વાસા મુનિ દુર્યોધન પાસે આવ્યા તેમણે તેમનું ઘણું ઘણું આતિથ્ય કર્યું, અને ઘણા દિવસ પોતાને ત્યાં રાખી, તેમના ઘણાજ તામસી સ્વભાવને સહન કરી તેમને પ્રસન્ન થયેલા દુર્વાસાએ દુર્યોધનને વરદાન માગવાનું કહેતાં, દુષ્ટોની સલાહથી દુર્યોધને માગ્યું કે “ મહારાજ ! જેમ આપ અહીં પધાર્યા, તેમજ કામ્યક વનમાં યુધિષ્ઠિરને ત્યાં પણ દ્રૌપદી સાને જમાડી જમી રહ્યાં હોય ત્યારે મેમાન આઓ ” હા પાડી મુનિ ત્યાં પધાર્યા, અને દુર્યોધન તથા કર્ણ પરસ્પર આ યુક્તિથી પોતાને કૃતાર્થ માની કહેવા લાગ્યા કે દુર્વાસા તો તામસી છે અને વનવાસી પાંડવો તેનું દશહજાર શિષ્યો સહિત આતિથ્ય કરી શકશે નહીં, એટલે દુર્વાસાના શાપ રૂપી અગ્નિમાં પડીને તેઓ ભસ્મ થયા વિના રહેવાના નથી.

દુર્યોધનના કહેવાથી દુર્વાસા શિષ્યોં સહિત વનમાં પાંડવો પાસે ગયા.

પાંડવોએ ઉભા થઈ પ્રણામ કરી અર્ધપાદથી પૂજા કરી આસનપર બેસાડ્યા. અને શું આજ્ઞા છે એમ પુછ્યું. મુનિએ પાંડવોને કહ્યું કે અમને લિષ્ઠા આપો. આત્રાં મુનિનાં વચન સાંભળી પાંડવો વિચાર કરવા લાગ્યા કે હવે શું કરવું. જસ વિચાર કરી મુનિઓને સ્નાન કરવા વાસ્તે મોકલ્યા અને પાછળથી નિશ્ચય કર્યો કે મુનિઓ અવસ્ય શાપ આપશે માટે કાષ્ઠની ચિતા ખડકી બળી મરવું. એમ દ્રૌપદી સહિત તેઓએ નિશ્ચય કરી, ભીમને કાષ્ઠ લાવ્યાં કહ્યું. ભીમે કાષ્ઠ લઈ આવી ચિતા તૈયાર કરી તેઓ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા બયછે, એટલામાં ચક્રવારી શ્રીકૃષ્ણ આવી બોલ્યા કે “દ્રૌપદી! મને કાલનો ઉપવાસ છે માટે પારણાં કરાવો. એ સાંભળી દ્રૌપદી હર્ષ પામી બોલી કે હે કેશવ! મધ્યાહ્ન ઉત્તર થવાથી પાત્ર ઉંચે ધર્યું છે માટે આ વખતે અન્ન ક્યાંથી મળે? સારે શ્રીકૃષ્ણે દ્રૌપદીને અક્ષય પાત્ર આપવાં કહ્યું એટલે દ્રૌપદીએ તે દેખાડ્યું કે તેને એક ખુણે શાક પત્ર દીકું તે લઈ તેણે મુખમાં મુક્યું અને પાણીની અંજલીનું પાન કર્યું કે સર્વ મુનિઓ તૃપ્ત થયા શ્રીકૃષ્ણે પાંડવો પાસે જઈ તેઓને દાહમાંથી બચાવી કહ્યું કે “ભીમ ઋષિમંડળને તેડી આવે. આજ્ઞા માથે ચડાવી ભીમે મુનિશ્વરો પાસે જઈ કહ્યું કે મહારાજ ભોજનની તૈયારી થઈછે માટે પધારો. મુનિઓએ કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા અને તેના ભોજનથી અમો તૃપ્ત થયા છીએ તો પણ ચાલો શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનનો અત્યુત્તમ લાભ મળશે. એમ કહી લાં આબ્યા. અને બોલ્યા કે “અમને કૌરવોએ તમને શાપ દેવાને મોકલ્યા હતા પણ તમારા સહાગક ભગવાન છે” પછી ઋષિઓએ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરી હળી મળી પાંડવોને આશીર્વાદ આપી કૌરવો પાસે જઈ કહ્યું કે “પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણની સહાયતા છે” એમ કહી દુર્વાસા પોતાને આશ્રમે ગયા. યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી કહ્યું કે “અમને સંકટ તથા વિપત્તિમાંથી આપજ બચાવતા આવો છો.”

દ્રૌપદી હરણ.

એક દિવસ દ્રૌપદીને તૃણચિંદુના આશ્રમમાં ધૌમ્ય મુનિને દ્રૌપદીની સંભાળ રાખવાની બલામણુ આપી પાંડવો ચારે દિશામાં મૃગયા કરવા સાર થયા. તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રી દુઃશલાનો વર જયદ્રથ મોટી સેના અને ધણુ રાજાઓને લઈ પરણવાને શાલ્વદેશમાં જતો હતો તે રસ્તે ચાલતાં કામ્યક વનમાં આવ્યો લાં આશ્રમના દ્વારમાં કદંબની ડાળને નમાવીને એકલાં ઉભેલાં દ્રૌપદીનું રૂપ જોતાંજ કામદેવનાં બાણોથી મોહિ બ્યાકુળ થએલા જયદ્રથે પોતાના તાબેદાર કોટીકાશ્ય રાજાને કહ્યું કે “તું જઈને આ કોની સ્ત્રી છે અને કોની દીકરી છે એ નક્કી કર. જો આ સ્ત્રી મારા હાથમાં આ-

વેતો શાલ્યદેશમાં જઈ પરણવાનું કાંઈ કામ નથી.” એ આગ્રાને તાબે થઈ દ્રૌપદીની પાસે જઈ કોટિકાશ્યે પૂછ્યું કે “તું દેવાગનાછે, ગંધર્વની સ્ત્રી છે, અપ્સરા છે કે નાગકન્યા છે, અથવા તું કોની પુત્રી છે અને કોની સ્ત્રી છે? આ જ્યદ્રથ રાજા પોતાની જાન લઈ ધણા ધણા રાજાઓ સાથે શાલ્યદેશ માં જાય છે એ તમને પૂછાવે છે.” તેનાં વચન સાંભળી વસોને સંદેહથીને દ્રૌપદી બોલ્યાં કે “મારા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ આવા સ્થળમાં પરપુરુષની સાથે બોલવું નહિ જોઈએ તો પણ ખીજે કોઈ જવાબ દેનાર નથી અને હું તમને આગળથી જુઓ તેથી ઉત્તર આપું છું. હું દ્રુપદ રાજાની પુત્રી છું અને યુધિષ્ઠિર આદિ પાંચ પાંડવોની સ્ત્રી છું. તેઓ મને અહીં રાખીને મૃગયા કરવાને ગયા છે. હું ધાઈ છું કે એઓને આવવાનો વખત થયો છે તમે અહીં ઉતારો કરી પાંડવોને મળી મહેમાની લાઈને જાઓ.” એમ કહી તેઓના સન્માનની સગવડ કરવાને વાસ્તે દ્રૌપદી પરજીશાળામાં પેસતાં કોટિકાશ્ય જ્યદ્રથની પાસે આવ્યો. તેને આવેલો જોઈ જ્યદ્રથે કહ્યું કે “તું એ સ્ત્રીને લાવ્યા વિના કેમ આવ્યો. મેં આ સ્ત્રીને જોઈ તેથી હવે તો મને ખીજ સ્ત્રીઓ વાનરીઓ જેવી લાગે છે” કોટિકાશ્ય બોલ્યો કે “જે દ્રુપદ રાજાની દીકરી અને પાંડવોની સ્ત્રી દ્રૌપદી છે. એ તમારી મહેમાની કરવા ધારે છે માટે જો તમારી ઇચ્છા હોય તો તેને મળો.” એ પ્રમાણે તેનાં વચન સાંભળી ખીજ છ જણની સાથે જ્યદ્રથે દ્રૌપદીની પરજીશાળામાં જઈને દ્રૌપદીને પૂછ્યું કે “તમારા પતિઓ કુશળ છે અને તમે જેઓનું કુશળ ઇચ્છો તેઓ સઘળા કુશળ છે? દ્રૌપદી બોલ્યાં કે “જ્યદ્રથ? તમે કુશળ છો? મારા પાંચ પતિઓ કુશળ છે. આ જાણીઓ અને આસન પર બેસાડે. હાલ પાંચસો મૃગનું માંસ તૈયાર છે એ હું તમને તથા તમારી સેનાને ભોજનને વાસ્તે આપું છું. મારા પતિઓ મૃગયા કરવા ગયા છે તેઓ ખીજું પણ ઘણું માંસ લાઈને આવતા હશે.” જ્યદ્રથ બોલ્યો કે “તમે કહ્યું એટલે અમે ભોજન કરી ચુક્યા હવે ચાલો, મારા રથમાં બેસો અને કેવળ સુખ ભોગવો. પાંડવો તો કંગાલ છે, રાજ્ય વગરના છે, વનમાં રરનારાં છે અને હવે પછી પણ રાજ્ય કે લક્ષ્મી ને પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી માટે તેઓને છોડી દઈ મારી સ્ત્રી થઈને સિંહુ દેશના રાજ્યનું સુખ ભોગવો.” એ પ્રમાણે જ્યદ્રથે હૃદયને કંપાવી નાંખે એવું નીચ ભાષણ કરતાં દ્રૌપદી ભર ચડવી જરા દૂર જઈ તેનો તિરસ્કાર કરી ‘નીચ? લાજ લાજ’ એમ બોલીને ધમકી આપી નાસી જવાનું કહ્યું અને ધૌમ્યસુનિને સાથ પાડ્યા લાવ્યાં. આ સમયમાં જ્યદ્રથે તેમનો છોડા પકડતાં તેમણે જોરથી છોડા વછોડાવી તેને એવો પાડી નાખ્યો કે જેથી તે નીચ કાપી નાંખેલા કે

જના ઝાડની પેઠે નીચે પડી ગયો. જ્યદ્રથ પાછો ઉઠીને દ્રૌપદીને બળાત્કારે ઉચકી રથમાં બેસારી ચાલતો ગયો. દ્રૌપદી નીસાસા મુકી ધૌમ્ય મુનિને પ્રણામ કરી તેના રથમાં અત્યંત રૂદન કરવા લાગ્યાં. એમ દ્રૌપદીનું હરણુ કરી રથમાં બેસી પોતાની સેનાની સાથે જ્યદ્રથ ચાલતો ચતા ‘અરે નીચ? પાંડવોને જીત્યા વિના તારાથી કદી પણ દ્રૌપદીને લઈ શકાશે નહીં. તું કાંઈ ક્ષત્રિઓના જુના ધર્મને વિચાર કર. તને આ નીચું કર્મનું પ્રણ હમણાંજ મળશે, એમ બોલતાં બોલતાં ધૌમ્યમુનિ પણ રથની પછવાડે દોડતા આવ્યા. આ સમયે પાંડવો મૃગયા કરી પાછા આવતા હતાં ત્યાં કેટલાક અપશકુનો નેષ્ટ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “તુરત ચાલો આપણા આશ્રમમાં કાંઈક મોટો અનર્થ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ જણાય છે” એ વચનથી ઉદ્વેગ પામેલા બીમ આદિ પાંડવો રથોને વેગથી હાંકી આશ્રમ પાસે પહોંચ્યા દાસી પાંડવોને દેખી પોકારવા લાગી કે “દ્રૌપદીને હરીને જ્યદ્રથ ચાલ્યો જાય છે. એ પ્રમાણે દાસીના પોકારથી પાંડવોએ આયુધોને સજ્જ કરી તુરતજ રથોને દોડાવ્યા. ત્યાં પહોંચી જ્યદ્રથને હાકલ પાડીને સેનાની ઉપર બાણો ફેંકવા લાગ્યા હજારો યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યા, યુધિષ્ઠિરે પોતે એક નિમેષ માત્રમાં સો યોદ્ધાઓ મારી નાખ્યા. ત્રિગર્ત દેશના રાજાએ યુધિષ્ઠિરના આરે ઘોડાઓને મારી નાખતાં યુધિષ્ઠિરે અર્ધ ચંદ્રકૃતિ બાણથી એ રાજાને ધરતીપર પાડી નાખ્યો. આમ ઘણા ઘણા રાજાઓ, ધીર પુરૂષો મરણ પામતાં જ્યદ્રથ બીકને લીધે દ્રૌપદીને રથમાંથી ઉતારી દધ પોતે લાગી ગયો. તેને ખુબ ખોળી અર્જુને તિરસ્કારનાં વચનોથી હાકલ કરતાં છતાં ઉમો નહી રહેતાં બીમે રથમાંથી ઉતરી તુરત દોડી પોહોચી તેનો ચોટલો પકડી ઉપાડીને પછાડ્યો, ઉઠવા ગયો ત્યાં માથામાં પાકુ મારી, મોહોડા ઉપર ઠપાટો મારી અને કેડમાં ગોઠણીમાં મારીને ખુબ ગુંધો કે જેથી તે મૂર્છિત થઈ ગયો પછી તેને ધર્મ પાસે બાંધી આણ્યો. હતપ્રાય થએલા જ્યદ્રથને બનેલી ગણી મારી ન નાખતાં તેના માથામાં પાંચ પદીઆં પાડ્યાં. અને મૂઠ મૂડી પાંડવોનો દાસહું એમ બોલાવ્યો અને શિખામણુ દધ જવા દીધો. એ બનાવથી લિજ્જત થઈ જ્યદ્રથ પરબારો હરદ્વાર જઈ મહાદેવને ઉચ તપથી પ્રસન્ન કરી પાંડવોને હું યુદ્ધમાં જીતું એમ વરદાન માગ્યું. સદાશિવે કહ્યું કે એમ તો નહિ થશે પણ બ્યારે અર્જુન નહી હોય ત્યારે બીજા પાંડવોને તું એક દિવસ યુદ્ધમાં રોકી શકશે એમ કહી શિવ અંતર્હિત થતાં જ્યદ્રથ પાછો પોતાના રાજ્યમાં ગયો. આ પછી એક દિવસે મુનિઓના સમાજમાં બેઠેલા યુધિષ્ઠિરે આંકડેય મુનિને પૂછ્યું કે ‘મહારાજ? અમો વનવાસનું દુઃખ ભોગવતાં વળી આ દ્રૌપદીના હરણુનું મોડું કષ્ટ પ્રાપ્ત

થયું કે જેમાંથી આપ લોકોની કૃપાથી માંડ છુટ્યા. કાષ્ઠ મારા જેવો મંદ ભાગ્ય આપે દીકો છે કે સાંભળ્યો છે ? આમ યુધિષ્ઠિર પૂછતાં માર્કંડેયે રામચંદ્રજીની સવળી કથા સંભળાવી.

રામ ચરિત્ર.

શ્રી રામચંદ્રજી સૂર્યવંશી દશરથ રાજાના કૌશલ્યાથી થયેલા પુત્ર-વિષ્ણુના અવતાર એ પ્રથમ કૌશલ્યાને દર્શન આપી પછી આજક રૂપે થઈ ગયા હતા. એણે વશિષ્ઠ ગુરુ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો, અને પછી વિદ્યાભિત્ર ઋષિ જે પોતાના યજ્ઞના રક્ષણને માટે તેડવા આવ્યા હતા. તેની સાથે ગયા. રામચંદ્રે માર્ગમાં તાટિકા રાક્ષસીને મારીને વિદ્યાભિત્રને ત્યાં યજ્ઞ પ્રસંગે જે રાક્ષસો દુઃખ દેતા હતા તેઓને પણ માર્યા. મજા નિર્વિદ્ધે સમાપ્ત થયા પછી શ્રીરામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણજી (એ પણ સાથે હતા), વિદ્યાભિત્રની સાથે ઋષિના શિષ્ય મંડળ સહિત મિથિલાપુરીના જનકરાજાને ત્યાં સ્વયંવરમાં જવા નિકળ્યા. વાટમાં ગૌતમની સ્ત્રી અહુટ્યા જે શિલા થઈને પડી હતી તેને ચરણ ચરકાડી પૂર્વ રૂપ કરી. જનકને ત્યાં સીતાના સ્વયંવરમાં શ્રીરામચંદ્રે મહાપ્રયંડ ત્ર્યંબક-ધનુષ જેને ઉપાડતાં અભિમાની રાવણ ચગદાઈ ભોંયપર પડ્યો હતો, તે ગુરૂની આજ્ઞાથી ઉઠાવી તેના ત્રણ ઢકડા કરી નાખ્યા અને સીતાએ ધારેલા વર સાથે લગ્ન કર્યું લોક પ્રિય રામચંદ્રની વિવાહની ક્રિયા વશિષ્ઠ, વિદ્યાભિત્ર અને શતાનંદે કરાવી તે સમાપ્ત થયા પછી શ્રીરામચંદ્ર અયોધ્યામાં આવતા હતા એટલામાં પરશુરામે આવી બાણ મારવા માંડ્યાં પણ શ્રીરામને કંઈ લાગ્યાં નહીં. પછી પરશુરામે સમાવતાર થયો જાણી શ્રીરામને નમન કર્યું, અને શ્રીરામે હાથીએથી ઉતરી તેને ભેટી તેનું તેજ હરણ કરી લીધું અયોધ્યામાં આવ્યા પછી રામ-લક્ષ્મણે વશિષ્ઠ ગુરુ પાસે ધનુર્વિદ્યાનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો. જ્યારે દશરથે શ્રીરામચંદ્રજીને ગાદીએ બેસાડવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે કૈકેયી આડી પડી વિદ્ધ પાડી બોલી કે શ્રીરામને વનવાસ મોકલો અને મારા પુત્ર ભરતને ગાદીએ બેસાડો. એ સાંભળી દશરથ રાજા તો મૂર્છિત પડી રહ્યા પણ શ્રીરામચંદ્ર ભરતને ગાદીએ બેસવાનું કહી યૌદ્ધવરસવનવાસ કરવા નિકળ્યા. -લક્ષ્મણ અને સીતા પણ સાથે ગયાં.

શ્રીરામચંદ્ર ગંગાપાર ઉતરી પ્રયાગમાં બ્રહ્માજી ઋષિને ત્યાં આવ્યા અને પછી ઋષિની ઈચ્છા પ્રમાણે ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર એક પર્ણકુટીમાં રહ્યા. અહીં શ્રીરામચંદ્રજીને મળવાને અયોધ્યાથી ભરત શત્રુઘ્ન તથા કેટલાક નગર જન આવ્યા અને એઓને મહોડેથી પિતા દશરથનું મુશ્કેલ સાંભળી શ્રીરામે અત્યંત શોક કર્યો અને પછી વશિષ્ઠ ગુરૂના કથા

પ્રમાણે તેનું શ્રાદ્ધ કર્યું. અને હારતાદિકને ધીરજ આપી વિદ્વાય કર્યા અને પોતે અહીં ઋષિના સમાગમમાં રહ્યા. પછી અહીંથી ચાલ્યા તે સંઘાદિ પર્વત ઉપર અત્રિને આશ્રમે અને પછી શરણંગ ઋષિને આશ્રમે થઇને માર્ગમાં વિરોધ નામનો રાક્ષસ જે સીતાને ઉચકી લઇજઇ જાડીમાં ભરાયો હતો તેને મારીને જટાયુ પક્ષીના કહેવાથી પંચવટીમાં આવી રહ્યા. એક દિવસ સીતાએ સુવર્ણ મૃગ દીડો અને તેના વર્મહી કંચુકી પેરવાની હઠ લીધી તે ઉપરથી શ્રીરામચંદ્રજી તેની પૂઠે દોડ્યા, ઘણીચાર થઇ પણ શ્રીરામ ન આવ્યા ત્યારે સીતાજીએ લક્ષ્મણજીને જોવા મોકલ્યા. એ ટાંકણામાં રાવણ જોગીને વેષે જયવા આવી સીતાજીને ટુપાડી લઇ ગયો. રામચંદ્રજીએ મૃગને માર્યો એટલે તે રાક્ષસ રૂપે થઇ પડ્યો અને પછી શ્રીરામ લક્ષ્મણ આશ્રમમાં આવી જીવે છે તો સીતાજી ન મળે. બન્ને ભાઇઓએ અત્યંત શોક કર્યો પણ પછી સીતાજીની શોધ કરવા રાવણનાં પગલાં પડેલાં તે જોઇ દક્ષીણ દિશાનો પંથ લીધો. વાટમાં રાવણના મોકલેલા રાક્ષસો મળ્યા તેઓને માર્યા અને પછી શ્રીરામચંદ્રજી કિષ્કિન્ધ્યામાં આવ્યા. અહીં પાંપાસરોવર આગળ રામ લક્ષ્મણને પ્રથમ હનુમાન અને પછી નળ નીળ સુગ્રીવ અને જાંબુવાન સાથે સમાગમ થયો અને એ વાનરો ભક્ત થઇ રહ્યા. શ્રીરામે વાળીને માર્યો અને તેનું રાજ્ય સુગ્રીવ ને આપ્યું અને વાળીની સ્ત્રી તારાનું સુગ્રીવ સાથે લગ્ન કરાવ્યું. પછી શ્રીરામની આગ્રાથી હનુમાન લંકામાં જઈ સીતાજીનો શોધ લઈ આવ્યા. સર્વ વર્તમાન જાણ્યા પછી શ્રીરામચંદ્રજી અને લક્ષ્મણજી વાનરોના મ્હોટા સૈન્ય સાથે કિષ્કિન્ધ્યા છોડી સમુદ્ર કિનારે આવ્યા. અહીં રાવણનો ભાઇ વિલીષણ આવી શ્રીરામને શરણ થયો. પછી વાનરોએ સેતુ બાંધ્યો અને સહુ સેતુ ઉપર થઇને લંકાની પાસેના સુવેળાચળ પર્વતની તળેટીપર આવી પોહોઝ્યા.

શ્રીરામચંદ્રે અંગદ વાનરને રાવણ પાસે વશિએ મોકલ્યો. અંગદે અનેક પ્રકારે રાવણને સમજાવ્યો પણ તેણે ન માન્યું પછી બન્ને પક્ષના સૈન્ય સામ સામાં મળ્યાં, ભારી યુદ્ધ થયું તેમાં અક્ષર પદ્મ વાનર અને ખોતેર કાઠી રીંછ એકદમ રાવણના રાક્ષસો ઉપર તુટી પડ્યા તેમાં નીલ સેનાપતિ, હનુમાન, અંગદ, સુગ્રીવ, સુષેણ ઇત્યાદિ બુધ્ધ્યા. કાંઇ રાક્ષસને જાને મોઝાને-હાથીને પગથી જાલી માથાપર ફેરવી પૃથ્વીપર ફેંકે, કાંઇ તેઓના પેટ ફાડી નાખે, કાંઇ હાથ-પગ-નાક તોડે, કાંઇ મુઠ્ઠાને ઉચકી લંકામાં ફેંકે અને કાંઈ પર્વતો વરસાવે; તેમ રાવણની ચતુરભિણી સેનાના મોઝાત રાક્ષસો પણ અનેક અનેક શસ્ત્રોથી વાનરોને કાપે, તેઓને પગ

તમે કયરે અને તેઓનાં ડોકાં મરડી નાખે. એ ધમસાણમાં રાવણના સેનાપતિ ધૂમ્રાક્ષે અને વજ્રદંષ્ટિએ પોતાનાં બળ આતુર્યથી અસંખ્યાત વાનરોને હણ્યા અને તેઓનો પરાભવ કર્યો પણ પછવાડેથી હનુમાને ધૂમ્રાક્ષને અને અંગદે વજ્રદંષ્ટિને મુદ્ધિ પ્રહારે મારી નાખ્યા. પછી ઈંદ્રજીત ચડ્યો અને એણે વાદળમાં ભરાઈ સર્પાસ્ત્ર બાણ મુક્યાં જેથી વાનરો વિદૂળ થઈને પૃથ્વીપર પડ્યા અને શ્રીરામચંદ્ર લક્ષ્મણને પણ મૂર્છા આવી. વાયુએ ગુપ્તરૂપે આવી શ્રીરામના કાનમાં ગન્ધર્વ મંત્ર ભણ્યો અને એથી શ્રીરામે જાગૃત થઈ ગરડાસ્ત્ર મુક્યું કે સર્પ નાશ અને સૈન્ય પાછું યુદ્ધ કરવા ઉભું થયું. રાવણના પ્રહસ્ત સેનાપતિએ બહુ મારો ચલાવ્યો પણ અંતે તે હારી રણમાં પડ્યો. પછી મોટાં સૈન્યના અત્યંત ઠાઠમાં રાવણ રથારૂઠ થઈ યુદ્ધ કરવા આવ્યો. સર્વ વાનરોએ સામટો પર્વતનો વર્ષાદ વરસાવ્યો પણ રાવણે પોતાના મહા બળ આતુરિથી નિવારણ કર્યું અને સુગ્રીવાદિને અત્યંત વિંધ્યા. લક્ષ્મણે બાણ મુક્યાં પણ રાવણના બાણથી તે મૂર્છિત થયા. જ્યારે હનુમાને વજ્રમુદ્ધિ ચલાવી અને નળે બ્રહ્મહત્ય મંત્રથી કોટિ નળ કર્યો ત્યારે રાવણે બ્રહ્માસ્ત્ર મુક્યું. અંતે શ્રીરામે બાણ મારી તેના છત્ર છેદાં અને મુગટને પાડ્યો. પછી રાવણે રણમાંથી ખસી જઈ કુંભકર્ણને મોકલ્યો. એ પણ શ્રીરામને બાણે પડ્યો. પછી વાનરોએ નરાંતક, દેવાંતક ઇત્યાદિ સાથે યુદ્ધ કરી તેમને માર્યા. લક્ષ્મણે રાવણના પુત્ર અતિક્રાયા ને માર્યો. ઈંદ્રજીતે આવી મોટા મોટા વાનરોને શરે વિંધ્યા અને સો સો બાણથી શ્રીરામ લક્ષ્મણને વિંધ્યા મૂર્છા પામીને જ્યવાદ વગડાવી તે લંકામાં ગયો. પછી જાંબુવાનના કહેવાથી હનુમાન દ્રોણાચળ લઈ આવ્યા અને એ ઉપરની વેલીની સુગંધીથી શ્રીરામ લક્ષ્મણ તથા સહુ વાનર વીર પાછા ઉઠ્યા અને એઓએ લંકાગઢપર ધસારો કર્યો. વળી યુદ્ધ ચાલ્યું તેમાં ધણાક અસુર પડ્યા પણ પાછાં ઈંદ્રજીતે આવી સહુનો પરાભવ કર્યો, એણે એક કૃત્રિમ સીતા દેખાડી તેનો વધ કર્યો અને અક્ષય રથ પ્રાપ્ત કરવાને હવન કરવા માંડ્યો. સીતાનો વધ થયો જાણી શ્રીરામે નીચું માથું કર્યું અને સર્વ વાનરો ગગળી ગયા પણ એટલામાં વિલીપણના પ્રધાનો સીતાજી જીવતાં છે એવા ખબર લાવ્યા એટલે સહુ પાછા સજ્જ થયા વિલીપણના ક્ષાથી શ્રીરામે લક્ષ્મણને વાનરો સહિત ઈંદ્રજીતનો હોમ બ્રહ્મ કરવાને મોકલ્યા. અરધી રથે તો નિકળી ચુક્યો હતો એવામાં વાનરોએ પર્વત નાખીને હોમ બ્રહ્મ કર્યો અને પછી તે નાસી ગયા. ઈંદ્રજીત નિરાશ થયો પણ મોટા દળ સાથે મહા યુદ્ધ કરવા ઉભો. એણે બહુ આતુરિથી લક્ષ્મણજી સાથે યુદ્ધ કર્યું પણ પછી

અતે ૧૪ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળેલું એવા લક્ષ્મણે બાણ મુકી દ્રિજીતને
માર્યો, હિંદ્રજીતનાં મરણ પછી રાવણે પોતાના મામા અહિરાવણ મહિરા-
ણે જે પાતાળમાં રાજ કરતા હતા તેને બોલાવ્યા અને એઓએ સુતેલા
શ્રીરામ લક્ષ્મણને ઉઠાવી પાતાળમાં લઈ જઈ કુસમહમાં નાખ્યા વાન-
રોએ. શ્રીરામ લક્ષ્મણને ન દોઢ ત્યારે તેઓ બહુ ગભરાયા. પણ પછી વિ-
ભીષણના કહેવાથી નળ નીળ જાણુવાન અંગદ સુગ્રીવ અને હનુમાન તેની
શોધને માટે નિકળ્યા. આગળ જતાં પાંચ જણે તો હામ મુકી પણ હનુ-
માન હિંમત ન હાર્યા અને ઘણી વારે પણ તે રાક્ષસોના નગરમાં પેઠા.
તે રાક્ષસો શ્રીરામ લક્ષ્મણને સિંદુરનાં ટીલાં કરી કુલતો હાર પેહેરાવી
ગાંઠ સાથે બાંધી કાળિકાને ભોગ આપવાને તેને મંદિરે લઈ ગયા હતા,
પણ હનુમાન જે સક્ષમરૂપ ધરી આગળથી ત્યાં બરાયા હતા તેણે મહિ-
રાવણને મંદિરમાં તેડી તેનો વધ કર્યો અને પછી શ્રીરામ લક્ષ્મણે મંદિર-
માંથી બાહાર આવી અહિરાવણ સાથે યુદ્ધ કરી તેને માર્યો. પછી શ્રીરામ
લક્ષ્મણ હનુમાન સાથે પાછા મુવેળાચળ પર આવ્યા. અહીં મ્હોટું સૈન્ય
લઈ રાવણ યુદ્ધ કરવા આવ્યો. યુદ્ધમાં એણે વાનરોને ન દેખતાં શ્રીરામને
પાંચ બાણ માર્યા ને તે લાગ્યાં એ જોઈ તે કુલાયો, પણ શ્રીરામે સાત
એવાં બાણો માર્યા કે તે રાવણનું હૃદય બેઢીને લંકામાં ગયાં. રાવણ મૂ-
ર્છિત થઈ પડ્યો. લક્ષ્મણે બાણ મારી તેનાં સારથીને પાડ્યો. રાવણે બીજો
રથ મંગાવી યુદ્ધ કર્યું ને તેમાં તે શ્રીરામનાં સૈન્યને મૂર્છિત કરી ત્યાલતો થયો.
પછી એણે એક ગુફામાં શિવલિંગ સ્થાપી તેની આગળ મોટો હોમ કરવા
માંડ્યો પણ એટલામાં વાનરોએ આવી તેનો ધ્વંસ કર્યો. પછી પાછું મહા
યુદ્ધ થયું અને એ પ્રસંગે ઇંદ્રે શ્રીરામને માટે શસ્ત્ર ભરેલો રથ મોકલ્યો
અને એ ઉપર બેસી શ્રીરામે અદ્ભુત યુદ્ધ કર્યું અને રાવણનાં મસ્તક છેઘાં.
પણ એનાં વક્ષસ્થળમાં અમૃતની કુંપી હતી તેથી તરતજ પાછાં દશ મસ્તક
નિકળ્યાં. શ્રીરામે પછી હૃદય લક્ષીને બાણ માર્યું અને રાવણ પડ્યો. અને
એ પડ્યો કે શ્રીરામે ધનુષ મૂકી દીધું.

શ્રીરામચંદ્રજીએ વિભીષણને લંકામાં રાજ્યનું દાન આપ્યું અને તેને
સૈન્ય સાથે ત્યાં વિદાય કર્યા. સર્વ દેવતા શ્રીરામની ભેટ લેવાને આવ્યા
અને પોતાને રાવણના ત્રાસથી છોડાવ્યા માટે શ્રીરામચંદ્રજીના તેઓએ
ધણુ શુભ ગાયા, અને નમન કરી તે સ્વસ્થાને ગયા. બીજે દિવસે વિલ્હી-
ષણ સીતાને તેડી સૈન્ય સાથે મુવેળામાં આવ્યા અને શ્રીરામે સીતાને
આવતાં દેખીને આડું જોયું. સીતા પગે લાગવા ગઈ તેને શ્રીરામે દૂર ખ-
સેડી કહ્યું કે તને દુષ્ટના હાથમાંથી છોડાવી મેં મારો ક્ષત્રિયનો ધર્મ પાળ્યો

માટે તું તારી નગરમાં આવે ત્યાં જ; સીતાએ પોતાના સતીત્વની ખાત્રી કરી આપી તો પણ શ્રી રામે ન માનતાં કહ્યું કે હું તો જનમ સગી વનવાસ કરવાનો છું માટે તારે કોઈ ખીજ રાજ સાથે સગ્ન કરવું. એ સાંભળી સીતાને મૂઠાં આવી, પણ સાવધ થયા પછી તેણે ક્રોધમાં ચિતા ખડકવી અને "હું જો સતી ન હોઉં તો મને અગ્નિ બાળી નાખજો માં" એવું કહી તેમાં અંપલાવ્યું. સીતા અગ્નિમાંથી સહી સલામત પાછાં નિકળ્યાં અને એ વેળા આકાશવાણી થઈ કે સીતા પતિવ્રતા છે. તેથી શ્રીરામે તેનો આંગીકાર કર્યો. પછી અત્યંત વિશાળ એવાં પુષ્પક વિમાનમાં શ્રીરામ સમક્ષ સીતા અને સુગ્રીવાદિ બેઠાં અને તે આકાશ માર્ગે ઉડ્યું. માર્ગમાં શ્રી રામચંદ્ર જ્યાં જ્યાં પોતે મુકામ કરેલા તથા પોતાને સંકટ દુઃખ પડેલાં તે તે સ્થળે સીતાને બતાવે અને વચમાં વચમાં ઋષિઓના આશ્રમ આવે તેમાં કોઈ ક્રોધ ઋષિની ભેટ લેવા નીચે ઉતરે એમ કરતાં નંદિઆમમાં જ્યાં ભરત હતો ત્યાં આવી પોંદોડ્યા. ભરતે અયોધ્યામાં સમાચાર કહાવ્યા તેથી રાજકુટુંબ અને સર્વ પ્રજા શ્રીરામને તેડવા આવ્યાં. પછી બે ત્રણ દિવસ નંદિઆમમાં રહી શ્રીરામ અયોધ્યામાં આવ્યા. એ રાજ્યઆસને ખેડા અને ભરત તથા સુમંત તેના પ્રધાન થયા. વિભીષણ, સુગ્રીવ આદિ કેટલાક દિવસ અયોધ્યામાં રહ્યા પછી પુષ્પક વિમાનમાં બેસી પોત પોતાને સ્થાનકે ગયા. જતી વખત શ્રીરામચંદ્રે વિભીષણને કહ્યું કે એ વિમાન કુબેરને પાછું આપજો. ત્રણ દિવસ શ્રીરામે અયોધ્યાનું રાજ્ય કર્યું. એના રાજ્યમાં પ્રજાને ઘણું સુખ મળ્યું માટે સર્વ જનો ભાવથી એનાં ગુણ ગાવા લાગ્યા ને સદા શ્રીરામ રાજ્ય રહે એવું ઇચ્છ્યા લાગ્યા એવામાં સીતાને ગર્ભ રહ્યો અને શ્રીરામચંદ્રે વિધથી સીમંત કર્યું. એક દિવસ પોતે એક દૂતને બોલાવી પુછ્યું કે મારે વિષે નગરનાં લોકો કેવો વિચાર રાખે છે? દૂતે કહ્યું કે મહારાજ આખા શહેરનો આપના ઉપર પૂર્ણભાવ છે પણ એક પાપી ધોળી કાલે આપને વિષે ઘણું બોલ્યો. શ્રીરામે તેને કહેવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે દૂતે કહ્યું કે એ દારૂડી-આ ધોળીએ પોતાની સ્ત્રીને તેના પર પતિવ્રત ભંગનો દોષ મુકી પીઠેર કહાડી મુકી હતી પણ જ્યારે કેટલેક દિવસે તેનો પિતા પાછી મુકવા આવ્યો અને જમાઈના ઘણા કાલાવાલા કર્યા તારે એણે કહ્યું કે સીતા રાવણ બંને ગદ્ય તેને શ્રીરામે પાછી ધરમાં ઘાલી તેમ શું હું કરવાનો છઉં? એમ કહી સ્ત્રીને એક લાત મારી બહાર ઉસડી દીધી. એ ઉપરથી શ્રીરામે લક્ષ્મણને બોલાવી ધોળીની વાત કહી અને કહ્યું કે હું જાણું છઉં કે સીતા મહા સતી છે તો પણ ભોકાપવાદ આવ્યો માટે કાલેસહવારે તમે સીતાને રથમાં બેસાડી ગંગાપાર મુકી આવો. સીતાએ કેટલાક દિવસ ઉપર મારા પુછવાથી

ઋષિઓ અને ઋષિપત્નીઓ એઓનું પૂજન કરી વચ્ચાલંકાર આપવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવી હતી તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને બદલે તેડી જળે. લક્ષ્મણે એમ ન કરવાને શ્રીરામને ઘણા કાલાવાલા કર્યા અને કહ્યું કે મારાં માતૃશ્રી જેવાં સ્ત્રીતા છે તેને વનમાં એકલાં મુકીને મારાથી કેમ અવાશે. શ્રીરામે માન્યું નહીં. અને લક્ષ્મણ ઉપર અત્યંત ક્રોધ કરી કહ્યું કે જો તું એમ નહીં કરે તો કાલે હું મારો પ્રાણ તજીશ. પછી બીજે દિવસે લક્ષ્મણ સૌતાને ઋષિયોનાં દર્શનને બદલે રથમાં બેસાડી ચિત્રકૂટ પર્વતપર જ્યાં વાલ્મીકિ ઋષિનો આશ્રમ હતો, તેથી થોડે દૂર ગંગાપર લઈ જઈ ત્યાં બેસાડ્યાં અને શ્રીરામની પાત માંડીને કહી અને ધીરજ આપી પોતે અયોધ્યામાં આવતા હતા ત્યારે સ્ત્રીતાએ કહાવ્યું કે, હે પ્રાણનાથ ? હું આપની દાસી છું. માંડે રક્ષણ કરનાર તમેજ છો. માંડે સર્વસ્વ છો. વગેરે અત્યંત અસકારક વચનો કહાવી મોલ્યાં. ગર્ભવંતી સીતા સખત તડકામાં એકલાં અત્યંત રૂદ્ધ કરતાં હતાં તેનો કંઈજાનનક સ્વર સાંભળી વાલ્મીકિ ઋષિ જે ગંગા કિનારે સ્નાન કરતા હતા તેણે ત્યાં આવી સીતાને પોતાને આશ્રમે તેડી જઈ પોતાની પત્નીને સોંપ્યાં. કૃત્તેક દિવસે તેને બે પુત્રો જન્મ્યા. ઋષિએ તેમનાં લવ અને કુશ એવાં નામ પાડ્યાં. તે પાંચ વર્ષના થયા, ત્યારે ઋષિએ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો. આઠમે વર્ષે જનોઈ દીધું. તેઓને અનેક શાસ્ત્રોનો અને અસ્ત્રશસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવ્યો. જેમ જેમ ઉમ્મર વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેનું પરાક્રમ અને બુદ્ધિ ખીલતાં ગયાં. કેટલાક દિવસ પંછી શ્રીરામચંદ્રે વશિષ્ઠ ગુરૂની સલાહથી અશ્વમેધનો આરંભ કર્યો અને અશ્વરક્ષણ કરવાને શત્રુધને મોકલ્યો. એ પૃથ્વીના રાજાઓને જીતી વાલ્મીકિના આશ્રમ આગળ આવ્યો તો અશ્વને લવે ખાંધેલો. આ વખતે લવકુશની ઉમર પંદરેક વર્ષની હતી. પણ ઋષિ અને માતાના શિક્ષણથી તેઓ મહારથિ થયા હતા. શત્રુધને ધોડો છોડી મૂકવાને ઘણું કહ્યું પણ બાળકે માન્યું નહિ તેથી છેવટ મહા દારૂણ યુદ્ધ થયું તેમાં લવકુશે ભરત, શત્રુધ, લક્ષ્મણ આદિને મૂર્છાગત કર્યા અને છેલ્લીવારે શ્રીરામ યુદ્ધ કરવા આવ્યા તેને પણ લવકુશે મૂર્છા પમાડી. એ વાત શ્રી વાલ્મીકિએ જાણી એટલે લવકુશને શ્રીરામ સામે ઉભા રાખ્યા. લવકુશનાં મુખ જોઈ શ્રીરામને પિતૃ પ્રેમ ઉપજ્યો અને રામના જાણવામાં આવ્યું કે એવો મારા પુત્રો છે. પછી ઋષિએ સતી સીતા સંબંધી હકીકત કહી કહ્યું કે તમારી આ સાધ્વી પત્ની સીતાનો અનુગ્રહ કરો. આપરથી રામચંદ્રજી સીતા તથા પોતાનાં બે સંતાનોને આનંદભરે ભેટ્યાં, અને સર્વને તેડી અયોધ્યામાં આવ્યા અને ઘણા આનંદથી અશ્વમેધ કર્યો. પછી કૃત્તેક વર્ષે શ્રીરામે કુબેરનું પુષ્પક વિમાન મગાવી પોતાના રાજ્યની ચોકસી કરવા અ-

તરિક્ષ માર્ગે નીકળ્યા તે બધે ફરી અને હેલીવારે તપસ્વીઓનાં વનમાં આવ્યા. અહીં તપાસ કરતાં એક ગુપ્તમાં કોઈ માછીને તપ કરતો જોયો. શ્રીરામ-ચંદ્રે તેને કહ્યું કે તને તપનો અધિકાર નથી માટે દેહ કષ્ટ કરવું મુકી તારે ધંધે લાગ. માછીએ માન્યું નહીં અને શ્રી રામે તેનો વધ કર્યો. માર્ગમાં જો પક્ષી લડતા હતા તેનો ત્યાગ ચુકવી શ્રીરામે અયોધ્યામાં આવી કેટલાંક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને છેવટે કુશને ગાદીએ બેસાડી અને ભાષ્ટ્યોને બીજાં રાજ્ય સોંપી પોતે નગર લોક સહિત સ્વધામ ગયા.

ઉપર પ્રમાણે આખ્યાન સાંભળી મુનિએ શુધષ્ટિરને કહ્યું કે “જેવું રામ-ચંદ્રજીને દુઃખ પડ્યું હતું તેવું તમને પડ્યું જ નથી. તેઓની પાસે નોકરો કે રથો વગેરે કાંઈ હતું જ નહિ અને તમારી પાસે તો એ સધળું છે. રામ-ચંદ્રનાં પત્ની સીતા રાજાણના હાથમાંથી ધણે મહીને છુટ્યાં હતાં, અને તમારી પત્ની આ દ્રૌપદી તો જરાવારમાં છુટ્યાં છે. માટે તમારે વધારે શોક કરવો યોગ્ય નથી તમારા જેવા માહાત્મા પુરુષોએ શોકનો તો લાગજ કરવો જોઈએ.

માકડેએ શુધષ્ટિરને કહેલો સનાતન ધર્મ.

માકડેયનાં વચન સાંભળી શુધષ્ટિરે પૂછ્યું કે અમારે કેવી રીતે વર્તવું? ત્યારે માકડેય બોલ્યા કે તમારે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી, તેનું સ્થિત ધન્યવું. સર્વમાં પ્રીતિ રાખવી, કોઈની નિંદા કરવી નહીં, અને સત્યવાદી નંદ્ર, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં પ્રીતિવાન થવું, ધર્મનું સેવન, અધર્મનો ત્યાગ અને પિત તથા દેવતાઓનું પૂજન કરવું, અજ્ઞાન અથવા પ્રમાદથી કરેલા પાપને દાને કરી જીતવાને ઉદ્યોગ કરવો; અહંકાર સહિત અધ નમ્રતાવાન તથા સદાચરણી થવું. પૃથ્વીને જીતીને હર્ષથી સુખે રહેવું. જે રીતે ધર્મમાં આચરણ કરવું જોઈએ તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું.” પછી તેમણે તપસ્વીઓનો ધર્મ કહી સંભળાવ્યો કે “જે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નથી તે ત્રિદંડ ધારણ કરે, મુનિવ્રત રાખે, મસ્તક ઉપર જટા રાખે, મુંડન કરાવે, વસ્ત્ર વસ્ત્ર ધારણ કરે, મૃગચર્મ ઓઢે, વ્રત કરે, તીર્થમાં સ્નાન કરે, અગ્નિ હોત્ર હોમે, વનમાં જઈ રહે, પોતાના શરીરને અનેક વ્રતાદિથી સોસાવે તો પણ તેને એ સર્વ વ્યર્થ છે. જે મહાત્મા પુરુષ મન, વાણી, કર્મ તથા બુદ્ધિએ કરી પાપ કર્મ નથી કરતો તે જ ખરેખર તપસ્વી છે; પણ જે વ્રતાદિએથી શરીરને સુકાવે છે તે તપસ્વી કહેવા તો નથી. જે મનુષ્ય કેવળ દેહની શુદ્ધ વૃત્તિ કરી જીવે છે; પણ બીજી રીતે દયા વગરનો અધર્મ તેવી વૃત્તિથી પોતાના કુટુંબને વર્તાવતાં પીડા મુકત કરે છે તેને નિષ્પાપ જીવણું નહિ; કારણ તે વૃત્તિરૂપ, તપહિંસારૂપ થાય છે. માત્ર જનસમાજ અને ધરનો

ભાગ કરવો તે કાંઈ ભાગ કહેવાતો નથી. જે પુરુષ પોતાના ગૃહને વિષે રહીને પણ પવિત્ર તથા ધર્મવાન હોય અને જીવે ત્યાં સુધી દયાવાન હોય તો તે મુનિ છે. આવો મનુષ્ય પાપથી મુક્ત થાય છે. વ્રત તથા ઉપવાસોથી માણસ પાપ કર્મથી મુક્તો તેથી. કેવળ તેથી તેનું માંસ તથા રૂધિરમય દેહ સકાશ છે. જે માણસ પવિત્ર મન વગર; અને વ્રતોનો ભાવ સમજ્યા વગર, ઉપવાસ આદિ કરે છે તે ફક્ત કલેશ પામે છે પણ તેનાં પાપ કદી નાશ પામતાં નથી. તેવીજ રીતે દાન, યજ્ઞો કરતાં શ્રદ્ધા છે. જે મનુષ્ય ભૂખે મરતાને ભોજન આપે છે. તે, અને જે અન્નક્ષેત્રો (સદાવ્રતો) બનાવીને તેમાં દરેક અન્નમાગતની સંભાળ લેવાને એક માણસ રાખે છે તે બંનેને; સર્વ યજ્ઞો કર્યાના પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. *

પુત્રના બચાવ માટે પિતાની કાળજી.

અર્જુનનું હિત કરવા સાઈં ઇંદ્રે વિચાર કર્યો કે કહ્યું જન્મ્યો ત્યારે તેના શરીરની સાથેજ અભેદ કવચ (અખતર) તથા કુંડલ લાગ્યો છે એ કવચ તેના શરીરમાં હશે અને કુંડલ કાનમાં હશે ત્યાં સુધી અર્જુન તેને મારી શકશે નહિ માટે હું આદ્યજીવનું રૂપ ધરી તેની પાસેથી એ કવચ તથા કુંડલ માગી આવું, ઇંદ્રનો આ વિચાર સૂર્યનાજીણવામાં આવતાં સૂર્યે કહ્યુંને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે ઇંદ્ર આદ્યજીવને વેશે તારાં કવચ તથા કુંડલ માગવાને આવશે પણ તારે આપવાં નહિ. એઓના પ્રભાવથી તું શત્રુઓના હાથથી મરે એમ નથી. જો એ આપીશ તો તું રણમાં મૃત્યુને વશ થઈ જશે. કહ્યું બોલ્યો કે યાચકો આવીને મારા પ્રાણને માગે તો પણ હું આપી દઈશ મને કીર્તિ જેવી પ્યારી છે તેવું જીવતર પ્યાઈ નથી. માગવાથી ઇંદ્રની અપકીર્તિ થશે અને આપવાથી મારી કીર્તિ થશે. સૂર્ય બોલ્યા કે કહ્યું ! જો ઇંદ્રને ના ન પાડવાતુંજ તારા મનમાં હોય તો તું બદલામાં ઇંદ્રની પાસેથી તેની અમોઘ સાંગ માગી લઈને પછી તારાં કવચ કુંડલ વિના પણ અર્જુનને મારી શકીશ. કહ્યું સૂર્યનું કહેવું કબુલ કર્યું. પછી ઇંદ્રે આદ્યજીવને વેષે આવી કવચ કુંડલ માગ્યાં કહ્યું બીજું ગમે તે માગવા કહ્યું. ઇંદ્રે કહ્યું કે મારે બીજું કાંઈ પણ જોઈતું નથી. જો તમારું વચન પાળતા હો તો કવચ તથા કુંડલ ઉપેડીને આપો. કહ્યું બોલ્યો તમે ત્રૈલોક્યના રાજા હું જેવા પાસેથી મરત કવચ કુંડલ લ્યો તે કરતાં હું જે કાંઈ માગું તે મને બદલામાં આપીને મારાં કવચ કુંડલ ખુશીથી લઈ જાઓ. ઇંદ્રે બોલ્યા કે આ

* જ્યારે પોતાનાજ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઉત્તમ નીતિ શિક્ષણનો પુષ્કળ ભંડાર મળી આવે છે ત્યાં કાંઈ પણ હિંદુ બાળકે પોતાના ધર્મ સિવાય બીજા ધર્મ માંથી શિક્ષણ લેવા શામાટે જવું જોઈ એ ?

અપંચ તમને સૂચે બતાવ્યો છે. પણ બલે. તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. મારા વજ્ર સિવાય બીજું ગમે તે મારી પાસેથી માગી લ્યો. કહ્યું કહ્યું કે તમારી અમોઘ (શત્રુને માર્યા વિના રહેજ નહિ એવી) સાંગ કે તે આપો અને મારી પાસેથી કવચ કુંડલ લીઓ. ઇંદ્રે બોલ્યા કે એ સાંગને જ્યારે તમે ફેંકશો ત્યારે તે એક શત્રુને મારીને પાછી મરી પાસે આવશે. બીજાં શસ્ત્રો વિદ્યમાન છતાં અને બારે મુઝવણ આપ્યા વિના જો શત્રુની ઉપર એ સાંગ નાખશો તો તે સાંગ તમારી ઉપર પડશે. કહ્યું પ્રતિજ્ઞા ફરીને તે સાંગ લીધી અને શસ્ત્ર વતે પોતાનાં કવચકુંડલ ઉમેડીને આપ્યાં. એ પ્રમાણે કર્યુંને ઠગી ઇંદ્રિ સ્વર્ગમાં ગયા. આ સાંભળીને દુર્યોધન વગેરે ખેદ પામ્યા અને પાંડવો બહુજ રાજ થયા.

કોઈ વખતે દ્રૌપદીના પતિ પ્રેમનો પ્રસંગ નિકળતાં યુધિષ્ઠિરના પૂજવાથી મુનિ બોલ્યા કે,—

સતી સાવિત્રીનું ચરિત્ર.

મદ્રદેશના મહાન વિખ્યાત રાજા અશ્વપતિને સંતતિ સુખ નહીં હોવાથી તેણે ગાયત્રીનું આરાધન કરતાં ગાયત્રીએ તેની રાણી માલવીને ઉદર એક કન્યા રત્ન આપ્યું; આ સુંદર રાજ પુત્રીનું નામ સાવિત્રી પાડ્યું, એ તે નામને હતી. જાણે તેવી તે ઉમર લાયક થવાથી તથા વિદ્યા કળામાં ધણી નિપુણ હોવાથી તેનો વિવાહ કોઈ મોગ્ય પુરુષ સાથે ગુણુની પરિક્ષા કરીનેજ કરવા પિતા અશ્વપતિએ સાવિત્રીને પતિ પસંદ કરવા પોતાના પ્રધાન સાથે વિદેશ મોકલી. દેશો દેશના રાજકુમારોને જોતાં જોતાં જંગલમાં તપોવનની અંદર જ્યાં ઋષિ, મુનિઓનો આશ્રમ હતો ત્યાં આવ્યાં. સાવિત્રી મુનિઓનાં દર્શન કરી એક પશુકુટ્ટી પાસે આવી, તેમાં નજર કરતાં અંદર એક અંધ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષ, અને એક કિશોર વયનો મુનિ વેષે પણ રાજ્ય ચિન્હોથી યુક્ત નીતિમાન, ધીર, વીર, સદ્ગુણી અને રૂપમાં કામદેવથી અધિક રૂપાળો તથા માતા પિતાની પરમ ભક્તિવાળો એક તરુણ એ તરુણ જોયાં. એમને જોઈ મુનિઓને પૂછી તજવીજ કરતાં જણાયું કે અવંતી નગરીના દુર્યોધન રાજાને તેના શત્રુઓએ પદભ્રષ્ટ કરવાથી તે પોતાની રાણી શેલ્યા તથા પુત્ર સત્યવાન સાથે અહીં રહેલાં છે, સાવિત્રી આ હકીકત જાણી ધણી દીલગીર થઈ, પણ સત્યવાનમાં અતુરાર્થ સાથે ક્લેશ્ન ગુણુ અને સ્વાભાવિક રૂપ સંપત્તિથી આ નવ યૌવન રાજકુમાર પર ખુશી થઈ મોહ પામી. તેની આવી દુર્દેશ નજરે જોયા છતાં સત્યવાનને પોતાને લાયક પતિ સમજી મનથી પતિ માની લીધો. પ્રધાને આવી સ્થિતિ વાળાને વર તરીકે પસંદ નહીં કરવા તથા વિદેશમાં ફરી બીજા મોગ્ય વરને

સ્વીકારવા રાજકન્યાને સમજાવી. પણ તેણે કરેલ નિશ્ચય ફેરવવા ના પાડી તેઓ
 બેર આવ્યા. પ્રધાને થએલી સર્વ વાત અમ્મપતિ રાજાને નિવેદન કરી કહ્યું
 કે આપની કન્યા સુકોમળ શરીરની છે. જોણે કહી રાજમેહેલથી બહાર
 પગ મૂક્યો નથી; તે વનમાં ટાઢ, તડકો અને વરસાદ સહન કરી શકશે ?
 તે હજુ બાળ બુદ્ધિની છે. ચક્રવર્તી રાજાની કુંવરી પરણીને તરતજ વન-
 વાસ ભોગવે, એથી વધારે બીજું દુઃખ કયું? હવે આપની ધૃત્તિ હોય તેમ
 કરવાને આપ સુખત્યાર છો. અમે તે રાજ્ય બ્રહ્મકુમારનું ચિત્રચિત્રાવી લાવ્યા
 છીએ. અમ્મપતિ આ વાતથી ઘણો દીલગીર થયો ચિત્ર નિહાળી વિચારમાં
 ગરકાવ થયો. એવામાં નારદ મુનિ આવી ચડ્યા. રાજાએ તેનો ઘણો સત્કાર
 કર્યો. કેટલીક વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં રાજકન્યા પણ આવી. મુનિએ
 કન્યાને જોઈ રાજાને કહ્યું કે, આ પુત્રી સતી થશે; એવું તેના લક્ષણો
 ઉપરથી જણાય છે. અમ્મપતિએ મુનિનાં વચન સાંભળી કહ્યું કે, મહારાજ
 મારે આપની સલાહ પૂછવી છે ? એમ કહી સાવિત્રીએ સત્યવાનને પતિ
 તરીકે પસંદ કર્યાની સવિસ્તર વાત કહી સાંભળાવી, જણાવ્યું કે હું સાવિત્રીના
 સ્વભાવને જાણું છું તે ઘણું કરીને વિચાર કર્યા વગર કંઈ કરતી નથી;
 અને વિચાર કર્યા પછી ગ્રહણ કરેલા કાર્યને છોડતી નથી. માટે તેણે જે
 સત્યવાન સાથે લગ્નનો નિશ્ચય કરેલો છે, તે ફેરવવામાં વનવાસનો તુચ્છ દોષ
 કહાડીશું, તો તે તેના મનમાં બિલકુલ ઠસશે નહીં, એવું હું માનું છું.
 તેથી જો તેનામાં બીજા દોષ ન હોય તો હું સાવિત્રીને તે સાથે પરણાવતાં
 દીલગીર થાઉં તેમ નથી; કેમકે રાજ્ય તો તેમને મારી સત્તાથી પ્રાપ્ત કરાવી
 શકીશ. માટે તેનું શુભા શુભ જે હોય તે કૃપા કરી જણાવો. નારદમુનિ
 બોલ્યા, - રાજા ! રાજકુમાર સત્યવાન નીતિશાસ્ત્ર અને બીજા ઘણી એક
 વિદ્યામાં ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી લઈ નિપુણ બન્યો છે, તેમાં ક્ષત્રિયપણાનાં
 સારાં ચિન્હો છે, પણ તેના આયુષની મર્યાદા ઘણીજ ટુકી છે, એટલે સત્ય-
 વાનનું આયુષ માત્ર એક વર્ષ બાકી રહ્યું છે; તો પણ સાવિત્રીનો સંબંધ તે
 તે સાથે થયા વગર રહેશે નહિં. આમ બોલી મુનિ ચાલી નીકળ્યા. આ
 મુનિની વાણી સાંભળી રાજાએ પોતાની રાણી તથા પુત્રી સાવિ-
 ત્રીને બોલાવી કહ્યું કે, પુત્રી ! તે જે પતિ પસંદ કર્યો છે. તેમાં
 ભોટા દોષ છે એવું તે સાંભળ્યું. એ દોષ છે એ દોષ કોઈ
 ઉપાયથી ટળી શકે એવો નથી. તે સાહસ કર્યું છે, તેના સારા નરસા
 પરિણામની તને ખબર નથી. આ સંઘર્ષ હું જાણતાં છતાં તેની સાથે લગ્ન
 કરવાનું શી રીતે માન્ય થઈ શકે ! તું હવે તારે મન પસંદ બીજો પતિ
 શોધી લે, સાવિત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે પિતાજી ! બ્રહ્માનાં વચન મિથ્યા થતાં

નથી, બોલ્યું વચન પાછું ખેંચતાતું નથી, દીધું દાન લેવાતું નથી, સત્યવાદી વચન પાળવા છતાં ચૂકતા નથી, સતી સત્ય ચૂકતી નથી. હસ્તિનાદ્રે નીચ ધેર લેવાતું કબૂલ કર્યું, પણ પોતાનું વચન દૃઢ નિશ્ચય કર્યા પછી ફેરવ્યું નહીં. તેથી મેં જે પતિ પસંદ કર્યો છે, તે દીર્ઘાયુ હો, વા અસ્થાયુ હો, શુભવાન હો, વાદુર્ગુણી હો, પણ હું મનવડે જેને વરી ચૂકી છું, તે ખીજને કદી નહીં વડું. હું તો જે સાથે મને કરીને વરીછું, તેજ મારો સ્વામી છે. મેં મારું મન સત્યવાનને અર્પણ કર્યું છે. અન્યથા થાયજ શી રીતે ? મારું અવિષ્યમાં જે થવાનું હશે તે થશે. તે માટે આપ ચિંતા નહીં કરો.

અશ્વપતિ બોલ્યો—પુત્રી ! એ સત્યવાન સર્વ રીતે યોગ્ય છે. પરંતુ તેનું આયુષ્ય ઘણું ટુંકુ છે. એક વર્ષમાં તેનું મરણ થશે, ત્યારે તું પતિ વગરની થઈશ. પતિ એ નારીનું ભૂખણ છે, નારીનાં ભૂષણં પતિઃ । પતિ વગરની સ્ત્રીનું જીવન વૃથા છે. વિધવાપણનાં સંકટો કેવાં દુઃખદ અને ભયાનક છે, તેનો ખ્યાલ પતિ વગરની સ્ત્રી શિવાય ખીજ કોઈના મનમાં ભાગ્યેજ આવતો હશે. પતિ વગરની સ્ત્રી પોતેજ એકલી દુઃખી થાય છે એમ નથી, પરંતુ તેણીનાં માતપિતાની જાંઘળી પણ ધૂળ મળી જાય છે. માટે તારા જેવી ઝાઝી પુત્રીએ હઠ કરવી નહીં. તું મને રજા આપ, એટલે હું દેશો દેશના રાજાઓને આમંત્રણ કરી સ્વયંવરની તૈયારી કરું, તેમાંથી તું મન પસંદ પતિને શોધીને વરજે, સાવિત્રી બોલી,—પિતાજી ! આપની બાળાને ક્ષમા કરો. મારે માટે આપની ઘણી કાબજ છે; એ માટે હું આભારી છું. પણ હું જે પતિને મનથી વરી ચૂકી છું. એજ મારો પતિ છે. તે સિવાય ખીજ કોઈ સાથે વરવા હું ખુશી નથી. અવિષ્યમાં મારે વિધવાપણનું દુઃખ લખ્યું હશે, તો કોઈ મિથ્યા કરી શકનાર નથી. આ અનિત્ય સંસારમાં કાંઈ નિત્ય નથી. જેણે જન્મ ધર્મો છે, તેનો નાશ એકંવાર થવાનો છે. વહેલા મોડું મરણ પ્રાણી માત્રને છે, તે કોઈનું અટકાવ્યું અટકતું નથી. મૃત્યુની ઉત્પત્તિ શરીરની ઉત્પત્તિ સાથેજ છે, મૃત્યુ તો પ્રાણીની ખરી પ્રકૃતિજ છે. માટે તેથી શા માટે કરવું ? સાવિત્રીના માત પિતાએ જાણ્યું કે કરેલો દૃઢ નિશ્ચય પુત્રી કદી ફેરવે એવી નથી. તેથી સદા દૈવજ પ્રબળ છે, એમ ધારી નારદમુનિનું વચન યાદ લાવી, તેને સત્યવાન સાથે પરણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાજાએ વિવાહની સઘળી સામગ્રી તૈયાર કરી, તેણે પ્રધાન, રાજસુર, રાણી માલવી વગેરે સ્ત્રીઓ સહિત સાવિત્રીને ત્રણ આશ્રમમાં તેડી જઈને સત્યવાન સાથે વિધિ સહિત પરણાવી. કેટલીક પહેરામણી આપી; સૌએ પુત્રીને મળી રાજધાનીમાં આવવાની તૈયારી કરી. માતા પુત્રીને છાતી સાથે દાબી આંખોમાં આંસુ લાવી બોલી, પુત્રી ! ઝાઝી થજે. તારા સાસુ સસરાની અને પતિની સેવા કરજે. તારા આવતરની ખાન-

દાનીનો આધાર તારી ચાલ ચલગતપર રહેલો છે, તે તું યાદ રાખજે. હવે તું આ વખતે સુંદર ભવન સમાન માનજે. તું તારા સાસુ સસરા અને પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલી તેમજે સદા રાજી રાખજે, તેથી જરા પણ વિરહ ચાલીશ નહિ. સતસંગત કરી સદાયરણ્યથી ચાલી કીર્તિ વધારજે. અમે હવે રજા લઇએ છીએ. તું શોક કરીશ નહીં. મેહારાણી શૈબ્યા ! આ સાવિત્રી હવે મારી પુત્રી નહીં, પણ તમારીજ પુત્રી છે એમ સમજજે; કારણ પુત્ર વધુ એ પુત્રી સમાન સ્નેહને પાત્ર છે. તેનામાં જે કંઈ ભૂલ પડે તે સુધારજે, વગેરે કહી, રાણી શૈબ્યાનો મોગ્ય ઉત્તર મળતાં સ્નેહ સહિત જીદાં પડી રાજધાનીમાં આત્ર્યાં. સાવિત્રી ઇચ્છા પ્રમાણે પતિ પામી ખુશી થઈ, વનવાસને યોગ્ય વસ્ત્રલ વસ્ત્રો ધારણ કરી સાસુ, સસરા અને પતિની મન, વચન, અને ઈર્મથી સેવા કરતા લાગી. સાવિત્રીની પવિત્ર લાગણી અને નિર્મળ મનની સેવા જોઈ શૈબ્યા રાણી એક વખતે હૈડ બારાઈ આવવોથી બોલી,—અહો ? ઇશ્વરની કુદરત ન્યારી છે ? ક્યાં તે સત્યવાનનું લક્ષ કરીને પુત્ર વધુને રાજ મહિષી કરવાની ઉમેદ ! ક્યાં તે રાજભૂવનમાં રત્નભૂષિત બાજોઠપર બેસીને પુત્ર વધુનું મૂખ ચૂંબન કરવાની આશા ? અને ક્યાં આ વિપરીત તૃણ શય્યામાં તે અંદ્રવદનીનું મૂખ જોવાનો પ્રસંગ ! કેવો ખેદનો વિષય કે આ પુત્ર વધુ અમારા દુઃખમાં બાગિયેશ થઈ ! અહો ! દૈવા તારી ગહનગતિ છે ! સાવિત્રી પોતાની સાસુને શોક કરતાં જોઈ સમજાવવા લાગી, સાસુજી ! આપ રાજસિંહાસન છોડીને જંગલમાં રહો છો. તેથી આપને ધણું દુઃખ થતું હશે, પરંતુ સુખ દુઃખને દાતા ઇશ્વર છે, તેણે જેના નશીબમાં જે નિર્માણ કરી રાખ્યું છે તે ટ્રાઈથી ભટાડી શકાતું નથી. તેમાં કંટાળો ખાવો એતો ઇશ્વરની નિંદા કર્યા જેવું છે. અંટહુંજ નહીં, પણ એવા શોકમાં પડવાથી ઉત્તરો તેમાં વધારો થઈ આપણી ફરજ બજાવવી ચૂકી જઈએ છીએ. શક્તિ દૃષ્ટિથી વિચાર, કરી જોઈએ, તો રાજગાદીને બાસની પથારીમાં કંઈ ફેર જેવું નથી. હું સત્ય હૃદયથી કહું છું કે આ જગતમાં આપની અને પતિની યથાર્થ ચરણ સેવા કરવાનું જો મારાથી બન્યું, તો હું ધણી પોતાને મુખી સમજીશ. આ સાંભળી આશ્રમ વાસિની અધિ બાળાઓ સાવિત્રીનાં ધણાંજ વખાણ કરવા લાગી અને સત્યવાનને પણ આવી પવિત્ર સ્ત્રી મળવાથી બાગ્યશાળી સમજી અભિવદન આપવા લાગી. સત્યવાન તથા તેનાં માત પિતા સાવિત્રીથી ધણું સુખ પામ્યાં. સત્યવાનનાં આશુખ્યનો અવધિ નજીક આવવા લાગ્યો. તેથી સાવિત્રીના ચિત્તને ચિંતાએ ઘેરી લીધું. આ વાત તેના સિવાય કોઈ જાણતું નહોતું. સાવિત્રી પોતાનું સૌભાગ્ય વધારવા અનેક પ્રતો કરવાથી સરીરે શુષ્ક થઈ ગઈ

હતી. પતિનાં આયુષ્યના અવધિમાં ચાર દિવસ રહ્યા કે, તેણે વટસાવિત્રીનું
 વ્રત આરંભ્યું, ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરી એથે દિવસે શાસ્ત્રક્રિયા કરીદૃઢ તપસ્વી
 અને સાસુ સસરાને જમાડી અભિવંદન કરી અખંડ સૌભાગ્યના આશિ-
 વાદ મેળવ્યા. સત્યવાન એજ સાંજે કાંધે કુહાડો લઈ અગ્નિહોત્ર માટે કાઠ
 અને ફળ ફૂલ લેવા તૈયાર થયો. સાવિત્રીએ જાણ્યું કે આજે તેનો કાળ
 નજીક છે, તેથીજ તેણે અસુરે જવું ધાર્યું. હવે મારે તેને એકલા જવા
 દેવા નહીં, કેમકે ન કરે નારાયણ પણ કંઈ બને; માટે મારે, સ્વયે રહેવું
 જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરી પતિને કહ્યું, હું આવ્યા પછી કાંઈ દિવસ આશ્રમ
 બહાર નીકળી નથી. માટે મારે આજે આ વન જોવાની ધણી ઇચ્છા થઈ
 છે, વળી સાંજને વખતે આપ એકલા જાઓ છો, તો હું પણ આપને
 ફૂલ ફળ લેવામાં મદદગાર થાઉં. મારાપર પ્રેમ રાખતા હો, તો મને સાથે
 આવવા અટકાવ કરશો નહીં. સત્યવાન મોઢ્યો કે, હે પ્રિયે ! જો વનમાં
 આવવા તમારો દૃઢ સિદ્ધાંત હોય તો મારાં માત પિતાની આજ્ઞા લઈ લો.
 સાવિત્રી સાસુ સસરાની આજીજીથી રજા લઈ પતિ સાથે ચાલી. બન્ને ફળ
 ફૂલે વીણુતાં દૂર નીકળી ગયાં. સત્યવાન તે સર્વ સ્ત્રીને 'સોંપી એક વડ
 ઉપર ચડી તેની ડાળ કાપીને બીજી કાપતાં તે કપાળમાં વાગી જેથી તે
 મૂંઝા ખાઈ પડ્યો. સાવિત્રી મનમાંસમજી કે કાળ આવ્યો, તે મનમાંને મનમાં
 ધણી વ્યાકૂળ થઈ, લુગડાંને છેડો પાથરી તેનું બિછાનું કર્યું, ખોળામાં
 માથું રાખી, તેને જે રીતે આરામ થાય એવો ઉપચાર કરવા લાગી. પોતે
 ધણી સંકટમાં છતાં પતિને ધૈર્ય આપવા લાગી. સત્યવાન ખેભાન થઈ
 ગયો. તેથી સાવિત્રી આંખો મીચી ઉંડા વિચારમાં પડી ગઈ. વિચારોથી
 તેનું હૃદય બેદાઈ ગયું, પણ ધૈર્ય છોડી નહિ રડતાં પ્રિય પતિનું સાન્તવન
 અને સેવા કરવા લાગી. સત્યવાનના પ્રાણ જવાની તૈયારી હતી તેટલામાં તો
 સત્યવાનના પડખામાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, શ્યામ કાન્તિવાળા દેવ પુરુષને ઉ-
 બેલા જોયા. પોતાનાપર કૃપા કરી આવેલા, આ દેવને જોઈ પતિના મસ્તકને હજવેથી
 નીચે મેલી હાથ જોડી કંપતા હૃદયથી મોલી, -દેવ ! તમે કોણ છો ? તેણે
 કહ્યું કે, -તમે સતી સ્ત્રી છો. તેથી તમારી સાથે મોહું છું કે, હું યમરાજા છું
 તમારા પતિનું આયુષ્ય પુરું થવાનું છે તેથી આવ્યો છું. આ સાંભળી સા-
 વિત્રી મહા દુઃખથી પીડાઈ છાતી ફાટ રૂદન કરતી મોલી-આ સંસાર માયા
 વાળો છે, જગતમાં કોઈ અચસ નથી, મને સંસારની વાસના નથી, આપ
 ધર્મ વડે પ્રજ્ઞને રંજિત કરનાર છો, તેથી ધર્મ રાજા કહેવાઓ છો. મનુ-
 જ્યોને જેટલો પોતાનો વિશ્વાસ નથી, તેટલો સત્ પુરુષોનો હેય છે. સંકટની
 દશામાં પણ સત્ય પુરુષજ એક ગતિ છે. તે કાંઈ પણ બદનાની ઇચ્છા વગર

પરંતુ બહુ કરવામાં ખુશી માને છે. સતપુરુષનાં દર્શન કલ્યાણ કારક થઈ પડે છે. તે કદી નિષ્ણ જતાં નથી. આપની સાથે વાતચિતથી માંડે દુઃખ વિસારે પડે છે. આપ સાક્ષાત્ પ્રભુ રૂપ છો. પૃથ્વી માયા વાળી છે; મનુષ્ય માયાથી મોહિત થઈને સંસાર રૂપ મહા વિપદ સાગરમાં મગ્ન થાય છે અને આત્મિવાળા સર્વ વસ્તુને પોતાની કહે છે. આ સંસારમાં ધણીજ પ્યારી વસ્તુ પતિ છે. તે સિવાયનાં સર્વ સ્વાર્થમાં સગાં છે. માયાને લીધે તેઓ અધર્મનો આશ્રય લે છે. જેમ એક જાતનો રેશમનો કાંડો પોતાના તંતુથી પોતે બંધાય છે અને પછો નીકળી પણ શકતો નથી. તેમ મનુષ્ય આંખ હોવા છતાં પોતાનું સાંઝે જોઈ શકતો નથી અને વિષય રૂપી જાળમાં પોતાને બાંધે છે. તેથી અંતે ધણું દુઃખ ભોગવે છે. માટે મેં એકદમ સંસારની નાસના છોડી છે. પતિ વગરની પત્ની મૃત્યુ તુલ્ય છે, પતિ વગર સુખ, સ્વર્ગ, કાંઈ પણ પ્રિય પદાર્થ કે જીવિતને પણ હું ઇચ્છતી નથી. પતિ વગરની સ્ત્રી પ્રાણ વગરના દેહની પેઠે નકામી છે. સ્ત્રીને પતિ એજ જીવન અને ભૂષણ છે. હું મારા પતિનો પ્રાણ બચે તેને બચ્ચે મારો પ્રાણ આપવાને તૈયાર છું. બગેરે ધર્મ યુક્ત ગંભીર અને કોમળ વચ્ચેનો કહ્યાં. એ સાંભળી ચમરુજન સતી સાવિત્રીનું સતીત્વ અને જ્ઞાન જોઈ, તે ઉપર ધણા પ્રસન્ન થયા. તેથી તેણે સાવિત્રીના માગવા પ્રમાણે સત્યવાન દીર્ઘાયુષી થાય એમ કયું. તથા તેનું ગમેલું રાજ્ય પાછું મળે અને સત્યવાનના માતૃ પિતાનો અધાપો દૂર થાય એવો ઉપાય બતાવ્યો. વગેરે લાભ કરી સાવિત્રીના સતીત્વનાં વખાણ કરતાં ચમરુજ આત્રી નીકળ્યા. થોડીવારે સત્યવાન બ્યાધિ મુક્ત થઈ નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠે, તેમ આગસ મરડી બેઠો થઈ બોલ્યો, — અહો ! મને કેટલી બધી નિદ્રા આવી ! ધણીવાર થઈ છતાં મને કંમ ઉઠાડ્યો નહીં. ચાલો હવે આપણે આશ્રમમાં જઈએ. અરે ! મને ધણીવાર થઈ તેથી મારાં માતૃ પિતા ધણાં દુઃખી થતાં હશે. મને શોધીને યાકી ગયાં હશે. હવે તરત નહીં જઈએ તો તેઓ પ્રાણ ત્યાગ કરશે. આમ બોલી બન્ને ઝડપ ચાલવા લાગ્યાં. સત્યવાનનાં માતૃપિતા પોતાને આંધળાની સાકડી રૂપ પુત્ર અને પુત્ર બધું વખતસર ન આવ્યાથી બાકુળ થઈ રૂદન કરતાં જંગલમાં શોધ કરી યાકી ગયાં હતાં. ત્રણ પત્નીઓ દિસાસો આપતી બેઠી હતી. આ વખતે સત્યવાન અને સતી સાવિત્રી આવી પહોંચ્યાં તેમને જોઈ આશ્રમ વાસી ત્રણેયો અને તેમની પત્નીઓ સૌ ખુશી થયાં સૌએ રોકાઈ જવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે જે વાત બની હતી, તે વાત યથાસ્થિત સાવિત્રીએ કહી સંભળાવી, આ સાંભળી સૌએ હર્ષનાદ સાથે તેને અભિવંદન કરી વધાવી લીધાં. દેવોએ પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી આશીર્વાદ આપ્યો ચમરુજના કહેવા પ્રમાણે

કરવાથી તેમને સર્વ પ્રાપ્ત થયું. તેથી સાવિત્રીની ઘણી કીર્તિ જગતમાં પ્રસરી ગઈ. આ શુભ દિવસ જે જે સુદી ૧૪ તે દિવસ સ્ત્રીઓને સૌભાગ્ય વધારનાર તારીકે ગણાય છે. તે વ્રતને વટ સાવિત્રી પૂજન કહે છે. આ આખ્યાન સાંભળી દ્રૌપદી તેમજ પાંડવો ખુબ ખુશ થયા.

બ્રાહ્મણનાં અરણી સાર પાંડવોનું મૃગ પાછળ જવું જવું.

કામ્યક પનમાંથી આવી દૈતવનમાં આવીને પાંડવો રહેલા લાગ્યા. તેટલામાં એક દિવસે કોઈ એક બ્રાહ્મણનું અગ્નિમાંથી મથન કરવાના અરણી કાષ્ઠની સાથે પોતાનું શરીર ધસતા મૃગના શીંગડીમાં તે ભરાયું અને તે લઈને મૃગ નાડો. પોતાના અગ્નિહોત્રનાં સાહિત્યો લાવી આવવને તે બ્રાહ્મણે પાંડવોને કહ્યું એટલે પાંડવો મૃગની પાછળ ઉતાવળે ગયા. તેઓ તેને વિંધી શક્યા નહિ. અથવા પકડી શક્યા નહિ અને ઘણો દૂર જતાં છેવટે મૃગ દક્ષિણદાર જતો રહ્યો ત્યારે તૃપાથી પીડાઈને થાકીને નીચે બેઠા. યુધિષ્ઠિરે નકુળને પાણીની શોધ કરવા મોકલ્યો. પાણીનું એક સરોવર તો મળી આવ્યું. તેમાંથી એક અંતરિક્ષથી અવાજ આવ્યો કે મારા પ્રશ્નના ઉત્તર દીધા વગર પાણી પીશ કે ભેદશ તો તું મરીશ. તે અવાજની દરકાર કર્યા વગર તેણે પાણી પીધું કે તુરતજ નકુલ મરણ પામ્યો. નકુલને ઘણીવાર થઈ તેથી યુધિષ્ઠિરે સહદેવને તેની શોધ કરવા મોકલ્યો તેના પણ અવાજ હાલ થયા. તેની પાછળ અર્જુન તથા ભીમ પણ ગયા તેઓ પણ તે પાણી પીતાંજ મરણને શરણ થયા, પછી ઘણી વાર થયાથી યુધિષ્ઠિર પોતે તે સઘળાની શોધ કરવા ગયા અને પૃથ્વી ઉપર પોતાના ચારે બાંધવોને મરણ પામેલા જોયા કષ્ટ રૂપ દશાને પામેલા યુધિષ્ઠિરના નેત્રમાંથી અશ્રુ ચાલવા લાગ્યાં અને તેમણે ચિંતા યુક્ત થઈ પોતાના બાંધવોને મરનાર શત્રુની તપાસ કરવા માંડી અને જ્યારે પાણીમાં ઉતરી સ્નાન કરવા લાગ્યા ત્યારે અંતરિક્ષ અવાજે કહ્યું કે, તારા બાંધવોને મેં મરણ પમાડેલા છે. એમ કહી પ્રશ્નના ઉત્તર આપવાની સૂચના કરી. યુધિષ્ઠિરે વિરમય પામી પૂછ્યું કે તું કાણ છે? બગલા રૂપે બોલનારે જવાબ આપ્યો કે હું યક્ષ છું અને મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તમે આપો નહિ. ત્યાં સુધી આ સરોવરનું પાણી ભેશો નહિ. નિરંતર જેણે પોતાના આત્માને નિયમમાં સંબેલ્યો છે એવા યુધિષ્ઠિર રાજ્યે કહ્યું કે હું પારકી સ્ત્રીને લોભ કરતો નથી. હું મારી મતિ અનુસાર તમારો પ્રશ્નનો ઉત્તર કહી પછી ધર્મ તે ચક્ષુના પ્રશ્નના અનુસાર નીચે પ્રમાણે ઉત્તર દીધા.

૧. ત સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓમાં આજે પણ વિશેષ કરી નાગર મહા-
સ્ત્રીની સ્ત્રીઓમાં તે વ્રત દરેક કરે છે.

યદ્યે યુધિષ્ઠિરને પૂછેલાં પ્રશ્નો.

સૂર્યનો ઉદય કરનાર કોણ ?—અંશા. તેની ચારે તરફ ફરનાર કોણ ?
 દેવતા. તેને અસ્ત પમાડનાર કોણ ?—ધર્મ. એને રહેવાનું સ્થાન કહ્યું ?—
 સત્ય. વેદ બાણેસો શાથી કહેવાય ?—વેદનો અર્થ બાણવાથી. મોઢા સ્થા-
 નને શાથી પામે ?—તપથી. ખીજના જેવો શાથી થાય ?—ધૈર્યથી. યુદ્ધિ
 માન શાથી થાય ?—વૃદ્ધોની સેવાથી. બ્રાહ્મણોનું દેવત શું ?—અંગો સ-
 હિત વેદ. સત્પુરુષ જેવાં ધર્મ શું ?—તપશ્ચર્યા. તેઓમાં મનુષ્યપણું શું ?
 મરણ. તેઓમાં ખરાબ મનુષ્ય જેવું શું ?—નિંદા કરવી. યશ સંબંધી
 સામ શું ?—પ્રાણ. તે સંબંધી યજુર શું ?—મન. એઓમાંથી યજ્ઞને કોણ
 વરે છે ?—ઋચા. યજ્ઞ અતિક્રમણ કોને ના કરે ?—ઋચાને. ક્ષત્રિયોનું
 દેવત શું ?—ધૃતપણાણુ ધારણુ કરવાં. તેમનો સત્ય રૂપના જેવો ધર્મ શું ?
 યજ્ઞ કરવા. તેઓનું મનુષ્ય પણું શું ?—ભય. તેમનામાં ખરાબ મનુષ્યના
 જેવું શું ?—શરણાગતની રક્ષા ન કરવી. ક્યારા બાંધનારને વહાલું શું ?—
 વર્ષાદ. સંપ્રહ કરનારને વહાલું શું ?—ખીજ. પ્રતિજ્ઞા ઇચ્છનારને વહાલું
 શું ?—ગાયો. ધ્રુસવ કરનારને શ્રેષ્ઠ શું ?—પુત્ર. વિષયોનો અનુભવ કરનાર
 કોણ ?—દેવતા. યુદ્ધિમાનોએ પૂજેસો એવો કોણ ?—અતિથિ. સર્વ પ્રા-
 નિયોને માનવા લાયક કોણ ?—પિતૃ. શ્વાસોશ્વાસ લે તથાપિ નથી છવતો
 એવો કોણ ?—દેવતા, અતિથી, ચાકરો, પિતૃ તથા પોતે એ પાંચને જે
 ન આપે તે. પૃથ્વીથી અત્યંત મોટું કોણ ?—માતા. આકાશથી અત્યંત
 ઉચ્ચ કોણ ?—પિતા. વાયુથી અત્યંત ઉતાવળું કોણ ?—મન. નિદ્રામાં
 આંખ્ય ઢાળુ ના મીચે ?—મત્સ્ય. જન્મીને ચળે નહીં એવું શું ?—ઇંડું. ઉ-
 દય કોને ના હોય ?—પાપાણુને. વેગથી વૃદ્ધિ કોણ પામે ?—નદી. પ્રવા-
 સમાં મિત્ર કોણ ?—સારી સોબત. (સથવારો) ગૃહ વિષે વૃસનારને મિત્ર
 કોણ ?—મદ્ગુણી સ્ત્રી. રોગીને મિત્ર કોણ ?—વૈદ્ય. અવસાન કાળમાં
 મિત્ર કોણ ?—દાન. સર્વ પ્રાણીનો અતિથિ કોણ ?—અગ્નિ. સનાતન ધર્મ
 તથા અમૃત રૂપ શું ?—સોમયાગ વિષે ગાયનું દુધ હોમવું તે. આ સર્વ
 જગત શું છે ?—ઝરણુ પરવે વાતાવણુનો ગોળો. એકલો કોણ ફરે ?—સૂર્ય.
 ઉત્તમ યજ્ઞ કરીથી કોણ ઉત્તમ થાય ?—ચંદ્રમા. શીતનું ઓપડ શું ?—અગ્નિ.
 ખીજ વાવવાનું સ્થાન કયું ?—પૃથ્વી. ધર્મ તથા યજ્ઞનું સ્થાન કયું ?—દાન,
 આતુર. સ્વર્ગ તથા સુખનું સ્થાન કયું ?—શીળ, સત્ય. મનુષ્યનો આત્મા
 કોણ ?—પુત્ર. દેવ કૃત મિત્ર કોણ ?—સ્ત્રી. આ જગતનું ઉપજવન શું ?
 મેઘ. આ જગતનો આશ્રય શું ?—દાન. ધન્ય માત્રમાં ઉત્તમ શું ?—
 આતુર. ધન માત્રમાં ઉત્તમ શું ?—આ જીવિકા. લાભમાં ઉત્તમ શું ?—

આરોગ્યતા. સુખમાં ઉત્તમ શું ?—સંતોષ. સોઠ માનમાં બેટ ધર્મ કયો ?
 અક્રોધ પાણું. નિરંતર રૂળ આપનાર ધર્મ કયો ?—વેદ. શું નિયમમાં
 રાખવાથી શોચ ન થાય ?—મન. મિત્રાઈ કોની જીણું ન થાય ?—સત્પુર-
 પની. સર્વના પ્રિય થવાને શું મૂકવું જોઈએ ?—અભિમાન. શું મૂકીયે તો
 શોચ ન થાય ?—ક્રોધ. શું મૂકીયે તો ધનવાન થવાય ?—કામના. શું મૂકે
 તો સુખી થાય ?—લોભ. બ્રાહ્મણને દાન શું કરવા આપવું ?—ધર્મને માટે.
 નટ તથા ભાટ ચારણને શા માટે ?—યશને માટે. ચાકરને શા માટે આ-
 પવું ?—પોષણને માટે. રામને શા માટે આપવું ?—ભયને માટે. સોઠ શા-
 થી વિરાધ સ્થા છે ?—અજ્ઞાનથી. પ્રકાશ શાથી નથી થતો ?—અધારથી.
 મિત્રા કેમ છોડી જાય છે ?—લોભ રાખવાથી. સ્વર્ગ વિષે શાથી નથી જ-
 વાતું ?—કુસંગતથી. પુરૂષ મરેલો શાથી કહેવાય છે ?—નિર્ધોગ અથવા દરિદ્ર-
 તાથી. દેશ મરેલો શાથી કહેવાય ?—રાજ વગરનો હોવાથી. બ્રાહ્મ મરેલું
 શાથી કહેવાય ?—વેદના અર્થ જાણનાર પવિત્ર બ્રાહ્મણ વગરનું હોવાથી. યજ્ઞ
 મરેલો શાથી કહેવાય ?—દક્ષણ વગરનો હોવાથી. વાણી તે શું ?—આકા-
 શવાણી. અન્નકોને કહીયે ?—ગાયના દુધને. વિષ કોને કહિયે ?—યાચ-
 નાને. બ્રાહ્મનો કાળ કહો ?—સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ મળે તે ટાણું. દિશા કોને
 કહિયે ?—સત્પુરૂષો. તપનું લક્ષણ શું ?—સ્વધર્મે વર્તવું. દમ કોને કહિયે ?
 મનને વશ રાખવું. ક્ષમા કોને કહીએ ?—શીતોષ્ણાદિ સહન કરવું તેને.
 લજ્જા કોને કહિયે ?—ન કરવા લાયક કામ કરવું તેને. જ્ઞાન તે શું ?—ત-
 ત્વને ઓળખવું તે. શમ તે શું ?—ચિત્તની શાન્તતા. દયા કોને કહિયે ?
 સર્વેપર સમાન દૃષ્ટિ રાખવી તેને. ક્રોધ કોને કહિયે ?—જેની સમીન ખુદી
 તેને. કષ્ટ કરીને પણ જીતાય નહિ એવો શત્રુ કોણ ?—ક્રોધ. અસાધ્ય
 રોગ કયો ?—લોભ. સાધુ કોને કહેવો ?—સર્વનું કલ્યાણ ધર્યે તેને. અ-
 સાધુ કોને કહિયે ?—નિર્દય મનુષ્યને. મોહ તે શું ?—ધર્મમાં મૂઢ પાણું તે.
 અભિમાન કોને કહિયે ?—પોતાની વડાઈ કરવી તેને. આગસ્ય એટલે શું ?
 હરેક વાતની એપરવાઈ તેજ. શોકનું સ્વરૂપ શું ?—અજ્ઞાન એજ. સ્થિર-
 પાણું તે શું ?—પોતાના ધર્મમાં દૃઢ રહેવું તે. ધૈર્ય કોને કહિયે ?—હિંમ-
 યોનો નિશ્ચય કરવો તેને. ઉત્તમસ્નાન કયું ?—મનના મેલનો ત્યાગ કરવો તે.
 દાન કયું ?—પ્રાણિઓની રક્ષા કરવી તે. પાંડિત કોને કહિયે ?—ધર્મને જા-
 ણનારને. નાસ્તિક કયો ?—ધર્મ ઉપર જેને આસ્તા નથી તે. કામના એ-
 ટલે શું ?—જન્મ મરણ આપે તે. મત્સર એટલે શું ?—હૃદયનો જે તાપ તે.
 અહંકાર એટલે શું ?—મોટું અજ્ઞાન તેજ. દંભ કોને કહિયે ?—લોકને જ-
 ખાડવાને જે ધર્મ કરવું તે. દેવ એટલે શું ?—દાનનું રૂળ. પૃથ્વી તે શું ?

—મીઝને દુષણુ લગાડવું તે. ધર્મ અર્થે ને કામ એ ત્રણ પરસ્પર નિત્ય વિરોધી છે તેનો એકને એક સ્થાનકે સમાગમ કેમ સંભવે?—અગ્નિહો-
ત્તરે રૂપ ધર્મ સ્ત્રી વિના થતો નથી તેમ સ્ત્રી પણ જો તેમાં સાવધાન રહે
તો તે ધર્મ અર્થને આપે અને સ્ત્રી કામના પૂર્ણ કરે એમ ધર્મ અર્થને
કામનો એક સ્થાને સમાગમ થાય છે. શું કરવાથી મનુષ્ય અક્ષય નરકને પ્રાપ્ત
થાય છે?—યાચના કરનાર પવિત્ર બ્રાહ્મણને બોલાવીને છે નહી, એમ જે કહે તે,
તથા વેદ ધર્મશાસ્ત્ર, બ્રાહ્મણ, દેવ, તથા પિતૃ ધર્મ એઓને જે મિથ્યા માને
તે, ધન છતાં લોભથી દાન ભોગ રહિત જે પુરૂષ મારી પાસે કંઈ નથી એમ
કહે તે અક્ષય નરકને પ્રાપ્ત થાય છે. કુળ, આચરણ, વેદધ્યયન તથા શાસ્ત્ર
એ ચારમાંથી બ્રાહ્મણ પાણું શાથી આવે?—સાફ આચરણ એજ બ્રાહ્મણ
પણ્યનો હેતુ. પ્રિય વચન બોલનાર જ્ઞાને પામે?—સર્વની પ્રીતિને. વિચ્ચા-
રીને કામ કરનાર શું પામે?—જય. ઘણા મિત્રવાળો શું પામે?—સંકટમાં
સહાયતા. ધર્મપરાયણ મનુષ્ય શું પામે?—સદ્ગતિ. હર્ષ કાણ પામે?—
જેને માથે કરજ ન હોય, કદી પ્રવાસ કરવો નથી પડતો તે નર. જેમ કે
ગર્ભ શ્રીમંત. આશ્ચર્ય શું? સર્વને ભરતાં દેખે તથાપિ જે પોતાને એમ માને છે
કે હું ભરવાનો નથી. માર્ગ તે શું?—સદાચરણી વિદ્વાનો જે માર્ગ ચાલતા
હોય તેજ માર્ગ. વાર્તા તે શું?—કાળ સર્વનું ભક્ષણ કરે છે અથવા કા-
લના મુખમાં આપું જગત રહેલું છે એ જાણવું તે. હાલ કયો પુરૂષ જીવતો છે?
પવિત્ર કર્મથી જેની કીર્તિનો શબ્દ પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ પ્રત્યે બ્યાપ્ત થઈ રહ્યો
છે તે જ્યાં સુધી કાંયમ રહે છે ત્યાં સુધી તે ઘણી જીવતો સમજવો. સમગ્ર
ધનવાળો કયો પુરૂષ છે?—જેને પ્રિય અને અપ્રિય, સુખ તથા દુઃખ
અને ભૂત તથા ભવિષ્ય એ બન્ને સમાન છે તેને સમગ્ર ધન વાન
જાણવો.

ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછ્યાં અને જ્યાં સુધી તે ચક્ષુ સંતોષ પામ્યો
અને “તમારા ભાઈઓમાંથી જે એકને ઇચ્છતા હો તે જીવતો થાય”
એમ વરદાન આપ્યું. ત્યાં સુધી તેણે ચકાર્થ ઉત્તર આપ્યા કર્યા. યુધિષ્ઠિરે
કહ્યું કે “નકુળ જીવતો થાય,” જે સાંભળી યક્ષે સમજાવ્યા કે “ઓરમાન
ભાઈ નકુળ કરતાં હીમ અથવા અર્જુનના જીવતા થવાની કેમ ઇચ્છા
કરતા નથી;” પણ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે નિશ્ચય પણાથી કહ્યું કે “અવિષમ
પણ એજ પરમ ધર્મ છે અને મારી કોઈ પણ માતાને અપુત્ર રહેવા દેવાની
હું ઇચ્છા રાખતો નથી કારણ કે હું મારી બન્ને માતાઓમાં વિષમતા રાખતો
નથી માટે હું ચક્ષુ નકુળ જીવતો થાઓ.” પછી યક્ષે કહ્યું “હે ભરત
કુળમાં એક, અર્થ તથા કામથી પણ તને વિષમ પાડું નથી માટે તારા સર્વ

બાધ્યો જીવતા થાઓ. ” તુરતજ ચારે બાધ્યો પીડા રહિ ઉભા થયા. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે બગલાના રૂપમાં આપ કોણ દેવ છે તે જાણવા હું પ્રાર્થના કરું છું કરણ તમે યજ્ઞ એમ હું માનતો નથી. એમ જ્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું ત્યારે ધર્મરાજ દસ્યમાન થયા અને પોતાના પુત્રને આશીર્વાદ આપ્યો અને વરદાન માગવા કહ્યું ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે આ બ્રાહ્મણનું અગ્નિ મંથન કરવાના બે કાષ્ટ પાછાં મળ્યાં. ધર્મરાજએ કહ્યું કે મૃગને વેષે તે બ્રાહ્મણના અગ્નિ મંથન કાષ્ટ તારી પરીક્ષા જોવા સાફ મેંજ હરણ કર્યો હતો; પછી બીજો વર માગવા કહ્યું ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે બાર વરસ વનમાં રહ્યા, હવે અગ્નિ વાસનું તેરમું વરસ આવ્યું માટે તે વરસમાં જ્યાં અમે વસીએ ત્યાં ક્યારેય પણ અમને મનુષ્યો ઓળખી શકે નહિ એ બીજો વર માગું છું, તથા ત્રીજો એકે, લોભ, મોહ, અને ક્રોધને હમેશ જીતું, અને જ્ઞાન, તપ અને સત્ય એ ત્રણને વિષે હમેશ માફ મન રહે, ધર્મરાજએ કહ્યું કે તારી ઇચ્છામાં આવે એવું રૂપ ધારણ કરીને વિરાટના રાજ્યમાં જાઓ. એમ વરદાન આપી ધર્મ અંતર્ધ્યાન થયા.

પાંડવોએ દૂતની હોડ પ્રમાણે દ્યૌમ્ય આદિ મુનિઓન્સાથે વિચાર કરી વિરાટ નગરમાં ગુપ્ત રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. યુધિષ્ઠિરે જણાવ્યું કે હું કંક નામનો બ્રાહ્મણ છું એમ કહીશ. બીજે કહ્યું હું રસોધ્યો થઈશ. અર્જુને કહ્યું હું નપુંસક છું એમ કહીશ. નકુલે ઘોડાનો ચાલુક છું એમ કહીશ. સહદેવે ગોવાળ છું એમ કહીશ. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે હું સૈરઘી થઈને રહીશ આમ પરસ્પર ઠરાવ કરી સર્વે ઋષિ મંડળને વિનયથી વિદાય કરીને પાંડવો દ્રૌપદી સહિત વેષ બદલી એકલા પર્વતોના ઉજડ પ્રદેશોમાં થઈ અત્યંત દેશના વિરાટ રાજાની રાજધાની પાસે આવી પહોંચી ત્યાંજ ગુપ્ત વેષે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને પોતાના ગોર દ્યૌમ્યને અગ્નિ હોત્ર સહિત દ્રુપદ રાજાને ત્યાં જવા વિનંતી કરી. પોતે વિરાટના નગર તરફ જવા તૈયારી કરી.

વિરાટ પર્વ ૪ થું.

સમયની બાલહારી. પાંડવોના ગુપ્તવાસ.

પાંડવોએ વિરાટ રાજાની નગરીમાં ગુપ્ત રીતે પ્રવેશ કર્યો ત્યાં પહેલાં તેઓએ નગરીની બહાર મસાણની સમીપમાં દૂર એક શમી (ખીજડ) નું ઝાડ હતું તે ઉપર આ પશુનાં અયુધો રાખીને આપણે નગરમાં જવું આમ સર્વની સંમતિ મળતાં સઘળાં અયુધોનો ગાંસડો ખાંધી નકુલે ખીજડની

ઉપર ચઢીને તે માંસડાને મળ્યુત રીતે ખાંધ્યો, અને તેની સાથે એક માણસનું શય પડેલું દીડું તે લઈને ઝાડ સાથે ખાંધ્યું કે જેથી જય અને દુર્ગમને ક્ષીધિ કોઈ પણ માણસ એ ખીજડાની પાસે જાય નહિ. પછી યુમ પાડી કે આ અમારી માનું શય છે તે અમે વર્ષ પછી આવીને ખાળવાના છેએ માટે કોઈ એને છોડશો નહિ. પછી એએએ સ્મરણ કરનારના દુઃખને ટાળનારી દુર્ગાદેવીની યુધિષ્ઠિરે સ્તુતિ કરી ત્યારે દેવીએ તેને દર્શન દઈ આ-શીર્વાદ આપી કહ્યું કે તારો જય થશે અને હું તારું રક્ષણ કરીશ. આવી રીતે દુર્ગાદેવીના આશીર્વાદ પ્રાપ્તિ યુધિષ્ઠિરે વૈદ્યમણિ તથા સુવર્ણના પાશા અને અક્ષય પોટલું કાષ્ઠમાં રાખીને વિરાટને જઈ આશીર્વાદ દીધો અને કહ્યું કે, હું પાંડવોને ત્યાં હતો પણ તેઓ વનવાસ ગયા ત્યારે હું નિરાશ્રિત હોવાથી અહીંયાં આવ્યો છું; અક્ષ વિદ્યામાં કુશળ છું. માંડે નામ કંક છે. યુધિષ્ઠિરને ચોપાટની રમત બહુ પ્યારી હતી અને વિરાટને પણ રમતનું વ્યસન હોવાથી તેને પોતાની હજુરમાં તેનો ઉમદા ચેહેરો જોઈને વિરાટે તેનો માન પૂર્વક આદર સત્કાર કર્યો અને તેને પોતાના મિત્ર તથા મંત્રી બનાવ્યા. થોડીવાર પછી ભીમ હાથમાં કડછી તથા છરી લઈ અક્ષવ રસોઈયાના વેષથી સભામાં પ્રવેશ કરી બોલ્યો કે હું રસોઈ કરવા ઉપરાંત મક્ષ યુદ્ધમાં પણ પ્રવીણ છું. ભીમનાં વચન સાંભળી રાજાએ તે આવી નોકરીને લાયક નથી એમ શંકા લાવીને તેને રસોઈયાનો અધિપતિ બનાવ્યો. અર્જુનને સ્ત્રીનો વેષ ધરી જણાવ્યું કે માંડે આનું રૂપ થયા વિશેની વાત ખેદ કારક છે, માટે હું કહેતો નથી. માંડે નામ બૃહન્નલા છે હું ગાયનમાં, નૃત્યમાં, તથા બળવવામાં પ્રવીણ છું. રાજાએ કહ્યું કે તું નપુંસક નહિ પણ એક વીર યોદ્ધા જેવો તેમજ કોઈ રાજવંશી પુરૂષ જેવો જણાય છે. એમ કહી તેની આ કળામાં પ્રવિણતાની પરીક્ષા કરાવી તે ખરેખર નપુંસક છે એમ નિશ્ચય થતાં તેને સ્ત્રીયોને શિક્ષણ આપવા અંતઃપુરમાં રાખ્યો. અને તે ઉત્તરા કુંવરીને તથા તેની સખીઓને નૃત્ય, ગાયન તથા બળવવાની તાલીમ આપવા બડવાની પેઠે કામ કરવા લાગ્યો. નકુલે આવીને ગો-બાળની ભાષામાં જણાવ્યું કે હું ગોવાળ છું, પાંડવોના દેશથી આવ્યો છું. યુધિષ્ઠિરની લાખો ગાયોનો હું ગોવાળ હતો, હું દોરો ઉછેરવામાં કુશળ છું, અને તેની ચિકિત્સા કરવામાં પ્રવીણ છું. માંડે નામ તંત્રિપાળ છે. એ પ્ર-માણે નકુળનાં વચન સાંભળી વિરાટે તે ગોવાળનો ઉપરી નિમ્નો. સહ-દેવે આવીને કહ્યું કે હું એક નખત યુધિષ્ઠિર રાજાની ઘોડારને ઉપરી હતો. ઘોડાઓની જાતને, કેળવવાની રીતને, ખોટ કાઢવાના પ્રકારને તથા ઘોડાઓની ચિકિત્સાને સંપૂર્ણ રીતે જાણું છું. માંડે નામ અધિક છે, હું આયુક સ-

વારની નોકરી કરવા ઇચ્છુ છું. વિરાટ તેની માગણી સ્વીકારીને તેને યે-
 ઝનો અધિકારતા નિમ્નો. એ પ્રમાણે પાંડવો ત્યાં નોકરી કરવા લાગ્યા. અને
 તેઓએ પોતાના ખાતગી સંકેતને માટે પોતાના જમ, જ્યંત, વિજય, જ-
 યંતસેન અને જયદ્રથ એવાં નામોની ગોઠવણ કરી.

સૈરંધ્રી નામ ધારણ કરી પોતાના ચોટલાનો જમણી તરફ અંખોડે
 વાળી એકજ રંગેત મેહું વસ્ત્ર ઓઢી મેહેલની આસપાસ ફરતી દ્રૌપદીને
 જોઈને વિરાટ રાજાની રાણી સુદેષ્યાએ તેને પોતાની પાસે બોલાવીને પૂ-
 છયું કે તું કોણ છે ? દ્રૌપદીએ જવાબ આપ્યો કે હું નોકરીની શોધ ક-
 રું છું. પણ રાણી તેનું અનુપમ રૂપ જોઈને વિચારવા લાગી કે તે દાસી નથી
 પણ કોઈ દેવી છે. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે હું પ્રથમ રૂકિમણીની દાસી હતી અને
 તે પછી દ્રૌપદીની દાસી થઈ હતી, પણ પાંડવો સાથે દ્રૌપદી વનમાં ગઈ
 ત્યારથી હું રજળ્યાં કરું છું. રાણી બોલ્યાં તું કોઈ રાજાની રાણી જેવી જણાય
 છે અને તું મારા કરતાં વધારે સુરૂપ છે. તેથી રાજા જે કોઈ દિવસ તને
 જોય તો તારા અત્યુદ્ઘટ સૌંદર્યથી મોહ પામે જેથી તે મારો તો ભાવજ ન પુ-
 છે અને પછી તું પણ મારી વિરહ થઈ જાય. દ્રૌપદી બોલી કે તે વાતની
 ચિંતા નહિ રાખશો. પાંચ ગંધર્વ મારા પતિ છે, તે નિત્ય મારૂં રક્ષણ કરે
 છે અને જે કોઈ મારી સામે કુદૃષ્ટિ કરશે તેને તે તરત મારી નાંખશે. હું
 સધળા ધર ધંધા ઉપરાંત કેશ સારા ગુથી જાણું છું, પુષ્પોની માળા પણ
 અચ્છી તરેહ ગુથી જાણું છું. મેં સત્યનામા તથા દ્રૌપદીની નોકરી
 કરી છે. હું આપનું સધળું કામ કરીશ; પણ કોઈના પગ નહિ ધોઈ અને
 કોઈનું એહું નહિ જમું. રાણી સુદેષ્યાએ તે કમુલ કરી તેને ખુશીથી પો-
 તાની પાસે રાખી. પણ તે કોણ છે એમ કોઈ કહી શક્યું નહિ.

આ રીતે પાંડવોએ પોતાના વનવાસનું તેરમું વરસ શરૂ કર્યું અને કે-
 ટલાંક તીવ્ર દુઃખો ભોગવતા છતાં પણ સુખથી અજ્ઞાત વાસનાના દિવસો
 કાઢવા લાગ્યા. ત્યાં યુધિષ્ઠિર ધણા ધણા રાજા તથા સરદારો સાથે છૂત રમે
 અને જીતે તે રાજાની આગળ લાવી મૂકતા અને રાજા પ્રસન્ન થઈ સધળું
 તેને પાછું આપી દેતા.

લીમ અને જીમૂત મદ્ધ.

ત્રણ માસ પછી રાજાએ મદ્ધ યુદ્ધની રમત કરાવી. એ પ્રસંગે દેશો
 દેશના મદ્ધો પોતાનું બળ તથા ચાતુર્ય દેખાડવાને આવ્યા હતા. એક જીમૂત
 નામે મદ્ધ ધણે દૂરથી આવ્યો હતો તેણે વિરાટ રાજાના હજાર મદ્ધને જીત્યા.
 પોતાના રાજ્યમાં જીમૂતને જીતે તેવો કોઈ ન દેખાવાથી રાજાએ લીમૂતને
 ખાલ્યો અને જીમૂત સાથે લડવાનું પૂજ્ય લીમૂત બોલ્યો હું જીમૂત છું મારે

ખાધા પછી લડીય. રાજાએ ભીમની પાસે ઢગે ઢગ ખાવાનું બુઝવ્યું અને ભીમે સૌના દેખતાં ધરાધને ખાધું. પછી બને જણ ભારે ખાદુ મુદ્દ કરવા લાગ્યા. મમથન, ઉન્મથન, ક્ષેપણ ઇત્યાદિ ૧૨ ક્રિયાઓથી તેઓનું મગ્ન યુદ્ધ ચાલતાં બેનારા સર્વે લોકો રાજ થઈ માન દેવા લાગ્યા. યુદ્ધની અનેક ક્રિયાઓ ચાલતાં ભીમે જીમૂતને બંને હાથથી ઉમાડી ખૂબ ફેરવીને ધર-તીપર એવો પછાડીને ભીરયો કે જેથી તેનાં પ્રાણજન નીકળી ગયાં અને સર્વને ભારે વિસ્મય થયો. વિરાટ રાજાએ ભીમનાં અત્યંત વખાણ કરી ઘણાં ઘણાં ધનામો આપ્યાં. ભીમે રાજાની ખુબ પ્રીતિ સંપાદન કરી. બ્યારે બહુવન્ય જેનો કોઈ પુરુષ બળવાન નથી એમ ધારવામાં આવ્યું ત્યારે વિરાટે તેને હાથીઓની, દીપડાઓની તથા સિંહની સાથે પણ લગ-વવા માંડ્યો અને તેની કેટલી એક કુસ્તીઓ પોતાની રાણીઓને પણ દેખાડી. ભીમનું પરાક્રમ જોઈ રાજા રાણી અત્યંત આનંદ પામ્યાં.

દશા પાત્ર દશા.

અર્જુન રાજ કન્યા ઉત્તરાચાદિને ગાતાં નાચતાં શીખવતા. તેના નૃત્યથી તથા ગાયનથી વિરાટને તથા રાણીઓને આનંદ થવા લાગ્યો. એવીજ રીતે નકુલ તથા સહદેવ પોત પોતાનાં કામોથી વિરાટ રાજાને રાજ કરીને ધનામો મેળવવા લાગ્યા. પોતાના પાંચે પતિઓને એ પ્રમાણે પરતંત્ર પણાથી નોકરી કરતાં જોઈ દ્રૌપદી મનમાં બહુજ કચવાવા લાગ્યાં. એમ કરતાં દશ મહિના વ્યતીત થઈ ગયા. અને છેવટે પાંડવોના વનવાસનું તેરમું વર્ષ પણ પુરું થઈ આવ્યું. દુર્યોધન જોડે યુધિષ્ઠિરે જુગદું રમ્યા તેમાં છેલ્લી રમતની શરત એવી હતી કે યુધિષ્ઠિર હારે તો પાંડવો બાર વર્ષ વન-વાસ કરે અને તેરમે વર્સે શુભ રહે. તેરમા વર્ષમાં તેઓ ઓળખાય એટલે છતાં પડે તો ખીજા બાર વર્ષ વનવાસ જોગવે. માટે આ વર્ષ ઘણું સંભાળવાનું હતું, અત્યાર સુધી તો એમને કોઈએ પારખ્યાન હતા, દશ માસ વ્યતીત થઈ ગયો જે દરમ્યાન તેમણે માન તથા ધન બંને સંપાદન કર્યાં. આખરે પોતાના પાતિવ્રત્યના પ્રભાવથી દ્રૌપદી અગ્નિને પણ બાળી દીધે એવી હતી તેને માથે એકાએક ભારે ભયંકર સંકટ આવ્યું.

દ્રૌપદીપર બલાતકાર કીચકનો વધ.

જુની કથાઓમાં સીતા, લોપામુદ્રા, સાવિત્રી વગેરે પાંચ મોટી સતી ઓ ગણાય છે તેમાં દ્રૌપદી મુખ્ય અને પ્રખ્યાત છે. પતિવ્રત્ય ધર્મ જે એને અતિ વહાલો હતો તેની ઉપર વિરાટના દરબારમાં આ વખતે એક વિદ્ધ આવ્યું. વિરાટ રાજાની રાણી મુદેષ્ણાની દાસી થઈને એ સૈરંદી નામ ધારણ કરીને રહેલી હતી. રહેવા ગઈ ત્યારે, તેણે રાણીને કહ્યું હતું કે હું દ્રૌપદીની

દાસી છું. તે લેતા પતિ જોડે વનમાં ગઈ ત્યાંથી હું તેનાથી છુટી પડી છું. પાંડવો સાથે વનવાસ જતી વેળા દ્રૌપદીએ પોતાનાં સધળાં કિંમતી વસ્ત્રો બ્રૂણુ તત્ત્વમાં હતાં તે માત્ર એક ધોળે લૂગડે નીકળી હતી. મુદેષ્ણાની આકરીમાં રહી તે વારે તેણીએ જણાવ્યું હતું કે મારા ધણી પાંચ મંધવો છે, તેઓ રાત દિવસ મારી રક્ષા કરે છે. આ તરફ મુદેષ્ણાને એકસો પાંચ ક્ષાપ્તઓ હતા તેઓ કીચક કહેવાતા હતા, વિરાટ રાજાના રાજ્યમાં તેનું ધણું જોર હતું. તેઓમાં સૌથી મહોટો હતો તે સેનાપતિ હતો, એ સધળાથી રાજા બહુ ડરતો અને તેની મરજી સામે થઇ શકતો નહિ. વંડ કીચકે દ્રૌપદીનું અત્યુત્કૃષ્ટ સૌંદર્ય જોઇ કામાતુર થઇ પોતાની બેન પાસે આવીને કહ્યું કે “ બેન ! આ સૈં રંધ્રીને જોઇ માં મન પરવશ થયું છે. એ દાસી પાછું કરવાને લાયક નથી પણ મારી સ્ત્રી થઇને માં સધળું ઐશ્વર્ય ભોગ-વવાને લાયક છે માટે એ મારા ઘરમાં રહે એવી સગવડ કરી આપો. ” મુદેષ્ણાની સંમતિ મળતાં કીચકે દ્રૌપદીને મળી કહ્યું કે “ મુદરી ! તારા ચંદ્ર સરખા મુખને, કમળની કળીઓ સરખાં સુંદર સ્તનોને અને સ્તનોના ભારથી નમી રહેલા પાતળા મધ્યને જોઇને માં મન કામાતુર થયું છે. મારા શરીરમાં કામદેવ રૂપી અગ્નિ અત્યંત પ્રજ્વલિત થયો છે તેને તું તારા સમાગમ રૂપી વરસાદથી શાંત કર. તું દાસી પણાની સ્થિતિમાં રહોવા યોગ્ય નથી. તું મારી સ્ત્રી થશે તો મારી બીજી સધળી સ્ત્રીઓ તારી દાસી થઇને રહેશે અને હું પણ તારો દાસ થઇને રહીશ. ” એ પ્રભાણે કીચકનાં અનેક વચનો સાંભળી તેને અત્યંત ધિક્કારીને દ્રૌપદી બોલ્યાં કે “ અરે સત્તા પુત્ર ! મારા પતિ પાંચ મંધવો સર્વદા માં રક્ષણુ કરે છે માટે મારા મોહમાં પડવાથી તારો જીવ જશે ” એવું કહ્યું તો પણ કામાતુર થએલા દુર્બુદ્ધિ કીચકે તેને પોતાની સ્ત્રી કરવાની ઇચ્છા તજી નહિ. છેવટે તેણે પોતાની બહેન મુદેષ્ણાને ફરી સમજાવી ત્યારે એણે તેને બોજન પદાર્થ તથા મદિરા આપીને બળાત્કારે કીચક પાસે જવા ફરજ પાડી. દ્રૌપદીએ પોતાને આવે કામે નહિ મોકલવાને રાણીને ધણું સમજાવ્યું અને કહ્યું કે ત્યાં જઇશ તો કીચક મારો તિરસ્કાર કરશે અને તેથી કંઈ અનિષ્ટ થશે. પણ ફેકટ ! પોતાના કામાંધ બાધને પ્રસન્ન કરવાની મતલબથી મુદેષ્ણાએ દ્રૌપદીને જવાનો અત્યામહ કયો એટલે લાચારીથી દ્રૌપદીએ જતાં માર્ગમાં સૂર્યની સ્તુતિ કરી જેથી સૂર્યે તેની રક્ષા કરવા સાથે એક રાક્ષસને અદૃશ્ય તેની સાથે મોકલ્યો. દ્રૌપદી ધુનતી ધુનતી કીચક પાસે ગઇ એટલે કીચકે બળાત્કારથી તેનો હાથ ઝાલ્યો, પણ અદૃશ્ય રાક્ષસે કીચકને તરછોડી પાડી નાખ્યો ને દ્રૌપદી છટકીને નાહી અને બોલી કે “ મેં મનથી પણ કદી બ્યભિચાર કયો નથી એ વાત જો સ.

તે હશે તો હું તારા જુઝ હવાલ થએલા જોઈશ. ” એમ કહી પુરૂષ સા-
 વે દ્રૌપદી ત્યાંથી ભાગી રાજસભામાં આવી. અહીં કીચકે આવીને દ્રૌપ-
 દીનો ચોટલો પકડી પાટુ મારી બહાર ખેંચી જઈ મારવા માંડી પણ પહે-
 લા રક્ષાએ અદશ્મપણે કીચકને બહુ મારી ધરતીપર પાડી બેભાન કરી મૂક્યાં
 દ્રૌપદીએ સભામાં આવી કહ્યું કે વિરાટ રાજા ! તમારી સમીપમાં મને કી-
 ચકે પાટુ મારી એ તમારી પ્રતિષ્ઠાની હાનિ થઈ છે. પોતાની પ્રિય પત્નિનો
 આવી રૂતે પરાભવ થએલો જોઈને યુધિષ્ઠિર તથા લીમ શું કરી શકે તેમ
 હતા ? આપણે આવે બારીક સમયે કલ્પના કરી શકીએ કે લીમ ઉભો થા-
 વજ અને તે પ્રમાણે લીમ ગુસ્સે થઈને ઉભો થતો હતો અને ઝોળખાઈ
 જવાની અણીપર હતો તેવામાં યુધિષ્ઠિરે પોતાના મંદ અવાજે કહ્યું કે, “હે
 રસોડખા, શું લાકડાં વારતે વૃક્ષને જુઓ છો ? જો લાકડાં જોઈતાં હોય
 તો બહારના ઝાડોને ભાંગો ” દ્રૌપદીએ પ્રતિજ્ઞા પાળવાની ઈચ્છાથી ફક્ત
 વિરાટ રાજાને જ તેની સમક્ષ થએલા પોતાના અપમાન માટે ઠપકો આપ્યો.
 વિરાટે કહ્યું કે તમારો કજીઓ મારાથી પરાક્ષ થયો છે માટે તે બાબત હું
 કાંઈ જાણતો નથી, સભાસદોએ દ્રૌપદીના રૂપનાં વખાણ કર્યા જે વખાણ
 યુધિષ્ઠિરને કીચકની લાત કરતાં પણ વધારે અસહ્ય હતાં. છતાં પણ તેમણે
 પોતાનું મન વશ રાખી દ્રૌપદીને કહ્યું કે “ હે સૈરંદ્રી અહિં સભામાં ઉભી
 રહે નહિ. સુદેષ્યાના અંતઃપુરમાં જા. ” આમિની પછવાડે દુઃખી થનારી
 વીર પુરૂષોની સ્ત્રીઓ ક્લેશ પામે છે; પણ પતિની સેવાથી ક્લેશ પામતી તે
 સ્ત્રીઓ પતિના લોકને પામે છે. હાલ સૂર્ય સરખા તેજવાળા તારા પતિ ગં-
 ધવો ક્રોધ કરવાનો વખત જોતા નહિ હોય તેથી દોડીને તારી પાસે આવતા
 નથી એમ હું માનું છું. હે સૈરંદ્રી ? તું વખતને જાણતી નથી અને તેથી
 નરની સ્ત્રીની પેઠે રહે છે અને રાજાની સભામાં રમનારાઓને વિદ્વ કરે
 છે. માટે અહીંથી જા; ગંધવો તારૂં પ્રિય કરશે અને જેણે તને દુઃખ દીધું
 હશે તેને તેઓ મારી નાંખશે. ” અત્યંત ક્લેશ પામેલી દ્રૌપદીએ
 ચતાં નેત્ર કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને કહ્યું કે “ હું ધારું છું કે મારા
 ગંધર્વ પતિઓ બહુ ઘ્યાણું છે અને તેઓમાં મોટો પાસાનો રમનાર છે તે-
 થી તે બધાને હાથે દુઃખ પામે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ” આવું તીવ્ર મ્હેણું
 મારીને દ્રૌપદી સભામાંથી દોડી ગયાં અને રાણીના અંતપુરમાં ગયાં જ્યાં
 તેણે રાણીને સર્વ વાત નિવેદન કરી. તેજ રાત્રે દ્રૌપદીએ રસોડામાં જઈ
 લીમને શાધી કાઢી ઉધમાંથી જગાડી એકાંતમાં બાનામાનાં મળી અતિ વિ-
 બક્ષ થઈને પોતાપર પડેલું દુઃખ સંભળાવી કહ્યું કે આ સર્વ દુઃખોનું મૂળ
 તમારો મોહભાઈ છે. મારા પતિઓ જેનું સમગ્ર લોકો સેવન કરતા હતા તે

આ વખતે બીજાની સેવા કરે છે તે હું કેમ જોઈ શકું? કામ કરવાની તથા અંદાજ બસવાથી પણ પડી ગયેલા પોતાના કામના હાથ દેખાડીને તેણે કહ્યું કે ઉંચકુળમાં અવતરેલી તથા રાણી થયેલી એવી હું આજે દારી થઈ છું અને બીજાઓને વારતે અંદાજના લેપ થસુ છું અને તેમની સેવામાં તત્પર રહું છું. દ્રૌપદીનાં પણ પડી ગયેલા હાથ જાણી મ્હોંઘા આગળ લઈ દ્રૌપદીના ઉપર પડતી દુઃખોનો શોક કરતો હીમ ધણો દિલગીર થઈ કહેવા લાગ્યો કે, તમારાં દુઃખોનું તથા ધણાક મહેણાંનું નિવારણ કરવાને હું હમણાં અશક્ત છું તેથી મારે હૃદય બેઠાઈ અપ છે માટે શાંત મનથી દુઃખ સહન કરો. પંદર દિવસ ધૈર્યધરો એટલે તમે રાજાની રાણી થશો. દ્રૌપદીએ બહુ રૂદ્ધ કરી કહ્યું કે તમે જો દુષ્ટ કીચકને નહિ મારો તો તે મારા ઉપર જીવલમ કરશે અને પછી મારે ઝેરખાઈને કે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણ ત્યાગ કરવો પડશે. જો તમે તેને મારી નહિ નાંખશો તો બીજે દિવસે સવારે હું મરીશ, અને મારા જે પતિવ્રતપણાનું મારા પતિએ રક્ષણ કરી શકતા નથી તે હું જાણવીશ આ સાંભળી ધણો દિલગીર થઈ અને કીચક ઉપર ધણો ક્રોધાયમાન થઈ ફરી દ્રૌપદીને શાંત પાડીને સમજાવી હીમ બોલ્યો કે તમે મારો વાંક શું કરવા કહાડો છો? દુઃશાસનને હું મારવા ઉઠ્યો હતો, પણ મોટાભાઈએ અટકાવ્યો; જ્યદ્રથ વેળા પણ તેણે અટકાવ્યો મારે વડીલ બંધુની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ, પણ કીચકનો ઘાટતો હું નક્કી ધડી નાખીશ. આ મારો વિચાર એકેભાઈને કે બીજા કોઈને જણાવ્યા વિના આવતી કાલે નીચ કીચકનો ઘાટતો હું નક્કી ધડી નાખીશ. આ મારો વિચાર એકે ભાઈને કે બીજા કોઈને જણાવ્યા વિના આવતી કાલે નીચ કીચકનો પ્રાણ લઈશ. તું આવતી રાત્રે એકાંત ઓરડામાં અંધારી જગોએ ચિત્રશાળામાં તેને આવનાનો સંકેત કરજે એટલે તારે બદલે ત્યાં હું જઈશ અને તેને મારી નાખીશ. આ બોલવણથી રાજા થઈ દ્રૌપદી પોતાના ઠેકાણા પર ગઈ અને તેણે બીજે દિવસ દ્રૌપદીએ તે પ્રમાણે કર્યું અને દ્રૌપદીને બદલે હીમ ત્યાં ગયો. જ્યારે કીચક પ્રીતિ સંપાદન કરવાના મૃદુ વાક્યો બોલતો અંધારે તેની પાસે આવ્યો ત્યારે હીમે તેની હાસ્યથી પ્રશંસા કરી અને ઉભો થઈ પોતાના શત્રુ પર ત્રુટી પડ્યો. બહુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું એમાં કીચક થાકીને બળહીન થઈ ગયો. એટલે હીમે તેને દાખીને માંસના પીંડ બેવો બનાવી દીધો. આ સમયમાં દ્રૌપદી શુભ રીતે જોવા આવતાં હીમે દીવો લાવી તેને દેખાડીને કહ્યું કે તારા શત્રુને મેં કેવી રીતે માર્યો છે. જે ક્રોધ તને સંતાશે તેને હું આ દશાએ પહોંડીશ. દ્રૌપદી રાજા થયાં. તેણીએ એવી જૂમ ઉડાવી કે પર સ્ત્રીમાં લાલચ સંખનારા દુષ્ટ કીચકને મરણ પતિ

ગંધર્વે માયો. કીચકનાં મરણની ખબર શહેરમાં થયાથી હાહાકાર થઇ રહ્યો. કીચકના બાધાએ અને સગા વહાલાએ તેના શયને બાળવા લેઇ ગયા તે વેળા તેઓએ વિરાટ રાજાને કહ્યું કે જે દાસીને માટે કીચકનું મરણ થયું છે તેને અમે કીચક સાથે બાળી મૂકવાને ઇચ્છીએ છીએ. રાજા કીચકથી બહુ ખીતા તેથી તે કાંઈ અટકાવ કરી શક્યા નહિ તેઓ દ્રૌપદીને પકડીને લેઇ ગયા એટલે દ્રૌપદી મ્હોટેથી પોકારવા લાગ્યાં. આ સાંભળીને લીમ જાહે માર્ગે, ત્યાં ગયો અને એક મોટું વૃક્ષ મૂળથી ઉખેડી પોતાના વાળ મોઢાપર નાખ્યાં તેણે દ્રૌપદીપર જીલમ કરનારાઓને મારી નાખ્યા, અને દ્રૌપદીને મુક્ત કરીને પોતે છાનોમાનો પોતાને ઠેકાણે આવી રહ્યો. શહેરમાં પાછો જામરાટ ઉઠ્યો સૌ પ્રધાનોએ વિરાટ રાજાને કહ્યું કે સૈરંધ્રીથી બહુ ઉત્પાત થાય છે માટે તેને વિદાય કરી દેવી જોઇએ. વિરાટ રાજાએ સૈરંધ્રીથી ડરીને પોતાની રાણીને કહ્યું કે સૈરંધ્રીને કહે કે તેની ઇચ્છામાં આવે તે સ્થળે જાય પણ સૈરંધ્રીએ પ્રાર્થના કરી કે મને ફક્ત તેર દિવસની મુદત આપો, તે પછી મારા ગંધર્વો તમારૂં કલ્યાણ ઇચ્છીને મને બીજા ઠેકાણે લેઇ જશે. તેની આ માગણી કમુલ રાખવામાં આવી.

વિરાટની ગાયોનું હરણ—લીમનો પ્રભાવ.

કૈરવોએ પાંડવોને બીજાં બાર વર્ષ વનવાસ બોગવવો પડે માટે તેઓને શોધી કહાડવાને વાસ્તે શુભ ફૂતો મોકલ્યા હતા, પણ એઓને જાણ પડી નહોતી, તેટલામાં મધ્ય યુદ્ધમાં અત્યંત પ્રખ્યાત જીમૂત વિરાટનો સૈન્ય-ધિપતિ કીચક મરણ પામવાના ખબર તેઓ લાવ્યા. તેથી કૈરવોને સદેહ ઉપજ્યો કે પાંડવો વિરાટને ત્યાં હશે. એ નક્કી કરવાને તથા વિરાટ પોતાના સાળા કીચકના બળથી આપણને ગણકારતો નથી તો કીચક માયો જતાં વિરાટ નિર્ભય અને નિરૂપાહ થઇ ગયેલો હશે. એમ જાણી, દુર્યોધને તેનાપર ચડાઇ કરવાનું ધાર્યું. આમ કરવાથી પાંડવો છતાં પડે ને છતાં પડે તો ફરીથી તેઓને બાર વર્ષ વનવાસ કરવો પડે. એ વિચાર તેઓએ રાખ્યો હતો પણ તેમાં તેઓ ભૂલ્યા હતા. કેમકે વનવાસનો અર્વાધ પુરો થયો હતો. છતાં તેઓની ગણતરીમાં ઘણા દિવસ બાકી છે એવું ધારી કૈરવો સૈન્ય લઇને વિરાટ શહેર ઉપર હલો કરવા આવ્યા. તેઓને સહાય કરવા ખસેના ત્રિગર્ત દેશના રાજા સુશર્માએ વિરાટની ગાયોનું હરણ કરવાને દુર્યોધનની સંમતિ માગી. પાંડવોના વનવાસના તેરમા વરસના છેલ્લા પંખત્રીયાના આઠમે રહાડે આ મહાભારત કામ કરવાને કૈરવો નીકળ્યા હતા. સુશર્માએ ત્રિગર્ત દેશની ફાજ સહિત આગલે દિવસે વિરાટ નગરની દક્ષિણેથી ગાયોનું હરણ કર્યું વિરાટે શત્રુનીક, મદિરાક્ષ અને સર્વદત્ત આદિ

બાહ્યો અને શંખ કુવર સહિત તેની પાછળ કોડ કરી. ત્યાં મ્હોટું યુદ્ધ થયું, પરસ્પરની ઉપર બાણોથી વૃદ્ધિઓ થવા લાગી. હજારો વીર લોકોનાં માથાઓ કપાઈ ધરતી ઉપર પડવા લાગ્યા, લોહીના પ્રવાહો ચાલવા લાગ્યા અને જે દિવસ બપોરે યુદ્ધ ચાલ્યું તેમાં વિરાટ હાથો અને મુશર્મા તેને જીવતો પકડી બાંધી લેઈ ચાલતો થયો, ચિરાટનું સૈન્ય ત્રાસથી ભગવા લાગતાં યુધિષ્ઠિરે ભીમને કહ્યું કે આપણે વર્ષ થયા વિરાટનું લાણ બાહ્યે છીએ અને એણે આપણને સારી રીતે રાખ્યા છે માટે વિરાટને શત્રુના હાથમાંથી પરાક્રમ કરીને છોડાવી આણવો જોઈએ. હું સૌની સંભાળ રાખું છું ને તમે તથા નકુલ અને સહદેવ મુશર્માની પછવાડે દોડો. યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી એઓએ ભારે યુદ્ધ કરી ક્ષણ વારમાં જ્યેમ સિંહ મૃગને પકડે તેમ વિરાટ દેખતાં મુશર્માને ભીમે પકડી ચોટલો ઝાલીને ધરતી ઉપર પછાડ્યો. ભીમે પ્રથમ વિરાટને છોડાવ્યો ને પછી મુશર્માને મુશકેરાટ બાંધી યુધિષ્ઠિરની સમક્ષ વિરાટ પાસે આપ્યો. મુશર્માએ મારી માગી ત્યારે વિરાટે તેને તેના રાજ્યમાં પાછો મોકલ્યો. એ પ્રસંગમાં વિરાટે પાંડવોનાં બહુ વખાણ કર્યાં. મોટાં મોટાં ધનામો આખ્યાં અને વચનથી તેઓનો અત્યંત ઉપકાર માન્યો.

બૃહન્નલાના હાથથી કૌરવોનો પરાભવ.

વિરાટ અને પાંડવો દક્ષિણ દિશામાં મુશર્મા સામે યુદ્ધ કરતા હતા તેવામાં દુર્યોધન, લીળમ, કર્ણ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, અને દુઃશાસન, આદિ ધણા ધણા મહારથિઓ અને બીજા કૌરવોએ ઉત્તર દિશાએ આવી ગાયો વાળી હક્ષો કરવા માંડ્યો હતો, પણ વિરાટના શહેરમાંથી એઓની સામે લડવા જનાર કોઈ નહોતું. રાજકુમાર ઉત્તર સિવાય કોઈ અગ્રભાગ લેનાર મળ્યું નહિ. યુદ્ધ સંભળી તે કાંઈજ જાણતો નહોતો, લોકોએ કહ્યું કે રાજા તને રાજ્ય સોંપીને ગયા છે માટે આ વેળા તારે નીકળવું જ જોઈએ. તે કુમારે મદ્યો કહ્યું કે હું કૌરવ સામે જઈ યુદ્ધ કરું પણ મારો સારથિ પ્રથમના યુદ્ધમાં મરાયો છે માટે રથ હાંકનાર કોઈ સારથિ નથી એવચનથી ઘસી રૂપ દ્રૌપદીએ કહ્યું કે તારી જેનના બણાવનારે અર્જુનનો રથ હાંકે છે તે તારો રથ હાંકશે ઉત્તરે પોતાની બેનને કહી બૃહન્નલાના રૂપવાળા અર્જુનને પોતાનો સારથિ કરવાની ગોઠવણ કરી, અર્જુને શસ્ત્ર કવચ સજ્જા માંડ્યાં તે જોઈ સૌ સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓએ હાસ્ય કર્યું પછી અર્જુને લોકોએ રથ તૈયાર કરી હાથમાંની લગામ લીધી અને જ્યાં કૌરવો હતા ત્યાં આવીને ધોડાને સામા હાડ્યા. કૌરવોનું પ્રબળ સૈન્ય દેખી ત્રાસથી રોમાંચિત થઈને ઉત્તર ભય પામ્યો અને અર્જુનને કહેવા લાગ્યો કે સ્ત્રીઓ હસે છે તે ખમાયો, પણ આ સૈન્યની સામે તો મારાથી જોવાતું નથી માટે રથને પાછો રોકે.

રમાં હાંક. આ પ્રમળ સેનામાં મારાથી કેમ પ્રવેશ કરી શકાય ! અર્જુને કહ્યું કે હવે તેમ નહિ થાય, ધીરજ રાખો. ઉત્તરની ધીરજ ન રહી અને તેણે રથમાંથી નીચે ફેલી પડી ભાગવા માંડ્યું. અર્જુન ગુસ્સે થઈને લગામ ફેંકીને તેની પછવાડે દોડવા લાગ્યો અને તેના કેશ પકડીને તેને નાસતો અટકાવ્યો. અર્જુને કહ્યું કે “ ત્યારે તું માંડે સારથિ પાછું કર. ” એમ કહી સમજાવી પાછો લાવી સારથિની જગાએ બેસાડ્યો, અને પોતે લડવાને માટે અંદર બેઠો. એ સત્રળું જોઈ કૌરવોને વિચાર પડ્યો કે “ આ વિરૂપ વેષવાળો જણ કોણ હશે ! આના શરીરમાં કાંઈક પુરૂષનું પણ ચિન્હ છે. તે અર્જુન તો નહિ હોય ! જો અર્જુન હોય તો ભિક્ષુ છે કે પાંડવોને પાછો બાર વર્ષ વનવાસ કરવો પડશે. પછી તેરમું વર્ષ ક્યારે પૂરું થાય છે તે વિષે વાદ ચાલ્યો, પણ લીખ બોલ્યા કે તેર વર્ષ પૂરાં થયાં છે. આ પછી કૌરવોના સૈન્યના વિનાશને સૂચવનારા ઉત્પાતો થવા લાગ્યા. અર્જુને ઉત્તરને કહ્યું કે તું ક્ષમશાન બણી રથને હાંક, તેણે તેમ કરતાં વૃક્ષ ઉપર એક વરસ થયા આયુધો સંતાડ્યાં હતાં. ત્યાં આવી અર્જુને ઉત્તરને કહ્યું કે આ ઝાડપર ચડીને અર્જુનનું ધનુષ ઉતારી લાવ, કારણ આ તારું ધનુષ માંડે બળ સહન કરી શકે તેમ નથી. ફરીથી અર્જુને હર્ષથી પોતાનું ધનુષ ગ્રહણ કર્યું અને તે આયુધો અને તેના માલેકો વિષે જણાવીને છેવટે હુંજ અર્જુન છું એમ કહી પોતાના ભાઈઓની ઝાળખાણ આપી. ઉત્તર આનંદ પામી નિર્ભય થયો અને ધોડાઓની લગામ લીધી. અર્જુનના રથના ચક્રનો ઝણઝણાટ સાથે શંખનાદ કરતો અને. ગાંડીવનો ટંકાર કરતો રણ ક્ષેત્રમાં આવ્યો. તેણે દ્રૌણાચાર્યને પ્રણામ કરી કહ્યું કે તમે પ્રથમ મારા પર બાણ વૃષ્ટિ કરશો નહીં ત્યાં સુધી હું પ્રહાર કરીશ નહિ. દ્રૌણાચાર્યે બાણો વરસાવ્યાં. પણ દ્રૌણાચાર્ય આદિ યોદ્ધાઓને હંફાવી શરવીર. અર્જુને કર્ણની સામે અદ્ભુત યુદ્ધ કર્યું. આ વખતે પરસ્પર તુમુલ્લ યુદ્ધ ચાલ્યું, અને છેવટે અર્જુને અભિમાનનાં વચનો બોલનારા વીર કર્ણને ધાયલ કરી એવો વિધ્યો કે લોહી લોહાણ થએલો રણભૂમિ મૂકી નાસી ગયો. કર્ણને નાસી ગએલો જાણી દુર્યોધન અર્જુનની સામે થયો. અર્જુને ત્રૌતેર બાણોથી દ્રોણને, આઠ બાણોથી અશ્વત્થામાને, બાર બાણોથી દુઃશાસનને, ત્રણ બાણોથી કૃપાચાર્યને, સાઠ બાણોથી લીખને અને સો બાણોથી દુર્યોધનને વિધ્યો કે, તરતજ કૌરવોની સંખળી સેના ભાગવા લાગી. આ સમયે અર્જુને સૌને હઠાવી પોતાનો રથ કૃપાચાર્ય તરફ હાંક્યો. કૃપાચાર્યે પ્રથમ દશ બાણ અર્જુનના ઉપર નાખ્યા કે અર્જુને તેમના ઉપર ધણાક બાણો મૂક્યાં કૃપાચાર્યે એકદમ દશ હજાર બાણોથી અર્જુનને હાંકી દીધો, અને અર્જુને કૃપાચાર્યના ધોડાઓને એવા

વીંધ્યા કે ઘોડાઓ ઠેકી રથને ઉઘો નાખી દેતાં કૃપાચાર્યને વાગવાથી બે-
ભાન થઇ ગયા. અર્જુન થોડીવાર ઘોડો કે સાવચેત થઇ કૃપાચાર્ય ક્ષમા
જાણી મૂક્યાં, અને અર્જુનને કૃપાચાર્યના ધનુષને તેમજ તેના બાજીરને
કાપી નાખ્યું, એક ધનુષ કપાતાં કૃપાચાર્ય બીજું ધનુષ હાથમાં લીધું કે
તરતજ તે ધનુષને પણ અર્જુનને કાપી નાખ્યું. ને તેજ પ્રમાણે ત્રીજા
ધનુષને પણ કાપી નાખતાં પોતાનો પરાભવ થવાથી ક્રોધ કરી કૃપાચાર્ય
એક મોટી સાંગનો ઘા કર્યો તે પણ અર્જુનને કાપી નાખી, વળી એક
બાણથી તેના સારથિને અને ચાર બાણથી ઘોડાને કાપી નાખ્યાં. કૃપાચાર્ય
રથ વગરના અને પીડા પામેલા જોઈને તેના ઘોડાઓ તેને દૂર લઈ
ગયા. એટલે અર્જુનને પોતાનો રથ દ્રોણાચાર્યની સામે કર્યો. દ્રોણાચાર્ય
પ્રથમ એકવીસ બાણો અર્જુન ઉપર ફેંક્યાં, અર્જુનને પણ આચાર્યને બા-
ણોથી ઠાંકી દીધા કે કૌરવોના સૈન્યમાં મોટા હાહાકાર થઇ રહ્યો અને
દંદ્રાદિ દેવતાઓ પણ અર્જુનનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. પિતાનો પરાભવ
સાંભળી અશ્વત્થામા આડો ફર્યો અને તે તરફ પોતાના રથને વાળી તેણે
આચાર્યને યુદ્ધમાંથી નીકળી જવા લાગ આપ્યો. અશ્વત્થામાએ અર્જુનના
ઉપર અસંખ્ય બાણો નાખ્યાં. અર્જુનને પણ તેનાપર બાણો ફેંકવા માંડ્યાં.
બંને વીર પુરુષોના સંગ્રામને જોઇ ઘોડાઓ વિસ્મય પામ્યા. છેવટ અશ્વ-
ત્થામાનાં બાણો ખુટી ગયાં તેથી અર્જુનની જીત થઇ ક્રોધને વશ થએલા
કર્ણને સામે થએલો જોઇ અર્જુનને કહ્યું કે કર્ણ ! તું સભામાં ઘણાં ઘણાં
વચનો બોલ્યો હતો. વળી મારા જેવો કોઇ ઘોડો નથી એમ ઘણીવાર
બકવાદ કર્યો કરે છે, તો આજ મારી સાથે યુદ્ધ કરી તારી જે શક્તિ
હોય તે બતાવ. મેં ધર્મના પાશથી તારા અનેક અપરાધોને સહન કર્યો છે
પણ હવે હું જે ધર્મ પાશથી મુક્ત થયો છું માટે તારા સમક્ષ અપરાધોનું
પૂરેપૂરું ફળ આપીશ. ” “ અર્જુન ! તું જે બોલે છે તે કરી બતાવ, તું
ધર્મના પાશથી છુટ્યો નથી તે છતાં છુટ્યો માને છે તે તારી બૂલ છે;
તેં તેર વર્ષ પૂરાં કર્યા નથી. ” આમ બન્નેનું પરસ્પર બોલવું થતાં અર્-
જુનને કર્ણ ઉપર તીવ્ર બાણો ફેંકવા માંડ્યાં અને કર્ણ પણ અર્જુન ઉપર
બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. કર્ણે અર્જુનના ઘોડાઓને તથા હાથના
મોજાઓને વીંધી નાખ્યા. અર્જુનને કર્ણના ભાથાનો દોરો કાપી નાખતાં
ભાથું નીચે પડી ગયું. કર્ણે બીજા ભાથામાંથી બાણો ફેંકવા માંડ્યાં અને
અર્જુનના હાથને એવો વીંધ્યો કે તેથી તેની મુઠી ટીલી પડી ગઇ આથી
અર્જુનને ક્રોધ કરી કર્ણનું ધનુષ કાપી નાખ્યું, સાંગ કાપી નાખી અને જે
કોઇ કર્ણનું રક્ષણ કરવા આડા આવ્યા તેઓને પણ ઠાર કર્યો અને છેલ્લો

એક બાણથી કર્ણની છાતી તથા અર્ધતર બેદાઢ ગયું, અને તે બેભાન થઈ ગયો. વેદનાથી કાયર થએલો કર્ણ રણભૂમિમાંથી ભાગી ગયો, તે જોઈ અર્જુને સિંહનાદ કર્યો. કર્ણને છતી અર્જુને બીજમના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી એક બાણથી લીજમની ધ્વજને પાડી નાંખી. અર્જુનના બાણથી દુઃશાસન ભાગી ગયો, વિકર્ણ મૂર્છિત થઈ પડી ગયો અને દુઃસહ તથા વિવશતિન તેના સ્નેહીઓ તેને રણભૂમિમાંથી દૂર લઈ ગયાં. લીજમ તથા અર્જુનનું મળણ કાળ જેવું યુદ્ધ ચાલતું હતું. થોડીવાર લીજમ અર્જુનથી વધવા લાગ્યા અને થોડીવાર અર્જુન બીજમથી વધવા લાગ્યો. છેવટ લીજમ અર્જુનનાં બાણથી મુંઝાયા અને મૂર્છિત થતા રથના ધોસરાને પકડી બેસી રહ્યા. લીજમને બેભાન થએલા જોઈ સારથિ રથને દૂર લઈ ગયો. લીજમ સંગ્રામમાંથી નીકળી જતાં દુર્યોધન અર્જુનની સામે થયો. અર્જુને પોતાનાં બાણોથી કૌરવોની સેનામાં ત્રાસ વર્તાવી દુર્યોધનની છાતીને એક બાણથી બેદી નાંખી, પીડાએલો દુર્યોધન પોતાના યોદ્ધાઓને ભાગતા જોઈ પોતે પણ ભાગવા લાગ્યો, દુર્યોધનને ભાગતો જોઈ અર્જુન કહ્યું કે, દુર્યોધન ! યુદ્ધમાંથી પાછો વળી ભાગે છે ક્રમ ? તું મોહોડું ફેરવી જમ્યાય દે, અર્જુનનું કઠોર વચન સાંભળી દુર્યોધન પાછો વળ્યો અને બીજા પણ યોદ્ધાઓ અર્જુનની સામા થયા. શત્રુનાં સઘળાં અસ્ત્રોનું નિવારણ કરી સંમોહન અસ્ત્રથી, ગાંડીવના શબ્દથી અને શંખના નાદથી અર્જુને સર્વને મૂઠ કરી દીધા, શત્રુઓ આંધુધો છોડી બેભાન થઈ પડ્યા કે અર્જુનને ઉત્તરાનાં વચનો યાદ આવ્યાથી તેણે ઉત્તરને કહ્યું કે આ યોદ્ધાઓને સંગ્રામ પ્રાપ્ત થઈ નથી તે પેહેલાંનું સઘળાં યોદ્ધાઓનું એક એક વસ્ત્ર ઉતારી લે. ઉત્તર રથ ઉપરથી ઉતરી દ્રોણાચાર્યનાં ધોળા વસ્ત્રને, કર્ણનાં પીળાં વસ્ત્રને કૃપાચાર્યનાં ધોળાં વસ્ત્રને, દુર્યોધનનાં નીલ વસ્ત્રને, અશ્વત્થામાનાં નીલ વસ્ત્રને, અને બીજા પણ યોદ્ધાઓનાં તે તે રંગનાં વસ્ત્રો લઈ આવી પાછો રથમાં બેઠો. આટલો પરાભવ થયા છતાં પણ દુર્યોધને પાછી લડવા યોદ્ધાઓને આજ્ઞા આપી. તેથી લીજમ બોલ્યા કે અરે દુર્યોધન ! તારી ખુદ્ધિ ક્યાં ગઈ છે ? હવે અર્જુનને જવા દો અને આપણે પાછા હસ્તિનાપુર ચાલો હવે મુખપાંખથી સ્વાર્થની હાંનિ નહિ કરતાં બચાવનો રસ્તો ઉત્તમ છે. લીજમનાં વચનથી અને સઘળાં યોદ્ધાઓને થાકેલા જોઈ દુર્યોધન હસ્તિનાપુર ભણી નિસાસા મુકતો ચાલતો થયો કે પાછળથી અર્જુને બાણથી દુર્યોધનનો રત્નમય મુકુટ કાપી નાંખ્યો. લડાઈમાં અજીત અર્જુને સ્મશાન નજીકના તે વૃક્ષ આગળ પાછા આવીને પોતાનાં આંધુધો તેમાં પાછાં મુક્યાં અને બૃહન્નલા સારથિનું રૂપ લઈને ઉત્તર પાસેથી લગામ લીધી.

પાંડવોનું જાહેર થવું—અભિમન્યુ ઉત્તરાનાં લગ્ન.

વિરાટ રાજા ત્રિગર્તોના સુશર્માને જીતી પોતાના નગરમાં આવતો હતો તેને માન આપવા ભોકો સામા ગયા હતા. પણ તેમાં ઉત્તર નહોતો તેથી રાજાએ તેના ખખર પુછ્યા એટલામાં તો સંદેશ આવ્યો કે ઉત્તર પ્રખ્યાત કૌરવોની સામે યુદ્ધનલા જેવા નપુંસક સારથિને લઈને યુદ્ધ કરવા ગયો છે. એમ સાંભળી વિરાટ અહુજ ગભરાયો, પણ યુધિષ્ઠિરે હસીને તેનું સાંત્વન કરી કહ્યું કે યુદ્ધનલા જેવા સારથિથી તેને કંઈ હરકત થશે નહિ. એટલામાં જીતના તથા ઉત્તરના કુશળ સમાચાર મળ્યા કે તે કૌરવોને જીતી લૂટ સાથે આવે છે. પછી વિરાટે મોટી ધામધુમથી સૈન્યને સામે મોકલ્યું અને હર્ષથી યુધિષ્ઠિરને ખોલાવી કહ્યું કે મહારાજ આવો મારી સાથે દૂત રમો. યુધિષ્ઠિર મોલ્યા કે અતિ હર્ષમાં આવેલા સાથે દૂત ન રમવું એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. રાજાએ આગ્રહ કર્યો ને એ જણુ રમવા બેઠા. રમતાં રાજા મોલ્યા કે મારા કુંવરે કૌરવોને કેવા હરાવ્યા છે ! એટલે શ્રીથી ધર્મરાજાએ કહ્યું કે જેનો સારથિ યુદ્ધનલા હોય તેનો જય થયા વિના રહેજ નહિ. રાજા પોતાના કુંવરના પરાક્રમનાં વખાણુ કરતો હતો તે વેળા, જાહેર થવાનો સમય નજીક આવ્યો છે એમ જાણીને યુધિષ્ઠિરે વળી કહ્યું કે યુદ્ધનલા જેનો સારથિ તે સંગ્રામમાં કેમ જીતે નહિ ! સારથિનાં વારંવાર વખાણુ થતાં સાંભળીને ક્રોધાવિષ્ટ થએલા વિરાટે ગુપ્ત વેષમાં રહેલા યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે મારા પુત્રને એક હીજગાની સાથે તું સરખાવે છે ! યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો કે જે સૈન્યમાં દ્રોણ, ભીષ્મ, કર્ણ, કૃપાચાર્ય, દુર્યોધન અને અશ્વત્થામા જેવા મહારથીઓ હોય તેની સાથે ઉત્તર ટકી શકેજ નહિ, એવા સંગ્રામમાં યુદ્ધનલા વગર ખીજને કોણુ યુદ્ધ કરે ! એવાની સહાયતાથી તમારો પુત્ર શું કરવા શત્રુઓને જીતે મહિં ! આથી બહુજ ગુસ્સે થઈ ગએલા વિરાટે યુધિષ્ઠિરના મહોંડપર જોરથી પાસો ફેંક્યો જે લાગતાં ત્યાંથી અને રૂધિર વહેવા લાગ્યું યુધિષ્ઠિરે તે લોહી પોતાના હાથમાં અને પાસે ઉભેલી દ્રૌપદીએ પોતાના લૂગડાં ઉપર ઝીલી લીધું, એટલામાં સેવકોએ આવી ત્રણ કરી કે કુંવર મેહેલને આંગણે આવી ઉભા છે. વિરાટે કહ્યું કે તેઓ ભલે આવે પણ યુધિષ્ઠિરે દ્વારપાળને ધીમેથી કહ્યું કે સારથિ અહિં ન આવે કારણુ કે જો તે મને લોહી નીકળતું દેખે તો રાજાને મારી નાખે આમ પોતાનું અસહ્ય અપમાન થયું તો પણ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે આ રીતે ધીરજ રાખી. ઉત્તર એકલો સભામાં દાખલ થયો અને યુધિષ્ઠિરને રૂધિર નીકળતું જોઈને અને તેનું કારણુ જાણીને તેણે પોતાના પિતાને ક્ષમા માગવાને વિનંતિ કરી. યુધિષ્ઠિર તેને ક્ષમા આપી મોલ્યા કે મેં ક્રોધને જીત્યો છે, પણ માફ લોહી

દ્રૌપદીએ ન ઝીલ્યું હોત તો તમારું ને નગરનાં લોકોનું સૌનું આવી બન્યું હોત. વેહેતું રૂધિર બધ થયું ત્યારે બૃહન્નલાને સભામાં વિરાટ દાખલ કર્યો. વિરાટ રાજાને તથા પોતાના ભાઈને પ્રણામ કરીને થું ચાલ્યો છે તે જોતો ઉભો રહ્યો. વિરાટ પોતાના પુત્ર સામે જોઈને તેના અદ્ભૂત પરાક્રમની પ્રસંસા કરવા લાગ્યો પણ ઉત્તર ઉતાવળથી બોલી ઉઠ્યો કે “ મેં કંઈ કર્યું નથી. એક દેવ કુમારે મારી વતી યુદ્ધ કરીને કૌરવોના મહારથિઓને હરાવ્યા અને ગાયોને, પાછી વાળી. તેણે મને સારથિને ઠેચાણે બેસારી પોતે સધળું યુદ્ધ કર્યું. હમણાં તો તે અદૃશ્ય થઈ ગયો છે પણ તે પાછો ફરશે એમ હું માનું છું.”

પાંડવોને વનવાસનાં તેર વરસ પૂરાં થયા તે દિવસની સુખ રૂપ પ્રભાતે શુંકલ વસ્ત્ર તથા સુંદર આભરણોથી શોભિતા પાંચે બાંધવો વિરાટની સભામાં આવ્યા અને રાજાના આસનો ઉપર બેઠા. ન્યારે વિરાટે આવી યુધિષ્ઠિરાદિને રાજાઓના આસનપર બેઠેલા જોઈ ક્રોધ કર્યો અને કંકનો વેષ લીધેલા યુધિષ્ઠિરને અવિનયને માટે ઠપકો આપ્યો ત્યારે અર્જુનને હસીને પોતાના વડીલ ભાઈના સદ્ગુણો કહી બતાવી કહ્યું કે “ તે કુર કુર કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર છે.” વિરાટે વિસ્મય પામીને પૂછ્યું કે જો તે યુધિષ્ઠિર છે તો તેના બળવાન ભાઈઓ અને દ્રૌપદી ક્યાં છે? તેથી અર્જુનને રસો-ધઓ, ચાપુક સવાર, ગાયોનો રક્ષક, સૈરંદ્રી અને પોતાની એક પછી એક એમ જાળખાણ આપી. પ્રસન્ન થઈને રાજાએ પાંડવોનો યથા યોગ્ય સત્કાર કર્યો અને યુધિષ્ઠિરને પોતાનું રાજ્ય અને અર્જુનને પોતાની ઉત્તરા નામની કન્યા આપવાની ઇચ્છા દેખાડી. અર્જુનને વડીલભાઈની અનુમતિથી જવાબ આપ્યો કે પિતાની પેઠે મારે વિષે તેનો વિશ્વાસ છે; તેથી મારો પુત્ર અભિમન્યુ કે જે વાસુદેવ ભગવાનનો ભાણેજ થાય છે તે સાથે ઉત્તરાને પરણાવો. રાજાએ તે માન્યું અને થોડા માસ પછી લગ્નનો સમારંભ કરવા માંડ્યો તથા પાંડવોને ઉપપ્લવ્ય નામના પાસેના મહાલમાં રાખ્યા. શ્રીકૃષ્ણ બળરામ, સુભદ્રા તેઓ પુત્ર અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, પાંડવોની બીજી સ્ત્રીઓ. કાશીનો રાજા, દ્રુપદ તથા તેના ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પુત્રો તથા બીજા ધણાક રાજાઓ અને સરદારો ત્યાં આવ્યા અને મોટા ઉત્સાહથી ઉત્તરા અભિમન્યુના વિધિ પૂર્વક લગ્ન અગ્નિની સાક્ષીએ કરવામાં આવ્યાં. વિરાટે દાયજ્ઞમાં સાત હજાર ઘોડા, બસો હાથી અને બીજાં પણ ઘણુંક ધન આપ્યું યુધિષ્ઠિરે પણ આજ્ઞાઓને તથા માગણીને ધણીક દક્ષિણાઓ આપી. આ રીતે લગ્નની ધામધુમમાં વનવાસનાં તેર વરસ સંપૂર્ણ થયાં.

લગ્નની ધામધુમ પૂરી થયા પછી “ રાજ્ય કેવી રીતે પાછું મેળવવું.”

તે પ્રથમ સ્વાર્થાવેશ રીતે ઉઠ્યો. શરત પ્રમાણે તેર વર્ષ પાંડવો વનવાસમાં રહ્યા પછી તેઓને તેઓનું રાજ્ય પાછું આપવું એવો કરાવ તમને યાદ હશે પાંડવોએ તો પોતાની કબુલાત પ્રમાણે બહાદુરીથી પોતાનું કામ કર્યું; પણ દુર્યોધન પોતાની કબુલાત પ્રમાણે વર્તવાને ખુશી ન હતો. મહાભારત સુદ મહેલાં અનેલી કેટલીક બિનાઓ આ પછીના ઉદ્યોગ પર્વમાં આવશે.

ઉદ્યોગ પર્વ ૫ મું.

વિષ્ણુના વિચાર-યુદ્ધની તૈયારીઓ.

ઉત્તરા અભિમન્યુનો વિવાહોત્સવ થયા પછી ત્યાં મળેલા સર્વે રાજ સરદારો વિરાટના દરબારમાં પાંડવોના કાર્ય સંબંધી વિચાર કરવા બેઠા. બે ઘડી પર્યંત ગણી સાધારણ બાબતોની વાતચિત થયા પછી સભામાં શાંતિ ફેલાઈ અને શ્રીકૃષ્ણ કે જે સમજી છે તે એ વિષય ઉપર કંઈ બોલવાની શરૂઆત કરશે એમ ધારીને સૌ તેમની સામું બેઠા બેસી રહ્યા. એ વખતે જે જે બાબત બની હતી તે સર્વનું વર્ણન આપીને અને બાલ્યાવસ્થામાં પાંડવોને દુર્યોધને જે જે અત્યંત કષ્ટ આપ્યાં હતાં તે ગણી બતાવીને શ્રી-કૃષ્ણે સઘળા રાજાઓ પ્રત્યે કહ્યું કે “ બન્ને પક્ષનું હિત જળવાય અને જેમાં સર્વ અનુમોદન આપે તે રીતે ન્યાય તથા ધર્મ યુક્ત વિચાર કરો ” દુપદ આદિ સૌએ પોતાના મંત જણાવ્યા કે “ હજી દુર્યોધનનો વિચાર જણાતો નથી જે એ શું કરશે. માટે અરધું રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને અપાવવા સાઈં ઘણી નમ્રતા પૂર્વક માગણી કરવાને તેની પાસે એક દૂતને મોકલો. ” પછી બળ-રામે ઉઠીને કહ્યું કે “ યુધિષ્ઠિર પોતાનું રાજ્ય છોડી દેવાને ખુશી છે તેવીજ રીતે દુર્યોધન પણ કરશે એમ હું આશા રાખું છું. વળી તેમણે કહ્યું કે દૂતે જઈને જીગાર રમવાનો તમામ દોષ યુધિષ્ઠિરનો છે એમ કહેવું, અને એ રીતે સામથી કામ સિદ્ધ કરી લેવું. ” ક્રોધથી ઘેરાયેલા સાત્ત્વિક આ સાંભળી સહન કરી શક્યો નહિ અને પોતે ઉભો થઈ યુધિષ્ઠિર જે ધર્મને રસ્તે ચાલનાર, હતા તેનો બચાવ કરી તેણે કહ્યું કે “ મારાં તીક્ષ્ણ બા-ણોથી હું તેઓને સમજાવીશ. ” દુપદ રાજાએ નમ્રતાથી બોલી અનુમોદન આપી કહ્યું કે “ દુર્યોધનની હીલાઈ બેતાં આસપાસના રાજાઓ પ્રત્યે ક્રુમ-કને માટે દૂતો મોકલો. આ કાર્ય ત્વરાથી થવું જોઈએ કારણ કે ધર્મભિમાની રાજાઓ જેની માગણી અગાઉથી આવી હશે તે તરફ જશે. તેટલા વખ-તમાં મારા પુરોહિતને હસ્તિનાપુર ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે મોકલી કૈરવોને કહેવરાવવું

કે આપ સજ્જ ધર્મને જાણો છો, માટે તમારે પાંડવોને તેઓનું ઇંદ્રપ્રસ્થનું સત્ત્વ પાછું આપવું જોઈએ. દુર્યોધન તે ન માને તો પાંડવોએ યુદ્ધ કરવું.” આમ ઠરાવ કરી સૌ પોત પોતાના સત્ત્વમાં ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ દ્વાસ્થા ગયા. પાંડવો તથા કૌરવોનો પક્ષ લેનારા શૂરવીર યોદ્ધાઓ દેશોદેશથી આવી એકઠા થના લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ ગયા એ જાણી કૌરવોને થઈ કે તુરંતજ દુર્યોધને સૈન્યની તૈયારી કરવાં માંડી અને તે પોતે શ્રીકૃષ્ણને પોતાના સહાયક કરવાને દ્વારકાં ગયો. એવું બન્યું કે અર્જુન પણ તેજ દિવસે દ્વારકાં જઈ પહોંચ્યા. શ્રીકૃષ્ણ નિદ્રામાં હતા તેથી દુર્યોધન તેમના ઓશીકાની તરફ શ્રેષ્ઠ આસનપર ગર્વથી બેઠો અને અર્જુન નમ્ર થઈને હાથ જોડી તેમના ચરણાર વિંદની બાજુએ બેઠો. શ્રીકૃષ્ણ જાગ્યા એટલે તેણે પ્રથમ સન્મુખ બેઠેલા અર્જુનને જોયો. પછી દુર્યોધને પ્રથમ જવાબ આપ્યો કે દુર્યોધનને જોઈ તેમને ઘટતો સત્કાર કરી તેમને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. શ્રીકૃષ્ણ આ કળ્યાણમાં તમે મને સહાયતા આપો કારણ કે હું સહાયતા માગવા પ્રથમ આવ્યો છું તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે અહિં મારી પાસે તમે પ્રથમ આવ્યા તેમાં સંશય નથી પણ જગૃત થતાં મેં તો પ્રથમ અર્જુનને દીધો પણ કંઈ નહિ, તેટલા ઉપરથી તમારે અપ્રસન્ન ન થવું, તમે બન્ને મારી બે આંખોએ જો, કારણ તમે બન્ને મારા સગા છો, મારે સહાયતા તો બન્નેને કરવી જોઈએ. પરાક્રમી યોદ્ધાઓનું માંડે દશ કરોડનું સૈન્ય એક તરફ રહે અને શસ્ત્ર વિનાનો તથા સંગ્રામમાં યુદ્ધ નહિ કરનારો હું બીજા બાજુ રહીશ. અર્જુન નહાતો હોવાથી પોતાને ગમે તે પસંદ કરે માટે હે કુંતીના પુત્ર; એ જેમાંથી એક જે તને ગમે તે માગ. અર્જુનને વગર આનાકાનીએ પૂજ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણ જોને તે સંસારની સર્વ વસ્તુઓ કરતાં પ્રિય ગણતો હતો તેને માગી લીધા; અને દુર્યોધને પોતાને ભાગ આવેલા પરાક્રમી સૈન્યને હર્ષથી સ્વીકાર્યું. પછી દુર્યોધન બાગરામને મળ્યો. એ બોલ્યા કે તમે તમારું ફોડી લ્યો; હું કાંઈ તમારા યુદ્ધમાં આવવાનો નથી. પછી દુર્યોધન કૃતવર્મા યાદવને એક અક્ષોહિણી સૈન્ય સાથે લઈ ખુશી થઈને હસ્તિનાપુર ગયો. શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સખા અર્જુનને પૂછ્યું કે સંગ્રામમાં યુદ્ધ નહિ કરનાર મને શામાટે તે માગી લીધો ! અર્જુનને ઉત્તર આપ્યો કે હું એકલો મારા શત્રુઓને મારવા સમર્થ છું પણ હું યશની ઇચ્છા રાખું છું અને તે યશ આપની સાથેજ હોય છે. સંગ્રામમાં તમારે માંડે સારથિ પાછું કરવું એમ મારા મનની ઉમેદ છે. તેથી ઘણા કાળથી ઇચ્છા કરેલું એ માંડે કામ આપ સંપૂર્ણ કરશો, શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે “ હું તારું સારથિપણું કરીશ. તારું કામ પૂર્ણ થાઓ.” પછી પ્રસન્ન થઈ દાશર્હ (યાદવો) માં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ સહિત અર્જુન પાછા મુદિષ્ટિર પાસે આવ્યા.

શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી સૌ પાંડવો અતિશય રાજી થયા. કારણ કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ હોય ત્યાં વિજય હોય.

૧. સમાધાન માટે પુરોહિતનું કૌરવો પાસે જવું.

દુપદના પુરોહિતે હસ્તનાપુર જઈ કૌરવોની સભામાં પાંડવોનો મોકલેલો સંદેશ કહ્યો, તેનો મતલબ આ હતો કે પાંડવો તુલ્ય ભાગના હકદાર છતાં દુર્યોધન એકલો સધળી મિલકતને દબાવી રાખે એ કેવળ અન્યાય છે. મિલકત દબાવવા ઉપરાંત પાંડવોનાં પ્રાણ લેવા ધણાં ધણાં મતો દુર્યોધને કર્યા છે. અને રાજ્ય પણ કપટથીજ હરી લીધું. એવટ જુગારના સ્થળમાં પરસ્પરના કોલકરાર પ્રમાણે હવે અમોને અમારો અર્ધ ભાગ આપો. જે જે દુઃખો એમ વેઠ્યાં છે તે અમે વિસરી જઈશું; પણ જો તમે અમારા હકનો અર્ધ ભાગ અમને પાછો નહિ આપો તો યુદ્ધના સંહારનો દોષ તમારે શિર રહેશે. લોકોનો નાશ થાય તેવી લડાઈ કરતાં શરત પ્રમાણે તેઓનું રાજ્ય પાછું આપવું તે વધારે સારું છે. ઉપર પ્રમાણે પુરોહિતનાં વચન સાંભળી ભીષ્મે તેનો સત્કાર કરી કહ્યું કે પાંડવો હવે પોતાની મિલકતના હકદાર થયા છે એ વાત પણ નિઃસંશય છે. અર્જુન બળવાન છે, અને તે અસ્ત્ર વિદ્યામાં એવો પ્રવીણ-છે કે ઈંદ્ર પણ તેની સાથે યુદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. આ પ્રમાણે હજુ ભીષ્મ પોતાનું બાષણ આગળ ચલાવતા હતા ત્યાં તે બાષણને અધવચ રોકી દુર્યોધનની સામું જોષ કર્યું બોલી ઉઠ્યો કે-દુર્યોધનને માટે શકુનિએ જુગાર રમી પાંડવોને હરાવ્યા. અને રાજ્ય લઈ લીધું. બાર વરસ ઉપરાંત તેરમા વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થઈએ તો ફરીવાર વનવાસ ભોગવવો એવા કોલકરાર કર્યા પછી યુધિષ્ઠિર વનમાં ગએલ છે. યુધિષ્ઠિર પોતાના વચન પ્રમાણે પિતાનું રાજ્ય લેવા ઇચ્છતો નથી પણ મૂર્ખની પેઠે દુપદ તથા વિરાટની ગુલામગીરી કરી તેના બળ ઉપર આધાર રાખી રાજ્ય લેવા ઇચ્છે છે. મહારાજ દુર્યોધન બીકથી અરધું તો શું પણ ચોથા હિસ્સાનું પણ રાજ્ય આપે એમ નથી, પણ ધર્મની મર્યાદાથી શત્રુને પણ સધળું રાજ્ય આપી દે એમ છે. જો પાંડવો રાજ્ય મેળવવા ઇચ્છતા હોય તો ફરીવાર વનવાસ ભોગવી રાજ્યની માગણી કરે, પણ મૂર્ખતાથી જો તેઓ લડાઈમાં ઉતરશે તો મારાં વચન સંભારશે. કર્ણનાં અતિ ગર્વિષ્ઠ વચન સાંભળી ભીષ્મથી રહેવાયું નહિ, અને તે બોલી ઉઠ્યા કે કર્ણ? તારો બકવાદ વૃથા છે. અર્જુને એકલાએજ વિરાટ નગરમાં આપણે સૌને થોડીવારમાંજ છૂટી લીધા, તે વાત યાર કર. તારું તો ધણીવાર હારી જવાનું કામજ અમોએ જોએલું છે. જો આ બ્રાહ્મણના કહેવાને નહિ માનીશું તો અવશ્ય આપણે રણભૂમિમાં

પડી ધૂળ ફાકીશું. આમ વાદવિવાદ વધી પડ્યો. વળી ભીષ્મે કહ્યું કે પર-
શુરાને તેને શાપ આપ્યો છે કે મરવાના સમયમાં તને અભવિધા સ્કુ-
રિત થશે નહિ.

પાંડવો પાસે સંજયનું આવવું.

અંધરાજાએ ભીષ્મને કેટલાક કાલાવાક્ષા કરી કહ્યું સાથે વાદવિવાદનું
અંધ રાખાવી સમાધાન કરી તેને પ્રસન્ન કરી કહ્યુંને તરંછોડી દૂપદના પુરો-
હિતને કહ્યું કે, આપ સુખેથી પાછા પધારો અને હું વિચાર કરી પાંડવો
પાસે મારા હંતુરી સંજયને મોકલું છું. આમ ભીષ્મ તથા કહ્યું વચ્ચે કેટ-
લીક ભાંજગડ ચાલી અને લોભી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવો પાસે સંજયને મોકલ્યો
એણે જઈ પાંડવોના કુશળ સમાચાર પુછી તેમને શાંતિ પકડવાનું કહ્યું.
યુધિષ્ઠિરે જરા ક્રોધથી કહ્યું કે લડાઈ કરવાની અમારી ઇચ્છા નથી પણ
રાજા અને તેનો દુષ્ટ પુત્ર અધર્મથી યુદ્ધ કરવાની અમને ફરજ પાડે છે.
દુષ્ટ દુર્યોધન આદિ ચંડાળ ચોકડી હયાત છતાં કૌરવોનાં ભલાની આશા
સ્વપ્નમાં પણ રાખવી ન જોઈએ. મહારાજા અમને હસ્તિનાપુર તેડી આશ્ર-
મમાં રાખવાનું કહે છે, પણ રાજ્ય ભાગ આપવાનું કહેતા નથી. સંજયે
કહ્યું કે મહારાજા ઇચ્છે છે કે સગાં સંબંધીમાં કલહ ન યત્રો જોઈએ.
માટે કોઈ પ્રકારે યુદ્ધિ પહોંચાડીને આ બખેડાને શાંત કરી નાંખો. દુર્યોધન,
કહ્યું અને બીજા મારા પુત્રો યુદ્ધ કરવાને મંજૂર થયા છે, પણ મારી અને
ભીષ્મ દ્રોણાદિકની ઇચ્છા નથી કે યુદ્ધ કરવું. અહિં આવો તો તમારૂં
તથા કૌરવોનું ઐક્ય કરાવીએ. કે યુદ્ધ કરવા કરતાં શિક્ષા માગવી તે વ-
ધારે સાઈ છે. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને તે બાબતનો નિશ્ચય કરવા વિનંતિ
કરી. તેથી શ્રીકૃષ્ણે સંજયને કહ્યું કે પાંડવો ધર્મને રસ્તે ચાલે છે તથા
ક્ષત્રિઓના સ્વધર્મને બરાબર પાળે છે. પાંડવોએ ઘણુંજ દુઃખ વેઠ્યું છે
તો પણ તેઓ સલાહ કરવા ઇચ્છા રાખે છે પણ તેથી તેઓ તેમનો ધર્મ
તજશે નહિ તેમણે છેવટે કહ્યું કે સમાધાન કરવા હું પોતે કૌરવો પાસે
આવીશ તેઓ માનશેજ નહિ તો ખચિત લગાઈ થશે. પછી સંજયે જ-
વાની રજા માગી ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેને એકાંતમાં તેડી જઈ કહ્યું કે તમે
ઉપર પ્રમાણે સંદેશો સભામાં કહેજો અને દુર્યોધનને એકલાને કહેજો કે
હે ભારતના મુખ્ય વીર, કાંતો મને ઈંદ્રિપ્રસ્થ આપ અથવા યુદ્ધ કર. અ-
મને આપેલાં દુઃખો તથા દ્રૌપદીના કરેલા અપમાનની અમે ક્ષમા આપીએ
છીએ, પણ તમારે અમારા રાજ્યનો ભાગ પાછો આપવો જોઈએ. એકાદો
પ્રાંત આપ તેમ નહિ તો માત્ર પાંચ ગામમાં કુશસ્થળ, વૃક્ષસ્થળ, માકંદી,
વારણાસ અને હરકોઈ પાંચમું ગામ પણ અમે કમુલ રાખીશું અને કં-

કાસનો છેડો લાંવીશું અને સલાહ કરી શું.

સંજયે હસ્તિનાપુર જઈ સંદેશો કહ્યો અને નીચ દુર્યોધનને પણ માણું સમજાવ્યો, પણ મોટરાઓએ યુદ્ધ ન કરવા વિષે અને તરણોએ તે કરવા વિશે ધણીવાર ભાંજગડ કરી. કંઈ નહીં થયું નહિ ને કારણેએ કર્ણે શકુનિ વગેરેના વિચારથી નિષ્કંટક રાજ કરી શું એવા અભિમાનથી સંદેશાનો ઉત્તર પણ પાંડવોને મોકલ્યો નહિ.

વિદુરનાં નીતિયુક્ત વચનો.

ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને પાંડવો પાસે મોકલ્યા પછી કોઈ પણ રીતે નિરાંત વળતી નહોતી, ચિંતાથી ઘેરાઈ ગયા હતા અને શું કરવું એ કોઈ પણ રીતે સૂજતું નહોતું, તેથી તેણે વિદુરને બોલાવી પૂછ્યું કે, મને બહુ ચિંતા થાય છે, બળતરા થાય છે, ઉન્નગરો થાય છે, મનમાં બલ્યા કંઈ છું ને મુઝાણા કંઈ છું, માટે માસ કલ્યાણની જે વાત હોય તે કહો વિદુર કહે કે જેના ઉપર અત્યંત પ્રબળ શત્રુઓ હોય તેને, જેનું ધન હરાઈ ગયું હોય તેને, કામી જનને, ચોરને અને પરાયા ધનને પચાવી પાડવાની લાલચ રાખનારને ઉન્નગરા થાય છે, માટે હું આપને પુછું છું કે એમાંથી કોઈ દોષ તમારામાં તો નથી કે? ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે “તમે મને તે કાંઈ નહિ પૂછતાં સારી સારી નીતિની શિખામણો અને અર્થ શાસ્ત્રની વાતો કહો. હું તેવો ઉત્તમ ઓધ સાંભળવા ઇચ્છું છું.” ન્યાય શાસ્ત્રીઓમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા વિદુરે જી બોલ્યા કે યુધિષ્ઠિર સઘળાં શુભ લક્ષણોથી સંપન્ન છે તેથી તે પૃથ્વીના તો શું મલુ ત્રૈલોક્યના પણ રાજા થવાને યોગ્ય છે; તેને તમે વનવાસ કહાડ્યા એ બહુ અવળું કર્યું છે, તમે અંધ હોવાને લીધે મનુષ્યોના ગુણ દોષોને જાણી શકતા નથી અને પાસે રહેનારા નીચ લોકો જેમ સમજાવે તેમ સમજે છે. તમને પિતા તુલ્ય ગણવાને લીધે અને બલપણ, દયા તથા ધર્મ આદિ ગુણોને લીધે યુધિષ્ઠિર તમે આપેલાં દુઃખોને આજ દિવસ સુધી સહન કર્યો કરે છે દુર્યોધન, શકુનિ, કર્ણ અને દુઃશાશન કે જેઓ અતિ નીચ અને મૂર્ખ છે તેઓના હાથમાં રાજ્યની લગામ સોંપી દધને તમે સુખની ઈચ્છા કેમ રાખો છો! જેમ બણ્યા વિના પંડિતપણાનું અભિમાન રાખનારો અને દરિદ્ર છતાં ઉદાર પણ રાખનારો માણસ મૂઠ કહેવાય છે તેમ અયોગ્ય માર્ગથી ધનની ઈચ્છા રાખનારો અને બળવાનનો દ્રેષ કરનારો માણસ પણ મૂઠ કહેવાય છે. પાપો કરીને ધન મેળવવામાં આવ્યું હોય તો ધનના થતાં સુખોને ઘણા જણ ભોગવે છે પણ પાપ તો કરવાને જ ભોગવવાં પડે છે. તમે વિદ્યમાન છો ત્યાં સુધી રાજ્યની ઉપર દુર્યોધનની કશી માલેકી નથી, માટે જો રાજ્ય પાંડવોને આપવું હોય તો તમે આપવાને

શક્તિમાન છે. પરાધ મિલકતનું હરણ, પર સ્ત્રીનો પરાભવ અને મિત્રનો ત્યાગ એ ત્રણ દોષો મોટી ખરાબી કરનારા છે. જેમ દેવેતાઓનો સંકલ્પ, બુદ્ધિમાન લોકોનો પ્રભાવ અને વિદ્વાનનો વિનય તુરત ઈળ આપે છે; તેમ પાપી લોકોનાં પાપો પણ તુરતજ વિનાશ રૂપ ઈળને આપે છે. રાજ્ય કળ-જ્ઞમાં આવી ગયું એટલા ઉપરથી અયોગ્ય રીતે ભર્તવું યોગ્ય નથી, કેમકે જેમ જરાવસ્થા રૂપનો નાશ કરે છે તેમ અન્યાય હક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. જેમ માંછલું માંસની ગોળીથી ઢાંકેલી કડીને લાલચથી મોહોડામાં લેતાં તેના પરિણામને જાણતું નથી. તેમ દુર્યોધન વિગેરે એ પાંડવોનું રાજ્ય કળજ્ઞમાં લેતાં પરિણામ જાણેજ નથી. જે વસ્તુ ગળી શકાય એવી હોય, ગળ્યા પછી પચે એવી હોય અને પચ્યા પછી હિત કરે એવી હોય તેનેજ ગળવી જોઈએ. આ કામ કરવાથી શું થશે એનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછીજ જો યોગ્ય લાગે તો કામનો આરંભ કરવો જોઈએ. જે રાજા ન્યાયને છોડી દઈને અન્યાયનું ગ્રહણ કરે તેનું રાજ્ય અગ્નિમાં ઘડેલાં ચામડાંની પેઠે સંક્રાંચાઈ જાય છે. નળજ્ઞ માણસને નમવામાં પોતાની કદી હલકાઈ સમજવી નહિ, કેમકે જે માણસ બળવાનને નમે છે તે ઇંદ્રનેજ નમે છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે, જેમ ધર્મનું રક્ષણ સત્યથી થાય છે, વિદ્યાનું રક્ષણ અન્યાયથી થાય છે અને રૂપનું રક્ષણ સ્વચ્છતાથી થાય છે. તેમ કુળનું રક્ષણ સારી વસ્તુકથાજ થાય છે. પરાયાં ધનોમાં, રૂપોમાં, પરાક્રમોમાં અને સુખે નાં જે પુરૂષ ઇર્ષ્યા રાગે છે તેને અનંત પીડા થાય છે. જે માણસમાં સુશીલ ન હોય તે માણસનાં જીવિત, ધન અને કુળ વ્યર્થજ છે. સધળા મહો કરતાં ઐશ્વર્યનો મહ અતિ દુષ્ટ છે કેમકે ઐશ્વર્યના મદથી મત્ત થયેલાં પુરૂષ ઐશ્વર્યથી બ્રહ્મ થયા વિના જનઘ્રત થતોજ નથી. જે પુરુષ મનનું સંહન રીતે આકર્ષણ કરનારા ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં લપટ રહે તે તેની આપદાઓ દિવસે દિવસે વધતી આવે છે. જે રાજા પ્રથમ પોતાના મનને વશ્ય કરીને પછી મંત્રીઓને તથા શત્રુઓને વશ્ય કરવા ધારે તેની સધળી ઈચ્છા પાર પડે છે. મોટા મોટા રાજાઓ પણ મનને અને ઇંદ્રિયોને ત્યાગ નહિ રાખી શકવાથી રાજ્ય બ્રહ્મ થએલા જોવામાં આવ્યા છે. જેમ સુકાની સાથે રહેલું લીલું પણ બળી જાય છે તેમ પાપી લોકોની સાથે રહેલો ભલો પુરૂષ પણ દુઃખી થાય છે. કુવાડાનો જખમ થયો હોય તે કદી રૂઝાઈ જાય છે પણ દુર્વચનોથી થએલો જખમ કદી રૂઝાતો નથી. દૈવ જે માણસનું સુકું કરવા ધારે તેની બુદ્ધિને હરી લે છે એટલે પછી તે માણસને નીચ કામોજ સૂજે છે. વિનાશનો સમય આવવાને લીધે બુદ્ધિ મલિન થઈ જાય છે ત્યારે અનીતિ નીતિ જેવી લાગીને હૃદયમાંથી ખસતીજ નથી. પાંડવોની પર દ્રેષ્ટને લીધે

તમારા પુત્રાભી બુદ્ધિ ફરી ગઇ છે પણ તે લોભને લીધે તમારા બાળ્યવામાં આવતું નથી. સધળાં તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથી જે રૂળ પ્રાપ્ત થાય છે તે કરતાં, પણ વિષમ બુદ્ધિને છોડી દેવાથી વધારે પુણ્ય થાય છે. માટે તમે તમારા પુત્રોમાં વિષમ બુદ્ધિ રાખોમાં જ્યાં સુધી માણસની સારી કીર્તિ જગતમાં ગવાય છે ત્યાં સુધી તે માણસ સ્વર્ગમાં પણ પૂજ્ય છે એવો શિક્ષાંત છે. એક કન્યાને ખરણાવવાની બાબતમાં વિરોચનનામના દેવને અને સુધન્વા નામના બ્રાહ્મણને, હારી જનારનાં પ્રાણ જાય એવો વિવાદ ઉત્પન્ન થયો હતો તે છતાં પણ વિરોચનના પિતા પ્રહ્લાદે પુત્રને પક્ષપાત નહિ કરતાં સાચીજ વાત કહી હતી. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! તમારે પણ પુત્રને વાસ્તે ખોટું બોલવું નેમ્મતું નથી. ગરાસને વાસ્તે ખોટું બોલવામાં આવે તો તેથી સધળા બ્રહ્માંડનો વધ કરવા જેટલું પાપ લાગે છે. દેવતાઓ ગોવાળની પેઠે હાથમાં લાકડી લઇને કોઇનું રક્ષણ કરવાને ઇચ્છે છે તેને સુબુદ્ધિ આપે છે. માણસનું મન જેમ જેમ નીચ માર્ગમાં પ્રવર્તતું જાય તેમ તેનું જીવું થતું આવે છે અને જેમ જેમ બલ્લા માર્ગમાં પ્રવર્તતું જાય તેમ તેમ તેનું બહું થતું આવે છે. એમાં કશો સંશય નથી. જેમ મધપાન કરવાથી, ઘણાઓની સાથે વૈર કરવાથી અને રાજપ્રોહ કરવાથી જીવું થાય છે તેમ બાયાતોમાં કુસંપ રાખવાથી પણ જીવું થાય છે. સત્ય, ક્ષમા, દયા અને અલોભ એઓજ ધર્મનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે અને તેઓ મહાત્માઓ વગર બીજાઓમાં રહેતાંજ નથી. જે પુરૂષ પરાયા સદ્ગુણોમાં દોષનો આરોપ કરનાર, વૈર ઉત્પન્ન કરનાર, કંકોર વચનો બોલનાર અને શઠપણાવાળો હોય તેને થોડા દિવસોમાંજ મોટું કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે. રાતે સારી રીતે રેહેવાય એવું કામ દિવસેજ કરી લેવું નેમ્મતું. ચોમાસામાં સુખે રેહેવાય એવું કામ આઠ મહિનામાં કરી લેવું નેમ્મતું. ઘડપણમાં સુખે રેહેવાય એવું કામ પેહેલી અવસ્થામાંજ કરી લેવું નેમ્મતું અને પરલોકમાં સુખી રેહેવાય એવું કામ જીવતાં સુધી કરવું નેમ્મતું તમે કર્ણનાં વખાણ કરો છો પણ જેમ અન્ન પચી ગયા પછી અન્નનાં વખાણ કરવાં નેમ્મતું અને સ્ત્રી વૃદ્ધ થયા પછી સ્ત્રીનાં વખાણ કરવાં નેમ્મતું તેમ શર પુરૂષનાં વખાણ તે પુરૂષ જ્યારે સંગ્રામમાં જય મેળવે ત્યારે કરવાં નેમ્મતું. અધર્મથી મળેલા ધનથી જે છિદ્ર ઢાંકવામાં આવે તે છિદ્ર ઉઘાડા જેવુંજ રહે છે. એટલું નહિ પણ ઢાંકવા જતાં બીજાં ઘણાં છિદ્રો શરીરને પ્રગટ થાય છે. જે ક્ષત્રિય માન્ય લોકોનું માન રાખનાર હોય, સુશીલ હોય અને બાયાતોની સાથે સરલતાથી વર્તનાર હોય તે ક્ષત્રિય લાંબા કાળ સુધી રાજ્ય કરી શકે છે. કોઈ સમયે નીચ કર્મથી પણ ધન મળે છે. પરંતુ તેવું કર્મ કર્યાનાં વખાણ થતાં નથી અને તેને કુલીનોની પંડિત પણ

મળતી નથી જિતેદ્રિયપણું, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન, યજ્ઞની ક્રિયાઓ, પવિત્ર વિવાહો અને અનોનાં દાન એઓથી કુલીનપણું પ્રાપ્ત થાય છે. નીચ વિવાહો કરવાથી, નાસ્તિક પણાથી, અને અનીતિ ભરેલાં આચરણોથી ઉત્તમ કુળ પણ નીચ કુળમાં બણાય છે. જે કુળોમાં ધન અદ્ય હોય પણ સદાચરણ પરિપૂર્ણ હોય તે કુળો મોટી કીર્તિને મેળવે છે. ધન તો આવે છે અને જ્ઞય છે. માટે ધનના રક્ષણ ઉપર વિશેષ દષ્ટિ મહિ રાખાતાં સદાચાર નુંજ રક્ષણ કરવું જોઈએ, મહાત્માઓ ઈચ્છે છે કે અમારા કુળમાં કોઈ પણ વૈર કરમાર, પરાયા ધનનું હરણ કરનાર, મિત્રદ્રોહી, કપટી ખોટા બોલો કે નાસ્તિક થજો માં. બાયાતોનાં ઐક્યવાળો પુરૂષ જેટલા તે તેકાર્યોના બોળને ઉપાડી શકે છે તેટલા બોળને પ્રબળ પુરૂષો પણ ઉપાડી શકતા નથી. જન્મ, મરણ, લાભ; હાનિ, સુખ, દુઃખ, ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ એઓ અનુક્રમે સર્વ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે માટે હર્ષના કે શોકના વેગમાં નહિ પડતાં પ્રમાણિકપણાની કીર્તિ મેળવવીજ યોગ્ય છે. જેઓને બાયાતોમાં કુસંપ ઉત્પન્ન થયો હોય તેઓને સારા બીજાવેલા પક્ષગોમાં મુતાં છતાં પણ નિદ્રા આવતી નથી, સ્ત્રીઓ ઉપર રૂચિ થતી નથી, ભાટ ચારણો સ્તુતિ કરતાં છતાં પણ સુખ મળતું નથી, કોઈનું હિતકારી ભાષણ ગમતું નથી, આ જીવિકામાં હાનિ થતી જાય છે, અને અંતે વિનાશજ પ્રાપ્ત થાય છે. સુતરના તાંતણાઓ નખળા છતાં પણ જો સામટા એકઠા થાય છે તો મોટા બોળને સહન કરી શકે છે. તેમ બાયાતો નિર્મળ છતાં પણ જો સંપવાળા હોય તો મોટાં મોઢાં દુષ્કર કામો પણ કરી શકે છે. જો કે જેમ ઉંઘાડીયાંઓ જુદાં પડે તો ધુંધવ્યા કરે છે અને એકઠાં થાય તો સળગી ઉડે છે; તેમ બાયાતો જુદાં પડે તો ધુંધવ્યા કરે છે અને એકઠાં થાય તો સળગી ઉડે છે એમ કેટલેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે, પરંતુ પાંડવો અને કૌરવો એકઠા થાય તો કદી પણ તેમ થવાનો સંભવ નથી. જેઓ બ્રાહ્મણોની ઉપર, સ્ત્રીઓની ઉપર, જ્ઞાતિઓની ઉપર, કે ગાયોની ઉપર પોતાનું શરપણું વાપરે છે તેઓ પાકેલાં શ્વોની પેઠે પોતાની મેળેજ પડી જાય છે. વૃક્ષોના સમુદાય વગરનું એકલું ઝાડ મોટું હોય, બળવત્તર હોય અને દંઢ મૂલવાળું હોય તો પણ તે પ્રચંડ પવનથી ક્ષણમાત્રમાં ઉખડી જાય છે. પણ જે વૃક્ષો, પોતાના સમુદાયમાં રહેલાં હોય તેઓ પરસ્પરના આશ્રયને લીધે ધણા પ્રચંડ પવનોને પણ સહન કરી શકે છે, તેમ જે પુરૂષ ગુણવાન છતાં પણ એકલો હોય તે પુરૂષ શત્રુના હાથથી સહેજ ઉખડી જાય છે પણ સમુદાયના સંપવાળા પુરૂષો પરસ્પરના ટેકાને લીધે પ્રબળ શત્રુઓને પણ સહન કરી શકે છે. મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! કોઈ કે જે મહા દુષ્ટ રોગ

જેવો છે તેજો નાશ કરીને શાંત થાઓ. પૂર્વે જુગારની સભામાં દ્રૌપદીની સ્થિતિ જોઈને મેં તમને કપડી દુર્યોધનને વારવાનું કહ્યું પણ તમે માન્યું નહિ તેનું આજ રાજ ભોગવો છો. સમજુ પુરુષોએ જુગારથી બહુજ દૂર રહેવું જોઈએ. દૂર માણસના હાથમાં આવેલી લક્ષ્મી તુરત નષ્ટ થાય છે અને સુ-પાત્ર માણસના હાથમાં આવેલી લક્ષ્મી વંશ પરંપરા સુધી પોહોંચે છે. જો બીજા દૂર માણસની ઉપર વાપરવામાં આવે તેજ બીજા કહેવાય પણ સહન કરનારા યુધિષ્ઠિર જેવાની ઉપર વાપરવામાં આવે તે બીજાજ ન કહેવાય. તમારા પુત્રો પાંડવોનું પાલન કરે અને પાંડવો તમારા પુત્રોનું પાલન કરે એવો સંપ થાય તો બહુ સાફ. તમારા ઉપર સધળા કુળનો આધાર છે માટે તમે પોતાની કીર્તિનો બચાવ કરવા સાફ તમારા પુત્રોને અને પાંડવોને સ્નેહ કરાવો કે જેથી દુશ્મનો રાજ ન થાય અને તમારા કુળ ઉપર કોઈ પણ શત્રુઓ તરાપ ન મારે. પાંડવો અનીતિને રસ્તે નજ આસે એવા છે; માટે તમે દુર્યોધનને સમજાવો. અતિ અભિમાનથી, અતિ વિવાદથી અતિ અપરાધથી, અતિ ક્રોધથી, અતિ લોભથી અને મિત્રોના દ્રાહથી માણસોનાં આયુષો કપાઈ જાય છે. નિરંતર પ્રિય બોલનારા પુરુષો જેટલા જોઈએ તેટલા મળે છે પરંતુ કડવાં ચોસડ જેવાં હિતકારી વચનો "બોલનાર દુર્લભ છે અને સાંભળનાર પણ દુર્લભ છે. જુગારના સમયમાં પણ મેં તમને આવાં વચનો કહ્યાં હતાં પણ જેમ આતુરને પથ્ય ઓપધો ગમે નહિ તેમ તે વચનો તમને ગમ્યાં નહિ હતાં. જુગારમાં તમારા પુત્રોના હાથથી પાંડવોને હરાવ્યા એ કામ કાગડાઓથી હસોને હરાવવા બરાબર થયું છે. ધન અને સહાયો એઓ અન્યોન્નથી પ્રાપ્ત થાય છે એટલે ધનથી સહાયો પ્રાપ્ત થાય છે અને સહાયોથી ધન પ્રાપ્ત થાય છે. ધન આપી દેવું પડ્યું હોય તો પણ જેની પાસે ખુદ્ધિ, પ્રભાવ, સૌર્ય, ધૈર્ય, ધર્મ ઉદ્યોગ અને નિશ્ચય હોય તેને આજીવિકા નહિ મળવાનો ભય કેમજ થાય? પાંડવોની સાથે કજીઓ કરવામાં કેટલી પીડાઓ છે તેનો વિચાર કરો. કજીઓ કરવાથી કુટુંબમાં વૈર થશે, નિરંતર ઉદ્વેગ રહ્યા ડરશે, કીર્તિનો નાશ થશે અને શત્રુઓ રાજ થશે. તમારા, ભીષ્મના, યુધિષ્ઠિરના અને અર્જુનના કોપથી લોકોનો મોટો પ્રલય થશે. તમારા સો પુત્રો, કર્ણ અને પાંચ પાંડવો જો એકય પામે તો સધળી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરી શકે, દુષ્ટ ચિત્તવાળા દુર્યોધન આદિ લોકો પાંડવોના દોષોને જોવા જોયા કરે છે તેવા તેઓના ગુણોને જોવા ઇચ્છતા નથી. જેને ધન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ ધર્મનુંજ સંપાદન કરવું જોઈએ. કેમકે જ્યાં ધર્મ હોય ત્યાં ધન પ્રાપ્ત થયા વગર રહેતુંજ નથી. જે પુરુષ પોતાના અંતઃકરણને પાપોથી તમામ અટકાવીને સદાયરણ્યમાંજ તત્પર રાખે તેના સધળા મનોરથો સિદ્ધ થાય છે.

બાહુબળ, સારા મંત્રીઓના લાભરૂપ બળ, ધનરૂપ બળ અને કુટુંબના ઐક્ય રૂપ બળ એ ચારે બળો કરતાં સદાચરણરૂપ બળ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે કે જેથી સઘળાં બળો પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસ મોટા અપકાર કરવાને સમર્થ હોય તેની સાથે વૈર બાંધીને નિશ્ચિંત રહેવાયજ નહિ. જે પુરૂષ દુરાચારી, અવિવેકી, ઇર્ષ્યાવાળો, અધર્મી, કઠોર ગોલનારો અને ક્રોધી હોય તેને તુરતજ અનર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રમાણિકપણું, ઉદારતા સંમયની સાચવણુ અને મધુર ભાષણુ, એઓથી સઘળાં મનુષ્યો વશ્ય થાય છે. ધીરજ શાંતિ, જિતેન્દ્રિયપણું, પવિત્રતા, દયા, મધુર ભાષણુ અને મિત્રોનો અદ્રોહ, એઓથી લક્ષ્મી દિવસે દિવસે વધ્યા કરે છે. પોતે અપરાધી છતાં જે માણસ નિરપરાધ માણસને ક્યવાવે તે માણસ રાતે સુખથી સુષ્પ શકતો નથી. જેઓનો પ્રકોપ થયાથી પોતાની આજીવિકામાં અડચણ આવે તેઓનું તો સર્વદા દેવતાઓના જેવું આરાધન કરવું જોઈએ. જ્યાં મૂર્ખના હાથમાં ઐશ્વર્ય હોય અને જુગારીનું જોર હોય ત્યાં મોટી ખરાબી થયા વગર રહેતીજ નથી. જેને કપટી લોકો, ચારણો અને છીનાળો વખાણે તે માણસ લાંબા કાળ સુધી જીવતો નથી. તમે પાંડવોનો ત્યાગ કરીને મોટું ઐશ્વર્ય દુષ્ટ દુર્યોધનને સોંપી દીધું છે. પણ તે નીચ થોડા દિવસમાંજ રાન્ય-બ્રહ્મ થએલો તમારા જોવામાં આવશે. અભાગીયો દુર્યોધન જન્મ્યો તે સમયેજ મેં તમને કહ્યું હતું કે તે અધર્મીનો ત્યાગ નહિ કરો તો તમારી મોટી ખરાબી થશે. તમારાથી દુર્યોધનનો ત્યાગ ન કરી શકાતો હોય તો પણ શકુનિ વગેરેનો ત્યાગ તો અવશ્ય કરવો જોઈએ. કેમકે જેઓ કુટુંબમાં કુસંપ કરાવનારા હોય, પરાઈ નિંદાઓમાંજ આશ્રુત હોય અને નમ્રતા વગરના હોય તેઓના સહવાસથી અકલ્યાણજ થાય છે. સમજી પુરૂષે કુટુંબમાં જરા પણ ખટપટ ઉઠતી હોય તો તેને તુરત દાખી નાખવીજ જોઈએ. પાંડવોની ઉપર કૃપા કરીને તેઓની આજીવિકાને વાસ્તે થોડાંકજ ગાંમડાં આપશે તો પણ તમારી સારી કીર્તિ થશે અને સઘળો વિરોધ ટળી જશે. તમે વૃદ્ધ છો માટે તમારે તમારા પુત્રોને સારી શીખામણુ દેવી જોઈએ, અને મારે પણ તમને હિતની વાત કહેવી જોઈએ. સાથે બેસી જમવું, સાથે રહી વાતો કરવી અને પરસ્પરથી પ્રીતિ રાખવી એજ ભાઈઓને શોભા આપનાર છે. ભાઈઓ સારા હોય તો સઘળું સાફ થાય છે અને ભાઈએ બગડ્યા હોય તો સઘળું બગડી જાય છે. એક ભાયાત સારી પેઠે ઐશ્વર્યતોળો છતાં બીજા ભાયાતો જો સીદાતા હોય તો તે પાપ ઐશ્વર્યવાસા ભાયાતને લાગે છે. તમે તમારા પુત્રોને મરણ પામેલા સાંભળશો અથવા પાંડવોને મરણ પામેલા સાંભળશો તો પણ તમને પાછળથી પરિ-

તાપ થયા વગર રહેશે નહિ. જે કામ કરવાથી લગ્નધને મોહોડું દેખાડું પણ ગમે નહિ, તે કામ પ્રથમથીજ કરવું નહિ, માણસોમાં બૂલ આપ્યા વગર રહે નહિ એ સ્વાભાવિક છે, પણ પાછળથી તે બૂલને ટાળી નાખવી એ બુદ્ધિમાનનું કામ છે. પાપી અને કૂર દુર્યોધન પાંડવોની ઉપર જે ખરાબ ચાલ ચલાવી છે તેને તમારે બલાઇ કરીને ઘોષ નાખવી જોઇએ છીએ. પાંડવોને રાજ્યનો વિભાગ આપીને સ્થિર કરશો. તો તમે નિર્દોષ થઇને સારા માણસોમાં માનપાત્ર થશો. હિતને ઇચ્છનારા ધીર પુરુષોના વચનોનાં ફળોનો વિચાર કરીને જે માણસ કાંઈ કરવાનો નિશ્ચય કરે તે માણસ લાંબા કાળ સુધી કીર્તિને ભોગવે છે. જેમ રાખમાં હોમેલું વ્યર્થ થાય છે તેમ લોભી માણસને આપેલો ઉપદેશ પણ વ્યર્થ થાય છે. ઉત્તમ કુળનો અથવા નીચ કુળનો પણ જે માણસ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે, ધર્મ ઉપર પ્રેમ રાખે, કામળ રહે અને લાજવાળો હોય તેને સેંકડો કુલીનો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ સમજવો જોઇએ. જે લોકો અભિમાની, મૂર્ખ, સાહસીક અને અધર્મી હોય તેઓની સાથે મૈત્રી રાખવીજ નહિ જોઇએ. જે પુરુષ બગડી ગએલી વાતને નીતિથી પાછી સુધારી શકે તે બુદ્ધિમાન કહેવાય છે. જે સુખનું સેવન કરતાં ધર્મને કે અર્થને હાનિ ન પહોંચે તે સુખનું સેવન કરવું પણ જેથી મૂઢતા કહેવાય એવા સુખનું સેવન કરવું નહિ. અધર્મથી મેળવેલાં ધનો ખરચીને જે કાંઈ યજ્ઞ, દાન કે, શ્રાદ્ધાદિક કરવામાં આવે તેનું કાંઈ પણ યોગ્ય ફળ થતું નથી. દારિદ્ર્ય કે તેવું બીજું જે કાંઈ પોતાને ભુંડું લાગે તે બીજાઓને પણ તેવુંજ ભુંડું લાગે એવો વિચાર રાખીને કાંઈનું પણ અનીતિથી અનિષ્ટ કરવું નહિ. જે ધન અત્યંત દેવ ભોગવવાથી અથવા ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અગર નીચ લોકોને પ્રણામ કરવાથી મળતું હોય તેવા ધનની ઇચ્છાજ કરવી નહિ. જેની પાસે હજાર હોય છે તે પણ જીવે છે અને જેની પાસે સો હોય તે પણ જીવે છે, માટે અન્યાયથી ધન મેળવવાની ઇચ્છાજ રાખવી નહિ. ઝાઝું ધન હોય તોજ જીવાય અને થોડું ધન હોય તો ન જીવાય એમ નથી. પૃથ્વીમાં જેટલું ધન્ય છે, જેટલું ધન છે અને જેટલી સ્ત્રીઓ છે તે સઘળું એકને મળે તોપણ તૃપ્તિ શાંત થાય એમ નથી. એમ વિચાર કરવામાં આવે તો કોઈ પ્રકારની બૂલ થાય નહિ. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! હું તમને શ્રીવાર પણ કહું છું કે તમારા પુત્રોમાં અને પાંડવોમાં તમે સમતાથી વર્તો. બીજાઓ તરફથી દયાણુ થયા વગરજ જે પુરુષ અધર્મના સંબંધવાળા ધણાં ધનને છોડી દે છે તે પુરુષ સઘળાં દુઃખથી રહિત થઇને સુખથી સુષ્ટ શકે છે. જેમ આશા ધીરજને હણી નાખે છે, કાળ પ્રયત્નતાને હણી નાખે છે અને ક્રોધ લક્ષ્મીને હણી નાખે છે તેમ અ-

તિ ભોજ કીર્તિને હણી નાખે છે. પૃથ્વી કે ધન કોઈની સાથે ગયાં પણ નથી અને જશે પણ નહિ. મુવા પછી તો પુણ્ય અને પાપ એઓજ જીવની સાથે જાય છે. મહા પ્રતાપી મોટા મોટા રાજાઓ પણ રાજ્યોને અને વૈભવોને છોડી દઈને મૃત્યુને વશ થએલા છે. આ મારાં વચન પ્રમાણે જો તમે કરી શકશો તો જીવતાં વશ પ્રાપ્ત થશે અને મૃત્યુ પામ્યા પછી સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થશે. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! તમારી તૃષ્ણાનો તો અતૈજ આવતો નથી, એ મોટો અકુસોસ છે. તમે પાંડવોને કાંઈ નહિ આપો તો પાંડવો ક્ષત્રિયપણાથી ભ્રષ્ટ થશે માટે તમારે પાંડવોને ક્ષત્રિયપણામાં રાખવા ઘટે છે. મનુષ્યોનું જીવન ક્ષણ બંગુર છે, સર્વદા દુઃખ રૂપ છે, જીવનને વાસ્તે કુટુંબને મારી અપકીર્તિ લેવી એ તમોને ઘટતું નથી, તમે ધર્માત્મા છો માટે મારું માનો અને યુદ્ધનો આરંભ છોડી દો. યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન શાંતિમાં રાજી છે, અને હું પણ તમને શાંતિની ભલામણ કરું.

એ સંધળું સાંભળીને પણ દુષ્ટ પુત્રને વશ થઈ એશ્વર્ય મેળવવાની મોટી આશાવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને કાંઈ ઘુટડો ઉતર્યો નહિ ત્યારે દૈવને પ્રવળ ગણી વિદુર ત્યાંથી ચાલ્યા નીકળ્યા.

પાંડવોની સહાય ઘટાડવાનો પ્રયત્ન.

મદ્ર દેશનો શલ્ય રાજા પાંડવોને મળવા જાય છે એવું સાંભળીને રસ્તામાં તેની પાસે છૂપી રીતે દુર્યોધન ગયો અને તેને માટે શોભાયમાન સભાઓ બનાવી સારો સત્કાર કર્યો. પાંડવોના ચાકરોએ આ કાર્ય હશે એમ માનીને શલ્યે પુછ્યું કે કયા ચાકરોએ આ સભા બનાવી છે ત્યારે દુર્યોધન આવી ઉભો રહ્યો અને તેને જે ઇચ્છા હોય તે માગવાનું જ્યારે શલ્ય રાજાએ કહ્યું ત્યારે તેણે શલ્ય રાજા તેની સેનાના નાયક થાય એમ વિનંતિ કરી. આવી રીતે ફસાઈ પડવાથી શલ્યને કમુલ થવું પડ્યું અને પોતાને પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ વચન આપવું પડ્યું હતું. તે કહેવાને પાંડવો પાસે અત્યંત ખેદ પામતો ગયો. યુધિષ્ઠિરે તેમને જવાબ આપ્યો કે તેમાં કશી અડચણ નહિ પણ તમે શ્રીકૃષ્ણ સરખા છો તેથી કર્ણ તથા અર્જુનનું રથમાં બેસી યુદ્ધ થાય તે વખતે તમે કર્ણનું સારથિપણું કરો તો, તમે કર્ણના શત્રુ અર્જુનનાં વખાણ કરીને કર્ણના તેજનો વધ કરજો અને અર્જુનની રક્ષા કરજો. તે પ્રમાણે કરવાને કમુલ થઈને શલ્ય રાજા યુધિષ્ઠિર આદિની રજા લઈ દુર્યોધન પ્રત્યે સૈન્ય સહિત જવા નીકળ્યો.

સંજયે કૌરવો પ્રત્યે પાંડવોના કહેલા સમાચાર.

પાંડવોએ સંજય સાથે મોકલેલા સમાચાર કૌરવની સભામાં સંજયે નીચે પ્રમાણે કહ્યા. યુધિષ્ઠિરની સંમતિથી શ્રીકૃષ્ણ આદિ સંધળા વીર યોદ્ધાએ

સાંભળતાં રાત્રી આખવાળા અર્જુને મને કહ્યું કે સંજય ! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાને પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અભિમન્યુ દુપદ તથા વિરાટ આદિ બળવાન રાજાઓની સાથે યુદ્ધ કરવાનું માથે આવેલું છે; માટે કૌરવોના નસીબ ફરી વળેલાં છે એમ સમજજો. દુર્યોધનને તેઓની સાથે યુદ્ધ કરવાનું મન થયું હોય તો પાંડવોના સઘળા મતોરથો સિદ્ધ થયેલાજ સમજવા. સમાધાન થશે તો પાંડવોને અરધું અને યુદ્ધ થશે તો, સઘળું રાજ્ય મળશે. દુર્યોધનને યુદ્ધની ખરજી હોય તો અરધું રાજ્ય દેવાની વદ્ધિ કરવીજ નહિ. યુધિષ્ઠિરે ધણા વર્ષોથી અટકાવી રાખેલા અગ્નિ સરખા કોષને કૌરવોની ઉપર છોટા મૂકશે ત્યારે તે તેમને સુકેલાં ખડની પેઠે બાળી દેશે, બ્યારે બીમસેન કૌરવોની સેનામાં સિંહની પેઠે પ્રવેશ કરશે. ત્યારે દુર્યોધનને ધણોજ પસ્તાવો થશે. બ્યારે નકુલ, સહદેવ અને દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રા પ્રબળ શસ્ત્રો તથા દિવ્ય અસ્ત્રોથી ચોદાઓનાં મસ્તકો ઉડાવશે ત્યારે દુર્યોધન પસ્તાશે. બ્યારે અભિમન્યુ અપાર બાણો ફેંકતો જોવામાં આવશે ત્યારે દુર્યોધન પસ્તાશે. બ્યારે વિરાટ અને દુપદ, ચોદાઓને કાપી નાખતા જોવામાં આવશે ત્યારે દુર્યોધન પસ્તાશે. બ્યારે સહદેવ, શકુનિ ને શિખંડી બીજમને, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણને અને હું કર્ણને યમપુરીમાં મોકલીશ ત્યારે દુર્યોધન પસ્તાશે. સાત્યકિ બ્યારે યુદ્ધમાં સિંહની પેઠે ફરતો જોવામાં આવશે ત્યારે દુર્યોધન પસ્તાશે. શ્વેત ઘોડાવાળો, ધ્વજમાં હનુમાનથી શોભતો અને શ્રીકૃષ્ણના હાથથી હંકારતો મારો રથ અને ગાંડીવના પ્રબળ ટંકાર કરતાં નિકળતાં હજારો બાણોથી ચોદાઓનાં મસ્તકો રણભૂમિમાં પડતાં જોવામાં આવશે ત્યારે દુર્યોધન પસ્તાશે. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાએ પાંડવોને બાલ્યાવસ્થામાં પણ ઘણાં ઘણાં દુઃખો આપેલાં છે અને હમણાં પણ કપટથી જીગારમાં જીતી તેર વર્ષે સુધી પીડ્યા છે, તો હવે પાંડવો તેઓને જીવવા કેમજ દેશે ? હું એકલોજ બાણોથી સઘળા શત્રુઓને મારીશ. સ્થૂણાકર્ણ, પાશુપતાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્ર અને બીજાં પણ ઘણાં ઘણાં દિવ્ય અસ્ત્રો મારી પાસે હાજર છે. તેથી હું કૌરવોને મારીશ એમાં કશો સંશય નથી. સંજય ! હું છેલ્લી વારે કહું છું કે બીજમપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને વિદુર એઓ મળી જેમ કહેશે તેમ અમે સ્વીકારશું કે જેથી કૌરવો જીવતા રહે અર્જુને કહેલું સંજયનું બોલવું સાંભળી બીજમે કહ્યું કે દુર્યોધન ! શ્રીકૃષ્ણ નારાયણ અને અર્જુન નરનો અવતાર છે; માટે તેઓ યુદ્ધમાં કાંઈથી જીતી શકાય તેમ નથી. ચક્રધારી શ્રીકૃષ્ણ અને દિવ્ય અસ્ત્રોના પ્રયોગો કરતો અર્જુન એ બન્ને એક રથમાં બેઠેલા તારા જોવામાં આવશે ત્યારે તું મારાં વચનોને યાદ કરશે. કૌરવોનો વિનાશ કાળજ પ્રાપ્ત થયો છે એમ હું ઘાઁ છું. બીજમનાં વચનો સાંભળી કર્ણ બોલ્યો કે

પિતામહ ! આપે આતું બોલવું નહિ. હું સધળા પાંડવોને લુહમાં મારીશ. મારે ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનનું પ્રિય કરવું છે. ધણા કાળથી ચાલતા આવેલા વિરોધનું સમાધાન કેમજ બને ?

ધૃતરાષ્ટ્ર ! દુરાત્મા કર્ણ પાંડવોને જીતવાનો બકવાદ કરે છે પણ તે પાંડવોના બળના સોળમા ભાગની પણ બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. તમારા પુત્રોની ઉપર જે આપત્તિ આવી છે તે આ સૂતાની ક્ષીર કર્ણનુંજ કામ છે. પાંડવોએ જેવાં મહાન કામો કરેલાં છે તેવું એક કામ પણ કર્યું કર્યું નથી. અને મિથ્યાભિમાન રાખે છે. અર્જુન સધળા કૌરવો સામે એકલો આવી સર્વને મૂર્છિત કરી લુંગડાં લઇ ગયો ત્યારે કર્ણ ક્યાં ગયો હતો ! ગંધર્વો દુર્યોધનને પકડી ગયા ત્યારે કર્ણ ક્યાં ભાગી ગયો હતો. ખોટો બકવાદ અને ધર્મનો લોપ કરનારા કર્ણની વાતો ઉપર તમારે વિશ્વાસ મૂકવો જોઇતો નથી.

ભીષ્મનાં વચનને ટેકો આપી દ્રોણાચાર્ય બોલ્યા કે ભીષ્મ જેમ કહે છે તેમ કરો, લુહ્યા લોકોનાં વચનો તમારે માનવાં જોઇતાં નથી. યુદ્ધ મામ્યા પેહેલાં સમાધાન કરવું સાહે છે. સંજયના બોલવા પ્રમાણેજ અર્જુન સધળું કરશે એમાં સંશય નથી. અર્જુન જેવો બીજને મહાવીર યોદ્ધા ત્રૈલોક્યમાં નથી. આ પ્રમાણે ભીષ્મ અને દ્રોણનાં વચન કડવાં માની તેને કાન નહિ દેતાં ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પાંડવોના બબરૂ પૂછવા લાગ્યા ત્યારે સધળા સમગ્ર યોદ્ધાઓએ જીવવાની આશા મૂકી દીધી.

“ સંજય ! સુધિષ્ટિર કેમ વર્તે છે ! યુદ્ધ નહિ કરવાનું કોણ કોણ કહે છે ! કોના કોના બળ ઉપર આધાર રાખી પાંડવો આપણી સામે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે ! ” સંજયે ઉઠો નીસાસો મૂકી જવાબ આપ્યો કે પાંડવો, દ્રુપદ આદિ પાંચાલ દેશના ક્ષત્રિયો, વિરાટ આદિ મત્સ્ય દેશના ક્ષત્રિયો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કેકય દેશના પાંચ રાજકુમારો, સાત્યકિ, ધૃષ્ટકેતુ, શ્રીકૃષ્ણ, જરાસંધના બે પુત્રો અને બીજા પણ સેંકડો રાજાઓના બળ ઉપર આધાર રાખી આપણી સામે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે. સંજયની વાત સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્ર બીવા લાગ્યો કે પાંડવો મારા પુત્રને મારી નાખ્યા વગર રહેશે નહિ. અને તેથી તેણે સમાધાનની ઇચ્છા જણાવી. પણ તે પુત્ર વશ્ય હોવાથી પોતાનો વિચાર સ્થિર રાખી શક્યો નહિ એટલે પુત્રના મતને ફેરવી શક્યો નહિ.

પિતાને બીતા બાણી દુર્યોધને કહ્યું કે તમે જરા પણ બીયોમાં; અમે પાંડવોને જીતવા સમર્થ છીએ, પ્રથમ ભીષ્મે સધળા રાજાઓને જીતી લીધા હતા, અને હમણાં તો ભીષ્મને અમે સધળા સહાયતા આપીશું. હું અભિમાનથી કહ્યું છું કે રાજ્ય અને જીવિતને છોડી દેવું સ્વીકારું છું પણ પાંડવોને

તીખી સોયની અણીથી વીધાય તેટલો ભાગ પણ હું આપવાનો નથી કેવ-
તાઓના કરતાં પણ વધારે શક્તિ ધરાવું છું. આવાં બ્રાહ્મણ વચન સાંભળી
કર્ણે પૂછાઈ બોલ્યો કે હું પરશુરામ પાસેથી જે વિદ્યા શીખ્યો છું તેથી સધળી
પૃથ્વીને બાળી નાખવા સમર્થ છું. કર્ણના બોલથી ભીષ્મે તેને ઠગડો દબ કહ્યું કે અરે
સૂત પુત્ર કર્ણ! તું શું બકે છે! તારી પાસે ઇંદ્રની આપેલ સાંગ છે તે સાંગને
શ્રીકૃષ્ણનું ચક્ર ક્ષણ માત્રમાં ભસ્મ કરી નાખશે. અને તારી પાસે જે સર્પ
મુખ બાણ છે તે અર્જુનનાં દિવ્ય અસ્ત્રોથી ભસ્મ થઈ જશે. બાણાસુર
અને નરકાસુરને તોડી નાખનારા શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનની રક્ષા કરે છે. માટે
તારાથી અર્જુનની સામે પણ જોઈ શકાશે નહિ. ભીષ્મનાં અત્યંત કઠોર
વચનો સાંભળી કર્ણે કહ્યું કે ભીષ્મ મને વારંવાર દુર્વચનો સંભળાવે છે
માટે જ્યાં સુધી ભીષ્મ જીવતા હશે ત્યાં સુધી મારે યુદ્ધમાં ઉતરવું નથી.
હું જે સંગ્રામમાં ભીષ્મની સાથે હોઉં તો મારી સહાયતાથી ભીષ્મ જી-
વતા રહે અને મારાં કરેલાં કામનો યશ પોતે લીએ. માટે ભીષ્મ મરણ
પામ્યા પછીજ મારો પ્રભાવ સધળા રાજાઓને હું દેખાડીશ. એ પ્રમાણે બોલી
રીસાઈ કર્ણે સભામાંથી ઉઠી ગયો. તે ઉઠી ગયા પછી ભીષ્મે હાસ્ય કર્યું
અને કહ્યું કે દુર્યોધન! જ્ઞેયું. કર્ણની કેવી સ્થિતિ છે? પેહેલાં તો સહુથી
આગળ યુદ્ધ કરવાની બ્રાહ્મણ મારતો હતો અને હમણાં હું જીવતાં સુધી
તને નુકશાન થતું હોય તો પણ તે સ્વીકારીને ઉઠી ગયો. આવો સ્નેહી
પરિણામે શા ઉપયોગનો થાય એ તારે વિચારવું જોઈએ. એ કર્ણે અસ્ત્ર-
વિદ્યા શિખવા સાંઠે પરશુરામ પાસે પોતે બ્રાહ્મણ હોવાનું બોદું બોલ્યો
હતો. ત્યારેજ તેના ધર્મ, તપ અને તેજ નષ્ટ થઈ ગયાં છે. પરશુરામે એને
શાપ આપ્યો છે કે જરવાના સમયમાં તને અસ્ત્રવિદ્યા સ્ફુરિત થશે નહિ.

દુર્યોધનનો દુરાચલ.

કૌરવોની સભામાં ઘણી ગડબડ ઉઠી રહી. પરસ્પર વિરુદ્ધ વાતો બો-
લાવા લાગી. માંહોમાંહે કુસંપતું બીજ રોપાયું. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુ-
ત્રોના જીવવાની આશા છોડી દીધી. સધળા પૃથ્વ અને વિદ્વાન પુરુષો દુર્યો-
ધનને ધિક્કારવા લાગ્યા. છેવટ તેઓ વચ્ચે વિવાદ ઉઠતાં સધળી સભા પો-
તાની મેજેજ ઉઠી નીકળી. સભાસદો ગયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે કુપુત્ર દુર્યોધનને
સંજયને મોકલી પાસે બોલાવ્યો અને ગાંધારીને બોલાવી પોતાના પુત્રને શિ-
ખામણ આપવા બલામણ કરી. ગાંધારીએ અત્યંત નમ્ર વચનથી સમજાવ્યો,
આચલ છોડવાની બલામણ કરી કહ્યું કે ભીમની ગદા વાગશે ત્યારે તું મારાં
વચનને યાદ કરીશ, માટે ગમે તેમ કરી શ્રીકૃષ્ણને શરણે જા. વાસુદેવ, એ
સર્વ સ્થાવર જંગમાત્મક જગતના તથા કાળ અને મૃત્યુના ઇષ છે, જ્યાં

જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ હોય છે ત્યાં વિજયજ થાય છે, ત્યારે વેદ વ્યાસ તથા માતા પિતાએ શ્રીકૃષ્ણને શરણે જવાનું વારંવાર કહ્યું; પણ તેણે કહ્યું કે “અર્જુનના મિત્ર દ્રુપદીના પુત્ર ભગવાન વાસુદેવ સર્વ મનુષ્યોના સંહાર કરી નાંખે તો પણ હું તેને નમવાનો નથી.” તેનાં માતા પિતાએ નિરાશ થઈ આજીજી સાથે ખૂબ ઠપકો આપ્યો. વ્યાસજીએ પણ ફરી ધૃતરાષ્ટ્રને જનાદન ભાગવાનને શરણે જવાનું કહ્યું. પછી સંજયે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જીવન જીવનના અર્થ સમજાવ્યા અને કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ પોતે અહીં સમાધાન કરવાને પધારવાના છે. ધૃતરાષ્ટ્રનો પરના પણ પર એવા વાસુદેવને શરણે જવાનો નિશ્ચય; અશ્વત્થામા પાર પડ્યો નહિ, અને વેદ વ્યાસ તથા માતા પિતાનાં વચનોનો તિરસ્કાર કરી કાળચક્ર માથે ફરવાને લીધે દુર્મતિ દુર્યોધન ચાલતો થયો એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી તથા વ્યાસ આદિ ખીજી પણ જે સભ્ય મનુષ્યો પાછળ રહ્યા હતા તેઓ પણ ઉદાસ બની ગુપચુપ ચાલ્યા ગયા.

ઘણાક દિવસો થયા પણ કૌરવો તરફથી સંદેશો ન આવ્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે ભાષ્યોના અભિપ્રાયથી પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે સૌએ વિચાર જણાવી છેવટે શ્રીકૃષ્ણને વિનંતી કરી કે મેં માત્ર પાંચ ગામને માટે દુર્મતિ દુર્યોધનને કહેવડાવ્યું છે છતાં તે રાજ હોય એમ જણાતું નથી, જો અમે શાંત રહીશું તો ભુખે મરશું અને યુદ્ધ કરશું તો જોત્ર હત્યાના પાંપમાં પડશું માટે હવે શું કરવું. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હવે હું જઈને સામોપચારથી સમજાવું અને તે જો ન માને તો પછી વિલંબ ન કરતાં યુદ્ધના આરંભમાં ઉતરવું. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “તમારે તેમની પાસે જઈને તેમને જણાવું નથી કારણ કે રખેને ત્યાં તમને કંઈ હાનિ થાય” ત્યારે હું સંહાર કરવા ઉઠું ત્યારે મારી સામે કોઈ પણ ઉભો રહી શકે નહિ. એવાં શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્ય સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે જવાની હા પાડી. શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે “ભિક્ષા માગી જીવન ગાળવું તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી, અને કૌરવો સાથે સમાધાન કરવાનો હું અત્યંત પ્રયત્ન કરીશ. પણ હું ધારું છું કે સમાધાન થવું બહુ દૂર છે. તો પણ કાર્ય કળીભૂત થાય ન થાય તો પણ પોતાની ફરજ તો બજાવવીજ. જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણનું પાંડવોના રાજ્ય ભાગ સાફ હસ્તિનાપુર જવું.

શ્રીકૃષ્ણ મોટા ભભકથી કાર્તિક માસમાં આ અગત્યના કામ સાફ હસ્તિના પુર જવા નીકળ્યા, એ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે તેમના સન્માન માટે સંધળી તજવીજ કરવા માંડી. રસ્તામાં જ્યાં જ્યાં ઉતારા થાય ત્યાં ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને માટે ઉત્તમ ગોઠવણ કરાવી પણ તે તૈયારીની સામું નહીં

જોતાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાર્થી ચાલ્યા ગયા. રાજની અવી ગોઠવણ સાંભળીને વિદુરે કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણને તમે ધને કરીને તમારી તરફ ખેંચી લેવા માગો છો તે આશા વ્યર્થ છે ! કેશવ ભગવાન સલાહ વગર ખીજું કંઈ તમારી પાસેથી કબુલ રાખશે નહિ. તમારી ભેટાથી કાંઈ વળે તેવું નથી. શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર પોહોંચ્યા કે સૌ શ્રીકૃષ્ણને સામા લેવા ગયા, પણ અભિમાની દુર્યોધન ન ગયો. શ્રીકૃષ્ણ માન સહિત શેહેરમાં આવ્યા અને ધૃતરાષ્ટ્ર આદિ સૌને મળ્યા પછી વિદુરને ત્યાં જઈ વિચોગથી દુઃખી એવાં કુતૂંતીને મળ્યા અને તેની આશ્વાસના કરીને પછી દુર્યોધનના મેહેલમાં ગયા. અહીં દુર્યોધને માનથી બેસાડ્યા અને મધ તથા ફળ પાન તેની આગળ મૂક્યાં જે તેમણે માન્ય કર્યું નહિ. દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણને શઠતાથી ભરેલાં અને સુંદર વાક્યથી પૂછ્યું કે આપ ભોજન કરતા નથી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સ્પષ્ટાક્ષર યુક્ત વાક્ય બોલ્યા કે જે દૂત જે કામ સાંઝે આવ્યો હોય તે કામ કરી કૃતાર્થ થયો હોય તોજ માત્ર ભોજન કરે છે માટે જ્યારે હું કૃતાર્થ થાઉં ત્યારે તમે ભલે મારી આગતા સ્વાગતા કરજો. વધારે આગ્રહ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણે વધારે કડકાઈથી કહ્યું કે હું કદી પણ કામ, ક્રોધ, દ્રોષ, કપટ, લોભ તથા અર્થના કારણથી ધર્મને ત્યાગ કરું એમ નથી. જ્યારે ક્રોધ પણ માણસ જન્મનાર ઉપર પ્રીતિ દેખાડે અથવા જ્યારે જન્મનાર આપત્તિમાં હોય ત્યારેજ તે મા-માણસ ખીજનું ભોજન ગ્રહણ કરે છે. હે રાજન, પ્રીતિના તથા આપત્તિના અન્ન મને પ્રસન્ન કરે તેમ નથી કારણ કે તમે મારાપર પ્રીતિ બતાવી નથી તેમજ હું આપત્તિપણને પામેલો નથી. હે રાજન, તમે, તમારાં પ્રિય તથા પોતાના ગુણ કરી જન્મતામાં પ્રસિદ્ધિને પામેલા પોતાના ભાઈ પાંડવોનો જન્મ-થીજ ફાકટ દ્રોષ કરો છો; માટે દુષ્ટોએ બનાવેલું આ સર્વ અન્નનું મરે ભોજન કરવું જોઈએ નહિ. કેવળ એક વિદુરના અન્નનુંજ ભોજન કરવું એવીજ મારી ઇચ્છા છે એવું કહીને કેશવ ભગવાન ઉઠ્યા અને તેની સાથે ભીષ્મ, દ્રોણ અને ખીજ પણ ઉઠ્યા. એઓએ પોતાને ત્યાં આવવાને દૃષ્ટીકેશ ભગવાનને વિનંતિ કરી, પણ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હું એકને ઘેર જાઉં તો ખીજને દુઃખ લાગે માટે હું તો વિદુરને ત્યાં જઈશ. તે રાત્રે વિદુરની સાથે વાત કરતા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે પૃથ્વીને મૃત્યુના પાશથી મુક્ત કરવાને વાસ્તે હું અહિં આવ્યો છું. જાને પક્ષમાં સલાહ થશે તેમ હું ચત્ન કરીશ. જે કારવો મારા હિત રૂપ તથા ધર્મ અને અર્થ યુક્ત વાક્યો ધ્યાનમાં લેશે તો મારો અર્થ જે સલાહ કરવાનો છે તે પાર પડશે.

ખીજે દહાડે સભામાં જ્યાં શોભાયમાન યોદ્ધાઓ તથા રાજાઓ એકઠા થયા હતા ત્યાં કમલ સરખાં નેત્રવાળા, શ્રીકૃષ્ણ સભામાં પધાર્યા. ત્યારે તે

સર્વે રાજ્યો તેમને મળવાને આસન પરથી ઉભા થયા દરેકની દૃષ્ટિ તેમના પર લાગેલી હતી, તેટલામાં નારદજી અને બીજા ઋષિઓ આકાશ માર્ગે સભામાં આવી વિરાજ્યા અને શાંતિ પ્રસરી રહી. પછી ચતુર્માસમાં જેમ મેઘ ગર્જના કરે તેમ શ્રીકૃષ્ણ મોટા શબ્દોથી બોલ્યા કે:—“ હે ભારત, વીર લોકોનો નાશ ન થાય અને કૌરવો તથા પાંડવો વચ્ચે સંપ થાય તે વિષેનો યત્ન કરવા હું અહીં આવેલો છું. તમારું કુળ દયા, સત્ય, ક્ષમા, સરલતા તથા શૌર્ય આદિ સધળા સદ્ગુણોથી સંપન્ન છે. તો હવે પછી પણ એ કુળ એવી સ્થિતિમાં રહે એમ થવું જોઈએ. ભારતનું કુળ સદા ધર્માચરણને માટે વિખ્યાતિ પામ્યું છે, પણ તમારા પુત્ર મૂહતાને લીધે અર્થનું તત્ત્વ જાણના નથી તથા અધર્મ અને દુરાચારે વર્તે છે. હવે તેઓ સગાં સંબંધીઓનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. જે તમે યુદ્ધ કરવા આગ્રહ આપશો તો પૃથ્વીનો પ્રલય થશે, તમે ઇચ્છશો તો સમાધાન ઝટ થશે. શત્રુવટથી ને યુદ્ધથી લાભ થનાર નથી; પાંડવો તમારી સેવા કરવાને પણ તૈયાર છે માટે યોગ્ય લાગે તે કરો. પાંડવો તેમના પુત્રો સહિત તમારી સાથે મળીને તેઓ તમારા રાજ્યના રક્ષકો બનશે તો તમારું બળ અમાપ થઈ પડશે. પણ જે બન્ને પક્ષ એક બીજાનો નાશ કરશે તો શું તમે સુખ પામશો ! તમે તેમને પુત્ર તરીકે ઉછેર્યા છે માટે તેમના પર જેવી તેમની બાલ્યાવસ્થામાં તમારી પ્રીતિ હતી તેવીજ પ્રીતિ રાખો. પાંડવોએ તો પોતાનું તેજ વરસ દર્શાવવાનું વચન પાળ્યું છે અને હવે તમે તમારું વચન પાળો; અને પાંડવોએ તમને કહેવડાવ્યું છે કે “ તમરૂપ અમારાં વડીલ છતાં અમે બહુ દુઃખ વેઠીએ છીએ. તમે અમારામાં પિતાની વૃત્તિને પામે, કદી અમે અવળે માર્ગે ચાલતા હોઈએ તો પણ પિતા રૂપ તમારે અમને સીધે રસ્તે ચલાવવા જોઈએ; માટે તમે સારો માર્ગ બતાવો ને પોતે પણ સારા માર્ગ રૂપ ધર્મમાં રહો, ” આમ જણાવીને પછી પાંડવોના ઉપર તેઓએ નાખેલું દુઃખ જે તેઓએ ધીરજથી સહન કર્યું અને જે સર્વને માટે તેઓ ક્ષમા આપવાને પ્રસન્ન હતા તે અત્યંત કષ્ટાન્નક રીતે શ્રીકૃષ્ણે કહી દેખાડી વળી પણ કહ્યું કે “ હે ભારત; હું તેમના તથા તમારા ધર્મ, અર્થ તથા સુખના હેતુથી શાંતિને ઇચ્છુ છું માટે અનર્થને અર્થ રૂપ અને અર્થને અનર્થ રૂપ માનીને તમે વૃથા પ્રજ્ઞનો નાશ કરો નહી. હે રાજા, લોભમાં ગરકાવ થયેલા તમારા પુત્રોને વારો. પાંડવો તો તમારી સેવામાં પણ તત્પર છે તથા યુદ્ધ થશે તો તેમાં પણ તત્પર છે. માટે હે શત્રુનું દમન કરનાર ધૃતરાષ્ટ્ર ? તમને યોગ્ય લાગે તે કરો. ”

શ્રીકૃષ્ણની મધુર વાણી બધ પડી. અને સર્વ સભાસદો સ્તંભિત થયા અને આ વાક્યનો કોઈ પુરૂષ ઉત્તર આપવા ઇચ્છતો નથી

એમ સો પોતાના મનમાં ચિંતવન કરવા લાગ્યા. વળી મદ્યથી ઉન્મત્ત બનેલા પુરુષોના પરાજયનાં દષ્ટાંતો આપી ધણાએક ઋષિઓએ દુર્યોધનને સમજાવ્યો. નારદજીએ તેની સાથે ઘણો વખત વિવાદ કર્યો અને કહ્યું કે હિત ઇચ્છનારા સંબંધીનાં હિત વાક્યો તેણે સાંભળ્યાં જોઈએ; પણ સર્વ વૃથા! પોતાના મૂર્ખ અને દુષ્ટ બુદ્ધિમાન પુત્ર દુર્યોધનને સમજાવવા ધૃતરાષ્ટ્રે શ્રીકૃષ્ણને વિનંતિ કરી ત્યારે કેશવ ભગવાને તેની પાસે જઈને મધુર વાણીથી તેના ગુણોની પ્રશંસા કરી કહ્યું કે “તું હઠછોડી દ્રુપદો સાથે સલાહ કર. આથી સર્વ સુખી થશે અને તે તારા પિતાની આગ્રાનું પાલન કર્યું કહેવાશે. તારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવો સાથે સ્નેહ કરવો રૂચે છે માટે હે કુરુ શ્રેષ્ઠ તું પણ તેમ ઇચ્છ. અધર્મનું વર્તન કરવાથી યોગ્ય સમયમાં નાશ થાય છે. તેથી તારા સંબંધીઓ અને યોદ્ધાઓ નાશ ન પામે તેમ કર. તું પોતાને કુળને તથા કુળની કીર્તિને હણનારો કહેવડાવમાં. પાંડવોની સંમતિ તથા મદદથી તું ચુરારજ પદને પામીશ. પાંડવો સાથે સારી રીતે સ્નેહ કરવાથી, સંબંધીઓનાં વચન માનવાથી તથા મિત્રો સાથે પ્રસન્નતા વડે રહેવાથી ધણા કાળ સુધી તું સુખ પામીશ.” પછી ભીષ્મ કહેવા લાગ્યા કે “તું માતાપિતાને શોક રૂપી સમુદ્રમાં ડુબાવ નહિ.” પછી દ્રોણાચાર્યે પણ ધણીક રીતે સમજાવ્યો, વિદુર તથા ધૃતરાષ્ટ્રે પણ સમજાવ્યો, શ્રીથી ભીષ્મ તથા દ્રોણે મધુર વાણીથી કહીને સમજાવ્યો પણ સર્વ વૃથા. દુર્યોધને ચંડાળ ચોકડીના બળથી ઉસ્કેરાઈ જઈને જવાબ આપ્યો કે “હું નિરપરાધી છઉં અને જ્યાં સુધી હું જીવીશ ત્યાં સુધી હું આધવ! તીખી સોઇની અણી ખૂંચે તેટલો પણ પૃથ્વીનો વિભાગ પાંડવોને હું આપનાર નથી.” પછી કેશવ ભગવાને ક્રોધથી ઉત્તર આપ્યો કે “તું તારી ઇચ્છા પ્રમાણે શરવીરની શય્યાને પામીશ, તું તારા અમાત્ય સહિત સ્થિર થા. અરે દુષ્ટ! તું તારી પાસેથી માગી લેનાર પાંડવોને તેના પિતાનું વિભાગ રૂપ રાજ્ય આપવાને ઇચ્છતો નથી પણ ઐશ્વર્ય બ્રહ્મ થઈને તારે તેમને રાજ્ય આપવું પડશે અને તારો વિનાશ થશે.” આથી અત્યંત લાલચોળ નેત્ર કરી દુર્યોધન પોતાના વડીલોનું અપમાન કરીને સભામાંથી ઉઠી ચાલ્યો અને તેને જોઈને તેના ભાઈઓ અને તેના પક્ષકારો તેની પાછળ જવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણે રાજાને કહ્યું કે દુર્યોધન કર્ણ, શકુનિ તથા દુઃશાસનને બાંધીને પાંડવોને સ્વાધીન કરો જેથી આખા કુળનો બચાવ થાય પણ ધૃતરાષ્ટ્ર છેવટના ઉપાયે ગાંધારીને બોલાવી મૂક દુર્યોધનને સમજાવવા કહ્યું. ગાંધારીએ દુર્યોધનને સભામાં તેડાવ્યો ક્રોધથી કાળોતરા નાગની પેઠે દુઃશાસન મારતો દુર્યોધન લાલ નેત્ર કરીને સભામાં આવ્યો. માતાએ નમ્રવાણીથી તેને

બહુ બહુ સમજાવ્યો, પણ જ્યાં આગળ શ્રીકૃષ્ણ જવાની મીઠી વાણીનું કંઈ ચાલ્યું નહિ ત્યાં માતા પણ શું અસર કરી શકે! ક્રોધાવેશમાં આવીને કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યા વગર અને વડીલોને આદરમાન આપ્યા વગર વળી પણ તે સભામાંથી ચાલ્યો ગયો.

દુર્યોધનનો દુષ્ટ સંકલ્પ-શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ.

એકાંતમાં બેળામળી ચંડાળ ચોકડીએ વિચાર કરીને ક્રોધાવેશમાં આપણી સામા ધાય છે અને શ્રીકૃષ્ણનો વિચાર આપણને કેદ કરવાનો હોય તેવો જણાય છે, માટે આપણેજ તેને કેદ કરીએ. પછી પાંડવો અને યાદવો કેવળ અશક્ત થઈ રહે. એવો મૂર્ખાઈ ભરેલો વિચાર સાત્યકીએ જાણીને કેશવ, ધૃતરાષ્ટ્ર તથા વિદુરજીને તે અભિપ્રાય કહી બતાવ્યો અને કહ્યું કે જેમ બાળક તથા જડ પુરૂષ પ્રજ્વલિત અગ્નિને વંચે કરી બાંધવા ઇચ્છે તેમ કમળ સરખા નેત્રવાળા આ શ્રીકૃષ્ણને દુર્યોધન બાંધવા ઇચ્છે છે.” ભગવાને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે “દુર્યોધન પોતાનું નિશ્ચિત કર્મ ભલે કરે; હું તેના પર ક્રોધ કરીશ નહિ.” ભાઈઓ તથા રાજાઓ સહિત દુર્યોધનને પાછો બોલાવીને ધૃતરાષ્ટ્ર તથા વિદુરજીએ તેને ધણાજ શુસ્સે થઈ કહ્યું કે “આ શ્રીકૃષ્ણનું પરાક્રમ તું જાણતો નથી. બળાત્કારથી તેને અહણુ કરવાને કાંઈ પણ શક્તિમાન નથી.” પછી ભગવાને પોતાનો પ્રભાવ બતાવવા વિરાટરૂપ ધરવાની ઇચ્છા કરી કે ધૃતરાષ્ટ્રને દિવ્ય ચક્ષુ થયાં. શ્રીકૃષ્ણ અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ બોલ્યો કે, હે દુર્યોધન દુર્યોધન, મોહથી તું મને એકલો જાણી બળાત્કારથી બાંધવાની ઇચ્છા કરે છે; પણ અહિંજ સર્વ પાંડવો અંધક તથા વૃષ્ણિ કુળના સર્વ યાદવો, સૂર્યો, રૂદ્રો તથા મહર્ષિ સહિત વસુઓ છે.” આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ક્ષુદ્ર જેવા શત્રુને જોઈને અડખડ હસ્યા કે તેમના શરીરમાંથી હજારો દેવો ઉત્પન્ન થયા જેઓ તેની ચોતરફ ભયન કરે અગ્નિની જ્વાળાઓ મુકવા લાગ્યા; લલાટમાં અક્ષા, છાતીમાં રૂદ્ર, મુખમાં અગ્નિ, જમણા હાથમાં અર્જુન ડાબા હાથમાં બળભદ્ર પીઠમાં પાંડવો, અગ્રમાં યાદવો અને રવાડાંના છિદ્રોમાં અનેક અક્ષાંડો દેખાવા લાગ્યાં. સર્વ પ્રાણિમાત્રના આત્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણનું આ વિશ્વરૂપ જોઈ દ્રોણ, ભીષ્મ, વિદુર અને સંજય એ સિવાય બીજા બધા લોકો પોતપોતાના નેત્રો મીંચી ગયા. ઋષિઓ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા; દેવતાઓનાં હૃદયોમાં વાગવા લાગ્યાં, પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી, પૃથ્વી ચળાયમાન થવા લાગી, અને સમુદ્રો કોભ પામવા લાગ્યા. સર્વ આશ્ચર્ય પામી જીવે છે એટલામાં પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ સમાવી અદૃશ્ય થઈ અને પ્રથમના જેવા સ્વરૂપથી સાત્યકી તથા કૃતવર્માનો હાથ પકડી સભાની બહાર જતાંજ પોતાનો શ્વેત રથ

જેઓ. પછી ધૃતરાષ્ટ્રે તેમની પાછળ જઈ કહેવા માંડ્યું કે “હે જન્માર્દન, મારા પુત્રો પાસે માફ કંઈ ચાલતું નથી તે આપ જણો છો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે સર્વ રાજાઓ તથા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે “કૌરવોની સભામાં ખસખસ માણસની પેઠે, મંદ બુદ્ધિવાળો દુર્યોધન ક્રોધથી ઉઠ્યો તે સર્વ વૃત્તાંત તમે જાણો છો અને આ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા હું અસમર્થ છું, માફ કંઈ ચાલતું નથી એમ કહે છે માટે હવે હું યુધિષ્ઠિર પાસે જવાની સર્વ સલાસદોની રજા લઉં છું. એ પ્રમાણે સર્વની રજા લઈ કેશવે રથમાં બેસી વિદુરને ત્યાં જઈ પોતાની ક્ષત્રી કુંતીને સર્વ હકીકત કહી.

કુંતીએ ક્રોધથી પુત્રોને મોકલેલા સમાચાર.

કુંતીએ કહ્યું કે ભાઈ ! પાંડવોને મારી આશીષ કેળે અને સમજાવજે કે હવે તમે યુદ્ધ કરવામાં આગસ કરશો નહિ. યુદ્ધ કરી શત્રુઓને મારી પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કરો. તમને જણીને હું રાંકપણામાં પરાયા અજાણના દુકાડાઓ ખાઉં છું એથી બીજું શું બુંદું કહેવાય ? તમે આપદાદાનું બોળામાં પણ ક્ષત્રિય ધર્મને અનુસરી યુદ્ધ કરો. જેનું ચરિત્ર ચારે કોર પ્રખ્યાતિ પામી ગયાય નહિ તે પુરુષ નહિ પણ નપુંસકજ સમજવો. જે ક્ષત્રિય જીવીને પોતાનું પરાક્રમ ન દેખાડે તેને ક્ષત્રિય નહિ પણ ચોરજ સમજવો. તમે પોતાની છાતી લોહ જેવી કરી. શત્રુ પાસેથી આપની મિલકતને છોડાવી અમે કે જેઓ મુવાં પડલાં છીએ તેઓને જીવડો. આમ યુધિષ્ઠિરને કહેવરાવી વળી પણ તેણે લીમ, અર્જુન, નકુળ તથા સહદેવને પણ કહેવરાવ્યું કે રજપુતાણો જે કામ વાસ્તે દિકરાને જન્મ આપે છે તે કામ કરવાનો આ સમય પ્રાપ્ત થયા છતાં જે તમે તે કામ નહિ કરો તો તમારી માને પેટે પથરાની પેટે વૃથા પડ્યાજ કહેવાશે તમે આવી નપુંસકની વૃત્તિથીજ રહેવાના હોતો તમારું જીવવાનું કશું પ્રયોજન નથી. હું અતિ દુઃખ પામી છું અને તમે પામ્યા છો, પામો છો પણ એ કંઈજ નથી, પણ દ્રૌપદીને ચોટલો ઝાલી સભામાં આણી અત્યંત અઘટિત વચનો બોલી ચીર મેંચ્યાં એ કાંઈ શત્રુઓએ જેવો તેવો તિરસ્કાર નથી કર્યો. તે વેળા તમે વેર લીધું હોત અથવા પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હોત તો સાફ હતું, પણ તે વેળા તમે કાંઈ કીધું નથી, તો હવે યુદ્ધમાં બધારે વૈરબુદ્ધિથી વર્તજો.

સમાધાનના યત્નની સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા.

કુંતીનાં જીસ્સો લાવે એવાં વચનો કહેવરાવ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે રથમાં બેસી નગર બહાર ગયા, તેણે કહ્યુંને જતો દીડો, શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુંને બે લાવી પોતાના રથમાં બેસાડી સમજાવ્યા કે કુંતી કુંવારી હતા તે સમયે તું તેના ઉદરથી જન્મેલો છે તેથી ધર્મની રીતિ પ્રમાણે તું પાંડવો પુત્ર છો

માટે કૌરવોને છોડી મારી સાથે આવી તારા બાદ પાંડવોને મળ. પાંડવો તને મોટાબાદગણી તારા ચરણમાં પડશે. તું રાજ્ય થઇશ અને યુધિષ્ઠિર યુવરાજ થશે તથા ભીષ્મ આરે તારી સેવા કરશે; કર્ણ બોલ્યો કે તમે સ્નેહથી, મિત્ર-પણાથી તથા માફ દિત ધન્યથી કહો છો એ વાત નિઃસંશય થાય છે, પણ આજ સોળ વર્ષ થયાં દુર્યોધને રાજ્ય કારભાર સોંપ્યો છે. હવે શું મારે તેને આપત્કાળમાં છોડવો? દુર્યોધને મારા ઉપર સધળા આધાર રાખીને પાંડવો સાથે વિગ્રહ કર્યો છે અને તે મારા બળ ઉપર આધાર રાખે છે, તમારા પક્ષમાં અર્જુન છે અને તેની કીર્તિ મોટી છે, કૌરવ પક્ષમાં મારી છે, જો હું પાંડવ પક્ષમાં આવું તો લોકો મને અર્જુનથી ઉતરતો જ ગણશે અર્જુનમાં કેટલું પાણી છે તે હું જાણું છું અને તે માફ જાણે છે, પણ હવે દેવ ઉપર વાત રહી છે. મેં કૌરવોનું લુણ ખાધું છે માટે હું તેના જ પક્ષમાં રહીશ. પછી શ્રીકૃષ્ણ અને કર્ણ બંને જણ ભેટયા કર્ણ કેશવને કહ્યું કે મેં પાંડવોનો જવ જોયો છે. એમ કહી કર્ણ પાછો ગયો અને શ્રી કૃષ્ણ પાંડવ પાત્ક ગત. નાછળથી ફરી પણ વિદુરે યુદ્ધ ન કરતાં સમાધાન માટે કૌરવોને સમજવતાં તેઓએ વિદુરને ઘણાંક દુર્વચનો કહ્યાથી વિદુર ખેદયુક્ત થઇ તીર્થ યાત્રા કરવા ગયા. સમાધાનીનો છેલ્લો યત્ન પણ નિષ્ફળ ગયો.

ભીષ્મ અને દ્રોણ જેઓ પાછળ રહ્યા હતા તેમણે દુર્યોધનને સમાધાન કરવાનું ફરીથી એકવાર સમજાવ્યું અને પોતાની રાજ્યભક્તિની ખાત્રી આપી અને પાંડવો સાથે પરાણે યુદ્ધ કરવા માટે શોક કરવા લાગ્યા. દ્રોણે કહ્યું કે મારા પુત્ર કરતાં પણ અર્જુન મને વધારે બહાલો છે. અમે વૃદ્ધ થયા છીએ તેમ અમારું આયુષ્ય પણ પુરું થઈ રહેવા આવ્યું છે. તું હજી જુવાન છે તેથી મિત્ર, રાજ્ય અને આયુષ્યનો શા માટે ત્યાગ કરે છે? પણ દુર્યોધનને તે વાત ગમે ઉતરી નહિ.

ભીષ્મ તથા દ્રોણ કૌરવો તરફ કેમ રહ્યા ?

ઘણી એક વખત એવો સવાલ થાય છે કે ભીષ્મ અને તેના જવા હસવાળા મહાપુરુષો પાંડવોના પક્ષમાં કેમ ગયા નહિ અને જે પક્ષમાં તેઓનાં મન અને દેવોના આશીર્વાદ હતા તે પક્ષ તરફથી કેમ લડ્યા નહિ; ભીષ્મ જે મુખ્યત્વે કરીને શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત હતા તેણે શ્રીકૃષ્ણની સામે પોતાનું ધનુષ કેમ ઉપાડ્યું? ભીષ્મ જે ધર્મ, નીતિ તથા ન્યાયનું સ્વરૂપ હતા તે જે પક્ષમાં આ ત્રણ ગુણો હતા તેની સામે અને જે પક્ષમાં તેથી નિરૂદ્ધ ગુણો હતા તેની તરફથી શા માટે લડ્યા? દ્રોણાચાર્યનું પણ શું? જેણે અર્જુનને યુદ્ધમાં શીખવી, જે અર્જુન ઉપર ઘણા જ પ્રેમ રાખતા હતા, તેણે જ શા

માટે તેની સામા યુદ્ધ કર્યું ! તેનું કારણ એ છે કે કસોટી વખતે, જી-
દગીની દરેક સ્થિતિમાં, અત્યંત શોકને વખતે અને મૃત્યુને સમયે પણ
પોતાનો ધર્મ મનુષ્યે તજવો નહિ જોઈએ. પોતાના રાજા તથા દેશને માટે લડવું
તે તો સર્વનો મુખ્ય ધર્મ છે. ભીષ્મ તથા દ્રોણનાં શરીરો રાજ્યથી ધૂત-
રાષ્ટ્ર અને તેના પુત્રો તરફ વશાદર રહેવાને બધાએલાં હતાં; તેઓ તેની
પ્રજા, લડવૈયા તથા સલાહકારો હતા, ધૃતરાષ્ટ્રની સેવામાં તેઓ રહ્યા હતા
અને તેની તરફથી લડ્યા હતા. દુઃખ અને આપત્તિ અથવા અત્યંત શોક
અથવા જીદગીના નાશથી ડરીને ભીષ્મ અને દ્રોણ પોતાનો ધર્મ કદી તજ
નહિ. જે શરીરોથી તેઓ તેમના દેવાદર હતા તેજ શરીરોથી તેમણે તે દેવું
વાળવું જોઈએ. તેઓની પ્રીતિ, ઉત્કંઠા અને ભક્તિભાવ શ્રીકૃષ્ણ અને તેના
મિત્રો અર્જુનમાં હતા; પણ તેઓનું શારીરિક જીવન, સામર્થ્ય, યુદ્ધ કળામાં
કુશળપણું નાયક તરીકેનું તેમનું જોમ આ સર્વ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા જેની સાથે
તેઓ વધારાગર રહેવાને બંધાયેલાં હતા તેનાં ગુણોનાં કારણે જ
માંડવું ત્યારે તે વ્યાજબી અથવા ગેરવ્યાજબી રીતે થાય છે કે નહિ તે
વિચારવાનું કામ તેમનું નહોતું. તેમને તો જ્યાં કર્મ નિર્માણ કર્યા હતા તે
તરફથી લડવાનું હતું. જે શ્રીકૃષ્ણને તેઓ અંતરથી આહતા હતા. તેની
સામે ઉપરથી લડવાને તૈયાર હતા. એવી આશાથી કે યુદ્ધમાં લડતાં મરતી
વખતે ભગવાનનું દર્શન સ્મરણ થઈ ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય.

કુંતીએ કર્ણને પાંડવ પક્ષમાં જવા કરેલી માગણી.

શ્રીકૃષ્ણના ગયા પછી કુંતીને વિચાર થયો કે કર્ણ પાંડવોનું બૂંકું
કર્યા વિના રહેશે નહિ, માટે તેને પાંડવોના પક્ષમાં ખેંચવાની હું ગોઠવણ કરું.
કર્ણ પણ મારી કુંવારી અવસ્થાનો પુત્ર છે એટલે માફ કરેલું કેમ નહિ
માને ! માનશેજ. એમ માની કર્ણની પાસે ગયાં. કુંતીને જોઈ પ્રણામ કરી
કર્ણે પૂછ્યું કે તમે અહિ શામાટે આવ્યાં છો ! તે કહો હું તમારું શું કામ
કરી આપુ. પુત્ર ! તું રાષ્ટ્રાતથા અધિરથનો પુત્ર નહિ પણ મારોજ પુત્ર છો. હું મારા
પિતાને ઘેર કુંવારી હતી ત્યારે દુર્વાસા મુનિએ મને ગમે તે દેવનું આ વાહન
કરવાનો મંત્ર શીખવ્યો હતો અને તે દેવથી તને પુત્રોત્પત્તિ થશે એવું કહ્યું હતું.
નાદનીથી મેં ખોટું માની સૂર્યનું તેમંત્રથી આવાહન કર્યું એટલે સૂર્યનારાયણથી
તું મારા ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે. તું તારા સાચા ભાઈઓને મોહથી નહિ
જાણી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની સેવા કરે છે એ તને ધટવું નથી. પુત્ર ! માતાજીને
રાજી કરવી એજ પુત્રનો ધર્મ છે. પાંડવોએ મેળવેલી લક્ષ્મીને ધૃતરાષ્ટ્રના
પુત્રો પાસેથી ખેંચી લઈ તું ભોગવ. કર્ણ તથા અર્જુનના સંપત્તિ જોઈ
ક્રોધ નહિ નમી દીએ ? જેવા શ્રીકૃષ્ણ અને જીવશમ ગણાય છે તેવાજ

તમે ગણુઓ એ પ્રમાણે કુંતી બોલતાં હતાં તે વેળા સૂર્ય આકાશ વાણીથી કુંતીને ટેકા આપતાં. કહ્યું કે “ કુંતી સત્ય વાચ્ય કહે છે. માટે હે કર્ણ, તું તારી માતાં વચન પાળ. હે મનુષ્યમાં સિંહરૂપ કર્ણ, તેના કહેવા પ્રમાણે કરવાથી તારૂં શ્રેય થશે.” પણ સત્ય ધૈર્યવાન કર્ણ સત્યથી ચક્ષાચમાન નહિ થઈ કહેવા લાગ્યો કે “ હું મારા મિત્રને આપત્તિને વખતે તજીશ નહિ. કૈરવોની પાછળ વર્તનારાઓને માટે તેમને બદલે વાંગી આપવાને આ વખત આવેલો છે; માટે પ્રાણની પણ રક્ષા ન કરતાં હું મારો પક્ષ છોડીશ નહિ. સારી રીતે પોષણ કરાયેલા પુરૂષો બ્યારે પોતાનું પોષણ કરનારનું કામ કરી બદલે વાળવાનો સમય નજીક આવે ત્યારે પ્રત્યુપકાર કરવાને બદલે પાપિષ્ઠ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો તેનું ઉલટું બુરું કરી ઉભા રહે છે. પણ તે પાપ બુદ્ધિવાળા, નિમકહરામ અને વૃથા અન્ન ખાઈ જનાર પુરૂષોના આ લોક તથા પરલોક બેઉ બગડે છે. પોતાના ધણીની ભક્તિવાળા કર્ણે વળી પણ કહ્યું કે હે મા હું તમારા કલ્યા પ્રમાણે ચાલું તો ધર્મનો નાશ થાય, તમે મને નાખી દઈ માંડે એવું ભૂંડું કર્યું છે કે જેથી મારાં માહાત્મનો નાશ થયો છે. હું ક્ષત્રિય જાતની માતાના ઉદરથી જન્મી ક્ષત્રિય જાતિના સંસ્કારોને પ્રાપ્ત ન થયો એ સમાન બીજું શું ભૂંડું કહેવાય ? તમે માએ કરવું જોઈએ એવું માંડે કાંઈ પણ હિત કર્યું નથી, પણ આજ કેવળ પોતાના સ્વાર્થને વાસ્તેજ મને સમજાવવા આવ્યાં છો. હું કે જે પાંડવોનો ભાઈ છતાં નથીજ એમ જણાયું છે તે આજ યુદ્ધનો સમય પ્રાપ્ત થતાં ભાઈપણાથી પ્રસિદ્ધ થાઉં અને પાંડવોને મળું તો ક્ષત્રિયો મને શું કહે, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જેણે મારા આખા કુળનું પોષણ કર્યું અને જેઓ મારા બળથીજ શત્રુઓને હરાવવાની લાંબા કાળથી આશા ધારી બેઠા છે, એઓનો આ સમયમાં મારાથી ત્યાગ કેમ કરી શકાય ? તો પણ તમારા આ પરિશ્રમને વૃથા નહિ કરવા કહું છું કે યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુલ, અને સહદેવ કે જેઓ મારા વડીયા નથી, તેઓનો વધ હું કરીશ નહિ. અર્જુન તો મારો વડીલો છે માટે તેને તો અવશ્ય મારીશ. અર્જુન મરશે તો પણ તમારા પાંચના પાંચ પુત્રો રહેશે અને હું મરીશ તો પણ તમારા પાંચના પાંચ પુત્રો રહેશે. કર્ણનાં વચનથી ધુનવા લાગેલાં કુંતીએ કર્ણનું દુષ્પ્રધાયક આલિંગન કરીને કહ્યું કે ક્ષત્રિયોનો ક્ષય થવાનુંજ ભવિષ્ય જણાય છે.

યુદ્ધનો ઉદ્દોગ.

શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુરમાંથી ઉપપ્લવ્ય બ્યાં પાંડવો રહેતા હતા ત્યાં આવી પાંડવોને કહ્યું કે દુષ્ટ દુર્યોધનને મેં, દ્રોણ, ભીષ્મે, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારીએ એક સંપકરવાને બાણું સમજાવ્યો તો પણ તે અભ્ય-

ગીઓ સમજ્યો નહિ. સંધ્યા રાત્રીઓની સમક્ષ મેં દુર્યોધનના અપરંપર પણ સાખીત કર્યો, અને ધૃતરાષ્ટ્રને પણ તેનીજ કસુર દેખાવી તથા કેટલાક ચંમકારો પણ દેખાડી છેલ્લીવારે કર્યુંને ફાડવાની ગોઠવણ કરતાં પણ ક્રોધ રીતે બંધ બેઠું નહિ. માટે એ દુષ્ટને હવે લગાધથી ભરકર શિક્ષા કરવી એમ મને, યોગ્ય લાગે છે. એ દુષ્ટે યુદ્ધને માટે કુરક્ષેત્રમાં જઈ ચૂક્યા છે. શ્રીકૃષ્ણની તથા સભાસદોની સલાહથી યુધિષ્ઠિરે યુદ્ધની તૈયારી કરવા હુકમ આપ્યો કે એકલોચા શત્રુધારી સુભટો સાથે વિચાર કરી ફરી પણ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે નરેન્દ્ર ? ઠરાવેલાં ચૌદ વર્ષ વીત્યા છતાં પણ હવે ચુપ બેઠા રહેશો તો કપટી દુર્યોધન ઘણા દીવસ ભોગવેલી રાજ્ય સમૃદ્ધિને સહેલાઈથી કેમજ મુકી શકશે ? શત્રુએ અન્યાયથી દબાવેલી પોતાની સમૃદ્ધિને પાછી પોતાના કળજમાં લેવા વિલંબ ન કરવો, એ મારો મત છે. પછી પાંડવોએ દ્રુપદ, વિરાટ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી, સાત્યકિ, એ-કિતાન અને ભીમ એ દરેકને એક એક અક્ષોહિણીના નાયક બનાવ્યા અને સર્વ સેનાનો અધિપતિ કાણ થાય તે વિષે પૂછવા માંડ્યું. સૌ રાજ-ઓએ તેમના મત વારા ફરતી કહી બતાવ્યા અને છેવટે શ્રીકૃષ્ણ કહે તેનેજ સેનાધિપતિ બનાવવો એમ નક્કી થયું શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે “યત્ર-વેદિ-માંથી ઉત્પન્ન થએલો એવો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેને માટે આકાશ વાણી થઈ હતી કે તે દ્રોણનો મારનાર થશે તે આપણી સેનાનો અધિપતિ થાઓ એ નક્કી કરી પાંડવોનું સૈન્ય આગળ ચાલ્યું અને કુરક્ષેત્રમાં આવી ફેરવોની સામે હિરણ્યવતી નદીને કિનારે પોતાનો પડાવ નાંખ્યો.

ઉત્તરા તથા અભિમન્યુનું રણમાં મળવું.

ઉત્તરાને અભિમન્યુ સાથે પરણવાની વાત આગળ આવી ગઈ છે પણ તે વખતે ઉત્તરા સાસરે ગઈ નોહોતી તેટલામાં યુદ્ધ થયું ને અભિ-મન્યુને રણમાં જવું થશે એમ ધારી દ્રૌપદીએ યુધિષ્ઠિરને કહી અભિમ-ન્યુને જાણ ન થાય તેવી રીતે ઉત્તરાને આણું મોકલ્યું. અભિમન્યુ રણની વાટમાં હતો એટલામાં ઉત્તરા તેને સામી મળી. પછો એ જાણ તથા મળ્યાં. (અહિં એને ગર્ભ રહ્યો) પછી અભિમન્યુએ સજ્જ થઈ રણમાં જવાને ઉત્તરાને જણાવ્યું. એ વેળા ઉત્તરાએ તેનો છોડા જાલી અત્યંત પ્રેમનાં વચનો કહ્યાં પણ પછી અભિમન્યુએ કહ્યું કે સુદરી ! તારા શરી-રમાંથી રૂપ અને યૌવનમદ છલકાઈ જતાં આડી આંખે તું પ્રેમનાં કટાક્ષ મારે છે એથી તથા નાનાપ્રદારનાં વિલાસથી તે મારું મન રંજન કરી આઠે પહાર આનંદમાં પવિત્ર પ્રેમની ગાંઠ બેડી અપૂર્વ સુખ ભોગ-વ્યું પણ ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં જવા નિશ્ચયો તેણે પાણું ફરાવજ નહિ અને તમે

દેવતાથી થઈ મને પ્રેમથી અટકાવો છો એ હીક નહીં માટે મને રળ આપો. પછી ઉત્તરાએ કહ્યું કે એમજ છે. ત્યારે બંને ખુશીથી પધારે અને યશ મેળવી ખાંછા બહેલા પધારજે, એમ કહી તે લક્ષ્મી તથા પાર્વતીને કહેવા લાગી કે “અહો ! સર્વદા અખંડ સૌભાગ્યવાળાં માતૃશ્રીઓ, આશ્રમ પ્રાણપતીનું દીર્ઘાયુ કરજો. અહો ! દયાળું અને ઉદાર અંતઃકરણવાળા, કૃપાસિંધુ દેવાસવાસી જગત્ પિતા મહાદેવજી ! મારાં પ્રાણનાથનું ક્ષેમે કરી મુખારવિંદ જોઈશ ત્યારે સવાલક્ષ મહારૂદ્ર કરાવીશ. આમ પ્રાર્થના કરી બંને ત્યાંથી જુદાં પડ્યાં અને અભિમન્યુ રણસંગ્રામમાં ગયો.

યુદ્ધની પહેલાંના કેટલાએક બનાવો.

થોડા દિવસ પછી બંને પક્ષનાં સૈન્ય સંપૂર્ણ એકઠા થયા પછી દીક્ષીથી અમ્મી ખુણામાં ૪૦—૫૦ ગાઉ દૂર કુરુક્ષેત્ર (પાણીપતના મેદાનમાં) આવ્યાં. કૌરવ સૈન્યમાં અગ્રીયા અશ્વૌહિણી એકઠી થયા પછી લીજમે પ્રતિગા કરી કે જેટલો સંબંધ મારે કૌરવો સાથે છે તેટલોજ પાંડવો સાથે પણ છે. પણ જ્યાં સૂધી હું આ સૈન્યમાં છું ત્યાં સુધી અંતઃકરણના ઉત્સાહથી શ્રમ લેઈ યુદ્ધ કરીશ. કર્ણ મારી બરોબરી કરવા આવે છે તો જ્યાં સૂધી તે યુદ્ધમાંથી દૂર નહિ રહે ત્યાં સૂધી હું યુદ્ધ નહિ કરું. કર્ણે પ્રતિગા કરી કે જ્યાં સૂધી લીજમ યુદ્ધમાં હશે ત્યાં સૂધી હું યુદ્ધમાં સાથે નહિ રહું. પછી દુર્યોધન લીજમને સેનાપતિ કરી રથાખ્યા અને સૌ તેની આગા પ્રમાણે વર્તતા થયા. પાંડવોએ સાત અશ્વૌહિણી સૈન્યમાં શ્રીહથિકેશ ભગવાનના કહેવાં પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન (દ્રૌપદીના ભાઈ) ને સેનાપતિ કર્યો અને સૈન્યને વજ્ર વ્યૂહમાં ગોઠવી લીજમે અગ્રણી કરી રાખ્યો. યુદ્ધને શરૂ તોમરો, ભાથાઓ, ધનુષો, ખડ્ગો, ગદાઓ, ભોગળો, સાંગો, લાકડીઓ તથા ખીજ અનેક પ્રકારનાં આયુધો ગોઠવાયાં અને સૈન્યની બંનેઓએ સર્વે ગોઠવણ કરી.

અધરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે વ્યાસજીએ આવીને તેને યુદ્ધ જોવા માટે દિવ્યદક્ષિ આપવાનું કહ્યું. પણ ધૃતરાષ્ટ્રે તે વિનાશ જોવાનું ઇછયું નહિ તેથી વ્યાસજીએ સંજયને દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાં જે વડે તે ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે યુદ્ધનું વર્ણન કરે તથા દિવસે અને રાત્રિએ જે બંને અથવા મનમાં જે કંઈ ચિતવન કરે તે પણ વર્ણવી શકે. મહાત્મા વ્યાસે કહ્યું કે યુદ્ધનું પરિણામ, જય, તો જે તરફ ધર્મ હશે તે બાજુનોજ થશે. ખરેખર, અધર્મીનો જો કે પહેલો જય થાય, એટલે કે પાંડવોની ઉપર કૌરવોએ પ્રથમ જય મેળવ્યો, તો પણ છેવટે સત્ય તથા ધર્મને માર્ગે આલનારાનો જય થાય છે. પાંડવો પાસે કૌરવો કરતાં ઘણું ઓછું સૈન્ય હતું. તો પણ તેમનો જય અખિત થવાનો હતો; કારણ કે અગાઉ બ્રહ્માએ. ઇતર સંગ્રામમાં તેમ કહ્યું હતું અને

તે વચનો આ વખતે જ્યારે સૈન્ય વ્યૂહમાં ગોઠવાવું હતું ત્યારે અર્જુને કહ્યું:-
 “યુદ્ધમાં જય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો સત્યતા, અકૂરતા, ધર્મ તથા
 ઉદ્યોગ કરીને જોવો જય મેળવે છે તેવો બળ તથા પ્રક્રમથી મેળવી શકતા
 નથી; માટે ધર્મ તથા અધર્મનો વિચાર કરી અને ઉત્તમ લોભ રાખીને
 અને ઉદ્યમ કરીને અહંકાર રહિત થઇને યુદ્ધ કરો; કારણ કે જે પક્ષમાં
 ધર્મ હોય તેને પક્ષના જય થાય.” અને નારદજીએ પણ કહેલ છે કે
 “જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં જય હોય છે.” પછી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જમ
 આપનારી એવી દુર્ગાદેવીની સ્તુતિ કરવાનું કહ્યું. તેણે ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરનારી
 અને દુઃખોનું નિવારણ કરનારી દુર્ગા દેવીનું સ્મરણ કર્યું એટલે દેવીએ તેને
 પ્રત્યક્ષ દર્શન દઇ વચન આપ્યું કે “તું શત્રુને જીતીશ.” પછી અર્જુન,
 પોતાના સારથિ શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુદ્ધમાં જવા આગળ ચાલવા તૈયારી કરી.

લગાઇની સઘળી તજવીજ થઈ રહ્યા પછી ભીષ્મક રાજાનો પુત્ર
 ડ્રુપદી એક અશ્વૌહિણી સેના સહિત પાંડવો પાસે આવી બગાઇથી અર્જુનને
 કહેવા લાગ્યો કે જો તમે શત્રુઓથી ભય પામતા હોતો હું તમારી સહાય-
 તામાં રહેવા તૈયાર છું. દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, ભીષ્મ અને કર્ણ એઓમાંથી જે
 મારા ભાગમાં આવે તેને હું મારી નાખવા સમર્થ છું. આ સાંભળી અર્જુને
 કહ્યું કે પાંડુનો પુત્ર, શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાવાળો દ્રોણનો શિષ્ય અને ગાંડીવ
 ધનુષને ધરનાર આ અર્જુન “હું ખીઉં છું” એમ તો કેમજ બોલે! મેં
 ઘણે ઘણે ઠેકાણે યુદ્ધ કરેલાં છે તે વખતે મારી સહાયતામાં કોણ હતું!
 માટે મારે તમારી સહાયતાની જરૂર નથી. વાસ્તે તમારે જવું હોય તો
 જાઓ અંગર દુર્યોધનના પક્ષમાં મળવું હોય તો ભલે મળો.

દુર્યોધનની સેનામાં જઇ ડ્રુપદીએ જેમ અર્જુનને કહ્યું હતું તેમજ
 કહ્યું. વીરપણાનું અભિમાન ધરાવનારા દુર્યોધને પણ અર્જુનના જોવાજ
 જવાજ આપ્યો હતો તેથી ડ્રુપદી પાછો વળી સેના સહિત પોતાના નગરમાં
 લગાઇ વખતે બેસી રહ્યા હતા.

યુદ્ધના નિયમો.

બન્ને પક્ષનું સૈન્ય સંપૂર્ણ એકઠું થયા પછી બન્નેએ મળી યુદ્ધના કાયદા
 ઘડ્યા અને ઠરાવ કર્યો કે યુદ્ધમાં ફડ કપટ કરવું નહિ. યુદ્ધ પૂરું થાય કે
 કોઇએ કોઇના ઉપર વેર રાખવું નહિ અને એક સૈન્યના ચોક્કાએ બીજા
 સૈન્યમાં સુખેથી જ આવ કરે, જેઓ યુદ્ધ જોવાને આવ્યા હોય, જેઓ
 નાસતા હોય તથા જેઓ શસ્ત્ર મૂકી દેતા હોય તેઓ અને વાદ્ય વગાડનારા,
 રથ હાંકનારા, ખાતમીદાર, દૂત, સેવક, હુદાર, ખોદનાર, ઇત્યાદિ કામ કરનારા

ઉપર શસ્ત્ર ધાત કરવો નહિ. રથીએ રથી સાથે, સવારે સવાર સાથે અને પદ્ધતિએ પદ્ધતિ સાથે. યુદ્ધ કરવું. જ્યારે યોદ્ધાઓ પરસ્પર નિંદતા હોય અથવા ભાંડતા હોય તો તેમાંથી કોઈએ અથવા ત્રીજાએ શસ્ત્ર ઉચ્છેદન ધાત ન કરવો. આમળથી જણાવ્યા વિના કોઈએ કોઈની ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવું નહિ. એ જણ યુદ્ધ કરે તેમાં ત્રીજાએ વચમાં પડવું નહિ.”

યુયુત્સુનું કૈરવ પક્ષમાંથી પાંડવ પક્ષમાં જવું.

સૈન્યોની સંખ્યા ગોઠવણ થયા પછી યુધિષ્ઠિર અને સૈન્યના મધ્યમાં ઉભા રહી ઉચ્ચ સ્વસ્થી બોલ્યા કે જે કોઈ અમારા પક્ષમાં આવવા રાજી હોય તેની હું સહાયતા માગું છું; યુધિષ્ઠિરને એ પ્રમાણે બોલતા સાંભળી યુયુત્સુ (ધૃતરાષ્ટ્રથી તેણે રાખેલી વાણીયાણીમાં ઘયેલો પુત્ર) કૈરવોના સૈન્યમાંથી બહાર નિકળી બોલ્યો કે મહારાજ! જે મને તમારા પક્ષમાં લેો તો હું તમારે વાસ્તે કૈરવોની સાથે યુદ્ધ કરીશ. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે આવો! આવો! આપણે સંખ્યા મળી તમારા મૂર્ખ ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કરીશું. હવે ધૃતરાષ્ટ્રના પિંડ અને વંશનો આધાર તમારા ઉપરજ રહેશે એ નિશ્ચય છે. એ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી યુયુત્સુ કૈરવોને છોડી દઈ દુદુભિ વગડવી પાંડવોની પક્ષમાં ગયો.

આ વખતે ભીષ્મે સંખ્યા યોદ્ધાઓ સાંભળે તેમ કહ્યું કે ક્ષત્રિય જાતનો પુરૂષ ધરમાં માંદો પડીને મરે એ અધર્મ છે. હવે તમે સૌ તમારી જાતને છાજવું કામ કરજો. તમારે વાસ્તે આ યુદ્ધ રૂપી સ્વર્ગનું દ્વાર ખુલ્લું છે, ભીષ્મનાં વચનથી ઉત્સાહ પામેલા સર્વે ક્ષત્રિયો રણભૂમિમાં પોતાનાં વિધવિધ પરાક્રમ દેખાડવા આગળ વધવા લાગ્યા.

ઉદ્યોગ પર્વ સમાપ્ત.

ભીષ્મ પર્વ ૬ કું.

યુદ્ધની સરખાત—અર્જુનને થયેલો વ્યામોહ.

અર્જુન રથ ઉપર ચડ્યા અને બેઠ સૈન્યોની વચ્ચેમાં જ્યારે હાથીકેશ ભગવાને લડાઇ શરૂ થયા પહેલાં અર્જુનનો રથ લાવી ઉભો રાખ્યો ત્યારે અર્જુનનું 'સિંહસરખું' હૃદય કૌરવ સૈન્યને નિહાળી કંપવા લાગ્યું અને પોતાના રથના મધ્ય ભાગમાં તે બેઠ પામતો શાંત થઇ બેઠો. બ્હીકથી, દુશ્મનોને બુદ્ધિમાં ગોઠવાયલું જોવાથી, મરણના ભયથી અથવા યુદ્ધનાદથી તેનું પરાક્રમી હૃદય ગ્લાનિ પામ્યું નહોતું, પણ પોતાના સગાં સંબંધીઓ, મિત્રા બાળપણના સાથીઓ અને મોટી ઉમરના વડીલોનો યુદ્ધમાં નાશ થવાનો હતો તેને માટે તેનાં રવાડાં ઉભાં થયાં હતાં; કારણ કે ભીષ્મ તેને પિતા કરતાં પણ વધારે હતા અને દ્રોણ ગુરુ હતા તેથી તેને વધારે પ્રિય હતા. તે વીર પુરુષનું વજ્ર સરખું હૃદય ખેદથી શદ્ધવા લાગ્યું. "હાલથી નહિ" એમ કહીને ધનુષનો ત્યાગ કર્યો, અને પ્રેમતા થોડીથી મનિષ્ય થઇ પડ્યા. પછી તેને સાવધ કરી ઉશ્કેરવાને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, મોતના પ્રીતિ રાખનારાઓને આત્મંત બોધરૂપ મધુર અને મુલ્ય આપત્તી રૂપ સંવાદ દેવી સંવાદ કર્યો, જે સંવાદ આંત્ર્ય હનર વરસ પૂર્વે થયો હતો અને જે

સાર પછીથી ઉત્તરોત્તર ગાવામાં આવે એવા જ્ઞાનમોક્ષથી જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી તો હૃદયળી છે. આમ ગીતા જ્ઞાન સમગ્રવ્યું કે અર્જુન તું મોહને વશ કેમ થયો? તું મારશે તો જ શું તે મરશે, આક્રી તે શું ચિરંજીવી રહેવાના છે? તું તો નિમિત્ત માત્ર છો, કર્તા હર્તા તો હું છું. ઉત્પતિ, સ્થિતિ, પ્રલય મારા વડે જ થાય છે, તું મિથ્યાભિમાન શું કરવા ધરાવે છે? તું તારા ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે વર્ત, યુદ્ધ નહિ કરવાઈ. લોકો તને હસશે, ઉઠ. ધનુષં બાણ. ધરીને યુદ્ધ કર. એ પ્રમાણે જ્ઞાનનો મહાન ઉપદેશ કરવા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સ્વરૂપમાં ચૈદ્યલોક દેખાડી અર્જુનને સાવધ કર્યો. (આ કથા આજ પર્વના પચ્ચીશમા અધ્યાયથી બેતાલીશમા અધ્યાય પર્વત અઢાર અધ્યાયમાં સમાપ્તવામાં આવી છે. જેના સાતસો શ્લોકમાં ૧ ધૃતરાષ્ટ્રનો ૪૨ સંજયના ૮૪ અર્જુનના અને ૫૭૪ શ્રીકૃષ્ણના કહેલા છે. એ ગીતાના અઢાર અધ્યાયની હુંક કથામાં પ્રસંગે પ્રસંગે અનેક વિષયો સંક્ષેપથી સૂચવેલા છે તો પણ તેનો મુખ્ય વિષય જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય છે. આ ગ્રંથ ભણવાને મોક્ષની ધમ્મજાવાળા પુરૂષો અધિકારી છે, અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થવી એજ તે શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. એમાં સમાએલા વિષયોનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના અઢારે અધ્યાય.

પ્રથમ અધ્યાયમાં, યુદ્ધ કરવા ઉમેલા આતતાયી જેવા બંધુ વર્ગને જોઈને, જે કે આતતાયીને મારવામાં દોષ નથી, તો પણ દયા ઉત્પન્ન થવાથી. " તેને મારીને રાજ્ય મેળવવામાં સુખ નથી. થવાનું ઉલટું દુઃખ થશે, " એમ માની અર્જુન શોક સંતાપ યુક્ત થઈ શસ્ત્ર ભૂંડી રથમાં બેસી રહેલ છે.

બીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનું કારણ પૂછ્યું, તો તેના ઉત્તરમાં અર્જુન પોતાના શોકનું કારણ બતાવી, તે યાગવા માટે શ્રીકૃષ્ણની શરણે તેને શ્રીકૃષ્ણે આત્મા નિત્ય છે ને તેના દેહ નાશવંત છે, એમ વિસ્તારથી સાંખ્ય રીતે સમજાવી, સકામ કર્મની નિગેધ અને નિષ્કામ કર્મની સ્તુતિ કરી, પતંજલિ મુનિપ્રણીત યોગ શાસ્ત્રમાં કહેલ જ્ઞાનીની સ્થિતિ, ને તે પ્રમાણે વર્તનારને મક્ષ કહેલ છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાને દ્રિયને નિયમમાં રાખી કર્મોદયથી વ્યવહારિક કર્મ તથા વિરાટ સ્વરૂપ અને તેના અંગભૂત પંચ મહાભૂતની ઉપાસના રૂપ નિત્ય ચત્ર કર્મ આચરવા, તેમાં જનકાદિ રાજા તથા પોતાનું દક્ષીત અને નહિ આચરવાથી થતિ હાની તથા પાપ કહીને, આત્મા, બુદ્ધિથી પણ પર છે એમ સમજાવી, જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનારા કામ રૂપ શત્રુને જીતવા કહેલ છે.

ચોથા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે ગુણકર્મથી જાતિ, યજ્ઞતાપ્રકાર, સર્વ કર્મ બ્રહ્મને અર્પણ કરી અસંગ રહેવાની સૂચના, જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, તે મેળવવાનો ઉપાય તથા તે જાણવાથી જીવ બ્રહ્મનું એક, અને સંશયવાળાં મનુષ્યના આ લોક તથા પરલોક બંને બગડે છે, માટે હૃદયમાં રહેલ સંશયને જ્ઞાન રૂપ ખડ્ગથી છેદી, નિશ્ચય બુદ્ધિ કરીને, અસંગ રહી સર્વ વ્યાવહારિક કર્મ આચરવા કહેલ છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે આસક્તિરહિત થઈ કર્મ આચરવા, પ્રાણી માનવમાં સમભાવ રાખવા, તે સર્વના હિતમાં તત્પર રહેવા તથા કામ ક્રોધના વેગથી રહિત થવા ઉપદેશ આપ્યો છે. અને એ પ્રમાણે આચરનાર પુરૂષ સર્વ જૂત પ્રાણીમાં રહેલ પરમાત્માને જોઈને, પોતે તે રૂપ જ થાય છે, એમ કહેલું છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિયાદિને વશ કરી આત્મા પોતે જ પોતાનું હિત કરનાર થાય છે તથા તેને વશ ન કરવાથી પોતે જ પોતાનું અહિત કરનાર થાય છે, માટે ઇન્દ્રિયાદિને વશ કરી આહાર વિહાર વિગેરે નિયમમાં રાખી સમાધિ કરવાની રીતિ, સમાધિમાં અમુલ્ય બ્રહ્મસુખનો અનુભવ, સર્વ પ્રાણીને પોતા સમાન ગણવા, સર્વને પોતાના આત્મામાં ને પોતાના આત્માને સર્વમાં જોવા, એમ જોનારને બ્રહ્મનું સાક્ષાત્કાર અને કદિ યોગથી બ્રહ્મ થાય તો તેને જન્મંતરમાં સિદ્ધ કહેલ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, જડ ચૈતન્યનો વિવેક પરમાત્માથી જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, તેની સર્વ વ્યાપકતા, સત્ત્વ રજ અને તમો ગુણથી જગતનો મોહ, માયાનું અનિર્વચનીયપણું, ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા, અવ્યક્ત પરમાત્માને આકારવાન માનવાનું અજ્ઞાન, આત્મ સ્વરૂપને માયાનું આચ્છાદન અને આત્માનું સર્વરૂપણું કહેલ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં, ઝોંકારનું મહાત્મ્ય, આત્મસ્વરૂપને પામનારની પુનર્જન્મ નિવૃત્તિ, શુદ્ધ કૃષ્ણ ગતિ, તથા એને જાણનાર યોગીને મોહ પામ્યા વગર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા, આત્માની વ્યાપકતા, માયાના યોગથી એક કલ્પમાં જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને બીજામાં નાશ, ઇશ્વરને તેનું પરમાત્મા સ્વરૂપ ન જાણીને જે મનુષ્યો આકારવાળા માને છે, તેને આસુરી જન કહી તેની નિંદા અને ઇશ્વરના પરમાત્મ સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારને દૈવી-જન કહી તેની સ્તુતિ, ઇશ્વરનું સર્વ શક્તિમાન પણું, તેનું સર્વ જૂત પ્રાણીમાં સમાન પણું અને તેને તત્વથી જાણનાર કદિ નીચ હોય તો પણ તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

દસમા અધ્યાયમાં જગત બધું ઇશ્વર રૂપ જ છે, તેમાં જે જે વિશેષ

પદ્મથી છે, તેનું ધ્વજર રૂપે નિરૂપણ, અને અંતમાં પરમાત્મા પોતાના એક અંશથીજ સર્વ જગત્ વ્યાપી રહ્યા છે એમ કહેલું છે.

અગિયારમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને શાનદારા વિરાટ સ્વરૂપ વિષ્ણુનું દર્શન કરાવ્યું અને તેની અર્જુનને સર્વ ભાવથી સ્તુતી કરી છે.

બારમા અધ્યાયમાં નિર્ણય બ્રહ્મ જાણવાને જે અંશંકત છે, તેને વિશ્વરૂપ ભગવાનની ભક્તિનું સરલપણું અને ભક્તનાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

તેરમા અધ્યાયમાં, જે કાંઈ વિકાર પામનાર વસ્તુ તે ક્ષેત્ર અથવા પ્રકૃતિ તથા તેને જાણનાર ક્ષેત્રજ્ઞ અથવા પુરૂષ, એ બંનેનું “ પ્રકૃતિ વિકારીને પુરૂષ અસંગ ” એ પ્રકારનું વિવેચન, અને તે જાણનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં સાત્વ, રજઃ, અને તમોગુણનું વિવેચન, પ્રત્યેક ગુણવાળાની ગતિ, ગુણોથીજ પ્રવૃત્તિ, આત્મા એ ત્રણથી પર છે, અને તેને જાણનારને મોક્ષ કહેલ છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં, સંસારરૂપ વૃક્ષનું વર્ણન, તેમાં અસંગ રહેનાર શાનિયોને પરસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, તે સ્વરૂપનું વર્ણન, તેનું પોતાના આત્મામાં જોવું, ધ્વજરની સર્વ વ્યાપકતા, માયા રહિત પરમાત્મા સ્વરૂપ પુરૂષોત્તમનું વર્ણન અને તેને જાણનારને પરમ ભક્ત કહેલ છે.

સોળમા અધ્યાયમાં દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિ, દૈવીથી મોક્ષ અને આસુરીથી બંધન, દંભ આચરનાર આસુર * જનને અંધમ ગતિ અને વેદશાસ્ત્રની વિધિ છોડી ઇચ્છા પ્રમાણે આચરનારને મોક્ષની * અપ્રાપ્તિ, માટે વેદશાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણી તેમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે આચરવા કહેલ છે.

સત્તરમા અધ્યાયમાં સાત્વિક, રજઃસ તથા તામસ, એ ત્રણ પ્રકારનાં મનુષ્ય, તેમનાં આચરણ, દંભવ્રત કરનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના અધ્ધાર તેમાં એકું ખાનારની નિંદા ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ, તપ તથા દાનનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ અને “ ઓં તત્સત્ ” પદની યોજના કહેલ છે.

અઠારમા અધ્યાયમાં ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ, આત્માનું અકર્તાપણું, ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન, તેમાં વ્યાપક પરમાત્માને એકજ ઠેકાણે માનવારૂપ જ્ઞાનની નિંદા, ત્રણ પ્રકારની યુદ્ધિ, તેમાં અધર્મને ધર્મ માનનાર યુદ્ધિની નિંદા, ત્રણ પ્રકારની ધૃતિ, ત્રણ પ્રકારનું સુખ, ચારે વર્ણનાં સ્વાભાવિક કર્મ યોગીનાં લક્ષણ, તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ, શ્વાત્માનું અસ્વતંત્રપણું, માટે સર્વ ભાવે ધ્વજરને શરણ થવા આગ્રા, જ્ઞાનનું રહસ્યપણું, તે અધિકારીનેજ કહેવા યોગ્ય, અર્જુનના મોહની નિવૃત્તિ, તેને થયેલો નિશ્ચય અને સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવેલ પોતાનો મત કહેલ છે.

આ સર્વ સાંભળવાથી અર્જુનનો આમોહ નિવૃત્ત થયો અને તે યુદ્ધ કરવાને ઉત્સાહ પૂર્વક તૈયાર થયો.

ચોદ્વાઓના બળની ગણના.

આ તરફ દુર્યોધને પિતામહને કહ્યું કે આપ તથા દ્રોણાચાર્ય મારા પક્ષમાં છો, તેથી હું શત્રુઓથી ખીતોજ નથી. શ્રીકૃષ્ણે આપણી સભામાં આવી પોતાના શરીરમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ વિગેરે દેખાડવાનો ઢોંગ કર્યો તેથી કોઇએ ડરતું નહિં કારણ કે એવા કેટલા એક જાદુ સંબધી ખેલો તો અમોને પણ કરતાં આવડે છે; પણ હવે આપણી તથા શત્રુઓની સેનામાં અર્ધરથી, એકરથી, દ્વિરથી, મહારથી અને અતિરથી કોણ કોણ છે? એ આપના મુખથી અમે જાણવા ઇચ્છીએ છીએ. ભીષ્મ બોલ્યા કે આપણી સેનામાં તું દુઃશાસન વિગેરે તારા સઘળા ભાઈઓ, કંબોજનો સુદક્ષિણ, માહિષ્મતીનો નીલ, માલવાનાં બિંદુ તથા અનુબિંદ, ત્રિગર્તના મુશર્મા આદિ પાંચ ભાઈઓ, તારો પુત્ર લક્ષ્મણ, દુઃશાસનનો પુત્ર, હંડવાર, અયોધ્યાનો બૃહદ્બલ, તારો મામો શકુનિ, પૌરવરાજ, સત્યકીર્તિ, કર્ણનો પુત્ર વૃષસેન, જલસંધરાજ સત્યવાન અને શકુનિના ભાઈઓ અ્યલ તથા વૃષક; એટલા એકરથી છે. સિંધુ દેશનો જયદ્રથ દ્વિરથી છે, અર્લંબુપ નામનો રાક્ષસ અને કામરૂનો ભગદત્ત; એઓ મહારથી છે. કૃત્તવર્મા યાદવ. શલ્ય ભૂરિશ્રવા કૃપાચાર્ય અને બાલ્લીક એઓ અતિરથી છે. હું મારા વિષે કાંઈ બોલતો નથી. દ્રોણનો પુત્ર અશ્વત્થામા અર્જુનના જેવોજ અસ્ત્ર વિદ્યામાં પ્રવીણ છે. અને જો તે ઇચ્છે તો ત્રૈલોક્યને પણ ક્ષણ માત્રમાં ભસ્મ કરી શકે એવી શક્તિવાળો છે; પણ તે અતિરથી તો શું પણ મહારથીમાં પણ ગણતો નથી. કારણ કે તેને જીવવાની તૃષ્ણા બહુ છે. દ્રોણ એકલાજ હજારો અતિરથીઓના જેટલુંજ કામ કરી શકે એવા છે, તેની શક્તિનું પ્રમાણ મારાથી કહી શકાતુંજ નથી. તે યુદ્ધમાં એકલા હોય તો પણ સઘળાં જીતીને તોડી શકે એવા છે. પરંતુ હું ધાંરું છું કે તે અર્જુનને પુત્ર સમાન ગણે છે; તેથી તેને કદી પણ મારશે નહિ. કર્ણને હું અતિરથી, મહારથી, દ્વિરથી કે એકરથી પણ માનતો નથી. પરંતુ અર્ધરથી માતું છું. કારણ કે એ બખતર તથા કુંડલોથી રહિત થએલો છે અને પરશુરામના શાપથી શાપિત થયો છે, તેથી તે સમયસર સામર્થ્ય વગરનો થઇ જાય છે. એ જ્યારે અર્જુનના સપાટામાં આવશે ત્યારે જીવતો છૂટવાતોજ નથી. દ્રોણે પણ કહ્યું કે ભીષ્મ જે કહે છે તે ખરી વાત છે, કર્ણને આપણે પ્રત્યેક યુદ્ધમાં ફક્ત અભિમાન કરતોજ જોયેલો. કર્ણે ખીજાઈ કહ્યું કે દુર્યોધન! તું આ દુષ્ટ ભીષ્મનો ત્યાગજ કરી દે. અતિ વુદ્ધ થયા હોય તેઓની

બુદ્ધિ નહિ થઇ હોય છે. તેથી તેઓનું સાંભળવું નહિ જોઇએ. રથીઓ વિજેરની પરીક્ષા કરવી આં ! અને અલ્પ બુદ્ધિવાળો લીખે આં ? હું એક-લોજ પાંડવોની સેનાને મારી નાખત પણ તે લીખને સેનાપતિ કયાં એટલે મારો મનોરથ અટક્યો છે. લીખે કહ્યું હું વૃદ્ધ છતાં પણ તારાં લાડ ઉતારું. એમ છું. પણ પોતાનો વખાણ પોતાને કરવાં એ યોગ્ય નથી. પરંતુ બળતરને લીધે મારે કહેવું પડે છે કે કાશી રાજની કન્યાઓના સ્વયંવરમાં તારા જેવા તો હજારો ચોદાઓને મેં તોડી નાખ્યા છે.

દુર્યોધને કહ્યું પિતામહ ક્ષમા કરો. તમે અને કહ્યું બન્ને માં મોટું કામ કરશે એવી આશા રાખું છું. દુર્યોધનના ખોલવા ઉપરથી પોતાની અને કહ્યુંની વચ્ચે ચાલેલી તકરાર બંધ પાડી દુર્યોધનની માગણી મુજબ પાંડવોની સેનામાં અતિરથી વિજેરની ગણના કરાવતાં લીખે કહ્યું કે શુષિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો વિરાટનો પુત્ર દ્રુપદનો પુત્ર શિખંડી, ક્ષત્ર ધર્મા, ક્ષત્રદેવ, જયંત, અભિતૌજ, અજ, ભોજ, કેકય દેરાના પાંચ પુત્રો, ઉત્તમૌજ, યુધામન્યુ, કાશિક, નીલ, સૂર્યદત્ત, શંખ, મદિરાધ, ચિત્રાયુધ, ચંદિ-તાન, સત્યધૃતિ, વ્યાઘ્રદત્ત અને ચંદ્રસેન એટલા એકરથી છે. લીખ અટ-રથી છે, અને ગદાયુદ્ધમાં તેના જેવો જગતમાં બીજો કોઇ નથી. મારી તને ભલામણ છે કે તારે કોઇ પણ પાંડવની સાથે ભેટાભેટ થવું નહિ. કેમકે તેઓ ધણુ કાળના દાએલા છે તેથી તારા ઉપર તો તેઓ તૂટીવડ પડશે. વિરાટ રાજ, દ્રુપદ, શિશુપાળનો પુત્ર ધૃષ્ટકેતુ, વાહ્લેમી. અને રાજમાન એઓ મહારથી છે, અભિમન્યુ, સાત્યકિ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રુપદનો પુત્ર સત્યજિત, પાંડ્યરાજ, શ્રેણિમાન, વસુમાન, કુંતિભોજ, અને લીખનો પુત્ર ઘટોતકચ એઓ અતિરથી છે. સેનબિંદુ તથા કાશી રાજ પણ લી-ખના જેવાજ છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો પુત્ર ક્ષત્રધર્મા અર્ધરથી છે. પાંડવોની સેનામાં જેવો અર્જુન છે તેવો તો બીજો કોઇ પણ ચોદો આપણી સેનામાં કે તેઓની સેનામાં પણ નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેના જેવો ચોદો આખા જગતમાં પણ થયો નથી. છે નહિ અને થશે પણ નહિ. અર્જુનની પાસે શ્રીકૃષ્ણ સારથિ, ગાંડીવ ધનુષ, પવનવેગી દિવ્ય ઘોડાઓ અને ભાથાંઓ પણ અખુટ ખાણો વાળાં છે; બખતર પણ કોઇ શસ્ત્ર કે અસ્ત્રથી ભેદાય એવું નથી. અને પાશુપતાદિ અસ્ત્રો પણ અસાધારણ છે; માટે અર્જુન એકલો હોય તો પણ તારી સઘળી સેનાને મારી નાખવા સમર્થ છે. હું અને દ્રૌણ એ બન્ને તેની સામે લડી શકીએ તેમ છીએ, ત્રીજો કોઇ પણ તેની સામે ટકી શકે તેમ નથી. પરંતુ એ જીવાન છે અને અમે, બન્ને જૂદા છીએ. અભિમન્યુને અતિરથીઓમાં ગણ્યો છે, પણ એને અર્જુન

જેવો કહી શકાય, એમ છે. જ્યાં સુધી મારામાં શક્તિ હશે ત્યાં સુધી હું પાંડવોના સખળા યોદ્ધાઓ સાથે લડી તારી સેનાનું પાલન કરીશ. પરંતુ શિખંડી સામે કદી લડીશ નહિ. કેમકે એ પ્રથમ કન્યા અવતરીને પાછળથી પુરુષ થયો છે, માટે તેને જોવાથી તેનાં સ્ત્રીપણાનું સ્મરણ આવતાં મારા હૃદયચર્યવતતો ભંગ થાય. મને પક્ષની ગણના ભીષ્મે દુર્યોધનને સંભાળાવી એમ જાણ્યા પછી યુધિષ્ઠિરે પણ તેજ પ્રમાણે અર્જુનને પુછ્યું ને અર્જુનને પણ ઉપર મુજબ યુધિષ્ઠિરને કહી સંભળાવ્યું.

યુધિષ્ઠિરની મમગીની અને ભીષ્મનો આશીર્વાદ.

જ્યારે યુદ્ધને માટે બેઉ સેના ઉભી હતી ત્યારે મનુષ્યોમાં સિંહ સરખા યુધિષ્ઠિર કવચ તથા આયુધ છોડી દઇ, હાથ જોડી કૌરવદળના ધણુક વીરોની વચ્ચે થઇ ચાલ્યા તેથી વિસ્મય પામી અર્જુન રથમાંથી નીચે ઉતરી ભાઇઓ તથા કેશવ ભગવાન તથા બીજા રાજાઓ સહિત યુધિષ્ઠિરની પાછળ ચાલ્યા અને ચિંતાથી કહેવા લાગ્યા કે “ તમે ક્યાં જાઓ છો ? ” વાસુદેવ ભગવાને હાસ્યથી કહ્યું કે એનો અભિપ્રાય મેં જાણ્યો છે એમ કહી તે અભિપ્રાય તેમને તે ગભરાએલા સર્વ રાજાઓને સમજાવ્યો. તે બીજા છે અને શરણ થવાને આવે છે એમ શત્રુની સેનામાં મોટો હાહાકાર થવા લાગ્યો. પછી કૌરવોનું સૈન્ય ખોલતું રહી ગયું. તો પણ આયુધ વગરના યુધિષ્ઠિર શત્રુની સેનામાં થઇને ભીષ્મ પાસે આવ્યા ચરણારવિંદનો સ્પર્શ કરી કહેવા લાગ્યા કે હે દુર્ધર્ષ તમારી સાથે અમને યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે માટે આજ તથા આશીર્વાદ આપો. ભીષ્મે કહ્યું કે હું તમારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું; તમે યુદ્ધ કરી જ્ય પામે અને જે તમારે અભિલષિત હોય તે મારી પાસે વર માગો. હું અર્થે કરી પાંડવો સાથે બંધાઇ રહ્યો છું. યુદ્ધ વિના બીજું તમે શું ઇચ્છો છો ? પછી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “ યુદ્ધમાં તમને કાણ જીતશે ? ” ભીષ્મે કહ્યું કે “ જ્યાં સુધી હું સંત્રામમાં યુદ્ધ કરતો હોઉ ત્યાં સુધી મને કોઈ પણ પુરુષ જીતશે નહિ. ” ત્યારે યુધિષ્ઠિરે પુછ્યું કે “ તમારો વધ કેવી રીતે થશે. ” ભીષ્મે કહ્યું કે “ હાલ મારો મૃત્યુકાળ પણ આવ્યો નથી. ” માટે તે જાણવા તું શરીરથી આવજો. પછી યુધિષ્ઠિર આદિ સખળાએ દ્રોણને પ્રણામ કરી ભીષ્મની પાસે ક્યો હતો તેવોજ પ્રશ્ન ક્યો. જેના ઉત્તરમાં દ્રોણે કહ્યું કે જ્યારે હું કંઈ અપ્રિય સાંભળીશ; ત્યારે શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી યોગધ્યાનમાં લાગીશ ત્યારેજ મારો વધ થઇ શકશે. કૃપાચાર્ય તથા શલ્યમામાને મૃત્યા અને તેઓના આશીર્વાદ લઇ યુધિષ્ઠિરે શલ્યને કહ્યું કે આમા તમે કર્યુંના સારથિ થઇ તેના તેજનું હરણ કરજો પછી શલ્યરાજાને પ્રણામ કરી પોતાના સૈન્યમાં પાછા

આજના અને પાંડવોની મોટાઈ જોઈ સૌ તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અને યુધિષ્ઠિર પોતાના કૈન્યમાં ગયા.

યુદ્ધ સર થયું.

પ્રથમ દિવસ પ્રાતઃકાળમાં ભયંકર યુદ્ધની શરૂઆતમાં દુર્યોધનના નાદો સાથે બન્ને સેનાઓ ભેટાભેટ થઈ કે દુર્યોધન તથા દુઃશાસન આદિ ભાઈઓ ભીષ્મને ઘેરી તેના પર આણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. ભીષ્મ તેઓના ઉપર આણો ફેંકવા લાગ્યો; ધનુષની દોરીઓનો શબ્દ નિરંતર થવા લાગ્યો. ધનુષ-માંથી દીપ્ત આણો નિકળવા લાગ્યા. આ વખતે ભીષ્મ અને દુર્યોધન વચ્ચે થતાં તુમલ યુદ્ધમાં ભીષ્મ હાંક મારવા લાગ્યો અને શત્રુઓનાં શિર છેદવા લાગ્યો. બીજા રાત્રીઓને પણ યુદ્ધની આગ્રા થતાં હજારો યોદ્ધાઓ શત્રુઓ સાથે લડવા લાગ્યા. આ વખતે રત્નથી સુર્ય ઢંકાઈ ગયો; ભીષ્મે કાળદંડ જેવું ધનુષ લઈ અર્જુન ઉપર ઝડપ કરી, અર્જુને પણ ગાંડીવ ધનુષ લઈ ભીષ્મના ઉપર ઝડપ કરી. ભીષ્મ અર્જુનને ધુળવી શક્યા નહિ અને અર્જુન ભીષ્મને ધુળવી શક્યા નહિ. એજ પ્રમાણે સાત્યકિ તથા કૃતવર્મા, અભિમન્યુ તથા બૃહદ્બલ યુધિષ્ઠિર તથા શલ્ય, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રોણ, ધૃષ્ટાકૃત્ય તથા અલંબુષ, શિખંડી તથા અશ્વત્થામા, વિરાટ તથા ભગદત્ત, બૃહત્સેન તથા કૃપાચાર્ય, દુપદ તથા જયદ્રથ, પ્રતિવિંધ્ય તથા શકુનિ અને ધૃષ્ટકેતુ તથા બાલ્લીક ઇલાદિ ઘણાક યોદ્ધાઓનાં ઢંઢ યુદ્ધ થવા લાગ્યા, પરસ્પરનાં ધનુષો કપાવા લાગ્યાં, ધ્વજો છેદાવા લાગી, ઘોડાઓ મરવા લાગ્યા, શરીરમાં આણો ખુંચી જવા લાગ્યાં અને એક બીજા ઉપર વરસાદની પેઠે આણો પડવા લાગ્યાં. પાંડવો અને કૌરવો જાણે ભૂતના આવેશ વાળા હોય એમ લડવા લાગ્યા; પુત્ર પિતાને, પિતા પુત્રને મામે ભાણેજને, ભાણેજ મામાને ભાઈ ભાઈને અને મિત્ર મિત્રને, જાણે મુદલ નજ ઓળખતા હોય તેમ પરસ્પર મારવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે નિર્મયાદ યુદ્ધ ચાલતાં પાંડવોની સેના ભીષ્મના પ્રભાવથી કંપવા લાગી. દુર્યોધનની પ્રેરણાથી કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને શલ્ય, ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. જ્યારે ભીષ્મ નમેલી અણીવાળાં ભાલોંથી હજારો યોદ્ધાઓ, હાથીઓ, રથો તથા ઘોડાઓને કાપવા લાગ્યા; ત્યારે અભિમન્યુએ ભીષ્મની સામે જઈ એવી ચાલાકી દેખાડી કે તેથી સર્વે લોકો વિસ્મય પામ્યા. ભીષ્મનાં આણોને અભિમન્યુ કાપવા લાગ્યો અને અભિમન્યુનાં આણોને ભીષ્મ કાપવા લાગ્યા. અભિમન્યુએ નવ આણોથી ભીષ્મની ધ્વજને કાપી નાખી તેથી ભીષ્મે રાજ થઈ ભારે સિંહનાદ કર્યો. ભીષ્મ તથા અભિમન્યુ ઉપર હજારો આણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા કે તરત વિરાટ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ભીષ્મ તથા સાત્યકિ વગેરે યોદ્ધાઓ અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા આવી પહોંચ્યા. ભીષ્મનાં એવાં આણો નિકળવા લા-

ગ્યાં કે તેથી અંતરિક્ષ તથા પૃથ્વી બાણમય થઈ ગઈ. પાંડવોના પક્ષના હજારો યોદ્ધાઓ પડવા લાગ્યા, હાહાકાર વર્તી રહ્યો, અને ભીષ્મ વીણી વીણીને યોદ્ધાઓને મારવા લાગ્યા. આ વખતે વિરાટનો પુત્ર ઉત્તર મરાયો અને તેના મહેટાભાઈ શ્વેતે ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ શત્રુના સૈન્યને હડાવ્યું પણ છેવટે ભીષ્મે તેની સામા ધસી આવીને, અને ધણો વખત યુદ્ધ કરી ને તેને માર્યો. એટલામાં સૂર્યાસ્તને લીધે અંધાર ફેલાવાથી પાંડવોએ પોતાની સેનાને પાછી વાળી લીધી આ શિયાળ પહેલે દિવસે કાંઈ જાણવા જેવો બનાવ બન્યો નહિ હતો.

પૌત્ર તથા પિતામહનું ઉગ્ર યુદ્ધ.

બીજે દિવસે યુદ્ધ સર થયું અને ભીષ્મે પાંડવોના વ્યૂહને તોડનારો મકર (વ્યૂહ) રચ્યો. ભીષ્મ આગળ ચાલ્યા, તેની પાછળ દ્રોણ, શકુનિ, દુર્યોધન આદિ યોદ્ધાઓ સૈન્યના પાછલા ભાગમાં રહ્યા. પાંડવોના કૌંચ વ્યૂહને જોઈ ભીષ્મે સંખનાદ કર્યો, કે યોદ્ધાઓ પ્રાણ બચાવવાની ગરજ નહિ રાખતાં પરસ્પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ભીષ્મ ભીમસેન, અભિમન્યુ તથા સાલકિ ઉપર આણેલો એવો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. પાંડવોનો વ્યૂહ તરતી વીંખરાઈ ગયો અને સૈન્યમાં ભાગનાસ થવા લાગી. અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ પાસે ભીષ્મની સામે રથ હંકાર્યો; ભીષ્મે પણ પોતાનો રથ અર્જુનની સામે કર્યો; ભીષ્મે સિત્તેર દ્રોણે પચ્ચીશ કૃપાચાર્ય પચ્ચાસ, દુર્યોધનને ચોસઠ, શલ્યે નવ, જયદ્રથે નવ, અને શકુનિ એ પાંચ બાણ અર્જુન ઉપર નાખ્યાં બાણોથી વીંધાયા છતાં પણ વ્યથાને નહિ પામતા અર્જુને ભીષ્મને પચ્ચીસ, કૃપાચાર્યને નવ, દ્રોણને સાંઠ, શલ્યને નવ, અને દુર્યોધનને પાંચ બાણ માર્યા; સાલકિ, વિરાટ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને અભિમન્યુ એઓ અર્જુનનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા, અર્જુને શત્રુની સેનાના મધ્યમાં પ્રવેશ કરી ભારે કતલ ચલાવી; અર્જુનને કતલ કરતો જોઈ દુર્યોધન મુંઝણો અને ભીષ્મને કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણની સલાયતાવાળો આ અર્જુન આપણાં મૂળને કાપે છે; આપ તથા દ્રોણ યવતા છતાં આમ થવું જોઈતું નથી, કર્ણ તમારે વાંસ્તેજ હથિયાર મૂકી મોકો છે, માટે આપે અર્જુનને મારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દુર્યોધનનાં હંકાર વચન સાંભળી ક્ષત્રિયનાં ધર્મને ધિક્કાર છે, એમ કહી ભીષ્મ અર્જુન સામે ચાલ્યા પણ બોલ્યા કે મહાવીર અર્જુન ઈંદ્રાદિ દેવતાઓથી પણ મરણીય પામે તેમ નથી, તે સધળા દેવતાઓ ખાસેથી અમર ત્રિધા સીમેલો છે. અશ્વત્થામા, દુર્યોધન અને વિકર્ણ ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા ઉભા રહ્યા અને સધળા પાંડવો અર્જુનનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા; ભીષ્મે શ્રીકૃષ્ણની છાતીમાં ત્રણ બાણ માર્યાં કે જેથી તે ભેદી નિકળતાં છતાં પણ સોમવા લા

આ બ્રીહદ્યુને વિધાયેલા જોઈ અર્જુને ભીષ્મના સારથિને બાણથી વીધી નાંખ્યો. અર્જુન તથા ભીષ્મ બારે યત્ન કરતા છતાં પણ પરસ્પરને કોઈ હરાવી શક્યું નહિ. પણ કેવળ તેઓ પોતાની આલાકીજ દેખાડતા હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. તેઓના ધનુષના ટંકારથી પૃથ્વી કંપવા લાગી; ભીષ્મ અર્જુનનાં અને અર્જુને ભીષ્મનાં હિરો જોવા લાગ્યા, પણ કોઈને કોઈનું હિર જોવામાં આવ્યું નહિ યુદ્ધ જોઈ દેવતાઓ ગંધર્વો બોલ્યા કે ભીષ્મ અર્જુનને કે અર્જુન ભીષ્મને જીતી શકે તેમ નથી આવું યુદ્ધ તો પૂરું થયું નથી અને ચવાનું પણ નથી.

પાંડવ પક્ષની પ્રખ્યાતા.

ઉપરનું યુદ્ધ પુરું થવાની આશા છોડી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અર્જુનની પીઠ છોડી દધ દ્રોણની સામે ગયો. દ્રોણે તેના પ્રાણ લેવા કાળ દંડ જેવું એક બાણ ધનુષમાં સાધ્યું પણ તે બાણ કાપી નાખી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણ ઉપર બાણોનો વરસાદ કરવા લાગ્યો. દ્રોણે પોતાના વધ સાં રાત્રીએ ફેંકેલી સાંગને કાપી નાખી તેનું ધનુષ પણ કાપી નાખ્યું; દ્રોણે બીજું ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું ધનુષ પણ કાપી નાખી ભાલાથી તેના સારથી અને ઘોડાઓને પાડી નાખ્યા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ગદા લઈ રથમાંથી ઉતરવા જતો હતો તેવામાં તેની ગદાને પણ દ્રોણે તોડી નાખી. ગદા ત્રુટતાં દાહ તરવારથી દ્રોણની સામે દોડ્યો, પણ તેને બાણની વૃષ્ટિથી એવો તો અટકાવ્યો કે તે બળવાન છતાં જરા પણ વધી શક્યો નહિ. આ વખતે ભીમે ત્યાં આવી સાત બાણથી દ્રોણને વીધી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધો. દુર્યોધને ભાનુમાનને તેની સેના સાથે ભીમ સામે મોકલ્યો, તે બળનેનું એવું યુદ્ધ જાહેરું કે કોઈને પોતાના કે પારકાની ખબર રહી નહિ. ભીમે સઘળા યોદ્ધાઓને પરાસ્ત કરી ભાનુમાનના દીકરા શકદેવને ગદાથી મારી નાખ્યો અને ભાનુમાનનાં બાણોની વૃષ્ટિને નહિ ગણકારતાં હાથીના દંતોસળ ઉપર ચડીને તેને તરવારથી જનોઈ વડ કાપી નાખ્યો તથા તેની સાથે ઘણાક હાથી, ઘોડા અને પાદજોને કાપી નાખ્યા. સઘળી પૃથ્વી શબમય દેખાવા લાગી. તેણે ઠેકી ઠેકીને ઘણાક યોદ્ધાઓને તથા હાથી ઘોડાઓને ખડ્ગથી તથા કેટલાકને પોતાના સાથળના વેગથી પાડી નાખ્યા. તેણે ભીષ્મની સામે જતાં સત્તાવીશસો યોદ્ધાઓની કતલ કરી નાખી. ભીમનું પરાક્રમ જોઈ કૌરવની સઘળી સેના કંપવા લાગી અને બેભાન જેવી થઈ ગઈ. યુધિષ્ઠિર, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા સાત્યકિ ભીમની મક્કે આવતા હતા તેને ભીષ્મે પોતાના બાણથી અટકાવી ભીમના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા તથા તેણે મૂકેલી સાંગને પણ કાપી નાખી. ભીમ હાથમાં ગદા લઈ ઠેકીને ઉતરી પડ્યો. ભીમને રાજ કરવા સાત્યકિએ બાણ-

થી લીખનાં સારથિને મારી નાખ્યો અને સારથિ વગરના ધોડાઓ લીખના રથને ફર લાઈ ગયા.

કૃષ્ણદુષ્ણન, અશ્વત્થામા, શલ્ય તથા કૃપાચાર્ય સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. એ યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાના ધોડા મરી ગયા તેથી તે શત્રુના રથમાં બેઠો. કૃષ્ણદુષ્ણનની મદદ માટે અભિમન્યુએ તુરત ત્યાં આવી શલ્ય, કૃપાચાર્ય, તથા અશ્વત્થામાને બાણો વડે વીંધી નાખ્યા. આ વખતે દુર્યોધનના પુત્ર લક્ષમણે અભિમન્યુનું ધનુષ કાપી નાખ્યું, તેથી તેણે ક્રોધ કરી બીજું ધનુષ લઈ લક્ષમણ ઉપર ભારે ઝડપ કરી. લક્ષમણના ખત્રાવ સાંઈ દુર્યોધને ધણા ધણા રાજાઓને સાથે લઈ ત્યાં આવી અભિમન્યુને ઘેરી લીધો. મહાપરાક્રમવાળો અભિમન્યુ ગભરાણો નહિ. અભિમન્યુને ઘેરાએસો જોઈ તેની મદદ સાર. અરજુન ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પણ બીજમ, દ્રોણ આદિ ધણા પ્રખળ યોદ્ધાઓએ અરજુનને ઘેરી લીધા છતાં પણ તેણે એવી ઝડપથી બાણો નાખવા માંડ્યાં કે પૃથ્વી તથા આકાશ બાણમય થઈ ગયાં; અરજુનના વેગને સહન ન કરી શકવાથી યોદ્ધાઓ પોતપોતાનાં વાહનો છોડી ભાગવા લાગ્યા; પડી ગયેલા હાથ, માથાં તથા બીજા અવયવોથી પૃથ્વી સંપૂર્ણ છવાઈ રહી; હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા માણસોનાં હજારો શબો કચરાવા લાગ્યાં; ધોડેસ્વારો ઘોડાઓને, હાથીપર બેઠેલા હાથીઓને અને રથોવાળા રથોને છોડીને ભાગવા લાગ્યા, અરજુનની સામે જોઈ શકે એવો કૌરવના સૈન્યમાં કોઈ પણ યોદ્ધા આ વખતે દેખાયો નહિ. જે કોઈ તેની સામે જતા તે હાણ માત્રમાંજ પરલોકમાં પહોંચતા. કૌરવના યોદ્ધાઓ ભાગવા લાગ્યા કે શ્રી કૃષ્ણ તથા અરજુને શંખનાદ કર્યો. સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું જોઈ લીખે દ્રોણાચાર્યને કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ સહિત આ મહા બળવાન અરજુન આપણા સૈન્યને જોમ અગ્નિ ખડને બાળે તેમ બાળવા લાગ્યો છે. અરજુનનું રૂપ કાંઈ તથા યમ જેવું દેખાય છે. હું ધારું છું કે તેને કોઈ રીતે જીતી શકાય તેમ નથી; સૂર્યોસ્ત થવાની તૈયારી છે, યોદ્ધાઓ થાકથી તથા બીકથી આજ લડી શકે તેમ નથી માટે યુદ્ધ બંધ કરો તો સાંઈ દ્રોણની સલાહથી બીખે સેના પાછી વાળી એટલે પાંડવોએ પણ પોતાની સેના પાછી વાળી.

શ્રીકૃષ્ણનો રોષ—લીખનો સંતોષ.

ત્રીજે દિવસે બન્ને પક્ષના વ્યૂહો ગોઠવાયા પછી યોદ્ધાઓ યક્ષની ઇચ્છાથી મરતાં સુધી લડવાનો નિશ્ચય કરી લડવા લાગ્યા અને રથોની એવી દોડદોડ થવા લાગી કે રંજથી સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો, કૌરવો તથા પાંડવોનો વ્યૂહ તૂટ્યો નહિ, તેથી યોદ્ધાઓ ઉતાવળા થઈ સૈન્યાના અગ્ર ભાગમાંથી બહાર નિકળી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બાણ, ખડ્ગ, પ્રાસ, ધરસી વગેરે હથિ-

આરો એક બીજ ઉપર પડવા લાગ્યાં. ધોડાઓ અને હાથીઓનાં શબો પડવાથી પૃથ્વીપર માંસ તથા લોહીનો કીચ જામી રહ્યો; બીજ, દ્રોણ, અર્જુન, શત્રુ તથા શકુનિ વગેરે યોદ્ધાઓ પાંડવોની સેનાને, અને, બીજ, ધટોત્કચ, સાત્યકિ તથા ચૈકિતાન આદિ યોદ્ધાઓ કૌરવોની સેનાને તોડવા લાગ્યાં. દુર્યોધન ધટોત્કચની સામે થયો. દ્રોણ તથા બીજ પાંડવોની સેના ઉપર ગયા અને અભિમન્યુ તથા સાત્યકિ શકુનિની સેના ઉપર ગયા. અર્જુન તો સુધળી દિશાઓમાં ૪૨ ૪૨ શત્રુને વીણી વીણી મારવા લાગ્યો. સામા પક્ષવાળા અર્જુનનું બારે પરાક્રમ જોઈ તેને ઘેરી લઈ બાણો, સાંગો, પરિધો તથા મુદ્ગરોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. શત્રુનાં આયુષ્યોને અર્જુનને પોતાનાં બાણોથી રોકી દીધાં. સાત્યકિનો રથ ભાંગી જવાથી તે અભિમન્યુના રથમાં બેઠો. અને બન્ને સાથે બેસી શત્રુના સૈન્યને તોડવા લાગ્યા. દુર્યોધન સામે લડતાં લડતાં ધટોત્કચે એવું પરાક્રમ કર્યું કે તે પરાક્રમ આગળ બીજનું પરાક્રમ કાંઈ પણ હિસાબમાં નહિ એમ જણાવા લાગ્યું. બીજે ક્રોધ કરી દુર્યોધનની છાતી વીંધી નાંખી કે તે મૂર્છિત થયો અને તેના સારથિ રથને દૂર લઈ ગયો, આમ થવાથી કૌરવોની સેનામાં ભંગાણુ પડ્યું. આગલી સેનાને રોકવા માટે બીજ તથા દ્રોણ ધણું ધણું પ્રયત્ન કર્યું પણ તે રોકી શકાઈ નહિ. મૂર્છા ઉતર્યા પછી માંડ માંડ ભાગતી સેનાને દુર્યોધને પાછી વાળી. પોતાની સેનાને માર ખાધેલી જોઈ બિચારો દુર્યોધન તુરત બીજની પાસે ગયો અને કહ્યું કે તમે, દ્રોણ કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામા જીવતા છતાં આમ થાય છે એ યોગ્ય નથી. તમે ખરા રૂપમાં આવો તો પાંડવો કદી પણ તમને પહોંચી શકે નહિ. તમે આપણી સેનાની ઉપેક્ષા કરો છો, તેથી હું ધારું છું કે તમારા પેટમાં પાંડવોનો પક્ષપાત છે. જો તમારે આમ કરવું હતે તો મને પ્રથમથીજ ચેતવવું હતું એટલે હું કર્ણની સલાહથીજ સધળું કામ ભેત. હવે જો તમારે મને છોડી દેવો ન હોય તો તમોને જાણે તેવું પરાક્રમ કરો.

અરે મૂર્ખ ? પાંડવો દેવતાથી પણ જીતી શકાય તેમ નથી; એમ મેં તને વારંવાર સાચું કહેલું તે એમાં મારો કશો અપરાધ નથી. હું જુદા છતાં પણ આજ યથા શક્તિ કામ કરી દેખાડીશ, અને સર્વે લોકો દેખતાં આજ હું પાંડવોને પરાસ્ત કરીશ.

પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બીજ મોટી સેના સહિત પાંડવોની સેનામાં આગળ વધ્યા, અને તેથી તેમાં બારે કતલથી લોહીની નદીઓ ચાલવા લાગી મારો, કાપો એવા શબ્દો થવા લાગ્યા. હજારો માથાંઓ તથા ધડો ધસ્તીપર પડી તરડવા લાગ્યાં. હાથી, ધોડા તથા યોદ્ધાઓનાં શબો પડવાથી

રથોને ચાલવાનો માર્ગ પણ ન રહ્યો, કેટલાએક યોદ્ધાઓ પોતાનાં નિકળી પડેલાં આતરડાંને ધસેડતાં ધસેડતાં પણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ભીષ્મ ધનુષને મંડલાકાર કરી ઝેરી નાગ જેવાં બાણોથી સધળી દિશાઓને આશ્ચર્યહિત કરી પાંડવોના યોદ્ધાઓને વીણી વીણીને મારવા લાગ્યા. પોતે એક છતાં પણ પાંડવોના યોદ્ધાઓને અનેક દેખાવા લાગ્યા. ભીષ્મ જાણે માયાથી અનેક રૂપ ધરી રરતા હોય તેમ કાણે કાણે સધળી દિશાઓમાં દેખાવા લાગ્યા. અને એક એક બાણથી સામટા ચાર ચાર હાથીઓને વીધવા લાગ્યા. જે જે જણ ભીષ્મની સામે થયો, તે તે જણ કાણે માત્રમાં મરણ પામેલો જ જેવામાં આવ્યો. તેનું કોઈ પણ બાણ વ્યર્થ ગએલું જેવામાં આવ્યું નહિ. શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, દુષ્શાસન અને બીજા બેતા છતાં પણ તેનાં બાણોથી પાંડવોની સેના સેંકડો પ્રકારથી વીખાવા લાગી. પાંડવોની સેનામાં ભંગાણુ પડેલું જોઈ શ્રીકૃષ્ણે રથને ઉભો રાખી અર્જુનને ઉશ્કેરવાને ખાતર કહ્યું કે તમે જે સમયને ઇચ્છતા હતા તે સમય હવે પ્રાપ્ત થયો છે. મારે તમે રાજાઓની સમીપમાં ભીષ્મ તથા દ્રોણને મારવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે આજ સફળ કરો. તમે દેખતાં છતાં તમારા યોદ્ધાઓ ભીષ્મના બંધથી બાણી જાય છે તેમાં તમારી પ્રતિજ્ઞા નથી. આ સાંભળી પોતાના ક્ષત્રિય ધર્મને વિચારી ધનુષ ધારી અર્જુનને પૂજવા લાયક દ્રોણ આદિક દિગ્ગજુર સામે ઉભી સંગ્રામ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

અત્યંત કડોર અર્જુન પોતાનો રથ ભીષ્મની સામે લઈ જવા જણાવ્યું; અને કહ્યું કે હવે હું એડોસાને પાડવા વગર રહેવાનો નથી. અર્જુનના કહેવાથી શ્રીકૃષ્ણે રથને ભીષ્મના તરફ વાળ્યો. તે જોઈ પાંડવોની ભાગતી સેના પણ હિમ્મત ધરી પાછી વળી. આ સમયે ભીષ્મે સિંહના જેવી ગર્જના કરી અને બાણોની વહિથી અર્જુનના આખા રથને ઢાંકી દીધો. રથ ઢાંકાયો છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ ધીરજ રાખી ઘોડાઓને ઢાંકવા લાગ્યા; અર્જુનને બાણોથી ભીમનાં ધનુષને કાપી નાખ્યું નિમિષ માત્રમાં બીજું ધનુષ લઈ સજ્જ કરવા માંડ્યું કે તેને પણ તેણે કાપી નાખ્યું. આ પ્રમાણે અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈ ભીષ્મ બોલ્યા કે ત્રૈલોક્યને પણ બાણોથી તોડી નાખનાર અર્જુન ? પુત્ર ? ધન્ય છે. આવું પરાક્રમ તમે જ કરી શકો, હું રાજી થઈને આજ આપું છું કે મારી સામે યુદ્ધ કરો.

અર્જુનનાં વખાણુ કરી ત્રીણું ધનુષ હાથમાં લઈ ભીષ્મ અર્જુન ઉપર અસંખ્ય બાણો નાખવા લાગ્યા. પણ તે સધળાં બાણો શ્રીકૃષ્ણની ઘોડા ઢાંકવાની ચાલાકીથી વ્યર્થ જવા લાગ્યાં. પોતાનાં સધળાં બાણો વ્યર્થ જવાથી ભીષ્મે અત્યંત ક્રોધ કરી હજારો બાણો ફેંકી અર્જુનના રથની

સધળી દિશાઓ બંધ કરી દીધી અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અરજુનને બાણોથી શેઠાંધ જેવા બનાવી દીધા.

પાંડવોની સેનાનો પરાભવ જોઇ શ્રીકૃષ્ણ મનમાં વિચાર કર્યો કે ભીષ્મ અગ્નિની પેઠે પાંડવોના સૈન્યને બાળે છે; અરજુન તેની મોટાઈ જળવવા સાંરે કોમળ યુદ્ધ કરે છે; ભીષ્મ એક દિવસમાં પણ સધળા ત્રેલોક્યને નષ્ટ કરવા સમર્થ છે. અરજુન તીક્ષ્ણ બાણોથી પીડાતો છતાં પણ પોતાનાં કર્તવ્યને જાણતો નથી. કૌરવો ગર્જના કરે છે, પાંડવોના યોદ્ધાઓ ભાગે છે, જો આમ જ ચાલ્યા કરશે તો એક દિવસમાં જ પાંડવોની સેનાનો ક્ષય થઇ જશે; માટે પાંડવોને વાસ્તે આજને આજ હું સજ્જ થઇ ભીષ્મને મારી પાંડવોપરનો બોલો ઉતારી નાખું. આમ શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરે છે તેટલામાં જ ભીષ્મે એટલાં બધાં બાણો અરજુનના રથ ઉપર નાખ્યાં કે તેથી અંતરિક્ષ, દિશાઓ, સૂર્ય તથા પૃથ્વી દેખાતાં બંધ થઇ ગયાં અને પ્રચંડ પવનવાવા લાગ્યો. દ્રોણ, ભૂરિશ્રવા, જયદ્રથ, કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, એએએ ચારેકોરથી અરજુનના રથને ઘેરી લીધો, અને અરજુન ક્યાં છે એ પતો પાંડવોને યોદ્ધાઓને મળવો કઠણ થઇ પડ્યો.

શ્રીકૃષ્ણ તથા અરજુન ઘેરાઈ ગયા છે અને આપણું સૈન્ય ભાગે છે એમ વિચારી મહાવીર સાત્યકિ તેઓની સહાયતા કરવા ગયો, અને યોદ્ધાઓને ધીરજ આપી કહેવા લાગ્યો કે વીર લોકો? આવી રીતે ભાગી જવું એ તમારો ધર્મ નથી માટે યુદ્ધ કરો અને શત્રુઓને હાલવો. આમ ઉત્સાહ આપ્યા છતાં પણ લશ્કર પાછું વળતું નથી; તે જોઇ શ્રીકૃષ્ણે સાત્યકિને કહ્યું કે જેઓ જાય છે તે ભલે જાય અને જેઓ ઉભા છે તેઓ પણ ભલે જાય, આજ હું સધળા કૌરવોનો એકે યોદ્ધા મારી હાથથી છટકી જવાનો નથી, આજ મારે યુધિષ્ઠિરને સધળું રાજ્ય હસ્તગત કરી આપવાનું છે, એમ કહેતાં કહેતાં કરોડો સૂર્યો જેવું સુદર્શન પણ શત્રુઓને દુર્દર્શન ચક્ર હાથમાં લઇ તે ઉચે ફેરવીને રથમાંથી ઉતરી સિંહનાદ કરતા કરતા હાથમાં હથિયાર ન ધરવાની પોતે લીધેલી પ્રતિમા ભૂલી જઈ શ્રીકૃષ્ણ ભીષ્મની સામે દોડ્યા. જેમ મદાંધ હાથીની સામે સિંહ દોડે તેમ ભીષ્મની સામે દોડતા જગન્નો પ્રલય કરવા ધારતા હોય નહિ? એમ ઉચ્ચ દેખાતા અને વેગને લીધે જેવું પીતાંબર ધસડાય છે એવા શ્રીકૃષ્ણને જોઈ સર્વ લોકો કૌરવોનો ક્ષય થવાનું ધારવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણને ચક્ર લઇ વેગથી આવતા જોઇ નિર્ભય રીતે બંને હાથથી પોતાના ધનુષને ખેંચતાં ખેંચતાં ભીષ્મ, હર્ષમાં આવી જઈ બોલ્યા કે હે દેવાધિદેવ ! હે જગતના નિવાસરૂપ ! હે માધવ ! હે ચક્રપાણિ ! પધારો, પધારો; તમે મને સંગ્રામમાં મારશો તો તમારો

હાથે મરવાથી માફ આ લોક તથા પરલોકમાં કસ્યાણુ થશે. આજ આપે મારી સામે આવી મને સધળા વીર લોકોમાં માનપાત્ર કરેલ છે.

એ પ્રમાણે બીજા બોલતા હતા અને શ્રીકૃષ્ણ હોડ્યા જતા હતા, તેવામાં અરજુને શરમાઈ જઈ રથમાંથી ઉતરી દશમે પગલે કેશવ ભગવાનને પકડ્યા. પકડ્યા છતાં પણ અરજુનને ધસડીને આગળ વધતા શ્રીકૃષ્ણના પગમાં અરજુન શરમાઈ જઈ બલાત્કારથી પડી કહ્યું કે હું મારા પુત્ર તથા સહોદર ભાઈઓના સોગન લઈ કહું છું કે મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વધારે ઉત્સાહથી કામ કરવામાં કશી ખામી રાખીશ નહિ માટે શાંત થાઓ. હું આપની સહાયતાથી કૈરવોનો તુરત નાશ કરી મંચામમાં ફેંટેલ પામીશ.

અર્જુનનાં વચનથી શ્રીકૃષ્ણ સુદર્શનને વિદાય કરી પાછા રથપર બેઠા. અર્જુને ગાંડીવનો ટંકાર કર્યો. જેથી સધળી દિશાઓ ગાજી રહી. અર્જુને કેટલાક તો બાણો ફેંક્યાં કે સધળી દિશાઓ અંધકાર મય થઈ રહી; દુર્યોધન, બૂરિશ્રવા, શલ્ય તથા બીજા આદિ સધળા યોદ્ધાઓ કાયર થઈ ગયા. અને કૈરવોના સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તી રહે. તે સમયેજ અર્જુને ઈંદ્રાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. પાંડવોના પક્ષના સધળા યોદ્ધાઓ રાજી થયા; કૈરવોની સેના ત્રાસથી ધ્રુજવા લાગી, લોહીની ભયંકર નદી ચાલવા લાગી અને પાંડવોના યોદ્ધાઓ શત્રુને કાપવા લાગ્યા, એટલે કૈરવોના યોદ્ધાઓ ભાગવા લાગ્યા. ઈંદ્રાસ્ત્રને વૃદ્ધિ પામતું તથા સૂર્યને અસ્ત પામતો જોઈ તેમજ સત્રુથી ત્રાસ પામી બીજા પોતાની સેનાને પાછી વાળી લીધી. કૈરવોની સેનાવાળા પાછા વળતાં જોયા કે આજ અર્જુને જે કામ કર્યું છે તેવું કોઈથી બની શકવાનું નથી.

બીજાની ગદા-ધટોત્કચની માયા.

ચોથે દિવસે કૈરવોના વ્યૂહને જોઈ પાંડવોએ પોતાનો વ્યૂહ એવા પ્રકારથી ગોઠવ્યો કે વ્યૂહ પૂર્વે કોઈના જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યો નહોતો લડાઈ ચાલતી થઈ કે બીજા, દ્રોણ તથા દુર્યોધન વગેરે યોદ્ધાઓ અર્જુનની સામે થયા. પણ વચમાં અભિમન્યુ એ તે સધળાને તોડવા વાસ્તે ભારે યુદ્ધ મચાવી લોહીની નદી ચલાવી મૂકી. બીજા અભિમન્યુને છોડી દઈ અર્જુનની સામે આવી બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. તે બંને યોદ્ધાઓ એક બીજાનાં અસ્ત્રોને તોડવા લાગ્યા. અશ્વત્થામા, બૂરિશ્રવા, શલ્ય તથા તેનો પુત્ર, એઓએ અભિમન્યુને ઘેરી લીધો. પણ તેઓમાંનો કોઈ કોઈ યોદ્ધો શૌર્ય, અસ્ત્રવિદ્યા કે ચલાડીમાં અભિમન્યુથી વધી શક્યો નહિ. પુત્રને અદ્ભુત પરાક્રમ કરતો જોઈ અર્જુને આનંદથી સિંહવાદ કર્યો કે તરતજ અભિમન્યુ એ અશ્વત્થામા તથા શલ્યને તીજણ બાણોથી ગાંધી

નાખ્યા અને શાસ્યના પુત્રની ધ્વજ તથા શ્રીભૂરિશ્રવાની સાંગ કાષી નાખવાની સાથે શાસ્યના ચારે બોડાઓને મારી નાખ્યા. મહામ પરાક્રમી બાળક અભિમન્યુના હાથથી મહા બળવાન સસ્ય આદિ ચોદાઓને પરાસ્ત થતા જોઇ દુર્યોધનની પ્રેરણાથી ત્રિગર્ત તથા મદ્રદેશના મુખ્ય પચ્ચીસ હજાર ચોદાઓ અભિમન્યુ તથા અર્જુનને ચારે તરફથી ઘેરી વળ્યા. પોતાના સૈન્યના એ મુખ્ય ચોદાઓને પ્રેરૂંએલા જોઇ સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ધણી મોટી સેના સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ધણા ધણા શત્રુઓને મારી પાડી એક ભયંકર ગદાના પ્રહારથી શાસ્યના પુત્રનું મસ્તક ઉડાવી દીધું. પુત્રને મરણ પામેલો જોઇ ક્રોધાતુર શાસ્યે તરતજ એક તીવ્ર બાણથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું ધનુષ કાપી નાખી તેને બાણની જાળથી ઢાંકી દીધો. શાસ્યનું આવું પરાક્રમ જોઇ અભિમન્યુએ તે નાખર ભારે ઝડપ કરી. આ સમયે દુર્યોધન તથા દુઃશાસન આદિ દશ ચોદાઓ શાસ્યનું રક્ષણ કરવા આવતાં ભીમ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહદેવ તથા દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રો એઓ અભિમન્યુના રક્ષણ વાસ્તે વ્યારી પહોંચ્યા. દુર્યોધનને જોઇ ભીમે આ મહાભારત યુદ્ધનો એકદમ અંત વ્યાણવા માટે મૃત્યુ દૂત સરખી ભયાનક ગદા હાથમાં લેતાં દુર્યોધન તથા તેના સખળા ચોદાઓ ત્યાંથી ખસી ગયા.

એ પછી દશહજાર હાથીઓ સહિત માગધ રાજાને અગ્રણી કરી દુર્યોધન ભીમ સામે આવ્યો કે ભીમ રથમાંથી ઉતરી હાથીઓને મારવાં લાગ્યો, કેટલાએક હાથીઓ તો ભીમના સિંહનાદથીજ ફાટીપડવા લાગ્યા. ભીમની મદદ માટે અભિમન્યુ, નકુલ, સહદેવ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એઓએ પણ અસંખ્ય ચોદાઓ અને હાથીઓનાં મસ્તકોથી પૃથ્વીને ઢાંકી દીધી. માગધ રાજા ઐરાવત ઉપર બેસી અભિમન્યુ સામે આવ્યો કે અભિમન્યુએ બાણથી હાથી સહિત તે રાજાનું મસ્તક ઉડાવી દીધું. ભીમ હાથીની ફોજમાં પેસી હાથીઓના સમૂહને વીંખીને રણભૂમિમાં નિર્ભય ઉભો રહ્યો. હાથીઓની ફોજ તુટી જતાં દુર્યોધનની આગાથી સમગ્ર સૈન્યે ભીમને ઘેરી લીધો, પણ મહાપરાક્રમી ભીમ એકલોજ સર્વ શત્રુઓને ત્રાસ ઉપજાવવા લાગ્યો. તેણે કેટલાએકને ગદાથી ને કેટલાએકને સાથળના વેગથી પાડી નાખ્યાં. તેની લોહી, માંસ તથા મજ્જાથી ખરડાએલી ગદા ચમદંડ તથા કાળરૂપના પિનાક, સરખી દેખાવા લાગી, અને કૌરવોનું સૈન્ય ભીમની દૃષ્ટિથી વીંખરાવા લાગ્યું, એથી ભીમે પોતાનો રથ ભીમની સામે ચલાવ્યો. ભીમનાં રક્ષણ માટે સાલકિ આવ્યો તેને અટકવા માટે શત્રુના ચોદાઓએ ધણો મત્ત કર્યો પણ તે અટક્યો નહિ અને સામે ચએલાઓને મુઝાવી દેવા લાગ્યો. તે જોઇ ભૂરિશ્રવા, સાલકિ સામે ગયો. સાલકિ ભૂરિશ્રવાની સાથે લડવામાં રોકાઈ

જતાં દુર્યોધન શત્રુ તથા પોતાના ચૌદ ભાઈઓ સહિત આવી પહોંચ્યો. વેગમાં આવેલા દુર્યોધનના પ્રયત્ન પ્રહારથી ભીમ મૂર્છિત થઈ ગયો. પણ તેણે ક્ષણ માત્રમાં સાવધ થઈ ઉઘ્ર આણેલી વૃદ્ધિથી શત્રુ અને દુર્યોધનને પરાસ્ત કરી તેના ચૌદ ભાઈઓનાં માથાં ઉઘ્રવી દીધાં. આ સમય ભીષ્મની આજ્ઞાથી ભગદત્તે પોતાનો મહોન્મત્ત હાથી ભીમની સામે હાંક્યો. જોને અટકાવવા અભિમન્યુ આદિએ કરેલો યત્ન નિષ્ફળ થયો. મહા બળવાન ભગદત્તે ભીમની છાતીમાં એક ભયંકર આણુ મારી તેને મૂર્છિત કર્યો કે મહા વેગમાં આવેલા તેના પુત્ર ધટોત્કચે પોતાની માયાથી ઐરાવત આદિ હાથીઓને નવા બનાવી પોતે ભયાનક રૂપ ધરી ઐરાવત ઉપર ચડી ભગદત્તને મારવા આવ્યો. ધટોત્કચના હાથીના દંતોસળોથી ભગદત્તનો હાથી ઘણી ઓસો પાડવા લાગ્યો. તે સાંભળી ભીષ્મે દ્રોણ તથા દુર્યોધનને કહ્યું કે આ માયાવી ધટોત્કચ તાજે છે અને આપણે સધળા થાકેલા છીએ માટે હમણાં તેની સાથે યુદ્ધ કરવું મને ગમતું નથી. તો હવે આપણી સેનાને પાછી વાળી લ્યો. હવે આવતી કાલે યુદ્ધ કરીશું.

સાત્યકીના દશ પુત્રોનું મરણ.

પાંચમે દિવસે કૌરવોએ મકરવ્યૂહ અને પાંડવોએ શ્યેતવ્યૂહ ગોઠવ્યો. ભીમે મકરના મુખમાં પેસીને ભીષ્મને આણેથી ઢાંકી દીધા. અને ભીષ્મે મોટાં મોટાં અસ્ત્રોથી પાંડવોની સેનાને ગભરાવી પણ તેવામાં અર્જુને એક હજાર આણેનાખી ભીષ્મના વેગને અટકાવી દીધા. આ વખતે દ્રોણે પાંડવોની સેનાને તોડવા લાગતાં સાત્યકિ તેની સામે થયો. દ્રોણે આણેથી સાત્યકિની હાંસડી વીંધી નાખી, તેથી તેના બચાવ માટે ભીમે દ્રોણની ઉપર ભારે ચપળતા વાપરી ચોટ કરી, પણ ભીષ્મ, દ્રોણ તથા શત્રુએ તેને આણેથી ઢાંકી દીધે. શિખંડી ઉઘ્ર આણેથી શત્રુઓને ત્રાસ પમાડતો ભીષ્મની સામે આવ્યો. શિખંડીને સામે આવેલો જોઈ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તેનું પ્રથમનું સ્ત્રીપણું સંભારી ભીષ્મે તેને છોડી દીધો કે દુર્યોધનની પ્રેરણાથી દ્રોણ શિખંડીની સામે લડવા લાગ્યો પ્રલય કાળના અગ્નિ સમાન ક્રોધ પામેલા દ્રોણને જોઈ શિખંડી ત્રાસને લીધે બીજા ચોદાઓ સામે યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યો ગયો. આ સમય પાંડવ તથા કૌરવો એક બીજાની સેના ઉપર ઘણા રોષથી તૂટી પડ્યા. હાથી ઘોડા અને માણસોનાં મુઠાંઓથી પૃથ્વી છવાઈ રહી, અને લોહીના પ્રવાહો ચાલવા લાગ્યા.

ભીષ્મની વધતી જતી ઝડપથી અરણ્યુત તેની સામે દોડ્યો. ગાંડીવ અને પાંચજન્ય તેમજ દેવદત્ત નામના શખનો શખ સાંભળી તથા હનુમાનના ચિન્હવાળી ધ્વજ જોઈ કૌરવોની સેનામાં ભારે ભય ફેલાઈ રહ્યો.

ભયંકર અસ્રોવાળા અર્જુનનું ભીષ્મ પર થતું પરાક્રમ જોઇ કૌરવોના યો-
દ્ધાઓને દિશાઓનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. યજ્ઞના કગ્ગકા જેવા ગાંડીવના
શબ્દને સાંભળી દુર્યોધન તથા તેની સઘળી સેના ભીષ્મની પ્રાક્ષણ ભરાવા
લાગી સૂકેલા ખંડને અગ્નિ બાળે તેમ અર્જુને સૈન્ય બાળવા માંડ્યું. ભીષ્મ
અને અરજુન જ્યદ્રથ અને ભીમ, શત્ય અને યુધિષ્ઠિર તથા દ્રૌણ અને સા-
લકિ; તેમજ દુર્યોધન તથા શકુનિ વિરાટ સાથે અને કૃતવર્મા તથા કૃપા-
ચાર્ય કૃષ્ણદુર્મનની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ યુદ્ધનો દેખાવ મહા ભ-
યાનક દેખાવા લાગ્યો ભીષ્મ ભીમ તરફ દોડ્યા અને તેના ઉપર
ધણું ધણું બાણો નાખતાં ભીમે ક્રોધથી વ્યાકુલ થઇ ભીષ્મ ઉપર એક
ભયંકર સાંગ ફેંકી. ભીષ્મે એ સાંગના ધણા કટકા ઠરવાની સાથે ભીમના
ધનુષને પણ કાપી નાખ્યું. ભીમના બચાવ માટે સાલકિએ ભીષ્મ ઉપર
ઝડપ કરતાં ભીમે તેના સારથિને માર્યો જેથી તેના ઘોડા ભાગ્યા કે પાં-
ડવોના સૈન્યમાં ભારે ગભરાટ વર્તી રહ્યો. સાલકિનો રથ દૂર જતાં ભીષ્મે
પાંડવોની સેનાને તોડવા માંડી. અશ્વત્થામાએ અરજુનની છાતી છ બાણોથી
વીધી નાખી અને અર્જુને ત્રણ બાણોથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું કે તેણે
ખીજું ધનુષ લઇ નેવું બાણોથી અરજુનને અને સીતેર બાણોથી શ્રી કૃષ્ણને
વીધતાં અરજુને લાંબો તથા ઉંડો નિસાસો મૂકી તેના પર બાણોની વૃષ્ટિ
ચલાવી અરજુનના બાણોથી વીધાયા છતાં પણ અશ્વત્થામા ખીલકુલ નહિ
મુઝાતાં ભીષ્મનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર રહેવા લાગ્યો. અશ્વત્થામા નિર્ભય
બની નિર્દયપણાથી યુદ્ધ કરતો હતો, તો પણ અરજુને તેને ગુરુપુત્ર તથા
બ્રાહ્મણ જાણી દયાને લીધે વધારે વેગ નહિ. કરતાં તેને છોડી દઇ કૌરવોની સે-
નામાં પ્રવેશ કર્યો.

આ વખત અભિમન્યુ તથા દુર્યોધનના પુત્ર લક્ષ્મણ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ
આલતું હતું અભિમન્યુ લક્ષ્મણના સારથિ તથા ઘોડાઓનો મારી નાખી
તેના પર ભારે ઝડપ કરી પરંતુ કૃપાચાર્ય વચમાં આવી લક્ષ્મણને પોતાના
રથમાં બેસાડી દૂર લઇ ગયા. અભિમન્યુનું પરાક્રમ જોઇ સાલકિએ પણ
ધણી આલાકી વાપરી દિવ્ય અસ્રોથી એકદમ કૌરવોની સેનાના દશ હજાર
યોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખ્યો. ભૂરિશ્રવા સાલકિની સામે થયો. તેનાં બા-
ણોથી સાલકિના યોદ્ધાઓ તેને છોડી ભાગી ગયા પણ સાલકિના દશ
પુત્રો ટકી રહી ભૂરિશ્રવા સામે ધણું ભયંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા આખરે
ભૂરિશ્રવાએ તેના દશે પુત્રોનાં મથાં કાપી નાખ્યાં. દશે પુત્રોને ભૂરિશ્રવાના
હાથથી મરણ પામેલા જોઇ શોક તથા ક્રોધથી બ્યાસ થએલા સાલકિએ
ભૂરિશ્રવાનું ધનુષ કાપી નાખી તેનાં સારથિ તથા ઘોડાઓને મારી નાખતાં

રથને પણ ભાંગી નાખ્યો. ભૂરિશ્રવાએ પણ સાત્યકિને રથ વગરનો કરી દીધો. બન્ને યોદ્ધાઓ દાલ તલવાર લઈ સામસામે રણભૂમિ પર ઉતરી પડ્યા. પણ તેટલામાં બીમે સાત્યકિને અને દુર્યોધને ભૂરિશ્રવણને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધા. પછી બીખને નરમ પાડ્યા સાર અરજીને કૌરવોના પત્નીશ હજાર યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. જેમ દીવાથી પતંગીયા નાશ પામે તેમ કૌરવોના યોદ્ધાઓ અરજીનના હાથથી નષ્ટ થયા. પાંડવોના બળથી કૌરવોના સૈન્યને વીખરાંતું બેધને બીખે સૂર્યાસ્ત થવાથી પોતાની સેનાને પાછી વાળી કે પાંડવોએ પણ લડાઈ બંધ કરી.

બીમે લીધેલી દુર્યોધનની ખબર.

છટ્ટે દિવસે પાંડવોના કહેવાથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મકરવ્યૂહ ગોઠવ્યો તથા બીખે કૈાચવ્યૂહ ગોઠવ્યો. બન્ને સેનામાં ભારે કતલ ચાલી બીમ દ્રોણની સામે થતાં દ્રોણે બીમનાં મર્મસ્થાનોને વીંધી નાંખ્યા અને બીમે દ્રોણના સારથિને મારી નાંખ્યો. દ્રોણ તથા બીખના હાથથી પાંડવોની અને બીમ તથા અરજીનના હાથથી કૌરવોની સેના ગભરાવા લાગી. થોડીવારમાં બન્ને સેનાના વ્યૂહ તૂટી ગયા અને બીમ શંકર બાણથી મોટી સેનાને તોડી દુઃશાસન તથા વિકર્ણ વગેરે દુર્યોધનના સધળા ભાઈઓ તેને જીવતો પકડી લેવાનો નિશ્ચય કરી ચારે તરફથી ઘેરી વળ્યા અને લાખો બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. બીમ તેઓના નિશ્ચયને જાણી હાથમાં ગદા લઈ રથમાંથી ઉતરી પડ્યો અને શત્રુના સૈન્યની અંદર પેસી યોદ્ધાઓનો વિનાશ કરવા લાગ્યો. બીમની ખબર લેવા માટે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બીમના રથ આગળ આવ્યો અને તે રથ ખાલી જેવામાં આવતાં તેણે ધણો ખેદ પામી તેના સારથિને પૂછ્યું. સારથિથી વાકેફ થઈ બીમના રથ સહિત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બીમની પાસે આવ્યો.

દુર્યોધનના ભાઈઓએ ઘેરી ધાયલ કરેલ બીમને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધો, પણ તેઓએ ભારે ઝડપ કરી. બીમ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મોહનાશથી તે સધળાને બેભાન કરી દીધા. તેને આવી સ્થિતિમાં જોઈ દ્રોણે તરત દુપહરાજને પરાસ્ત કરી ત્યાં આવી પ્રણામથી મોહનાશનો નાશ કરી નાખ્યો. દુર્યોધનના ભાઈઓનો મોહ મટતાં વળી પાછા તેઓ બીમ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સામે લડવા લાગ્યા. સુધિષ્ઠિર અભિમન્યુ આદિ બાર યોદ્ધાઓને આજ્ઞા કરી કે તમે બીમ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાસે જાઓ. સુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓ પોતાનો સુચિમુખ નામે વ્યૂહ ગોઠવી શત્રુઓની સેનાને તોડતા તોડતા બીમ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાસે જઈ પોહોંચ્યા. બીમ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સહાયતા મળવાથી તેઓ વધારે ઝડપથી સેનાને મારવા લાગ્યા. તેમ

લામાં સાં દ્રોણાચાર્ય આવી પહોંચ્યા. તેઓને આવેલા જોઇ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દુ-
ર્યોધનના ભાઇઓના વધની આશા છોડી ભીમને બીજા રથમાં બેસાડી પોતે
પોતાનો રથ દ્રોણ સામે ચલાવ્યો. ધણા ધણા બાણોથી દ્રોણને વીંધતાં તેણે
તેના ધનુષની દોરી તોડી નાખી તથા ઘોડાઓ અને સારથિને મારી નાખ્યા.
પરજીવ પામેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તરત પોતાના રથમાંથી ઉઠી અભિમન્યુના રથ
માં બેઠો. દ્રોણાચાર્યનાં વેગથી પાંડવોનું સૈન્ય કંપવા લાગ્યું. અને કૌરવો
તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. વળી ભીમને પકડવા માટે ઉપાય કરતા દુર્યોધ-
નના ભાઇઓને ભીમે એવાં તીક્ષણ બાણોથી વીંધી નાંખ્યા કે તેઓ રણ-
ભૂમિ છોડી સાંથી ભાગી જવા લાગ્યા. તેઓને જીવતા જતા જોઇ મનમાં
બેદ પામતો ભીમ તેઓની પછવાડે દોડી દોડીને તેઓને પીડવા લાગ્યો. આ
વખત ભીખ પાંડવોની સેનાને બહુજ ત્રાસ આપતા હતા, પણ દક્ષિણ તરફ અ-
રણ્યનના ગાંડીવનો શબ્દ તેને કાને પડતાં તે કાંઈક નરમ પડ્યા. તેટલામાં ભીમ
તરફ વેગથી દુર્યોધન આવ્યો, જોને જોઇ ભીમ બોલ્યો કે ઓ દુષ્ટ દુર્યોધન હું જેસમયને
ધણાં વર્ષો થયા ઇચ્છતો હતો તે સમય આજ આવેલો સમજું છું. માટે
જો તું અહીંથી ભાગી નહિ જાતો હું તને માર્યા વગર છોડનાર નથી. તે
કહ્યું વગેરે દુષ્ટ લોકોની સલાહથી અમને વનવાસ આપ્યો, દ્રૌપદીને ધણું
કષ્ટ દીધું તથા શ્રીકૃષ્ણની માગણીનું અપમાન કર્યું એ સર્વ પાપોનો બદલો
આજે હું તને આપીશ. એમ બોલી ભીમે દુર્યોધનનાં ધનુષને, છત્રને તથા
ધ્વજને કાપી; સારથિ તથા ઘોડાઓને પણ મારી નાખી સિંહનાદ કર્યો,
અને દશ બાણોથી તેની છાતીને વીંધી મૂઠા પમાડી દીધો. તેને જોઇ દુર્યો-
ધનના રક્ષણ વાસ્તે આવી પહોંચેલા જયદ્રથે ભીમની સાથે ભારે યુદ્ધ કરવા
માંડ્યું, અને કૃપાચાર્યે મૂર્છિત થએલા દુર્યોધનને પોતાના રથમાં ઉપાડી
લીધો. સૂર્ય આથમી ગયા પછી પણ દારણ યુદ્ધ ચલાવી હજારો યોદ્ધાઓને
કાપી ભીખે પોતાની સેનાને પાછી વાળતાં પાંડવોએ પણ પોતાની સેનાને
પાછી વાળી લીધી.

શિખડી સામે લડવાનો ભીખનો અણગમો.

સાતમે દિવસે ભીખે મંડળ વ્યૂહ ગોઠવ્યો અને પાંડવોએ વજ્ર વ્યૂહ
ગોઠવ્યો. લડાઈની શરૂઆત ચાલતાં દ્રોણ વિરાટની સામે, અશ્વત્થામા શિખ-
ડીની સામે, દુર્યોધન ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સામે, શલ્ય નકુલ તથા સહદેવની સામે,
કૃતવર્મા ભીમની સામે, દુઃશાસન વગેરે ભાઇઓ અભિમન્યુની સામે, ભગદત્ત
ધટોલકચની સામે, અલંબુષ સાત્યકિની સામે તથા બીજા સઘળા રાજા
અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા, અત્યંત ક્રોધ પામેલા અર્જુન ઇંદ્રાસ્ત્રનો
પ્રયોગ કર્યો કે જેથી સામે આવેલો કોઈ પણ શત્રુ બેદાય વગર રહ્યો નહિ.

અર્જુનનાં બળે ત્રણ ત્રણ બાણોથી વીંધાઈ ગયેલા અસંખ્ય સન્ન્યાસી, ઘોડાઓ અને હાથીઓ એવા તો ગભરાઈ ગયા કે તે સર્વને ભીષ્મની સરણે જવાની જરૂર પડી. ભીષ્મ અને અર્જુન એક બીજા સામે થતાં કોરવોનો પક્ષ અર્જુનને અને પાંડવોનો પક્ષ ભીષ્મને જોઈ શકતો નહોતો. આ વખતે દ્રોણે વિરાટના રથ તથા ધનુષને તોડીનાખી તેના પુત્ર શંખને મારી નાખ્યો જેથી વિરાટને યુદ્ધમાંથી નીકળી જવાની જરૂર પડી, અશ્વ-ત્યામા અને શિખંડીનું પરસ્પર યુદ્ધ. ચાલતાં અશ્વત્યામાએ શિખંડીના ઘોડા મારી નાખવાથી તે ઢાલ તરવાર લઈ રથમાંથી ઉતરી પડતાં વળી પણ અશ્વત્યામાએ તેની તરવાર કાપી નાખવાની સાથે તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યા. શિખંડી મુંઝાઈ સાત્યકિના રથમાં એડો. તેવામાં અલંબુષ રાક્ષસે સાત્યકિનું ધનુષ કાપી નાંખ્યું, અને પોતાની રાક્ષસી માયા ચલાવતાં સાત્યકિએ ઈંદ્રાસ્ત્રના પ્રયોગથી તે માયાનો નાશ કર્યો અને અલંબુષને ધ-ણાં ધણાં બાણોથી ઢાંકી દીધો. જેથી તેને યુદ્ધ ભૂમિમાંથી નીકળી જવું પડ્યું. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દુર્યોધનને ધણાં બાણોથી ઢાંકી દેતાં જરા પ્રભુ નહિ ગભ-રાયલા દુર્યોધને ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને ધણાં બાણોથી વીંધી નાંખ્યો. જેથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધણા વેગથી દુર્યોધનના ધનુષ્યની દોરી તોડી તેના ઘોડાઓને મારી નાંખ્યા તેથી દુર્યોધન રથમાંથી ઊતરી ખડગ લઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્નેની સામે દોડતાં શકુનિએ દુર્યોધનનો હાથ પકડી પોતાના રથમાં બેસાડી દીધો. ભીષ્મે પો-તાની સાથે યુદ્ધ કરતાં કૃતવર્માના ઘોડા તથા સારથિને મારી નાખી કૃતવર્માને પણ ધણો ધાયલ કરી નાખવાથી તે બીજા રથમાં બેસી ત્યાંથી ચાલ્યો ગ-યો. ઘટોત્કચે ધણા રાક્ષસોની સાથે લઈ ભગદત્ત સાથે ભયંકર સંગ્રામ મ-ચાવતાં ભગદત્ત પણ તેની સાથે એવો લડ્યો કે જેથી સઘળા રાક્ષસો ભા-ગી ગયા. પાંડવોમાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો. ઘટોત્કચનાં સઘલાં શસ્ત્રો કપાઈ ગયાં અને છલ્લે તેને ભાગી જવાની જરૂર પડી. નકુલ તથા સહદેવે પોતાના મામા શલ્યની સાથે ભારે યુદ્ધ કરી તેને ધાયલ કરી દેતાં મૂર્છિત થઈ ગ-યેલા શલ્યને તેનો સારથિ દૂર લઈ ગયો. અભિમન્યુએ દુર્યોધનના સઘળા બ્રાહ્મણોને રથ વગરના કરી નાખ્યા પણ ભીમની પ્રતિજ્ઞા જાળવવા સાફ તે ઓને જીવતા છોડી દીધા. આ વખતે ભીષ્મઆદિ ધણા ધણા યોદ્ધાઓએ અભિમન્યુને ઘેરી લીધો. તેનું રક્ષણ કરવા માટે અર્જુન ત્યાં આવ્યાં સુ-શર્માએ કથું પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર પોતાની સેનાથી તેને ઘેરી લીધો અને અપાર બાણોની વૃષ્ટિ કરી કે તરત અર્જુન પોતાને ઘેરી વળેલા યો-દ્ધાઓનાં ધનુષ તથા મસ્તકો કાપી નાખી તથા કેટલાએકને ધાયલ કરી પોતે ભીષ્મની સામે ગયો. તે વખતે શુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુલ તથા સહદેવ

એઓ પણ ભીષ્મનો વધ કરવાના ઉદ્દેશથી તેની સાથે ચાલ્યા. વચમાં જ-
્યથ તથા દુર્યોધને તેમને રોકી વીધી નાખતાં યુધિષ્ઠિરે શિખંડીને કહ્યું
કે તે ભીષ્મને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે છતાં તું તેને નહિ મારતાં તે-
નાથી ભાગતો ભાગતો દૂર છે એ તને લાયક નથી. એ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરનું
મેણું સાંભળી શિખંડીએ ભીષ્મ ઉપર વેગ કરતાં જ્યેષ્ઠ વચનાં પડીને આ-
ણાથી તેને અટકાવી દીધો. યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ પાસે પહોંચી તેને હામરો આ-
ણાથી ઠાંકી દેતાં ક્ષણ માત્રમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને અસંખ્ય આણાથી અદસ્ય
કરી દીધા અને તેનાં શસ્ત્રોને કાપી ઘોડાઓને પણ મૂરી નાખ્યા. જેથી
તેને નફલના રથમાં બેસવું પડ્યું. પછી યુધિષ્ઠિર આદિ ધણા રાજાઓએ
ભીષ્મને ઘેરી લીધા. ઘેરાએલા ભીષ્મે મિત્ર જમ પશુઓને મારે તેમ શત્રુ-
ઓને મારવા માંડ્યાં, ભીષ્મના મારથી યોદ્ધાઓનાં માથાં તાડનાં ફળોની પેઠે
નીચે પડવા માંડ્યાં, અને ભારે ગડગડ મચી રહી. તેવામાં શિખંડી ભીષ્મની
સામે જઈ આણો ફેંકવા લાગતાં ભીષ્મ વળી પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે
તેને છોડી દઇને ખીજ યોદ્ધાઓને મારવા લાગ્યા. અનેક યોદ્ધાઓનાં યુદ્ધ
ચાક્રતાં રણભૂમિની અંદર લોહીના પ્રવાહોનાં પૂર ચાલવા લાગ્યાં અને શિ-
યાળ તથા ગરજને વગેરે મુડાંઓને ખેંચી માંસોનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યા.
સૂર્યાસ્તનો સમય હોવાથી અને પક્ષની સેનાઓએ યુદ્ધ બંધ કર્યું.

ઘટોત્કચનું પરાક્રમ દુર્યોધનનું ગભરાવું.

આઠમે દિવસે ભીષ્મે પોતાની સેનાનો સાગરોપમ (દરિયા જેવો) વ્યૂહ
ગોઠવ્યો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન શૃંગારક (ચાવટા જેવો) વ્યૂહ ગોઠવ્યો. લડાઈ
શરૂ થતાં ભીષ્મ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એક ખીજની સેના સામે ચડી ગયા. ભી-
ષ્મ પાંડવોના ધણા ધણા યોદ્ધાઓને મારવા માંડ્યા તો પણ તેઓ મૃત્યુનો જરા
પણ ત્રાસ નહિ રાખતાં ભીષ્મની સામે બહુ વેગથી લડ્યા. પાંડવોના સૈન્ય-
માં ભીષ્મની સામે ભીમ સિવાય ખીજે કોઈપણ ટક્કર લેતો જોવામાં આ-
વ્યો નહિ. દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓ સહિત ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા આવતાં
ભીમે ભીષ્મના સારથિને મારી નાખી તેના રથને દૂર દોડાવી મૂક્યો અને
બચકર આગ્રોનો બરસાદ વરસાવી દુર્યોધનના આઠ ભાઈઓનાં મસ્તકો ઉડાવી
દીધાં. ભાઈઓના દુઃખથી પીડાએલા દુર્યોધને વિદુરનાં વચનો સંભારી તથા
વિલાપ કરી ભીષ્મની પાસે જઈ ક્રોધથી કહ્યું કે ભીમ મારા ભાઈઓને
મારી નાખે છે, તો પણ તમે તેને મારતા નથી. દુર્યોધનનાં અતિ કઠણ વ-
ચનો સાંભળી અશ્વઓથી વ્યાપ્ત થએલા ભીષ્મ દૂર વચન બોલ્યા કે મેં,
દ્રોણ, વિદુર તથા ગાંધારી આદિ ધણાએ આ વાત પ્રથમથીજ તુને કહી
હતી પણ તું સમજ્યો નહિ. તેમ મને અને દ્રોણને યુદ્ધમાં નહિ લેવનો

વાસ્તે પણ મેં તને કહ્યું હતું. તારા જે જે ભાઈ ભીમની દક્ષિણે પડશે તેને ભીમ માર્યા વગર રહેનાર નથી. પાંડવો ઈન્દ્રાદિ દેવતાઓથી પણ છતાં તેમ નથી. માટે તું હવે બીજા કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં સ્વર્ગલોક ઉપર ધ્યાન રાખીને યુદ્ધ કર્યા કર. પાંડવો શરા, બળવાન અને અસંવિદ્યા વાળા છે તેથી ભીમ જીવતાં સુધી યુદ્ધ છોડી દીધે એમ હું ધારતો નથી.

ભીષ્મ એમ ક્રોધાક્રાંત થએલા બેલતા હતા તેટલામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખાંડી તથા સાત્યકિ ભીષ્મની ઉપર ચડી આવ્યા. અરજીન અભિમન્યુ, ભીમ તથા ધટોત્કચ બીજા યોદ્ધાઓની સાથે લડવા લાગ્યા. પાંચાસોને દ્રોણાચાર્ય અને કૌરવોને ભીમ નિર્દયપણાથી મારવા લાગતાં ભારે હાહાકાર વર્તી રહ્યો. શકુનિ, કૃતવર્મા તથા કંભોજ રાજાએ મોટી ફાજની પાંડવોની સેનાને ધ્રુવવી દેતાં નાગકન્યામાં ઉત્પન્ન થએલો ઈરાવાન નામે અરજીનનો પુત્ર સૈન્ય સહિત સામે થયો. તેણે શકુનિ સામે યુદ્ધ કરતાં તેના ગજ વગેરે છ ભાઈઓ તેણે વાર્યા છતાં પણ ઈરાવાનની સામે થયા. ઈરાવાને ધૈર્ય રાખી પોતાના ઘોડા ઉપરથી ઉતરી હાથમાં તરવાર લઈ ધણી ચાલાકીથી તેઓમાંના પાંચને કાપી નાખ્યા. તે જોઈ ભય પામેલા દુર્યોધને મોકલેલો આર્ષ્યશૃંગી નામનો રાક્ષસ ઈરાવાનની સામે આવ્યો તેણે પોતાની માયાથી ઉત્પન્ન કરેલા હજારો ઘોડેસ્વારો ઈરાવાનના સૈન્યને કાપી નાખતાં ઈરાવાને ધણી વેગથી ખડ્ગ ચલાવી આર્ષ્યશૃંગીનાં ધનુષને કાપી નાખ્યું. ઈરાવાનને ગભરાઈ વા તેણે અંતરિક્ષમાં ચડી જતાં ઈરાવાન પણ ત્યાં જઈ આવ્યો વડે તેના શરીરને કાપવા લાગ્યો. રાક્ષસ જેમ જેમ કપાતો તેમ તેમ પોતાની માયા વડે નવો નવો થતો ગયો. તેની ભયંકર માયા જોઈ ઈરાવાને પોતાની માયાવડે હજારો નાગો ઉત્પન્ન કરી આર્ષ્યશૃંગીને ઘેરી લીધે. પોતે ઘેરાઈ જતાં તેણે ગરજતું રૂપ લઈ નાગોને ખાઈ જતાં છેલ્લે એક મોટા ખર્જ વડે ઈરાવાનનું માથું કાપી નાખ્યું કે કૌરવોની સેનામાં ભારે ખુશાલી ફેલાઈ રહી.

પુત્રના મરણથી ખિન વાકેશગાર અરજીને ભીમનું રક્ષણ કરનારા ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરવા લાગ્યો છે અને ભીષ્મ અરજીન તરફના રાજાઓને તોડવા લાગ્યા છે તેવામાં ભીમના પુત્ર ધટોત્કચે ઈરાવાનને મરણ પામેલો જોઈ મોટા આવેશમાં આવી એવી ગર્જના કરી કે તેથી સંધળી દિશાઓ ગાજી રહી અને સામા પક્ષના યોદ્ધાઓ કંપવા લાગ્યા. હાથમાં ભયંકર ત્રિશૂળ લઈ પોતાના સૈન્યનો સમૂળ વિનાશ કરવા તૈયાર થયેલા ધટોત્કચને તથા તેના ત્રાસથી વિમુખ થયેલ પોતાના સૈન્યને જોઈ એક મોટું ધનુષ લઈ દુર્યોધન તેની સામે થયો. દુર્યોધનની મદદ માટે દશ હજાર હાથીઓનું લશ્કર લઈ ખંગાલાનો રાજા પણ ધટોત્કચની સામે આવ્યો. ધટોત્કચના રાક્ષસોએ

અનેક સસો, પર્વતો, તથા વૃક્ષોથી સઘળી સેનાનો નાશ કરી દેતાં કોધાતુર થએલો દુર્યોધન જીવવાની આશાને છોડી દઇ રાક્ષસો અને ધટોત્કચ ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ધટોત્કચે ધનુષનો ટંકાર કરી દુર્યોધનને કહ્યું કે “મારા પિતા પાંડવોને તથા મારી માતા દ્રૌપદીને તેં ધણું કષ્ટ આપેલાં છે, તેનો બદલો આજે હું તને આપ્યા વગર રહેનાર મથી.” એમ કહી તેણે બાણોની વૃષ્ટિથી દુર્યોધનને ઢાંકી દીધો. દુર્યોધને પણ પચ્ચીસ બાણોથી ધટોત્કચને વીંધી નાખ્યો. લોહીથી ખરડાયેલા ધટોત્કચે તેનાં પ્રાણુ લેતા ભયંકર સાંગ ફેંકતાં તે સાંગ હાથીપર પડી તેનાં પ્રાણુ લઈ શાંત થઈ. હાથી જે મરણ પામ્યો તે જોઈ દુર્યોધનના સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું. તો પણ અન્ય જાણેલા દુર્યોધનને ધટોત્કચ ઉપર વજ્ર જેવું ભયંકર બાણુ ફેંક્યું. ધટોત્કચે તે બાણુના સપાટામાંથી છટકી જઈ મોટો સિંહનાદ કર્યો. રાક્ષસોની ગર્જના સાંભળી બીજા દ્રોણને કહ્યું કે ધટોત્કચ અને દુર્યોધનની વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થાય છે. માટે દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા તમે તુરત જાઓ. બીજાના કહેવાથી દ્રોણ ધણા યોદ્ધાઓ સાથે આવતાં ધટોત્કચે ભયંકર શસ્ત્રોથી દ્રોણનું ધનુષ કાપી સોમદત્તના રથની ધ્વજા ઉડાવી દીધી, બાલ્હીકની છાતી વીંધી, કૃપાચાર્યને મૂર્છિત કર્યો અને જ્યક્ષ વગેરેને પરાસ્ત કરી દીધા અને છેવટ દુર્યોધન ઉપર ચોટ કરતાં તેનાં રક્ષકોએ ધટોત્કચનાં સઘળાં અંગો વીંધી નાખ્યાં. આ વખતે આકાશમાં ચડી જઈ ધટોત્કચે ધણી ભયાનક કીકીયારી કરી. તેથી યુધિષ્ઠિરે બીમને કહ્યું કે ધટોત્કચ ભયમાં જણાય છે માટે તમે અભિમન્યુ વગેરે યોદ્ધાઓને સાથે લઈ ત્યાં જઈ તેનું રક્ષણ કરો. તેથી બીમ, સઘળા યોદ્ધાઓ સહિત ધટોત્કચની પાસે આવ્યો. બન્ને પક્ષ ભેટા ભેટ થઈ ભારે સંગ્રામ ચાલ્યો, હજારો વાહનો તથા યોદ્ધાઓનો કાચ થવા લાગ્યો અને લોહીના પ્રવાહો ચાલવા લાગ્યા. દુર્યોધને નાખેલાં બાણોથી બીમની છાતી વીંધાઈ જતાં ધટોત્કચ તથા અભિમન્યુએ દુર્યોધન પર એવી ઝડપ કરી કે સઘળું સૈન્ય અને દ્રોણ પણ ગભરાઈ ગયા દ્રોણ ધનુષનો ટંકાર કરી બીમને પચ્ચીસ બાણોથી વીંધ્યો કે તુરતજ તેણે પોતાનાં બાણોથી દ્રોણને ડાખા પડખામાં એવા વીંધી નાખ્યા કે તે મૂર્છિત થઈ પોતાના રથમાં પડી ગયા. દ્રોણને મૂર્છિત થએલા જોઈ દુર્યોધન બીમની સાથે અને અશ્વત્થામા ધટોત્કચની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેવામાં ધટોત્કચે એવી મામા પ્રમથ કરી કે જેથી કૌરવોના સઘળા યોદ્ધાઓ પરસ્પર ભાગતા દેખાવા લાગ્યા. તેથી કૌરવોના સૈન્યમાં મોટું ભંગાણુ પડ્યું અને પાંડવોના સૈન્યમાં જયના શબ્દો થવા લાગ્યા.

નિશાસા મૂકતાં દુર્યોધને બીમની પાસે આવીને કહ્યું કે મેં દક્ષ

આપનાજ આશ્રયથી પાંડવાની સાથે આ ભયંકર યુદ્ધ ઉઠાવ્યું છે અને હું તથા સર્વ સેના આપનાજ હુકમમાં વર્તીએ છીએ; છતાં ઘટોત્કચના અગથી પાંડવોએ આ વખત મને જીતી લીધો તેથી મને મોટી બગતરા થાયછે. ભીષ્મ ખોલ્યા કે “ રાજ્યો રાજ્યની સામેજ લડવું જોઈએ, માટે તારે પણ પાંડવોની સામેજ લડવું, પણ ઘટોત્કચ જેવાઓ સામે જવું નહિ. તેમની સામે યુદ્ધ કરનાર તો અમો હાજર છીએ. તને રાક્ષસને માટે પુષ્પાતાપ થતો હોય તો તેની સામે હું આ ભગદત્તને મોકલું છું એમ કહી ભીષ્મે તેને પાંડવોની સામે મોકલ્યો. ભીષ્મ અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ તથા દશાણુ દેશના રાજ્યો ભગદત્ત સામે ભારે યુદ્ધ કર્યું. એક બીજાને બેઠી નાખી અસંખ્ય પાયદળ પરસ્પરનાં શસ્ત્રોથી પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યાં. હાથીપર બેઠેલા ભગદત્તે ભીમના ઉપર ભયંકર શસ્ત્રોની ભારે વૃષ્ટિ કરી, જેથી પાંડવોનું ઘણું સૈન્ય કચરાઈ જવા લાગ્યું. તેને જોઈ ઘટોત્કચે એક ભયંકર ત્રિશૂળ ભગદત્ત ઉપર ફેંક્યું તેણે તે ત્રિશૂળને પોતાના બાણવડે કાપી નાંખ્યું અને ઘટોત્કચ ઉપર અગ્નિની શિખા સરખી જાળવણ્યમાન પ્રબળ સાંગ ફેંકી તે તેણે ઉછળી અધવચથી કાપી નાખી. ઘટોત્કચનું પરાક્રમ જોઈ પાંડવોએ સિંહનાદ કર્યો. આ વખતે ભગદત્તે ઘટોત્કચ, અભિમન્યુ તથા બીજા પણ ઘણા યોદ્ધાઓને ધાયલ કરી ભીમના ઘોડાઓને મારી નાંખ્યા. ભીષ્મ હાથમાં ગદા લઈને હેડળ ઉતરી પડ્યો અને તેટલામાં અરજુન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ભીમના મોહોડાથી અરજુનને ધરાવાનના વધની ખબર પડતાં અરજુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે નિધનપણમાં મરી જવું એ સાડું પણ ભાયાતોને મારી ધન મેળવવું એ સાડું નથી. આ ટાણે ક્ષત્રિયોની વૃત્તિને ધિક્કારી હું યુદ્ધ છોડી દઉં તો ક્ષત્રિયો મને અશક્ત ગણે. માટે મારી ભુજાઓથી આ યુદ્ધ સમુદ્ર તથા વગર છુટકો નથી એમ કહી ક્રોધ મૂર્છિત થએલા અરજુનને ભૂકંપ થતાં પર્વત કંપે તેમ કંપથી વિદ્યુત થઈ વળી કહ્યું કે હવે તુરત શત્રુઓની સેનામાં રથને ચલાવો. આ કાલ-ક્ષેપ કરવાને વખત નથી આથી શ્રીકૃષ્ણે રથને ચલાવતાં ભીષ્મ, ભગદત્ત સુશર્મા એ ત્રણ અરજુનની સામે થયા અને દુર્યોધનના ભાઈઓએ ભીમને બાણોથી હાંકી દીધો. ક્રોધથી કાલાશિ સમાન જણાતા ભીમે ઝડપ કરતાં દ્રોણે તેને અટકાવ્યો પણ ભારે વેગથી દ્રોણને ગભરાવી દઈ દુર્યોધનના નવ ભાઈઓને તેણે મારી નાંખ્યા. જેથી બીજાઓ ત્રાસથી નાસી ગયા. ભીષ્મ, ભગદત્ત તથા કૃપાચાર્યે અરજુન પર અનેક બાણોની વૃષ્ટિ કરતાં અરજુનને તેઓને પરાસ્ત કરી ઘણા યોદ્ધાઓને મારી નાંખ્યા.

આ સમયે સંધ્યાકાળ થવાથી ભીષ્મે પોતાની સેનાને પાછી વાળતાં

પાંડવોએ પણ પાંછી વાળી લીધી. તંબુએ ગયા પછી દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ અને કર્ણ એઓએ વિચાર કરતાં કર્ણે કહ્યું કે ભીષ્મ હથિયાર મૂકે એટલીજ પાંડવોને, મારવાને વારછે, એમ સમજજો. કર્ણનાં વચન સંભળી દુર્યોધન ભાધ્યો સહિત ભીષ્મને ત્યાં જઈ આંખમાં આંસુઓ લાવી હાથ જોડી બોલ્યો કે પિતામહ આપ દયાથી અથવા મરિા ઉપર ક્રોધ જાતના દ્રેષથી અથવા મારા મંદ ભાગ્યને લીધે પાંડવોને ન મારતાહો તો કર્ણને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપો. એટલે તે પાંડવોને મારી નાખે. ભીષ્મ દુર્યોધનનાં વચનરૂપ બાણોથી અત્યંત વીધાઈ ગયા તો પણ ક્રોધ નહિ કરતાં કહ્યું કે દુર્યોધન હું તારે વાસ્તે મારી શક્તિ ઉપરાંત યુદ્ધ કરું છું અને પ્રાણપ્રણ કરવા તૈયાર થયો છું છતાં તું મને કહણ વચનોથી શામાટે પીડે છે, અરજીનું ઈંદ્રનો પરાજય કરી ખાંડવવનથી અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો હતો. વળી ગંધર્વોના યુદ્ધમાં તારા ભાઈઓ અને કર્ણ ભાગી જતાં તને ગંધર્વોના હાથમાંથી છોડાવ્યો હતો. વિરાટના નગરમાં તે એકલોજ આપણા સઘનાની સામે થઈ મને તથા કર્ણ વંગેરેને જીતી તમારાં સર્વનાં વસ્ત્ર લઈ ગયો હતો અને ઈંદ્રથી પણ નહિ જીતાયલા નિવાતકવચ નામના દૈત્યોને તોણે એકલાએ માર્યા હતા. આવા અનેક દાખલા ઉપરથી જાણવું જોઈએ કે અરજીનને ક્રોધ પણ જીતી શકે તેમ નથી. હું તને કહું છું કે ક્ષત શિખડિને છોડી દઈને બીજા સઘનાઓને મારીને અથવા તેઓના હાથથી મરીને હું તને રાજ કરીશ. મારા પ્રાણ જતાં સુધી હું શિખડીને નહિ માફ કરણ કે તે સ્ત્રીમાંથી પુરૂષ બનેલો છે. દુર્યોધન હું આવતી નકલે એવું યુદ્ધ કરીશ કે જેની વાતો આ પૃથ્વીની સ્થિતિ પર્યંત કાયમ રહી જશે.

ભીષ્મનું ભયંકર યુદ્ધ-શ્રીકૃષ્ણનો ક્રોધ.

નવમે દિવસે ભીષ્મે પોતાની સેનાનો સર્વતોભદ્ર નામનો વ્યૂહ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મહાવ્યૂહ નામે વ્યૂહ ગોઠવ્યો. લડાઈની શરૂઆતમાં બન્ને સૈન્યો ભેટભેટાં થયાં, મહા પ્રયત્ન અભિમન્યુએ એવી ચાલાકીથી અગ્નિ જેવાં તીવ્ર બાણો ફેંકવા માંડ્યા કે સઘના શત્રુઓ તેની સામે જોવા પણ અશક્ત થયા. યોગમ અભિમન્યુનાં વખાણ થવા લાગ્યાં અને દુર્યોધનના યોદ્ધાઓની નબળાઈ સ્થિતિ થઈ પડી. કૃપાચાર્ય, દ્રોણ, અશ્વત્થામા તથા જયદ્રથ વગેરે યોદ્ધાઓ ગભરાઈ ગયા અને સર્વ લોકો અભિમન્યુના પરાક્રમથી જગતમાં બે અરજીન છે એમ માનવા લાગ્યા. દુર્યોધનના કહેવાથી અર્જુન પણ રાક્ષસ પાંડવોની સેનામાં આવી ભારે કતલ કરવા લાગ્યો; જેથી પાંડવોની સેના ઠંપવા લાગી. દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રો પરાજિત થઈ ગયા, અને સેનામાં મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો. અર્જુનને માયાથી અંધકારને ઉત્પન્ન કર્યો પણ સૂર્યાવ-

થી તે અધઝરને અભિમન્યુએ ઢાળી નાખ્યો અને બીજી પણ રાક્ષસની અનેક માયાઓને નષ્ટ કરી નાંખી અને તને એટલો બધો હેરાન કર્યો કે છેવટે તે ભાગી ગયો. તેને ભાગી ગએલો જોઈ ભીષ્માદિ ઘણા યોદ્ધાઓ અભિમન્યુને ઘેરી વળ્યા, પણ તેથી ભય નહિ પામતાં તે વજ્ર જેવાં તીક્ષ્ણ બાણથી પોતાનાં પિતાં તથા મામાના સ્વપ્ન પરાક્રમ કરવા લાગ્યો. કૃપાચાર્ય અરજુનની ઉપર બાણો ફેંકતા હતા. તેવામાં સાત્યકિએ તેની પર તેના બાણ લે તેવું એક બાણ નાખ્યું પણ અશ્વત્થામાએ તે બાણને તથા સાત્યકિના ધનુષને પણ કાપી નાંખ્યું. બીજું ધનુષ લઈ સાત્યકિએ સાઠ બાણોથી અશ્વત્થામાની છાતી તથા હાથ વીંધી નાંખ્યા. અશ્વત્થામા મૂંઝત થયો અને સંજા પ્રાપ્ત થતાં તેણે સાત્યકિની સાથે ભારે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. પણ પુત્રનું રક્ષણ કરવા આવેલ દ્રોણની સામે અશ્વત્થામાને છોડી દઈ સાત્યકિએ યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. દુર્યોધનની પ્રેરણાથી અરજુનની સામે સૈન્ય સહિત સુશર્મા થયો હતો, પણ તેણે સુશર્માને હઠાવી તેના સૈન્યને મારવા માંડ્યું. અરજુનને તે સૈન્ય ઉપર વાયવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો ત્યારે વાયુના સંપાટાથી યોદ્ધાઓ પડવા લાગ્યા. દ્રોણે સાત્યકિને છોડી દઈ પર્વતાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી વાયુને શાંત કરી નાંખ્યો. ભગદત્તે હાથીની મોટી ફાજથી ભીમને ઘેરી લીધો, પણ ભીમ હાથીનાં કુંભસ્થળોને ભાંગવા લાગ્યો, શત્રુના ત્રાસથી કૌરવોની સેનાનો હેખાવ જોવા લાયક થયો. લોહીની ભયંકર નદી ચાલી અને ક્ષત્રિઓ પોકારવા લાગ્યા કે દુષ્ટ દુર્યોધનનો અપરાધ આ સઘળા કલ્પાંતનું કારણ છે. જ્યારે કૌરવોના સૈન્યમાં ભારે ભંગાણુ પડ્યું ત્યારે કેટલાએક યોદ્ધાઓને પાછા વાળવાનો સુશર્માએ ઘણું પ્રયત્ન કર્યો પણ તે સઘળો નિષ્ફળ થયો. સુશર્માને બચાવવા સાથે દુર્યોધન ભીષ્મને પડખામાં લઈ સઘળા ઉદ્યોગથી અરજુનની સામે થયો. સાત્યકિ તથા કૃતવર્મા, દ્રોણ તથા દ્રુપદ અને ભીમ તથા બાલ્લીક પરસ્પર ઉગ્ર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. દ્રોણે દ્રુપદને બાણોથી ખુબ વીંધ્યો અને તેના સારથિને મારી નાખતાં ઘોડાઓ ભાગી ગયા. સાત્યકિ કૃતવર્માને પરાસ્ત કરી ભીષ્મની સામે થયો અને તેના તરફથી પોતા પર આવેલી સાંગથી બચી જઈ બીજી સાંગ તેણે ભીષ્મ ઉપર નાંખી. ભીષ્મે તે સાંગને કાપી નાંખી સાત્યકિને બાણોથી ઢાંકી દીધો. સાત્યકિના બચાવ સાથે સઘળા પાંડવોએ ભીષ્મને ઘેરી લીધા કે તરતજ દુઃશાસન દથ હજાર ઘોડેશ્વારથી ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા ઉભો રહ્યો, ભીષ્મ, શુધિહિર, ભીમ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ તથા બીજા પણ સઘળા યોદ્ધાઓને એવા તો વીંધ્યા કે પાંડવોની સેનામાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો અને એકી વખતે ચેદી દેશના તથા કશીના ચૌદ હજાર યોદ્ધાઓનો નાશ થતાં મોટું ભંગાણુ પડ્યું. ભીષ્મ દ-

દેરાળ દશ હજારે રથીઓને મારતા પણ આજ તો કાંઈ સુમાર રહ્યો નહિ. પાંડવોની સેનાને આગતી જોઈ તથા લીજમને અજીત અને નિર્દય બુદ્ધ કરતા જોઈ કેશવ ભગવાને ઉત્સાહ વગરના બુદ્ધ કરતા પોતાના મિત્ર અંરજુનને જાણાવ્યો તેથી તેણે ફરીથી નારાજ અને લીજમ ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરી. પોતાનો મિત્ર ધૃતર ઉપાયોથી ઉત્સાહવાળો થઈ નહીં, અને બુદ્ધમાં ઉવટે પાંડવોનોજ પરાજય થશે એવું ભાસવા લાગ્યું. સંધ્યા સમય થવા આવ્યો. જોઈ ધારીને ફરીથી એકવાર હાથમાં શક્ત આપુક લઈ રથથી ઉતરી લીજમને મારવા નીચે દોડ્યા અને તે વખતે “લીજમ મુલા લીજમ મુલા” એવો પોકાર થઈ રહ્યો, ભગવાનને આવતા જોઈ નિર્ભય મનથી તે પ્રિય હાથથી સત્ય પામવાને બાણોની વૃષ્ટિ કરતાં કરતાં આવકાર આપી લીજમ બોલ્યા કે મહારાજ! મારી પ્રતિજ્ઞા તો મેં પૂર્ણ કરી છે, માટે પંધારી અને જલદી મારી નાંખો હે અનંધ, તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મને મારો, હું તમારો દાસ છું હું તમારે હાથે મરવાથી આ દાસનું આલોક તથા પરલોક એ બન્નેમાં કય.ણુ છે, લીજમને મારવા તૈયાર થયેલા શ્રીકૃષ્ણને બીજવાર લજ્જા પામેલા અંરજુને પાછળ દોડી દશમે પગલે માંડ માંડ બાથમાં લીધા અને કહ્યું કે મહારાજ! પાછા વળો. બુદ્ધમાં હથિયાર નહીં ધરવાની પ્રતિજ્ઞા ખોટી ના કરો. હે માધવ! તમે પૂર્વે કહેલું છે કે હું બુદ્ધ નહીં કરું ને આ વખતે તમે તેમ કરશે તો લોકો તમને મિથ્યાવાદી કહેશે. લીજમને મારવાનો જોખમ મારે માથે છે. હું શાસ્ત્ર, સત્ય તથા સુકૃતના સમજાઈ કહું છું કે હવે દુસ્મનનો જલદીથી અંત આવે એવું હું ફરીશુ કેધાવિષ્ટ ભગવાન રથમાં બેઠા તોપણુ જાણે તે દિવસના સંગ્રામમાં સૂર્યાસ્ત થયો ત્યાં સુધી જય જ મેળવ્યો.

લીજમના મનની આશ્ચર્યજનક મોહોટાઈ.

તે રાતે યુધિષ્ઠિરે લીજમના મારથી તથા પોતાના સૈન્યમાં થયેલા નાશથી થણો વિલાપ કર્યો ત્યારે કેશવ ભગવાને લીજમને જાતે મારવાનું અને કરેલી પ્રતિજ્ઞા તોડવાનું કહ્યું. શું લીજમે તેમને તેની પાસે તેના મરણનું કારણ પૂછવા આવવા નહોતું કહ્યું ? તેને મારવાના ઉપાય તે આપણને બતાવશે. માટે આપણે બધાએ પૂછવા તેમની પાસે જવું. આમ વાત થતાં ઉવટે અંરજુને દુઃખદાયક વાણીથી કહ્યું કે “આ બાપ વગરના અમે બાળકને તેણે મોઢા કરેલા છે. હે માધવ! પ્રિય પિતાના પિતા તે વૃદ્ધ લીજમને હું મારવાને ઇચ્છુ છું તેથી ક્ષત્રિયની વૃત્તિને ધિક્કાર છે. પછી પાંડવો વા-સુદેવ સહિત શાસ્ત્ર તથા કવચ મુકી હાલના જમાનાને આશ્ચર્ય લાગે એવું લીજમને તેના મોતનું કારણ પૂછવા તેની પાસે ગયા. લીજમે તેનો માનપૂર્વક

સત્કાર કર્યો અને યુધિષ્ઠિરે તેમને નમ્ર વાણીથી કહ્યું કે તમને જીતવાનો તથા તમારા વધનો ઉપાય જાતાવો. ત્યારે બીજા કહ્યું કે “ હું જીતું છું ત્યાં સુધી મને જીતવા કોઈ સમર્થ નથી, પણ તમારી ઇચ્છા મુજબ મારી ઉપર પ્રહાર કરો ” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “ અમે તમને મારવા ચક્રિતમાન નથી ” ત્યારે બીજા તેમને પોતાના વધનો ઉપાય કહેવા માંડ્યો; કારણ કે બીજા જેવા પુરુષોને તો પરમાત્માની ઇચ્છાનુકૂળ વર્તવાની જ કામના હોય છે અને તેઓ પેટે મમતા અને ઇચ્છા રહિત થઈને તેની જ ઇચ્છાને સ્વાધીન રહે છે. “ તમારા સૈન્યમાં એક શિખંડી નામનો મહાપરાક્રમી યોદ્ધા છે તે પૂર્વે સ્ત્રી હતો અને તેની સામે હું લડવાની ઇચ્છા નહિ કરું. અર્જુન શિખંડીને આગળ કરે અને હું તેની ઉપર પ્રહાર નહિ કરું. પછી અર્જુન જલદી ચોતરફથી જાણીથી મને મારે. ” દુઃખથી અત્યંત તપેલા અર્જુને લજ્જાથી કહ્યું કે “ હે માધવ, કુળમાં વૃદ્ધ, બુદ્ધિમાન પિતામહ બીજા સાથે હું કેમ યુદ્ધ કરી શકું ! હે વાસુદેવ, બાળકપણામાં રજાથી ખરડાયેલા શરીરવાળી ક્ષીણ કરતા અમે ઉદાર મનવાળા તે મહાત્માને રક્ષા કર્યો છે. હું ગદામજ ? તે મારા પિતા પાડુંના પિતા થાય છે. તેના બોળામાં બેસી બાળક એવો હું તે મહાત્માને “હે તાત” એ રીતે કહેતો હતો. તે વખતે “હે ભારત, હું તારો પિતા નથી. ” “ પિતાનો પિતા છું ” એ પ્રમાણે બાળક પણામાં જે મને કહેતા હતા તેને આ વખતે મારે કેમ મારવા ? મારા સૈન્યને તે બધે મારો. મારો જય થાઓ વા પરાજય થાઓ; પણ તે મહાત્મા સાથે હું યુદ્ધ નહિ કરું. હે કૃષ્ણ ! આપ તે બાળકમાં શું અભિપ્રાય આપો છો ? ” પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે તેને ગંભીર અને મૃદુવાણીથી કહ્યું કે “ બીજાના વધની પ્રતિજ્ઞા કરી ક્ષત્રિય ધર્મને વિષે રહેલો તું તેને સંગ્રામમાં કેમ નહીં માર; કારણ કે તેને માર્યા વગર તારો જય નહીં, થાય ” હે ધનંજય ! યુદ્ધ કરવું, પ્રજાની રક્ષા કરવી તથા ઇર્ષ્યા રહિત યજ્ઞ કરવું એ ક્ષત્રિયોનો શાશ્વત ધર્મ છે, પછી બીજાની સલાહ પ્રમાણે સર્વ બાળકનો નિશ્ચય કરી માધવ સહિત પાંડવો યુદ્ધના દશમા દિવસના પ્રાતઃકાળની વાટ જોતાં પોતાના સૈન્યમાં પાછા રહ્યા, જે યુગરૂપ સંગ્રામમાં બીજા બળીદાન રૂપ થવાના હતા અને અર્જુન થયના હોવારૂપ થવાના હતા.

ઉત્તારમાં જઈ યુધિષ્ઠિરે લાંબો વિચાર કરી કરી ક્ષીકૃષ્ણને કહ્યું કે હું તો લગ્ન બંધ પાડી વનમાં જવા જાઉં છું. “ રાજધિરાજ, ઉત્તરવન ન કરો શિખંડીને નિમિત્ત કરી આવતી કાલ પિતામહને મારવાનો અર્જુન નિશ્ચય કર્યો છે માટે શાંત થાઓ શ્રીકૃષ્ણના મોહોગ્રથી અર્જુનનો નિશ્ચય સાંભળી રાજા યદુ સધળા પોતપોતાના ઉત્તારમાં જઈ સુખ રહ્યા.

ભીષ્મનું યુદ્ધમાં પડવું.

દશમે દિવસે સૂર્યોદય થયા પછી ભીષ્મે હાદ્રવ્યૂહ રચ્યો અને પાંડવોએ સૈન્યકાર બૃહ રચ્યો. ભારે ધમસાણુ મચ્યું. સધળા પાંડવો ભીષ્મની સામે થયા છતાં પણ તેને પરાસ્ત કરવાને કોઈ સમર્થ થયા નહિ. આ વખતે શિખંડીએ અગ્રણી થઈ ભીષ્મની છાતીમાં મથુ બાણ માર્યાં. ભીષ્મે તેને કહ્યું કે તું પ્રયત્ન કર કે ન કર, પણ હું તારી સાથે યુદ્ધ કરવાનો નથી. તું શિખંડી નથી પણ વિષાતાએ બનાવેલી શિખંડી છો. પૂર્વે તેને વિષાતાએ સ્ત્રીરૂપ બનાવી હતી અને હાલ પણ તું તેજુ છો એમ હું માનું છું. સ્ત્રીની સાથે યુદ્ધ કરતાં મારા બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ થાય. એ સાંભળી શિખંડી બોલ્યો કે તું ગમે તેમ છટકવાનું કર પણ આજ હું તને છોડનાર નથી. એમ બોલતાં બોલતાં તેણે બીજાં પાંચ બાણ ભીષ્મને માર્યાં. અર્જુને શિખંડીને કહ્યું કે આજ ભીષ્મને માર્યા વિના પાછો ફરીશ તો તારી ને મારી બન્નેની મશ્કરી થશે. હું તારે રક્ષણ કરવા પછવાડે ઉભો છું. તું ભીષ્મ ઉપર નિર્દયપણે યુદ્ધ કર્યા કર. દ્રોણ, બેલ્લકે, તથા ભગદત્ત વગેરે યોદ્ધાઓને હું અટકાવીશ. તેથી તારે ભીષ્મને પાડવાનું સુગમ પડશે. એમ કહી અર્જુને કૌરવોની સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યો, અને ભીષ્મે પાંડવોની સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યો. ભીષ્મની સામે ટકવા-કોઈપણ સમર્થ થયું નહીં. પણ એકલો અર્જુન તેની સામે આવી ગાંડીવનો ટંકારકરી સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. ભીષ્મે અસંખ્ય યોદ્ધાઓને મારી નાંખ્યા અર્જુન પોતાના સામે આવતો હતો તેટલા વખતમાં ભીષ્મે પાંડવોના દશહજાર હાથી દશહજાર ઘોડા અને અસંખ્ય પ્યાદોને મારી નાંખ્યા. અર્જુનની સહાયતા માટે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે યોદ્ધાઓ ભીષ્મની ઉપર ઝડપ કરવા લાગ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કૃતવર્માએ, ભીમને ભુરિશ્રવાએ, નકુલને વિકલે, સહદેવને કૃપાચાર્યે, ધૃષ્ટાકચને દુર્યોધનના ભાઈ દુર્યુધને, સાત્યકિને દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને દ્રોણે, વિરાટ તથા દ્રુપદને અશ્વત્થામાએ અને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણને દુઃશાસને રોકી રાખ્યા. ભીષ્મના બચાવ માટે વળી પણ દુઃશાસને અર્જુનની સામે ભારી યુદ્ધ કરવા માંડ્યું પણ તેણે તેનું ધનુષ કાપી નાંખ્યું. દુઃશાસને બીજું ધનુષ લઈ અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણને વીંધ્યા, અને તેણે દુઃશાસનના શરીરમાં હજારો બાણો ખુંચાડી દીધાં, તથા તેનો રથ ભાંગી નાંખ્યો. ગભરાયેલો દુઃશાસન ભીષ્મના રથમાં આવી જરાવાર આરામ લઈ પાછો અર્જુનની સાથે લડવા લાગ્યો સાત્યકિએ અંત્રાશુપ તથા ભમદત્તાનાં હજારો બાણો કાપી સિંહનાદ કર્યો. દુર્યોધને પોતાના ભાઈઓને કહ્યું કે સાત્યકિ આપણા સૈન્યમાંથી જીવતો ન જાય એમ કરવું જોઈએ, આ પ્રમાણે દુર્યોધનના કલાથી તેના ભાઈઓ સાત્યકિને

ચારે કારથી ઘેરી લઇ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

લીમે લીખના વખતે ઉદેશથી કૌરવોના સૈન્યમાં ભારે ક્ષત્રવ-
લાવવા માંડી. કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, શલ્ય તથા ભગદત્ત લીમને પીડતા થા-
યા. પણ લીમે તે સર્વને તણુ સમાન ગણી પરાસ્ત કરી નાખ્યા. લીમને
ધણા શત્રુઓની વચમાં આવેલો જોઇ અરજુન તેની સહાયતા માટે આવી
પહોંચી કૃપાચાર્ય વગેરેને પરાસ્ત કરવા લાગ્યો. લીમ અને અરજુન એ
બંને ભાઇઓએ વિચિત્ર બાણોની વૃષ્ટિ કરી હજારો યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યા.
લીમ દ્રોણને અને અરજુન મુશર્માને લીધી નાખી સૈન્યને કાપવા લાગતાં
શિખંડી ત્રિગેરે યોદ્ધાઓ લીખની ઉપર ચડી ગયા. બુદ્ધ લીખે પણ ભારે
ક્ષત્ર ચલાવી અને ધણા ધણા વીર યોદ્ધાઓનો કાપ કરી નાખ્યો.

પાંડવોને લીખની ઉપર તુટી પડતા જોઇ દુઃશાસન વગેરે કૌરવોના
યોદ્ધાઓ લીખને અચાવવાને વાસ્તે ભારે યત્ન કરવા લાગ્યા. આ સમય
પૃથ્વી ધ્રુજવા લાગી, દારણ શબ્દોથી દિશાઓ ગાળવા લાગી, અને લોહીની
નદીઓ ચાલવા લાગી. લીખની ઉપર શિખંડી બાણો ફેંકવા લાગ્યો.
પણ તે શિખંડીને છોડી દઇ દિવ્ય અસ્ત્રોથી પાંડવોની સેનાને મારવા લા-
ગ્યા. જે કોઇ તેની સામે થયો તે મરતોજ જોવામાં આવ્યો. દક્ષ અ-
રજુન તથા શિખંડી વિના બીજા કોઇએ તેની સામે થવા હિમ્મત ધરી
નહિ, શિખંડીએ લીખની સામે જઇ તેની છાતીમાં દસ બાણ માર્યાં,
અને બીજાં અનેક બાણોથી બુદ્ધ લીખને ઢાંકી દીધા. લીખ ક્રોધથી વ્યાપ્ત
થયા પણ તેના સામું તેણે જોયુંજ નહિ (કારણ કે શિખંડી પ્રથમ સ્ત્રીરૂપે
હતો તે તો તેનાપર ધા નહિ કરતાં અરજુનના ઉપરજ બાણોની વૃષ્ટિ ક-
રવા લાગ્યા; પરંતુ શિખંડી તો લીખની ઉપરજ મંડ્યો રહ્યો. ક્રોધ
પામેલા લીખે શિખંડીનાં બાણોને નહિ ગણકારતાં ચોડીવારમાં પાંડવોના
અસંખ્ય હાથી, ઘોડા, રથ સૌદ હજાર પાયદળ અને વિરાટના ભાઇશતા-
નીક આદિ આઠ મહારથિઓને મારી નાખ્યા. પાંડવોની સેનામાં મોટા ત્રાસ
વર્તી રહ્યો. આ વખતે શ્રીકૃષ્ણે અરજુનને કહ્યું કે લીખને માર્યા વિના
તમારો કદી પણ વિજય થવાનો નથી. આથી અરજુને પોતાનાં બાણોથી
જેમ અગ્નિ ખડને બાળે તેમ કૌરવોની સેનાને બાળતા બાળતા
લીખના ઘોળા રથને ઢાંકી દીધા. લીખનાં બાણોથી પાંડવોની સઘળી
સેના પીડા પામતી હતી, પણ લીમ, સાત્યકિ, ધરોત્કચ તથા અભિમન્યુ
વગેરે યોદ્ધાઓને લીખથી અચાવતાં અરજુન શિખંડીને અમણી રાખી
લીખનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. મારો, કાપો, પકડો એવા હજારો શબ્દો કલા લાગ્યા.
અરજુનના રક્ષણ તો રહી શિખંડીએ લીખના સારથિને મારી નાખ્યો.

અને તેની ધ્વજ કાપી નાખી અરજુને ભીષ્મનાં ધણાં ધનુષ્યો કાપી નાખ્યા. ધનુષ્યો કમાઈ જતાં ભીષ્મે સાંગ, ભાલાં તથા બીજા પણ્ય ધણાં ધણાં સ્ત્રો ફેંક્યા માઝ્યાં અરજુને તે સધળાં કાપી નાખ્યાં. અત્યંત શરવીર એવા ભીષ્મ ધબળ ધનુષ લઈ અરજુન સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, પણ કેઈ રીતે તે અરજુનથી વધી શક્યા નહિ, અને કહેવા લાગ્યા કે બચકર વજ્ર જેવાં બાણો જે મારા મર્મ સ્થળોને કાપી નાખે છે તે શિખંડીનાં નથી પણ શિખ અરજુનનાં છે. એમ બોલતાં બોલતાં ભીષ્મે અરજુન ઉપર સાંગનો ધા કુર્યો પણ અરજુને ત્રણ બાણોથી તે સાંગને કાપી નાખી. આ વખતે હજારો યોદ્ધાઓ ભીષ્મ ઉપર ત્રુટી પડ્યા અને તેના રથ ઉપર 'મારો, પકડો, પાડો, કાપો, ઇલાદિ તુમુલ શબ્દો થવા લાગ્યા. અરજુનનાં બાણોથી કૌરવોનો કોઇપણ યોદ્ધા ભીષ્મને પડખે આવી શક્યો નહિ, અને ભીષ્મના શરીરમાં એક આંગળ જેટલી જગ્યા પણ વીંધાયા વગર રહી નહિ. તે તીવ્ર બાણો ખુંચી જવાથી શેઠાઇ જેવા થઇ જઇ છેવટ સુધી અરજુનની ઉપર ભીષ્મ બાણોનો વરસાદ વરસાવતા હતા. પણ સૂર્યાસ્તનો સમય થયો તો વખતે "મારા પિતાએ મને ઇચ્છા પ્રમાણે મરણરૂપ વર આપેલો છે માટે મારા મૃત્યુ કાળને નજીક આવવાનો હવે હું સ્વીકાર કરું" આ રીતે ભીષ્મનો નિશ્ચય બાણી આકાશમાં રહેલા ઋષિઓ તથા વસુ દેવતાઓએ તેને કહ્યું કે "હે તાત, જે તંમે મનમાં નિશ્ચય કર્યો તે અમને પણ પ્રિય છે માટે હે રાજન તેમ કરી યુદ્ધને વિષે બુદ્ધિ નિવૃત્ત કરો." તે વખતે સુગંધી પવિત્ર પવન વાવા લાગ્યો અને પુ પની વૃષ્ટિ થઇ. સર્વ યોદ્ધાઓના બાણોનો તેમનીપર વ્યર્થ વરસાદ પડવા લાગ્યો; અને તે દહ ઉભા રહ્યા; પણ તેમણે તેમની ઇચ્છાથી અર્જુનનાં બાણો વાગે તેમ પોતાના શરીરમાં જગ્યા કરી, જે બાણો છુટીને તેમના શરીરમાં ઉડાં પેસતાં ગયાં. ભી. ૭. હસતા હોય નહિ તેની પેઠે દુઃશાસન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે વજ્ર સરખા સ્પર્શવાળા જે આ હમેશ મારીપર બાણ પડે છે તે અરજુનનાં છે; હનુમાન જેની ધનમાં છે એવા શરવીર ગાંડીય ધનુષવાળા અરજુન વિના બીજા સર્વ રાજાઓ પણ મને દુઃખ કરી શકે નહિ. જ્યાંસુધી ભીષ્મનું શરીર બાણથી ભેદાયા વગર બે અંગુલ પણ બાકી નહોતું ત્યાં સુધી તેમના ઉપર બાણનો વરસાદ ચાલુંજ રહ્યો; અને કાંઇક શેષ સૂર્ય હતો તે વખતે પૂર્વમાં મસ્તક રાખી રથમાંથી તે નીચે પડ્યા, અને ચોતરસ બાણથી વિંધાવાને લીધે તેને પૃથ્વીનો સ્પર્શ થયો નહિ અને બાણોથી વિંધાયેલા પોતે બાણની શર્યાપર સૂતા. રથમાંથી નીચે પડ્યા ત્યારે તેમણે બ્રહ્માનાં કે સૂર્ય દક્ષિણાવનના હતા. "ધનુષ ધરનારામાં શ્રેષ્ઠ, પુરુષમાં સિંહરૂપ,

મહાત્મા ગંગાપુત્ર ભીષ્મ દક્ષિણાયનમાં કેમ મરણ પામશે ? ” એવી અતરિક્ષિમાંથી દિવ્યવાણી થઈ. તે સાંભળી “ હાલ હું છું છું ” એમ કહી પોતાના પ્રાણ ધારણ કરી રાખ્યાં. ગંગાએ મહર્ષિઓને હંસરૂપે કરી ભીષ્મની પાસે મોકલ્યા અને ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો. ભીષ્મે કહ્યું કે “ હું આ દક્ષિણાયનના સૂર્યમાં ક્યારેય પણ પરલોકમાં જઈશ નહિ એ મારા મનમાં જ છે અને ઉત્તરાયણના સૂર્ય થાશે ત્યારે મારા પ્રાચીનસ્થાન પ્રત્યે જઈશ એ હું તમોને સત્ય કહું છું. ” તેમ મારા સામર્થ્યે કરી હું દેવચક્ર મૃત્યુ છું માટે હું મારાં પ્રાણ ધારણ કરીશ કારણ કે તે વિષે મહાત્મા મારાં પિતાએ “ તારું ઇચ્છા પ્રમાણે મરણ થશે ” એમ મને વેર આપેલો છે.

પિતામહ ભીષ્મની બાણ શય્યા.

સેનાધિપતિ ભીષ્મના પડવાથી પૃથ્વીમાં સઘળે હાહાકાર વર્તી રહ્યો. કૌરવોની સઘળી સેના બેભાન થઈ અને સર્વે યોદ્ધાઓ નિસાસા મૂકીને રોવા કરવા લાગ્યા. પાંડવ, કૌરવો બન્નેએ લડાઈ બંધ પાડી શસ્ત્ર મૂકી દધને સૌ ભીષ્મની પાસે આવ્યા અને બીજા રાજાઓ પણ બખતરો ઉતારી પ્રણામ કરતા કરતા ભીષ્મનાં દર્શને ગયા, તેણે બધે આવ્યા એમ કહી સીમનો સત્કાર કરી, નીચે પડતા પોતાના મસ્તકના ટેકા વાસ્તે કહ્યું કે “ ઓશીકું આપો. ” દુર્યોધન ઝુંવાળું ઓશીકું લેઈ આવ્યો, ત્યારે તે ઓશીકું બાણુપર મુકી તેમણે હસતાં હોયની તેમ કહ્યું કે “ હે રાજાઓ, વીરશય્યામાં એ ઓશીકું યોગ્ય નહિ આમ કહી પિતામહ ભીષ્મે અરજીન સામે જોયું, અરજીને ભીષ્મનો અભિપ્રાય જાણી રોતાં રોતાં ગાંડીવ ધનુષને ચડાવી ભીષ્મનાં માથામાં ત્રણ બાણો ભારી લટકતું માથું ઉંચું કર્યું અને ભીષ્મને પ્રસન્ન કર્યો, ભીષ્મ અરજીન ઉપર પ્રસન્ન થઈ હસીને કહ્યું કે “ હે પાંડુ પુત્ર આ શય્યા ને યોગ્ય એવું ઓશીકું તેં મને આપ્યું. હે મહાબાહો. ધર્મથી ચાલનાર બાણ શય્યામાં ગએલા ક્ષત્રિયે આજ રીતે શયન કરવું યોગ્ય છે. હે રાજાઓ અહિં મારા નિવાસ સ્થાનમાં ખાઈ ખોદો અને સંગ્રામથી વિરામ પામો. આમ બોલી વૈદ્યોની સહાયતાની ના કહી તેમણે સુતાં સુતાં પોતાનું મન પરમાત્મામાં જોડ્યું. તે પછી બાણોથી સંતપ્ત થએલા તથા જળથી તપેલા શરીરવાળા ભીષ્મે પાણી માગ્યું; પણ જે પાણી રાજાઓ લઈ આવ્યા તે નહિ સ્વીકારીને અરજીનને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે “ તારાં બાણોથી વિધા-એકું મારું શરીર જાણે બગતું હોય તેવું થાય છે અને મારાં મર્મસ્થાનમાં વેદના થાય છે, મોટું સ્કાય છે, માટે હે મોટા ધનુષવાળા અરજીન વેદનાંથી પીડિત શરીરવાળા મને ગંગા જળ આપ કારણ તું ઘટતી રીતે મને જળ આપવા સમર્થ છે. ” પછી અરજીને ગાંડીવ ધનુષસહ બાણ સાંધી તેને

અભિમંત્રણ કરી પૃથ્વી વિધી અને તેમાંથી અમૃત જેવાં દિવ્ય મં-
ધવાળાં ખાતાળ મંજાની ખારા નિકળી લીખ્મના મુખમાં પડી જેવડે તેણે
લીખ્મને તૃપ્ત કીધા તૃપ્ત થયેલા લીખ્મ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા
અરજુનનું આતું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઇ કૌરવો, ધુનૃવા લાગ્યા અને મનમાં
કહેવા લાગ્યા કે અરજુન ત્રેલોક્યને પણ આણીથી ત્રાડી નાખવા સમર્થ છે. લીખ્મે
કાર્તિક વદિ આડેમથી તે ઉત્તરાયણ થતાં લગી મૃત્યુને પાછું નાળ્યું ને આણ
શબ્દાપર રહી ઉપનિષદ આદિ મહા મંત્રોનો જપ કરવા માંડ્યો તથા ધર્મો
વિષે વ્યાખ્યાન અને નીતિનું ઉદ્બંધન ન કરવા બોધ કર્યો. વળી પણ લી-
ખ્મે અરજુનનાં વખાણુ કરી દુર્યોધનને કહ્યું કે:—અર્જુનનો ચમત્કાર તે
નજરે જોયો જેના પક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ છે એવા અરજુનને કોઈ જીતી શકે
તેમ નથી, તેથી તારે તેની સાથે તુરત સંધિ કરવી યોગ્ય છે. સધળા રા-
જાઓ નષ્ટ થયા નથી, અને હજી તારા થોડા ભાઈઓ જીવતા છે ત્યાં
સુધીમાં તું સંગ્રામ બંધ કર. એમ કહી વેદનાને સહન કરી શલ્યથી તપેલ
મર્મસ્થાનવાળા લીખ્મ પોતાનું મન પરમાત્મામાં જોડી બોલતા રહી ગયા.
લીખ્મનાં વચનો કોઈપણ રીતે દુર્યોધનના મનમાં ઉતર્યા નહી તેથી સર્વ
ક્ષત્રિયો ભવિષ્યને પ્રવ્રજ માની પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

કૌરવ દળના સેનાધિપતિ મહારથી લીખ્મ દશ દિવસ અદ્ભુત યુદ્ધ
કરી રણમાં તેમની ઇચ્છાનુસાર કાળને વશ થઇ પડ્યાની વાત સાંભળી ક-
ર્ણુ લીખ્મની વાસે આવ્યો અને રથમાંથી હેઠો ઉતરી લીખ્મનાં દર્શન કરી
આંખમાં આંસુ લાવી ખેદયુક્ત થઇ પ્રણામ કરી હાથ જોડી ગદ્ ગદ્ કં-
ઠથી બોલ્યો કે “હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! સર્વદા તમારી આંખે અવિદ્યો અને તમારા
દેષનું પાત્ર હું રાધાપુત્ર કર્ણુ આપને પ્રણામ કરું છું.” દુઃખથી પીડાતી આં-
ખો ઉઘાડી એક હાથ તેના ગળામાં નાંખી સ્નેહથી આવી રીતે વચન કહ્યું
કે અરે દેવસરખા કર્ણુ ! મનુષ્યમાં તારા સરખો કોઈ પણ પુરુષ નથી. ત-
થાપિ કુળના ભંગાણના ભયથી તથા તું નીચના આશ્રયને લીધે હમેશ ના-
હક પાંડવોની નિંદા કરતો તેથી તારા ઉત્સાહનો ભંગ કરવા હું તને હમેશ
કઠોર વચનો કહેતો હતો. તું અરજુન સરખો છે. તારૂં પરાક્રમ, શૌર્ય, આ-
સ્તિકમણ્ડ અને ઉદારતાને પણ હું જાણું છું. તું શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રની વિદ્યામાં
અરજુન તથા શ્રીકૃષ્ણ જેવો છે અને જરાસંધ કરતાં પણ અધિક બળ-
વાન છે, અને તારા ઉપર જે રીસ હતી તેને દૂર કરીને આજ હું તને
કહું છું કે જો મને તો જીતી કરવો હોય તો તું પાંડવોની સાથે મળી જા જોથી
સર્વે સજ્જ સૈન્ય સહિત જીવતા રહે. વળી શૂરવીર પાંડવો તારા સહોદર
ભાઈઓ છે માટે તેમની સાથે મળી જા. કર્ણુ બોલ્યો કે મહારાજ ! મેં

આજ દિવસ સુધી દુર્યોધનનું જ એક જ બોગવ્યું છે તે યાત્રી હું કૃત્ય થવા ઇચ્છતો નથી; મેં છેવટ સુધી પાંડવો સાથે લડવા નિશ્ચય કર્યો છે, માટે હે બુદ્ધિમાન પિતામહ, મને આજ્ઞા આપો, કારણ તમારી આજ્ઞાથી યુદ્ધ કરવું એવી મારી ઇચ્છા છે. મેં ક્રોધથી અથવા અવિચારથી જે કાંઈ અવગું કયું હોયવા દુર્વત્યનો કલ્યાં હોય તે તમે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો. ભીષ્મ બોલ્યા કે આ દારણ વૈર ક્રોધ રીતે છોડી શકાય એવું ન હોય તો હું તને યુદ્ધ કરવાની રજા આપું છું કે સ્વર્ગની ઇચ્છાથી તું યુદ્ધ કર. તારા બળ અને પરાક્રમના પ્રમાણમાં અને ધર્મને છાજે એવી રીતે નિરહંકાર તથા ક્રોધ રહિત થઈ યુદ્ધ કરજે અને તારી વીરમાતાને શોભા આપજે. એમ કહી ખંતે શાંતિથી છૂટા પડ્યા અને નિર્માણ કરેલા મૃત્યુ કાળની ધૈર્યથી સહ જોતા, પોતાની દુઃખરૂપ શર્યા ઉપર સ્વચ્છંદ રીતે ભોગ થઈ પડેલા એવા ભીષ્મને, પોતાના જે શરીરવડે, વાજખી રીતે, પરંતુ અધર્મી પક્ષ તરફથી યુદ્ધ કર્યું હતું તે શરીરવડે દુઃખરૂપી છેલ્લું ઋણ દેવાને તેમને ત્યાં મુકીને કર્ણ દુર્યોધન પાસે ગયો.

દ્રોણ પર્વ ૭ મું.

સેનાધિપતિનો દ્રોણને અભિષેક.

ભીષ્મપિતામહનાં રક્ષણનો સંઘળો બંદોબસ્ત કરી સર્વ ક્ષત્રિઓ યુદ્ધની તૈયારી કરવા તેમની પાસેથી પાછા ફર્યા અને બંધ પડેલી લડાઈ ફરી શરૂ કરવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યા. પણ કૌરવોના સૈન્યના મહા બળવાન, મહારથી એવા પિતામહહનું કામ ક્રોણ બળવશે એમ જ્યારે કૌરવો વિચાર કરતા હતા, ત્યારે સર્વની દૃષ્ટિ એક વીર કે જે દશ દિવસ સુધી યુદ્ધથી દૂર ઉભો રહી જોયા કરતો હતો તેના તરફ ખેંચાઈ અને કર્ણ, કર્ણ, એમ સૌ એક અવાજે બોલી ઉઠ્યા. કર્ણને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા તો હતી, પરંતુ તેણે પહેલાં પિતામહની તે બાળ્યત આજ્ઞા માગી; અને તેમણે તેને યુદ્ધમાં જવાની રજા આપી અને દુર્યોધને તેને ભીષ્મને બદલે પોતાની સેનાનો નાયક થવા અગર તેવો સેનાપતિ થવાને યોગ્ય ક્રોણ છે તે બતાવવા વિનંતિ કરી. કર્ણે કર્ણે કે આપણ સર્વને જેણે શસ્ત્રવિદ્યા શીખવી છે અને તેટલા માટે જેનું અનુકરણ આપણે ખુશીથી કરીશું એવા શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય. ને સેનાધિપતિ તરીકે અભિષેક કરવો જોઈએ. સર્વ રાજાઓએ તે સૂચનાને ધણી ખુશીથી અનુમોદન આપ્યું અને દ્રોણાચાર્યે તે કમુલ રાખવાથી સર્વ

૭ મું.) યુધિષ્ઠિરને પકડવા દ્રોણનો પ્રયત્ન—અરજુનની પ્રતિજ્ઞા. (૨૦૧)

રાજાઓએ તેમને અભિષેક કર્યો અને શત્રુની સાથે અગ્નીઆરમ્ભવાર સંમા-
ન કરવા ગોઠવણ કરી. યુદ્ધ શરૂ થયા. પહેલાં દુર્યોધને આચાર્યને કહ્યું કે
આપને અમારી સેનાના અમણી થએલા જોઇ અરજુન આપની સાથે યુદ્ધ
કરવું છોડી દેશે એટલે મારો સહજ વિજય થશે એમ ધારૂં. સધળી શ-
સ્ત્રાન્ત્ર વિદ્યામાં પ્રવીણતાવાળા દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે હું. પાંડવોની સાથે યુદ્ધ
કરીશ. પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કદી મારીશ નહિ. કેમકે તે મારો વધ કરવા વારતે
જ હિતવન થયો છે. તમે ભીષ્મપિતામહ પછી મને સેનાપતિપણાની પદ-
વી આપી તેથી હું ખુશી થઇને કહું છું કે તમારે જે કાંઇ મારી પાસેથી
માગવું હોય તે માગો.

યુધિષ્ઠિરને પકડવા દ્રોણનો પ્રયત્ન—અરજુનની પ્રતિજ્ઞા.

દ્રોણાચાર્યનાં વચન ઉપરથી દુર્યોધને કર્ણ, દુઃશાસન તથા શકુનિ સાથે
વિચાર કરી “ યુધિષ્ઠિરને જીવતો પકડી મારા હાથમાં આપો ” એ પ્રમાણે
કપટયુક્ત માગણી કરી; કારણ કે તેને મારવાથી બાકીના પાંડવો આપણા
ઉપર વૈર લે અને આપણુ સર્વને જરૂર મારી નાંખે; પણ તેમને જીવતા
પકડવાથી સૌ તેની આજ્ઞામાં રહે અને આપણે તેમને પાછા છૂતથી ફરી
વનવાસ મોકલી શકીયે. દ્રોણે કહ્યું કે, જો તમે અરજુનને તેમની પાસેથી
દૂર લઇ જાઓ તોજ હું યુધિષ્ઠિરને પકડી આપીશ. પાંડવોને બ્યારે દ્રોણના
કર્તવ્યની કોઇ વિશ્વાસું માણસ તરફથી ખબર મળે. ત્યારે તેઓએ તેનો
પ્રતીકાર કરવાને તેવાંજ કર્તવ્ય કર્યો અને અરજુનને જોલાવી તે બાબતથી
વાકેશ કર્યો. આ વખત અરજુનને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો હું મારાં પ્રાણને છોડી
દઉં તો પણ આચાર્યને માફ નહિ એવો મારો નિયમ છે. પરંતુ તમને
પણ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે પૃથ્વી ફાટી પડે, સૂર્ય પૃથ્વી પર ખડી જાય અને
વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ દ્રોણની સહાયતા કરે તો પણ હું જીવતાં સુધી
તમારે તેના હાથથી પકડાઇ જવાની કશી ધાસ્તી રાખવી નહીં. આમ અ-
રજુને પણ પ્રતિજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને પકડવાના ઇરાદાથી કૌરવો-
એ પોતાના સૈન્યમાં તે વિષેની મસલત રાત્રી આખી ચલાવી હતી.

અગિયારમે દિવસે અતિરથી દ્રોણે સેનાપતિ થઇને નાના પ્રકારની ચા-
તુરીથી યુદ્ધ ચલાવવા પોતાની સેનાનો શકટવ્યૂહ ગોઠવ્યો. પાંડવોએ પણ કૌંચવ્યૂહ
ગોઠવ્યો. દ્રોણે પાંડવોની સેના ઉપર એવી ઝડપ કરી કે જેથી સધળા શ-
ત્રુઓ દ્રોણને એક જતાં પણ અનેક માનવા લાગ્યા. દ્રોણે વિધ વિધ પ્રકા-
રથી મૂકેલા પ્રબળ બાણો સઘળે રથજે જોવામાં આવતાં પાંડવોના સૈન્યમાં
ત્રાસ વર્તી રહ્યો અને દ્રોણની સામે જોવાને પણ અશક્ત થયા. પરાક્રમી
દ્રોણે થોડી વારમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી જેમ મૂકેલા ખડેને અગ્નિ

બાળે તેમ તેને બાળવા માંડ્યું. સઘળા સોમકો તથા સંજયો કે જેઓ
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ભાયાતો હતા તેઓ ધ્રુજવા લાગ્યા. દ્રોણના ધનુષના ટંકારથી
 હજારો રથો, ઘોડાઓ, હાથીઓ અને ખાદ્યો કંપથી તૂટવા લાગ્યા, મોટા
 મોટા યોદ્ધાઓને હંકારી દ્રોણ યુધિષ્ઠિરને પકડવા માટે બહુ યુક્તિથી લાગ્યા.
 આ પ્રમાણે દ્રોણને પરાક્રમ કરતા જોઈ યુધિષ્ઠિર વગેરે સમળા યોદ્ધાઓ
 તેનાપર ચડી આવ્યા, અને બારે કલાહલ મચી રહેતાં શકુનિએ સહદેવને,
 વિવિશતિએ ભીમને, શલ્યે નકૂલને, કૃપાચાર્યે ધૃષ્ટકેતુને, કૃતવર્માએ સા-
 ત્યકિને, સુશર્માએ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, કણે વિરાટને, ભગદત્તે દ્રુપદને, ભૂરશ્રવાએ
 શિખંડીને, અલંબુષે ઘટોત્કચને અને પૌરવરાજાએ અભિમન્યુને રોકી
 દીધા. પૌરવ અભિમન્યુની ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગતાં અભિમન્યુએ
 તેની ધ્વજ, છત્ર તથા ધનુષને કાપી નાખી સિંહનાદ કર્યો, અને તેનાં પ્રાણ
 હરી લે એવું એક બાણ સાંધતાં દૂરથી કૃતવર્માએ પોતાનાં બે બાણો વડે
 અભિમન્યુનું ધનુષ કાપી નાખ્યું કે તરતજ અભિમન્યું હાથમાં ઢાલ તરવાર
 લઈ રથમાંથી હેડો ઉતરી તરવાર ફેરવવાની અનેક ક્રિયાઓ દેખાડતો દેખા-
 ડતો પૌરવના રથના ઘોસરા ઉપર ચડી ગયો, અને એક ઘાથી તેના સારથિ
 ને કાપી નાખી રથમાં પેસી પૌરવરાજાનો ચોટલો પકડ્યો, તેવામાં તેના
 બચાવ માટે જયદ્રથે ઢાલ તરવાર લઈ ઘણી ઝડપથી પોતાના રથમાંથી ઉ-
 તરી પડી અભિમન્યુપર વેગ કર્યો. તેને આવતો જોઈ પૌરવને છોડી દઈ
 બાજ પક્ષીની પેઠે તે રથમાંથી એકદમ જયદ્રથની ઉપર ઠેકી પડ્યો. મહા
 બળવાન જયદ્રથ અને અભિમન્યુ વચ્ચે એવું યુદ્ધ જન્મ્યું કે તે બન્નેમાં
 કેટલોક વખત સૂંધી કોઇની પણ અધિકતા કે ન્યૂનતા જણાઈ નહિ. છેવટ
 અભિમન્યુએ પોતાની તરવારનો તેનાપર ઘા કરતાં જયદ્રથે તેને પોતાની
 ઢાલપર ઝીલવાથી તે તરવાર ભાંગી પડી. આમ થવાથી અભિમન્યુ ઘણી
 ચાલાકીથી છ પગલાં ઠેકી પોતાના રથપર ચડી ગયો. તેવામાં તેનાપર શલ્યે
 ભયંકર સાંગ ફેંકતાં અભિમન્યુએ ઉંચે ઉછળી તે સાંગને પકડીને પાછી
 શલ્યનાજ રથ ઉપર નાંખી. જેથી તેના સારથી મરણ પામી નીચે પડીગયો.
 અભિમન્યુની ચાલાકી જોઈ શલ્ય રથમાંથી મોટી ગદા લઈ અભિમન્યુ
 ઉપર આવતાં તે પણ ઘણી મોટી ગદા હાથમાં લઈ તેની સામે દોડ્યો.
 અધવચ અભિમન્યુને આઘો ખસેડી મહાબળવાન ભીમ હાથમાં ભયંકર
 ગદા લઈ શલ્યની સામે આવ્યો. શલ્ય પણ અભિમન્યુ તરફ નહિ જતાં
 ભીમની સાથે ગદા યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ભીમ અને શલ્યના યુદ્ધને જોઈ
 બન્ને સેનાવાળાઓ સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. ભીમ તથા શલ્યનાં પરસ્પર વ-
 ખાણુ થવા લાગ્યાં. તે બન્નેના પરસ્પર વેગને લીધે બન્ને યોદ્ધાઓ પૃથ્વી

ઉપર પડી ગયાં. શત્રુને અકળાતો જોઈ કૃતવર્મા તેને પોતાના રથમાં બેસાડી દૂર લઈ ગયો અને હીમ તો પાછો તરતજ બીજા યોદ્ધાઓને મારવા લાગ્યો. તેથી કૌરવોની સેના કંપવા લાગી, અને પાંડવોએ સિંહનાદ કર્યો.

દ્રોણનો યુધિષ્ઠિરને પકડવા પ્રયત્ન.

પાંડવોના ત્રાસથી કૌરવોના યોદ્ધાઓને નાસતા જોઈને કર્ણપુત્ર વૃષ્ણ સેન પોતાનું અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવવા પાંડવોની સેનાને તેડવા લાગ્યો. તેને પરાક્રમ કરતો જોઈ દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રોએ તેની સામે આવી બાણોથી તેને વીધી નાખ્યા કે તરતજ અશ્વત્થામા વગેરે યોદ્ધાઓ તેનું રક્ષણ કરવા આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈ હીમ, યુધિષ્ઠિર, સાત્યાકિ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એઓએ પણ આવી કૌરવોના સૈન્યમાં ભંગાણુ પાડ્યું. પોતાના સૈન્યને ભાગતુ જોઈ દ્રોણ પાંડવોના સૈન્યમાં પેસી યુધિષ્ઠિર પર ચોટ કરી. યુધિષ્ઠિરે દ્રોણને ઘણું બાણોથી વીધી નાખ્યા, પરંતુ દ્રોણે તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને તેનું રક્ષણ કરવા આવેલા એક રાજકુંવરને પણ કાપી નાખ્યો. શિખડી ઉત્તમોજ્જ, નકુલ, શહદેવ, સાત્યાકિ, વિરાટ અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોને ઘણું તીક્ષ્ણ બાણોથી ગજરાવી દધને તથા સિંહસેન અને વ્યાઘ્રદત્તને બાલાંઓથી મારી નાખી કાળરૂદ્ર સરખા દ્રોણ યુધિષ્ઠિરના રથની પાસેજ આવી પહોંચ્યા. પાંડવોના સૈન્યમાં યુધિષ્ઠિર પકડાય જવાનો એકદમ પોકાર ઉડ્યો આ પોકાર પોતાને કાને પડતાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી ઝડપથી શત્રુઓનો પ્રત્યેક કરતો અને લોહીની નદી ચલાવતો અર્જુન દ્રોણના સૈન્યમાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે બાણોના સમૂહથી સઘળાઓને ગજરાવી દીધા. અર્જુન પોતાનું બાણ ક્યારે સાધે છે અને ક્યારે મૂકે છે એ કોઈ પણ જાણી શકતું નહોતું. આ વખત બાણોથી જેમ અધિકાર થઈ ગયો હોય તેમ સૂર્યાસ્તથી અધિકાર ફેલાવા લાગ્યો, અને શત્રુ મિત્રની પણ ખબર રહી નહિ, તેથી દ્રોણે યુધિષ્ઠિરને પડતા મૂકી પોતાની સેનાને પાછી વાળી લીધી. કૌરવોને ત્રાસ પામેલા જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ પોતાનું સૈન્ય પાછું વાળી લીધું.

અર્જુનને દુર રાખવા સુશર્માની પ્રતિજ્ઞા.

દ્રોણે દુર્યોધનને કહ્યું કે જ્યાં સુધી અર્જુન હાજર હોય ત્યાં સુધી ઈંદ્ર આવે તો પણ યુધિષ્ઠિર પકડાય તેમ નથી. માટે જો તમે અર્જુનને ક્યાંક રોકી રાખો અને યુધિષ્ઠિર મારા સામે બે બેઠી પણ યુદ્ધ કરવા ઉભે તો તમારી ધારણા પાર પડે, આમ દ્રોણ દુર્યોધનને કહેતા હતા તે વખત ત્રિવર્ત દેશના રાજા સુશર્માએ પોતાના ભાઈઓની સાથે એકમત થઈ અર્જુનની સાથે પોતાનું આગળનું વૈર સંભારી દુર્યોધનને કહ્યું કે તમારે માટે

અમે અરજીનને યુદ્ધ ભૂમિથી બહાર લઈ જઈ મારી નાખીયું. અથવા યુદ્ધમાં તેને હાથે મરણું. પછી તેઓએ તેને યુદ્ધનું કહેણ મોકલ્યું તેથી અર્જુન જેનો નિયમ એવો હતો કે યુદ્ધને માટે બોલાવનારની સામે જવું તેણે સાલ્યકીને યુધિષ્ઠિરની રક્ષા કરવાને મુકીને જવાની યુધિષ્ઠિર પાસે આગ્રા માગી. યુધિષ્ઠિરે આગ્રા આપી એટલે જ્યાં તેઓ વ્યૂહમાં ઉભા રહેવાના હતા ત્યાં જવા નક્કી કર્યું.

આરમે દિવસે યુધિષ્ઠિરને જીવતા પકડવાની દ્રોણે પ્રતિજ્ઞા કરી પોતાના સૈન્યનો ગરડવ્યૂહ ગોઠવી પાંડવો સામે પ્રયાણ કર્યું. સુશર્માદિ સંસમ્મત લોકોએ યુધિષ્ઠિરને દ્રોણ સહેલાઈથી પકડી શકે એટલા માટે અર્જુનને દૂર લઈ જવા દુર્યોધન પાસે પોતે કરેલ ઠરાવ મુજબ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો અમે આજ અરજીનને માર્યે વિના પાછા વળીએ અથવા યુદ્ધમાંથી પાછી પેતી આપીએ તો અમેને બ્રહ્મહત્યા, ગૌહત્યા આદિ અનેક પાપ લાગશે, અમે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળીએ તો અમેને સારા લોકની પ્રાપ્તિ થશે એમ કહી તેઓએ યુદ્ધ ભૂમિથી કક્ષિણ દિશામાં લડાઈને માટે અરજીનને ખુમ પાડી યુદ્ધને માટે બોલાવનારની સામે જવું અને તેઓને જીતીનેજ પાછા આવવું એ અરજીનનો નિયમ હતો, અને પોતાની ગેરહાજરીમાં યુધિષ્ઠિરને જીવતાં પકડવા દ્રોણે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેથી આ વખતે અરજીનના મનમાં બહુ સંકલ્પ વિકલ્પ થવા લાગ્યા. આખર પોતાના નિયમનો ભંગ ન થાય અને દ્રોણની પ્રતિજ્ઞા ખોટી પડે એવા વિચારથી દ્રુપદના દીકરા સત્યજિતને યુધિષ્ઠિરના રક્ષણ માટે નિમ્ત્રે; કારણ કે તેને ખાતરી હતી જે તે જીવતાં દ્રોણ કદી પણ પોતાની ધારણામાં પાર પડનાર નથી. સત્યજિત લડાઈમાં કામ આવે તો ખીજ બધાઓની સહાયતા છતાં પણ તમારે દ્રોણની સામે ઉભરવું નહિ એવી યુધિષ્ઠિરને બલામણુ આપી અરજીન ત્રિ-વર્ત લોકોપર દોડ્યો. અર્જુન અહિથી દૂર ગયો છે એ સમાચાર સાંભળી દુર્યોધન તથા તેનું સઘળું સૈન્ય દ્રોણના હાથથી યુધિષ્ઠિરને પકડાયલાજ માનવા લાગ્યું. આ વખતનો લાભ લઈ દ્રોણ પાંડવો સામે ચાલ્યા દ્રોણને આવતા જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ પોતાના સૈન્યનો મંડલાઈ વ્યૂહ ગોઠવ્યો હું જીવતો છું ત્યાં સુધી તમારે દ્રોણના હાથથી પકડાઈ જવાની બિલકુલ ધાસ્તી રાખવી નહિ. એમ કહી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણ સામે દોડ્યો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સામે આવેલા જોઈ દ્રોણનો મુખરાગ જરા વાર બદલાઈ ગયો. તો પણ શત્રુના સૈન્યને બાણથી તોડવા લાગ્યા. અને વાયુ જેમ વાદળોને વીંખી નાખે તેમ તેણે પાંડવોના સૈન્યને વીંખવા માંડ્યું. યુદ્ધના વેગથી અને રજની ડમરીથી કાંઈ કાંઈને ઝોળખવા અશક્ત થતાં બાપ દીકરાને, દીકરો બાપને અને સં-

બધી સંબધીઓને કાપત્ત લાગ્યા. છેવટ સંધ્યા શત્રુઓને ગભરાવી દ્રોણ યુધિષ્ઠિરના રથની સમીપ આવી પહોંચ્યા કે પાંડવોના સૈન્યમાં મોટા કોલાહલ થઈ રહ્યો. આ વખતે સત્યજિત વયમાં પડ્યો અને તેણે ધણું પરાક્રમ કર્યું. તેનાં ધણાં ધનુષો કપાતાં બીજાં ધનુષો હાથમાં લઈ દ્રોણને બાણોથી વીધવા લાગ્યો. તેના ભાઈ વૃક પણ મદદમાં રહી દ્રોણને મારવા લાગ્યો. પણ દ્રોણે તરતજ પોતાની ચાલાકીથી વૃકનું માથું ઉડાવી દઈ એક બીજા બાણથી સત્યજિતનું માથું પણ કાપી નાખ્યું તેઓ બન્ને ભાઈઓ મરણ પામતાં યુધિષ્ઠિર પોતાના રથને દોડાવી દૂર લઈ ગયા, શિખંડી, સાત્યકિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને ઉત્તમૌજ વગેરે યોદ્ધાઓને કાયર કરી મૂકી શતાતીક, અદદસેન, ક્ષત્રદેવ, તથા વસુદાન નામના મહારથિઓને દ્રોણે મારી નાખ્યા. આ પ્રમાણે કંતલ ચલાવતાં વળી પણ યુધિષ્ઠિરના રથ સમીપ દ્રોણ આવી પહોંચ્યા. એથી રથને બીજીવાર પણ યુધિષ્ઠિરે દોડાવી મૂક્યો, તે જોઈ ભીમ, સાત્યકિ અને બીજા ધણાં યોદ્ધાઓ દ્રોણની સામે થયા, દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓ સહિત દ્રોણની સહાયતા વાસ્તે આવ્યો. શત્રુઓની ભારે ચાલાકીથી કૌરવો ત્રાસ પામવા લાગ્યા. આ વખતે દુર્યોધન અને ભીમ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ જમી રહ્યું. દુર્યોધનને ભીમથી પીડાએલો બળી અગ્નિ દેશના રાજાએ પોતાના હાથીને વચમાં નાખ્યો. પણ તે હાથી ભીમનાં બાણોથી વીંધાઈ ગયો. ભીમે હાથીને વીંધી નાખી એક બાલાથી રાજાનું માથું પણ ઉડાવી દીધું.

ભગદત્તના સુપ્રતીક હાથીનું પરાક્રમ.

અગ્નિદેશના રાજાને મરણ પામેલો જોઈ ભગદત્ત સુપ્રતીક નામના હાથીપર બેસી ભીમની સામે થયો. હાથીએ ક્રોધથી પોતાના બે પગ તથા સુંઢથી ભીમના રથ તથા ઘોડાના ભૂકા કરી નાખ્યા. ભીમ પાળો દોડી તેના ચાર પગની વચમાં પેસી ગયો. ધણા બળવાળા હાથી ભીમને પકડવા ફરવા લાગ્યો છેવટ પગ વચમાંથી બહાર નીકળેલા ભીમને તે હાથી સુંઢવતી નમાવી બન્ને ગોહણુનો માર મારી ડોકમાં સુંઢનો વીંટો લઈ મારવાની તૈયારી કરતાં ભીમ ચકરી ફરી સુંઢના દાવને ઉડાવી દઈ ફરીથી તેના પગોમાંથી નીકળી એકદમ ભાગી ગયો ભીમની એ સ્થિતિ જોઈ યુધિષ્ઠિર, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને બીજા પણ ધણાક યોદ્ધાઓ તે હાથીને ઘેરી લઈ બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા, પણ ભગદત્તે તે સંઘનાં બાણોને કાપી નાખી હાથીના બળથી તે યોદ્ધાઓને પરાસ્ત કરી નાખ્યા. પાંડવોના સૈન્યને ગભરાવું જોઈ દશાર્ણદેશનો રાજા પોતાના હાથી ઉપર બેસી ભગદત્તના હાથી સામે થયો, અને બે હાથીઓનું પરસ્પર યુદ્ધ થવા

લાગ્યું. ભગદત્તના હાથીએ પડખે ચડી દંતુસળવતી તે હાથીનું પેટફાડી નાખ્યું કે દશાર્ણદેશનો રાજા ઉતરવા જાય છે તેટલામાં ભગદત્તે તેને સાત ભાલા મારી મારી નાખ્યો. તે હાથીએ સાત્યકિના રથને દૂર ફેંકી દીધો. તેમાંથી સાત્યકિ માંડ માંડ છટકી શક્યો. ભગદત્તના ત્રાસથી ક્રોધ પામેલો ભીમ બીજાવર તે હાથીની સામે આવ્યો, પણ તેના ઘોડાને હાથીએ એવા ભડકાવ્યા કે તેઓ રથને દૂર લઇ ગયા. અભિમન્યુ વગેરે યોદ્ધાઓનાં બાણોથી ચારેકાર પીડાએલો છતાં પણ ભગદત્તની ચાલાકીથી તે હાથી શત્રુઓને ઝડપમાં લેવા લાગ્યો. આ વખતે ભગદત્તનો હાથી પાંડવોના સૈન્યમાં મોટું રમખાણ કરી રહ્યો હતો.

અરજુનને મુંઝવવાની દુર્યોધન તથા કૌરુ ગોઠવણ કરી સૈન્યના બે વિભાગ કર્યા હતા. એ બે વિભાગથી મુંઝાઇ અરજુન સંસમકના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરતાં તેઓને સુકાએલાં પાંદડાંના સમૂહની પેઠે ઉડાવતો હતો. આ વખતે ભગદત્તના હાથીનો નાદ કાને પડતાં અરજુનને વિચાર્યું કે ભગદત્ત યુદ્ધમાં ઈંદ્રના જેવો પરાક્રમી છે. માટે હવે જો હું ત્યાં નહિ જઈ તો એ સધળા સૈન્યનો નાશ કરી નાખશે. એમ વિચારી તેણે પોતાના સૈન્યના અચાવ માટે પોતાના રથને ભગદત્તના હાથી સામે હંકાવ્યો. આ વખતે સુશર્મા પોતાના વીરહર્ષર લશ્કર અને ભાઇઓ સહિત પાછો આવી અરજુનને યુદ્ધ માટે બોલાવવા લાગ્યો. વળી પણ અરજુનનું મન દૈવીભૂત થઇ ગયું; કારણ કે એક તરફ સંશયકોને જોઇને અને બીજી તરફ પોતાના સૈન્યનું વિદારણ થતું જોઇને અરજુનનું હૃદય બે પ્રકારથી ડોહોળાયમાન થયું અને શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા પણ સંશયકોને પ્રથમ મારવાનો વિચાર થવાથી તેણે તેમના ઉપર બાણોની અત્યંત વૃષ્ટિ કરી અને તેમને હણવા માંડ્યા. પછી તેના શ્વેત અશ્વોને વિદૂતના વેગની માફક ફેરવવા શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી પોતાનો રથ સુશર્મા સામે કરી સુશર્માના ભાઇને મારી, અને સુશર્માને પણ ઘણા બાણોથી વીંધી પાછો ભગદત્તની તરફ પોતાનો રથ હંકાવ્યો. આ વેળા તેને ક્રોધએ રોક્યો નહિ. અરજુને ગરૂડના જેવી ઝડપથી ભગદત્તની પાસે આવી ક્ષણમાત્રમાં ભગદત્તના સૈન્યને તોડી નાંખ્યું. સૈન્યને તૂટી ગએલું જોઇ ભગદત્તે હાથીને અરજુનની સામે દોડાવ્યો. હાથીને આવતો જોઇ શ્રીકૃષ્ણે રથને જમણી તરફ હાંકી મેલ્યો. તેથી હાથી ઉપર ધા કરવા અરજુનને લાગ આવ્યો. તેટલામાં ભગદત્તે ચૌદ ભાલાઓ અરજુન ઉપર ફેંક્યાં, પણ તેણે તે ભાલાઓના બળે કંકડ કરી નાંખી પોતાનાં બાણોથી તે હાથીનું કુર્મસ્થળ તોડી નાંખ્યું અને ભગદત્તનાં સધળાં મર્મસ્થળો વીંધી નાંખ્યાં. બીજા પામેલા ભગદત્તે અકુચને

વૈષ્ણુવાસ્ત્વ મંત્રથી મંત્રી તે અંકુશને. અરજુનની છાતીમાં ધા કર્યો, પણ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સમાને માટે ઉભા થઈને તે અંકુશ પોતાની છાતીમાં ઝીલી અરજુનને બતાવ્યો. આવી રીતે તેનું રક્ષણ કરવાથી શરમાઈ ગયે-
 ભો અરજુન બોલ્યો કે મહારાજ ! હું સમર્થ છતાં તમે એ ધા શો માટે ઝીલ્યો, શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે વૈષ્ણુવાસ્ત્વથી મંત્રેલ અંકુશ મારા વગરકોઈ પણ ઝીલી શકેજ નહીં. પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્ધયુક્ત નમ્ર વ્યભો અરજુન પ્રત્યે ક-
 હેવા લાગ્યા કે પોતાના પુત્ર વાસ્તે પૃથ્વીની માગણી સાંભલી મેં વૈષ્ણુવાસ્ત્વ તેને આપ્યું હતું અને જેની પાસેથી આ ભગદત્તે તે મેળવ્યું હતું તેનું વિદ્યારણ મારા સિવાય કોઈથી થઈ શકે એવું નહોતું. જ્યાં સુધી તેણે તે મહણ કરેલું હતું ત્યાંસુધી તે અજીત હતો અને તે અસ્ત્ર હવે તેણે ફેંકી દીધું છે તેથી હવે અસ્ત્રથી રહિત થએલા હાથી તથા ભગદત્ત એ બંનેને ભલે તમે મારો. પોતાના મનનું સમાધાન થવાથી અરજુને અર્ધચંદ્રાકાર બાણથી તેના મસ્તકને ઉડાવી દીધું. ભગદત્તને મારી તેના વૃષક અને અ-
 ચળ નામના બે ભાઈઓને પણ મારી નાંખ્યા. આથી શકુનિએ ક્રોધે ભરાઈ શ્રીકૃષ્ણ તથા અરજુનને મુંઝાવવા ચારે કોર અધિકારને ફેલાવ્યો તેને અ-
 રજુને જ્યોતિષ નામના અસ્ત્રથી તોડી નાંખ્યો. અર્જુનના ભારે પરાક્રમથી ધણા યોદ્ધાઓ દ્રોણની પાસે અને કેટલાક દુર્યોધનની પાસે જતા રહ્યા. આ વખતે દ્રોણને મારો એમ બોલી પાંડવોના યોદ્ધાઓ દ્રોણ ઉપર તૂટી પડ્યા અને દ્રોણને બચાવો બચાવો એમ બોલતા કૌરવના યોદ્ધાઓએ આડ પડી યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. પાંચાલોની જે જે ટુકડીમાં દ્રોણ ઝડપ કરવા લાગ્યા તે તે ટુકડીમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હાજર થઈ દ્રોણની ઝડપને અટકાવવા લાગ્યો. પાંડવમાંના નીલ રાજાએ કૌરવોની સેનામાં ઋસ વર્તીવ્યો તેથી અશ્વત્થા-
 મા તેની સામે થયો, નીલ રથમાંથી ઉતરી ઢાલ તરવાર લૂધ અશ્વત્થામાની સામે દોડ્યો પણ તેટલામાં અશ્વત્થામાએ એક બાલાંથી તેનું માથું પાડી નાંખ્યું. તે મરણ પામતાં હીમે દ્રોણ તથા કર્ણની સામે જઈ એકને સાઠ તથા બીજાને દશ બાણ માર્યા. પણ તેઓએ હીમને એવો પાડ્યો કે તે મોતની દાઢમાં આવી ગયો. આ વખતે કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ધૃષ્ટદ્યુમ્નની આજ્ઞાથી પાંડવોના યોદ્ધાઓ દ્રોણના રથ ઉપર આવી પડ્યા. દ્રોણે પણ મૃત્યુના ભયને છોડી દઈ પાંડવોના યોદ્ધાઓના માથાં ઉડાવવા માંડ્યાં. આ વખતે અર્જુન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને સ્વેચ્છાથી કૌરવોની સેનાનો પ્રલય કરવા લાગ્યો. ભાગતા કૌરવોના યોદ્ધાઓને અભય વચન આપતો કર્ણ અર્જુનની સામે થયો. બંને યોદ્ધાઓનું ભારે યુદ્ધ થતું જોઈ કર્ણને દબાવવા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, હીમ અને સાલ્વાકિ પણ તેની ઉપર બાણોથી

વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. સાતકિ એ એ બાલાંઓથી કર્ણના ધનુષને કપી નાખી તેની છાતીમાં તથા બીજે ધણાં બાણો માર્યા સાતકિથી પરાજય પામેલા કર્ણને દુર્યોધનાદિ ધણા યોદ્ધાઓએ આવી પહોંચી બચાવ્યો. યુદ્ધના પરિશ્રમથી કન્યર થઈ જતાં અને સૂર્યાસ્ત થઈ જતાં બન્ને પક્ષના સેનાપતિઓએ યુદ્ધને બંધ પાડી સેનાઓને ઉઠારે જવા આજ્ઞા આપી. પાંડવો વિનયમાં હતા અને યુધિષ્ઠિરને પકડવાનાં દ્રોણનો નિશ્ચય પાર પડ્યો નહિ.

દુર્યોધને ખેદ કરી દ્રોણને કહ્યું કે આપ અમોને દુસ્મન ગણો છો. કારણ કે યુધિષ્ઠિર હાથમાં આવ્યા છતાં પણ આપે તેને પકડ્યો નહિ. આપ તેને પકડવા ધારો તો તમારા હાથમાંથી તે છટકી શકે નહિ. દ્રોણે કહ્યું હું તારૂં સાર કરવા યત્ન કરું છું, છતાં મારા ઉપર તારે ખોટો વહેમ રાખવો જોઈતો નથી. અર્જુન જેનું રક્ષણ કરતો હોય તેને પરાજય પમાડવા માટે સુર, અસુર, ગંધર્વ, યક્ષ, નાગ કે રાક્ષસ તેમ ત્રૈલોક્યમાં કોઈ પણ સમર્થ નથી. કાલના સંગ્રાસમાં હું એક પાંડવોના પક્ષના મોટા મહારથિને પાડીશ. એ તમને વચન આપું છું અને તેટલા સાંજે કાલ દેવતાઓથી પણ તોડી ન શકાય એવો વ્યૂવ ગોઠવીશ. પણ હું તમને શ્રીથી યાદ આપું છું કે કોઈ પણ પ્રકારે અર્જુનને દૂર રાખવાની ગોઠવણ કરવી.

ચક્રવ્યૂહમાં અભિમન્યુનું પરાક્રમ અને પડવું.

તેરમે દિવસ વળી સુશર્માએ અર્જુન સામે યુદ્ધ માગ્યું એથી તેને દક્ષિણ દિશામાં યુદ્ધ કરવા લઈ ગયા. દ્રોણે પોતાના સૈન્યનો ચક્રવ્યૂહ રચ્યો જે કોઈથી ભેદાય નહિ. તે વ્યૂહ સામે ભીમ, સાતકિ, દ્રુપદ, વિરાટ, નકુળ, સહદેવ, ધર્મોદર્ય, યુધામન્યુ આદિ પાંડવોના યોદ્ધાઓ થયા. લડાઈ શરૂ થતાં પાંડવોના યોદ્ધાઓ તે વ્યૂહને ભેદી દ્રોણનું ઉદ્ધવન કરી શક્યા નહિ. એટલુંજ નહિ પણ સામે ઉભવાને પણ અશક્ત થયા. આ વખતે દ્રોણને વધતા જોઈ યુધિષ્ઠિરે તે વ્યૂહ ભેદવાનો બોલો વિનયવાન, શરવીર અને શ્રીકૃષ્ણની બહેન સુભદ્રાના પુત્ર બાળક અભિમન્યુ વચ્ચે સ્વર્ગ પ્રત્યે જવાનું હતું પણ આ માહારથી પુત્ર બાળકે તે દીવસની કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. બાલ્યાવસ્થામાંથી કંઈક ઉમર લાયક થતો જતો એટલે સોળ વર્ષની ઉમરે તેણે એક અનુભવી યોદ્ધાની પેઠે યુદ્ધ કરી જય મેળવવા વિચાર કર્યો. તેથી તેને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે પુત્ર ? આપણા સૈન્યમાં તારા સિવાય ચક્રવ્યૂહને ભેદવાને કોઈ પણ જણુતો નથી માટે ચક્રવ્યૂહને તોડી તું અંદર પ્રવેશ કરીશ અને અમોને રસ્તો કરી આપીશ તો પછી અમો સધળા તારી પછવાડેજ આવી ધણી સાવચેતીથી તારૂં રક્ષણ કરશું. અભિમન્યુ, ભીમ, સાતકિ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને બીજા પણ ધણા ધણા યોદ્ધાઓ અંદર પ્રવેશ થયા.

પછી આપા બૂહને વીંખી નાખશે. બહુ સાઈ એમ કહી પ્રણામ કરી મહારથી બાળક પુત્ર અભિમન્યુએ સારથિને પોતાનો રથ દ્રોણની ફાજ ઉપર લેઈ જવા આજ્ઞા કરી. એટલે સારથિએ ભલામણ આપી રથને દ્રોણની સામે હાંક્યો કે કૌરવોના યોદ્ધાઓ અભિમન્યુની સામે થયા. અને પાંડવો અભિમન્યુની પાછળ ચાલ્યા. બાલ્યાવસ્થામાંથી કંઈક ઉમર લાયક થતો હતો એટલે કે સોળ વરસની ઉમરે પહોંચેલો અભિમન્યુ બૂહને ભેદવા લાગ્યો, અને કૌરવો તેનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. શસ્ત્રધારી દ્રોણના દેખતાં એકલો શરવીર અભિમન્યુ તે બૂહને ભેદી અંદર પેડા, અંદર પેસતાં જમ્જમાં, ઉભો રહે, મારી સામે આવ; એમ બોલતા બોલતા હજારો શત્રુઓ તેની સામે આવ્યા. અભિમન્યુનાં બાણોથી શત્રુઓનાં માથાં ટપોટપ પડવા લાગ્યાં; કુંડલો, મુગટો તથા શિરપેચોથી શોભતાં ધણાક રાજાઓનાં મસ્તકોથી રણભૂમિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ; પ્રાણીઓનાં શબોથી રણભૂમિ માં ચાલવાનો રસ્તો પણ ન રહ્યો, કૌરવોનાં મોહોડાં સૂકાવા લાગ્યાં; ગાત્રોમાં પસીનો વળી ગયો, નેત્રો ચક્રવકર થવા લાગ્યાં, જીતવાનો સંઘર્ષ ઉત્સાહ ટળી ગયો અને જીવવાની ઇચ્છાથી યોદ્ધાઓ પોતપોતાનાં વાહનોને ઉતાવળથી હાંકી ભાગી જવા લાગ્યા. આ સમય અસ્ત્ર શસ્ત્ર વાપરવામાં નિપુણ દ્રોણ પણ પોતાનું મન મોકળું મૂકી લડતા હતા. અભિમન્યુના સપાટામાં આવેલ દુર્યોધનને જ્યારે દ્રોણ, અશ્વત્થામા, કર્ણ તથા બીજા યોદ્ધાઓએ છોડાડ્યો ત્યારે જેમ માણસના મોઢામાંથી કોળીઓ ખેંચાઈ જતાં ગુસ્સામાં આવે તેમ અભિમન્યુ ગુસ્સામાં આવી અહલુત સીતે પરાક્રમ કરવા લાગ્યો, અને શત્રુઓના વેગને રોકવા લાગ્યો. તે પોતાના સ્વાભાવિક અને કેળવણીના બળથી શત્રુઓની સંઘળી ક્રિયાઓને વ્યર્થ કરવા લાગ્યો. તથા એક પ્રબળ બાણથી કર્ણનું બખતર ભેદી તેને ગભરાવી નાખ્યો. મુષેણ અને કુંડભેદી નામના મહારથીઓને મારી નાખી શક્યનાં મર્મસ્થળોને ભેદી તેને મૂર્છિત કરી દીધો. શક્ય મૂર્છિત થતાં કૌરવોના યોદ્ધાઓ અભિમન્યુના ત્રાસથી ભાગવા લાગ્યા. તેણે પોતાની અસ્ત્રવિદ્યાનો ચમત્કાર દેખાડવા અત્યંત દારણ યુદ્ધ ચલાવ્યું કે કોઈ આચાર્ય જેતાં છતાં કૌરવોનું સંઘર્ષ સૈન્ય વિમુખ થઈ ગયું. આ વખતે કોથથી પ્રદીપ્ત થયેલા અભિમન્યુએ એક કાળ તથા અગ્નિ જેવું બાણ દુઃશાસન ઉપર ફેંક્યું; જે તેના શરીરમાં પેસી ગયું, અને તે મૂર્છિત થયો. દુઃશાસન મૂર્છિત થતાં સારથિ તેના રથને દૂર લઈ ગયો. દુઃશાસનનો પરાભવ કરી અભિમન્યુએ જરાવારમાં કર્ણનો રથ તથા ધ્વજ કાપી નાખ્યાં. કર્ણ પણ તેનાં બાણો સહન ન થવાથી યોદ્ધાઓ દોડવી લાંથી ભાગી ગયો. કર્ણ ભાગી જતાં કૌરવોની સેના દુઃ

જવા લાગી. પેતાની સેનાને આગતી જોઈ ક્રોધ કરી દુર્યોધન તરત અભિ-
મન્યુની સામે થયો. પણ અભિમન્યુના પ્રહારથી તે વિમુખ થઈ ગયો. સૈ-
ન્યને જાગૃતું જોઈ દુર્યોધનનો પરાક્રમી પુત્ર લક્ષ્મણ બાળકપણાને લીધે અને
અભિમાનને લીધે અભિમન્યુની સામે થયો. તેના બચાવ માટે દુર્યોધન
પણ પછવાડે ગયો. અત્રે તેની સાથે બીજા પણ ઘણા યોદ્ધાઓ જઈ જોમ
વાદળાંઓ પૃથ્વીપર નજની વૃદ્ધિ કરે તેમ અભિમન્યુ ઉપર બાણોની વૃદ્ધિ
કરતા લાગ્યા. છતાં પણ તે વીરપુત્ર જેના વેગને અટકાવવો મુશ્કેલ હતો
એવા મહા બળવાન અભિમન્યુએ એકલાએ દશ હજાર વીરને અહિત
સંહારી એક બાણથી લક્ષ્મણનું મસ્તક ઉડાવી દીધું. તેને મરણ પામેલો
જોઈ યોદ્ધાઓ હાહાકાર કરવા લાગ્યા. ક્રોધ પામેલા દુર્યોધનની પ્રેરણાથી
દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, બૃહદ્બળ, કર્ણ અને કૃતવર્મા એ છ મહારથી-
ઓ તે બાળક અભિમન્યુને ઘેરી વળ્યા. બીજવાર પણ તેઓને વિમુખ
કરી અભિમન્યુ જ્યદ્રથના સૈન્ય ઉપર જવાનું કરતો હતો. તેટલામાં કાચ
રાજનો પુત્ર તથા બીજા સીલ વગેરે યોદ્ધાઓએ હાથીની મોટી ફાજ વ-
ચમાં નાંખીને તેના રસ્તાને રોકી દીધો. જોમ વાયુ વાદળાંને વીંધે તેમ તેણે
તે ફાજને તોડી કાચ રાજના પુત્રનું માથું ઉડાવી દીધું.

મહાદેવે આપેલ વરદાનથી પરાક્રમ કરતા જ્યદ્રથે યુધિષ્ઠિર, ભીમ,
સાત્યકિ તથા ઘટોત્કચ વગેરે સખળા યોદ્ધાઓને રોકી રાખ્યા હતા. તેથી
અભિમન્યુ કૌરવોના મધ્યમાં અસહાય હતો. તો પણ નિભયપણાથી દ્રોણ
વગેરે છ મહારથીઓની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, એ છ મહારથીઓ અત્ય
વિદ્વામાં પરિપૂર્ણ પહેર્યેલા હતા. તેઓ પોતપોતાની શક્તિને અનુસરી બા-
ણોની વૃદ્ધિ કરા હતા. તો પણ તેઓની બાળક અભિમન્યુ પોતાનાં બાણોથી વિ-
મુખ કરવા લાગ્યાં. દ્રોણને પચાસ, બૃહદ્બળને વીસ, કૃતવર્માને એંશી,
કૃપાચાર્યને સાત, અશ્વત્થામાને દશ, અને કર્ણને એક બાણથી સીધ્યો.
કૃપાચાર્યના ઘોડાઓ તથા ચક્ર રક્ષકોને મારી નાખી વીર અભિમન્યુ અશ્વ-
ત્થામાપર વધારે ચોટ કરવા લાગ્યો. તેના બચાવ માટે દ્રોણે એકસો, કર્ણે
બાવીસ, કૃતવર્માએ વીસ, બૃહદ્બળને પચાસ અને કૃપાચાર્યે દશ બાણ અ-
ભિમન્યુને માર્યાં. અભિમન્યુએ પણ તે દરેકને દશ દશ બાણ મારી વ્યથિત
કર્તા અને બૃહદ્બળના સારથિ તથા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. એટલે બૃહ-
દ્બળ રથમાંથી ઉતરી તરવાર લઈ અભિમન્યુનું માથું કાપી લેવા દોડ્યો. પણ
તેણે તેની છાતીમાં એવું એક પ્રબળ બાણ માર્યું કે બૃહદ્બળ ત-
રત મરણ પામ્યો. તે મરણ પામતાં દ્રોણ વગેરે મહારથીઓ નરમ પડી
ગયા. આ વખતનો લાલ લઈ અભિમન્યુએ બીજા દશ હજાર દાસીઓને

તોણી નાખ્યા, અને કહેણી દુષ્ટતાનો બદલો દેવા તેને ફરીવાર પચાસ બા-
ણોથી વીધ્યો. કહેણે પણ સામાં તેટલાંજ બાણ અભિમન્યુને માર્યાં. શુર-
વીર અભિમન્યુનું ધણું પરક્રમ જોઈ દુર્યોધન શકુનિને કહેવા લાગ્યો અને કહેણે દ્રો-
ણને કહેવા લાગ્યો કે આ હમણાંજ આપણે સર્વને તોડી નાખશે. માટે એને મારી નાખ-
વાનો કોઈ ઉપાય અમને જતાલો. અભિમન્યુનાં બાણથી પીડાતા કહેણે ફરીવાર
દ્રોણને કહેણું કે મારે તેની સામે ઉભા વિના છુટકો નથી તેથી હું ઉભો
હું, પણ તેનાં અગ્નિ જેવાં બાણોથી મારી છાતી ભેદાઈ જાય છે દ્રોણ
બોલ્યા કે જો તારાથી બની શકે તો તેનું ધનુષ, દોરી, ઘોડા, સારથિ તથા
ચક્રરક્ષકોને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર. જ્યાં સુધી જો રથમાં બેઠો છે
અને તેના હાથમાં ધનુષ છે ત્યાં સુધી તો તે દેવતાઓથી કે દૈત્યોથી પણ
જીતાય એમ નથી. દ્રોણના કહેવાથી કહેણે તેના ધનુષને કાપી નાખ્યું. કૃત-
વર્માએ ઘોડા અને કૃપાચાર્યે ચક્રરક્ષકને મારી નાખ્યા. અભિમન્યુને એ
અત્યંત નિરદય થયેલા મહારથિઓ રથ તથા ધનુષ વગરનો કરી બાણોથી
ગભરાવવા લાગ્યા. હુથીયાર વગરનો અભિમન્યુ ક્ષત્રિય ધર્મનું શ્મરણ કરી
આકાશમાં ઠેંકી ઠેંકીને તરવાર ફેરવવાના ચમત્કારોથી ગરડના જેવી ઝડપ
કરવા લાગ્યો અને સધળા મહારથીઓ અભિમન્યુને વીંધવા લાગ્યા. દ્રોણે
તરવારની મુઠ કાપી નાખી અને કહેણે હાલ કાપી નાખી. તેથી બાણોવડે વીંધા-
યેલો અભિમન્યું અંતરિક્ષમાંથી પાછો ધરતી પર આવી હાથમાં ચક્ર લઈ
ક્રોધથી દ્રોણની સામે દોડ્યો. તેને ચક્ર લઈ આવતો જોઈ અત્યંત ઉદ્વેગ
પામેલા એ મહારથીઓએ બાણોથી તેના ચક્રના ડુકડે ડુકડા કરી નાખ્યા. ચક્ર તૂટ-
વાથી અભિમન્યુ હાથમાં મોટી ગદા લઈ અશ્વત્થામા સુખે દોડ્યો અને તેના
ઘોડાઓને મારી નાખ્યા પણ અશ્વત્થામા રથમાંથી ઉતરી ત્રણ પગલાં ખસી
ગયો તેથીજ બચ્યો. અભિમન્યુએ તેના ઘોડા તથા ચક્ર રક્ષકોને મારી શ-
કુનિના ભાઈ કાલકેય, તેના સિતોતેર અનુચરો તથા બીજા પણ સત્તર મ-
હારથીઓ અને કેટલા એક હાથીઓને મારી દુઃશાસનના પુત્રના રથ તથા
ઘોડાને ચુર્ણ કરી નાખ્યા. દુઃશાસનનો પુત્ર ગદા લઈ યુદ્ધ કરવા તેની સામે
આવ્યો અન્યોઅન્ય બનેનું ગદા યુદ્ધ સધળા યોદ્ધાઓને વિસ્મય આપવા
લાગ્યું. તે બંને પરસ્પરની ગદાથી પડી ગયા પણ દુઃશાસનનો પુત્ર કે જે
તાજે જ હતો તેણે થાકી ગયેલો મહાવીર અભિમન્યુ ઉઠવા જતો હતો
તેટલામાં તેના માથામાં ગદા મારી. લડાઈના પરિશ્રમથી મુંઝાઈ ગયેલો
અભિમન્યુ ધરતીપર પડ્યો, તે પડ્યા પછી પણ જ્યદ્રથે તેને લાત મારી
એમ કહેવાયછે. મહાબાહુ અભિમન્યુને ધરતીપર પડેલો જોઈ કૌરવોના
યોદ્ધાઓ રંજી થયા અને બીજાઓને આંસુની ધારાઓ પાડવા લાગી અભિ-

મન્યુને માર્યા પછી દ્રોણે પોતાની સેનાને પાછી વાળી, એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ તેમ કર્યું.

પાંડવ પક્ષમાં શોક અને પ્રતિજ્ઞા.

/મહાવીર બાળક અભિમન્યુના રથમાં પડવાથી લગ્ન બંધ થઈ અને યુધિષ્ઠિર જેણે તેને શત્રુના સૈન્યને ભેદવાનું મહાભારત કામ સોંપ્યું હતું અને જે પાછળથી તેને મદદ કરી શક્યા નહિ તે અત્યંત ખેદ પામવા લાગ્યા. સદગા રાજાઓ ખેદ પામી યુધિષ્ઠિર પાસે આવી બેઠા અને તેના મરણને વાસ્તે શોકની માથ યુધિષ્ઠિરની આશ્વાસના કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ યુધિષ્ઠિરનું મન વધારે ગભરાવા લાગ્યું અને તે વિલાપ કરવા લાગ્યા કે પુત્ર હીન અરણ્યનને હું કેવી રીતે મુખ દેખાડી શકીશ અને તેના પ્રિય પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર શી રીતે કહીશ ? તે વખતે વ્યાસજી પધાર્યા અને ખેદ કરતા રાજનું સાંત્વન કરી કાળનો હેતુ અને તે કાળના ભોગ થઈ પડેલા કેટલાએક રાજાઓનાં ઘૃતાંત કહી સંભળાવ્યાં અને કહ્યું કે હે રાજા પ્રાચ પુરૂષો મૃત્યુને મારે શોચ કરતા નથી. મૃત્યુ પામેલાઓના આનંદ, કીર્તિ અને કલ્યાણનોજ વિદ્યમાન પુરૂષોએ વિચાર કરવો જોઈએ. એવી રીતે લંબાણથી યુધિષ્ઠિરની આશ્વાસના કરી વ્યાસજી અંતર્ધાન થઈ ગયા. તો પણ હજી “ હું ધનંજયને શું કહીશ ” એમ યુધિષ્ઠિર ચિંતાચરત દિલથી વિચાર કરતા હતા. મારા સ્વાર્થની લાલસથી શ્રીકૃષ્ણ, અરણ્યન અને સુભદ્રાનું મેં અત્યંત અપ્રિય કર્યું. હવે મને વિજય મળે, રાજ્ય મળે કે ઇંદ્રની પદવી મળે તો પણ મને તેથી રાજ થવા જેવું કશું રહ્યું નથી.

અરણ્યન સુશૃર્માને જીતી સાંજે રથમાંથી પાછા વળતાં પોતાને ઘણાં અપશુકનો થવાથી અરણ્યને કેશવને કહ્યું કે મારે માથે કંઈ ભયાનક ઉત્પાતો તો આવી પડવાના ન હોય ? નિસ્તેજ છાવણીમાં દાખલ થઈને તે આ તુરતાથી આગળ ચાલી આવ્યો. જ્યાં પોતાના ભાઈઓ શોકાતુર અને વાચા વગરના થઈ બેઠેલા હતા ત્યાં પહોંચ્યો અને પોતાના પ્રિય પુત્રને જોયો નહિ. પછી તેણે એકદમ અગમચેતીથી જે ખરી વાત હતી તે જાણી લીધી અને અભિમન્યુના સમાચાર પૂછ્યા. “ અભિમન્યુ વિના તમારામાંનો કોઈ તે વ્યૂહને ભેદી શકે એવો નથી. મેં અભિમન્યુને ચક્રવ્યૂહનું ભેદન કરી અંદર પેસવાની રીત શીખવી છે, પણ તેમાંથી પાછું નીકળી આવવાની યુક્તિ શીખવી નથી. તમોએ એ બાળકને ચક્રવ્યૂહમાં તો મોકલ્યો નથી ? ” પણ તે પિતાને પ્રત્યુત્તરની કંઈ જરૂર નહોતી અને પુત્રના મરણ મારે શોક કરવા લાગ્યો. “ જ્યારે મારા પુત્રને દ્રોણ, કર્ણ અને દુપાચાર્યે તેને પીડવા માંડ્યો હશે ત્યારે “ આ સમયમાં જો મારો પિતા હાજર હોય તો મારે

૭ મું.) સુભદ્રા અને દ્રોપદીના વિલાપ કૃષ્ણે કરેલું સાંત્વન. (૨૧૩)

રક્ષણ કરે " જો તો મને યાદ કરો હશે. શું પાંડવો તથા પાંચાલો તેનું રક્ષણ કરવાને અશક્ત હતા ? તમે અપ્તરો કેવળ શૌભા વાસોજ ધારણ કરી છે ? અભિમન્યુને પડતાં તમે જોયો ત્યારે તમે બધા શું કરતા હતા ?" યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણ વિના બીજા કોઈ તેની સામે બાપણ કરવાને સમર્થ નહોતા. તે બેઉ સર્વ અવસ્થામાં અરજીનને કહેવા યોગ્ય હતા. યુધિષ્ઠિરે તેને કહ્યું કે અમે તેને અકબૂર બેઠવાનું, કહ્યું હતું અને તેણે મારી આગાથી અસહ્ય બોલે ઉપાડી અકબૂર બેઠન કર્યું અને અમે તેની મદદને માટે તેની પાછળ જતા હતા, પણ જ્યારે અમેને અટકાવી રાખ્યા. તેથી તેને દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા વગેરે છ જણાઓએ મળી ધનુષ તથા રથ વગરનો કરી છેલ્લીવારે ગદાથી લડતાં એને દુઃશાસનના દીકરાએ મારી નાખ્યો. આઠ હજાર રથ, નવસો હાથી, બે હાજાર રાજકુમાર, અયોધ્યાના બૃહદ્બળ તથા બીજા ઘણા ઘણા વીર યોદ્ધાઓને મારી એ મહાવીર સંગ્રામિક મૃત્યુથી સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયો છે. એ સાંભળી નિસાસો મૂકી હાય પુત્ર ? એમ બોલી અરજીન ધરતીપર પડ્યો. સંગ્રામ પ્રાપ્ત થતાં ક્રોધથી વ્યાપ્ત થએલા, જાણે જ્વરથી ઘેરાયેલો હોય તેમ કંપનો તથા નિઃશ્વસ મૂકતો અરજીન બોલ્યો કે આવતી કાલે જો જ્યારે ન મારું તો માતા પિતાની હત્યા કરનાર લોકોની જે ગતિ થાય તે ગતિ મારી હોજો. વળી આવતી કાલે જ્યારે મર્યા પહેલાં સૂર્ય આંધમશે તો હું પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ.

જ્યારે જવાનો વિચાર—દ્રોણે આપેલી ધારણા.

આ સમાચાર જ્યારે જ્યારે મળ્યા ત્યારે ધાર્મિક લીધે તેણે છાવણી છોડી જતું રહેવા માંડ્યું પણ કૌરવોએ તેનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપી સમજાવ્યો. તેના આવા આતુર પ્રશ્ન સાંભળી દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે તને તથા અરજીન બેઉને ગુરુ શિક્ષા તો સરખી છે. તથાપિ યોગને લીધે અને ઘણાં દુઃખો વેઠવાથી અરજીન તારાથી અધિક છે. પણ જો અરજીન બેઠી થકે નહિ એવી વ્યૂહ રચના કરી હું તારું રક્ષણ કરીશ.

સુભદ્રા અને દ્રોપદીના વિલાપ કૃષ્ણે કરેલું સાંત્વન.

અભિમન્યુના મરણના અખર સાંભળી સુભદ્રા અત્યંત વિલાપ કરતી બોલી કે હે પુત્ર ! તું રણમાં કેમ મરણ પામ્યો ? અરે ! હવે હું તારું ચક્ર સરખું મુખ ક્યારે દેખીશ ? બીમસેનના અગ્રને, અરજીનની અસ્ત્રવિધાને અને મોહવેળી શક્તિને ધિક્કાર છે. તેઓ મુદ્ધમાં તારું રક્ષણ કેમ કરી શક્યા નહિ ! હાથ હાથ ? જેમ સ્વપ્નમાં દીકરું ધન જતું રહે તેમ તું જતો રહ્યો. હવે વિધવા થએલી તારી સ્ત્રી ઉતરાડને મારાથી શીરીતે જોઈ તથા જન.

જાવી શકશે. ! સુભદ્રાનો વિલાપ જોઇ દ્રૌપદી તથા ઉત્તર પશુ વિશેષ વિલાપ કરતા લાગ્યાં. પુત્રના મરણથી અંતઃપુરમાં વિલાપ થઇ રહ્યો છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે આવી સુભદ્રા વિગેરેને આશ્વાસના કરવા લાગ્યા કે બેહેન ! સુભદ્રા ! તમે તથા તમારી વહુ શોક કરોમાં; પ્રાણી માત્રને એક દિવસ મરવું એ સ્વાભાવિક નિયમ છે. ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષત્રિયને જે રીતે મરવું જોઇએ તે રીતે તમારા પુત્રનું મરણ થયું છે. પિતા જેવા પરાક્રમવાળો ધીર વીર મહારથિ અભિમન્યુ ધણા ધણા યુદ્ધોમાં મારી છુટી ક્ષત્રિયોના સંપ્રદાય પ્રમાણે સંગ્રામિક મૃત્યુ જે સુખરૂપ ગણાય એમ સામે પગલે ચાલી મરણ પામ્યો છે. તમે વીરની માતા, વીરની પુત્રી, વીરની સ્ત્રી અને વીરની બેહેન છો, તમારે શોક કરવો ઘટિત નથી. પુત્રના મરણમાં કારણરૂપ થયેલ દુષ્ટ જયદ્રથનું માથું આવતી કાલે અરજુનના બાણથી ઉડશે. એ અરજુનની પ્રતિજ્ઞા છે તેમાં કશો ફેરફાર થવાનો નથી. માટે શાંત થાઓ અને તમારી વહુને પણ ધીરજ આપો. એમ શાંત કરી શ્રીકૃષ્ણ અરજુનના પાસે ગયા.

અર્જુન પ્રતિ શ્રીકૃષ્ણનો સ્નેહ.

અરજુન પાસે આવી શ્રીકૃષ્ણને ચિંતા થવા લાગી કે અરજુનને મારો મત જાણ્યા વગર જયદ્રથને મારવાની, જે પ્રતિજ્ઞા લીધી તે સાહસ કર્યું છે. કૌરવોના છ મહારથીઓ જયદ્રથની આગળ રહેશે અને અભેદ વ્યૂહની મધ્યમાં તેઓ તેને રાખશે. વળી, જેનું દ્રોણ રક્ષણ કરે તેને ઈંદ્ર પણ મારી ન શકે અને તેથી યુદ્ધમાં કાલે અરજુનનો પરાજય થાય તો અરજુનના ખરા મિત્ર તરીકે મારે થુ કરવું તેના વિચાર કરી પોતાના સારથિ દ્વારકને જરૂર પડે તો ભગવાને પોતાનો રથ અને ગદા, સાંગ, ચક્ર, ધનુષ વિગેરે સધળાં આંયુંધોથી ભરપૂર પોતાનો જીનો રથ તૈયાર કરી લાવવા આજ્ઞા આપી. પછી જ્યારે અરજુન સુતો હતો ત્યારે ભગવાન ત્યાં આવીને તેના શરીરમાંથી તેના આત્માને લઇને કૈલાસ પર્વત જ્યાં દેદીપ્તમાન મહાદેવજી બીરાજતા હતા ત્યાં આવ્યા અને અરજુન સહિત તેમણે તેમનું પૂજન કરી જયની ખાત્રી મેળવી પાછા ફર્યા.

જયદ્રથના રક્ષણ તથા વિનાશ માટે ઉમ પ્રયાસ.

ચૌદમા દિવસની સવારમાં અરજુન સામે આવશે એમ જાણી આવ્યાયે સેનાને સ્થિર કરવા આજ્ઞા આપી કે જયદ્રથ, ભૂરિશ્રવા, કર્ણ અથવા, શલ્ય, દ્રુપસેન અને કૃપાચાર્ય એઓએ આજ્ઞાના યુદ્ધમાં પરસ્પરથી જુદું પડવું નહિ. એક લાખ ઘોડા સાઠ હજાર રથ ચૌદ હજાર હાથી, અને એક વીસ હજાર પ્યાદ્ધો. સાથે રાખી જયદ્રથ તથા કર્ણ વિગેરે યોદ્ધાઓએ મારાથી છ માઉ છેટે રહેવું. હૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્મર્ષણે પંદરસો હાથીઓની

ફાજ લઈ સેનાનાં અગ્રભાગમાં ઉભવું દુઃશાસન તથા વિકલ્પે પણ તેઓની આસપાસજ રહેવું.

આમ સૈન્યનો બંદોબસ્ત કરી ચોવીશ ગાઉ લાંબો, પાછલા ભાગમાં દશ ગાઉ પોહોળો અને ગર્ભમાં ચક્રવ્યૂહ. વાળો શકટ વ્યૂહના ગોઠવ્યો. શકટવ્યૂહના પાછલા અર્ધ ભાગમાં પદ્મ વ્યૂહ નામનો ગર્ભવ્યૂહ ગોઠવ્યો. પદ્મ વ્યૂહના ગર્ભ ગર્ભમાં અત્યંત ગુઢતાવાળો સૂચી વ્યૂહ રચ્યો. સૂચી વ્યૂહના મુખમાં કૃતવર્મા, કાંબોજ, જલસંધ, દુર્યોધન અને કર્ણ એઓને અનુક્રમે ગોઠવ્યા. અને સૂચી વ્યૂહના પડખામાં મોટા સૈન્યથી વીંટાઈ જયદ્રથ ઉભો રહ્યો. મોટાં પરાક્રમવાળા આચાર્યને વ્યૂહના મુખમાં ઉભેલાં જોઈ હરકોઈ કમુલ કરે કે સઘળી પૃથ્વીને પણ ગળી જવા સમર્થ થાય.

આ તરફથી અર્જુને પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવાને મુદ્ધિરને સાત્યકિના રક્ષણ તળે મુકીને આગળ ચાલ્યો. આચાર્યે પણ સૈન્યનો બંદોબસ્ત કરી નાના પ્રકારની ચાતુરીથી શકટ વ્યૂહ રચ્યો, લગાઈ શરૂ થતાં અર્જુને જયદ્રથને શોધવા ભયંકર શબ્દ કરી જાણે ક્રોધ પામેલો કાળ હોય વળને ધરનાતો ઇંદ્ર હોય, ત્રિશૂળ ધારી રૂદ્ર હોય અને કાળદંડ ધારી સદ્ધિતાત મૃત્યુ આવેલ હોય એવા દેખાવથી પોતાનો રથ સૌન્યની સામે હાંકવ્યો શ્રી કૃષ્ણે તેનો રથ પ્રથમ દુર્ભરણની હાથીઓની ફાજ સામે હાંક્યો અને ઝાઝાપી શરૂ થઈ. અરજુન શત્રુઓ ઉપર બાણોની અત્યંત વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. જેમ ઉગતો સૂર્ય અધકારને તોડી નાંખે તેમ તેણે હાથીઓની ફાજને તોડી નાખી જેમ પ્રબળ કાલમાં પૃથ્વીપર ધસાઈ પડેલા પર્વતો જોવામાં આવે તેમ રણભૂમિપર અનેક હાથીઓના ઢગલાં જોવામાં આવ્યા. દુઃશાસનને સામે આવતો જોઈ અર્જુન સિંહનાદ કરી તેમને ભેદવા લાગ્યો. અર્જુનનાં બાણોથી ચીસો પાડી પાડી હાથીઓ પડ્યા લાગ્યા. જયદ્રથ સામે તુરત પહોંચવાની ઇચ્છાથી અર્જુન પ્રણામ કરી પોતાના ગુરૂ દ્રોણની સામે થયો. ત્યાં કેટલુંએક પરાક્રમ બતાવી દ્રોણનો પરાજય થશે નહીં. એવી ધારણાથી અર્જુનની સંમતિથી શ્રીકૃષ્ણે દ્રોણની પ્રદક્ષિણા કરી જમણા પડખામાં રાખી રથને શત્રુના સૈન્ય તરફ હાંક્યો; એટલે દ્રોણાચાર્ય બોલ્યા કે અર્જુન? તું યુદ્ધમાં શત્રુઓને જીત્યા વિના ક્યાંય પાછો વાળ્યો નથી છતાં આજ મને જીત્યા વિના ક્યાં જાય છે? તમે મારા શત્રુ નથી પણ પિતા તુલ્ય ગુરૂ છો. હું તમારો પુત્ર સામાન શિષ્ય છું, એમ ઉત્તર આપતાં જયદ્રથ પાસે જવાની હિતાવગથી અર્જુન શત્રુના સૈન્યમાં પેહો. ત્યાં બીજા ચોદાઓ અને કૃતવર્મા અર્જુનને રોકવા આવ્યા. પણ તેઓ સાથે મુધામન્યુ અને ઉત્તમોજ્જ એ એ ચક્રવ્યૂહોએ યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. લાગ મળતાં તેણે

સૈન્યમાં વધારે વધારે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો. રસ્તામાં શ્રુતાયુધે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર એક સાંઘ ફેંકી. જેણે તેની છાતીમાં ભટકાઈ પાછી વળી શ્રુતાયુધનાંજ મૂર્ધન્ય લીધાં. પોતાનું પરકમ દેખાડતો દેખાડતો અર્જુન સૈન્યમાં પ્રવેશ કરતો ગયો. તેવામાં અચ્યુતાયુ રાજ્યે બચકર ભાણું બોંકી અર્જુનને મુશ્કિલ કરી દીધો. અને તે સમયમાં વળી પણ અચ્યુતાયુ રાજ્યે અભિશય થી અર્જુનની છાતી વીધી નાખી. તેથી પીડા પામેલો અર્જુન મુંઝાઈ જઈ જરાવર બેભાન થઈ ગયો અને ધ્વજના દંડને પકડી બેસી રહ્યો. આમ થવાથી કૌરવો અર્જુનને મરણ પામેલો જાણી રાજ્ય થવા લાગ્યા. માંડા પ્રાપ્ત થતાં અર્જુન તરત હંદ્રાસ્ત્ર મૂકી એ બે રાજ્યને મારી આગળ વધવા માંડ્યું, અર્જુનને પોતાના સૈન્યમાં વધારે વધતો જતો જોઈ દુર્યોધન દ્રોણને કહેવા લાગ્યો કે જ્યદ્રથ યમની દાઢમાંથી મૂકાય પણ અર્જુનના હાથથી છુટો થવો મુશ્કેલ છે. માટે જ્યદ્રથનું રક્ષણ થાય તેમ કરો. દ્રોણ બોલ્યા હું જુદું છું અને અર્જુન જીવન છે તેથી એના જેવી ઝડપથી મા-સથી દોડી શકાતું નથી. બૂદના મોઢા આગળ પાંડવોનું લડુકર આવી પહોંચ્યું છે. વળી મેં યુધિષ્ઠિરને પકડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આ વખત યુધિષ્ઠિર અર્જુન વગરનો છે. માટે મારાથી અર્જુનની સામે જવાય તેમ નથી. તું અર્જુનનો વડીઓ છો, માટે તું પોતે પછવાડે પહોંચી સામે થા, કદાચ તું એમ ધારે કે અર્જુન દ્રોણનું પણ ઉલ્લંઘન કરી ગયો તો હું તેને કેમજ જીતી શકું ! દુર્યોધન આ તારું ધારવું ખરું છે, અર્જુન કોઈથી જીતી શકાય તેમ નથીજ તે મને તથા કૃતવર્મા, શ્રુતાયુ, સુદક્ષિણ, શ્રુતાયુધ, અચ્યુતાયુ, અને હજારો મેલેઓને જીતી અંદર ગયો છે. પણ હું તને અભેદ કવચની સગવડ કરી આપું છું કે તે પહેરીને તું તેની સામે ટક્કર લઈ શકશે. આ અખતર લે, તે હું તને આવીરીતે બાંધી આપું છું કે તેને કોઈ અસ્ત્ર ભેદી શકશે નહિ. સધળું ત્રૈલોક્ય તારી સામે આવે તો પણ તે બેદાવાની તારે ધાસ્તી રાખવી નહિ. અખતર પહેરી સધળા શરવીરોને તૃણ તુલ્ય ગણનારો અભિમનની દુર્યોધન અર્જુનની પછવાડે ગયો કે બૂદની મુખ આગળ બને સૈન્ય વચ્ચે તુમલ યુદ્ધ ચાલ્યું. દ્રોણ યત્ન કરતાં છતાં પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના જેસને લીધે કૌરવોના સૈન્યના ત્રણ ચિન્નાગ થઈ ગયા. બને પક્ષના યોદ્ધાઓ જીતવાની આશા છોડી દઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના રથને દ્રોણના રથ સામે ભુટકાવી તેનું માથું કાપી લેવાના ઇરાદાથી હાથમાં તરતાર લઈ તે સત્રુના રથ પર ચડી ગયો, અને આરે કોર કરવા લાગ્યો જેમ માંસની ઉપર ઝાપ નાખતા બાજેનું રૂપ દેખાય તેમ દ્રોણની ઉપર ઝાપ નાખતા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું

૩૫ દેખાવા લાગ્યું. તેવામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પ્રાણ લેવા દ્રોણે એક જયંકર બાણ ફેંક્યું, પણ સાત્યકિએ તે બાણ વચમાંથી જ કાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને છોડાવ્યો. સાત્યકિનું પરાક્રમ જોઇ ક્રોધ કરી અસંખ્ય બાણોથી દ્રોણે તેની છાતી વીંધી નાખી. તે બન્ને યોદ્ધાઓને સામે સામે લાગેલા જોઇ સંઘળા પાંચાલો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને દ્રોણના મોહોડા આગળથી દૂર લઇ ગયા. એકસે દ્રોણ પોતાનો રથ સાત્યકિની સામે લઇ ગયા. તે બન્ને યોદ્ધાઓનાં બાણો સામસામાં આપી પડતાં પરસ્પર બાણો છુટકવાથી કડાકા થવા લાગ્યા. બન્ને પ્રબળ યોદ્ધાઓ એક બીજાના પ્રાણ લેવાની વેતરણ કરવા લાગ્યા. બન્નેનાં છત્રો તથા ધ્વજો કપાઇ ગયા અને બન્નેના શરીરમાંથી લોહીના ધોધ ચાલવા લાગ્યા. આ અદ્ભુત યુદ્ધમાં સાત્યકિએ ઉપરા ઉપરી દ્રોણનાં સો ધનુષો કાપી નાખ્યાં, તેથી દ્રોણનો હર્ષ તથા અભિમાન તુટી ગયાં. આચાર્ય મનમાં તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

આ વખતે અરજુન જ્યદ્રથ સુધી પહોંચવાના ધરાદાથી જ પોતાનાં બાણોથી સૈન્યમાં રસ્તો કરતો હતો, તે તરફ કૌરવોની સેના વીંખાવા લાગી. પણ અરજુનના ઘોડા ધણા શ્રમથી મંદ પડતાં તે વખતનો લાભ લઇનાથ દ તથા અનુબિંદ એ બે રાજાઓ અરજુનની સામે થયા, પણ અરજુનને જરાવારમાં તે બન્નેનાં પ્રાણ લીધાં. તે બન્નેના મરણથી ક્રોધ પામી કૌરવોના યોદ્ધાઓ અરજુનની સામે થયા. પણ તેઓને તુરત કાપી નાખી વળી પણ અરજુન ઘણું પરાક્રમ કરતો આગળ વધવા લાગ્યો, કે કૌરવો ત્રાસ પામવા લાગ્યા. આ વખતે અરજુન તથા શ્રીકૃષ્ણ એ બન્નેના મનમાં ઘોડાઓ અત્યંત થાકી જવાથી અને શરીરે ધાયલ થવાથી વિસામો આપવાનો તથા શંક્યોને કાઢવાનો વિચાર થયો. તેથી મહાવીર અરજુન શત્રુથી નિર્ભયપણે રથમાંથી ઉતરી ગાંડીવ ધનુષ બેંચી શત્રુની સામે ઉભી પોતાનો અપાર ચમત્કાર દેખાડવા લાગ્યો. ઘોડાને પાણી પાવા સાથે અરજુનને અસ્ત્રથી ધરતીને વીંધી પાણીનો એક ઝરો ઉત્પન્ન કરી તેની પાસે બાણોનું એક ધર પણ બનાવી દીધું. શ્રીકૃષ્ણે ઘોડાઓને છોડ્યા અને બાણોના ધરમાં લઇ જઇ તેઓને ધરતીપર લોટાડ્યા, અને શંક્યોને કાઢી નાખી સાફ કરી તેઓને પાણી પાતું, ધમાર્યા અને જોગાણ પણ ખવરાવી તાજ કરી ફરીથી તેઓને રથમાં જોડ્યા એટલે અરજુન તેમાં બેસી પાછો પહેલાના જેવી ઝડપથી જ્યદ્રથને મારવા સાથે આગળ ચાલ્યો. તેને અત્યંત પરાક્રમથી અપ્રતિબંધ આગળ વધતો જોઇ ઘણાક યોદ્ધાઓ કહેવા લાગ્યા કે હાય હાય ! દુર્યોધનના અપરાધથી અસંખ્ય યોદ્ધાઓનો ક્ષય થાય છે. એમવાતો કરે છે તેટલામાં દુર્યોધન દ્રોણે અભિમંત્રણ કરેલું અને એ બખતર બાંધી મોકલેલો સામે ધસી આવ્યો. અરજુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે

બીજું સઘળું છોડી દઇ રથને દુર્યોધન સામે હાંકો, તેનું માથું કાપી નાખું તો સભામાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર તથા કેશ ખેંચવાનો અદ્ભુત વળે અને મહાભારત યુદ્ધની પૂર્ણાકૃતિજ થઇ જાય.

અર્જુનના કહેવાથી શ્રીકૃષ્ણે રથને દુર્યોધનની સામે હાંક્યો. દુર્યોધને અર્જુનને કહ્યું કે હું તને તથા શ્રીકૃષ્ણને યમપુરીમાં મોકલીશ. માટે જીતું પાંડુનો પુત્ર હો તો તારી સઘળી અસ્ત્રવિદ્યા મને દેખાડ. તારા તથા શ્રીકૃષ્ણમાં જે કાંઈ બળ હોય તેનો ઉપયોગ મારા પર કર. એટલું બોલી તેણે ત્રણ બાણો અર્જુનને, ચાર ઘોડાઓને અને દશ બાણ શ્રીકૃષ્ણને મારી એક ભાલાથી શ્રીકૃષ્ણના ચાબખાને કાપી નાખ્યો. અર્જુને ઘણાં ઘણાં બાણો તેના પર નાખ્યાં પણ તે સઘળાં તેના બખતરનો સ્પર્શ કરતાં જ ભાંગીને નીચે પડી ગયાં. તે જોઇ શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો કે અર્જુને નાખેલાં બાણ કાંઈ પણ કામ કરતાં નથી એ નવાઇ જેવું છે. શ્રીકૃષ્ણને વિચારમાં પડેલા જોઇ અર્જુન તેનો અભિપ્રાય ચેતી ગયો, અને તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે દ્રોણે અભેદ બખતર બાંધી આપ્યું છે, તેને લીધે જ દુર્યોધન આજ મારી સામે ઉભો છે. દુર્યોધનનું કોઈ પણ અંગ બખતરના રક્ષણ વગર નહિ જોવામાં આવવાથી અર્જુને પ્રથમ તેના ઘોડા, ચક્ર રક્ષક તથા ધનુષને કાપી નાખી તેના નખ અને દેરવાંઓના મધ્ય ભાગને બાણોથી વાંધી નાખ્યાં. અસંત પીડાએલા દુર્યોધનને મૃત્યુના મોહમાં આવેલો જોઇ તેનો બચાવ કરવા તેના પક્ષના યોદ્ધાઓ મોટી ફાજથી અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. પણ તે સર્વને પરાસ્ત કરી અર્જુને જ્યેષ્ઠ સુધી પહોંચી તેના રક્ષકોની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. અર્જુન જ્યેષ્ઠના રક્ષકોની સાથે લડતો હતો ત્યાં અર્જુનની પાછળ ઘણે દૂર પાંચાળ લોકો દ્રોણને મારવા તૈયાર થયા. અને કૌરવના યોદ્ધાઓ દ્રોણનો બચાવ કરવા લાગ્યા, એકની સાથે એક અને બીજાની સાથે બીજો એમ ઘણા ઘણા દંડ યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યાં, આ તરફ દ્રોણ અને યુધિષ્ઠિરનું યુદ્ધ થતાં યુધિષ્ઠિરે દ્રોણનું ધનુષ કાપી નાખ્યું, ધનુષ કપાયાથી દ્રોણે ગદાનો ધા કર્યો. યુધિષ્ઠિરે પણ સામે ગદાનો ધા કર્યો, તેથી તે બન્ને ગદા સામ સામી ભુટકાઈ તૂટીને ધરતી ઉપર પડી ગઇ, દ્રોણે ચાર બાણોથી યુધિષ્ઠિરના ઘોડાને, એક ભાલાથી ધનુષને, અને એક બાણથી ધ્વજને કાપી નાખી. યુધિષ્ઠિર હેઠે ઠંકી પડ્યા એટલે દ્રોણ તેને પકડવાને દોડ્યા, પણ યુધિષ્ઠિર તરત સહદેવના રથમાં બેસી મહાધન કરી ગયા. આ વખત લીમ અને અલંબુષનું યુદ્ધ ચાલતું હતું. અલંબુષે લીમના સાતસો જણને કાપી નાખી તેને એક બાણથી વાંધી મૂર્છિત કરી દીધો. પણ લીમે ત્વાષ્ટ્ર નામના અસ્ત્રથી રક્ષકને એકો પીડ્યો કે તે લીમને છોડી

દઈ દ્રોણના સૈન્યમાં નાસી ગયો. પાછો આવતાં ભીમનો પુત્ર ધૃષ્ટાકચ તેની સામે થયો. તે બન્નેનું રામ અને રાવણના જેવું ભારે ઘરણુ યુદ્ધ ચાલ્યું, ધૃષ્ટાકચે અલંબુપને પછાડી પછાડીને મારી નાખ્યો. આ તરફ દ્રોણ સાત્યકિને ગળી જવા લાગ્યો તે જોઈ યુધિષ્ઠિરે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા ભીમને સાત્યકિના બચાવ માટે દ્રોણની સામે દોડાવ્યા. પણ દ્રોણે પાંડવોની સેનામાં મોટો ત્રાસ વર્તીવી યુધિષ્ઠિરને પકડવાની ગોઠવણ કરવા માંડી.

અર્જુનની ખખર લેવા સાત્યકિનું જવું.

બીજી તરફ અર્જુન જયદ્રથને મારવા ગયો છે, તેની ખખર લેવા સાત્યકિને મોકલવા યુધિષ્ઠિરે કહેતાં સાત્યકિએ સારથિને આજ્ઞા કરી કે રથને આગળ ચલાવ્યો એટલે દ્રોણે સાત્યકિને અટકાવ્યો. તેણે દ્રોણને કહ્યું કે જેમ અર્જુન ગયા છે તેમ હું પણ તમને પ્રણામ કરી જાઉં છું. એમ કહી દ્રોણને છોડી આગળ વધતાં કૃતવર્માએ તેને અટકાવ્યો, તેણે એક ભયંકર બાણથી સાત્યકિની છાતી વીધી તેના ધનુષને પણ કાપી નાખ્યું. સાત્યકિએ બીજું ધનુષ લઈ તેના સારથિનું માથું ઉડાવી દીધું; તેથી કૃતવર્માનો રથ દૂર જતો રહ્યો. એટલે સાત્યકિયાદવ અંદર પેસી ગયો. દ્રોણ વ્યૂહના રક્ષણનો બોળે કૃતવર્મા ઉપર નાખી સાત્યકિની પાછળ જવા લાગ્યા. તેથી ભીમ દ્રોણને અટકાવવા લાગ્યો. પણ કૃતવર્માએ તે સધળાને અટકાવી ભીમ તથા શિખંડીને મૂર્છિત કરી દીધા. દ્રોણ સાત્યકિની સામે જવાનું ધારતા હતા, તેવામાં પાંડવોએ વ્યૂહને તોડી નાખ્યો. એટલે વ્યૂહનું રક્ષણ કરવા માટે દ્રોણને ત્યાંજ રહેવાની ફરજ પડી.

સાત્યકિ અદ્ભુત પરાક્રમ કરતાં કહેવા લાગ્યો કે અર્જુને મારી મુકેલાનેજ હું મારું છું, એમ કહી તે ભલેચ્છોનાં લશ્કરની સામે થયો, અને તેષર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ભલેચ્છોનાં સૈન્યમાં સાત્યકિએ પ્રલયકાળ વર્તીવી મેલ્યો. સાત્યકિનું ક્રોધ પણ બાણ ખાલી નહિ જવાથી કૌરવોના યોદ્ધાઓ ધ્રુજવા લાગ્યા. દુઃશાસન આદિ યોદ્ધાઓનાં બાણો કાપી તથા દુર્યોધનના સારથિને મારી નાખી સાત્યકિ આગળ ચાલ્યો. દ્રોણનાં ક્રોધ ભરેલાં વચ્ચેથી દુઃશાસન સાત્યકિની સામે નિર્ભયપણાથી ઉભો રહી બહુ બહુ પરાક્રમ દેખાડવા લાગ્યો, પણ સાત્યકિએ તેના રથને બાણોથી ઢાંકી, ભીમની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરી તેનું માથું કાપી લીધું નહિ; અને તેને છોડી તે અર્જુનની પાસે જવા સાથે આગળ વધવા લાગ્યો. સાત્યકિ અર્જુન પાસે મહોંચવાથી કૌરવોના વ્યૂહના અંતરમાં ભારે સંશ્રામ થવા લાગ્યો અને પાંડવો તથા દ્રોણના સમાગમથી વ્યૂહના મુખમાં અતિ ઉગ્ર લડાઈ ચાલતાં દ્રોણની ઉપર અને દેહાણીનું જોખમ સંભાળવાની ફરજ પડી. તેણે

પાંડવોના બૃહત્સેન તથા બૃહત્ક્ષેત્ર એ બેનાં પ્રાણ લીધાં ધૃષ્ટકેતુને પણ મારી નાખ્યો.

સાત્યકિની પાછળ લીમનું જવું

આ વખતે સાત્યકિ તથા અર્જુનની ખબર મેળવવા માટે યુધિષ્ઠિરને બહુ ચિંતા થઇ એટલે લીમને મોકલવો યોગ્ય ધારી તેણે લીમને જવાનું કહ્યું. લીમ યુધિષ્ઠિરને શ્રદ્ધામ કરી આજ્ઞા માથે ચડાવી કૌરવના સૈન્યમાં આગળ ચાલ્યો. લીમની સામે અનેક યોદ્ધાઓ થતાં તેઓને લીમે મારી ભગાડ્યા. ભાગતા યોદ્ધાઓને અટકાવવા દ્રોણ લીમની સામે થયો અને તેના કપાળમાં ત્રણ બાણ મારી કહ્યું કે મને જીત્યા વિના તારાથી વ્યૂહની અંદર પેસી શકાશે નહિ, લીમ બોલ્યો તમોને પિતા તુલ્ય ગુરુ માની અમો નમતાં છતાં તમારા હાથથીજ અમારા શત્રુ થયા છો; માટે હવે મારો સપાટો જોઇ લ્યો. એમ બોલી તેણે ગદા ફેરવી દ્રોણની ઉપર મૂકી કે દ્રોણ રથમાંથી ઠેકી પડ્યા. તેથી તેનો રથ, ઘોડા, સારથિ તથા ખીજ યોદ્ધાઓ પણ કચરાઇ ગયા. દ્રોણ પસરત થવાથી દુર્યોધનના મુખેણ દીર્ઘનેત્ર, આદિ ધણા ભાઇઓ સામા આવતાં તેઓને પરાજય કરતો કરતો. લીમ આગળ વધ્યો. લીમ દ્રોણનાં બાણોની વૃષ્ટિને સહન કરી દ્રોણના આઠ રથને ફેંકી દઈ યોદ્ધાઓને વિશ્વમય પમાડી વ્યૂહની અંદર પેઠો. વચમાં કૃતવર્માની સેના તથા ખીજ ધણા ધણા યોદ્ધાઓને તોડી લીમ આગળ વધ્યો, ત્યાં અર્જુન અને સાત્યકિ એ બન્ને તેના જોવામાં આવ્યા. તેથી મોટો સિંહનાદ કર્યો, તે નાદ સાંભળી અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ તથા સાત્યકિએ પણ સિંહનાદો કર્યો. એ સાંભળી યુધિષ્ઠિર બહુ રાજ થયા. લીમનો ભારેનાદ સાંભળી મહાવીર કર્ણ પોતાનું બળ બતાવવા તેની સામે આવ્યો. બન્ને યોદ્ધાઓ એવા લડ્યા કે તેના શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ ચાલવા લાગી. પ્રહારથી પીડાએલો અને ભય પામેલો કર્ણ ઘોડા તથા સારથિને કપાએલ જોઇ દિગ્મૂઢ બેવો પોતાના પુત્ર વૃષસેનના રથમાં બેઠો. અર્જુન, સાત્યકિ અને લીમ એ ત્રણે જય-દ્રથની સામે લડવા લાગ્યા. દુર્યોધન મનમાં ગભરાઈ દ્રોણ પાસે તે ખબર આપી કહેવા લાગ્યો કે જયદ્રથના રક્ષણનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, માટે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તુરત શોધવું કરો. દ્રોણે કહ્યું બાપ, દુર્યોધન ! આપણી સેના બન્ને ભાગમાં જોખમમાં આવી પડી છે. તમે શકુનિની યુદ્ધિને અતુ-સરી અમારું નહિ માની જે જુગાર રમ્યા તેનું આ રજા પ્રાપ્ત થયું. જુગારની સભામાં થએલા જયપરાજય ખરા નહિ હતા, પણ આ સંઘાષમાં જે જયપરાજય થશે તે ખરા છે. તમે પોતે ત્યાં જઈ જયદ્રથના રક્ષકોનું રક્ષણ કરો હું આ સેનામાં રહી વધતા આવતા યોદ્ધાઓને રોકી રાખીશ.

ઉપરનાં વચન સાંભળી દુર્યોધન ખીચારો મરણીયો થઇ દોડી ત્યાં જઈ જોયું તો પોતાના ઘણા ભાઈઓને ભીમે મારી નાખેલા હતા. ભીમની સામે કર્ણ પૂર્વના વૈરનું સ્મરણ કરી એક ખીજા સિંહોની પેઠે ગર્જના કરતા હતા. ભીમે કર્ણનાં લગોલગ અદાર ધનુષ કાપી નાખ્યાં. કર્ણ ઘણા ઉશ્કે વેગથી ભીમ ઉપર ચડી તેનાં ધનુષ, દોરી, ઘોડા, રેન, લગામ તથા સારથિને વીંધી નાખ્યા. વ્યાકુળ થયેલા ભીમનો વધ કરવાનો લાંબા આંવ્યો, પણ ભીમ કર્ણનું દયા પાત્ર બન્યો, ત્યારે તેણે કુંતીને આપેલ વચનનું સ્મરણ કરી ભીમનો વધ નહિ કરતાં ભીમના શરીરમાં કર્ણે પોતાના ધનુષની અણી ઘોંચી તે વાગવાથી ભીમે કર્ણના તે ધનુષને ખેંચી લઈ તેજ ધનુષ તેના માથામાં માર્યું. કર્ણનાં દુર્વચનોથી વ્યાકુળ થઈ ભીમે તેને કહ્યું કે અરે નીચ ! તારામાં જો બળ હોય તો મારી સાથે મદ્દ યુદ્ધ કર; જેમ મેં કીચકને માર્યો હતો તેમ હું તને હમણાં મારી નાખું આથી કર્ણ ત્યાંથી ખસી ગયો અને ઘણાં ઘણાં દુર્વચનો સંભળાવવા લાગ્યો અને ભૂરિશ્રવા સાત્યકિની સામે થયો. સૌમદત્તના પુત્ર ભૂરિશ્રવાએ સાત્યકિના કેશ જાલી ભોંય ઉપર પછાડ્યો અને તેનું ડોકું કાપવાને ખડ્ગ ઉગામ્યું તેથી અર્જુને એક શસ્ત્ર મુકી ભૂરિશ્રવાનો હાથ કાપી નાખ્યો. ભૂરિશ્રવા બોલ્યો આ કેટલો અધર્મ કે અમે બન્ને લડતા હતા તેમાં તમે વચમાં આવી મને માર્યો, અર્જુન બોલ્યો કે છ જણે મળીને અભિમન્યુને કેમ માર્યો ? ભૂરિશ્રવાએ કહ્યું કે કુંતીન માણસના હાથથી આવું અધમ કામ થાય એ ઘણું શૌચનીય છે. શ્રીકૃષ્ણે અને અર્જુને ના કહ્યા છતાં પણ સાત્યકિએ વૈરમાં ઉભરાઈ ભૂરિશ્રવાનું ડોકું ઉડાવી દીધું. તેથી કૌરવો તેને ધિક્કારવા લાગ્યા. દુર્યોધને કર્ણને બહુ ઉત્કેષો કે સૂર્યાસ્ત થતાં સુધી જયદ્રથ બચે તો અવશ્ય આપણો જય છે. શત્રુ કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, દુઃશાસન અને હું જયદ્રથનું રક્ષણ કરીએ છીએ માટે તું તારું પરાક્રમ બજાવ, એમ કર્ણને કહી ઘણા યોદ્ધાઓને અર્જુનની સામે લડવા મોકલ્યા. અર્જુન પણ આગળ વધતો ગયો તે પોતાનાં અપરિમિત બાણોથી સઘળી દિશાઓને ઢાંકી દઈ ગાંડીવનો ટંકાર કરી સઘળા યોદ્ધાઓનાં મસ્તકો ટપોટપ પડવા લાગ્યાં, એથી કૌરવોની સેનામાં મોટો પ્રલયકાળ વર્તી રહ્યો. અને યોદ્ધાઓને વિસ્મય આપવા લાગ્યો. સઘળી દિશા અર્જુનના અસ્ત્ર મગજ જેવામાં આવી અને આ વખત શ્રીકૃષ્ણ યોગબળથી સૂર્યને ઢાંકી દેવા ગોઠવણ કરી સૂર્યના આચ્છાદન સાંઠે અધિકાર ઉત્પન્ન કર્યું અને સૂર્ય અસ્ત પામ્યો હોય એમ દેખાવા લાગ્યું.

જયદ્રથનો વધ.

સૂર્યાસ્તનો સમય લગભગ થવા આવ્યો જાણી જયદ્રથ જીવવાની

ધૃત્યથી છ મહારથિઓનાં મધ્યમાં આવ્યો, અને તે છ યોદ્ધાઓ જીત્યાવિના તેને મારવો અશક્ય હતો; તેથી જયદ્રથ ભય મુક્ત થઈને વ્યૂહમાંથી છૂટો થઈ તેણે ત્રણ બાણથી શ્રીકૃષ્ણને, છ બાણથી અર્જુનને અને આઠ બાણથી તેના ઘોડાને વીધ્યા, અર્જુનને બે બાણથી તેના ધ્વજ અને સારથિનું માથું ઉડાવી દીધું. અર્જુન પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બળી મરવાને તત્પર થશે એમ ધારી જયદ્રથ અને બીજા મનમાં રાજ થઈને છોક બહાર આવી ઉઘાં મોહોડાં કરીને સૂર્યાસ્તનો નિશ્ચય કરવા લાગ્યા, આ વખતે અર્જુનને છ મહારથિઓને અપરિમિત બાણોથી વ્યાકુળ કરી એક અભિમત્રણ કરેલું ભયંકર બાણ ગાંડીવમાં સાંધી વજ્રાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી જયદ્રથના માથાને તરત ઉડાવી દીધું કેશવ ભગવાને પ્રથમ આપેલી સૂચના પ્રમાણે બીજાં બાણોના યોગથી તે માથાને અધર ચલાવી એનો પિતા વૃદ્ધક્ષત્ર પશ્ચિમ સમુદ્ર ઉપર સંધ્યા કરતો હતો તેના ખોળામાં નાખ્યું. જયદ્રથનું માથું ખોળામાંથી નીચે પડ્યું કે તેના તેમજ તેના બાપના શિરના પણ સોકટા થઈ ગયા, અને પોતાને આપેલી આશીર્વાદ પોતાનેજ ફળીભૂત થઈ. જયદ્રથ મરાયો અને અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા ફળીભૂત થઈ.

અર્જુનનાં બાણોથી વ્યાકુળ થએલા દુર્યોધન તથા કર્ણ આદિ યોદ્ધાઓ અર્જુનની ચાલાકી જોઈ વિસ્મય પામ્યા. પણ તેણે સૂર્યાસ્ત પછીજ જયદ્રથનું માથું કાપ્યું છે એમ ધારતા હતા, તેટલામાં અંધકાર દૂર થયો કે સૌ નિરાશ થઈને રોવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, ભીમ તથા સાત્યકિએ રાખોના નાદો કર્યા. એ નાદો કાને પડવાથી યુધિષ્ઠિરે જયદ્રથનો વધ થએલો જાણી પોતાની રેતામાં વાળાં વગડાવ્યાં. યુધિષ્ઠિર આદિ સઘળા યોદ્ધાઓ દ્રોણની સામે પ્રબળ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જયદ્રથના મરણથી કૃપાચાર્ય, કર્ણ, અશ્વત્થામા અને બીજા પણ યોદ્ધાઓ અર્જુન ઉપર તીક્ષ્ણ બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. અર્જુનનાં બાણથી કૃપાચાર્ય મૂર્છિત થતાં સારથિ તેના રથને દૂર લઈ ગયો. અશ્વત્થામા પણ અર્જુનની પાસેથી ખસી ગયો. અને બીજા યોદ્ધાઓ પણ ભાગી જતાં કર્ણ સાત્યકિની સાથે લડ્યો. ભૂરિશ્રવા અને જલસંઘના શોકથી કર્ણ ધણી ફૂરતાથી કતલ કરતાં સાત્યકિએ તેના સારથિ તથા ઘોડાને મારી ગાત્રને ભેદી નાખ્યાં, કર્ણ હાંફતો હાંફતો દુર્યોધનના રથમાં બેઠો.

રાત્રિ યુદ્ધ-ધટોત્કચનું મરણ.

જયદ્રથનાં મરણથી નિસાસા મૂકતો અને શોકના આંસુઓથી ઘેરા-એલો દુર્યોધન દ્રોણને દુર્વચનોથી કહેવા લાગ્યો કે આપ યશ્મપોષીથી અર્જુનને શિખ્ય ગણી અમારી ઉપેક્ષા કરો છો. આપને પાંડવો ઉપર શિખ્ય આવેને લીધે રનેહ છે. માટે મને મારી મરણ પ્રમાણે કરવાની રજા આપો.

દુર્વચનોથી બહુ ખેદ પામેલા દ્રોણ બોલ્યા કે દુર્યોધન! યુદ્ધમાં અર્જુન કાંઈથી છતાંય તેમ નથી, એમ મેં તમને વારંવાર કહ્યું છે તેમ છતાં પણ તું મને દુર્વચનોથી પીડે છે! ભીષ્મ પડ્યા ત્યારથીજ મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે આપણી સેનામાં કંઈ માલ નથી, જુગારની સભામાં વિદુર ખરાં વ્યતો બોલ્યા હતા તેનું આ ફળ થયું, એમ બોલી દ્રોણ યુદ્ધભૂમિ તરફ ગયા, અને રત્નિ થઈ તોપણ દારણ અધકાર છતાં લડાઈ શરૂ કરીને મોંટી કાપા કાપી ચલાવી. ભીષ્મ કૌરવોના યોદ્ધાઓને મુકીઓથીજ મારવા લાગ્યો. અને દુર્યોધનના ઘણા ભાઈઓને પાદુથીજ મારી નાખ્યા. અર્જુન દ્રોણની સેનાના જમણા ભાગમાં અને ભીષ્મ ડાબા ભાગમાં કતલ કરવા લાગ્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા સાત્યકિ તેઓની સહાયતા માટે આવી પહોંચ્યા, ધટોત્કચ, અશ્વત્થામાની સામે થયો. વિક્રાળ રૂપવાળા ધટોત્કચને જોઈ કૌરવોની સેના કંપવા લાગી ધટોત્કચનો પુત્ર અંજન અશ્વત્થામા પર ચડી આવતાં તેણે તેને આણથી મારી નાખ્યો, પુત્રના મરણથી ધટોત્કચ અશ્વત્થામા ઉપર આણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. અશ્વત્થામાનાં આણોથી દુપદના આઠ પુત્રો, શ્રુતાર્ધ્ય રાજા તથા કુંભિભોજના દ્વશ કુમારો પણ માર્યા ગયા. અશ્વત્થામાએ એક ભયંકર આણ મુકી ધટોત્કચની છાતીને વીંધી તેને મૂર્છિત કરી દીધો. પુત્રને મૂર્છા પામેલો જોઈ ભીષ્મે ભયંકર યુદ્ધ કરવા માંડ્યું અને શકુનિના પાંચ ભાઈઓને મારી નાખ્યા. દ્રોણ યુધિષ્ઠિરની સામે આવ્યા. યુધિષ્ઠિરે દ્રોણનાં અસ્ત્રોને તોડી નાખ્યાં. ભીષ્મે કૌરવોના સૈન્યમાં એવું તો ભંગાણ પાડ્યું કે દ્રોણ તથા દુર્યોધનને પણ તેનું સમાધાન કરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. આ વખત પાંડવોના યોદ્ધાઓએ કર્ણના હાથને વીંધ્યો કે તેના હાથમાંથી ધનુષ પડી ગયું તે પાછું ઉપાડી કર્ણે પણ અર્જુનનો પરાભવ કરવા લાગ્યો. કર્ણને વધતો જોઈ અર્જુને તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું તથા ઘોડા અને સારથિનું માથું ઉડાવી દીધું. તેથી કર્ણે કૃપાચાર્યના રથમાં બેઠો. સહદેવ અને કર્ણે યુદ્ધ કરતા હતા તેમાં કર્ણે સહદેવનાં ઘોડા મારી ધનુષને કાપી નાખ્યું તથા ઘોડા અને સારથિનું માથું ઉડાવી દીધું. તેથી કર્ણે કૃપાચાર્યના રથમાં બેઠો. સહદેવ અને કર્ણે યુદ્ધ કરતા હતા તેમાં કર્ણે સહદેવનાં ઘોડા મારી ધનુષને કાપી નાખ્યું અને બીજા પણ અસ્ત્રો સહદેવના કાપી નાખ્યાં અને પોતા પાસે કાંઈ પણ આયુધ ન રહેવાથી તે ભાગવા લાગ્યો એટલે કર્ણે પાંછળ દોડી ધનુષની અણી તેના શરીરમાં ઘેંચી કહ્યું કે હું તને મારી પ્રતિજ્ઞાનું શ્મરણ કરી છોડી દઉં છું. તારે તારા વડીલા સાથે લડવું જોઈએ. પણ મારા જેવાઓની સામે લડવું નહી. કર્ણે પરાક્રમ કરતો જોઈ અર્જુને તેની સામે થવા તૈયારી કરી. પણ શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી ધટોત્કચને તેની

સામે મોકલવાનો નિશ્ચય થયો. ધૃટાત્કય ગર્જના કરતો કર્ણની સામે ગયો. કર્ણે પણ સામી ગર્જના કરી યુદ્ધ શરૂ કર્યું. દુર્યોધનની આગ્રાથી અલંબુષે ધૃટાત્કયની છાતીમાં મુઠી મારી તેને કંપાયમાન કરી દીધો. ધૃટાત્કયે તેને બન્ને હાથથી પકડી ધરતી ઉપર પછાડી બીસ દીધી, પણ તેમાંથી છટકી તેને પણ તેણે તેજ પ્રમાણે પછાડ્યો. આમ ધણીક રીતે લડી છેવટે ધૃટાત્કયે અલંબુષને ધરતીપર પછાડી ખડકથી તેનું માથું કાપી લીધું. અને તે તેનું માથું દુર્યોધનના રથમાં નાખી કહ્યું કે હવે કર્ણના માથાની વાટ જો જો એમ બોલી તે કર્ણની સામે લડવા લાગ્યો. ધૃટાત્કય કર્ણને મુંઝવા માટે અનેક શરીરથી સઘળી દિશાઓમાં દેખાવા લાગ્યો. તેઓ બન્ને એટલા તો ક્રોધમાં આવી ગયા કે રાત્રિ ધણી વ્યતીત થઈ તો પણ મહા દારણ્ય યુદ્ધ કરતા બંધ પડ્યા નહિ. અંધકાર, નિદ્રા અને ધૃટાત્કયનાં બાણોથી કૌરવોની સેનામાં ભાગ નાશ થઈ રહી. યોદ્ધાઓએ ઉન્મત્ત થઈ મોટા સંહાર કર્યો.

ધૃટાત્કય કર્ણને અવશ્ય માથાથી કરીને મારશે એમ પાંડવો તથા કૌરવો પણ જાનવા લાગ્યા. કૌરવો કર્ણને સમજાવવા લાગ્યા કે તારી પાસે ઈંદ્રની આપેલી સાંગ છે તેના બળથી ધૃટાત્કયને મારી નાખ. શત્રુઓના ગર્વને તોડનારા અર્જુન તથા ભીમ તો હજી પછવાડે છે, પણ તે પહેલાં જ ધૃટાત્કય આપણને મારી નાખશે. કૌરવોનાં વચનથી અને સૈન્યને ગભરાતું જોઈ તથા ધૃટાત્કયે એવો સપાટમાં લીધો અને માથાથી કરી એવો ગભરાવ્યો કે કવચ તથા કુંડળના બદલામાં આપેલી ઈંદ્રની શક્તિ હાથમાં લઈ કર્ણે મૃત્યુની બેન બેવી સાંગ (શક્તિ) ધૃટાત્કય ઉપર મુકી જોઈ ધૃટાત્કયની છાતી ભેદી તેનાં પ્રાણ લઈ ઈંદ્ર પાસે જતી રહી. આથી કૌરવોએ સિંહનાદ કર્યો અને પાંડવો રોવા લાગ્યા. પણ આ અયોગ્ય બખતે શ્રીકૃષ્ણને આનંદ થતો જોઈ અર્જુને આશ્ચર્ય પામીને ભગવાનને તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે ઈંદ્રે આપેલી શક્તિ જ્યાં સધી કર્ણ પાસે હતી ત્યાં સુધી તેને ઇચ્છામાં આવે તે એક પુરૂષને હણી શકે તેમ હતી, તે શક્તિને તેણે ધૃટાત્કય ઉપર વાપરી છે તેથી હે અર્જુન ! તું હવે તેનાથી હથાઇશ નહિ અને તેને મારવાને તું શક્તિમાન થઈશ. ખરેખર તો તે શક્તિ તેણે મારે વિષે નાખવાને રાખી મુકી હતી પણ જ્યારે જ્યારે તેવો પ્રસંગ તેને મળતો ત્યારે ત્યારે હું તેને તેના ઉપયોગનું વિસ્મરણ કરાવી દેતો હતો. હવે તેની શક્તિ તેણે વાપરી દીધી છે અને પોતાના જીવિતની આશા પોતાના કર્તવ્યથી જ તેણે વ્યર્થ કરી છે. ઉપર પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુનને સમજાવ્યા છતાં પણ યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે અભિમન્યુ તથા ધૃટાત્કયના મર-

જનું દુઃખ મારથી સહન થતું નથી એમ બોલતાં બોલતાં તેણે ઘણા વેગમાં આવી કહેવુંને મારવા કતલ ચલાવી, પણ તેમાં કહેવું સુધિધરને બાણથી વીધી નાખ્યા અને પછી ખભા ઉપર હાથ મુકી કહેવું કે વનમાં જઈ તપશ્ચર્યા કરો અથવા ઘેર જાઓ અથવા હીમ કે અર્જુન પાસે જાઓ જે તે તમારું સ્થાણ કરશે તમારે સમોવડિયા સાથે યુદ્ધ કરવું ઘટિત છે. એમ કહી તેણે બીજા યોદ્ધાઓ સાથે કતલ ચલાવી કે પિતાએ પુત્રને, પુત્ર પિતાને અને મિત્ર મિત્રને એમ અંધારામાં કાપી નાખ્યા, અકેક જણે એક હાથમાં દીવો રાખ્યો અને બીજે હાથે શસ્ત્ર પ્રહાર કરવા માંડ્યાં અકેક રથી પાછળ દશ દશ દીવાઓ હતા. યોદ્ધાઓ પથ્થરને પૈડાં જેકાંઈ હાથમાં આવ્યું તેને ઉપયોગ કરતા હતા, શત્રુનું શિર કાપ્યું કે તેને હાથમાં ધરી રાખતા હતા, તેઓનાં મોઢાં કોહીનાં અંધરાણાથી વિકરાળ દેખાતાં હતાં. રણભૂમિ તો મુડદાઓના ઢગથી ભરાઈ ગઈ હતી. દુર્યોધને કહેવું તથા દ્રોણને કહેવું કે તમે દુષ્ટને તને મારવા સમર્થ છતાં મારતા નથી. તમારે મારો ત્યાગ કરવો હતો તો પ્રથમથીજ કહેવું હતું કે જોઈ હું આ યુદ્ધને આરંભજી કરત નહિ. અંધારાનું થઈ તે સમા ઉપર જને પક્ષના યોદ્ધાઓ લડતાં લડતાં થાકી ગયા હતા અને નિદ્રાથી ઘેરાઈ ગયા હતા તેથી દયાળુ અર્જુનને મોટે સ્વરે કહેવું કે હવે યોડીવાર યુદ્ધ બંધ રાખો. જ્યાં જ હોય ત્યાં તે રણભૂમિમાંજ બે ઘડી નિદ્રા કરી લ્યો, ઉઘડો વેગ ઉતરી જાયને ચંદ્ર ઉગે ત્યારે વળી પાછા સંગ્રામ કરજો. આ વાત સાંભળે માન્ય રાખી.

વિજયવાસી પાંડવોની પ્રપંચ યુક્તિ.

પંદરમે દિવસે ઘણા ઉત્સાહથી શરીરથી યુદ્ધની ક્ષરવાતમાં અભિમાની દુર્યોધને પ્રકૃતિ પ્રમાણે દ્રોણ પાસે આવી તેને ઘણાંક મેહેણાં મારવા માંડ્યાં. ત્યારે દ્રોણે કહેવું અરે મૂઠા! અર્જુનને જીતવા આખા બ્રહ્માંડમાં કોઈ સમર્થ નથી. તેણે કહેલાં પરાક્રમોનું વર્ણન હું કેટલીકવાર કરું ! તું પણ તેની સામે ખૂબ યુદ્ધ કરજો પછી અસ્ત્ર વેત્તાઓમાં શિરોમણિ અને અત્યંત પ્રબળ ચાલાકીવાળો અર્જુન. હીમ તથા શ્રીકૃષ્ણની ઉશ્કેરણીથી કારવોના સૈન્યને મારે કોર ઝડપમાં ભેવા લાગ્યો અને સૈન્યને કાપતો કાપતો આગળ વધ્યો. તેને અટકાવવા કોઈ પણ ક્ષત્રિય સમર્થ થયો નહિ. સઘળું સૈન્ય ધૂળવા લાગ્યું. આખર દુર્યોધન, કહેવું અને શકુનિ તેની ઉપર બાણો વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા, અર્જુન તેઓનાં શસ્ત્રોનું નિવારણ કરી અત્યંત ચાલાકીથી સેનાની કતલ કરવા લાગ્યો દ્રોણે ઉત્તર ભાગમાં પાંડવોના સૈન્યમાં મરણીયા થઈ લડતાં દુષ્ટના પણ પૌત્રોનાં પ્રાણ લીધાં. તેથી કોપ પામેલા વિરાટ તથા દુષ્ટ દ્રોણની સામે જઈ સાંગ વગેરે અનેક આયુધો વાપરવા લાગ્યા. દ્રોણે

તેઓનાં સઘળાં આસુધોને ક્ષણમાત્રમાં તોડી નાખી જે લીક્ષુ બ્રાહ્મણી દુપદ તથા મિરાડનાં મસ્તકો ઉડાવી દીધાં. પાંડવોની સેનામાં હાલકાર વર્તી રહ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સઘળા ક્ષત્રિઓની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો હું આજ દ્રોણને જીવતો મુકું તો મારા ધર્મ તથા ક્ષત્રિય પણાનો નાશ થશે. આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી તે દ્રોણની સામે થયો. સઘળા પાંચાળો તથા પાંડવો ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું અને દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ, દુઃશાસન આદિ દ્રોણનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. પાંડવો અત્યંત પત્ત કરતા છતાં પણ દ્રોણને મારવા અશક્ત જણાયા. તેથી લીમે ક્રોધથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું કે બાપ તથા દીકરાઓ મરાયા છતાં અને ક્ષત્રિઓના સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં શત્રુને જીવતો જોયા કરે એવો તારા વિના બીજો કોણ ક્ષત્રિય હોય ! તમે સઘળા ઉભા રહીને જોયા કરો. હું જાતે જઈને દ્રોણને મારું છું. એમ બોલી તે શત્રુની સામે દોડ્યો. તે પોતાની સપૂર્ણ શક્તિથી દ્રોણની સેનાનો કતલ કરવા લાગ્યો. દ્રોણ અને અર્જુન વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થયું તેમાં તેઓ પોતાની અસ્ત્ર વિદ્યાની ગાલાકી અને રથોની ગતિથી પરસ્પરને ગભરાવા લાગ્યા. અર્જુનને જીતી લેવા દ્રોણે જોટલી જોટલી ક્રિયાઓ કરી તે સઘળા ક્રિયાઓ તેણે તેડી નાખી. દ્રોણે જ્યારે ક્રોધ રીતે પણ અર્જુનથી વધી શક્યા નહિ સારે તેણે બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. પણ અર્જુનને પોતાના બ્રહ્માસ્ત્રથી તેને શાંત કરી મુક્યું અર્જુન દ્રોણની સાથે લડે છે તેટલામાં સઘળા પાંચાળો અને મરસ્થો ધૃષ્ટદ્યુમ્નના આશ્રય તળે રહી દ્રોણની સાથા થયા. દ્રોણ બ્રહ્માસ્ત્રથી પાંડવોના સૈન્યનો નાશ કરવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિર ગભરાયા અને નિરાશ થઈ બોલ્યા કે અર્જુન દ્રોણને ગુરુ જાણી તેના પર ક્રૂરતા ચલાવતો નથી, અને દ્રોણ પોતાની સઘળી શક્તિ આપણા ઉપર વાપરે છે. યુધિષ્ઠિરને મુંઝવેલા જોઈ મહા પ્રપંચ વીર શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે ' જ્યાં સુધી દ્રોણના હાથમાં શસ્ત્રો હશે ત્યાં સુધી તે ક્રોધના માર્યા મરશે નહિ. મારે હવે ધર્મને છોડી દઈ કેવળ જ્યનોજ ઉપાય ગોઠવવો જોઈએ. અશ્વત્થામામાં મરે તો દ્રોણ શસ્ત્રોને છોડી દે. પણ અશ્વત્થામામાં મરે એવો નથી. તેથી જો ક્રોધ પ્રમાણિક માણસના મોહોડાથી અશ્વત્થામાના મરણની ખોટી પણ ખપ્પર દ્રોણને આપીએ તો તે હથિયાર છોડી દે. શ્રીકૃષ્ણની આ સલાહની અર્જુનને ના કહી પણ એક અર્જુન સિવાય સઘળા યોદ્ધાઓને તે પસંદ પડી અને તેઓ એક મત થયા. યુધિષ્ઠિર પોતાની મરજી નહિ છતાં પણ દ્રોણનો કાળ વેહેશે આશુવા સાંઝે માંડ માંડ એક મત થયા. શ્રીકૃષ્ણે લીમની પાસે ઠોર સૈન્યમાં ઇદ્રવર્માનો અશ્વત્થામામાં નામનો હાથી મરાવ્યો અને લીમે દ્રોણની પાસે જઈ ઉંચા સ્વરથી બુમ પાડી અશ્વત્થામામાં મુઓ અને જપનાં વાળ વમ-

હાલ્યાં, મારો પુત્ર ચિરંજીવ છે તે કેમ મુજો; માટે રખેને હીમનું વચન જોડું હોય એમ બારી જરાશાંત થઈ વળી પણ દ્રોણ પાંચાસોની સાથે લડવા લાગ્યા. અને બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. પણ હીમનું વચન યાદ થવાથી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સામે ઉભેલો જોઈ દ્રોણ બહુ બચિત થયા. પણ પુત્રના મરણની ખાત્રી કરીલેલા દ્રોણ ધર્મ પાસે આવ્યા કારણકે યુધિષ્ઠિર ત્રણ લોકના પણ અધિપતિપણા માટે કોઈ દિવસ જોડું જોલે તેમ નથી. દ્રોણનો આ અભિપ્રાય જાણી શ્રીકૃષ્ણે પ્રપંચથી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે દ્રોણ જો થોડો વખત યુદ્ધ કરશે તો આપણી સંઘળી સેનાનો નાશ થશે; માટે એ સર્વનો બચાવ તમારા હાથમાં છે આ વખતે સત્ય કરતાં જોડું જોલવું વધારે લાભકારી છે. આજુને બચાવવા વાસ્તે જોડું જોલવામાં કશું પાપ નથી, માટે તમારા કહેવાથી પુત્રના મરણને સાચું માની દ્રોણગુરુ યુદ્ધ કરવું છોડી દેશે, હીમે હમણાંજ અશ્વત્થામા નામનો હાથી માર્યો છે. માટે એ પક્ષથી તમારું વચન સત્ય પણ ગણાશે. શ્રીકૃષ્ણ વિગેરેએ દયાણુ કરતાં યુધિષ્ઠિરે તેમ જોલવાની માંડમાંડ હા પાડી. કચવાતા દ્રોણ પોતાના પુત્રના મરણ વિષે ધર્મને પુછ્યું ત્યારે જયની ઇચ્છા અને મિથ્યા જોલવાના પાપના ભવથી યુધિષ્ઠિર પ્રપંચથી જોલ્યા કે અશ્વત્થામા મુજો-પણ હાથી એમાં છેલ્લા ચાર અક્ષર તે બહુજ ધીમેથી જોલ્યા તેથી તે અક્ષરો દ્રોણને કાને પડ્યા નહિ. અશ્વત્થામા મરણ પામ્યો એમ જોડું જોલવા પછી યુધિષ્ઠિર બહુજ પસ્તાણા.

દ્રોણાચાર્યનો વધ.

પરાક્રમી પુત્રના મરણથી અતિ ખેદ પામેલા દ્રોણ “ શત્રુઓની સામે લડતાં લડતાં આ વખત મરણ પામું તો ઠીક ”. એવી • ધારણાથી • પાંડવો ઉપર આજો ફેંકવા લાગ્યા. તોપણ તેનું જોડું શોકથી ઘેરાઈ ગયું હતું અને લડવાની ઝડપ પણ મંદ થઈ ગઈ હતી; તે જોઈ અધર્મી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તેને મારવા પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવું આણુ મુક્યું. દ્રોણ પણ તેથી પોતાનો છોડા આવેલો માનવા લાગ્યા તે આણુનું નિવારણ કરવા પ્રયત્ન કર્યું. પણ પોતાનાં આજો ખુટી ગએલાં જીયાં અને અસ્ત્ર વિદ્યા પણ અનુપસ્થિત જેવી થઈ ગઈ. દ્રોણને વિહ્વળ થએલા જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના રથને તેના રથ સામે બેઠાવી દઈ તરવાર લઈ તેના રથની ઉંચ ઉપર ચડી ગયો. દ્રોણ બહુ જો-સંથી લડ્યા તેવામાં હીમે જઈ ખુમ પાડી કહ્યું કે જે દીકરાને માટે તમે ચંડાળની પેઠે ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરો છો. પણ તે તો યુદ્ધમાં મરી ગયો છે. યુધિષ્ઠિરે પણ જેવું હતું તેવુંજ કહ્યું. અપુત્ર છતાં નીચ કામ કરતાં કેમ જતા નથી ?

હીમનાં અત્યંત કઠોર વચન સાંભળી ખિન્ન થઈ ધનુષ આદિ આ-

યુધા નાખી કહ દ્રોણ બોલ્યા કે “ કર્ણ ! દુર્યોધન ! કૃપાચાર્ય હું હવે અ-
ન્નો છોડી કહ છું. તમારાથી બને તે સંગ્રામમાં યત્ન કરજો. ” આમ બોલી
તેણે મોતાના રથમાં કહ આસન વાળી “ પાંડવોનો જય થાઓ ” એમ
બોલી સમાધિ ચડાવી દીધી. તેજ વખત તેના મસ્તકમાંથી તેજ નિકલ્યું
તે સૂર્યમાં જઈ મળ્યું. જે ચમત્કાર શ્રીકૃષ્ણ, અરજુન, ધર્મ કૃપાચાર્યને
સંજય એ પાંચ જણે જોયો. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના રથમાંથી કુદી પ-
ડી આયુધ વિનાના તે મહારથ ઉપર દોડ્યો, જે મહારથ પોતાનું માથું નીચું રાખીને
બેઠા હતા ત્યારે ખડગથી તેનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું. અને તે મસ્તક કૌરવોની
સામે ફેંક્યું. જ્યારે તેમણે પ્રાણ તજ્યો ત્યારે જે બાણુએ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે
તરફ તેનું શરીર ફેરવ્યું હતું. પોતાના આચાર્ય, પંચાશી વરસના ઋદ્ધ મહા-
રથ જેના શિષ્યો યુદ્ધ કરતા સૈન્યના અમણીઓ હતા; તેનું પૂજ્ય મસ્તક
ઉડાવી દીધું. “ દ્રોણાચાર્યને જીવતા લાવ અને હણુમાં; તે હણુવા યોગ્ય
નથી ” એમ અરજુને તે વખતે કહ્યું. પણ વ્યર્થ ? દ્રોણની ઉપર તરવાર-
ધા પડ્યો તે પહેલાં તો તે આહ્વાન કીર્તિવંત લોકમાં સિધાવ્યા હતા. અને
તેમને કંઈપણ શારીરિક દુઃખ થયું નહોતું.

દ્રોણના મરણથી કૌરવોના સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું અને બન્ને પક્ષના
યોદ્ધાઓ ધણા ખેદ યુક્ત થયા. ભારે ભાગના સથઈ રહી. શકુનિ, કર્ણ આ-
દિ યોદ્ધાઓએ જીવવાની આશા છોડી દીધી. આ સમયે દૂર પ્રદેશમાં અ-
શ્વત્થામાં યુદ્ધ કરતો હતો, તેણે દુર્યોધન પાસે આવી સૈન્યને ભાગવાનું કારણ પુ-
છ્યું. પણ દુર્યોધન ખેદને લીધે કશું બોલી શક્યો નહિ. પરંતુ કૃપાચાર્યે તેને
બધી હકીકત કહી સંભળાવતાં કહ્યું કે અરજુને ના પાડતા છતાં પણ ધૃ-
ષ્ટદ્યુમ્ને તારા પિતાનું શિર કાપ્યું. પિતાના મરણથી અત્યંત ક્રોધમાં આવેલો
અશ્વત્થામા બોલ્યો કે મારા પૂજ્ય પિતાના સફેદ વાળ પકડી શત્રુએ યુદ્ધમાં
માર્યા હોત તો મને કશો ખેદ થાત નહિ પણ કપટ કર્યું, તેથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
અને યુધિષ્ઠિરને ન માફ તો મારા પરાક્રમ તથા અસ્ત્રવિદ્યાને ધિક્કાર છે. હવે
હું નારાયણસ્વથી પાંડવોની સઘળી સેનાને ભસ્મ કરી નાખીશ. એમ બોલી
તે અતિ ઉચ્ચ યુદ્ધને માટે તૈયાર થયો.

પિતાના વધથી પુત્રની પ્રતિજ્ઞા ગુરૂ તરફથી શિષ્યની લાગણી.

પિતાના મરણથી અશ્વત્થામાંએ પ્રતિજ્ઞા કરી નારાયણસ્વને પ્રગટ ક-
ર્યું. એટલે પૃથ્વી કંપવા લાગી, પર્વતોનાં શિખરો પડવા લાગ્યાં. સૂર્ય ઝાંખો
પડી ગયો. પાંડવોની સેનામાં ત્રાસવર્તી રહ્યો. કૌરવોના યોદ્ધાઓ પ્રથમ ભા-
ગી જતા હતા, પણ હમણાં યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા. આથી યુધિષ્ઠિરે ગુ-
રૂના શોકથી રીશમાં ત્રાહિતની પેઠે ઉભેલા અરજુનને પૂછ્યું કે શત્રુઓ

ચોડીવાર પહેલાં ભાગી જતા હતા, પણ તેને કાણે પાછા વાલ્યો ? શું બહુ ભય પામું છું. મારાં રવાડાં ઉભાં થઈ જાય છે. આમ થવું કારણ મને કહો. નિરાશ થઈ અરજીને કહું કે ઉપકારના બદલામાં અપકાર કરી તમે રાજ્યના લોભથી મિથ્યા વચન બોલ્યા, પિતાતુલ્ય ગુરૂની હત્યા કરાવી તેનું આ સઘળું ફળ છે. તમે કદીપણ ખોટું બોલશો નહિ, એવો આપણા ગુરૂને ભરૂંસો હતો. તમે વિશ્વાસઘાત કરી મોટું પાપ કર્યું; જેમ વાળીને મારવાથી શ્રી રામની મોટી અપકીર્તિ થઈ હતી તેમ તમારી પણ અત્યંત અપકીર્તિ આ પૃથ્વીની સ્થિતિ પર્યંત રહેશે. ધર્મનો મોટો જીમો પહેરનારા તમે અરેખરા ધર્મ ઠગ છો. આયુષ્યનો થોડોક કાળ બાકી રહ્યો છે, તેમાં તમે અપકીર્તિનો મોટો ચાંડલો કપાળમાં લીધો. દુર્બોધન તરફથી મોટામાં મોટી આજીવિકા મળતાં છતાં પણ ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય આપણને પુત્ર સમાન ગણતા હતા તેને તમે કપટથી મરાવ્યા એ થોડા ખેદની વાત નથી. આ કપટ થાય છે એમ જાણતાં છતાં મેં તેને મરવા દીધા તેથી માફ નો હજારો વર્ષ સુધી ઉંધે માથે નરકમાં જ રહેવું પડશે. હું ધાંડું છું કે પિતાના વધથી અત્યંત ખેદ પામેલો અશ્વત્થામા અતિ ઉગ્ર વેગથી આવે છે. પિતા સમાન અને શત્રુને છોડી દીધેલ પૂજ્ય ગુરૂને રાજ્યને વાસ્તે આપણે મરાવ્યા. હવે આપણે જીવવા કરતાં મરવું સાફ છે.

અત્યંત ગુસ્સે થએલ અર્જુનનાં વચન સાંભળી ક્રોધી ભીમ, અર્જુનને અત્યંત ધિક્કારી બોલ્યો કે તું ક્ષત્રિયોના ગુણોથી યુક્ત છતાં મૂર્ખના જેવી વાત કરે છે એ તને શોભતું નથી. શત્રુઓએ તેર વર્ષ સુધી આપેલાં ધણાક દારણ દુઃખોને નહિ ગણકારી તું કેવળ ધર્મની જ ઇચ્છા રાખે છે. શત્રુઓએ અધર્મથી જ રાજ્ય લઈ લીધું, સભામાં દ્રૌપદીને અતિ ખેદાલ કરી અને આપણને વફકલ પહેરાવી વનમાં મોકલ્યા; એ સઘળા અપરાધોને સહન કરી ક્ષત્રિયપુત્ર મુનિનાં ધર્મ ઉપર જ નિષ્ઠા રાખે એ કેવો અફસોસ ? પોતાની જીભથી જ પોતાના દોષનું વર્ણન કરે છે તેમાં તને કેમ લાજ થતી નથી ? તારે જો યુદ્ધ ન કરવું હોય તો ભલે ચાલ્યો જા. હું એકલો જ હાથમાં ગદા લઈ ગુરૂ પુત્ર અશ્વત્થામાનું મસ્તક તોડી નાખીશ, પૃથ્વીને ઉથલપાથલ કરી નાખવી હોય અને સઘળા ત્રેલોક્યને તોડી નાખવું હોય તોપણ હું સમર્થ છું. ભીમનાં વચનથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અર્જુનને કહું કે બ્રાહ્મણના ધર્મમાંથી ક્ષત્રિય ધર્મમાં મળી તે ધર્મથી પણ જીત થઈ યુદ્ધ કરનારા તમારા ગુરૂને મેં આજે તેમાં મેં કરી અધર્મ કર્યો નથી. ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં વચનથી અર્જુન તેને ધિક્કારી બોલ્યો કે તે તારા પૂર્વજોને નરકમાં નાખ્યા છે, તે ક્ષત્રિયને ન ઘટે એવો મોટો અધર્મ કર્યો છે. આમ વાદ વિવાદ આ-

લતાં શ્રીકૃષ્ણે તે સધળાઓને શાંત પાડ્યા. પણ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે અર્જુનના મનોરથો પૂર્ણ કરવા બાધઓ સહિત હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું છું. ધર્માત્મા દ્રોણાચાર્યે ધણાઓની સાથે મળી અભિમન્યુને માર્યો, સભામાં દ્વૈપદીની ઉપેક્ષા કરી, તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપ્યો. અર્જુનના ઘોડા ચાકી ગયેલ તે સમયમાં દુર્યોધનને દિવ્ય બખતર બંધાવી યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો, અસ્ત્રવિદાને નહિ જાણનાર ક્ષત્રિયો ઉપર દિવ્યાસ્ત્રોના પ્રયોગ કર્યા અને તેઓને મારી નાખ્યા તથા વનવાસ થયો હો વખતે અમારી કશી મદદ ન કરી તે દ્રોણાચાર્યને મેં યુદ્ધમાં મરાવ્યા એ મોટો અધર્મ કર્યો છે ।

આ પ્રમાણે વાત થાય છે તેટલામાં નારાયણાસ્ત્ર પાંડવોના દળને બાળવા વૃદ્ધિ પામતું ચાલ્યું, તેથી શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પક્ષના સધળા યોદ્ધાઓને લગ્નધ બંધ પાડવા કહ્યું કારણ કે જેમ જેમ યુદ્ધ કરવામાં આવે તેમ તેમ તે અસ્ત્ર વૃદ્ધિ પામે એવો તેનો પ્રભાવ હતો તેથી તે અસ્ત્રને નિષેધ કરવાને તે ઉપાય હતો. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી સધળા યોદ્ધાઓ હથિયાર છોડી વાહનો ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યા. પણ એકલો ભીમ બોલ્યો કે હું મારી ગદાથી નારાયણાસ્ત્રને તોડી નાખીશ અને અશ્વત્થામાનું શિર છેદી નાખીશ. ભીમે અર્જુનને નારાયણાસ્ત્રની સામે યુદ્ધ કરવા કહ્યું પણ અર્જુનને કહ્યું કે નારાયણાસ્ત્ર પાસે તથા ગાયોના અને છાલણોના રક્ષણને માટે ગાંડીવ છોડી દેવામાં મને અડચણ નથી. આથી અર્જુનને ધિક્કારી પોતે એકલો જ અશ્વત્થામાની સામે થયો. બીજા યોદ્ધાઓએ તો હથિયાર છોડ્યાં હતાં. તેથી તે અસ્ત્ર એકલા ભીમ ઉપરજ આવી પડ્યું, ભીમને અગ્નિથી વીટાએલો જોઈ અર્જુનને કોઈ ન જાણે તેવી રીતે તે અસ્ત્રને વારણાસ્ત્રના સંયોગવાળું કરી નાખ્યું છતાં પણ ભીમને અતિ વ્યથા જણાતાં શ્રીકૃષ્ણે માયાથી તે અગ્નિમાંથી ભીમને તેનાં આયુષો સહિત ખેંચી ધણો વાર્યો અને કહ્યું કે આ સમય યુદ્ધ કરવાનો નથી. એમ કહી બળાત્કારથી રથમાંથી ઉતાર્યો અને હથિયાર છોડાવ્યાં એટલે નારાયણાસ્ત્ર પોતાની મેળે શાંત થઈ ગયું. શ્રીકૃષ્ણે તેના પ્રતિજ્ઞાત કર્યો તેથી શત્રુઓનો થતો વધ રહ્યો અને અસ્ત્ર શાંત થયું ફરીથી પાંડવોના મહાવીરો લડવાને તૈયાર થયા. એટલે દુર્યોધને અશ્વત્થામાને તે અસ્ત્ર મૂકવા ફરીથી બલામણુ કરી, પણ તે અસ્ત્રનો જો ફરીથી પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે કરનાર ઉપરજ આવી પડે. એમ અશ્વત્થામાએ કહ્યું, એથી દુર્યોધન લાચાર થઈ ગયો, પણ ધનુર્વિદ્યામાં મહાવીર અશ્વત્થામાં નિર્ભય થઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ઉપર ઉગ્ર બાણો વરસાવવા લાગ્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ તેના દળને સંહારવા લાગ્યો અશ્વત્થામાએ એક વજ્ર જેવા બાણથી સાતકિની છાતી વીધી નાખી, અને બીજા બાણથી

કુષ્ઠદુન્નના અંગને વીંધી નાખ્યું. બન્ને મૂર્છિત થઇ ગયા. બન્નેને મીઠા પા-
મેલા જોઇ અર્જુન તથા ભીમ અશ્વત્થામા સામે લડવા આવ્યા. ભીમે
તેની હાંસડી વીંધી નાખી. અશ્વત્થામાએ અતિન્દ્રિય યુદ્ધ કરી અત્યંત
પરાક્રમ બતાવ્યું અને શત્રુઓમાં મોટું ભંગાણુ પાડ્યું. અર્જુનને અશ્વત્થામા
ઉપર મોટી પ્રીતિ હતી; તોપણ પોતાના સૈન્યનો પરાભવ અને યુધિષ્ઠિરનાં
મેણાંથી અર્જુને તેની સામે મહાદાઇણુ યુદ્ધમાં પોતાનું પરાક્રમ બતાવવા
અત્યંત બાણો વરસાવ્યાં. અશ્વત્થામાએ અગ્નિયાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. તેથી
અગ્નિની વૃદ્ધિ અર્જુન માથે થવા લાગી, પણ અર્જુનના બ્રહ્માસ્ત્રથી તે શાંત
થઇ ગયું. એ ટુંક વખતમાં પાંડવોની એક અદૌહિણી સેના અને ઘણાખરા
શરવીર રાજાઓ, મરણુ પામ્યા. અશ્વત્થામાએ પાંડવોના નાશને વાસ્તે પોતાનાં
અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામાં લગાર પણ કસર રાખી નહિ પણ તેમાં તે નિષ્ફળ જવાથી
તથા અર્જુનની સામાં તેનાથી ટકી શકાયું નહિ તેમજ રથ, અને ધનુષ
છેદાયાં ત્યારે તે યુદ્ધ કરવું છોડી નિસાસા મુકી હાય હાય! આ સઘળું
મિથ્યા થાય છે. એમ બોલી યુદ્ધમાંથી બાગી સરસ્વતીને તીરે તપ કરવા
બેઠો. પણ એટલામાં વ્યાસે આવી તેને સમજાવી જણાવ્યું કે કેશવ ભગ-
વાન અને અર્જુન કોણ છે અને તે કારણથી તેનું અસ્ત્ર તેમને મારી
શક્યું નહિ તેથી તેને તરત પાછા યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. અશ્વત્થામા બાગી
ગયો અને દ્રોણ મરણુ પામ્યા તેથી તથા રાત પડી જવાથી મોટા બેદથી
ઘેરાએલા દૈરવોએ પોતાની સેનાને પાછી વાળી અને પાંડવોએ પણ પોતાની
સેનાને પાછી વાળી યુદ્ધ બંધ કર્યું.

લડાઇ બંધ પડ્યા પછી અર્જુને શ્રીવ્યાસજીને પૂછ્યું કે મારા રથની
આગળ અગ્નિ સમાન કાંતિવાળા પુરૂષ કોણ હતા? અને જોણે હજોલા સર્વ
શત્રુઓને મેં હજોલા છે એમ મનુષ્યો માને છે? વ્યાસજીએ કહ્યું કે ત્રણ
ભુવનના ઇશ્વર શ્રીમહાદેવજી હતા. પછી તેમણે મહાદેવજીની ઐશ્વર્યતાનું અદ્-
ભુત વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. લડાઇ બંધ પાડી ઉતારામાં ગયા પછી,
દુર્યોધને કહ્યું કે, ભીષ્મ અને દ્રોણ એ બન્ને મારા સેનાપતિઓ યુદ્ધમાં
કાંમ આવ્યા હવે તેઓથી અધિક બળવાન તું છો. તેઓ વૃદ્ધ અને વળી
અર્જુન ઉપર પ્રીતિ રાખનારા હતા, તોપણ તારા વચનને માન આપી મેં
તેઓને સેનાધિપતિપણની પદવી આપી હતી. ભીષ્મ પાંડવોને પૌત્ર
જાણી અને દ્રોણ શિષ્ય જાણી બચાવતા હતા. હવે હું એ બોલે તારા
ઉપર નાખું છું તું પાંડવોને જીતી લેવા સમર્થ છે. કહ્યું બોલ્યો કે દુર્યોધન,
મેં તમારી પાસે પ્રથમજ શ્રીકૃષ્ણ સહિત પાંડવોને જીતી લેવા કમ્પુલાત

આપી છે, માટે હું તમારો સેનાપતિ થઇશ, તમે સધળી રીતે નિશ્ચિત રહે. પાંડવોને જીતાએલાજ સમજો.

કર્ણુ પર્વ ૮ મું.

સેનાધિપતિ કર્ણુ.

કર્ણુનો સેનાધિપતિપણમાં અભિષેક થવાથી તેણે મોટા પરાડિયામાં પોતાની સેનાને સજ્જ રહેવાની આજ્ઞા કરી. એટલે હુકમ માથે ચડાવી સધળી સેનાએ પોતપોતાને ઠેકાણે જઈ રાત્રિ વ્યતીત કરી. પરાડિએ તૈયાર થવાની સૂચનાનાં વાજાં વાગતાં સધળી સેના તૈયાર થઈ, અને કર્ણુ પોતે ધોળાં ઘોડાવાળા, અનેક શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રથી ભરપૂર અને ધોળી પતાકાવાળા રથમાં બેસી સૈન્યનો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યો. સજ્જ થએલા અને સંખનાદ કરતા કર્ણુને જોઈ કૌરવપક્ષના સધળા યોદ્ધાઓ ભીષ્મ અને દ્રોણના મરણનાં દુઃખને ભૂલી ગયા.

એ દિવસે એટલે સોળમે દિવસ સેનાપતિ કર્ણુ-જેનું નામ આ પર્વમાં આપવામાં આવ્યું, તેણે પોતાની સેનાને મકરવ્યૂહ ગોઠવી તે રણભૂમિમાં ચાલ્યો. પાંડવો પણ અર્ધચંદ્ર વ્યૂહ ગોઠવી સામે થયા; અદ્ભૂત દર્શનવાળું યુદ્ધ શરૂ થતાં સામે થયેલા ક્ષેમધુર્તિ નામના રાજાને એકદમ ગદાથી ભીમે મારી નાખ્યો. એને મારી ભીમ અશ્વત્થામાની સામે થયો. બન્ને યોદ્ધાઓનું મહાદાશણ યુદ્ધ ચાલ્યું. પરસ્પરનાં બાણોથી વીંધાઈ બન્ને મૂર્છિત થઈ ગયા. સંગ્રામ પ્રાપ્ત થઈ એટલે અશ્વત્થામા પાછો આવી બાણ ફેંકવા લાગ્યો, પણ અર્જુને તેનાં પ્રત્યેક બાણના ત્રણ ત્રણ કટકા કરી નાખ્યા. ગુરૂ પુત્રને નહિ ગણકારી અર્જુને અશ્વત્થામાનાં મોંને વીંધી નાખી ઘોડાઓની રેન કાપી લેઓને એવો તો માર માર્યો કે તેઓ વ્યથા પામી, રથને સંગ્રામમાંથી દૂર લઈ ગયા. હંશએલા અશ્વત્થામાને પાછું અર્જુનની સામે આવવાનું મન થયું નહિ એટલે અર્જુને સંસપ્તક લોકોને કાયર કરવા માંડ્યા. આ તરફ સાલકિ, નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રૌપદીના પુત્રોએ શત્રુના ઘણા ઘણા મહારથો કાપી નાખ્યા. પોતાની સેનાને કપાએલી જોઈ ક્રોધથી વ્યાકુળ થએલો દુઃશાસન નકુલની સામે આવ્યો પણ નકુલે પ્રબળ બાણોથી તેને મૂર્છિત કરી દીધો. એથી ક્રોધ કરી કર્ણુ મોટા વેગથી ન-

કુલની સામે આવ્યો. કર્ણે નકુલનું ધનુષ કાપી નાખ્યું, અને તેનીજ રીતે તેનાં બીજાં પણ ધણાં ધનુષો કાપી નાખ્યાં. નકુલે પણ તેવુંજ પરાક્રમ બતાવી એક મોટી ભોગળ લઇ કર્ણની સામે યુદ્ધ કર્યું. બળવાન કર્ણે તે ભોગળને પણ કાપી નાખી અને ધણાં બાણોથી તેને વ્યાકુળ કરી દીધો. એટલે તે ભાગ્યો. કર્ણે તેની પછવાડે દોડી તેના ગળામાં ધનુષની દોરી નાખી બોલ્યો કે નકુલ ! હું માફ વચન યાદ કરી તેને છોડી દઉં છું લજ્જામય-માન થયેલા અને પરાજય પામેલા નકુલને છોડી કર્ણે પાંચાલોને મારવા લાગ્યો. કર્ણનું પરાક્રમ જોઇ રાજ થયેલા કૃપાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ઉપર બાણો ફેંકવા લાગ્યા. સર્વ યોદ્ધાઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મૃત્યુના મુખમાં સપડાએલો માનવા લાગ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બેભાન જેવો થઇ ગયો અને તેનું શરીર ધૂનવા લાગ્યું; આથી તેને અર્જુન તથા ભીમની પાસે લઇ જવા રથને પાછો હાંકતાં અને કૃપાચાર્યે બાણોની વૃષ્ટિ ચલાવતાં કૌરવો રાજ થયા.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેમ કૃપાચાર્યથી પરાજિત થયો તેમ શિષ્યોડી પણ કૃતવર્માથી પરાજિત થયો. એ જોઇ ખેદ પામેલા અર્જુને અત્યંત ક્રોધના આવેશમાં આવી કૌરવો તરફના સલસેન, ચંદ્રદેવ, મિત્રદેવ શતજય, સૌશ્રુતિ, ચિત્રસેન અને મિત્રવર્મા નામના યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યાની સાથે તેની સેનામાં મોટી કતલ ચલાવી મુકી. આ વખત દુર્યોધન યુધિષ્ઠિરની સામે આવતાં યુધિષ્ઠિરે ‘ઉભો રહેજે’ એમ કહી તેને ધણાં બાણોથી વીંધી નાખ્યો, અને તેના સારથિ, ઘોડા તથા ધનુષને કાપી નાખ્યાં. એટલે ક્રોધથી ઘેરાએલો દુર્યોધન બીજા રથમાં બેસી યુધિષ્ઠિરની સામે થયો. યુધિષ્ઠિરે એક બચકર બાણથી તેને વિહવળ કરી દીધો પણ તે મરણીયો થઇ હાથમાં ગદા લઇ યુધિષ્ઠિરની સામે દોડ્યો. તેને આવતો જોઇ યુધિષ્ઠિરે તેના પર એક બચકર સાંગનો ધા કયો. જેથી તેનાં બખતર અને છાતી બેદાઇ ગયાં તે ધરતી ઉપર પડી ગયો.

દુર્યોધનને મારવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે માટે હવે તમારે તેના ઉપર બીજો ધા કરવો નહિ. એમ ભીમનું બોલવું સાંભળી યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને છોડી દીધો. આ વખત બન્ને સૈન્યોનું પરસ્પર ઉન્મત્તની પડે નિર્ભયાદ યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. કર્ણ ઉઘ્ર બાણોથી સાંલદિને પીડવા લાગતાં તે પણ ધણાં ઝેરી બાણોથી કર્ણને ઘેરી વળ્યો. ઘેરાએલા કર્ણની મદદ માટે ધણા યોદ્ધા-આવતા જોઇ પાંડવોના યોદ્ધાઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અર્જુને ઝેરી નાગ જેવાં બાણોથી અનેક યોદ્ધાઓ, ઘોડાઓ તથા હાથીઓને મારી નાખ્યા. તેણે સામે આવેલા દુર્યોધનના સારથિ, ઘોડા, ધનુષ, ધ્વજ તથા બીજાં હથિયારને કાપી નાખી એક બચકર બાણ ફેંક્યું, પણ અશ્વત્થામાએ

તેને અશ્વવચ્ચીજ કાપી નાખ્યું. અત્યંત ક્રોધથી વ્યામ થયેલા અરજુને અશ્વભ્રમા, કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને દુઃશાસનના ઘોડાઓને મારી તેનાં ધનુષોને પણ કાપી નાખ્યાં. પાંડવોના યોદ્ધાઓ કર્ણને પીડવા લાગ્યા, પણ કર્ણ તેથી કશી વ્યથા નહિ પામતાં તે શત્રુઓને તોડવા લાગ્યો. કર્ણના અસ્ત્રથી પોતાના સૈન્યનો વધ થતો જોઈ અર્જુનને એક દિવ્યાસ્ત્રનો એવો અચાનક પ્રયોગ કર્યો કે જેથી આકાશ તથા પૃથ્વી ઢંકાઈ ગયાં, અને ભયંકર બાણો પડવા લાગ્યાં. શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથિ છે એવો શ્વેત અશ્વોવાજો રથ જ્યાં જ્યાં તેજ કરતો ત્યાં ત્યાં જળજળ જોવામાં આવતો હતો. આથી પીડા પામેલું કૌરવોનું સૈન્ય સૂર્યાસ્ત થતો જોઈ રખેને રાત્રિ યુદ્ધ ચાલુ થાય એવી ધાસ્તીથી પોતાની મેજેજ રણભૂમિમાંથી પાછું વાળ્યું. તે જોઈ પાંડવોએ પણ પોતાની સેનાને પાછી વાળી. હારીને ઉતારાપર ગએલા, આયુધો, વાહનો અને બખતરોથી રહિત થએલા તથા ધણા જખમ પામેલા કૌરવોના યોદ્ધાઓ વિચારમાં પડી હિંડા નિસાસા નાંખવા લાગ્યા; આ વખતે કર્ણ હાથથી હાથ દબાવી દુર્યોધનને કહ્યું કે અરજુન ઉઘોડી, દૃઢ, ચતુર અને ધીરજવાળો છે; વળી તેને વખતો વખત શ્રીકૃષ્ણ યોગ્ય સલાહ આપ્યા કરે છે, પરંતુ આવતી કાલે હું તેને અવશ્ય તોડ્યા વિના રહેવાનો નથી.

શુધષ્ટિર રણભૂમિ છોડી ભાગી ગયા.

સતરમા દિવસની સવાર થતાં બન્ને સૈન્યમાં ચર્ચા ચાલી કે આજ જે યુદ્ધમાંથી ઉગરશે તે નવે જન્મે આવ્યા મનાશે. ગર્હકાલે મારે અરજુનની સામે ઘણાં કામો કરવાનાં હતાં પણ તેમાં જોઈએ તેવો અમારો સમાગમ થયો નહિ પણ હું આજ અવશ્ય કાળજી રાખીને તેની સાથે યુદ્ધ કરવાનો છું. આમ કહી કર્ણે “હું અરજુનને મારીશ અથવા તે મને મારશે” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી; વળી તેણે જણાવ્યું કે આજે અરજુનને માર્યા વિના હું કદી પાછો આવવાનો નથી. આપણા સૈન્યના મોટા મોટા વીર લોધે મરી ગયા છે અને મારી પસેથી ઈંદ્રની સાંગ જતી રહેલી છે. તેથી અરજુન આજ મારી સામે આવ્યા વિના રહેવાનો નથી. અરજુનની પાસે ગાંધીવ ધનુષ છે તેમ મારી પાસે પણ પરશુરામે આપેલું વિજય નામનું ધનુષ છે, જે ધનુષથી તેણે એકવીશવાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી હતી. ચાલકીમાં, નિશાનને પાડવામાં, શરીર અને દિવ્યાસ્ત્રના બળમાં, પરાક્રમમાં અને મનની શક્તિમાં અરજુન કદીપણ મારી બરાબરી કરી શકે એમ નથી; પરંતુ અર્જુન બાણો વળાં બાથાઓ અમેઘ રથ, દિવ્ય ઘોડાઓ, હનુમાનવાળો ધ્વજ અને શ્રીકૃષ્ણ સારથિ એઓથી અરજુન મારા કરતાં વધે તેમ છે. માટે આપણામાં મદદેશનો શલ્યરાજ જેવો અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ તથા પરાક્રમી

ખીન્ને કોઈ નથી તેથી એ જો મારો સારથિ થાય અને બાણોથી ભરેલાં હજારો ગાડાંઓ મારા રથની સાથે ફર્યા કરે તો હું અરજીનને જીત્યા વિના ન રહું માટે તમે શક્યને મારો સારથિ થવાની વિનંતિ કરો. આ પ્રમાણે કર્ણના કહેવાથી દુર્યોધને મદદેશના રાજા શક્યને વિનંતિ કરી કે મામા! હું આજ પાંડવોના વિનાશને વાસ્તે અને મારા હિતને માટે તમારા ચરણમાં માથું નમાવી માગણી કરું છું કે, આજ તમે કર્ણના સારથિ થાઓ આશા છે કે તમે તેના સારથિ થશો તો તે જરૂર અરજીનને જીતી શકશે. દુર્યોધનનાં આવાં વચનથી ક્રોધથી વ્યાપ્ત થએલો શક્ય લાલ આંખો કરી ભમરો ચડવી હાથ પછાડીને બોલ્યો કે હું પાંડવ પક્ષમાં ન જતાં તારા પક્ષમાં રહ્યો, તેના બદલામાં તું મને સારથિના પુત્રનો સારથિ કરે છે. દુર્યોધન બોલ્યો કે અમે આપને અપમાન નથી આપતા, પણ આપના જેવો ખીન્ને કોઈ આપણામાં નથી અને તમારા વડે જય મળે તેમ છે. અરજીન જેમ શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી જીતે છે, તેમ તમારી સહાયતાથી કર્ણ શત્રુઓને જીતશે. તમે અશ્રવિદ્યામાં શ્રીકૃષ્ણથી અધિક છો. માટે હું આ વિનંતિ કરું છું. શ્રીકૃષ્ણ અરજીનનો રથ હાંકે છે તેથી તે નીચા કે દાસ નથી; ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરવા બ્રહ્મા સદાશિવના સારથિ થયા હતા તેમ તમે પણ અરજીનનો નાશ કરવા કર્ણના સારથિ થઈ કેશવ ભગવાનની સામે ઉભા રહેવા યોગ્ય છો અને તેથી પણ અધિક છો; આ પ્રમાણે પોતાને શ્રીકૃષ્ણની ઉપમા મળી તેથી ક્રુદ્ધાઈને શક્ય કર્ણની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે મારા વિચારથી આડો ન ચાલે અને મારી મરજી પ્રમાણે જો કંઈ બેહિંસુ તે સધળું સહન કરે તો હું તારો સારથિ થાઉં કર્ણે સાંત્વના કરી બોલ્યો કે જેમ બ્રહ્માજી સદાશિવના સારથિ હતા અને શ્રીકૃષ્ણ અરજીનમાં છે તેમ આપ મારા સારથિ થઈને મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કરો છો. ઉપર પ્રમાણે જે વાત થઈ તે સાંભળવામાં આવતાં યુધિષ્ઠિરે અરજીનને કહ્યું કે તમારે કર્ણની સામે, ભીમે દુર્યોધનની સામે, સહદેવે શકુનિની સામે, સાલ્યકિએ કૃતવર્માની સામે અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અશ્વત્થામાની સામે યુદ્ધ કરવું; હું કૃપાચાર્યની સામે યુદ્ધ કરશ. આ પ્રમાણે યુદ્ધની ગોઠવણ થયા પછી લગ્ન શરૂ થઈ. અરજીન પોતાનો રથ શત્રુના સૈન્યની સામે ચલાવ્યો. તેને આવતો જોઈ શક્યે કર્ણના શત્રુ અરજીનનાં વખાણુ કર્યા અને કર્ણને તેના મિત્રા બંધવા દ વાસ્તે હાથો આપ્યો તેથી સારથિ શક્ય અને કર્ણ વચ્ચે કજીયો થયો. આ રીતે યુદ્ધની શરૂઆતમાંજ અપશુકન થયાં. શક્યે કર્ણને કહ્યું કે હવે તારી સધળી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી યુદ્ધ કરજો. શક્યનાં વચનથી કર્ણ પાંડવો ઉપર સાવચેતીથી ધસારો કર્યો. પાંડવો પણ કૌરવોની સેનાને મા-

રવા લાગ્યા. કહે પાંડવોના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરીનેજ સિતોતેર પ્રબદ્રકો પ-
ચ્ચીસ પાંચાલો અને સેંકડો ચેદીઓને મારી લાનુદેવ, ચિત્રસેન, સેના-
બિંદુ તપન અને શુરસેન નામના પાંચાલોના પાંચ યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા.
પાંચાલોએ કર્ણનાં બાણોથી પોડાતા છતાં પણ તેને ઘેરા લીધો. તોપણ
કહે એક ક્ષણમાં તેઓમાંના દશ મહારથિઓને મારી નાખ્યા. કર્ણના પુત્ર
જુષસેન, સુપેણ તથા સલસેન પિતાનું રક્ષણ કરતા હતા. આ વખત ધૃષ્ટ-
ધુમ્ન, સાત્યકિ, ભીમ તથા શિખંડી આદિ યોદ્ધાઓ કર્ણના સૈન્યને કાપ-
વા લાગ્યા, અને અરણ્યન સંસપ્તકોના સૈન્યને કાપવા લાગ્યો. કર્ણ પુત્ર સુ-
પેણે પિતાના બચાવ સાર ભીમનું ધનુષ કાપી નાખી ધણાં બાણોની વૃદ્ધિ
કરતાં ભીમે સુપેણનાં ધનુષને કાપી દશ બાણોથી કર્ણના પુત્ર લાનુસેનનું
શિર ઉડાવી દીધું. કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માનું ધનુષ કાપી નાખ્યું તથા શકુ-
નિના પુત્રને રથ વગરનો કરી દાધો. સાત્યકિએ જુષસેનને પરાસ્ત કરતાં
કાપ પામેલા કહે સાત્યકિ, ભીમ તથા યુધિષ્ઠિર વિગેરેને બહુજ પીડવા માંડ્યા,
બાણોની વૃદ્ધિથી સર્વને પરાસ્ત કરી કલ્પ યુધિષ્ઠિરનાના રથ સામે વેગથી આ-
વી પહોંચ્યા. કર્ણને આવતો જોઇ યુધિષ્ઠિરે તેને કહ્યું કે હુષ્ટ તે' અમેને ધ-
ણાં દુઃખો આપ્યાં છે. માટે આજ તારે પરાક્રમ દેખાડ. એ પ્રમાણે યુધિ-
ષ્ઠિર બોલ્યા તેટલામાં કહે દશ બાણોથી તેના શરીરને વીંધી નાંખ્યું. યુધિ-
ષ્ઠિરે કર્ણપર એક ચમદંડ સરખું બાણ ફેંક્યું. જે કર્ણના પડખામાં વાગતાં
તે ધનુષને છોડી દઇ મુઠા જેવો થઇ શલ્યની પાસે આવી પડ્યો. આ વ-
ખત કર્ણને મારી નાખવા યુધિષ્ઠિરને લાગ આવ્યો છતાં તેણે અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાનું
સ્મરણ કરી તેને માર્યો નહિ. ઘોડીવાર પછી સંગ્રા પ્રાપ્ત થતાં કહે યુધિષ્ઠિરને
બાણોથી વીંધી નાખી તેના ચંદ્રદેવ તથા દંડધાર નામના ચક્ર રક્ષકોને મારી
નાખ્યા. યુધિષ્ઠિરે કર્ણને ત્રીશ બાણો, શલ્યને નેવું બાણો અને તેના રક્ષકોને
ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખ્યા. કહે એક ભયંકર ભાલાથી યુધિષ્ઠિરને વ્યથિત
કરતાં તેના બચાવ માટે સાત્યકિ, ભીમ, ધૃષ્ટધુમ્ન અને યુયુત્સુ વગેરે
યોદ્ધાઓ આવી પહોંચ્યા, તો પણ કહે યુધિષ્ઠિરનાં અખતરને તોડી ધણાં
બાણોથી શરીરને વીંધી નાખ્યું. લોહીથી ખરડાઇ રહેલા યુધિષ્ઠિરે એક વજ્ર
જેવી સાંગ કર્ણ ઉપર ફેંકી, કહે તે સાંગને કાપી નાખવાની સાથે યુધિષ્ઠિ-
રનો રથ પણ ભાંગી નાખ્યો. હારી ગયેલા અને અત્યંત વ્યથિત થએલા
યુધિષ્ઠિર ત્યાંથી ભાગ્યા એટલે કર્ણ તેની પાછળ દોડી તેના ખભાપર હાથ
નાખવાનો હતો તેટલામાં શલ્ય બોલ્યો કે કર્ણ ? યુધિષ્ઠિરને પકડીશ માં.
જો પકડીશ તો એ હમણાંજ પોતાનાં તપોબળથી તને અને મને એ બંનેને
બરમ કરી નાખશે. શલ્યનું વચન સાંભળી તથા કુન્તીના વચનનું સ્મરણ
કરી કહે યુધિષ્ઠિરને છોડી દઇ કહ્યું કે તું જો અરો ક્ષત્રિય હોત તો ભા-

ગત નહિ, પણ તું આજણામાં બહુ રહ્યો છે એટલે સર પુરુષ સામે ક્યાંથી ઉભો રહે ? જા ભાગ હું તને નથી મારતો; તારે ઠેકાણે અર્ધન હોત તો નિઃશંક મારી નાખત. આમ કહી યુધિષ્ઠિરને પડતા મુકી કર્ણે લીમની સામે ધસ્યો. અને ભીમ પોતાના ભાઈના પરાજયનું વૈર લઈ કર્ણને સંગ્રા રહિત કરી નાખ્યો અને તેના રથને સંગ્રામથી બહાર લઈ જવાની ફરજ પાડી. ધણી જોઈથી ચોદાઓ સામ સામા મચ્યા. હજારો હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા રથો તૂટવા લાગ્યા, મસ્તકો ધરતીપર પડવા લાગ્યાં, લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી અને કૌરવોનું સૈન્ય વિમુખ થવા લાગ્યું. દુર્યોધનનું સૈન્ય ભાગવાથી કર્ણ મોટી ઝડપથી લીમની સામે આવ્યો.

કર્ણને સામે આવતો જોઈ લીમે સાત્યકિ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું કે કર્ણ યુધિષ્ઠિરનો પરાજય કર્યો તેથી હું કર્ણને મારવા જાઉં છું. એમ કહી લીમ કર્ણની સામે થતાં શલ્યે કર્ણને કહ્યું કે લીમનું આવું રૂપ મારા જોવામાં આવ્યું નહોતું, હું ધારણું કે આ વખત એ સત્રંગા ત્રેલોક્યને પણ હરાવી દેવા સમર્થ છે. એમ કહી શલ્યે લીમની સામે કર્ણના રથને હાંક્યો. લીમે બચકર બાણોથી તેના સૈન્યને વિમુખ કરી નાખ્યું. કર્ણે ત્રણ બાણથી લીમના ધનુષને કાપી નારાય બાણથી તેની છાતી વીંધી નાખી. લીમે કર્ણના પ્રહારને નહિ ગણકારતાં એક બચકર બાણ કર્ણની ઉપર ફેંક્યું. જોઈ કર્ણની છાતી શટી ગઈ અને મુર્છિત થઈ પડી ગયો. શલ્ય તેને ત્યાંથી દૂર લઈ ગયો. અને લીમે કૌરવોની સેનાનું મૂર્દન કરવા માંડ્યું. તે જોઈ દુર્યોધનના વીર્ય ભાઈઓ લીમને ચારે કોરથી ઘેરી વળી તેના પર બાણો ફેંકવા લાગ્યા. લીમે એકદમ પાંસઠ રથો તોડી તેઓમાંના છનાં માથાં ઉડાવી દીધાં એટલે બીજા ચોદ ભાઈઓ લીમને છોડી ભાગી ગયા. મૂર્છા કિતર્યા બાદ દુર્યોધનના ભાઈઓને મરણ પામેલા જોઈ કર્ણ બીજાવાર લીમની સામે આવ્યો. તેણે પચ્ચીસ બાણથી લીમને વીંધી તેના રથ, ધનુષ તથા સારથિને કાપી નાખતાં લીમે ગદા લઈ સાતસો પરચુરણ હાથીઓને મારી નાખી પછી શકુનિના સેંકડો હાથી, રથ અને પ્યાદલોનો નાશ કરી નાખ્યો. કૌરવોના સૈન્યમાં ભાગ નાશ થવા લાગી, તેટલામાં તો તેણે ત્રણ હજાર સ્વારો અને પાંચસો પ્યાદલોને ગદાથી ઠાર કરી દીધા. અને બીજા રથમાં બેસી લીમે કર્ણને હાંકી દીધો. લીમની મદદ માટે આવેલા સાત્યકિએ પણ કર્ણને ઘણાં બાણોથી પીડિત કરી દીધો; તોપણ કર્ણ લીમની સાથેજ લડવા લાગ્યો. લીમનાં બાણોથી નહિ ગભરાતાં કર્ણ, અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા અને શકુનિને પાંડવો સામે ઉગ્ર યુદ્ધ

કરતા જોઈ કૌરવોના યોદ્ધાઓ ભાગતા ભાગતા પણ પાછા વળી પાંડવોના સૈન્યને મારવા લાગ્યા.

સંસપ્તકોના સૈન્યમાં અર્જુન કતલ ચલાવતો હતો, ત્યાં સંસપ્તકો મરણીયા થઈને અર્જુનના રથને વળગી રહ્યા. કેટલાએક ધોડાને, કેટલાએકે રથને કેટલાએકે શ્રીકૃષ્ણના બંને હાથને અને કેટલાએકે અર્જુનને પણ ઝાલી રાખતાં તેણે વેંતીયાં બાણો ચલાવવા માંડ્યાં અને નાગપાશ શસ્ત્રથી તેઓને પરાસ્ત કરી મૂક્યા. સુશર્માએ ગરડાસ્ત્રથી નાગપાશને શાંત કર્યું. અને અર્જુનને ત્રણ બાણોથી મૂર્છિત કરી દીધો. યોડીવાર પછી સંગ્રામ્યાવી એટલે અરજુને અપાર પ્રભાવવાળું ઈન્દ્રાસ્ત્ર મુક્યું જેથી ઘણા સંસપ્તકો કપાઈ ગયા અને બાકીના ભાગી ગયા. બીજી તરફ અશ્વત્થામાએ યુધિષ્ઠિરને પરાસ્ત કર્યો અને સાત્યકિએ દુર્યોધનને ત્યાંથી ખસી જવાની ફરજ પાડી. કર્ણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે થઈ તે તરફના વીશ મહારથિઓ કાપી નાખ્યા અને ભીમે કૌરવોની સેનામાં મોટા ત્રાસ વર્તીવો દીધો. બંને સૈન્યમાં મોટો દોલાહલ થતો જોઈ અરજુન ત્યાં આવી પહોંચ્યો. વેગમાં આવેલા અશ્વત્થામાએ અરજુનને અને શ્રીકૃષ્ણને બાણોવડે એવા વીંધ્યા કે તેઓ સજ્જડ બની ગયા અને પાંડવોના સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. તેને ગુરૂપુત્ર ગણી હમણાં તેના ઉપર દયા કરવી યોગ્ય નથી, એમ શ્રીકૃષ્ણે કહેતાં અરજુને અશ્વત્થામાનાં ધનુષ તથા રથને કાપી અસંખ્ય બાણોથી તેને મૂર્છિત કરી નાખ્યો. જેથી તેને સારથિ તેને દૂર લઈ ગયો. અરજુને વળી પણ સંસપ્તકોને મારવા માંડ્યા. સાવધ થઈને અશ્વત્થામા ત્યાં આવી બોલ્યો કે મારા પિતાનો ઘાત કરનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને માર્યા વગર હું કદી બખતર છોડવાનો નથી. પાંડવનો કાઈપણ યોદ્ધો તેનું રક્ષણ કરવા આવશે તો તેને પણ હું મારી નાખીશ. એમ બોલી તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સામે આવી તેને કહ્યું કે દુષ્ટ, બ્રહ્મહત્યા કરનાર ! આજ તું મારી પાસેથી જીવતો જવાનો નથી. એ સાંભળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેનાપર તીક્ષ્ણ બાણો નાખતાં છતાં પણ તે અશ્વત્થામાનાં બાણોથી લેવાઈ ગયો. અશ્વત્થામાએ તેના ધોડા, સારથિ તથા રથને કાપી નાખી બહુજ જખમી કરી નાખ્યો. બહુજ જખમી કર્યા છતાં પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મુવો નહિ. ત્યારે અશ્વત્થામા રથમાંથી ઉતરી તેને મારવા સાર દોડ્યો. તે જોઈ શ્રીકૃષ્ણની સૂચનાથી અરજુને ઘણાક બાણોથી અશ્વત્થામાને અટકાવી દીધો. એથી ક્રોધ પામેલો અશ્વત્થામા અરજુન સામે યુદ્ધ કરવા લાગતાં સહદેવ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાના રથમાં નાખી દૂર લઈ ગયો. અરજુને અશ્વત્થામાને એક બચકર બાણથી મૂર્છિત કરી દીધો એથી એનો સારથિ તેને પણ દૂર લઈ ગયો અને અરજુન પાછો સંસપ્તકોને મારવામાં રોકાયો. આ વખત કર્ણ અને શિખંડી

દુઃશાસન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વૃષસેન અને નકુલ, ચિત્રસેન અને યુધિષ્ઠિર, ઉલૂક અને સહદેવ, શકુનિ અને સાત્યકિ તથા લીમ અને દુઃશાસનના બાઈઓ વચ્ચે અત્યંત યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. તેવામાં કર્ણે શિખડીને પરાસ્ત કરી યુધિષ્ઠિરના સૈન્યને કાપવા માંડ્યું અને દિવ્યાસ્ત્રના પ્રયોગોથી સઘળી દિશાઓને આશુમય કરી યુધિષ્ઠિરને ધણાજ વીંધી નાખ્યા. જેથી તે ત્યાંથી ભાગવા લાગતાં કર્ણે યુધિષ્ઠિરના રથની પાછળ દોડ્યો. નકુલ અને સહદેવને સાથે લઈ યુધિષ્ઠિર પોતાના ઉતારા તરફ જતા હતા ત્યાં પહોંચી કર્ણે બે બાલાઓથી નકુલ તથા સહદેવને વીંધી નાખી. યુધિષ્ઠિરના ઘોડાઓને મારી તેના મસ્તકપરના ટોપને કાપી નાખ્યો. નકુલ કર્ણને અટકાવવાનો યત્ન કરવા લાગતાં કર્ણે તેનું ધનુષ તથા ઘોડાઓને પણ કાપી નાખ્યા. જેથી યુધિષ્ઠિર તથા નકુલ સહદેવના રથમાં બેઠા. ગભરાયેલા ત્રણે બાઈઓને કર્ણે આજ્ઞાથી બહુજ પીડવા લાગતાં શલ્યે તેને કહ્યું કે યુધિષ્ઠિરને મારવાથી કશો લાભ નથી. ખરો લાભ તો અરણુનને મારવાથીજ છે; માટે યુધિષ્ઠિરને છોડી દે. તું અહીં રોકાશે તેટલામાં લીમ દુર્યોધનને જરૂર મારી નાખશે; માટે પ્રથમ તો દુર્યોધનનીજ ખબર લેવી યોગ્ય છે. આથી કર્ણ પાછો વળ્યો અને યુધિષ્ઠિર પોતાના ઉતારાપર પહોંચ્યા જ્યાંથી નકુલ અને સહદેવ પાછા તરતજ રણભૂમિમાં આવ્યા.

અરણુન સંસમકોને મારતો હતો, તેટલામાં ધણા યોદ્ધાઓને લઈ અશ્વ-ત્યામાં અરણુની સામે થયો અને તેને ધણાં આજ્ઞાથી ઢાંકવા લાગ્યો. અરણુને દિવ્યાસ્ત્ર પ્રગટ કરી તેનાં આજ્ઞાને કાપવા માંડતાં અશ્વત્થામાએ પોતાના દિવ્યાસ્ત્રથી તેના દિવ્યાસ્ત્રને અટકાવી દીધું. અરણુન જે જે દિવ્યાસ્ત્ર મુકતો તે તે અસ્ત્રને અશ્વત્થામામાં તોડતો ગયો, એથી ક્રોધ પામેલા અરણુને તેના સારથિને કાપી નાખી ધણાં આજ્ઞાથી તેના શરીરને વીંધી નાખ્યું. સારથિ મરી જતાં છતાં પણ તેને બારે ચાલાકી કરતો જેઠ અરણુને તેના ઘોડાનીરેન કાપી નાખી. જેથી રથને તેના ઘોડા દ્વાર લઈ ગયા. આથી કર્ણે ભાર્ગવાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરતાં લાખો આજ્ઞાથી પાંડવોની સેના ઢાંકાઈ રહી અને મોટો હાહાકાર વર્તી રહ્યો. એટલામાં અરણુન ત્યાં આવી પહોંચ્યો, તેણે લીમને જેઠ બંધુ યુધિષ્ઠિરના ખબર પૂછતાં લીમે કહ્યું કે કર્ણનાં આજ્ઞાથી અત્યંત ધાયલ થઈ તે અહિંથી જતા રહ્યા છે. અને હું ધારૂં છું કે તેઓ ભાગ્યેજ જીવતા હશે. અરણુન લીમને શત્રુઓની સામે ઉભા રહેવાની બલામણુ કરી, પોતે યુધિષ્ઠિરની આશ્વાસના કરવા ગયા.

અરણુનપર યુધિષ્ઠિરનો ક્રોધ મીઠુંજ કરેલ શાંતિ.

યુધિષ્ઠિરને પ્રણામ કરી અરણુને કહ્યું કે તમે કર્ણની પાસેથી ભાગી

નિકળ્યા તે બહુ સાઈ કીધું. હું તમારા ધાયલ થવાના સમાચાર સાંભળી અહીં તમને જોવા આવ્યો છું હું તમારા દેખતાંજ કર્ણનું માથું ઉઠાવીશ. કર્ણ હજી જીવતો છે એમ યુધિષ્ઠિરને જણાયું ત્યારે તે ખેદ પામીને અરજીનને ધણ કોષથી ઠપકો દઈ યુધિષ્ઠિરની અત્યંત દુર્વચનો કહેવા લાગ્યા કે તું મને મોઢું દેખાડતાં કેમ લજ્જાતો નથી? તું જ્યારે ત્યારે કણથી ભાગતો ફરે છે. માટે તારૂં ગાંડીવ ધનુષ તથા રથ શ્રીકૃષ્ણને આપી રથ હાંક એટલે શ્રીકૃષ્ણ કર્ણને મારશે. વજેરે અનેક કઠોર તેને કાયરતાનાં મેણાં મારી વચનો કહ્યાં. મોટા ભાઈના મોઢા-માંથી કદી પણ ન નિકળે એવાં અસહનતા ભરેલાં કઠોર વચનો સાંભળી તાતો માતો થઈ કરડી નજર કરી એક દમ અરજીને કોષથી ખડ્ગ ઉગામ્યું, પણ શ્રીકૃષ્ણે વચમાં પડી અટકાવ્યું, અરજીન બોલ્યો કે જે કોષ મને ગાંડીવ ખીંજાને આપી દેવાનું અથવા મૂકી દેવાનું કહે તેને મારે તરતજ મારી નાખવો એ મારી જગ જાહેર પ્રતિજ્ઞા છે. પણ શ્રીકૃષ્ણે યોગ્ય દબકો દઈ યુક્તિથી તેના મનનું સમાધાન કરી બન્ને ભાઈઓને બેઠાડી અરજીનને ઠપકો આપી કહ્યું કે યુધિષ્ઠિર તમારે પિતા તથા ગુરુ સમાન છે. તે કણનાં આ-જોથી બહુ જખમી અને દુઃખી થયા તેથી કર્ણને મારવા તમને ચાનક ચડાવવા કઠોર વચનો બોલ્યા છે, એમ સમજાવ્યા ત્યારે અરજીને શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું કે વડીલ બંધુનો વધ ન થાય અને મારી પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ થાય તેવું કંઈ મને કહો. ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે પૂજ્યનું અપમાન એજ તેનો વધ છે માટે આજ તમે યુધિષ્ઠિરને ટુંકારે બોલાવી અપમાન આપો; પછી અરજીને યુધિષ્ઠિરને ટુંકારે કેટલાએક કઠોર વચનો કહ્યાં, પણ મોટાભાઈનું અપમાન કર્યું તે દોષને માટે હૃદયમાં ગ્લાનિ યુક્ત થઈ તેણે પોતાનોજ ધાત કરવા તરવાર કાઢી. કેશવ ભગવાને તેને શાંત કરી ધણી રીતે સમજાવ્યો અને કહ્યું કે હવે યુધિષ્ઠિરના ચરણમાં નમન કરો. એટલે તેણે યુધિષ્ઠિરના ચરણમાં અભિવંદન કરી કર્ણને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પોતાના ભાઈને કઠોર વચનો કહેવાથી જેનું હૃદય ખિન્ન થયું છે, એવા યુધિષ્ઠિર પોતાને ઠપકો દેવા લાગ્યા અને મુકુટ તથા દેહ વનમાં જવા તત્પર થયા. પણ જોવિંદ ભગવાને પશ્ચાત્તાપ પામતા યુધિષ્ઠિરની શાંતવના કરી. પછી યુધિષ્ઠિર પોતાના ચરણમાં પડેલા અરજીનને ઉભો કરીને સ્નેહથી મળ્યા અને શ્રીકૃષ્ણનાં વખાણ કરવા લાગ્યા અને સર્વ શાંત થયા. કર્ણને માર્યા વગર પાછા નહિ વળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી યુધિષ્ઠિરનો આર્શીર્વાદ લઈ અરજીન રણસંગ્રામ તરફ ચાલતાં શ્રીકૃષ્ણ તેને બલામણુ દેવા લાગ્યા કે આજ કર્ણની સાથે પૂરા પ્રયત્નથી લડજો. તેને મારવામાં પૂરી કાળજી રાખજો. શત્રુઓના સૈન્યમાં હવે અમ્મત્યામા, કૃતવર્મા, કર્ણ કૃપાચાર્ય અને

શાસ્ત્ર એ પાંચ જ યોદ્ધાઓ અવશેષ રહ્યા છે. આજ તેઓને મારી સધળી પૃથ્વી યુધિષ્ઠિરને આપો. કદાચ અશ્વત્થામાને ગુરુ પુત્ર, કૃપાચાર્યને ગુરુ, કૃતવર્માને સંજયી અને શાલ્યને મામે સમજી દયા રાખો તો પણ તમારાં સધળાં કપટાનું મૂળ જે કંઠુ છે, તેને મારી યુધિષ્ઠિરના હાંખા કાળના ઉન્ન-ગરાને શાંત કરી સધળાં સંજયીઓને શાંત કરાવો.

દુઃશાસનનો વધ ભીમનું ભયંકર કૃત્ય.

ઉપર પ્રમાણે કહેતા કહેતા બંને યુદ્ધભૂમિમાં આવી યુગ્મે છે, તો બંને સૈન્યમાં ભારે કાપાકાપી ચાલવાથી લોહીની નદી ચાલી રહી હતી. નકુલનો પુત્ર તથા ધૃપસેન, નકુલ તથા કૃતવર્મા સાલકિ તથા દુર્યોધન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, તથા કંઈ અને ભીમ તથા બીજા સધળા યોદ્ધાઓ પરસ્પર લડતા હતા. ઉત્તમૈશ્વર કંઈના પુત્ર સુષેણનું મરતક કાપી શિખંડીના રથમાં બેઠો હતો. શિખંડીના હાથથી કૃપાચાર્યનો રથ ભાંગી જવાથી તેને અશ્વત્થામા પોતાના રથમાં લેવા જતો હતો. ભીમનાં બાણોથી અનેક ક્ષત્રિઓ કપાઈ જતા હતા. તેના નિર્મર્યાદ યુદ્ધથી ઘણાંક યોદ્ધાઓ મૃત્યુ લાગ્યા હતા. ભીમ શત્રુઓના સૈન્યમાં કતલ ચલાવતો હતો ત્યાં અર્જુને પણ આવી કંઈની સામે ભારે લડાઈ મચાવી મુકી. કંઈ પોતાના સધળા યોદ્ધાઓને કંઈ કે તમે અર્જુનની સામે થઈ તેને ચક્રવી ધો અથવા ધાયત કરી ધો. એટલે ભારે તેને મારવો સુગમ પડે. કંઈના દલાથી સધળા યોદ્ધાઓ મરણીયા થઈ અતિ વેગથી અર્જુનની ઉપર તૂટી પડ્યા. જેમ આંખના દરદીઓ સુર્યની સામે જોવા અશક્ત થાય તેમ શત્રુઓ અર્જુનની સામે જોવા અશક્ત થયા. પોતાના યોદ્ધાઓને અર્જુનના ત્રાસથી ભાગતા જોઈ તે સર્વનો અટકાવ કરી કંઈે દ્રૌપદીના પુત્રોનાં ધનુષો કાપી નાખી સાલકિના ધોડા મારી નાખ્યા. ભીમ હૈરવોના યોદ્ધાઓને પૂરા જોસથી મારતો હતો તેટલામાં બાણોની વૃષ્ટિ કરતો કરતો દુઃશાસન વેગથી તેની સામે આવતાં ભીમ તેની સામે દોડ્યો. “દુષ્ટ! હવે તું આજ મારા એક પણ પ્રહારને સહન કરશે. આજ મારે તારું લોહીપીવું છે” એમ બોલી હાથમાં એક ભયંકર ગદા લઈ તેણે દુઃશાસન ઉપર ફેંકી. ગદાના અત્યંત પ્રહારથી દુઃશાસન આતુર થયેલ અને બખતર રહિત દુઃશાસનને જોઈ ભીમે સધળી દિશાઓ શીટી પડે એવો સિંહનાદ કર્યો, પણ તુરંત રથમાંથી ઉતરી વેગથી દૈવ ભાવવાળા દુર્યોધન દુઃશાસન પાસે જઈ ભીમ ઉંચે રવરે બોલ્યો કે કંઈ ! દુર્યોધન ! અશ્વત્થામા ! કૃપાચાર્ય ! કૃતવર્મા આવો જેનામાં શૈર્ય અને બળ હોય તે આવે અને આ દુષ્ટને છોડાવે, કોઈ આવ્યું નહિ, તેથી યોદ્ધાઓ દેખતાં છતાં તીક્ષ્ણ તરવાર હાથમાં તેના ગળાપર પગ મૂકી ભીમ

દાંત કંકડાવી અયંકર પરાક્રમથી બોલ્યો કે દુષ્ટ દુઃશાસન ! ક્યે હાથે તે દ્રૌપદીનાં, કેશો તાણ્યા હતા ? દુઃશાસને હિંમતથી પોતાનો હાથ દેખાડ્યો જોને બીમે ખભાથી જુદો કરી બોલ્યો કે જોણે અમારા વનવાસમાં ગમન વખતે ત્વ કયું હતું તે. દુષ્ટનું હું આજ લોહી પીઉં. પછી ભારે ગર્જના કરી તરવારથી દુઃશાસનની છાતી ચીરી તેમાંથી લોહી નીકળ્યું તે બીમે વખાણી પીધું. એ વેળા એ એવો તો ભયાનક દેખાયો કે બન્ને દહના ચો-
દાઓ થરથર કંપવા લાગ્યા પણ કોઈએ તેને વાંચો નહિ. પછી બીમે તરવારથી દુઃશાસનનું મસ્તક ઉડાવી દીધું અને પગવતે તેનું માથું રમદોળી બોલ્યો કે મેં મારી લોહી પીવાની પ્રતિજ્ઞા પુરી કરી છે. હવે હું આ રણ-
ભૂમિમાં જ દુર્યોધનને મારી તેના માથાને મારા પગથીઆની પેઠે કચરીશ ત્યારે મને શાંતિ થશે. એમ કહી બીમ મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો. નિલં-
બ કૃત્યનું આ ભયંકર પરિણામ હતું.

સમાધાન માટે અશ્વત્થામાની ઇચ્છા.

બીમે દુઃશાસનને માર્યા પછી દુર્યોધન સુમ્રાધ ગયો, પણ શત્રુની મજબૂત બલામણથી કર્ણ માંડમાંડ પાંડવોની સામે થયો. કર્ણનો પુત્ર વૃ-
ષસેન ઘણા જોરથી અર્જુનની સામે લડતો હતો. આ વખતે અર્જુને અ-
પાર ક્રોધ કરી ભ્રમર ચડાવી વૃષસેનને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાના કટા દુસ્મન કર્ણ, દુર્યોધન તથા અશ્વત્થામા વગેરે સઘળા ચોદાઓને ફેરવું કે તમે સાથે મળી મારી અને માથુ પક્ષવાળાઓની પણ ગેરહાજરીમાં મારા પુત્ર અભિમન્યુને માર્યો છે, પણ આજ કર્ણ અને તમારા સહુની ન-
જર આગળ આ વૃષસેનને હું એકલો જ મારીશ. જો તમારા કોઈમાં બળ હોય તો તમે તેને બચાવ કરો. દુષ્ટ કર્ણ ! આ વૃષસેનને માર્યા પછી હું તને પણ મારીશ અને બીમ દુર્યોધનને મારશે. આમ બોલી તેણે દશ બાણોથી વૃષસેનનાં મર્મ સ્થળોને વીંધી નાખ્યાં અને એક બાણથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું. પુત્રને રણભૂમિમાં પડેલો જોઈ નિસાસો મૂકી કર્ણ અર્જુનની સામે ચાલ્યો. એ જો મહાવીરોને સાંભે થએલા જોઈ સઘળાઓ વિસ્મય પામ્યા. પાંડવોની સઘળી સેના અર્જુન આગળ અને કૌરવોની સઘળી સેના કર્ણ આગળ ઉભી રહી. તે યુદ્ધ જોવાને દેવો પણ આવ્યા હતા. દેવોએ અર્જુનનો પક્ષ લીધો અને અસુરોએ કર્ણને પક્ષ લીધો. એટલું જ નહિ પણ ઈંદ્ર અર્જુનને અને સૂર્ય કર્ણને વિજયના આશિર્વાદ આપના લાગ્યા. કર્ણ અર્જુન સામે અને અર્જુન કર્ણની સામે, શત્રુ શ્રીકૃષ્ણની સામે અને શ્રીકૃષ્ણ શત્રુની સામે કરડી નજરો કરવા લાગ્યા. બન્ને સતેજ થઈ ગયા અને બન્ને સૈન્યમાં મોટી કાપા કાપી ચાલી. પોતાનાં બાણોને કપાતાં જોઈ

અરજીને અગ્ન્યાત્ર પ્રગટ કર્યું. તેથી પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા દિશાઓમાં અ-
ગ્નિ વ્યાપી રહ્યો. વસ્ત્રો સળગવાથી સર્વ યોદ્ધાઓ ભાગવા લાગ્યા. કહ્યું તે
અસ્ત્રને શાંત કરવા વરણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો એટલે સર્વ દિશાઓમાં વાદળો
થઈ અંધકાર ફેલાયો અને વરસાદની ધારાઓથી અગ્નિ શાંત થઈ ગયો. વ-
રણાસ્ત્રની વૃદ્ધિને શાંત પાડવા અરજીને વાયવ્યાસ્ત્રથી વાદળોંઓને દૂર કરી ઇં-
દ્રાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો; એટલે તેમાંથી અસંખ્ય બાણો નિકળવા લાગ્યાં. તે
બાણો કર્ણુના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. પણ કર્ણુના ભાગવાસ્ત્રના પ્રયોગથી
અરજીનું ઇંદ્રાસ્ત્ર શાંત થઈ ગયું. પાંડવોના યોદ્ધાઓ મરવા લાગ્યા. અને
કૌરવોએ સિંહનાદ કર્યો. મોટી શક્તિવાળા કર્ણુને વધી જતો જોઈ શ્રીકૃ-
ષ્ણ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે તને પાપી કર્ણુ કેમ કળાવે છે ? તારી ન-
જર આગળ પાંચાળો માર્યા જાય છે એ મને આશ્ચર્ય લાગે છે. કાલકેયાદિ
દૈત્યોને જીતનાર અને મહાદેવજીની સામે લડનાર તું આજ કર્ણુથી પરાભવ
પામે છે એનો સિંહ બકરીથી પરાભવ પામે એવું મને લાગે છે. તેણે આ
પેલાં દુઃખોતું સ્મરણ કર અને જલદીથી તેનું માર્યું હડાવી દે. ઉપેક્ષા કર-
વાનો આ સમય નથી. ભીમ પણ તેમજ કહેવા લાગ્યો કે એથી ઉચ્છેદન
જોને ત્રેલોક્યમાં કોઈ જીતી શકે નહીં એવા અરજીને ધ્રુવાસ્ત્રનો પ્રયોગ ક-
ર્યો. મહા શરવીર એવા કર્ણુ તે અસ્ત્રને પણ શાંત કરી દીધું. ધ્રુવાસ્ત્ર
શાંત થવાથી ભીમે અત્યંત ક્રોધ કરી અરજીનને કહ્યું કે તું અસ્ત્રવિદ્યાનો
આચાર્ય છતાં તારા અસ્ત્રોને તે તોડી નાખે છે એ તને હીનપસ્તી બરેલું
છે. માટે હવે તુરંત બીજાં અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી કર્ણુનો વધ કર.
ભીમનાં વચનથી અરજીને સૂર્યનાં કિરણો જેવાં અમાર પ્રેતવર્સિત બાણોથી
દિશાઓ તથા કર્ણુનો રથ ઢાંકી દીધો. અસંખ્ય અસ્ત્રો કૌરવોના સૈન્ય ઉ-
પર પડવા લાગ્યાં. કર્ણુ પણ હજારો બાણોથી આકાંક્ષને બ્યાસ કરી શ્રી-
કૃષ્ણ, અરજીન, ભીમ તથા બીજા યોદ્ધાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. આ સમયે
અશ્વત્થામાએ દુર્યોધને કહ્યું કે દુર્યોધન ! હવે યુદ્ધને છોડી દઈ કોઈ રીતે પાંડવોની
સાથે સમાધાન કરો તો બહુ સારું. ભીમ અને દ્રૌણ જેવા કપાઈ ગયા તો હવે
બીજા નહિ કપાય એમ શી રીતે આશા રાખી શકાય, પાંડવો તારા બાં-
ધવો છે. માટે પાંડવોને સાથે રાખી રાજ્ય કર જો તું માંડે કેહનું માને તો
અવશ્ય રહેલા યોદ્ધાઓ જીવતા રહે. પ્રથમ પણ તમોને વિદુર આદિએ
સમાધાન માટે બહુ બહુવાર કહ્યું હતું. દુર્યોધને કહ્યું કે દુઃશાસનને મારીને
ભીમ જે વચનો મોહ્યો છે તે મારા હૃદયમાં ખુચી રહ્યાં છે. માટે હવે
તમારે યુદ્ધ અટકાવવુંજ નહિ. અરજીન બહુ થાકી ગયેલ છે માટે કર્ણુ
જરૂર તેને મારશે,

કર્ણનો વધ.

બન્ને મહાવીરોનાં બાણોને લીધે જોમ ઝાકળથી સૂર્ય ઢંકાઇ જાય તેમ અરજુનનાં બાણોથી સમગ્રી દિશાઓ અને કર્ણનો રથ ઢંકાઇ ગયો એટલે તેના ચેહાસો તેને મૂઠી ભાગી ગયા. કર્ણ શત્રુનાં બાણોને તોડી નાંખી જ-રાપણ નહિ ગભરાતાં શત્રુની સામે પ્રબળ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. અને પરશુ-રામની પાસેથી શિખેલ આયર્ષણશ્રીથી તેણે અરજુનના અસ્ત્રોનો નાશ કરી નાખ્યો. તોપણ કર્ણ જ્યારે અરજુનથી વધી શક્યો નહિ ત્યારે તેણે સર્પ-મય બાણનો ઉપયોગ કરવાનું મનપર લીધું. ખાંડવ વન બાળાંતી વખતે જ-માતાને અરજુને મારી નાંખી હતી તે નાગે કર્ણના પ્રદીપ્ત બાણમાં પ્રવેશ કર્યો હતો એ સર્પમય બાણ કર્ણે ધનુષમાં સાંધ્યું ત્યારે શસ્ત્રે તેને કર્ણે કે આ બાણ અરજુનના કંઠમાં પડશે નહિ, પણ કપાળમાં પડશે. માટે તેને બીજી વાર સાંધ, એમ કહી સમજાવતાં કર્ણ માન્યો નહિ, પણ સિંહનાદ કરી “ અરજુન, હવે તને માર્યો છે. એમ સમજી એમ બોલી કર્ણે મંત્ર બણી તક્કક પુત્રને બાણને અત્રે સ્થાપી અરજુનનો અવશ્ય વધ થશે એમ જાણી કંઠ લક્ષીને મૂક્યું. તેથી રૈા પાંડવો ત્રાસ પામી ગયા અને દેવતા-ઓ વિસ્મિત થયા. પણ વેગ કરતું તે બાણ અરજુનના કંઠને સ્પર્શ કરે તેટલામાં શ્રીકૃષ્ણે પગની ભીંસ દબાવીને બેસાડી દીધા એથી રથનો કેટ-લોક ભાગ પૃથ્વીમાં પેસી ગયોતેથી તે સર્પમય બાણ અરજુનનો મુકુટ જે ઇંદ્રે આપ્યો હતો તેને છેદી ચાલ્યું ગયું. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણના પ્રયત્નને લીધે બીજીવાર અરજુન જાણ્યો. તે નાગ ફરોથી બાણમાં સંધાવા માટે કર્ણ પાસે આવ્યો પણ કર્ણ બીજીવાર એના એ બાણને સાંધવાની ના પાડી તેથી તે નાગ પોતે અરજુનના વધ માટે જવા લાગ્યો, એટલે અરજુને તેને બાણ કરી છેદી નાખ્યો. અરજુનના ઘોડાઓ ઉડતા હતા તેટલામાં કર્ણે દશ બાણોથી તેને વીંધી નાખ્યો. અરજુને પણ એક ઝેરી બાણ મૂક્યું. જે બાણે કર્ણના બખતરને તોડી તેની છાતીમાંથી ઘણું લોહી નીકળ્યું આથી કાપ પામી કર્ણે મોટી ચાલાકીથી હજારો બાણો ફેંકવા માંડ્યાં અને ગર્જનાથી અરજુને કાલદંડ જેવાં સેંકડો બાણોથી કર્ણને વ્યથિત કરી તેનો મુકુટ, કુંડલ તથા બખતરને કાપી નાખ્યાં. અરજુનના પ્રબળ બાણોથી કર્ણના શરીરમાંથી લોહીના પ્રવાહો ચાલવા લાગ્યા પોતાના શત્રુ કર્ણને કપાટમાં લઇ અરજુને તેને આયુધો છોડાવ્યાં એટલે અત્યંત પીડાને લીધે તેની મુઠી શિ-થિલ પડી ગઇ. હાથમાંથી ધનુષ પડી ગયું અને પોતે પણ મૂર્છિત થઇ પડી ગયો. તેની એ સ્થિતિ જોઇ યુદ્ધના નિયમ અને વીર પુરુષની મર્યાદા પ્રમાણે અરજુન પ્રહાર કરતો અટક્યો, પણ શ્રીકૃષ્ણે કર્ણે કે કર્ણને જો વિ-

આમ મળશે તો તે સમયે થઈ તને મારી નાખશે. કર્ણ તેટલામાં તો ઉઠ્યો અને અત્યંત ગમરાયા છતાં પણ શત્રુનાં અસ્ત્રોનું નિવારણ કરી પોતાનું મારે પરાક્રમ દેખાડવા લાગ્યો. પણ તે વખતે કર્ણના રથનું કાંઈ તરફનું પરડું ધરીમાંથી નિકળી પૃથ્વીમાં પેડું. અને તેને પરશુરામે જે અસ્ત્ર વિદ્યા શિખવી હતી, તેપણુ તેના મનમાંથી જતી રહી. તત્કાળ કર્ણે રથ ઉપરથી ઉતરી પરડું કઢાડવા માંડ્યું, પણ પરડું નહિ નિકળતાં કેદીને લીધે તેનાં નેત્રમાંથી આંસુઓ પડવા લાગ્યાં, અને તે ધર્મની નિંદા કરવા લાગ્યો. અરજુનને ઉપરાઉપરી ખાણે નાખતો જોઈ તેણે તેને કહ્યું કે એક મહુર્ત તો અવકાશ આપ? હું મૃત્યુથી બીતો નથી પણ તું ઉત્તમ ક્ષત્રિય છે તેથી તને વીર પુરૂષોના ધર્મનું સ્મરણ આપું છું. તેનાં વચનોથી અરજુન અચકાતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે કર્ણ ! તું ધર્મનું સ્મરણ કરે છે તે હીક છે. રત્નરવલા દ્રૌપદીને બળાત્કારથી સભામાં બોલાવ્યાં ત્યારે તને ધર્મનું સ્મરણ કેમ નહિ આવ્યું? શકુનિના હાથથી યુધિષ્ઠિરને કપટ જુગદું રમી હરાવ્યા ત્યારે વનવાસનાં તેર વર્ષ વ્યતીત થયા પછી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય આપ્યું નહિ ત્યારે, તારી સલાહથીજ દુર્યોધને ભીમને સર્પ કરડાવ્યા તથા ઝેર ખવરાવ્યું ત્યારે, વારણાવતમાં લાખના ઘરમાં સુતેલા પાંડવોને દુર્યોધને તારી સલાહથીજ સળગાવવા ગોઠવણ કરી ત્યારે, ઘણા જણ મળી અભિમન્યુને માર્યો ત્યારે અને જુગારની સંભામાં દ્રૌપદી તથા પાંડવોને અયોગ્ય વચનો સંભળાવ્યાં ત્યારે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? તું તારા લાભને વાસ્તે ગમે તેવી ધર્મની વાતો કર પણ અરજુન હવે તને જીતેલો છોડનાર નથી. કૌરવોનાં પાપનું ફળ અને પાંડવોના ધર્મનું ફળ અહીં પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયું છે. શ્રીકૃષ્ણનાં વચનથી લગ્નઈ નીચું નેઈ કર્ણ એમને એમ રથમાં બેસી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તેણે હાથમાં ધનુષ લઈ ભયંકર બાણથી અરજુનની છાતી વીંધી નાખી. છાતી વીંધાયાથી હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ પણ શિથિલ થઈ ગયું. આ સમયનો સાક્ષ લઈ કર્ણ પાછો રથમાંથી ઉતરી પરડું ખેંચવા લાગ્યો. પણ કંઈ વળ્યું નહિ. આ વખતે અંતરિક્ષમાંથી વાણી થઈ કે હે કર્ણ તારા રથનાં ચક્રને પૃથ્વી ગળે છે. (કારણ કે એક વ્રાહ્મણ જેનાં વત્સને કર્ણે અન્નજીથી માર્યો હતો તેણે કર્ણને શ્રાપ આપ્યો હતો કે તારા મરણ સમયે તારા રથનું ચક્ર ધરતીમાં યુદ્ધ વખતે પેસી જશે.) અરજુનને શ્રીકૃષ્ણે સાવધ કહ્યો અને એણે ખાણે મારવા માંડ્યાં એટલે ફરી વાસુદેવે કહ્યું કે કર્ણ પાછો રથમાં બેઠો નથી તેટલામાં રૌદ્રાસ્ત્રથી તેનું મસ્તક કાપી નાંખ. શ્રીકૃષ્ણના વચનથી પ્રાજ્ઞલિક બાણને રૌદ્રાસ્ત્રથી મંત્રી ધનુષમાં ખેંચી અરજુન બોલ્યો કે જો મેં કંઈ પણ તપ કર્યું હોય, ગુરુઓની સેવા કરી હોય અને

સત્યનું રક્ષણ કર્યું હોય તો આ અંજળી આકારના અભિમનિત બાણો ક-
ણંતો વધ થજો. તે બાણના વેગથી મહાવીર કર્ણનું ચળકતું મસ્તક ધડથી
ઉડી દૂર જઈ પડ્યું. સૂર્ય દેવના પુત્ર કર્ણના દેહમાંથી તેજ આકાશમાં ફેલાઈ
સૂર્ય પ્રત્યે પ્રવિષ્ટ થયું અને અસ્ત થતા સૂર્ય, કર્ણના દેહને ઠિરણોથી સ્પર્શ
કરી આકાશને બાલચોળ બનાવી નિસ્તેજ થઈ અદૃશ્ય થયા. પાંડવોએ જ
યનાં વાળાં વગાડવ્યાં અને કૌરવો હાહાકાર કરવા લાગ્યા.

માગણ કોમને કલ્પવૃક્ષ રૂપ જેવો, કૌરવોને મોટા આધાર રૂપ અને
જેના મોઢામાંથી નૂહિ આપું એવા અક્ષરો તો કોઈ દિવસ નિકળ્યાજ ન
હોતા, તેની ઉદારતા આગળતો સીમા. કર્ણ નિત્ય સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણને દશ સ-
હસ્ત્ર ગોદાન આપતો. આવો મહાદાનેશ્વરી કર્ણ લગાઈમાં કામ આવ્યો તો
પણ તે મરણ પછી પણ જીવતા સરખોજ દેખાવા લાગ્યો. કર્ણ સરખો દાતા
નહીં એવું આજ પણ સર્વ ઠેકાણે જોલાય છે.

દુષ્ટ દુર્યોધનનો દુરાચાર.

કર્ણના મરણ પછી કૃપાચાર્યે દુર્યોધનને કહ્યું કે હજી પણ સમજ અને
પાંડવો સાથે સમાધાન કર. તું યુધિષ્ઠિરને પગે લાગીશ તો તે તને સન્ન્ય
આપશે. શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડવો ધૃતરાષ્ટ્રનું વચન માન્યા વિના રહેશે નહિ, માટે
'ને તારી ઈચ્છા હોય તો ધૃતરાષ્ટ્રથી વાંટ કરાવીએ. દુર્યોધને કહ્યું કે મેં
ધણાં ધણાં કપડો રચી આટલું આટલું પાંડવોને દુઃખ દીધું અને શ્રીકૃ-
ષ્ણની વૃષ્ટિ વખતે રોટો દગો ગોઠવ્યો હતો. વગી પોતાના બાણોજ અભિ-
મન્યુનું વૈર પણ શ્રીકૃષ્ણ શી રીતે જીલે ! હું મહારાજન કહેવાઈ હવે છેલ્લી-
વારે પાંડવોના તાબેદાર થાઉં એતો કેમજ અને ? ઘરમાં મરવું એ ક્ષત્રિઓને
મોટી ખોટ છે. માટે તો હું યુદ્ધમાંજ મરવા ધારું છું મારે વાસ્તે યુદ્ધમાં અ-
સંખ્ય યોદ્ધાઓની કતલ કરાવી હવે હું જીવતો રહેવા ઈચ્છું એ મારાથી
જનેજ નહિ. એ તેનું ઘીટપણું જોઈ કૌરવોનું સૈન્ય પાંડુ ઉરકેરાયું.

શલ્ય પર્વ ૯ મું.

શલ્ય સેનાધિપતિ થયો.

કર્ણુ લડાઈમાં પડ્યા પછી દુર્યોધન રાંક અને એભાન જેવો બની ગયો. વારંવાર અત્યંત ઉંડા નિસાસા મૂક્યા લાગ્યો અને હાય કર્ણુ; વોય કર્ણુ એમ વારંવાર પોકાર કરવા લાગ્યો. દુર્યોધન અશરણુ જેવો થઈ ગયો એટલે સૈન્યનો જમાવ કે પરાક્રમ માપરવાની કૌરવોના પક્ષમાં કોઈની તાકાત રહી નહિ. ઘણા એક યોદ્ધાઓ વાહનોને દોડાવી અને ઘણા એક વાહનોને પડતાં મૂકી પોત્તારાં ગણુવા લાગ્યા. અરજુન મનેજ મારવા આવે છે, ભીમ મારીજ પાછળ દોડતો આવે છે, શ્રીકૃષ્ણ મારાજ ઉપર ક્રોધ કરશે અને યુધિષ્ઠિર પોતાના ધર્મ જગથી મનેજ ભરમ કરી નાંખશે એમ શત્રુના સૈન્યમાં દરેકને બીક લાગી જવાથી કેટલાએક પડી જવા અને મરી જવા લાગ્યા પોતાના સૈન્યને વીખરાતું તથા ભાગતું જોઈ હાહાકાર કરી દુર્યોધન સારથીને કહેવા લાગ્યો કે મારા રથને પાંડવોના સૈન્યના પાછલા ભાગની તરફ રાખ. હું આજ અરજુન, શ્રીકૃષ્ણ, અને ભીમને મારી કર્ણના રણમાંથી મુક્ત થઈશુ. દુર્યોધનના કહેવાથી સારથીએ રથને તે પ્રમાણે હાંક્યો, રથને સૈન્યમાં આવતો જોઈ ભીમ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા અરજુન તેને ચારે કોરથી ભેરી વળ્યા. અને તેના પર ત્રીવ્ર આણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ભીમે રથમાંથી નીચે ઉતરી હાથમાં ગદા લઈ દોડી શત્રુના પચ્ચીસ હજાર પ્યાદોને મારી નાખ્યા નકુલ, સહદેવ અને સાલકિ, શકુનિના સૈન્યને કાપવા લાગ્યા અને અરજુન રથોના સમૂહને તોડવા લાગ્યો. દુર્યોધન એકલો તે સઘળાની સામે લડવા લાગ્યો, અને પોતાનાં ભગતાં સૈન્યને રોકી કહેવા લાગ્યો કે શ્રીકૃષ્ણ તથા અરજુન ઘણાજ જખમી થઈ ગયા છે અને પાંડવોનું લશકર ખડુજ થોડું રહ્યું છે. તો હવે શું કરવા બીજો છો, લડાઈ કરો, આપણો અવશ્ય જય થશે.

દુર્યોધન પોતાના સૈન્યને ઉશ્કેરતો હતો; તોપણ તેના પક્ષના યોદ્ધાઓ તેને કાન નહિ દેતાં ભાગવા લાગ્યા, આ વખતે શ્રીકૃષ્ણ અરજુનને કર્ણના મરણની ખબર યુધિષ્ઠિરને આપવા જવાનું કહેતાં તેણે વેગથી સાં જઈ યુધિષ્ઠિરના પગમાં પડી કહ્યું કે કર્ણ મરણ પામ્યો છે, તમારો વિજય થયો છે. યુધિષ્ઠિર ગદ્ ગદ્ કંઈથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ બોલ્યા કે તમે આજ મને રાજ બનાવ્યો. મેં તેના ભયને લીધે તેર વર્ષ ઉગ્નગરાથી કહાડ્યાં છે.

સૈન્ય રણભૂમિમાંથી પાછું વળ્યા પછી સધળી સેના સાથે દુર્યોધને આસરે આઠ ગાઉ દૂર મેદાનમાં જઈ સ્નાન કર્યું, વિચાર કર્યો અને રાત્રિ પણ ત્યાંજ માળી, અદારમે દિવસે સવારમાં શલ્યને સેનાપતિ બનાવવામાં આવ્યો.

શલ્યનું મરણ.

અદારમે એટલે જોલે દિવસે દુર્યોધનની આજ્ઞાથી કૃપાચાર્ય, અમ્બથામા, શકુનિ તથા બીજા પાંચ યોદ્ધાઓએ શલ્યને મળી ઠરાવ કર્યો કે આજ આપણામાંથી કોઈ પણ જણે એકલાએ પાંડવોની સાથે લડવું નહિ, આ પ્રમાણે ઠરાવ કરી કૌરવો રણભૂમિમાં આવ્યા એટલે પાંડવો પણ પોતાની સેનાના વ્યૂહને જોડવી હાજર થયા. યુદ્ધ શરૂ થતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી તથા સાત્યકિને સાથે રાખી યુધિષ્ઠિર શલ્યની સેનાને મારવા લાગ્યા, અર્જુન કૃતવર્મા તથા સંસમકોની સાથે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યો. ભીમ કૃપાચાર્યની સામે દોડ્યો. નકુલ તથા સહદેવ શકુનિ તથા તેના પુત્ર ઉલકની સાથે લડવા લાગ્યા, આ છેલા દિવસની લડાઈમાં કૌરવોની સેનામાં અગિયાર હજાર રથો, દશ હજાર સાતસો હાથીઓ, બેત્રાણ ઘોડાઓ અને કેટલોએક ભાગ પ્યાદલોનો બાકી હતો, પાંડવોના સૈન્યમાં છ હજાર હાથીઓ, છ હજાર રથો, દશ હજાર ઘોડાઓ અને કૌરવોના કરતાં થોડા પ્યાદલો બાકી રહ્યા હતા. પરસ્પર બાણોની વૃષ્ટિ ચાલતાં બારે શબ્દો કાને પડવા લાગ્યા. સધળી રણભૂમિ લોહીથી ભીંજાઈ રહી. કર્ણના દીકરા ચિત્રસેને નકુલની સામે બહુજ લડી તેને કાયર કરી નાખ્યો. પણ નકુલે રથમાંથી ઉતરી ઢાલ તરવાર લઈ તેનાં સધળાં બાણોને ઢાલથી અટકાવી શત્રુના રથ ઉપર ચડી ચિત્રસેનનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. અને એ પ્રમાણે કર્ણના બીજા બે પુત્રોને પણ મારી નાખ્યા. આ વખતે ગદા યુદ્ધમાં નિપુણ એવા શલ્યે એક બાણ ભીમના શરીરમાં બોધ્યું તેણે તે બાલાંને પોતાની છાતીમાંથી કહાડી તેથીજ શલ્યના સારથીને મારી નાખ્યો. સારથીને મરણ પામેલો જોઈ શલ્ય ગદા લઈ ભીમની સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. બન્નેના શરીર ઉપર ગદાઓના પ્રહાર પડવાથી તેઓ એકી વખતે રણભૂમિમાં પડી ગયા, કૃપાચાર્ય શલ્યને પોતાના રથમાં નાખી દૂર લઈ ગયા, પણ ભીમ જરાવારમાં ઉભો થઈ તેને હાક મારવા લાગ્યો આ સમયે બન્ને સૈન્યના યોદ્ધાઓ મરણીયા થઈ યુદ્ધ કરતા હતા. થોડી વાર પછી શલ્ય બીજા રથમાં બેસી યુધિષ્ઠિરની સામે થયો. યુધિષ્ઠિરના સધળા યોદ્ધાઓ શલ્યથી કાયર થઈ જતાં તેણે સધળા બાઈઓને બોલાવીને કહ્યું કે તમે સધળાઓ પોત પોતાનાં કામો બજાવી ચુક્યા છો. હવે શલ્યને મારવાનું કામ મારું છે. એમ કહી તે શલ્યની સામે મોટા જોરે સથી લડવા લાગ્યા. કોઈથી ધ્રુજતા યુધિષ્ઠિર દારણ થઈ હજારો યોદ્ધાઓને

કાપવા લાગ્યા. બન્નેના શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ ચાલવા લાગી. યુધિષ્ઠિરે ક્રોધ ભરેલી રીતે સંગ્રામમાં શરવીર અને અતિરથી શત્રુની સામે, મોટી સાંગ ઉપાડી માર્યો છે, એમ બોલી પોતાની સઘળી શક્તિ વાપરી તે સાંગ શત્રુની ઉપર ફેંકી. સાંગથી શત્રુની છાતી ભેદાઈ ગઈ અને તે મરણ પામી ધરતી ઉપર પડ્યો.

દુર્યોધનનું સંતાપું.

શત્રુ મરી જતાં દુર્યોધનનાં ગાત્રો ભાંગી ગયાં. સૈન્ય વિમુખ થઈ ગયું. પાંડવોના સાત્યકિ વજ્રેરે યોદ્ધાઓ વધારે નેરથી લડવા લાગ્યા. કૃત-વર્માએ સાત્યકિના ઘોડાઓ તથા ધનુષને કાપી નાખ્યાં, અને સાતસો વીર રથિઓ એકદમ યુદ્ધ કરવા સાર શત્રુના સૈન્યમાં પેદા. ભારે કતલ ચલાવી યુધિષ્ઠિરને ગભરાવી દીધા. પણ અરજુન, ભીમ, નકુલ, સહદેવ, સાત્યકિ, દ્રૌપદીના પુત્રો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી અને સઘળા પાંચાલો ઝડપથી ત્યાં આવી તેઓને કાપવા લાગ્યા. તેઓને કષ્ટતા જોઈ શત્રુઓ દુર્યોધનને કહ્યું કે આપણે ભેળા રૂહીને લડવાનો ઠરાવ કર્યો છે છતાં તમે જુદા રહી આ લોકોને કેમ કપાવો છો? ક્રોધમાં આવેલા એ શરૂ લોકો આપણો હુકમ માન્યા વગર પાંડવોની સામે થયા છે, એમ કહી તે દુર્યોધનને સાથે લઈ પાંડવો ઉપર તૂટી પડ્યા. દુર્યોધને પોતાની સઘળી આશાઓ નષ્ટ થઈ જતાં પણ બહુ જોશથી લડવા માંડ્યું, પણ મધ્યાહ્નતા પરિશ્રમ અને શત્રુના શોકને લીધે નિરાશ થઈ શરવોના યોદ્ધાઓ ભાગવા લાગ્યા. પણ દુર્યોધન અને સુદર્શી એ મરણીયા થઈ પાંડવોની સામે થઈ ભીમની ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ભીમ હાથમાં ગદા લઈ રથમાંથી ઉતરી તેના સૈન્યને મારવા લાગ્યો. દુર્યોધનના સૈન્યનો શાસ્ત્ર રાગ એક મોટા હાથીપર એસી પાંડવોની સામે થયો. અને તેના સૈન્યમાં ત્રાસ વર્તાવી મૂક્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે હાથીની સામે થયો. શાસ્ત્રે હાથીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સામે હાંક્યો ત્યારે તેણે પાંચસો બાણોથી હાથીનું કુંભસ્થળ ભેડ્યું. શાસ્ત્રે ભાગતા હાથીને પાછો વાળી ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ઉપર હાંક્યો, પણ તે ગદા લઈ રથમાંથી ઉતરી ગયો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ગભરાએલો જોઈ ભીમ, શિષ્યંડી તથા સાત્યકિ તેની સહાયતા માટે આવી પહોંચ્યા, એટલે તેણે તે હાથીની સામે આવી ગદાથી તેના કુંભસ્થળને તોડી નાખ્યું કે હાથી પડ્યો અને શાસ્ત્ર તેના ઉપરથી ઊતરવા જતો હતો તેટલામાં સાત્યકિએ તેનું માથું કાપી નાખ્યું. દુર્યોધને મરણીયા થઈ લડતાં યોદ્ધાઓને માર્યા ત્યારે અરજુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે તે તરફ જલદી રથ હાંકો. આજ મારે શત્રુઓનો સ્વંત આ-લુવાનો છે. યુદ્ધ કરતાં અઢાર દિવસ થયા, ઘણાક મહાવીરો કપાઈ ગયા, ભીમ તથા દ્રૌણ જેવા પણ મુવા, તોપણ દુર્યોધને પોતાની મૂર્ખાઈ છોડી

નહિ, અને હજી પણ જીવતાં સુધી તેની મૂર્ખાઇને છોડશે નહિ. તેના જન્મ વખતે વિદ્વાનોએ જે કહ્યું હતું તે ખરું પડ્યું. શ્રીકૃષ્ણે કૌરવની સેનામાં ઘોડા હાંકી મૂક્યા. અને અરજીને મોટી કતલ ચલાવવા માંડી, તેનું વિધવિધ પરાક્રમ જોઇ દુર્યોધન ત્રાસ પામી ઘોડાપર બેસી ત્યાંથી ખસી ગયો. સૈન્ય માં તે ક્યાંય પણ જોવામાં નહિ આવતાં અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા આદિ યોદ્ધાઓ તેને મરણ પામેલો માની લેવાઇ ગએલો મોહોડે ચારે તરફ તેની શોધ કરવા લાગ્યા. દુર્યોધન શકુનિની ફાજમાં ગયો છે એમ કેટલાક કહેવા લાગ્યા.

સંજય ધૃષ્ટદ્યુમ્નથી હારી જઈ પાંડવોની સેનાના ખીજ પ્રદેશમાં જતાં સાત્યકિએ તેના સહાયકોને મારી તેને જીવતો પકડી લીધો. ભીમે દુર્યોધનના બાકી રહેલા સોળ ભાઈઓને મારી નાખ્યા. હવે ફક્ત દુર્યોધન અને સુદર્શ એ બે જીવતા રહ્યા ત્યાં સુધી લડ્યા કર્યું છેવટે બાંધવો જેનાં હણાય છે એવા દુર્યોધનને જ મારવાની તેની પ્રતિજ્ઞા બાકી રહી હતી. સહદેવે શકુનિના પુત્ર ઉલૂકનું શિરકાપી નાખ્યું. પુત્રને મરણ પામેલો જોઇ વિદુરના વચ્ચનો સંભારી નિસાસા મૂકી ભીમને છોડી શકુનિ સહદેવને બાંધવા લાગ્યો. સહદેવે હિણી સલાહ આપનાર શકુનિના રથ તથા ઘોડાઓને કાપી નાખી છેવટે તેના માથાને પણ કાપી નાખ્યું. શકુનિને મરણ પામેલો તથા પોતાના બાંધવો અને સૈન્યનો ક્ષય થયેલો, અને પાંડવોને ગર્જના કરતા જોઇ દુર્યોધન પોતાના હણાયલા ઘોડાને છોડી દઈ મરણના ભયથી હાથમાં ગદા લઈ પગે પાળે એક સરોવર તરફ ભાગ્યો આ ખગર બંને પક્ષના યોદ્ધાઓને ગણ પડી નહિ. પાંડવો અવશેષ રહેલી કૌરવની સેનાને કાપવા મંડ્યા હતા તેટલામાં સાત્યકિએ વેદવ્યાસના વચન ઉપરથી સંજયનાં હથિયાર છીનવી લઈ તેને જીવતો છોડી દીધો. સંજય હસ્તિનાપુર તરફ જતાં રથ-ભૂમિથી એક ગાઉપાણીના ઘોડાની પાસે ગદા લઈ ઉભેલો દુર્યોધન તેના જોવામાં આવ્યો પરસ્પર બંનેની આંખમાંથી આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. સંજયે પોતાના પકડાવાની તથા છુટવાની વાત તેને કહી સંભળાવી અને તમારા સંઘના ભાઈઓ તથા સૈન્ય કપાઈ ગયું અને ફક્ત અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા અને તમે એ ચાર સિવાય આપણામાંથી કોઈ પણ જીવતો જોવામાં આવતો નથી એમ કહ્યું આમ ખગર મળતાં તેણે સંજયને કહ્યું કે દૈવની ઇચ્છા પ્રત્યક્ષ છે. હવે તું મારાપિતા ધૃતરાષ્ટ્રને જઈને કહેજે કે સંઘના સૈન્યની કતલ થઈ ગઈ છે. અને દુર્યોધન પાણીમાં પેસી ગયો છે, આ પ્રમાણે કહી દુર્યોધન ઘોડામાં પેસી ગયો. તે ઘોડામાં પેલા પક્ષી અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા દુર્યોધનની શોધ કરતા કરતાં ત્યાં આવ્યા ત્યાં સંજયને ઉભેલો જોઈ

તેઓએ તેને પૂછ્યું કે દુર્યોધન ક્યાં છે, સંજયે તેને કહ્યું કે તે મારી સાથે વાતચિત કરી આ ઘોમાં પેડો છે અને હું હસ્તિનાપુર જઈ છું. સંજયનાં વચન સાંભળી અશ્વત્થામા વિલાપ કરવા લાગ્યો કે હાય હાય, ધિક્કાર છે. આપણા જીવતાં છતાં રાજા જે આપણી રક્તે હોતલો. આપણે હજી પણ પાંડવોને જીતવા સમર્થ છીએ. આમ વિલાપ કરી હતા તેટલામાં દુર્યોધનના શોધ કરતા કરતા પાંડવો ત્યાં આવતાં દૂરથી તેઓના જોવામાં આવ્યાં. એટલે તે ત્રણે જણ સંજયને લઈ કૌરવોની ફેજના ઉતારામાં ગયા. ત્યાં સૈન્યનો ક્ષય થયાના ખબર સાંભળી મોટો શોક અને દોષા હલ મચી રહ્યો કૌરવોની સ્ત્રીઓ રોવા, કુટવા તથા પછાડ ખાવા લાગી હાહાકાર કરી માથાના વાળને ઉખેડી નાખ્યા. અત્યંત રૂદ્ધ કરતાં સહ કેટલોક સામાન લઈ હસ્તિનાપુર તરફ ચાલતા થયા.

અશ્વત્થામા વગેરે ત્રણ જણ સત્રિયે પાછા આવી તળાવને કિનારે ઉભારહી દુર્યોધનને તેણે પ્રીતી યુદ્ધ કરવા કહ્યું કે ઓ રાજા, તું બહાર આવ, અમે ત્રણ પાંડવોને પૂરા પાડીએ તેવા છીએ. પણ થાકી ગએલો તેથી લડવાની ઇચ્છા જતાવી નહિ દુર્યોધન બોલ્યોકે તમોને મોટી કતલમાંથી જીવતા દેખું છું એ બહુ સારું થયું છે તમો થાકી રહ્યા છો, હું પણ બહુ જ ખખખી થયો છું, પાંડવોનું બળ વધ્યું છે, માટે આજ તો તેઓની સાથે લડવાની મારી ઇચ્છા નથી અત્યારે દૈવ પાંડવોને અનુકૂળ છે માટે હવે યુદ્ધ જરૂરી રાખવું એ સારું નથી; તમે સ્વસ્થ રહો; હમણાંતો હું ભવિષ્યની ગદન ગતિ જોયા કરું છું. એ પ્રમાણે વાત થાય છે તેટલામાં બીજાને એક વિશ્વાસુ ખાટકી કે જેણે પ્રથમ અશ્વત્થામા વગેરેને બોલતા સાંભળ્યા હતા તેને તે પતો આપવાથી પાંડવો ત્યાં આવતા હતા તેઓને દેખી તે ત્રણ જણ એક વડના ઝાડને આથે થું થાય છે તે જોવાને સંતાયા.

ધૃતરાષ્ટ્રને માઠા ખબર.

આ પ્રમાણે દીરૂણુ સમય વર્તી રહ્યો હતો અને પાંડવો દુર્યોધનને પતો મેળવવા માટે લોકોને પૂછપાછ કરતા હતા; તેટલામાં ધૃતરાષ્ટ્રનો વાણી-વાણીથી ઉત્પન્ન થયેલો યુયુત્સુ જે યુદ્ધના આરંભમાં પાંડવોના પક્ષમાં મળ્યો હતો તેણે સમય જોઈ વિચાર કર્યોકે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાં હું એક જ બચ્યો છું મારે ભાઈઓના જનાનાને લઈ હસ્તિનાપુર જવું જોઈએ એમ ધારી તેણે મુદિષ્ટિરની રજા લઈ જનાનાની સ્વારીમાં પહોચી તેઓની સાથે તે હસ્તિનાપુરમાં જઈ પહોચ્યો. ત્યાં વિદુર સામે મળ્યા તેને હાથ જોડી સર્વ ખબર આપ્યા હવે તું મારી સાથે દરબારમાં આવી ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે સઘળી વાતચીત કરજે એ પ્રમાણે વિદુરના કહેવાથી યુયુત્સુએ રાજા પાસે સઘળી

વાત ચીત કરી

સધના માઠા ખબરો મળવાથી શહેર તથા દરબાર સૈન્ય જેવાં થઇ ગયાં શોક તથા વિલાપના શબ્દો ચારે બાજુ ફેલાઇ રહ્યાં. અને ધણી બધાં મિત્રે લીધે સર્વનાં મુખે મ્હાન થઇ રહ્યાં.

ગાંધારી વિલાપ.

મારા જીવન આધાર પુત્રો ! તમારો વિષે આ શું માઠાં ખબરો ? અરે આ વિપરિત બુદ્ધિથીજ મારાં સુક્રમળ બાળકોનો નાશ થયો. ઇશ્વર આ શું કોપ ? અરે પ્રભુ મારી શી વસ્ત્રે થશે ? “હર હર હર ?” (મુઠ્ઠા પામે છે, તેમને શ્રીકૃષ્ણ આશ્વાસના કરી જનમૃત કરે છે) ગાંધારી-મારા લાડકવાયા પુત્રો, મારાં ચક્ષુનાં તેજ ! તમારાં વિના હું અધકારના આવાસમાં ભુલી ભસું છું ! તમને જોઈ મારા નેત્રમાં ઠંડક વળતી, જોઈ હું તમને મારી દૃષ્ટિથી દૂર કરી શકતી નહીં તેનું તમે જીવતર વૃથા કરી ચાલ્યા ગયા ! પુત્ર વિના તો જીવતું ધિક્કાર છે. પ્રભુ આ શી નિર્દયતા, વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ દુઃખ દેખાડવાને માટે તમે મને શું કરવાને આયુષ્ય આપ્યું ! આ દુઃખ નહિ દેખવાને માટે હું અગાઉથી મૃત્યુ પામી હોત તો સારું થાત ! અરે ! મારા જેવી દુઃખ છી કોઇજ નહીં હોય ! અરે અભાગીઆ આત્મા તું મારા કિશોર બાળકોને મરી જતા નહીં જોવાને માટે હજુ આ નિર્ભય દેહમાંથી કેમ નીકળી શતો નથી ! હવે મારાં નસીબ ખુટી ગયાં રે પ્રભુ !! (બહુજ રહન કરે છે તેમને શ્રીકૃષ્ણ જાનાં રાખે છે.)

ગદ્ય પર્વ ૧૦ મું.

યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને મારેલાં મેણાં.

યુધિષ્ઠિરે સધળા સૈન્યની સાથે તે દ્રોની પાસે ઐકદમ આવી જળને નિશ્ચય જોઇ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે દુર્યોધનને પોતાની કેવી અસાધારણ યુક્તિથી આ જળને સ્થિર રાખ્યું છે, તે જીવો. કપડી દુર્યોધન કપડી જળમાં પેઠો છે. પણ આજ હું તેને કોઇ રીતે જીવતો છોડવાનો નથી તમે તમારી મુક્તિ ચલાવી તેને પાણીમાંથી બહાર કહાડો ! આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી દ્રોના કિનારે ઉભી યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે દુર્યોધન, પાણીમાં છુપી રહેવાનું કામ તેં શા માટે કર્યું છે. સધળા ક્ષત્રિયો તથા કુળનો નાશ કરાવી જીવવાની ઇચ્છાથી જળમાં પેઠો છે એ તને યોગ્ય નથી. બહાર નિકળ અ-

અમારી માથે યુદ્ધ કર. સવળા લોકો તને શૂર માને છે, પણ એ માનવું આજ બર્થ થયું એમ હું માનું છું. તું ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષત્રિય છે. કુળ, જન્મ અને અભિમાનને સંભારી બહાર નિકળ. યુદ્ધમાં બાગી જવું એ નીચનું કામ છે. રાજ્ય ભોગવવું અથવા રણભૂમિમાં મરી સ્વર્ગમાં જવું એ ક્ષત્રિયોનું કામ છે. દીકરા, બાઈઓ, સંબંધીઓ, મિત્રો તથા મામા વગરનો ક્ષાણ કદાવી તું-દ્રોમાં કેમ છુપ્યો છે? તું દેશગંગથી જંગમમાં પેડો છે કે નપુંસકપણથી? કર્ણ, શકુનિ તથા દુઃશામનની સલાહથી તેં જે જે મોટાં પાપો કર્યાં છે તેઓનું આજ તને ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. પુરુષાર્થ, અભિમાન, પરાક્રમ ગર્જના અને અત્તવિદ્યા એ સવળું તારું ક્યાં ગયું? તું અમેને હરાવીને રાજ્ય કર અથવા અમારા હાથથી મરી રણભૂમિમાં શયન કર. નપુંસક મરી ખરો ક્ષત્રિય થા. આમ અનેક કઠિન વચનો કહ્યાં.

યુધિષ્ઠિરનાં તીવ્ર વચન દુર્યોધન સહન કરી શક્યો નહિ. તેથી પૃથુદક તીર્થના સરોવરના જળમાંથી બોલી ઉઠ્યો કે હું બયથી જળમાં પેડો નથી. હું એકલો છું અને મારી પાસે રથ વગેરે સાધનો પણ નથી. વળી અસંત થાકી પણ રહ્યો છું તેથી ફક્ત આશાએશ લેવ જ પ્રસ્તાવમળી મિલ્યાથી જળમાં પેડો છું તું તથા તારા સવળા પક્ષપાતીઓ પણ આશાએશ લો. થોડો વખત આશાએશ લઈને હું બહાર આવી સવળાઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે બહુ આગ્રહ કરી કહ્યું કે અમને આશાએશ મળી ચુકી છે પણ તનેજ ઘણી વાર થયા શાંત્રીએ છીએ માટે હવે તું બહાર નિકળી યુદ્ધ કર. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા. પાણીમાં ભરાઈ રહેવું એ ઘણું અવમ છે. આવ યુદ્ધ કર અને જીત તો રાજ્ય કર. દુર્યોધન બોલ્યો હું જેઓને માટે રાજ્યની ઇચ્છા કરું તેઓ તો સવળા મરાઈ ગયા છે, હવે હું પૃથ્વીને ભોગવવા ઇચ્છતો નથી યુદ્ધ કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન હવે મારા જ્ઞેરામાં આવતું નથી. સહાયો વગર રાજ્ય કરીને હવે હું શું કરું? મારા ભાગ્યો, સગા તથા મિત્રો મુલા માટે મને આ પૃથ્વી અરણ્ય સમાન લાગે છે. હું વનમાં જઈશ. હવે આ નિર્જન પૃથ્વી તમેજ બને ભોગવો, મારે રાજ્યનું શું કામ છે? તમે સુખે રાજ્ય કરો. હું તો મૃગચર્મ પહેરી વનમાં જઈશ. પેદાશ, રત્નો અને વીર વગરની પૃથ્વી તમેજ ભોગવો.

દુર્યોધનનાં કથામણાં વચનથી હાસ્ય કરી યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે તું પાણીમાં પેડો પેડો જે વચનો બોલે છે તે ખરા અતઃકરણથી બોલતો હોય એમ હું માનતો નથી. રાજ્ય દેવાનો હવે તને અધિકાર નથી. પણ જો તો પણ તારા આગેવા રાજ્યને હું ભોગવવા ઇચ્છતો નથી. પ્રતિબદ્ધ મિત્રો એ ક્ષત્રિયનો સર્મ નથી. યુદ્ધમાં તને જીતીને હું રાજ્ય કરવાનો છું.

અમે માગણી કરી અને શ્રીકૃષ્ણ વણિ કરવા પધાર્યો. તે સમયે તે સંજ્ઞા આપે ન આપ્યું. હવે તું રાજ્યનો માલિક નહિ છતાં રાજ્ય દેવાને ઇચ્છે છે માટે દીવાનો થઈ ગયો છે કે શું ? હવે રાજ્ય લેવાની કે દેવાની તારામાં જરા પણ તાકાતજ નથી. સોયની અણીથી ભેદાય તેટલી પૃથ્વી પણ આપવાને તું રાજ નહોતો. તે આજ સવળી પૃથ્વી કેમ આપી દે છે ? તું ગમે તેમ પ્રપંચ કરીશ તો પણ આજ અમે તને જીવતો છોડવાના નથી. હું અને તું બન્ને જીવતા હશું ત્યાં સુધી લોકોને રાજ્યનો સંશય રહ્યા કરશે. માટે અમે તને મારીને રાજ્ય કરશું, અથવા તું અમોને મારીને રાજ્ય કર. હું તને જીવતો છોડી શકું; પણ તું તેમ કરવા યોગ્ય નથી. તેં અમારો નાશ કરવા ધણા કપટ ભરેલા પ્રપંચો કર્યા છે. તેથી ધારું છું કે તને જીવતો મૃત્યુએ તો હજી પણ તું એવાં કપટો કર્યા વિના રહે નહિ. માટે હવે તારે જીવવાની આશા રાખવીજ નહિ.

દુર્યોધન દુર્દશામાં છતાં તેણે એક એકથી પણ યુદ્ધ માગ્યું.

દુર્યોધને ઉત્તર આપ્યો કે, “હું પાંડવો, તમે સર્વ રથ તથા વાહન સહિત છો અને એકલો થાકી ગયેલો, વાહન વગરનો, વિરથ્ય એલો શસ્ત્ર વગરનો, પ્યાદ એકલો શસ્ત્ર ગ્રહણ કરેલા ધણાક શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાનો હું કેમ ઉત્સાહ કરું ?” તો પણ આપદ સમયે તેનો પરાક્રમી જુસ્સો તેનામાંથી ગયો નહોતો. તેણે કહ્યું કે ‘તમો અનુક્રમે એક એક જણ મારી સાથે યુદ્ધ કરો તો હું એકલો તમને સવળાને મારી નાખવા સમર્થ છું.’ હું તારા ક્રોધથી બીતો નથી પણ તો તથા તારા ભાઈઓને મારી સવળા મિત્રોના કરજમાંથી રુક્ત થવા ઇચ્છું છું. અરે મૂર્ખ દુર્યોધન ? જ્યારે ધણા જણ મળી એકલા અભિમાન્યુને માર્યો ત્યારે તને આવો વિચાર કેમ નહિ આવ્યો ? સંપત્તિ હોય ત્યારે પરલોકનાં દ્વારને બંધજ દેખતું અને વિપત્તિ પડે ત્યારે ધર્મનો વિચાર કરવો એ નીચ લોકોની રીતી છે. તને બખતર, હથિયાર તથા બીજી પણ જે યુદ્ધનું સાધન જોઈએ તે અમારી પાસેથી લે પણ યુદ્ધ કર. જો તારે એક એકની સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો અમે તેમ પણ કરી દેવા તૈયાર છીએ. તું જેમ કહીશ તેમ કરી આપશું પણ જલદીથી બહાર નિકળ.

સુધિષ્ટિનું અભિમાન ભરેલું વચન સાંભળી જેમ તેજ અમથ ચાખખાના મારને સહન ન કરે તેમ તે વચન સહન નહિ કરતાં દુર્યોધન તરત પાણીથી બહાર નિકળ્યો. અગિયાર અશ્વોદિયોનો ધણી અને જેની જીભ ઉપર લોકોના શુભા શુભનો આધાર હતો એવા દુર્યોધનને મહા ભય એકલો ઉભો જોઈ સવળા કાઢીએ હસવા લાગ્યા. એકલો દુર્યોધન કોંઈક કોંઈક

હાં બોલ્યો કે દુષ્ટ પાંડવો અને પાંચાલો ! તમે મારી મશ્કરી કરો છો તેનું શન હમણાંજ હું તમને આપીશ. જખમી થએલો અને પાણીથી ભીંજાઈ ગએલો દુર્યોધન એ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. એટલે યુધિષ્ઠિરે તેને પહેરવા સોનાનું બખતર તથા માથે ધરવા લોહનો ટોપ અને બીજી પશુ જોઈતી ચીજો તેને પુરી પાડી. એટલે બખતર પહેરી ટોપ ધારણ કરી દુર્યોધન બોલ્યો કે હવે મારી સામે લડવાનું તારો કાણ જણ તૈયાર થાય છે. તમે જો અનુક્રમથી એક એક જણ મારી સામે લડશો તો હું સઘળા જણને મારી નાખ્યા વિના રહેવાનો નથી. ગદા યુદ્ધમાં મારા જેવો કોઈ સમર્થ નથી એ મને પક્ષી ખાત્રી છે. મિનજના પોરસમાં આવેલા યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે અમે પાંચ ભાઈઓમાંથી તું ગમે તેની સામે ગદા યુદ્ધ કર. પાંચમાંથી તું એકને મારી શકશે તો પણ રાજ્ય તારું છે.

શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને આપેલો ઠપકો.

અરે યુધિષ્ઠિર ? તમે કેવું સાહસ કરવા તૈયાર થયા છો. દુર્યોધનને ગદા યુદ્ધમાં જીતી લેવાને તમે પાંચે જણમાંથી એકે જણ સમર્થ નથી. દુર્યોધને ભીમનું લોહનું પુતળું બનાવી તેર વર્ષ સુધી તેની સામે યુદ્ધ કરતી કસરત કરી છે. આતો તમે ફરીવાર જુગાર માંડ્યો. ગદા યુદ્ધમાં તેની સામે લડવા ભીમ વિના બીજો કોઈ અધિકારી નથી. ભીમ બગવાન છે અને દુર્યોધન કળામાં વિદ્વાન છે બગવાન કરતાં વિદ્વાન વધીજાય એ સ્વાભાવીક છે. જો ભીમ ન્યાયથી યુદ્ધ કરશે તો તે દુર્યોધનને કદી પણ પહોંચવાનો નથી. અમારામાંથી એક જણને મારી તું રાજ્ય થા; એમ તમે તેને કહો છો તેથી હું ધાડું છું કે પાંડુના અને મારી રાષ્ટ્રના દીકરા રાજ્ય બોગવવાને અવતર્યા નથી. પણ વનમાં રહેવા અને બીજા માગવાનેજ અવતર્યા છે.

શ્રીકૃષ્ણનાં ઉપર પ્રમાણે વચનો સંભળી ભીમ ખભી ઠેકી બોલ્યો કે શ્રીકૃષ્ણ, આપ કોઈ રીતે ખેદ નહિ કરો. હું આજ આ પાપી દુર્યોધનને મારી વેરનો છેડો આણીશ; તેની ગદા કરતાં મારી ગદા દોઢગણી ભારે છે, આ ગદાથી હું સઘળા ત્રૈલોક્યની સામે યુદ્ધ કરવા સમર્થ છું. તારે દુર્યોધન તો કાણ માત્ર છે.

તારા પ્રભાવથી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય મળશે. દુર્યોધનના સાથળ ભાંગી નાખવાની જે તારી પ્રતિજ્ઞા છે તે પૂર્ણ કરજો; તે ગદા યુદ્ધમાં ધણો વિચક્ષણ છે, માટે તેની સામે બહુ યત્નથી યુદ્ધ કરજો. ગોવિંદ ભગવાનની સૂચના ધ્યાનમાં રાખી ભીમ ગદા લઈ લડવા તૈયાર થયો. એટલે દુર્યોધન પણ તૈયાર થયો. દુર્યોધનને એકલો જોઈ પાંડવો રાજી થવા લાગ્યા. તે એકલો હતો અને ભીમનો પક્ષ ઝાઝો હતો. પણ તેના મનમાં સંભ્રમ, ભય,

આનિ કે વ્યથા કરું થયું નહિ; પણ સિંહની પેઠે ગર્જના કરીને ઉભો. એ હજાર રથ, સાતસો હાથીઓ, પાંચ હજાર યોદ્ધાઓ અને ઘણા હજાર ખાદલ; એ પ્રમાણે પાંડવોનું અવશેષ રહેતું સૈન્ય સઘળું યુધિષ્ઠિરની પાસે ઉભુ હતું; તો પણ દુર્યોધનનો ઉત્સાહ કંઈ પણ ઘટયો નહોતો. જીમ અને દુર્યોધન સામસામા સિંહનાદ કરતા હતા. આ મહારથિનું જે યુદ્ધ તેઓની ચિરકાળની શત્રુતાનો અંત લાવે એવું હતું.

કુરુક્ષેત્રમાં બલભદ્રનું આવવું.

જીમ તથા દુર્યોધન ગદાયુદ્ધ માટે તૈયાર થયા હતા ત્યાં નારદમુનિ પ્રભાસક્ષેત્રમાંથી એવિંદ ભગવાનના બધું બળભદ્રને તે યુદ્ધ જોવાને તેડી આવ્યા હતા. આ બન્ને મહાત્મા આવ્યાથી પાંડવોએ તથા સઘળા સન્નઓએ તેઓને ઘણું માન આપ્યું અને આસનો આપી બેસાડ્યા. જીમ તથા દુર્યોધને પણ ઉભાં ઉભાં તેઓને પ્રણામ કર્યા. બલભદ્રે કયું કે યુદ્ધનો આરંભ થયો નહોતો તે પહેલાંજ શ્રીકૃષ્ણનો તથા મારો મત જુદો પડવાથી દ્રોણ પણ પક્ષને સહાયતા નહિ આપવાનું કીધા પછી હું યાત્રા કરવા ચાલી નિવળ્યો હતો તે ઘણે ઠેકાણે યાત્રા કરી આજ બેતાલીસમે દિવસે આવેલો છું. આ બન્ને મારા શિષ્યોછે તેઓનું પરસ્પર ગદાયુદ્ધ થવાની નારદમુનિએ અગર આપતાં તે યુદ્ધ જોવા મને ઉત્કંઠા થઈ તેથી હું અહિં આવ્યો છું પણ અહિં યુદ્ધ કરવા કરતાં અહિંથી થોડે દૂર સ્થમંત પંચક નામનું ક્ષેત્ર છે ત્યાં આ યુદ્ધ થાય તો બહુ સારું. કારણ કે ત્યાં જે મરેછે તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. બળભદ્રનાં વચનનો સ્વીકાર કરી યુધિષ્ઠિર સઘળી સેના લઈ તે તરફ ચાલ્યા. દુર્યોધન પણ મોટી ગદા લઈ પાંડવોની સાથે ચાલ્યો. પાંડવોથી વીંટાએલા અને મોટી ગદા લઈ ચાલ્યા આવતા દુર્યોધનને જોઈ સર્વે લોકો વિસ્મય પામવા લાગ્યા. સ્થમંત પંચકમાં આવી સઘળી સેના તથા બલભદ્ર પણ તે બંનેનું ગદાયુદ્ધ જોવા બેસી ગયા. જીમ અને દુર્યોધન પરસ્પર દુર્વચનો કહેવા લાગ્યા.

જીમ અને દુર્યોધનનું ગદા યુદ્ધ.

જીમ બોલ્યો દુર્યોધન ? તેં અમેને દુઃખ દીધામાં બાકી રાખી નથી. તેં સભામાં રજસ્વલા દ્રૌપદીને બહુ દુઃખ દીધાં હતાં, જીવરમાં શકુનિના હાથથી યુધિષ્ઠિરને ઠગ્યા હતા. વનવાસમાં અમેને મોટાં દુઃખમાં નાખ્યા હતા, વિરાટના નગરમાં તારા કર્તવ્યથીજ અમારે પુરા હવાઓમાં રહેવું પડ્યું હતું; તારે વાસ્તેજ જીમ, દ્રોણ, કર્ણ, શમ્ય તથા શકુનિ ત્રિએરે બધાંયે મોઢાઓ સંઘામમાં માર્યા ગયા છે. હવેટ આજ હું તને પણ આ મહાધી મારી નાખીશ. એમ કહી ખભો ઠોકી વળી પણ તે બોલ્યો કે પાપી આજ તને મારી યુદ્ધને

અતઃ આણીશ. દુર્યોધન બોલ્યો કે રણમાં બોલવાનું પ્રયોજન નથી, કર્મ કરી દેખાડ, પુરુષાર્થ હોય તો મુખ બંધ રાખી શસ્ત્ર વાપર. આ પ્રમાણે સામ સામા અનેક વચનો બોલી તેઓ ભયંકર શ્વાસ ઉભાં કરે એવું યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. યુદ્ધ કરતાં કરતાં થાક ચડે ત્યારે જરાવાર ખમી રહેવા લાગ્યા, અને વળી પાછા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા બંનેમાંથી કોણ જીતશે ? એમ સંવળા યોદ્ધાઓને શંકા થવા લાગ્યો; ગદાયુદ્ધમાં બંને પરસ્પરની આંતુરીથી વિસ્મય પામવા લાગ્યા. બંને એક બીજાનો લાભ જોવા લાગ્યા, પરસ્પર છેતરવા લાગ્યા અને યુદ્ધ કરવાના વિચિત્ર પ્રકારો દેખાડવા લાગ્યા. ડાબા જમણા મંડળમાં ફરવા લાગ્યા, બંનેની ગદાઓના સામ સામે ખડગવાથી મોટા શબ્દો થવા લાગ્યા, અને ધુમાડા સહિત અગ્નિની જ્વાળાઓ નિકળવા લાગી. ભીમે દુર્યોધન ઉપર ગદા ફેંકતાં તે તેને છેતરીને ઠેકડી ગયો અને ભીમની ગદા ધરતીપર પડી ગઈ. ગદા પડનાથી સંવળી રણભૂમી ચલાયમાન થઈ ગઈ. દુર્યોધને ઘોડી ભીમની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો તેથી તે બેભાન જોયો થઈ ગયો. યોદ્ધાઓ નિરાશ થવા લાગ્યા, ઠાંઠક શાંત થવા પછી ભીમે ગદા ફેરવી શત્રુના પડખામાં મારી તેથી તે ગોઠણબર પડી ગયો. આ બંનેનું ભયંકર ગદાયુદ્ધ ચાલતું હતું તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે એ બંનેને ગુરૂને ઉપદેશ સરખો છે. ભીમ બલવત્તર છે અને દુર્યોધન ચાલાક તથા વધારે કાળજીવાળો છે. ન્યાયમાર્ગથી યુદ્ધ કરતાં દુર્યોધન કદી પણ જીતાવ એવો નથી. ઇંદ્રે પણ કપટથીજ વત્રાસુર તથા વિરોચનને જીતી લીધા હતા. જુગારના સમયમાં ગદાથી દુર્યોધનના સાથળ વીંધી નાખવાની ભીમે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે તે પ્રતિજ્ઞા સફળ કરવા ભીમે તેના સાથળ ઉપર ધા કરવો જોઈએ. જો તે પોતાના બળ ઉપર આધાર રાખી ન્યાયથી યુદ્ધ કર્યો કરશે તો યુધિષ્ઠિરની દુર્દશા થશે. તે મરણીયો થઈને લડે છે. શુક્રનીતિમાં લખ્યું છે કે જો જીવિતમાં નિરાશ થઈ. સાહસમાં આવેલા હોય તેઓ ઇંદ્રથી પણ જીતી શકતા નથી. અમારામાંથી એક જણને માર, તો પણ રાજ્ય તારૂં થશે એમ બોલી યુધિષ્ઠિરે મોટો ખોપ ખોદ્યો છે તે પ્રથમથીજ ખોપ ખોદતા ચાલ્યા આવ્યા છે.

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનથી વાત કરતા હતા ત્યારે અર્જુને ભીમને ખાસ સૂચના આપવા સાંઝે પોતાના ડાબા સાથળ ઉપર હાથ ઠેકડી ભીમને સૂચના કરી, તે સૂચના ભીમ સમજી ગયો. ગદાયુદ્ધ કરતાં કરતાં બંને જણ થાકી ગયા હતા જરાવાર વિશ્રામ લઈ ફરીવાર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ભીમના પ્રહારમાંથી ઘટકી દુર્યોધને તેને એવી ગદા મારી કે ભીમ અર્ચિત જોયો થઈ ગયો. અને લોહીનો પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. અત્યંત વ્યથિત

થયા છતાં પણ પોતાના સરીરને લીમે પડતું પડતું અટકાવી રાખ્યું. જરા
 વાર પછી આશ્વાસન મળતાં લીમ મોઢા વેગથી દુર્યોધનપર ગયો. લીમના
 પ્રહારને ધ્વજ કરવાની ઇચ્છાથી દુર્યોધન ઠંક્યો કે તુસ્તજ તેણે તેના કાપા
 સાથળ ઉપર ગદાનો ધા માર્યો એટલે તેના બન્ને સાથળો ભાગી પડ્યાથી
 દુર્યોધન ધરતીપર પડી ગયો. દુર્યોધનનું બધું અંગ (જન્ધ સિવાય) આં-
 ધારીના આશિરવચનથી વળૂનું હતું પણ લીમે જ્યારે ગદાની નીતિથી
 ઉલટું રતી કમરથી નીચલા ભાગપર ગદા મારી (એ ભાગ કલના ચોરણથી
 ગાંધારીએ દીઠો નોતો) ત્યારે દુર્યોધન ઉઠી શક્યો નહી. લીમે તેની પાસે
 જઈ મશ્કરી કરતાં કરતાં પોતાનો ડાબો પગ તેના માથાપર મૂક્યો અને
 માથાને ખુબ કચર્યું, અને અત્યંત દુર્વચનો સંભળાવ્યાં. વળી પણ લીમે
 પોતાના પૂર્વનું અપમાન યાદ કરી ઉન્મત્તની પેઠે તેના લાચાર થઈ પડેલા
 હૃદયને દ્રોષદીને તેણે આપેલાં અપમાન કરી યાદ આપીને માથામાં લાત મારી ઘણાં
 ઘણાં દુર્વચનો સંભળાવ્યાં. લીમના આ ક્રૂર કર્મથી સર્વ રાજાઓના મનમાં
 અત્યંત ખેદ થયો અને દુર્યોધનને થયેલા નાસઘાયક દુઃખનું અતિ કરણ-
 નનક રીતે બ્યાન આપી યુધિષ્ઠિરે તેને ઠપકો આપી કહ્યું કે લીમ તેં યોગ્ય કે
 અયોગ્ય રીતિથી ગમે તેમ કરી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી વૈરનો છેડો આણ્યો છે,
 માટે હવે સંગ્રામમાં હણાયા ઉપર આવું નીચ કર્મ છોડી દે. તે અગિયાર
 વ્યક્તિઓનો ધણી અને આપણો ભાઈ છે. વગેરે કહી ઘણું ધિક્કાર્યો. પછી
 અર્જુનને તેને હાંથી જસેડી લીધો અને યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનની પાસે જઈને
 તેને ધીરજ આપી. સાંતવના કરતાં કહ્યું કે બાપ ? તારે ક્રોધ ન કરવો અને
 પોતાને માટે અપસોસ પણ ન કરવો. સંગ્રામમાં હણાયેલાની સ્ત્રીઓથી
 શ્રાપ પામેલા તારે મરતું તો હતુંજ. વિધાતાએ નિર્માણ કરેલા અને પ્રાર-
 બ્ધમાં લખાયેલા લેખ સહુને ભોગવવા પડે છે, તેમાં દૈવની મરજી સિવાય
 બીજું શું કરણ કહી શકાય. તને લોભ, મદ, મૂર્ખતા અને નીચ લોકોની
 માંખનનું આ કાળ મળ્યું છે. મિત્રો, ભાઈઓ, પુત્રો, પૌત્રો તથા બીજા ધ-
 નુક રાજાઓનો પણ સંહાર કરાવી તું પણ અંતે મરણ પામે છે. અમેએ
 પણ તરા સઘળા ભાઈઓ, મિત્રો અને જ્ઞાતિઓને માર્યા તથા છેલ્લીવારે તને
 પણ માર્યો તો એ સઘળું દૈવની ઇચ્છા વિના કેમ અને ? ભાઈ તારું મરણ
 તો વખાણુવા લાગેક થાય છે. સઘળી અવસ્થામાં અપસોસ કરવા લાયક લો
 અમેજ રહ્યા છીએ. તું રાજ્યનું સુખ ભોગવી અંતે સ્વર્ગમાં જવાનો અ-
 નિર્ધારી થયો. તેથી અમે તને નશીવદાર ગણીએ છીએ. આમ મોક્ષતાં
 યોગ્યતાં યુધિષ્ઠિરે નિસારા મૂકી વિજ્ઞાપ કરવા લાગ્યા.

દુર્યોધનનું પડતું બલભદ્રનું દ્વારકાં પ્રયાણ.

આશરે દિવસ પુરૂ આલ્યા પછી દુર્યોધનને લીમે ખોડી રીતે કરેલા પ્રહારના અન્યાયને જોઈ ક્રોધ પામેલા બલભદ્ર ઘણા ગુસ્સે થઈ સભામાં ઉભા થઈ ઊંચા હાથ કરી બોલ્યા કે ગદ્યયુદ્ધમાં નાભિની નીચે પ્રહાર કરાય નહિ એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. પણ આ મૂઢાં અને નીચ લીમે તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી દુર્યોધનને પાડ્યો છે માટે તેને ધિક્કારું છે. પ્રતિષ્ઠિત માણસની નજર આગળ કોઈ પણ અન્યાય કરે તો તે પ્રતિષ્ઠિત માણસનું અપમાન છે. માટે તેણે આ એક જાતનું માફ અપમાન કર્યું છે. એમ બોલી ક્રોધનો આવેશ નહિ રોકતાં ઉઘટા ગુસ્સે થઈ બળભદ્ર હજીવતે લીમને મારી નાખવા સાફ દોહ્યા. દોડતા બળભદ્રને બાથમાં પકડી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે પાંડવો આપણા સહજ મિત્ર છે. આપણે દાદો તેજ પાંડવોનો નાનો છે. અર્જુન આપણે બનેલી પણ થાય છે. માટે પાંડવોની ચડતીથી આપણે રાજ થવું જોઈએ, દુર્યોધનના સાથળ ભાગી નાખવાની લીમે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, અને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું એ ક્ષત્રીઓનો ધર્મ છે તે આપ પણ જાણો છો.

તમે પાંડવોના પક્ષપાતથી ગમે તેમ કહો પણ લીમે અધર્મ કર્યો છે તેમાં કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. ધર્મનો ભંગ કરવા ઉપરથીજ મને ક્રોધ ચડ્યો છે તે શાંત થતો નથી. સર્વ લોકો આપને શાંત અને ધર્માત્મા જાણે છે માટે શાંતિજ રાખો. હાલ કળિયુગનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. માટે આટલું નાનું સરખું પાપ થઈ ગયાથી બહુ ખેદ કરવો યોગ્ય નથી. પ્રતિજ્ઞા અને વૈરનું દેવું ઉતારવા વાસ્તેજ લીમે એમ કર્યું છે એ સ્મરજો. તમે આ વાત ધર્મની નહિ પણ ધર્મદાંડની કરો છો તેથી માફ મને સંતુષ્ટ થવું નથી. મારે પ્રસિદ્ધ રીતે બોલવું પડે છે કે લીમે આ મોટો અધર્મ કર્યો છે અને તેથી તેની અપકીર્તિ થશે. આ પ્રમાણે બોલી રીસાઈ રથમાં બેસી બલભદ્ર દ્વારકાં ચાલી નિકળ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે લીમે રાજાના માથાપર પથ્ર મૂક્યો તેમાં હું રાજ નથી. પરંતુ કૌરવોએ અમોને જે દુઃખ દીધાં હતાં અને તેથી ભીમના મનમાં જે દુઃખ હતું તેનો વિચાર કરી હું આ વાતની ઉપેક્ષા કરું છું. ગમે તેમ થયું પણ ભીમ રાજ થયો એ બહુ સાફ થયું આમ અયોગ્ય રીતે હણાયલા અને મૃત્યુની રાહ જોતા દુર્યોધને હિંમત છોડી નહિ. દુર્યોધન જો કે ઉદ્ધત, નિર્દય, કાર્ય કાર્યનો વિવેક વગરનો હતો તોપણ તે અત્યંત બળવાન અને અશરો હતો.

ભીમના હાથથી દુર્યોધનને પડેલો જોઈ પાંડવો, પાંચાલો તથા સોમકો સિંહનાજી કરવા લાગ્યા, અને કેટલાક દુર્યોધનને દુર્વચનો સંભળાવવા લાગ્યા. એટલે શ્રીકૃષ્ણ ડાંગ્રાઈથી કહેવા લાગ્યા કે મરેલા શત્રુને દુર્વચ-

નોથી ફરીવાર મારવો એ યોગ્ય નથી. લોકડા જેવા અચેતન દુર્યોધનને દુ-
ર્વચનો સાંભળાવવાથી આપણને શો શયદો છે? સાંજીઓ કહેતા છતાં
અને પાંડવો માગણી કરતાં છતાં જ્યારે દુર્યોધને તેમને ભાગ આપ્યો નહિ
ત્યારથીજ તે મરી ગયો છે. ચાલો હવે આપણે જલદી રથમાં બેસો.

શ્રીકૃષ્ણનાં તિરસ્કાર બરેલાં વચનો સાંભળી ક્રોધથી બ્યાપી ગયેલો
દુર્યોધન માંડ માંડ બેઠો થઇ બે હાથથી ધરતી દબાવી શ્રીકૃષ્ણની સામે
કરડી નજર કરી અને પ્રાણનો અંત કરનારી વેદનાને કંઈ પણ નહિ ગણ-
કારી બોલ્યો કે અરે કંસના દાસના છોકરા! આવો અધર્મ કરાવવાથી તને
કેમ લાજ આવતી નથી? ભીમને મારા સાથળ તોડવાની યાદી આપવા
સાર તે ખાનગીમાં અર્જુન સાથે વાત કરી અને તેણે ભીમને સૂચના આપી
એ શું સઘળું મારાથી અનુષ્ઠયું છે? તે ભીષ્મ, દ્રોણ, ભુરિશ્રવા અને
કર્ણને પણ કપટથીજ કપાવ્યા એ બધું મારા બાણવામાં છે. જે પાંડવોએ
અમારી સાથે દગા વગરતું યુદ્ધ કર્યું હોત તો તેઓનો કદી પણ જય થાત નહીં.

તું તારાં પાપથી મરણની તૈયારીમાં પડ્યો છે. ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કર્ણ
વિરેરે ઘણાક શસ્ત્રીર રાજાઓ પણ તારાજ પાપથી મરણને શરણ થયા છે.
હું પોતે વધિ કરવા આવ્યો હતો તે છતાં શકુનિ આદિ નીચની સલાહથી
તેં કંઈ પણ કાનપર લીધું નહિ એ સઘળું યાદ કર. ભીમને ઝેર દેવું, પાં-
ડવોને કુંતી સહિત લાખાગૃહમાં બાંધી દેવા, રજસ્વલા દ્રોપદીને સભામાં
બોલાવી તેના કેશ તથા વસ્ત્ર ખેંચવાં, ગુગારમાં યુધિષ્ઠિરને અધર્મથી હ-
રાવી વનમાં પણ જયદ્રથના હાથથી દ્રોપદીનું હરણ કરાવવું અને ઘણા જણ
મળી અભિમન્યુને મારવો એવાં અસંખ્ય કૃત્યોની સઘળી વાત યાદ કર.
તને પરલોકમાં પણ તારાં કૃત્યોનું ફળ મળશે એ પકડું યાદ રાખજો. દુર્યો-
ધન બોલ્યો કે મેં વિધિ પૂર્વક વેદાધ્યયન અને પૃથ્વીનું અકવર્તી રાજ્ય કર્યું
છે, દુશ્મનોને ઘણા કાળ સૂધી રખડાવ્યા છે, જન્મ ધરી ઘણાં ઘણાં દાન
આપ્યાં છે, સમુદ્ર પર્વત પૃથ્વીનું પાલન કર્યું છે, અને જે જે પુરુષાર્થ ક-
રવા જેઠાંએ તે સઘળી પરિપૂર્ણ કરવામાં મેં કશી કચાસ રાખી નથી, છેવટે
આ શત્રુઓના મસ્તક ઉપર પગ દઇ સ્વર્ગમાં જઈશું. મારે મારા જેવો ભા-
ગ્યશાળી કોણ? તેમજ સ્વધર્મથી ચાલનાર ક્ષત્રિય બધુંનું ઇષ્ટ એવું જે
“સંગ્રામમાં મૃત્યુ” તે મને પ્રાપ્ત થયું છે, મારે મારા જેવો બીજો ભાગ્યશાળી
કોણ? બીજા રાજાઓને દુર્લભ અને દેવને યોગ્ય એવા મનુષ્ય ભોગ મેં
ભોગવ્યા અને ઉત્તમ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયો મારે મારા જેવો ભાગ્યશાળી કોણ?
હે અક્ષય કીર્તિવાળા અમ્યુત, સુહૃત તથા અનુગત સહિત હું સ્વર્ગ પ્રત્યે
જઈશ અને જેનો સંકલ્પ હણાયો છે એવા તમે તથા પાંડવો શોચ કરતા

આ દુઃખમ સુસારમાં રહેશે. પરાજયને વખતે અને શરીર એટલા દુઃખમાં પડેલું હતું અને આસપાસ જય પામેલા શત્રુઓ વિંદાઈ વળ્યા હતા તોપણ તેના પુરમે પોતાનો અત્યંત દર્પ પ્રદર્શિત કર્યો. તેટલામાં દેવતાઓએ તેના ઉપર યુધ્ધની વૃદ્ધિ કરી અને આદારમાં ગાંધર્વોનું ગાયન આદ્યું. એ જોઈ પાંડવોનાં મોઢાં ઉતરી ગયાં અને તે કાંપવા લાગ્યા. તે જોઈ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે પાંડવો તમે ભય કેમ પામે છો? તમે જય મેળવ્યો છે, હવે રાજ્ય હાથમાં લઈ પ્રજાનું પાલન કરો.

ગાંધારી અને શ્રીકૃષ્ણ.

દુર્યોધનને રણભૂમિમાં પાડી તેના બોલવા ઉપર કૃષ્ણ ધ્યાન નહિ આપતાં શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ તથા પાંડવો કૌરવોના ઉતારામાં આવ્યા અને બાકીનું સઘળું સૈન્ય પાંડવોના ઉતારામાં ગયું. કૌરવોના ઉતારાને દેખાવ બયાનક સરખો જણાતો હતો. ત્યાં જઈ પાંડવોએ તેના ખજાનાઓ, રત્નો, મોતીઓ આદિ બીજી ઘણી ઘણી વસ્તુઓ હસ્તગત કરી ઉતારામાં નહી રહેતાં એક ધવતી નદીને કિનારે તે રાત્રિ વ્યતીત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને શ્રીકૃષ્ણ દેશકાળને અંતુસરી યોગ્ય વચનોથી ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારીને શાંત કરવાં યુધિષ્ઠિરની સલાહથી હસ્તિનાપુર તરફ રવાના થયા. પતિવ્રતા ગાંધારી શાપ દઈ આપણુ સર્વને ભરમ કરી નાખશે એવો ભય પાંડવોને રહ્યાજ કરતો હતો. તે શાપ આપ્યા પહેલાંજ ગાંધારીને શાંત કરવાના ઇરાદાથી સમય વિચારી શ્રીકૃષ્ણને હસ્તિનાપુરમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. પ્રભુ પોતે ત્યાં જઈને પુત્ર રહિત થયેલાં માયાપોતે નમ્રતાથી પ્રણામ કરી ધૃતરાષ્ટ્રનો હાથ જાલી રડવા લાગ્યા. જે બતાવે પાંડવોને યુદ્ધ કરવાની ફરજ પાડી હતી અને જેનો અંત તેમના દુઃખ દેનારાઓને નાશવંત નીપજ્યો હતો તે સર્વ શાંત અને મૃદુવાણીથી શ્રીકૃષ્ણે કહી સંભળાવ્યું.

આ અવસરથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્ય મહા દુઃખમાં ડુબેલા કલ્પાંત કરતા, અરે મારા-પ્રાણ આધારાન-પુત્રો તમે મારા પુત્રો નહિ પણ દુરમનોજ કે જેણે મારું તથા વિદુર આદિનું કહેલું નહીં માની કુળનો નાશ કર્યો અરે પુત્ર, એમ અત્યંત રૂદ્ધ કરતા અધરાજા! અરે પ્રભુ મારી શી વલ્લે થશે? એમ કલ્પાંત કરે છે તેને શ્રીકૃષ્ણ આશ્વાસના કરી સાવધ કરેછે, અધરાજાને સાવધ કરી મહુ બહુ ખોશ કરી શ્રીકૃષ્ણ તપસ્વીની ગાંધારી અને તેની પુત્ર વધુઓની સ્ત્રીઓ ખાસે ગયાં, જેને નિરખીને શ્રીકૃષ્ણનાં નેત્રમાંથી પણ અશ્રુઓની ધારાઓ છુટતી હતી, કૌરવોની માતા તથા સ્ત્રીઓનો વિલાપ જોઈ કોમળ હૃદયવાળા શ્રીકૃષ્ણ પણ રૂદ્ધનો ઉભરો સમાવી શકતા નહોતા, સર્વના ઉમ્મ ચેહેરા કમ્પામવર્ધ થઈ ગયા હતા, સ્ત્રીઓ અત્યંત ખેદકારક વિલાપ કરતી હતી,

પાસવાનો હૃદય ભેદક પોકાર કરતાં હતા. આ વખતે હસ્તિનાપુરનું રાજ્યભુવ
ખાવા ધતુ હતું, અરે મારા પ્રાણુ-આધાર-પુત્રો મને મહા દુઃખમાં મુકી તમે
ક્યાં ચાલ્યા મયા ? ઈશ્વર આ શું કામ ! અરે પ્રભુ મારી શી વસ્ત્રે થશે ?
“શિવ શિવ શિવ ?” (૧રી મુઠ્ઠા પામે છે તેને શ્રીકૃષ્ણ આશ્વાસના
કરી જમૃત કરે છે.) ત્રીજી પાણુએ અમેને મોત કેમ ન આવ્યુરે પ્રભુ !
એવો દુનિ નીકળતો અને ત્રીજી તરફથી અંતઃપુરમાં ધણી સુકુમાર સુંદરી.
એનો વિટંબણામય વિરહજનીત વિલાપ અંતઃકરણને ભેદી નાંખતો હતો,
દાસીઓ દુઃખના દરિયામાં ડુબી કંઈપાંત કરતી હતી, રક્ષકો મુર્છિત થઈ
પૃથ્વી ઉપર પડ્યા હતા, હૃયશાળામાં હુસ્તી, અશ્વશાળામાં અશ્વ, અને ગૌ-
શાળામાં ગાયો એ સર્વેની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં.
સત્રંગી સ્ત્રીઓના મુખમાંથી ઝીણા લાંબો અને અસરકારક રૂદનનો ગળગળો
સ્વર સંભળાતો હતો, આવો દુઃખદાયક દેખાવ જોઈ ગાંધારી પુત્ર વધુએને
વારંવાર રોતાં અટકાવવા સાવધ માઓ ! સાવધ થાઓ. એમ કહી કહેવા
લાગ્યાં કે તમારા શુરવીર પતિઓ સ્વર્ગ મર્ગે શેભે છે માટે તમે તમારા
પતિની સાથે જવા સતિઓ થાઓ. જેમ સદ્ગુણુ વગર મનુષ્ય શોભતું
નથી, તેમ શ્વામી વિનાની સ્ત્રીઓ પણ કશી ગણતરીમાં લેખાતી નથી, માટે
પતિવ્રતાનાં પ્રાણુ પતિના પ્રાણુની પછવાડે જાય છે. જે સ્ત્રી પતિથી દૂર રહે-
વાવાળી છે, તેને માથે કલંક આવે છે; માટે તમારે પોતાનો ધર્મ સુખ દુ-
ખમાં સાથે રહી પરિપૂર્ણ પાળવો જોઈએ. આ રીતે સર્વ સ્ત્રીઓને સતી
થવાની શીખામણુ દષ્ટ પતિઓનાં સખોને દેખડવા ગાંધારી રથમાં બેસારી
ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે ગંગાતિરે જવા શ્રીકૃષ્ણને કહી નકી કરી રહ્યું. એટલે શ્રીકૃ-
ષ્ણ ગાંધારીને તેના પુત્રાને તેણીએ કહેલાં વચનો યાદ દીધાં. ત્યારે પોતાના
શોક શમાવીને તે બોલી કે હે કેશવ, જે રીતે કહો છો તે તે પ્રમાણુજ
છે. અધિથી દુઃખી એવી હું તેની મતિ ચત્રાપમાન થઈ હતી પણ હે જ-
નાર્દન, તમારા વાક્ય સાંભળીને મારી મતિ પાછી સ્થિર થઈ છે. પણ હવે
હે કેશવ; પુત્ર રહિત થયેલા અંધે તથા જુદા રાજની શરવીર પાંડવો સ-
હિત તમે મતિ છો. આટલું કહી વસ્ત્રથી મુખ ઢાંકી ગાંધારી ૧રી અત્યંત
રૂદન કરવા લાગ્યાં. પછી દ્રોણુચાર્યનો પુત્ર અમલત્યામૌનો પાંડવો પ્રત્યે ક-
તલનો પાપરૂપ સંકટ જાણી અને તે ગાંધારીને જણાવી તેમની એકદમ
રજા લીધી. આવા બેદયુક્ત વચન સાંભળી એકદમ ગાંધારી સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર
હત્યું કે “જલદીથી જાઓ અને પાંડવોનું પરિપાલન કરો.” તેને શાંતિ કરી
શ્રીકૃષ્ણ જાનેની રજા લઈ એકાદતી નદીને કિનારે પાછા પાંડવો પાસે પધાયા.

અર્જુનના રથનો નાશ.

સૌ પાંડવોથી એકાંતમાં રથ પાસે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું કે ભાથાં તથા ગાંડીનુ લઇને મારી પાસે આવ. પછી જ્યારે તે બન્ને ત્યાં ઉભા છે તેટલામાં ધ્વજરૂપ હનુમાન અંતર્ધાન થઇ ગયા અને રથ, ભાથાં, રાશ, અથ તથા જોતર સહિત ભસ્મીભુત થઇ ગયો. વિદ્વિમય થઇ અર્જુને આ વિચિત્ર બનાવનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે ભગવાને પ્રત્યક્ષર આપ્યો કે હે પર- તપ, આ રથ પૂર્વેજ બહુ પ્રકારના અસ્ત્રે કરી બળેલો હતો પણ હું તેના પર અધિષ્ઠિત હતો તેથી તે વિખરાયો નહિ અને હવે આજ તારૂં કાર્ય થઇ રહ્યું માટે હે કૌંતેય, મેં તજેલો આ રથ બ્રહ્માસ્ત્રના તેજે કૂરી બળી ગયો ખરેખર તે પ્રાણુ હારી યુદ્ધમાં ભગવાન અર્જુનના સખા તથા રક્ષક બન્યા હતા અને “જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાંજ વિજય છે” તે વાક્ય ફરીથી એકવાર સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. યતો ધર્મસ્તતઃ કૃણ્ણઃ યતઃ કૃણ્ણસ્તતો જય.

દુર્યોધનની મુલાકાત-અધિત્યામાની પ્રતિજ્ઞા.

પાંડવો તથા શ્રીકૃષ્ણ રણભૂમિમાંથી ગયા પછી અધિત્યામા, કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્માન્જેઓને ભીમની ગદાથી સાથજો ભાંગી જવાને લીધે દુર્યો- ધન રણભૂમિમાં પડ્યો છે એ ખબર જાન્યુસના મે હોડાથી પ્રથમથીજ મળ્યા હતા; તેઓ રથમાં બેસી દુર્યોધન પાસે અ.વ્યા. ત્યાં આવી ધરતીપર તડકડતા, લોહીથી ખરડાએલા પડખાને આમ તેમ ફેરવતા, યુદ્ધની રજથી રજેટાએલા, આંસભક્ષક પ્રાણીઓથી વીંટાએલા અને ક્રોધને લીધે જેની ભમરો લલાટમાં ચડી ગઈ હતી એવા દુર્યોધનને અનેક આયુધોથી ધવાઇ પડેલા એ તણુ જણાએ દીડો.

અરે ! તમે રાજધિરાજ થઇ આજ નિર્જન વનમાં ધરતીપર સુતા છો અને દુઃશાસન તથા કર્ણ વિગેરે ક્રોધ પણ મહારથિઓ જેવામાં આવતા નથી; તેથી મારી છાતી ફાટી જાય છે અરે ! આ શું થયું ? કાળની ગ- તિ કોઈના જાણવામાં આવતી નથી. તમારૂં છત્ર, ચામર અને મોટી સેના ક્યાં ગયાં ! તમારૂં આ દશા જોઇ નિશ્ચય થાય છે કે મનુષ્યની લક્ષ્મી અ- ચળ છે. હજારો રાજાઓ જેની સેવામાં તપર રહેતા હતા તે દુર્યોધન આજ અનાથની પેઠે રણભૂમિમાં આજોડે છે. અરે તેનાં મોહોડાંપર રજ તથા તણુખસા પડેલ છે. કાળની ગતિ અક્ષય છે.” આ પ્રમાણે અને તેથી પણ વિશેષ શોક અધિત્યામાં, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા નિસાસા મૂકી મૂકી શોક કરવા લાગ્યા, અને દુર્યોધનને ઘેરી બેઠા.

સર્વે મનુષ્યોને અનુક્રમે ચડતી પડતી આવવાનો જે ક્રમ વિધાતાએ નિર્માણ કર્યો છે તે આજ મને પ્રાપ્ત થયો છે. હું સધળી પૃથ્વીનું પાલન

કરી આજ આ સ્થિતિમાં પડ્યો છું. પણ એ સાઈ થયું છે કે મેં લગ્નમાં પાછી પાની દોરી નથી, દુશ્મનોએ મને કપટથી માર્યો છે. મારા સહજા બાંધવો મરણ પામ્યા પછી હું જીવતો રહેવાનો હતો તો તે પણ સાઈ નહોતું, હું તમોને જીવતા દેખું છું એ સાઈ થયું. તમો મારા રતેહને લીધે પરિતાપ કરો નહિ. મને સ્વર્ગ લોકનીજ પ્રાપ્તિ થશે મેં ક્ષત્રિય ધર્મ અને તમે મિત્રધર્મ પાળવામાં કશી ચૂક કરી નથી. તોપણ દૈવની ગતિ અલંબ્ય છે, માટે શો ઉપાય ?” આ પ્રમાણે બોલી રોતો અને બન્ને હાથોવતે આંખોને લુંછતો દુર્યોધન ચુપ થયો. તે બોલતો બંધ થયા પછી ક્રોધથી વ્યામ થયેલો અશ્વત્થામા વિદ્રેવ થઈ બોલ્યો કે” રાજા ! નીચ લોકોએ મારા પિતાનાં પ્રાણ લીધાં તેથી જોવો હું ગભરાઈ ગયો નહોતો તેવો આજ તમને મૃત્યુને પ્રાપ્ત થતા જોઈ ગભરાઈ જાઉં છું. હવે હું સત્ય, દાન, ધર્મ અને ધર્મા પુણ્યના શાપથી લઈ બોલું છું કે ગમે તે ઉપાયથી પણ આજ સધળા પંચાલાને હું યમપુરીમાં મોકલીશ. આપ મને એ કામમાં અનુમતિ આપો.”

અશ્વત્થામાનાં પ્રિય વચન સાંભલી રાજા થઈ દુર્યોધને કૃપાચાર્યને કહ્યું “આજણને યુદ્ધ કરવાનો અધિકાર રાજાની આજ્ઞાથી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે આજ મારી આજ્ઞાથી અશ્વત્થામાને સેનાપતિપણનો અભિષેક કરો.” દુર્યોધનની આજ્ઞા મુજબ અભિષેક કરી પછી તે ત્રણે જણાઓ દક્ષિણ તરફ ચાલી કૌરવોના જિતારા પાસે અવ્યા. અશ્વત્થામા સૈન્ય વિનાનો સેનાધિપતિ હતો તો પણ દુશ્મનકારી કાઢીએ તેવાં તે શત્રુ નહોતો કારણ કે તેણે પરિણામથી સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું.

છતિશ્રી મહાભારત સાર ગદ્ય પર્વ સમાપ્ત.

સૌપ્તિક પર્વ ૧૧ મું.

સુતેલા શત્રુઓ અને અશ્વત્થામા.

દુર્યોધનને વચન આપી અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા કૌરવોના ઉતારા તરફ તો આવ્યા. પણ ત્યાં ઝોધવતી નદીને કિનારે પાંડવોના સખ્દ સાંભળી તેઓ ત્યાંથી નાઠા. ભાગતાં ભાગતાં થોડેક દૂર એક વનમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જરાવાર વિશ્રામ લઈ થોડાંઓને પાણી પાછા આગળ ચલાવ્યા માંડ્યું. અનેક જળાશયો, પશુઓ અને વૃક્ષોની ઝાડીવાળા તે વનનાં દૂર પ્રદેશમાં એક મોટો વડ તેઓના જોવામાં આવ્યો. એટલે રથોમાંથી ઉતરી થોડાંઓને છોડી સંધ્યાવંદન કરી રાત્રિ થતાં સુધી જે સમય તેઓએ તે વડ નીચેજ ગાળ્યો. દિવસે ફરનારાં સઘળાં પ્રાણીઓ સુઈ ગયાં. અને રાત્રિએ ફરનારાં પ્રાણીઓ ફરવા લાગ્યાં. તેઓ ત્રણે જણુ તે વડ નીચે બેસી બનીગએલી લણછની વાતો યાદ કરી કરીને અપસોસ કરવા લાગ્યા. વાતો કરતાં કરતાં નિદ્રાથી શેરાઈ જવાને લીધે કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા ધરતીપર સુઈ રહ્યા. પણ અશ્વત્થામાને નિદ્રા નહિ આવતાં ચારે કોર તે વડમાં કાગડાના માળાઓને જોયા કરતો હતો. ત્યાં એક ધુવડે આવી કાગડાઓને મારી રાજી થતો હોય એમ અશ્વત્થામાનાં જોવામાં આવ્યો. રાત્રિમાં ધુવડે કરેલાં કપટ ભરેલાં કામો જોઈ અશ્વત્થામા એકાએક વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ પક્ષિએ મને એક જાતની શત્રુઓને મારવાની યાદિ આપી છે. જય પામેલા પ્રબળ પાંડવોને હું નિષ્કપટ યુદ્ધથી ચારી શકું એમ નથી. દુર્યોધનની પાસે તેઓને મારવાની મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે; હું જો તેઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ તો મારે મરવું પડશે. પણ જો કપટ કરીશ તો શત્રુઓનો મોટો ફાયદો અને ધારેલું કામ પાર પડશે. સંશય ભરેલાં કામમાં પડ્યા કરતાં સંશય વગરના કામમાં પડવું એ વધારે સાઈ છે. વિદ્વાન લોકો પણ એ મતને જ સ્વીકારે છે. જે લોક નિંદિત હોય તે કામ પણ ક્ષત્રિય ધર્મમાં રહેલા માણસને કરવું પડે છે. પાંડવોએ પણ પગલે પગલે નિંદિત કામોજ કર્યાં છે. ન્યાયવેત્તા પુરુષો કહેછે કે થાકીગએલ, વીંખાઈ ગએલ, જમતાં, કૂચ કરતાં, સેનાપતિ વગરનાં, કુસંપવાળાં, બે વિભાગમાં ગોઠવાઈ ગએલ અને અર્ધ રાત્રિએ ઊંઘી ગએલ શત્રુના સૈન્યપર પ્રહાર કરવાથીજ વિજય મળેછે; માટે મારે તો શત્રુઓને ઊંઘતાજ મારવા એ નિશ્ચય છે.

સુતેલા શત્રુઓનો સંહાર કરવા નિશ્ચય કરી અશ્વત્થામાએ કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્માને જગાડ્યા અને રોષ પડી કહ્યું કે જોને માટે આપણે યુદ્ધ

કરતા હતા તે દુર્યોધનને જીમે અન્યાયથી માર્યો એટલુંજ નહિ પણ તેના માથાપર પગ મૂક્યો એ મારા મનમાં મોટો ખેદ થાય છે. પ્રસન્ન થએલા પાંચાલો સિંહનાદો તથા શંખનાદો કરે છે તે આંહી સુધી સાંભળવામાં આવે છે. જો તમારી યુદ્ધ મોહથી જતી રહી ન હોય તો આ બકરી ગયેલી બાજુમાં આપણું કલ્યાણ કેમ થાય તે કહો. તમે કહેશો કે જે પુરુષાર્થ કરવો તે વૃદ્ધ લોકોને પૂછીનેજ કરવો. જે માણસ અયોગ્ય રસ્તો પકડી પુરુષાર્થ કરે છે તે વૃદ્ધ લોકોની સલાહથીજ ઉલટો ચાલનાર પુરુષ દુર્યોધનની દક્ષામાં આવી પડે છે. પણ હું તો ધારું છું કે પ્રત્યેક માણસને પિતાના વિચાર સારા લાગે એ સ્વાભાવિક છે. જો આરંભેલ કામમાં રતેલ મળે તો બીજા લોકો આરંભનારની યુદ્ધિનાં વખાણ કરે છે અને ફત્તેક ન મળે તો તેઓ તેની નિંદા કરે છે, માણસોની યુદ્ધિ અવસ્થાને લઈને જૂદી જૂદી થાય છે. આ પડેલ વિપત્તિને લીધે મને પણ જે વિચાર વાગી રહ્યો છે તે જાહેર કરું છું કે દિવ્ય ધનુષ અને અશ્વોને ધારણ કરનાર હું જીવતાં છતાં મારા પૂજ્ય પિતાને શત્રુઓએ લડાઈમાં પાડ્યો તો હવે મારાથી સભામાં મોટું કેમ દેખાડી શકાય? માટે હું તો હવે મારી મરજી મુજબ ક્ષત્રિય ધર્મને ઉપયોગ કરી મારા પિતા તથા દુર્યોધનનું વેર વાળીશ. આજ પાંચાલો પોતાનો વિજય માની રાજ્ય થઈ આયુષ્યને છોડી દઈ બખતરોને ઉતારી થાક્યા પાક્યા નિર્ભય થઈ સુષ્ઠ રહ્યા હશે; માટે જો આ સમય તેઓના ઉતારામાં પેસી તેઓની કનક્ષ કરી નાખું તોજ મને શાંતિ વળે.

“અશ્વત્થામા ! તું ક્રોધના આવેશમાં આવ્યો છે માટે માનીશ તો નહિ; પણ મારી શરજ સમજી હું કહું છું કે સુનેલાનો વધ કરવો એ ધર્મ વિરુદ્ધ છે, અને તેમ કરવાથી કીર્તિને મોટું કલંક લાગે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે નરકમાં પડવાનું કારણ થાય છે. આજ દિવસ સુધી તને નહિ લાગેલો ગ્રહ આજ હાથે કરી તારે વ્હોરી લેવો ન જોઈએ. આવતી કાલે પ્રભાતમાં જાહેર રીતે સઘળા શત્રુઓને મારીશ તો તેમાં તારો મોટો ઉત્કર્ષ છે. અમો પણ તારી સાથે રહી શત્રુઓને મારશું; માટે આજની રાત તો વિશ્રામ લે અને સુઈ રહે.” અશ્વત્થામા બોલ્યો કે મામા કૃપાચાર્ય? આતુર, ક્રોધથી ઘેરાએલ, ધનનું ચિંતા કરનાર અને કામદેવથી પીડાએલને નિદ્રા કેમજ આવે? પાંચાલ લોકો અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણના રક્ષણતળે રહ્યા હોય તો ઇંદ્ર પણ તેઓને જીતી શકે તેમ નથી; માટે આજ મેં તેઓની ગફલતનો લાભ લેવા નિશ્ચય કર્યો છે. તમે સત્ય કહો છો પણ બીજા, મારા પિતા, જૂરશ્રવા, કૃષ્ણ, અને દુર્યોધનને મારવાનાં પાંચાલો તથા પાંડવોને કયો ધર્મ આડે આ-

બોલે? અધર્મી કોઈક અધર્મથીજ મારવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં એકાએક ઉઠી અશ્વત્થામાએ પોતાનો રથ નેડાવ્યો.” તું કયા ઉદ્દેશથી રથ નેડાવે છે? આપણુ ત્રણે જણુ એક સાથમાં છીએ. માટે અમારા પર તારે અવિશ્વાસ રાખવો નહિ નેહએ. અમને તારે સુખે સુખ અને તારે દુઃખે દુઃખ છે. ” “ અસંખ્ય યોદ્ધાઓને કાપી નીચી નીચ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી મારા પિતાના મૃત્યુનું વૈર વાળવા મારી ધમ્મ છે.” એમ બોલી રથમાં બેસી અશ્વત્થામાએ તો ચાલવા માંડ્યું, કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા પણ રથમાં બેસી તેની પાછળ ચાલ્યા.

પાંડવોને ઉતારે રૂદ્રની સ્થાપના-અશ્વત્થામાને વર પ્રાપ્તિ.

કેશવ ભગવાન, સાત્યપિ તથા પાંડવો એ સાત જણુ કૌરવોના ઉતારામાં ગયા પછી પાંડવોના ઉતારામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, શિખંડી, ઉત્તમૌજા, યુધામન્યુ અને બીજા રાજાઓ બાકી રહેલ સૈન્ય સહિત આયુધો ઉતારી સુખેથી નિંદ્રામાં પડ્યા હતા, ત્યાં નિર્દય અશ્વત્થામા આવી પહોંચ્યો. બારણા આગળ આવી તેણે કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્માને કહ્યું કે હું અંદર પ્રવેશ કરી કંતલ ચલાવું છું. તમે દારમાંજ ઉભા રહેજો. જે કોઈ મારા સપાટામાંથી બચી ભાગી અહીંથી બહાર નીકળે તેને તમારે ઠાર કરવો. જેથી કોઈ પણ જણુ જીવતો જાય નહિ. એમ નિશ્ચય પૂર્વક બલામણુ કરી તે નીમય સુષ્પ રહેલ શત્રુઓ ઉપર ગયો. ત્યાં એક અદ્ભૂત રૂપ ઉભું હતું તેની આગળ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. પાંડવોના તંત્રીમાં પેસતાંજ અર્જુને મહારૂદ્રની સ્થાપના કરી હતી તે અદ્ભૂત મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી એટલે તેથી તો તે ગભરાયો; પણ પછી તેણે રૂદ્રના ઉપર ધણાં બાણુ વરસાવ્યાં. એને રૂદ્ર મળી ગયા; શક્તિ કહાડી તે પણ ચૂર્ણ થઈ, અને ખડ્ગ કહાડ્યું તે પણ ભાંગી ગયું. એટલું છતાં ધીર અશ્વત્થામાએ પેહેલા બેની પેંડે ધીરજ ન મુકતાં રૂદ્રની ઉપાસના તથા સ્તવન કર્યું અને અગ્નિમાં આહુતિ આપવા માંડી. પૃથ્વીહુતિમાં પોતાના આત્માને ત્યાગ કરી વેદી ઉપર ચડી પોતે અગ્નિમાં ઝંપલાવવા માંડ્યું એટલે મહાદેવજી પ્રસન્ન થયા અને ખડ્ગ ચર્મ આપી બોલ્યા કે તારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. પછી તે બે જણુ તો દાર આગળ રહ્યા પણ અશ્વત્થામાએ તો અંદર પેસી મધ્યરાત્રિએ સઘળા યોદ્ધાઓ નિર્મય સુષ્પ રહ્યા હતા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સુગંધોથી ભરપૂર અતિ સુંદર ખિજનામાં સુતો હતો તેને પ્રથમ સોધી કહાડી અશ્વત્થામાએ એકાએક પાટું મારી. અશ્વત્થામા આવ્યો છે એમ એતી જવાથી તે ખિજનામાંથી ઉભો થવા જતો હતો તેટલામાં તેણે તેના ચોટલો પકડી જોરથી ધરતી ઉપર પછાડ્યો. અચાનક ભય અને નિદ્રાને લીધે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કશી પણ હિલચાલ કરી

રાખ્યો નહિ. અશ્વત્થામાએ તેને ગળા તથા છાતીપર પગ દઈ મારવા માંડ્યો. એટલે બચવાને બનતું પરાક્રમ કરતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અસ્ફુટ રીતે બોલ્યો કે અશ્વત્થામા! તું આ પ્રમાણે નહિં પણ હથિયારથી મારો જીવ લે કે મને સારા લોકની પ્રાપ્તિ થાય. ધૃષ્ટદ્યુમ્નના બોલવાના અભિપ્રાયને મુશ્કેલીથી સમજી અશ્વત્થામા બોલ્યો કે દુર્મતિ! કુળને અબઝાવનારા! ગુરની હત્યા કરનારા! તને સારા લોકની પ્રાપ્તિ આપવી યોગ્ય નથી, માટેજ હું તને હથિયારથી મારતો નથી, એમ બોલતાં બોલતાં તેણે પેતાના પગની પાનીના પ્રહારથી તેનાં ગર્ભસ્થજોને કચરી (છુંદી) નાંખ્યાં. આ મારામારી ચાલતી હતી તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રક્ષકો તથા તેની સ્ત્રીઓ જાગી ઋષિ પણ ભૂતનો ઉપદ્રવ જાણી ક્રોધ કર્યું બોલી શક્યું નહીં.

અશ્વત્થામાની કાપાકાપીથી પાંડવના ઉતારાનો નાશ.

ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી અશ્વત્થામા બીજા આવાસમાં ગયો, એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્નની જાગી ઉઠેલી સ્ત્રીઓ તથા રક્ષકો સોરખકોર કરવા લાગ્યાં. તે કોલાહલથી બીજા જાગી ઉઠી લડાઈ કરવા તૈયાર થયા. એ રાક્ષસ છે કે મનુષ્ય છે તેની પણ જાણખાણ નહિ પડવાથી જેઓ વીરપણાથી તેમની સામા થયા તેઓને તેણે રૂદ્રાસ્ત્રથી મારી નાખ્યા. ઉત્તમૌજને પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પેઠેજ મારી નાખ્યો. ઉત્તમૌજને રાક્ષસે મરેલો જોઈ યુધામન્યુએ તેનાપર ગદાનો ધાક્યો તેણે તેને પણ દોડી પહોંડી પહોંડી તેવીજ રીતે મારી નાખ્યો. ત્રણ મુખ્ય યોદ્ધાઓને મારી તેણે દરેક ઉતારામાં ફરી ફરી તરવારવડે મુતેલા અને આયુધો વગરના યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો જાગી ઉઠ્યા અને મામાનું વૈર લેવાને દોડ્યા પણ અશ્વત્થામાએ તે પાંચેને તથા શિખંડી અને બીજા અનેક રાજાઓને મારી તેણે હાથીઓ તથા ઘેડાઓની પણ કતલ કરવા માંડી. લોહીથી નાહી ગયેલો અશ્વત્થામા રાક્ષસ જેવો જણાવા લાગ્યો. બહુ કતલ ચલાવવાથી છુટેલા હાથીઓ અને ઘેડાઓ પણ કેટલાકને કચરવા લાગ્યા. કેટલાક યોદ્ધાઓ ભાગ્યા, કેટલાએક ઢેંકવા અને કેટલાએક છુપાવા લાગ્યા. તથા કેટલાએક તો જાણે વાત રોગથી ઝલાઈ ગયા હોય તેમ ઉભા રહ્યા. તેણે ક્રોધને પણ જીવતા છોડ્યા નહિ. નિદ્રા અને બચથી વ્યાકુળ થયેલા કેટલાક યોદ્ધાઓને પોતાનાં શસ્ત્રો કે વસ્ત્રોની પણ અગર પડી નહિ. કેટલાએકનાં વિશ્વા મૂત્ર નિયળી પડવા લાગ્યાં અને કેટલાએક બોલવા લાગ્યા કે જો આ વખતે અર્જુન અહીં હાજર હોત તો આ રાક્ષસ આ પ્રમાણે કતલ ચલાવી શકત નહીં. હાથીઓ, ઘેડાઓ તથા લોકોની દોડદોડીથી અત્યંત ધૂળ ઉડવા લાગી અને બમણો અધકાર થઈ રહ્યો. કેટલાએક તો પરસ્પર મારવા લાગ્યા. અશ્વત્થામાના સપાટામાંથી છટકી જે દારમાંથી નિ-

કળી બાગવા લાગ્યા તેને દારમાં ઉભેલા કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્માએ દાર કરવા લાગ્યા. બન્નાવ માટે હાથ જોડનારાઓને પણ તે (નીચ લોકોએ) છોડ્યા નહિ. અધૂરમાં પૂરું અશ્વત્થામાને રાજી કરવા તે બે નીચ કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્માએ તે ઉતારાની ત્રણે કોરે અગ્નિ સળગાવી મૂક્યો. અગ્નિની જ્વાળા-ઓથી પ્રકાશ થઇ રહેતાં અજાણથી બચી ગએલ જોદાને પણ મારી નાખવા તેને સવલ પડ્યું. લોકોને કાપી નાખવાથી તેના હાથમાં તસ્મારની મૂઠ જાણે એક થઇ ગઇ હોય તેમ ચોટી રહી. જેથી તે પોતાની મુડી ઉઘાડવાને પણ અશક્ત થયો. સુધજવાથી ઘોંઘાટ નગરના શાંત ઉતારામાં અશ્વત્થામા પેડો હતો તેવાજ સઘળા લોકો મરી જવાથી શાંત ઉતારામાંથી તે સાવ પરાડિએ બહાર નિકળ્યો. અશ્વત્થામાના સપાટામાંથી કૃતવર્માની ગફલતને લીધે ધૃષ્ટદ્યુ-મ્નના એક સારથિ સિવાય બીજને કોઇ પણ ત્યાંથી નિકળી જવાને શક્તિ-માન થયો નહોતો.

પાંડવોના નાશના ખબરથી દુર્યોધનને થતો સંતોષ.

અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા એ ત્રણે ભેગા થઇ પોતે કરેલાં કામોની હકીકત પરસ્પર કહી સંભળાવી સિંહનાદ કરી રાજી થઇ હાથ તોળી દઇ અને આલિંગન કરી દુર્યોધન જીવતો હોય તો તેને તે બાબતના ખબર આપવા નિશ્ચય કર્યો. અને રથમાં બેસી જ્યાં તે પડ્યો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા, દુર્યોધનને જીવતો જોઇ રથમાંથી ઉતરી. તેઓ ત્રણે ત્યાં આવી જીવે છે તો લોહીઘી ઉગટી કરતો, ડહાડતો, નાહરો કૃતરાંઓ તથા શિયાળી-યાઓથી વીંટાએલો અને ફાડી ખાવા આવતાં પશુઓને જાને હાથથી દૂર કરતો દુર્યોધન તેમના જોવામાં આવ્યો. દુર્યોધનની એ દુઃખદાયક દશા તરફ દ્રષ્ટિ કરી પૂર્વેની તેની સ્થિતિ સંભારી તેઓ રોઇ પડ્યા. અને કહેવા લાગ્યા કે જો આપણને સઘળા વસ્તુઓ પુરી પાડી છે, જેની કૃપાથી આપણને તથા આપણા નોહરોને પણ રત્નમય ઘરો અને ઉત્તમ ઉત્તમ વાહનો મળ્યાં છે અને જેના દ્રષ્ટિપ્રસાદથી આપણે અનેક યજ્ઞાદિ ધર્મક્રિયાઓ કરી છે તે દુર્યોધનની સાથે આજ આપણે જઇ શકતા નથી. માટે ધિક્કાર છે. આમ બોલી તેઓ વિલાપ કરતા હતા, તેવામાં અશ્વત્થામાએ દુર્યોધનને કહ્યું કે રાજા ! તમે જીવો છો તેટલામાં અમારા કહેવાથી એક વધામણી સાંભળો. પાંડવોના પક્ષમાં માત્ર શ્રીકૃષ્ણ તથા સાત્યકિ આદિ સાત જણાજ અને આપણા પક્ષમાં અમો ત્રણ જણા અવશેષ રહ્યા છીએ પાંડવો તથા દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વિગેરે પાંચાલો, પ્રભદ્રકો તથા મત્સ્ય લોકોને અમોએ આજ રાત્રિમાં સુતા મારી નાખ્યા છે અને આ પાંચ માથાં લાવ્યો છું. મારા પિ-તા તથા સ્વર્ગમાં બીજા લોકો, કર્ણુ આદિયોદ્ધાઓને કહેજો કે અશ્વત્થામાએ

પાંડવો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પશુના જેવા હવાસો કરી મારી નાખ્યા છે. તથા બીજા પશુ પાંચાદ્ય વિગેરે ભોક્ષાને કાપી નાખ્યા છે. આમ બોલતાં બોલતાં અશ્વત્થામાએ દુર્યોધનના મોહોડામાંથી નિકળતા લોહીને લુંછવા માંડ્યું. શત્રુના નાશની સમાચાર કહ્યા, આથી વ્યથા પામતા રાજાને અત્યંત સંતોષ મળ્યો.

દુર્યોધનનો પ્રાણ ત્યાગ.

અશ્વત્થામાના મોહોડામાંથી નિકળતા પ્રિય શબ્દો સાંભળી અને લોહી લુંછવાથી જરા ચેતનામાં આવી અત્યંત રાજ થઈ દુર્યોધન બોલ્યો કે તમે સસ બોલો છો? અશ્વત્થામાએ તે પાંચ માથાં દેખાડ્યાં. વહાણુંવાયું ન હોતું તેથી અશક્ત દુર્યોધન જરાજરા જોઈ શક્યો નહિ અને અશ્વત્થામાનું કહેવું ખરું છે એમ માની ભીમનું માથું માગ્યું. અશ્વત્થામાએ ભીમના દીકરાનું માથું આપ્યું દુર્યોધને તેનો બેચો કહાડી નાખ્યો, પછી તે બોલ્યો કે તે ભીમનું માથું નહોતું, તે મને જુદું કહ્યું. પછી તેણે પ્રત્યેક માથાં જોયાં અને તે દ્રૌપદીના પુત્રનાં છે એમ કહી ઉડો નિશાસો મૂક્યો. તે બોલ્યો અરે અશ્વત્થામા ! તમે ઘેર કર્મ કીધું, તમે સુતેલા બાળકોને મારવા રૂપ અપકીર્તિને કરનારે બચાકર કર્મ કરી મારા વંશનો નાશ કીધો, એને જીવતા રાખ્યા હતા તો અમારું નામ રહેત, મારે પાંડવો ઉપર વેર હતું, બાળકો ઉપર નહોતું. નીચ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા શિષ્યાંડિને તમોએ માર્યા તેથી હું આત્માને આજ ઈંદ્ર સન્માન ગણું છું. તે હરખાઈ બોલ્યો કે ભીષ્મે, દ્રોણે કે કૃષ્ણે પણ ન કરેલું કામ આજ તમોએ કર્યું છે. તમારું બહું થાએ હવે તો આપણે ફરીવાર રૂપગમાં મળશું. આમ બોલતાં બોલતાં દુર્યોધન સુપથ્યો કે તેની સાથે તેના પ્રાણ પણ પ્રયાણ કરી ચાલી નિકળ્યાં. દુર્યોધન મરણ પામતાં ઘણા ઘણા વિલાપ કરી રથમાં બેસી અશ્વત્થામા, કૃપાદ્યાય તથા કૃતવર્મા હસ્તિનાપુર તરફ ચાલ્યા. તેઓએ કરેલી કતલના હસ્તિનાપુર માં રહેલા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ઝોધવતી નદીને કિનારે રહેલા પાંડવોને રાત્રિના ત્રણ પ્રહર સુધી ખબર મળ્યા નહોતા.

દુર્યોધનની વર્તણૂક.

દુર્યોધન શૌર્ય અને બુદ્ધિવટે સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવે યોગ્ય હતો તે ઘણા આગ્રહી, અને સમર્થ યોદ્ધા કહેવાતો હતો તે કીર્તિનો ઘણો લોભી રાજા હતો. તેનામાં અત્યંત મત્સર બરાયો અને વેર બુદ્ધિએ તેણે પાંડવોને ઘણા પળવ્યા; છેવટે દારણ્ય યુદ્ધ કરી પેતાના રાજ્યનો અંત આણ્યો. તેથી કહેવાય છે કે વેર તે દુર્યોધનનુંજ તેણે વેરલેવાની ખુરી મતલબમાં રાજ્ય કારભાર કરવો મૂલી દઈ તે કણુંને સોંપ્યો હતો રાજસૂય પ્રસંગે તેણે પાંડવોની સમૃદ્ધિ જોઈને લગ્નિજત થએલો, તે યુદ્ધવિના બીજે કીથે પ્રસંગે પેતાના

વેરને માર્ગ આપે ! શ્રીષ્ણુ, ભીષ્મ, દ્રોણ અને વિદુર આદિ મહાત્માઓએ જેને સમજાવ્યો, માખાપે અને નારદાદિ ઋષિઓએ પિંગળાવ્યો તોપણ રાજ-પુત્રે પોતાનો મમત અંતલગી ન મૂક્યો એ તેના સ્વભાવનો તેના વિવેક ઉપર જય છે, પણ એ જય પોતાની કરેલી હાણુથી નિંદ થયો છે. આપ વડા, કુલાસ, રાજપણાની મોટાઇ, ઉદ્ધતાઈ અને કૈરથી ઉત્પન્ન થયેલા સધળા દુર્ગુણો તેનામાં હતા, યુદ્ધનું મૂળ ભીમ દુર્યોધનનું જીવન, પણ ભી-મનામાં કપટ ઉમેરાયું ને દુર્યોધન પડ્યો.

અશ્વત્થામાની દુર્દશા-દ્રૌપદીને માઠા ખખર.

રાત્રિએ કતલમાંથી નારી ગયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથિએ પ્રભાતની પ-હેલાં ઓઘવતી નદીને કિનારે જઈ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરને અશ્વત્થામાએ કરેલી સધળી કતલનો વિગતવાર હેવાલ કહી સંભળાવ્યો. સારથિના મોહોડાથી અત્યંત અપ્રિય અને શોકયુક્ત વચન સાંભળી પુત્રો તથા સંબંધીઓના શોકથી ઘેરાયેલા અને મૂર્છિત થઈ ધરતીપર પડી જતા યુધિષ્ઠિરને ભીમ તેના બાઈઓ અને સાતકી વિગેરેએ પકડી રાખ્યા. સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં તેણે બહુ વિલાપ કરવા માંડ્યો કે શત્રુઓ હાર્યા છતાં જીત્યા અને અમો જીત્યા છતાં હાર્યા, અમારે વિજય પરાજય જેવોજ થયો. ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ અને શત્ય વિગેરેના સપાટામાંથી બચેલા આજ અમારી ગણલતને લીધે અચેતતા કપાઈ ગયા. આ જગતમાં ગણલત જેવું બીજું કંઈ પણ ખરાબી કરનારું નથી. ગણલ માણસને અર્થો છોડી દેછે અને અનર્થો પ્રાપ્ત થાયછે. જેમ વેપારીઓ મહા સમુદ્ર તરી ખાઓચીયાંમાં ડુબી જાય તેમ અમો મહા સંગ્રામમાં જય મેળવી ગણલતથી સાધારણ વાતમાં ડુબી ગયા. બાઈઓ, દીકરાઓ અને પિતાના મરણથી ઘણી પીડાવાળી દ્રૌપદીનું અત્યંત શોકાતુર મોહોડું હું શી રીતે જોઈ શકીશ ! અરે નકુલ ! હતભાગ્ય દ્રૌપદીને ઉપપ્લવથી મારી પાસે બોલાવી લાવ.

અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્માએ મોટી કારી કતલ કરી હસ્તિનાપુર તરફ આવતાં રસ્તામાં જનાનાને સાથે લઈ ગંગાજી તરફ આવતા ધૃ-તરાષ્ટ્રના ખખર મળ્યા પછી તે ત્રણે જણ પોતાના રથોને પાછા વાળી જૂદે જૂદે રસ્તે રવાના થયા. કૃપાચાર્ય હસ્તિનાપુરમાં ગયા, કૃતવર્મા દ્વારકામાં ગયા અને અશ્વત્થામા ગંગાજીને કિનારે વ્યાસજીના આશ્રમમાં આવ્યા.

નકુલે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાનુસાર ઉપપ્લવમાં જઈ દ્રૌપદીને તેના સધળા બાઈઓ તથા પુત્રોની કતલ થયાના ખેદકારક ખખર આપ્યા. અત્યંત માઠા ખખરથી રડાકૂટ કરતાં તે પૃથ્વીપર પડી ગઈ, મુઠ્ઠા વળતાં દ્રૌપદીની સાંત્વ-ના કરી નકુલ તેને યુધિષ્ઠિરની પાસે બોલાવી લાવ્યો. જેમ કેળ પવનથી

ધ્રુવે તેમ શોકથી ધ્રુવતાં અને બ્રેદાઈ ગએલ હૃદયવાળી પીડાયમાન દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરની પાસે આવી શરી ધરતી ઉપર પડી ગઈ. તેનું મુખ રાહુથી બે-રાએલા ચંદ્ર જેવું દેખાવા લાગ્યું. ભીમે ઉઠી દ્રૌપદીને બેઠાં કરતાં તેણે રોતાં રોતાં યુધિષ્ઠિર રાગને કહ્યું કે તમે સધળા પુત્રાને યમના હાથમાં સોંપી રાજ્ય કરશો એ તમારો મોટો ઉત્કર્ષ થયો. તમે કુશળ રહ્યા અને રાજ્ય મળ્યું તેથી હવે શર પુર્વ અભિમન્યુને તો સંભારશો પણ નહિ. પાપી અશ્વત્થામાના હાથથી સુતેલાઓનો વધ થયાના બગ્ગર સાંભળી મારૂં કાળજી કોરાઈ જાય છે, તથા સગળી ઉઠે છે. જે તે નીચને તેના કૃત્યનું ફળ નહિ મળે તો હું ઉપવાસ કરી મરીશ. તેના માથામાં જન્મની સાથે રહેલો મણી તમે તેને મારી અહીં લાવીને મને બતાવો તોજ હું જીવતી રહીશ. એ મણિ તમારા શિરપેચમાં બંધાય એ મારી અભિલાષ છે. આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને કહેતાં કહેતાં દ્રૌપદીએ ક્ષત્રિ ધર્મી ભીમ તરફ નજર કરી કહ્યું કે ભીમસેન ! મને જ્યારે જ્યારે મોટાં મોટાં કષ્ટો પડ્યાં છે, ત્યારે ત્યારે તમેજ મારી રક્ષા કરી છે. હમણાં પણ અશ્વત્થામાને મારી તેનું મરતક મારી કને નહિ લાવે તો હું તમારૂં મોં શરીથી જોનાર નથી માટે તેમ કરી મને જીવતી રાખો વિરાટના નગરમાં તમે જે કીચકને માર્યો હતો તેમ આ વખતે એ પાપી અશ્વત્થામાને મારો. દ્રૌપદીનો ક્રોધ શાંત કરવા યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે અશ્વત્થામા બ્રાહ્મણ છે અને વળી અમારા ગુરુ દ્રોણાચાર્યના પુત્ર છે તેણે અનરોધ કર્યો હશે તો વિષ્ણુ તેને શિક્ષા કરશે; તેને મારી નાખવાથી તમારા પુત્રો અને તમારા ભાઈઓ શું શરીથી જીવતા થવાના છે ! દ્રૌપદી બોલ્યાં કે હું તમારૂં માનું છું, પણ તેને માથે મણિ છે તે લાવી આપો એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

ભીમ અશ્વત્થામાપર જતાં શ્રીકૃષ્ણે કરેલ બચાવ.

૧૫૬૧ના અભ્યાસથી નકુલને સારથિ કરી અશ્વત્થામાનો સગવડ લઈ

ભીમ રથમાં બેસી વાયુ સમાન વેગથી ચાલ્યો. તેને ઉતારામાંથી બહાર નીકળતો જોઈ શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનને કહ્યું કે આ તમારો ભાઈ ભીમ અશ્વત્થામાને મારવા સાડે એકલો જાય છે પણ તે સધળી પૃથ્વીનો દાહ કરે એવી દૈવી બ્રહ્માસ્ત્ર વિધાને જાણે છે અને વળી નીચ છે. માટે પ્યારા ભીમનો બચાવ કરવા તૈયાર થાઓ. એમ કહી યાદવોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પેતાના રથને જોડાવી યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુનને સાથે લઈ ભીમની પાછળ ચાલ્યા. અને તેને વારવા માંડ્યો. તોપણ તે ક્રોધનું નહિ માનતાં રથ દોડાવી શ્રી ગંગાજીને કાનારે પહોંચી વ્યાસજીના આશ્રમમાં બેઠેલા અશ્વત્થામાને લગાઈ માટે બોલાવ્યો. આ વખતે યુધિષ્ઠિર, શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

મહા સાહસીક અશ્વત્થામાએ સમય વિચારી ડાગા હાથમાં એક દલની સળી લઈ તેને ઘોર બ્રહ્માસ્ત્રના મંત્રથી અભિમંત્રણ કરી “આથી સઘળા પાંડવોનો વિનાશ થજે” એમ બોલીને ફેંકી તુરતજ એ સળીમાંથી પ્રલય કાળના જેવો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, સઘળું ત્રૈલોક્ય ધ્રુજવા લાગ્યું. અશ્વત્થામાએ એ અસ્ત્ર મૂક્યું નહતું તે પહેલાંજ તેનો અભિપ્રાય નાણું શ્રીકૃષ્ણની ચેતવણીથી અર્જુને તે અસ્ત્રનું નિવારણ કરવા જેનો પ્રયોગ તે દ્રોણ પસંદી રાખ્યો હતો તે તુરત રથમાંથી ઉતરી ધનુષ બાણ લઈ મહાદેવ અને ગુરુદેવનું ધ્યાન કરી “મારો મારાં ભાઈઓ તથા અશ્વત્થામાનો પણ બચાવ થજે” એમ બોલી તે દૈવી અસ્ત્રની સામે તેજ દૈવી અસ્ત્ર મૂક્યું. અર્જુનનું બ્રહ્માસ્ત્ર પણ પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવું પ્રજ્વલિત થયું. બન્ને અસ્ત્રો સામસામા પ્રગટ થવાથી ત્રૈલોક્ય કંપવા લાગ્યું, સઘળાં પ્રાણીઓને મોટા ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો અને હજારો ઉલકાપાત થવા લાગ્યા. આ વખતે બન્ને મોહાઓને શાંત કરવા તથા બન્ને અસ્ત્રનું તેજ સમાવવા વ્યાસજી તથા નારદજીએ અસ્ત્રોની વચમાં આવીને ઉભા અને બન્ને મોહાઓને કહેવા લાગ્યા કે તમારે બન્ને એ પોતાનાં અસ્ત્ર પાછાં વાળી લેવાં જોઈએ. બન્ને મુનિઓનાં વચનો સાંભળી ઉતાવળથી અર્જુન જે નિરંતર વડીલોની આજ્ઞાનુસાર વર્તનારો હતો તેણે પોતાનાં અસ્ત્રને પાછું વાળી હાથ જોડી કહ્યું કે મેં તે અસ્ત્રની શાંતિ કરવા વાસ્તેજ તેની સામે તેજ અસ્ત્ર મૂક્યું હતું પણ કોઈને મારવા વાસ્તે મૂક્યું નથી. અર્જુને પોતાના અસ્ત્રને પાછું વાળ્યા છતાં પણ કોઈ અશ્વત્થામાએ પોતાના અસ્ત્રને પાછું વાળ્યું નહિ, તેથી વ્યાસે તેને કહ્યું કે તારા વિનાશને માટે નહિ પણ તારા અસ્ત્રને શાંત કરવા માટેજ અર્જુને મૂકેલું અસ્ત્ર તેણે પાછું વાળી લીધું. તારે પણ તે અસ્ત્ર પાછું વાળી લેવું જોઈએ. અર્જુનના અસ્ત્રથી તારું અસ્ત્ર શાંત થઈ જાય તે છતાં અમોએ તેના અસ્ત્રને પાછું વળાવ્યું તેનું કારણ એજ કે જે દેશમાં બ્રહ્માસ્ત્રથી બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રતીધાત થાય તે દેશમાં બાર વર્ષ સૂધી વરસાદ થાય નહિ અર્થાત્ બાર વર્ષ દુર્ભિક્ષ થાય. માટે તું તારા અસ્ત્રને પાછું વાળીને તારા માથામાં જે મણિ છે તે પાંડવોને આપી દે. તારા પ્રાણને બદલે મણિ લઈ પાંડવો પાછા જશે.

હૃષિકોને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી હાથ જોડી અશ્વત્થામાએ કહ્યું કે જે અસ્ત્ર મેં કોઈથી સાધ્યું છે તે મારાથી નહિ વળાય, તે પાંડવોનો પુત્ર અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરાના ગર્ભ છેદશેજ, કારણ કે પાંડવોનો વંશ ન રહેવા દેવાની મારી ઇચ્છા છે. મણિને માટે કહેતા હો તો પાંડવો તથા કૌરવોની પાસે જે કાંઈ વસ્તુ હતું તે સઘળા કુરતાં આ મારે મણિ અધિક છે, આ મણિ જેની

પાસે હોય તેને દેવતા, દાનવ અને સર્પોથી તેમજ રાક્ષસો, બ્રાહ્મિણો, યજ્ઞુઓ, યોરો, રાક્ષસો કે બીજા કોઈનો મય થતો નથી. વળી તેથી ક્ષુધાયણુ નિવૃત્ત થાય છે. આવી શક્તિવાળા મણિને હું કદી પણ છોડું નહિ ના પણ આપના કહેવાથી હું તે પાંડવોને આપી દઈશ.

શ્રીકૃષ્ણનો અશ્વત્થામાને શાપ.

આવી શક્તિવાળા મણિને હું કદી પણ છોડું નહિ એ મારો પ્રાણ છે આપના કહેવાથી હું પાંડવોને આપું તો મારો શિરચ્છેદ થયો સમગ્ર અને અમૃતનનો જન્મજ કહેવાય. પણ પછી અમૃતને પકડી બાણ કહાડી મરતકનો મણિ છેદી લઈ નારદમુનિ તથા પાંડવો સહિત ભગવાન વાસુદેવ દ્વારા પદી પાસે આવ્યા અને તેમને મણિ આપીને કહ્યું કે અશ્વત્થામાને આયુષ સહિત કરીને પૃથ્વી વિશે વિચરતો મુક્યો છે. આ સાંભળીને તેણે ગુરુ પુત્ર અશ્વત્થામાને ક્ષમા આપી પોતાની પ્રતિજ્ઞા તજી દીધી.

અશ્વત્થામાનાં નીચ વચન સાંભળી વ્યાસે તેમ કરવાની સંમતિ આપી અને તેણે ઉત્તરાના ગર્ભ ઉપર તે અશ્વનો પ્રયોગ કર્યો. પણ તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે અશ્વત્થામાને કહ્યું કે દુષ્ટ! તારા અમોઘ અશ્વથી અમૃતનની પુત્રવધુ ઉત્તરાનો ગર્ભ સુવેલો જન્મશે પણ હું મારા પ્રભાવથી પાછો તેને જીવતો કરીશ. તું નીચ પાપી અને બાળકોની હલ્કા કરનાર છે માટે તને શાપ આપું છું કે “ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી તારે જંગલમાંજ ફરવું પડશે, ત્યાં તને કોઈની સાથે વાતચિત કરવાનું પણ નહીં મળે. હે નીચ તારો નિવાસ મનુષ્યમાં નહિ થાય, અને તારા શરીરમાં સઘળા રોગો ઉત્પન્ન થઈ તેમાંથી લોહી તથા પડેલો દુર્ગંધ નિકળ્યા કરશે.” અભિમન્યુનો દીકરો પરીક્ષિતને નામે પાંડવોનો રાજ્યાધિકાર ભોગવી તારા દેખતાં સઘળી પૃથ્વીનું સાઠ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરશે, તું બ્રાહ્મણ છતાં આવી દુષ્ટતા કરે છે, વળી તે અમાસ વચનનું અપમાન પણ કર્યું તેથી તારી સ્થિતિ શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણેજ થશે વ્યાસનાં પણ આ પ્રમાણે વચન સાંભળી ઉદ્વેસ થઈ મનમાં ખેદ પામેલો અશ્વત્થામા સાંથી ચાલી ઉત્તર દેશ બણી ચાલતો થયો. યુદ્ધમાં શેષ રહેલાઓને અશ્વત્થામાએ હણ્યા તે રક્ત ત્રિગુણાત્મક મહાદેવજીની ઇચ્છા હતી એમ શ્રીકૃષ્ણે સર્વને નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યું છે. શરીર ત્યાગના નિમિત્ત ત્રાણી દ્વાપદીની પાસે આવી મણિ આપી તેનું મન મનાવી ધીરં પાડ્યાં.

શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહેલો શિવજીનો મહિમા.

યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું કે હું શ્રીકૃષ્ણ આ પાપી નીચ અને નિન્દાળ કર્મવાળા અશ્વત્થામાના હાથથી મારા સઘળા મહારથી પુત્ર કેમ મરી ગયા! તેમ અશ્વત્થામા મહાપરાક્રમી લાખો મનુષ્ય સામે યુદ્ધ કરવાવાળો દ્રુપ-

પદ્મો પુત્ર અશ્વત્થામાના હાથથી કેમ માર્યો ગયો ? મોટા ધનુષધારી દ્રૌ-
ણાચાર્યે જેને યુદ્ધમાં નહિ જીત્યો એવો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કેમ માર્યો. હે નરોત્તમ
શ્રીકૃષ્ણ એણે શું યોગ્ય કર્મ કર્યું કે જેથી એકલા ગુરુ પુત્રે મારા સધળા
પુત્રાદિકોને માર્યા. શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે નિશ્ચે અશ્વત્થામાએ અવિનાશી શિવ-
જીના ચરણમાં જઈ વર પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ કારણકે શિવજી સધળા દેવતા-
ઓના ઇશ્વરોના પણું ઇશ્વર છે, એ કારણથી તેણે એકલાએ સંધળાને માર્યા
છે, મહાદેવજી પ્રસન્ન થઈને દેવ ભાગને પણ દષ્ટ શકે છે, અને ધારે તો
દંદ્રિનો પણ નાશ કરે છે. હે યુધિષ્ઠિર હું મહાદેવજીના મહિમાને મૂળથીજ
જાણું છું, અને એના જે નાના પ્રકારનાં પ્રાચીન કર્મ છે એને પણ સંપૂર્ણ
રીતે જાણું છું. વેદમાં લખ્યું છે કે યોગીયો શોકથી રહિત થાય છે, એ કા-
રણથી તમને પુત્રઆદિના શોકથી નિવૃત્ત કરવાને કહું છું કે મહાદેવજી સ-
ધળા જીવ માત્રના આદિ, મધ્ય અને અંતે છે, એટલુંજ નહીં પણ સ્મય
સંસાર એના પ્રતાપથીજ ચેષ્ટા કરે છે. અમ મહાદેવના મહિમાની અનેક
પ્રકારથી ધણીક કથાઓ શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહી અને તે પછી મહાદેવથી
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિગેરેની હકીકતની ટુંક કથા પણ નીચે મુજબ શ્રીકૃષ્ણે
યુધિષ્ઠિરને કહી તેનો શોક નિવૃત્ત કર્યો.

શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહેલ સૃષ્ટિની ટુંક ઉત્પત્તિ.

હે યુધિષ્ઠિર ! પ્રથમ સર્વ વસ્તુના કારણ અત્રિતીય પરમાત્મા શિવ
હતા. પછી પરમાત્મા (શિવ) માં શક્તિ આવી, પ્રથમ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ
અને તે ઉપરથી ક્રિયા અને જ્ઞાનશક્તિ; આ બધામાંથી સદાશિવ (આકા-
શના દેવ) થયા, તેમનામાંથી ઇશ્વર (વાયુના દેવ) થયા, તેમનામાંથી રૂદ્ર
(તેજના દેવ) થયા, તેમનામાંથી વિષ્ણુ (જળના દેવ) થયા, અને તેમનામાંથી
બ્રહ્મા (સૃષ્ટિના દેવ) ઉત્પન્ન થયા, તેમાંથી દક્ષાદિ સાત પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થયા
અને તે પછી સૃષ્ટિ થઈ. મનુષ્યના શરીરના છ ભાગ છે, આખા શરીરમાં
શિવ પરમાત્મા છે, અને બાકીના પાંચ દેવ જૂદા જૂદા ભાગમાં રહે છે.
આખા શરીરમાં ખેતર હમ્મર નાડી છે, તેમાં મુખ્ય ઈંદ્ર, પિંગળા, સુષુ-
મ્ણા, ગાંધારી, હસ્તિજીવ્હા, પૂષા, અરણ્યા, અલંબુષા, કુહૂ અને શંખિની
એ દશ છે, આકાશના સત્વગુણથી શ્વેત, વાયુના સત્વગુણથી ત્વક્, તેજના
સત્વગુણથી નેત્ર, જળના સત્વગુણથી જીમ, અને પૃથ્વીના સત્વગુણથી ધ્રાણુ,
બનેલ છે. આ પંચદેવ જ્યારે પોતપોતાની સત્તા ગ્રહણ કરી લેછે, ત્યારે આ
અસાર શરીર પંચમહાભૂતનું પૂતળું કાંઈ પણ કામનું નથી, અને તેમાંથી
વિસ્રમ્બન થતી દરેક વસ્તુ દુર્ગુધવાળી અને અભાવ ઉત્પન્ન કરનારી છે, વળી
તે ક્ષયભંગુર છે, એટલે તેનો ભરોસો પણ શું ? આજ છે ને કાલ નથી,

તેમાં વળી કળિયુગનું વિપરિત વલ્લભ્ય બેહદ બેદ ઉપજાવે છે, જેથી જે કાંઈ કાર્ય આજે થઈ શકે તેમ હોય તે કાલ ઉપર રાખવું એ વિશેષણ કાળની જામરી બીતી રહે છે. જેથી મનુષ્યે જન્મ ધારણ કરી પાર પડવાના હેતુ જે ચાર પદાર્થ છે, તેનું ગ્રહણ કરી કર્મ, જ્ઞાન અને આત્મોપાસનાથી નિરંતર પરબ્રહ્મ સાથે લયલીન રહી કાળ ક્રમણ કરવો.

હે યુધિષ્ઠિર ! દુઃખને કરનારો વૃદ્ધિ પામેલો સંતાપરૂપ મનોવિકાર શરીરમાંથી નાશ કરવો. જે સદસ (શ્રીત સમાજ) (પરિપત) સ્માર્ત સમાજ કે સભા (લૌકિક સમાજ) માં ગયા છતાં જે ધર્માધર્મ કે ન્યાયાન્યાયનો નિર્ણય કરીને સર્વદા અભય નથી આપતી તેને સદસ, પરિપત કે સભા કહેવી નહીં. પણ જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ તેમાં ધર્મના તત્ત્વનો નિર્ણય કરે છે તેનેજ સખ્ય શ્રેષ્ઠ જાણવો. અર્થાત ધર્મના તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો પણ કઠિણ છે તો બ્રહ્મતત્ત્વનો નિર્ણય કઠિન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? બુદ્ધિમાન પુરૂષનાં કૃત્યનો મર્મ જાણવો કઠિન છે. ડાહ્યા પુરૂષ મોહ ઉપજવાનું સ્થાન હોય ત્યાં પણ મોહ પામતો નથી. જે પુરૂષ પોતાના પુત્ર, સ્ત્રી, અને ધન એ સર્વથી રહિત થયો હોય અને જે કંઈ સંકટમાં ડુબી ગયો હોય તેણે ધીરજ રાખી સર્વે સહન કરવું એજ તેને શ્રેયસ્કર છે. જે પુરૂષ ધીરજથી યુક્ત હોય છે તેનું શરીર જસદી ધસાઈ જતું નથી; શોક ન કરવાનો સ્વભાવ રાખવાથી શુભ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉત્તમ આરોગ્ય પણ તેથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરના આરોગ્યવડે તે ફરીને લાક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ ક્ષાત્રિયકી વૃત્તિ ધારણ કરીને રહે છે તેને આશ્ચર્ય, ધૈર્ય અને કર્મને વિષે દૃઢતા પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે યુધિષ્ઠિર તમારા સખગા પુત્ર, કૃષ્ણબુદ્ધ વગેરેને અશ્વત્થામ એ નથી માર્યા અર્થાત સખજી ઇશ્વરને આધીન છે. માટે શોક ન કરવો, મહાદેવજીની પ્રસન્નતાથી નિસંદેહ શીલતાપૂર્વક કવી તાં યોગ્ય કર્મોને કરો.

ઇતિ સૌપ્તિક પર્વ ૧૧ મું સમાપ્તમ્.

સ્ત્રી પર્વ ૧૨ મું.

• ધૃતરાષ્ટ્ર વિલાપ-વિદુર અને સંજયે કરેલી ઘાંતવના.

ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે શ્રીકૃષ્ણે પ્રથમ કહેલા માઠા ખબર પછી સંજયે આવી કહ્યું કે અઠાર અસૌદિણી સેના સહિત આપના પુત્રો, પૌત્રો, ભાઈઓ, સંબંધી અને ઘણાક દેશના રાજાઓ. જેઓ આપણી મદદે આવી આપના પુત્રોની સાથે નાશ પામ્યા છે. આપના પુત્રો, પૌત્રો, શાંતિ, સુહૃદ અને બીજા સબગાની ક્રિયા કરાવવી જોઈએ. આ બે-દકારક મૃત્યુથી અત્યંત પીડા પામતા ધૃતરાષ્ટ્ર આ શોચકારી વચન સાંભળી પૃથ્વીપર પડી ગયા. સંજયે આરાસના કરી સાવધ કર્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર રૂદન કરતા બોલ્યા કે હવે હું વૃદ્ધ આ દુઃખમાં પુત્ર રહિત જીવવાનું શું પ્રા-
જ્ઞાન છે. આરે મેં પરશુરામ, દેવક્રપિ નારદજી, વ્યાસજી આદિ મહામા-
ઓનાં વચનો નહિ માન્યાં. સભાના મધ્યમાં શ્રીકૃષ્ણે કલ્યાણનાં હિત વચનો કહ્યાં હતાં કે શત્રુતા મૂઢી પુત્રને સમજાવે, પણ મેં પત્ર પ્યારથી તેમ કયું નહિ. વિદુર પણ શોચ કરતા બોલ્યા કે બુદ્ધિથી મનને આધીન કરો કરણ

ચેત યનો નિશ્ચય એજ કે સર્વ સૃષ્ટિનો અંતે નાશ થવાનો છે. માટે હે રાજા, મુવેલાનો શોચ કરવો યોગ્ય નથી. યુદ્ધમાં મૃત્યુ એ શરતીર ક્ષ-
ત્રીઓને સ્વર્ગમાં જવાનો હિતમ માર્ગ છે. ક્ષત્રીયોનું યુદ્ધ મૃત્યુ એ એના જેવું મોટું અમાટ બીજું કોઈ નથી, માટે તમારા પુત્રો શોચ કરવા યોગ્ય નથી એમ વિદુરે કહી કટ પામતા ધૃતરાષ્ટ્રના મનનું સાંત્વન કર્યું. પુત્રો, પૌત્રો, ભાઈઓ અને સંબંધીઓ વગેરેનો હવે ગાંધારી શોચ કરવા લાયક છે, અને પાંડવો, મહોદ્ધું કર્મ કરીને શત્રુ વિનાનું આ રાજ્ય પામ્યા છે અરે? આ મોટું કટ, જે ક્ષત્રિઓના, આ મોટા ભયંકર સંચામમાં અઠાર અસૌદિણી સેના નાશ પામી તેમાંથી માત્ર સાત પાંડવોના અને ત્રણ અમારા એ રીતે દસ જણા બચ્યા. એવું સાંભળી શોકથી શું કરવું ને શું ન કરવું તે કાંઈ હું જાણતો નથી, માટે મન અતિ વ્યાકુળ થાય છે, અને મને કાંઈ પણ ખબર પડતી નથી.

એટલાં વચન કહીને અત્યંત દુઃખી થએલો ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા વળી પણ વિલાપ કરતાં કરતાં મૂઝા પામી ગયો, તેને સંજયે સમજાવ્યો ત્યારે ચિત્ત સ્થિર રાખીને તે બોલ્યો કે, હે સંજય? આનું થયું માટે હવે થોડા વખ-

ત્યાં હું પ્રાણ મૂકવાને ઇચ્છુ છું, કારણ મારા જીવમાં હું કાંઈ પણ ફળ દેખતો નથી.

સંજય—હે રાજા, ગુણવાન અને મોટા રાજાઓના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, દિવ્ય અસ્ત્રોને મળનારા, ઈન્દ્રના સરખા તેજવાળા, બળવાન, અને ઘણા ઉત્સાહવાળા રાજાઓને, બુદ્ધિમાન નારદજી અને વ્યાસજીના મુખ થકી તમે સાંભળ્યા છે, તે પણ પૃથ્વીને ધર્મથી જીતી, ઘણી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ કરી, આ લોકમાં નિર્મળ યજ્ઞને પામીને કાળને વશ થયા. તેમાં મહારથી અને શત્રુવીર શૈલ્ય રાજા, જીતવા વાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ સંજય રાજા, સુદેવ, રુદ્રદેવ, કાશિવાન, ઔશીનર, બ્રહ્મહીર, દમન, યૈવ, શર્ધાતિ, અજીત એવા નળ, શત્રુને મારનાર વિશ્વામિત્ર, મહા બળવાન અંબરીષ, મરુત, મનુ, ઇક્ષ્વાકુ, ગય, હગીરથ, દશરથના પુત્ર શ્રીરામચંદ્રજી, શશન્કિન્દુ, મોટા બાળવાળો કૃતવીર્ય, જનમેજય, શુભ કર્મો કરવાવાળો યયાતિરાજા જેને દેવતાઓએ યજ્ઞ કરાવ્યો હતો અને જેના યજ્ઞના સ્થળે કરી આત્મી પૃથ્વી વ્યાપ્ત છે, એવા આ રાજાઓની કથા પૂર્વે દેવરૂપિ નારદજીએ, પુત્રના શોક કરીને તપેલા શ્રેષ્ઠ રાજાને તેનો શોક ટાળવા વાસ્તે કહી હતો. તેની પૂર્વે પણ બીજા મટલાક અતિ બળવાન મહારથીઓ થઈ ગયા, જેઓનાં નામો આ પ્રમાણે છે—પૂર, કુર, શુરવીર ચંદુ, મોટા તેજવાળો વિશ્વગૃથ, અણ્ણહ, યુનાથ, કકુત્થ, પરાક્રમી રઘુરાજા આદિ બીજા બુદ્ધિમાન, મહા, બળવાન, પરાક્રમી, દાન દેવાવાળા, ગુરુ અને વેદનાં વાક્યો ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા, સત્ય બોલનારા, દયાવાન, પવિત્ર, કવિઓએ પુરાણમાં વર્ણવેલા, તથા સર્વ સમૃદ્ધિ અને ગુણોએ કરી યુક્ત એવા અસંખ્ય રાજાઓ, અનેક તરેહના ભોગોને મૂકીને તમારા પુત્રની ખેડે કાળને વશ થયા; તો તમારા પુત્રા કોપી, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને નકારા આચારવાળા મરણ પામ્યા, તેનો તમો શોક કરવા લાયક નથી; કારણ કે તમો શાસ્ત્ર જાણો છો અને બુદ્ધિમાન તથા પંડિતોમાં માનવા લાયક છો, માટે જેની શાસ્ત્રમાં બુદ્ધિ હોય તે પુરૂષો કાંઈ દિવસે મોહ પામતા નથી.

તમોએ પોતાના દુષ્ટ પુત્રા ઉપર કૃપા રાખી અને નીતિવાન પાંડવોની ઉપર અકૃપા કરી, તે તમે જાણો છો, માટે હવે પુત્રના રક્ષણ ઉપર કાંઈ વિચાર કરવો નહીં. થનાર જે છે તે તેમજ થાય છે તેનો તમો શોક કરવા લાયક નથી. થનાર વસ્તુને બુદ્ધિથી કાણ ટાળી શકે છે? વિધાતાના કહેલા માર્ગને કાંઈ ઉલ્લંઘી શકતું નથી. આ સુખ, દુઃખ, જન્મ, મરણ ઇત્યાદિ કાળથીજ થાય છે. કાળ પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનો સંહાર પણ તેજ કરે છે. પ્રગ્નના સંહાર કરતા કાળનો પણ નાશ કાળજ કરે છે. સર્વ

લોકમાં સારા અને નરસા પદાર્થો કાળથીજ થાય છે. તેજ કાળ પ્રજનો લય કરે છે. શરી તેની ઉત્પત્તિ પણ કરે છે. સુપુત્રિ, પ્રલય અને મોક્ષની વખતે પણ કાળની શક્તિ લોપાતી નથી. કાળ ક્રોધથી ઉલ્લાસ થતો નથી તે સર્વ પ્રાણીઓમાં ફેરે છે, ક્રોધથી ધારણ થતો નથી. એ કાળ આત્મા છે. થઈ ગયાં, થશે, અને જે હાલ વર્તે છે, તે સ્વે પદાર્થો કાળે નિર્માણ કરેલાં છે, એમ જાણીને જ્ઞાન નિષ્ઠાને મૂકવાને તમે લાયક નથી, કારણ જ્ઞાન વગર શોક ટાળવાને બીજો ઉપાય નથી. એ રીતે પુત્રના શોકે કરી પીડિત ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને સંજયે દિલાસો આપીને સ્વસ્થ કર્યા.

કૌરવ સ્ત્રી વિલાપ-પ્રેતકાર્ય કરવા કુરુક્ષેત્રમાં પ્રયાણ.

પોતાના દુર્યોધનાદિ પુત્રો મતિ અને પ્રજાને માટે રક્ત કરતાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ રાજ્યની સર્વ સ્ત્રીઓને ખોલાવી પોતાના પુત્રો અને બીજા દણ્ડાએલાનું પ્રેત કાર્ય કરવાને પોતાની સાથે આવવાનું કહ્યું, અને તેઓ ત્યાંથી અત્યંત શોક કરતા શહેર બહાર નીકળ્યા. આ રીતે જે વખતે રુદ્રી દ્રૌપદીને શહેર બહાર કાઢી મુકવામાં આવી હતી તે વખતની ભવીષ્યવાણી સાચી પડી, રુદ્રામાં પાંડવ સૈન્યનો નાશ કરીને આવતા એવા કૃપાચર્ય અને કૃતભી તેમને મળ્યા તે બન્ને જણાઓએ ખેદ કરી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની રજા લઈ છુટા પડ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધભુના માંહેડાથી ખગર મળ્યા કે સઘળા જનાનાને સાથે લઈ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ગંગા નદીના કિનારા પર જવા હસ્તિનાપુરમાંથી નિકળી ચૂક્યા છે. તેથી તે પોતાના બાકાઓ, કેશવ ભગવાન, દ્રૌપદી તથા પાંચાલોની સ્ત્રીઓને સાથે લઈ તને મળવા આયા. ગંગાજના સમીપમાં આવી કૌરવોની વિલાપ કરતી સ્ત્રીઓનાં ટોળાંને છેડી દઈ આગળ વધી યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રને પગે પડ્યા અને ઘટતી રીતે મળ્યા, એ સર્વ પુત્રો વધથી ધૃતરાષ્ટ્રને ગમ્યું તો નહિ પણ ઉપવ્રજ મનથી તેનું આલિંગન કરી અત્યંત ખેદ કરવા લાગ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્રે ક્રોધથી કરેલ લોહ ભીમ મર્દન.

યુધિષ્ઠિરને મળ્યા પછી અંધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ભીમનું આલિંગન કરવાના બહાનાથી તે દુષ્ટ રાજાના ક્રોધાગ્નિ અત્યંત પ્રગ્વલિત થયો અને તેને મારી નાખવાનો અભિપ્રાય તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયો. પણ ધૃતરાષ્ટ્રનો એ દુષ્ટ અભિપ્રાય તેની કુર બરેલી ચેષ્ટ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણના બાણવામાં આવી ગયો. ભીમને આલિંગન આપવા માટે ખોલાયતાં ભીમ તેની પાત્ર જતો હતો. તેવામાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાના બન્ને હાથવતી ભીમને દુર ખેંચી ભીમનું લોહાનું પૂતળું ધૃતરાષ્ટ્રની સામે ધર્યું. “ભીમની આકૃતિનું લોહાનું પૂતળું દુર્યોધને ગદાની કરસત માટે તૈયાર કરાવ્યું હતું” આંધળા ધૃતરાષ્ટ્ર તે પૂતળાને ભીમ

માની છાતીમાં દાખી અને હાથથી એવી બીંસ દીધી કે તે પૂતળાનો બૂકો થઈ ગયો, અને પોતાની છાતી અત્યંત બીંસાવાથી તેના મોઢેડામાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું, અને ધરતીપર પડી ગયો. જરાવાર પછી સંજા પ્રાપ્ત થતાં ધૃતરાષ્ટ્ર “હાય ભીમ !” એમ બોલી શોક કરવા લાગ્યો; પણ તે વખતે શ્રી કૃષ્ણે સઘળો પડો ખુદા કરી કહ્યું કે ભીમ જીવતો છે, મારે શોક કરવો હોડી દો. પુત્રોના શોકના પરિતાપને લીધે તમારું મન બ્રહ્મ થયું; પોતાની ભૂત કબુલ કરી ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે “પુત્ર સ્નેહન ધર્મથી હું ચત્રાયમાન થયો છું” મારી મતિ વીપરીત થઈ ગઈ છે. પણ જે થયું તે થયું. હવે તમારે પૂર્વોપરનો સઘળો વિચાર કરી શાંત રહેવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્ર લગ્નમ્મ ગયા અને પોતે કરેલાં અકૃત્યનો કેટલોએક અફસોસ કરવા લાગ્યા. પછી તે પાંડવોને ભેટીને તેમને પોતાના પુત્ર સમાન લેખીને આશ્વાસ આપ્યા. ભીમને ફરી મળતાં તે હસ્યોને બોલ્યો ચાંપી નાંખું કે? ભીમ બોલ્યો હું તમારો દાસ છું, આજા આપો તો હું મારી મેળે મારો પ્રાણ કહાડું, ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા હવે તમે સૌ મારા પુત્ર છો. પાંડુ ભાર્ગવ વંશમાં તમેજ રહ્યા છો; શ્રીકૃષ્ણે ફરી કહ્યું કે આજે મેં તો અનર્થ અને નાશ થયો છે તે તમારા તથા તમારા પુત્રોની દેવપ્રસિદ્ધિ થયો છે, તમે દુર્યોધનને બહુ બહુ કહ્યું તો પણ એ હુડીલાએ ન માનતાં ઉલટો માત પિતાનો તિરસ્કાર કર્યો તનું આ ફળ પ્રાપ્ત થયું, તેમાં પાંડવોનો દોષ નથી શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે પોતે કરેલાં પ્રથમ કૃત્યનો કેટલોક પસ્તાવો કરી અત્યંત રૂદન કર્યું અને બીજાં સૌ પણ રડ્યાં.

વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને આપેલો જ્ઞાન બોધ.

હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! આખા જીવિત સુધી પ્રાણીને એકલું સુખ અથવા એકલું દુઃખજ પ્રાપ્ત થતું નથી. બીજાએ કરેલું સુકૃત કે દુઃકૃત બીજાને પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ જે પુરૂષ જેવું કર્મ કરે છે તેનેજ તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

એક ચૈતન્ય તત્ત્વ અને તેમાંથી થતા બહુ રૂપો વિષે આર્ય ધર્મની કેટલી એક મુખ્ય ભાવનાઓનો સાર વિદુરે મનુ અને બ્રહ્મરૂપિ વચ્ચે થએલા સંવદરૂપે આપેલો છે. અનંત અને અક્ષર થકી પંચ પરમ તત્ત્વ અનુક્રમે પદાર્થરૂપે ઉદ્ભવ પામ્યાં. તેઓ સર્વનું મૂળ અદ્વિતીય પરમાત્મા છે અને તેના વિના બીજું જે રહ્યું તે કાંઈ જાણતું; આ અક્ષર બ્રહ્મ છે. અવ્યક્તના શુદ્ધ ચિન્માત્ર રૂપમાંથી જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવાત્મા પ્રગટ થાય છે, તેનાથી બુદ્ધિ તેનાથી મન પ્રગટ અને તેમની શ્રેતાદિક કામ વિગેરે ઈન્દ્રિયો સથે યુક્ત થાય છે અને દેહમાં રહેલો દેહી આ પાંચનો બનેલો છે અને તે દેહ પંચ-

તત્વોનો બનેલો છે. જે પ્રકારે સૂર્ય ઉદય પામીને કિરણ સમુદાયને ફેંકે છે તેજ પ્રકારે અંતરાત્મા ઇંદ્રિયોરૂપી કિરણોવડે ઇંદ્રિયોના પાંચ વિષયોને પામે છે. આ સર્વ વિષયોનું મનને જ્ઞાન થાય છે અને જે જે ઇંદ્રિયોને વિષયનો સ્પર્શ થાય છે તે તે ઇંદ્રિયોને તેઓના ગુણોનું જ્ઞાન થાય છે; જે માનસિક કલ્પના પેદા થાય છે તે કલ્પનાઓ તેઓના ગુણોને લીધે છે, કારણ મન, વસ્તુને તેઓના ગુણ સિવાય જાણી શકે નહિ. બુદ્ધિનો સંબંધ આ ગુણોના સમુદાય સાથે અથવા તે માનસિક વસ્તુઓ સાથે છે અને જ્યારે બુદ્ધિ ગુણોના આ સમુદાયને દૂર કરી શકે અને જે તત્ત્વમાં આ સમુદાય રહેલો છે તેને પહોંચી શકે ત્યારે તેને જ્ઞાન થાય છે અને પછી આત્માનું પ્રતિ-
ગિમ્ય તેમાં પડે છે, જે આત્માનું તત્ત્વ જ્ઞાનજ છે. તર્કશક્તિ અથવા મન, ગમે તેટલે ઉચે દરજ્જે પહોંચેલ હોય તો પણ આત્માને જોઈ શકે નહિ; તેમજ આત્મા શીખવવાથી શીખતો નથી; કારણ તે ભાષાનો વિષય નથી. બહારના સંસાર સાથે આત્માને જે રીતે સંબંધ થતો તે ક્રિયા ઉલટી રીતે કરવાથી આત્મા જાણી શકાય છે. વિષયોમાંથી ઇંદ્રિયો પાછી ખેંચાય છે અને મનમાં નિવૃત્ત થાય છે. ઇંદ્રિયોની સહાયતાથી થએલી કલ્પનાઓ-
માંથી મનને પાછું ખેંચી લેવાય છે અને તે બુદ્ધિમાં નિવૃત્તિ પામે છે. મન જે ગુણોના સમુદાયને બુદ્ધિની આગળ ધરે છે તે ગુણોના સમુદાયમાંથી બુદ્ધિ પોતાને પાછી ખેંચી લે છે અને તેમાં આત્માનું પ્રતિગિમ્ય પડે છે. નિવૃત્ત થયેલી આ ક્રિયાને યોગ કહે છે. મનના શાંત થવામાં ઇંદ્રિયો મદદ કરી શકે નહિ, તેમજ મન બુદ્ધિને જાણી શકે નહિ, તેમજ દ્વાર આત્માને બુદ્ધિ જાણી શકે નહિ, પણ સૂક્ષ્મ આત્માને સર્વને જાણી શકે છે. મનથી ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ થયો જોઈએ; બુદ્ધિથી મનને શુદ્ધ કરવું જોઈએ; બુદ્ધિને જ્ઞાનથી શુદ્ધ કરવી જોઈએ, ત્યાર પછી આત્મજ્ઞાન થાય છે. મન ઇંદ્રિયો મારફત વિષયો તરફ બહાર જાય છે અથવા બુદ્ધિ મારફત આત્મા તરફ અંદર વળે છે. પહેલા રસ્તાથી દુઃખ ઉપજે છે અને બીજાથી સુખ ઉપજે છે. આત્મા સાક્ષીરૂપે છે અને તે પોતે સ્થિર છે; પણ કાનની ચેતન્ય આપીને તે સાંભળે છે, આંખને ચેતન્ય આપીને તે જુએ છે, હૃદયની મદદથી પો-
તાનો મૂળ સ્વભાવ જે જ્ઞાન છે તેને પ્રગટ કરે છે, અને આ પ્રમાણે કાર્ય કરનાર શરીરની ઇંદ્રિયો નથી, પણ આત્મા પોતેજ છે; પણ જેમ પવન મૂળ ઘસડી જતાં મળવાળો થતો નથી પણ મળથી ન્યારો છે તેમ આત્મા કાર્ય કરવાથી કર્તારૂપે થતો નથી અને પ્રગટ થએલા હૃદયથી ન્યારોજ છે અને હમેશ પોતાના સ્વભાવમાંજ રહે છે. જે સર્વને આપણે કાર્યરૂપે જા-
ણીએ છીએ તેનું કારણ કાગ છે. તેમજ બહુપણનું પણ કારણ તેજ છે,

પુત્રના શોકથી નિવૃત્ત થવા વ્યાસે આપેલ ધર્મબોધ.

શોકથી પીડિત થતા ધૃતરાષ્ટ્રે કરેલા અસંત નાના પ્રકારના પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરે તે મહાત્મા ગુરુ વ્યાસે આપ્યા, તેમાંથી થોડાક આપણે ચુંટી કહાડીશું. ધર્મનું લક્ષણ બળવાળી ઇચ્છાવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને ધર્મ કેવા પ્રકારનો હોય તે ચાક્રમ કહેવાનું કામ કહિત છે એમ સમજાવ્યા પછી જેથી તે વિષેનું થોડુંક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા ઉપાયો કહી બતાવ્યા, 'પ્રાણીઓના અભ્યુદય અર્થે ધર્મ એવો શબ્દ ઠરાવેલો છે.' માટે જે અર્થ અભ્યુદય સંલિપ હોય તેને ધર્મ કહેવો. પ્રાણીઓને પરસ્પર દુઃખ દેતાં અટકાવવાને માટે ધર્મ એ શબ્દ ઠરાવેલો છે, તેથી જે કર્મ અહિંસાયુક્ત હોય તેને ધર્મ કહેવો. સર્વ પ્રાણીના સંરક્ષણ અર્થે માટે ધર્મ શબ્દ કહેલો છે. ધર્મ વડે પ્રજનનું રક્ષણ થાય છે ભેટલા માટે જે રક્ષણ સંલિપ હોય તેને ધર્મ કહેવો. માણસ સંકટો શી રીતે તરી શેક ? જેઓ દંભવડે આચરણ કરતા નથી, જેઓની વૃત્તિ નિયમિત છે અને જે વિષયોના ભોગના સાધનરૂપ હિંમેનો નિયંત્ર કરે છે તેઓ સંકટને તરે છે. જેમની નિંદા કર્યા છતાં જેઓ સામી નિંદા કરતા નથી, તથા જેમને તુકશાન કર્યા છતાં સત્તા પીગળને તુકશાન કરતા નથી તેમજ જેઓ દાન આપે છે ખરા પણ યાચના કરતા નથી તેઓ સંકટને તરે છે. જેઓ મન, વચન અને કર્મ કરીને ખાપ કરતા નથી અથવા જેઓ પ્રાણીની હિંસા કરતા નથી તેઓ સંકટને તરે છે. જે પુરૂષો પોતાનો પ્રાણ જાળવેના સમય આવ્યો હોય તેમ છતાં પણ સ્વસે વચનજ ખોલે છે તથા પ્રાણીઓમાં જેઓ પ્રમાણભૂત મનાય છે તેઓ સંકટને તરે છે. જેમનાં કર્મ કપટ વિનાનાં છે, જેમની વાણી મધુર છે તથા જેમના અર્થ ન્યાયપૂર્વક ઉપાજન કરેલા હોય છે તે સંકટને તરે છે. જે પુરૂષો સર્વ દેવને નમસ્કાર કરે છે તથા સર્વ ધર્મનું શ્રવણ કરે છે તેમ જેઓ શ્રદ્ધાતાળા અને શાંત છે તેઓ સંકટને તરે છે વિદ્વાન પુરૂષ જેની નિંદા થતી હોય તેણે કેમ કરવું એમ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પૂછ્યું. સારે વ્યાસે કહ્યું કે મોટા મનવાળા પુરૂષે નિંદા કરનાર માણસને ટીટાડી જેવો નિરંતર ટેં ટેં કરનારો બનવો. હીન લુહિયાળો તે પુરૂષ જે જે ખોલે તે ગણ્યા પુરૂષે સદન કરવું જોઈએ. આધારણ પ્રાકૃત માણસની નિંદા અથવા સ્તુતિથી શું થવાનું છે. જંગલમાં જેમ કાગડો નિરર્થક કાક કક કરે છે તેમ તે અપુરૂષ પુરૂષ અમથોજ લવારો કરે છે. પીગળો પો વિશે શું ખોલે છે અથવા શું અભીપ્રાય બાંધે છે તે ઉપરથી ગુસ્સે થઈને પ્રેક્ષાક લેકો નિરંતર પોતાનું શ્વન અસ્વારથ બનાવે છે. સ્તુતિ અથવા નિંદાની દરકાર કર્યા વગર અને તે સ્તુતિ તથા નિંદામાંથી સાર ગ્રહણ કર

રીને પ્રયત્ન કરે અને વાજપી પણ વાતો. મનુષ્યનું જીવન નિયમિત અને મયોગવાળું હોવું જોઈએ. મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ અને કામની ઇચ્છા કરે છે. અર્થનું મૂળ સદૈવ ધર્મમાં જ છે અને અર્થનું કુળ કામ છે. અર્થ સંપાદન કરવામાં માણસે પોતાના ધર્મનો પરિભ્રામ કરવો નહિ અથવા ધર્મ અને અર્થનો પરિભ્રામ કરીને માણસે કામનું સેવન કરવું નહિ. ફળ પ્રાપ્તિ થવાની વાસના રાખીને ધર્મ કરવો તે ધર્મનો મગ છે; ધનનો સંગ્રહ કરવો તે અર્થનો મગ છે; માટે જો તે ત્રણે આ મગથી રહિત શુદ્ધ થાય તો પરમાત્મની પ્રાપ્તિ કરી આપે છે. સત્ય વિષે વ્યાસે ઉત્કૃષ્ટ રીતે વિવેચન કર્યું છે. સત્યને સર્વદા નમસ્કાર કરવો; સત્ય એ પરમગતિ છે; સત્ય એજ ધર્મ, તપ અને યોગ છે; સત્ય એજ સનાતન બ્રહ્મ છે, સત્ય એજ પરમ યજ્ઞ છે. સર્વ કંઈ સત્યને વિષેજ રહેલું છે. સમાન બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય દમન, ક્ષમા, લજ્જા, સહન શીલતા, બલમનસાધ, અનુચ્ચયતા, ધ્યાન, આર્યપણું, ધૃતિ, દયા અને આહિંસા એ સત્યના પ્રકાર છે. પછી તે સત્યના પ્રકારના અર્થ જાણવાને હેતુ કહે છે કે સત્ય કરતાં બીજો કોઈ ઉત્તમ ધર્મ નથી, અને અસત્ય કરતાં બીજું કોઈ મોટું પાપ નથી. ખરેખર ધર્મનું મૂલ સત્ય છે. એક સમયે એક હજાર અશ્વમેધ અને સત્ય એ બન્નેને એક કાંટામાં મુકતાં હજાર અશ્વમેધ કરતાં સત્ય વધારે ઘણું. દરેક આર્યે કે તેના દરેક બાળકે આ વિશેનું અધ્યયન કરીને તેનું અનુવર્તન કરવું જોઈએ. અસત્ય બોલવાથી આગરને ધક્કો પડે છે. કપડી આચરણ કરવાથી મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ જાય છે અને તે તિરસ્કાર અને ધિક્કારનું પાત્ર બને છે. જો મનુષ્ય અસત્ય બોલે છે અથવા કપટ આચરે છે તે ખરો હિંદુ નથી તેમજ ખરો આર્ય નથી.

હવે આ જગતમાં મનુષ્યો ઘણાંજ દુઃખી હોય છે અને તેઓના દુઃખનું કારણ તેઓનું અજ્ઞાન છે. તેઓ બાહ્યવસ્તુઓની ઇચ્છા રાખે છે પણ ખરું સુખતો અંદરની વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં, શાંતિ શિવાય જ્ઞેતામાં બીજું કંઈ નથી એવા પરમાત્માને જાણવામાં અને સર્વ ઐહિક વસ્તુઓમાંથી ઇચ્છા રહિત થવામાં રહેલું છે. નિર્ધનતા જ્ઞેતાથી મનુષ્ય ડરતો રહે છે તે તો ફક્ત બાહ્ય વસ્તુઓ હરી લે છે; પણ ખરી રીતે તો તે આપણને સંકટ અને ચિંતામાંથી મુક્ત કરે છે. જ્યારે કોઈ મનુષ્ય આત્મામાં શાંતિ મેળવે છે અને તૃણા રહિત થાય છે ત્યારેજ નિર્ધનતા તેને સુખરૂપ લાગે છે. નિર્ધનતા એ લોકમાં હિતકારક, કલ્યાણકારક અને ઉપદ્ર વિનાની છે. શત્રુચિનાનો તે માર્ગ કમી જતોને દુર્લભ છે, અને તૃણાથી સ્વતંત્ર પુરુષોને તે સુલભ માર્ગ છે. હું ત્રણે લોક જોઉં છું પણ જો પુરુષ નિર્ધન,

શુદ્ધ અને સર્વ વસ્તુઓ થકી વૈરાગ્ય પામેલો છે તેની બરોબર હું બીજા કોઈને દેખતો નથી. નિર્ધનતા અને રાજ્ય એ બંનેને કાંઈમાં મુકીને તો-લી જોઈએ તો નિર્ધનતામાં ગુણનું વજન વધારે થવાથી રાજ્ય કરતાં પણ તે વધારે થયું. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેણે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો છે અને મંકી નામના પુરુષે કામનાના બંધનમાંથી નિર્વેદ પા-મીને જે કથન કર્યું છે તેને આ જગ્યાએ તેમણે કહી દેખાડ્યું છે. મંકી નામે પુરુષ ધનની ઇચ્છાથી વારંવાર ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો; પણ શરી શરી-ને તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. પછી કંઈક ધન બાકી રહ્યું હશે તેમાંથી જે બાહ્યમાં લીધાં તથા તેને પક્ષાટના એક ધુસરી લીધી; પણ દુષ્ટ દૈવે એનું જ કર્યું કે જે દોરીથી તે બંનેને બાંધ્યાં હતાં તેનાથી માર્ગમાં ચાલતાં ઉ-ટી સાથે તેઓ ગુંચાઈ જઈ ગરણ પામ્યાં. આ છેલ્લા દુર્ભાગ્યથી મં-કીના હૃદયના પડદા ખુલ્યા અને તેથી તે તૃણાનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થયો અને આ પ્રમાણે કથન કરવા લાગ્યો. સુષને ઇચ્છનારા મનુષ્યે કામનાઓ-નો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શુક મુનિએ બહુ સરસવાત કહી છે; તેણે કહ્યું છે કે જે મનુષ્ય સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ કરે અને જે મનુષ્ય કામનાઓ મા-ત્રને મુકી દેતો તે બેમાંથી સર્વ કામનાઓ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં તેને તથા દે-વીએ વધારે ઉત્તમ છે; કારણ કે સધળી ઇચ્છાઓનો પાર કોઈ પામતું ન-થી. હે કામુક, કાર્ય કરવાની ઇચ્છાઓથી વિરામ પામ અને શાંતિ ધારણ કર. મેં ઘણો લાંબો વખત નિદ્રા કરી છે પણ હવે વધારે વાર નિદ્રા ક-રીશ નહિ. હું હવે જાગૃત રહીશ. હે કામ, તું હવે મારી સાથે કપટ રા-ખીશ નહિ. હે કામ જે જે પદાર્થોનું તું ચાલંબન કરે છે તે તે પદાર્થો સુત્રબ છે કે ફલંબ છે તે મેં જાણ્યા વગર તેમાં તું મને પ્રીતિવાળો કરે છે. તું તત્વને જાણતો નથી અને નાદાન છે તેથી તું સમજતો નથી કે ધ-રાય નહિ એવો અને પૂર્ણ ન થાય એવો અગ્નિના જેવો છે કે જેમાં જે જે હોમવામાં આવે તે બસ્મરૂપ થઈ જાય અને અગ્નિ વધતો જાય. પા-તાળની પેઠે નહિ પુરાય એવો તું, મને દુઃખમાં નાંખવા ઇચ્છે છે. આજે આપણો વિયોગ થાય છે હે કામ, આજથી હું તારા સંગમાં રહીશ નહિ. તું અને તારા અનુયાયીઓનો હું સંકલ્પ પણ કરીશ નહિ. મનની સર્વ વ-ત્તિઓનો ત્યાગ કરી હું તને તથા હું આજ સુધી ઘણા કલેશ પામેલો હું મનની પૂર્ણ શાંતિને પામ્યો છું. હું જે મગશે તે ઉપર નિર્વેદ કરીને નિ-રંતર તું તથા સ્વસ્થ ઇન્દ્રિયોવાળો રહીશ પણ તું મારો શત્રુ છે તેથી તા-રા મનોરથ હું પૂર્ણ કરનાર નથી. તને અને તારા અનુયાયીઓને તથા દે-મને વૈરાગ્ય, શાંતિ, દમ, ક્ષમા તથા સર્વ પ્રાણિઓપર દયા એવા ગુણો પ્રાપ્ત

થયા છે. આ રીતે મંદીને રહેજી ગેરલાભથી મોટો ફાયદો મળ્યો. માનથી કામનાઓની નિવૃત્તિ થાય છે અને તે નિવૃત્તિને માટે ધ્યાન અથવા યોગ જરૂરના છે. આ કામ બહુજ દક્ષિન છે તેથી તેમાં વારંવાર પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. મનને પૂર્ણ શાંતિ આપે એવા સ્થાનમાં રહીને, ધ્યાનથી પ. રમાત્મામાં એકાગ્ર ચિત્ત કરીને, ઈંદ્રિયોને સંકેલી લુંછીને એગીઓ પોતાનું આસન કરે છે. કાનં વડે શબ્દ સંભળાય નહિ, ત્વચાવડે સ્પર્શ માલમ પડે નહિ, નેત્રવડે રૂપ માલમ પડે નહિ. ઊભવડે રસ માલમ પડે નહિ, સ. સુધવાના પદ્મથી પ્રાણવડે જણાય નહિ. યોગને જાણનારા પુરૂષે ધ્યાન યોગે કરીને પાંચે ઈંદ્રિયોના વિષયોને તજવા. ચંચળ અને જીગ્યાન એવા મન. વાળા યોગીઓએ પાંચ ઈંદ્રિયોનું મથન કરનાર શબ્દાદિક વિષયની ઇચ્છા પણ દરવી નહિ. એ રીતે પાંચ ઈંદ્રિયોને મનમાં સંકેલી લઈને ભમતા મનને પાંચ ઈંદ્રિયો સહિત ધ્યેય વિષયમાંજ વાગી રહે એમ કરવું. પ્રથમ જે મદ્દ વિષયમાં સંચાર કરનાર હોય છે તથા પાંચ ઈંદ્રિયારૂપી જેના પાંચ દ્વાર છે એવા મનને ચળ વિષયને વિષે અચળ કરીને ધીરજથી સ્થિર કરવું. દેહાદિ-કોષ પણ વગરના આશ્રય કર્યા વગર દ્વદ્વયાકાશમાં મનને સ્થિર કરવું તે ધ્યાનનો માર્ગ છે ધ્યાનનો માર્ગ મેં પ્રથમ વર્ણવ્યો તેનું કારણ એ છે કે યોગીને ઈંદ્રિયો અને મનને પ્રથમ સંયમમાં રાખવાં પડે છે (અને તે ધ્યાનમાર્ગમાં લગાડવા જોઈએ છે) પાંચ ઈંદ્રિયો શિવાય હું જે મન. તેને. રોકી રાખવાથી મેઘમાં થતા વિજળીના જગદારાની પેઠે ઉદ્ભ્રાંત થઈને સ્ફુરી ઉઠશે. કમળપત્રપર રહેલું જળનું ટીપું જેમ ચારે પાસથી હાલ્યા કરે છે તથા સ્થિર રહેતું નથી એજ પ્રમાણે ધ્યાનમાર્ગમાં પ્રથમ લાગેલા યોગીના મનની સ્થિતિ છે. પ્રથમ કોઈક સ્થિર થઈને તે ધ્યાનના માર્ગમાં રહે છે પણ પાણું વાયુના માર્ગને પામીને વાયુના જેવું ચંચળ થાય છે, ધ્યાનના અભ્યાસ કરનારે શ્રમ થાય તથાપિ નિશ્તસાહ થઈને તે છોડી દેવું નહિ; પણ આજસ તજીને તથા બીજા પ્રત્યે મત્સર કરવો મુકી દઈને ફરીને ધ્યાનમાર્ગમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું. યુક્તિ પ્રમાણે જ્યારે અમ્યક્તમાં ચિત્ત ધારણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને સર્વાત્મપણું સર્વ કામ પણું બગેરે ઈશ્વરી શુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે. મનની ચંચળ. તાથી સમાધિ કરનાર મુનિને કલેશ થાય તો પણ તેણે સમાધિ કરવાનું જારીજ રાખવું સમાધિ કરવાથી નિર્વેદ પામવો નહિ, માત્ર અંતથીજ ફૂટેલ મજ છે પણ ફૂટેલ મેળવવાનો આધાર અંતપર રહેલો છે; અને કોઈ પણ ઉપાયે કરીને ત મજે તેવો આ લોકમાં પુરમાત્મંદ અંતથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અને તે પુરમાત્માનંદ પડે પુરમાત્મા અને પુરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગધારણાવડે, આશક્તિ, અસાધ્ય પણું, રોષ, કામ અને ક્રોધ એ પાંચે

દેવતા ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ મળે છે. ખરેખર, યોગનો માર્ગ સહેલો નથી. પડિત એવા બ્રાહ્મણને પણ એ માર્ગ દુર્ગમ છે. એ માર્ગે કોઈકનું કુશળ પળે પાર જઈ શકે છે. જેમ કોઈ વન મહાધાર હોય, તેમાં ઘણાક સર્પ તથા શ્રીમ્ન અન્નગર આદિ હોય, તેમાં ઘણા ખાડા હોય, પાણી મળતું ન હોય, દુર્ગમ હોય, ઘણા કાંટા હોય, ઝડીથી ગુંચાયલા માર્ગવાળું હોય, જે-માંનાં ઝાડ તાવનળ લાગવાથી સળગી ઉડ્યાં હોય, તેના માર્ગમાં ચેર ભમતા હોય એવા વનમાં થઈને કોઈક જીવાન પુરુષ ક્ષેમ કુશળ જઈ શકે તેજ પ્રમાણે યોગના માર્ગે પણ કોઈકનું બ્રાહ્મણ ક્ષેમ કુશળ જઈ શકે. યોગ સાધતાં ધારણામોથી જે યોગી ભ્રષ્ટ થાય છે તો તેણે ઘણા દોષો કર્યા હોય એમ ગણાય છે. હે પુત્ર તા શોકવાળા રાજન, કૃતાત્મા પુરુષો યોગ માર્ગ કે જે અસ્થાની ધાર જેવો તીક્ષ્ણ છે તેના પર સ્થિર રહી શકે છે પણ અકૃ-તાત્મા પુરુષો રહી શકતા નથી.

આ પછી વ્યાસે કર્મ, પ્રકૃતિ, પુરુષ અને હૃદયરી મ્હાન વગેરે સંબંધી શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ ધૃતરાષ્ટ્રને આપેલો છે. અમુક ક્રિયાઓ વચ્ચેના સંબંધ તે હર્મ છે; એક ક્રિયામાંથી બીજી ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે; અંતે કાર્ય કારણની સંકલનામાં જોડીને એ રીતે ક્રિયા કરનારને બાંધે છે તે કર્મ છે. કામ જેથી સુદૃઢમાં આસક્તિ થાય છે તેમાં કર્મ સર્વોચ્ચ રહેલું છે. આપણી કામનાથીજ આપણે વિપયાસક્ત થઈએ છીએ અને જે યોગિમાં આપણી તે કામનાઓ પૂર્ણ થાય તે યોગિમાં વારંવાર અવતરીએ છીએ. જે જે કર્મો મનુષ્ય, શરીરવડે કરે છે તે તે કર્મનું ફળ પણ શરીરવાળો થઈનેજ તે ભોગવે છે. પુરુષ વાણીવડે જે કંઈ કર્મ કરે છે તે વાણીવડેજ તે ભોગવે છે. મનવડે જે કંઈ પુરુષ કર્મ કરે છે તેનું ફળ તેમનમાંજ રહીને ભોગવે છે. ફળના અર્થવાળો પુરુષ, કર્મના ફળમાં મનની આસ્થા રાખીને જેવા જેવા ગુણવાળું કર્મ કરે છે તેવા તેવા ગુણથી તે પુરુષ યુક્ત થઈ તે કર્મનું શુભ કે અશુભ ફળ ભોગવે છે. જેમ કોઈ મત્સ્ય જળમાં પ્રવાહની સામે જાય છે તેમ પૂર્વે કરેલું કર્મ સ્વભાવે કરીનેજ પુરુષને આવીને પ્રાપ્ત થાય છે. તે દેહધારી તેમાંથી શુભ કર્મ પામીને સંતોષ પામે છે અને અશુભ કર્મનું ફળ પામીને સંતોષ પામતો નથી. જેમ પીતળ આદિક ધાતુના પાત્રને સોનાનો કે રૂપાનો ઢાળ ચડાવવામાં આવે છે તેમ પૂર્વ કર્મને વશ થઈને પ્રાણી તે કર્મથી રંગાઈ જાય છે. બીજા વાળ્યા શિવાય ફેરવેલો ફટતો નથી. એ રીતે સુદૃઢ કર્મ ન હોય તો સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેકુંજેકું કર્મ પુરુષે કર્યું હોય છે તેનું તેનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે; હે પુત્ર શોકથી ઘેરાએલા રાજન, કોઈ વખત નિરંતર સુખજ પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈ વખત

૧૨ મું.) ગાંધારીનો યુધિષ્ઠિરપર ક્રોધ અને તેથી શ્રીકૃષ્ણને શાપ. (૨૮૭)

દુઃખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્રોધ વખત સુખ અને દુઃખ બન્ને મિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, કર્મ કિંવા બલ હો કે ભુકું હોય પણ (તેના કળ ભોગ-વ્યા વિના) તેનો નાશ થતો નથી. હે રાજા ક્રોધ વખત સંસાર સમુદ્રમાં મગ્ન થયેલો પુરૂષ જ્યાંસુધી દુઃખમાંથી મુક્ત થાય ત્યાં સુધી તેનું સુકૃત (સારું કામ) કર્મ પક્ષપાત રહિત કૂટસ્થ (અગ્નિ) પછે રહે છે. દુઃકૃત (ખરાબ) નો નાશ થયો એટલે પેલું કૂટસ્થ પછે રહેલું સુકૃત તેને પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે સુકૃત કર્મનો ફાય થયો એટલે પાછું દુઃકૃત કર્મ આવીને ઉભું રહે છે. હે રાજા, કર્મની ગતિ તારે એ રીતે જાણવી.

ગાંધારીનો યુધિષ્ઠિરપર ક્રોધ અને તેથી શ્રીકૃષ્ણને શાપ.

બીજી તરફ તપસ્વી વ્રતથી પ્રાપ્ત થએલો ક્રોધાગ્નિ પુત્ર પોત્રોના મરણથી પીડાયમાન ગાંધારીને પ્રથમ જ કે બાળતો હતો તો પણ તે ક્રોધને શમાવીને ગાંધારીએ પાંડુ પુત્રોને તો ક્ષમા આપી. તેનો ક્રોધ તેના શત્રુ-એને બાળીને ભસ્મ કરી દે એટલો સમર્થ હતો. જ્યારે આંખે બાંધેલા પાટમાંથી દેણે યુધિષ્ઠિરના પગ ઉપર નજર ફેરવી ત્યારે જોડલા ભાગ ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડી તેટલો ભાગ બળી ભસ્મ થઈ ગયો હતો. કંપાયમાન થતા હાથ જોડી બચતી થતા પાંડવો રોતાં રોતાં ગાંધારીને બેઠ્યા. યુધિષ્ઠિર ક્ષમા માગી; હે દેવી તમારા પુત્રોને મારવાના સંસારના નાશનું મૂલ હું છું માટે મને શાપ દીયો. ગાંધારીએ રોતાં રોતાં કહ્યું કે તમારો દોષ નથી, દુર્યોધનને યુદ્ધ ન કરવા વિશે બહુ બહુ સમંજાવ્યું હતું પણ એણે તે માન્યું નહોતું. હવે મારા દુર્યોધનને ઠેકાણે તમે છો. ઇશ્વર તમને ચિરંજીવ રાખે. ભીમ પગે ખડવા આવ્યો, ત્યારે ગાંધારીએ કહ્યું કે તેં મારા દુઃશીસનનું બોલી પીધું કે ? ભીમ બોલ્યો, ના, મેં પીધું નથી. મેં હાથમાં લેઈ મેઢે ચોપડી બીજાએ બી-વડાવવાને મટે કહ્યું હતું કે પીધું. હે માતા બીજાનું રૂધિર ન પીવું જોઈએ ત્યારે એનું તે પીવાય ? રૂધિર હોઈથી નીચે નથી ગયું એ વેળા યુધિષ્ઠિરે ગાંધારીનાં પગ આગળ મથું ધર્યું અને તે બોલ્યો કે માતા ! તમારા પુત્રોને મેં હણ્યા છે અને સવળો દોષ મારો છે, તમે ક્રોધને કાંઈ થયેલો કહેશો નહિ, એ હું માગી લઉં છું.

ત્યાં ઉભેલી દિવ્ય ચક્ષુવાળી રોમાંચ ઉભાં થઈ ગયેલી પતિવ્રતા મહા ભાગ ગાંધારીને દૂરનું કુરુક્ષેત્ર કે જ્યાં કૌરવો હણાયા હતા તે પોતાના પાસે હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું. એક પછી એક દેખાવો જોતાં દુર્યોધનને દેખી તે અકસ્માત પડી ગઈ સુધીમાં આવી કે હૃદયમાં લગાવી ધેણી વિ-લાપ કરી શોકથી પીડાયમાન મહા વ્યાકુળ ચિત્તથી હાથ પુત્ર હાથ પુત્ર એ રીતે વિલાપ કરતી પોતાના પુત્રોને પડેલા જોઈ શોકાતુર થઈ રૂદન ક-

રતી તે મોટે સાહે શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગી કે પતની સેવાએ કરી એ ને તપ ઉપાર્જન કર્યું છે તે દુર્વપ એવા તમે કરી ચક્ર તથા ગદા ધરનાર એવા તમને હું શાપ દઉં છું હે ગોવિંદ, ને માટે પરસ્પર હણાતા ગાત્રિય અને બાધઓ એવા કૌરવ પાંડવોની તમે ઉપેક્ષા કરી તેથી તમારી પોતાની જ્ઞાતિનો વધ કરશે. અને હે મધુસૂદન તમે પણ આજઘી છત્રીશમે વરસે જ્ઞાતીય, મિત્રા અને પુત્રોને હણીને વનમાં વિચરનાર અનાથની પેઠે કુસિત ઉપાયોથી નિવનને પ્રાપ્ત થશે. જન્મ, મૃત્યુને આપનાર એવા પરમેશ્વર આ પ્રથમથીજ જાણતા હતા તેથી કંઈક દ્વંસ કરતા હોય તેમ ગાંધારીને કહેવા લાગ્યા કે “વૃષ્ણીકુલનો મારા વિના બીજો કોઈ સંહાર કરનાર છે નહિ. એ પણ હું જાણું છું. હું તે પરિપૂર્ણ કરવાને પ્રયત્ન કરું છું. મને શાપ આપીને, હે સુંદર પ્રતિભાળી, તે મારા કામમાં મદદ કરી છે.” આ રીતે આપણે તર્કહીન અને મૂખેષ બરેલાં કૃત્યો કરીએ છીએ પણ તે કૃત્યોથી દૈવી ધારણાઓ સિદ્ધ થાય છે.

જીખના દુઃખની પ્રખરતા (મૃત પુત્રો પર ચડી ગાંધારીએ લીધેલી કેરી)

દુષ્ટ દુર્યોધનનાં પુત્ર સહિત ચએલાં માતા પિતા બ્યાં તેં પડ્યો હતો ત્યાં આવી પોતાના પાપ કુદિવાળા પુત્રને રોતાં રોતાં કહેવા લાગ્યાં કે તું હમેશ સાધુ જનોને પીડા કરતો હતો તે કારણથી હે પુત્ર ! તારી આવી દશા થઈ. તારાં કુકૃત્યથી દૈવે તને રણમાં માર્યો છે. હે મહાવીર ! તે અમારું કે શ્રીકૃષ્ણ આદિ મહાત્માઓનું નહિ માનતાં પાંડવો પર અત્યંત જીવન કર્યો તેનું આ ફળ પ્રાપ્ત થયું. હે પુત્ર ! તું ઉઠ ઉભો થા. તો બ્યાં તું જાય છે ત્યાં અમે બન્નેને લાખજન. કારણ કે માતાપિતાનો ત્યાગ કરી જવું એ તને યોગ્ય નથી. આમ બોલી તેઓ અત્યંત રૂદન કરવા લાગ્યાં, એ બન્ને વહેને કશ્પાંત કરતા સાંભળી ફરી યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં આવી બેસેને નમન કરી તથા ભેની સાંતવના કરી કહેવા લાગ્યા કે આ પાંડવો પણ તમારા પુત્રો છે. તે આપની આમાથી આપની પૃથ્વીને ભોગવી આપનું સર્વ પ્રકારે પાલન કરશે, અને આપના દાસ થઈને રહેશે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, હું પણ યાદવ સહિત આપનો દાસ છું. એમ સર્વ મનુષ્યોના ચિત્તને હરવાવાળા શ્રીકૃષ્ણ બેસેની શાંતવના કરવા લાગ્યા. ફરી પુત્રો પ્રતિ કૌતુક દેખાડવા ગાંધારીને કહેવા લાગ્યા કે હે મહાસતિ ગાંધારી ! તમે ઉઠો અને હવે પુત્રોનો શેઠ છોડી દીઓ. યુધિષ્ઠિરને ત્યાં જાઓ અને યુધિષ્ઠિર આદિ પુત્રોનું પાલન કરી તેને ત્યાં વાસ કરો. તમે ત્યાં જઈ બોજન કરશો ત્યાર પછી પાંડવો બોજન કરશે. ત્યારે અત્યંત રૂદન કરતી બયાનક રૂપવાળી ગાંધારી બોલી કે હે શ્રીકૃષ્ણ ! મારા પુત્રો પૃથ્વી પર પડ્યા ! હવે મારે બોજન

કેવું ? હવે તો અસાર સસારનો ત્યાગ કરી હું કાઢતું બક્ષણ કરાશ. એમ કહી ગાંધારીએ કલ્પાંત કરવા માંડ્યો. આ વખત પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે તેની પરીક્ષા કરવા વાસ્તે તેના દેહમાં અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરી અને ત્યાં પાકાં કાચાં ફળનાં અને ઘણાંક છાયાવાળાં તેમજ ઘણાં વિસ્તારવાળાં આંગાનાં વૃક્ષો રચ્યાં, જેથી દુઃખ નિવૃત્ત કરવા તે ફળ ભક્ષણ કરવાની ગાંધારીની ઇચ્છા થઈ. દુઃખથી અત્યંત વિહવલ અને પીડિત થએલી ગાંધારી એક આંગાનાં જાડને જોવા લાગી. આંગામાંની કેરી હાથવતીતોડી ખાવાના ઇરાદાથી ઉંચા પગ કરી તોડવા જતાં તે હાથમાં નહીં આવતાં માત્ર એ આંગળી ઉંચી રહી, એટલે ગાંધારીએ તે ફળની ઇચ્છાથી પોતાના મૃત પુત્રપર ચડી તે કેરી લેવાનું ક્યું પણ તે કેરી હાથમાં નહીં આવતાં વળી એ આગળ ઉંચી રહી વળી ખીન્ન પુત્રનું શબ તેનાપર ગાદવી લે પર ચડી, અને એમ સો પુત્રોની પંક્તિ કરી તે ઉપર ચડી કેરી લેવા લાગી તે ટક્કામાં આંગાનું જાડ દેખાયું નહિં. આ વખત શ્રીકૃષ્ણે ત્યાં આવી બોલ્યા કે હે દેવી ? તમે પુત્રોપર કેમ ચડ્યાં છો ? તારે ગાંધારી અત્યંત શરમાઈ બોલી કે હે વાસુદેવ ? જરા અવધા બહુજ કહ્યું દેવાવાળી છે. વળી એ કષ્ટ કરતાં દ્રવિટતાવાળી અવસ્થા બહુજ દુઃખ દેવા વાળી છે, અને એ કરતાં પણ પુત્રનો શોક ઘણોજ કષ્ટરૂપ છે. પરંતુ એ કષ્ટથી પણ વધારે કષ્ટવાળી દુઃખ છે, તારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે સતયુગમાં હાડમાં પ્રાણ રહેતાં, ત્રેતાયુગમાં માંસના આશ્રયથી પ્રાણ રહેતાં દ્વાપરયુગમાં મનનના આશ્રયથી પ્રાણ રહેતાં અને કલિયુગમાં અન્નમય પ્રાણ રહે છે. માટે બ્રહ્મરૂપી અન્નનું મનુષ્યે હમેશાં સેવન કરવું જોઈએ. કારણ કે અન્ન સારૂ સઘળા મનુષ્યો પારકી સેવના કરે છે અને તેજ કાચણથી છાગ, પ્રપંચ, કપટ અને ઘોર કર્મ તથા ધાતકી કાંમ આદિ નીચ કર્મ પણ અન્નને વાસ્તેજ મનુષ્યો પૃથ્વીપર કરતાં જરાપણુ ખીતાં નથી. આવું પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું વચન સાંભળી સતી ગાંધારી માનભંગ થઈ અને શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિરની વિશ્વમિત્રી તેઓ બન્ને વૃદ્ધો યુધિષ્ઠિર સાથે ગયાં.

+ આ કથાની હકીકત મૂળમાં નથી લેપક છે. પણ પ્રસિદ્ધ જાણી તે દાખલ કરી છે.

શાંતિ પર્વ ૧૩ મું.

—*o o o*—

રાજધર્મ.

—*o o o*—

પશ્ચાત્તાપ પામેલા યુધિષ્ઠિરનું સાંત્વન.

યુદ્ધમાં મરણ પામેલા સંજયીઓની ગંગાને કિનારે જલદાન આદિ ક્રિયા કરી પોતાના ભાઈઓ સહિત મહારાજા યુધિષ્ઠિર એક મહિના મુઠ્ઠી શેઢેર બહાર રહ્યા. આ અરસામાં ત્યાં વ્યાસ, નારદ વગેરે ઘણા યુનિઓ પોતપોતાના શિષ્યો સહિત પધાર્યા. જેઓનો યુધિષ્ઠિર યોગ્ય સત્કાર કર્યો. સંજયીઓના શોકથી ઘેરાએલા યુધિષ્ઠિરને વીંટીને એકેલા મુનિગણમાંથી નારદજી બોલ્યા કે ધર્મરાજા ? શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી તમોએ જ્ય મેગવ્યો છે અને ક્ષત્રિયો જેવી રીતે પૃથ્વીની માલેદી મેગવવી જોઈએ તેવી રીતે તમે મેગવી છે તેથી તમારે તો આ આનંદનો અવસર છે. માટે મનમાંથી બે-દની અસર કહાડી નાખો. ખિન્ન હૃદયવાળા યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે દેવમુનિ ? આપ કહો છો તે બરાબર છે, પણ ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ વગેરે ગુરૂ અને સંજયી જનોનો અમારા હાથથી ધાત થયો એ વાતનો મને બહુજ પસ્તાવો થાય છે. અરે ? કર્ણ અમારો સગો ભાઈ હતો, એમ મેં પાછળજ જાણ્યું, અર્જુન સિવાય અમો ચાર ભાઈઓ જૂદે જૂદે વખતે તેના સપા-ટામાં આવી ગયા હતા; તો પણ તે વખતે તેણે અમારો જીવ ધાત કર્યો નહિ. ગમે તેમ તેને અમારાપર પ્રીતિજ હતી. એ ધર્માત્મા હતો. જીગડા-ની સભામાં એ દ્રૌપદીને કહોર વચનો સંમળાવતેમ હતો તે વખતે જો કે મને તેનાપર ક્રોધ થતો હતો પણ તેના પગ અગારાં માતૃશ્રી કુંતીના જે-વા જોઈ તે ક્રોધ દબાઈ જતો હતો. એ મહાન શરૂ પુરૂષના રથનું પરકું જો પૃથ્વીએ ન ગળ્યું હોત તો એ મરવો મુશ્કેલજ હતો. નારદજી ? યુદ્ધ વખતે તેના રથનું પરકું પૃથ્વીએ ગળ્યું તથા તે વખતે એ મહાધીર હતો; તોપણ મુંઝાઈ ગયો તેવું કારણ શું ?

કર્ણના અસત્ય માટે ગુરૂ પરશુરામે આપેલ શાપ.

યુધિષ્ઠિર ! કર્ણ અરજુનની ઇર્ષ્યાથી દ્રોણાચાર્ય પાસે બ્રહ્માજી શિષ્ય-વાની માગણી કરતાં તે શરૂને શિષ્યવ્રત નહિ એમ તેણે જવાબ આપવા-થી પરશુરામના આશ્રમમાં જઈ તેની પાસે પોતે ભાર્ગવ કુળનો બ્રાહ્મણ છે એમ જૂઠું કહી કર્ણ ધનુર્વિદ્યા જાણવા માંડી. પરશુરામ તેનાપર અ-

૧૩ મું.) કુંતીનાં કૃત્યથી યુધિષ્ઠિરે સ્ત્રી જાતને આપેલ શાપ. (૨૯૧)

ત્યંત પ્રસન્ન રહેવાં લાગ્યા. એક દિવસ કર્ણે વનમાં ફરતાં દ્રાધ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણની આગને દૂરથી મૃગ જાણી મારી નાખી તેથી બ્રાહ્મણે તેને શાપ દીધો કે યુદ્ધના ખરા વખતપર તારા રથનું પરકું પૃથ્વીમાં પેસી જશે. આ શાપ મળ્યા પછી એક દિવસે ગુરૂ પરશુરામ પોતાના પોતામાં માથું મૂકીને સુનેલા હતા તેવાં વખતમાં પૂર્વે દંશ નામનો અંશુર ગંધુમતિની સ્ત્રીનું હરણ કરતાં શાપ પામવાને લીધે આઠ પગવાળો અને સોઠ સરખા મોઢાવાળો ભલ્લુક જાતિનો કીડો થયેલો હતો તે કર્ણની જાંઘ કાતરી તેમાંથી રૂધિર માંસ વગેરેનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. પોતાને ગમે તેવું દુઃખ થાય તો પણ ગુરૂને ન જગાડવાના ધરાદાથી કર્ણે જરા ચલાયમાન ન થયો; પરંતુ રૂધિરની રેલ ચાલતાં પોતાના શરીરને તે અડવાથી પરશુરામ જાગી ઉઠ્યા. તેણે આ બનાવ જોતાં પેલો કીડો તો પોતાના પૂર્વે સ્વરૂપને પામી શાપ મુક્ત થવાથી રાજી થઈ તેને નમી ચાલ્યો ગયો. પરશુરામે કર્ણને પૃથ્વી કે ખરું કહે તું કાણ છે? આવડી મોટી વ્યથાને બ્રાહ્મણ કદી પણ સહન કરી શકે નહિ. કર્ણે હાથ જોડી પોતાની ખરી જાત તેને કહી. પોતાને જોત્યો તે માટે ક્રોધાવિષ્ટ થયેલા પરશુરામે તેને શાપ દીધો કે જરૂરનો પ્રસંગ આવતાં તું અસ્ત્રવિદ્યા ભૂલી જશે. રાજા! આ કારણથીજ કર્ણના રથનું પરકું પૃથ્વીએ ગળ્યું તથા તે વખતે તેને પોતાની વિદ્યા વિસ્મૃત થઈ. જો એવો પ્રસંગ ન બન્યો હોત તો કર્ણ કંઈ ઓછો લડવૈયો નહોતો. રાજપુર નગરના રાજા ચિત્રાંગદની કુંતીના સ્વયંવરમાં ગએલો દુર્યોધન તે રાજા કન્યાનું હરણ કરી તેની મદદથીજ સદી સલામત હસ્તિનાપુર પહોંચી શક્યો હતો. વળી જરાસંઘ સરખા બળવાન રાજાને પણ કર્ણના પરાક્રમથી પૂરો સંતોષ થયો હતો, અને તેથી તેણે માત્રિની નદીના કિનારા સુધીનો અંગદેશ તેને આપી દીધો હતો. જો એને બ્રાહ્મણોથી શાપ ન થયો હોત તથા ઈંદ્રે જાગ કરી તેનાં કવચ કુંડળ ન લીધાં હોત તો તે કદી મરત નહિ, પણ આંખમાં તો કેવળ ઇશ્વરની ઇચ્છાજ બળવાન હતી. માટે હે યુધિષ્ઠિર! શોક છોડી આપો.

કુંતીના કૃત્યથી યુધિષ્ઠિરે સ્ત્રી જાતને આપેલ શાપ.

નારદજીના વચનથી પણ યુધિષ્ઠિરનો શોક નરમ પડ્યો નહિ, ત્યારે તેનાં માતૃશ્રી કુંતી આવી સમજાવવા લાગ્યાં. આ વખતે યુધિષ્ઠિરને કર્ણ ૫ પરાક્રમનું વૃત્તાંત શાંભળતાં વળી પાછો શોક થઈ લાગ્યો અને તેના આવેશમાં તે બેઠ્યા કે હે માતા! જો તમે અમને પ્રથમ ચેતવ્યું હોત કે કર્ણ અમારો ભાઈ થાય છે તો અમે કદી પણ કર્ણને મારત નહિ. તમે એ વાત સુમ સમજાવથી જ આજ મારે આ પરતાવા કરવો પડે છે. માટે

હું સઘળી સ્ત્રી જાતને શાપ આપું છું કે આજથી કોઈ પણ સ્ત્રી ગુપ્ત
 ભેદને પોતાના પેટમાં છુપાવી શકશે નહિ. આમ કહી નિશ્વાસ મૂકી અર-
 ઙ્ગુનની સામે જોઈ વળી પણ યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા કે અરે! પૃથ્વીના લો-
 ભથી અમે ગુરજતો, રમતે સંબંધી જતોતો વિનાશ કર્યો. રાજ્યના લોભને
 ધિક્કાર છે અરંગુન આ પાપથી મારું મન મુંઝાય છે. હું તો કોઈ એકાંત
 સ્થળમાં ચાલ્યો જઈશ. તમે આ નિઃકંટક રાજ્ય ભોગવજો. પ્રતાપી અને
 અત્યંત બુદ્ધિમાન અરંગુન વિનય પૂર્વક બોલ્યો કે કાળે કરી સમગ્ર સ-
 સાર નાશ પામે છે અને જોતો વિનાશ જોના હાથથી સરજેલો હોય તેના
 હાથથીજ તેનો વિનાશ થાય છે. એમાં આપનો શો દોષ છે! ભીમ બો-
 લ્યો કે જેમ તરસ્યો માણસ તળાવ પાસે પહોંચી પાણી ન પીએ અને
 ભૂખ્યો માણસ મોઢા પાસે ભોજન પાત્ર આવતાં પણ તેને છોડી આપે
 તેવો આપનો આ વિચાર મને તો અવિચારજ નજાય છે. નકુલે કહ્યું કે
 યુદ્ધમાં શત્રુઓને મારી ક્યો રાજા શોક કરે? આપે તો પરાક્રમથી પૃથ્વી
 મેલવવામાં વિજય કરી અને વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોને દાન દર્શ સ્વર્ગથકી પણ
 ઉપરના બ્રાહ્મણોને મેળવ્યો છે માટે આપને પસ્તાવાનું કંઈ પણ કારણ
 નથી. સહદેવ પણ બોલી ઉઠ્યો કે જે માર્ગ આપણુ પૂર્વજોએ ગ્રહણ કર્યો છે
 તે માર્ગે ચાલવામાં આપણને કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી. જે રાજા વિજય
 કરી પૃથ્વી મેળવી અને પછી તેને ભોગવતો નથી તેનું જીવિત નિષ્કર્ણ ગણાય
 છે. આ પછી દ્રૌપદી પાસે આવી બોલ્યાં કે મહારાજા? આ તમારા ભા-
 ઇઓ ઉદાસ થઈ રહ્યા છે, તેઓને પ્રસન્ન કરો. તમે વિજય મેળવ્યો છે
 તો હવે ઘણી દક્ષિણવાળા યજ્ઞો કરો એટલે વનવાસનું દુઃખ ભૂલાઈ જઈ
 સુખ થશે.

આટલું આટલું કહેવા છતાં પણ યુધિષ્ઠિરને ન્યારે કંઈ પણ અસર
 થઈ નહિ ત્યારે વળી પણ પ્રજાપાલન એજ રાજાઓનો મુખ્ય ધર્મ છે એ
 વિષે અર્જુને અને ભીમે ઘણું ઘણું કહ્યું પણ રાજાઓ લાગ કરવાનો યુ-
 ધિષ્ઠિરનો નિશ્ચય ચલાવમાન થયો નહિ. તે વખત સભામાં એટલા દેવસ્થાન
 નામના મુનિ બોલ્યા કે હે રાજા! કોઈનો દ્રોહ ન કરનાર, સાચું બોલ-
 નાર, યજ્ઞ કરનાર, અપરાધીઓને દંડ દેનાર, સજ્જનોનું પાલન કરનાર અને
 પ્રજાને મર્યાદામાં ચલાવનાર રાજા સદા ઉત્તમ ગતિનાજ અધિકારી છે.
 અગિયાર રૂદ્ર, આઠ વસુ, બાર સૂર્ય, સાધુ વર્ગ અને ઋષિઓના અંશથી
 રાજાનો દેહ નિર્માણ થાય છે. તેથી સ્વધર્મ પાળતાં રાજ્યમાં એકં પણ
 તેની ઉત્તમ ગતિજ થાય છે. માટે રાજ્યના ત્યાગનો વિચાર છોડી આપો.
 આ પછી શ્રીવેદવ્યાસ બોલ્યા કે યુધિષ્ઠિર! શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પણ ગૃહસ્થા-

શ્રમ ઉત્તમ છે. વળી રાજાઓને માટે તો આ બાબત પણ નક્કી છે કે જે તે અપરાધીઓને ક્ષમા કરે છે તો તે અપરાધીઓનાં પાપનો ભાગ તે રાજાને મળે છે. જે રાજા પોતાના સ્વધર્મને અનુસરે છે અને પિતાની પેઠે પ્રજાનું પાલન કરે છે તે કદી પણ પાપનો ભાગી થતો નથી. રાજાએ શત્રુઓને દંડ આપવો જોઈએ, પાપી લોકોથી સ્નેહ ન રાખવો જોઈએ, દેશમાં ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ, શરવીર પુરૂષોનો સત્કાર કરવો જોઈએ, કર્મકાંડ જાણવાવાળા બ્રાહ્મણોને પાસે રાખવા જોઈએ, ધનવાન વેપારીઓને માન આપવું જોઈએ અને અનેક શાસ્ત્રોને જાણવાવાળા પુરૂષોની દરેક કામમાં સંમતિ લેવી જોઈએ. રાજા તો શત્રુઓને દંડ દેવાથી અને પ્રજાનું પાલન કરવાથીજ સ્વર્ગ મેળવે છે. માટે શોક છોડી આપો.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે મારે માટે આ મોટો સંહાર થયો. દ્રૌપદીના પુત્રો અભિમન્યુ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટરાજા, દ્રુપદરાજા, વૃષસેન, ધૃષ્ટકેતુ અને બીજા પણ ઘણા ઘણા સંબંધી રાજાઓને અને રાજકુમારો મારા નિમિત્તથીજ માર્યા ગયા. હું જ્ઞાતિ ધાતી થયો. મારા હાથથી વંશનું છેદન થયું. અરે ! નાનપણમાં અમને ખોળામાં બેસારીને રમાડનારા ભીષ્મપિતામહ મારે ખાતરજ પડ્યા. અહો ! વૃદ્ધ સિંહની પેઠે રણસંગ્રામમાં ધૂમતા એ પિતામહને જોઈ મને તો મૂંઝાણ આવી ગઈ હતી. કાશીરાજાની કન્યાના સ્વયંવરમાં શાલ્યઆદિ અનેક રાજાઓનું મર્દન કરનાર અને યુદ્ધ ભૂમિમાં પરશુરામને પણ સંતોષ આપનાર એ ભીષ્મને જ્યારે એ પડતાં જોયા એ વખતે મારા મનમાં મોટો ત્રાસ થયો. અરે ! અમારાપર પુત્ર કરતાં પણ વિશેષ પ્રીતિ ધરાવનારા ગુરુ દ્રોણાચાર્યને પણ મેં મિથ્યાવચન બોલી મરાવ્યા આ વાતનું સ્મરણ પણ મારાં મર્મસ્થાનોને ભેદી નાખે છે. મેં અભિમન્યુનો ધાત કરાવી સુભદ્રાને વાઙ્ઘાં વગરની ગાયની પેઠે દુઃખી કર્યો હું કુટુંબ ધાતી છું. મને ધિક્કાર છે. હું તો આ પરતાવામાંને પરતાવામાં શરીર શોષણ કરી મરી જઈશ. હે મુનિશ્વરો ! હવે આપ સર્વ પોત પોતાના આશ્રમપર પધારો. હું તો અમનનો અને જળનો ભાગ કરી દેહ છોડીશ.

વળી પણ વેદવ્યાસ બોલ્યા કે હે યુધિષ્ઠિર ! તમો કાનો શોક કરો છો ? પૂર્વે દુઃખ અને શોકમાં મગ્ન થએલા જનકરાજાને અશ્રમ નામના મુનિએ કહ્યું હતું કે જેના નસીબમાં જે માંડ્યું હોય તેને તે પ્રાપ્ત થયા વગર રહેતું જ નથી. જ્યારે મૃત્યુ આવવાનું થાય છે ત્યારે તે ઔપધ, મંત્ર, હોમ, જપ આદિ કોઈ પણ ઉપાયથી પાછું વળતું નથી. આ સંસાર પ્રવાહમાં અરસપરસ સંબંધમાં આવેલાં પ્રાણીઓ બહુજ દુંકી મુદત સાથે રહી શકે છે એવો ઇશ્વરના ધરનોજ નિયમ છે. મૃત્યુ સર્વને માટે સમાન છે. શું

ધનવાન અને નિધન એ સધળા મૃત્યુની પાસે એકજ પંક્તિમાં બેસનારા છે. આ સંસાર ચક્રમાં હજારો માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે સંબંધમાં આવી ગયાં હશે, પણ તેઓ આપણાં નથી અને આપણે તેનાં નથી. રસ્તામાં જેમ યોગ્ય વખતને માટે મુલાકાતો મળે તેમ સૌ સગાંસંબંધી આ ભવાઈનીમાં ભેગાં થાય છે, અને છૂટાં પડી જાય છે. એમાં જે શોક કરે છે તેજ શોક કરવા યોગ્ય છે. આ અરમગીતા સાંભળી જનકે દુઃખ અને શોક છોડી આપ્યાં. તેમ હે યુધિષ્ઠિર ! તમે પણ દુઃખ અને શોકનો ત્યાગ કરો.

વ્યામણનાં ખીજ વખતનાં વચન સાંભળીને પણ યુધિષ્ઠિર ચુપજ રહ્યા ત્યારે અર્જુનની પ્રેરણાથી શ્રીકૃષ્ણભગવાને પ્રીતિ અને નમ્રતા પૂર્વક યુધિષ્ઠિરને કહેવા માંડ્યું કે વડિલ બંધુ ! તમે જેનો શોક કરો છો તે કોઈ શોક કરવા યોગ્ય છેજ નહિ. રણસંગ્રામમાં તેઓ સર્વ સામે પગલે ગરણ પામ્યા છે અને ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. અને જેઓ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થયા હોય તેનો શોક કરવો એ દેખીતુંજ અધર્મિત છે. કારણ કે આ સંસારનાં ક્ષણિક સુખોને બદલે તેઓને શાશ્વત સુખ મળેલ છે. પોતાના સુવર્ણહીવ નામના પુત્રને માટે શોક કરતા સંજય નામના રાજાને દેવ મુનિ નારદે ઉપદેશ કર્યો હતો કે હે સંજય ! મૃત્યુ માર્ગમાં તો આ આખો સંસાર ખેડો છે તો પછી તું કોનો શોક કરે છે ! મહતઃ, સુહોત્ર, બૃહદ્રથ, શિષિ, દુષ્યંત, ભરત, રામચંદ્ર, ભગીરથ, દિલીપ, માંધાતા, અંબરીષ, શશંગિદુ, સગર, પૃથુ વગેરે મહા પ્રતાપી મહાત્મા રાજાઓ તારા પુત્ર કરતાં ધણાજ વિશેષ પરાક્રમી અને ધર્મિષ્ઠ હતા તેઓ પણ મૃત્યુને પામ્યા છે અને તું પણ એજ રસ્તે જનાર છે તો પછી તેનો શોક કેમ કરે છે ? આ ઉપદેશથી સંજય શોક રહિત થયો હતો. તેમ તમે પણ શોક રહિત થઈ રાજ્યનો સ્વીકાર કરો. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યા પછી વખી પણ નારદજીએ અને વેદવ્યાસે ધણા ધણા દાખલાઓ આપી રાજ્યનો સ્વીકાર કરવા તરફ તેના મનને વાગવાનોયત્ન કર્યો. યુધિષ્ઠિરે ધર્મ સંબંધી ધણી એક બારીકગો પૂછતાં વેદવ્યાસે તેના સર્વ પુત્રાસાઓ કર્યા અને તેથી કંઈક શાંત થએલ વૃત્તિવાળા તે રાજાએ રાજધર્મ જાણવાની ઇચ્છા બતાવી. ત્યારે વેદવ્યાસે કહ્યું કે રાજધર્મ આદિ સધળા ધર્મોનું વર્ણન હીન્ન બહુ સારી રીતે કરશે અને તેથી તમને મનમાનલો સંતોષ મળશે.

શોક રહિત થએલા યુધિષ્ઠિરનું હરિતાપુર જવું. કવિતા

“આધવજી કરમન” એ રાગ.

યુધિષ્ઠિર જય કરીને ઘેર જાય, હસ્તિનાપુરે હરખ માય.

યુધિષ્ઠિર.

નરવાહને ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રથમથી સતીસહ થયા વિદાયે;

વિદુર સહિત સહુ સ્ત્રીઓ પછી, દ્રૌપદી કુંતીમાએ.

યુધિષ્ઠિર.

વાળાં ગામનાં હય દલ પલટન, જય શબ્દો બહુ થાય;
છડીસરો બંદીજન બોલે, શબ્દનભે ઉભરાય. યુધિષ્ઠિર.
સોળ શ્વેત બગદોનો મહારથ, ચર્મ દુશાલે ઢંકાય;
તેમાં ખીસળ્યા છે મહારાજ, તેજ દીશે દીશ છાય. યુધિષ્ઠિર.
ભીમ અને અનુભ છત્ર ધરે, શ્વેત કાંતી ફેલાયું; •
નકુલ અને સહદેવ તણે કર, ચામર શ્વેત સુઢાય. યુધિષ્ઠિર.
પાંચે ભાઈ એક રથમાં જોઈ, જનમાં હરખ ન માય;
પગલે પગલે સ્ત્રીઓ વધાવે, મંગળ ચિતથી ચઢાય. યુધિષ્ઠિર.
પુંડે હયવાળા સુભરથમાં, યુયુત્સુ વડીલ જણાય. •
તે પુંડે પોતાના રથમાં સાત્યકીને યદુરાય. યુધિષ્ઠિર.
પછી ખીજ રથ, સરદારોના, શોભાનો સમુદાય;
પૂર શણુગાર્યું લોકે પ્રેમે, શુકન સર્વ દેખાય. યુધિષ્ઠિર.
કુમારિકાઓ આવી સ્હામી, ધવળસુ મંગળ ગાય;
કુસુમ ધાણી મોઢેરાં મોતી, નૃપરથ પરવેરાય. યુધિષ્ઠિર.
પગલે પગલે પાંચાલીનાં, વખાણુ વિવિધ સુણાય;
રાજ્ય માર્ગમાં થઈ રાજ્ય મહે, આવ્યા પુરના રાય. યુધિષ્ઠિર.
પ્રજા તણા મહાજને મળી ત્યાં, વંદા નૃપના પાય;
આદરને આશીશ આપી ત્યાં, જિતયાં શ્રી ધર્મ રાય. યુધિષ્ઠિર.
યુધાષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક.

નારદજી, વ્યાસજી, શ્રીકૃષ્ણ તથા ખીજ પંચ મહાત્માના ઉપદેશથી સમજી દુઃખ તથા સંતાપ છોડી દઈ ધૃતરાષ્ટ્રને અચ્છી કરી યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરમાં પધારવા તૈયાર થઈ દેવતાઓ તથા હજારો બ્રાહ્મણોનાં પૂજન કરી ધોળા સોળ બગદના ઉત્તમ રથમાં બેઠા. એટલે બ્રાહ્મણો વેદ મંત્રો બણવા લાગ્યા, બંદિજનો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, ભીમ સારથિ થયો, અર્જુને છત્ર ધર્યું, નકુલ તથા સહદેવ ચામર ઢોળવા લાગ્યા, યુયુત્સુ, સાત્યકિ તથા શ્રીકૃષ્ણ રથમાં બેસી પછવાડે ચાલ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારી પાલખીમાં બેસી યુધિષ્ઠિરની આગળ ચાલ્યાં. કુંતિ, દ્રૌપદી તથા કૌરવોની સઘળી સ્ત્રીઓ જૂદાં જૂદાં વાહનોમાં બેસી વિદુરની સાથે સ્વારીમાં ચાલ્યાં. શણુગારેલા હાથી, ઘોડા, રથ તથા પ્યાદલો પણ આગળ ચાલવા લાગ્યાં. હસ્તિનાપુરમાં મોટી ધામધૂમથી આવી પહોંચતાં અને નગરમાં પ્રવેશ કરતાં યુધિષ્ઠિરની સ્વારી જોવા રાજમાર્ગમાં લાખો મનુષ્યોની ભીડ થઈ રહી, શહેરમાં મોટો આનંદ કિતવ વર્તી રહ્યો અને અમલદાર વર્ગ સઘળા સામે આવી નમન કરવા લાગ્યા, અને સઘળા લોકો જયના શબ્દો પોકારવા લાગ્યા.

આ વખતે લોકોએ નગરને બહુજ શણ્ણુગાર્યું હતું અને ચોતરફ ધૂપ ફીપની ઉત્તમ રોશનીથી શહેરને દેદીપ્યમાન કરવામાં આવ્યું હતું શણ્ણુગારેલા દરવાજાથી નગરમાં પ્રવેશ કરતા યુધિષ્ઠિરની સ્વારી જોવા રાજમાર્ગના મહેલોપર કુલીન, સ્ત્રીઓ બરીવાટે તે ધામધૂમ જોવા લાગી. રાજ્યાભિષેકની ચોગરદમ વધામણી નગર, અને દેશાવરમાં ચર્યાધ જતાં સઘળી પ્રજાને આત્માવંદ ઉપજ્યો.

યુધિષ્ઠિરે દરબારમાં આવી રથમાંથી ઉતરી અનેક ઉપચારોથી વિધિ-પૂર્વક દેવતાઓનું પૂજન કરી ધૌમ્યમુનિ વગેરે બ્રાહ્મણોનું ચંદન પુષ્પો, જ્વોત્, સુવર્ણ, ગાયો તથા વસ્ત્રોથી પૂજન કરી તેઓનો આશીર્વાદ લઈ તથા નોકરોના મોહોડાથી સઘળાઓને પૂછાવી જોને જે જે જોઈતું હતું તેને તે તે ઇનામોથી રાજી કરી હજી ઉભા છે તેટલામાં દુર્યોધનનો મિત્ર આર્જુન નામનો રાક્ષસ કે જેણે બ્રહ્મા પાસેથી બ્રહ્મણ સિવાય બીજાઓથી તો અવધ્યપણું મેળવ્યું હતું તેણે સંન્યાસીના વેષમાં આગળ નિકળી આવી કંઈક અવાજથી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે હે રાજા! આ બધા બ્રાહ્મણોની વતી હું તને કહું છું કે તેં જ્ઞાતિ ઘાત કર્યો છે માટે તને ધિક્કાર છે. લોકો જોને ધિક્કારે તેણે જીવવુંજ ન જોઈએ. બ્રાહ્મણો ક્રોધાવિષ્ટ થયા છે એમ જાણીને યુધિષ્ઠિરે અત્યંત નમ્રતાથી કહ્યું કે હું મારો દેહ ત્યાગ કરવા ઇચ્છું છું આર્જુન રાક્ષસ આમ મર્યાદા વગર બોલતો હતો તેટલામાં તો પામે ઉભેલા બ્રાહ્મણોએ ક્રોધથી હંધાર કરી તેને મત્યુવશ કર્યો અને યુધિષ્ઠિરને આશીર્વાદ આપ્યો યુધિષ્ઠિરે આશ્ચર્ય પામ્યા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ખુલાસો કર્યો કે એ સંન્યાસી નહતો, પણ દુર્યોધનનો મિત્ર રાક્ષસ હતો, આ પછી મહારાજ યુધિષ્ઠિર સુવર્ણ સિંહાસનપર બિરાજ્યા અને તેની બાજુના આસનોપર શ્રીકૃષ્ણ, ક્રાત્યકિ, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ, વિદુર, ધૌમ્ય, ધૃતરાષ્ટ્ર, સંજય અને બીજા મુનિઓ અને રાજાઓ વગેરે બેસા. નોકરો અને અધિકારીઓએ હાથમાં મંગળ વસ્તુઓ રાખી યુધિષ્ઠિરનું દર્શન કર્યું અને તે પછી અભિષેકની સામગ્રીથી ભરેલાં સોનાનાં અને રત્ન જડિત પાત્રો, જળથી ભરેલા માટીના, સોનાના, રૂપાના અને ત્રાંબાના કળશ, ફળ, ફુલ, અક્ષત, ગોરસ, ખીજડી, મધ, ઘી, સાળની ધાણી, દર્ભ, સમિધો ઉબરાતો સરવો અને સુવર્ણથી મહેલો શંખ વગેરે અભિષેકની સઘળી સામગ્રીઓ તૈયાર કરવામાં આવી. એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની આજ્ઞા લઈ પાંડવોના પુરોહિત (ગોર) ધૌમ્યમુનિએ ઈશાન ખૂણામાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે વેદી કરી તે પર વાંધનું ચામડું બિછાવી ધેળાં અને અગ્નિ સમાન દેદીપ્યમાન સર્વતો ભદ્ર આસન ઉપર યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદીને બેસાડી વિધિ પૂર્વક સન્મુખ સ્થાપેલો

અગ્નિમાં વેદ મંત્રો વડે હોમ કર્યો અને કુળ દેવીઓને યજ્ઞદાન આપી પ્રસન્ન કરી. પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉડી પૂજેલા પાંચજન્ય શંખને જળે ભરી હાથમાં લઈ તે વડે યુધિષ્ઠિરપર અભિષેક કર્યો. સૌ ઉભા થયા અને વાદિત્રો વાગવા લાગ્યા. તે પછી ધૃતરાષ્ટ્ર તથા બીજા રાજાઓ અને ગૃહસ્થોએ તેમન રાજ્યાભિષેક કર્યો. યુધિષ્ઠિરે સર્વનો સત્કાર કર્યો અને વેદવેતા આહારો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી તેઓને હજાર હજાર સોના મોહોરની દક્ષિણા આપી. સઘળા રાજાઓ અને ગૃહસ્થો તરફથી આવેલી ભેટોનો અંગીકાર કરી યુધિષ્ઠિરે તેઓને ઘણા ઉત્તમ પોશાકો આપ્યા, અને હસ્તિનાપુરના રાજ્યાસનને સુશોભિત કર્યું. એટલે શેહેરનાં ગૃહસ્થો સર્વ તેમનાં દર્શન કરવા આવ્યાં.

રાજ્યાસનપર બેસી પોતાના ભાઈઓને તથા અધિકારીઓને ધર્મ અને ન્યાયસંબંધી બલામણો આપી કહ્યું કે હું કેવળ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને રાજ્ય કરવા રાજ્યની લગામ હાથમાં લઉં છું માટે તમે પણ તે જેમ રાજ્ય રહે તેમ કુરુને હું પણ સર્વદા કાળજી રાખી એમની સેવામાં જ તત્પર રહીશ. ખરી રીતે રાજ્યના અને અમારા પણ માલેક એજ છે. એમ બોલી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રની અનુમતીથી ભીમને યુવરાજ, વિદુરને મંત્રી, સંજયને જાનનચી, નકુલને સેનાધિપતિ, અને સહદેવને અંગરક્ષકની પદવી આપી અને કૃપાચાર્ય તથા યુયુત્સુને માન ભર્યા યોગ્ય અધિકારપર નીમી બીજા પણ જે જે માણસો જે જે કામમાં યોગ્ય જણાયા તેઓને તે તે કામ સોંપવામાં આવ્યાં. અરજીને પરમુલકના શત્રુઓનું મર્દન કરવા માટે રોકડામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે રાજ્યનો સઘળો બંદોબસ્ત કરી મહારાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના પરલોકવાસી સંબંધીજનો કે જેઓ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા તેઓની શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયાઓ કરાવી તેમની પાછળ ગોદાનો આપ્યાં, પરખો બધાવ્યાં, જળાશયો કરાવ્યાં અને બીજાં પણ ઘણાં ધર્મનાં કૃત્યો કર્યાં. જે સ્ત્રીઓના સ્વામિઓ તથા જે સ્ત્રીઓના પુત્રો સંગ્રામમાં હણાયા હતા તેઓનું પાલન કર્યું. ધૃતરાષ્ટ્રે પણ પોતાના પુત્રોને વાસ્તે તેજ પ્રમાણે સઘળાં કૃત્યો તથા દાનો કર્યાં. સામ્રાજ્ય મેળવી યુધિષ્ઠિરે ધૃતરાષ્ટ્રની મંજુરીથી ભીમને દુર્યોધનનું, અરજીનને દુશાસનનું, નકુલને દુર્ભરિષ્ણનું અને સહદેવને દુર્મુખનું ધર રહેવા આપ્યાં.

રાજ્યાભિષેક થયાને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં યુધિષ્ઠિરના સઘળા ભાઈઓ, શ્રીકૃષ્ણ, સાલ્યકિ, સંજય, યુયુત્સુ, તથા વિદુર વગેરે મહારાજાની સભામાં આવી તેમને પ્રણામ કરી યોગ્ય આસનો પર બેઠા. સભાસદો આવી રહ્યા પછી મહારાજા યુધિષ્ઠિરે ચારે વર્ણોને વાસ્તે યોગ્ય મર્યાદાઓ બાંધી.

શ્રીકૃષ્ણનો સદ્ ઉપદેશ અને સલાહ.

હે રાજેન્દ્ર, ધર્મનું સંપાદન કરો, કેમકે ધર્મથીજ રાજ્ય મળેલું છે. અને તેમ ન હોય તો ખીજા સવળા નર છે, અને તમે નરદેવસાથી થયા ? દુષ્ટ મનુષ્યનું રાજ્ય લાથીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત હોય અને લાઓ શ્રી પુ. રૂપેથી યુક્ત હોય, તોરૂપે ધર્મ તથા વિવેક વિના શોભતું નથી. શ્રદ્ધાવાન, દયાવાન, પવિત્ર મનુષ્ય ઉપર પ્રીતિ રાખનાર, અને ધર્મ અધર્મને જાણનાર પુરૂષો સ્વર્ગગામી થાય છે, જે પુરૂષ પરસ્ત્રીને માત્ર સમાન, પરદ્રવ્યને પ. સ્થર સમાન, અને પ્રાણીમાત્રને પોતાના સમાન જાણે છે, તેજ ધર્મ જાણવામાં કુશળ ગણાય છે. ક્રોધ કંનાર સામે ક્રોધ કરવો નહીં, ગાળ આપનારને ' સાઈ થાઓ ' એમ કહેવું તથા ચક્ષુ, કર્ણ નાસિકા, જિહ્વા, ત્વચા, મન, અને બુદ્ધિ એ સાત દ્વારથી વેરાઈ જતી એવી વૃથા વાણી બોલવી નહીં. જે સદાચારી, સુચરિત્રવાન, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, આત્મગ, અને પંડિત છે; તે આ લોકમાં સન્માન મેળવી પરલોકમાં સદ્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તૃષ્ણા કાંપી નાખવી, ક્ષમાને બાજવી. ગર્વ છોડી દેવે, પાપમાં પ્રીતિ કરવી નહીં, સાચું બોલવું, સત્પુરૂષના રસ્તા પ્રમાણે ચાલવું, વિદ્વાનનો મેળાપ કરવો, માનવા લાયક મોટાઓને માન આપવું, શત્રુને સમજાવી શાંત કરવા, પોતાના ગુણ પોતાથી પ્રસિદ્ધ કરવા નહીં તેમજ કીર્તિનું રક્ષણ, દુઃખ વખતે ધીરજ, ચડતી વખતે ક્ષમા, સભામાં બોલવાની ચતુરાઈ, યુદ્ધમાં યશસ્ક્રમ, યજ્ઞ વિષે પ્રીતિ, શસ્ત્રનું વ્યસન અને સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખવી, એ શ્રીમાન પુરૂષોનાં લક્ષણ છે. નીતિમાં ડાહ્યા માણસ ગમે તો નિંદા કરો અથવા સ્તુતિ કરો, લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાઓ અથવા જતી રહો, અને આજ મરણ થાઓ અથવા કાળાંતરે થાઓ, એવો વિચાર રાખી ન્યાયની રીતિથી એક ડગલું પણ ખસવું નહિ અને દુર્જનનો સંગ સ્વપ્નમાં પણ કરવો નહિ. વળી દુર્જન વિદ્યાથી શોભતો હોય તો પણ તેની સોજત કરવી નહી, કેમકે મણિથી શોભતો સર્પ પણ ભય ઉત્પન્ન કરે છે. જેની બુદ્ધિ નિર્મળ નથી તેને મનુષ્યનો અવતાર આવ્યો તેથી પણ શું ? અને જેણે પવિત્ર જ્ઞાન મેળવ્યું નથી તેને બુદ્ધિ હોય તેમાં પણ શું ફળ છે માટે દુર્જનના સંગનો પરિત્યાગ કરી જ્ઞાનવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ, ધર્મવૃદ્ધ, તથા વિદ્યાવૃદ્ધ હોય એવાનો અભિપ્રાય લઈ દામ કરવું. શીત, તાપ, ભય, પ્રેમ, સમદ્ધિ અથવા અસમદ્ધિના કારણથી પોતાનું કાર્ય છોડવું નહીં. મરણ સમયમાં જે દુઃખ થાય છે, તેના અનુમાનનું વર્ણન કરવા મોટા પણ સમર્થ નથી, માટે અધિસાચો પરમ ધર્મ, દમ, દાન, તપ, અને અક્ષય તપનું ફળ સમજી કાંઈ પણ હિંસા કરવી નહીં, તેમજ સુખ અને દુઃખથી હર્ષ મેદ કરવો નહીં.

ચિંતાથી રૂપ, જ્ઞાન અને બળની હાનિ થઇ ખેદ થાય છે, માટે ચિંતાપણુ કરવી નહીં,

આ પ્રમાણે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ન્યાયથી નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવતા હતા. તેવામાં એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં મહારાજ યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણ ભગવનના ઉતારાપર ગયા. ત્યારે પીતાંશર ધારણુ કરેલા અને નીલચણિથી શોભતા શ્રીકૃષ્ણને ધ્યાન યુક્ત જોયા. તે એટલા બધા શોભતા હતા કે ત્રણ લોકમાં તેને ઉપમા આપવા જેવું કાંઇ નહોતું. પોતે ધ્યાનમાં આરૂઢ હતા, તેથી યુધિષ્ઠિર રાજ્યને તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. યુધિષ્ઠિરે તેનું પૂજન કરી આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું કે હે અમાપ પરાક્રમવાળા કેશવ, આપને શું કામયોગ સાધવો જોઇએ ? ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે હાસ્ય કરીને ખુલાસો કર્યો કે બાણશ્યામાં ચતેલા ભીષ્મ લાંગા વખતથી મારું ધ્યાન કરે છે તેથી મારી વૃત્તિ ત્યાં ગઇ હતી. આ નમ્ર શબ્દોથી કેટલું બધું જ્ઞાન પ્રદીપ્ત થાય છે ? જ્યારે કોઇ ભક્ત ઇશ્વરનું એકાગ્રતાથી ચિંતન કરે છે ત્યારે ઇશ્વર તેનામાં તેનું મન લગાડે છે; ઇશ્વર તરફનું તેનું વળણ ઇશ્વરના મનને આકર્ષે છે. આ પ્રમાણે વાતચીત કરી શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે બાણશ્યામાં સુતેલા ગાંગેવ (ભીષ્મ) હવે ઉત્તરાયણ થતાં થોડા દિવસમાં દેહ છોડી પરલોક ગમનની તૈયારીમાં છે. તેઓના જવાથી ધર્મને લગતા અનેક ખુલાસાઓનો પણ તેમની સાથેજ અસ્ત થશે. માટે મારી તમને સલાહ છે કે તમારે, તેમની પાસે જઇને રાજધર્મ સંબંધી જે કાંઇ વિજ્ઞાન જાણવાનું હોય તે સઘળું તેમને પુછી તમારે શીખી લેવું જોઇએ,

યુધિષ્ઠિરનું ભીષ્મની પાસે જવું

શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો સાંભળી યુધિષ્ઠિરની આંખમાં આંસુઓ આવી ગયાં. અને તે બોલ્યા કે આપના કહેવા પ્રમાણેજ મેં પણ ધણા ધણા મહાત્મા બ્રાહ્મણોનાં મોદોડાંથી તેમના જ્ઞાનની પ્રસંશા સાંભળી છે. માટે ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ. આ લોક છોડતી વખતે એમને અવશ્ય તમારું દર્શન થવું જોઇએ. આમ કહી તેજ વખતે રથો જોડાવી યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓ, શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, કૃપાચાર્ય, વિદુર યુયુસ્તુ અને સંજય તેમજ ખીન્ન અનુયાયી સહિત તેઓ ભીષ્મની પાસે જવા નિકળ્યા. રસ્તામાં કુરુક્ષેત્રની અંદર તે તે દેકાણે યુદ્ધની યાદ આપનારી તે તે વસ્તુઓના ઢગલાઓ પડેલા તેને જોતા જોતા તથા પરશુરામે કરેલા ઘો જોઇ તેમના જન્મની તથા પ્રભાવની વાતો કરતા કરતા તેઓ ભીષ્મની પાસે પહોંચ્યા. તે વખતે કુરુક્ષેત્રમાં મન, વાણી તથા કર્મ થકી શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરતા અને આપણને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય એવું સ્તોત્ર શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા

અને સ્તવરાજનો પાઠ કરતા ભીષ્મ પિતામહને સુતેલા જોયા. જ્યાં સુધી તેમના પ્રેમનો સ્નેહી પ્રત્યુત્તર મળ્યો અને પવિત્ર ઝોવા પરમાત્મા તેમના ભક્તની દૃષ્ટિએ આવ્યા ત્યાં સુધી તેમણે સર્વ વ્યાપક કેશવ ભગવાનના એક પછી એક સ્વરૂપનું પૂજન કર્યું. રથો પરથી ઉતરી પાસે પહોંચી પ્રણામ કરી સૌ તેને જિંતા બેસી ગયા. આ વખતે ભીષ્મની પાસે પ્રથમથીજ વેદવ્યાસ, નારદ, દેવસ્થાન, વાત્સ્યાયન, અશ્વમદુ, સુમંત, જૈમિનિ, પૈલ, શાંતિલ્ય, દેવલ, મૈત્રેય, અસિત, વસિષ્ઠ, કૌશિક, હારીત, લોમશ, અત્રિ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, વ્યવન, રાતકુમાર, કપિલ, વાલ્મીકિ, તુંબુર, કુરુ, મૈદ્વ, ગલ્ય, પરશુરામ, પિપ્પલ, પુલહ, સંઘર્ષ, કચ, કશ્યપ, પુલસ્ત્ય, ચક્રત, દક્ષ, પરાશર, મરીચિ, અગિરા, ગૌતમ, ગાલવ, ધૌમ્ય, ત્રિભાંડવ, માંડવ, કૃષ્ણાનુ ભાતિક, ઉલૂક, માંદેડેય, ભારકર તથા પૂરણ વગેરે મુનિઓ ત્યાં આવીને બેઠા હતા. શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મની પાસે જઈને પ્રેમ ભાવથી પૂછ્યું કે હે મહા-વક્તા ! આપનું મન પૂર્વની પેઠેજ સાવધાન છે ? આપનાં જ્ઞાન વેદનાઓથી કંઈ વિસ્મૃત સરખાં તો નથી થયાં ? માણસોને શરીરમાં ખુંચેલી એક ઝીણી સોય પણ મોટી પીડા કરે છે ત્યારે તમારા શરીરમાં આ અસંખ્ય બાણોનાં કૃણાંઓ ખૂંચી રહ્યાં છે, તો પણ ધન્ય છે તમને કે જેમના મુખ-પર તે વેદનાનો આભાસ માત્ર પણ જણાતો નથી, તમે સર્વજ્ઞ છો અને દેવતાઓને પણ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય છો. તમે ગુણથી દેવતાઓ કરતા પણ ઉત્તમ છો અને તપસ્વી છો. જ્ઞાતિજનોના નાશથી અત્યંત પરિતાપ પાગતા અને શોકમંદ દેસમેલા આ યુધિષ્ઠિર રાજાનો શોક આપનાં વચનોથી જ નાશ પામી શકે એમ મને જણાય છે. મારે રાજ્ય ધર્મ આદિ સર્વ ધર્મનાં લક્ષણ કહી તેના શોકનો તમે નાશ કરો. શ્રીકૃષ્ણના વચન સાંભળી ભીષ્મ સ્નેહ યુક્ત ભક્તિ ભાવથી બોલ્યા કે ભક્ત ઝોવા મને આપ આ-શિવાદ આપો, એટલે મનમાં બેદ પામી શ્રીકૃષ્ણે તેને પૂછ્યું કે તમારી સઘળી ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ પ્રસન્ન છે ? શરીરમાં જખમોની વેદના શાંત છે ? એક ઝીણું શલ્ય પેહું હોય તો મોટી વેદના થાય છે; ત્યારે આ તમારા શરીરમાં હજારો બાણો પેસી ગયાં છે તેથી તમને કેવી વ્યથા થતી હશે એ કંઈ દહી શકાતું નથી. ભૂત, ભવિષ્ય વર્તમાન સંબંધી સઘળાં વિજ્ઞાનો આપની બુદ્ધિમાં છે. કોઈ પણ પુરૂષ આજ દિવસ સુધી આપના જેવો ગુણવાન મારા જોવામાં આવ્યો નથી. આપ સિવાય સંશયોના બુદ્ધાસા આપવા કોઈ સમર્થ નથી; મારે આપના જીવનના છપ્પન દિવસો શેષ રહ્યા છે અને જ્યારે તમે સ્વર્ગમાં જશો ત્યારે હે વીર પુરૂષ ! સમગ્ર જ્ઞાન નાશ પામશે, મારે તેઓને ધર્મ, અર્થ, નીતિ અને સમાધિયુક્ત સત્ય વચન કહો.

બીજમે હાથ જોડી પ્રત્યુત્તર કર્યો કે હે વાણીનાપતી ! તમારી પાસે હું શું બોલું ? મને બાણ વાગ્યાં છે તેના પરિતાપથી મરું મન પણ પીડાયુક્ત છે અને મારાં અંગ શીથીલ થઇ જાય છે, મારાં પ્રાણ જાણે નીકળી જવાને ઉતાવળ કરેછે તેટલામાટે ધર્મરાજનું જે હિત હોય તે તમે પોતેજ આ સમયે કહો, કેમકે સર્વ જ્ઞાતનું ઉત્પત્તિ સ્થાનજ તમે છો. તમે લેકના કત્તા અને અવિનાશી શ્રીકૃષ્ણ બેઠા છો તેમ છતાં મારા સરખો કેમ બોલી શકે ? તમે કે જેની પાસે બૃહસ્પતિ સરખા પણ કંઈ ન બોલી શકે તેની હાજરીમાં હું કોઈને પણ કંઈ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી. આમ કહી બીજમે વેદની ઝડયાઓથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા માંડી. બાણ વાગવાની અતિ પીડામાંથી બીજમને મુક્ત કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણે અશીર્વાદ આપ્યો કે હે અક્ષય કીર્તિવાળા, હે ગાંધેય, (બીજમ) તમને ગ્જાનિ, મૂર્છા, દાહ કે પીડા કંઈ થશે નહિ. તેમજ ભૂખ તરસ પણ તમને બાધ કરશે નહિ હે નિષ્પાષ, તમને જ્ઞાન પ્રદર્શિત થશે, સ્મૃતિ નિર્ભંગ થશે. તમારી બુદ્ધિને દુર્બળતા ઉપજશે નહિ સૂર્યાસ્ત થવાથી આટલું કહીને શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો સહિત પૃથારતા હતા, ત્યારે આકાશમાંથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઇ; વાદિત વાગવા લાગ્યાં તથા મુગધી વાયુ વાવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે સવારમાં પોતાપોતાનું નિત્યકર્મ કરી આવી પહોંચ્યા. પાંડવોનો સવળો સાથ છેટેથી રથમાંથી ઉતરી ત્યાં આવી બીજમ તથા સંધ્યા મુનિઓના ચરણારવિંદમાં પોતાનાં શિર નમાવી યોગ્ય સ્થાનકે બેઠો. ગોવિંદ ભગવાનના આગલા દિવસના મૃદુ વક્ત્રવાળા મંજુનો ઉત્તર આપતાં બીજમે કહ્યું કે તમારી કૃપાએ કરીને મારી ઈન્દ્રિઓ, મન તથા બુદ્ધિ પ્રસન્ન છે; શરીરમાં પણ બહુ વ્યથા નથી એટલે સર્વ પરિતાપનાશ પામ્યા છે અને મારા મનમાં રૂડી બુદ્ધિએ પ્રવેશ કર્યો છે. પણ સર્વના દાતા એવા તમે પોતે ગુરૂરૂપે શા માટે બોધ કરતા નથી ? પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અત્યંત દયાથી કહ્યું કે યશ અને કલ્યાણનું મૂળ હુંછું તેથી કોઈપણ ચીજ મારા યશમાં વધારો કરી શકે એમ નથી. તેથી તમે કે જે મારા ભક્ત, વૃદ્ધ, મહાત્મા, વિદ્વાન અને અનુભવી છો; તેનો યશ સ્થાપન કરવાને ઇચ્છું છું. હું કહું છું કે જ્યાં સુધી પૃથ્વી નિશ્ચળ થઇને રહેશે ત્યાં સુધી તમારી અક્ષય કીર્તિ લોકમાં વિસ્તાર પામશે. તમે ધર્મનું કદી ઉલ્લંઘન કર્યું નથી અને ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં સમર્થ છો. માટે પિતા જેમ પુત્રને શોખવે તેમ તમે યુધિષ્ઠિરને ધર્મ બોધ કરો. બીજમપિતામહ બોલ્યા કે હું ખુશીથી ધર્મ કહીશ કેમકે હે ગોવિંદ તમે સર્વ ભૂતના અવિનાશી આત્મા છો તેથી તમારી કૃપાથી મારાં વાણી અને મન દૃઢ છે. પછી યુધિષ્ઠિર યોગ્ય મુમુક્ષુ

હતા તેથી તેને પ્રશ્ન પૂછવાની બીજી આજ્ઞા આપી કેમકે તેમનાં બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય દમન કરવાનો ગુણ, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, ધર્મ, બળ અને તેજ આ ગુણો રહેલા હતા. મુમુક્ષુ તેમજ ગુરુ પણ યોગ્ય હોવા જોઈએ, શિષ્ય અને શિક્ષણ પણ યોગ્ય હોવા જોઈએ, નહિતો તેનું શિક્ષણ વ્યર્થ જાય છે. જો શિષ્ય નીતિમાર્ગે ચાલે નહિ તો ધર્મોપદેશ શી રીતે ફળદાયક થાય? શ્રીકૃષ્ણે ગાંગેયને કહ્યું કે યુધિષ્ઠિર જેનું પૂજન કરવું ઘટે એવા તમને બાણોવડે ભેદીને તમારી પાસે આવવાને અચકાય છે. આ સાંભળી પોતે આટલો બધો પરિતાપ પામ્યા હતા છતાં પણ ધાર્મિક, ન્યાયી અને ઉદાર વૃત્તિવાળા બીજી શાંતપણે કહ્યું કે અધર્મનો પક્ષ લઈને લડનાર ગુરૂને પણ સંગ્રામમાં જો હશે તેજ ક્ષત્રિય ધર્મને જાણનારો છે. વળી પણ બીજી બોલ્યા કે બ્રાહ્મણોના ધર્મ જોમ વેદ પાઠ કરવો તે છે તેમ યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. ગાંડે યુધિષ્ઠિરે એમાં જરા પણ શોક કે સંકોચ રાખવા જેવું છેજ નહિ. આમ કહેવા કરતાં યુધિષ્ઠિરને શોકમગ્ન જોયા ત્યારે તે ધરીથી બોલ્યા કે યુધિષ્ઠિર સંકોચ છોડો. ક્ષત્રિયે યુદ્ધ કરવું એજ તેના ધર્મનું અને સ્વર્ગનું મૂળ છે. આ વચન સાંભળી ખેદ અને આભારથી ગૂઢગૂઢ કંઠઝાળા યુધિષ્ઠિર હઠ્યા અને તેની સામે જઈ તેના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવી હાથ જોડી સ્વસ્થપણે બેસી કહ્યું કે ધર્મજ્ઞાનને જાણવાવાળા આપ જ્યારે આમ કહો છો ત્યારે હું પ્રથમ આપને વિનયિત કરું કે મને રાજધર્મ કહો. રાજા જો એ બાબતથી અજ્ઞાન હોયતો રાજ્ય તથા પ્રજાની મોટી ખરાબી થાય છે. યુધિષ્ઠિરનો આગ્રહ અને શ્રીકૃષ્ણ તથા બ્રાહ્મણોના ધરમાન ઉપરથી બીજી લ'બાણથી વિવેચન કરી રાજા કેવો જોઈએ તે બાબતનો ખુલાસો આપવાનું સ્વીકારી નીચે પ્રમાણે બોલવું શરૂ કર્યું.

રાજાઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય.

રાજાએ ધર્મના કર્મમાંથી મુક્ત રહેવા સદા દેવતા અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું જોઈએ અને પોતાની પ્રજાના ભલામાં મગ્યા રહેવું જોઈએ. ઉદ્યોગી રાજાજ ઈષ્ટસિદ્ધિ મેળવે છે. ઉદ્યોગ કરવો તે પણ સત્યથીજ ભૂષિત હોવો જોઈએ. સત્યવાદી, સદાચારી, સ્થિર સ્વભાવવાળા, દયાળુ, નિર્લેપિય, સાવધાન અને ધર્મપરાયણ પુરુષોથી વીંટાયેતો રાજા કદી પણ પાપમાલ થતો નથી. પોતાનાં કામની બાતમી શત્રુઓને ન મળે તેમ કરવું, શત્રુઓનાં કામની બાતમી મેળવવી અને કોઈનાપર ચડાઈ કરવાની વાત કે કોઈની સાથે મનાહ કરવાની વાત છુપી રાખવી આ ત્રણ કામમાં રાજાએ સદા સાવધાન રહેવું જોઈએ. બહુ નરમ સ્વભાવવાળા રાજાનું કોઈ માનવું નથી અને બહુ ગરમ સ્વભાવવાળા રાજાથી પ્રજા હમેશાં બચાવવા રહે છે,

માટે રાજ્યએ બહુ નરમ પણ નહિ અને બહુ ગરમ પણ નહિ એવો સ્વભાવ રાખવો જોઈએ. અગ્નિની ઉત્પત્તિ જળમાંથી, ક્ષત્રિની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મણમાંથી અને લોહાની ઉત્પત્તિ પાણીમાંથી થઈ છે. તેથી તે ત્રણેનું તેજ પોતપોતાનાં કારણ પાસે પહોંચતાં શાંત થઈ જાય છે અને એટલા માટે રાજ્યએ બ્રાહ્મણોપર કદી પણ કરડાકી વાપરવી નહિ. રાજ્યએ જમ્મી રીતે બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. બ્રાહ્મણે કંઈ મહા અપરાધ કર્યો હોય તોપણ તેને છેવટમાં છેવટ દેશપાર કરવો પણ દેહાંત દંડ કદી આપવો નહિ. રાજ્યના રક્ષણ માટે રાજ્યએ પરાક્રમી પુરૂષોને પોતાની પાસે રાખવા. કારણ કે પોતાના નગરની રક્ષા કરવામાં રેતીનાં મેદાનો, ખાઈઓ, ટેકરાઓ, દુર્ગમ, ઝાડીઓ, અને પર્વતો ગમે તેટલી સંખ્યામાં હોય પણ જો પરાક્રમી પુરૂષો ન હોય તો શત્રુઓ નક્કી ક્ષત્રી જાય છે. રાજ્યોએ દયાળુ થવું પણ અપરાધીઓને દંડ કરવાની આખતમાં અતિ દયાળુ ન થવું. શિકાર, જીવહત્યા, દિવસની નિદ્રા, પારકી કુથલી, અતિ સ્ત્રીસંગ, નિશો વગેરે વ્યસનોમાં પ્રગ્ન રક્ષણરૂપ ધૂર્મેને પાળી શકતો નથી. પોતાની જાતના સુખને આજીવન રાખી પ્રગ્ન સુખમાટે પ્રવૃત્તિ કરનાર રાજ્યજ ઉત્તમ ગણાય છે. નોકરોની સાથે ઠૂઠા મશ્કરી કરનારા રાજ્યો નમાલા યતી જાય છે. કારણ કે તેના નોકરો ધીમે ધીમે રાજ્યને દયાવતા જાય છે અને રૈયતનો રસકસ ચુસી પોતાના પેટ ભરવામાં ભયવગરના રહે છે. દરમાં રહેનારા ઉદર વગેરેને જેમ સુખ ગળી જાય છે તેમ અપરાધીઓને શિક્ષા નહિ કરનારા રાજ્યને, વેદાધ્યયન નહિ કરનારા બ્રાહ્મણને અને ખાવા પીવાની લાલચથી એક ઠેઠાણે પડ્યા રહેતા સંન્યાસીને કાળ થોડાજ વખતમાં ગળી જાય છે. સગરરાજ્યએ પોતાના અસમંજસ નામના અપરાધી પુત્રનો ત્યાગ કર્યો હોય.

દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ધર્મનું તથા ઉત્તર ભાગમાં અર્થનું અને રાત્રિના પૂર્વ ભાગમાં કામનું અને ઉત્તર ભાગમાં મોક્ષ વિચારનું સેવન કરનાર રાજ્ય કદી પણ સુમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. શુદ્ધ આચારવાળા, શર, ભક્તિવાળા, શત્રુઓથી નહિ મળનારા, કુલીન, બીજાનું અપમાન નહિ કરનારા, ભણેલા, સંસારના સ્વભાવને જાણનારા અને પરલોકનો વિચાર કરનારા સદાચારી પુરૂષોની અધિકારપર નિમજ્જીત કરવી એમાંજ રાજ્યનું પોતાનું રાજ્યનું અને પ્રજાનું પણ હિત છે. જ્ઞાની, ઉદાર, શત્રુઓનાં છિદ્રો શોધી કઢાડવામાં કુશળ પ્રસન્ન મુખવાળો, પ્રજામાંના સર્વ વર્ગના રીવાજને જાણનારો, પ્રમાદ રહિત અભિમાન વગરનો અને ક્રોધને જીતનારો રાજ્ય બહુ ઝડપથી પ્રજાપ્યાર મેળવી શકે છે. આ પ્રાચેતસ નીતિ હરહમેશ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે સમુદ્રમાં જેમ ભાગેલા વહાણને છોડી આપવું જોઈએ તેમ ઉપદેશ ન કર-

નારા આચાર્યને, વેદવિદ્યા વગરના બ્રાહ્મણને, રક્ષા ન કરનાર રાજાને, કડવા ખોલી સ્ત્રીને, ગામમાં રહેવાની હોંસવાળા ગોવાળને તથા વનમાં ફરવાના શોખીને વાળંદને છોડી આપવામાં કોઈએ પણ દીલ ન કરવી જોઈએ.

આતમીદારો રાખવા, નોકરોને પગાર મુદતસર આપવો, વખતસર અને વિચારપૂર્વક રાજ્ય ભાગ લેવો, સત્પુરુષોનો સંબંધ કરવો, શૌર્ય, આતુર્ય અને સત્યથી પ્રજાનું ભલું કરવું, ખટપટ કરીને પણ શત્રુનાં બળને તોડવું, પોતાના રાજ્યમાંના જૂનાં સ્થળોને સમગ્રવર્ગનાં કુલીનોનું પોષણ કરવું, અનાજના કોઠાર ચીકર વડી રાખવા, લશ્કર ઉત્સાહમાં રહે તેમ કરવું, સંસારનાં કામોની તડામારથી કંટાળવું નહિ, તીજેરી તર રાખવી, શત્રુઓથી સદા સાવધાન રહેવું, પોતાના નોકરોને શત્રુઓ ફોડે નહિ તેથી ખજરદાર રહેવું અને નિરંતર ચડતીના ઉદ્યોગમાં મગ્યા રહેવું, એ રાજ્યોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ઇંદ્રે ઉદ્યોગ કરીનેજ અમૃત મેળવ્યું, અસુરોને માર્યા તથા ત્રેલોકમાં પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી. ઉદ્યોગ વગરનો રાજા હમેશાં શત્રુઓથી પરાજય પામવાનેજ લાયક છે. વિષવગરના સર્પની પેડે ઉદ્યોગ વગરનો રાજા ક્ષુદ્રનો હાથથી પણ પરાભવ પામે છે. યુધિષ્ઠિર રાજા ધર્મનું સેવન કરતાં યુદ્ધમાં કોમળતા અને કઠોરતા બંને રાખવી પડે છે.

રાજ્યોએ ધ્યાનમાં રાખવાનો વર્ણાશ્રમ ધર્મ.

યુધિષ્ઠિર ! રાજ્યએ વર્ણાશ્રમ ધર્મ સર્વદા ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. કારણ કે વર્ણાશ્રમ ધર્મને નહિ જાણનારો રાજા લોક સ્થિતિને છિન્નભિન્ન કરનારો થાય છે. 'કોઈ ન કરવો, સાચું બોલવું, ક્ષમા કરવી, શુદ્ધ વૃત્તિ રાખવી અને કોઈ સાથે દ્વેષ ન રાખવો આ સર્વ વર્ણનો અને સર્વ આશ્રમનો સામાન્ય ધર્મ છે. શાંત સ્વભાવ, વેદાધ્યયન, દાન અને યજ્ઞ એ બ્રાહ્મણોનો વર્ણધર્મ છે, દાન દેવું પણ લેવું નહિ, યજ્ઞ કરવો પણ કરાવવો નહિ, વેદ બાણનો પણ બાણાવવો નહિ, પ્રજાનું પોષણ કરવું, અપરાધીઓને શિક્ષા કરવામાં તત્પર રહેવું તથા યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરવું તેમજ પીઠ ન દેખાડવી એ ક્ષત્રિઓનો વર્ણધર્મ છે. પશુઓનું પાલન કરવું, થોડે નફે ઝાઝો વેપાર કરવો તથા ખેતી કરવી એ વૈશ્યનો વર્ણધર્મ છે. તથા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણની સેવા કરવી એ શૂદ્રોનો વર્ણધર્મ છે. સ્ત્રીસંગ, દૈરઘ્યાદિ કર્મોનો ત્યાગ કરી ભક્તિપૂર્વક ગુરુ સેવા કરતાં વિદ્યા મેળવવી એ બ્રહ્મચારીનો આશ્રમ ધર્મ છે. સ્ત્રી સાથે ઋતુ પ્રસંગપરજ મગવું, બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીનું યથાશક્તિ પોષણ કરવું, પિતૃ ઋણથી મુક્ત થવા માટે સંતાનોની ઉત્પત્તિ કરવી અને અતિથિનો સત્કાર કરવો એ ગૃહસ્થનો આશ્રમ ધર્મ છે. પોતાની સ્ત્રી સહિત વનમાં જઈ મનની શુદ્ધિને માટે સત્કર્મો કરવાં એ

વાનપ્રસ્થનો આશ્રમ ધર્મ છે અને તમામ ધમ્મજ્ઞોનો ત્યાગ કરી કેવળ મોક્ષ વિચારમાં જ મનને જોડી દેવું તે સંન્યાસીનો આશ્રમ ધર્મ છે. ચારે આશ્રમ ભોગવવાનો કેવળ બ્રાહ્મણને જ અધિકાર છે. જે બુદ્ધિહીન બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય કે શૂદ્રનું કર્મ કરે છે તે આ સંસારમાં નિંદાપાત્ર થઈ જાય તે નરકમાં પડે છે. એવી જ રીતે બીજા વર્ણ પણ પોતાના પોતાના કર્મને છોડી અન્ય વર્ણનાં કર્મને અહણ કરવા જતાં બ્રષ્ટ થાય છે. હે રાજા ! ચારે વર્ણના અને ચારે આશ્રમોના ધર્મનું જ્ઞાન બ્રાહ્મણ પાસેથી મળે છે અને તે ધર્મોનું રક્ષણ તો રાજાથી જ થાય છે. પૂર્વે માંધાતા રાજાએ વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા માટે ધ્યાનાદિ અન્ય સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવા માંડતાં તેને ધંદ્રે કહ્યું હતું કે હે માંધાતા ! તું તારા રાજ્ય ધર્મનું બરાબર સેવન કર એટલે મને કે બ્રહ્માને પણ જેટલી ત્વરાથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન ન થાય તેટલી ત્વરાથી તેને પ્રસન્ન થશે. રાજાઓની દંડનીતિ નાશ પામવાથી અને તેઓનો રાજ્ય ધર્મ દૂર થવાથી આખો દેશ દમ વગરનો એટલે મરવા પડેલ જેવો બની જાય છે. દુષ્ટો ક્રાવે છે અને શિષ્ટ પુરૂષો પાયમાલ થાય છે તેમજ વર્ણ અને આશ્રમોનાં ચિન્હો ઉલટ પુલટ થઈ જાય છે. બીજા વર્ણના અને બીજા આશ્રમોવાળા પોતાનાં ઉત્તમ કર્મોથી જે ઉત્તમ લોક મેળવે છે તે ઉત્તમ લોક ગૃહસ્થ ક્ષત્રિય દાન, યુદ્ધ અને પ્રજા પોષણથી મેળવે છે. જેના રાજ્યમાં સુરક્ષિત થયેલા ધર્મનું પુરૂષો ધર્મ કર્મો કરે છે તે રાજાને ધર્મ કર્મોમાંથી થોડા ભાગ મળે છે. રાજાને રાજ્ય ધર્મનું પાલન કરવામાં જે સત્પુરૂષો મદદ કરે છે તેઓને પણ તેમાંથી અંશ મળે છે. જે રાજા વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મનું રક્ષણ નથી કરી શકે તો અને તેને લીધે તેના રાજ્યમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મનો જે ભોપ થાય છે તેથી ઉત્પન્ન થતાં પાપોનો પોટલો તો રાજાના શિર પર મૂકે છે અને તેમાંથી અમુક ભાગ તેના હાથ હા કરનારા સ્વાર્થી અધિકારીઓને પણ મળે છે. યુધિષ્ઠિર ! જે રાજા આ બધી બાબત ધ્યાનમાં રાખી વર્તે છે તેને આ સંસારમાં પરમ વિજય અને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ મળે છે.

દેશમાં રાજા હોવાની જરૂર.

યુધિષ્ઠિર ! જે દેશમાં રાજાજ નથી હોતો તે દેશને ચોર વગેરે લુચ્ચા લોકો પાયમાલ કરી નાંખે છે. રાજા વગરના દેશમાં ધર્મની કાંઈ પણ મર્યાદા ન રહેતાં બળવાન નિર્બળને દબાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે. સમુદ્રમાં જેમ નિર્બળ માછલાંઓને બળવાન માછલાંઓ ખાઈ જાય છે તેમ રાજા વગરનાં દેશમાં મોટાઓ નાનાઓનું બક્ષણ કરી પોતાનું પેટ ભરે છે. તેમાં તેમને કોઈ અટકાવી શકતું નથી, અને એટલા માટે પોતાનું કલ્યાણ ધમ્મનારે

રાજ્ય વગરના દેશમાં કદી પણ વસવું નહિ જોઈએ. જે દેશની પ્રજા પોતાનું કલ્યાણ આહતી હોય અને પોતાની માલ મિલકત કાયમ રાખવાની ઇચ્છા ધરાવતી હોય તેણે રાજ્ય વગર રહેવું ન જોઈએ. કારણ કે રાજ્ય ન હોવાથી નિર્ભય રહેતા હુમ્મ્યા લોકો સાધારણ લોકોની માલ મિલકત હરી જાય છે. લોકોને વિનાશકારણો જાણવાનું જીવનથી લોકોની શુભામિત્રી કરવી પડે છે અને કુકર્મી જોરાવર લોકો પ્રજાસાંની વહુ દીકરીને ઘોળે દહાડે પરાજી હાથ ઝાલી જોતી જાય છે. આવી અવ્યવસ્થાને અટકાવવા માટે પૂર્વના વિદ્વાન મહાત્માઓએ પ્રજાના રક્ષણ માટે રાજ્ય હોવાની ઇચ્છા કરી છે.

કહેવાય છે કે પૂર્વ સઘળી પ્રજા બ્રહ્માની પાસે જઈ બોલી કે હે ભગવાન ! રાજ્ય વગર અમે નાશ પામીએ છીએ, માટે અમને રાજ્ય આપો; કે જે અમારી રક્ષા કરે. આ સાંભળી બ્રહ્માએ મનુને કહ્યું કે તમે આના રાજ્ય થાઓ મનુએ જવાબ આપ્યો કે હું પાપ કર્મોથી બહુ ડરે છું. રાજ્યમાં બહુ મોહોટાં મોહોટાં દુઃખો છે. તેમાંથી સહી સલામત તરી પાર પહોંચવું એ બહુ મુશ્કેલ છે. આ સાંભળી પ્રજાએ મનુને કહ્યું કે તમારાથી સુરક્ષિત થઈ અમે જે ધર્મ કરીશું તેમાંથી એથો ભાગ તમને મળશે. આ સાંભળી મનુએ તેઓના રાજ્ય થવાનો સ્વીકાર કર્યો. મનુને રાજ્ય થયેલા જોઈ લોકો તેના ભયથી પોત પોતાનો ધર્મ પાળવા લાગ્યા અને પાપી લોકો પણ દંડના ભયથી પાપ કર્મ છોડી છોડીને પોત પોતાને મજેલ ધર્મ ચડવા લાગ્યા.

આથી જરૂરનું છે કે પ્રજાએ રાજ્યનો સત્કાર કરવો. પોતાની પ્રજા જોતું માન ના રાખે એનો રાજ્ય પોતાના શત્રુઓથી પરાજય પામે છે અને પોતાના રાજ્યનો પરાજય થવાથી પ્રજા પીડા પામે છે. એટલા માટે અમ્મ પત્ર વગેરેનો યોગ્ય હિસ્સો આપી પ્રજાએ રાજ્યના હાથ એવા મજબૂત કરવા જોઈએ કે જેથી તે પોતાના શત્રુઓને પરાસ્ત કરી પ્રજાને સુખ આપવામાં ધ્યાન દઈ શકે. અને પ્રજા આવી રીતે પોતાપર ખ્યાર રાખનારી હોય એ થવા માટે રાજ્યને પણ તેનું પોતાનાં સંતાનની પેઠે ખરા અંતઃ કારણની લાગણીથી પાલન કરવું જોઈએ.

યુધિષ્ઠિર ! પ્રાચીન કાળમાં વસુમતા નામના રાજ્યને જૃહસ્પતિને પ્રજાનું કે પુરૂષ કયા કારણથી ચડતીનો અનુભવ કરે છે, કયા કારણથી પડતીનો અનુભવ કરે છે અને કોનો સત્કાર કરવાથી અવિનાશી સુખને પામે છે. જૃહસ્પતિએ કહ્યું કે લોકોના ધર્મનું મૂળ રાજ્ય છે. રાજ્યના ભયથીજ રૈયત આપસ આપસમાં એક બીજાનું ભક્ષણ નથી કરતી. કુકર્મી લોકોને પણ યોગ્ય રસ્તે ચડાવવાની સત્તા રાજ્યને ધરાવે છે. અને તેથી જ્યાં ઉત્તમ

રાજ્યની સત્તા આણતી હોય ત્યાં રહેનાર ચડતીનો અનુભવ કરે છે, અને ઉત્તમ રાજ્યની સત્તા ન આણતી હોય ત્યાં રહેનાર પડતીનો અનુભવ કરે છે. કારણ કે તેવા દેશમાં પાપી લોકો અચાનક આવી વસ્ત્ર, આભૂષણ, ઘેર અને રત્નો એ બધું લૂંટી જાય છે. ધર્મ કર્મમાં ચુસ્ત રહેનારાઓની કૃતિ આણે છે, અધર્મીઓ મચી જાય છે. માતા પિતા, આચાર્ય, અતિથિ અને ગુરુ વગેરે કષ્ટ પામે છે તેમ પુત્રાદિકથી પણ માર જાય છે. ધનવાન ગણાતા પુરૂષોપર દુઃખો પડે છે, તેઓને બાંધવામાં આવે છે અને વખતે મારી નાખવામાં પણ આવે છે. આ સપત્તિ તો અમારીજ છે એમ કોઈ નક્કી ધારી શકતુંજ નથી, લોકોપર અચાનક અણધારી આફતો આવી પડે છે અને આખો દેશ ચોર અને લુચ્ચા લકડંગાઓનેજ આધિન બની જાય છે. વળી તેવા દેશમાં ખેતી ન થઈ શકે, વેપાર ચાલે નહિ, ધર્મ દુષ્ટી જાય, વેદોનો અભાવ થઈ જાય, વિધિ પૂર્વક યજ્ઞ ન થાય, વિવાહ અદિ મંગલ કાર્યો નિર્ભયપણે ન થઈ શકે, ગાયોનો નાશ થાય, ગોરસો સૂકાઈ જાય, અનીતિ જારી થાય, પ્રજા વર્ણસંહર પેદા થાય અને દુકાળની કાળથી લા-લાકાર વર્તી રહે. પણ જે પ્રજા યોગ્ય રાજ્યનો સત્કાર કરે અને તેને સાચી રાજ્ય પિતાની પેઠે પ્રીતી પૂરક તે પ્રજાનું પાલન કરવામાં તત્પર રહે છે ત્યારે સ જનો નિર્ભયપણે પોતાના ધરના કમાડ ખુલાં મૂકીને સુવે છે તો પણ તેની માલ મિલકતને કોઈ અડતું પણ નથી. સ્ત્રીઓ શૃંગાર સજ્જને એકલી પણ રસ્તાઓમાં નિર્ભયપણે નિકળી શકે છે, કોઈ કોઈની હિંસા નથી કરતું. સૌ પોત પોતાના ધર્મમાં આસક્ત રહે છે અને તેથી તેઓ અત્યંત અવિનશા સુખ મેળવે છે.

રાજ્ય કોઈ વખતે સૂર્યરૂપ બને છે એટલે અન્યાયરૂપ અધિકારનો નાશ કરી લોકોને પોત પોતાનાં કામોમાં જોડે છે. તે કોઈ વખતે અગ્નિરૂપ ધરે છે એટલે પાપીઓની સામે લાલ આંખ કરી જીવે છે ત્યારે તેઓને બાળી બસ્મ કરી નાખે છે. કોઈ સમય તે મૃત્યુરૂપ ધરે છે એટલે ખૂની વગેરે મોટા અપરાધીઓ તેમજ નિમકહરામ કે વિશ્વાસઘાત કરનારાઓપર ક્રોધ કરી તેને મારીજ નાખે છે. કોઈ વખતે તે કુબેરરૂપ ધરે છે એટલે પોતાના નિમકહલાલ નોકરોને, બ્રાહ્મણોને તથા પોતાના સારા સલાહકારોને તે ધનાદિક ધનામોથી પૂર્ણ કરે છે અને કોઈ વખતે તે ચમરૂપ ધારણ કરે છે એટલે અધર્મીને ઉગ્ર દંડ આપે છે અને ધર્મીનું રક્ષણ કરે છે.

રાજ્ય પણ પ્રજાનું ધર્મ પુરુષર પાલન કરે તોજ તે ચડતીનો અનુભવ કરે છે. જે પ્રજાના પાલનમાં બેદરકાર રહે તો તે પડતીનો અનુભવ કરે છે અને સુધર્મનો સત્કાર કરવાથી અત્યંત અવિનાશી સુખ મેળવે છે.

આ પ્રમાણે બૃહસ્પતિનો બોધ સાંભળી રાજા વસુમતા એવી રીતે વર્ત્યો કે જેથી પ્રજા પણ તેના તરફ ભક્તિવાળી થઈ ઉત્તમ સુખ મેળવવા ભાગ્ય-શાળી નિવડી.

એકજ માણસે શા માટે રાજ્ય ચલાવવું.

સુધિષ્ઠિર રાજાએ જુઓયું કે એકજ માણસે શા માટે રાજ્ય ચલાવવું? જીએ જવાબ આપ્યો કે પ્રથમ રાજા નહોતો, સર્વ પ્રજા ધર્મવડે કરીને એક બીજાનું પાલન કરતી હતી, પછી જેમ જેમ મનુષ્યો લોભી થતાં ગયા તેમ તેમ રક્ષણ કરવાને માટે રાજાની જરૂર પડતી ગઈ અને રાજ્ય કરવાને વાસ્તે દેવતાઓએ દેવી પુરૂષોને નીમ્યા. પાછળથી પુણ્યશાળી પુરૂષોએ પૃથ્વી ઉપર રાજા તરીકે અવતરવા માંડ્યું અને ગુણોએ કરીને શ્રેષ્ઠ એવા તે માણસની આજ્ઞાનું પ્રજા પાલન કરવા લાગી. તેથી એમ કહેવાયું કે રાજા અને દેવતાઓ વચ્ચે કાંઈ તફાવત નથી. ચારે આશ્રમ તથા ચારે ધર્મના સમાવેશ ક્ષત્રિય ધર્મમાં થાય છે માટે રાજાએ સર્વ પ્રજાનું પાલનજ કરવું જેમણે રાજા વિનાના દેશને સર્વથા ધિક્કાર છે અને રાજા વિનાના દેશમાં નિવાસ કરવો જેમણે નહિ. દુર્ભાગ મનુષ્યનો બળવાન મનુષ્યે નાશ કર્યો તેથી લોકોએ રાજાને વાસ્તે પ્રાર્થના કરી; તેથી દુષ્ટ કૃત્યો અટકાવવાને અને સૌ સૌનો ધર્મ બરાબર બળાવે તેટલા માટે મનુષ્યે મોકલવામાં આવ્યો હતો. રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરે નહિ અને તેથી તેના દેશમાં જે પાપ કર્મ અને તે પાપને કાંઈક હિંસો રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે. એક વખત એક રાજાને કોઈ એક શક્ષે પકડ્યો, પણ તેણે કહ્યું કે મારા રાજ્યમાં ચોર, અપરાધી, અધ્યાત્મ કરનાર અથવા અધર્મી મનુષ્યો નથી અને ચારે વર્ણો પોતા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા છે. મેં દીન વૃદ્ધ, દુર્ભાગ, રોગી તથા અનાથ સ્ત્રીઓનું પાલન કર્યું છે. મારી પ્રજા તથા ન્યાયને માટે હું લડ્યો છું અને મારી પ્રજાએ નિરંતર મને આશીર્વાદ આપ્યા છે. મને રાક્ષસ શું કરે એમ છે? આ સાંભળી ભય પામેલા રાક્ષસે તેને છૂટો મૂકી દીધો. જગતના સરજનારે દુર્ભાગને અર્થે રાજારૂપ બળ ઉત્પન્ન કર્યું છે. દુર્ભાગનું, મુનિનું અને ઝેરી સર્પનું નેત્ર સહન ન થાય એવું કહેવાય છે. માટે દુર્ભાગને પીડા કરવી નહિ. અપમાન પામેલા દુર્ભાગનું તું સન્માન કરજો. જેથી તે દુર્ભાગનાં નેત્રો બાંધેલા સહિત તારો નાશ કરે નહિ. દુર્ભાગ પુરૂષોએ દગ્ધ કરેલા કુળમાં ફરીને અંકુર ફુટતો નથી, કેમકે દુર્ભાગનાં નેત્ર તેને મૂળ સહિત બાળી નાંખે છે. માટે તું દુર્ભાગને પીડા કરીશ નહિ. બળવાનપણાથી હું નિર્ભાગપણાને ઉત્તમ માનું છું; કારણ કે નિર્ભાગ પુરૂષોએ દહન કરેલા બળમાંથી પાછળ કંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. અપમાન પામેલા અથવા હણાયેલા

પુરૂષ જ્યારે દેશમાં પોતાનું રક્ષણ કરે એવા કોઈ પુરૂષને પામતો નથી ત્યારે તે રાજ્ય દૈવકૃત દંડથી હણાય છે અને તેનો નાશ થાય છે. હે તાત, તું બળવાન હોઈને દુર્બળ પુરૂષની પાસેથી મિશ્રકત લઈશ નહિ; કેમકે રાજ્યે તેને દુર્બળતાં નેત્ર બાળી નાંખે. મિથ્યા અભિશાપ મુકવાથી રૂદ્ધ કરનાર મનુષ્યનાં આંસુઓના મિંદુ મિથ્યા અભિશાપ મુકનારના પુત્ર અને પશુઓનો ક્ષય કરે છે. દુર્બળ મનુષ્ય પોતાના રક્ષણ કરનારને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી ત્યારે રાજ્ય ઉપર દૈવકૃત મોટો દારણ દંડ પડે છે.

રાજ્યએ વિજય કેવો અને કેમ મેળવવો !

જે રાજ્ય પ્રથમ પોતાના મનને જીતે તેજ પોતાનાં શત્રુઓને જીતી શકે છે. એટલા માટે રાજ્યમાં જિતેન્દ્રિયપણું તો સર્વથી પહેલાં હોવું જોઈએ. એવા જિતેન્દ્રિય રાજ્યએ પ્રથમ પોતાના દેશને ચોકી પહેરાઓથી સુરક્ષિત કરવો અને પછી શત્રુઓ તરફની ખબર મેળવવા માટે તથા પોતાના દેશમાં શત્રુઓ કંઈ ખટપટ ન કરી શકે એટલા માટે આતમીદારો રોકવા. એ આતમીદારો મૂર્ખ, આંધળા કે બેહેરા સરખા બની કોઈ ન જાણી શકે તેમ ઠેકાણે ઠેકાણે ફર્યા કરે. રાજ્યએ આતમીદારો રોકવામાં તો એટલી બધી ખબરદારી રાખવી જોઈએ કે પોતાના મંત્રીઓ, મિત્રો કે પુત્રોને પણ તેની ખબર ન પડે. વેપારીઓની દુકાનો, સાર્વજનિક કીડા સ્થાનો, સંન્યાસીઓના મંડો, બાગબગીચાઓ, જાહેર સભાઓ તથા એવાં બીજાં સ્થાનોપર પણ પોતાના આતમીદારોને તેણે ફેરવવા જોઈએ. તેમ શત્રુઓનાં શહેરમાં પણ તેવે તેવે ઠેકાણે છુપા વેશથી તેઓને મોકલી ત્યાંની રીતઘાંતથી અને ત્યાંના વક્ષણથી વાકેફ થવું જોઈએ. તેઓની હિંસ્યાલ ધ્યાનમાં લેતાં એમ જણાય કે સામે રાજ્ય પોતાના કરતાં વધારે પરાક્રમી છે તો પછી પોતાના મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરી તેની સાથે સલાહ કરવી એ યોગ્ય છે. બનતાં સુધી ધર્મિષ્ઠ રાજ્ય સાથેના વાંધાઓ તો પતાવીજ દેવા અને તેનાથી સલાહ કરવી એજ હિતાવહ છે. ચડાઈ કરવા લાયક શત્રુ જ્યારે મિત્રો વગરનો થાય, બાયાતોને દૂર કરી બેઠો હોય, બીજાઓની સાથે યુદ્ધમાં જોડાયેલ હોય કે ગાજલ હોય ત્યારે તેનાપર ચડી જવું કોઈ શત્રુ રાજ્ય સમર્થ હોય અને સેના વગેરેની જોઈતી સંપત્તિ ધરાવતો હોય તો પ્રથમ પોતાના દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે સેના જોડવી દેશની રક્ષાનો પાકો બંદોબસ્ત કરી તે પછી પુરતા સૈન્ય સાથે તેનાપર ચડાઈ કરવી. તેમાં તે ક્રમે ક્રમે બળહીન થાય તેવો રસ્તો લેવો. બનતાં સુધી કાપાકાપી ન થાય એવી યુક્તિથીજ પોતાનું કામ કાઢવું. જ્યારે પોતાના દેશપર કોઈ રાજ્ય ચડી આવે ત્યારે મનપ્રયત્ન કિલ્લાનો આશ્રય લેવો, મિત્ર રાજ્યોની મદદ લેવી, શત્રુ

પરાસ્ત, કરવાના મંત્ર પ્રયોગો ચાલુ કરાવવા, નાનાં નાનાં ગામવાળાઓને કિલ્લાવાળાં મોટાં ગામોમાં રહેવાની સગવડ કરી આપવી, ધનવાન લોકોને ધીરજ આપવી, સેના ખાતાના પ્રધાનોને ઉત્સાહ આપવો, શત્રુઓને આવવાની સડો તોડી નાખવી, નદી ઉપરના પુલો ભાંગી નાખવા, શત્રુઓની છાંયણી તરફ ચાલતાં માણસોનાં વેનને ખીજી તરફ વાળી દૂધ તેઓને પાણીની તાંગીમાં લાવી મૂકવા, શત્રુઓના ઉપયોગમાં આવે એવા કૂવા, વાવ, તળાવ વગેરેમાં ઝેર નાખીને અથવા ધૂળ નાખીને પાણી નિરૂપયોગી કરી મૂકવું, શત્રુની સાથે શત્રુતા ધરાવતા હોય એવા રાજ્યથી મિત્રતા કરી. સાથે મળી શત્રુપર અચાનક ધસારો લઈ જવો, પોતાને કિલ્લામાં લાંબી મુદત ઘેરાઈ રહ્યાનું જોવામાં આવે તો કિલ્લાની આસપાસ ખાઈ, ઝાડી વગેરેથી વધારે વધારે મજબુતી કરવા રહેવું, કિલ્લાની ઉપર તોપો ચડાવી રાખવી ગામમાંના જળાશયો સાફ કરાવી સુરક્ષિત રાખવા, સૈન્ય માટેના ખોરાક રાતમાં પકાવી રાખવા ની ગોઠવણ કરવી, ઝેર દૂર કરનારા, જખમો રૂઝાવનારા અને ખીજાં પાણુ દરદોને મટાડે એવા વૈદોને સાથેજ તૈયાર રાખવા. આવી રીતની અનેક યેજનાઓથી પોતાનું રક્ષણ પ્રથમ કરવું. પોતે સુરક્ષિત થઈને પછી શત્રુને જીતવો. પોતાના દેશની રક્ષા કર્યા વગર શત્રુના દેશપર ચડી જતાં વખતે તે રાજ્યની સેનાનો અમુક ભાગ ખીજી તરફથી તેના દેશપર ચડી જાય છે. હજી પાછળથી પોતાનો દેશ પાંચમાલ થઈ જાય છે અને ત્યાં પણ વિજય મેળવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરતી વખતે કે શાંતિના વખતમાં પણ પોતાનું, શરીર, કારભારી, ખજાનો, મિત્ર, રાજનીતિ, દેશ અને નગર એ સાતનું રક્ષણ રાજ્યએ સદા સાવધાનપણા પૂર્વક કરવું.

યુગ ધર્મોનું મૂળ રાજ્યજ છે.

યુધિષ્ઠિર ! રાજનીતિને જે રાજ સારી રીતે અગ્રણ્યમાં મૂકી શકે તે સમગ્ર પ્રજા પોતાની મેળેજ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માંડે છે, વર્ણ મર્યાદા અને આશ્રમ મર્યાદા હીક રહેવા માંડતાં સૌ પોત પોતાના ઉદ્યોગમાં લાગી જઈ સુખી થાય છે. ધણુઓ શંકા કરે છે કે કાળ રાજ્યની વૃત્તિમાં ફેરફાર કરે છે કે રાજ કાળની વૃત્તિમાં ફેરફાર કરે છે ? આ બાબતમાં મારો મત તો એવો છે કે રાજ્યજ કાળની વૃત્તિમાં ફેરફાર કરે છે. રાજ્ય જ્યારે રાજનીતિને તેના પૂર્ણ રૂપમાં અમલમાં મૂકે છે ત્યારે સત્યયુગ ચાલુ થાય છે. એટલે ધર્મ પ્રવર્તી અધર્મનો નાશ થાય છે. કોઈનું પણ મન અધર્મમાં જતું નથી, સમ્રાજા સદ્ગુણો પ્રકાશે છે, સમ્રાજાં સુખો પ્રાપ્ત થાય છે, ઋતુઓ પોતપોતાના ગુણોથી બ્રહ્મ થતી નથી, રોગો દેખતા નથી, મનુષ્યો પૂરી આવશ્યક ભોગવે છે, સ્ત્રીઓમાં કુપાત્ર પાણું હોતું નથી, કોઈ કૃપણ જણાતો નથી,

પરિશ્રમ વગર પણ પૃથ્વીમાંથી ધાન્ય ધણુંજ નિપજે છે અને ફળ ધુલ મૂળ વગેરે રસ અને પ્રભાવથી પરિપૂર્ણ હોય છે. જ્યારે રાજ્ય રાજનીતિને અમલમાં મૂકતાં ચાર આના પાછો હઠે છે ત્યારે ત્રેતાયુગ ચાલુ થાય છે. આ વખતે અધર્મના ચાર આના તેમાં પેસે છે અને તેનીબધી બાજતમાં તેટલી તેટલી હીનતા દેખાવા માંડે છે. જ્યારે રાજ્ય રાજનીતિનું આઠ આના પાલન કરે છે ત્યારે અધર્મ આઠ આના તેમાં પેસે છે અને તે વખતે દ્વાપરયુગ પ્રવર્તે છે. તેમાં સદ્ગુણો તથા સુખો સત્યયુગ કરતાં અરથો અરધ ઓછાં થઈ જાય છે. રોગો દેખાવ દે છે, મનુષ્યોની આવરદા ઘટી જાય છે, સ્ત્રીઓનાં મન વિલાસ પ્રિય બને છે અને ઔષધીઓ વગેરે ગુણમાં અને પ્રભાવમાં ઘટી જાય છે, તથા જ્યારે રાજ્ય રાજનીતિને ચાર આનાજ અમલમાં મૂકી શકે છે ત્યારે અધર્મના બાર આના બાકીની જગા લે છે. આવે વખતે કળિયુગ પ્રવર્તે છે. તેમાં પણ જેમ જેમ ઘટાડો થતો જાય છે તેમ તેમ તેની જગા અધર્મથી પૂરાતી જાય છે. તેથી પ્રજાને નીચોવી લેવાનીજ રાજાને ઇચ્છા થાય છે. અથા વણા પોત પોતાના ધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે, ઋતુઓ વિપરીત ગુણોવાળી થઈ જાય છે એટલે શિમાજમાં ખિલકુલ ઢાઢ ન પડે કે ધણી ટાઢ પડે, ઉનાળામાં ખિલકુલ ગરમી ન થાય કે અહુજ અરમી થાય અને ચોમાસામાં કાંતો અનાવૃતિ રહે અથવા તો અતિવૃષ્ટિ થાય, નવાં નવાં દરદો જાગે, ચિકિત્સાઓ અને મંત્ર પ્રયોગો નિષ્ફળ નિવડે, અકાળ મૃત્યુઓ વધી જાય, ખડ વૃષ્ટિ થાય એટલે થોડા દેશમાં વરસાદ વરસે અને તેની બળુનો દેશ છેક ખાલીજ રહે. ખેતરમાં બાવેલાં બીજ વખતે ઉગે અને વખતે રદ પણ જાય પૃથ્વી રસને ચોરતી જાય તથા એવી એવી અનેક પ્રકારની પીડાઓ જેનું વર્ણન પણ ન થઈ શકે તે ઉત્તરોત્તર વધતી જાય.

પાંડુપુત્ર ! સત્યયુગને પ્રવર્તવાનારો રાજ્ય અક્ષય સ્વર્ગને ભોગવે છે, છે, ત્રેતાયુગને પ્રવર્તવાનારો રાજ્ય અદ્ય કાળ સ્વર્ગ ભોગવે છે, દ્વાપરયુગને પ્રવર્તવાનારો રાજ્ય બહુ થોડો વખત સ્વર્ગને ભોગવે છે અને કળિયુગને પ્રવર્તવાનારો રાજ્ય તો અક્ષય નરકજ ભોગવે છે.

બંને લોકમાં હિત કરનાર રાજનાં કર્મો.

પોતાની પ્રજામાં ચાલતા સઘળા ધર્મોને રાજાએ માન આપવું, પર-ભોક્તું ક્ષમરણુ રાખવું, લોભ ન કરવો દયા રાખવી, ધન ભેગું કરવું, ધર્મ અને અધર્મને બાધ ન આવે તેમ સુખો ભોગવવાં, મધુર ભાષી થવું, પાત્રને ઘન દેવું, નીચથી ક્ષેત્ર ન કરવો, બાંધવોથી દોષ ન કરવો, દૂકા પગારના નોકરોપર કામનો મોટો ભોજો ન નાખવો, હલકાં માણુએ સચે રાજકાજની

કંઈ સલાહ ન કરવી, નીચની રક્ષા ન કરવી, અપરાધ નહીં કર્યા વગર કોઈને શિક્ષા ન કરવી, રાજ્યને લગતા ખાસ વિચારો ગુપ્ત રાખવા, લોભીને ધન ન દેવું, કૃતાન્ન લોકોનો વિશ્વાસ ન કરવો, પુરૂષ વર્ગ કરતાં સ્ત્રીવર્ગનું વિશેષ રક્ષણ કરવું, ધણી સ્ત્રીઓનું સેવન ન કરવું, કામ કરી શકે એવા પુરૂષોનો સત્કાર કરવો, દેવ, ગાય અને બ્રાહ્મણોનું શ્રદ્ધા સહિત પૂજન કરવું, વગર અપરાધે શત્રુ ઉપર પણ ચડાઈ ન કરવી, અપરાધ કરનાર શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરવામાં વિલંબ ન કરવો, વગર કારણે ક્રોધ ન કરવો અને નીચ લોકો તરફ નરમાશ ન બતાવવી તથા આવાજ ખીજાં યોગ્ય આચરણોપર પ્રીતિ રાખવી. આવી કમો કરનારો રાજા આ લોકનાં સંપૂર્ણ સુખોને ભોગવે છે અને સ્વર્ગમાં મોટી પ્રતિષ્ઠાને પામે છે.

પ્રજા રક્ષણનો ઉત્તમ પ્રકાર.

યુધિષ્ઠિર ! રાજ્યએ રાજ્યના દરેક કાર્યમાં કામ અને ક્રોધને દૂરજ રાખવા જોઈએ. લોભ વગરના અને બુદ્ધિમાન પુરૂષોને અધિકાર આપવા જોઈએ. કારણ કે લોભી અને મૂર્ખ અધિકારીઓ પોતાના સુખ માટે તથા ધન ભેળું કરવા વાસ્તે પ્રજાને પીડા કરે છે. ખેડુનો પાસેથી છઠ્ઠો ભાગ લઈને, અપરાધીઓનો દંડ કરીને તથા પ્રજાને પીડા ન કરનારા એવા ખીજા જરૂર જણાય તેટલાજ કરોથી તીજેરી ભરવાની ઇચ્છા રાખવી અને ખેડુનો પાસેથી છઠ્ઠો ભાગ લેતાં પણ જો તેઓની આજીવિકામાં તંગી પડે તો તેથી પણ ઓછો કર લેવો. ગાય પાસેથી દૂધ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ તેના આંચળને કાપી નાખવાથી જેમ બિલકુલ દૂધ નથી મેળવી શકતો તેમ પ્રજા પાસેથી પૈસા મેળવવાની ઇચ્છાવાળો રાજા પ્રજાની આજીવિકા પણ ન ચાલે તેટલા બધા કરો નાખેછે તો તેથી પ્રજા છેક પાયમાલ થઈ જાય છે અને પછી રાજાની તમામ આવક પડી ભાગે છે. ગાયને પ્રસન્ન રાખનારને જેમ પુષ્કળ દૂધ મળેછે તેમ પ્રજાને પ્રસન્ન રાખનાર રાજાને પુષ્કળ ધન મળે છે. માણી જેમ નાનાં વૃક્ષોને ઉછેરી મોટાં કરે છે અને મોટાં વૃક્ષોમાંથી પણ ફળ ફલ ચુટે છે તેમ રાજ્યએ પણ ગરીબ પ્રજાને પગભર કરવી અને ધનવાનો પાસેથી પણ વાજખી જેટલોજ કર લેવો. શત્રુઓપર ચડાઈ કરવા વગેરે જરૂરનાં કામોમાં ધનની ખાસ જરૂર પડે તો પણ બ્રાહ્મણોના ધનપર નજર નજ કરવી. પણ તેઓને તો દાનથીજ પ્રસન્ન રાખવા. તેઓના આશીરવાદોથી રાજાને કદી પણ મુશ્કેલી ભોગવવી પડતી નથી. પ્રજા રક્ષણને માટે આ ઉત્તમ પ્રકાર છે. જે રાજા પ્રજા રક્ષણથી વિમુખ રહી એક દિવસમાં પણ જે પાપ ગળે બાંધે છે તે પાપને તે જન્મરો વધે પણ પોતાને મળેથી છોડી શકતો નથી.

રાજાના પુરોહિત કેવા હોવા જોઈએ ?

કૃષિચિર ! જે બ્રાહ્મણ સત્પુરુષોની રક્ષા કરવાનું અને અસત્પુરુષોને રાજ્યમાંથી કઢાડવાનું રાજાને સચવે તેજ રાજાનો પુરોહિત (ગૌર) થવાને જોઈએ છે. પૂર્વે પુરુરવા રાજાએ વાસુદેવને પૂજ્યું કે બ્રાહ્મણો તેમજ તે પંડિતો વડો જાણી કૃપન થયા અને તેઓને ક્યાં ક્યાં કમોંથી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થઈ છે ? વાસુદેવે જવાબ આપ્યો કે ઇન્દ્રના સુખથી બ્રાહ્મણો, શૃંગાઓથી ક્ષત્રિયો, ઉશ્વો વૈશ્યો અને ચરણથી શૂદ્રા ઉત્પન્ન થયા છે. સંસ્કાર આદિ સત્કર્મો કરી કરાવી ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટેજ બ્રાહ્મણનો જન્મ છે. દંડ નીતિ ધારણ કરી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા માટે ક્ષત્રિયોનો જન્મ છે. ધન ધાન્યની રક્ષા કરવા માટે વૈશ્યનો જન્મ છે અને એ ત્રણે વર્ણોની સેવા કરવા માટે શૂદ્રોનો જન્મ છે. પોતપોતાનાં આ કર્મો કરવાથી તેઓને ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુરવા જોશ્યો કે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બેમાંથી આ પૃથ્વી કોની હોવી જોઈએ ? વાસુદેવે કહ્યું કે આ પૃથ્વી બ્રાહ્મણનીજ છે, જે કંઈ ધન લે છે, જે વજો પહેરે છે અને જે દાન દે છે તે સમુદ્ર પોતાનુંજ છે. બ્રાહ્મણજ સર્વ વર્ણોના ગુરુ, તેઓમાં વૃદ્ધ અને ઉત્તમ છે. એટલા માટે બ્રાહ્મણની અત્યંત પ્રમાણેજ રાજાએ પૃથ્વીનું પાલન કરવું જોઈએ. અને તે પ્રમાણે કરનાર રાજા કીર્તિ-માનાપણે લાંબા વયના સુધી રાજ્યને ભોગવી શકે છે.

જેનો પુરોહિત ધર્માત્મા અને મંત્રો જાણવાવાળો હોય અને રાજા પોતે પણ ગુરુઆદી હોય ત્યાં બધા પ્રકારનાં કલ્યાણ થાય છે. રાજા અને પુરોહિત એ બન્ને સાથે મળીનેજ દેવતાઓ તથા પિતૃઓનું યજ્ઞ કરી શકે છે. રાજા પુરોહિતનો સત્કાર કરવાથી તથા પુરોહિત રાજાને સત્કર્મો કરાવવાથી એક બીજાના સુખના કારણ થાય છે. રાજાનું અને પુરોહિતનું અપમાન કરનારી પ્રજા મૂળથી ઉખડી નાશ પામી જાય છે. દેશનું કલ્યાણ રાજાના હાથમાં છે અને રાજાનું કલ્યાણ પુરોહિતના હાથમાં છે. વળી બીજી રીતે જોઈએ તે દેશના દૃષ્ટ ભયને રાજા મટાડે છે અને અદૃષ્ટ ભયને પુરોહિત મટાડે છે. તેમ રાજાની મુશ્કેલીને પણ પુરોહિતજ પોતાના પ્રભાવથી દૂર કરે છે.

પૂર્વે મુચુકુંદ રાજા પૃથ્વીને જીતતો જીતતો સેના સહિત કુમેરજીની વચ્ચે પાસે ગયા ત્યારે કુમેરજીએ પોતાના યક્ષોને હુકમ કર્યો કે એની સેનાને મારી નાખો. તેથી યક્ષોએ આવી મુચુકુંદની સેનાનો નાશ કર્યો તે જોઈ મુચુકુંદે પોતાના પુરોહિતને મેહેણું માર્યું તે પરથી તેના પુરોહિત વચ્ચે મુનિએ પોતાના પ્રભાવથી તે સવળા યક્ષોને પરાસ્ત કર્યા. ત્યારે કુમે-

રજીએ ત્યાં આવી મુમુકુદ રાજાને કહ્યું કે તું પરાક્રમ તો ખતાવ. બ્રાહ્મણના પરાક્રમી વિજય મેળવે છે તેમાં શું અધિક કરે છે ? મુમુકુદે જવાબ આપ્યો કે બ્રહ્માએ બ્રહ્મ કૃપા અને ક્ષત્રિય કૃપાને એકજ દામને માટે ઉત્પન્ન કરેલ છે. બ્રહ્મણો તપ અને મનઃપગથી પ્રજનું પાલન કરે છે તથા ક્ષત્રિયો અશ્વ અને ભુજનપગથી પ્રજા પાલન કરે છે. આ સાંભળી કુબેરજીને સંતોષ થયો. યુધિષ્ઠિર ! મંત્રણાઓ બ્રાહ્મણ અને શત્રુવાળો ક્ષત્રિય આ બંને સાથે મળે તારે સમય વિશ્વ તેને આધિન થાય છે.

બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવાની પહેલી જરૂર.

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું કે પિતામહ ! રાજા કોના કોના ધનનો માલેક છે તે મને કહો. હીમ જોલ્યા કે બ્રાહ્મણ સિવાય બધાનાં ધનનો રાજા માલેક છે. બ્રાહ્મણ પણુ જો વિપરીત આચરણુવાળો હોય તો તેના ધનપર રાજાની માલેકી ગણાય છે. વેદમાં પણ કહ્યું છે કે જે બ્રાહ્મણ અધર્મી હોય તેને રાજાએ દંડ આપવામાં અડચણ નથી. જે દેશમાં બ્રાહ્મણ ચોર થાય છે તે અપરાધ ત્યાંના રાજાનોજ ગણાય છે માટે રાજાએ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવામાં એવા સાવધાન રહેવું કે જેની તેઓ સ્વધર્મ કર્મથી બ્રહ્મ થાયજ નહિ. બ્રાહ્મણ જો સ્વધર્મ કર્મથી બ્રહ્મ ન થાય તોજ સધળી પ્રજા પોતપોતાના ધર્મમાં વર્તે છે, અને તેમ હોય તોજ રાજા નિર્ભય રહે છે. પૂર્વે કેકય રાજા મૃગ-યાને માટે વનમાં ફરતો હતો તેવામાં કોઈ રાક્ષસે તેને પકડ્યો. કેકય નિર્ભય થઈને જોલ્યો કે મારા દેશમાં બ્રાહ્મણ વગેરે સર્વ પોતપોતાના ધર્મમાં સાવધાન છે તો પછી તે મને પકડ્યો છે તો પણ મને તારો કંઈ બચ નથી. કારણ કે તારાથી મને કંઈ પણ થઈ શકે તેમ નથી. રાક્ષસે તરતજ તેને છોડી દીધો અને તે ખુશી થઈને જોલ્યો કે જે રાજા ગાય બ્રાહ્મણ અને પ્રજાની રક્ષા કરે છે તેને રાક્ષસો વગરથી કદી પણ બચ થાયજ નહિ માટે તું ખુશીથી જ્યાં જતો હો ત્યાં જા. એમ કહી રાક્ષસ તેને છોડી ચાલ્યો ગયો.

વિશ્વાસ અને અવિશ્વાસનાં સ્થાનો.

હીમ જોલ્યા કે પુત્ર ! જે રાજા અમાદ્દ રહે તેનું સૌ અપમાન કરે છે. નીચ લોકો સજ્જનપણું દેખાડી તેને છેતરે છે, સજ્જન જેવા જણતા લોકો તેના બચનું કારણ થઈ પડે છે. શત્રુઓ તેની સાથે મિત્રતા ખતાવી પોતાનું કામ કહાડી જવાની ઇચ્છા કરે છે, અને મિત્રો પણ સત્વરે થઈ પડે છે. માણસની પ્રુદ્ધિ સદા સ્થિર નથી રહેતી માટે રાજ્યનાં અમલનાં કામોપર ખાસ પોતાની દેખરેખ રાખવી. જે જરૂરનાં કામોમાં પણ અત્યંત વિશ્વાસનો ઉપયોગ કરે છે તે રાજા પોતાના ધર્મ અને અર્થને હણે છે તેમ

જ્યે કેદાણે કેવળ અવિશ્વાસી થવું એ પણ ખરાબ છે. એટલા માટે કેદ-
લાએક પુરોપર કાર્યના પ્રમાણમાં વિશ્વાસ પણ કરવો અને કેદલાંએક સ્થા-
નોમાં અવિશ્વાસ પણ રાખવો, પોતાના મૃત્યુથી જેઓને લાભ થાય એના
એટલા રાજમાદીના હકદાર વગેરે તથા સીનાડાપરના રાજાઓ વગેરે એમનાથી
તો હમેશાં શંકાજ રાખવી અને પોતાના નાશથી જેઓ પાપમાલ થઈ જાય
એવા હોય અર્થાત્ ખન મિત્ર વગેરે, એમના પર પૂરતો વિશ્વાસ રાખવામાં
અડચણ નથી. કેપ, વણુ અને સ્વરની યોગ્ય સંપત્તિવાળો, ક્ષયવાળો, ગુણમાં દો-
ષવું આરોપણ ન કરનારો, તથા ઉત્તમ કુલીન હોય તે કારભારી પણ વિ-
શ્વાસવું સ્થાન છે. વળી શાસ્ત્રોનું સ્મરણ રાખનાર, સારી બુદ્ધિવાળો, સ્વભા-
વથીજ દયાળુ, કંઈ અણુગમતું થાય તો પણ ઇર્ષ્યા નહિ કરનારો એવો
બાહ્ય વિશ્વાસવું પાત્ર છે. એક કામપર જે કે ત્રણ અધિકારીઓ નહિ ની-
મતાં એકજ અધિકારી નીમવો જોઈએ. અને તે પણ ઉત્તમ બુદ્ધિ અને
ઉત્તમ આચારવાળો હોય તેનેજ નીમવો કારણ કે તેવો અધિકારીજ કોઈકનું
કલ્યાણ કરી શકે છે, અને તેથી તેના પર પણ વિશ્વાસ રાખવો એમાં હરકત
જેવું નથી. ક્ષુદ્ર મનના અધિકારીઓ પર કદી વિશ્વાસ રાખવો નહિ કારણ કે
તેવા વિશ્વાસનો ગેર લાભ લઈ તેઓ પ્રજાનું અકલ્યાણ કરે છે અને રાજાના
અપયશને ફેલાવે છે.

રાજાના સંબંધીઓ કેટલે અંશે ઉપયોગી છે.

બુધિષ્ઠિર! રાજાએ પોતાનાં સગાં સંબંધીઓને સારાં વ્યવસ્થાથી અને
ખની શંકે એવા ખીજા પકારોથી રાજ રાખવા. પણ અમરત્યનાં રાજકાર્યોમાં
તેઓને જોડવા નહિ. કારણ કે તેઓ દિલ દહીને કામ કરતા નથી. પોતાને
માન મળે તે વાત તેઓના મન પર આવતી નથી પણ જરાં જોટલું પણ
અપમાન થાય તો તે વાતનો દોષ તેઓ થણા મોટા રાખે છે. વળી તે સૂઝનામાં
અમુક અમુક પ્રકારની ઝોંટ હોય છે તેને લીધે તેઓ રાજ્યના મુખીને દિલ
દહીને મદદ કરી શકતા નથી. કારણ કે તેઓ પોતાપોતાની બાબતમાંજ ગુ-
લતાન-હોય છે. વળી સમાસગામાં જ્યારે કોઈ થાય છે ત્યારે તેઓને સાચું
અને સાફ કહેતાં પણ એમાંથી એક તો અવશ્ય શત્રુપણું ધરે છે. પોતાના
ખને દીકરા સામસામે જીગર રમવા એસે તે વખતે તેની માતા જેવી મુ-
શ્કેલીમાં આવી પડે છે. તેવીજ મુશ્કેલીમાં પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા સંબંધી-
ઓને અધિકારો પર નીમવાથી રાજા આવી પડે છે.

પોતાના હિતચિંતકોનો ખચાવ કરવાની જરૂર.

રાજાએ પોતાના ખરા હિતચિંતકની રક્ષામાં સદૈવ રહેવું. કારણ કે
ચોરી કરનારા કારભારીઓ અને ખીજા પણ નોકરો તેને પીડા કરે છે.

પૂર્વે કૌશલ દેશના રાજા ક્ષેમદર્શીના રાજ્યમાં કાલકવૃત્તીય નામના મુનિ પોતાના હાથમાં પીંજરાની અંદર કાગડાને લઇને આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે આ કાગડો ભૂત-ભવિષ્ય સમજાતું જાણે છે. આમ કહી રાજાની સભામાં જોડો રાજાનું ધન ચોરી જતા હતા તેઓનાં નામ પેલા કાગડાથી લેવાથી દીધાં. જોડોનાં નામ લેવાયાં તે બધા જાંખા પડી ગયાં. રાત્રિ પાખતે જ્યારે તે મુનિ સુઈ ગયા ત્યારે તે ચોર અધિકારીઓએ પેલા કાગડાને મારી નાખ્યો. કાલકવૃત્તીય મુનિએ સવારમાં રાજા પાસે આવી કહ્યું કે તારા ચોર અધિકારીઓએ મારા કાગડાને મારી નાખ્યો માટે હવે હું જાઉં છું. કારણ કે તેઓ મને પણ મારી નાખશે. હું તારા પિતાનો પરમ મિત્ર કાલકવૃત્તીય નામનો મુનિ છું તે તારું હિત કરવા આવ્યો હતો પણ તું મારી રક્ષા ન કરી શકે તો મારા કાગડાની પેડે હું પણ માર્યો જાઉં. ક્ષેમદર્શીએ તેનો ઉપકાર ગાની રક્ષણ કરવાનું વચન આપતાં તેના રાજ્યમાં જોડલા જોડલા ચોર અધિકારીઓ હતા તેને દૂર કરી તે મુનિએ રાજાને ચક્રવર્તી પદ પર પહોંચાડ્યો. માટે રાજાએ પોતાના ખરા હિતચિંતકની સાવધાનપણાથી રક્ષા કરવી

સલાહ લેવાનાં સ્થાનો.

જે પુરુષ મર્યાદાવાળો, જિતેન્દ્રિય, સત્યવક્તા અને યોગ્ય માર્ગગામી હોય તેમજ ન્યાય અને અન્યાયને સમજી શકવાની સાથે પોતાનો તે સંબંધી મત સ્વતંત્રપણે કહી શકે તેવો હોય તેજ રાજસભામાં સભાસદ થવાને લાયક છે. શરવીર, શસ્ત્રોને જાણનાર, સંતોષી અને સદૈવ ઉત્તમ કર્મ કરનારો પુરુષ રાજાએ આપત્તિના વખતમાં પણ સલાહ લેવાને લાયક છે. કુળવાન, પોતાના દેશનો નિવાસી, સારી આકૃતિવાળો અને કુળવાયેલો પુરુષજ રાજાનો દરેક કામમાં નોકરી કરવાનેજ લાયક છે. યુધિષ્ઠિર ! અકુલીન, બોબી, નિર્દય અને નિર્લજ નોકરો રાજાની ઉદારતા દેખે ત્યાં હુંધીજ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા નોકરી કરે છે. પણ રાજા જ્યારે કાંઈ મુશ્કેલીમાં આવે છે તે વખતે તેઓ તેને વગર સંકોચે છોડીને ચાલ્યાજ નય છે. ઉંચા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ, સદા આનંદવાળા, રાજાના મનના વલણને જાણી જનાર, કામળ સ્વભાવવાળા, દેશ કાળને જાણનારા તથા માલેકના કામની ચડતી ચાલનારા નોકરો પોષણને લાયક છે તેમ ઇનામને પણ લાયક છે. ગાની, ગુરુજનોની સેવા કરનાર, સદાચારી, ધર્માત્મા, સત્યવક્તા અને માલેકપર મીત્રિવાળો મંત્રી રાજાને આપત્તિ કાળમાં પણ છોડતો નથી. અને જે નીમ, ખુદ્દિ વગરના ધર્માધર્મની મર્યાદાને નહિ જાણનારા અને સ્વાર્થી હોય છે તેઓ તો આપત્તિ કાળમાંજ છોડે છે કે તે કરતાં પણ આગળ વધે છે આ

ચાલ સામા મક્કમાં મળે છે. જે કારભારી બીકણ હોય છે તે દરેક કામમાં સદેહ ઉપમ કરે છે અને જે કારભારી પરંપરા વગરનો એટલે તદ્દન નવો હોય છે તે રાજ્યનાં નાનાં નાનાં કામોમાં છેક અધસરખો હોય છે માટે તે બને મંત્રી થવાને લાયક નથી. શત્રુ સાથે પ્રીતિ રાખનારો અને પ્રજા પર અપ્રીતિ રાખનારો કારભારી એકદમ દૂર કરવાનેજ ફાયદા છે. જે પુરુષ ચાલાક હોય પણ પ્રથમ કંઈ કારણસર તેને અધિકારપરથી દૂર રાખ્યો હોય અને પાછો ફરીને અધિકાર પર નીમેલ હોય તેની સાથે તેમજ બીજા પણ અવિશ્વાસના કારણરૂપ અવગુણ ધરાવનારા અધિકારીથી રાજ્યએ કદી પણ પોતાનાં શુભ કાર્યોની સલાહ કરવી નહિ.

પ્રિય વચનનો પ્રભાવ.

શુધિષ્ઠિર! કપટ વગર પ્રિય વચનો બોલનારો રાજા પોતાના નોકરોમાં અને પ્રજામાં પ્યારો થાય છે. પૂર્વે ઈંદ્રે બૃહસ્પતિને પૂછ્યું કે સૌને પ્રિય થવા માટે અને કીર્તિ મેળવવા માટે સાઈ સાધન શું છે? બૃહસ્પતિએ જવાબ આપ્યો કે ઈંદ્ર! જે રાજા કપટ વગર પોતાના નોકરોને અને પ્રજાને પ્રિય વચનોથી બોલાવે છે તે તેઓને પ્રિય થાય છે અને મોટી કીર્તિ મેળવે છે. જે રાજા નિરંતર ભ્રમરો ચડાવી કોઈની સાથે વાત નથી કરતો તે વગર કારણે સૌનો શત્રુ થાય છે. પ્રિય વચન વગરનું ઇનામ પણ માણસને નથી ગમતું. શ્રેષ્ઠ કર્મની સાથે પ્રિય વચનો બોલવાં. એ સદૈવ રાજ્યની દૃઢતાનું કારણ છે. કારણ કે તેથી નોકરો તેમજ પ્રજાની રાજા પર મજબૂત પ્રીતિ ટકી રહે છે. આ પ્રમાણે બૃહસ્પતિનો ઉપદેશ સાંભળી ઈંદ્રે તેનો પ્રકાર અંગીકાર કર્યો. પાંડુ નંદન! તમારે પણ તે યાજ્ઞત આસ ધ્યાનમાં રાખવી.

રાજધાની કેવી જોઈએ !

જ્યાં રાજ્યએ પોતાના પુત્ર, મિત્ર અને બાંધવો સહિત વસતું હોય, તે નગર એવું સુરક્ષિત હોવું જોઈએ કે જ્યાં શત્રુ ધણી મહેનતે પણ પહોંચી શકે નહિ. રાજધાનીને ફરતો પાંચ પાંચ ચોજનમાં પરસ પરસ ઉંચા ઉંચા ટેકરાઓ હોવા જોઈએ શહેરને ફરતો મજબૂત કોટ અને તેને ફરતી ખાઈ તથા માટીનો ગઢ પણ હોવો જોઈએ. રક્ષણ માટે પૂરતું સૈન્ય સદૈવ તૈયાર રાખવું જોઈએ. ધાન્ય આયુધોનો જથ્થો કદી ન ખૂટે તેવી સગવડ રાખવી જોઈએ. હાથી, ઘોડા, રથ અને કરીગરો પુષ્કળ હોવા જોઈએ. શહેરમાં વેપારની ધમાક મોટા પાયા પર ચાલે તેની વેપારીઓને સગવડ સુધી આપવી જોઈએ. યજ્ઞદિક સત્કર્મો અને વેદના ધ્વનિઓથી રાજનગરને સુસજ્જીત રાખવું જોઈએ. રાજ્યએ પોતાની રાજધાનીમાં પુષ્કળ તોપો તથા બીજાં પણ

બચાં હથિયારો તેને લયતાં સાધનોનો સંગ્રહ કરીને રાખવાં, દુશ્મની, કુસ-
ઓની અને તાળાવોની રાજ્યએ સદા રક્ષા કરવી. અપાર્થ, ઝરિજ, પુર-
હિત, તીરંદાજ, કારીગર, બ્યોતિથી, વૈદ્ય, શાસ્ત્રી તથા શર પુરુષો એઓને
પોતાના શહેરમાં રાજ્યએ સદા સત્કાર પૂર્વક રાખવા તથા દુઃખી, અનાથ,
વૃદ્ધ અને વિધવાઓને ન્યાયવિદ્યા પાંચી આપવી. કારણ કે તેઓના આ-
શીરવાદથી રાજ્યના રાજ્યની મજબૂતી થાય છે.

દેશ પાલનની વ્યવસ્થા.

મુધિષ્ટિર શુરક્ષિત રાજ્યધાનીમાં રહી રાજ્યએ દેશ પાલનની એવી
વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે પોતાના તાખાના દરેક ગામમાં એક એક મુખીને
નીમવો. તેવાં દશ ગામની ઉપર એક કારભારી નિમવો અને તે પેલા દશે
મુખીનાં કામની તપસ કરે. તેના ઉપર પણ વીશ ગામની સત્તા ધરાવનારો
કારભારી નિમવો, તેન ઉપર સો ગામની તપાસ રાખનારો કારભારી નિમવો
તથા તેના ઉપર હજાર ગામની સત્તાવાળો અધિકારી નિમવો. આમ ઉત્તરો-
ત્તર વિશેષ સત્તાવાળા અમલદારો નિમવા, એટલે એક ગામની સત્તાવાળો
પોતાનું તમામ કામ દશ ગામની સત્તાવાળો કારભારીને નિવેદન કરે, તે વીશ
ગામવાળાને, વીસ ગામવાળો સો ગામવાળાને તથા સો ગામવાળો હજાર
ગામવાળો અધિકારીને પોતાનું કામ નિવેદન કરે. તે મુખ્ય કારભારી સઘળી
વાત રાજ્યના કાનપર નાખે. ખેડૂનોધર, વેપારીઓપર અને કારીગરોપર એવા
સહેલા કરો નાખવા કે જે તેઓનાં મર્મસ્થાનોને જરા પણ સ્પર્શે કરે નહિ
અર્થાત્ તેઓપણ તેઓને વસમા લાગે નહિ. તેવા કર ઉધરાવતી વખતે
હમેશાં ફરી ફરીને વિચાર કરવો કે જે કર લેવામાં આવે છે તે અયોગ્ય
કે આકરા તો નથી. કારણ કે અયોગ્ય અને આકરા કરોથી પ્રજા રાજ્યની
શત્રુ થાય છે અને પ્રજાની શત્રુતા ધરાવનારો રાજા ક્યાંય કદી પણ કલ્યાણ
પામ્યો પણ નથી અને પામશે પણ નહિ. સાવધાન બુદ્ધિવાળા રાજાએ હમેશ
પ્રજાની ચડતીમાંજ પ્રસન્ન રહેવું પણ તેને ચુસી લેવાપર નજર રાખવી નહિ.
પ્રજા જેમ જેમ વધારે વધારે લાભ મેળવતી જાય તેમ તેમ તેના પ્રમાણમાં
રાજાએ વધારે લાભ લેવો એ યોગ્ય છે પણ પ્રજા પોતાની એની એ સ્થિ-
તિમાં રહે અથવા દિન પરદિન દુખાણી પડતી જાય અને રાજા તેની પાસેથી
વધારે વધારે લાભ મેળવવાની ઇચ્છા કરતો રહે એનાં જેવું બીજું કંઈ પણ
ભયંકર નથી.

મધપાન કરનારા, વેસ્પાઓના શંદમાં પડેલા, નીચ સ્વભાવથી ધર્મનો
નકશ કરનારા, તથા કુટખી સ્ત્રી વગેરે દેશને ખીડા કરનાર છે. જાણે રાજાએ
તેઓના પર ચાંપતી દેખરેખ રાખવી અને તેઓ કાંઈ અપરાધ કરે તો

તેઓને એવો દંડ આપવો કે તે ત્રાસથી તે ખીજ વખત કોઈને કંઈ દુઃખ દે નહિ. એ લોકોને મર્માદામાં રાખવાને બદલે તેઓને ઉત્તેજવ. મળિ તેવું કરનારો રાજા નહીં આ લોક પરલોક બન્નેમાં દુઃખી થાય છે. રાજા જેમ પોતાના દેશના ધર્મના ચોથા ભાગને ભોગવે છે તેમ તે દેશના પાપના ચોથા ભાગને પણ ભોગવે છે. ચેર અને ધૂતારાઓપર પણ રાજાએ આંપતી દેખ-રેખ રાખવી અને અપરાધમાં આવતાં અપરાધના પ્રમાણમાં ત્રાસદાયક દંડ દેવો. ખેડુતોને હમેશાં સમર્થ રાખી તેઓના હાથથી ખેતીના ધંધાને વધારે વધારે ખીલવવાનો તેમ ઉપયોગી પશુઓની આલાદ સારા પાયાપર મજબૂત રહે અને વધતી રહે તેવી જોડવણુ અને સગવડ કરી આપવી અને સમગ્ર પ્રજાનું હિતાહિત જોવા તરફ રાજ્યના શ્રીમંત ગૃહસ્થોને માન સહિત જોડવા એ પણ ઉત્તમ રસ્તો ગણાય છે. દેશમાં વનસ્પતિ અને ખાવા યોગ્ય ફળોનો કોઈ નાશ કરે એ બાબત રાજાએ જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી. કારણ કે મૂળ અને ફળ એ બ્રાહ્મણોનું જ ધન છે. તેથી તેણે ઉપયોગ કરતાં બાકી વધે તેનો ખીજા લોકો ઉપયોગ કરે તેમ થવું જોઈએ. આજીવિકાના અભાવથી બ્રાહ્મણો દેશ છોડી ખીજા દેશમાં જવાનું કરે તો તેમાં રાજાનું કલ્પાણુ વધી.

મુનિ ઉત્તથે માંધાતાને આપેલો ઉપદેશ.

પૂર્વે માંધાતા રાજાને ઉપદેશ કરતાં અંગિરા વંશના ઉત્તથ મુનિએ કહ્યું કે હે રાજા ! રાજાનો જન્મ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સુખો ભોગવવા નહિ પણ કેવળ ધર્મના રક્ષણને માટે જ છે. જે રાજા લોક રક્ષા અને ધર્મ-પાલન કરે છે તેને માટે મોક્ષ તૈયાર છે અને અધર્મ કરે છે. તેને માટે નરક તૈયાર છે. રાજાના પ્રમાદથી જ્યારે ધર્મના રસ્તાઓ નાશ પામવા માંડે છે ત્યારે અધર્મ પ્રવર્તે છે, તેમાંથી બચ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્ત્રી, ગાય, ખેતર વગેરેની આલેખી સ્થિત રહેતી વધી, લોકોમાં દેવતાઓ અને પિતૃઓનું પૂજન થવું નથી, બ્રાહ્મણો વેદાભ્યાસ નથી કરી શકતા, યજ્ઞો બંધ પડી જાય છે અને શસ્ત્રોથી ધાયલ થયેા હોય તેમ સૌના ચિત્ત બ્યાકુળ રહે છે. એટલા માટે જેનામાં ધર્મની પાલન શક્તિ વિરાજમાન હોય તેજ રાજા કહેવાય છે. ધર્મનું ઉત્પત્તિ સ્થાન બ્રાહ્મણો છે એટલા માટે તેઓનો રાજાઓએ સદેવ સત્કાર કરવો. વિરોચનના પુત્ર બલિ રાજાએ અમાનથી બ્રાહ્મણોનો અનાદર કર્યો તેથી તેની ત્રણે લોકની લક્ષ્મી તેની પાસેથી ઇંદની પાસે ગઈ. ત્યારે બલિ રાજાને મોટો પસ્તાવો થયો. અહંકાર એ અધર્મનો પુત્ર છે માટે રાજાએ પોતાના ચિત્તમાં અહંકારને પ્રવેશ કરવા દેવો નહિ. હે માંધાતા ! જે તમે રાજ ગાદીપર લાંબો વખત રહેવા ચાહતા હો તો મધ, વેશ્માં, કૃપણતા, અહંકાર, કપટ અને ક્રોધ એનો ત્યાગ કરો. બ્યારે અધ-

મંત્રી વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે દેશમાં વર્ણસંકરો વધી પડે છે, ગરમ ઋતુમાં ઠંડી પડે છે, ઠંડી ઋતુમાં ગરમી પડે છે, વરસાદ થતો નથી અથવા અતિ વૃદ્ધિ થાય છે, નવી નવી જાતના ઉગ્ર રોગો દેખાય છે એ ધૂમકેતુ અને બીજા ધોર મહો આકાશમાં દેખાય છે, અને એ સિવાય રાજ્યની પાયમાલી સુઝવનારા બીજા પણ ધણા ઉત્પાતો થતા જોવામાં આવે છે. રાજાના અધર્મ બીજા હાથી, ધેડા ઉંટ, ખચ્ચર, ગધેડાં વગેરે બધા જીવો પીડા પામે છે. તમારા દેશમાં રાંકને તમારા અધિકારીઓથી પીડા ન થાય તેનું તમે ધ્યાન રાખો. કારણ કે તેવા રાંકના નેત્રમાંથી આંસુઓની સાથે શુભ અગ્નિ ખરે છે જે અગ્નિ રાજાના વંશને બાળી નાંખે છે. રાજાના નોકરો અન્યાય કરે તેનું પાપ પણ રાજાને શિર ચોટે છે. માટે અન્યાય કરનારા નોકરોને દંડ દઈ સદા દૂર કરવા જોઈએ. પોતાનો પ્રિયજન પણ જો પાપાત્મા હોય તો રાજાએ તેને દંડ આપવો જોઈએ. મિત્રોની વૃદ્ધિ કરવી, શત્રુઓને પીડા દેવી અને સત્પુરુષોનો સંકાર કરવોએ રાજાઓનો ધર્મ કહેવાય છે. આ રાજ્ય એ કંઈ નાનો સુનો જોતો નથી. અસાવધ રાજા કદી પણ તેને ઉઠાવી શકતો નથી. જે રાજા પોતાના અને શત્રુના દોષ દેખી શકતો નથી તે અસાવધ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સાંભળી માંધાતા રાજા તે પ્રમાણે વર્ત્યા અને તેથી સમગ્ર પૃથ્વીનો વિજય કરી આ લોકમાં સમગ્ર સુખો, યશ તથા પરલોકનાં સ્થાયી સુખોને મેળવવામાં શક્તિવાન થયા.

મુનિ વાંમદેવનાં દિવ્ય વચનો.

વસુમાન રાજાએ પૂછ્યું કે હે મહર્ષિ આપ મને એવો ઉપદેશ કરો કે હું ધર્મથી ભ્રષ્ટ ન થાઉં. મુનિ બોલ્યા કે રાજન! જેનો કારભારી દુષ્ટ અને પાપી હોય, તે રાજા પોતાના કુટુંબ સહિત તરતજ પાયમાલ થઈ જાય છે. પોતાના ધનને સારે માર્ગે નહિ ખર્ચનારો, કેવળ સ્વેચ્છાચારી અને અહંકારી રાજા ચક્રવર્તી હોય તો પણ દુઃખી થાય છે. માટે રાજાએ હમેશાં પોતાના મનને હાથ રાખવું અને ધર્મ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહેવું તેથી યશ અને સુદૃઢગતિ એ બંને પ્રાપ્ત થાય છે. આવો રાજા નક્કી મોહું ઐશ્વર્ય મેળવે છે. જો રાજા ખરાબ રહેતો હોય છે તો તેની પ્રજા પણ ધીમે ધીમે ખરાબ રહેતો હોય છે અને તેથી આખો દેશ અધર્મમાં ડુબે છે.

રાજાએ ઇચ્છા, ક્રોધ કે શત્રુતા આદિ ક્રોધ પણ કારણથી કદી ધર્મને ન છોડવો, પ્રજામાં ન્યાયથી વિપરીત ઉત્તર ન આપવો અને નબોલવા જેવી વાત ન કરવી અને ગુણોમાં દોષનું આરોપણ ન કરવું. આ ગુણોથી શત્રુઓ પણ સ્વાધીન થઈ જાય છે, પોતાનો જે નોકર બુદ્ધિમાન, આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારો, ખવિત્ર, સમર્થ અને પ્રીતિ રાખનારો હોય તેને ઉચ્ચ અધિકાર

પર અગત્યનાર રાજ્ય ચક્રીને અનુભવે છે અને જે માણસ અસ્વસ્થ ચિત્ત-
માળો, સોની, દુરાચારી, મૂર્ખ, સ્વચ્છંદી, કપટી, શાસ્ત્રોને નહિ જાણનાર,
મોઢું કામ આવી પડતાં દુરભાગનાર, મધપાનમાં આસક્ત, જુગાર ખેલનાર,
અભિચારી અને હિંસાપરાયણ હોય તેને ઉંચા અધિકાર પર નિમગ્ન થી સજાને
પડતીને અનુભવ થાય છે, પરાક્રમીની સાથે શત્રુતા કરી એમ ન જાણવું કે
હું તેનાથી દૂર છું. કારણ કે ગારણ રાજાપર તેનો પરાક્રમી શત્રુ બાજુ જેવી
રૂપથી આવી પડે છે. ધર્મથી પ્રજાનું પાલન કરવું, કિલ્લાઓથી રાજ્યની
અબજૂલી કરવી, યુદ્ધ કરવું. સલાહ કરવી અને અપરાધીઓને દંડ દેવો આ
ખાંચ ઉપાયોથી રાજ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. જે રાજા મિત્રોનાં વચનોને સાંભ-
ળતો નથી અને ધૂતારાઓના બોલવાપર કાન દે છે. તે રાજા ગણાવાને લાયક
રહેતો નથી. વળી જે રાજા પોતાના કુશળ કારભારીઓને દૂર રાખી નીચ
પુરુષોની સોબતમાંજ પોતાનો વખત ગાળે છે તે પણ નાલાયકપણાથી
પાયમાલ થાય છે. વામદેવ મુનિનાં આ દિવ્ય વચનો રાજાએ પોતાના મસ્તક
પર અડવ્યાં અને તે તેને ચિંતામણિ સમાત અર્થને આપવા વાળાં થયાં.

ક્ષત્રિયોનો યુદ્ધમાં ધર્મ.

વળી હીએ ક્ષત્રિયોનો યુદ્ધમાં શુ. શું ધર્મ છે તેવું વર્ણન આપતાં
કહ્યું કે માણસે ક્રોધ રહિત થઈને ખૂન કરવાની ઇચ્છા રહિત થઈને યુદ્ધ
કરવું જોઈએ. યુદ્ધમાં અયોગ્ય લાભ લેવો નહિ. અથવા અશક્ત શત્રુપુર
ધા કરવો નહિ. ક્ષાયલ થયો હોય તેને ઝીપધોપચાર કરવો. અથવા તેને
ઘેર પહોંચાડવો અને દુષ્ટ હોય તેઓને પણ વાળખી કપાયેટી શરણે
લાવવા પાપકર્મથી વિજય મળે તેના કરતાં મૃત્યુ થાય તે ઉત્તમ છે.

અધિષ્ઠિત ! અધર્મથી મેળવેલો વિજય રાજાને કે પ્રજાને કોઈને સુખ
કરતો નથી. એટલા માટે રાજાએ હમેશાં ધર્મથીજ વિજય મેળવવાનુંજ ધ્યાન
રાખવું. વળી જે કોઈ શસ્ત્ર છોડી હાથ જોડી શરણે આવે તેને ખીલકુલ
દુઃખ હેતું નહિ. કોઈ જીલમી રાજાનો નાશ કર્યા પછી તેની ગાદીપર તેના
યોગ્ય પુત્રનેજ બેસાડવો. યુદ્ધ કરી વિજયમાં મેળવેલી રાજ્ય કન્યાઓને જો
તેઓની હા હોય તોજ વરવું, નહિ તો તેઓને છોડી આપવી, બન્ને પક્ષ
તરફથી યુદ્ધની તૈયારી થઈ ગઈ હોય પણ તેટલામાં સલાહ કરાવવા વારને
જો કોઈ આદ્ય પચમાં આવીને ઉભો રહે તો બન્ને પક્ષવાળાઓએ પોત
પોતાનાં શસ્ત્રો તુરતજ પાછાં ખેંચી લેવાં. જો કોઈ ક્ષત્રિય આવી મર્યાદાનો
ત્યાગ કરે તો તે જાતિમાંથી બહિષ્કૃત કરવા જોગ અને સક્ષામાંથી પણ
દૂર રાખવા યોગ્ય ગણાય છે. વિજય મેળવીને પણ અજ્ઞ અને આપધીઓનું
કરણ નજ કરવું. રાજા યુદ્ધ કરવામાં જે પાપ કરે છે તે પાપને પ્રજા રક્ષણ

કેવળ ધર્મથી તે ધોષ નામે છે. વળી બ્રાહ્મણ આદિની રક્ષાને માટે તે યુદ્ધ કરે છે તેમાં જે કાંઈ જીવદાત થાય છે તેનું તેને પાપતો લાગતુંજ નથી. પણ મોટું ધુણ્ય મેળવે છે. યુદ્ધમાં મુશ્કેલીઓ વેઠવી એજ ક્ષત્રિયોનું મોટામાં મોટું તપ છે. જે ક્ષત્રિય બળને લીધે પોતે પાછળ રહી બીજાઓને આગળ ચાલવા દઈ પોતાનો જીવ બચાવે છે તે ક્ષત્રિય પણ્થી બ્રહ્મ ધાય છે બ્યારે રાજા પોતે શરવીર પણ્થી સેનાના અગ્ર ભાગમાં ચાલે છે ત્યારે તેની સેના વિશેષ હિંસાહમાં આવી રાજાનું રક્ષણ કરવાની સાથે શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. યુદ્ધમાં સાંમે પાણું મરવું એના જેવું ક્ષત્રિયને માટે બીજું કાંઈ પણ્ કલ્યાણ નથી. વાત, પિત્ત તથા કફના સપાટામાં આવીને અને સંબંધીઓ ઘેરીન બેઠાં હોયએવી રીતે ધરતી અંદરશય્યાપર પડીને મરવું એ બનાવ ક્ષત્રિયને માટે મોટામાં મોટો શોક કરવા જોગ છે. પોતે જીવવાની લાલચને બાજુપર છોડી પીઠ નહિ બતાવતાં જે ક્ષત્રિય ધર્મ રક્ષણ વાસ્તે યુદ્ધમાં દેહ ત્યાગ કરે છે તે ઈંદ્રની સમાનતાને પામે છે.

પૂર્વે નાભાગ રાજાનો પુત્ર, પ્રખ્યાત રાજા અંબરીષ બ્યારે સ્વર્ગમાં ગયો ત્યારે તેણે પોતાના સેનાપતિ સુદેવને પોતાના કરતાં પણ્ ઘણી ઉંચી પંક્તિમાં ઈંદ્રની નજીકમાં બેઠેલો જોયો. અંબરીષને અતિ આશ્ચર્ય થયું અને તેણે વિચાર કર્યો કે આ સુદેવ મારો અશ્રિત છતાં મારા કરતાં ઉચ્ચ સ્થાનને કેમ પામ્યો હશે ? આમ વિચારી તેણે ઈંદ્રને પૂછ્યું કે દેવેન્દ્ર ! આ સુદેવ સેનાપતિ છતાં અને હું તેનો રાજા તે કોઈ પણ્ અયોગ્ય કાર્યમાં લપટેલો નહિ છતાં તેને મારા કરતાં ઉંચું સ્થાન શા કારણથી મળ્યું છે ? આ વાત માત્ર સંદેહથી પૂછું છું. મારા મનમાં તેને માટે ઇર્ષ્યા જરા પણ્ નથી. મેં ઘણા યજ્ઞ કરેલા છે અને આ સુદેવે તો તેવું કંઈ પણ્ કરેલું નથી. આ સાંભળી ઈંદ્ર બોલ્યા કે રાજન ! આ તમારો સેનાપતિ સુદેવ ક્ષત્રિયને યોગ્ય એવા યુદ્ધમાં તમારા કરતાં વધી ગયો છે અને તેજ કારણથી તે ઉંચાં સ્થાનને પામેલ છે. આ સાંભળી અંબરીષને આશ્ચર્યની સાથે આનંદ થયો અને સુદેવને તેણે ધન્યવાદ આપ્યો.

બૃહસ્પતિએ ઈંદ્રને આપેલો બોધ.

કોઈ વખતે ઈંદ્રે બૃહસ્પતિને પૂછ્યું કે ગુરુ દેવ ! વિજય લક્ષ્મી કયા પ્રકારથી મારો ત્યાગ ન કરે તે આપ કહો. બૃહસ્પતિ બોલ્યા કે સુરેન્દ્ર ! સેનાને કપાવી વિજય મેળવવો એ ઉન્નમ ગણાતો નથી. શત્રુપર વિજય મેળવવા માટે રણસંઘામ કરવા તરત દોડી જવું અને તેવી રીતે શત્રુને સાવધાન કરવો એ તો અગ્નાતી ભોક્ષ કરે છે. કોષ, બળ અને પ્રસન્નતા એ ત્રણેને છુપાવી વિશ્વાસ રહિત થઈ વિશ્વસુની પેઠે શત્રુનું સેવન કરવું, સેવન

કરતાં પ્રિય વચ્ચનો બોલવાં. અપ્રિય વચ્ચનો કદી હિચારવાં નહિ. તેની સેનાના વળાથી વાકેફ થવું અને સેનાની પોતા તરફ લાગણી કરવી. અને પોતાનો વખત આવે ત્યારે તે શત્રુને દયાવનો, સમય હોય ત્યારે શત્રુને આધિન બની જવું અને સમય આવે ત્યારે પોતે શત્રુને આધીન કરી લેવો, યુદ્ધ કરી પરાસ્ત કરેલા શત્રુઓ રાત્રિ દિવસ મોટી ચિન્તાનું કારણ થઈ પડે છે કારણ કે તેઓ યુદ્ધમાં હારી જવા છતાં એટલા બધા આશક્ત નથી બનતા કે તેઓ શરીરને કાંઈ તૈયારી ન કરી શકે. પણ ઉપર જે ઉપાય બતાવ્યા છે તેથી જે શત્રુ શરીર ઉભો થઈ શકતો નથી. અને તેને લીધે એ ઉપાયમાં પ્રવીણ હોય તેની વિજય લક્ષિમ સ્થિરજ રહે છે. .

દ્વેષ દર્શી રાજાને કાલકૃષ્ણીય મુનિની સલાહ.

શુધિદિરે પૂછ્યું કે પિતામહ ! ઉત્તેજ કરવા છતાં નિરાશ થનારા રાજાએ શું કરવું ? દ્વેષ દર્શી રાજાની પોતાની ઝોજ પ્રભાએ સ્થિતિ થઈ પડી હતી ત્યારે તેણે કાલકૃષ્ણીય મુનિને પોતાનું સ્થિતિ પૂછતાં તે મુનિએ તેને કહ્યું હતું કે રાજા ! આવા વખતમાં પ્રથમ તો આ વિચાર હમેશા મન ઉપર ત.જેત.જ રાખવો જોઈએ કે હું અને મારું એ સઘળું નાશવંત છે. જે વસ્તુ હાથથી જતી રહે અને જે વસ્તુ ઇચ્છવા છતાં પ્રાપ્ત ન થાય તેને માટે એમજ માની લેવું કે એ કંઈ મારું છે જ નહિ. આમ ધારી મનમાં ઉત્સાહ રાખી જે થાય તે ઉદ્યોગ ચાલુ રાખવો તેથી નિઃશ્વજ અને નિરાશ દશામાં પણ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે આં સિવાય રાજાએ પોતાની રાજ લક્ષ્મી મેળવવા આજીવિયા પશુ કરવા જોઈએ કે વખત વર્તીને શત્રુને પણ હાથ જોડવા અથવા એક શત્રુને બીજા શત્રુથી લડાવવાની યુક્તિ કરી બન્નેને નબળા પાડી પોતાનું કામ કાઢવું અથવા શત્રુ પાસે રહી તેને સહાય વગરનો કરવો કે કોઈ વસનમાં ચડાવી દેવો જેથી તે આપો આપ નબળો પડી જાય. દ્વેષદર્શી રાજા બોલ્યો કે મુનીશ્વર ? હું છતાં કપટથી સુખ ભોગવવા ઇચ્છતો નથી. હું તો જેમાં સૌનું કલ્યાણ થાય અને મારી પણ અભિવૃદ્ધિ થાય એમ ઇચ્છું છું. આમ સાંભળી મુનિ બહુ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા કે જો એમ છે તો શ્રદ્ધા સાંઠે છે. એવી રીતે અભિવૃદ્ધિ પામેલ રાજાને પડવાની શંકા પણ નથી રહેતી. હવે હું તોઈ કલ્યાણ કરીશ. આમ કહી તેના શત્રુ જનક રાજાને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું કે દ્વેષદર્શી રાજા ઉત્તમ ક્ષત્રિય છે માટે તમે તેની સાથે સંધિ કરો. મુનિનાં વચનથી પ્રસન્ન થઈ જનકે દ્વેષદર્શી રાજાને કહ્યું કે રાજા ! તમારી પવિત્ર બુદ્ધિને ધન્ય છે. હું પરાક્રમથી જીત્યા હોઈશ. તમે

પોતાના ગુણોથી અને છતી લીધે છે. આથી હું તમારી પણ અવગણના નથી કરતો. કારણ કે જ્ય પરાંજય એ ક્ષત્રિયોને માટે નિર્મીત નથી. આમ કહી કાલકલ્પકીય મુનિને સાથે જનક રાજાએ હોમદર્શી રાજાને પોતાની કન્યા પરણાવી અને તેની રાજધાનીમાં મોટી ધામદૂમ તથા મોટી સંપત્તિ સહિત પાછી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

ગુરૂજનો તરફ ભક્તિભાવ.

લીખ્ય બોલ્યા કે પુત્ર ! જે રાજા માતા પિતા અને ગુરૂજનોનો સત્કાર કરે છે તે આ લોકમાં યશસ્વી અને પ્રતાપી નિવડી પરલોકમાં સદ્ ગતિને પામે છે. ગુરૂજનોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ મોટા કલ્યાણનું મૂળ છે. ગુરૂજનોની આજ્ઞા એજ મુખ્ય ધર્મ ગણાય છે. માતા, પિતા અને ગુરૂ એ ત્રણે આશ્રમ રૂપ, વેદરૂપ અને અગ્નિ રૂપ છે. પિતા ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિ રૂપ છે. માતા દક્ષિણાગ્નિ રૂપ છે અને ગુરૂ આહવનીય અગ્નિ રૂપ છે આ ત્રણે અગ્નિત્રી, વગર ભ્રાંતિએ ઉપાસના કરનારાના ત્રણે લોક સુધરે છે. પિતાના પૂજનથી આ લોક સુધરે છે. માતાના પૂજનથી પરલોક સુધરે છે. અને ગુરૂના પૂજનથી બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ પોતાનાં ગુરૂજનોને પૂજે છે તેઓ ત્રણે લોકમાં અપાર સત્કાર પામે છે અને જેઓ નથી પૂજતા તેઓનાં સર્વ સત્કર્મો નિષ્ફળ થાય છે. માતા, પિતા અને ગુરૂની ભક્તિ કરવી એને હું આ લોકમાં સર્વ સત્કર્મો કરતાં વિશેષ ઉત્તમ ગણું છું. વેદ પાઠી દશ બ્રાહ્મણ કરતાં આચાર્ય અધિક છે, દશ આચાર્ય કરતાં ઉપાધ્યાય અધિક છે, દશ ઉપાધ્યાય કરતાં પિતા અધિક છે અને પિતા કરતાં પશુ દશગણી ભક્તિ કરવાને યોગ્ય માતા છે, વિદ્વાન મનુષ્ય પણ માતા પિતા અને ગુરૂમાં ભક્તિભાવનાજો ન હોય તો તેની નિધાને ધિક્કાર છે. આ ગુરૂ ભક્તિ રૂપ ધર્મ કરતાં બીજો કોઈ પણ ધર્મ અધિક નથી.

સત્ય અને હૃત્યા એઓના સંબંધમાં સૂક્ષ્મ વિચાર.

યુધિષ્ઠિર ! આ સંસારમાં સત્ય વચન એ ધર્મનું પહેલું સાધન છે. પણ ન્યાં મુંગા રહેવાથી કોઈને જીવ બચતો હોય ત્યાં કાંઈ પણ ન બોલવું અગર કાંઈ ન બોલવાથી પણ થંકા થઈ કોઈને જીવ બચતો હોય ત્યાં વખને મિથ્યા વચન બોલવું અને તે મિથ્યા વચન એવે સ્થળે સત્યવચન બરોબર ગણાય છે. પ્રાણુ સંશય અને વિચાર પ્રસંગ એ જે સ્થળે મિથ્યા વચન બોલવામાં દોષ નથી પણ તે સિવાય જે કોઈ કોઈના લાભને માટે બોલી સાક્ષી પૂરે તો તે મોટામાં મોટું પાપ છે, બોલી સાક્ષીએ રાક્ષસી કર્મ છે અને એવાં રાક્ષસી કર્મ કરનારને તો મોટા દંડજ દેવો નોંધે, કોઈની હત્યા કરવી એ જે કે મોટું પાપ છે પણ પાપી પુરુષ છે તેને તો

મારવોજ જોઈએ. એને મારવાનું કાંઈ પણ પાપ લાગતુંજ નથી. કારણ કે પોતાના પાપોથી તે મરેલો છે. એવો માણસ વધારે વખત આ સંસારમાં રહી પોતાનું તેમજ સંસારનું વધારે અકલ્યાણ કરે અને એટલા માટે તેની હત્યા એ હત્યા રૂપ નથી પણ તેના અને સંસારના કલ્યાણ રૂપ છે. માટે રાજાઓએ સત્યના તથા હત્યાના રૂપને અને તેના અપવાદોને જાણી રાજ નીતિમાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ.

આપત્તિઓને તરવાના ઉપાય.

અધિષ્ઠિતે પૂછ્યું કે પિતામહ ! આપત્તિઓ તરવાના ઉપાય કહો. ભીષ્મ બોલ્યા કે શાસ્ત્રોક્ત આશ્રમોમાં બુદ્ધિને અનુસરી નિવાસ કરવાથી બ્રાહ્મણો આપત્તિને તરે છે. જેની બુદ્ધિની વૃત્તિઓ નિયમમાં રહે છે અને જે પોતાની ઇંદ્રિયોને આધીન રાખી શકે છે તે આપત્તિને તરે છે. પોતાની બીજાઓ નિંદા કરે છતાં જેઓ બીજાની નિંદા નથી કરતા, પોતે બીજાઓથી દુઃખ પામે છતાં બીજાઓને દુઃખ નથી દેતા અને બીજાઓ પાસેથી દાન નહિ લેતાં પોતે બીજાઓને દાન કરે છે તે આપત્તિથી તરે છે. અતિથિઓનો સત્કાર કરનાર, બીજાના ગુણોમાં દોષોનું આરોપણ નહિ કરનાર અને મુદા વેદપાઠનો અભ્યસી હોય તે આપત્તિને તરે છે. ધર્મમાં કુશલ, માતા પિતાની સેવા કરનાર અને દિવસની નિદ્રા નહિ કરનાર હોય તે આપત્તિને તરે છે. મન, વચન અને કર્મથી પાપનો ત્યાગ કરનાર અને પ્રાણીઓને નહિ સંતાપનાર હોય તે આપત્તિને તરે છે. જે રાંજા રજોગુણને આધીન ન થાય, ક્રોધનું ધન હરવાની ઇચ્છા ન કરે અને ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખે એ આપત્તિઓને તરે છે. જે પુરૂષ અગ્નિમાં હોમ કરનાર અને ઋતુકાળમાં પોતાની ધર્મપત્નીનો સંગ કરનાર હોય તે આપત્તિઓને તરે છે મૃત્યુના ભયને છોડી ધર્મ યુદ્ધમાં સામે ચાલનાર શર પુરૂષ આપત્તિઓને તરે છે. પોતાનાં પ્રાણ જવાની દરકારને છોડીને પણ સાચું બોલનાર તથા બીજાઓના પ્રાણને બચાવનાર હોય તે આપત્તિઓને તરે છે. સત્ય પ્રયોજનવાળાં કાર્યો કરનાર તથા ધન વગેરેને સુરક્ષિત રાખનાર આપત્તિઓને તરે છે. અનધ્યાયના દિવસોમાં વેદપાઠ નહિ કરનાર અને તપોનિષ્ઠ વેદપાઠી બ્રાહ્મણ મોહોદી આપત્તિઓને પણ તરી જાય છે. જે બ્રહ્મજ્ઞાન વિદ્યામાં અને વેદવ્રતમાં પરાયણ હોય તથા બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળનાર હોય તે આપત્તિઓને તરે છે જેના રજોગુણ અને તમોગુણ શાંત થઈ ગયા છે તથા જેમાં સત્ત્વગુણનો પ્રકાશ વર્તી રહ્યો છે તે આપત્તિઓને તરે છે. જેનાથી બીજાને ભય નથી થતો તથા સમમ હોઈને જે પોતાના આત્મારૂપ જાણે છે તે આપત્તિથી તરે છે. જે બીજાની ચક્ષુ જોઈને બળતરા નથી કરતો તથા વિષયોમાં આસક્તિ નથી

રાખતો તે આપત્તિને તરે છે, જે શાંત પુરૂષ બ્રહ્મથી સર્વ દેવતાઓને નમસ્કાર કરે છે અને સર્વ ધર્મોને સાંભળે છે તે આપત્તિને તરે છે. જે પોતે માનનો જૂખો નથી અને બીજાને માન આપે છે તથા યોગ્ય પુરૂષોને નમન કરે છે તે આપત્તિને તરે છે. સંતતિના કલ્યાણ માટે જે પવિત્ર ચિત્તથી તે તે તિથિમાં યજ્ઞ કરે છે તે આપત્તિને તરે છે. જે ક્રોધને દોષી ક્રોધ યુક્ત પુરૂષને શાંત કરે છે તે આપત્તિને તરે છે. જે પુરૂષ જન્મથી માંડી મરણ પર્યંત માંસ અને મદિરા ત્યાગ કરે છે તે આપત્તિને તરે છે. જેનું જન્મનું કેવળ શરીર નિર્વાહ માટે, જેનો સ્ત્રીસંગ ફક્ત સંતાનની ઉત્પત્તિને માટે અને જેની જીમ ફક્ત સત્ય વચન બોલવાને માટે છે તે આપત્તિને તરે છે, અને જેઓ નારાયણની ભકિત કરે છે તેઓ સમગ્ર આપત્તિઓને તરી જાય છે.

એજ પવિત્ર શિયાળ માટે ચાલેલો પ્રપંચ.

શુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે પિતામહ ! કેટલાક લુપ્ત્ય લોકો ઉપરથી ભલા જેવા અને કેટલાક ભલા લોકો ઉપરથી કઠીન સરખા દેખાય છે તેઓ ખરા રૂપમાં કેમ ઓળખાય? હીષ્મ બોલ્યા કે પુત્ર ! એ બાળકમાં હું તૈમન ઇતી દાસ કહું છું તે સાંભળો બ્રાહ્મીન કાળમાં પૂરીકા નામની નગરીની અંદર પૈરક નામે રાજા હતો તે બીજાની હિંસા કરવામાં કડોર નિર્દય અને નીચ હોવાથી બ્યારે તેનો મનુષ્ય દેહ છૂટ્યો ત્યારે તેના કર્મને અનુસાર તેનો શિયાળ જાતીમાં જન્મ થયો પણ કોઇ પુણ્યના યોગથી તેને પુર્વ જન્મનું સ્મરણ રહ્યું આશી તેણે વૈરાગ્યને લીધે પોતાનો જાતિ સ્વભાવ છોડી એટલે માંસ ભક્ષણ કરવાનું મુકા દઇ કેવળ ફળ ખાઈને રહેવા માંડ્યું તે જોઇ તેની જાત વાળા તેને ધણું ધણું સમજાવવા લાગ્યા તો પણ શીયાળે પોતાની ઉત્તમ વૃત્તિનો ત્યાગ ન કર્યો એ જોઇ એક વાધ તેની પાસ આવ્યો અને તેને પવિત્ર અને પંડિત જણી પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો અને કહ્યું કે તું જ્ઞાની છે માટે મારી સાથે રહે કારણ કે હું બહુ ક્રોધી છું તેથી તું જે મારી સાથે હશે તો મને હીતનો રસ્તો બતાવીશ. આ સાંભળી તે પવિત્ર શિયાળ તેનો કારભારી થઇને રહ્યો ને તે વાધને તેણે કહ્યું કે હું તમારો કારભારી થઇને રહું છું પણ હું મુખ ભોગ અને ઐશ્વર્યને ચાહનારો નથી તેથી તમારો નોકરોને હું પસંદ નહિ પડું જેથી એમ પણ બને કે તેઓ આપણુ વચ્ચે શત્રુતા કરી દે હું તમારા બીજા કોઇ કારભારી સાથે કાંઇ વત્ત ચિત કરવા નહીં જાઉં હું કદી પણ ખટપટ કરવાનો નથી. ફક્ત એકાંતમાં તમને હિત વચને કહેવાનું કામ કરીશ. કોઇને મારવાની બાળકમાં હું સલાહ નહિ આપું અને વળી તમારાથી ક્રોધ યુક્ત થઇ મારા દેખતાં કોઇને દડ દેવાશે નહિ. વાધે એ

બધી બાબતો કબુલ કરી અને શિયાળે કારભાર ચલાવવા માંડ્યો. થોડાજ વખતમાં તે વાંધના જેટલા ખટપટી નોકરો હતા તે બધા શિયાળામાં વિ-
રોધી થઇ પડ્યા. તેઓ પ્રથમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની પોતાની ઇચ્છાને
જોઇએ તે ખુશીથી પૂરી પાડતા પણ આ પવિત્ર પ્રધાન આવ્યા પછી તેઓ
તેમાં શંકા થક્યા નહિ. તેથી તેઓએ સાથે મળી તેની પવિત્રતાપર દુષણ દેવા
વાસ્તે વાંધને પોતાને માટેનું માંસ હતું તેમાંથી ચોંટું લઇ એ શિયાળાને
રહેવાના સ્થાનપર તે ન જાણે તેમ રાખી દીધું જ્યારે વાંધે પોતા માટે
નું માંસ ન દીધું ત્યારે નોકરોને હુકમ કર્યો કે માંસ ચોરી જનારને શાધી
ઠક્કડો તુરતજ પેલા ખટપટી લોકોએ તે પવિત્ર શિયાળાની વાત હાથ ધરી
અને કહ્યુંકે જેને આપ પડિત અને માની માનોછો તેણેજ એ માંસ પોતાને
ખાવા વાસ્તે છુપાવ્યું છે. એ કેવળ વાતોથીજ પવિત્ર છે. બાકી કમોથી
અપવિત્ર છે. જે આપના ભોજનની પણ ચોરી કરે તે બીજું શું ન કરે
આમ કહી તેના નિવાસ સ્થાનમાં પડેલું પેલું માંસ દેખાડી તેની પાશે હાજર
કર્યું. વાંધે કોધાવિષ્ટ થઇ તેનો મારીનાંખવાનો હુકમ આપ્યો પણ તેટલામાં
તેની આજ્ઞાવશ્યુ ત્યાં આવી પહોંચી અને તેણીએ પોતાના પુત્રને ઢીંગ
પ્રમાણે શિખામણ આપી.

દીકરા! આ કામ કરવું એ તને લાયક નથી. કારણ કે પવિત્ર રાજાઓ પણ
દુરાત્માઓના કુકર્મથી દોષિત થાયછે. અધીકાર એજ મોટી ઇર્ષ્યાનું મૂળછે.
અધીકારપર આવવાથી પવિત્ર અને સ્વકર્મ નિષેધ નોકરો કે વનવાસી પવિત્ર
મુનિ પણ દેશોના ભોગ થઇ પડેછે. આ વાત તારે કદી પ્રજા જુલવી ન
જોઇએ કે પવિત્ર લોકોની તરફ અપવિત્ર લોકો, પરાક્રમી લોકોની તરફ નયું-
સક સરખાઓ, પડિતોની તરફ મૂર્ખા અને ધનવાનોની તરફ નિર્ધન લોકો
હમેશાં શત્રુતા ભરી નજરથી જુવે છે. બૃહસ્પતિએ કહ્યું કે મૂર્ખ, લોભી,
ઠપટથી પોતાની આજીવિકા ચલાવનારા અને પોતાનામાં કંઈ વિશ્વક્ષણ જ-
વેરાત માનનારા ધણા નીચ-લોકો નિદોષને પણ દોષવાન કરે છે. જેને તું
પવિત્ર મણતો તેણે મણ તારું માંસ ચોર્યું તો પછી તારે વિચાર કરવા
જોઈએ કે હુઆ લોકો ઉપરથી બલા જેવા અને બલા લોકો ઉપરથી
કહિન દેખાય છે આ વાત નક્કી છે અને જ્યારે આમ છે ત્યારે પછી હર-
કોઈને આહતી વખતે કે તેનો દેષ કરતી વખતે પણ પ્રથમ તેની બરાબર
પરીક્ષા કરી તેને ખરા રૂપમાં જાળખવો જોઈએ. પ્રથમ પરીક્ષાથી નક્કી
કરીને કૃપા અને દંડ કરનાર રાજાને કદી પણ પરતાવો કરવાનો વખત
આવતો નથી. રાજાને પવિત્ર અધિકારી ધણી મુશકેલીથી મળે છે. જે રા-
જા બીજાઓના દોષને લીધે પોતાના પવિત્ર અને હિતચિંતક મંત્રીને દંડ

દે છે, તે નીચ કારભારીઓવાળો રાજા થોડી મુદતમાં જ પાપમાલ થાય છે. માટે તારા કારભારી એ શિયાળને તું વગર વિચારે મારવાનો હુકમ કર નહિ.

વાધણું આ બોલવું પૂરું ન થયું તેટલામાં તે શિયાળના શત્રુ સમૂહમાંથી કોઈ ધર્માત્માએ આગળ આવી જે ખરી હકીકત હતી તે કહી. આથી શરમીલ પડેલા જે વાધે એ શિયાળને દંડથી મુક્ત કરી પાછો પૂર્વ કરતાં પણ તેનો વિશેષ સત્કાર કર્યો. પરંતુ આ વખતે તે શિયાળની આંખોમાં આંસુઓ આવી ગયાં અને તે બોલ્યો કે હું હવે અહીં રહીશ નહિ. તમે મારી પરીક્ષા કરી મને પવિત્ર જાણી આ અધિકારપર માન આપી રાખ્યો હતો, છતાં નીચ અધિકારીઓની ખટપટથી માફ અપમાન કર્યું જેને રાજાએ સભાની અંદર જાહેર માન આપ્યું હોય તેનુંજ ઉતાવળાપણે જાહેર અપમાન કરવું એ રાજાને કદી પણ યોગ્ય નથી. હવે મને તમારા પર અગાઉ હતો તેવો વિશ્વાસ તો કદી આવેજ નહિ. મિલાપ અને વિરોધ એ બન્ને વાતને કોઈ પણ કદી નિભાવી શકતુંજ નથી. રાજાઓનું ચિત્ત ધણે ભાગે સ્થિર નથી હોતું. પણ આ વાત પણ નક્કી છે કે વગર વિચારે કોઈને અધિકારપર ચડાવી દેવો, ઉતારી પાડવો કે કોઈનું ભૂલું કરી નાખવું એ બુદ્ધિની ન્યૂનતા છે. આમ કહી તે પવિત્ર શિયાળ સાંથી નિકળી ગયો અને વૈરાગ્યથી અનશન વ્રત ધારણ કરી દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં ગયો.

આળસુ થવાનું માહું પરિણામ-એક ઉંટનું મૃત્યુ.

જે રાજા આળસને લીધે પોતે એકને એક ઠેકાણે પડ્યો રહે અને પોતાનાં સઘળાં કામકામને પોતાને મહેનત પડ્યા વગરજ થયે જાય એવી ઇચ્છા રાખે છે તેનું પરિણામ વિનાશ વગર બીજું કંઈ આવતુંજ નથી. પૂર્વે એક ઉંટ વનમાં મોટું તપ કરતાં બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈ તેની પાસે આવી વરદાન માગવાનું કહ્યું. એકને એક ઠેકાણે બેઠાં ધણે દૂરનાં સ્થળોમાં થી પણ પોતાને ચરવાની સગવડ થાય એટલા માટે તે આળસુ ઉંટ કહ્યું કે મહારાજ મારી ડોક ચારસો ગાઉ જેટલી લાંબી થઈ જાય. બ્રહ્મા તથા સુ કહી ચાલી નિકળ્યા, ઉંટની ડોક તુરતજ તેટલી લાંબી થતી મધ અને તેથી તે બહુજ ખુશી થઈ એક ઠેકાણે બેસી આળસુઆળસુ ચારસો ચારસો ગાઉની અંદરનાં વનોમાં પોતાની ડોક ફેરવી ફેરવીને ચારો કરવા લાગ્યો. કોઈ વખતે ધણી વાવાઝડી થવાને લીધે પોતાને ઠંડી લાગવાથી તેણે પોતાની તે લાંબી ડોકને બેળી કરી પર્વતની એક મોટી શુક્રમાં બેસી. આ વખતે ટાઢ અને વરસાદથી ધુનતો એક શિયાળ પોતાનાં મોઢાં કુટુંબ સહિત તે શુક્રમાં આવ્યો. પોતે તથા પોતાની સ્ત્રી તેમજ બાળક સૌ ભૂખથી બહુ પીડિત હોવાને લીધે આ ડોકનો ઠગણો જોઈ તેણે તેને અચકાં ભરી

ભરી તેના એક ભાગમાંથી માંસ કાઢી કાઢી પોતે ખાવા માંડ્યું તેમજ પોતાના કુટુંબને ખવરાવવા માંડ્યું. ઉંટને જ્યારે એ દુઃખ જણાયું ત્યારે તેણે તે ગુણમાંથી પોતાની ડોક કાઢી લેવા વિચાર કર્યો પણ આળસને લીધે કંઈ વિશ્વંય થયો તેટલામાં પેલા શિયાળે તેટલા ભાગમાંથી સઘળું માંસ કાઢી લેતાં તે ખતગી ડોક છૂટી થઈ ગઈ અને તરતજ તે ચારસો ગાંડની ડોકવાળો ઉંટ મરણ પામ્યો.

જેવો સમય તેવું વર્તવું.

શુધિષ્ઠિર ! પ્રજા શત્રુની સાથે પણ પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વગર અક્કડ થઈ ઉભા રહેનારા રાજાઓ જરૂર પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થાય છે. રાજાએ પોતાની શક્તિનો અને સમયનો જરૂર વિચાર રાખવો જોઈએ. પૂર્વે સમુદ્રે સઘળી નદીઓને પૂછ્યું કે તમે પોતાના પ્રવાહની સાથે ધણાં ધણાં મોટાં વૃક્ષોને મારામાં લેતી આવો છો પણ ક્ષુદ્ર નેતરને હું તમારી સાથે આવેલાં કદી દેખતો નથી તેનું કારણ શું ? શું તમે મોટાં મોટાં મનુષ્યોને વૃક્ષોને ઉખેડી નાખવાની શક્તિ ધરાવો છતાં તેવાં ક્ષુદ્રને ઉખેડવાનું તમારામાં બળ નથી ? આ વચન સાંભળી સઘળી નદીઓવતી શ્રીગંગાજીએ જવાબ આપ્યો કે મહાસાગર ! જે જે વૃક્ષોને અમે તમારી પાસે લાવીએ છીએ તે તે વૃક્ષો અમારા મોટા વેગની સામે પણ અક્કડ રહે છે અને નેતર તો અમારા જળનો વેગ દેખે છે કે તરત નમી જાય છે. એ કારણથી અમે તેને ઉખેડી શકતી નથી. જ્યારે અમારો વેગ તેનાપરથી પસાર થઈ જાય છે ત્યારે પાછું તે પોતાની અસંલ સ્થિતિપર આવી જાય છે પણ વખતસર નમી જાય છે તેથી અમે તેને ઉખેડવામાં શકતી નથી. આ સાંભળી મહાસાગરે પણ નેતરનાં વખાણ કર્યાં.

અકુલીન નોકરોને ઉંચા આધિકારો આપવાથી આવતી આપત્તિ.

પાંડુ પુત્ર ! જે રાજા પરીક્ષા કર્યા વગર અકુલીન નોકરોને ઉંચા ઉંચા અધિકારોપર ચઢવતો જાય છે તે રાજાને તેવા નોકરોથી આપત્તિ આવવાનો પ્રસંગ જેવો પડે છે. આ વાત મેં તપોવનમાં સાંભળી છે કે જે મોટા મોટા મુનિઓએ પરશુરામજીને કહી હતી. ઇતિહાસ એવો છે કે પ્રાચીન કાળમાં કોઈ વનની અંદર એક મહા સમર્થ મુનિ તપ કરતા હતા. તેને જોઈ તે વનમાં તમામ પ્રાણીઓ તેને નમન કરવા આવ્યાં. તેમાં ગામનો રહેનાર એક કૂતરો પણ હતો. સઘળા પ્રાણીઓ નમી નમીને આવ્યાં ગયાં પણ આ કૂતરો ત્યાં પાસેના એક વૃક્ષ નીચે રહ્યો અને મુનિના આશ્રમની આગળુઆગળ ફરી મુનિની પ્રીતિ મેળવવા લાગ્યો. એક દિવસ ત્યાંથી એક દીપડો નિકળ્યો તેને જોઈ કૂતરો ભયથી મુનિની આગળમાં બસ્યો અને

ગોસ્થો કે મહારાજ । આ દીપડો તો મને મારી નાખે માટે મારી રહ્યા હશે. કૃપાણુ મુનિએ તેના બચતું નિવારણ કરી તેને કૃતરામાંથી દીપડો બનાવી દીધો. તેને જોઈ પેલો પ્રથમ આવેલો દીપડો ત્યાંથી નિરાશ થઈ ગયો. યોગ્ગ વખત પછી વાહન સરખી મળેના કરતો અને આજીવનના પહોડ સરખો એક મદજર હાથી નિકળ્યો. તેને જોઈ દીપડો બચ પામી વળી મુનિના પડખામાં બરાવા લાગ્યો. તે જોઈ ક્યાણુ મુનિએ તેને હાથી બનાવ્યો. એ બેથી તે નિર્ભય થયો. ત્યાર બાદ વળી થોડો વખત જતાં ત્યાં એક મહા બચંકર કેસરીસિંહ આવ્યો. તેને જોઈ તે હાથીને બચ થયો. એટલે મુનિએ તેને કેસરીસિંહ બનાવ્યો. એટલે કેસરીસિંહના રૂપનો કૃતરો આશ્રમની આજીવનના દરવા લાગ્યો. પછી તેના બચથી તેટલામાં કોઈ પ્રાણી આવું પણ ન ઉતરી શકે એવું થતાં કેટલેક વખતે દેવયોગે આઠ પગવાળો અને ઉચ્ચા વિકરાળ નેત્રાવાળો એક શરભ નિકળ્યો. પોતાના જોવા એક કરતાં વધારે હોય તો પણ તેઓને લીલા માત્રમાં જ મારી નાખવાની તથા મારીને ઉપાડી જવાની શક્તિ ધરાવનારા એ સરભને જોઈ કેસરીસિંહને મોટો ઉદ્વેગ થયો. તેને ઉદ્વેગ પામેલો જોઈ મુનિએ એ કેસરીસિંહને શરભ બનાવ્યો. બ્યારે તેનું શરભરૂપ થયું ત્યારે તો પછી તેને કોઈનો પણ બચ ન રહ્યો. મુનિના આશ્રમમાં રહી રૂળ મૂળ ખાતાં તેણે માંસ બહુભાંડમાં પ્રીતી એવી ખાંધી કે તે વગર તો તેને ચાલેજ નહિ. તેથી તેના ત્રાસને લીધે બધાં વનવાસી પશુઓ ત્યાંથી નાશી ગયાં. ત્યારે તેને માંસ મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. એટલે તે શરભ પોતાના ઉપકાર કરનાર મુનિને મારવા તૈયાર થયો. આ પ્રમાણે જોને કૃતરામાંથી વાઘ, વાઘમાંથી હાથી, હાથીમાંથી કેસરીસિંહ અને કેસરીસિંહમાંથી શરભ બનાવ્યો ત્યારે તેજ મદમસ્ત બની કૃતરાપણથી પોતાને મારવા તૈયાર થયો તે જોઈ કોષાલિષ્ઠ ધયેલા તે સમયે મુનિએ હુકાર કરી તેને પાછો કૃતરો બનાવી દીધો અને પોતાના આશ્રમમાંથી કાઢી મૂક્યો. માટે રાજ્યએ નીચને મોટી પદવી પર ન ચડાવેલો.

સુશીલપણ એ રાજ્ય લક્ષ્મીનું મૂળ છે.

આ પછી રાજ્યોમાં શીલ જરૂર હોતું જોઈએ એવો ઉપદેશ કરતાં લીળમ પિતામહ બોલ્યા કે મુધિશ્વર । તમોએ ઈદ્રપ્રસ્થમાં બ્યારે રાજસય વસ કર્યો ત્યારે ત્યાં આવેલા દુર્યોધને તમારી સભામાં તમારું મોટું ઐશ્વર્ય જોઈ છર્પીને લીધે તેણે હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા પછી પોતાના પિતા કૃતરાણને એકાંતમાં લે બધી વાત કરી. ત્યારે કૃતરાણ બોલ્યા કે પુત્ર । એના ઐશ્વર્યની છર્પી રાખવી એ તને યોગ્ય નથી. તારે પણ જે એના જેવો વસ

કરવો હોયતો કર. જે ક્ષત્રિય શીલનો ત્યાગ કરી ધુર્બલ આદિ દુર્ગુણોમાં
 રસાય છે તેના નસીબમાંથી અતે રાજ્ય તેમજ પ્રાણ પશુ જાય છે. આં-
 ધાતા વગેરે મહાપરાક્રમી રાજ્યો શીલના પ્રભાવથી અકર્તાપણ ભોંભવી
 જાય છે. પૂર્વે પ્રહલાદે શીલયુક્ત થઈને જ ઈંદ્રનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું. પે-
 તાનું રાજ્ય જવાથી રાંઠ બનેલા ઈંદ્રે બૃહસ્પતિ પાસે શિષ્યામણ સાંભળવા-
 ને ઇચ્છા કરતાં બૃહસ્પતિએ તેને ધણી એક યોગ્ય શિષ્યામણ દીધી. ત્યારે ઈંદ્રે
 પૂછ્યું કે મહારાજ ! આના કરતાં હવે કાંઈ વધારે શિષ્યામણ છે ? બૃ-
 હસ્પતિએ જવાબ દીધો કે છે. પણ શુક્રાચાર્ય આપી શકે તેમ છે. માટે
 તમે ત્યાં જાઓ. ઈંદ્રે શુક્રાચાર્ય પાસે આવી શિષ્યામણ સાંભળવાની ઇચ્છા
 બતાવી ત્યારે શુક્રાચાર્ય તેને ધણી ઉત્તમ શિષ્યામણ આપી. ત્યારે તે બો-
 લી રહ્યા ત્યારે ઈંદ્રે પૂછ્યું કે મહારાજ ! આના કરતાં હવે કાંઈ વિશેષ
 કલ્યાણ કરક શિષ્યામણ આપવાની રહી છે ? ત્યારે શુક્રાચાર્યે કહ્યું કે આ
 ના કરતાં વિશેષ હું તો કાંઈ કહેતો નથી પણ તેવું જો કંઈ સાંભળવું
 હોયતો તમે પ્રહલાદ પાસે જાઓ ત્યારે ઈંદ્રે બ્રાહ્મણના વેપથી પ્રહલાદ પા-
 સે આવી કહ્યું કે અસુરેન્દ્ર ! કલ્યાણના અમોઘસાધનરૂપ કંઈ શિષ્યામ-
 ણ મને આપો. ત્યારે પ્રહલાદે તેને કહ્યું કે શીલ એ કલ્યાણના અમોઘ
 સાધનરૂપ છે. હું શીલના પ્રભાવથી આ ત્રણે ભોંકની રાજ્ય સંપત્તિને પા-
 મ્યો છું. બીજાઓના ગુણોમાં દોષોનું આરોપણ ન કરે. એવા બ્રાહ્મણોની
 સંગતીમાં શાસ્ત્રવર્તા કરી હું આનંદ પામું છું અને આ હું અહંકારથી
 બોલતો નથી પણ ખરું કહું છું. મારાં પવિત્ર આચરણને તથા પવિત્રને
 જરા જેટલો પણ ઝાઝ ન લાગે તેને માટે હું સાવચેત રહું છું. હે બ્રાહ્મણ
 સદગુણોપર તારી આવી પ્રીતિ જોઈને હું પ્રસન્ન થાઉં છું. માટે તું મારી
 પાસેથી કાંઈ માગીલે. બ્રાહ્મણના વેપવાળા ઈંદ્રે કહ્યું કે તમારામાં જે શીલ
 છે તે મારામાં આવે. પ્રહલાદ આશ્ચર્ય અને મય પામ્યો પણ આપેલું વ-
 ચન મિથ્યાન કરવા રૂપ મહાધર્મ સાચવવા માટે બોલ્યો કે બહુ સાફ તેમ
 થશે. આ સાંભળી ઈંદ્રે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. પ્રહલાદ મોટી ચિંતા અને
 ઇંકમાં વિચાર કરતો બેઠો છે તેટલામાં તેના શરીરમાંથી એક મહાતેજ-
 સ્વી છાયા પુરૂષ નિકળ્યો. તેને પ્રહલાદે પૂછ્યું કે તમે કાણ છો ? ત્યારે
 તેણે ઉત્તર આપ્યો કે હું શીલ છું. તમારા શરીરમાંથી નિકળીને બ્રાહ્મણ !
 પાસે બહુ. એમ કહી તે ત્યાંથી અંતરધાન થયો અને ત્યાં જઈ તેણે
 ઈંદ્રની કાયામાં પ્રવેશ કર્યો. થોડા વખતમાં પ્રહલાદના શરીરમાંથી એવોજ
 એક બીજો છાયા પુરૂષ નિકળ્યો તેને પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે હું
 જો છું અને તે બ્રાહ્મણની પાસે બહુ છે જ્યાં શીલ મયેલ છે. આમ

કહી તે પણ ગયો. પછી તેના શરીરમાંથી ત્રીજો છાયા પુરુષ નિકળ્યો તેણે
કહ્યું કે હું સત્ય છું અને ધર્મની પાસે જાઉં છું. ત્યાર પછી એણે છાયા
પુરુષ નિકળ્યો તેણે જણાવ્યું કે હું વ્રત છું અને સત્યની પાસે જાઉં છું.
તે પછી પાંચમો છાયા પુરુષ નિકળ્યો તેણે જવાબ આપ્યો કે હું પ્રસન્ન
છું અને વ્રતની પાછળ જાઉં છું. આમ કહી તે પણ ગયો. છેવટ પ્રહલાદ
દેવના શરીરમાંથી એક મહાકાંતિમતી દેવી નિકળી ચાલવા લાગી તેને પ્રહલાદે
પૂછ્યું કે તમે કોણ છો ? તેણે જવાબ આપ્યો કે હું લક્ષ્મી છું. અને હ.
મેશાં જ્યાં પરાક્રમ હોય ત્યાંજ રહેનારી છું તેથી હાલ પરાક્રમની પાછળ
જાઉં છું. પ્રહલાદે પૂછ્યું કે માતૃશ્રી મને કહો કે એ બ્રહ્મણ્ય કોણ છે ?
લક્ષ્મીએ જવાબ આપ્યો કે તે ઈશ્વર છે. ત્રણે લોકની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવાનું
મૂળ કારણ તારી પાસેથી જાણી ઈશ્વરે તેજ તારી પાસે માર્યું અને તેના
પ્રભાવથી તેણે તારે ત્રણે લોકનું ઐશ્વર્ય પોતે લઈ લીધું. પ્રહલાદ ! ધર્મ,
સત્ય વ્રત, પરાક્રમ અને હું એ સઘળાનું મૂળ શીગળ છે. આમ કહી
લક્ષ્મી પણ ત્યાંથી ઈશ્વરની પાસે ગઈ.

મુધિષ્ઠિર ! આ પછી ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનને શીલ પ્રાપ્તિનો ઉપાય કહી
બતાવ્યો કે મન, વચન અને કર્મથી કોઈ સાથે શત્રુતા ન કરવી, બીજાનો
અતુઘ્રહ કરવો, દાન આપવું, બીજાનું અથવા પોતાનું પણ જેમાં હિત ન
હોય તેવું તેમજ જે કંઈથી શરમાવું પડે તેવું કામ ન કરવું તથા જે કામ ક.
રવાથી સંજ્ઞાનો પ્રશંસા કરે તેવું કામજ કરવું. આથી પુરુષ શીલવાન ક.
હેવાય છે. દૈવયોગે કોઈ શીલ વગરના માણસને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય તો તે
લક્ષ્મીને તે જાઝી મુદત ભોગવી શકતો નથી. ધૃતરાષ્ટ્રે આવી ઉદ્દેશ છતાં
પણ દુર્યોધનને શીલવાન થવાનું સૂચ્યું નહિ અને તેને બદલે અનિષ્ટ
ઉપાયોનો અંગીકાર કરવામાં તેણે પોતાના અંતઃકરણને આદરવાનું કયું આનું
કેવું પરિણામ આવ્યું તે આપણે બધાએ જોયું. માટે ધર્મનંદન ? રાજાઓએ
શીલનો આદર કરવામાં જરાપણ ઢીલું પોતું મન રાખી પાછા પડવું જો.
ઈએ નહિ.

આશાનું સ્વરૂપ.

શીલ સંબંધી ઉપદેશમાં દુર્યોધનની વાત સાંભળી મુધિષ્ઠિર નિઃશ્વાસ
નાખી બોલ્યા કે પિતામહ ! મને તો એવી આશા હતી કે રાજ્યમાંથી થોડા
ધણા ભાગની માગણી કરવાથી દુર્યોધન માની જશે અને આપણે મુક્ત કર.
વાની તરખાટમાંથી છુટા થઈશું. એટલે હજારો મનુષ્યોનો ઘાત પણ નહિ થાય.
પણ દુર્યોધનના દુરાચરથી મારી તે આશા ધુળ મળી ગઈ જેનું આજ મને મોટું દુઃખ
થાય છે. બીજા બોલ્યા કે પુત્રી આશા મોટા દુઃખનું કારણ છે. આશાવાળો માણસ

શરીરે પુષ્ટ હોય. તો પણ તે મહા દુર્બળમાં પણ દુર્બળ છે. માટે તમારે એવા દુર્બળ થવું યોગ્ય નથી. તમે તમારા મનને એવી આશાઓથી દૂર રાખી સદા મન્યુત અને હિમાલય સમાન સ્થિર ધૈર્યવાળું રાખો. પૂર્વે હૈ-
 હ્ય દેશનો સુમિત્ર નામે રાજા મૃગયા કરવા ગયો હતો ત્યાં એક મૃગ ઉપર તેણે આણુ ફેંકતાં પોતાના શરીરમાં તે આણુ સહિત મૃગ નાકો. રાજા તેની પાછળ દોડ્યો. મૃગ જરાવારમાં દેખાય અને જરાવા મંદ દેખાતો બધ થાય. રાજા પણ તેને પકડવાની આશામાં પોતાના સધળા સહાયકોની કંઈ પણ દરકાર ન કરતાં એકલોજ તેની પાછળ ધણે દૂર નિકળી ગયો. જ્યારે છેવટે તે મૃગ તેના જોવામાંજ ન આવ્યો ત્યારે નિરાશ થઈ તે ત્યાં પાસે એક મુનિનો આશ્રમ દીકો તેમાં ગયો એ આશ્રમની અંદર ઘણાએક મુનિઓ બેઠેલા હતા તેઓની પાસે જઈ તેઓને પ્રણામ કરી રાજાએ પોતાની આશા ભંગ થયાનું જણાવી પૂછ્યું કે મુનિશ્વરો! કોઈ માણસ આશાવાળો થઈને સુખી થાય ખરો? રાજાના પૂછવાથી તે મુનિમંડળમાં ઋષભ નામનાં મુનિએ તેને કહ્યું કે રાજન્! હું પૂર્વે તીર્થયાત્રા કરતો નરનારાયણના અદરિ-
 કાશ્રમમાં ગયો હતો ત્યાં મેં મનુ નામના ઋષિને જોયા. તેનું શરીર સાધારણ માણસના શરીર કરતાં આડગણું નાનું હતું. તેના શરીરના પ્રમાણમાંજ તેનાં કાન, નાક, આંખ, પગ વગેરે બધા અવયવો પણ નાના હતા અને તેથી જોનારનું ધ્યાન તેના તરફ બહુ ખેંચાતું. તે આશ્રમમાં અમે જોટલા મુનિ હતા તે સધળાઓ તેના ચરણમાં પ્રણામ કરી તેની પાસે બેઠો ત્યારે તેણે ધર્મની અનેક કથાઓ કહી સૌને બોધ કર્યો. તેટલામાં ત્યાં બીરુદેવમણિ નામનો રાજા પોતાના ભૂરિદેવ મણિ નામના પુત્રને શોધતો આવ્યો. એના મનમાં ઘણી મન્યુત અને મોટી આશા હતી કે આ વનમાં મારો તે ખો-
 વાયલો પુત્ર મળશે. પણ તેની આશા પાર પડી નહિ. તેણે અહીં તે તનુ-
 મુનિને જોયા કે જે તનુમુનિનું પોતે આગળના વખતમાં અપમાન કર્યું હતું અને જે અપમાનથી વૈરાગ્ય પ.મીને તે મુનિએ કોઈની પાસે કાંઈ પણ મા-
 મવા જવાની લાલચને કશવનારી આશાનો સમૂળગો નાશ કર્યો હતો. એ મુનિને જોઈ રાજાએ તેને નમન કર્યું, અને પોતાને પુત્ર મળવાની આશા હતી તે અહીં નાશ પામતી હતી અને તેનું પોતાને જે દુઃખ થતું હતું તેને માટે તેણે આશાથી સું સુખ દુઃખ થાય છે કે તેનું શું પરિણામ આવે છે અથવા તે કેવા સ્વરૂપવાળી છે તે જણવા માગ્યું તનુમુનિએ આશા સંબંધી વર્ણન કરતાં રાજાને કહ્યું કે રાજન્! જે માણસને આશા જીતે છે તે માણસ દુઃખ-
 ળમાં દુખગો છે અને જે માણસ પોતે આશાને જીતે છે તે માણસ પુષ્ટમાં પુષ્ટ છે. આશાવાળો થઈને ધૈર્યને ધારણ કરી શકે એવો પુષ્ટ જેમ આ

સંસારમાં મળવો દુર્લભ છે તેમ આશાવાળાનું અપમાન ન કરે એવા પુ-
રો પદ્ધતિરચના છે. ઉપકારને બૂલી જનારમાં, નિર્દયમાં, આળસમાં અને
અને સત્તા કરનારમાં જે માણસ આશા રાખે છે તે ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર ગણાય છે.
એક દીકરાવાળો પિતા પોતાનો દીકરો ખોવાઈ જતાં જે આશામાં રીવાજ છે
તે આશાને જે દુષ્કાળમાં દુષ્કાળ ગણાવનારી છે. દીકરાનો જન્મ થતાં મા-
બાપની અને ધનને માટે ધનવાનની જે આશા છે તે પણ ક્ષુદ્રપણું વધારનારીજ
છે. યુવાવસ્થામાં વિવાહની ઇચ્છાવાળાઓને કન્યાની જે આશા છે તે ક-
ષ્ટતા કરનારી છે. એવી રીતે હરકોઈ જાતનું આશાબંધન અમે તેવા સાર,
પરાક્રમી, પંડિત કે શરને પણ હલકામાં હલકો બનાવી દે છે. માટે રાજા તું
આશાને આધીન થવાથી દૂર રહે. આ વચનો સાંભળી તે વીર કેવમણિ
લક્ષિતભાવ પૂર્વક મુનિના ચરણમાં નમ્યો. ત્યારે તત્તુમુનિએ પ્રસન્ન થઈ પો-
તાના તપોબળથી તેના પુત્રની સાથે તેનો સમાગમ કરાવી દીધો. રાજા મુ-
મિત્ર ! આશા બંધન બહુ ખરાબ છે માટે તમે પણ યુગ મેળવવાની નિષ્કૃષ્ટ
આશાનો ત્યાગ કરો. આશાનો ત્યાગ એજ મોટા સુખનું મૂળ છે. આ વચન
સાંભળી મુમિત્ર રાજાએ તે મહા દુર્બલ આશાનો ત્યાગ કરી શાંતિ એળવી
સુધિષ્ઠિર ! તેવીજ રીતે તમે પણ દુઃખનાં અને ખેદનાં મૂળરૂપ એવી આ-
શાઓને માફ પણ ન કરો.

મા બાપના કરજમાંથી કેમ છુટાય ?

સુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું કે પિતામહ ! જે માઈ જરૂરનું કર્તવ્ય હોય અને જે
ન કરવાથી હું કરજદાર ગણાઈ જતું તે મને કહો. ભીષ્મપિતામહ બોલ્યા
કે પૂરે ગૌતમ મહર્ષિએ પારિકૃતત્ર પર્વતમાં સાઠ હજાર વર્ષ તપ કર્યું તેથી
પ્રસન્ન થયેલા સમ્રાજા દેવતાઓ ત્યાં આવ્યા. તેમાં ધર્મરાજાએ તેને કહ્યું કે
મહર્ષિ ! તમારા આ ઉત્તમતપથી અમે પ્રસન્ન થયા છીએ માટે કહો કે અમે
તમારા કયા મતોરથને પૂર્ણ કરીએ ? ગૌતમઋષિ બોલ્યા કે પુરૂષ કયું કર્મ
કરવાથી માતા પિતાના કરજમાંથી મુક્ત થઈ ઉત્તમ લોકને પામે. ધર્મરાજાએ
કહ્યું કે પુરૂષ તપ કરી દેહની પવિત્રતા મેળવી તથા સત્ત્વ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત
થઈ હમેશા નિયમથી માતાપિતાનું પૂજન કરવું. નેહ્યો. તેમ કરવાથી તેના
કરજમાંથી છુટવા જેવું થાય છે. સુધિષ્ઠિર આ ઉપરથી સમજે કે માતાપિ-
તાની સેવા એ જરૂરનું કર્તવ્ય છે અને તે કર્તવ્ય ન કરવાથી માબાપના
કરજદાર રહી જવાય છે એટલુંજ નહિ પણ ઇશ્વરનો પ્રતિષ્ઠાત થઈ અનિષ્ટની
પ્રાપ્તિ થાય છે.

માતા, પિતા અને ગુરૂનું પૂજન કરવું એ મેં મોટું માનેલું છે. જો
તે ધર્મ બુદ્ધી જવાય તો માણસથી કંઈપણ સાઈ કાર્ય થવાનું નથી આ

૧૩ મું.) આપત્તિ રહિત રહેવા માટે રાજ્યો ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો. (૩૩૫)

ભતના ગુણમાં પૂજ્ય ભાવ, સત્કાર, નમ્રતા અને દીનતા એ ચાર ગુણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. દશ ઉપાધ્યાય કરતાં પિતા અધિક છે. દશ પિતા કરતાં એક માતા અધિક છે અથવા આખી પૃથ્વી કરતાં માતા ગુરુતામાં અધિક છે. માતા સમાન કાર્ય વધારે પૂજ્ય નથી. માતા અને પિતા બન્નેના કરતાં ગુરુ વધારે શ્રેષ્ઠ છે એમ મારી બુદ્ધિ ફૂટે છે. માતા તથા પિતા સરીખ ઉત્પન્ન કરે છે; પણ ગુરુ જે જન્મ ધારણ કરાવે છે તે જન્મ દિવ્ય અને અમરમર છે. પૃથ્વીના બીજા મુલકો કરતાં આધુનિક આર્યાવર્ત-માતાપિતા તરફનો પૂજ્ય ભાવ ઘણે દરજ્જે જોવામાં આવે છે તથાપિ પાશ્વર્ય ભૂમિના સ્વતંત્રતાના ગાંડા વિચારોથી આ પૂજ્ય ભાવનો ગુપ્ત રીતે નાશ થતો જાય છે. પણ ગુરુ અને શિષ્યની વચ્ચેનો વિવેકી અને પવીત્ર સંબંધ તો છેક જ નાશ પામ્યો છે; અને નિત્યની પેઠે વડીલો જ દોષને પાત્ર છે. સ્નેહ અને ઉપદેશ આ બે શિષ્ય તરફના ગુણો જ્યારે ગુરુમાં ન રહ્યા ત્યારે શિષ્યમાંથી પૂજ્યભાવ અને શ્રદ્ધા જતાં રહ્યાં. ભીષ્મે પોતાના જમાનાની વાત કરતાં કહ્યું કે ગુરુઓ નિરંતર પોતાના શિષ્ય પ્રત્યે સ્નેહભાવ રાખે છે; અને તેથી શિષ્યે પણ ગુરુ તરફ સમાન પૂજ્યભાવ રાખવો જોઈએ. તોપણ આ સમયમાં એવા ગુરુઓ પણ મળી શકે છે કે જેઓ પોતાનો ધર્મ શ્રદ્ધા પૂર્વક પાળે છે અને પોતાના શિષ્યો પાસે તેમનો ધર્મ પગાવે છે. વડીલોને માથે હમેશાં આ મોઢું જોખમ રહેલું છે, અને ખરો ગુરુ કવચિત્ મળવાથી ખરો શિષ્ય પણ કવચિત્ મળે છે.

આપત્તિ રહિત રહેવા માટે રાજ્યો ધ્યાનમાં રાખવાના બાબતો.

યુધિષ્ઠિર રાજ્યો વળી પ્રશ્ન કર્યો કે ભરતકુળનાં ભૂષણરૂપ પૂજ્ય પિતામહ ! જે રાજ્ય મિત્રોથી રહિત હોય, ઘણુઓની સાથે શત્રુપણું રાખનારો હોય, ભંડાર વગરનો હોય તથા સેનાનો પણ અભાવ હોય એવા રાજ્યની શી ગતિ થાય છે ? તેમજ દુષ્ટ કારભારીવાળો, નીચ સલાહકારોથી વીંટાયેલો, પોતે નબળો છતાં પરાક્રમી શત્રુથી આખડી પડનારો, દેશની રક્ષા નહિ કરનારો અને દેશકાર્જના તત્વને નહિ જાણનારો કેવી ગતિનો ભોગવનારો થાય છે ?

ભીષ્મપિતામહ બોલ્યા કે યુધિષ્ઠિર ! તમે આ ઘણી ગુપ્ત બાબત મને પૂછી. જો તમે આ બાબત પૂછી ન હોત તો હું મારી મેળે તે કદી પણ કહેવાની ઇચ્છા કરત નહિ. રાજ્ય શાસ્ત્ર વચનોથી સૂક્ષ્મ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવી તથા સદ્ગુણોને જાણી સંજ્ઞાનપણું મેળવી શકે છે. પણ બુદ્ધિને દોરનારાં ક્રોધને લીધે તે ધનવાળો તો થાય છે કે નથી પણ થતો. રાજ્યો ધનમેળવવું એ તેનો ધર્મ છે પણ હું એવા ધર્મને નથી આહતો કે જેમાં ધન

મેળવવા જતાં પીડા થાય, રાજ્યએ પોતાની અભિવૃદ્ધિને માટે અનેક યુક્તિઓ કરવી જોઈએ પણ જેમાંથી પ્રજાને દુઃખ થાય તેવી યુક્તિને તો તેણે ધણી દૂર મૂકવી જોઈએ. કારણ કે પ્રજાના દુઃખનું પરિણામ એ રાજ્યનું ભરણ છે. જેની સાથે પ્રજાનો મિત્ર ભાવ નથી તેના પર આપત્તિનું આવરણ આવે તેમાં કાંઈ પણ લૂલાઈ નથી. પ્રજાની પીડાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ રાજાનાં પ્રાણ, સેના અને ધનને બાળીને પાછો ફરે છે. પ્રજાને પીડા થતાં રાજાના શત્રુઓની પાર રહેતો નથી. દેહની અંદર રહેલા રોગો જેમ દેહનોજ નાશ કરે છે તેમ રાજ્યની અંદર રહેલ પ્રભુપ શત્રુઓ રાજાનોજ નાશ કરે છે. માટે રાજ્યએ પ્રજાને પ્રસન્ન રાખવી. પ્રજા પ્રસન્ન રહે છે તો રાજાનો ભંડાર ભરપૂર રહે છે. ખાલી ભંડારવાળા રાજાથી સેનાને નભાવી શકાતી નથી, જાતે સેના વગર રાજ્ય સાચવી શકાતું નથી. માટે રાજ્યએ ધનને એવી રીતે પેદા કરવું કે જેવી રીતે ઝરણામાંથી પડતાં થોડાં જળવડે પણ મોટું તળાવ ભરાય છે. દુષ્ટ કારભારી અને નીચ સલાહકાર રાજ્યને ઉંધું વાળનારા છે. તેઓ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર રાજાને ઉંધા ખોપમાં ઉતારતાં પણ અચકાતા નથી. પોતાની શક્તિનો વિચાર ન કરતાં પરાક્રમી શત્રુપર ચડાઈ કરનારો રાજા દુઃખ વગર બીજું શું જોઈ શકે ? દેશની નહિ કરનારો અને દેશ કાળના તત્વને નહિ જાણનારો રાજા દુર્ગતીનો ભોગવનાર થાય છે. પુત્ર ! રાજા પોતે જ્યારે સમર્થ હોય ત્યારે તેણે જૂદી રીતે વર્તવાનો પ્રકાર જૂદો છે. આપત્તિના વખતમાં અધર્મ પણ ધર્મરૂપે ગ્રહણ કરવો પડે છે. સમર્થ દશામાં જેને વર્મ ગણી ગ્રહણ કરતા હોઈએ તેને અધર્મની પેઠે દૂર મૂકી રાખવો પડે છે. આપત્તિ કાળમાં ધર્મ કરતાં આ જીવિકાનું પ્રાધાન્ય ગણવામાં આવે છે. જ્યારે રાજા પર આપત્તિ આવે ત્યારે દેશ તેની રક્ષા કરવી જોઈએ અને જ્યારે દેશ પર આપત્તિ આવે ત્યારે રાજાએ તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. રક્ષા ધન વગર થતી નથી અને એટલા માટે રાજાએ ધનથી પોતાના ભંડારને ભરપૂર રાખવો જોઈએ. દૈત્ય રાજા શંખરે આ નીતિ કહેલી છે કે જે રાજાનો દેશ આજીવિકા વગર પીડાય છે અથવા જે રાજા પોતે પોતાની આજીવિકાને માટે બીજા દેશ પર આધાર રાખતો હોય તેને બિક્કાર છે. ખજાનો અને સેના એ રાજ્યનું મૂળ છે. ખજાનાથી સેના થાય છે, સેનાથી શત્રુપર વિજય મેળવી શકાય છે. એવી રીતે ખજાનો સેના તથા વિજય એ ત્રણેય દેશની રક્ષા થઈ શકે છે. રાજાએ ધનથીજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને સાધી શકે છે તથા ધનથીજ આપત્તિને તરી શકે છે. માટે ધર્મ યુક્તિથી ધન મેળવી રાજ્ય પોતાનો ભંડાર ભરવો. કારણ કે નિર્ધન એ સદા નિર્બળ છે, અને ધનવાન એ સદા બળવાન છે. આ નિયમ તો રાજાએ વિશેષે કરી લાગુ પડે છે.

આપદ્ધર્મ.

સાધનો ખૂટે ત્યારે દયાવેલા રાજ્યે શું કરવું ?

• યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું કે પિતામહ ! આપત્તિમાં આવી પડેલા જોડલે કે અનાજના કોઠાર અને ધનના ભંડાર વગરના, દીર્ઘસૂત્રી, જેના જરૂરના વિચાર શુભ ન રહી શક્યા હોય, જે કિલ્લાની બહાર નિકળીને શત્રુઓથી યુદ્ધ કરવાને અસમર્થ હોય તેમજ જેના શત્રુઓએ પરસ્પર મળી તેના રાજ્યના વિભાગ પાડી તે તે વિભાગ ચોત ચોતાના કમળમાં લઈ લેવાની ગોઠવણ કરી લીધી હોય એવો રાજા, વળી જે સારા કારભારીઓ વગરનો હોય અને પરાક્રમી શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયો હોય તેણે શું કરવું જોઈએ ?

બીષ્મપિતામહ જોડ્યા કે યુધિષ્ઠિર ! જે ચડી આવેલો રાજા ધર્મ અર્થમાં કુશળ હોય અને વિનય કરવાનીજ ઇચ્છાવાળો હોય તો તરતજ તેની સાથે સલાહ કરવી અને પોતાનાં જે ગામો તેણે કમળે કરી લીધાં હોય તે તેને સમજાવીને છોડાવવાં. તથા ચડી આવેલો પરાક્રમી રાજા પાપી અને લોભી હોય તો તેને થોડાં ઘણાં ગામ દહને પણ તેની સાથે સલાહ કરવી. એમ કરતાં પણ ઘાટ ન જેસે તો રાજધાની છોડી ધન લઈને નિકળી જવું અને પછી તે ધનથી સેના વગેરે એકઠી કરી વખત આવતાં પાછું પોતાનું રાજ્ય હાથ કરવું. કઠિન સમયમાં પણ મંત્રી-વગેરે પ્રીતિવાળા અને ધર્મજ હોય તો જે સલાહ ન બની શકે તો પોતાનાપર પ્યાર રાખનારા શરવીર યોદ્ધાઓને પોતાની સાથે લઈ શત્રુઓપર તૂટી પડવું. જે તેઓને હઠાવી શકાય છે તો આ લોકમાં કટ્યાણની પ્રીતિ થાય છે અને જે સામે પગલે મૃત્યુ થાય છે તો પરલોકમાં હિતમ ગતિ મળેછે. જે કારભારીઓજ બદલી ગયેલા હોય અને તેથી સલાહ થવાનો અમંભવજ હોય અને પોતાનું કોઈ પણ રીતે ફાવે તેમ ન હોય તો જે કિલ્લામાં પોતે આશરો લીધો હોય અને જે જે શત્રુએ દયાવેલ હોય તેમાંથી કોઈ પણ યુક્તિથી નિકળી જવું અને તે દેશને છોડી દઈ શત્રુના સપાટામાંથી બચવું. પછી બહાર બેઠાં સત્ર સાથે સંદેશા ચલાવી સલાહ કરવી અથવા જ્યારે પોતાનો અનુકૂળ વખત આવે ત્યારે પરાક્રમ કરવું.

કઠિન સમયમાં ધન કેવી રીતે મેળવવું ?

જ્યારે રાજધર્મ નષ્ટ થાય અને પૃથ્વીની લગભગ શત્રુઓ અને ચોરાનાં હાથમાં આવી જાય એવે વખતે રાજ્યે અધર્મી ધનવાનો પસંદથી બળા-હારે ધન લઈ પોતાની સાથેના તેમજ બીજા પણ સત્પુરુષોનો તેથી નિર્વાહ

કરવો. રાજ સંસારની રક્ષા કરવામાં છે અને તેથી તેણે તે વખતે એમ મણતું કે હું જે આ લઉં છું તે માર્ગ છે. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે આપત્તિના વખતમાં ધર્મ કરતાં પણ આજીવિકાનું પ્રાધાન્ય મળ્યા છે. શત્રુના દેશમાંથી તો ગમે તેની પાસેથી પણ ધન બહાતકારે મેળવવામાં રાજાને દોષ નથી. તેમાં પણ આ વત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે બ્રાહ્મણોના ધનને અડતું પણ નહિ. તેઓને દુઃખ ન દેવું તેમ તેઓની નિંદા પણ ન સાંભળી કોઈ પણ દશામાં બ્રાહ્મણોની નિંદા ન સાંભળવી જોઈએ. અને જ્યાં તેઓની નિંદા થતી હોય ત્યાં પોતાના કાન બંધ કરવા જોઈએ. કોઈ પણ બહાનાથી ગુરૂ, આચાર્ય આદિ બ્રાહ્મણોને દંડ દેવોજ નહિ અને તેઓના ધનને ઇચ્છવુંજ નહિ. માટે એ માર્ગને છોડી બાકીના માર્ગોથી રાજાએ ધન એકઠું કરવું. ધનના જમાવથી ગયેલી સભા પાછી મેળવવાની સગવડ થઈ શકે છે અને નરમ પડેલી સભા મજબુત થાય છે. જે રાજા બહુજ દયાળુ હોય અને જે બહુજ નિર્દય હોય તે બન્નેથી કદી પણ સંગ્રહ થઈ શકતો નથી. માટે હદને યોગ્ય જતા તે ગુણ અવગુણ બન્નેને છોડી ક્ષત્ર મેળવવું ધન વિના સેના સચવાતી નથી અને સેના વિના રાજ્ય સચવાતું નથી એ નક્કી છે. રાજા જે નિર્ધન હોય તો સૌ તેનું અપમાન કરે છે અને પગાર થોડો મળવાથી કે ન મળવાથી તેના નોકરો અસંતોષી થઈ તેને છોડી દે છે જેથી રાજા મદદ વગરનો થઈ પડે છે.

જે રાજા કઠિન સમયમાં સુરત થઈ બેઠો રહે છે અને કાંઈ પરાક્રમ નથી કરતો તેના ઉદયની આશા નાશજ પામી જાય છે. આપત્તિના સમયમાં ધન મેળવવાને પરાક્રમ કરવું. પણ મર્યાદા ન છોડવી. જે રાજા મર્યાદા છોડી નાસ્તિક થઈ જાય છે તે પછી કોઈના પણ વિશ્વાસનું પાત્ર રહેતો નથી. બીજાનું ધન લેવામાં પણ આ મર્યાદા તો રાખવીજ જોઈએ કે સામે ન થાય તેને મારવો નહિ, ઉપકારને ભૂલવો નહિ, બ્રાહ્મણનું ધન લેવું નહિ, કોઈનું તમામ લઈ લેવું નહિ, કન્યાની ચોરી કરવી નહિ અને બીજાની આંત્રે ભોગવવી નહિ. આટલી મર્યાદાને ચેર લોડો પણ પાળે છે. માટે ક્ષત્રિયને કદી ખારવડું કરવાનો વખત આવે તેમાં તેણે આ મર્યાદાને કદી પણ ભૂલવીજ ન જોઈએ. આટલી મર્યાદા રાખીને ક્ષત્રિયે પરાક્રમતો અવશ્ય કરવુંજ જોઈએ. કારણ કે આ સંસાર પરાક્રમનેજ આધીન છે જે રાજા પરાક્રમ કરે છે. તેજ લક્ષ્મી, સેના અને યોગ્ય કારભારીઓ મેળવી શકે છે પરાક્રમના અભાવથી જે રાજા ધન રહિત છે અને તેથી પણ હુદ્દ બની જાય છે તે ઉચ્છિન્ન સમાન છે. ધર્મથી પણ પરાક્રમ અધિક છે. કારણ કે પરાક્રમથીજ ધર્મ ચાલુ થાય છે. જેમ ધૂમાડો ધવનની પાછળ પાછળજ તથા છે તેમ પરાક્રમ અને

ધર્મની પાછળજ આખો સંસાર તણાય છે. પરાક્રમીને કોઈ પણ વસ્તુ અપ્રાપ્ય નથી. ઉપર અંતાવેલી મર્યાદામાં રહી પરાક્રમ કરનારો અને ધન મેળવનારો ચોર પણ પોતાના આ લોકથી અને પત્નોકથી બ્રષ્ટ થતો નથી તો પછી આપત્તિમાં આવેલો રાજા એ રીતે વર્તે તેમાં તો તેને અડચણ શી ?

ભિક્ષરાજ કાયવ્યની કથા.

કહેવામાં આવે છે કે પાર્શ્વનાથ પર્વતપર કાયવ્ય નામનો એક ભિક્ષુ રાજા રહેતો હતો. તે ચોરીના ધંધાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. ભિક્ષુની સ્ત્રીમાં ક્ષત્રિયના બીજથી ઉત્પન્ન થયેલો તે કાયવ્ય એવો પરાક્રમી હતો. કે મોટી મોટી સેનાઓની સામે પણ પોતે એકલોજ લડી તેઓને હરાવી લૂટી લેતો. જ્યારે તે પાછો ફરતો ત્યારે પોતાના મકાનપર આવી આંધળા અને બેહેરાં પોતાનાં વૃદ્ધ માતા પિતાની સેવા કરતો. માંસ, મૂળ, અને ફળ આદિથી તેઓને તૃપ્ત કરતો તથા તે વનમાં જે કોઈ સાધુસંત રહેતા તેઓને પણ ખોરાક પૂરો પાડતો. જો તે લોકો તેને ચોર કે લૂટારો જાણી તે જે કંઈ આપવા આવતો તે ન લેતાં તે પણ કાયવ્ય પ્રાતઃકાળમાં વહેલો લડી તેઓને ખબર ન પડે તેમ તેઓનાં રહેવાનાં ઠેકાણાંપર તે ભોજન વગેરે મૂકીને ચાલ્યો આવતો કાયવ્ય ધણો પરાક્રમી હોવાને લીધે તેટલામાં પ્રખ્યાત થઈ પડ્યો હતો અને તેથી તે તરફના ચોર લોકોની ટાળીએ તેને પોતાનો નાયક થવાની ઇચ્છા જણાવી ત્યારે કાયવ્યે તેઓને જણાવ્યું કે જો તમે તમારા ધંધામાં હું કહું તે શરતો પાળો તોજ હું તમારો નાયક થઈ શકું. તે શરતો આ પ્રમાણે છે.

જે ભયભીત થઈને ઉભો રહે અથવા માશવા માંડે તેને, સ્ત્રીને, બાળકને, તપસ્વીને અને સામે ન થનારને કદી પણ મારવાનું ન્હન કરવું નહિ. સ્ત્રીઓને પકડવામાં પરાક્રમ અતાવવુંજ નહિ. કારણ કે તે પરાક્રમજ કહેવાનું નથી અને સ્ત્રીઓને પકડવી એ મોટો અધર્મ છે. બધી દશામાં એટલે નિરપરાધી દશામાં તેમજ અપરાધી દશામાં પણ સ્ત્રીઓ સદા અવધ્યજ છે, તેમ હમેશાં બ્રાહ્મણોને પણ બચાવવાજ જોઈએ. તેઓને બચાવવા માટે યુદ્ધ કરવું પડે તો તે પણ યોગ્યજ છે. સત્યતાનો કદી પણ નાશ ન કરવો. વળી વિવાહ આદિ પ્રસંગમાં કોઈને વિદ્ધ ન કરવું. કારણ કે તેવા પ્રસંગોથી દેવતા, અતિથિ અને પિતૃઓનો સત્કાર થાય છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં બ્રાહ્મણો દંડને લાયક નથી અને તેથી બધી રીતે તેઓની તો અભિવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. બ્રાહ્મણના ક્રોધથી જેનો નાશ થવાની તૈયારી થાય છે તેની રક્ષા કરવા માટે ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ સમર્થ નથી. બ્રાહ્મણની નિંદા કરી તેઓનો નાશ કરવાની જે ઇચ્છા કરે છે તેનો નાશ એટલી ઝડપથી થાય છે કે

સર્વોદય થતાં અંધારૂં ક્યાં અને કેટલીવારમાં ઉપડી ગયું તેની જેમ કામને ખબર પડતી નથી તેમ તેવા પુરુષનો નાશ પણ કેવી રીતે અને કેટલા વખતમાં થઇ ગયો તેની પણ કામને ખબર નથી જેઓ દુનિયાને પીડા કરનારા છે તેઓનેજ મારવા અને તેઓની પાસેથીજ ધન ખુંચાવી લેવું.

જો તમે આ બધી શરતો પાળો તેમ હો તોજ હું તમારામાં ભળવા ચાહું છું કાયર્વ્યની આ બધી શરતો તે ચોરની ટોળીએ કમુલ કરી અને તેથી કાયર્વ્યે તેઓનું નાયકપણું લઇ તેઓને મર્યાદાવાળા પરાક્રમમાં રાખી પાપથી છોડાવ્યાં અને તેઓની અભિવૃદ્ધિ કરી.

યુધિષ્ઠિર ! ક્ષત્રિયને આપત્તિકાળમાં ઉદ્ધારને માટે જો કે ધનની આટલી બધી જરૂર છે તો પણ તેણે યમ કરનારાઓનું કે દેવાઓનું ધન કદી લેવુંજ નહિ. ચોર સોડાનું તથા યમ ન કરનારાઓનું ધન તો તે ઘણી છુટ્ટી લાભ શકે છે આવી રીતે મેળવેલા ધનથી રાજ્યને લોકોનું પાલન કરવું અને આપત્તિને તરવી.

દીર્ઘસૂત્રપણું એ દુઃખનું કારણ છે.

‘ ધર્મેનંદન ! જો રાજા ભવિષ્યમાં આવનાર ભયનો પ્રથમથીજ ઉપાય કરી રાખેછે અર્થાત્ પાણી પહેલાં પાળ બાંધી મૂકેછે તે અને જેને વખતપર જોઈતી યુક્તિ સૂઝ આવેછે તે બન્ને સુખ પામેછે પણ જેઓ દીર્ઘસૂત્ર હોય છે એટલે લાંબા લાંબા વિચાર કરી કરવાનાં કાર્યોને ભવિષ્યપર લટકાવી રાખેછે અને વખત આવતાં જોઈતી યુક્તિ વગરના હોય છે તેઓ તો જરૂર વિનાશને પામેછે કોઈએક જંગલની અંદર નાના સરખા તળાવમાં ત્રણ મત્સ્યો રહેતા હતા. તેમાં એક પાણી પહેલાં પાળ બાંધી મૂકવાની બુદ્ધિવાળો, બીજો વખતપર જરૂર પડતાં પોતાની બુદ્ધિ ચલાવી શકનારો અને ત્રીજો દીર્ઘસૂત્ર હતો. કોઈ વખતે મચ્છીમારોએ એ તળાવની એક બાજુ ફાડી તેમાંથી પાણી ખાલી કરવા માંડ્યું. કારણ કે પાણી ઓછું થઇ જતાં તેઓને માછલાં પકડવાનું હીક પડે. આ જોઇ પેસો દૂરદર્શી મત્સ્ય કે જેનામાં પાણી પહેલાંજ પાળ બાંધી રાખવાની બુદ્ધિ હતી તેણે પોતાના બન્ને મિત્રોને કહ્યું કે મિત્રો ! આ તળાવમાં રહેનારાં બધાં જલજન્તુઓપર આપત્તિ આવી પહોંચી છે બધાં સૂધી આપણા રસ્તામાં હજી કાંઈ વિઘ્ન નથી આવ્યું સાં સૂધી આપણે અહીંથી નિકળી જવું યોગ્ય છે. તે સાંભળી પેસો દીર્ઘસૂત્ર મત્સ્ય બોલ્યો કે હીક છે. વિચાર કરીશું ઉતાવળ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. બીજો મત્સ્ય જેને સમયસર કાંઈ કાંઈ યુક્તિ સૂઝ આવે તેવું હતું તે પણ બોલ્યો કે આપત્તિના વખતપર ગમે તે કાંઈ પણ યુક્તિ કરી છટકી જઈશું આ પ્રમાણે બન્ને મિત્રોનાં વચન સાંભળી દૂરદર્શી મત્સ્ય જે માર્ગે જવા પ

હતું હતું તેજ માર્ગથી નિકળી જઈ પાસેના તળાવમાં ચાલ્યો ગયો. થોડા વખત પછી આ તળાવમાંથી પાણી સાવ ઓછું થઈ જતાં પેલા મચ્છીમારોએ તેમાં જાળ નાખી બધા મત્સ્યોને પકડી લીધા. જેમાં પાછળ વિચાર કરનારા પેલા બે મત્સ્યો પકડાઈ ગયા. ત્યારે જેને સમયસર યુક્તિ યુજતી હતી તે મુઠેલા સરખો થઈ પડ્યો રહ્યો. એટલે તેનું મુઠેલો જાણી દોરી આંધી જૂદો લટકાવતા તે મચ્છીમારાએ પાસેના તળાવપર આવી બધાં માછલાંને ધાવાનો વિચાર કર્યો. જાળમાં બાંધેલાં બીજાં જીવતાં માછલાંઓને નીચે મૂકી પેલા છુટ મત્સ્યને પણ મરેલ જાણી કિનારાપરના પાણીમાં બેવે મૂક્યો તેવોજ તે નાસી ઉડા જાળમાં સહીસક્ષામત પહોંચી ગયો. અને છેવટ જે દીર્ઘસૂત્ર મત્સ્ય હતો તે તો માર્યો ગયો તે પ્રમાણે પોતાનાપર આવેલી આપત્તિને નહિ જાણનારો અને કેવળ મોટા મોટા વિચારો કરી દેઢાહો થનારો રાજા છેવટ વિનાશને પામે છે. રાત, દિવસ, પખવાડિયું, મહિનો, ઋતુ વગેરે સમય ॥ અવયવો એવા સપાટાથી ચાલ્યા જાય છે કે તેની આપણને કંઈ ખબર પડતી નથી. માટે સારા વિચારથી પોતાના હિતનું કામ તરત કરવું પણ ગાંધણ થઈ પડ્યા રહેતું નહિ,

જરૂર પડતાં શત્રુની મદદ લઈને પણ સાવચેતીથી પોતાનો બચાવ કરવો પરંતુ મદદ આપનાર શત્રુનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો.

જેનામાં કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય છે તેના શત્રુઓ પણ તે ॥ મિત્ર બૂને છે અને જેનામાં કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય નથી તેના મિત્રો પણ તેના શત્રુ થાય છે. એટલે રાજાએ દેશ અને કાળને અનુસરી યોગ્ય અને અયોગ્ય કાર્યનો નિશ્ચય કરવો. વખતપર શત્રુએ પણ મળી જવું. કોઈ એક જંગલમાં એક મોટું વૃક્ષ હતું તેની નીચેના ભાગમાં દરની અંદર પશ્ચિત નામનો એક ઉંદર રહેતો હતો અને ઉપરના ભાગમાં લોચશ નામનો એક મીંદડો રહેતો હતો. એ વૃક્ષની પાસે સાંજ વખત એક પારાધી જાળ પાથરી જતો, રાતમાં એ જાળની અંદર જે પ્રાણી ફસાઈ રહેતાં તેને તે સવારે લઈ જતો. એક દિવસ પેલો મીંદડો તે જાળમાં ફસાયો તેને જેઠ પેલો ઉંદર નિર્ભય થઈ બહાર નિકળ્યો અને તેટલામાં ફરવા લાગ્યો. મીંદડો તો જાળમાં ફસાયેલો હોવાથી તેને કાંઈ કરી શકે તેમ નહોતો પણ ઉંદર જ્યાં આજુ બાજુ ન જરૂર કરેછે ત્યાં એક નોળીયાને અને એક ધુવડને એમ પોતાના બે શત્રુને તેણે જોયા. તેણે વિચાર કર્યો કે જે દરમાં પેશું તો નોળીયો ત્યાં આવીને પણ મારી નાખે તેમ છે અને અહીં બેડો રહું તો આ ધુવડ મારી નાખશે. હવે મારે કરવું શું ? મારે મુઠાઈ જવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. આથી ત્યાં સુધી જીવતા રહેવાનો કાંઈ પણ ઉવોગ કરવો જેઠએ. બુદ્ધિમાન

નીતિવેત્તા પુરુષો આપત્તિમાં રસીને કરી પણ ચિંતામાં દુખતા નથી. અહારે
 ને કે આ બિલાડો મારો કદો દુશ્મન છે તોપણ તે આપત્તિમાં પડેલો છે
 અને હું એનો કાંઈ પણ ઉપકાર કરી શકું તેમ છું માટે હું તેમ કરી તેનો
 આશરો લઉં તો હાલ તો આ બીજા બે દુશ્મનોથી બચી શકાય તેવું છે.
 આ બિલાડો ને બોતામાં પ્રયોજનની સિદ્ધિને માટે મારી સાથે મિત્રતા કર-
 વાની હા પાડે તો માંડ ધાર્યું કામ થાય તેમ છે આમ વિચાર કરી તે ઉદરબિ-
 લાડા પાસે જઈ બોલ્યો કે ઓ બિલાડાજી! હું તમને મિત્રભાવથી પૂછું છું
 કે તમે જીવતા તો છો? હું તમને જીવતા રાખવા ચાહું છું. તમે જે આ
 જંગમાં કમાઈ ગયા છો તેમાંથી હું તમને છુટા કરીશ. આમ કરવાથી આ-
 પણ બંનેનું કલ્યાણ થશે. કારણ કે નીચે બેઠેલો આ નોળીયો અને ઉપર
 બેઠેલો પેલો ધ્રુવડ મને મારવાને ટાંપી રહેલ છે તે ને તમે મારા મિત્ર
 થાઓ તો મને મારી શકે નહિ અને હું તમને આ જંગમાંથી છોડવીશ
 એટલે તમે પણ પારાધીના કપાટામાંથી બચશો. આવી રીતે હું તમને બચાવું
 અને તમે મને બચાવો એવી યુક્તિ મેં જોડવી છે. ને તમને તે વાત ગ-
 મતી હોય તો આપણો મેળાપ થાય.

ઉદરનાં વચનો સાંભળી બિલાડો બોલ્યો કે અરે બાઈ! તારું કલ્યાણ
 થાઓ. ને તે આપણા બંનેનું જીવિત સચવાય એવો વિચાર કર્યો છે તો
 હવે વિવર્ણ ન કર. મને આ કાંસલામાંથી જલદી છોડ. હું તારો ઉપકાર ન-
 હિ બ્રહ્મ. ઉદર બોલ્યો કે હું તારી પાસે આવું છું. તું મને મારીશ નહિ. હું
 સોગન ખાઈને કહું છું કે હું તારા બંધનોને મારા કાંતોથી જરૂર કાપી ના-
 ખીશ. આમ કહી તે ઉદર મીંદડાની પાસે ગયો અને તેની જોડમાં બરાબ
 ગયો. તે મીંદડો પણ જેમ પોતાના બચાવને વહાલ કરે તેમ તે ઉદરને પો-
 તાની પાસે લઈ લીધો. આ જોઈ નોળીયો અને ધ્રુવડ બંને મહા આશ્ચર્ય
 પામી નિરાશ થઈ સાંધી પોતપોતાના સ્થાન પર ગયા. એટલે ઉદરે ધીમે ધીમે
 મીંદડાની જગને કાપવા માંડી મીંદડો બોલ્યો કે બંધનને જલદી કાપી
 નાખ. ઉદર કહે ધીરો થા. હું બરાબર સમયને જાણનારો છું. તને જરા
 પણ અડચણ નહિ આવવા દઉં. આમ ધીમે ધીમે જંગ કાપતાં અને વાતો
 કતાં સવર પડી. બ્યારે દૂરથી પેલો વિકરાળ પારાધી દેખાણો એટલે ઉદરે મીંદ-
 ડાનો છેલ્લો બંધ કાપી નાખ્યો કે તરતજ તે મીંદડો પારાધીના બચધી નામીને
 ઝાડપર અને ઉદર પોતાના દરમાં પેલી ગયો. પારાધી નિરાશ થઈ ચાલ્યો ગયો.

થોડા વખત પછી પેલો મીંદડો દર પાસે આવીને ઉદરને કહેવા લાગ્યો
 કે મિત્ર! બહાર તો નિકળ તે મારા પર ઉપકાર કર્યો છે તેથી મારા બંધનો પણ
 તારી સાથે પ્રીતિ રાખશે. તું મારી દેહનો, પ્રાણો અને ઘરનો પણ માલેક

૧૩ મું.) મદદ આપનાર શત્રુનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો. (૩૪૩)

છો. તું મારી સાથે રહી મને ઉપદેશ કરતો જા. હું સોગન ખાઈ છું કે મારાથી તને કદી પણ ભય નહિ થશે. જો કે હું પરાક્રમમાં અધિક છું પણ તું તો શુક્રાચાર્યના જેવો નીતિમાં પ્રવીણ હોવાથી મારો ગુરુ થવાને લાયક છો. ઉંદર બોલ્યો કે મેં તારી બધી વાત સાંભળી. હવે હું કહું. તેપર ધ્યાન દે. કામની જરૂરીયાતને અનુસરી મિત્ર શત્રુ થાય છે અને શત્રુ મિત્ર થાય છે શત્રુતા અને મિત્રતા કારણથી થાય છે. સૌ સ્વાર્થનું સગું છું. કારણ વગર પ્રીતિ થતી નથી. કારણનો નાશ થતાં પ્રીતિ પણ નાશ પામે છે આ સંસારની ચાલતી રીત છે. સમય છે તે કારણને બદલાવી નાંખે. છે અને જ્યારે કારણ બદલી જાય ત્યારે પ્રીતિ પણ મટી જાય એ નક્કી છે. આપણી પ્રીતિનું કારણ મટી ગયું છે તો પછી આપણી પ્રીતિ પણ મટી ગઈ હોવીજ નેહએ. તું જન્મથીજ મારો શત્રુ છે. અમુક કાર્યના પ્રસંગે આપણુ વચ્ચે મિત્રતા થઈ. તે કાર્યનો પ્રસંગ પૂરો થયો એટલે મિત્રતા પૂણુ પૂરી થઈ અને જે શત્રુતા થોડા વખતને માટે અટકી હતી તે પાછી ચાલુ થઈ આ બધું જાણુવા છતાં નીતિને સમજનારો હું હવે તારી જાગમાં કેમ રક્ષાઉં? તેં જેમ મને જીવતો રાખ્યો તેમ મેં તને જીવનો રાખ્યો આપણુ બન્નેનું આવી રીતે કામ થઈ ચૂક્યું છે. હવે તું મને બહાર બોલાવે છે તેમાં મારું ભક્ષણ કરી જવા સિવાય તારો બીજો સૌ વિચાર હોય? હું નિર્બળ છું અને તું પરાક્રમી છે એટલુંજ નહિ પણ તું ખાનાર અને હું તારો ખોરાક છું. તો પછી હું તારા વિશ્વાસમાં કેમ ફસાઉં? માટે તું આશા છોડી અહીંથી ચાલ્યો જા. તું મને મળવા આવ્યો છે તે બધું હું જાણું છું તારી મિત્રતામાં મારે બીજું જે કાંઈ દેવું ઘટે તે આપું પણ તને મારો દેહ આપી દઉં તેવો હું મૂર્ખ નથી. કારણ કે સ્ત્રી, સંતાન અને ધનથી પણ આત્માની અધિક રક્ષા કરવી નેહએ.

મીંદડો બોલ્યો કે મને પ્રતિકૂળ જાણી તેં અપૂર્વ વાનો કરી તે મેં સાંભળી. તેં મારા પ્રાણ બચાવ્યા છે તે હું જાણું છું તો પછી તારા તરફ કાંઈ પણ ખરાબ વર્તન કરવાનું તો મારાથી કેમજી અને! હું ગુરુ અને ધર્મોને જાણનારો છું. તારા ઉપકારને ભૂલું તેવો નથી. છતાં પણ જો તું મારો લાભ કરશે તો હું દુઃખને લીધે મારા પ્રાણનો ભાગ કરીશ.

ઉંદર બોલ્યો કે તું ગુરુ અને ધર્મોને જાણનાર ભલે રહ્યો. પણ હું અર્થ શાસ્ત્ર ભણેલો હોવાથી આ વખતે તારો વિશ્વાસ કરી શકતો નથી. નીતિવેત્તા શુક્રાચાર્યજીએ કહ્યું છે કે જ્યાં સધારણ શત્રુ હોય ત્યાં પરાક્રમી સાથે મળી જઈ સાવધાનપણે પોતાનું કામ કરવું પણ વિશ્વાસુ બની જવું નહિ. જેમ અવિશ્વાસવાળાપર વિશ્વાસ ન કરવો તેમ વિશ્વાસવાળાપર પણ

વિશ્વાસ ન કરવો. હમેશાં બીજને પોતાના વિશ્વાસમાં લેવા પ્રયત્ન પોતે કાઢી બીજના વિશ્વાસમાં ન ફસાવું. વિશ્વાસ નહિ કરનારો નિર્બળ પણ બળવાનતા હાથથી માર્યો જાય છે. માટે આવા વખતમાં વિશ્વાસ એ મેટી આપત્તિનું કારણ અને અવિશ્વાસ એ નયવાનું સાધન છે. હું જેમ તારાથી મારા દેહની રક્ષા કરું છું જેમ હું પણ સામેથી આત્મા આવતા પાશધીથી પોતાના દેહની રક્ષા કરવામાં સાવધાન રહે ઉંદરના આ શબ્દો સંભળતાંજ મીંદડો નિરાશા અને ત્રાસનો ધક્કો લાગ્યો હોય તેમ એકદમ ઘણી ઝડપથી લાંથી નારસી ગયો.

યુધિષ્ઠિર ! આવી રીતે તે બુદ્ધિમાન ઉંદરે વખત વિચારી જોઇતી બુદ્ધિઓ કરી ત્રણ શત્રુની વચમાંથી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. પુરુષ જ્યારે સાવધાનપણું છોડી ચલાયમાન બુદ્ધિવાળો થાય ત્યારે તે નાશ પામે છે માટે જરૂર પડતાં શત્રુનો પણ આશ્રય કરવો પરંતુ તેનાથી ભોળવાઇ વિશ્વાસમાં આવી પ્રસાદ જવું નહિ.

બ્રહ્મહત્ત રાજા અને પૂજની પક્ષીણી.

પોતે કાઢવું જૂડું કરી પછી તે વાત ભૂલી જઈ તેનાં મીઠાં વચ્ચેનાથી ભોળવાઇ તેનાપર વિશ્વાસ કરે તે તો મહા મૂર્ખજ કહેવાય છે. કાંપિલ્ય નગરમાં બ્રહ્મહત્ત રાજાના મહેલની અંદર પૂજની નામની પક્ષીણી રહેતી નથી. તે રાજાનું પણ પ્રીતિપાત્ર હતી. એ પક્ષીણીને જ્યારે પ્રસવ થયો ત્યારે રાજાને ત્યાં પણ પુત્ર જન્મ થયો. એ બન્ને બાળકોને માટે તે પક્ષીણી સમુદ્રના કિનારાપરથી અમૃત સમાન સ્વાદવાળાં અને તેજ તથા બળને વધારનારાં એ રૂળ લાવી તેમાંથી એક રૂળ પેલાનાં બચ્ચાંને બવરાવ્યું. અને બીજું રૂળ રાજકુંવરને ગાવા આપ્યું. રૂળના પ્રભાવથી તે પક્ષીણીનો પુત્ર તેમજ રાજાનો કુંવર એ બન્ને મહા બળવાન થયા. તેઓ હમેશાં સાથેજ રમતા. એક દિવસ રમતાં રમતાં તે બાળક રાજકુંવરે પક્ષીણીના બચ્ચાંને ગારી નાંખ્યું અને પોતે પોતાની ધાવના બોળામાં જઈને બેસી ગયો, તેટલામાં તે પક્ષીણી ત્યાં આવી અને તેણે પોતાનાં બચ્ચાંને રાજકુંવરે મારી નાંખેલું જોયું. અત્રુપાત કરતી તે બેલી કે રાજામાં પ્રીતિ હોતી નથી માટે તેનો વિશ્વાસ પણ ન કરવો જોઈએ. મને તેના વિશ્વાસનું આ રૂળ મળ્યું. હવે મારે પણ તેનો બદલો તેને બરાબર આપવો. આમ કહીને વેગપૂર્વક દોડી તે પક્ષીણીએ પોતાના બન્ને પંજથી તે બાળક રાજકુંવરની બન્ને આંખો ફાડી નાંખી. અને તે આકાશમાં જઈને બેલી કે જે જેનું કર્મ કરે તેને તેનું ફળ મળે. રાજા બ્રહ્મહત્તે પોતાના પુત્રને આ પક્ષીણીએ આંધળો કર્યો તે જોઇ તે પક્ષીણીને કહ્યું કે મારા પુત્રે તારું જૂડું કર્યું અને તે તેનો બ-

દેવો આપ્યો. માટે હવે તારે મારો મહેલ છોડી જવાની કાંઈ પૂણું જરૂર નથી. માટે તું અહીં સુખેથી રહે. પક્ષિણી બોલી કે એક વખત જેની સાથે શત્રુતા કરી તેની પાસે રહેવું એ કલ્યાણકારક નથી. તેનાથી તો દૂર વસવું એજ કલ્યાણકારક છે. વળી શત્રુથી તો દૂર અવિશ્વાસમાં રહેવું એજ સુખકારક છે. વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયો ભય જીતેને પૂણું કાપી નાંખે છે. જે સ્થાનમાં પ્રથમ માન મળ્યું હોય ત્યાં અપમાન થયા પછી ફરીને ગમે તેટલું માન મળે તો પણ ખુદ્ધિમાન કદી પણ રહે નહિ. જેઓ મોટાં શસ્ત્રાસ્ત્રોથી પણ દબાવી શકાતા નથી તેઓ મોટાં વચ્ચનોમાં જે વિશ્વાસ કરે છે તો ફસાઈ જાય છે. રામ શત્રુતા પાંચ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. એક તો સ્ત્રીના કારણથી, બીજી પૃથ્વીના કારણથી, ત્રીજી અવળું બોલવાથી, ચોથી સ્વભાવથી અને પાંચમી કાંઈ અપરાધ કરવાથી. મારા અને તારા વચ્ચે જે શત્રુતા ઉત્પન્ન થઈ છે તે અપરાધ કરવાથી થયેલી છે. જેમ લાકડાંની અંદર આગ ગુપ્ત રહેલ છે તેમ મનુષ્ય હૃદયની અંદર શત્રુતા પણ ગુપ્તજ રહે છે. અપરાધથી ઉત્પન્ન થયેલી શત્રુતા શત્રુનો નાશ કર્યા વગર શાંત ન થી શકી.

રામ બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો કે પૂજની ! જે કામ જ્યારે થવાનું હોય છે ત્યારે થાય છે તેમાં કેદનો કાંઈ પણ અપરાધ નથી. પ્રાણી માત્રને પેદા કરનાર પણ કાળ છે અને તેને મારનાર પણ કાળજ છે. જેમ આમિ લાકડાંને બરમ કરે છે તેમ કાળ પણ સમય જગતને બરમ કરે છે. પક્ષિણી ! મારા અને તારા વચ્ચે એવું કાંઈ પણ કારણ બન્યું નથી. માટે તું પ્રેમથી ચિત્રથી અહીં નિવાસ કર. તેં મારા પુત્રની આંખો ફેડી તે હું તને ક્ષમા કરું છું અને તારા પુત્રને મારા પુત્રે માર્યો તેની તું પણ ક્ષમા કર.

પક્ષિણી બોલી કે જે કાળથીજ બધું થાય છે એવી ખુદ્ધિ સ્થિર રહેતી હોત તો દેવતા અને દાનવો વચ્ચે યુદ્ધ શા માટે થાત ! દરદીને માટે વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવાની શી જરૂર રહેત ? અને મરી જાય છે તેની પછળ કેંઈ વિકાસ પણ ન કરત. પણ હે રામ ! એવી ખુદ્ધિ સ્થિર રહેતી નથી. મારો પુત્ર તારા પુત્રના હાથથી જ્યારે માર્યો ગયો તો મારા હાથથી તારું અનિષ્ટ થયું. અને હું જે હવે અહીં રહું તો મારું અનિષ્ટ તારા હાથથી થયા વગર રહે નહિ. પ્રાણ અને પુત્ર એ સર્વને પ્રિય હોય છે. દુઃખથી સૌ કોઈ ડરે છે અને સુખ સૌને વહાલું હોય છે. હું અહીં રહું અને તને જ્યારે તારા પુત્રની આપત્તિ યાદ આવે ત્યારે તારા મનમાં માશપરની શત્રુતા તાજી થઈ આવે. શત્રુનાં વચ્ચનોપર વિશ્વાસ રાખનાર પથ્થરપર પહાડતાં બરેલા લોકની જે દશા થાય તે દશાને પામે છે. માટે હું તો હવે અહીંથી જઈબીજી

દેકાણે રહીશ. કુભારજી, કપૂત, અન્યાયી રાજા, કપરી બાઈમંધ, મિથ્યા-
સ્નેહ અને આજીવિકા વગરનો તથા શત્રુતાવાળો દેશ એ જ્યાં ત્યાં કરે
યોગ્ય છે. જે મીઠાં વચનો બોલે તેજ સ્ત્રી, જેથી સુખ ઉપજે તેજ પુત્ર,
જે ન્યાય કરે તેજ રાજા, જેનાપર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેજ મિત્ર, જે
આપત્તિમાં પણ નાશ ન પામે તેજ સ્નેહ અને જ્યાં આજીવિકા આવે તેજ
દેશ ગણાય છે. આમ બોલી તે પૂજની પક્ષિણી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

મુનિ ભારદ્વાજ અને રાજા શત્રુજયનું આખ્યાન.

યુધિષ્ઠર કોઈ વખતે શત્રુજય રાજાએ ભારદ્વાજ મુનિને નમન કરીને
પૂછ્યું કે મહારાજ રાજાએ અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કેવી રીતે કરવી અને
અને પ્રાપ્ત વસ્તુને વધારવી કેવી રીતે ? આ પ્રશ્ન સાંભળી મુનિ બોલ્યા કે
રજા ! યુધિષ્ઠમાને શત્રુના પક્ષની જડને કાપી-નાખવી શત્રુની સાથે વાતો મી-
ઠી મીઠી કરવી પણ હૃદયમાં તીક્ષ્ણ સજ્જા નેવા રહેવું. શત્રુની સાથે સંધિ કરીને પણ
પોતાનું કામ સિદ્ધ કરવું અને કામ સિદ્ધ થતાં તેનાથી છુટા પડી જવું મીઠાં
વચનો બોલી શત્રુને પોતાપર વીશ્વાસવાળો કરાવવો પણ પોતે તો સાપવાળા ઘ-
રમાં જેવી સાવધ ગિરી રાખવી પડે તેવીજ શત્રુથી સાવધ ગિરી રાખવી મા-
ત્ર તેને વિશ્વાસમાં લેવા હાથ જોડવા, સોગન ખાવા મીઠાં વચનો બોલવાં. માં-
થુ નમાવી નમન કરવું અને આંખોમાંથી આંસુઓ પાડવાનું પણ ચુકવું
નહિ પોતાનો અનુકુળ સમય ન હોય ત્યાં સુધી જે શત્રુને કાંઈપર ચડાવી
શરૂં પડે તો પણ ફરતું, પરંતુ જ્યારે પોતાનો અનુકુળ સમય આવે ત્યારે
તો છીપર પેર જેમ ધરાને પછાડવામાં આવે તેમ તે શત્રુને પછાડી પાય-
માલ કરી નાખવો સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર રાજાએ કોડીલ સ્વભાવ વાળા
થવું એટલે કોકિલ જેમ પોતાના અગ્ન્યાંઓનું પોપણ બીજના હાથથી કરા-
વેછે તેમ રાજાએ પણ રક્ષા આદિકર્મ તેવે વખતે પ્રજા પાસે કરાવવાં વરાહ-
સ્વભાવ વાળા થવું એટલે વરાહ જેમ મોથ વીગેરેની જડ કહાલવાનું કા-
મ કર્યાજ કરેછે તેમ રાજાએ પણ શત્રુની જડ કાઢવાનું કામ કર્યાજ કર-
વું મેરુ પર્વત જેમ મજબૂત છે. તેમ રાજાએ પણ મજબૂત રહેવું અને મેરુ
પર્વતનું જેમ કોઈથી ઉલ્લંઘન નથી થઈ શકતું તેમ પોતાનું પણ કોઈ ઉલ્લંઘન
કરી શકે એવા થવું નહિ જેમ જૂદે જૂદે વખતે જૂદાં જૂદાં રૂપ ધારણ
કરેછે તેમ રાજાએ પણ જે વખતે જેવી જરૂર પડે તેવું રૂપ ધારણ કરવું.
શત્રુ પોતાના દોષો ન જાણી શકે એમ સાવચેત રહેવું પણ શત્રુના દોષો
પોતે ગમે તેમ કરીને જાણી લેવા. પરાક્રમમાં સિંહ સરખા થવું અને સ્વાર્થ
સાધવામાં ધ્યાનગ્રસ્ત બગલા જેવા પણ બની જવું, જરૂર પડતાં દેખતા
છતાં પણ આંધળા જેવા બનવું અને સાંભળવા છતાં પણ બેહેરા થવું, જ્યારે

દેશકાળ અનુકૂળ જણાય ત્યારેજ પરાક્રમ બતાવવા બહાર પડવું, કારણ કે દેશકાળની અનુકૂળતા વગર પરાક્રમ નિષ્ફળ થાય છે. બય સન્મુખ ન આવ્યો હોય ત્યાં સધી બયભીત રહેવું પણ બય આવી પડે ત્યારે તો નિર્ભય થઈ તેને દૂર કરવાના ઉપાયો કરવા મંડી જવું. માણસને મુશ્કેલીપરચડ્યા વગર કત્યાણનાં દર્શન અર્તાંજ નથી. હાથમાં આવેલા સુખને છોડી દેવું અને ભવિષ્યના સુખની આશા રાખવી આ બુદ્ધિમાનપણું લક્ષણ નથી. જે પુરૂષ શત્રુની પાસે વિશ્વાસથી રહે છે તે ઝાડની સફુથી ઉંચી ઝાળપર ગાફલ થઈ સુખે સુવા બરાબર કરે છે. તેજ્યારે નીચે પછડાય છે. ત્યારેજ તેની આંખ ઉધડે છે. શત્રુના શત્રુ સાથે જેમ અને તેમ હમેશાં રહે રાખવો અને પાખંડ તપસ્વીઓને શત્રુના દેશમાં પોતાના જસુસ તરીકે રાખવા. તેઓ બગીચા, મઠ, પ્યાવા તીર્થ વગેરેમાં પોતાનું સ્થાન જમાવીને રહે અને શત્રુની ચર્ચા બરાબર જોયા કરે એમ તેઓને પ્રથમથીજ પઢાવી રાખવા. જેઓ અવિશ્વાસવાળા હોય તેના પર વિશ્વાસ ન કરવો તેમ વિશ્વાસવાળા ઉપર વિશ્વાસ ન કરવો; કારણ કે વિશ્વાસપાત્ર માણસ જ્યારે બદલે છે ત્યારે તે સામા માણસના મૂળને પણ ઉમેડી નાખે છે. અપરાધીને મારવામાં ઠરા પણ નરમ ન થવું અને ઉત્તમ જનોને પેતાની પાસે એકઠા કરવામાં જરા પણ વિલાંબવાળા ન થવું. શત્રુને ફટકો લગાવતી વખતે પણ મીઠાં વચન બોલવાં તેમ ફટકો લગાવ્યા પછી પણ તેના પર ખ્યાર બતાવવો અને તરવારથી માથું કાપી નાખીને પણ તેનો શોક કરવો. મર્મનું ફળ ચિત્તની શુદ્ધિ અર્થનું ફળ યજ્ઞાદિ તથા કામનું ફળ સુખી જીવન આ ત્રણ વાંતો હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી. કરજનો થોડો ભાગ પણ બાકી રહી જાય તે જેમ થોડાજ વખતમાં પાછો દુખાવી દે છે અગ્નિનો જરા જેટલો તણુષો હાર્યો વગરનો રહી ગયો હોય તોપણ તે જેમ બધું બાળી દે છે તેમ શત્રુને પણ થોડો ઘણો બચવા દીધો હોય તો તે થોડાજ વખતમાં પાછો પગબર થઈ બચંકર થઈ પડે છે. માંટે જોને તો તે પ્રરીને પગબર નજ થઈ શકે તેમજ પાય-બાલં કરી નાખવો. દસ્તકાર ન કરેલ શત્રુ અને રોગ એ બન્ને પ્રથમ અદ્ય બળ હોય તોપણ થોડાજ કાળમાં બળવાન બની મહા બચંકર થઈ પડે છે. રાજાએ ગીધના જેવા દીર્ઘ દષ્ટિવાળા થવું અને કુતરાની પેઠે આગગર રહેવું તથા કાગડાની પેઠે બીજાઓની અંગચેષ્ટા જોઈને પણ તેના મતનો અભિ-પ્રાય ચેતી જવો, પાણીનારેલાની પેઠે સર્પ જેમ ક્યાંથી આ પેસી જાય છે તેની ખબર પડતી નથી તેમ રાજાએ શત્રુને ખબર ન પડે તેમ તેના કિલ્લા વગે-રેને દુખાવી દેવા, બચંકર મતસ્વી શત્રુ સામે હાથ જોડીને અને તેવા લોભી શત્રુને ધન આપીને સાંત કરવો બુદ્ધિમાન શત્રુની સાથે વિરોધ કરી “હું

તેનાથી દૂર છું ” એવે ભરોશે રહેવું નહિ. કારણ કે બુદ્ધિમાનના હાથ ધણા લાંબા હોય છે, તે ધાયલ થયો હોય તોપણ પોતાના લાંબા હાથથી પકડીને મરી નાખે છે. જેની જડઉખડી શકે એવું નદેખાય તેના પર ધા કરવોજ નહિ, ભારદ્વાજનાં વચનો સાંભળી તે ધ્યાનમાં રાખી એ રાજ તે પ્રમાણે વર્તીને આપત્તિને તરી ગયો.

અતિથિનો સત્કાર અને શરણાગતની રક્ષા.

પુત્ર ! પોતાને ત્યાં અતિથિ આવે તેનો સત્કાર કરવો અને શરણાગતની રક્ષા કરવી એ ઉત્તમ ધર્મ છે. એ ધર્મનો ત્યાગ કરનાર અધર્મી કહેવાય છે. કોઈ એક ભયાનક જંગલમાં એક પારાધી કે જેને ધર્મની સાથે તો બાપ માર્યા જેવું વેર હતું તે હમેશા હિંસાને વારતે ભમ્યા કરતો એક દિવસ તે જંગલમાં ગયા પછી વીજળીના ચમકારા થવા લાગ્યા અને થોડાજ વખતમાં જોસખંધ વરસાદ તુટી પડ્યો. પૃથ્વી જળથી ઢંકાઈ ગઈ અને એ વખતે ઠંડો પવન પણ નીકળ્યો. પારાધી ઠંડીથી ધ્રુજતો એક ઝાડ નીચે આવીને એકો સાંજ પડવા આવી ત્યારે વરસાદ બંધ પડ્યો અને આકાશ સ્વચ્છ થયું પણ પારાધીને ઠંડીને લીધે સકડદમ થઈ ગયેલ હોવાથી તેને ઘેર પોહા-ચવાની હિંમત આલી નહીં. અને તેથી તેણે આંતુ બાંતુ નજર કરતાં એક કપોતનીને ટાઢથી ઠરી ગયેલી નીચે પડેલી જોઈ અને તરતજ તેને પીંજરામાં નાંખી રાતની રાત ત્યાંજ પડ્યા રહેવાનો વિચાર કર્યો.

એ ઝાડની ઝળપર કપોત પક્ષી રહેતો હતો. તે થોડી વાર પછી ત્યાં આવ્યો અને પોતાની સ્ત્રીની રાહ જોવા લાગ્યો તેની સ્ત્રી સવારથી ચણ લેવા ગઈ હતી તે સાંજ સુધી પણ પાછી ન ફરી ત્યારે તે ચિંતાથી બોલવા લાગ્યો કે આ વરસાદના વિધનને લીધે તે જંગલમાં ક્યાંય મૃત્યુ પામી હશે. જો તેમ ન હોય તો અત્યાર સુધી કેમ ન આવે પુત્ર તોડર વગેરેથી ઘર ભલે ભર્યું હોય તો પણ સ્ત્રી વગરનું ઘર કોઈ રીતે સુખદાયક થતું નથી સ્ત્રી વગરનું ઘર જંગલ જેવું છે. એ પ્રીય રાખેદો બોલનારી મારી પ્રીયા જો હજી લગ્ન ન આવી તો હવે માફે ઇવવું વૃથા છે. એ મારી પતિ-વૃતા પ્રિયા મને બોજન કરાવ્યા વગર કદી બોજન કરતી નથી અરે હું નિ-દ્રાવશ થયા પહેલા કદી નિદ્રાવશ થતી નથી. મારે સુખે સુખ અને મારે દુઃખે દુઃખ માનવારી અને મારા ખેદ વખતે મને આશ્વાસન આપનારી એ પતિવૃતાને જો હવે હું ન દેખું તો હવે મારે આ મહસ્થાશ્રમમાં રહી શું કરવું છે.

આ વચનો તેની સ્ત્રીએ પેલાં પારાધીના પીંજરામાં પડ્યાં પડ્યાં સાંભળી અને તે મનમાં ને મનમાં બોલી કે આજે મારો ધન્ય દિવસ છે કારણ કે

૧૩૩) મુનિ ભારદ્વાજ અને ત્રીજા શ્રુતિગ્રંથ આખ્યાન. (૬૪)

મારા મુક્તિથી પ્રસન્ન થએલ મારો પતિ મારાં વખાણ કરે છે. પછી તેણે
કપોતને કહ્યું કે પ્રાણનાથ તમે મારી ચિંતા કરો નહિ. હું આ પાશધીના
પીંજરામાં પડેલી છું. પણ મારા વચન પર તમે પ્રથમ ધ્યાન આપો કે જેથી
આપણો મહસ્થાત્રમ સદૃગ થાય આપણે ત્યાં કૃતિચિન્દ્રે આવેલા આ
પાશધી ઠંડીથી હિરાન થાય છે અને ભૂખ્યા છે. માટે તેનો સત્કાર કરવો એ
તમને યોગ્ય છે. જે ગૃહસ્થ પોતાના સાંમર્થ્ય પ્રમાણે સત્કર્મમાં પ્રીતિ રાખે છે
તે પરશોકમાં પરમ સુખને ભોગવે છે પોતાની પતિવ્રતા પત્નિનાં આત્મ વ-
ચનોથી પ્રસન્ન થએલો તે કપોત તરતજ પાશધી તરફ જોઈને બોલ્યો કે
તમે ભલે આવ્યા. આ તમારું જ ઘર છે. એમ સમજાવે. ઘેર શત્રુ આવ્યો
હોય તો તેનું પણ આતિથ્ય કરવું એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. પોતાને આશરે
આવેલ પોતાનાં મૂળ બોદનારને પણ ઝડ કદી તપવા દેતું નથી. માટે તમે
કહો તેમ હું કરીશ. તમે જરા પણ મુઝાશો નહીં પાશધી બોલ્યો કે મને
ઠંડી બહુ પડે છે માટે તેનો કાંઈ ઉપાય કર, તરતજ તે કપોતે ત્યાં કુટલાં
એક સૂકાં પાંદડાં ભેગાં કર્યાં અને પછી તરતજ ઉડ્યો. જરા વારમાં કંપાંચ-
થી એક બળતુ ડિંખાડીયું લાવી પેલાં સૂકાં પાંદડાંઓમાં મૂક્યું એટલે
તાપ થયો. પાશધીએ પોતાનું શરીર તેના પર શેક્યું. તેથી તેની ટાઢ ઉડી
ગઈ અને તે સ્વસ્થ થયો. એટલે બોલ્યો કે હવે મને ભુખ બહુ લાગી છે
તેનો કાંઈ ઉપાય કર. આ સાંભળનાર તે કપોત તે અગ્નીને ત્રણ પ્રદક્ષણ
કરી ઝડપથી તે અગ્નીમાં પેસી ગયો. પાશધી તો તે જોઈને ભયભીત થઈ
ગયો અને વિચારવા લાગ્યો કે અરે! મેં આશો ગંજ્યું કયો! હવે હું કદી
પણ ઘેર નર્કમાંથી છુટીશ નહીં. અરે! મને ધિક્કાર છે આ કપોતે આજ
મને ધર્મનો મોટો ઉપદેશ કયો. હવે હું આ પાપવતી છોડી સ્ત્રી પુત્રને
મુકી પૈરાગ્યથી સંસારનો ત્યાગ કરીશ. આમ બોલી તરતજ તેણે તે કપો-
તીને પીંજરામાંથી છોડી દીધી અને પોતાની પાસેની લાકડી તે પીંજરું
અને બાળ વીગેરે જે કાંઈ હતું તે બધું તેણે દૂર ફેંકી દીધું.

કપોતની તરતજ પેલા અગ્નિ પાસે દોડી ગઈ અને બોલી કે વિધવા
સ્ત્રી સર્વ પ્રકારે શોક કરવા યોગ્ય છે. જેની સાથે મેં સંસાર સુખ ભોગવ્યું
અને મને સુખી રાખવા જેણે અનેક પ્રકારનાં યત્નો કર્યા હતા તે મારા પ્રાણ
પ્રિય પતિ આજ સ્વર્ગ તરફ જાય અને હું અહિં બેસતી રહું તો મને વિ-
ધવા જે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરનાર પતિજ છે. આમ કહી તે પણ અગ્નિમાં પેસી
ગઈ અને અગ્ની ગઈ. જરાવારમાં આકાશમાં અનેક વિમાનોથી વીંટાએલ
એક દિવ્ય વિમાનમાં દિવ્ય રૂપધારી તે કપોત અને કપોતનીને જોઈ પાશધીને
પરમ આશ્ચર્યની સાથે લીલ વૈશ્ય થયો ઘેર ન જતાં કાંઈ વનમાં નિકળી

જ્યાં કેવળ પવનનાજ આધારથી ચરીત્રને ફરત કરી યોજાજી કાળમાં ત્યાં એક કાળનાજ સંજગતો હતો તેની અંદર પોતાના સર્વ પાપો સહીત ચરીત્રને જોઈ દીધ પોતે સિંધીને પ્રાપ્તો.

યુધિષ્ઠિર ! ધેર આવેલા અતિથિનું સર્વ પ્રકારે આદરમાન રાખવું જોઈએ. પોતે કંઈ વેઠીને પણ તેને સુખી રાખવો અને પ્રસન્ન કરવો એ ગૃહસ્થનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. વળી જે શસ્ત્રે આવે તેની તો અવશ્ય રક્ષા કરવી જોઈએ. બીજાં અનેક મહા પાપોનાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે પરંતુ જે શસ્ત્ર આવેલાને મારે છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કંઈ નિકળતું નથી અર્થાત્ એ મહા પાપ કહી પણ મટતું નથી.

પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

પુત્ર ! પુરે જનમેજય નામના રાજાને બ્રાહ્મણની હત્યા કરીને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થતાં તે ઇદોત નામના મુનિ પાસે ગયો મુનિએ પ્રથમ તો તેનો ધણો અનાદર કર્યો પણ પાછળથી તેનો ધણો પશ્ચાત્તાપ જોઈ તેને ધર્મનો ઉદ્દેશ આપ્યો અમનથી થએલ પાપ પશ્ચાત્તાપ કરવાથી ધણે ભાને નાશ પામી જાય છે. હવેથી હું પાપ કર્મ નહિ કરતાં પુણ્ય કર્મોમાંજ પ્રવૃત્ત રહીશ આનો દ્વંદ્વ સંકલ્પ પ્રથમનાં પાપોનાં મૂળને શિથિલ બનાવી દેશે એક વર્ષ પર્વત સાવધાનપણે અને તત્પરતાથી અગ્નિની ઉપાસના કરવાથી પુરૂષ સાધારણ પાપથી પૃથક એટલે છુટો થઈ શકે છે. જૃણુ હત્યા કરનારો પુરૂષ ત્રણ વર્ષ સુધી અગ્નિનું ઉપાસન કરે ત્યારે છુટો છે તેમજ પુષ્કર પ્રભાસ વગેરે તીર્થ યાત્રાઓથી પણ ને પાપ મટે છે જેટલા જીવોની હાત કરવામાં આવી હોય તેની સાથે તેટલાજ જીવોની રક્ષા કરતાં તે હાતનું પાપ નાશ પામે છે. દેવ ગુરુ બ્રહ્મરૂપિણે પણ કહ્યું છે કે અજ્ઞાણતાં પાપ થઈ મથા પછી બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પવિત્ર કર્મોનો નિરંતર અભ્યાસ રાખવાથી તે પાપ નાશ પામે છે.

નિશ્ચય અને ધૈર્ય તરફ દેવની દયા દ્રષ્ટિ હોય છે.

યુધિષ્ઠિર ! જ્યાં નિશ્ચય નથી હોતો અને ધૈર્ય પણ નથી હોતું ત્યાં દેવની સહાયતા પણ નથી હોતી અને તેથી કાર્યની સિદ્ધિ પણ નથી થતી પોતપોતાતા કાર્યની સિદ્ધિને માટે નિશ્ચયપૂર્વક મંડા રહેનારને ધર્મર મનોરૂપે રહેતે કંઈ પણ લાભ અપે છે. અહીં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે કે નૈમિષારણ્યમાં કોઈ એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર જલમહત્તા ક્રાંતને લીધે મરણ પામતાં તેના સંબંધીઓ તેને સ્મૃત્તામાં લઈ મથા. એ જાળકપર તે જોઈને એવો તો પ્રેમ હતો કે એ શોક અને મેહથી મેરાઈ મથા અને જાળકને દૂરી થવા લાગ્યા ત્યારે આત્મ કરતાં મણે વખત મેરો ત્યારે પ્રાસન્ન થઈ

૧૩ મું) નિશ્ચય અને ધૈર્ય તરફ દેવની દયા દ્રષ્ટિ હોય છે. (૩૫૧)

હાપર ખેડેલો એક ગીધ તેઓને કહેવા લાગ્યો કે લોકો ! હવે એ શખને
છેડીને તમે ચાલ્યા જાઓ. સ્મશાનમાં લાંબો વખત રહેવું યોગ્ય નથી. આ
રમણે અસંખ્ય પ્રાણીઓને તેઓનાં સંતંધી છોડી છોડીને ચાલ્યાં જાય છે.
હાપર બરપૂર આ સંસારમાં સાથે રહેવું અને છુટું પડવું એ સ્વાભાવિક
છે. આ દશા સર્જને પ્રાપ્ત થનારી છે. જોનો જન્મ તેનું મરણ અવશ્ય છે.
આટલે તમે પુત્ર સ્નેહને છોડીને સૌ પોતપોતાના સ્થાનપર જાઓ આ સાં-
ભળી સૌએ જવાની તૈયારી કરી પણ તેટલામાં એક શિયાળ પાસે આવૂંને
ખાલ્યો કે અરે નિદંય મનુષ્યો ! આ કામળ બાળકને છોડી તમે કેમ નસી
જાઓ છો ? તમને અહીં કાણ ખાઈ જાય છે ? હજી તો સૂર્ય પણ અસ્ત
નથી પામ્યો. મરણ પામેલ પણ વખતપર સજીવન થાય છે. અને તેમ
નહિ તોપણ તમેને એવડી બધી શું ધાડ આવી છે કે આ પરમ પ્રેમપાત્ર
પુત્રને છોડીને ઉતાવળા ચાલ્યા જાઓ છો ? શિયાળના વચનથી ભોંઠા પડેલાં
તે લોકો પાછા તે બાળક પાસે આવ્યા તે જોઈ ગીધ ખાલ્યો કે અરે અ-
ક્લહીન આદમીઓ ! આ શિયાળના બમાવવાથી કેમ ભ્રમો છો ? આ કાલ-
રૂપ થયેલ બાળકનો શોક કરો છો પણ તમે પોતાના આત્માનો શોક કેમ
કરતા નથી ? તમેને સંસારની અસ્થિરતા જણાતી હોય તો અહીંની જ
ઉમતપ કરો અને પાપોથી છુટો. હવે અહીં જેસી રહેવાથી શું શક છે ? વિચારક
રવાથી શું વળે તેમ છે ? ગમે તેવાં પ્રીતિપાત્રને પંજુ સૌ લોકો અહીં મૂકીને પછી
જેસી રહેતા નથી. તેઓ થેડીવારે પાછાં ચાલ્યાં જાય છે. હવે તમે ધણીવાર
જેસી રહેતા નથી. આ શખને શું કરવાના છો ? અંતે સર્વ કંઈ મૃત્યુને આધીન
થયા સિવાય રહેતો નથી. ગીધ બેલી રહ્યો એટલે શિયાળ ખાલ્યો કે લોકો !
આ મુદ્દિવગરના ગીધના ખોલવાથી તમારી પ્રીતિ આ બાળકપરથી ઘટી ગઈ
હોય એમ હું દેખું છું. હવે હું સમજ્યો કે સંસારમાં લોકો પોતાના પુત્રાદિકપર
જે કાંઈ પ્રીતિ ખતાવે છે તે બધું દેખાવમાત્ર છે જો ખરી પ્રીતિ હોયતો આ
કમળ સમાન નેત્રવાળા તેજસ્વી બાળકને છોડીને તેનો બાપજ દહીને ચાલવા
માંડે એમ બનેજ કેમ ? તમે આવા નિદંય કેમ બની જાઓ છો ? પિતૃએનું
તપશ્ચ કરવામાં પુત્રનેજ મુખ્ય અધિકાર છે અરે ; એવા પુત્રને છોડીને કેમ
ચાલ્યા જાઓ છો ? ઉલ્લેખ કરો અને ધૈર્ય રાખો કાંઈ સાફ જાણ થશે.
સર્વસ્વ સંધી તો રોકાઓ. ગીધ ખાલ્યો કે અરે મનુષ્યો ! મારી અવસ્થા હજાર
વર્ષ કરતાં વધારે થઈ છે. તેટલા વખતમાં તો મેં કાંઈને મુવા પછી જીવતું
મનું જોયું નથી. આમટે આ હુઆ શિયાળના ખોલવાપર આધાર રા-
ખી હેવાન થાઓ છો ? કેટલાએક મર્મમાંજ નાશ પામે છે, કેટલાએક જન્મ
કાળે તરત મરી જાય છે, કેટલાએક બાળપણમાં મૃત્યુ વશ થાય છે, કેટલા

એક યુવાવસ્થામાં દેહ ત્યાગ કરે છે, કેટલાએક પ્રૌઢવસ્થામાં પ્રાણ રહિત થાય છે અને કેટલાએક વૃદ્ધવસ્થામાં મરણ પામે છે. એનો નેમ સંરજ્યુ હોય તેમ થયા કરે છે. મમાણેથી મંડાં પાછા વળવાનું બોલનાર અને તેમ માનનાર એ બંને મૂર્ખ શિરોમણિ ગણાય છે. આનો જીવતો બીજા દેહમાં પહેાંચી પણ ગયો હશે અને હવે આ બોળીયું તો કેવળ દાક્ષત્ય જ છે. હવે આ તમારી પ્રિતિ અને તમારો પરિશ્રમ નિષ્ફળ છે. હવે તેને તમે જીવતો દેખવાના નથી કે તેનું બોલવું કાને સાંભળવાના નથી. આ ન કરવાથી શોક બમણો થાય છે. શિયાળ બોલ્યો કે આ પાપી ગીધના બોલવાપર તમે આધાર ના રાખો આ બાળકને છોડીને ચાલ્યા જવાથી તમને ખેદ અને પસ્તાવો એ બંને થશે તમારા સાંભળવામાં હોવું જોઈએ કે રામચંદ્રજીએ શંખુક શ્વરને મારવાથી બ્રાહ્મણનો પુત્ર સજીવન થયો હતો એવીજ રીતે કોઈ દેવ મુનિ કે સિદ્ધ તમારા પર દયા કરી આ બાળકને સજીવન કરે તો તેમાં કાંઈ પણ અસંભવિત નથી. તમારે માત્ર ધીરજ રાખવી જોઈએ આ સાંભળી બાળકનો પિતા બાળકને બોળામાં લઈ રહેથી અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો અને બીજા સંજવીઓ પણ પાછા ફરતા બેસી ગયા. તે જોઈ ગીધ બોલ્યો કે અરે ? ગા મરી ગયેલ બાળક હવે આવા હજીરો શિયાળના ભોગ આપી દો તોપણ ફરી જીવે નહિ. જરા તો વિચાર કરો. તમારા અશ્રુપાતથી તો તે જીવવાનો નથીજ કદી કોઈ દેવતા આને જીવતો કરે એવી તમને આશા હોય તો અહીંથી જઈ તે દેવતાની દયા તમારાપર ઉસ્કેરાય એવો કાંઈ ઉપાય કરો, પણ અહીં બેઠા રહેવાથી તેનું પણ કાંઈ થવાનું નથી. હું, તમે અને શિયાળ વગેરે સર્વ મૃત્યુના પાશથી છુટવાના નથીજ. હું તમોને ખરું કહું છું તમારામાં અક્લદ્ધ હોય તો અમારા બેમાંથી તમને ખરું કોણ સમજાવે છે અને જૂઠું કોણ કહે છે તે નક્કી કરો. આ બાળકની આંખો એણે વગરની થઈ ગઈ છે, હાથ પગ પણ હાલતા ચાલતા નથી. પ્રાણ વાયુ ક્યારનેએ નિકળી ગયો છે છતાં તમે ખાલી બેઠા રહીને શું કરશો ? આ સાંભળી તે લોકોએ બાળકને છોડી ત્યાંથી જવાની વૃત્તિ કરી એટલે વળી શિયાળ બોલ્યો કે આ સંસારને જોઈને મને ખરેખર કમકમાટી છુટે છે. જીવતાં ખૂબ પ્યાર બતાવવો અને મુઠા પાછળ બે ઘડી રોકાવામાં પણ કંટાળી જવું એ રીતિ શું થોડી આશ્ચર્યજનક છે ? આવા સ્વાર્થમય સંસારમાં એક મુહૂર્ત માત્ર રહેવું જો પણ મને તો દીક્ર નથી જણાવું તમારા સરખા અઘાની લોકોને વિદ્ધાન છે કે જેઓ આ અપવિત્ર ગીધના બોલવાપર આધાર રાખી પોતાના પ્રિય પુત્રને છોડી ચાલ્યા જવા તૈયાર થયા છે હું નિઃસંદેહ ચિત્તથી આ બાળકને જીવતો બોલું છું.

૧૩ મું.) સમર્થ સામે થવાના મર્વનું ફળ-પવન અને સેમજાનું ઝાડ. (૩૫૩)

એનો નાશ થવાનો નથી એ નક્કી છે. એ સાંભળી તેઓએ તૈયારી ઉઠવાના વિચારને માંડી વાળ્યો ત્યારે ગીધ પણ ફરીને તેઓને કહેવા લાગ્યો કે ભૂત, પ્રેત, વક્ષ, રાક્ષસો અને હિંસક પશુઓથી ભયંકર આ કુમશાન-ભૂમિ સૂર્યના અસ્ત પછી વળી વધારે ભયંકર થાય છે. માટે તમે આ શિયાળાનાં બોલવાથી ભ્રમો નહિ અને સૂર્ય આશ્રમવાની તૈયારીમાં છે માટે હવે અહીંથી જાઓ. જો તમે એના બોલવા પર ચાલશો તો રાત પડતાં ખાલી તમારા પર પણ ભય આવી પડશે શિયાળ બોલ્યો કે એ લુચ્ચો ગીધ. ગમે તેમ બોલે પણ તમારે ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. હજી સૂર્ય દેખાય છે તમને શી અડચણ છે ? ગીધ બોલ્યો કે હ્યો સૂર્ય તો આશ્રમ્યો. શિયાળ બોલ્યો કે સૂર્ય આશ્રમવાનો હજી જરા વિવ્રંબ છે માટે ઉતાવળ ન કરો.

આમ પોતપોતાના સ્વર્થ સાધવામાં મહા ચતુર એ ગીધ તથા શિયાળ પોતાથી બન્યું ત્યાં સુધી તે લોકોને પોતપોતાના મન તરફ ખેંચી જવાની મહેનત કરી ચુપ થઇ ગયા. તેટલામાં સાક્ષાત શ્રી મહાદેવજીએ ત્યાં આવી દર્શન દઈ તે બાળકને સજીવન કર્યો અને પેલા ગીધ તથા શિયાળને પણ ભૂખનો નાશ થવાનું વરદાન આપ્યું. આવી રીતે જો તે બાળકના સંબંધી-ઓએ ધૈર્ય રાખ્યું તો તેઓને રૂઢું ફળ મળ્યું અને તેની સાથે પોતપોતાના સ્વર્થ માટે પણ ગીધ અને શિયાળ એક નિશ્ચયથી મંડ્યા રહ્યા તો તે સૌ દેવની દયા દક્ષિના પ્રસાને પામ્યા.

સમર્થ સામે થવાના ગર્વનું ફળ-પવન અને સેમજાનું ઝાડ.

હુધિધિર ! જે રાજા પોતે થોડો સામર્થ્યવાળો હોય છતાં અભિમાનથી વધારે સામર્થ્યવાળા રાજાને ન ગણકારે અને તેની સાથે વિરોધ કરે તે અંતે તેના વર્ગથી પાયમાલ થયા વગર રહેતો નથી. હિમાલય પર્વતના શિખર પર એક મોટું સેમજાનું ઝાડ હતું તેની મોટી મોટી ડાળીઓની નીચે હાથી વગેરે વનપશુઓ આવીને વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં એક દિવસે નારદ મુનિએ તે ઝાડ પાસે આવી તેને પૂછ્યું કે આવા ઉંચાં સ્થળમાં તું એકલો આવી રીતે ઉભેલ છે તે વિષે અને આશ્ચર્ય થાય છે કે પવન તને કંઈ હરકત કરતો નથી. પવન પોતાના સપાટાથી સેંકડો મોટાં મોટાં વૃક્ષોને સુવાડી દે છે તે તારું નામ લેતો નથી તેથી તે શું તારી સાથે મિત્રતા ધરાવે છે ? સેમજો બોલ્યો કે મુનિરજ ! હું એવો પરાક્રમી અને મજબૂત છું કે પવન મને કાંઈ કરી શકે તેમ નથી. પવન મારો મિત્ર નથી હું તેની સાથે મિત્રતા કરવાને આહતો નથી. મને તેની કાંઈ પણ પરવા નથી. હું પોતે તેનાથી મારો બચાવ કરવા સમર્થ છું. પવનને તો હુંજ અટકાવી દઉં એવા છું. મેં વહી વખત તેના બળને ત્રોડી નાખેલ છે. નારદજી બોલ્યા કે અરે સેમજા!

એવું અભિમાન કર નહિ. બધા દેવતાઓમાં વાયુદેવ વિશેષ યોગ્યતાનું છે. હું એના સન્માનને બદલે તેનું અપમાન કરે છે તે યોગ્ય હતો નથી. મને જણાય છે કે આ તારો મિથ્યા બકવાદ છે. ચંદન, શાલ, ડેરાદાર વગેરે મોટાં મોટાં વૃક્ષો પણ વાયુદેવને માટે આવી નિંદા કરતાં નથી. કારણ કે તેઓ વાયુદેવના બળને અને પોતાના બળને પણ જાણે છે.

ઉપર પ્રમાણે કહી નારદમુનિ ત્યાંથી નિકળી વાયુદેવ પાસે આવી જે હવા કે હિમાલયના શિખરપર રહેલા સેમઘાએ ગર્વિષ્ઠપણથી તમારા બળને એવું ચિત્કારી કહાડ્યું છે કે તેના શબ્દે શબ્દ તો હું તમારી આગળ બોલી પ્રભુ શકતો નથી. આ સાંભળી પવન પોતે એકદમ સેમળા પાસે જઈ બોલ્યો કે તે નારદજી પાસે મારા બળને ચિત્કારી કહાડ્યું તેનો સ્વાદ હું તુને આવતી કાલે ચખાડવાનો છું. તારી નીચે બ્રહ્મદેવ વિશ્રાંતિ લીધી હતી તેથી તને હેરાન ન કરવો એવા વિચારથી હું તને આટલા દિવસ બચાવતો હતો. પણ હવે એતનો રહેજે. સેમલો બોલ્યો કે તમારાથી થાય તે કરી લેજો. હું તમારાથી ડરતો નથી. પવને કહ્યું કે તેની ખબર આવતીકાલે પડશે. આમ કહી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સતપદી અને સેમઘાને વિચાર થવા લાગ્યો કે હું બળમાં એના બરાબર છુંજ નહિ. હવે આવતી કાલે તે મને અવશ્ય નાશ પમાડશે. આવા ભયથી તે પોતાની શાખાઓ, પુષ્પો અને ફળોને છોડી અંધારામાં પૃથ્વીપર પડી ગયો. બીજે દિવસ સવારમાં પવને ત્યાં જોઈને અંધારામાં જોઈને તે સેમલો પોતાની મેજે બેસી જતી ગયો છે. પવન બોલ્યો કે હું તારી જોડેલા કરત તને દશમાં ભયથી તું પોતાની મેજે આવી પડ્યા છે. હવે હું તને વધારે હેરાન કરતો નથી. આ વખત સેમઘાને ઘણું પડવાં થયો. માટે જો નિર્ભય રાજ પ્રથમ વિચર કર્યા વિના બળવાનથી આગકે છે તેની અંતે જો દશા થાય છે.

અનર્થોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન-લોભ.

હુવિહિર : લોભ એ અનર્થનું મૂળ છે. લોભથી, પાપ અધર્મ અને આદ્ય દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે ક્રોધ, કામ, મોહ છતાં અપમાન, પરધીનતા અર્થે નિરક્ષમતા, ધનક્ષય, અપકીર્તિ અને ચિંતા પણ લોભથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. અતિ તૃષ્ણા, વિપરીત ક્રમો અહંકાર, રૂપમદ, ઐશ્વર્યમદ સર્વથી શત્રુ પણ અવિશ્વાસ્યતા કુટીલતા પરધન હરી લેવાની ઇચ્છા, પરત્ની સંગ વચન વેગ, નિંદાવેગ, ઉદ્દેવેગ, ઇર્ષ્યાનો વેગ, હત્યા વેગ, અને મૃત્યુ વેગ, પણ લોભથીજ પ્રગટ થાય છે. કાળે કરીને આયુષનો ક્ષય થાય છે પણ પાપજેલા લોકને ક્ષય થવો મુશ્કેલ છે. મહા સમુદ્ર જેમ નદીઆદિનાં જળથી ધસતો નથી, તેમ લોભી પુરૂષ પણ સંપત્તિથી તૃપ્ત થતો નથી લોભી પુરૂષ સ-

સત્યરૂપીએ નિયત કરેલા માર્ગોને ખોદી નાંખે છે. ભોળી માણસ આ લોકમાં ચતુરી નિંદ્રાની પરવા નથી કરતો અને પરલોકમાં સદ્ગતિની આકાંક્ષા પણ નથી રાખતો. માટે લોભનો ત્યાગ કરી શિક્ષાચારમાં પ્રવૃત્ત થવું, કષ્ટવાન મવું, પિતૃ, દેવ અને અતિથિના પૂજનમાં સામધાન રહેવું, પ્રાણી માંસના હિતવું ચિંતન કરવું, સત્ય બોલવું અને સર્વસંગ રાખવો. ભોભથીજ અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને અજ્ઞાન સર્વ પ્રકારની અયોગ્યતાનું કારણ છે. જનક, યુવનાશ્વ, વૃષાદહ્ય અને પ્રસેનજિત વગેરે રાજાઓ ભોભ છોડવાથીજ સદ્ગતિને પામ્યા છે.

અર્જુનવિદ્યાની ઉત્પત્તિ તથા તેનો પ્રસાર.

અર્જુનવિદ્યામાં કુશળ નકુલે પૂછ્યું કે પિતામહ ! પ્રજા રક્ષણના મુખ સાધનભૂત અર્જુની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે તથા તેનો પ્રસાર કેવી રીતે થયો તે મને કહેવા કૃપ કરો. ભીષ્મ પિતામહ બોલ્યા કે નકુલ ! હું તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું તે સાંભળો, બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચ્યા પછી જ્યારે દૈત્યો સસારને પીડા દેવા લાગ્યા ત્યારે બ્રહ્મા હિમાલયના એક પ્રદેશમાં ધ્યાનચક્ત થયા. તે વખતે તેના શરીરમાંથી ઉગ્ર તેજ નિકળ્યું. તે તેજ અર્જુનરૂપે ગેઠવાયું. એટલે બ્રહ્માએ તે અર્જુન મહાદેવજીને આપ્યું. મહાદેવજીએ તેથી દૈત્યોનો પરાજય કરી તે વિષ્ણુને સોંપ્યું. વિષ્ણુએ મરીચિને, મરીચિએ મહર્ષિઓને, મહર્ષિઓએ ઇંદ્રને, ઇંદ્રે લોકપાલોને, લોકપાલોએ મનુને, મનુએ કુદને, કુદે ઈક્ષ્વાકુને, ઈક્ષ્વાકુએ પુરુરવાને, પુરુરવાએ આયુને, આયુએ નંદુપને, નંદુપે યયાતિને યયાતિએ પુરુને, પુરુએ અમૂર્તરૂપે, અમૂર્તરૂપે ભૂમિશયને, ભૂમિશયે ભરતને, ભરતે ઐલવિલને ઐલવિલે ધુધુમરને, ધુધુમારે કાંબોજને, કાંબોજે મુચુકંદને, મુચુકંદે મદ્રતને, મદ્રતે રેવતને, રેવતે યુવનાશ્વને, યુવનાશ્વે રઘુને, રઘુએ હરિતાશ્વને હરિતાશ્વે શૌનકને, શૌનકે આશીનરને, આશીનરે વાધ્વ ભોજને, ભોજે શિખિને, શિખિએ પ્રતહેનને, પ્રતહેને અષ્ટકને, અષ્ટકે પૃષદશ્વને, પૃષદશ્વે ભરદ્વાજને, ભરદ્વાજે દ્રોણાચાર્યને દ્રોણાચાર્યે કૃપાચાર્યને અને કૃપાચાર્યે તમો જ્ઞાને એ અર્જુનવિદ્યા આપેલા છે. આ સાંભળી નકુલ અતિ હર્ષ પામી ભીષ્મને નમ્યો.

કૃતધ્નની અધર્મતા.

યુધિષ્ઠિરના પૂછવાથી ભીષ્મ વળી કહેવા લાગ્યા કે યુધિષ્ઠિર ! રાજાએ કૃતધ્ન લોકોથી દૂર રહેવું અને પોતે કદી પણ કૃતધ્ન થવું નહિ. કયાં ઉપકારને લાભ અથવા ઉપકારને બદલે અપકાર કરે તે કૃતધ્ન કહેવાય છે. કૃતધ્નની કદી પણ સારી ગતિ થતી નથી. આ રથજે હું તમને એક ઇતિહાસ કહું છું તે સાંભળો.

પૂર્વે મોતાના ધર્મથી બહિષ્કૃત થયેલો ગૌતમ નામનો એક અધમ બ્રાહ્મણ

પોતાના પાપકર્મોને પરિણામે દરિદ્ર થયેલો અને તેથી જંગલમાં હેરાન થતો અને ભટકતો એક વડના ઝાડની નીચે આવીને બેઠો. થાકી ગયેલ હોવાથી પોતાની શૂષ્ક મટાકા માટે દૂર પહોંચી ક્યાંય પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઇ શકે તેટલી સત્તા તેમાં રહી નહતી. અને તેટલામાં સાંજ પડી તેથી તેણે ત્યાંજ બેસી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. થોડીવારમાં નાડીજંઘ નામનો જગલાઓને સળંગ કે જે કુશ્યપનો પુત્ર અને દક્ષતનો દોહીત્રો હતો તથા બ્રહ્માની સભામાં પણ માન મેળવતો તે ત્યાં આવ્યો. કારણ કે તે રાત્રિ સમયે તે વૃક્ષમાં નિવાસ કરતો. તેને જોઇ બ્રાહ્મણે તેનો ધાત કરવાનો વિચાર કરી તે તરફ જોયું. પણ તેટલામાં તે નાડીજંઘે તેની સામે ફરી તેને કહ્યું કે બ્રાહ્મણ ! તમે આજ મારે ત્યાં અતિથિ છો. આમ કહી તેને આસનપર બેસાડી માછલાંઓનું ભોજન આપ્યું. ત્યાર પછી પોતાની પાખોથી પવન નાંખી તેના થાકને ઉતાર્યો અને પાંદડાંની પથારી પાથરી સુવાની સગવડ કરી આપી. પછી પૂછ્યું કે મહારાજ ! આ જંગલમાં કેમ બસો છો ? બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે હું નિધેન છું તેથી ધન મેળવવા જવા ઇચ્છા રાખુ છું. ત્યારે નાડીજંઘે બોલ્યો કે મહારાજ ! હવે ધનની ચિંતા તમે કરો નહિ. કારણ કે તમે મારા અતિથિ થયા છો અને હું તમારો મિત્ર થયો છું તેથી મારા તરફથી તમને કાંઈ લાભ મળવો જોઈએ. માટે તમે કાલ સવારના અહીંથી મેરવીજ નામના નગરમાં વિરૂપાક્ષ નામે રાક્ષસોત્તો નામ મારો મિત્ર છે તેની પાસે જાઓ. માફ નાંમ લેશો એટલે તે તમને જોઈએ તેટલું ધન આપશે.

બ્રાહ્મણ બીજે દિવસે સવારમાં ઉઠી ત્યાં ગયો. કાંતિંકી પૂર્ણિમાને નિમિત્તે તે રાક્ષસરાજે હજારો બ્રાહ્મણોને જમાડી ઉપરથી જોઈએ તેટલી દદિણુ આપી તે વખતે આ બ્રાહ્મણને પણ જમાડી તેનાથી ઉપડે તેટલું સુવર્ણ આપ્યું. બ્રાહ્મણ તે લઇ સાંજ પડતાં પેલા વડ નીચે આવ્યો. નાડીજંઘે તેનું સ્વાગત કર્યું. પછી બ્રાહ્મણને તાપવા માટે તેની પાસે અગ્નિ સળગાવી તે સુઈ ગયે. આ નીચ બ્રાહ્મણ ભૂખ્યો હોવાથી જંગલમાં હતો તેણે વિચાર કર્યો કે આ જગલો દુષ્ટ છે. તેને મારી નાખું તો કાલ ખાવામાં કામ લાગશે. એમ વિચારી તરત ઉઠી તે ઉંચતાં જંગલને મારી નાંખ્યો અને તેની પાખો ખેરી નાંખી પોટલામાં બાંધી પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો.

નાડીજંઘે હમેશાં પોતાના મિત્ર વિરૂપાક્ષને મળતો. પણ આ સત્તા વીતી ગઇ, સવાર પડી અને અપોર થયા તોપણ નાડીજંઘે ન આવવાથી વિરૂપાક્ષે તેની શોધ માટે માણસો મોકલ્યાં તો વડના ઝાડ નીચે તેની પાખો ખરેલી જંગલમાં આવી પગલું જોતાં પેલા બ્રાહ્મણને ત્યાં જઈ પકડ્યો. તેની પાસેથી નાડીજંઘેનું રાજ્ય નિહળ્યું. વિરૂપાક્ષ પાસે તેને ઉપાડી ગયા. વિરૂ-

પાસે આ બધી વખત જાણી પોતાના મિત્ર માટે ધણો શોક કર્યો અને પછી ક્રોધ કરી પેલા નીચ બ્રાહ્મણને મારી નાંખી તેનું બદલું કરવા આગ્રહોને આપ્યું. પણ તેઓએ તે કૃતમ્મના માંસનું બદલું કરવાનું વ્યાજબી મનેલું નહિ પછી નાડીજંધના શબ્દને ચિતામાં મૂકી અગ્નિદાહ દીધો. તે દહાડામાં નાડીજંધની માતા ગાયનું રૂપ ધારણ કરી ચિતા ઉપર આવી ઉભી અને પોતાના ચારે આંચળોમાંથી દૂધનો વરસાદ કરી ચિતાને ખુશ્કી દીધી. નરતજ નાડીજંધ તેમાંથી સજીવન થઇને ઉઠ્યો. આ વખતે આકાશમાંથી ઇંદ્રે આવી કહ્યું કે એક વખત બ્રહ્માએ પોતાની સભામાં આપવા નાડીજંધને કહ્યું પણ તે વખતમાં ન પહોંચવાથી બ્રહ્માએ તેને શાપ આપ્યો હતો કે એક વખત તારે મૃત્યુની પીડા ભોગવવી પડશે. તે પ્રમાણે આ થયું છે. નાડીજંધે ઇંદ્રને નમન કરી કહ્યું કે આપે અહીં પધારી મને કૃતાર્થ કરેલ છે પણ હવે આટલી કૃપા કરો કે એ બ્રાહ્મણને પણ સજીવન કરો. ઇંદ્રે તેને સજીવન કર્યો. અને વિરૂપાક્ષે તેનું ધન તેને પાછું આપ્યું. અને ત્યાંથી કહાડી મૂક્યો. નાડીજંધ તથા ઇંદ્ર પણ ત્યાંથી પોતપોતાને સ્થાને ગયા આ કૃતમ્મ બ્રાહ્મણે પોતાના તે મહાપાપથી આ લોકમાં નીચ જાતિમાં વસી અને પણ અસંખ્ય વર્ષો સગી નરકનાં દુખો ભોગવ્યાં. દુઃખિર ! કૃતમ્મને માટે કાંઈ પ્રાયશ્ચિતજ નથી. માટે રાજાએ આપત્તિના વખતમાં પણ કદી પણ કૃતમ્મ થવું નહિ. આ સાંભળી યુધિષ્ઠિર ખુબ પ્રસન્ન થયા.

મહાનયોધ.

મોક્ષધર્મ.

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—રાજધર્મ અને તેના અંગભૂત આપદ્ધર્મ આદિ ઉત્તમ ધર્મ આપ પિતામહે દેહ્યા; હવે હે રાજા ! શુદ્ધસ્થ વિગેરે સર્વે આશ્રમના મનુષ્યોના શ્રેષ્ઠ ધર્મ—મોક્ષ ધર્મ કહેવો ઘટે છે. ભીષ્મ કહે છે. મનુષ્ય પોતાનાં સ્ત્રી છોકરાને માટે અશુભ કર્મ કરે છે, પણ તે અશુભ કર્મતા બદલામાં આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે ક્ષેત્ર સહન કરવા પડે છે તે તે એકલાનેજ સહન કરવા પડે છે. જે ધરડા થએલા હાથી કાંઈ ભારે કાઢવના સમુદ્રમાં ડુબી ગયા હોય તેમ સર્વે મનુષ્યે પુત્ર, સ્ત્રી, અને છોકરાંમાં આ સહન થઇને શોકરૂપી કાઢવના સમુદ્રમાં ડુબી જાય છે. હે રાજા ! લેખની પ્રીતિમાં પાત્ર સ્ત્રી કે પુત્ર કે માતિ કે સંબંધીનો ન્યાય નાહાય છે ત્યારે દાવાનળી જ્વરથી તેને અત્યંત મોઢું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, આ સર્વે દુઃખ

અને સુખ તથા જન્મ અને મરણ, સર્વ દેવને આવીને છે, મનુષ્ય બુદ્ધિ-
માન હો કે ચરો હો, મને તો મૂઢ હો કે બીહીડણ હો મને તો આગ્રહ
હો કે દીર્ઘદર્શી હો અને મને તો દુર્નય હો કે બળવાન હો, પણ દેવ બ-
ળવાળાને સુખ એની મેળે આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તેને માટે તેને
કાંઈ યત્ન કરવો પડતો નથી. એક માણસને સો ગાંધી હોય તેમાંથી એકજ
ગાય જેનું દૂધ તે પીએ છે તેજ તેની છે, અને સેકડો મણુ અનાજ તેના
ઘરમાં બધું હોય તથાપિ જે બશેર અનાજ તે ખાય છે તેનાજ તે માલિક
છે. તેમજ મોટો મેહેલ જે તેણે પોતાનો કરીને બાંધેલો હોય તેમાંથી એક
અરધા ખાટનાપુર જગ્યાજ તેની છે; બાકીનું સર્વ પારકું એટલે જે ભોગવે
તેનું છે. જે પુરુષો મૂઢમાં મૂઢ છે તેઓ અથવા જે પુરુષો અપાર બુદ્ધિશા-
ળી છે તેઓજ સુખ પામે છે, પણ નહિ મૂઢ અને પૂરા બુદ્ધિમાન એવા મ-
ધ્યમ ભોકો દુઃખમાં ફટાય છે. મનુષ્ય મોહના આવેશમાં પડીને પુત્ર તથા
સ્ત્રીને અર્થે ઉલ્લેગ કરે છે, તથા કરવા જોગ કે ન કરવા જોગકર્મ કરીને તેમનું
ચોપણુ કરે છે. પણ પુત્ર અને પશુની સમૃદ્ધિવાળા તથા તેમનામાં જેનું મન
પ્રાતિયુક્ત થયું છે એવા તે પુરુષને, વાધ જેમ ઊંધતા હરણને લેખ જાય
તેમ, મૃત્યુ લેખને ચાલતું થાય છે. કુત્સિત કર્મ કરીને પોતાની અભિલાષા-
ઓ પૂરી કરવાને મહેનત કરતા અને કામનાઓ પૂરી નહિ થતાં અતૃપ્ત
પુરુષને, વાધ જેમ પશુને એટલી જાય તેમ, મૃત્યુ લેખને ચાલતું થાય છે.
“ આ કામ તો કર્યું છે પણ આ કામ કરવા જેનું છે; આ બીજું કામ
તો થોડુંક કર્યું છે અને થોડુંક બાકી છે. ” એ પ્રમાણે આશાઓમાં બધાઈ
રહેલા પુરુષને કાજ આવીને કમળ કરે છે નાના પ્રકારના રોજગાર કરવાના
ઉલ્લેગને લીધે વેપારી; દારીગર, રંગારા, ધોળી, ધાંચી, નાણાવટી, ઇત્યાદિ
નામ જેમનાં પડી ગયાં છે અને તેમણે કરેલા ધંધાનાં ૧૧ પૂરાં મેળવી
રહ્યા નથી, એટલામાં તો તે ખેતર, ફાંદા કે ઘરમાં આસક્ત થઈ રહેલા
પુરુષોને મૃત્યુ લેખને ચાલતું થાય છે. દુર્લભ કે બળવાન, ચરો કે કાચર,
ભૂર્ષ કે વિદ્વાન, મને તે હો, પરંતુ તેમણે પોતાના મર્વે મનોસ્થા સિદ્ધ કર્યું
નહિ હશે તે પેહેલાંજ મોત આવીને તેમને પકડી લેઈ જાય છે. યૌવન,
શ્વ, જીવતર, દ્રવ્યનો સંચય, આરોગ્ય અને પ્રિયજન સાથે નિવાસ, એ
સર્વે અનિશ્ચ છે માટે પડિત પુરુષે તેમાં લલચાઈને લપટાયું નહિ. જીવતરના
સમયમાં સુખ કરતાં દુઃખ ધણું છે એ નિશ્ચય જાણવું; જે પુરુષ ક્રિડાઓના
વિષયમાં સ્નેહ કરીને મોહિત થાય છે તેમાંથી તેને અપ્રિય એવું મરણ પ્રાપ્ત
થાય છે. જે પુરુષ સુખ અને દુઃખ બંનેનો ત્યાગ કરે છે તે અનંત ખલમાં
પામે છે અને તેને પ્રાપ્તિ પડિતો શોક કરતા નથી. પૃથ્વીના દુર્લભી જગત્

રમ મોટું છે; જળ થકી તેજ મોટું છે; અને તેજ થકી પવન મોટું છે; પવન થકી આકાશ મોટું છે; અને આકાશ થકી મન મોટું છે; મન થકી બુદ્ધિ મોટી છે; બુદ્ધિથી કાળ મોટો છે; અને કાળ કરતાં બગવાન વિષ્ણુ (શુદ્ધ બ્રહ્મ) જેના થકી આ સકળ વિષ ઉત્પન્ન થયું છે, તે મોટો છે. તે દેવતા આદિ નથી, અંત નથી કે મધ્ય નથી; તેનો આદિ, અંત કે મધ્ય નથી માટે તે અવ્યય (અક્ષય) કહેવાય છે. તે સર્વે દુષ્ટનું ઉક્ષંધન કરીને તેની પેલી પાર વર્તે છે. તે બ્રહ્મ એજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને તેનો આશ્રય એજ પરમ પદ છે. તેના ધામને પામીને કાળના કળ્મણમાંથી પુરૂષ મુક્ત થઈને મોક્ષ પામે છે.

વેદમાં કહેલા ધર્મનાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ એ એ પ્રયોજનમાંથી મોક્ષ એ મહત્વનું પ્રયોજન હોવાથી વિશેષ બુદ્ધિમાન પુરૂષે સ્તુતિ પાત્ર એવો નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ માર્ગ ઇચ્છે છે. કર્મનો ત્યાગ કરીને નિવૃત્તિ માર્ગનું ગ્રહણ પૂર્વે સંતુષ્ટપોએ કરેલું છે માટે તે માર્ગે વર્તન કરવું નિર્ધનથી; કેમકે આ નિવૃત્તિ-શાસ્ત્રક બુદ્ધિવડે વર્તવાથી ઉત્તમ ગતિ (મોક્ષ) પમાય છે. એ નિવૃત્તિ માર્ગનું ગ્રહણ ન કરે તો શરીરના અભિમાનવાળો મનુષ્ય રજ્જેગુણના અને તમો ગુણના ક્રોધ લોભ આદિક બાવવડે યુક્ત થઈને મૂઢપણાથી સર્વ પરિગ્રહને ધારણ કરે છે. જેમ લોહમાં મળેલા સેનાને તપાવ્યું હોય તથાપિ તે શોભતું નથી, તેમ કર્મવડે જેનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયાં નથી એવાં પરિપંકજ નહિ થએલા પુરૂષને વિષે વિજ્ઞાન શોભતું નથી. અર્થાત્ દ્વાગાદિ દોષ ઉપર જેણે જય મેળવ્યો નથી તેને કહેલું બ્રહ્મજ્ઞાન નિષ્ફળ જાય છે. જે પુરૂષ ધર્મ માર્ગનું ઉક્ષંધન કરીને કામ તથા ક્રોધને અનુસરીને અધર્મ આચરે છે તે અનુબંધ સહિત નાશ પામે છે. માટે મોક્ષને ઇચ્છનારા પુરૂષે શાસ્ત્રાદિક વિષયોમાં અતિ પ્રીતિ કરીને વર્તવું નહિ; સ્પર્શ, રૂપ, રસ, આદિક ગુણોમાં મૂર્ખ પુરૂષોજ આસક્તિ કરે છે તથા પોતાની અવળી બુદ્ધિને લીધે દેહને પૃથ્વીના વિકાર છે એમ સમજતા નથી. જેમ મૃત્તિકામય ઘરનું રક્ષણ કરવા માટે તેને મૃત્તિકા થકીજ લીપવામાં આવે છે, તેમ પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલો આ દેહ મૃત્તિકાના વિકારરૂપ ધાન્યવડે નાશ થતો નથી. (એમાં શું આશ્ચર્ય છે!) મધ, તેલ, દૂધ, ધી, માંસ, મીઠું, ગાળ, ધાન્યો, ફળ, મૂળ અને જળ એ સર્વે મૃત્તિકાના વિકાર છે. સંન્યાસી પુરૂષ જેવી રીતે વનમાં રહીને મિલ્કત્યાદિ પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ કરતો નથી, તથા માત્ર દેહનો નિર્વાહ કરે એવું જાનમાંથી મગેલું અન્ન સ્વાદ સહિત હોય તથાપિ તે ગ્રહણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે સંન્યાસી વનમાં રહેલા પુરૂષે મોક્ષના જમમાં તાત્પર્ય રહિને જમ રોગી બોધમાં આવે તેમ જૈન નિર્વાહને માટે આહાર ખાવો. તાત્પર્ય કે

રસ વિષયને જીવતા પછી સત્, બહારનું તથા અંતરનું જોય (પવિત્રતા), વૈરાગ્ય, અધ્યયનાદિનું તેજ, મન જીવવાનું ચૈર્ય, જ્ઞાન અવશ્યથી ઉપજેલી ખુદી, ક્ષેત્ર સમયે પણ ચિત્તને ખાસ્થ કરવાનો યત્ન (ધૃતિ.) ક્ષમા, મન, અને તપ, એ ગુણોવડે સર્વે વિષયાત્મક ભાવોને નિવૃત્ત થએલા જોઈએ. ઉદાર ચિત્તવાળા પુરૂષે ક્રાંતિ ઇચ્છીને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો. કેમકે સંયમ ન કરે તો સત્, રજ અને તમ, એ ગુણોવડે મોહિત થઈને પ્રાણીઓ અજ્ઞાન થકી ચક્રની પેઠે અત્યંત બ્રમણ દરે છે. માટે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખનો દોષની સારી રીતે પરીક્ષા કરવી; અને એ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખનો તથા અહંકારનો ત્યાગ કરવો.

હે ભરત શ્રેષ્ઠ ! રજો અને તમોગુણોવડે મોહ ઉપજે છે તથા તેથી ક્રોધ, લોભ, ભય અને ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ગુણોને શાંત કરવાથી પુરૂષ પવિત્ર (નિર્મેજ) થાય છે. વિવેકહીન મનુષ્યો ખુદિનો વિકલવપણાથી અથવા ધ્વજના અજ્ઞાનથી ચિત્તના વિલેપરૂપ ક્રોધને પામે છે. ક્રોધ થયો એટલે તેને કામ (વિષયમાં અનિલાષ) પ્રાપ્ત થાય છે; કામ ઉત્પન્ન થયો એટલે લોભ અને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તે પછી માન, ગર્વ, તથા અહંકાર અને તે પછી ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રિયા થકી રત્નહનો સંબંધ થાય છે અને રત્નહ થયો એટલે તે પછી શોક ઉપજે છે. એ રીતે સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયાનો આરંભ થઈ એટલે તેને જન્મ મરણનો સ્વીકાર કરવોજ પડે છે. જન્મ થયો એટલે વીર્ય અને રૂધિરથી જેની ઉત્પત્તિ છે તથા વિદ્યા અને મૂત્રનો જ્યાં કાલ્પ થઈ રહેલો છે તથા જ્યાં રૂધિરની ઉત્પત્તિ થવાવડે મલીનતા થઈ રહેલી છે એવા ગર્ભવાસને પામે છે. તૃણોવડે પરાજ્ય પામેલો અને કૌંધાદિક ભાવોવડે બંધાયેલો જે પુરૂષ તે ભાવોને તરી જવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે સંસારરૂપી વસ્ત્રના તાંતણાઓને વહન કરનારા કાંઠલાના જેવી સ્ત્રીઓને જાણવી. જેમ કાંઠલામાં કોકડીનો તાર પરાવીને સાળવી વસ્ત્ર વણે છે તેમ સ્ત્રીરૂપી કાંઠલામાં પરાવાઈને પુરૂષ સંસારરૂપી વસ્ત્રમાં વણાય છે. માટે જે ગ્રહા પુરૂષો હોય તેમણે વિશેષે કરીને તેમનું અનુસરણ કરવું નહિ. શત્રુને મારવાને માટે મંત્રમયી જે શક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેને કૃત્તા કહે છે, તેવીજ એ બયાનક રૂપાળી કૃત્તા સમજવી. અવિચક્ષણ પુરૂષોને તે મોહ પમાડે છે. જે કાઈ કિંચિત્ મૂંઝા જામ નહિ એવા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થઈ પ્રાણીઓ દુઃખ પામે છે; તેણે જે મહાત્મા પુરૂષો તે વિષયોમાં આસક્ત થયા નથો તે પામ મતિને (મોક્ષને) પામે છે. જન્મ, મૃત્યુ અને જરૂર (કલ્ક) નાં દુઃખોવડે અધિષ્ઠિતો હોય મનમાંના સંતોષવડે, લોકને આપ્યેલા જોઈને ખુદિમાત્ર પુરૂષ મો-

જેને અર્થે પોતાની યોજના કરવી. વાણી, મન, અને શરીરવડે નિરંતર પેરે રહેવું; ભાઈ કારે રાખવો નહિ; મનમાં શાંત રહેવું; આત્મજ્ઞાની થવું; ભગી માત્રીને દેહ નિર્વાહ કરવો; તથા કોઈ અપેક્ષા ન રાખીને સુખે કરીને કહેવું. કૃષ્ણ જીવની હિંસા કરવી નહિ. સત્ય વચન બોલવું; સર્વ પ્રાણીઓ સાથે સરળ (બોળે ભાવે) વર્તવું, ક્ષમા રાખવી અને કૃપા કરવી. એટલા ગુણ જેનામાં હોય તે સુખી થાય માટે આ સર્વ આત્મા છે એવી શાસ્ત્રો તથા બુદ્ધિ વડે રાગ દ્વેષ સહિત થએલું મન સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર રાખવું. જે સર્વ જીવને સુખ ઉત્પન્ન કરનારા એવા પરમ ધર્મને આચરે છે તે સુખી થાય છે જે પુરુષ દુઃખમાંથી નીકળવાનું જાણુનો હોય તેને સર્વે કહેવો અને તે સુખી થાય માટે રાગ દ્વેષ વિનાનું સ્થિર મન સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર રાખવું. કોઈનું અનિષ્ટ ચિંતન કરવું નહીં. પોતાને યોગ્ય ન હોય એવી વસ્તુનું ચિંતન કરવું નહીં, નાશ પામેલા કે ભાવી સ્ત્રી પુત્રાદિકનું ચિંતન કરવું નહીં. જેવી રીતે પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય નહીં તેવી રીતે જ્ઞાનના સાધનમાં મનનું આસેમણ કરવું તેમજ વેદાંત વચનનું કથન ચિંતન આદિ કરવાથી અજ્ઞાના મિત્ર ધારણ કરીને સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલી કાળ પ્રતીક્ષા કરવા રૂપ ઓછ તુષ્ટિ ધારણ કરવાથી અથવા યમાનિયમાદિક વોગનાં અંગના પ્રયોગ (યોજના) કરવાથી તે જ્ઞાનમાં મન પ્રવૃત્ત થાય છે. સૂક્ષ્મ ધર્મની તપાસ રાખી ને તથા સાચું વાક્ય બોલવાની ઇચ્છા રાખીને સત્ય અહીંસા યુક્ત તથા અપવાદ રહીત એવી વાણી બોલવી. વજ્રી શામ્ય થકી લીન કંઠોસ્તા રહિત નિર્દયતા (દુષ્ટતા) રહિત પિશુનતા (ચાડીયા પાણું) રહિત. એવું તથા યોગ્ય અનિક્ષિપ્ત ચિત્તથી બોલવું. આ લોકનો અને પરલોકનો સર્વ અર્થ વાણી વડેજ બધાયલો છે. માટે સારીજ વાણી બોલવી. જે બોલવું તે બુદ્ધિ વડે અનુગૃહીત મનથી બોલવું અર્થાત મનમાં આવે તેટલું બધુંજ બોલવું નહીં. પણ તે બોલવાનો બુદ્ધિવડે વિવેક કરીને પછી બોલવું. જે વૈરગ્ય હોય તો પોતે કરેલું હિંસાદિક તામસ કર્મ પણ કહી દેવું. કેમકે પ.પ કે મુલ્ય જેનું કથન પોતાને મોઢેથી કરવામાં આવે તે નાશ પામે છે. રજ્જે-શુશુપ્ત સાધનોથી જે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે આ લોકમાં દુઃખ પામી ને અતે નરકમાં પડે છે. માટે મન વાણી અને શરીરે કરીને પોતાના ધૈર્ય ને છોડવું નહીં જેમ ઉત્તમ માંસનો ભાર ચોર લોદા લેઈને નાસતા હોય તથા જે રસ્તે તેઓ રાજ સેવકથી પકડાઈ જાય તે રસ્તાને પ્રતિકુળ જાણના છતાં તે રસ્તે ચાલ્યા જાય તો તેઓ બંધનમાં આવી પડે, તેમજ મુખ પુરેથી અવિદ્યાના કર્મની મોટી કરીને તે લઈને અવિદ્યાના સેવક જેના કા-પાદિક જે મિત્ર હોય તે મારજે જેમ મર્દ રૂપ સંસારનો ભય સમજીને

પણ તે મારગે આસ્વાજ્ય તો તેઓ પણ બંધનમાં પડે. પણ જેમ ચોરા તે માંસના ભારને નાંખી દહને પોતાને કસ્યાલુકારી દિશામાં આસ્વા જ્ય તો તેમને કાંઈ બચ રહેતો નથી તેમ રજો ગુણનાં અને તમે! ગુણનાં કાર્ય તજી દે તો તે પુરુષ પણ કસ્યાલુ પામે. જે પુરુષ સંદેહ વગરનો, ધ્યેય વગરનો, સર્વ પરિગ્રહથી મુક્ત, એકાંતમાં ધરનારો, લુપ્ત બોજન કરનારો, તપસ્વી ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારો, જ્ઞાન વડે જેના ક્રોધ દહન થએલા છે એવો યોગના અંગનું અનુષ્ઠાન કરવામાં પ્રીતિ રાખનારો, અને બુદ્ધિ વાળો હોય તે પોતાના મનનો રોધ કરવાથી પરમ મોક્ષ પદાર્થને પામે છે. જે પુરુષ ધીરજ વાળો અને બુદ્ધિ વાળો હોય તે નિઃસંશય બુદ્ધિનો નિગ્રહ કરી શકે. તેમજ બુદ્ધિ વડે મનનો નિગ્રહ કરે. તથા મન વડે પોતાની ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે. જ્યારે તે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે તથા મનને વશ કરે છે ત્યારે અવસ્થામાં ઇંદ્રિયો તેને પ્રકાશ થાય છે તથા હર્ષ પામીને તે યોગીમાં (ધ્યેયમાં) પ્રવેશ કરે છે.

જેઓ મુક્તિને અર્થે નિરંતર ઉદ્યોગી હોય તેવા પુરુષોએ સર્વ કર્મનો તથા ધનાદિકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કેમકે જે પુરુષ ત્યાગ વિના શાંતિ આદિક રાખીને મોક્ષને અર્થે જ્ઞાન કરતા હોય તેમને અવિદ્યાદિરૂપ ન સહી શકાય એવો ક્રોધ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વે શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય ત્યાગ એજ છે. કન્યોનો ત્યાગ કરવા નિમિત્ત યજ્ઞ કર્મોદિકનો ઉપદેશ કરેલો છે, ભોગનો ત્યાગ કરાવવાને વૃત્તોનો ઉપદેશ કરેલો છે, સુખનો ત્યાગ કરાવવા નિમિત્તથી તપનો ઉપદેશ કરેલો છે, અને સર્વનો ત્યાગ કરાવવાને યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. કેમકે સર્વ ત્યાગ રૂપી યોગ એજ ત્યાગની પરિસીમા છે, તે સર્વ ત્યાગનો પ્રકાર બેદ રહીત માર્ગ હું તમને કહું છું, તેથી દુઃખનો નાશ થશે. પણ અન્યથા ત્યાગ વિના તો દુર્ગતિજ પ્રાપ્ત થશે. (ભાસ્કરી શાખાના બ્રાહ્મણો તો કહે છે કે સર્વ કોઈને સર્વોત્તમ મોક્ષ સાધન જોઈએ તો એક ત્યાગજ છે, ત્યાગ કરતાં કરતાંજ જેય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે અને ત્યાગ કરનારનેજ પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે.) જેમ રૂ નામે મૃગ જીવું સીંગડું તજી દે છે તથા જેમ સર્પ જીવું ત્યજી દહને જોવામાં ન આવે તેમ આલ્મો જાય છે, તેવી રીતે મુક્ત થએલો પુરુષ દુઃખને તજી દે છે. જેમ જળમાં પડતા ઝાડને તજીને આસક્તિ વિનાનાં પક્ષી ઉડી જાય છે તેમ સુખ દુઃખને તજીને સ્થિત રહીત મુક્ત પુરુષ એક ગતિને પામે છે.

જે પુરુષે ઇંદ્રિયો દમન કરી નથી તેના ક્રોધ કર્મની સિદ્ધિ અત્યંત થતી નથી ક્રિયા, તપ, અને સત્ય એ સર્વ દમમાં રહેલું છે. દમ તેજને વધારે છે અને દમ એ પવિત્ર ગુણ છે. જે પુરુષ દમ સ્વીકારે છે તે પાપ

રહિત અને ભય રહિત થઇને મહત્ પદાર્થ મોક્ષને પામે છે. દમ ગુણથી
 ગુણ પુરૂષ સુખ કરીને સ્વપ્ન કરે છે. સુખે કરીને જાગે છે. અને સુખે કરીને
 લોકમાં અવધાર કરે છે, તથા તેનું મન પણ પ્રસન્ન રહે છે. દમ વડે તેજને
 પાશુ કરાય છે, દમ વડે રાજસ ગુણને જીતી શકાય છે, તથા દમ વડે કામા-
 દિકાંધણી વિકારોને આત્માથી પૃથક પાછે જાણવામાં આવે છે. જેમ પ્રાણી-
 ઓને બાહ્યદિક દિસક પશુઓથી સદૈવ ભય રહે છે, તેમ દમ ગુણ વિનાના
 પુરૂષો થકી પણ પ્રાણીઓને સદા ભય ઉત્પન્ન થયા કરે છે, એવા અદાત
 (મદ ગુણ વિનાનાં) પુરૂષોને અટકાવવાને ક્ષત્રેવે રાજા ઉત્પન્ન કર્યો છે.
 શ્રવ આશ્રમેમાં દમ એજ મુખ્ય છે, તે આશ્રમેના ધર્મે પાળવામાં જે
 અધિક ફળ છે, તે દમ ગુણવાળાને પ્રાપ્ત થાય છે. અદીનતા અસંરભ
 અભિનિવેશનો અભાવ), સંતોષ, શ્રદ્ધાળુપણું, અક્રોધ, સરળતા લૌકિક
 અર્થના અતિ ભાવણનો અભાવ, અભિમાનનો અભાવ, ગુરૂ પૂજા, અસંયુ-
 ગુણનો ત્યાગ, પ્રાણીઓ ઉપર દયા, ચાડીઆપણનો અભાવ, રાજાદિગી
 વાતોનું વર્જન, મિથ્યા ભાવણનો અભાવ, સ્તુતિ કે નિંદાનો ત્યાગ, મેક્ષા-
 અર્થવાળા હોઈને સુખ દુઃખાદિના અનુભવમાં તે પછીના વખતની આશા
 ન રાખવી; અર્થાત જે સમયે જે સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થયાં તે ભોગવવાં પણ
 તે પછી મને અમુક સુખ પ્રાપ્ત થાય એમ ઇચ્છા ન રાખવી એવા લક્ષણ
 દમ ગુણવાળા પુરૂષનાં હોય છે, વળી તે ક્રોધની સાથે વૈર કરતો નથી; ક્ષ-
 દતા છોડીને ભીંમનો સત્કાર કરે છે; ક્રોધ નિંદા કે સ્તુતિ કરે તેથી વિવાદ
 કે હર્ષ ન પામતાં સમાન મન રાખે છે; સારા આચરણ રખે છે; શીત
 ગુણથી સંપન્ન હોય છે; ચિત્ત શુદ્ધ રાખે છે, તે ધીરજવાન હોય છે; કા-
 માદિ દોષ તેણે જીતેલા હોય છે; એવો દમ ગુણવાળો પુરૂષ લોકમાં સત્કાર
 પામીને મૃત્યુ પામ્યા પછી સ્વર્ગમાં જાય છે, વળી તે પુરૂષ સર્વે લોકને દુ-
 ક્ષાળમાં દુર્લભ અન્નદિ આપીને પોતે આનંદ પામે છે તથા સુખી થાય છે.
 તે સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં ઉદ્યોગી હોય છે. તથા કોઈ મનુષ્યનો તે દોષ
 કરતો નથી. પ્રાણીના મોટા ધરાની પેડે તે ક્ષોભ પામતો નથી, પણ પોતાના
 મનમાં જાનવડે તેમ રહીને પ્રસન્ન થાય છે. જેને સર્વ પ્રાણીઓ થકી સદૈવ
 અભયજ હોય છે તથા સર્વ પ્રાણીઓને જેના થકી સર્વદા અભયજ હોય
 છે, એવો દમ ગુણવાળો બુદ્ધિમાન પુરૂષ સર્વે ક્રોધએ મમસ્કાર કરવા યોગ્ય
 છે. મોટા અર્થ સિદ્ધ થયો હોય તથાપિ તે હર્ષ પામતો નથી, કે મોટું સં-
 કટ ઉત્પન્ન થયું હોય તથાપિ તે શોક પામતો નથી; એવો અપાર સુદ્ધિ-
 વાળો બ્રહ્મણ દમ ગુણ ગુણ કહેવાય છે. જે સદૈવ વેદનું અધ્યયન કરનારો,
 સર્વ પુરૂષોએ આચરેલા માર્ગનું એવન કરનારો, પવિત્ર અને દમ ગુણવાળો

પુરુષ હોય તે પોતાનાં દમ ચુલ્લુ કુલ્લ કર્મકરે તેવું મોટું દમ બોમલે છે. અસુખા' ચુલ્લુનો ભાગ, ક્ષમા, સાંતિ, સંતોષ, મધુર વચન બોલવાપણું, સલાહન, અને આનાસાસ, એ કાંઈ દુરાત્મા પુરુષોનો માર્ગ નથી; પણ દમ, ચુલ્લુનાળા પુરુષનો માર્ગ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ બીજાની કાળી, પોતાની કામ; ધનું કથન, એ દુરાત્મા પુરુષોનો માર્ગ છે. બ્રહ્મચર્ય આચરનાર, ધર્મિયુક્ત અને પ્રયત્ન કરવા ચોગ્ય જેનું વ્રત છે એવા બ્રાહ્મણે આ ધોર અધિકારરૂપ સંસારમાં પરાક્રમ કરીને કામ અને ક્રોધને વશમાં કરતા; તથા દેહનું પતન થવાના કાળની વાર જોતાં જોતાં ઉપદ્રવ થતાં છતાં પણ ઉપદ્રવ રહિત હોય, તેમ મન રાખીને લોકમાં વ્યવહાર કરવો.

વેદમાં નથી કહ્યાં એવાં વ્રત ધારણ કરીને જેઓ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને અર્થે માંસ મદ્ય ખાય છે તેઓ આ લોકમાં પણ અધોગતિને પામેલા તથા પછીથી પણ અધોગતિ પામે છે; અને હે મુષ્ટિરિ! વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે દીક્ષા લેઈને ફળની પ્રીતિવાળા જે પુરુષો માંસ મદ્યાદિકનું સેવન કરે છે, તેઓ સ્વર્ગમાં જઈને પછીથી અધોગતિ પામે છે.

સર્વ જૂતોનો ભય કરનાર કર્મનો ત્યાગ કરવો, તથા સર્વ પ્રાણીઓનું આરાધન કરવું તેને ઉત્તમ તપ કહે છે. કદાચિત્ તે પુરુષ ત્યાગી ન હોય પણ ગૃહસ્થ હોય તથાપિ એ પ્રમાણે આચરણ કરે તો તેને સદા ઉપવાસી અને સદા બ્રહ્મચારી જાણવો. તેનેજ સદૈવ ધુનિ અને તેનેજ વૈશ્વદેવની અંતે પ્રાપ્ત થયેલા અતિથિનું દેવની પેઠે પૂજન કરનારો જાણવો. હે ભારત! જે ગૃહસ્થ ધર્મને અર્થે એવું તપ કરતો હોય તેને સદૈવ જામલ જાણવો. વળી તે તપ કરનારાએ સદૈવ અમાંસ બક્ષણ થવું; સદા પવિત્ર થવું; સદા અમૃત ભોજન કરનારા થવું, સદૈવ દેવતા અને અતિથિનું પૂજન કરનારા થવું, સદા વિધવાશી (દેવ અને પિતૃનું શેષ જમનાર) થવું, સદૈવ અતિથિને ભોજન કરાવવાના વ્રતવાળા થવું; સદૈવ શ્રદ્ધાપુક્ત થવું તથા સદૈવ દેવતા અને બ્રાહ્મણને પૂજનારા થવું મુષ્ટિરિ કહે છે—સદા ઉપવાસી કેવી રીતે થવાય? સદા બ્રહ્મચારી કેવી રીતે થવાય? વિવ્રસાશી કેવી રીતે થવાય; અને સદૈવ અતિથિના વ્રતગ્રાગી કેવી રીતે થવાય? હરીષ્મ કહે છે—પ્રાતઃકાળનું ભોજન તથા સાયંકાળનું ભોજન, એ બેની વચમાં જે કાંઈ ખાતો નથી તે સદા ઉપવાસી જાણવો. જે ત્રૈવણિક ઋતુકાળમાં ક્ષી સાથે જમન કરે છે અને બીજે સમયે નથી કરતો તે સદાબ્રહ્મચારી જાણવો. જે પુરુષ સદા જ્ઞાનનિષ્ઠ છે તે સદા સત્યવાદી જાણવો. જે પુરુષ દમ માંસ બક્ષણ કરતો નથી તે અમાંસી (માંસ બક્ષણ નહિ કરનાર) જાણવો. જે નિત્ય દાન કરે છે તે સદા પવિત્ર જાણવો. જે દિવસે સંતો નથી તે સદા

જામે છે. એમ જાણવું. હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરુષો પોતાનો પોષ્ય વર્ગ તથા અતિથિ એમણે ભોજન કર્યા પછી જામે છે તે કેવળ અમૃત જામે છે એમ જાણવું. જે આહાર અતિથિ આદિ એ ભોજન ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી જામતો નથી તેના અભોજનવડે તે સ્વર્ગને છોડે છે. જે પુરુષ દેવ, પિતૃ અને અતિથિને આપતાં બાકી રહેલું આમ જામે છે, તેને વિષસાક્ષી કહે છે. તેમને આહારના સ્થાનમાં અનંત ભોક્ત્રી પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા અપ્સરાઓ સહિત તેઓ દેવરૂપ થઈને અનંત ભોક્ત્રીમાં તેઓ ત્રિચરે છે. જે પુરુષો દેવતા અને પિતૃઓની સત્થે ભોજન કરે છે તેઓ પુત્ર અને પૌત્ર સહિત ત્રિનોદ કરે છે તથા તેમને સર્વોત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ નદીઓની છેવટની ગતિ સાગર છે તેમ તેમ પ્રાણીઓની છેવટની ગતિ મૃત્યુ છે. જે પુરુષો એ રીતે રૂડે પ્રકારે જાણતા નથી તેઓ મોહ પામે છે. જે પુરુષો એ રીતે જાણતા નથી, અને તેથી જેઓ રજોગુણને આધીન થઈને મોહમાં આસક્ત થાય છે, તેઓ સંકટને પામીને દુઃખી થાય છે તથા તેમની બુદ્ધિ નાશ પામે છે. જે પુરુષ બુદ્ધિમાન છે તે સર્વે દુઃખનો નાશ કરે છે; તેનામાંથી દુઃખ, મોહાદિક પાપ દૂર થાય છે તેને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ એટલે મોહથી ઉત્પન્ન થયેલી મલિનતા દૂર કરીને તે પ્રસન્ન થાય છે. જે પુરુષો એ બુદ્ધિરૂપી સત્ય ગુણમાંથી નીકળીને રજોગુણ તથા તમોગુણવડે પરભવ પામે છે, તેઓ વારંવાર જન્મ ધારવું કરે છે અને જન્મ લીધા પછી કામાદિક તે તે વિધિયોથી પ્રેરિત થઈને દીન સરખા પરિતાપ પામે છે. અને ગમે તો અર્થસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ કે અનર્થ પ્રાપ્ત થાઓ, જીવિત પ્રાપ્ત થાઓ, કે મરણ પ્રાપ્ત થાઓ, સુખનું રૂપ પ્રાપ્ત થાઓ કે દુઃખનું રૂપ પ્રાપ્ત થાઓ, પણ તેમાંના કોઈનો હું દ્રેષ કરતો નથી કે કોઈને હું ધૃષ્ટિ છોડતો પણ નથી. જે દેહાત્મવાદી એમ જાણે છે કે હું હણું છું, તો તેથી તે હણેલીને જ હણે છે, કેમકે દેહ જડ હોવાથી હણાયલા જ છે અને આત્મા એતજ હોવાથી તે હણાતો નથી. જે દેહથી પોતાને અન્ય જાણીને હું કર્તા એવા અભિમાનવાળો એમ જાણે છે કે હું હણનારો છું, તે બીજા કોઈકને હણું છું, તો તે પણ હણાએલો છે; કેમકે તે આત્મારૂપે પોતાને માને છે તથાપિ દેહની પેડે તે દૃશ્ય છે માટે જડ છે. એ રીતે દેહાત્મવાદી અને સુદ્યાત્મવાદી એ બેમાંથી એક જાણતા નથી કે કોણ હણે છે અને કોણ હણાય છે. અથવા જે હણે છે અને હણાય છે તે બેમાંથી એકે આત્માતત્વ જાણનારો નથી. શત્રુને હણીને તથા છત્રીને જે કોઈ પુરુષ પોતાને આત્મારૂપે જાણે તે આત્મા નથી પણ આત્મભાસ છે; કેમકે આત્મા તો સદૈવ અકર્તા છે; જે કર્તા છે તેવું કરે છે, ભોક્ત્રી ઉત્પત્તિ અને નાશ બન્ને વાનાં કોણું કરે છે ? જે એમ કહે

છે. કે હું કહું છું, તો તે પણ કાર્ય છે અને તેનો પણ કર્ત્વ્ય બીજો છે. ત્ય-
માત્ર મન એ જગતની ઉપત્તિ તથા લપ્ત કરનાર છે અને તે જગતનો પણ
કર્ત્વ્ય બીજો છે. સર્વ પ્રાણીઓ પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, જલ અને માંસનો
વાયુ, એ પાંચ મહાભૂતમાંથી પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેનો સ્થાન શો કરીશ ?
અમે તો કાષ્ઠ ધણી નિદ્રાગ્રાજો હોય અથવા થોડી વિદ્યાગ્રાજો હોય, મને તો
તે જગતના હો અથવા દુર્ભાગ હો, ગમે તો દર્શનિય (ર્શવાન) હો અથવા
કદરૂપો હો, અથવા ગમે તો બાઅશાળી હો અથવા ક્ષીન બાઅય હો, પણ સર્વને
અર્જુન કાળ પોતાના તેજવડે મદલ્ય કરે છે. એમ સંધર્મ જગત કાળના
વશમાં પ્રાપ્ત થએલું છે એમ હું જાણું છું તો મને પછી શું દુઃખ ઉ-
ત્પન્ન થાય ? જે કાળે બાળેલું છે તેનેજ મનુષ્ય બાળે છે; જેને કાળે હુણેલો
છે તેનેજ પુરુષ હુણે છે; જે પ્રથમથીજ નાશ થયેલું છે તેનોજ તે નાશ
કરે છે; અને જે સાક્ષ થવાનું છે તેજ તે પ્રાપ્ત કરે છે. કાળરૂપી મહાસા-
ગરમાં એટ નથી ને કિનારો શાનો હોય અને પેટી પાર પણ ક્યાંથી હોય ?
કાળરૂપી દિવ્ય વિધિનો અંત હું વિચારી જોઉં છું પણ દેખતો નથી કા-
ળના કર્મ કરીને એની મેળે સોકાવું શકાય થાય છે અને સંહાર પણ થાય
છે. વેદને જાણનારા તે કાળને આયુષ્ય કરીને કહે છે; માસ અને પંચ-
તીથીમાં તેનું ધર છે, દિવસ અને રાત્રીથી તે ધર બંધ થયેલું છે, ઋતુ-
એ તેનું દ્વાર છે અને વાયુ એ તેનું મુખ છે. અથવા કેટલાક (તર્કિકાદિ)
તે કાળને માસાદિકવડે ઉપલક્ષિત દ્રવ્ય વિશેષ કહે છે; એ કાળનું અધિષ્ઠાન
માયા સમ્બલ છે એમ કહે છે. તે શિશુ, રાત્રી અને ઋતુ એ સંજ્ઞાઓથી
વિંટવડું છે. વસંતોદિક ઋતુમાં કરવાને વેદમાં કહેલું ધ્યાન, જ્યોતિષ્ટામ
આદિક કર્મ એ જેનું દ્વાર એટલે પ્રાપ્તિ-સાધન છે, તથા વર્ષ જેનું મુખ
છે, એવો કાળ નિર્વિધ્ય ધ્યાનવડેજ માત્ર ગમ્ય એવો છે. એ પ્રમાણે વાયુ
(બ્રહ્મા) પ્રતિપાદન કરનારા ઉપનિષદને જાણનારા કહે છે. આ સર્વ જગત
કાળરૂપ છે તેનો શુદ્ધિથી વિચાર કરવો તેથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ સંધર્મ અંતર ન એટલે છેવટે નાશ પામનાર છે; સંતાપ થકી
રૂપ તાણ પામે છે અને સંતાપથકી લક્ષ્મી પણ નાશ પામે છે. હે કેવે-
શ્વર સંતાપથી આયુષ્ય અને ધર્મ બન્ને નાશ પામે છે. માટે શોકથી ઉ-
પજાળું દુઃખ દૂર કરીને યત્ની પુરુષે પોતાના મનવડે આત્મ સ્વરૂપ એવા
કલ્યાણનું ચિંતન કરવું, જ્યારે જ્યારે પુરુષ કલ્યાણમાં મન કરે છે ત્યારે ત્યારે
તેના સર્વ અર્થ સિદ્ધ થાય છે એમાં સંશય નથી. જગતનો શાસ્ત્ર એકજ
પુરુષ છે, બીજો શાસ્ત્ર નથી; ગર્ભમાં સુનેલા પુરુષને તે શાસ્ત્ર શાસન
કરે છે.

લોકોમાં. જેઓ સદસ્ય, પરતુના વિચેકને જાણનારા છે તેઓ ભ્રમ-યુક્ત થઈ નથી. તે આપણોથી બધા પામતા નથી. જે પડિત હોય છે તે કોઈ નથી. સાચો કે આસક્ત નથી થતો; તેમ તેન્શોક નથી કરતો કે હર્ષનથી પામતો; તેજ પ્રમાણે અતિશય દુર્નિર્માય દુઃખમાં પડીને તે શોચતો પણ નથી. પરંતુ હિમાલય પર્વતની પેઠે પ્રકૃતિએ કહીનેજ તે અચળ રહે છે. જોને પરમ અર્થે સિદ્ધિ મોહ પમાડતી નથી, તેમ સમય આવે, જોને સંકટ પણ મોહ પમાડતું નથી, પરંતુ જે પુરુષ મધ્યમ રહીને સુખ અને દુઃખ બંનેનું સેવન કરે છે તેને ધુરંધર પુરુષ જાણવો. પુરુષને જે જે અસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે તે અવસ્થામાં પરિતાપ ન પ્રાપ્તતાં આનંદ પ્રાપ્તવે.

ભીષ્મ—યુધિષ્ઠિર ! વધતું ઓછું એધર્મ, મોટાઈ, હલકાઈ તથા નાશ-પ્રાપ્તિપણું વગેરે અતેક દેખોથી આ સંસાર ભરપૂર છે એમ જાણી બુદ્ધિ-માન પુરુષે મોક્ષ થવાની ઇચ્છા અને તેનો યત્ન કરવો જોઈએ.

સાંસારિક શોકની નિવૃત્તિનો ઉપાય.

રાજા સેનાજિતને બ્રાહ્મણોએ કરેલો ઉપદેશ.

યુધિષ્ઠિર—જ્યારે ધન અથવા પિતા, પુત્ર કે સ્ત્રી વગેરેનો નાશ થાય ત્યારે કેવી બુદ્ધિ રાખવી ?

ભીષ્મ—એવે વખતે આત્મા સિવાય બીજું બધું જગત દુઃખરૂપ છે એ વૈરાગ્ય વિચાર સુખ શાંતિને આપનાર છે, એ વખતે શોક શાંતિને વારને શમદમ આદિતું શરણુ અવશ્ય લેવું જોઈએ.

પૂર્વે સેનાજિત રાજા પુત્રના મરણથી ખેદાતુર થતાં તેના મિત્ર દ્રોણ બ્રાહ્મણે તેને કહ્યું કે તું પ્રીતિના પાશ મૂક જીવેશો છતાં શરીરે પુત્ર શોકથી શા માટે મોહમાં પડે છે ? તું પોતે શોક કરવા ચોગ્ય છતાં બીજાનો શોક શું કરે છે ? તું જાણતો નથી કે તારી પેઠે તારો શોક બીજાઓ કરશે અને વળી તેઓનો શોક તેની પાછળ રહેલાઓ કરશે. આપણે બધા અવ્યક્તમાંથી આવ્યા છીએ અને અવ્યક્તમાંજ પાછા જઈશું આ સંસારમાં રાજબીઓનો સમાગમ અને તેઓનો વિયોગ, બહાપાગરમાં એક બીજાની સાથે મળતાં લાકડાંઓની પેઠે અધ્રુવ છે. જેઓનો સંયોગ તેઓનો વિયોગ અવશ્ય છે. તારો પુત્ર ક્યાંથી આવ્યો તેની તને ખબર નથી તેમ તે ક્યાં ગયો તેની પણ તને ખબર નથી. તે તને નથી જાણતો કે તું તેને નથી જાણતો તો પછી તું કાણ છે અને કોનો શોક કરે છે તે મને કહે. જેમ કોઈની ધણીમાં ઘણીને તલને પીકી નાખે છે તેનું કારણ સ્નેહ (સ્વીકાર) છે તેમ સુદૃષ્ટી-ધણીનાં અજ્ઞાનથી ઉપજેલા અવેદ્યાઆદિક ક્રોશ કરીને આપું જગત પીકાય છે તેનું કારણ પણ સ્નેહજ છે. માણસ પોતાના દુ-

દુઃખને જાહેર અશુભ કહે કહે છે તેના પારલોકિક કલેષ તો તેને અજ્ઞાને જ જોમવો પડે છે ધરડો થયેલો હાથી જેમ બારે કોંઈમાંથી નિકળી શકતો નથી તેમ આ પુનઃદિશમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ શોક મોહાદિક કો-ઈમાંથી નિકળી છુટો થઈ શકતો નથી. દુઃખ જેમ અશુધાર્થ આવે છે તેમ સુખ પણ અશુધાર્થ આવે છે માટે તે બંને શોક કે હર્ષ કરવા યોગ્ય નથી. મનુષ્ય બુદ્ધિમાન હો કે મૂઢ હો, યર હો કે બીકણ હો તથા બળવાન હો કે નિર્બળ હો તોપણ દૈવ બળવાળો હોય તેનેજ સુખ મળે છે. સુખને માર્ટે મોટી મોટી આશાઓ અને મોટી મોટી ઇચ્છાઓ નિરર્થક છે. એક માણસને સો ગાયો હોય તેમાંથી જેનું દૂધ તેના પીવામાં આવતું હોય તેજ ગાય તેની છે. તથા ધરમાં બરેલાં સેંકડો મણુ અનાજમાંથી તે ખાવ છે તેટલા અનાજનોજ તે માલિક છે. વળી મોટા મહેલમાં અરધા ખાટલા જે-ટલી જગા જે તેના ઉપયોગમાં આવે છે તેટલીજ તેની છે. જે પુરુષો મું-ડમાં મૂક હોય છે તેઓ અથવા જેઓ અપાર બુદ્ધિશાળી છે તેઓજ સુખ પામે છે. પણ વચલા વાંઘાની સ્થિતિવાળાઓ તો દુઃખમાંજ દૂટાય છે. કા-રણ કે તેઓ હમેશાં લાંબી લાંબી આશાઓમાં યુગ્મવાચેલાજ રહે છે. માણસ પોતે નાશ પામવાની અણીપર આવે છે ત્યાં સુધી પણ તેની આશા તો નામ પામવાની દિશાથી ધણેજ દૂર હોય છે. આશા પ્રાપ્તના અંત સુધી પુ-રુષને છોડતી નથી. વિવેક પૂર્વક પુરુષ પોતેજ સમજીને જો તેને છોડે છે, તોજ તે સુખી થાય છે.

રાજા સૈન્યજીત! પિંગળા નામિ એક વેશ્યાએ પોતાના પ્રિયતમને મ-ળવાનો સંકેત કર્યો હતો ત્યાં તેના તે જરૂર ધણે વખત વીતી જવા છતાં ન આવ્યો સારે તેના મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. જે દુઃખે તેને આ-શાને ત્રાડી નાખતાં તે વેશ્યા આ પ્રમાણે બોલી કે મેં ક.મ કોષાદિક અ-હંકારના ધર્મ ઉપર નજર રાખીને આત્માને આચ્છાદિત કરી નાખ્યો હતો એટલે તે આત્મા મારી પાસે છતાં પણ હું તેને દેખી શકતી નહીં. પણ હવે આ એક અવિદ્યારૂપ સાંભણ ઉપર રહેલા તથા ચાર અંતઃકરણ અને પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ નવ દ્વારવાળા આ દેહરૂપ ધરમાંજ હું આસક્તિથી વળગી નહિ રહું. કેમકે આ મેં આત્માનું તત્ત્વ જાણ્યું છે અને હવે હું જામત ધર્મ છું. દૈવ કૃપાથી અથવા પૂર્વ જન્મે કરેલાં કર્મના બળથી જે અનર્થ હોય તેજ અર્થરૂપ થઈ જાય છે. મને મારો પ્રિયતમ ન મળવારૂપ અનર્થ પ્રાપ્ત થવાથી આત્મજ્ઞાનરૂપ અર્થ સિદ્ધ થયો છે. હે રાજા! આ પ્રમાણે આશાનો ત્યાગ કરનારાજ સુખી થાય છે. મારે તું પણ આ સંસારનાં મિથ્યા સુખોની આશાથી દૂર થશે તોજ સુખી થશે.

મુધિહિર ! બ્રાહ્મણનાં એવાં વચ્ચે સાંભળી સેનાનિવ રાજનું મન ત-
લમાં સ્થાપિત થતાં તે સુખી થયો.

આયુષની અસ્થિરતા વગર વિલંબે આત્મ સાધનાની જરૂર.

મેઘાવી અને તેનો પિતા.

મુધિહિર—પિતામહ ! સર્વ પ્રાણી માત્રનો ક્ષય કરનાર આ કાળ વહો-
ળય છે, તેમાં કલ્યાણનું સાધન શું છે તે મને કહો.

બીબ્બ—મુધિહિર ! મેઘાવી નામના એક બ્રાહ્મણ પુત્રે પોતાના પિતાને
પૂછ્યું કે મનુષ્યોનું આયુષ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામતું જાય છે તે પછી વીર
પુરુષે શું કરવું તે મને કહો. તેના પિતાએ જવાબ આપ્યો કે પુત્ર ! પ્રથમ
બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને વેદનો અભ્યાસ કરવો, પછી પિતૃઓની સદ્ગતિની
સ્થિરતાને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો અને પછી વામાં બધું મુનિ થવું, પુત્ર
બોલ્યો કે આ સધળાં લોક મૃત્યુથી હણાય છે, ધડપણથી ઘેરાય છે, દિવસ-
પર દિવસ આત્મા જાય છે અને રાત્રિપર રાત્રિ પડતી આવે છે એ બધું તમે
કેમ જાણતા નથી ? મૃત્યુ જ્યારે આવશે ત્યારે પછી તે આપણને યોડી અ-
વકાશ આપે તેમ નથી કે જે અવકાશમાં આપણે આત્મસાધન કરી સકીએ
આમ છે તો પછી આત્મસાધન કરવામાં પ્રમાદ રાખવો એ કાષ્ટ પણ રીતે
એવરકર નથી. જેમ એક એક ક્ષણ વીતે છે તેમ પ્રાણીનું આયુષ એક
થતું જાય છે. દિનપર દિન સૂકાતાં જતાં ખાઓમીયાનાં પાણીમાં પડેલા મ-
ત્સ્યને જેમ મનમાં સાંતિ ન રહેવી જોઈએ તેમ ક્ષણે ક્ષણે થતાં આયુષ-
વાળાં પ્રાણીને બાકીના આયુષનો અવધિ અનિશ્ચિત છે તો પછી અંસાર સુ-
ખમાં સાંતિ કેમજ રહેવી જોઈએ ? માટે જે કાળ કરવાનું કામ હોય તે
આજેજ કરી લે. અને જે પાછલે પોહોરે કરવાનું કામ હોય તે આગલે
પોહોરેજ કરી લે. આ માણસનું કામ પૂરું થયું છે કે અધૂરું રહ્યું છે, એવો
વિચાર મૃત્યુના મનમાં આવે તેમ નથી. કાણ જાણે છે કે આજે કોનું મૃ-
ત્યુ થવાનું છે અને કોણે કાણ આજે જશે ? માટે જે વખતે આંખ ઉઘડે
તેજ વખતે આત્મસાધનમાં તત્પર થઈ જવું જોઈએ. કારણ જીવિત કાણ-
જાય છે. મનુષ્યમોહતા આવેશમાં પડીને પુત્ર તથા સ્ત્રીને માટે હવેનાય
કરી રાત દિવસ ધાંચીલા બગદની પેઠે કામમાં લાગુ રહી કરવા જેમ કે ન
કરવા જેમ કયો આચરે છે અને તેઓનું પાપણ કરે છે. વળી જાણે પિતા
અમર અને અમર હોય તેમ તેઓમાં લીન થઈ રહે છે તેટલામાં વાત્ર જેમ
જીવતા હરણને લપને બાલતો થાય છે તેમ કાળ તેવા માફક પુરવપર અ-
ધુનાયો આવી પડી ઉપાડી જાય છે, આ કામ પૂરું થયું છે, આ કામ

થોડું અધુરું છે આ કામ હવે થોડું થયું છે અને રહ્યાં કામ હવે
 આદરવા જેમ છે આવી આશાઓમાં બંધાયેલ રહેલા પુરુષને કામ લગ્ન વગેરે
 એ પેલેમાંથી પછીના વાતનારો એવાં કામ યોગવચની તેવાંસી માં કોઈ એકલામાં
 મૃત્યુ તેને અચાનક ઉપાડી લે છે. દુર્ભાગ કે અપવાન, શરો કે કાપર તથા
 મૂર્ખ કે વિદ્વાન ગમે તે હોય પરંતુ તેણે પોતાના સર્વ મનોરથો સિદ્ધ કર્યા
 નહિ હશે તે પહેલાંજ મૃત્યુ તેને પોતાના પંજમાં લગ્ન લે છે. હે પિતા !
 મૃત્યુ, ઘડપણ રોગ અને અનેક કારણોથી ઉપજતાં દુઃખો ને દેહની પાછળ
 વાળી રહેલાં છે તે વાત નહીં છે તે પછી તમે સ્વસ્થ થઈને કેમ બેસી
 શકો છો ? જે પુરુષ યોગસાધન કરે છે તેના વિના બીજો કોઈ પણ ઘડપણ
 અને મૃત્યુના સૈન્યને અટકાવવા સમર્થ થતો નથી. કેમકે અમૃત (અરજુનો
 નામ) યોગમાંજ રહેલ છે. માટે પુરુષે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં વ્રત નિયમ
 આદિકર્મો અચરણ કરવાં, ત્રિદાસાશરપ જીવનો બ્રહ્મમાં લય કરવો, ગુરુ
 અને વેદવાક્યને પ્રમાણભૂત માનવાં, સદા ઇદ્રિયોનું દમન કરવું, અને એ રીતે
 સત્ય યોગથીજ કાળને જીતવો. અમૃત અને મૃત્યુ એ બન્ને દેહમાંજ રહેલાં
 છે. મોહ થકી મૃત્યુ થાય છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી અમૃત પ્રાપ્ત થાય છે. એ-
 રવા માટે હું હિંસા કરનારો નહિ થાઉં, કામ અને ક્રોધને બહાર કઢાડી
 નાખીશ, સુખ અને દુઃખને સમાન ગણીશ, બીજને સુખ ઉપજે એવાં
 કર્મ કરીશ, અને હિરણ્ય ગર્ભની પેઠે મોતથી છુટી જઈશ. હવેથી બચાર
 વેદધ્યયનને યોગ્ય ઉત્તરામનનો કાળ આવશે ત્યારે નિષ્કર્મના અભ્યાસરૂપ
 શાંતિ મગ્ન હું આંતરીશ, ઇદ્રિયોનું દમન કરીશ, ઉપનિષદના અર્થનું ચિંતન
 કરવારૂપ બ્રહ્મવગ્માં સ્થિતિવાળો થઈશ, મુનિને યોગ્ય આચરણ રાખી
 વર્તીશ, પ્રણયને જપ કરવારૂપ વાણીય કરીશ, તથા સ્નાન,
 શ્રેય, ગુરુ, સેવા વગેરે આવશ્યક ધર્મના અનુક્રાનરૂપ કર્મવત્ત હું
 કરીશ. વિદ્યા સમાન બીજું તેજ નથી, સસ સમાન બીજું તપ નથી,
 પ્રીતિ સમાન બીજું દુઃખ નથી અને ત્યાગ સમાન બીજું સુખ નથી. હું
 આત્માને વિષે આત્માવટે જન્મ પામ્યો છું અને આત્માને વિષે સ્થિતિવાળો
 છું. મારે પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન કરવી નથી. કેમકે હું તો આત્મારૂપ સર્વત્ર પ્રજાવિ-
 નનોજ છું. વળી હું આત્માને વેષેજ ઉત્પન્ન થઈશ. સંતતિ મને તારનારી
 નથી પણ હું મારી મેળેજ તરીશ. એકલા રહેવું, સર્વને વિષે સમાન બુદ્ધિ
 રાખવી, સત્ય પાળવું, વળાણુ જેમ આચરણ કરવું, સ્થિર ચિત્ત રાખવું,
 મન-વાણી બંને કર્મે કરીને હિંસા ન કરવી, સરલતા રાખવી અને સર્વ
 ક્રિયાઓમાંથી વિશ્રમ પામવો એના જેવું બ્રાહ્મણનું બીજું મોટું ધર્મ નથી.
 તમારે ધર્મને શું કરવું છે ? મને બાંધવો પણ તમારે આ કામમાં આવવાની

છે ? તમારે અગ્રીમથી પણ શું કામ છે ? બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ પામ્યા છતાં તમે એમના એમ મરી જશો. માટે બુદ્ધિથી મુશ્કેલી સંતાંઈ રહેલા આત્માની શોધ કરો તથા તમારા પિતા અને પિતામહો એ સર્વે ક્યાં ગયા તેનો વિચાર કરો.

બુદ્ધિર ! મુતનું વચન સાંભળીને તેનો પિતાઃસંસારથી નિવૃત્તિ પામ્યો, તેમ તું પણ એક સત્યધર્મેજી અનુસરજે.

ધનેચ્છાનો ત્યાગ એજ સુખશાંતિનું મૂળ છે.

શંપાકનાં વચનો.

બુદ્ધિર—પિતામહ ! ધનવાનપણું અને નિર્ધનપણું એ બેમાં સુખ-દાયક શું છે ?

બીજા—કોઈ શંપાક નામનો બ્રાહ્મણ નહારી સ્ત્રી, ખરાબ વસ્ત્રો અને કુધા એ ત્રણથી પીડા પામીને ત્યાગી થયો હતો. તેણે મને પૂર્વે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે આ લોકમાં જે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થયો તેને જન્મથી આરંભીને નાના પ્રકારના સુખ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે જે દેવ એ મનુષ્યને સુખ આપે કે દુઃખ આપે તો તેણે સુખ પામીને હરખાતું નહિ અને દુઃખ પામીને શોક કરવો નહિ. જેમ મોતના મોઢામાં પડ્યો હોય તેમ રાજ્યસમૃદ્ધિવાળો ધનવાન નિરંતર ઉદ્દેગમાં રહે છે મણુ મનનો ત્યાગ કરવાથી જેને અગ્નિ પરાભવ કરી શકતો નથી, અંરિષ્ટ પરાભવ કરી શકતું નથી, મૃત્યુ પરાભવ કરી શકતું નથી અને ચોર થણુ જેનો પરાભવ કરી શકતા નથી એવા તૃણા વિનાના એક મુક્ત થયેલા નિર્ધનને કોઈ પ્રકારનો ઉદ્દેગ રહેતો નથી. નિરંતર ધૃત્તિમાં આવે ત્યાં કરનારા, જમીન ઉમર કાંઈ બિછાન્યા વિના શયન કરનારા, પોતાના બાહુનુંજ ઉશીકું કરનારા અને શાંતિ પામતા નિષ્કંચનનાં દેવતાઓ પણ વખાણુ કરે છે. ધનવાન પુરુષ ક્રોધ અને લોભના આવેશથી ભરપૂર થયેલા, બુદ્ધિવિનાનો, વાંકી દૃષ્ટિએ જેનારા, સુકાયેલાં અને અર્ધ ચઢાવેલાં મુખવાળો તથા દુષ્ટ સરખો હોય છે. વળી તે પોતાનો નીચતો હોઠ ઘાંતવડે દબીને ક્રોધથી દારણુ વચનો બોલે છે. એવો ધનવાન કદાપિ આખી પૃથ્વી આખી દેવાની ધૃત્તિ કરતો હોય તોપણુ તેનું સુખ જેવાની ધૃત્તિ કોણુ કરે ? ધનાદિકનો ત્યાગ કર્યાંતિના સુખ મળતું નથી, પરમાત્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી કે નિર્ભયપણે મુલાતું નથી. માટે સર્વે પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાથીજ સુખી થવાય છે. શંપાકે મને આપેલા એ ઉપદેશ ઉપરથી ધનની આશક્તિના સંમહ કરતાં તેનો ત્યાગ એજ ઉત્તમ છે એમ હું માનું છું.

આશાભંગના દુઃખની નિવૃત્તિ.

મંડી અને તેના વાછડા.

યુધિષ્ઠિર—જીવિતના નિર્વાહ માટે જે જે ખેતી, વેપાર, યજ્ઞ, દાન, આદિક સમારંભ કરવાની જરૂર પડે છે તે સમારંભ કરવાની ધૃત્ય કરતો એને કોઈ પુરુષ ધન ન પામે તો ધનની તુષ્ટ્યાથી પરાભવ પામેલા તેના પુરુષે શું કરવું જોઈ તેને સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

ભીષ્મ—સમતા, અનાયાસ, સત્યવચન, નિર્વેદ વગેરે જે પુરુષમાં હોય તેને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. એકાદને અર્થે એ પાંચ પદાર્થોનો આશ્રય કરવાનું કહેલું છે. એજ સ્વર્ગ, એજ ધર્મ અને એજ સર્વોત્તમ સુખ છે. કહેવાય છે કે મંડી નામે કોઈ પુરુષ ધનની ધૃત્યાથી વારંવાર ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો. પણ તેમાં તે વારંવાર નિષ્ફળ થવા લાગ્યો. તો પણ કાંઈ બાકી રહેલા ધનમાંથી લેણે એ વાછડા અને એ તેઓને પક્ષોટવાને એક ઘોંસરી લીધી. પછી તે બન્ને વાછડાને પેલી ઘોંસરી સાથે મજાનુ બાંધી બહાર ફરવા જવા દીધા. એકલે એક ઉંટ માર્ગમાં બેઠું હતું તેને વચમાં રાખીને તેની બન્ને બાજુએ તે વાછડાઓ દોડતાં પેલી ઘોંસરી ઉંટની ડોકપર આવી જતાં તે એકાએક બઢકાને ઉઠ્યો. તરતજ પેલા બન્ને વાછડા તેની ડાબી જમણી બાજુ ઘોંસરીના છેડપર લટકી રહ્યા અને ઉંટ ચાલવા લાગ્યો તથા દોડવા લાગ્યો. ત્રાજવાની ડાંડીની બન્ને બાજુએ લટકતાં છાંયડાં સરખા દેખાતા એ વાછડાઓને જોઈ દુઃખી થયેલા મંડીએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે પુરુષ ગમે તેવો ત્રિપુણ્ય હોય તો પણ દૈવ તરફથી જે દ્રવ્ય તેને મળવાનું નિર્માણ થયું નથી તે તેને કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. પુરુષ ગમે તેટલો ઉદ્યોગી હશે અને તે ઉદ્યોગનું ફળ મળવામાં તે ગમે તેટલો નક્કી હશે તો પણ ફળ મળવું એ તો દૈવાધીનજ છે. પૂર્વે મેં જે જે ઉદ્યોગ કર્યા તેમાં મને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું નહિ, તો પણ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ માટે મેં આ ઉદ્યોગ આરંભ્યો તેને પણ દૈવે આ પ્રમાણે વીંછી નાખ્યો. મારા એ વાછડાને ઉપાડી આ ઉંટ દોડ્યો જાય છે. મારા વહાલા આ નાના સરખા વાછડાઓ જાણે એ મણિ હોય તેમ ઉંટની ડોક ઉપર લટકે છે. માટે દૈવજ બળવાન છે. પુરુષ પરાક્રમ દેવની કૃપા હોય તોજ સફળ થાય છે. અહો ! જનકનાં ઘરમાં નિકળીને સર્વ પદાર્થોનો સંગ છોડી દીધને વનમાં જતી વખતે શૂકદેવજીએ આ બહુ યોગ્ય કહ્યું છે કે જે મનુષ્ય સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ કરે અને જે પુરુષ તે કામનાઓ મારને છોડી દે તે બેમાંથી કામનાઓ સિદ્ધ કરનાર કરતાં તેને છોડી દેનાર અંશે સુખી છે. આવી જુદાં પાત્રો જોઈ મંડી વૈરાગ્ય પામ્યો અને સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરીને અલરપ બેઠું સુખ પામ્યો.

શાંતિ મેળવવાનાં તથા તેને કાયમ રાખવાનાં સાધનો.

બોધ્ય મુનિનો બોધ.

યુવિદ્ધિર ! વૈરાગ્યવડે શાંતિ પામેલા અને શાસ્ત્ર જ્ઞાનવડે તૃપ્ત થયેલા બોધ્ય નામના મુનિને એક વખતે નહુપ રાજા પૂછ્યા : લાગ્યો કે મુક્તિશર ! મને શાંતિ થાય એવો ઉપદેશ કરો તથા તમે કઈ શુદ્ધિ ધારણ કરીને આમ શાંત થઇને કરો છો તે કહો. બોધ્ય મુનિ બોધ્યા કે હું કેઈને ઉપદેશ આપતો નથી કે કોઈને શિષ્ય કરતો નથી. તો પશુ હું તે ઉદ્દેશમાં લક્ષ્ય કહું તે તું સાંભળીને તેપર તારી મેળે વિચાર કરી જોતે. ૧ પિંગળા વેશ્યા ૨ કૃત્તર, ૩ સાપ, ૪ વનમાં ભોજનનો શોધ કરતું સારંગ પક્ષી ૫ ખણુ ધડનર તથા ૬ કુમારિકા એ છ મારા ગુરુ છે. આમા બગવાન છે અને દુઃખ દેનરી છે તથા નિરાશ પરમ મુખને ઉત્પત્ત કરનારી છે એવીજ આશા રહિત થયેલી પિંગળા નામે વેશ્યા મુખેથી સુધ્ધ શરી. માટે હરકાઈ માણુએ એ પિંગળા પાસેથી નૈરાશ્ય ગુણુ શિખતો જોઈએ. એક કૃત્તર પાસે માંસ હતું તે જોઈને મીઠા કૃત્તરનો જન્મની પાસે તે ન હતું તેઓ તેને શરી વળા આે મારવા લાગ્યા પછી જ્યારે કૃત્તરે માંસનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તે સુખી થયું આવી રીતે તે કૃત્તર પાસેથી ત્યાગ ગુણુ શિખતો. ગૃધરાંબ કરતો એ મહા દુઃખ ઉત્પત્ત કરનાર છે. તેથી કોઈ પણ વખતે સુખ થતું નથી. સાપ બીજાએ કરેલા દંડમાં પેસીનેજ દંડમેશાં સુખી થય છે. સારંગ પક્ષી જેમ વનમાં બ્રમણુ કરીને પોતાનું ભોજન મેળવે છે તેમ મુનિઓ બિશ્વા વૃત્તિનો આશ્રય કરીને કોઈ પણ રીતે કોઈનો પણ દ્રોહ ન થાય તેમ વર્તે છે અને સુખ મેળવે છે. કોઈ એક જાણુ ધડનારા પુરુષનું મન કોઈ વખત એક જાણુ પડવામાં એટલું બધું લાગી ગયું હતું કે તેની પાસેથી થઈ રાગની સ્વારી ચાલી ગઈ તેની પણ તેને ખબર પડી નહિ. એવીજ રીતે સુખની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે પોતાના મનને ઇશ્વરમાં લગાવી દેવું જોઈએ. કોઈ કુમારિકા ઝંઘર, ખાંડતી હતી ત્યારે તેના હાથમાંની ઘણી ચુડીઓ ખડખડવા લાગી એટલે તેણે કૃતા, એક એક ચુડી રાખી બાકી બધી કાઢી નાખી. આમ જ્યારે થયું ત્યારે મિલકત અવાજ ન થયો. એ ઉપરથી મેં શિખામણુ લીધી કે એક કરતાં વધારેનું સાધે મળતું તે કલેશનું અને કણુ કણુ કરણુ થાય છે માટે મારે હમેશાં એકલાજ ફરવું જો ધણું માણુસ સાથે મળે તો તેમાં કલહ પણ થાય છે અને એ મળે તો તેમાં કલહ ન થાય તો છેવટ વાતચિત પણ થયા વગર રહેતી નથી. માટે મેં એકલા જ રહેવો અને રહેવાનોજ નિશ્ચય કર્યો. રાજા સુખી થયો અને તો આ રસ્તો સમજ્યો છે, મેં તે વને કહી સંભળાવ્યો હવે તેનાપર વિચાર કરી તારે મો.

તાને મૂટે ગમે તે નિશ્ચય કરવો તે તારું કામ છે. યુધિષ્ઠિર! આ સાંભળી તે રાજા તે પ્રમાણે વસ્ત્રો અને શાંતિ પામ્યો.

વિક્ષેપ વગરનું વર્તન.

આજગર મુનિ અને પ્રહલાદ.

યુધિષ્ઠિર—પિતામહ! જોતો શોક નાશ પામ્યો હોય એવા પુરુષનાં આચરણ કેવાં હોય તથા તેની ગતિ કેવી થાય ?

ભીષ્મ—દૃઢ ચિત્તવાળા, રાગ દ્વેષ વગરના તથા આત્મામાંજ તૃપ્ત એવા યુદ્ધિમાન આજગર મુનિ પૃથ્વીમાં ફરતા હતા તેને ભક્તરાજ પ્રહલાદે પૂછ્યું કે બ્રહ્મન! તમે વિષયથી નહિ ખેંચાએલા, દંભ વગરના, દયાશાળા, નિતેન્દ્રિય, કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ કરાથી દૂર રહેનારા, દોષપર નજર નહિ કરનારા, ગુણોને જોનારા, સત્ય વચનો બોલનારા, ગંભીર યુદ્ધિવાળા, ભાગ ત્યાગનો વિચાર કરવામાં કુશળ અને તત્વ જ્ઞાની હો છતાં બાળકની પેઠે દુર્યો કરો છો, નિરંતર તૃપ્ત જેવાજ રહીને કોઈ પણ પદાર્થની અવગણના પણ કરતા નથી તથા વિષયોનો અનાદર કરી યુક્ત થઈને ત્રાહિતની પેઠે દુરો છો તેમાં તમારો સિદ્ધાંત શો છે તથા તે સિદ્ધાંતનું મૂળ શાસ્ત્ર કયું છે તથા તે શાસ્ત્રનું અનુષ્ઠાન કેવું છે તે કહો. આપ કૃપાળુ છો અને તેથીજ લોકોનું કલ્યાણ કરવામાં પ્રવૃત્તિવાળા છો. એ પ્રમાણે પ્રહલાદનાં વચન સાંભળીને, જન્મ તથા જરા આદિક સોક ધર્મના કારણરૂપ અવિદ્યા તેમજ કામ, કર્મ આદિકને જાણનારા તે યુદ્ધિમાન મુનિએ મધુર વચનથી તેને જવાબ આપ્યો કે પ્રહલાદ! સ્થાવર જંગમ સર્વ નાશવાળું છે એમ હું જાણું છું. અંતરિક્ષમાં ફરનારા દાનવો અને બળવાન પક્ષીઓ તેમજ પૃથ્વીપર ફરતાં બળવાન મનુષ્યો અને પશુઓ વગેરેનું પણ મૃત્યુ પોતાનો વખત ચૂકતું નથી. આકાશમાં દેખાતાં નાનાં અને મોટાં તેજ પણ વખત આવ્યે વિનાશને પામી જાય છે. આવી રીતે સર્વને મૃત્યુ વાગેલું જોઈને હું તે મૃત્યુને પણ નિયમમાં રાખનાર ઇશ્વરનેજ પામીને સુખી રહું છું. જો મને દેવયોગથી કોઈ વખતે પેટ પૂરતું મજે તો લેથી હું હરખાતો નથી અને કોઈ વખતે ન મજે તો હું કચવાતો નથી. કોઈ વખત હું કાચા દાણા ખાઉં છું અને કોઈ વખત બોળ ખાઈનેજ ચણાવું છું. કેઈ વખત મને સારા મકાનમાં સાફ બિછાતું સુવા માટે મજે છે તો કોઈ વખત જંગલમાં ઉખરડી બોંયપર પણ સુવું પડે છે પણ હું તે બંનેને સરખુંજ જોઉં છું. તેમ કોઈ વખત મને ઘણાં સારાં લુગડાં પહેરવા મજે છે તો કોઈ વખત ફટેલાં ચીઘરાં પણ પૂરા મળતાં નથી. દૈવ્યથી જન્મ તે મજે છે તેની હું ના નથી ખાતો અને જે દુર્લભ હોય છે અથવા નથી મળતું તેની હું ઇચ્છા પણ

નથી કરતો. આવી રીતે મૃત્યુનો નાશ કરનાર, કલ્યાણકારક શોકને મદાડનાર, પતિત્ર, અનુપમ અને બહાની પ્રાપ્તિ કરાવનાર આ આજગર વૃત્ત (અજગરના જેવું આચરણ) હું આચરું છું. યુધિષ્ઠિર ! જે મહા પુરૂષ આં મઃ માણે આ લોકમાં પ્રીતિ, ભય, લોભ, મોહ તથા ક્રોધને છોડીને આવા આજગર વૃત્તને ધારણ કરે છે તેજ સુખી થાય છે.

દેહાભિમાનનું દુઃખદપણું.

કાશ્યપને ઇંદ્રે આપેલી શિખામણ.

યુધિષ્ઠિર—પિતામહ ! તમે આજગર વ્રતરૂપ પુરૂષની સ્વાસ્થ્ય લક્ષણ સ્થિતિ કહી તે સ્થિતિ શું બાંધવોમાં રહેલી છે ? કર્મમાં રહેલી છે ? ધનમાં રહેલી છે કે પ્રજા (માનરૂપ બુદ્ધિમાં રહેલી છે ?

ભીષ્મ—પ્રજા એજ પ્રાણીમાત્રની સ્થિતિ છે અને પ્રજાનો લાભ એજ પરમ લાભ છે. પ્રજા એજ કલ્યાણ કરનારી છે અને પ્રજાનેજ સત્પુરૂષોએ સ્વર્ગ માનેલ છે. બહિરાંગ એશ્વર્યનો જ્યારે ક્ષય થયો ત્યારે તે તેને પ્રજા વડેજ પાછો મળ્યો હતો. તેમજ પ્રહલાદ, નમુચિ અને મંકી એ સર્વે પણ પ્રજાવડે એશ્વર્ય પામ્યા છે. માટે પ્રજાયદી અધિક શું છે ? ઋષિપુત્ર તપસ્વી કાશ્યપને ક્રોધ ધનવાન અને ગર્વિષ્ટ ગૃહસ્થે પોતાના રથની હડફેટથી પાડી નાખ્યા. તેથી પીડિત થયેલા તે મુનિએ ક્રોધ પામી અને ધીરજ ખોદ દધને કહ્યું કે હવે હું મરી જઈશ. કારણ કે ધનવગરના માણસને આ લોકમાં જીવવાનો કંઈ ખપ નથી. એ રીતે મરવાની ઇચ્છા કરીને બેઠેલા તે મુનિને ઇંદ્રે શિયાળનું રૂપ ધરી પાસે આવી કહ્યું કે દેવતાઓ પણ મનુષ્યજાતિમાં જન્મ લેવાની ઇચ્છા કરે છે અને મનુષ્યપણામાં પણ બ્રાહ્મણપણાની સર્વ કોઈ ઇચ્છા કરે છે. હું કાશ્યપ ! તું મનુષ્ય છે અને વળી બ્રાહ્મણ છે. તેમાં વેદ-વેદાંતા છે. આ બધી અત્યંત દુર્લભ વસ્તુઓ તને પ્રાપ્ત થઈ છે. માટે તારે મૂઢપણાથી મરવા ઇચ્છા કરવી એ તને યોગ્ય નથી. હે મુનિ જેઓને જિજ્ઞાસુ નથી-તથા હાથ નથી, તે દીન અને અલ્પ બળવાળાં પ્રાણીને જેવાં દુઃખ વેઠવાં પડે છે તેવાં તારે વેઠવાં પડતાં નથી તે ધાણું સાંઝે છે. શિયાળ, કીડા, ઉંદર, સાપ, કે દેડકાની જાતિમાં જન્મ ન મળે એટલા લાભવડે પણ માણસે મનમાં સંતોષ પામવો જોઈએ. ત્યારે તું તો સર્વ પ્રાણીઓમાં ઉત્તમ એવો બ્રાહ્મણ છે તેથી તારે તો અધિક સંતોષ પામવો જોઈએ. આ જીવણ મને બાહ્ય જાય છે તેમને શરીર ઉપરથી ખખેરી નાખવાની મારામાં શક્તિ નથી કેમકે પરમેશ્વરે મને હાથ નથી આપ્યા. આ મારી દુઃખદાયક અવસ્થા તું જો. આમ છે જતાં પણ આત્મહત્યા કરવી તેને અકાર્ય સમજીને તથા આ-

તમહત્યા કુરુચથી આના કરતાં પણ ઉતરતી જાતિમાં મારો જન્મ થાય તે ઠીક નહિ એમ જાણીને હું આ દેરનો ત્યાગ કરતો નથી. મનુષ્ય પ્રથમ ધનવાન થવાને ઇચ્છે છે, ધનવાન થયા પછી રાજ્ય ઇચ્છે છે, રાજ્ય મળ્યું એટલે દેવપણું ઇચ્છે છે અને દેવપણું મળે તો ઈંદ્રપણું ઇચ્છે છે તું કદાપિ ધનવાન થઈશ તો પછી રાજ્ય થવાની ઇચ્છા થશે, કદાચ રાજ્ય થઈશે તો દેવ થવાની અને કદી દેવ થઈશ તો ઈંદ્ર થવાની ઇચ્છા થશે અને ઈંદ્ર થયા પછી પણ તને કાંઈ સંતોષ થવાનો નથી. આ વચનો સાંભળી કાશ્યપમુનિ મહા વિસ્મય પામી પેતાની જગાએથી ઉઠીને જોડ્યા કે તું ધણું પ્રવીણ અને બુદ્ધિમાન જણાય છે. પછી તે મુનિએ જ્ઞાનદષ્ટિથી જોયું તો તેના જાણુવામાં આવ્યું કે તે ઈંદ્ર છે. આથી મુનિએ તેનો સત્કાર કર્યો. યુધિષ્ઠિર! દિવ્યજ્ઞાનવાળા કાશ્યપાદિ મુનિઓ સરખાને પણ અભિમાનના આવેશે આવી બુદ્ધિ થઈ જાય છે તો પછીથી સાધારણ મનુષ્યને તેમ થાય તો તેમાં નવાઈ શી? એટલા માટે મનુષ્યે દેહાભિમાનના આરેશથી બહુજ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. *

ઉત્તમ આચાર.

યુધિષ્ઠિર—તાત! તમે સુગ્રહો માટે મને સદાચારનો નિધિ સમજાવો.

બીજમ—જે પુરૂષો રાજમાર્ગમાં, ગાયોની વચ્ચે કે ધાન્યનાં દગડામાં પેસાળ નથી કરતો તેમને સારા પુરૂષો સમજવા. આવશ્યક શૈલ્યોદિ કામ કરીને પછી આયમન કરવું, તે પછી નદીમાં સ્નાનાદિ કરવું તથા તે પછી દેવ અને પિતૃનું તર્પણ કરવું આયમન કર્યા સિવાય નદીમાં સ્નાન કરવું નહિ. સદાકાળ સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું, સૂર્યોદય થતી વેળાએ શયન કરવું નહિ. પ્રાતઃકાળે પૂર્વાભિમુખ રહીને સંક્રમ્પા કરવી અને ગાયત્રીનો જાપ કરવો. ભોજન કરતાં પહેલાં બે હાથ, બે પગ અને મોઢોડું એ પાંચ અંગ ધોવાં. ભોજન કરતી વખતે પૂર્વ તરફ મુખ કરીને ખેડવું. કાંઈ ખેડવું નહિ. ભોજન કરવાના પદાર્થોની કાંઈ નિંદા કરવી નહિ. ભોજન કર્યા પછી હાથ ધોઈને ઉઠવું, પગ બીના રાખી રાતે સુઈ રહેવું નહિ યજ્ઞ આદિનાં પવિત્ર સ્થળો, શાહી, દેવ, માયોને ખેડવાનું રથગ, ચાર રસ્તા ભેગા થતા હોય એવો ચક્રો, આદિ, ધર્મિષ્ઠ માણસ અને દેવાલય એઓ પોતાના જમણા હાથ તરફ રહે તેવી રીતે ચાલવું. અતિથી, દૂત, કુટુંબી અને ચાકર એ સર્વને ભોજન કરવામાં ભિન્નતા રાખવી નહિ. સવાર સાંજ બે વખતજ ભોજન કરવું, વચમાં ભોજન કરવું નહિ. વચમાં ભોજન કરવામાં આવે તો ઉપવાસ કરવાથી તેને શુદ્ધિ થાય છે એવી વેદની આજ્ઞા છે. વચમાં ભોજન ન કરતાં સાંજ સવાર બેજ વખત ભોજન કરનારને ઉપવાસ કર્યાનું ફળ મળે છે. જે પુરૂષ યોગ્ય વખતે

અન્નમાં હોય કરતો હોય, ઋતુકાળમાંજ પોતાની સ્ત્રી સાથે ગમન કરતો હોય તથા પરસ્ત્રીથી દૂર રહેતો હોય તેને બ્રહ્મચર્યનું ફળ મળે છે. આદ્ય ૫૫
જમના પછી બાકી રહેલું અને માતાએ પ્રીતિથી પીરસેલું ભોજન અમૃત
વૃદ્ધ ગણાય છે. જે સત્પુરુષો આવું અમૃત ભોજન જમે છે તેઓને, પરબ્ર-
હ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે કે આહાર શુદ્ધિથી મુક્તિ મુક્તિ થાય છે, મનના
શુદ્ધ થવાથી સ્મૃતિ નિશ્ચય થાય છે, સ્મૃતિ નિશ્ચય થવાથી હૃદયની અધિઓ
છૂટી જાય છે અને હૃદયની અધિઓ છૂટી જવાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. સ્વ-
દેશમાં કે પરદેશમાં પણ અતિથિ આવે તો તેને ઉપવાસ કરાવવો નહિ રૂડાં.
કર્મથી ઉત્તમ ફળ મેળવીને તે પોતાના ગુરુઓને નિવેદન કરવું. ગુરુજનો
પોતાને ત્યાં આવે ત્યારે તેમને આસન વગેરે સત્કારથી સંતુષ્ટ કરવા. ગુરુ-
ઓના સત્કારથી આયુષ્ય, યશ અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉગતા સૂર્યનું
દર્શન કરવું, પરસ્ત્રી નમ્ર હોય તેને જોવી નહિ, ઋતુ ધર્મમાં આવેલી પો-
તાની સ્ત્રી સાથે એકાંતમાંજ મળવું. સત્રંગાં તીર્થોનું રહસ્ય ગુરુ છે અને
સત્રંગા પવિત્ર પદાર્થોનું રહસ્ય અયિ છે. શિષ્ટ પુરુષોએ જે જે કર્યું હોય
તે સત્રંગું પ્રશસ્ત જાણવું અને જેને ગાયનાં પૂછાડતો સ્પર્શ થયો હોય તે
પવિત્ર જાણવું. જ્યારે જ્યારે કોઈ બ્રાહ્મણ મળે ત્યારે ત્યારે તેને પ્રણામ કરવા
તથા કુશળ પ્રશ્ન પૂછવું. વેદમાં આજ્ઞા કરી છે કે નિત્ય સવાર સાંજ બ્રાહ્મ-
ણોને નમસ્કાર કરવા દેવાલયમાં, ગાયોની વચમાં, બ્રાહ્મણોના શ્રોત કે સ્માર્ત
કર્મના અનુષ્ઠાનમાં, સ્વાધ્યાયનો પાઠ કરતાં અને ભોજન કરતાં જમણા હાથ
ઉંચો અને અન્ય ઉપવીત ધારણ કરવું સાંજે તથા સવારે વિધિપૂર્વક બ્રાહ્મ-
ણોનું પૂજન કરવું. સૂર્યની સામે મૂત્ર કરવું નહિ, પોતાની વિદ્યા પોતે જોવી
નહિ, સ્ત્રીની સાથે શયન કરવું નહિ, સ્ત્રીની સાથે એક પાત્રમાં ભોજન કરવું
નહિ, પોતાથી જે મોટો હોય તેને ટુંકારાથી કે નામ દબને બોલાવવાની રીત
રાખવી નહિ. પોતાથી જે નાના હોય તથા જે પોતાની સમાન હોય તેઓને
ટુંકારે બોલાવવામાં કે નામ દબને બોલાવવામાં હોય નથી. પાપયુક્ત આવ-
રણ ત્રેતાદિના વિચારો ઉપરથી જણાઈ આવે છે છતાં કોઈ તેને ઢાંકે છે
તો કદી મનુષ્યો તે દેખતાં નથી પણ દેવતાઓ તે દેખે છે. પાપી પુરુષ
પોતાનું એક પાપને ઢાંકવાને બીજું પાપ કરે છે અને બીજા પાપને ઢાંક-
વાને ત્રીજું પાપ કરે છે. આમ ઉત્તરોત્તર એકની પછવાડે બીજું પાપ ઉપ-
જાતું જ જાય છે. ધર્મને માટે પણ એમજ સમજવાનું છે કે એક ધર્મની
પાછળ બીજો ધર્મ ઉપજતો જાય છે. માટે ધર્માચરણમાં ઘટિ રાખવી એજ
હત્યાણુકારક છે. થઈ ગયેલા પાપને પ્રગટ કરી દેવું કે જેથી બીજા પાપને
ઉપજવાનો પ્રસંગજ આવે નહિ. ધર્મ કર્યો હોય તો તેને ઢાંકવો, તેથી

અભિમાનુ આદિ દોષો ઉપજે નહિ. જેમ રાહુચંદ્રને આવી પકડે છે તેમ મહાપુરુષને પાપ કર્મ આવીને પકડે છે. આશાને વશ થઇને કોઇ પુરુષ દ્રવ્યનો મંચય કરે છે તથા તેનો ઉપભોગ કરતી વખતે બહુ બહુ કષ્ટ પામીનેજ વાપરે છે. પણ તે કૃત્યને પડિતો વખાણુતા નથી. કારણ કે “ આ બિચારાએ આગળ ઉપર ભોગ-ભોગવવાને દ્રવ્ય એકઠું કરેલું છે માટે હું તે તેને ભોગરી લેવા દઉં ” આવો વિચાર મૃત્યુને કદીપણ આવતોજ નથી. સર્વ પ્રાણીઓનું કષ્ટમાણુ ઇચ્છવું ધર્મ એકલાએજ આચરવો. તેમાં બીજા કોઇની સહાયતાની અપેક્ષા રાખી યોગ્યું નહિ. કારણ કે તેમાં કોઇ સહાયતા કરી શકતું નથી. “ સ્ત્રી પુરુષ બન્નેએ એકઠાં મળીને ધર્મ આચરવો ” એવો વિધિ શાસ્ત્રમાં છે ખરો પણ ધર્મ કાંઈ એવા બાહ્યોપચારથીજ થતો નથી. તે તો ખરી રીતે મનથીજ આચરી શકાય છે. માટે તે આચરવામાં બીજાની સહાયતાની અપેક્ષા કંઈ કામની નથી. મનમાં ધર્મ ન હોય તો કેવળ વિચિત્રું મહણુ કરીને સહાયતાના રોગથી ધર્મ કેવી રીતે થઇ શકશે ? મનુષ્યોની ઉત્પત્તિનું કારણ ધર્મજ છે. મનુષ્યત્વ અને દેવતા પણ ધર્મથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવ અને મનુષ્યને મોક્ષનું કારણ પણ ધર્મજ છે. પરલોકની પ્રાપ્તિ થયા પછી ધર્મ કરનારાઓજ ત્યાં નિરંતર સુખ ભોગવે છે.

જયનો પ્રભાવ.

પૈષ્પિલાદી બ્રાહ્મણ અને ઇક્ષ્વાકુ રાજા.

યુધિષ્ઠિર—હે ભારત ! જય કરનારાઓને શું રજ પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું.

બીષ્મ—આ સ્થળે સૂર્યના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ રાજા અને એક બ્રાહ્મણ એમના વૃત્તાંતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સાંભળવા યોગ્ય છે કોઈ એક પૈષ્પિલાદિ નામે કૌશિક ગોત્રનો બ્રાહ્મણ હતો. તે નિયમ પૂર્વક નિરંતર સંહિતાનો જપ કરતો હતો તથા એ રીતે બ્રાહ્મણને યોગ્ય એવું ઉત્તમ તપ તે કરતો હતો એવી રીતે નિયમ પાળતાં પાળતાં હજાર વર્ષ વીતી ગયાં ત્યારે સપ્તર્ષિ દેવીએ તેને દર્શન આપીને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઇ છું પણ આ વખતે તે બ્રાહ્મણ સંહિતાનું આવર્તન કરતો હતો તેથી કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. તે જોઇ વેદ માતા સાવિત્રી દેવી વિશેષ પ્રસન્ન થયાં અને તેના ઉપર કૃપા કરીને તેના વખાણુ કર્યાં પછી જ્યારે સંહિતાનો જપ સમાપ્ત થયો ત્યારે તે બ્રાહ્મણે સાવિત્રી દેવીના ચરણ કમળમાં સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી કહ્યું કે હે માતા ! તમે મારાપર પ્રસન્ન થઇ મને દર્શન આપ્યું તમે મારાપર મોટી કૃપા કરી છે. જે તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયાં હો તે

મને એવું વરદાન આપો કે જેથી મારું મન નિરંતર સંહિતાનો જપ કરવા માંજ લાગ્યું રહે સાવિત્રી દેવી બોલ્યાં કે જપ કરનારમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ તારી ઇચ્છા પ્રમાણેજ થશે આ પ્રમાણે કહીને ભગવતી સાવિત્રી લાંબી અંતરહિત થયાં અને તે બ્રાહ્મણ પોતાના આશ્રમમાં નિરંતર ઇંદ્રીયોનું દુષ્કર્મ કરી, કોષને જીતી, સત્ય પ્રતિષ્ઠા યુક્ત થઇ તથા અસુખનો ત્યાગ કરીને જપ કરવા લાગ્યો. એ રીતે જપ કરતાં દિવ્ય એકસો વર્ષ ચીતી ગયાં ત્યારે પ્રસન્ન થએલા ધર્મરાજએ તે બ્રાહ્મણને સાક્ષાત્ દર્શન દઈને કહ્યું કે હું ધર્મ તને મળવા આવ્યો છું અને આ જપનું તને જે ફળ થયું છે તે તું સાંભળ એથી દિવ્ય અને માનુષ સર્વે લોક ઉપર તે જપ મેળવ્યો છે. તેથી તું સર્વ દેવતાઓનાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનોનું પણ ઉલ્લંઘન કરી તેથી પણ ઉત્તમ વર્ગને પામીશ હવે તું પ્રાણ ત્યાગ કરીને તારી ઇચ્છામાં આવે તે લોકમાં જા જો લોકને પામવાની તારી ઇચ્છા હશે તે લોકને તું પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી પામીશ. બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે ધર્મરાજ! તમોએ જણાવેલા લોકની મારે કાંઈ જરૂર નથી. માટે તમો પોતાની ઇચ્છામાં આવેલાં જાઓ. હવે મારે નવો દેહ ધારણ કરવાની ઇચ્છા નથી. કારણ કે દેહને સુખની સાથે દુઃખ પણ વળગેલ છે. ધર્મ રાજ બોલ્યા કે આ શરીર તો તારે અવશ્ય તજવું જ જોઈએ, માટે તેમ કરી તું સ્વર્ગમાં જા. અથવા એ સિવાય બીજી જો તારી કાંઈ ઇચ્છા હોય તો તે તું મને કહે. બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે પ્રભો! આત્માને છોડીને અનાત્મા એવા સ્વર્ગવાસ ઉપર હું રૂચિ કરનાર નથી. તમે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ. આત્મા વિના સ્વર્ગમાં જવાની મને ઇચ્છા નથીજ. ધર્મ રાજ બોલ્યા કે તું દેહ ઉપર આસક્તિ રાખીશ નહિ. તું દેહને તજીને દુઃખરહિત લોકમાં જા, કે જ્યાં જવાથી તને કદી પણ શોકનો અનુભવ થશેજ નહિ. બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે, હું જપ કરીનેજ આનંદ પામું છું. માટે સનાતન લોકની પ્રાપ્તિની પણ જરૂર નથી. સ્વર્ગમાં તો કદી દેહ સાથે જવાનું તમે મને કહો તો પણ મારે જવું નથી. ધર્મ રાજ કહે છે કે બ્રાહ્મણ! જો તું શરીરનો ત્યાગ કરવાને ન ઇચ્છતો હો તો આ કાળ, મૃત્યુ અને યમ તારી પાસે આવેલા છે તેમને તું જો. આ વખતે યમ નજીકમાં જઈને બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યો કે હું યમ તને કહું છું કે તે આચરેલ સારાં કૃત્યોનું તને બહુ મોટું ફળ મળશે. તે પછી કાળ તેની પાસે જઈને બોલ્યો કે હું કાળ તને કહું છું કે તે જે જપ કરેલો છે તેનું તને સર્વોત્તમ ફળ મળવાનું છે. હવે તારે સ્વર્ગમાં જવાનો કાળ આવ્યો છે. તે પછી મૃત્યુ તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે હું મૃત્યુ તને કહું છું કે કાળની આજ્ઞાથી આજ તને અહીંથી લઈ જવાને હું આવેલ છું. બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે યમ! કાળ! મૃત્યુ!

ધર્મ ! તમે બલે પધાર્યા. પછી તેઓને અર્ધ પાદાદિકથી પૂજા પ્રસન્ન મ-
 મેશે બ્રહ્મણ વગી પશુ કહેના લાગ્યો કે હું આપની શી આજ્ઞાનું સંપાદન
 કરું ? બ્રહ્મણ આમ બોલે છે તેટલામાં તીર્થ યાત્રા કરવા નિકળેલો ધર્મવાક
 રાજા સાં આવી ચડ્યો. એ રાજાએ તે સર્વને પ્રણામ કર્યા અને બ્રહ્મણે
 તેનો સત્કાર કરી તેને કૃત્યું કે રાજર્ષિ તમે બલે પધાર્યા. તમને શી વસ્તુની
 ઇચ્છા છે ? તમને જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તે મને કહો. એટલે મારી શક્તિ
 પ્રમાણે હું તેનું સંપાદન કરું. રાજા ધર્મવાક બોલ્યો કે હું રાજા છું અને તમે
 બ્રહ્મણ છો પ્રતિબદ્ધ કરવાનો તમારોજ ધર્મ છે. મારે સુવર્ણ રત્ન વગેરે
 તમારે જે ઇંછા જોઈતું હોય તે તમે મારી પાસેથી માગી લ્યો. બ્રહ્મણે
 કૃત્યું કે રાજા ! બ્રહ્મણ એ પ્રકારના છે અને ધર્મ પણ એ પ્રકારનો છે.
 કેટલાક બ્રહ્મણો તથા તેમનો ધર્મ પ્રવૃત્તિ યુક્ત હોય છે અને કેટલાક બ્રા-
 હ્મણો તથા તેમનો ધર્મ નિવૃત્તિ યુક્ત હોય છે. હું પ્રતિબદ્ધ કરવાથી નિવૃત્તિ
 પામેલો છું. મારે તમે મને કહો કે હું મારા તપના પ્રભાવથી તમારો કયો
 મનોરથ સિદ્ધ કરું ? રાજા બોલ્યો કે જો તમે મને આપવાની ઇચ્છાવાળા
 હોવ તો તમે જે પૂરેપૂરાં સો વર્ષ સદ્ગતિ સંહિતાનો જપ કર્યો છે અને તેનું
 તમે જે ફળ પામ્યા છો તે ફળ મને આપો. બ્રહ્મણે કૃત્યું કે બહુ સારું.
 મેં જે જપ કર્યો છે તેનું ફળ તમે અહણુ કરો. વિચાર કરવા જરા પણ
 રોકાશો નહિ. રાજા બોલ્યો કે મારે એ ફળ જોઈતું નથી. તમારું કલ્યાણ
 થાઓ. હું હજી જઈશ. પણ મેં તમારી પાસે જે જપનું ફળ માગ્યું તે ફળ
 શું છે તે તમે જાને કહો. બ્રહ્મણ બોલ્યો કે હું તે ફળને જાણુનો નથી.
 પણ તે જપનું જે ફળ થતું હોય તે મેં આ ધર્મ, કાળ, યમ અને મૃત્યુની
 સાક્ષીમાં તમને આપેલ છે. મારે તે હવે તમારે અહણુ કરવું રાજા બોલ્યો
 કે જપનું ફળ શું છે એ જો મારા જાણવામાં ન આવે તો પછી તે સર્વને
 મારે શું કરવું ? જો તમે મને તે કહેતા નથી તો પછી મારે તે લેવું પણ
 નથી, નહીં હું તેની ઇચ્છા કરતો નથી. બ્રહ્મણ બોલ્યો કે હું એક વખત
 બોલ્યા પછી તેથી વિપરીત વાતનો અંગીકાર કરતો નથી. જપનું ફળ મેં
 તમને આપ્યું તે આપ્યુંજ સમજવું, તમારું અને મારું જનિતું બોલવુંજ આ
 સ્થળે પ્રમાણરૂપ થઈ ગયેલ છે, મેં જપના ફળની કોઈ વખત ઇચ્છા કરેલ
 ન હોવાથી હું તેને જાણુનો નથી અને તેથી તે હું તમાને કેવી રીતે જા-
 ણવી શકું ? તમે માગણી કરી અને મેં આપ્યું. હવે હું મારા વચનને
 દ્વિપત કરીશ નહિ. હવે તમે પણ બુદ્ધિને સ્થિર રાખી સત્યનું રક્ષણ કરો.
 જો તેમ નહિ કરશો તો તમને મિથ્યા આચરણનો મોટો અધર્મ લાગશે.
 મારે પોતાના વચનને મિથ્યા કરવું એ યોગ્ય નથી તેમ હું પણ હવે મારા

વચનને મિથ્યા કરનાર નથી. જે મિથ્યા વચન બોલે છે તેને આ લોકમાં કે પરલોકમાં ક્યાંય સુખ મળતું નથી. તે પોતાના પૂર્વજને તારી શકતો નથી તો પછી સંતતિને તો ક્યાંથી તારી શકે ? આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ સુખ આપનાર કેવળ સત્યજ છે. યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે તેની આગળ કશા હિસાબમાં નથી, તમે અગાઉ જેટલાં તપ કર્યો હશે તથા હવે પછી જેટલાં તપ કરશો તેવાં લાખો તમને એકઠાં કરે તો પણ તે સત્યની બરાબર ચનાર નથી. સત્ય એજ બ્રહ્મ છે, સત્ય એજ તપ છે, સત્ય એજ યજ્ઞ છે અને સત્ય એજ વિદ્યા છે વેદમાં સત્યનોજ વિજયધ્વજ જોવામાં આવે છે અને સંસારમાં જે કાંઈ ઉભયમાં ઉત્તમ પ્રાણી આશા રાખવામાં આવે તેવું પ્રાણ સત્યથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મ અને ઇન્દ્રિય દમન પણ સત્યથીજ થાય છે. સર્વ કાંઈ સાફ સત્યમાંજ રહેલું છે. સત્ય એજ વેદ અને વેદાંગ છે. સત્ય એજ વિદ્યા અને વિધિ છે. વ્રતચર્યા અને ઝોંકાર એ પણ સત્ય સિવાય બીજું કાંઈ નથી. પ્રાણીઓને સદ્ગતિ આપનાર સત્યજ છે સત્ય એજ સંતતિ છે, સત્યવડે વાયુ વાય છે, સત્યવડે સૂર્ય તપે છે, સત્ય વડે અગ્નિ તેજસ્વી રહે છે અને સત્યવડેજ સ્વર્ગની સ્થિતિ છે. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે સત્ય અને ધર્મ એ બેને એક વખત વાજવામાં નાખી જતાં જે તરફ સત્ય હતું તે તરફનું વજન વધારે થયું હતું. સત્યવડે કરોનેજ ધર્મની સ્થિતિ છે અને ધર્માદિકની અભિવૃદ્ધિ પણ સત્યવડેજ થાય છે, રાજ્ય બોલ્યો કે બ્રહ્મણીયતમ ! જેમ યુદ્ધ કરવું અને પ્રગતિ, રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયેનો નિઃશંક ધર્મ છે તેમ દાન આપવું એ પણ નિઃશંક ધર્મ છે. દાન લેવું એ ક્ષત્રિયને મારે ધર્મરૂપ નથી તો પછી તમારી પાસેથી દાન કેવી રીતે લઈ શકું ? બ્રહ્મણે કહ્યું કે રાજા ! દાન દેવાને માટે મેં કાંઈ તમને લલચાવ્યું નથી કે હું કાંઈ તમારે ઘેર ચાલીને દાન આપવા આવ્યો નથી. અહીં આવીને તમે દાન આપ્યું છે. અને મેં તે આપ્યું તો હવે તમે ન હો એ કેમ બને ?

બ્રહ્મણ અને રાજા આ પ્રમાણે અરસપરસ તાર્ણાતાણ કરે છે તેટલામાં ધર્મરાજ બોલી ઉઠ્યા કે તમે વિવાદ કરવો છોડી દો. બ્રહ્મણને દાન લેવું ફળ મળે એજ યોગ્ય ગણાય. તે પછી સ્વર્ગ બોલ્યું કે તમે વિવાદ કરવો છોડી દો. તમને બહેને સામાન પ્રાણી પ્રાપ્તિ થશે. રાજા બોલ્યો કે સ્વર્ગ ! મારે તરફ કામ નથી. તું તારે જેમ આવ્યું હો તેમ ચાલ્યું જા. જો આ બ્રહ્મણને તારી (સ્વર્ગની) ઇચ્છા હોય તો તે બહે મેં કરેલા તપનું ફળ બદલું કરે. બ્રહ્મણ બોલ્યો કે મેં બાળકપણમાં મને જ્યારે મમજી ન હોય ત્યારે કદી કોઈની પાસે લાથ ધર્યો હોય તો તે બ્રહ્મણ

જુવામાં નથી પણ હું તે પત્ની તો સંહિતાનો જપ કરીને નિષ્ઠિતિ લક્ષણ
ધર્મનીજ ઉપાસના કરું છું. હે રાજા ! ધણા કાગથી આવી રીતે નિષ્ઠિતિ
ધર્મનો ઉપાસક બન્યો છું તેને તમે શામાટે લોભાવો છો.

યુધિષ્ઠિર ! બ્રાહ્મણ પોતાનું બોલવું પુરું કરે છે તેટલામાં તો મહિન પેશ
વાળા બે પુરુષો કહ્યો કરતા કરતા ત્યાં આવ્યા એક બોલ્યો કે હું તારી
પાસે કાંઈ માગતો નથી. તું મને ખાલી શામાટે વળગે છે? બીજો જવાબ
આપ્યો કે તું મારી પાસે માગે છે છતાં ફરી જાણ છે, એ કાંઈ આલશે
નહિ. આપણી તે તકરારનો નિવેડો આ રાજા અહીં કરશે. પછી તે વિરૂપ નામનો
પુરૂષ રાજા તરફ દરીને બોલ્યો કે રાજાનું વિકૃતનું મારી પાસે એક ગોપ્રદનનું રૂપ મેં હેલ્યું
છે તે હું તેને આપું છતાં તે લેતો નથી વિકૃત બોલ્યો કે વિરૂપની પાસે માફ કાંઈ પણ
લેવું નથી, એનું બોલવું સત્યના સરખું જણાય છે પણ તે સત્ય નથી. એ
તમારી પાસે મિથ્યા વચનોજ બોલે છે. રાજા કહે છે કે વિરૂપ ! આ વિકૃત
તારી પાસે શું માગે છે તે મને જણાવ. તારી વાત જાણ્યા પછી મને
જે યોગ્ય જણાશે તે હું કરીશ, વિરૂપ બોલ્યો કે રાજાંદ્ર ! આ વિકૃતે પૂર્વે
ધર્મની પ્રાપ્તિ ને માટે તપસ્વી અને સ્વાધ્યાયમાં પ્રવૃત્ત એક બ્રાહ્મણને
એક ઉત્તમ ગાયનું દાન કર્યું એ વખતે મેં તેની પાસે જઈને એ ગોપ્રદનનું
રૂપ માગ્યું. તેપરથી તેણે તે શુદ્ધ અંતઃકરણવડે મને આપ્યું તે પછી થોડે
વખતે મેં મારી પોતાની શુદ્ધિ થવા માટે એક સુકૃત કર્મ કર્યું. તે એવું
કે વાહરંબં દાણી અને ઘણું દુધ દેનીરી બે કપીલા ગાયો મેં ખરીદ કરી
અને હે રાજાંદ્ર ! તે મેં ઊંચ વૃદ્ધિ વાળા બ્રાહ્મણને વિધી પૂર્વક તથા શ્રદ્ધા
પૂર્વક સમર્પણ કરી. હે પ્રભો ! હવે હું તે બે ગાયોનું રૂપ લેઈને આ વિકૃતને
તેણે આપેલા કરતાં બમણું રૂપ આપવા માડું છું અને વિકૃત લેતો નથી.
હે રાજા ! એ પ્રમાણે અમારો વિવાદ છે તેમાં કોણ શુદ્ધ છે અને કોણ
કોષવાળો છે. તેનો તમે ન્યાય કરો. હે નૃપ ! અમે વીવાદ કરતાં બે તમારી
પાસે આવ્યા છીએ. માટે તમને ધટે તો ધર્મ કરો કે અધર્મ કરો પણ
અમારા વાદનો નીર્ણય કરીને અમારું સમાધાન કરો. જે રીતે એણે મને
દાન આપ્યું છે તે રીતે એ જો મારી પાસેથી લેવા ખુશી ન હોય તો
તમે સ્થિર થઈને અમને જે માર્ગ બતાવશો તેમ અમે કરીશું. રાજા
એ કહ્યું કે વિકૃત ! તારું દેવું તને વિરૂપ પાસું આપે છે તે તું હવે લેતો
કેમ નથી ? જે રીતે એણે તને આપવાનું કળુલ કરેલું છે તે રીતે તે તું
ઉત્તરવળો મહણ કર. વિકૃત કહે છે, મેં એને કહ્યું કે હું આપું છું અને
એણે કહ્યું કે હું લઉં છું. એ રીતે મેં લીધું અને એણે લીધું. હવે એની પાસે માફ
કાંઈ લેવું નથી માટે એને ગમે ત્યાં એ જામ. રાજા કહે છે ! વિરૂપ તને

આપે છે પરંતુ તે તું લેતો નથી એ અને બહુ વિષમ જણાય છે. મુરા મત પ્રમાણે તું દંડ પામવાને યોગ્ય છે એમાં સંશય નથી. વિકૃત કહે છે હે રાજર્ષિ! મેં એને જે એકવાર આપ્યું તે હવે હું પાછું કેમ લઉં। જે એમાં મારો દોષ હોય તો હે પ્રભો! તમે ધણી છો, તમે જે શિક્ષા કરશો તે હું સહન કરીશ. વિરૂપ કહે છે, હે વિકૃત હું જાને તુંજે ઋણ પાછું આપું છું તેનું જે કાંઈ પણ પ્રકારે તું અહણુ નહીં કરે તો ધર્મનું અનુશાસન કરનાર આ રાજા તને શિક્ષા કરશે. વિકૃત કહે છે, તે મારી પાસે આવીને માંડે પ્રદાનફળ માગ્યું ત્યારે મેં તને તે આપી દીધું છે. તે હવે હું આજ આ જગોએ શી રીતે પાછું લેઈ શકું! માટે હું તને રજા આપું છું કે તું તારે જવું હોય ત્યાં ચાલ્યો જા. બ્રાહ્મણ કહે છે, હે રાજન! આ બંને જણે જે કહ્યું તે તમે સાંભળ્યું, માટે મેં જે તનન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમે વગર વિચાર્યે અહણુ કરો. રાજાએ કહ્યું કે જેમ આ બે જણના વિવાદનો નિર્ણય માહા ગહન છે તેમ આ મારે માથે આવી પડેલું કાર્ય પણ ગહન છે. જન્યક પોતાના આગ્રહને દૃઢ વળગી રહ્યો છે મારે એનું હવે કેમ થશે! આ બ્રાહ્મણે અને આપવાનો સંકલ્પિત કરેલું ફળ જે હું અહણુ કરું નહીં તો આજ હું મોટા પાપ વડે શી રીતે લોપાયમાન થાઉં નહિ? પછી તે રાજાર્ષિએ વિરૂપ અને વિકૃતને કહ્યું કે તમારા બેના વાદનો નિર્ણય થતાં સુધી તમે અહીં બેસો, તમે બે મારી પાસે આ સ્થળમાં આવ્યા છો તો મારો રાજધર્મ પણ મિથ્યા થાય એમ બને નહિ. રાજાએ પોતાનો ધર્મ પાળવો એ તો નિશ્ચય છે અને બ્રાહ્મણનો ધર્મ મહા ગહન છે. તેણે મુજ અનાત્મામાં આવીને પ્રવેશ કર્યો છે. બ્રાહ્મણે રાજાને કહ્યું કે તમે માગ્યું અને જે આપવાની મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમારું ઋણ હું ધારણ કરું છું માટે તે હોય. હે રાજન! જે તમે તે અહણુ નહિ કરો તો તમને હું શાપ દેખશ એમાં સંશય નથી. રાજા કહે છે, રાજ ધર્મને ધિક્કાર છે કે જેના દર્શનો આ સ્થળમાં આવેજ નિશ્ચય થયો છો મૂકેલી થાપણુ અહણુ કરવાને આ હાથ મેં પૂર્વે કાંઈ વખત પસારેલો નથી. તે આજ પસારું છું હે વિપ્ર માંડે જે ઋણ તું ધારણ કરતો હોય તે હવે મને તું આપ. બ્રાહ્મણે બોલ્યો સંહિતાના જપ કરીને જે મેં કાંઈ ફળ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તો તે જટલો હોય તેટલો, અને તે વિના પણ જે કાંઈ માંડે જપ સંબંધી સંકૃત હોય, તે સર્વનો તમે પ્રતિગ્રહ કરો રાજા કહે છે, હે રિજેતમાં આ ધણી જે મારા હાથમાં પડ્યું તેનું ફળ આપણુ બંનેને સમાન અને સાથે જ પ્રાપ્ત થાઓ. અને તે સમાન ફળનો તમે પ્રતિગ્રહ કરો.

કર્મની ગતિ અને પૂર્વ જન્મે કરેલા પુરુષાર્થનું ફળ.

આ મહાન ભોધના પૂર્વ ભાગમાં કૃત્રિમ ધર્મ અને પુદ્ગ આદિ ધર્મોના લક્ષણ વર્ણવવામાં આગા છે જેમાંનાં ઘણાં ખરાં મેલવચનો આપણ સારે અત્યંત ઉપયોગી છે એ રીતે ઉત્સાહ અને પુરુષાર્થની અમરતા હીન્ન બુદ્ધિરને કહી સમજાવતાં કહ્યું કે હું પુરુષાર્થને દેવ કરતાં ઉત્તમ માનું છું, કારણકે દેવ એ પૂર્વે કરેલા પુરુષાર્થનું ફળ છે. હાલના જમાનામાં લોકનું સામાન્ય મત એવું છે કે પુરુષાર્થ નિરર્થક છે; કારણ સર્વ દેવ અથવા કર્માનુસાર બને છે. હીન્ન કર્મની ગતિ જાણના હોવાથી એવી ભૂલ કરતા નથી, અને જાણે છે કે કર્મથી પુરુષાર્થનું વન (મૂલ્ય) કંઈ ઘટી જતું નથી. જે કર્મ હમણાં આપણે ભોગવીએ છીએ તે પૂર્વ જન્મના કરેલા પુરુષાર્થનું ફળ છે. અને હમણાના કરેલા પુરુષાર્થથી તે કર્મને આપણે ઓછું કરી શકીએ છીએ. કર્મ રૂપી પ્રવાહમાં તણખાના પેડે દોરવાઇ જાય એવા આપણે નથી પણ તે કર્મ બાંધવામાં મનુષ્ય એટલુંજ નહિ પણ દેવ સરખા છીએ આપણી માનસિક શક્તિઓ, આપણી લાગણીઓ ઇચ્છાઓ અને મનોવૃત્તિઓ એ સર્વ આપણા કર્મ છે, પણ તે સર્વને આપણે પુરુષાર્થથી ઉત્પન્ન કર્યાં છે અને તેથી પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મોને જે હમણાં નરમ કરવાની જે પુરુષાર્થ શક્તિ તે આપણામાંથી ઓછી થઇ નથી. તેથી વારંવાર બુદ્ધિરને ધૈર્ય નહિ તગવાનું હીન્ન કહેતા હતા. આ વચન પણ સર્વને લક્ષમાં લેવા જેવાં છે. દરેક મનુષ્યે જાગવાન અને સહનશીલ થવું જોઇએ. હાલના જમાનાના સુધારાનું વલણ એવું છે કે દરેક વસ્તુ સહેલી અને સુતર બનાવી, શરીરને જોઇતાં સાધન પૂરાં પાડવાં અને શારીરિક કષ્ટમાંથી બંને તેમ દૂર રહેવું પણ એથી આપણી નિર્બળતા વધે છે. મારે જાગવાન થતા શીખો. અગવડમાં આવી પડ્યું તેની જાણના કરવી નહિ. જેમ બંને તેમ શરીરને કષ્ટ સહેતાં શીખવો. શરીરને આપણું ગુલામ બનાવવું જોઇએ, પણ તેના ગુલામ થઇ રહેવું નહિ આધુનિક સમયમાં શારીરિક નાબુકતા હકપાર વધી ગઇ છે અને એવો કોમળતાથી શરીર નાકોવન બને છે, વળી રાક્ષસના હાથમાં સપડાએલા રાજાની વાત ધ્યાનમાં લેવો. રાજાએ પોતાનો ધર્મ બચાવ્યો હતો તેથી તે નિર્ભય હો. જે પોતાનો ધર્મ બચાવે છે તેને ભય રહેતો નથી. ત્યારે ધર્મમાં ખામી આવે છે અથવા તેને તદ્દન વિસારી બુદ્ધિએ છીએ ત્યારેજ દુઃખ આવી પડે છે. ધર્મને રસને ચાલતાં આપણને કોઇ ચીજ નુકસાન કરતી નથી. દુઃખ આવી પડે એવા સંજોગ બનતા નથી અને આપણા પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ કરે એવી કોઇ શક્તી દેખાતી નથી, આપણે જાણતાં છતાં ખોટા સંકલ્પ અને ખોટું કૃત્ય કરીએ છીએ તેથી

આપણે બીજી અને ચિંતામસ્ત બનીએ છીએ. તેથી આપણે શનુએ વેશ કરવાનો રસ્તો ખુશ્તો કરી આપી અને તેના હુમલાઓની ધસ્તીમાં રહીએ છીએ. દરવાજા બંધ રાખો જેથી કોઈ પણ શનુ અંદર પ્રવેશ કરી શકે નહિ. બહારનો ડોળ શું અને સત્ય વસ્તુ શું; અને તેનો તદ્દાવત થું તે વિષે બારીક નજરથી વર્ણન કરીને ભીષ્મ પોતાની ગુરૂતરીકેની મહત્તા બતાવી આપે છે. તે કહે છે કે—તપ યજ્ઞથી પણ ઉત્તમ છે એવી વેદની ઉત્તમ શ્રુતિ છે. તે તપ હું તને કહું છું. તે હે વિદ્વાન. તું મારી પાસેથી સાંભળ. અહિંસા, સત્ય વચન, સૌજન્ય, દયા એ ગુણોને સુન્યનો તપ કહે છે અને તે તપ શરીરને શોષણ કરનાર નથી, જનક રાજ અને સુક્રમા નામની તપસ્વીની કથા પણ આપણને એવું જ બાન કરાવે છે. તેણે કહ્યું હતું કે જગત્માં ધારણ કરવાં, માયું મુંડાવવું, ત્રિહંડ ધારણ કરવા, કમંડલ ઝાલવું. એ સર્વ ચિન્હ દેખાડવાનાં પણ કાંઈ મોક્ષના હેતુ નથી. બીજાને બંધનરૂપ એવા ધર્મ, અર્થ કામ અને રાજ્યપરિગ્રહનો દેખીતી રીતે હું ઉપયોગ કરું છું, તોપણ હું નિર્લેપ રહી જીવન ગાળું છું; મનુષ્ય દેખીતી રીતે અથવા અંતરથી સંસારનો ત્યાગ કરે છે તેમાં અંતરથી ત્યાગ કરવા તે વધારે ફલદાયક છે. ભગવાં વસ્ત્ર પહેરવાથી મનુષ્ય યોગી કહેવાતો નથી પણ દૈવ મનવાળો અને કામરૂપી પાસથી મુક્ત થએલો મનુષ્ય યોગી કહેવાય છે. યોગી પુરૂષ ગમે તેવાં વસ્ત્ર પહેરે અને સંન્યાસીનાં દેખીતાં ચિન્હો રાખે કે ન રાખે, તેની પાસે સર્વ વસ્તુઓ હોય છતાં પણ તેમાં તે આસક્તિ રાખતો નથી. દ્રવ્યવાન હોય તો પણ સીના પાશમાં બંધાતો નથી; તેની પાસે મલ્લ મિલકત હોય છતાં પણ ‘આ મારું છે’ એવી વૃત્તિ રાખતો નથી. જેઓ ખરેખરા અંતરથી જ યોગી છે તેઓ દેવો અને વિદ્વાન પુરૂષોથી પૂજ્ય છે. તેઓ જ ખરેખરા સંન્યાસી છે. કીશોર અને યુવાન પુરૂષો જેનામાં આત્મગ્લાન સંબંધી અંકુરો ફુટતા જાય છે તેઓ સંસારમાંથી વનમાં જતા રહેવાનો અને દેખીતી રીતે જણાતી સંન્યાસીની શાંત જીંદગી ગુમસ્તમા માટે દુનિયાંદુરીની ફરજોની ધુસરીમાંથી મુક્ત થવાને વારંવાર ધણી ઇચ્છાઓ બતાવે છે. પરંતુ બળવવાની ધણીખરી આ રીત હોતી નથી. સંસારમાં રહીને પણ યોગીનું જીવન ગાળી શકાય છે પણ તે રસ્તો ખણે વિકટ છે. મોહપાશમાં બંધાયા વગર સંસારમાં રહેવું અને ઉપરથી સંસારનો ડોળ રાખવો, અને અંતરથી યોગી રહેવું એજ અત્યારે સૌને જરૂરું છે. રાજ, રાજ્યપુરૂષ, યોદ્ધા છતાં દૈવ મનવાળા યોગી, નિશ્ચયાત્મક સુદિવાળા તથા જનમથી મરણ પર્વત નિર્દોષ એવા ભીષ્મ કરતાં મોટાગુરુ આ આખતમાં કોઈ નથી.

માણસ માત્રના ધર્મોનું ટુંક અવલોકન કરતા હવે બિંબ પિતામહ સામાન્ય કર્તવ્ય વિષે વિવેચન કરે છે, અને જે ધર્મ સાંપ્રત કાળમાં ઘણા ખંડોમાં દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી, તે વિશે વિવેચન કરે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ.

કુટુંબના પ્રતિ કર્તવ્ય.

માતા, પિતા, બાપા, પુત્ર, પત્ની કન્યા, બેહેન પુત્રવધુ અને દાસ દાસીઓની સથે વિવાહ કરવો નહીં.

મોટા બાપ પિતા તુલ્ય છે, બાર્યા અને પુત્ર પોતાના શરીરના પ્રમાણે છે દાસ દાસી પોતાની જાયા સ્વરૂપ છે અને કન્યા એ કૃપા પત્ર છે. એટલા માટે તે મોના તરફથી અવિશેષ થયાથી પણ અસંતોષ મન રાખી સહનતા રાખવી.

મોટાથી કુળ સમજી ગાય છે અને મોટાથી કુળનો નાશ પણ થાય છે.

પિતા પરલોક ગયાથી મોટા બાપ પિતા સ્વરૂપ થઈને નહાના બાપોનાં જીવિત ધાન તથા તેઓનું પરંપરાન કરે,

નાના બાપો પિતાના પ્રમણે બાપની આજ્ઞા પાળવી અને તેમના પ્રતિ ભક્તિ દેખાડવી.

મોટા બાપની બાર્યા, નાના બાપની ગુરુ પત્ની પ્રમણે છે અને નાના બાપની બાર્યા મોટા બાપની પુત્ર વધુ પ્રમાણે છે.

મોટી બેહેન, મોટા બાપની બાર્યા અને બાલ્યકળે જેના સ્તનનું પાન કર્યું હોય તે માતા પ્રમાણે છે.

જે માર્ણસ પિતા, માતા, બાપ, ગુરુ અને આચાર્યની સેવા કરે છે. અને તેઓના ઉપર કદાપિ દ્રેષ કરતા નથી તેઓને સ્વર્ગ લોકમાં સારી જગ્યા મળે છે.

કંઈ ગત પ્રાણ થયાથી પણ ગૃહસ્થે માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર અને સગા વહાલાઓનો પરીત્યાગ કરી પોતે ખાતું નહીં.

અ પ્રમાણે ગૃહસ્થ માર્ણસે બાપ, બેહેન અને બાપના પુત્ર, માતિ મિત્ર અને ચાકરોનું પાલન કરવું અને એઓને સંતુષ્ટ રાખવો.

ધન, વસ્ત્ર, ગ્રેમ, શ્રદ્ધા, અને પ્રિય ભાવણથી સર્વદા બાર્યાને હમેશાં સંતુષ્ટ રાખવી, કદાપિ અપ્રીય આચરણ કરવું નહીં.

જે કુળમાં સ્વામી સ્ત્રીના પ્રતિ, અને સ્ત્રી સ્વામીના પ્રતિ હમેશાં સંતુષ્ટ રહે છે, તો તે કુળમાં નિશ્ચય કલ્યાણ થાય છે.

જે કુળમાં બેહેન અને ગૃહસ્થની પત્ની, પુત્ર વધુ વિમેરે ભૂતચૂલકા આચ્છાદનથી દુઃખી થાય છે, તે કુળ જલદીથી ખરાબ થાય છે અને તેમાં દીકરા પીડિત થાય છે. અને જે કુળમાં સ્ત્રીઓને સ્વેચ્છા વસ્ત્રાન્ધારથી

સંવૃદ્ધ સંખ્યામાં આવે છે તે કુળની સર્વદા વૃદ્ધિ થાય છે. એકેન, પત્ની, પુત્ર વધુ મગેરે સ્ત્રીઓ અપૂણ્ણ થયાથી જે કુળમાં શાપ આપે છે તે કુળ ધન, પશુ, ઇત્યાદિની સાથે વિનાશ થાય છે. એટલા માટે જોયો સંપત્તિની ઇચ્છા સખવા હોય તેઓએ વિવિધ કૃત્યવના પ્રસંગે સ્ત્રીઓને સર્વદા વસ્ત્ર અલંકારથી સન્માન કરવું. વસ્ત્ર અલંકારથી નારીઓને સુશેખીત કરવામાં ન આવે તો તે સ્વભીને હર્ષિતપાદન કરી શકતી નથી. બૂપણાદીકથી સ્ત્રીને સુખિજીવન કર્યાથી સ્વામીની અભિલાષા પૂર્ણ થાય છે તેથી તે સ્ત્રીમાં કુળ ઉન્નત થાય છે જે સ્ત્રીના પ્રતિ સ્વામીની અરુચી હોય તો તે વ્યભીચારના દોષમાં પડીને કલકીત થાય છે.

કલિયુગમાં બ્રાહ્મણ કેવા થશે.

કલિયુગના બ્રાહ્મણ મધ્યે-એકેનની અટકિયા કરવા વ્રાજા નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરવા વાળા, વૈશ્વદેવ, યજ્ઞ, તપક્રિયા, ધર્મ, ધ્યાન અને સમાધી કરવાવાળા તથા બ્રહ્મજ્ઞાની, અગ્નિહોત્રી ત્રીકાળદર્શી, વચન સિદ્ધિ, ધર્મજ્ઞ, વેદપારંગિત આત્મનિવેદી, શાસ્ત્રનિપુણ, ઐશ્વર્યવાન, જ્ઞાનવાન, અને વૈરાગ્યવાન એવા એક પણ બ્રહ્મરૂપિ નજરે આવશે નહીં, પણ દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓનું આજ્ઞા કરવા વાળા, સંધ્યા ગાયત્રી સ્વપ્નામાં પણ નહીં સંભારનારા, ધર્મ, કર્મ અને આચાર બ્રહ્મ થશે. વિદ્યાભ્યાસ તથા દેશે. વેદને શત્રુ સમ્માન નતબજે શુદ્ધાદિકની સેવા કરશે, સંન્યસી બ્રહ્મચારીની નિંદા કરશે, અંતઃકરણમાં દુષ્ટ વાસનાનું ધ્યાન ધૂરી હોય થી બગલા બકા બની મોઢેથી જાઈ નમઃ સિવાય જાઈ નમઃ સિવાય ॥ એવા ઉત્તીર્ણથી હાથ બોલશે, શંકર ઇષ્ટ દેવનું પૂજન તથા દર્મ પાખંડી ધર્મને પૂજશે, પ્રતિગૃહ સેવામાં પ્રેમીજીવા રાખશે, સ્મશાન બૂમીમાં બેજન કરવા એસશે ગાતિ કુટુંબમાં કલહ ઉત્પન્ન કરશે અસત્ય સુખની ઇર્ષા કરશે, ચોરી કરવામાં ચતુર થશે, બરણ પોપણ કરતા બરપૂર અમ પડશે, કાસદાં મળુરી કરી પૈસો કમાશે, હુકી નજરે જોશે, જ્ઞાનતા બ્રહ્મ થશે, અસત્ય બાપણ કરશે, ગુમ વાતનું અજીણ થશે, મિથ્યાભિમાન ધરાવશે, થોડા પૈસે બોલોજો વિસ્તાર કરશે, ઉંચી પદ્ધતિએ પહોંચી શકશે નહીં, સ્તેષી સખધીનું દિત ઇચ્છશે નહીં, ઘેરઘેર વિના આમંત્રણે આવી વાદ આપવા જશે, અપટ્ટી પિટને માટે ઘેર ઘેર પર્યટણ કરશે, સર્વને આપા કહી બોલાવશે, વ્યેતિય જાણ્યાવિના ખોટા જોય જોશે, કુડી કથાઓમાં બોલાવમે, જોતીય જાણ્યા વિના ખોટા જોશ જોસે. કુડી કથાઓમાં મિત્રમ રહેશે, ધૂર્ત વિદ્યા બણી અમુધને ધૂતશે, ધર્મવાનને વૃથા ડોળ ધારણ કરશે, વિદ્યા વિક્રય કરશે, ગાંજે તમાકુ, તાડી અને મદિરાનું પાન કરશે, માનવ આરીણુ આદિ અમુક્ષ વસ્તુના આહાર કરશે, વિધવા સ્ત્રીઓની વર્ત-

હ્યુંક નિંદા પાત્ર થશે, કન્યા વિકૃતી થશે, વર્ણાવર્ણનો ભેદ ગણશે નહીં, કુળની ભાજન સોપશે, ધર્મશાસ્ત્રના ધારા ઉલ્લંઘન કરશે, દમડી વાસ્તે દય કોસ સુધી દોડી મરશે, ઇશ્વર પરથી આસ્થા ઉઠાવી લેશે, પીર પેગંબરની પૂજા કરશે, શુદ્ર અંહાણોને ધિક્કાર આપશે, શુદ્રની શીખામણને અનુસરી ચાલશે, મ્લેચ્છની તોફારીમાં માન માનશે, શત્રુના અજીત અમનો સ્પર્શ કરશે, અન્યને ઉપદેશ કરી પોતે તે પ્રમાણે વર્તેશે નહીં, પાખંડ ખરચી પેટ ભરશે, નવરા બેસી સર્વની નિંદા કરશે, શત્રુને વેદાધ્યયન કરાવશે, મર્યાદા વગર નિર્ધન થશે, સર્વ સ્થળે પ્રતિષ્ઠા હીન બનશે, કલ્પીત કથાઓ બતાવશે ભડી બુદ્ધિના જડ થશે, મહણુ સુતકને આમડછેટનો દોષ ગણશે નહીં, વારતુ, શ્રીમંત, જનોઈ અને અગીઆરમાં વગેરેનું વરજીત ભોજન જમશે, કરજે કાઢી કારજ વરા કરશે, વાચાળ અને કચકાળકૃતિના થશે વિધાવિનય અને વિચાર વગરનાં દુષ્ટકર્મ કરશે બટક બોલા ડાહ્યા ગણાશે, ધર્મવાન નિંદા પાત્ર થશે, ભોજનના ભાવિક થશે, સ્વચ્છાતિના છિદ્ર ખુલ્લા કરશે, નમસ્કાર તથા સલામો કરશે, નિરંતર નીચ રસ્તે મનને દોડાવી કુતર્ક કરશે, દેવોને તિરસ્કાર કરશે, અંત્યજને ઘેર આવ મારવા જશે, અગ્નિ મહિષ દાન લેશે, શત્રુની કન્યા સાથે લગ્ન કરશે, સંસ્કૃત વિદ્યાનું સન્માન બંધ પડશે, રાજ્ય કર્તાઓને અણુગમો થશે, જ્ઞાતિના અનેક વિભાગ પડશે, અને તે દરેકની રીતી કૃતિ આચરણુ જુદાં જુદાં બંધાશે, અસતોષી શ્રદ્ધા વગરનાં આગસુ તોરી, પાછળમૂલિયા અને ભારતોક્ષ વગરના બૂદ્ધેવો થશે.

કલિયુગમાં ક્ષત્રિય કેવા થશે ?

ક્ષત્રિય—નિત્યચર્જિત કર્મ કરશે, વિદ્યાથી વિમુખ થશે, માંસ ઉપર અનુજન ચલાવશે, શક્તિ ભક્ત થઈ સુરાપાન કરશે, ચિનય તથા આચાર બ્રહ્મ થશે, ઉપવિત સંસ્કાર આચરશે નહીં, પુન્યના કામમાં પાદ એક વાપરશે નહીં, વૃથા કીર્તિ મેળવવા ખજાના ખાલી કરશે, પ્રપંચ રચી અવરતે પાસમાં નાખશે, પોતાની પુત્રીઓ મ્લેચ્છને આપશે, નીચને શિર નમાવશે, પાપ કર્મ કરવામાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચશે, ભોમશી વેપાર કરશે, માતા પુત્રનો સંહાર કરશે, પુત્રમાતાનો સંહાર કરશે. વહાલાં સગીમાં વિદ્વેષ થશે, પશુના વધમાં પરાક્રમ સમજશે, ભાંડભવાયાની વાંતા વાહાલી લાગશે, શાસ્ત્રવિનોદ શત્રુસમાન અભાવ ઉત્પન્ન કરશે, ખળ, પ્રપંચી અને ખુશામતીઆનો ખાસ ભરસો કરશે સભ્ય, સંતોષી અને સજ્જનની નિંદા કરશે, બહુજ આગસુ થશે, નિદ્રાથી પરિતોષ પામશે નહીં, ગામ ગિરાસ અને રાજ્યસંપત્તિ અન્યને હાથ જશે, ખત્રિવટનો અંશ સંમૂળે નાશ પામશે, મહા કરજવાન થશે, ક્રોધ પિએ ધીરશે નહીં, મયન ઉપર વિશ્વાસ રહેશે નહીં, ખાણણુની અવગણ કરશે જ.

જાસયને તટે ખેતી દુષ્ટ વાસનાથી સ્ત્રીઓને નિહાળશે, રાંકને સ્ત્રીબાવશે, શ્રીમંતથી દળાશે, દુર્ભક્ષનથી કેશમાં નિમગ્ન રહી આડે પહોર વૃથા વિવાદ કરશે, રાજ્યચિન્હ ધારણ કરશે નહીં, માનભંગ થશે, કુપાત્રને દાન આપશે. સુપાત્રની આજીવીકા બંધ પાડશે, રૈયત ઉપર કર નાખી નિર્ધન કૃષી મૂકશે, કવીની કદર જાણશે નહીં, ઓછા પાત્રની હલંકી વાંતે સાંભળી મોજ આપશે, અયુધને ઉત્તમ અધિકાર આપશે, સુગતી સંભાળ લેશે નહીં, નીચની સાથે નેહ કરશે, પોતાનો બોલ પાળશે નહીં, રાજ્યકર્તા કૃત્ત્રી થશે, સ્વતંત્રતા સમૂળી નાશ પામશે, પરાધીન થઈ વર્ષાસન ખાધ આયુષ્યક્રમણ કરશે, શરીર પર્યંત સુધર્માચરણ આચરશે નહીં, પ્રભુનો મહિમા જાણ્યાં વિના તેના અવગુણ ગાશે, અતિથિને સત્કાર કરશે નહીં, મ્લેચ્છને મહામાનથી બોલાવશે, નિર્દોષને માથે કુડાં આળ ચઢાવશે, વેદવિનોદ તજી વેશ્યા વિનોદ કરશે, પ્રજા ઉપર ક્રુદ્ધિથી જોશે, નીતિ વિરુદ્ધ ન્યાય આપશે, રૈયત પાસેથી રક્ષત લેશે, લોકોપવાદ કૃત્ય કરશે, યુદ્ધમાં બાયલાપણું બતાવશે, સ્વનામાં પણ સુધર્મનું ગૃહણ કરશે નહીં, પરની સલાહને અનુસરી કામ કરશે, અનીતિથી દ્રવ્ય એકઠું કરશે, પરાપદાર તજી દેશે. વિચાર વિના કાર્યનો આરંભ કરશે, ઓછી અક્રમના અંધેર કારખાનાવાળા થશે, અહંપદી અતિશય ધારણ કરશે, કુલક્ષણ અને કાળજી વગરના થશે, પોતાના વિચાર પ્રતિષ્ઠિત ગણાશે, લીધે મમત મૂકશે નહીં, અદરનિશ ધ્યક્ષિયારની વધતી વાંચના રાખશે, દયાધર્મનો ત્યાગ કરશે, ક્રૌંતક ક્ષિણ દુર્ગત દેહ, નિર્માલ્ય અને નિસ્તેજ વામન મૂર્તિ થશે, મહાત્મા પુરુષોનો મેળાપ કરશે નહીં, રાજ્યનો વૈભવ અસ્ત પામશે, હસ્તી ઘોડાની સાહેબી જશે, કુળાચાર છોડશે, વડાલોનું નામ બોળશે, ઉછાંછળા અને પાછળમતિયા થશે. શૌર્ય નાશ પામશે, બેશરમી અને બાયલા બનશે, પાપની સ્થાપના કરશે, મૂર્તિને માનશે નહીં, ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરશે, ચોર અને શાહુકારને સરખો ન્યાય આપશે, શરણ આપેલાનું શિર કપાવશે, યજ્ઞ, તપ, વ્રત, ધર્મ વિગેરે સતકર્મ કલ્લાં છોડી દેશે, સદાવ્રત અને અન્નક્ષેત્ર બંધ કરશે, કલાલ અને કસાઈને આસરો આપ, મ્લેચ્છને શિર નમાવી સેવા કરશે, ગૌચર જમીન કદાચી નાખશે, ભગિનીને બાઈ પરણશે, અને આપેલાં દાન પાછાં લેશે.

કલિયુગમાં વૈશ્ય કેવા થશે ?

વૈશ્ય—શાહ મટી ચોરના ધંધા કરશે, પૂણું પ્રપંચી થશે, કુડી દાંડી અને કુડાં તોલાં રાખી વેપાર કરશે, જુદા સોગત ખાશે, સારી વસ્તુમાં ખરાબ વસ્તુનો ભેગ કરશે, જગતા વાપરી સર્વે મનુષ્યને છેતરશે, મોઢે મિલ

ભાણુ કહી પર પાસે ખોદણી કરશે, ખરો હાદ છુપો રાખશે, દરામનું કા-
વ્ય એકડું કરી હવે માનશે, ધર્મ હારશે, ગાયોને વેચશે, દીકરી બારેબાર
દામ લેશે, કોઇનો વિશ્વાસ કરશે નહીં, દ્રવ્ય ગુપ્ત રાખી દેવાળાં પુકશે, આ-
પેલી ધૌપણુ ઝોળવશે, વેપારમાં દેહ બમણાતો ધધો કરશે, બાજુ ઉપર
નિર્માલ ચકાવશે, ક્યાનો અંશ દિલમાં રાખશે નહીં, બ્રાહ્મણની ધજા કરશે,
મહિનતા રાખશે, વટાગનો ભય ગણશે નહીં. દાન બદ્ધ થશે, કોઇની કો-
ઇ સંસ્કાર ધરશે નહીં, પોતાનો મનસુખ મમે તેવા કુકર્મ કરી પાર પડશે,
માથા સ્નેહીને સંપૂર્ણ દગો દેશે, પરાધર્મ પીડા ગણશે નહીં, મોઢે બોલ્યું
પાળશે નહીં, ગરીબને ગળે નખ દેશે, મ્હેચ્છ સાથે મેળાપ કરશે, ધર્મરતો
બધ રાખશે નહીં, દોષની દરકાર કરશે નહીં, ઠગવિદ્યામાં હાકા થશે, સો
વર્ષની સારી આગરને ક્ષણમાં એજ લગ્નડશે, સ્નેહીને પુકી પુકી ઉદરની
માદક દેહો ખાસે, નિમકદલાત્રી તોડી કરશે નહીં, વિશ્વાસુને દગો દેશે.
અદ્યક્ષાન મેળવી સર્વગ્નો કેળવવાવશે, વિશ્વાસની માહીતીની વાતો કરશે,
પ્રત્યક્ષ પૂરાણોમાંની ચૂટણી કરી તેના ભિન્ન ભિન્ન ભેદ લોકોમાં જાહેર કરી
પાતાની ચતુરાઈ બતાવશે, પરાયા સામર્થ્ય તોડે પોતે સમર્થ થઇ પડશે, ખરે
વખતે અન્યની આહુતી આપી પોતે અવગ રહશે, ધર્મોપદેશક બની બોતર
કુકર્મ કરવાના સંકેત રચશે, ઝોણું આપશે, જાણું લેશે, ધીરેલી થાપણુ
ઝોળવશે ધર્મ ક્રમે તથા દેશે, દુરાગત્ય આચરશે, ધર્માદાનું દ્રવ્ય ગણત
કરશે, ભેવતની, ભેટકવગરના, કંતુસ, ખુશામલિયા, દંભી, દેવતકીન, અને
વ્યાપાર ચિનાના વૈશ્ય થશે.

કલિયુગમાં શૂદ્ર કેવા થશે ?

શરૂ—ધર્મર ભક્તિનો અણો વેશ ધારણુ કરશે, આચાર પાળશે, છ-
તાદર વેશ રાખશે વેદાન્તની વાતો કરશે, પાતજનને દાન દેવામાં સમજશે
નહીં કરેલ કમણી ઢોંગી ધુનર લખ જશે. કંઈમાં દુળશીની માળાઓ
પહેરશે, અંતઃકરણમાં યુવતીનું ધ્યાન ધરશે, પુકી પુકી પગલાં મરશે, પડ-
દરાનની નિંદા કરશે, બ્રાહ્મણને શિક્ષા દેશે, ધર્મગુરુની મસ્તરી કરશે, કુળવાન
કુટુંબની સારી સ્ત્રી તથા દધ, રાંડી છાંડીથી ધર માંડશે, મટાનકોટી છવની
દિવાલ થાય એવાં ક્રમે કરી ઉદર પેપણુ કરશે, બ્રાહ્મણના ઘરમાં ખાતર પાડશે, સં-
ન્ય સી અન્નચરીને ગૂડી લેશે, બ્રહ્મયુતું યુગ દેખી અશિષ્ય અસંતોષ મળશે,
મ્હેચ્છની સાથે વહેવર કરશે, બ્રાહ્મણને અપમાન આપી બોલાવશે, ગુણ-
વાનની આજ્ઞા પાળશે, નહીં બ્રાહ્મણની કૃતિયો કોર કરશે, પારકાં બાંધકાને વેચી
પોતાના પુત્રને પરણાવશે, મોઢાં મોઢાં ગૃહ અધાવશે, પાપ કરતાં ડરશે નહીં,
ગુણને શ્રેય ભોજન કરશે, માતા પિતાને માણે, દિલા વિના વાચણ થશે,

દુષિત કર્મવડે રાજના માનવતા થસે, પવિત્ર પુરુષોને પેતા આગળ નમાવશે, અધર્માચરણુ આચરસે, અનક્ષેત્રની ઉપજ ઓમાં કરસે, ધર્મના રસ્તા બધ કરસે, અતિથિનો તિરસ્કાર કરસે, મૂર્તિઓને માનસે નહીં, તપસ્વીના વેશ ધરી વિશ્વને દગસે, અહંકારી કોધી, દાંભિક, લેળી, મમતી, અસત્યવાદી, અનીતિવાન, વિશ્વાસઘાતી અને સજ્જનતા વિનાના રૂઝ થસે.

કલિયુગનો પ્રભાવ.

મનુષ્ય જાતિમાં કામ, ક્રોધ, દંભ, મદ, અને મમત એ જાત્રા થસે, મેઘની, વૃષ્ટિ અદ્ય થસે, ધરતી રસકસ ચેરી જસે, સાર વખત વાવસે ત્યારે એક વખત ઉગસે, કુવા, વાવ્ય, સરોવર વગેરે નવાણનાં નીર ઓછાં થઈ જસે, નદીઓનાં નીર સુકાઈ જસે. વૃક્ષની સંખ્યા ઓછી થસે, વન સ્થિતિ દુષ્ટ નહિ, તિર્થમાંથી મહાત્મય જતાં રહેસે, ઔષધી સંતાઈ જસે, પુષ્કળ અનાજ નીપજસે નહીં, ગાયો બેસો ઓછું દુધ દેસે, વારંવાર દુભડ વરસ આવસે અઘણ મૃત્યુના અગણિત ઉપદ્રવ ઉપત્તિ ઉપરી આવસે, મનુષ્યનાં મન ઓછાં થઈ જસે, બાપ પુત્રીની સેવા કરસે, માબાપ પુત્રપર પ્રેમ ધરસે, નહીં, પુત્રથી દ્રવ્ય પ્રીય લાગસે, પુત્રી, ભગિની અને ભાણેજ ઉપર પ્રેમ ધરસે નહીં, મા બાપને ધરમાંથી કાઢી મૂકસે, સાસુ, સસરાને ધરસત્ર સોંપસે, ભાઈ ભત્રીજા શત્રુ સમાન લાગસે, બાપ દીકરી સાથે લગ્ન કરસે, પુત્ર માતા સાથે દુષ્ટ કર્મ કરસે, સાળાની સદાહ પ્રમાણે વર્તસે, પુત્રી વસ્ત્રવિના રહેસે, સાળીને સ્મરવાસો કરશે. જેને આંગણે બોલાવસે નહીં, હમેશાં બદબોધ કરી કુડાં આળ ચડાવી દૂર રાખસે, સ્ત્રીનું બોલવું સાદું લાગસે, સ્વામી સ્ત્રીની સેવા કરસે, વહુને સાસુ સસરા દીકાં ગમસે નહીં, પુરૂષ સ્ત્રીને વશ થસે, સ્ત્રી સ્વામીનું કહેવું માનસે નહીં, સ્વામીને તુચ્છ ગણી કાઢસે, અગોચર જગ્યાએ એકઠી જસે, પતિવ્રતપણું સાચવસે નહીં, અંગ જણાય એવાં જીણાં વસ્ત્ર ધારણુ કરસે, શંકાવિના નીચની સોળત કરસે, સુધર્મની વાત સાંભળસે નહીં. વગોણું કરવામાં વાંચો લેસે નહીં, જોણું જોવા પેહેલી જસે. રોણામાં રહીઓળી થસે, ઢોંગ મચાવવામાં ધૈર્ય રાખસે, સમખાવમાં સાચી થસે, અહંકારની ઇચ્છા રાખસે, ભરથાર પેહેલી ભોજન કરસે, સ્વામી પેહેલી શયન કરસે, થોડી બોલીને સાધુ મુખી ધણીને સુનો વેચસે આંગણે વિના પ્રયોજને અટન કરસે, નત્રતાવાનની નિંદા કરસે, ખળઉપર ખુશી રહેસે, પુરૂષે ઉત્તર આપસે નહીં. પ્રપંચથી પેયમાં બોલસે, ધર્મવાનને કુડાં આળ ચડાવસે, શરિય મમાં સમા કરી ઉઘાડાં માથાં મૂકી અમર્યાદી થઈ અતિકાર્ય કરસે, બહુ બોલકી ડાહી ગણાસે, વૃત્તના દિવસમાં વધારે મસ્ત થસે, આભડ છેડનો દોષ બહુસે નહીં, સતક સુખાણું કાઢસે નહીં, રસોઈ કરતાં

આખતી જસે, આળકને ખુમો પડાવસે, અંગની ટાપટીપ અતિથય કરસે, માતા પિતાનાં મરણ પહેલાં પુત્ર પુત્રીનાં મરણ થસે, ધર્મમાં વૃત્તિ રાખસે ત્રીહિ, મિથ્યા કીર્તિની તૃણા તાપસે, રાજા પ્રજાને વિના અપસથે દંડ દેસે, ધરમાં સંપત્તિ અને સંપ રહેસે નહીં, રમેચ્છ રાજ્ય કર્તા થસે, આર્યનાં માનભંગ થસે, દેહસ્થાનરી સ્મૃતિઓનું દેવાતન નાશ પામસે, સ્મૃતિઓનું ખંડન કરસે, બ્રાહ્મણને બ્રષ્ટ કરસે, ભોગી રોગી થસે, જ્યાં ત્યાં દાવાનળ લાગસે. મનોવૃત્તિ પ્રમાણે ધર્માધર્મ પાળસે, વહાણમાં વિલેપ થસે, મનુષ્યની આયુષ્ય ત્રીશ વર્ષની રહેસે, સ્ત્રી પુરુષને પરસ્પર પ્રીતિ રહેસે નહીં. આઠ વર્ષની સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરસે, મનુષ્ય મનુષ્યની ઘાત કરસે. વર્ણાવર્ણનો લોપ થસે, વર કન્યા પરસ્પર મન મેલવી પરણસે, સવ દેશમ ખંડ વૃદ્ધિ થસે, શીતકાળે શ્રીમની રીતી જણાસે, ઉષ્ણ કાળે શ્વેત પડસે, આબાદીવાળા નગર ઉજડ થસે. તૈયાર થએલાં અન્ન તીડ ખાઇ જસે, જીવની ઉત્પત્તિ ઘણી થસે, વનનાં નિદોષ પશુઓનો નાશ થસે, મનુષ્યો દયાહીન થસે. રાંધેલા અન્નો વેચાસે, ઉતમ, અધમ સૌ દેગાં ખેસી જમસે, વ્યવહારના માર્ગ બંધ થસે, સઘળાં લોકો દરિદ્રાવસ્થાને પામસે, ઘેર ઘેર સોકની વૃદ્ધિ થસે, વરસાદ વિના કાસો ધન ગર્જના કરસે, બળીયાના બે ભાગ થસે, અનાથ માર્ગો જસે, બ્રાહ્મણો ખેતી કરશે, ગરોડના જ્યેષ્ઠ વજનદાર મણુશિ, મંત્ર તંત્ર સાચા માનશે, નાટકના ત-માસા જે વા જશે, ઇશ્વર મહીમા સાંભળતાં આળસ થશે, સાચા રત્ન સંતાઇ જસે, પૃથ્વીમાર્થી કોયલા નીકળશે, સૂત, ભૈરવ, ખેત્રપાળ ખરા ગણાશે, વેદ પૂરાંણને વૃથા માનશે, શંકો બ્રાહ્મણ પાસેથી પ્રતિગૃહ લેશે, સંન્યાસી ધનના લોભી થશે, જતીન્નેગી સ્ત્રીઓ રાખશે, બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચર્યવૃત્ત પાળશે નહીં, સિદ્ધ પુરુષે પ્રપંચી થશે, વડ, પીપેર, આંખાને આહોપાલવનનાં વન ગુડશે, બાવળ, ખેરડીને યતનથી ઉછેરશે, શ્વાનથી સસ્તી ગાય વેચાશે, ગુણુક મર્યાદા પાળશે, કુળવાન સ્ત્રી ગુણુકની વર્તણુંક ચલાવે, ગુન્ડેગાર છુટી જશે, નિદોષીને શંસીએ ચઢાવશે, સાધુ લોકો દુઃખી થશે, ધણા વૈદ્ય થશે, દુઃખ, પ્રધાન, વજીર, સજ્જા, પટાવત એ સર્વ ચોરીનાં કૃત્ય કરાવશે, ઠોંગીના ચણાદક લેશે, જ્ઞાનીને ગાળો દેશે, ઉચિષ્ઠ અન્ન અન્યને આપશે, સ્ત્રીઓ હાડકાના ચૂડા અને ગળિયલ વસ્ત્ર પહેરી પવિત્ર પાક બનાવશે, ઘેર ઘેર ભાગવત ભણશે, મિથ્યા વિવાદ કરવામાં વિદ્વાન ગણાશે, ઘૂત રમવામાં ગણા ગણાશે, રાજા, પ્રધાન, ધર્મ, કર્મ જ્ઞાન, માન, દાન, વિશ્વાસ સ્નેહ ભાવ, સ્ત્રી, પુત્ર, બાંધવ, પરની આશા, માયા, વિવેક, વચન, લક્ષ્મી, ધામ, અને મનોરથ એ બધી વસ્તુઓ કુડી થશે, શિયળ સિદ્ધ હશે તે બ્રષ્ટ થશે,

તમસીને તપમાં ભંગ થશે, ઇશ્વર ધ્યાન ધરતાં કુડી કદપનાઓ થશે, સં-
બળનથી વેર કરશે, રોહ વિના મિત્ર થશે, પાપાંડી સુખે પેટ ભરશે,
શિયળ સંતોષી બૂખ્યા મરશે, શિષ્યની સેવા ગુરુ કરશે, સ્વામી દ્રોહી, ગુરુ
દ્રોહી, મિત્ર દ્રોહી, બ્રહ્મ દ્રોહી, એવા મનુષ્ય થશે. રાજ્ય વ્યાજ વટાવ કરશે,
ખાતાર હશે ત્યાં અજ નહીં મળે ને અજ હશે, પૂત્ર ખાતાર નહીં હોય,
ધન હશે તે દાતાર નહીં હોય, રૂપ હશે તે ગુણવાન નહીં હોય, અભવિ-
ય, ગાયવિક્રય, ભૂમિવિક્રય, અને કન્યાવિક્રય થશે, પંચદેવનું પૂજન તથા
અસુરને આરાધશે, ચાર વણથી હજારો નાતો બંધાશે, કોઈ દ્રવ્ય એકદુનું
કરવાની ઇચ્છાએ કોઈ અભક્ષાભક્ષ કરવાની ઇચ્છાએ, કોઈ મોજ શોકની
ઇચ્છાએ, અને કોઈ પેટ ભરવાના પાપના ઢોંગી પુરૂષો જુદા જુદા ધર્મના
પંથ ચલાવશે, ઠેકાણે ઠેકાણે મેળા થશે, નવી નવી જાતનાં શસ્ત્ર,
યંત્ર, વસ્ત્ર અને મનુષ્યો સૌ સ્વાર્થી, પ્રપંચી અને અનીતિવાન થશે, અ-
લિપ્તચાત્રની સંજીવની ઔષધી અસ્ત થઇ જશે, વૈદ્ય ખોટી દવા આપશે,
કવિશ્વરના ગુણ તથા મનુષ્યના વૃથા વખાણ કરશે, ચિત્રકાર ખરાબ ચિત્ર
કાઢશે, વક્રીલો વિશ્વાસઘાતનાં કર્મ કરશે, કુડા કિમિયાગરો થશે, બ્રાહ્મણો,
ધર્મ, કર્મ અને ઉપાસના તથા દેવાથી અધોલોહના અધિકારી થશે, ક્ષત્રિ
ગાયનું, બ્રાહ્મણનું અને ધર્મનું પાલન કરશે નહીં, અનીતિ અન્યાયથી રાજ્ય
ચલાવશે, જેથી તેઓ પણ ઇશ્વરના ધામથી અલગ રહેશે, વૈશ્ય સત્તવા
તથા દધ કુડ કપટતા વેપાર કરશે, વહીવટમાં ચુકસે અને દાનન બ્રહ્મ થશે,
તેથી તેઓ નરક નિવાસી થશે, અને શસ્ત્ર બ્રાહ્મણ પાસે સેવા કરાવશે, ના-
સ્તિક અને અનીતિએ ચાલશે, માટે તેઓને માટે શશિમુખ નામનું સ્થાનક
તૈયાર છે. આ પ્રમાણે જે ધર્મ કર્મથી બ્રહ્મ થશે તેમનું કોઈ પણ પ્રકારે
કદ્યાણુ નથી.

અનુશાસન પર્વ ૧૪ મું.

યુધિષ્ઠિરને ધર્મ કથન વિશે બીજાનું સમજાવવું.

બીજા પિતામહના વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિરે ફરી પૂછ્યું કે હે પિતામહ
રાજ્યને અતેનરક હોય છે, એ જાણી મેં કુલની ધાત કરી એ કારણથી
મને પિત્તર છે. મહારાજ કુરુક્ષેત્રમાં અમે જે પાતક કરેલું છે, તેની તો
કોઈ સીમા નથી માટે તે મોટા પાતકથી માંડે દક્ષિ રાજ્યાસનપર સ્થિર
થવું નથી, અમેને અનેક પ્રકારના વસ્ત્રાભૂષણથી સુસેવિત કરી ખોળામાં

એસારી પ્રસન્ન થાતા અને અમેએ બાણ મારી, જેણે અમેને અસ્ત્રવિદ્યા શિખ્યા એનોજ અમેએ અસ્ત્રવિદ્યાથી વધ કર્યો. આમાં અનેક પાતકોથી આપારી કયા પ્રકારની સદગતિ થશે? આવા કારણથી યુધિષ્ઠિર વારંવાર પ-આતુપ કર કરતા હતા, ત્યારે ભીષ્મ પિતામહ બોલ્યા—હે રાજન! જગતની અંદર કુદરતી નિયમ જામતમાં અત્યાજ કરે છે, જો કોરવો વિરહપણે, ત-ત્યાં તો તે સર્વેના સઘ સંહાર થશે. હું યુધિષ્ઠિર! સર્વ પ્રાણી માત્રને છેવટ સંહાર તો છેજ તેમાં તેમાં તમે કાંઈ પણ કર્યું નથી, પણ ભાવી ભાગને લીધે જે બનાવ બનવાનો હતો તે બન્યો એમાં ઇશ્વરની પ્રેરણા સિવાય કશું કાંઈ છેજ નહિ.

વળી એ સચરાચર, અગમનિગમ, સર્વ શક્તિમાન જગતનો ઇશ્વર છે વિશ્વમાં એનો એવો વિચિત્ર તરેહનો તંત્ર છે કે પવન, પૃથ્વી; અગ્નિ, આ-કાશ જળ, જીવ અને નક્ષત્ર, આવે જે જે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પદાર્થ છે, તે સર્વમાં તેની સર્વોપરી વ્યાપકતા પ્રાણી પશુ માત્રના જોવામાં આવે છે અને તેથી તેનું હોવાપણું જ્ઞાનેન્દ્રિયથી સર્વ કાંઈ જાણી શકે છે, એ નિર-જન નિરાકાર આદિ અનાદિ સર્વ સૃષ્ટિના સરજનહાર છે. નાર્તિક મનુષ્ય ઇશ્વરની પ્રભુતા, જાણ્યા વિના પરમેશ્વર નથી એમ માને છે, આમાં નીચ મનુષ્ય અંતે નરકનાં અધિકારી થાય છે. પ્રભુની પરમ પ્રાપ્તકલાથી શક્તિ સર્વના જોવામાં આવે છે, પણ તે કાંઈના જોવામાં આવતો નથી, તેણે રાજ્ય અને રાંક એ સર્વને માથે મરણની જગરી ભીતિ એક સરખીજ રાખેલી છે; તેને થેર કાંઈ યુનાધિક નથી, જેમાં જેનાં કર્મ તેને તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે; મનુષ્યનાં શુભ અશુભ ફલ તેની દૃષ્ટિએથી દૂર નથી તેના આંધેશ નિયમ ચોકસ છે, તેણે મનુષ્યને તર્કશક્તિ અને અગજાન સાથે સર્વ સા-ધનો આપેલાં છે, તે બક્ષાનો ઉદ્ધાર કરે છે. ધર્મવાનોની ઉદ્ધાર કરે છે. અને અધર્મીને યેડો વખત ઉદ્ધાર કરી અધવચ જતાં અસ્ત પમાડે છે; તેની પ્રાણી પશુ માત્ર પર સરખી પ્રાપ્તિ છે, તે સર્વ પ્રસંગે નિર્દોશીને સહાય કરે છે, અને નાના મોટા જીવ જંતુ પાછળ પોપણ, કરી રાત અને દિવસ રક્ષણ કરે છે. આવા મહા પ્રભુનું ક્ષુધાં સહન કરીને, ત્યાં વેડીને, નિદ્રા તજીને, દુઃખ ભોગવીને, અને સર્વ પ્રકારનાં શુભ વૈભવ એક તરફ મૂકીને, નિરંતર ધ્યાન કરતું તેમાં ઉભય શોકનું કષ્ટાણુ રહેલું છે, માટે હું યુધિષ્ઠિર તમે ધર્મ-નું સેવન કરો, ઇન્દ્રિયોને જીતીને યથાશક્તિ જ્ઞાન કરે, મનુ કાંઈ સમય સ્ત્રી ક્ષેત્રના અને સર્વ કાળ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સચિત્તનંદ ભગવાન પ્રાપ્ત થઈ શકે અને સર્વ કાળ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સચિત્તનંદ ભગવાન પ્રાપ્ત થઈ શકે અને સર્વ કાળ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સચિત્તનંદ ભગવાન પ્રાપ્ત થઈ શકે.

કમંધની સેવા કરે છે. હૈ રાજન્ ! શ્રી કૃષ્ણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રૂદ્રરૂપ સંકલના હતાકતા છે, માટે એનુંજ ભજન કરો. કાર્તિક અને માધ સ્નાન કરો. શુક્રવસ્ત્રની એકાદશીનું જાગરણ કરો. દ્વાદશીમે વિષ્ણુ પૂજન અને બ્રહ્મજીને ભોજન કરાવો. હરિની કથા સદા સર્વદા શ્રવણ કરો. સૂર્યકાન્ત વેદ, પૂરાણ અને ગીતા સદસ્તનામાદિકા પાઠ કરો. કૌર્મિક શુકલ એકાદશીથી પૂનમ્માસી પર્યંત શ્રી કૃષ્ણનો ઉત્સવ કરો. કારણ કે શ્રી કૃષ્ણ રાજ્ય, કુક્તિ અને જયદાતા છે, તેઓ ભક્તોનું પાલન કર્તા છે એઓ મારો અને તમારો બનના ઉદ્ધાર કરશે.

યુધિષ્ઠિર—અમે જાણીએ છીએ કે શ્રી કૃષ્ણ 'સાક્ષાત્' ઇશ્વરરૂપ છે, એમનોજ અમારે સમગ્ર પક્ષ છે, એમનાજ સમાગમથી અમે અમારો અવતાર સફળ થયો સમગ્રજીએ જિએ, અને એમનીજ પ્રીતિ અમારા ઉપર અપૂર્વ છે, છતાં હૈ જગદ્દાં ! ઇશ્વરના નિષ્પક્ષ અને નિર્મળ ન્યાય સનિષ્ઠ અમને અમારી નયણી કરણીનું ફળ અદ્યપ્રકાશ પણ ભોગવવાની શિક્ષા થયા શિરાય રહે એવી ધારણા ધારી શકાતી નથી, માટે તે બળત, જે પચાતાપ થયા કરે છે; તેના નિવારણાર્થે ધર્માનુસાર શાસ્ત્ર સંયુક્ત આપ કૃપા કરી યથા સાધન બતાવશો.

બીજાપિતામહ—કર્મે પ્રમાણે ફળ લેગવ્યા વિના તો ચાલેજ નહીં, પરંતુ પાપ કર્મનું ધર્મ સિંધુ પ્રમાણે નિવારણાર્થે કાંઈક કરાયતો સારું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે દેવાધિ દેવ ? ત્યારે આશ્ર દયા કરીને' જે પ્રમાણે આશ્ર કરો તે પ્રમાણે અગ્રો પાંચે બાંધવ વર્તવાને, આતુર છીએ અને આશ્ર હોય તો આ રાજ્ય પણ છોડી દઈએ. બીજાપિતામહ તેઓની ઉત્તમ વર્તણૂકથી પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા કે જે શરીર જે કર્મ કરે છે તે શરીર તેના ફળને પામે છે. માટે હૈ રાજન્ ! અહિંસા પરમધર્મ, પરમ દમ, ઉત્તમદાન, ઉત્તમ તપ, ઉત્તમ યજ્ઞ, ઉત્તમ ફળ, અને ઉત્તમ સુખ છે. સર્વ યજ્ઞે માં કરેલું દાન અથવા સર્વ તીર્થે માં કરેલું સ્નાન તથા સર્વ દાનોનું ફળ એ સમગ્ર અહિંસાની 'તુલ્ય' નથી. અહિંસા કરનારને મહાન તપની પ્રાપ્તિ થાય છે; એ કરનારનો સદા જયજ થાય છે અને સર્વ જીવોની જેમ માતા તથા પિતા હોય તેમ અહિંસા પાલન કરે છે.

યુધિષ્ઠિરે બીજાપિતામહને છુટી છરાઈ અનેક બાબતો પૂછતા પછી છેવટે પૂછ્યું કે જગતના દેવ કોણ છે? ત્યારે બીજે વિષ્ણુની અનેક પ્રકારે તેની એક સદસ્ય નામથી સ્તુતિ કરી. અને કેટલોક વખત સંવાદ ચાલ્યા પછી બીજા બેલકતા બીજ થયા અને તે મહાન મોધ સંપૂર્ણ થયો.

ન્યારે તે બોલતા બંધ થયા ત્યારે સર્વ શાંત થઇ ગયું અને જેમ વસ્ત્રમાં આળખેલું ચિત્ર હોય તેમ જે ધડીવાર તે સર્વ રાજમંડળ નિશ્ચય થયું. તે વખતે વ્યાસમુનના કહેવાથી બીષ્મે યુધિષ્ઠિરને ધર પ્રત્યે જવાની આજ્ઞા આપી કહ્યું કે, “આ લોકમાંથી જ્યારે હું સ્વધામ જાઉં ત્યારે હે રાજન, તમે અહિં આવજો, સૂર્ય નિવૃત્ત અને ઉત્તરાયણના થાય તે સમયે તમારે આવવું, એટલે યુધિષ્ઠિર આદિ પિતામહને વંદન કરી રાજ લઇ હરિતનાપુર પ્રત્યે ગયા. સૂર્યને ઉત્તરાયણમાં પ્રવર્ત થયેલા જોયા અને બીષ્મનો મરણકાળ પાસે આવેલો જોયો ત્યાં સુધી પચાસ દિવસ યુધિષ્ઠિર હરિતનાપુરમાં રહ્યા.

બીષ્મનું સ્વર્ગ ગમન.

ગંગાના પુત્ર બીષ્મના દરમાન મુજબ અગ્નિસંસ્કાર માટે યુધિષ્ઠિર ધી, પુષ્પ, ચંદન, વસ્ત્ર, દર્બ, રત્ન, સુવર્ણ તથા અગર વિગેરે સઘળી સામગ્રી અને યમુના અગ્નિને પ્રથમથી ચાલતી કરી ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુંતી, ભાદ્રઓ તથા શ્રીકૃષ્ણ વિગેરેને સાથે લઇ કુરુક્ષેત્રમાં બીષ્મની પાસે આવ્યા. યુધિષ્ઠિરે વ્યાસ, નારદ, દેવણ, અને અસિત અને શેષ રહેલા રાજઓથી રક્ષણ કરાતા બીષ્મને જોયા બીષ્મને નમસ્કાર કરી યુધિષ્ઠિરે તેમને કહ્યું કે ધૃતરાષ્ટ્ર તથા શ્રીકૃષ્ણ વિગેરે તમારા સમયને વિષે જોઈતી વસ્તુઓ અને સર્વ સ્નેહીઓને સાથે લખતે હું આવ્યો છું. યુધિષ્ઠિર તરફથી ખમર મળતાં સર્વની સામે દૃષ્ટિ કરી પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડી ધૃતરાષ્ટ્ર આદિને સ્નેહથી આલિંગન કર્યું અને કહ્યું કે પરિવાર સહિત તમે બધે પધાર્યા. હવે મારે પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો એટલે મહરસંકાતીનો સમય પાસે આવ્યો છે. એ પ્રમાણે બોલી તેણે ધૃતરાષ્ટ્ર તરફ નજર કરી કહ્યું કે રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર તમે સઘળાં વેદશાસ્ત્રોને જાણો છો અને તમે વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરી છો તેથી કાંઈ પણ તમારા જાણ્યા બહાર નથી. તોપણ હું તમને બલામણુ કહેણું કે જે બવિષ્યમાં હતું તે બન્યું. હવે તમારે પુત્રોનો શોક કરવો નહિ. પાંડવો જેમ પાંડુના તેમ ધર્મની રીતે તમારા પણ પુત્રો છે. માટે તેઓનું પાલન કરજો. હું પુરા વિશ્વાસથી કહેણું કે યુધિષ્ઠિર સર્વદા તમારી આજ્ઞામાંજ વર્તશે, અને બીજા ભાદ્રઓ પણ ધર્મવડે તમારી સેવા કરશે. તમારા પુત્રો કોષી, લોભી તથા હર્ષ્યાવાળા હતા તેથી તેઓનો શોક કરવો નહિ. આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહી પછી વાસુદેવના સામું પ્રજ્ઞાભાવથી દષ્ટિ કરી કહ્યું કે આપ સર્વદા પાંડવોનું રક્ષણ કરજો. મેં દુર્યોધનને ધણું કહ્યું હતું પણ તેણે મારું માન્યું નહિ. તેમાં મારો કશો અપરાધ હોયો નહિ. હે ભગવન, હે દેવદેવેશ, હે પુરુષોમાં ઉત્તમ શ્રીકૃષ્ણ મારી રક્ષા

કર્તા તથા મને આજ્ઞા આપે છે શ્રીકૃષ્ણ, તમે મને આજ્ઞા આપો તો હું શરીરને છોડું, તમે આજ્ઞા આપો છો કેવળ મતિ પાંખીશ શ્રીકૃષ્ણ, મોલતા બંધ થયેલા તથા પ્રત્યક્ષની રાહ જોતા બીજા પ્રત્યે મધુર વાણી કહેવા લાગ્યા, હે બીજા, તમને હું આજ્ઞા આપું છું, તમે વસુઓના લોકને પાંખો. હે મોટી કાંતિવાળા, તમોને આ લોકમાં કશું બધું પાપ નથી. કેશવ ભગવાનનો આશીર્વાદ પામેલા અને તે સર્વદર્શી ભગવાનથી મિષ્ટાનં પ ઠરેલા બીજા સર્વ સુહૃદ્-જનોને મળી યુધિષ્ઠિરને છેલ્લાં વચ્ચેનો કલાં. તે જોડના બંધ થયા અને આત્માને ધારણા વિશે યોગની પદ્ધતિને અનુમરી કેમ પ્રમાણે ધારણ કર્યો અને રૂચેલાં પ્રાણો ઉચે મસ્તકમાં ચડી ગયા. બીજા જેમ જેમ અંગને મુક્તા ગયા તેમ તેમ તેનું શરીર જાળકના શરીર જેનું થતું મધું અને અંગ શલ્યશક્તિ થતું મધું અને તેનો રોકેલો આત્મા ઉલ્કાપાતી પેડે મસ્તકને બેઠી સ્વર્ગ પ્રત્યે ઉડી મેળે અને આકાશમાં પેસી ગયો. ત્યારે પુણી વૃદ્ધિ સાથે દેવનાં હુંદનીનો નાદ થયો. આ પ્રમાણે ભારતોના કુળને ધારણ કરનાર બીજા પરમાત્મા સાથે જોડાયા, એટલે પાંડવોએ ચંદન અને પવિત્ર કાષ્ઠોથી ચિંતા તૈયાર કરાવી રાજાને લગતા વિધિપૂર્વક બીજાના શરીરના બધું શય્યા સહિત દાહ કર્યો.

બીજાનો દેહકાળ શાર્દૂલ વિકિરિત,

આગ્રો કાળ સુ બીજાને વિચરવા, ત્યારે ફરી શ્રી હરી;

આગ્રો પાંડવ સંગ ત્વં ફરી ધૂરી, બીજાં વીનંતી નરી.

આજ્ઞા મળી હરી વધા વસુ વીરો, જા તું જુએથી તદ્ધ;

વંદી શ્રીવર પાદ ધ્યાન ધરીને. શાંતી ગ્રહી સર્વથા.

એ પછી યુધિષ્ઠિરે પરિવાર સહિત ગંગા સ્નાન કરી જલાંબલી દીધી ત્યારે મંગાજી રૂદન કરતાં બોલ્યાં કે હે પુત્ર ! શિખાંડી તો પ્રથમ આ હતી તે બીજાનો કયા પ્રકારથી વધ કર્યો ? એ મને ધણો ખેદ થાય છે. એમ કહી ગંગાજીએ ધણું રૂદન કર્યું. એટલે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે હે મગે ! તમારા પુત્ર ધર્માદિક દેવતાઓથી વધુ મૃત્યુ પામે નહિ, પણ એમની ઇચ્છા અનુસાર થોડે શરીર ત્યાગ કરેલ છે, માટે તમે કોઈ પ્રકારથી ચિંતા નહિ કરો આમ શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી મંગાજી ધીરાં ગયાં, એ પછી યુધિષ્ઠિર રાજા મંગાજીને પ્રણામ કરી પરિવાર સહિત હસ્તિનાપુરમાં ગયા, અને રાજ્યની લામામ લાથમાં લઈ પ્રજાનું પુત્રની પેડે માલન કર્યું. એથી પ્રસન્ન થઈ શ્રીકૃષ્ણ અશ્વઘ્ન અશ્વોદિણી સેનાને નાશ કરાવી યુધિષ્ઠિરને નિષ્કંટક રાજ્ય દઈ પરમ પ્રસન્ન થયા. આ પછી દુર્યોધન અગિયાર અશ્વોદિણીનો પતિ સાત અશ્વોદિણીના ધણી પાંડવોને કેમ નહીં જીતી શકે ? અને કેમ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો

કરણ કે એ દિવસમાં કાપન અને રાત્રિમાં દધિ બાંધણું નહીં કરતો તેમ સદા વીર મંડળીમાં રહેનાર તેમ મર્ભવતી સ્ત્રીથી રમણ નહીં કરતો, એ નિત્ય ત્રિકાળ સંધ્યા અને રત્નવલા સ્ત્રીનો સ્પર્શ નહીં કરતો એવો દુઃખન શીમના હાથથી પરાસ્તુ થઇ શું કારણથી મૃત્યુ પામ્યો ! એમને ધણું આશ્ચર્ય લાગે છે માટે તે તમને કહો. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે હે રાજા ? કે. દશાન્ન એમ કહે છે કે ધર્મથી જય અને ધર્મથી પરાજય થાય છે. મહારાજા અધિષ્ઠિતે કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ યગ ક્યો જેમાં એણે પોતે દીક્ષા લઇ યજ્ઞમાન થયા એ યુદ્ધ ભૂમિ એની વેદી બાણવી બોધ્યો. સ્ત્રીમાદિ ચારે ભાઈ ત્રિજ થયા અને સ્ત્રી કૃષ્ણને કર્મ ઉપદેશ કરતાં આચાર્ય બનાવ્યા. એ યગમાં કૌરવોને પશુ અને રાજ્યઓને રૂધિરરૂપથી સમજ્યા, અને દ્રૌપદીના દુઃખની શાંતિ એ તેનું ફળ બાણ્યું, એમ હોમ કરી સંપૂર્ણ યગ રસ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને અર્પણ કર્યું. એ પ્રમાણે ધર્મ પૂર્વક યુદ્ધરૂપી યગ કરી અધિષ્ઠિતે વિજય પ્રાપ્ત ક્યો, તેમ કૌરવોએ લોભથી અધર્મ પૂર્વક યુદ્ધ કર્યું એ કારણથી એનો વિજય નહીં થયો. ધર્મથી જય થાય છે અધર્મથી નહીં, ક્ષમાથી જય થાય છે ક્રોધથી નહીં, વિષ્ણુ જય પ્રાપ્ત કરે છે અસુર નહીં, ધર્મથી રાજ્ય અને કુળ સ્થિર થાય છે અને અધર્મથી શીઘ્ર નાશ થાય છે. જેના વાહન આયુધ અદિ પાપ દ્રવ્યથી પરિપુષ્ટ થયાં હોય છે તે યુદ્ધમાં વિખરે છે જાય છે, જેમ વાયુથી મેઘ છિન્નભિન્ન થઇ જાય છે. વિને વિય નહિ માનો પણ આહણના દ્રવ્યને વિય જાને વિય તે એકને મારે છે પણ આહણનું દ્રવ્ય કુટુંબનો નાશ કરે છે. આહણને ક્રોધથી સમુદ્રનું જલ ખાઈ કરી મેલ્યું. આહણને ક્રોધથી શ્રી કૃષ્ણનો પુત્રકલત્ર સહિત વંશધ્વંસ ક્યો તથા દેવાદિ દેવ શ્રી મહાદેવનું લિંગ છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું. અહા શાપ થયાથી કેણું નિહન નહીં થયા ? અગત્ય મુનિએ ક્રોધ કરી સમુદ્રનું જલપાન કર્યું તેથી દેવતાઓએ પ્રાર્થના કરી એકલે મુત્ર માર્ગે ત્યાગ કરી આપ્યું એ કારણથી તે ખાઈ થઇ ગયું છે.

સીમ પિતાસહુની વર્તાણુંક.

મંગાના પુત્ર શીખર પિતામહે ક્રોધ પણ પ્રસંગે પોતાની ઉજ્જ્વળ સ્થિતિ મુકી નથી, તેમ સંસાર સંબંધી વિષયમાં માત્ર સ્ત્રી સંબંધી એને પોતાના અહમ્મય પ્રવરે લીધે અનુભવ સાત નોહોતું. એ શિવાય તે સર્વ વિષયમાં ધણા કુશળ હતા. એણે યુદ્ધમાં ક્રોધ દિવસ પીઠ દેખાડી નથી અને ક્રોધ પણ પ્રસંગે નીતિનું ઉદ્ધાન કર્યું નથી. આજ સમય વિદ્યામાં એ તે અત્યંત કુશળ અને અહા વિદ્યામાં તે એ અધિક જોવાજી હતા.

અશ્વમેધ યજ્ઞ પર્વ ૧૫ મું.

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા માટે વ્યાસની સલાહ.

યુધિષ્ઠિર રાજા કુટુંબ વૃદ્ધથી ખિન્ન થઈને બેઠા હતા ત્યાં એકાએક દેવગોત્રે મહાત્મા મુનિ વ્યાસ આવી ચડ્યા. વિનય પૂર્વક તેમનો સત્કાર કરી આસનપર બેસાડી તેણે તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.

“ મુનીશ્વર ! મેં કરેલા કુટુંબવધનો બધા દિનપ્રતિદિન મને ચોતરથી ઘેરતો બધા છે. મારું અંતઃકરણ અત્યંત સંતપ્ત રહ્યા કરે છે. તે જાય જઈ મૂળથી વિનાશ પામે એવો જો કંઈ ઉપાય હોય તે તે મને આપ કહે. મારા પૂર્વજોએ મેળવેલ આ રાજ્ય બીજા, દ્રોણ અને કર્ણ વગર મને જ રાખ્યું. યમતું નથી. હમેશાં વેદોચ્ચારથી રમણીય બની રહેતું કર્ણનું મંદિર મેં શન્ય કર્યું. અરે ? ચક્ષુ વગરના શરીરની પેઠે બીજા અને કર્ણ વગરના આ રાજ્યપર મને બિચાર છુટે છે. મહા પુદ્ગિશાળી બીજાપિતામહે જો કે મને ધણા ધણા ઉપદેશ આપ્યો તોપણ તેઓનો નાશ કરાવી હવે હું કે કશિથી દૂર થઈ શકતો નથી. હું તો આ રાજ્ય છોડી અહીંથી નિવૃત્તિ જવા માગું છું. બસે બીજા રાજ્ય કરે. હું નથી. ધારતો કે કોઈ પણ તાર્ય, દાન કે યજ્ઞથી મારી શુદ્ધિ થાય.”

“ ધર્મધુરંધર ધર્મરાજા બધને આગો કરો. તમને કોઈપણ હોય બાધ કરી શકશે નહિ. પૂરે સમયદ્રશ્ય પણ અશ્વમેધના પ્રતાપથી પરિતાપ મુક્ત થયા હતા. માટે અશ્વમેધ કરો. એટલે ગાત્ર હસા કરવાના. તમને જે પરિતાપ થયા કરે છે તેનો નાશ થશે. ત્રાહ્મણની સહાયથી ધર્મવડે મેળવેલ રાજ્યને છોડી બીજા ઇચ્છા શા માટે કરો છો ? “ પૂરે મશ્ત રાજ્યએ યજ્ઞ કયો તેમાં અપાર સોના મોહોરોની દક્ષિણને આલણો ઉપાડી શક્યા નહોં હતા. તેથી તેઓએ કરોડો સોના મોહોરો પડતી મૂકી હતી, જેથી આજ સુધી તે ધન ત્યાંજ પડેલું છે. માટે તમે ત્યાં જઈ તમારો ખજાનો ભરપૂર કરી યજ્ઞ કરો.” ધરતો નિશ્ચય કરી ખડતો ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા લઈ હિમાલયમાં ગયા. ત્યાં કેટલોએક વિધિ કરી કરોડો સોના મોહોરો લઈ લઈ પાછા આવ્યા. એટલે વ્યાસે ત્વરાથી યજ્ઞ કરવા નીચે પ્રમાણે કહ્યું. યજ્ઞના પ્રારંભમાં એટલે અશ્વને છુટા મૂકવાના ચેત્ર શુદ્ધ પુનમને દિવસે વેદ અને સામનાં ધારને પામેલા, બુદ્ધિમાન, કુલીન વીર હજાર બ્રાહ્મણોને બોલાવી પ્રત્યેકને દક્ષિણ સંહિત એક હાથી, એક રથ, એક ઘેડો, એક હ-

નગર ગાયો, એક અશ્વ રત્નો તથા એક બાર સુવર્ણ આપવું. પછી ગાયના દૂધ સર્માન વર્ષ્યુચ્ચા અથવા શ્યામ વર્ણવાળા, ચંદ્ર સરખી સૌમ્યતાવાળા, પીળા પૂઝાવાળા, શ્યામ કર્ણવાળા અને રથને ગતિ કરી શકે એવા મહા તેજસ્વી ! એક અશ્વને છુટા મૂકવો, અને તેનું રક્ષણ કરવા ખોતાના શરવીર પુત્ર અથવા ભાઈની ચેલના કરવી. એક વર્ષની અંદર તે અશ્વ પૃથ્વીમાં જરીને પાછો આવે ત્યાં સુધી યજ્ઞમાં દાક્ષા બેનારે એટલે યુધિષ્ઠિરે આસે પણ વ્રત પાળવું, યજ્ઞનો ધોડો ન્યાં ન્યાં લાદ મૂર કરે ત્યાં ત્યાં એક હ. નગર ગાયોનું દાન, અગ્નિમાં હોમ તથા ખાલણોને શસ્ત્ર વિધિથી દક્ષિણા આપવી. એક સુવર્ણના પતરામાં ખોતાની સહી કરી “ આ ઉત્તમ અશ્વને છુટા મૂકવામાં આવ્યો છે જે કોઈ રાજાની સત્તા હોય તો ભલે તે તેને પકડે.” આ પ્રમાણે લખી તે પતર અશ્વના લલાટપર બાંધવું, અને જે કોઈ રાજા તે ઘોડાને અટકાવે અથવા બાંધે તેને ખોતાના બળથી જીતી ઘોડાને છુટા કરવો. આ વિધિ પ્રમાણે અશ્વમેધ યજ્ઞ થઈ શકે છે. ઈંદ્ર એવા સો અશ્વમેધ કરી સ્વર્ગના આધિપત્યને પામેલ છે. અહીંથી ધણે દૂર એક બ્રહ્મવર્તી નમરી છે, તેમાં તેવો અશ્વ છે, ત્યાંનો યૌવનાશ્વ રાજા દક્ષ અશ્વમેધિની સેના સહિત તે અશ્વનું રક્ષણ કરે છે. ત્યાંથી અશ્વને લાવવાનું બીમે પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક સ્વિકાર્યું અને તેની સાથે કર્ણનો દીકરો વૃષકેતુ અને ધટોત્કચનો દીકરો મેધવર્ણ એ ત્રણે અશ્વ લેવા ચાલતા થયા.

યજ્ઞના અશ્વની પ્રાપ્તિ.

યૌવનાશ્વના નગર પાસે તે ત્રણે વીરો આવ્યા કે અનેક મહારથિઓના રક્ષણ તથા અત્યંત દૈદ્યમાન બની રહેલા તે ઘોડાને જોઈ બાળક મેધવર્ણે તેને ઉપાડી લાવવાની ઇચ્છા કરી તેની ઉત્સુકતા જોઈ બીમે કહ્યું કે પુત્ર ? તું શું કરવા ઇચ્છે છે. તેણે જવાબ આપ્યો કે જે તમારી આજ્ઞા હોય તો એ ઘોડાને હું ઉપાડી આવું. ભલે હજારો વીરો તેનું રક્ષણ કરે. હું તેઓને ગણકારતો નથી. બીમની આજ્ઞા ચતાંજ મેધવર્ણે ઘોડાને ઉપાડી લેવા આકાશમાં ઉડ્યો. યજ્ઞના ઘોડા પાસે જઈ એકદમ નાચે ઉતર્યો અને પ્રચંડ પવનના વેગથી સર્વને પૃથ્વીપર પાંડી દીધા. કેટલાએક શસ્ત્ર વાપરવાની તૈયારી કરતા વીર પુરુષોને શિલાઓની વૃષ્ટિથી વ્યાકુળ કરી મૂક્યા. ઉવટ મોટા સિંહનાદની સાથે તેણે તે ઘોડાને ઉપાડી આકાશનો રસ્તો લીધો મેધવર્ણને હંસ નામના તે ઘોડા સહિત આકાશ માર્ગે આવતો જોઈ બીમ તથા વૃષકેતુ હર્ષ પૂર્વક સિંહનાદ કરવા લાગ્યા.

હંસને ગયેલો સાંભળી યૌવનાશ્વ રાજા ક્રોધથી વેગમાં આવ્યો એકદમ કે આ પુરુષે મારા હંસનું હરણ કર્યું ? તે દેવ હશે તોમણ હું આજ તેને

યમલોકમાં મોકલીશ. આમ બોલતાં બોલતાં પોતાના વીર પુરોને તેની પાછળ જવા આજ્ઞા કરી, કે ચાર હજાર મહારથી ચેલાઓ ચીકણમાં હિયા અને ધણી ઝડપથી બાણો મૂકી મેધવર્ણને જતો અટકાવ્યો. કેટલીકઢે મુદ્ધિ પ્રહારથી અને કેટલાએકને શિલાઓના પ્રહારથી સ્વર્ગમાં મોકલી આર્થ તરફ તે બીમ તથા વૃષકેતુ પાસે આવી પહોંચ્યો.

બીમની આજ્ઞા લઈ વૃષકેતુ યનુના સૈન્ય સામે ગયો. તેણે ગુર્જના કરી શત્રુને કહ્યું કે સંગ્રામમાં સ્થિર રહેજો. યૌવનાશ્વના સૈનિકોએ વાણાંઓ જેમ જેમ સૂરને વીંટીવળે તેમ તેઓ તેને વીંટી વળ્યા. સિંહ સરખી કંધ-વાળા મહાબાહુ વૃષકેતુએ ઉમ્ર બાણોથી તે તે સહજાઓને પૃથ્વીપર પાડી દરેકે સિંહનાદ કર્યો. બાણોથી છત્તારી રહેલાંને લીધે મહારથીઓ દેખાતા બંધ થયા. વસુદેવના સ્મરણથી જેમ પાપના સમૂહો વીંખસાઇ જાય તેમ માવતો, અશ્વરક્ષકો અને હજારો પ્યાદલો વૃષકેતુના બળથી વીંખસાઇ ગયા. પોતાના લશ્કરનો પરાભવ થયેલો જાણી યૌવનાશ્વ ક્રોધાવિષ્ટ બની પોતાની તમામ સેના સહિત ત્યાં આવ્યો. ત્યાં તેને ખબર મળ્યા કે માત્ર ત્રણ પુર-મોજ છે. એક આકાશ માર્ગે અશ્વનું હરણ કરી ગયો. બીજા વીરે સૈન્યને પાડી દીધું અને ત્રીજો તો હજુ ત્રાહિતની પેઠે દૂરજ ઉભેલો છે. યૌવનાશ્વને વિચાર થયો કે, “ તે ધોડાને લેવાં મનુષ્ય તો શક્તિમાન નથીજ. અવશ્ય કોઇ દેવતા હોવા જોઇએ. આજ હું તેઓને રણયુગમાં સંતુષ્ટ કરીશ. ” તે સૈન્ય સહિત આગળ વધતાં તેણે પ્રથમ બીમસેવને દીડો, તેટલામાં વૃષકેતુ પણ તેની નજરે ચડ્યો. યૌવનાશ્વને સામે આવતો જોઈ વૃષકેતુ સામે ચાલ્યો. બીમ પણ મોટી ગદા લઈ તેની સામે ચાલ્યો. બીમને અતિ આગ્રહથી પાછા વાળી મહાબાહુ કર્ણપુત્રે તીક્ષ્ણ બાણોવડે વીર ચેલાઓને પાડવા માંડ્યા. વૃષકેતુને સંગ્રામમાં પોતાની સેનાનો સંહાર કરતો જોઈ હાથીપર બેઠેલો યૌવનાશ્વ તેની સામે થયો. અને બોલ્યો કે “ વીર તું અને વાકેશ્વ કર કે તું કોણ છે ? એટલે હું તારી સાથે યુદ્ધ કરું. પરાક્રમી વીર ! તને ધન્ય છે. ” તે બોલ્યો કે હું કર્ણ પુત્ર છું, યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ યજ્ઞ માટે તારો ધોડો અમે લઈ જવાના છીએ. વૃષકેતુનું વચન સાંભળતાં ક્રોધાતુર થયેલો યૌવનાશ્વ તેનાપર દશ બાણ ફેંક્યાં. પણ તેણે એકજ બાણથી તેના ત્રણ ત્રણ કટકા કરી નાખ્યા. અને બીજા ત્રણ બાણથી રાજાને વીંધી નાખ્યો. વળી પણ અર્ધચંદ્રાકાર બાણથી તેણે રાજાનું ધનુષ, છત્ર તથા આમર વિગેરે ઠાપી નાખ્યાં યૌવનાશ્વ બીજું ધનુષ લઈ સાફ બાણોથી વૃષકેતુની છાતી ભેદી નાખી. તોપણ તેણે ધણી ઝડપથી ચાર બાણોવડે રાજાના ધોડાએને ચમલોકમાં મોકલી આપ્યા, અને તેના સારથિનું અશ્વ

ઉઠી ઊઠી તેના પેદાઓના દેખતાં દેખતાં રાગને આજુની દૃષ્ટિથી જાણ કરી દીધો. રાગ નહિ દેખાવાને લીધે તેના સૈન્યમાં મોટો પોકાર ઊભો. યૌવનાશ્વે અતિ ક્રોધ કરી એક તીક્ષ્ણ શ્વાધીથી લેવી છાતી વીધી નાખી. છાતી શ્રીધાધીથી વૃષકેતુ મૂઠાં ખાધ નીચે પડી ગયો.

આવત પરકમી વૃષકેતુને મૂઠાંમાં પડેલો જોઈ બીમની આંખમાં આંસુ આપ્યાં. ચિંતા અને ક્રોધથી ધેરુએલો બીમ હાથમાં મોટી મદા ઉપાડી સૈન્યની સામે દોડ્યો. પોતાની મદન પ્રહારથી તેણે કાણુ આત્રમાં પૈવનાશ્વના સૈન્યને કાપી રૂધિરનો મોટો પ્રવાહ ચલાવ્યો. તેટલામાં પૈવનાશ્વનો પુત્ર સુવેગ સામે આવ્યો કે બીમે ધણુ જોરથી તેને ફેરવી પૃથ્વીપર પછાડ્યો. બીજી તરફ વૃષકેતુને મૂઠાં પળતં પાંચ તીક્ષ્ણ શ્વાધીથી પૈવનાશ્વને મૂઠાં પમાડી તે કહેવા લાગ્યો કે શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી આ રાગ સંભામમાં મૂઠાં રહિત યજ્ઞે જો તે મરણુ જામશે તો માંડે પરકમ અધારમાંજ રહેશે. પૈવનાશ્વને મૂઠાં ઉતરવાથી ઉઠી ઉભો થઈ જુવે છે તો પોતાનું રક્ષણ કરતાર વૃષકેતુને તેણે પાસે ઉભો દોડો. એટલે તેણે તેને કહ્યું કે મારા પ્રાણનું પાલન કરનાર વીર ! તું જો બોલ્યો તેનું જરા મને સ્મરણુ છે. હવે જો હું તારી સાથે યુદ્ધ કરું તો નિંદા પાત્ર ગણાઉં. હવે માંડે રાજ્ય તારે આધીન છે. મને તારી કૃપાથીજ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થશે. હવે તોતમે મને શ્રી કૃષ્ણની પાસે તેડી જાઓ. માંડે ધન, પુત્ર અને માંડે માથું પણ હવે ધર્મ રાગના યજ્ઞના ધોડાનું રક્ષણ કરવામાંજ કામ આવશે. બીમને આ પ્રમાણે કહી પૈવનાશ્વે અશ્વમેધ જોત્રા સાંજેનસહકુટુંબ ધોડા સહિત હરિતાપુર આવ્યો. પૈવનાશ્વે શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિર આદિ માન્યજનોને નમન કરી કહ્યું કે હું કુતાર્થ થયેલ છું.

અર્ધનું પર્યટન અને અર્જુનનો દિગ્વિજય.

આ પછી ચેત્ર માસની ન્યુનમને દિવસે યુધિષ્ઠિરને ચક્રવર્તિ રાગ ગણી થઈ દીક્ષા દેવા મુનિઓએ તેને દ્રૌપદીની સાથે અસિપત્ર વ્રતનો પ્રારંભ કરાવ્યો ધોડાનું મથા વિધિ પૂજન કરી તેને છુટો મુકવાની તૈયારી કરી અશ્વના પાલનને માટે અર્જુનની યોજના કરવામાં આવી. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું કે ધોડાનું રક્ષણ કરજો. શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી તારાં વિધો નાશ પામો. માર્ગમાં તારું કલ્યાણ આઓ. વત્સ ! વિજયને પ્રાપ્ત થા. માંડિવધરી અર્જુને ધર્મરાગ તથા શ્રીકૃષ્ણ અને કુન્તીજી વગેરેને નમન કરી ધોડા પાસે આવી મધ્યાહ્ન સમયે ધોડાને છુટો મુક્યો ધોડે તરતજ દિક્ષણ તરફનો માર્ગ લીધો. એટલે કુમારપ્રયુક્ત વીર વૃષકેતુ, રાગ પૈવનાશ્વ અને અનુશાસ્ત્રવીરેવા યુધિષ્ઠિર અર્જુને મેદાપેદાના રથને નિલની પેડે પોતાના રથ અંધો બોલે

તેની પ્રાણી મહાત્મા,

અર્જુનને ગંગાથી ઉત્તરણ.

યમનો ઘોડો આસતાં આસતાં માહિષ્મતી નગરી પાસે આવી પહોંચ્યો. એ નગરીનું રક્ષણ વીર નીલધ્વજ રાજા કરતો હતો. ડોટથી શોભતી, ઉત્સવગ્રામી અને પરિવ્ર નદી નર્મદથી, હીંટાયેલી એ નગરીમાં ઉત્તમ ઔગન્ધ્યોના આશ્રયથી નિર્ભયપણે રહેતો કામદેવ શિવની ભક્તિ અહીંજ વસતો હોય નહિ શું ? એમ જણાતું હતું. આ વખતે ત્યાંના ઉપવનમાં રાજકુમાર પ્રવીર એક હજાર સુંદરીઓ સહિત પ્રદુષિત લતાઓના ઝુંડમાં કીડા કરવા આવ્યો હતો. તે વખતેના એક વૃક્ષ નીચે ઉત્તમ સિંહાસન પર બેઠો હતો. તેના હુકમથી સુંદર અલંકારથી શોભતી સર્વ સુંદરીઓ હળવે હળવે પુષ્પો ચુંટતી હતી અને સુંદર સ્વરથી ગાતી હતી. તેટલામાં ત્યાં યુધિષ્ઠિરા યમનો ઘોડો આવી પહોંચ્યો. રત્નમાળાઓ વડે ચણગારેલ અને લક્ષાટમાં બાંધેલ સુવર્ણ પત્રવાળા એ ઘોડાને જઈ મુખ્ય રાણી મદનમંજરીએ પ્રવીરને કહ્યું કે “ નાથ ! હૃદય સરખા વર્ણવાળો, તામ્ર સરખી કાંતિવાળા અધરવાળો, રાતી ખરીવાળો, પીળાં પૂંછડાવાળો પુષ્ટ કાંધવાળો તથા કાળાઢાંઢ અને નેત્રવાળો આ ઘોડો જુઓ. તેના લક્ષાટમાં બાંધેલ સુવર્ણ પત્રપરના અક્ષરો વાંચો અને માંડે. પ્રિય કરવા માટે તે ઘોડાને બાંધો. ” પ્રિયાના વાક્યથી પ્રેરાયેલા પ્રવીરે હર્ષ પૂર્વક કેશગ્રામી પકડી તે અશ્વના લલટલ પર રહેલ સુવર્ણપત્ર વાંચ્યું કે તરતજ પેલાની સ્ત્રીઓ સહિત તેણે તે ઘોડાને માહિષ્મતિ નગરીમાં મોકલી આપ્યો. અને પોતે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થઈ ઉભો.

અર્જુન પોતાના સહાયકો સહિત તે ઘોડાને શોધતો શોધતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અર્જુનને આવતો જોઈ પ્રવીર સૈન્યને વ્યૂહમાં ગોઠવી મોરચામાં હોમો રહી મોટેથી બોલ્યો કે “ માહિષ્મતી નગરીના મહારાજા નીલધ્વજના પુત્ર પ્રવીરે યુધિષ્ઠિરા ઘોડાને બાંધ્યો છે. અર્જુનમાં સત્તા હોય તો બસે તે તેને છોડાવે. આ પ્રમાણે તે કુમારનું બોલતું સાંભળી વૃષકેતુ સૌની આગળ વંદી પ્રવીરની સન્મુખ આવ્યો. અને બોલ્યો કે “ તું પ્રયત્ન મારી સાથે યુદ્ધ કર પછી અર્જુનનું નામ લેજે. ”

વૃષકેતુ આ પ્રમાણે બોલતો હતો તેટલામાં પ્રવીરે તેને પાંચ બાણથી, તેના ચાર ઘોડાને ચાર બાણોથી અને સારથિને એક બાણથી વીંધ્યો. વૃષકેતુએ જરા હસી સાત બાણોથી તેને વીંધી ચાર બાણોથી તેના પોપટની પાંખસરખી કાંતિવાળા ચારે ઘોડાઓને યગ લોકમાં મોકલી આપ્યા અને શિવનાથ કર્યો. ક્રમ મુજબ પ્રવીરે ધનુષમાં એક બાણ ચલાવી કાન સધી

દારી ખેતી વપકેતુપર ફેંક્યું. તે બાણ સાગતાંજ વપકેતુ મૂકી બાણ પડી ગયો. એક બીજું બાણ સાંધી તેથી તેને અનુસાધવને પણ વીંધી નાખ્યો. અનુસાધવે ધોર બાણોથી પ્રવીરને ઢાંકી દીધો. અને તેથી તેના સૈન્યમાં મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો. પુત્રનો પરાજય સાંભળી રાજા નીલધ્વજ પોતે પોતાના જમાઈ અર્મિને સાથે લઈ ત્રણ અક્ષોહિણી સેના સહિત સંભારમાં બાવી પહોંચ્યો અને તરતજ પોતાના પુત્રને અનુસાધવના સપાટામાંથી મુક્ત કરી તેણે સર્વને દશ દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યા.

પોતાના સૈન્યને પીડા પામતું જોઈ અર્જુને ક્રોધ કરી આગળ વધી “ ઉભો રહે, ઉભો રહે ” એમ કહી નીલધ્વજ ઉપર પાંચ બાણો ફેંક્યાં; પણ તેના તેણે હસતાં હસતાં અધવચ્ચથીજ કાપી નાખ્યાં. પોતાનાં બાણોને કપાયેલાં જોઈ અર્જુને અત્યંત ક્રોધ કરી હજારો બાણોથી નીલધ્વજને તેના રથ, ઘોડા, ધ્વજ, સારથિ તથા તમામ સૈન્ય સહિત ઢાંકી દીધો. અર્જુનના બાણ જાગમાંથી માંડ માંડ મુક્ત થઈ નીલધ્વજને પાંડવના સૈન્યમાં અર્મિને મૂક્યો. પોતાની વિશાળ જવાળાઓથી અર્મિ પાંડવના સૈન્યને બાળવા લાગ્યો. સૈન્યમાં નાસાનાસ થઈ રહી. ઘોડેસ્વારો, રથોઓ, તથા પ્યાદલો શસ્ત્રોને છોડી છોડી બાગવા લાગ્યા. દાહથી પીડા પામી ઉઠો અને બળદો પોતાપરના બારને નાખી દઈ વનમાં નાસી જવા લાગ્યાં. આગર, ઋત્ર અને કવચો બળવા લાગ્યાં. પાયમાલ થયેલ, સૈન્યના મેદથી અર્મિ વધારે વધારે પ્રદીપ્ત થવા લાગ્યો. પ્રલયકાળ સરખો દેખાવ થઈ રહ્યો. અર્જુને નારાયણજનો પ્રયોગ કર્યો પણ અર્મિ તેથી જરા પણ ત્યાંત ન થતાં ઉલટો વધારે પ્રદીપ્ત થયો. દ્રૌપદ પણ ઉપાય ન શોધવાથી અર્જુને તેની સામે હાથ જોડીને કહ્યું કે “ તમે સર્વ દેવતાઓના મુખરૂપ છો. હું તમને નમન કરું છું. રાજા યુધિષ્ઠિર તમને વક્ત કરવા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે. મને માંડીર ધનુષ અને દિવ્ય રથ આપનાર તમેજ છો. અજ દિવસ સુધી મારી સાથે મિત્રતા રાખી આજ તમેજ ઘોડાનું હરણ કર્યું અને તમેજ મારા સૈન્યને બાળો છો તો હવે મારે શું કરવું ?

અર્જુનના વચનને જરા પણ નહિ ગણકારતાં અર્મિ તો વધારે વધારે પ્રજ્વલિત થવા લાગ્યો. ત્યારે અર્જુને નારાયણજનો પ્રયોગ કર્યો. એટલે અર્મિ તરતજ ત્યાંત થઈ ગયો અને પાસે આવીને બોલ્યો કે “ ધનંતર્ય ! સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ હમેશ સમીપમાંજ છતાં આ અશ્વમેધ કરવાની યુધિષ્ઠિરને શી જરૂર પડી. ક્ષીર સમુદ્રના કિનારાપર બેસી દૂધ પીવાની ઇચ્છાથી બકરીને દોહવી એ કેવી ભૂલ ગણાય ? જો તમે પ્રથમથીજ નારાયણજ સાંધ્યું હોત તો હું આ પ્રમાણે તમારા સૈન્યને પીડા કરી શકત નહિ. હવે હું તમને

નીલધ્વજ પાસે જઈ પૂછે. કારણ કે તે મને અહીં રાખી નિશ્ચિત થઈ નગરમાં ગયેલ છે. ત્યાં જઈ તેને સમજાવી તમારા ઘોડાને અહીં પાછો મોકલાવું.”

અર્જુનની રજા લઈ અગ્નિ માહિષ્મતી નગરીમાં નીલધ્વજ રાજા પાસે ગયો. અગ્નિને પાછા આવેલ જોઈને રાજા નીલધ્વજે કહ્યું કે “અર્જુનના સૈન્યને જાણી તમે અહીં આવ્યા એ બહુ સારું થયું. મહા યુદ્ધ અર્જુન મારા બળને બચુનો નથી. તમારા સરખા જમાઈ છતાં શું તે ઘોડાને જીતી લેઈ જઈ શકે તેમ છે ?”

“રાજા! અર્જુનના સૈન્યને જાણવા કોણ સમર્થ છે ? શ્રીકૃષ્ણ સરખા તેના સખા છે. ઉઠો, અર્જુનની સાંત્વના કરો અને ઘોડો પાછો સોંપી દીધો. એજ કલ્યાણનો રસ્તો છે. ઇંદ્રના ખાંડવ વનને પોતાનાં જાણેથી પૂરી મને તૃપ્ત કરનાર અર્જુનની મિત્રતાને હું ઘર જમાઈ થઈ રહેવાથીજ ભૂલી ગયો.”

અગ્નિનું વચન સાંભળી રાજાએ તેમાં પોતાનું હિત સમજી ઘોડો પાછો આપી દેવાની ઇચ્છા પોતાની સ્ત્રીને જણાવી.

“હંસ ઘોડો શમાટે પાછો આપવો પડે છે ? ભયંકર સૈન્ય, પુત્રા. પૌત્રા. ખાંધવો અને મિત્રા પણ જોઈએ તેટલા છે. તમે પણ અત્યંત થર છો. ક્ષત્રિઓએ જીવિત કરતાં યશ પર વિશેષ પ્રીતિ રાખવી જોઈએ. વહેલું મોડું મરવું એ તો પ્રાણી માત્રને માટે નિશ્ચિત છે. હું તો કહું છું કે એ ઘોડો આપવો નહિ જોઈએ.”

પોતાની પ્રિયા જગાણાનું વચન સાંભળી મહાયુદ્ધિ નીલધ્વજ, ફરીથી આમમાં અર્જુનની સાથે ચાલ્યો; પણ આ વખત અર્જુનનો પ્રભાવ જાણેલ હોવાથી સસરાની સાથે અગ્નિ યુદ્ધમાં ચડ્યો નહિ હતો.

રાજા નીલધ્વજને ફરીથી યુદ્ધમાં આવેતો જોઈ કોઈ વડે અર્જુનના નેત્રોમાંથી અશ્રુનિંદ્રુ ટપકવાં લાગ્યાં. અર્જુને તીક્ષ્ણ નારાય જાણેથી તેના સૈન્યને હાંકી દીધું. નીલધ્વજના પુત્રા અને બાઈઓને તેણે યમ લોકમાં મોકલવા માંડ્યા. અને રાજાનો રથ ભાંગી તેના સારથિને પણ મારી નાંખ્યો. તેમજ એક જાણેથી રાજાને પોતાને પણ મૂર્છિત કરી દીધો. મૂર્છા પામેલ નીલધ્વજને રથમાં નાંખી સંભ્રામ ભૂમિથી દૂર લઈ જવામાં આવ્યો.

રાજા નીલધ્વજ પોતાને મદિર ગયા પછી કોષથી તિરસ્કાર કરી પો-

૧ નીલધ્વજ રાજાને સ્વાદા નામની દીકરી હતી. “આ એક પતિને પાત્રી બીજા પુરૂષનો સ્પર્શ કરે તેનું શરીર મંત્રિન ગણાય છે અને તે આ ઘેર નરકમાં જાય છે” આ પ્રમાણે તે સ્વાદાનું માનવું હોવાથી પતિ મરણ પામ્યા પછી સર્વ સ્ત્રીઓના ગણને સ્પર્શ કરનાર અગ્નિનેજ વરવામાટે તેણે તેનું આરાધન કર્યું. તેથી પ્રસન્ન અગ્નિ ત્યાં આજીવન રૂપમાં આવ્યા. તે

તાની ક્ષી જગજાને કહેવા લાગ્યો કે અરે દુષ્ટ! તે' અને ઉધી મતિ આપી અગ્રણ્ય રસ્તે ચલાવ્યો મારા બાંધવો અને પુત્રો પરજોડના પ્રવાસી થયા. હવે તારે જવું હોય તો તું પશુ જા. હું તો અર્જુનને તે ઘેડો ખાજો આપી દઈશું." આ પ્રમાણે કહી તે પોતાના પ્રધાનોને સાથે લઈ કેટલાંએક રત્નો, સુવર્ણ અને વિવિધ વસ્ત્રો સહિત યજ્ઞના ઘોડાને આગળ કંડેરી અર્જુન પાસે આપી નમન કરી ઉભો રહ્યો. અને ક્ષમા માગવાની સાથે બોલ્યો કે "મહા-બાહુ અર્જુન! હું હવે તમારું શું પ્રિય કરું?"

રાજેન્દ્ર તમે વીર પુરુષ છો. હવે મારી સાથે આ યજ્ઞના ઘોડાનું રક્ષણ કરો."

મહિષ્મતી નગરીનો રાજા નીલધ્વજ અર્જુનની સાથે સાથે ચાલ્યો. થયા પછી તેની રાણી રોષમાં આવી પોતાના બાઈ ઉત્સુક પાસે જઈ રોતાં રોતાં બોલી કે "અરે બાઈ! અર્જુને તો મારું સત્તાનાથ વાળ્યું. મારા પતિને ઇતી લીધો, દીકરા અને દિયેરોને હણી નાખ્યા તથા સઘળા સૈન્યનો સંહાર કરી નાખ્યો. ઘોડો લઈ લીધો. અને અધુરામાં પૂરું તેના રક્ષણ માટે રાજાને અત્રેસર કર્યો. બાઈ! મારાં આંસુ લુવાં એ તારા હાથમાં છે."

"એહેન! આ મંદિર તારું જ છે. તું ધીરજ ધરીને અહીં રહે. વખત આવતાં હે તારું પ્રિય કરીશ."

"શું તું એમ બોલી છટકી જુવા માગે છે? અર્જુનને મારવા માટે આજેનું તું કેમ નથી જાતો?"

"તું તારા ધરત્રી પેડે મારાં ધરતું પણ નિકંદન કહાડવા ઇચ્છા રાખે છે કે કેમ? દુષ્ટ! અહીંથી નિકળી જા."

બાઈ તરફથી તિરસ્કાર પામેલી જવાલા ગંગાના કિનારાપર આવી ક્ષામે કિનારે જવા માટે હોડીમાં બેઠી. અવનય જતાં એકદમ બોલી ઉઠી કે "અરે! મારે પગે ગંગાના જળનો સ્પર્શ થઈ ગયો. મોહું પાપ થયું."

જગજાનું બોલતું સાંભળી હેડીમાં બેઠેલા બીજા ભોક્ષા કાપે ખાતી કહેવા લાગ્યા, કે "અરે દુષ્ટ! આ પ્રમાણે બોલતાં તુંને શરમ કેમ થતી નથી? આ જળના સ્પર્શ માત્રથીજ મોટા મોટા પાપી ભો. પાપ મુક્ત થઈ સદ્ગતિને પામે છે. "ગંગા એ નામના ઉચ્ચારથીજ માણસ બોલ્યો પામે

આહાણના રૂપમાં અગ્નિદેવ છે. એમ ખાતરી થવાથી રાજાએ તેને પોતાની દીકરી પરજોડી અને એવો ઠરાવ કર્યો કે તેણે એ નગર છોડીને બીજે ક્યાંય જવું નહિ અને જો કોઈ પણ ચત્રુ તે નગર ઉપર ચડી આવે તો તેના સૈન્યને તેણે બાળી દેવું. આ પ્રમાણે કથન થવાથી અગ્નિ ત્યાં ધરજા માઈ થઈને રહ્યો. અને ધર જગાઈ થવાથી તેનું તેજ ધટી ગયું હતું.

હે” આ વખત ગંગા પોતે પણ સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરી જળમાંથી નિકળીને જોવામાં કે “અરે! એ સ્ત્રી કણુ છે અને શું કહે છે ?”

પુત્ર વંશસ્તી ગંગા! પૂર્વે તે પોતાના સાત પુત્રોને તો જળમાં કુ-
ળાવી દીધા હતા. હેવટ સાંતવું રાજની પ્રાર્થના ઉપરથી કામને જીતનાર
આક્રમણ દેવતા. (બીજી) ને તે જીતે રાખ્યો હતો. તે પુત્રને પણ
કુરુક્ષેત્રમાં શિખડીને આડો રાખી અર્જુને પોતાનાં બાળોથી મારી નાખ્યો.
હવે તું વાંજણી થઈ અને તેથી હું તારા જળને દૂષિત ગણું છું.

પરાક્રમી પુત્ર નીખનું મરણ સાંભળી શોક અને ક્રોધથી આક્રાંત થ
યેલી ગંગાએ અર્જુનને શાપ આપ્યો કે “આજથી છઠ્ઠે મહિને અર્જુનનું
મસ્તક નીચે પડી જશે.”

આ પ્રમાણે શાપ આપી ગંગાજી અતર્કિત થઈ ગયાં અને જવાણાએ
એ હેડીમાંથી સામે કિનારે કિતરી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. એ જવાણા તેમાંથી
ભયાનક બાણરૂપે ઉપજી થઈ અનુનના મૃત્યુ માટે બહુવાહનના બાધામાં
જઈને રહી.

ઉદાસકનાથી અવળ ચંડી-ચંડી શીલા થઈ.

નીલધ્વજ રાજના નગરથી ચાલેલો ઘેડો વિધ્ય પર્વતની તળેટીમાં
આવી પહોંચ્યો. સૈન્યના ચાલવાથી ટૂંકો અને ટેકરાઓ ચૂર્ણિત થઈ તળે-
ટીના વિપમ માર્ગો પણ સરખા થઈ ગયા. રસ્તે ચાલતાં એક મોટી શિલા
આવી. “પૂર્વે હરિ (રામચંદ્ર) ના સ્પર્શથી શિલા સ્ત્રી રૂપમાં આવી હતી.
હું પણ હરિ (ઘોડો) છું, માટે જોઈ લેખરો કે આ શિલા મારા સ્પ-
ર્શથી સ્ત્રી થાય છે કે કેમ ?” આવા વિચારથી માત્ર નામનાં સાદસ્પવાળો
એ મતિહીન ઘેડો એક યોજન વિસ્તારવાળી તે શિલાને સ્પર્શ કરવા ગયો
કે તરતજ વજ્રલેપનની પેઠે તેને ચોટી રહી વલન ચમનની ક્રિયાથી રહિત
બની નિષેષ્ટ થયો. સ્પર્શ માનથીજ શિલા સાથે સંગઢ થઈ ગયેલા એ
અંધને જોઈ કેટલાંએક વિસ્મય પામ્યા. કેટલાએક હસવા લાગ્યા; કેટલ એક
ખેલવા લાગ્યા કે “શરીર અજ્ઞાનતાના સ્વાદથી લીન થઈ ગયો” અને
કેટલાંએક અનુન પામે દોડી જઈ તેને તે ખમર આપ્યા. આ ખમર સાં-
ભળી અનુનનો મુખરંગ બદલાઈ ગયો. પ્રવૃત્ત વિજેરેને સાથે લઈ ત્યાં
આવી ધોડને તે સ્થિતિમાં જોવાથી અનુનનું મુખ કરમાઈ ગયું. અનુનની
અસહ્ય કટલાએક તે ધોડને ખેંચવા લાગ્યા, કેટલાએક ચાણકના પ્રહાર
કરવા લાગ્યા તથા કેટલાએક ખુમો પાડીને તથા ઉંચ કરીને તેને બડકા-
વા લાગ્યા; તેમણે તે ઘોડો શિલાથી છુટો થયો નહિ.

હેવટ અનુને દંડણીને તે સ્થળની ચોતરફ કેટલાંએક માણસો હો-

અને કોઈ મુનિનો આશ્રમ હોય તો તેની ખબર લાવવા આજ્ઞા કરી. શેષ કરતાં કરતાં સાં એક મુનિનો આશ્રમ કંઠલાએકના જોરામાં આવ્યો. સાલ, વાલ, તમાલ, કજેર, આંબા અને નાળીયેરી વિગેરે એક ઉત્તમ વૃક્ષોથી સુસેભિત અને વિચિત્ર જલાશયોથી દીપી રહેલ એમ આશ્રમની આસપાસ સ્વભાવશ્રીજ પરસ્પર વૈરવાળાં પ્રાણીઓ પણ એક જીવનની સાથે હાથી મળીને રહેતાં હતાં. વ્યાઘ્ર અને સિંહના મુખ પાસે હરિણીઓનાં અન્યાઓ ચંચળપણાથી આમ તેમ ફરતાં હતાં. મીંદડાની દાંદણી તીક્ષ્ણ અંશુપર ઉંદરો પોતાનાં શરીરને ખજવાળના હતા અને સર્પો મધુરેની સાથે તથા કાગડાઓ ધુવડોની સાથે કીડા કરતા હતા. આ આશ્રમમાં મહાતેજસ્વી સૌભરિ મુનિ તપ કરતા હતા. સેનાના માણસોએ તરતજ તે ખબર અર્જુનને આપ્યા અર્જુન, યૌવનાશ્વ, વૃષકેતુ, સાલ્યહી અને પ્રદ્યુમ્ને સાથે લઈ તે આશ્રમમાં આવ્યો પોતાના શિષ્યોને ઋષિ, સામ તથા યજુર્વેદ અને વેદાંત વિગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવતાં એ સૌભરી મુનિ પાસે જઈ નમન કરી અર્જુને કહ્યું કે “ બ્રહ્મદેવ ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનો અનુજ અર્જુન હું આપને નમન કરું છું. કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધમાં અમારા શરતીર બાંધવો કૌરવોને ખારી અમેએ મોટું પાપ કર્યું છે. એ પાપથી છુટકારો થવા અમેએ અશ્વમેધ યજ્ઞને પ્રારંભ કરેલો છે. ધર્મરાજ દીક્ષા લઈ ગેડેલા છે અને હું અશ્વનું રક્ષણ કરવા નિકળેલો છું તમે અહીં આવતાં એ અશ્વ એક શિક્ષા સાથે ચોટી રૂપો તેવું થું કારણ હશે ? અને હવે તે સાંધી કેવી રીતે છુટો થાય તે આપ કૃપા કરીને કહો. ”

અર્જુનનું વચન સાંભળી અખિત્ર શાસ્ત્રોને જાણનાર સૌભરિ મુનિ હસીને બોલ્યા કે “ ચરે ! આ અશ્વમેધનો વૃથા કામ શા માટે માંડ્યો છે ? કૌરવોને યુદ્ધમાં અમેએ હણ્યા એવો તમને કેવળ ભ્રમજ છે. કોણ મરનાર ? કોણ મરનાર ? આ બધો ભ્રમ સો ? આ સંસાર સંધરની માયા છે. સમુદ્ર, નદીઓ, પર્વતો, વૃક્ષો, તથા લતાઓ વિગેરે આ સંધળું દક્ષ જગત્ અનિત્ય છે. નિત્ય તો મધુસૂદન ભગવાનજ છે. તે હરિનું ધ્યાન કરનારને અશ્વમેધની શી જરૂર છે. તે સાક્ષાત્ હરિને પાછળ રાખી આ પ્રાકૃત હરિને આગળ કરી તું અહીં આવેલો છે, તે, કલ્પવૃક્ષને છોડી એરણની અને વિતમ્બિણને છોડી કાચના કંઠકાની ધમ્મ કરવા જેવું છે. તોપણ મહામાહુ અરજુન ! સાંભળ. એ શિક્ષા પૂર્વે ઉદાલક મુનિની ચંડી નામની પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મણી સ્ત્રી હતી. તેના વિવાહ વખત બ્રહ્મણ્યોએ અમિત્રી સમક્ષ તેને કહ્યું કે “ બ્રહ્મણ્યો ! ખરું કહું છું કે હું કદી પણ પતિનું વચન આપીશ નહિ. ”

આ વખતે બ્રાહ્મક હતી તેથી તેના બોલવાપર બ્રાહ્મણોએ કંઈ વિશેષ વિચાર કર્યો નહિ. વિવાહ થઇ રહ્યા પછી ઉદાલક મુનિ તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. સ્ત્રી બાળક હોવાથી તેને ઘરનાં કાંઈપણ કામકાજમાં જોડી નહિ. અમિહોત્ર વિગેરેનું કામકાજ પણ સઘળું પોતેજ કરવા લાગ્યા. વખત જતાં તેને લાયક અવસ્થાએ પહોંચેલી જોઇ મુનિએ કહ્યું કે “પ્રિયે ! હવે તું અમિની શુશ્રૂષા કરતી જજે. કારણ કે તેમ કરવાથી તને બહુ શ્રુત અને બુદ્ધિમાન પુત્રો થશે.”

“હું તો અમિની શુશ્રૂષા કાંઈ કરતી નથી. મારે પુત્રાનું શું કામ છે?”

આવું વચન સાંભળી તે બ્રાહ્મણ પતિએ તેની પાસે કમંડલું માગ્યું, એટલે તે તેણે લાવી તેના દેખતાંજ એ હાથ વતે પૃથ્વીપર પહોંચ્યું. કમંડલુ ફુટી ગયું અને ઉદાલક મુનિ વિસ્મય પામ્યા. રાત્રિ થતાં તેણે તેને કહ્યું કે “હવેથી હું તને કાંઈ પણ કામ નહિ બતાવું, માટે મારી પાળે આવ.” આ વાત સાંભળી તે તો બહારકારથી ઘર બહાર જઈ બેઠી. પોતાની સ્ત્રીની આવી વર્તણૂકથી મુનિ ઉદાલક વિચ્છળ બની ગયા. સંધ્યા અને પર્વ સમયમાં પણ તર્પણ આદિ ધર્મ ક્રિયાઓમાં તેને બહુજ અડચણ પડવા લાગી.

એક દિવસ તેને ઘેર કૌંડિન્ય નામના મુનિ તીર્થયાત્રા કરતા કરતા પોતાના શિષ્યો સહિત આવી ચડ્યા. ઉદાલકે તેની અર્ધપાઘ પૂજા કરી આદર બાવથી તેને ઉત્તમ આસનપર બેસાડ્યા. આસનપર બેઠા પછી કૌંડિન્ય શ્લોકો ક્રીડા કરી “તપોધન ! આમ દુબળું કેમ છે ? શી ચિંતામાં પડેલા છે ? તમારે કેટલા પુત્રો અને કેટલી પુત્રીઓ છે ?”

“ભગવન્ ! મારે પુત્ર તેમ પુત્રી પણ નથી. જે સ્ત્રી છે તે બહુજ કઠોર બોલનારી છે. હું તેને જે કહું તે બ્રહ્માંડ તૂટી પડે સોપણ કરે એવી નથી. કાલે મારા પિતાનું શ્રાદ્ધ છે માટે હું કેમ કરીશ ? મહારાજ ! આપ મને કંઈ ઉપાય બતાવો.”

“તમારે જે કામ તેની પાસે કરાવવું હોય ત્યારે તેને તે કામ નહિ કરવાનું કહેવું. એટલે કે, ‘અમિની શુશ્રૂષા કરીશ નહિ, મારું કમંડલું લાવીશ નહિ’ એવી રીતે ઉલટું કહેવું. હું અહીંથી બે યોજન દૂર ગૌતમ મુનિના તીર્થમાં જઈ અહીં પાછો આવીશ. તમારે શ્રાદ્ધનો આરંભ કરવો” વિગેરે.

કૌંડિન્ય મુનિની સલાહ ધ્યાનમાં રાખી મુનિ ઉદાલકે પોતાની સ્ત્રી ચંડીને કહ્યું કે “કાલે સવારમાં કૌંડિન્ય મુનિ આવનાર છે, પણ તે આવે ત્યારે તેને અન્ન વસ્ત્ર વિગેરે કંઈ પણ નહિ આપતાં કહાડી મૂકવાના છે.”

“નહિ નહિ. એમ બને નહિ. મારે તો તેમની પુષ્પ વિગેરેથી પૂજા કરી, ભોજન કરાવી, તેને વસ્ત્ર આપવાનું છે.”

“ભલે મારા પિતાનું શ્રાદ્ધ છે, પણ તે મારે બિલકુલ કરવું નથી.”

—મારા સસરાનું શ્રાદ્ધ કર્યો વગર ચાલેજ નહિ. મારે તો શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવું છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય. અને તેથીજ આપણે સુખશાંતિમાં રહીએ.”

“ભલે તું શ્રાદ્ધ કરવાનું કહે છે તો ઠીક, પણ તેમાં બ્રાહ્મણોને બોજનનું નિમંત્રણ દેવાનું નથી. કદાચ તું તેમ કરવાને તાણુ કરશે તો હું કાણા, લંગડા, કાળા દાંતવાળા, મૂર્ખ, ચાડીયા, અસંતોષી, વેદ વગરના, નારિતક, વ્યંગ, ગુમટીયા, રોગિષ્ઠ અને વ્યભિચારી બ્રાહ્મણોને બોજનનું નિમંત્રણ આપીશ.”

“નાહિ નહિ. હું પોતેજ વેદ અને શાસ્ત્રોને પરાયણ, કુલીન, માન્ય તથા પુત્ર પૈત્ર અને સ્ત્રીઓ સહિત ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને બોજનનું નિમંત્રણ દઈ તેડી લાવીશ. હું તમારું વચન કદી પણ ખરું થવા દેનાર નથી.”

“તું આ પ્રમાણે મારા બોલવાનું ઉલ્લંઘન કરી શ્રાદ્ધ કરવા ધારે છે એ અને બિલકુલ અમતું નથી. મારે તો શ્રાદ્ધમાં નહિ ખપતાં ચીણા, કોદર, મસૂર, ચોળા, કળથી, તુવર, મઠ, ખજૂર, રીંગણાં, ગંબર અને ધીસોડાં વિગેરે પદાર્થો લાવવા છે.”

“એમ થાયજ નહિ. હું તો ધઉ, ચોળા, મગ વિગેરે લાવી દૂધપાક, લાડુ, પુરી, ભાત, કેળાં અને આંખાનો રસ વિગેરે ઉત્તમ ભોજન તૈયાર કરી બ્રાહ્મણોને જમાડીશ; દક્ષિણા આપીશ અને ગાયનું દાન પણ કરીશ.”

“ભલે તું આ શ્રાદ્ધ પદાર્થો કરવા ધારે છે. પણ પિતૃને ગળીવાળું વસ્ત્ર ઓઢાડવું અને ખરાબ તેલનો દીવો કરવો એ તો હું અવશ્ય કરીશ, એમાં તારે બિલકુલ આડે આવવું નહિ.”

“એમ કેમ અને ? ઉત્તમ ધીનો દીવો કરવો અને પિતૃને પવિત્ર વસ્ત્ર ઓઢાડવું.”

સારો ઉપાય હાથ વાગવાથી ઉદાલકે બીજા દિવસ નિર્વિધને સાંજોપાંગ શ્રાદ્ધ સમાપ્ત કર્યું. બધા બ્રાહ્મણો જમી ગયા. પોતે જમ્યો અને ચડી પણ જમી. સધળું સારી રીતે થઈ રહ્યા પછી રાત્રિને વખતે ભૂલથી તે મુનિએ ચડીને કહ્યું કે “આ પિંડનો પડિઓ ગંગાજીનાં જળમાં પધરાવી આવ.” ચડીએ ખરેખર અવળચડીજ હતી તેથી તેણે તે પડિઓ ઉપાડી પાસેના મળમૂત્રથી ભરેલા ખરાબ ખાડામાં ફેંકી દીધો. સહન ન થઈ શકે એવો અતિક્રમ જોઈ ઉદાલક મુનિને અલંત ક્રોધ ચડ્યો. અને એકદમ વેગમાં આવી તેણે તેને શાપ દીધો કે “ચડિ! શિક્ષા બની જા. જ્યારે કેટલાક કાળ પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના પત્નના ઘોડાના અંગનો સ્પર્શ તુંને

૧૫ મું. પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન અને યુદ્ધમાં જવા વિલંબ (૪૧૧)

થશે. સારેનું તું શિક્ષાપણથી મુક્ત થઈ સ્ત્રીપણને પ્રાપ્ત થશે.”

અર્જુન ! ઉદાલક મુનિના શાપથી ચંડી તે શિક્ષા થઈને પડી છે. અને તે શિક્ષાને તાસે ઘોડો ચોટી ગયો છે. તું પોતે ત્યાં જઈને તે ઘોડાને ઓડાવ એટલે તે છૂટો થશે અને ચંડી પણ શિક્ષાપણ મુક્ત થશે.

અર્જુનને મુનિની આજ્ઞા પ્રમાણે ધોડા પાસે જઈ તેને શિક્ષાથી છુટો કર્યો, એટલે ચંડી પણ શિક્ષાપણથી મુક્ત થઈ, સ્ત્રીપણને પ્રાપ્ત, પતિ ઉદાલકને મળી, તેને નમન કરી, સરલપણથી રહેવા લાગી.

પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન અને યુદ્ધમાં જવા વિલંબ.

શિક્ષાથી છુટો થયેલો ઘોડો ચાલતાં ચાલતાં હંસધ્વજ રાજાની નગરી પાસે જઈ પહોંચ્યો. ઉત્તમ પરાક્રમવાળા તથા મુક્તામાળા વિગેરે અલંકારોથી સુસોભિત પ્રદ્યુમ્ન આદિ વીર પુરુષોથી વીંટાયેલો અર્જુન પણ પાછળ ચાલ્યો જતો હતો. પોતાની હદમાં તે ઘોડાના આવવાના અંતર સાંભળી રાજા હંસધ્વજે પોતાના પુત્રો, બાંધવો તથા પ્રધાનોની સભા બોલાવી કહ્યું “ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના યમનો ઘોડો આપણી હદમાં આવેલો છે. અર્જુન તેનું રક્ષણ કરે છે. આપણે એ ઘોડાને બાંધવો કે નહિ તેનો વિચાર કરો. હું તેને તે ઘોડાને બાંધવામાં મોટો લાભ દેખું છું. કારણ કે તેમ કરવાથી આપણને શ્રી કૃષ્ણનું દર્શન થશે. જ્યાં અર્જુન હોય ત્યાં શ્રી કૃષ્ણ હોયજી વૃદ્ધાવસ્થા છતાં પણ હજી મને કૃષ્ણનું દર્શન થયું નથી. માટે સર્વ વીર પુરુષો મારી સાથે સંત્રામભૂમિમાં તૈયાર થાઓ.”

બધાઓની સંમતિ મળતાં યોગ્ય ઐવણ કરી સિત્તેર સૈનાધિપતિઓને સાથે લઈ રાજા હંસધ્વજ અર્જુનનો માર્ગ રોકવા જવા માટે તૈયાર થયો. અકેક સૈનાધિપતિના હાથ નીચે એકાનેર હજાર મહોન્મત હાથીઓ, એકાનેર હજાર સજ્જ કરેલા રથો, એક લાખ પણીદાર ઘોડાઓ તથા એ લાખ અને સતાણું હજાર પરાક્રમી પાદલો ચાલવા લાગ્યા. સઘળા પુરુષો વીર, વિંબજી ભંકિતપરાયણ, દાનદેવાર, બોલવામાં ચતુર અને એક પત્નીવ્રત પાળનારા હતા એક પત્નીવ્રત માટે એ રાજાના એટલો બધો આગ્રહ હતો કે રાજ્યની નોકરી કરવા માટે કોઈ પરીયો માણસ આવે તો તેને તે કહેતો કે “ જો તું એક પત્નીવ્રત પાળનારો હશે તોજી મારા દેશમાં રહેવાને લાયક થશે. અર્નગવેગને અટકાવી રાખનારનેજ હું શર, કુલીન પરાક્રમી ગણું છું ” આ પ્રમાણે જો કોઈ આવે તેને પ્રજી તે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરતો. ધન વિગેરેથી તેઓને અન્યંત ખુશી રાખતો હતો. તેના સર્વ સૈનિકો તેના પર પ્રીતિ રાખનારા, સારી બુદ્ધિવાળા તથા સંકર્ષ કરનારા હતા. વિદુરથ, ચંદ્રસેન, ચંદ્રકેતુ, ચંદ્રદેવ, ધનપલ અને ધર્મવાહ વિગેરે તેના ભાઈઓ તેમજ મુખલ,

સુરય, સુમ, સુદર્શન અને સુધન્વા એ તેના પુત્રો વિગેરે બધાઓને તરતજ અરજીના સામે જવા તેણે હુકમિ વગણ્યું, પોતે હાથી ઉપર ચડ્યો. રાજાની આજ્ઞા મુજબ વીર પુરુષો નગરી બહાર નિકળવા લાગ્યા. કોઇ કન્યાઓની પૂજા કરી પહેરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. કોઇ અગ્નિમાં હોમ દેવા લાગ્યા. કોઇ અસ્ત્ર તથા શસ્ત્રોની પૂજા કરવા લાગ્યા. કેટલાએક ધૃત સહિત પાત્રસાત્રવડે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરી બહાર નિકળ્યા. કેટલાએક રથોમાં, કેટલાએક હાથીઓપર અને કેટલાએક ઘોડા ઉપર બેસીને નિકળવા લાગ્યા. આમર અને છત્રથી શોભતા કેટલાએક વીર નરો સિંહનદ કરવા લાગ્યા. તે વીર પુરુષોની પ્રિયાઓ મહેલોપર ચડી બારીઓ, ગોખ અને અગ્રાશીઓપરથી તે સઘળું જોવા લાગી. સામસામે બારી વગેરેમાં ઉભેલી સુદરીઓ સૈન્યને જોઇ પરસ્પર વિવિધ વિનોદ વાર્તા કરવા લાગી.

રાજાના હુકમથી સૈન્યની સાથે એક મોટી તેલની ભરેલી કડા પણ મોકલવામાં આવી હતી, પોતાનો સગો ભાઇ, પુત્ર તથા પૌત્ર ગમે તે હોય પણ જે તે રણસંગ્રામમાં ન ચડે તો તેને ઉઠગતાં તેલની કડામાં નાંખવાનો સખત હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. રાજાઓની આજ્ઞાનો ભંગ, બ્રાહ્મણોનું અપમાન અને સ્ત્રીઓને પૃથક્ શય્યા એ તેઓનો શસ્ત્રવિનાશ વધ ગણાય છે. આ કારણથી રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કોઇપણ પુરુષ કરી શકતો નથી. એ તીવ્ર આજ્ઞાવાળા રાજાએ શંખ નામના બ્રાહ્મણને પોતાનો પુરોહિત બનીવ્યો હતો. એ શંખ પણ ન્યાયમાં એવો તો ચુરત હતો કે પોતાથી નાનપણમાં પોતાના ભાઇઓની રજાનું અપહરણ થઇ ગયું હતું અને તેથી તેણે પોતે પોતાના બન્ને હાથ કપાવી નાખ્યા. એ પુરોહિતના વશવર્તીપણાથી રાજા હંસધ્વજ નીતિને અનુસરી પૃથ્વીનું સારી રીતે પાલન કરતાં સંગ્રામમાં શત્રુઓ ઉપર જ્ય પણ મેળવતો હતો.

પિતાની આજ્ઞાને અને તેલની કડાને પણ જોઇ હંસધ્વજનો પુત્ર સુધન્વા પ્રથમજ તૈયાર થઇ રાજા પાસે આવ્યો. ત્યાંથી હાથમાં ઉત્તમ ધનુષ્ય લઇ પોતાની માને પએ લાગવા ગયો. ત્યાં જઈ તેણે કહ્યું કે “ માતૃશ્રી ! અરજીનની સામે યુદ્ધ કરવા હું સંગ્રામભૂમિમાં જાઉં છું. યુદ્ધ કરી જ્ય મેળવી રક્ષણ કરાતા એ હરિને (ઘોડાને) હું અહીં લાવીશ.”

“ પુત્ર ! સુખેથી જ. યુદ્ધમાં જ્ય મેળવી આર પગવાળા હરિને (ઘોડાને) છોડી એ પગવાળા મુક્તિ આપનાર હરિ (શ્રીકૃષ્ણ) ને અહીં તેડી લાવજે. એ હરિનાં ચરિત્રા મારી પાસે નારદ મુનિએ ધણી ધણી વાર વર્ણવેલાં છે. તારા પિતાએ ધણા ધણા વીર રાજાઓને રણભૂમિમાં છતેલા છે. પણ કંઈનો ધ્વંસ કરનારા શ્રીકૃષ્ણને તેમણે આ પૃથ્વીપર પોતાના ને-

ત્રથી હજુ જોડેલ નથી; માટે તારા પિતાને શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન થાય તેમ કરે. રણભૂમિમાં જઈ તું એવું કાર્ય કરજે કે જેથી કેશવ વશ થાય. આપણા સુભાગ્યને લીધે તેમનું દર્શન થવાનો વખત આવ્યો છે. તું અરણ્યનને જીતશે એટલે કૃષ્ણ અવશ્ય તને વશ થશે. પુત્ર? કૃષ્ણ પોતાના ભક્તાને જરા પણ છોડતા નથી. જેમ ગાય પોતાના વાછડાંને વઢૂમાં છેડી ચાલી આવતી નથી તેમ કૃષ્ણ પણ સ્વજનનો ત્યાગ કદી પણ કરતા નથી. રણભૂમિમાં પરાક્રમુષ્ઠ થવાને બદલે સામે પગલે ચાલી મરણ પામ એમાં મને મોટેલા આનંદ થશે, સંગ્રામભૂમિમાં સામે પગલે ચાલી મરણ પામનારની માતાઓને કંઈ રહન કરવા જેવું છેજ નહિ. ”

“ માતા ! પુરૂષાર્થ કરવો એ મારા હાથમાં છે, પરંતુ વિજય થવો એ દેવ ઉપર આધાર રાખે છે. જે હું સંગ્રામભૂમિમાં વિમુખ થાઉં તો તારા ઉદરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો નથી એમ સમજવું. ”

પોતાની માતાને એ પ્રમાણે કહી સુધન્યા બહાર નિકળ્યો, ત્યાં તેની બેહેન મળી. તેની બેહેન કુવલાએ સાળ, પુષ્પો અને સુગંધી પદ્મ-ચૌથી તેને વધાવી ગળામાં માળા પહેરાવી કહ્યું કે “ રણભૂમિમાં સારી રીતે મુદ્દ કરજે. જે તું બરાબર મુદ્દ નહિ કરે તો મારે સાસરીયામાં રહેવું થાણું કઠણુ થઈ પડશે. મારા જેઠ અને દિયેરો મને જેઠ ઉપહાસ કરશે. ”

બેહેનનાં વચનને માન આપી તે આગળ ચાલ્યો, ત્યાં સુંદર નેત્ર અને પયોધરવળી પોતાની પ્રિયાને તેણે તૈયાર થઈ સામે ઉભેલી જોઈ. ચંદનના લેપનવાળી, લક્ષ્મીમાં ચાંદાથી શોભી રહેલી અને કમળો તથા ચંપક પુષ્પોની માળાથી દેદીપ્યમાન થઈ રહેલ તે સુંદરી કર્પૂરની પાંચ દીવાઓ તથા દૂધ અને અક્ષતોથી યુક્ત સુવર્ણ પત્ર હાથમાં લઈ ઉભી હતી. સુંદર શબ્દ કરતા કંકણ, અંકુરો, કટિમેખલા, રેશમી સાડી, પુષ્પના રંગવાળી કંચુકી અને મોતીની માળાને ધારણ કરતી, જરા રતાશવાળા મુખ ત્રાગવાળી, અતિ વક્ર નજરથી જોતી એ મનસ્વિની પ્રભાવતી રાણી પોતાના પતિને વધાવી બોલી કે “ નાથ ! તમે મને છોડીને કેમ જવા માગો છો ? આજે હું તમારું એક પૈત્રીવત નાથ પામેલું જોઈશું; કૃષ્ણના દર્શનથી મળનાર મુક્તિ સર્વગામિની છે. પુરૂષોનું ચિત્ત સામે પગલે ચાલી મરણ પામનારા વીર પુરૂષોને વરનારી અપ્સરાઓના સેવનમાં જાય છે. તમને તો શ્રીકૃષ્ણના દર્શનથી તે અપ્સરા પણ મળવી મુશ્કેલ છે. મુક્તિ પણ તમને પરશ્ચી લંપટ સમજી તમારો ઉપહાસ કરશે. નાથ ! મુક્તિપર તમારો એમ લગાડનારી શ્રદ્ધાને હું મરી અપોથી જોઈ શકતી નથી. ”

“ પ્રિયે ! મુક્તિને હું તારી સાથેજ મેળવીશ. ચંદન, સુંદર વસ્ત્રો, સું-

વેણુ, રત્નો અને આ મારા શરીરને પણ છોડી માટે ચિત્ત ફેળવના તરફ દોડે છે.”

“નાથ ! હું ઋતુ સ્નાતા છું. પુત્રવગર આપણને કોણ તિર્થાંજલિ દેશે ?”

“સુદર ! શ્રીકૃષ્ણ તથા અરજુનને પાંચજળ બાણથી જીતી શકાઈ શકે તો તને આવી મળી શકે.”

“કૃષ્ણને મળ્યા પછી આ સંસારમાં ફરીથી દાખલ થઈ શકાતું નથી.”

“જો એમજ છે તો પછી તું તિર્થાંજલિ આપનાર પુત્રની માગણી થયા કરે છે.”

“પુત્રવાળા પુરૂષોજ વિષ્ણુના પદને પામે છે. રક્ત શુક અને નારદજ પુત્રવિના વિષ્ણુના પદને માગ્યા છે. પુત્રના મુખને નહિ જોનાર પુરૂષ આ સંસારમાં ઋણમુક્ત થતો નથી. પારકી આશાને સફળ કરી પછી જ આગળ પગલું ભરે છે તેઓનાં ધારણ કાચાં સફળ થાય છે પણ પારકી આશાને નિષ્ફળ કરનાર મનુષ્યનાં કાચાં કદી પણ સફળ થતાં નથી.”

“ભદ્રે ! શું તું રાગની તીવ્ર આગ્રાને જાણતી નથી. જો આ ભય ઉપજાવનાર ધોર દુઃખિનો સખ્દ થાય છે. રાગનો હુકમ થયો છે કે આ વખત જો કોઈ રણભૂમિમાં દાખલ ન થાય તેને એકદમ ઉકળતાં તેલની ક-ડામાં ફેંકીદેવો. પ્રિયે ! પુત્ર પ્રાપ્તિને માટે ઋતુ દાન તો રાત્રિતુંજ આપી શકાય. વિવશના સ્ત્રી સમાગમને સત્પુરૂષે કદી પણ પસંદ કરતા નથી. વળી જો, સર્વ પોદ્કામો મારા પિતાની આગ્રાથી રણભૂમિમાં પડેલી ચૂમ્યા છે.”

“પ્રીતિવાળી અને અનંગથી ઘેરાયેલી મને જ્યાં વગર ઘણાં અંગેથી ઘેરાયેલી સેનાને દિવસના તમે કેવી રીતે જીતી શકશો ? કાળ અને યમ સરખા વીર પુરૂષોના યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી તમે પાછા ન આવી શકો તો પછી મારી શી દશા થાય.”

“વિશાલાક્ષિ ! એમ ના બોલ. તારી સાથે રહેવાના ઘણા દિવસો છે. અરજુનની સામે રણભૂમિમાં જવાનો દિવસ પાછો નહિ આવે.”

“નાથ ! આજ મને સોળમો દિવસ છે. ઋતુ ભંગથી થનાર પાપને તમે મળણાછો, મટે આપ ઋતુદાન દઈ પછી રણમાં જાઓ.” આમ બેઠ-લતાં બોલતાં તે સુંદરી વનમાં લતા જેમ વૃક્ષને વળગી પડે તેમ પોતાના બન્ને દ્રેગળ હાથથી સુધન્વાના ગળામાં વળગી પડી પ્રિયાના બાહુચંદ્રમાં સપાડેથી સુધન્વા ત્યાંથી જવા માટે અસક્ત થયો. હસતાં હસતાં ક્વચ અને મુકુટ ઉતારી પૃથ્વીપર મૂકી રત્ન જડિત શયનપર તેણે દિવસનું સ્ત્રીગમન કર્યું. પ્રભાવતીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો અને સુધન્વા સ્નાનથી પવિત્ર થઈ રથમાં

બેસી સંભ્રમભૂમિ તરફ ચાલતો થયો.

વિષ્ણુનું સ્મરણ અને ભક્તિ પ્રભાવ.

સુધન્વા પોતાની પ્રિયા પાસે રોકાયો અને રાજાનું સમગ્રું કસકર રણભૂમિમાં જઈ પહોંચ્યું. રણભૂમિમાં ફક્ત સુધન્વાને જ નહિ જોવાથી હુંસધ્વજ પોતા સૈનિકાને કહેવા લાગ્યો કે “દુરુભિન્નૈશ્ચ સાંભળી સધ્વજા વીર પુરુષો અહીં આવેલા દેખાય છે. માત્ર હું સુધન્વાને અહીં દેખતો નથી. શું તે મારી આજ્ઞાને જાણતો નથી ? અરે ! તે અધમ પુત્રે મારા પ્રયાણ દુરુભિન્નું અપમાન કર્યું. મારા સધ્વજા સ્વારો અને મહોન્મત્ત હાથીઓ બધા આવી પહોંચ્યા. અરે ! તે પાછળથી શું કુકર્મમાં રોકાયો. બળવાન યવન યોદ્ધાઓ ! જાઓ, હાથમાં મુહુરો લઈ તે દુષ્ટને કેશથી પકડી પૃથ્વીપર પાડી અહીં ધસડી લાવો અને આ તેલની કડાની પાસે દાખલ કરો.”

આજ્ઞા મળતાં જ યવન યોદ્ધાઓ સુધન્વાના રત્ન ભક્તિ મંદિર પાસે આવી પહોંચ્યા. એટલામાં સુધન્વા સામે આવતો તેઓને જોવામાં આવ્યો. તેને વજ્રપાત સરખો હુંસધ્વજનો હુકમ સંભળાવવામાં આવ્યો.

યવન યોદ્ધાઓનું બોલવું સાંભળી પોતાના પિતાને કોપ પામેલા જાણી સુધન્વા તરત જ આગમી ચાલ્યો. ત્રણ ચેજન વિસ્તારવાળાં અને સમુદ્ર સમાન દુર્ધર્મ સૈન્યને જોઈથી અરણ્યનના જંગમી આંશમાં ઉભેલા કોધાતુર પોતાના પિતા પાસે જઈ તેણે નમન કર્યું. રાજા તરફથી વિજ્ઞાનું કારણ પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે “મહારાજ ! આપની પુત્રવૃદ્ધએ પોતાની પાછળ જલાંજલિ આપનાર પુત્રની યોજના કરી તેથી જ મને પ્રયાણમાં વિજ્ઞાન થયો.”

“અવસ્ય તું કોઈ મોટો મૂર્ખ દેખાય છે. તેં પોતાની પ્રિયાને પુત્ર આપતાં શ્રીકૃષ્ણના દર્શનમાં વિજ્ઞાન કર્યો ? તેં આપણા કુળને અભગાવ્યું. એ પુત્રથી તારાં પૂર્વજોને તૃપ્તિ થનાર નથી. તું નથી જાણતો કે અશ્વ રક્ષણને માટે મહા બળવાન અરણ્યન આવેલો છે. શ્રીકૃષ્ણ હમેશ અરણ્યનની સાથે જ રહે છે. શ્રીકૃષ્ણને સામે આવેલા સાંભળ્યા છતાં તારું મન કામમાં કામનાવાળું થયું ? ચિંત્કાર છે તારા બળને, ચિત્તરત્ન અને ધર્મને. હોતો ! મારા પુરોહિત પાસે જાઓ અને તેને આ વૃત્તાંતથી વાકેફ કરો. હું તે કહેશે તેમ જ કરીશ. મારા જીવિત કે રાજ્યને માટે પણ હું તેઓનું વચન ઉલ્લંઘન કરી શકીશ નહીં.”

હુંસધ્વજની પ્રેરણાથી સંદેશો લઈ જનાર હોતોએ શંખ અને ત્રિખિત નામના બે ભાઈઓની પાસે જઈ કહ્યું કે “મહારાજ હુંસધ્વજ ધર્મ સંમકલાં આવી પડ્યા છે, તેથી પુછાવે છે કે જલાંજલિ આપનાર પુત્રની

મહાભારતની પોતાની સ્ત્રીને ઋતુદાન દેવા પાછળ રોકાઈ સુમત્રનાએ મારી આગાતું ઉદ્ધાન કર્યું છે. મહારાજ ! તેલની કડતો તૈયાર રખાવી છે હવે સામ આપની આગાતીનું વાનું જોવાય છે,”

દૂતોનું નયન સાંભળી લિખિતે જવાબ આપ્યો કે “મારા તરફથી તમો રાજાને કહે કે જ્યાં કે દ્વેષથી જે પુરુષ પોતાના વચને સાચું નથી કરે છે તે કણ્ઠ દળ સૂચી દર્શણ નર્કમાં રહે છે. મહાયુદ્ધિ હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ સત્યના પાલનને માટેજ પોતાનું રાજ્ય વિશ્વામિત્રને આપ્યું અને સ્ત્રી તથા પુત્રનો પણ વિક્રમ કર્યો. ભાગીરથીના રમણીય કિનારાપર તે પોતાની પ્રિયાને મારી નાખવા તૈયાર થયો અને કાશીના સ્મશાનની અંદર પોતાના મરી ગયેલ પુત્રના ગાત્રપરથી તેણે વસ્ત્ર ખેંચ્યું. એ સત્રાણું સત્ય પાળવા માટેજ. પૂર્વે દશરથ રાજાએ કૈકેયીને આપેલ વચન સત્ય કરવા પોતાના પ્રાણુપ્રિય પુત્ર રામચંદ્રને પણ વનમાં મોકલ્યા હતા. ત્યારે હંસધ્વજે પ્રથમ જાહેર કરેલું છે કે પુત્ર, પૌત્ર અથવા સહોદર પણ જે મારી આગાતો ભંગ કરશે તો હું તેને તપતા તેલમાં નાખીશ. પોતાના પુત્ર સુધન્વાને તે પ્રમાણે શિક્ષા ન કરવાથી તેનું વચન મિથ્યા થશે. રથીઓમાં ઉત્તમ અરણ્યન અને શ્રીકૃષ્ણથી બેદરકાર બની જે કામાંધીન થઈ ઘેર રહ્યા તેનું રાજાને અયોગ્ય રીતે પત્રન કરતો હોય તો અમો બન્ને ભાઈઓ તેના દેશમાંથી નિકળી જઈશું. કારણ કે જ્યાં રાજા સત્યવ્રતા નહિ હોય તે દેશમાંજ રહેવું નહિ જોઈએ. તેવા રાજાના સંસર્ગથી બીજા પુરુષોમાં પણ તેના જેવાજ અસત્ય ભાષણ વિગેરે અવગુણો દાર્ભલ થાય છે. અસત્યવ્રતા રાજાના સમીપમાં વસવાથી, તેણે આપેલ આસનપર બેસવાથી, તેણે દીવેલ શયનપર સુવાથી, તેની સાથે વાહનપર બેસી ફરવાથી કે તેની સાથે બોજન કરવાથી પણ પુરુષો પાપના ભાગી થાય છે.”

આ પ્રમાણે કહી લિખિતે પોતાના ભાઈ સંજય સહિત તે પ્રદેશ છોડી ચાલવા માંડ્યું. દૂતેએ આવી રાજાને લિખિતનું બોલતું કહી સંભળાવ્યું અને તે બન્ને ભાઈઓના ત્યાંથી જવાના ખબર પણ આપ્યા, એ ખબર મળતાંજ હંસધ્વજ પોતાના પ્રધાનને પોતાના પુત્રને તબેલ કડમાં નાખી દેવાનો હુકમ કરી પોતાના પુરોહિતને મનાવવા ગયો. પાછળ પહોંચી લિખિત તથા શંખને નમસ્કાર કરી મનાવી કરાવેલ ઠેકાણે તે સહિત તે પહોંચ્યા અને પહોંચ્યા ત્યાં સુમતિ પ્રધાને પણ સઘળી તૈયારી કરી રાખી હતી અને તે સુધન્વાને કહેતો હતો કે “મહાબાહુ રાજપુત્ર ! તમને જોઈ મારાં અંતઃકરણમાં અત્યંત કંઈ થાય છે, પણ હું શું કહું ? મારાથી રાજાની આગાતું ઉદ્ધાન થઈ શકતું નથી. તમારે માટે રાજાએ અને અત્યંત

ઉમ આગા કરી છે.”

“તમે પરવશ છો. તમારે રાજનો હુકમ અવશ્ય ઉકલવોજ નોંધએ પૂરે પિતા જમદગ્નિની આગાથી પરશુરામે પોતાની માતાનું પણ મસ્તક ઉઘાડી દીધું હતું ત્યારે આ શી મોટી વાત છે? જે પવિત્ર ક્રિયાઓ કરવી નોંધએ તે સધળી હું કરી ચૂક્યો છું. હવે મને મરણનો જરા પણ ભય નથી.

એ પ્રમાણે બોલી રહ્યા પછી તરતજ સ્નાનથી શુદ્ધ થયેલ, દિવ્ય-ઓથી સુશોભિત, વક્ષસ્થળપર તુલશીની માળાને ધારણ કરનાર તથા વાસુ-દેવ ભગવાનનું સ્મરણ કરતા એ સુધન્વાને સુમતિ પ્રધાને તપતા તેજમાં નખાવી દીધો.

અત્યંત તપી જવાને લીધે અંદર ચકરી ખાતાં એ તેજમાં સુધન્વાને નાખવામાં આવ્યો કે તરતજ જરા પણ સંભાંત નહિ બનતાં તે બોલી ઉઠ્યો કે “હે ગોવિંદ! મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો. શું આપ મારા બચાવને માટે અહીં નહિ આવો? શું આપ એમ ધારો છો કે પાપિષ્ઠ સુધન્વા પ્રથમ મારી અવગણના કરી કામમાં લુબ્ધ થયો અને હવે સંદેહના સમયમાં માફ સ્મરણ કરે છે. હું તો એમજ કહું છું કે દુઃખના સમયમાંજ લોકો બચીત બની આપનું સ્મરણ કરે છે. સુખના સમયમાં કોઈ પણ આપને યાદ કરતું નથી. દુઃખમય દશામાંજ ઇશ્વરનું સ્મરણ થઈ શકે છે. હે જગત્પતિ! પ્રહ્લાદ, ગન્ધર્વ, કુવ તથા ગોવાળીયાઓ વિગેરેએ પણ આપત્તિના વખતમાંજ આપનું સ્મરણ કરેલું છે અને આપે તેઓનું આપત્તિના વખત-માંજ રક્ષણ કરેલું છે, અંતકાળ સમયે આપનું ચિંતવન અત્યુચ્ચેને મુક્તિ આપનાર છે. જનાર્દન! જો કે મને આ વખતે આપના સ્મરણથી મુક્તિ તો મળશે પણ આ લોકમાં મારી અપકીર્તિ રહી જશે કે વીર સુધન્વા ખરાબ રીતે મરણ પામ્યો, તે પોતાના બળથી શ્રીકૃષ્ણ તથા અરજુનને સંતુષ્ટ કરી શક્યો નહિ. ગાંડીવ ધનુષમાંથી છૂટેલાં બાણોવડે તેનું ગાત્ર બેદાયું નહિ. સુધન્વા સમર્થ છતાં તેની ચોરના સરખી ગતિ થઈ. તે, મનવડે શ્રી કૃષ્ણ તથા અરજુનને પણ ધારણ કરી શક્યો નહિ અને સૈન્યને પણ મારી શક્યો નહિ. આ પ્રમાણે બધાં બધાં વાક્યોથી લોકો મારો ઉપહાસ કરશે. આપ વિના માફ રક્ષણ કોણ કરશે? હસ્તિનાપુરની રાજસભામાં દ્રોણ અને ળીષ્મની સમક્ષ હસ્તીરૂપ સમુદ્રમાં કુબતાં દ્રોપદીને પણ વસ્ત્રરૂપ આવબનથી આપેજ બચાવ્યાં છે.”

સુધન્વા આ પ્રમાણે ઇશ્વરનું સ્મરણ કરતો હતો તેવામાં તે તેજ અ-જગતના મન સમાન શીતળ થઈ ગયું, શીતળ જળમાં કમળ જેમ પ્રકાશિત રહે તેમ એ તેજમાં સુદર તેજા અને ચળકતાં કુડંગોવાળું સુધન્વાનું મુખ

પ્રસન્ન ભેદ લોકો વિસ્મય પામ્યા. અને દુઃખવડે આંખમાંથી આંસુઓ ખે-
રવા લાગ્યા કેટલાએક છાતી પીડવા લાગ્યા, કેટલાએક હાહાકાર કરવા
લાગ્યા અને કેટલાએક પોતાના હાથ ઉછાળી શોક દર્શાવવા લાગ્યા. કેટલાએક
બોલવા લાગ્યા કે “અરે ! એ કુર રાજા, સુધન્વાને બદલે આપણને જ શા
માટે અંધિમાં નથી નાખ્યાં દેતો ? ચાલો આપણે શ્રીકૃષ્ણ તથા અરજુનની
પાસે જઈએ.”

ઉપર પ્રમાણે સુધન્વા ઇશ્વરનાં પવિત્ર નામનો જપ કરતો હતો અને
તે લેણે તેલની કડમાં જરા પણ વ્યથા પામ્યા વગર ઉભો હતો. તે લિ-
ખિત તથા શંખની સાથે ઉભેલા હંસધ્વજના જોવામાં આવ્યો. પાસે ઉભેલો
પુરોહિત શંખ બોલી ઉઠ્યો કે “રાજન્ ! અંધિ દેદીપ્યમાન છતાં પણ આ
તેલ કેમ તપેલું જણાતું નથી ? અથવા તો તારો પુત્ર કાંઈ ઔષધ કે મંત્ર
જાણે છે. અરે દૂતો ! એ તેલની અંદર એક નાળિયેર નાખે. એટલે તે તપેલું
છે કે કેમ તેની પરીક્ષા થશે” શંખનું અતિ તીવ્ર વચન સાંભળી દૂતો પણ
વિચ્છાદિત બની ગયા પરંતુ ભયને લીધે તેઓએ તરત નાળિયેર લાવી તેના
દેખતીજ તેલમાં નાખ્યું. નાળિયેર તેલમાં પડ્યું કે તરતજ તે ફાટી તેનું
એક કાચલું શંખના કપાળમાં અને બીજું લિખિતના કપાળમાં ચોટ્યું અને
તેલ ધણાજ વેગથી ઉછળવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે બનવાથી શંખે દૂતોને પૂછ્યું કે “સુધન્વા જ્યારે આ
તેલની અંદર નાખવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે કાંઈ ઔષધનું મૂળ તો પોતાના
શરીરપર બાંધ્યું નહિ હતું ?”

“ના, તેમ કંઈ પણ નહિ હતું. પ્રાણીમાત્ર જેના સ્મરણવડે સંસારના
જન્મ મરણરૂપ દુઃખથી મુક્ત થાય છે તે વાસુદેવનું સુધન્વા વારંવાર સ્મરણ
કરતો હતો એ અમારા જોવામાં આવ્યું છે.”

“અહો ! બાળક છતાં આ વખત તેણે વિજ્ઞાનું સ્મરણ કર્યું ? માઈ
અંતઃકરણ અતિ કઠિન હોવાથી હું તો ખરેખર ધિક્કારને પાત્ર છું. બાળ-
કને આ પ્રમાણે તપેલ તેલની કડમાં નાખવાના મહા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હવે
હું મારા મરણથી જ કરીશ.” આ પ્રમાણે બોલી શંખે વેગથી એ તેલની
કડમાં પડી સુધન્વાને આલિંગન દર્શ કર્યું કે “ક્ષત્રિયવીર ! તું ખરો સત્પુરુષ
છે. બ્રાહ્મણને ન ધટે એવા કર્મવાળો અને લોહ સમાન કઠિન ચિત્તવાળો હોજ
ખરેખર દુષ્ટ છું. જેઓ માધવનું સ્મરણ નથી કરતા તેજ લક્ષ્મીહીન, દુઃખથી
મુક્ત અને પશ્ચાત્તાપની પીડના પાશને પરાયણ થાય છે. પ્રહલાદની પણ
તેણેજ અંધિથી રક્ષા કરી હતી. તારા શરીરના સ્પર્શથી માઈ શરીર પણ
શ્રવિત થયું. રાજપુત્ર ! હવે તું રાજા, રાજપુત્રો અને સધળા સૈન્યને પણ

પાવન કર. ઉઠ, બહાર નીકળ અને અરજુનની સાથે સંભાન કરી યજ્ઞને સ્થિર કર."

શંખ એ પ્રમાણે કહી સુધન્વા સહિત બહાર નીકળ્યો અને તેને હંસધ્વજ પાસે લાવ્યો. હંસધ્વજે પુત્રને હર્ષપૂર્વક આલિંગન દઈ કહ્યું કે "પુત્ર! આજ મેં પૂરતી રીતે વાસુદેવનું માહાત્મ્ય જાણ્યું. ઉઠ, મને દ્વંદ્વેથી આલિંગન આપ. રથમાં બેસ અને મારા અતિથિ રૂપ અરજુનના સારથિ શ્રીકૃષ્ણને જો."

અસહાય અર્જુન અને સુધન્વાનું યુદ્ધ

સુધન્વાએ રાજા તથા શંખ અને લિખિતને નમસ્કાર કરી તરતજ રતનથી સુશોભિત, સોનાની ઘોંસરીવાળા, મોટી ધ્વજવાળા, સુંદર પરડાઓવાળા, નાની નાની ખારીઓવાળા, સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળા ઘોડાની જોડીથી જોડાયેલ અને જીણી જીણી ધુધરીઓના શબ્દથી જાણે નચતો હોય નહિ? એવા પોતાના રથમાં પગ મૂક્યો. એટલે હંસધ્વજનું કાળચક્ર સરખું સૈન્ય અરજુનની સામે આવ્યું. વીર પુરૂષોનાં મુખોમાંથી પડેલાં તાંબુઓવડે પૃથ્વી, સંધ્યા વખતે સૂર્યની કાંતિથી જેમ, તેમ અરજુ રંગવાળી બની ગઈ. વીર પુરૂષોનાં ગાત્રોનો પરસ્પર સંઘર્ષ થવાથી કસ્તૂરી તથા ચંદનની સુગંધ ચોતરફ ફેલાઈ રહી. મોતીની માળાઓ ત્રૂટી ત્રૂટીને ધરતીપર પડવા લાગી. વિચિત્ર કર્યો અને મુકુટોની કાંતે રણે શોભાવવા લાગી. વાયુ ચંદનની સુગંધને અને પુષ્પોને, દેવ વૃક્ષનાં ફુલોને તથા તેની સુગંધને જીતવાની આકાંક્ષાથી હોય નહિ શું? તેમ આકાંક્ષામાં લંઘાઈ જવા લાગ્યો. વીર પુરૂષોના મુખમાંથી નિકળતા સુગંધી નિઃશ્વાસોવડે મુઘયાચલને જંચુ પરાજય પામવા લાગ્યો. હાથીઓના મદજળના પ્રવાહથી ખાડાઓવાળી ધણેલી પૃથ્વી પાછી ઘોડાઓની ખરીઓથી ઉડેલી રજવડે પૂરાઈ જવાથી સરખી સપાટ થઈ ગઈ. રથોના ધોર શબ્દોથી પ્રખ્યાત મેઘગર્જના પણ મુંઝી બની ગઈ. અને પ્યાદલોના આલવાથી પૃથ્વી અત્યંત કંપવા લાગી. હંસધ્વજની આગ્રાથી તરતજ તેના ચોદાઓએ ધુપ દીપથી પૂજાતા તે અરજુનના ઘોડાને પકડી લીધો. રાજા હંસધ્વજ તે ઘોડાને બદ્ધચુડની વચમાં રાખી પોતાના પુત્ર તથા ભાઈઓ સહિત અરજુનની સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ ઉભો. સુધન્વા, સુરથ, સુમતિ, વીરકેતુ, તીવ્રરથ, શતધન્વા તથા સુમતિ વિગેરે ધણા ધણા વીર પુરૂષો અરજુન સામે યુદ્ધ કરવાને આગળ આવ્યા, દુર્દુભિ, વેણુ, મૃદંગો, શૃંગો, શંખો, નગારાઓ, બેરીઓ, ઝાંઝો, તાળો તથા વાંસળીઓ વિગેરેના શબ્દોથી પર્વતો અને સમુદ્રો ગાજી ઉઠ્યા તથા બીકણ પુરૂષોનાં અંતકરણો ફાટી પડવા લાગ્યાં.

હંસધ્વજે પોતાના અર્ધનું હરણ કર્યું એમ અરજીનને ખંખર બળવાથી તેણે પ્રધુમ્ન, અનિરુદ્ધ, યોવનાશ્વ, અનુશાલ્ય, કૃતવર્મા, સાત્યકિ, સુવેગ, નીલ-ધ્વજ તથા વૃષકેતુ એ સઘળાઓ બળવાન યોદ્ધા છતાં તે બળવાન શત્રુ સામે પોતેજ જવા વિચાર કર્યા.

અરજીનને મગાઈ ફરવા તૈયાર થયેલ જોષ પ્રધુમ્ને કહ્યું કે “ મહા-ભાર્મ અરજીન ! તમે મારા પિતાનું બોવડું વિસરી ગયા કે કેમ ? તેણે પાંડવોનો સઘળો ભાર મારા હાથમાં સોંપેલો છે, તેને હું કેમ નાશ પામવા દઈશ ? પાર્થ ! આજ સંગ્રામભૂમિમાં આપ મારી ભુજાઓનું બળ જીવો. હંસધ્વજ, સુધન્વા, સુરથ તથા સુમતિ વિગેરેને હું મારા તીક્ષ્ણ બાણોથી તૂટ કરી તેના સૈન્યનો વિનાશ કરીશ. ”

આ વખત ઉદારબુદ્ધિ વૃષકેતુથી ચુપ બેસી રહેવાયું નહિ. તેથી તેણે પ્રધુમ્ને કહ્યું કે “ તમારું વચન યોગ્ય નથી. એ સૈન્ય શા હિસાબમાં છે કે પ્રલંચ અને ઉત્પત્તિ કરવામાં સમર્થ તમે ત્યાં જવાનો વિચાર કરો છો ? મો-હાના પવનથીજ દૂર ઉડી શકે તેવા પદાર્થની સામે પ્રચંડ પવનની પ્રેરણા કોણુ કરે ? પાંખણના પ્રહારથીજ પરાભવ પામી જાય તેને માટે સપોના શત્રુ ગણી પાંખની કોણુ આકાંક્ષા કરે ? જળના થોડા ધણા છાંટાઓ પડવાથીજ જે રજ શમી જાય તેના પર વરણુદેવ પોતેજ ક્રોધ કરીને ચડે એ કેવું કહેવાય ? તમે મને આશ્વા કરો તો શું હું ઘોડાને લાવી શકું તેમ નથી ? યમના દૂતોએ બાંધેલાં કોઈ હરિ ભક્તિને જેમ વિધ્યુના દૂત છોડા-વવા શક્તિમાન છે. તેમ હું પણ સંગ્રામમાં જઈ શત્રુના હાથથી ઘોડાને છોડાવવા શક્તિમાન છું. પાર્થ ? ” જીઓ, હું તમારા શત્રુઓની સામે જાઉં છું. ”

અરજીને અટકાવવા છતાં પણ વૃષકેતુએ હંસધ્વજના સૈન્ય તરફ વધી સંખનાદ કર્યો. સુંદર પતાકાવાળા અને ગર્જના કરતા અતિ વિચિત્ર રથમાં જોડેલા તેતર સરખી કાંતિવાળા પોતાના ઘોડાઓને તેણે દૃશ્ય પદ્મવ્યુહ તરફ ચલાવવા આજ્ઞા કરી કે સારથિએ તરતજ રેન ઉગામી ઘોડાઓને તે તરફ વેગથી હાંક્યા,

વૃષકેતુને સામે આવતો જોષ સુધન્વાએ વિચાર કર્યો કે પદ્મવ્યુહને નહિ ગણુકારતાં લીલા માત્રથી ચાલ્યો આવતો આ વીરપુરુષ અરજીન તો નહિ હોય ? આ ધ્વજમાં વૃષનું ચિન્હ છે. ધનંજય (અરજીન અને અર્જિ) થીતો આસપાસના ભૂમનો (રાજાઓ અને પર્વતો) સંગમી ગયા વગર રહે નહિ. આ ક્રોધ બીજે પરાક્રમી વીર પોતેજ એકલોજ ધણાઓના અનાદર કરી સામે ચાલ્યો આવે છે. ” એમ વિચારી તે બાલ્યો કે “ સારથિ ! મારા રથને તેની સામે ચલાવ. ”

તીવ્ર પરક્રમી બને કુમારો સામસામે ચત્તાં સુધન્વાએ હસતાં હસતાં
 વૃષકેતુને પૂછ્યું કે “ સુવત ! તું કોણ, કોનો પુત્ર અને તારું નામ શું ? ”

“ તું જેને પોતાના બાણબળથી ઢાંકી દેના તેષાર થયો તે (સર્વ)મારા
 પિતામહ થાયછે. ઉદાર પુરુષોમાં અગ્રણી, ધીર અને યુદ્ધમાં વીર ગણાઇ
 ગમેલ કશું મારું પિતા થાય. મારું નામ વૃષકેતુ છે. હું કસ્યપ કુળમાં
 કિરપમ થયેછું. પણ કહે કે તું કોણ છે અને તારું નામ શું છે ? ”

“ હંસધ્વજનો સુધન્વા નામનો પુત્ર છું. મધુચ્છંદ નામના મુનિ અ-
 માસ વંશના મૂળ પુરુષ છે. તારો પૂર્વજ સૂર્ય જેમ અધકારનો નાશ કરે છે
 તેમ તું પણ શત્રુ સૈન્યનો વિનાશ કરી બતાવ પૌરુષ વગરના મદ પુરુષોજ
 પોતાનાં વખાણ કરવા મંડી જાય છે.”

“ તરતમાંજ હું તને મારું બળ બતાવું છું. આ તીક્ષ્ણ ધારવાળા મારાં
 તેજસ્વી નારાય બાણો સંગ્રામમાં તુરતજ તારા સૈન્યની અંદર પ્રવેશ કરશે
 મારું વચન કદીપણ ખોટું થશે નહિ.” આમ બેલતાં બેલતાં વૃષકેતુએ
 બાણની વૃષ્ટિથી સૈયસહિત સુધન્વાને ઢાંકી દઇ મોટા સિંહનાદ કર્યો. વૃષ-
 કેતુનાં બાણો હાથી, ઘોડા અને પ્યાદોનાં શરીરમાં પ્રવેશ કરી કરીને તે-
 ઝોનાં જીવિત લેવા લાગ્યાં રથીઓના સમૂહનું પાલન કરતા સુધન્વાને તેણે
 સઘળી રીતે વીંધી નાખ્યો, હંસધ્વજનું સૈન્ય બાણોથી ઢંકઇ જવાને લીધે
 તદન દેખાતું બંધ થયું. પાંચ બાણવડે સુધન્વાના ઘોડા, સારથિ તથા ધ્વ-
 જનને પણ વીંધી, વળી પણ સર્વના દેખાતા ભૂયંકર તીક્ષ્ણ બાણોથી તેણે
 સઘળા સૈન્યને વીંટી લીધું સેંકડો પ્રકારે સૈન્યને પાડી દીધું. છત્રો, ચામરો
 ધ્વજઓ અને વાદિત્રાને કાપી નાંખ્યાં. ષઠેલ આયુધોવાળી તથા અલંકા-
 રોથી સુશોભિત હાથીની સુંદ સરખી વીર પુરુષોની ભુજબળો તથા મસ્તકો
 રણભૂમિને આચ્છાદિત કરી મૂકી, પોતાના સૈન્યને આ પ્રમાણે છિન્ન ભિન્ન
 થયેલું જોઇ મનમાં શત્રુનાં પ્રરક્રમનાં વખાણ કરતો કરતો સુધન્વા બીજા
 રથમાં બેઠો. તેણે તરતજ ધણા ક્રોધથી તેના ઘોડા સારથિ તથા ધ્વજનનો
 નાશ કરી પાંચ બાણવડે વૃષકેતુને વીંધી નાંખ્યો અને બીજાં પાંચ બાણોથી
 આમાં સહિત તેનાં ધનુષને છેદી નાંખ્યું. વૃષકેતુ મૂઠા ખાઇ નીચે પડી ગયો.
 જસવાર પછી સંગ્રામ આવતાં તેણે પોતાને શત્રુના સૈન્યથી ચોતરફ ઘેરાયલો
 દીધો. રથ વગરનો છતાં વૃષકેતુ ક્રોધથી દૃઢ દોરીવાળું ધનુષ લઇ તેમાં
 સૂર્યથી સુશોભિત બાણો ચડાવી ચડાવીને ફેંકવા લાગ્યો. જોકે પોતાનું
 શરીર બાણોથી બેઘર્ષ થયું હતું તોપણ સ્વરથની માફક થોડી વારમાં તેણે
 શત્રુના સૈન્યના મોટા ભાગને જીવિત રહિત કર્યો. હંસધ્વજના પેદાઓ પણ
 તેને ચોતરફથી વીંટીતળી સાંઝ, બાલાં, મુદ્દગર તથા બયંકર વરચાસથી

ધાવલ કરવા લાગ્યા. ગદા, ભોગળ, ત્રિશૂળ વિગેરે ધોર આયુધોથી પોતાના શરીરને પીડા થતી જોઇ તે શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. તેટલામાં એક સારથિ રથને જોડી તેની પાંસે હાજર થયો. તરતજ તે, તે રથમાં બેસી તીક્ષ્ણ બાણોથી સુધન્વાને પીડવા લાગ્યો. બાણુની વૃદ્ધિથી સૈન્યને પીડવા માંડ્યું. પણ સુધન્વાએ અત્યંત ક્રોધ કરી પાંચ બાણોથી વૃષકેતુનું વક્ષઃસ્થળ વીંધી તેને મૂર્છિત કરી દીધો. વૃષકેતુને મૂર્છા પામેલો જોઇ તેનો સારથિ રથને રણભૂમિથી દૂર લઇ ગયો.

વૃષકેતુ રણભૂમિમાંથી દૂર થયો એટલે “હોમો રહે, હોમો રહે” એમ બોલતાં બોલતાં પ્રદુમ્ન સુધન્વાની સામે થયો. અને જરાવારમાં તેણે તેના સારથિ તથા ઘોડાઓને યમલોકમાં મોકલી દીધા. ત્રણ બાણુથી તેના રથને તોડી નાખ્યો અને એક બાણુવડે ધનુષને પણ કાપી નાખ્યું. પ્રદુમ્નને યુદ્ધમાં અત્યંત બળવાન બાણી સુધન્વાએ રોષથી ધનુષમાં અદ્ભુત બાણોનું સંધાન કરી તેના રથના ઘોડાઓને મારી ઉધ તથા ઘોંસરીને કાપી નાખી ધનુષના પણ કટકા કરી તેના સારથિનું મસ્તક પણ ઉડાવી દીધું. છેવટ ત્રણ બાણુથી પ્રદુમ્નને વીંધી સુધન્વાએ મોટો સિંહનાદ કર્યો. મહા ચતુર એ બંને બળવાન વીરો જરાજરાવારમાં આક્રમણ ચુક કરવા લાગ્યા. બંનેનાં શરીર રૂધિરથી ખરડાઇ ગયાં. જરાજરાવારમાં બંને પરસ્પરનાં બાણુના પ્રહારથી મૂર્છા ખાઇ પડી જવા લાગ્યા.

પ્રદુમ્નની સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં સુધન્વા કૃતવર્માની સામે થયો. પ્રથમ સુધન્વાનાં બાણો નિષ્ફળ થયાં. કૃતવર્માએ સુધન્વાના વિશાળ વક્ષઃસ્થળને ચીરી નાખ્યું. એટલે સુધન્વાએ અત્યંત ક્રોધ કરી કૃતવર્માના સારથિને મારી તેને વિરથ કરી નાખ્યો. બાણોથી પીડાયેલો તે વીર રણભૂમિ છોડી દૂર નિકળી ગયો.

કૃતવર્મા યુદ્ધમાંથી નિકળી જતાં વીર અનુશાલ્ય સુધન્વાની સામે થયો, સામે થઇ તેણે એક પ્રદીપ્ત બાણુ સુધન્વા પર ફેંક્યું તે બાણુને કાપવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે તેની છાતીમાં પેદું. સુધન્વા મૂર્છા ખાઇ નીચે પડ્યો. અનુશાલ્યે સિંહનાદ કર્યો. જરાવારમાં સંગ્રા પ્રાપ્ત થતાં સુધન્વાએ એક બાણુથી અનુશાલ્યને મૃત્યુપર પાડી દીધો અને શત્રુ સૈન્યને બાણોથી વિહ્વળ કરી દીધું. હાથીઓના સમૂહનું બેદન કરી પૃથ્વીને રૂધિર પ્રવાહવાળી તથા માંસના કીચડાળી બનાવી દીધી. શરીરથી નૂદાં પડેલાં હાથીઓનાં કુભસ્થળોની સાથે ઘોડાઓનાં મસ્તકો અથડાવા લાગ્યાં. સ્વાર ચઢિત થયેલા ઘોડા બાણુની પીડાથી આમતેમ દોડવા લાગ્યા. પુરુષો, ઘોડાઓ, હાથીઓ, હોદ્દા તથા મધ્યગાઓનાં રૂધિર સાથે મળવાથી રણભૂમિનો દેખાવ વિચિત્ર

જણાવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે અરજીનના સૈન્યમાં મોટું ભંગાણુ પડવાથી સાત્તક શત્રુના સૈન્ય સામે ચાલ્યો. અને વીર પરસ્પર લડતાં રથ વિનાના થયા. બીજે યોદ્ધાઓનાં બાણોથી આકાશ છવાઈ ગયું. સુધન્વાએ એક સાંગના પ્રહારથી સાત્તકને બેભાન કરી પાણી દીધો સાત્તકને મૂઝાડે. જોઈને સૈન્યમાં હાહાકાર થઈ ગયો, ભય ફેલાઈ રહ્યો અને ભાગનાસ થવા લાગી.

પોતાના સૈન્યને છિન્ન ભિન્ન જોઈ અરજીને પોતે “ ઉભો રહે, ઉભો રહે ” એમ બોલતાં બોલતાં સુધન્વાની સામે આવી કહ્યું કે “ વીર ! તો તારું અહમ્મત પરાક્રમ દર્શાવ્યું. મેં બીજા, દ્રેષ્ટુ, કર્ણ, તેમજ કાલખંજ વિગેરે દેવો તથા સાક્ષાત્ શંકર સાથે પણ યુદ્ધ કરેલું છે. પણ આ વખતે તને જોવાથી મને કોઈ પણ ઠેકાણે ન થયેલો વિસ્મય થાય છે. ”

“ પાંડવ ! તો વિસ્મય વગર જ્યાં જ્યાં વિજય મેળવ્યો છે ત્યાં ત્યાં તારું હિત કરનાર શ્રીકૃષ્ણ તારી સાથેજ હતા. પણ આજ તું અહીં શ્રીકૃષ્ણ રહિત છો. તેથી હું તને પૂછું છું કે તું આ મારી સાથે યુદ્ધ કરવાને સમર્થ છો કે નહિ ? આજ તારા ઘોડાને બાંધી મહારાજ સંસધવજ વૈયા-વિધિ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે. બલે આજ તારા અને મારા સંભ્રામને સવળા દેવતાઓ જીવે. કદાચ તારી મદદે શ્રીકૃષ્ણ આવી પહોંચશે તો હું તેને પણ જીતીશ. ”

સુધન્વાનાં મન સાંભળી અરજીનને અતિ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે એકસો બાણ સાંધી તેનાપર ફેંક્યાં, પણ સુધન્વાએ તે બાણોને હસતાં હસતાં કાપી નાખી દશ બાણથી અરજીનને વીધ્યો અને અનુક્રમે એક, સો હજાર, દશ હજાર અને લાખો બાણોથી અરજીનને ઢાંકી દીધો. અરજીને ક્રોધથી પોતાનાં ગલોહાં ચાટતાં ચઢતાં તેનાં સવળા બાણોનાં તલ તલ જેવડા કટકા કરી આગેપાત્ત છોડ્યું. બાણની વૃષ્ટિ થઈ રહી. આકાશમાર્ગ બંધ થયો, અધિકારથી ત્રણે ભોલું ઘેરાઈ ગયા, અને સુધન્વાનું સૈન્ય બળવા લાગ્યું. પોતાના સૈન્યને દાહ પામતું જોઈ સુધન્વાએ વરણશાસ્ત્રના પ્રયોગથી અગ્નિને સંત કયો. આકાશમાં વાદળાંઓ થયાં અને જળના પૂરમાં પાંડવોનું સૈન્ય તણાવા લાગ્યું. સિલાઓની વૃષ્ટીથી અરજીનનું સૈન્ય પીગવા લાગ્યું. ચાતક અને મયૂરોને મોટો આનંદ થયો. આમણ પલંગી જવાને લીધે વાદિત્રાનો અવાજ બંધ પડ્યો. સુવર્ણ અને ચંપક સરખી કાંતિવાળા વીર પુરુષોનાં શરીરોપર ક્રમશઃ વિચિત્ર વસ્ત્રો ચોટી જવા લાગ્યાં. પાણી પડવાથી ચામરો, ચરો અને હાથીઓનાં કંબરજો શોભા રહિત થયાં. પુંખ ચોટી જવાથી બાણો નિષ્ફળ થવા લાગ્યાં. સુધન્વાનું પરાક્રમ સહન ન થવાથી અરજીને

વાયવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. વાયુથી વાદળાંઓ વીંખાઈ ગયાં, ધ્વજાઓ પડ્યા લાગી અને હાથીઓ, ઘોડાઓ, ઉંટા તથા પુરૂષો આમતેમ લથડી પડ્યા હતા. આવા વખતમાં સુધન્વાએ અરજી કરી ધણું બાણોથી પીડા કરી નુકસાન પહોંચાડી નાખી તેના સારથિને યમલોકમાં મોકલી દીધો અને કહ્યું કે અરે અરજી કરનાર શ્રીકૃષ્ણને છોડી એ પ્રાકૃત સારથિ ક્યાંથી લાવ્યો ? તું બાણોથી વીંટાઈ ગયો છે. તારું પરાક્રમ ક્યાં ગયું ? હવે તારા ખરા સારથિ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરવાનો વખત આવ્યો છે.

અર્જુનથી યુદ્ધમાં સુધન્વા પડ્યો.

સુધન્વાના વામ્યબાણથી વીંધાયેલા અરજીને શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરી સારથિ અને મહારથિ એ બંનેનાં કામ પોતેજ કરવા માંડ્યાં. તેટલામાં “અરજી કરનાર શ્રીકૃષ્ણને છોડી દે ” એમ બોલ્યા. શ્રીકૃષ્ણ તેના રથપર ચડી બેઠો. અરજીને અત્યંત આશ્ચર્ય પામી તેને નમન કર્યું અને સાવધાનચિત્તથી સુધન્વાની સામે બચાવ કરી બાણો મૂકવા માંડ્યાં. એટલે સુધન્વાએ અર્જુનને કહ્યું કે “અર્જુન ! હવે શ્રીકૃષ્ણરૂપ સારથિની સહાયતાથી મારો પરાજય કરવાની પ્રતિજ્ઞા કર. હું આજ મારા પરાક્રમથી તને તથા આખા જગતને પણ પૂર્ણ તમ કરીશ.”

“હું ત્રણ બાણવડેજ તારા અમણીય મસ્તકને ધડથી જૂદું કરીશ. જો તેમ કરવામાં હું નિષ્ફળ થાઉં તો મારા પૂર્વજો પુણ્યહીન થઈ નરકમાં પડશે. હવે તું મને પ્રતિજ્ઞા કરેછે તે કહે.”

“તારાં ત્રણ બાણોને શ્રીકૃષ્ણની સમક્ષ જો હું ન તોડી પાડું તો મારી દુષ્ટ ગતિ થશે.” એમ બોલતાં બોલતાં સુધન્વાએ એકસો બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને વક્ષઃસ્થળમાં વીંધી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન સહિત રથને ધટમાળની પેઠે બમાવી દીધો. બીજાં દસ બાણોથી અર્જુનને પણ સઘળા બાણોથી વીંધી નાખ્યો.

“અર્જુન ! વીર સુધન્વાનું પરાક્રમ જો. તે ત્રણ બાણોથી તેનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી એ મોટું સાહસ કર્યું છે. જયકથનો વધ કરવામાં પડેલાં સંકટો તું વિસરી ગયો હોય એમ જણાય છે. સુધન્વા એક પતિવ્રતથી યુક્ત છે, જે વ્રત તારાથી તેમ મારાથી ઘણું પણ મુશ્કેલ છે. હું આજ આપણાં પર મોટું સંકટ આવી ચડેલ સમયનું છું.”

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને એ પ્રમાણે કહેતા હતા તેટલામાં તેણે ગાંડીવ નુપમાં કાશ્મિર સમાન એક લેજસ્વી બાણ સાંધી સુધન્વાની સામે છાંડ્યું. આ વખતનું યુદ્ધ જોવાને માટે દેવતાઓ તથા અપ્સરાઓ વિગેરે દિવ્ય અલંકારોથી સુસજ્જિત થઈ વિમાનોમાં બેસી બેસી આકાશમાં આવ્યાં.

લાગ્યાં. અર્જુનના બાણને સામે આરેલું જોઈ સુધન્વાએ એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણથી તે બાણના કટકા કરી તેને નીચે પાડી નાખ્યું. દેવતાઓ સહિત સઘળું ત્રૈલોક્ય વિસ્મય પામ્યું. અર્જુને તરતજ બીજું બાણ સાંધ્યું અને શ્રીકૃષ્ણ સમક્ષ પૃથ્વીના દાનના પુણ્યથી તેને વિશેષ દૃઢ કર્યું.

“વીર ધનંજય ! આજ મારી પ્રતિમા સાંભળ્યાં જો હું આ તારા બાણના બે કટકા ન કરું તો અરૂંધતી સહિત વસિષ્ઠને મારવા જોઈશું. પાપ મને થશે.”

સુધન્વાનાં વચનોથી નેત્રોમાં ક્રોધ લાવી અર્જુને સૂર્યમંડળ સમાન તેજસ્વી બાણને પોતાના ધનુષમાંથી છોડ્યું. “આ તે શું થશે ? એ બન્નેમાંથી કોણ જીતશે ?” એમ આકાશમાં ઉભેલા દેવતાઓ અને પૃથ્વીપર ઉભેલાં માણસો બોલવા લાગ્યાં. મહાબળવાન સુધન્વાએ ઘણી ઝડપથી અર્જુનના એ બીજા બાણને પણ વચમાંથી કાપી નાખી પોતાના પિતા વધા સૈન્યના હર્ષનાદની સાથે મોટો શંખનાદ કર્યો. અર્જુનનું બાણ કપાઈ નીચે પડતાં પૃથ્વી કંપિત થઈ ગઈ.

બીજું પણ બાણ નિષ્ફળ થવાથી અરજુને અત્યંત ક્રોધ કરી ત્રીજું બાણ સાંધ્યું. એટલે શ્રીકૃષ્ણ બાણના સમય અંગમાં સમય દેવતાઓનું સ્થાપન કરી મૂળમાં બ્રહ્મા તથા મધ્યમાં કાળનું સ્થાપન કર્યું. અને અગ્ર ભાગમાં પોતાની શક્તિ મૂકી. તેણે રામાંચતારનું સઘળું પુણ્ય અર્પણ કરી બાણને દૃઢ કર્યું. અરજુને ગાંઠીય ધનુષમાંથી એ બાણ છોડ્યું કે મોટો હાહાકાર શબ્દ થઈ રહ્યો. આકાશમાં દેવતાઓ તથા પૃથ્વીમાં મનુષ્યો ભયભીત બન્યાં. એ બાણના ઘેર શબ્દથી સર્વ વાર્દિત્રાના શબ્દો ઢંકાઈ ગયા, ધરતિ-કંપ થયો અને સુધન્વા પણ જરા મુંઝાઈ ગયો.

“અરજુન ! હમણાં હું તારા એ બાણને કાપી નાખું છું. શંકર આદિ દેવતાઓ મને તેનું રક્ષણ કરવા આવે જો હું એ બાણને ન કાપું તો પિતા હંસધ્વજ, માતા તથા મારી સ્ત્રી ઘણી લજ્જા પામે.” એમ બોલતાં સુધન્વાએ અપાર બળથી અરજુનના તે બાણને વચમાંથી કાપી નાખ્યું. બાણનો અરધો ભાગ પૃથ્વીપર આવી પડ્યો અને મોટો હાહાકાર થઈ ગયો. સુધન્વાએ પોતાની ખભી ઠોડી મોટો શબ્દ કર્યો. આ વખતમાં બાણના મી-બા અરધા ઉપરના કટકાએ ઉડી સુધન્વાનું રમણીય મસ્તક ઉડાવી દીધું.

મસ્તક ઉડી જવાથી બાકી રહેલ ધડ વેગ પૂરક સંઆગમાં ભમવા લાગ્યું. હાથી, ઘોડા, રથ વિગેરે જે જે તેના હાથમાં આવ્યું તેનો વિનાશ કરી તેણે અરજુનના સૈન્યમાં ભારે ભય ફેલાવી દીધો.

પુત્રના મસ્તકને પાસે પડેલું જોઈ હંસધ્વજ વિલાપ કરવા લાગ્યો કે

“અરે મુત્ર ! કેમ બોલતો નથી ? શું તું મને નથી ઓળખતો ? હું તારો પિતા છું. તું કેમ રીસાણો છે ? મેં તો પુત્ર સ્નેહનો સાગ કર્યો હતો. શું તું તેનું વેર વાળવા પિતા સ્નેહનો સાગ કરે છે ? યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અરજુનને સંપૂર્ણ સંતોષ પ્રમાણે તે તારી પ્રતિજ્ઞા સરળ કરી. ઉભો થા, અરજુનના અમલું બળીતકારથી હરણુ કર, પ્રદુમ્ન આદિ પરાક્રમી વીરોની સાથે યુદ્ધ કર.”

પિતા હંસધ્વજની સાંત્વના કરતાં કરતાં સુરથે કહ્યું કે “તાત ! ચિંતા નહિ કરો. આજ શ્રીકૃષ્ણ અને અરજુનની સાથે માંડે યુદ્ધ સર્વ સૈનિકો જોશે. મારા ભાઈ સુધન્વાને પાડનાર એ બન્ને વીરને હું અવશ્ય પાડીશ.”

જે વખત સુર અરજુનની સાથે લડવા તૈયાર થયો તે વખત શ્રીકૃષ્ણે અરજુનને કહ્યું કે “પાર્થ ! આજના મહા સંગ્રામમાં તારે સુરથની સામે લડવું નહિ. મહા બળવાન સુરથે આ વખત ભાઈના દુઃખથી અલંત તપ્ત થયેલો છે. જો આજ તું તેની સાથે લડશે તો અનર્થ થશે. મહે બ્રહ્મા વીરપ્રરૂપો તેની સાથે યુદ્ધ કરે. કારણ કે જ્યારે એ સુરથ સંગ્રામમાં ઉભો રહે છે. ત્યારે બ્રહ્માને પણ પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની ચિંતા રહે છે. સુરથના બળના પ્રમાણમાં તારું બળ ઘણું થોડું છે. એને સંગ્રામમાં પાડવાનો કોઈ પણ ઉપાય નથી. માંડે સપ્તજી પુણ્ય દષ્ટ સુધન્વાને તો માંડ માંડ પાડ્યો. જોઈું દુષ્ટ અર્ધ હોય, અને સુકૃત ઘણું હોય તેને સંગ્રામમાં વિજયરૂપ સિદ્ધિ મળે છે. જ્યે સુરથના શરીરમાં તો કેવળ સુકૃતજ છે. આજ તારે મારી સલાહ, અવશ્ય માનવી જોઈએ. પ્રદુમ્ન આદિ ઘણા યોદ્ધાઓ સાથે રહી સંગ્રામમાં સુરથને પાડશે.”

ઉપર પ્રમાણે અરજુનને ઘણી રીતે સમજાવી શ્રીકૃષ્ણ અરજુનના રથને હાંકી યુદ્ધભૂમિથી ત્રણ યોજન દૂર લઈ ગયા.

વીર સુરથનો અર્જુનથી વિનાશ.

શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ યોદ્ધાઓ યુદ્ધ માટે તૈયાર થયા. કોંપ પામેલો સુરથ પોતાના ભાઈને મારનાર અર્જુનને શોધવા લાગ્યો. પણ અર્જુન ક્યાંય પણ જોવામાં નહીં આવતાં તે બોલવા લાગ્યો કે “સુધન્વાના શત્રુને હું રણભૂમિમાં દેખતો નથી. અરે ! આ દયા પાત્ર બાળકોની સાથે મારે શી રીતે યુદ્ધ કરવું ? અપરાધી તો કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્નેજ છે. તે પાતાળ કે અંતરિક્ષમાં હશે તોપણ મારા સપાટામાંથી ક્યાં છુટનાર છે. અરે સૈનિકો ! હું તમારા મધ્યમાં કૃષ્ણ અને પાંડવને દેખતો નથી તેનું શું કારણ ? તેઓ ક્યાં ગયા ?”

“શ્રીકૃષ્ણ પ્રાક્ત પુરુષની પેઠે તું શું બક્યા કરે છે ? તારી સામે ઉભો-

લાઓની સાથે યુદ્ધ કર્યા પછીજ તું શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને દેખીશ ” આમ બોલતાં બોલતાં તે સધળા યોદ્ધાઓએ સુરથને ઘેરી લીધો. સુરથ તેઓની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. વીર પુરુષો પડવા લાગ્યા, કેટલાં એક છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયા, કેટલાંએકનાં મસ્તકો મૂઢાઓથી ફરી ગયાં અને હાથી, રથ તથા ઘોડાઓ વિગેરેનો જખરો વિનાશ થયો. જરાવારમાં અર્જુનના સૈન્યમાં મોટો હાહાકાર વર્તાવી ત્રણ યોજનપર જ્યાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ હતા ત્યાં સૈન્યનું ભેદન કરતો કરતો સુરથ આવી પહોંચ્યો. તેણે અર્જુનની સામે થઇ પૃથ્વી તથા અંતરીક્ષને ભેદી નાખે એવો શંખનાદ તથા સિંહનાદ કર્યો અને હાથમાં ધનુષ ઉપાડી કહ્યું કે “પાર્થ ! ઉભો રહે, મારી સાથે યુદ્ધ કર. કૃષ્ણ ! હવે અર્જુનને બચાવજો. તમે લમાડે સધળું પુણ્ય આપી મારા બાઇ સુધન્વાને પાડ્યો એતો તમે કેવળ બાળ એકાન્ત કરી. વાજપ્તી તપાસલાં તેમાં તમોને પોતાનેજ હાનિ થઇછે. જેમ કાંઇ બાળક બદરીશજ (ભોર) ના બદલામાં મુક્તાશજ આપે તેમ તમે સુધન્વાના નાશ માટે પોતાના પુણ્યનો વ્યય કર્યો. ખરેખર તમે તેમાંનો ગોપાળપણજ બતાવી આપ્યું. અરે ! મારો બંધુ સુધન્વા ક્યાં ગયો ? આજ અર્જુનને ખાસે ઉભેલો જોઇ મને ધણો હર્ષ થાય છે. ” આમ બોલતાં બોલતાં તેણે તે બન્ને વીરોને બાણ બળથી હાંકી દીધા. ઉભો રહે, ઉભો રહે એમ બોલી અર્જુનને પણ તેને હજારો બાણોથી વીંધી નાખ્યો. તેનું ધનુષ કાંપી ધવળને પણ કાંપી નાખ્યો. અને રથના પશુ અત્યંત સૂક્ષ્મકટકા કરી નાખ્યા, આ વખત સુરથે પણ પોતાનું અત્યંત પરાક્રમ બતાવવા માંડ્યું. તે જોઇ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે “અર્જુન ! કેવું યુદ્ધ કરેછે ? તેનું ધૈર્ય જો. હું ધાડે છું કે સુધન્વાના વિયોગથી તે આજ આપણા સધળા સૈન્યનો નાશ કરશે. આપણે તેને છોડીને અહીં આવ્યા પરંતુ તે આપણને છોડતો નથી. જો, તેના બાણોથી આપણું જગત વ્યાપ્ત થઇ ગયું, હજી સુધી તેનું પરાક્રમ જરાં પણ શિથિલ થયું નથી. ”

“કેશવ ! હું અપિની કૃપાથી આપની સમક્ષજ તેને મારીશ. ” એમ બોલતાં બોલતાં અર્જુનને એકસો બાણોથી સુરથના રથને ભેદી નાખ્યો. સુરથનો રથ આકાશમાં ગયો. સુરથે ત્યાંથી પણ બાણોવડે અર્જુનને વીંધવા માંડ્યો અને કહ્યું કે “અર્જુન ! હું હવે તારા રથને ભેદી નાખું છું. તુ તેનો બચાવ કરજો. ”

સુરથના પ્રહારથી અર્જુનનો રથ પૃથ્વીમાં બમવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણ ક્રોધથી રથપર બાર દહ તેને અટકાવવા લાગ્યા તોપણ રથ એક ઠેકાણે રિથર રહી શક્યો નહિ. આ વખત અર્જુનને અપાર ક્રોધ કરી તેના દિવ્ય

રથને ઘોડાઓ, સારથિ તથા અધ્યક્ષ સહિત કાપી સુરથને વિશ્વ કરી તા-
પ્પે. સુરથે બીજા રથમાં બેસી શ્રીકૃષ્ણના ભારથી પૃથ્વીમાં પેસી ગમેલ
અરજુનના રથને પોતાનાં બાણથી બહાર દહાડી કહ્યું કે “પાર્થ ! બોલ,
તારા રથને આ સંચામમાંથી ક્યાં નાંખુ ? કહે તો સમુદ્રમાં, કહેતો મેઘ
પર્વતપર અને કહેતો તારા હસ્તિનાપુરમાં પહોંચાડી દઉં” સુરથ આ પ્ર-
ભાણે બેઠેલો તેટલામાં અરજુને પાંચ બાણથી તેને ઉચ્ચ પ્રહાર કર્યો, એટલે
તે મૂંઝા ખાઈ નીચે પડી ગયો. જરાવારમાં બીજા રથની અંદર બેસી સામે
થયો. ક્રોધથી નર નેત્રોવાળા અને વીર પુરુષો સામે સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.
સુરથે બાણની વૃદ્ધિથી અર્જુને પણ તેવીજ રીતે તેને હાંકી દીધો. ક્રોધ-
પામેલા અર્જુને સુરથના એકસો આઠ રથ ઉપરા ઉપર ભાંગી નાંખ્યા, સુ-
રથે અરજુનના ધનુષની દોરી કાપી નાખી. અરજુને તરતજ ધનુષમાં બીજા
દોરી ચડાવી એક અર્ધ ચંદ્રાકાર બાણથી તે રાજપુત્રની જીભના મૂળમાં
પ્રહાર કર્યો એટલે તેનો જમણો હાથ સબળા અલંકારો સહિત કપાઈ નીચે
આવી પડ્યો. જમણો હાથ કપાઈ જવાથી સુરથે ડાબા હાથમાં મોટી ગદા
લઈ અરજુનના ઘોડાઓ તથા શ્રીકૃષ્ણને પણ ઉચ્ચ પ્રહાર કર્યો તથા એક
હજાર હાથી, બે હજાર રથ અને દશ હજાર ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.
“અરજુન ! ઉભો રહે, કૃષ્ણ ! ઉભો રહે.” એમ બોલતાં બોલતાં અને ધણી
વંચી આમન્તેમ દોડતા દોડતા, તેણે પોતાના ડાબા હાથ પી ગદા-
પડે દશ હજાર ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. પણ તેટલામાં અરજુને ગદા
સહિત તેને ડાબો, હાથ પણ કાપી નાખ્યો. અને હાથ કપાઈ જવા છતાં
પણ “અરજુન ! હવે તારો પોતાનો બચાવ કરશે. કૃષ્ણ ! તારા મિત્ર ધ-
નંજયને બચાવજે. હું તમારા બંનેનો શત્રુ આવી પહોંચ્યો છું.” એમ બોલી
તે અરજુનના રથની સામે દોડ્યો. અરજુને નવ બાણથી તેના વક્ત્રસ્થળમાં
પ્રહાર કરી બીજા બે બાણથી તેના બંને પગ કાપી નાખ્યા પગ કપાઈ
જવાથી સુરથ પેઠ ધસડી ધણી વેગથી તેની સામે જવા લાગ્યો, પણ તે-
ટલામાં અરજુને સર્વ દેવતાઓનું આવાહન કરેલ એક બાણથી તેનું મસ્તક
ઉડાવી દીધું. હાથ પગ વગરનાં તેનાં ધડે પર્વતના શિખરની પેઠે આમ તેમ
પડી અરજુનના ધણી સૈન્યનો વિનાશ કર્યો. સુરથનું ઉડેલું મસ્તક અરજુનના
કપાળમાં લાગવાથી તે મૂંઝા ખાઈ રથમાંથી નીચે પડી ગયો.

પોતાના પુત્ર સુરથને પણ સંચામમાં પડેલો જોઈ ધણી હતાવળથી
સમજી સૈન્ય સાથે લઈ હંસધ્વજ પોતે રથમાં બેસી અરજુનની સામે યુદ્ધ
કરવા આવ્યો. આ વખત પૃથ્વી કંપાવમાન થઈ ગઈ, અને શેષનાગ પણ
ચલિત થઈ ગયા. હંસધ્વજને સામે આવેલો જોઈ શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું કે

૧૫ મું.) પ્રમીલાથી પરાસ્ત અને યુદ્ધ ભૂમિમાં પાણી મહાણુ. (૪૨૬)

આર્ય ! સંગ્રામનો કોષ તથા પુત્રનો શોક છોડી મને આલિંગન આપો.

“હું અનાથ આપ સરખા નાથને પામ્યો. હવે મને પુત્રનો શોક શો ? હું કળશરથી પણ ભય પામવાનો નથી.”

“રાજન ! અમને છોડી દીધો અને અરજુનનું રક્ષણ કરો એટલે” હું યુધિષ્ઠિરની પાસે જાઉં. જેમ હું અરજુનનું રક્ષણ કરવા દેહ ભાગમાં પણ તૈયાર રહું છું તેમ તમે પણ તેનું પાલન કરવામાં તત્પર રહો અને રથપર બેઠેલા એ સારા પરમ મિત્રને જીવો.”

કેશનો નાશ કરનાર કેશવે તે બંને બીરોને સાથે મેળવી સંપ કરાવી અમને મુક્ત કર્યો. અને ત્યાં પાંચ રાત્રિ સુધી રહી પછી યુધિષ્ઠિરની પાસે જઈ સમજાવું વ્રતાંત નિવેદન કર્યું.

પ્રમીલાથી પરાસ્ત અને યુદ્ધ ભૂમિમાં પાણી મહાણુ.

હંસધ્વજના બંધનથી મુક્ત થયેલો ઘોડો પૃથ્વીમાં ફરવા ચાલ્યો. હંસ-ધ્વજ સહિત અર્જુન પણ તેની પાછળ ચાલ્યો. પ્રલુપ્ત આદિ બીરપુરોથી પાલન કરાતો એ ઘોડો ઉત્તર દિશા તરફ ભયાનક પ્રદેશોમાં ફરતાં ફરતાં દેવયોગે ત્યાંથી એક સ્ત્રી રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો. એ રાજ્યમાં નવ યૌવન-વાળી સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓ ઉપર સ્ત્રી રાજ્ય ફરતી હતી. કોઈ પણ પુરુષ ત્યાં જીવી શકતો નહિ હતો. જો કોઈ પુરુષ તેઓનાં રૂપ, લાવણ્ય, રમણીય મુખવાસ, નેત્રનાં દશાક્ષો, તેમજ શીત નૃત્ય, હાસ્ય અને કૌમળ ભાષણથી ધાયલ થઈ ત્યાં રહે તો તે ત્રણમાસ સુધી તેની સાથે સુખ-ભોજન શકતો હતો. પ્રથમ ઘોડા કાળ સુધી એક સરખું સુખ આપી મળી રહેતે રહેતે તેઓ વિવિધ પ્રકારના કઠોર નખસત, મુઝિના પ્રહારો, કોષ યુક્ત ચુખનો, ફૂર વચનો અને ફૂર ચેષ્ટાઓથી તે પુરુષને જીવિતહીન કરી નાખતી હતી. કદાચ તે પુરુષથી કોઈને ગર્ભ રહી જાય અને જો તે પુરુષ જન્મિતો આવતારે તો તેને બાળી નાખતી હતી અને કન્યા આવતારતી તો જીવતી રહેવા દેતી. આ પ્રદેશમાં અર્જુનનો ઘોડો જઈ ચડ્યો. તેથી અર્જુનને ઘણો વિચાર થઈ પડ્યો અને તે કહેવા લાગ્યો કે “અહીં મહાબળવાન વિષકન્યાએ રહે છે. તેઓ અવશ્ય આપણા ઘોડાનું હરણ કરશે. અહો ! મોટું સંકટ આવી પડ્યું.”

અર્જુન આ પ્રમાણે બોલતો હતો તેટલામાં તો અંધ સમાન કાંતિ-વાળું મોતીની માળાઓથી સુશોભિત, નાના પ્રકારના અલંકારો તથા વિવિધ લાવણ્યોથી સંયુક્ત, અશ્વોપર બેઠેલું એક સ્ત્રીઓનું ટાળું ત્યાં આવી પહોંચ્યું. તે ટોળાઓમાંથી એક સ્ત્રી અર્જુનના ઘોડાને પકડી વેગથી ચાલતી થઈ અને મુખ્ય રાણી પાસે જઈ તેણે કહ્યું કે “આ રહ્યા યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞનો

ધોડો, આ ધોડાનું અર્જુન રક્ષણ કરે છે.”

રાણી તે ધોડાને પોતાની અશ્વશાળામાં બાંધવાનો હુકમ આપી ધણી વીર ક્ષીઓના મંડળ સહિત અર્જુનની સામે ચાલી. ત્રણ લાખ ક્ષીઓના સૈન્યથી અર્જુન ઘેરાઈ ગયો. એ ક્ષીઓમાં એક લાખ ધોડે સ્વાર થયેલી હતી, પુષ્ટ અને ઉભત સ્ત્રીઓવાળી તથા સોળ સોળ વર્ષની અવસ્થાવાળી એક લાખ ક્ષીઓ હાથીઓપર બેઠેલી હતી અને એક લાખ રથમાં બેઠેલી હતી. પરસ્પર ભેટો થતાં રાણી પ્રમીલાએ અર્જુનને કહ્યું કે “મેં તારો ધોડો બાંધ્યો છે. જો તેને છોડાવવાની તારી ઇચ્છા હોય તો મારી સાથે યુદ્ધ કર. હું તારા બળનો નાશ કરીશ. મારો પ્રહાર સહન કરવાને તારે મોટા ધર્મની જરૂર પડશે.” આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં તેણે પ્રથમ કટાક્ષરૂપ બાણોથી અરજુનને વાંધ્યો અને પછી પર્વતને પણ ફાડી નામે એવા એક બાણથી હસતાં હસતાં અરજુનની છાતી ફાડી નાંખી. બીજી ક્ષીઓએ અરજુનની સાથે આવેલા પાંચે મહારથીઓને આયુધોના પ્રહારોથી મુંઝાવી દીધા. એક વૃષકેતુ વિના સધળા વીર પુરૂષો પોતાનું કર્તવ્ય બૂલી ગયા; એટલે પ્રમીલાએ અર્જુનને કહ્યું કે “પાંચે ! તું મને જાણ્યો નથી. હું તને મારો ફાસ કરવાની છું. તારે યગ્નથી શું મેળવવાનું છે. મારી સાથે રહી મધુપાન કર અને કદી નહિ જોયેલા સુખનો અનુભવ કર. બને રીતે તારું મરણજ આવી પહોંચ્યું છે. યુદ્ધ કરીશ તો મારાં બાણોથી અને તેમ નહિ તો મારાં કટાક્ષોથી હું તારું જીવિત લઈશ. મારા સમાગમથી સુખ તેમજ મૃત્યુને વશ પણ તારે થવાનું છે. જો યુદ્ધ કરશે તો સુખ ભોગવ્યા વિના બ્યર્થે મરણ પામશે અને યુદ્ધ નહિ કરે તો સુરત સંત્રામ તો કરવોજ પડશે. પ્રથમ સુરત સંત્રામમાં તને પાડી હું પાછળથી મારા જીવિતનો પણ ત્યાગ કરીશ. સધળી બાળતોનો પૂરતો વિચાર કર. પરસ્પર દર્શનથી આપણ બંનેનું મરણ પ્રાપ્ત થયું છે. માટે માન અને મારાં મનોહર નવસૌવનનો તું ઉપભોગ કર.”

કામથી પીડાયેલી એ ક્ષીને જોઈ અરજુનને તે વખતે લક્ષમણ તથા શર્પણખાનું મનમાં ચિંતન કરી તેનાપર છ બાણો ફેંક્યાં. પણ પ્રમીલાએ અધવચ્ચથીજ તે બાણોના પાંચ પાંચ કટકા કરી અરજુનને સાત બાણોથી વાંધી બીજાં હજારો બાણોવડે તેને ઢાંકી દીધો. અરજુને પોતાના ધનુષમાં મોહનાસ્ત્રનું સંધાન કર્યું પણ પ્રમીલાએ ત્રણ બાણોથી અરજુનના ધનુષની દોરી સહિત તે મોહનાસ્ત્રને પણ કાપી નાંખી તેને કહ્યું કે “મૂઠાં ! મોહનાસ્ત્ર તારી પાસે શોભતું નથી.”

ક્ષી જાતિએ કહેલા મૂઠાં એ શુભ્રથી અરજુનને કોષ થયો. તેણે તેને ઘરવળ યમસોકમાં મોકલવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેટલામાં

આકાશવાણી થઈ કે “સંગ્રામમાં સ્ત્રીવધને નિષેધ છે. કદાચ તું સ્ત્રીવધ કરવાને આ વખતે તૈયાર થશે તોપણ તારાથી તે સ્ત્રી દશહજાર વર્ષમર્યાદા પણ છતી સહાય તેમ નથી. જે તારે જીવવાની ઇચ્છા હોય તો તે સુંદરીનો સ્વીકાર કર અને તેને તારા નગરમાં લઈ જવાનું વચન આપ.”

આકાશવાણી સાંભળી અર્જુને તે પ્રમાણે કર્યું. સુદહ ભૂમિમાં તેણે તેનું પાણીગ્રહણ કર્યું અને કહ્યું કે “ભદ્રે ! અથ રક્ષણને માટે હાલ તો હું વ્રત પાળું છું માટે તું હસ્તિનાપુરમાં જા. ત્યાં આવી હું તારો સમાગમ કરીશ. બીજી સ્ત્રીઓને પણ ત્યાં સાથે લઈ જાજે. કારણકે તેઓને પણ ત્યાં મૈત્ર્ય પતિઓ મળશે. અથવા મરણ હોય તો સાથે ચાલ. અથને છોડી દે.”

અર્જુનના કહેવા પ્રમાણે રાણી પ્રમીલાએ અથ છૂટા કર્યો અને પોતે હસ્તિનાપુર તરફ ચાલતી થઈ.

રાક્ષસ અર્જુનથી ભીષણનો પરાજય.

સ્ત્રીઓથી મુક્ત થયેલો ઘોડો જ્યાં મનુષ્યો, હાથીઓ, સ્ત્રીઓ ગાયો, બકરીઓ, ઘેટાંઓ અને ગધેડાંઓ વિગેરે સમૂહોમાં પ્રાતઃકાળમાં જન્મ પામતાં હતાં, મધ્યાન સમયે યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયાં હતાં અને સાયંકાળે મરણ પામતાં હતાં તે પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો. કાનથી ઢંકાયેલ અનેક મુખવાળાં, અનેક આંખોવાળાં, અનેક પગવાળાં, અથ સરખાં મુખવાળાં ત્રણ ત્રણ નેત્રાવાળાં, મોટી નાસિકાવાળાં જણ પંગવાળાં, એકે શીંગડાવાળાં, અનેક શીંગડાવાળાં અને ગધેડાં જેવાં મુખવાળાં અનેક પ્રાણીઓની વસ્તીવાળાં એ પ્રદેશમાં તે ઘોડો ધરવા લાગ્યો. ત્યાં પુરૂષોનું ભક્ષણ કરી જનાર અને ધણે લાંબો વખત જીવનારા ત્રણ કરોડ રાક્ષસો વસતા હતા. ત્યાંના રાજા ભીષણના બેટાના નામના બ્રહ્મરાક્ષસ પુરોહિતે પાસેના જંગલમાં અર્જુનના ઘોડાને જોયો કે તરતજ તેણે પોતાના રાજા ભીષણને એ વાત જાહેર કરી કહ્યું કે રાક્ષસપિતા ! તમારા પિતા બકને એ અર્જુનના મોટા ભાઈ ભીમે મારેલ છે. મને તેને પકડી નરમેલ યગ્ન કરો. હું આચાર્ય બનીશ. ચાતુર્મસ્ય વ્રતમાં ખેડેલા અને રૂદ્રિ તથા સુરાપાનથી સંતુષ્ટ રહેનારા કુલીન બ્રહ્મરાક્ષસો તથા એક માસ પર્યંત ઉપવાસ કરનારી સ્ત્રીઓનાં માંસવડે આવણું માસ, બ્રહ્મચર્ય પાળનારા યતિઓનાં માંસવડે બાદ્રપદ માસ, જટાધારીઓના માંસવડે આશ્વિન માસ અને બાળકોનાં માંસવડે ક્રાંતિક માસ નિર્ગમન કરનારા બીજા પણ અનેક રાક્ષસો એ યગ્નમાં ભાગ લેશે. ધણે કાળ થયાં વ્રતમાં ખેડેલા બ્રહ્મરાક્ષસો ભલે આજ અર્જુનના હાથી અને ઘોડાઓનું લોભન કરે. કંઠાળથી પુરૂષોનાં હાંતો મોહીનું પાન કરી તથા માંસનું ભરણું કરી આજ ભલે તે રાક્ષસો આનંદ પામે. જ્યારે પૂર્વે મહા-

આ રાવણે નરમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો ત્યારેજ તે સમજા બ્રહ્મરાક્ષસો કંઈક પર્વત તરફ ચલા હતા. અતિ પુષ્ટ પુરૂષોના મેદથી અમેને તમારી કૃપાવડે અત્યંત દસિ થશે તમારા યજ્ઞમાં હું એકલેજ હમેશ અડકેક હજાર પુરૂષોનું ભક્ષણ કરીશ.”

પુરૂષોનાં આંતરગાત્રી જનોઈ પહેરનાર, પુરૂષોનાં ભયાનક મસ્તકોની જખમાળા ધારણ કરનાર, સહાયેક હાથીના કુંભરચળને જથપાત્ર કંપનાર, પુરૂષોનાં નેત્રગોલકોની ઘોરમાળા કંઈમાં પહેરનાર, એક કાનમાં હાથીનું મુઠ્ઠું તથા બીજા કાનમાં ઉંટનું મુઠ્ઠું અલંકાર તરીકે ધારણ કરનાર તથા માંસ સહિત હાથીની પીઠનું હાડકું હાથમાં રાજદંડ તરીકે પકડી બેઠેલો એ બીજણ રાજા, મેદોહા પુરોહિતનું વચન સાંભળી અત્યંત રાજી થયો અને બોલ્યો કે “પિતાનો યજ્ઞ નજીકમાં આવેલો છે તેને હવે હું કેમ જવા દઈશ ? તમારા ન્હવા ઉત્તમ વિચારવાળા બ્રહ્મરાક્ષસો મારી આસપાસ બેઠા છે તેથી હું તે કામ નિર્વિઘ્ને પાર પાડીશ.”

બીજણ રાજા એ પ્રમાણે કહી તરતજ યજ્ઞનો મોટો મંડપ બંધાવી. અને તેમાં પુરોહિત વિગેરે બ્રહ્મરાક્ષસોને વસાવી. ત્રણ કરોડ ભયાનક રાક્ષસોને સાથે લઈ, અરજુનની સામે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યો. રાક્ષસીઓ પર્વતપર ચડી ઝડીને અરજુનને જોવા લાગી. અરજુનના રજની ધ્વજમાં બેઠેલા હનુમાનને જોઈ એક રાક્ષસી બોલી ઉઠી કે “અરે રાક્ષસીઓ ! ભાગો. અહીં જીવવું પણ દુર્લભ થઈ પડશે. લંકામાં સઘળા રાક્ષસોને મારનાર વનરને હું અહીં દેખું છું. અશોકવનમાં સીતાની પાસે જ્યારથી મેં તેને જોયો છે ત્યારથી મન તેનો ભય મયો નથી.” એ રાક્ષસીનું બોલવું સાંભળી લાંબા પેટવાળી, ગળી ગયેલ હાથપગવાળી તથા લાંબી ડોકવાળી એક બીજી રાક્ષસી બોલી ઉઠી કે અરે રંડ ! માણસ જાતના હાથથી મૃત્યુ પામેલ રાવણનું તો નામ પણ તું મારી પાસે લે નહિ. મારાથી ભય પામતા એ વાનરનું હું આજ તારી સમક્ષજ ભક્ષણ કરીશ.” બીજી પણ કંટકીક રાક્ષસીઓ તેનાં વચનને ટેકા આપી તીવ્ર નાદ કરી આક્રમણ ગાળે દોડી અને મોટા મોટા હાથોએ તથા લોહાઓનો નાશ કરવા લાગી. રાક્ષસો પણ તેવીજ રીતે વીરપુરૂષોને યમસોકમાં મોકલવા લાગ્યા. રાક્ષસોનો રાજા બીજણ અરજુનની સામે આવી બોલ્યો કે ‘અરજુન ! ઉભો રહે. હવે તું મારા હાથમાંથી જઈ શકે તેમ નથી. બીજે મારા પિતાને માર્યો ત્યારે હું પાસે ન હતો. આજ તને જીતી હું નરમેધ યજ્ઞ કરીશ અને પછી બીમનો પણ નાશ કરી શ્વિરપાન કરીશ.”

બીજણનું બોલવું નહિ ગણ્યો ત્યાં અરજુનને અસંખ્ય તીક્ષ્ણ આયોધી તેને શીધવા માંડ્યો. હનુમાને પણ રાક્ષસીઓને પૂંછડે વીંટી વીંટી પૂર્યો.

૧૫ મું.) ગર્વિષ પિતા અને વિચારવત પુત્ર બમરવાહન. (૪૩૩)

પર પહોંચ્યા બોડી. રાક્ષસીઓનાં ગાત્રો બેઢાઈ ગયાં અને કેશો વીખાઈ ગયા. કેટલીએક બચતે લીધે ભાગી પર્વતની શુદ્ધઓમાં પેસી ગઈ. અરુણુન. રક્ષોળા મંત્રાવરે બાણોને મંત્રી મંત્રી રાક્ષસનાં સૈન્યમાં ફેંકવા લાગ્યો. કેટલાં-એક રાક્ષસો ભય પામી વનમાં ભાગી ગયા એટલે બીપણે રાક્ષસી. માયા કરી. રાક્ષસી. માયાથી તરલજ સેંકડો પર્વતો, હાથીઓ, સિંહો, દીપડાઓ, રીંછો વિગેરે પ્રકટ થયા અને વીજળી ચમકવા લાગી. બીપણની માયાથી ભાંગના કિનારાનો દેખાવ થઈ રહ્યો. એ કિનારાપર શાંત વૃત્તિવાળો પશુ. પક્ષીઓથી સુશોભિત એક આશ્રમ જોવામાં આવ્યો. તેમાં એક મહામુનિ પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપતો હતો. મુનિએ તરતજ અરુણુન પાસે આવી કહ્યું કે “ધનંજય ! અમો રાક્ષસોથી અત્યંત ત્રાસ પામેલા છીએ. સુખે તપ કરી શકતા નથી. તમો બન્ને આવ્યા. અમારા આશ્રમમાં ચાલો કેટલાએક વખત સંધી મારી સાથે રહેશો તો હું તમને ઉત્તમ શસ્ત્ર વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવીશ અને તેથી એ સર્વ રાક્ષસો તમારા હાથથી નિઃશંકય નાશ પામશે.”

ઉપર પ્રમાણે જોલતા ઋષિને પણ ગાવારૂપ સમજી અરુણુને તે તરફ કંઈ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ, પરંતુ અમોઘ પરાક્રમથી બીપણ રાક્ષસને યમ-લોકમાં મોકલી આવ્યો. શત્રુઓનો પરાજય કરી ત્યાંથી ઘણું સુવર્ણ રત્ન, ઉત્તમ ઘોડાઓ, દિવ્ય છત્ર અને રમણિય કુંડલો લઈ ઘોડાને મુક્ત કરી અરુણુન ચાલતો થયો.

ગર્વિષ પિતા અને વિચારવત પુત્ર બમરવાહન.

યમનો ઘોડો ફરતાં ફરતાં મણિપુર નગરના પાસે આવી પહોંચ્યો, ત્યાંનો રાજા અરુણુનનો પુત્ર બમરવાહન હતો. એ રાજ્યમાં પુરૂષો સત્યવ્રત પાળનારા, સ્ત્રીઓ પતિની સેવા કરનારી, બ્રાહ્મણો વેદશાસ્ત્રમાં નિપુણ તથા સધળા લોકો ભગવાનના ચિંતનમાંજ તત્પર હતા. એ રાજ્યમાં બધન કેશ-પ્રશ અને પંથુઓના સંજંઘમાંજ હતું, “મારવું” એ ક્રિયાનો ઉપયોગ તો દંપતીઓથી રમાંતી જોપાટના સોગંદના સંજંઘમાંજ હતો, લોકો સ્વપ્નમાં પણ જોડું જોલતાં ન હતાં, સ્ત્રીઓનાં હૃદયપર, મસ્તકપર અને નાસિકાના અમ્મ ભાગપર જોજ પાણીદાર મોતીઓ શોભતાં હતાં. બમરવાહનથી રુઝમાન પામતા શ્વર પુરૂષો પાસે આવેલા કાળને પણ પોતાના બળથી તૂટ કરે એવા હતા. એ વીર પુરૂષો સંઘ્રામમાં અને કાયકોની સમીપમાં કદી પણ વિમુખ થાય તેમ ન હતા. પ્રાકૃત માણસોનાં મુખમાંથી પણ સર્વદા સંસ્કૃત વાણીજ નિકળતી હતી. મંદુષ્ટ અને કુષ્ટ જનોથી ભરપૂર હમેશ ઉત્સવોથી સુશોભિત, સુવર્ણના રમણિય ગદત્રાણું, બળવાન અને પરાક્રમી વીરપુરૂષોથી રક્ષણ કરાવું, હંસધ્વજ આદિ તામાન રાજાઓ પાસેથી વસુધા કરેલ સુવ-

હું, રૂપુ અને રત્નોથી શયુગારેલ, સુંદર રસ્તાઓ, મહેલો અને મઠોથી તપત્ત વિચિત્ર શોભાવાળું હથા પૃથ્વીપર વિજયને સ્થાપેલ સાક્ષાત્ પીઠું વેકું હોય ? એવું એ નગર હતું. એ નગરને જોઇ અરજુને હંસધ્વજને પૂછ્યું કે “આ કયું સ્થળ છે ?”

“અહીં બલશ્વાહન નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે. હું વિગેરે ખીજા ઘણા રાજાઓ દર વર્ષે હજારો ગાડાં સુવર્ણ અહીં પહોંચાડીએ છીએ. રાજા બલશ્વાહન, તેજસ્વી, બળવાન, બુદ્ધિમાન, વેદને અનુસરનાર, જ્ઞાની આરા પાળનાર, પરસ્ત્રીથી વિમુખ તથા ઉદાર નરોમાં અગ્રણી છે. સુમતિ નામનો તેનો સેનાપતિ પણ હિમતવાન, પરાક્રમી, ધીર, ક્રોધ પામેલા શંકરની સામે પણ ટક્કર લે એવો, રણસંગ્રામમાં પરાક્રમી, શત્રુનાં પણ રાજા પાસે વખાણ કરનારો અને અપકારીઓનું વિસ્મરણ કરનારો છે. જો આ ઘોડો અહીં પકડાશે તો તેને છુટા કરવામાં આપણને ઘણી મુશ્કેલી પડશે.”

હંસધ્વજ આ પ્રમાણે અરજુનની પાસે વાત કરતો હતો તેટલામાં મૃત્યુનું સૂચન કરનાર અતિ ભયંકર એક ગીધપક્ષી અરજુનના મુકુટપર આવી બેઠો. આ અપશકુન જોઇ સર્વ વિસ્મય પામી ત્રાસથી કંપી ગયા.

“અતિ વીર બળવાન યોદ્ધાઓથી રક્ષાયુ કરતો ક્રોધ ઘોડો પોતાના નગરની પાસે આવેલો છે. એમ સાંભળી રાજા બલશ્વાહને લીલા માત્રમાંજ તે ઘોડાને બાંધી લીધો. ઘોડાને બાંધી તેણે રાત્રિના વખતમાં એક સભા ભરી. ત્યારે જ ઘોડાને ચંદનથી ચર્મ રમણીય મોતીના અલંકારોથી સુશોભિત કરવામાં આવ્યો. રાજા બલશ્વાહન રત્ન અને સુવર્ણના સિંહાસનપર બેઠો. રત્ન અને સુવર્ણના ચળકાટથી આખી સભા વિચિત્ર બની રહી. દશ હજાર સ્થંભોથી યુક્ત અને જોતારના જૂદા જૂદા મનોભાવને ઉત્પન્ન કરનારી એ સભામાં અતિ વિચિત્ર કારિગિરી વાપરવામાં આવી હતી. રત્ન અને સુવર્ણના હસો, મયૂરો, પોપટો, મેનાઓ તથા કોકિલો વિગેરે જે પક્ષીઓ ગોકવવામાં આવ્યાં હતાં, તેઓ જાણે જીવતાં હોય એમજ જણાતાં હતાં. સુવર્ણનાં પાત્રોમાં સુગંધ તૈલ તથા કર્પૂરથી પ્રગટેલા હજારો દીવાઓ પ્રકાશતા હતા. રાજા અલંકારોની કાંતિ અને શસ્ત્રોના ચળકાટથી સભાભૂમિપર બિછાવેલી જાજરો જરા રક્ત અને કૃષ્ણ વર્ણની બની રહી હતી. ધૂપ, પુષ્પ, અગર તથા ફેસર કરતૂરીના સુગંધવડે સભાસદોના મગજ તરફ જતા હતા આ વખતે ચિત્રાંગદના પુત્ર બલશ્વાહને એ અધનાં લગ્ન-ટમાં બાંધેલ સુવર્ણપત્ર વાંચી અરજુનથી પાલન કરતા એ અધને યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞને જાણી પોતાના મંત્રી મુણ્ડિને પૂછ્યું કે “મારો જન્મ અરજુનથી થયો છે. મારી માતા મને મને છોડી યુધિષ્ઠિરના રાજ્યમાં મૂક અને

૧૫ મું.) ગર્વિષ પિતા અને વિચારવંત પુત્ર બભ્રુવાહન. (૪૩૫)

મને આ મોઢું રાજ્ય મળ્યું હું પાંડવનો પુત્ર છું. મેં જરા પણ વિચાર કર્યો વગર અરજીનના આ ઘોડાને બાંધ્યો. હવે મારે શું કરવું ?”

“રાજ્ય ! સત્ય કહેલો. આ કાર્ય અવિચારથીજ થયું છે. તમારે તો અરજીનની સાથે રહી એ ઘોડાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પિતાનું સન્માન કરવું એજ પુત્રોનો ધર્મ છે. હું તો ધારું કે ઘણું ધન અને આ રાજ્ય અર્પણ કરી તમારા પિતા અરજીનને પ્રસન્ન કરો. બ્રાહ્મણો, કુમારિકાઓ, વૃદ્ધ દુરનારાઓ, માનારાઓ, સર્વ સૈનિકો તથા આપણે પણ સર્વે આલો તેની પાસે જઈએ.”

સુબુદ્ધિનું વચન સાંભળી રાજા બભ્રુવાહન તરતજ પોતાના સૈન્યસહિત ઘોડાને લઈ બ્રાહ્મણો તથા નગરની સવળી પ્રજા સહિત ચંદન, કર્પૂર, તથા માઝામાં ભરેલ અસંખ્ય રત્નો, ચંદ્ર સમાન શ્વેત હાથીઓ, સુવર્ણના રથો તથા સ્વામ કર્ણવાળા ઘોડાઓને સાથે લઈ તે અરજીનની પાસે આવવા લાગ્યો. કલ્યાણકારી જયશબ્દો અને વાદિત્રાના નાદ થવા લાગ્યા. હાથીઓ ઉપર બેઠેલી કુમારિકાઓના હાથથી મોતીઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી. સાળ તથા દુર્વાના અંકુરો ફેંકવા લાગ્યા તથા ધુપનો ધુમાડો નિકળવા લાગ્યો. થેડે દૂરથી પ્રદુમ્ન, યૌવનાશ્વ, અનુશાશ્વ, નીલધ્વજ, હસધ્વજ તથા સાત્યકિથી વીંટાયેલ અરજીનને જોઈ બભ્રુવાહન હાથીપરથી ઉતરી પગે પાળો આવી સર્વ રાજાઓના દેખતાં તેની સામે નમતો નમતો, છેક પાસે આવી તેના ચરણ ધોઈ કુમારિકાઓના હાથથી વધાવી, રત્ન વિગેરે સવળું પાસે ધરી, મસ્તક નમાવી, ઉભો થઈ, હાથ જોડી બોલ્યો કે “તાત ! હું તમારો પુત્ર થાઉં છું. તમે બ્યારે તીર્થ કરવા નિકળ્યા હતા ત્યારે તમોરાવડે ચિત્રાંગદા થી ભારી ઉત્પત્તિ થઈ છે. ઉલ્લીએ મને મોટો કર્યો છે. આઈ નામ બભ્રુવાહન છે. હું નહિ જાણતો હતો કે આ અશ્વ તમારો છે. આ માઈ સવળું રાજ્ય ગ્રહણ કરો અને ક્ષમા કરો.” વારવાર એ પ્રમાણે અરજીનના ચરણમાં નમી નમી તે ક્ષમા માગવા લાગ્યો. એટલે પ્રદુમ્ન વિગેરે અરજીનને કહેવા લાગ્યા કે “પુત્રનો સ્વીકાર તમો કેમ નથી કરતા ? એ મનસ્વી પુત્રની મોટી સંપત્તિ જુઓ.”

કાળપાશથી બંધાયેલ અરજીન તેઓ સવળાનો અનાદર કરી પુત્રને મસ્તકપર ચરણના પ્રહારથી દૂર કરી કહ્યું કે “આ પ્રમાણે ભયભીત થયેલો તું કદીપણ મારો પુત્ર નહિ. હું માનું છું કે અરજીનથી નહિ પણ કોઈ વૈશ્ય-થીજ ચિત્રાંગદાએ તને જન્મ આપેલો છે. પ્રથમ ઘોડાને બાંધી હવે વૈશ્યની પેડે ભયભીત બની ઘોડાને પાછો આપવા ઇચ્છે છે ? તારા સરખા કોઈ નવુંસક પુત્રને મેં જન્મ આપ્યોજ નથી. સુભદ્રાના આનંદને વધારનાર,

મને આત્યંત પ્રિય, યુદ્ધમાં શત્રુનો અંત લાવનાર તથા ચક્રવર્તીનો બેઠ કરી દ્રોણ વિગેરેને વિમુખ કરનાર મહા યુદ્ધિમાન અને પરાક્રમી એક અભિમન્યુજી મારો પુત્ર હતો. સિંહરૂપ અભિમન્યુ ક્યાં અને શિયાળ રૂપ તું ક્યાં ? મહા ! મારા બાણોથી હજી તારું સૈન્ય પૃથ્વીપર પડ્યું નથી કે તારા હૃદયમાં મારાં બાણો લાગ્યાં નથી તેટલામાં તું કેમ બચીત બન્યો ? તારી આ ગધર્મની દીકરી હોવાથી વેશ્યાની પેઠે નાચનારી છે માટે તું પણ રાજ્ય છોડી તેની પાછળ વાદિત વગાડનારો આ કુળને અમઙ્ગવન્ધરા નીચ ! ધનુષ અને રથનો ત્યાગ કર. ક્ષત્રિય ધર્મથી હીન તારું જીવિત સુખ દેનાર નથી.”

અરજુનનું સઘળું બોલવું બભરવાહને મુંઝે મોઢે સાંભળ્યા કર્યું. છેવટે તેણે દ્રોપથી જવાબ આપ્યો કે “ પાર્થ ! હું તારા સઘળા બોલવાને ક્ષમા કરું છું પણ મારી પવિત્ર માતાને તું વેશ્યા કહી દ્રાણ આપેછે તે હું સહન કરી શકતો નથી. હવે હું મારું ક્ષત્રિપણું બતવું છું તે જો. મારા પુરના સર્વ મહાજનો ! આ કુમારિકાઓ વિગેરે સર્વને લઈ નગરમાં પાછા જાઓ. જેટલા સૈનિકો છે તે સર્વ અહીં રહો અને ઘોડાને પકડી બાંધી દીધો. સુખદિઆદિ મારાં વીર યોદ્ધાઓ ! તમે સર્વ સજ્જ થઈ જાઓ. હવે અરજુન બલે પોતાના ઘોડાને છોડાવે.”

બભરવાહન આ પ્રમાણે બોલ્યો કે તરતજ તેના સૈનિકો અરજુનના અધીને પાછો પૂકડી લઈ તૈયાર થઈ ઉભા. એ સૈન્યમાં એક અબળ હાથી-ઓ, સાત કરોડ રથો, બે અબળ ઘોડેસ્વારો તથા ત્રણ અબળ પ્યાદ વીર પુરુષો હતાં. સત્યવ્રતવાળાં અને રથમાં કુશળ વીર યોદ્ધાઓ અન્યોઅન્યના આશ્રયથી એક ઓળંગના હિતમાં તત્પર રહી તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. બભરવાહનની આજ્ઞા શ્રાવણ તેઓએ અરજુનના સૈન્યને ચેરી લીધું. પ્રબળ વિષયો જેમ જગતને તેમ વીરપુરુષોની ગર્જનાઓ તથા તેમનાં આયુધોએ અરજુનના સૈન્યને મોહ પમાડી દીધું.

સુવર્ણમય શસ્ત્રોથી ભરપૂર, મોતીની માળાથી શૃંગારેલા, ચામરોથી સુશોભિત, મયૂર સમાન ચાલવાળા ઘોડાઓથી જોડાયેલ, ઉત્તમ ધ્વજવાળા, સેંકડો ધુવરીઓના શબ્દોથી ગાજી રહેલ તથા ઈંદ્રના રથનો પણ ઉપહાસ કરનાર દિવ્ય રથમાં બેસી બભરવાહન જોખરે આવી અરજુનની સામે થઈ બોલ્યો કે “ અરજુન ! હાથમાં ધનુષ લે અને મારું પરાક્રમ જો. હવે હું જોઉં છું કે આજે તારું રક્ષણ દ્રોણ કરી શકે એમ છે ? પિતૃભાવથી સમમ રાજ્ય નિવેદન કરવા માંડ્યું એ તને ગમ્યું નહિ ત્યારે હવે હું તને મમતા સંભાગ કરવા તૈયાર છું.”

યુદ્ધને માટે અરજુનને બોલાવતા બભરવાહનની સામે દૈતરાજ અત્યુચ્ચ-

દ્વ રથમાં બેસી રોપથી ભરાઇ સામે થયો. તેણે હસતાં હસતાં સુંદર પુંખ-
વાળા નવ બાણોથી બભ્રવાહનને વીંધ્યો, બભ્રવાહનને સો બાણોથી અનુશાલવને
ઘેરી લીધો પરંતુ તે સધળાં બાણો તેણે તરતજ કાપી નાખ્યાં. પોતાનાં બાણો
કપાઈ જવાથી અરજીનના પરાક્રમી પુત્રે બીજાં કરોડો તીક્ષ્ણ બાણો તેના-
પર ફેંક્યાં. જલસમૂહવડે વાદળાંઓની પેઠે આકાશ બાણોથી ઘેરાઈ ગયું.
બભ્રવાહનને ઘણા વેગથી ચાર બાણોવડે અનુશાલવના ઘોડાઓને, પાંચમા બા-
ણથી તેના સારથિને, છઠા બાણથી તેના રથને, સાતમા બાણથી ધ્વજને,
અને આઠમા બાણથી તેના ધનુષને કાપી નાખી સુવર્ણ પુંખવાળાં બીજાં
દશ બાણોથી તેને પોતાને પણ વીંધ્યો. અનુશાલવે પણ બીજા રથમાં બેસી
હાથમાં મોટું ધનુષ લઈ બભ્રવાહનને વિરથ કરી તેને હજારો બાણોથી
વીંધી નાખ્યો અને છેલ્લે એક ભયંકર ગદા તેના પર ફેંકી. ગદાના પ્રહારથી
પૂર્ણ કોષમાં આવી વીર બભ્રવાહનને નવ બાણોથી વીંધી અનુશાલવને મૂંઝા
પમાડી નીચે પાડી દીધો.

અનુશાલવને બેભાન બની જતો જોઈ ઉગ્ર સ્વરથી 'ઉભો રહે, ઉભો
રહે' એમ બોલતા પ્રધુમ્ને સામે આવી બભ્રવાહનને દશ બાણોથી વીંધી
નાખ્યો. ક્રોધ પામેલા બભ્રવાહને દશ હજાર બાણોથી એક અનાંગ (પ્રધુમ્ન-
કામદેવ) ને લગભગ અનાંગ (અંગ રહિત) સરખોજ કરી મૂક્યો. અનાંગ
જેમ ચિત્તને વીંધી પુરુષને કર્તવ્ય અકર્તવ્યના વિચારમાં મૂક બનાવે છે તેમ
તેને પણ બભ્રવાહને કર્તવ્ય અકર્તવ્યના વિચારમાં મૂક બનાવી દીધો. બભ્ર-
વાહનને વધી જતો જોઈ પરાક્રમી પ્રધુમ્ને પણ બભ્રવાહનના સંન્યતે અસંત
વીંધવા માંડ્યું. પ્રધુમ્નનાં બાણોથી મદોન્મત્ત હાથીઓ, કુંભસ્થળ વીંધાઈ
જવાને લીધે ભમી ભમીને નીચે પડવા લાગ્યા. તેમની પીઠ પર પાથરેલાં
સુંદર વસ્ત્રો જેમ જેમ ઢુડી જવા લાગ્યા. મક્ષિણિઓ રથિરથી ભરેલાં પુર-
ષોનાં મસ્તક તથા હાથીઓનાં કુંભસ્થળોને ઉછાળી ઉછાળી આનંદ પામવા
લાગી. ઘણા વખતથી દુઃખળા બનેલા વેતાલો માંસ અને મેનું બક્ષણ કરી
શરીર પુષ્ટ કરવા લાગ્યા. હાથી, ઘોડા, પુરુષો, ગધેડા અને ઊંટોનાં મસ્તકો
લઈ લઈને ભેરવો; દડાની રમત રમવા લાગ્યા. ગ્રેનો, યક્ષો, ભૈરવો અને
પિત્રાઓ રથિરપાન કરી હાથીઓનાં આંતરડાઓ રૂપ દોરીઓ પર નટોની પેઠે
નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ક્રોધ પિશાચ હાથીના બે કાન લઈ જાંઝળી પેઠે વગાડવા
લાગ્યો. ક્રોધે ખવાઈ ગયેલા માંસવાળી ઉંટની ડોક લઈ તેમાં પુરુષનાં
આંતરડાંઓના તાર બાંધી વીણા વગાડવા માંડી, ઝાંઝ બહારાક્ષસો ડોક અને
પગવગરનાં તથા મેદથી લોપાયેલાં હાથી અને ઘોડાઓનાં શરીરોને મૃદંગની
પેઠે વગાડવા લાગ્યા. પ્રધુમ્ને જ્યાં જ્યાં પરાક્રમ કર્યું ત્યાં ત્યાં પુરુષોના કેશ-

૩૫ સેનાજવાળી રૂધિરની નદી વૈતરણીની પેઠે વેગ પૂર્વક સાલવા લાગી. એ નદીમાં પુણ્યહીન પુરુષોની પેઠે મહોન્મત માતંગો પણ હુળવા લાગ્યાં. એ નદીના કિનારાપર શિયાળાઓ મુઠ્ઠાઓને એવી એવી તેનાં આંતર-ઝાંઝોલું ભક્ષણ કરી તીક્ષ્ણ શબ્દ કરવા લાગ્યા. માંસરૂપ ગારાથી પુરુષોનાં મસ્તકરૂપ વહાણોનો કેટલુંક કરી કરી તેપર એસી ભેરવો આનંદથી શબ્દ કરવા લાગ્યા. પ્રધુમ્ન બભરવાહનની સેનાનું આ પ્રમાણે નિકંદન કહાડવા લાગ્યો. પ્રલય વખતે કાળરૂપની પેઠે ઉગ્રરૂપથી તેણે હજારો મહોન્મત હાથીઓને નીચે પાડ્યા. રથીઓ સહિત રથોને ચૂર્ણ કર્યા અને સ્વારો સહિત ઘોડાને પૃથ્વીપર પાડી દીધા. બભરવાહને તરતજ ક્રોધ કરી શત્રુના ઘોડા તથા સારથિને આણેથી ઢાંકી દઈ યમયોકમાં મોકલી આપ્યા. પ્રધુમ્ન બીજા રથમાં બેઠો, તેનો પણ બભરવાહને નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે ઉપરા ઉપર બીજા રથ બભરવાહનના હાથથી નાશ પામ્યા. પ્રધુમ્ને પણ તેને ઘણી વખત વિરથ કરી નાખ્યો અને મૂંઝા પગાડી રથમાંથી નીચે નાખી દીધા. હણુ મત્રમાં સાવધ થઈલાં બભરવાહને અચંત રોગથી ભરખ પ્રધુમ્નને પર્યું બીડા પમાડી મૂંઝિત કરી દીધો. શસ્ત્ર અને અસ્ત્રમાં કુશળ હિતમ ધનુર્ધારી એ બન્ને વીર કુમારો જરાવારમાં અકાશમાં જઈને અને જરાવારમાં પૃથ્વીપર આવીને ચુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આણેથી આકાશ અને પૃથ્વી એ બન્ને ઢંકાઈ ગયાં અને ગાઢ આંધકાર આપી ગયો. શિખરો સહિત પર્વતો ભેદાઈ ગયા. ધાતુના રંગના પ્રતાપવાળી પર્વતોની પેઠે વીરતરો શેભવા લાગ્યા. રતિસંગ્રામમાં જેમ સુંદરીના બખપ્રદારની વ્યથાને પુરુષ ન ગણુકારે તેમ યોદ્ધાઓ શસ્ત્રબદારને પણ ન ગણુકારી લડવા લાગ્યા. તરવાર, ગદા, ત્રિશુલ, સાંગ, ભેંગળ, કુવાડ તથા પાશલા વિગેરે કેટલાએકના હાથમાં એમને એમ રદી જવા લાગ્યા અને તેઓ રણમૂલિમાં લાંબા થઇને પડવા લાગ્યા. બભરવાહન ગર્જના કરવા લાગ્યો. તેનું એક એક આણુ રથ, ઘોડા, હાથી તથા બખતરવાળા ખાદ્યને એક વખતેજ ભેદી સોંસરડે નિકળી જવા લાગ્યું. ઘણા ખંડમાં અગ્નિ જેમ પ્રવેશ કરે તેમ તેનાં આણુ શત્રુના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવવાં લાગ્યાં.

વીર અનુશાસ્ત્ર વળી પણ ગર્જના કરતો તેની સામે થયો. પ્રધુમ્ન, નીલકંઠજ, યૌવનાશ્વ, સુવેગ, પુત્ર સહિત હંસધ્વજ તથા મહા બળવાન મેઘવર્ણ એ સર્વે એકી વખતે ભેળા થઇને પણ બભરવાહનની સામા ટક્કી શક્યા નહિ, તેણે તે સમૂહાઓને પાંચ પાંચ આણેવડે ચેતના, રથ, હાથી, ઘોડા તથા જવથી હીન કરી વીખરણેજ કેશગળા, સૂકાયેલ મુખપાળા, પોતાનાજ રૂધિરનું પાન કરતા, ભમતા, શ્વાસોશ્વાસ લેતા અને દોડતા કર્યો.

આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરી સર્વને મોહિત કરી યમરવાહન મુઝ પામેલ વીર પુરુષોને પોતાના નગરમાં મોકલી દેવા લાગ્યો. અરજીનના હાથી અને ધોડાઓ બલરવાહનની ગજશાળા અને અશ્વશાળાઓમાં દાખલ થયા. આ રથને અશ્વમેધને માટે પૂર્વે જેમ પિતા પુત્ર રામ અને કુશને યુદ્ધ થયું હતું તેમ અરજીન અને બલરવાહનને યુદ્ધ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો.

લોકોપવાદનો ભય અને સીતાનો વનવાસ.

પૂર્વે મહા બળવાન રાવણ કુંભકરણ અને સંઘનાદ વિગેરે સર્વ સક્ષ-સોનો નાશ કરી તથા અગ્નિથી શુદ્ધ થયેલ સીતાનો સ્વીકાર કરી વિભીષણ, લક્ષ્મણ, હનુમાન તથા બીજા મંડળ સહિત રામ અંધે ધ્યામાં પ્રમાર્થા ત્યારે વસિષ્ઠ આદિ બ્રાહ્મણો મગધસૂક્ષ્મનો પાઠ કરતા તેમની આગળ આવ્યા. એ દમે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા એ ત્રણેએ તેમને નમન કર્યું અને પછી તેઓએ કૈકેયી, સુમિત્રા અને શોકથી શોષાઈ ગયેલ શરીરવળાં કૌશલ્યાને નમન કર્યું. કૌશલ્યાનાં નેત્રોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. રક્ષસોનાં શસ્ત્રોથી ત્રણયુક્ત થયેલ પોતાના પુત્રના શરીર ઉપર હાથ ફેરવી કૌસલ્યાએ કહ્યું કે પુત્ર ! વસિષ્ઠઆદિ બ્રાહ્મણો તમે અંગેલ છે એમ કહી મને દારૂગા આપતા હતા પણ તમારું શરીર તો બાણોથી ભેદાઈ ગયું છે. અથવા તો તમારું વિભક્તપણું જણાવવાને માટે તમે જાણી જોઈને જ બાણ (બાણાસુરનામનો શિવભક્ત તથા તીર) ને અવકાશ આપેલો હશે. ” વિગેરે વાતો કરતાં કૌસલ્યા પુત્ર સમાગમથી અતિ આનંદ પામ્યાં. રામ પોતાના લાઇઓ સહિત અયોધ્યાનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા, પ્રજા સ્વસ્થ થઈ, બ્રાહ્મણો વૈદપરીયણુ રહેવા લાગ્યા, વાછરડાંઓ ગાયોનું સ્તનપાન કરી નૃમ થવા લાગ્યાં, ઘડા સરખાં આકારાળી ગાયો સંપૂર્ણ દૂધ આપવા લાગી, વૃક્ષો અને લતાઓ સર્વદારીલત રહેવા લાગ્યાં અને સરયુ નદીના કિનારાપર યજમાનો યજ કરવા લાગ્યા.

પૂર્વજેની પદ્ધતિને અનુસરીને રાજ્ય કરતાં કરતાં નવ હજાર વર્ષ થયાં ત્યાંસુધી રામને કંઈપણ સંતતિ થઈ ન હતી. પરંતુ તે પછી કેટલેક કાળે બાગક માતાને દેશાંતર પહોંચાડે એવા યોગમાં સીતાને રામથી ગર્ભ રહ્યો. ધાંચમો માસ બેસતાં જાણે અનર્ચની પેઠે વિદ્યાપ કરતાં સીતાને લક્ષ્મણ ગંગાના કિનારાપર એકલાં મૂક્યાં હોય એવું સ્વપ્ન રામને આવ્યું. પ્રાતઃકાળે આનંદક કર્મ કરી રામે શેર વસિષ્ઠને પૂછ્યું કે “ બ્રહ્મન ! સ્વપ્નમાં ગંગાના કિનારાપર સીતાને રોતાં જોયાં. ગર્ભવિધ્નની શાંતિ કરનારી પુંસવન ક્રિયા થાક્કો. ”

કુણ્ડ પક્ષ ઉતર્યા પછી શુકલ પક્ષમાં સૂર્યના યોગમાં પુંસવન ક્રિયા અને મુદૂર્તનો દિવસ આવે ત્યારે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરો. ”

મુનિનાં વચન સાંભળી રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે “ ભાઈ ! સીતાનું પુનઃ-
વન પાર્યંતો દિવસ થવાનું છે. માટે તે ઉપર રાગ જનક અને મુનિ વિશ્વા-
મિત્રને તેડી લાવો.”

રામની આજ્ઞા પ્રમાણે લક્ષ્મણ મોટા ભાઈને નમન કરી તેઓને બો-
લાવી શાવચા ઉત્તર દિક્ષા-તરફ ચાલતા થયા.

રામે ચતુર કારીગરોના હાથથી છ ગાઉના વિસ્તારવાળા સુદર મંડપ
બંધાવ્યો. વસિષ્ઠે ઉત્તમ સ્થાંડિસ બાંધી ઉંચરાના ફળની માળા તથા તે કિ-
યામાં જોડતાં સાધનો તૈયાર કર્યા. તેટલામાં જનક તથા વિશ્વામિત્રને તેડી
લક્ષ્મણ પણ આવી પહોંચ્યા. રામે જનકનો સત્કાર કરી વિશ્વામિત્રનું પૂજન
કર્યું. સુદર્શને દિવસે ગુરુ વસિષ્ઠની આજ્ઞા મુજબ રામે સીતાની સાથે સ્નાન
કરી પોતાના ભાઈઓ તથા માતાઓ સહિત તે મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. વસિ-
ષ્ઠે અભિષેક કરી તૈયાર કરેલો માળા સીતાના ગળામાં પહેરાવી. રીવાજ
પ્રમાણે દિવેર બરેતે સીતાની પાસે વીણા બજવી ગર્ભને ગાન શિક્ષણ આપ્યું.
રામે બ્રાહ્મણોને બોજન અને વસ્ત્ર વિગેરેથી તૃપ્ત કર્યા. સમગ્રી ક્રિયા સમાપ્ત
થઈ એટલે રાગ જનક પોતાનું રાજ્ય પણ રામને આપી વિશ્વામિત્ર સહિત
વનમાં ચાલતા થયા.

એક દિવસ રાત્રિ સમયે રામે હર્ષપૂર્વક સીતાને પૂછ્યું કે “ સુદર !
તમને કમ વસ્તુના ભાવા અભાવા થાય છે ? ”

“ આપની કૃપાવડે મારી ઈચ્છા હમેશ પૂર્ણ થતી આવે છે. પરંતુ
મૃગચર્મધારી મુનિઓ અને મુનિપત્રિઓથી રોકાયેલ ગંગાના કિનારાપર રહેવા
હું ઇચ્છું છું.”

“ સુદર ! નદાંકારણ્યમાં યૌદ્ધ વર્ષ રક્ષા છતાં વનવાસથી તૃપ્ત થયાં
નહિ ? બલે, પ્રાતઃકાળે તમે ગંગાના કિનારાપર જામે, ” આ પ્રમાણે કહી
રામ નિદ્રાવશ થયા.”

અર્ધરાત્રિ વ્યતીત થતાં ગુપ્ત બાતમીદારો રામ પાસે હાજર થયા અને
જૂઠી જૂઠી ખબરો આપવા લાગ્યા. અને કહેતા લાયા કે સર્વ સ્થળે સર્વ
જાનો તમારી કીર્તિ અને પ્રતાપનું વર્ણન કરે છે.” પણ રામે તેથી સંતોષ
નહિ પામતાં તેઓને બહુ દહતાથી પૂછ્યું કે “ મારા યશની સ્થિતિ કેવી છે ?
મારે માટે, મારી સ્ત્રીને માટે કે મારા ભાઈઓને માટે તમે જે કંઈ માંભ-
જ્યું હોય નિર્ભયણે કહો.”

“ રામ ! તમારા દર્શનથીજ દુષ્કૃત બરમ થઈ જાય તેમ છે. અમો
ધણાં ધણાં પાપી સ્થળોમાં ફરીએ છીએ તોપણ તમારું દર્શન અમોને તે
પાપથી મુક્ત કરે છે. ગામને મોઢે કાંઈ ગરણું બંધાય છે ? શોક છે તે

ગમે તેમ બોલે. કાઠ સાંડે પણ બોલે અને કુષ નરતું પણ બોલે. આજે અર્ધ રાત્રિને વખતે ભમતાં એક વિચિત્ર બનાવ અમારા જોવામાં આયો. આપણી નગરીમાં કાઠ ધોખીની સ્ત્રી પતિનું ઘર છોડી પોતાના પિતાને ઘેર જઈ ચાર દિવસ રહી. ચાર દિવસમાંજ તેનો પિતા ચિંતાતુર થયો અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે “સ્ત્રી લાંબો વખત સુધી પિતાને ઘેર રહે એ શાસ્ત્ર તેમ લોક વિરુદ્ધ પણ છે; માટે આ પુત્રીને હવે હું તુરત તેના પતિ પાસે લઈ જાઉં.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી ધોખી પોતાના બાઈઓ સહિત જમાઈને ઘેર જઈ પોતાની પુત્રી તેના પતિને સોંપવા લાગ્યો. પણ તે ધોખી લાથ ઉઘો કરી સસરાને કહેવા લાગ્યો કે “શું તમે મને રામ જેવો સમજો છો? રામ રાજા છે તેથી તેને કોણ કહી શકે? તેણે રાક્ષસને ઘેર રહેલી સીતાનો રવીકાર કર્યો પણ હું તેમ કરનાર નથી” તે ધોખીનું વચન સાંભળી સવળા લોકો ચુપ બની ગયા. રસ્તામાં અમોએ વિચાર કર્યો કે પિતાનું વચન પાળનાર અને રાવણને જીતનારા સ્વધર્મ તત્પર રામની સમાનતા કોણ કરી શકે તેમ છે? એ મૂઠ રામના ગુણોને જાણતો નથી, રાજા! આ પ્રમાણે વિચાર કરતા કરતા અમો અહીં આવ્યા છીએ.”

હૃતોનું વચન સાંભળી તેઓને રજા આપી રામે વિચાર કર્યો કે “સીતા અગ્નિથી શુદ્ધ થયેલ છે તોપણ લોકો અપવાદવાદમાં વચનો બોલે છે. પદ્મ સમાન મુખવાળી અને બાલમૃગ સરખા નેત્રવાળી સીતાનો હું કેમ ત્યાગ કરી શકું? પણ કળિયુગમાં આલ્સ્યો જેમ પતિનો ત્યાગ કરે તેમ મારે લોકોપવાદથી સીતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી સવાર થતાં રામચંદ્રે ભરતઆદિ ત્રણે બાઈઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તેઓએ દરથી રામને ખેદ પામેલા જોઈ પરસ્પર કહેવા માંડ્યું કે “આમ કેમ હશે? જોઈ બંધુ ક્રોધ પામેલા જણાય છે. આ શું આપણે દાન કરવામાં તો બૂલ નથી ખાધી? અથવા પ્રાતઃકાળે આલ્સ્યોનું પૂજન કરવામાં ઉપેક્ષા રાખી છે? અથવા તો શું સૂર્યનો ઉદય થયા છતાં પણ નિદ્રાવશ રહ્યા છીએ?” આ પ્રમાણે અનેક તર્ક વિતર્કો કરતા એ ત્રણે બાઈઓ રામ પાસે આવી નમન કરી બોલ્યા કે “અમો આપનાં જ દર્શનમાં ઉત્કંઠિત આપનામાંજ હમેશાં મન રાખીએ છીએ છતાં આજ તમો અમારી સામે ઉદાસ કેમ જણાઓ છો?”

“બાઈઓ મને ખાતમીદારના મોહોડાંથી ખખર મળી છે કે પાપાંદીઓ જેમ શ્રુતિની નિંદા કરે તેમ લોકો સીતાને માટે ખરાબ બોલે છે. સંસારના બયથી મોગી જેમ ભમતાનો ત્યાગ કરે તેમ લોકોપવાદના બયથી હું સીતાનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છું છું.”

રામનું કંઠોર વચન સાંભળી એ ત્રણે બાઈઓ કંપી ગયા અને તેમ

માં રવાનાં પણ ઉભાં થઈ ગયાં.

જ્યેષ્ઠપુત્ર ! કૃપાળુપણું એક તમારામાંજ ગવાય છે. કોઈ મરીયડી ગાયને દુષ્ટ કસાધને ત્યાંથી હોડાવી પછી તેને સંસર્ગથી દુષ્ટ ગણી વગદમાં દહાડી મૂકવા કોણ ઇચ્છે ? સીતા અમિત્રી શુદ્ધ થયાં છે. આપણા પિતાએ તે વખતે સીતાને માટે જો- કહ્યું છે તે શું તમે વિસરી ગયા ? રામ ! તમારું મન મને આ વર્ષતે ધણું કઠણ જણાય છે.”

“ભાઈ ભરત ! લોકાપવાદ રાજાઓની કીર્તિનો વિનાશ કરે છે. કીર્તિ-વગરનું જીવિત મરણ સમાન છે. કીર્તિ સમાન પુરૂષના પાપને નાશ કરનાર પુણ્ય આપનર અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનાર બીજું કંઈપણ નથી. પૃથ્વીમાં જેની અપકીર્તિ ગવાય છે તેના જન્મ અને જીવિતને હું નિરર્થક માનું છું. સારી કીર્તિથી એક ઘટિકા માત્ર પણ જીવવું ઉત્તમ છે અને અપકીર્તિ સહિત યુગો પર્યંત જીવવું પણ અરામ છે. પુરૂષવા, હરિશ્ચંદ્ર, નહુષ, પૃથુ, માંધાતા, સગર, અંબરીષ, ભગીરથ, નલ અને ઋતુપર્ણ વિગેરે રાજાઓ સારી કીર્તિથીજ આજસુધી ગવાઈ રહ્યા છે. તમે કહો છો તે સત્ય છે. સીતા શુદ્ધ જ છે. પરંતુ પુત્ર, સગાં કે સ્ત્રી વીગેરેથી પુરૂષનો અપયશ થતો હોય તો તેનો તેણે અવશ્ય લાગળ કરવો જોઈએ. સાંભળવામાં છે કે પૂર્વે સત્યવાદી શિબિરાજાએ કીર્તિને માટેજ પોતાના દેહનું માંસ આપ્યું હતું. દધીચિ મુનિએ કીર્તિને માટેજ પોતાનાં અસ્થિ દેવતાઓને આપ્યાં હતાં. ભરત ! જો તમને માફ જીવિત વહાલું હોય તો આ બાબતમાં મને કંઈપણ અટકાવ કરવો નહિ. સર્પ જેમ કાંચળીનો લાંબ કરે તેમ સીતાનો હું અવશ્ય લાગ કરીશ.”

રામનું બોલતું સાંભળી કુંદાટા મારતા સર્પની પેડે ક્રોધ કરતા, હાથ-વટે હાથને બીંસતા અને નેત્રમાંથી ક્રોધનાં આંસુઓને ખેરતા ભક્ષમણે કહ્યું કે અરે રાઘવ ! લોકાપવાદથી તેનો લાગ કરવો ? જે પાપીએ! સીતાને ખાલી દૂધણુ આપતા હશે તેઓને હું માર્યા વગર છોડનાર નથી. દુષ્ટ અધર્મી પુરૂષે શ્રુતિને દૂષિત કહે તેથી બ્રહ્મણે શું તેનો લાગ કરવો જોઈએ ?

“ ભક્ષમણનાં વચનને ટેકા આપતાં શત્રુદેને પણ કહ્યું કે “મહારાજ સીતાવિયોગમાં તમે કેવી રીતે જીવી શકશો ?”

“ લોકાપવાદથી હું મારા આત્માનો અને તમારો પણ ત્યાગ કરું.”

રામને આ પ્રમાણે બોલતા સાંભળી ભરત અને શત્રુદેન પોત પોતાના બંદિર તરફ ચાલતા થયા પરંતુ દુઃખમાં પડેલા રામને છોડી ભક્ષમણથી જાંઘ સકાયું નહિ. ભક્ષમણને એકલા જોઈ રામે તેને કહ્યું કે “ ભાઈ ! કંઈ પણ વિચાર નહિ કરો. આ ખડગવડે માફ મરતક માપી નાખો અથવા તો

સીતાને મંગાના કિનારા પર મેઢી આવે. તમને સીતાના ત્યાગનો દોષ લાગવાનો નથી. બાધ! હું તમારા ચરણમાં પ્રણામ કરું છું.”

સીતાને વનમાં મુકી લક્ષ્મણનું પાણું ફરવું.

“ધર્મશાસ્ત્રમાં વડિલની આગને વિશેષ માન્ય ગણી છે અને પિતાનાં વચનથી પરશુરામે પણ માતાનું મસ્તક કાપવામાં સ્ત્રીલંબ મહિ કયો હતો.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી લક્ષ્મણે સારથિને રથ લાવવા આગ્રહ કરી. રથ આવતાં તેમાં બેસી તે સીતાના મંદિર તરફ ચાલતા થયા. આ વખત ધો. ધ્રુવો ગોઠણુબર થઈ પડી જતા હતા અને ચામખાના પ્રહારથી પાછા માંડ માંડ ઉભા થતા હતા. સીતાના મંદિર પાસે આવી રથમાંથી ઉતરી અંદર જઈ લક્ષ્મણ સીતાને નમન કરી નીચું મોઢોડું રાખી ઉભા રહ્યા.

લક્ષ્મણને એ પ્રમાણે ઉભેલા જોઈ સીતાએ કહ્યું કે “મેં રાત્રિ સમય હસતાં હસતાં પતિ પાસે જે માગણી કરી હતી તે પૂરી કરાવવા તમે શું અહીં આવ્યા છો! બહુ સારું, ઉભા રહો. મુનિઓ અને મુનિપત્નીઓના સત્કારને માટે હું વિચિત્ર વસ્ત્રો, તથા અગુર વિગેરે લઈ લઉં.” આ પ્રમાણે કહી સીતાએ વિચિત્ર પ્રકારનાં વસ્ત્રો, મૃગચર્મો, ખાવાના પદાર્થો તથા જૈણિ જડેલી રામચંદ્રની સુવર્ણ પાદુકાઓ વિગેરે જોઈ પતિ વસ્તુઓ રથમાં ભરી પછી પોતે કૌસલ્યાની પાસે જઈ રજ માગવા લાગ્યાં કે “ગંગાના કિનારા પર જવાની મને ઇચ્છા થઈ છે તે પૂર્ણ કરવા માટે લક્ષ્મણ રથ જોડી આવેલા છે. જો તમારી રજ હોય તો જાઉં.”

“સીતા! કાંટા કાંકરાવાળાં વનમાં તમે કેવી રીતે રહી શકશો? વરાહ વાધ તથા સિંહ આદિ હિંસક પશુઓ, લેખન દાદ, તંડકા, વરસાદ, વાયુ વિગેરે દુઃખોથી ભરપૂર બચાવ વનમાં રહી મડ માંડ રાત્રિનાં સુષોમાં આવેલાં છો. તમે રાત્રિ જોડી વનમાં જવાને યોગ્ય નથી. સવારના સૂર્યના જરા જેટલાં તડકાથી પણ તમારું મુખ કરમાઈ જાય છે અને યોગ્ય શ્રમથી પણ તમારા હોઠ સૂકાઈ જાય છે.”

“મારા પતિ હમેશા કાંટા કાંકરાવાળી ભૂમિમાં ફર્યા છે તેનું સ્મરણ કરતાં તથા તેમનાં નામનો જાપ કરતાં મને વનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થશે નહિ. મન, વાણી અને કર્મવંડે મેં તમારી સેવા કરી છે તો વનમાં મને કેમ દુઃખ થશે? હું તમને નમન કરું છું.”

સીતા આ પ્રમાણે પોતાની સાસુને કહી તેમની પ્રદક્ષિણા કરી તેમના તરફથી રજ માગતાં કેટલી તથા સુમિત્રાને પણ પ્રણામ કરી તેમની રજ લઈ બહાર નિકળ્યાં. લક્ષ્મણ રથ લઈને હાજર ઉભા હતા. સીતાજી હર્ષ પૂર્વક તેમાં બેઠાં અને લક્ષ્મણ પણ બેઠા. લક્ષ્મણ તરફથી યોગ્યને જલદી

હાંકવાનો હુકમ મળતાં સારથિએ કહ્યું કે “હું ઘોડાઓનાં મનના અભિપ્રાયને જાણી શકું છું, તેથી જણાવું છું કે વારંવાર પોતાની કાંધ હલ્લાવી આ ઘોડાઓ કહે છે કે અમે સંજ્ઞામના કામને ચોક્કસ છીએ. આવા કામમાં અમારા પગ ચાલતા નથી.”

સીતાને જતાં જોઈ અયોધ્યા અત્યંત દુઃખિત દેખાવા લાગી. વાયુથી અલાયમાન થતી “ધ્વજ”ઓ તેને જતાં અટકાવ કરતી હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. સીતાને ભયંકર શકુનો થવા લાગ્યાં. કૃપાવડીઓ સામે આવી ભયંકર શબ્દો કરવા લાગી. હરિણો આડાં ઉતર્યા અને સીતાની જમણી આંખ ફરકવા લાગી. સીતાને અત્યંત વિસ્મય થયો અને તે કહેવા લાગ્યાં કે “અરે! આ ભયંકર શકુનો થાય છે. પ્રભાવડી, શિયાળો મૃગલાંઓ રસ્તો ઘેરી ઉભાં રહે છે. રૂદ્રન કરતાં હોય એમ જણાય છે. કૌસલ્યાના આનંદને વધારનારા રામનું કલ્યાણ થાઓ. પોતાનાં બાણેથી રાક્ષસોના સમૂહને પૃથ્વીપર ધુળ ચાટતા કરનાર રામનું સુખ થાઓ. તેમનું બાહુબળ તથા આયુષ્ય વધો. જનસ્થાનમાં ખર, દ્વંષણ અને ત્રિશિરાને ચમ લોકમાં મોકલનાર રામ ઘણા દાન સંધી રાખ્ય કરો. જેની કૃપાથી વાનરોએ અગાધ સમુદ્રનું ઉક્ષેપન કર્યું અને વિભીષણ ભય મુક્ત થયો તે રામ સુખી રહો. જેણે રાવણ અને કુંભકર્ણને ગારી મદોદરીના અશ્રુજળથી સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન પાપ સરખી લંકાનું પ્રોક્ષણ કર્યું તે રામ કુશળ રહો.”

આમ બોલતાં બોલતાં સીતા ગંગાના કિનારા પાસે આવી પહોંચ્યાં. પાપને હરનારી, પવિત્ર જગવાળી તથા જાંબુ, આમ્ર, ચંપક વિગેરે અનેક ઉત્તમ વૃક્ષોથી સુશેખિત કિનારાવાળી ગંગા જોઈ લક્ષ્મણ રથમાંથી ઉતરી સીતાને સાથે લઈ વહાણમાં બેસી ગંગાને કિનારે ઉતર્યા ગંગાજળમાં સ્નાન કરી ત્યાંથી આગળ ચાલ્યાં એટલે એક ભયંકર વાદ આવ્યું. જ્યાં ગોખર અને દર્ભના તીક્ષ્ણ કાંટા તે પગમાં પેસી જતા હતા. ખેર, આંબડી, ખેરડી, પીંપળા, લીમડા વિગેરે અને વૃક્ષોની ઘટા જામી રહી હતી. ડુંગરા ભારતા સપો, ચિત્તાઓ, પાડાઓ, ભુડો, સિંહો, વાઘો તથા વીંછીઓ વિગેરે આમ તેમ નજરે પડતા હતા તથા જંગલી બિંદાડાઓ રથને રથને ઊંદરના દરોને ખોદતા હતા. આ પ્રમાણે ભયંકર વનને જોઈ સીતાએ લક્ષ્મણને કહ્યું કે “દિયર! અહીં મુનિના આશ્રમો મારા જેવામાં કેમ આવતા નથી? પવિત્ર વેંચવાળી સાધ્વી તપસ્વિનીઓ તથા મેખળા અને મૃગચર્મને ખારણ કરનારા અને નાની નાની શિખાવાળા ખરખાર વર્ષના મુનિ કુમારો પણ કેમ દેખાતા નથી? અમિહોવાદા ધૂમને બદલે અહીં તો ચોતરફ ખા અને લાકડાંને આપ તો દાવનર દેખાય છે. વેદ ધર્મને બાંધે પછી મેના

ભયંકર શબ્દો સંભળાય છે. અરે ! હું રામથી પુરાડ-પુષ્પ થઈ તેથી તો શું મને સુનિતા પવિત્ર આશ્રમોનું દર્શન નહિ થતું હોય ?”

સીતાને આ પ્રમાણે બોલતાં સાંભળી લક્ષ્મણની આંખોમાંથી આસુઓ ટપકવાં લાગ્યાં. વિહ્વળ બની નીચે મોઢોડું રાખી તેણે સીતાને કહ્યું કે સીતાજી ! તે આશ્રમ અહીંથી દૂર છે. હવે ત્યાં તમે જઈને હજીવે આશ્વાં જમ્ને. લોકાપવાદના ભયથી રામે તમ.રો ડાગ કર્યો છે. તમને પણ ગંગાને કિનારે રહેવાની ઇચ્છા થઈ છે હું ભાઈની આજ્ઞાને પરવશ છું.

આકાશમાંથી રોહિણી જેમ પૃથ્વી પર આવી પડે તેમ લક્ષ્મણનું વચ્ચન સાંભળતાંજ સીતાજી મૂર્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયાં. કપાઈ ગયેલ મૂળમાંથી લતાની પેઠે પૃથ્વી પર પડી ગયેલ સીતાને લક્ષ્મણે વચ્ચના છેડાથી પાન નાખવા માંડ્યો અને એક હાથથી તેના મુખ પર છાયા કરી. થોડીવાર પછી ચેતના આવી એટલે મહા મુશ્કેલીથી લક્ષ્મણની સામે જોઈ સીતાએ ધીમેથી કહ્યું કે “લક્ષ્મણ ! પૂર્વે જેમ જનસ્થાનમાં મને છોડી ગયા હતા તેમ આજ પણ શું તમે મને આ ભયાનક વનમાં છોડીને જશો ? મારા સગાના હિયેરોમાં તને મને ઘણાજ વહાલા હો. પૂર્વે વિરાધથી તમેજ મારે જવાબ કર્યો હતો. પવિત્ર કળ, મૂળ, અને જળવડે તમેજ મારી સેવા કરી છે. મારે માટે પરજીશાળા પણ તમેજ આંધી હતી હવે આ વખત તમારો વિના માફ રક્ષણ કાણ કરશે ! અરે ! વિના અપરાધે રામે મારો ત્યાગ કર્યો. પદ્મસમાન વિશાળ નેત્રાવાળું, સુંદરદંતવંશિવાળું, કુતમ કુંડલોથી સુશેષિત તથા મોતી અને માણિક્યી જડેલ સુકુટવડે દેશીયમાન રામનું ચંદ્ર સમાન મુખ હવે હું ક્યારે દેખીશ ? પૂર્વે વિશ્વામિત્ર તથા તમારી સાથે મિથિલામાં આવી જે રામે મને પુરણવા માટે ધનુષભંગ કર્યો, વનવાસમાં મારે માટે વનરની સાથે સંખાપણું આપ્યું તથા મારા વિયોગમાં જેણે વૃક્ષો અને લતાઓને આશ્લિંગન આપ્યું તેજ રામે આજ મારો ત્યાગ કર્યો ? તેનો કશો દોષ નથી. દૈવતેજ દોષ છે અથવા મારો પોતાનોજ દોષ છે. અથવા મારા પરિણામ છે. મહાંમાહુ લક્ષ્મણ ! રામ નિર્દોષ છે, તમે પરવશ છો. ભલે અયોધ્યામાં જાઓ. જેણે ગર્ભમાં અને લકામાં પણ માફ રક્ષણ કર્યું હતું તેજ ધનુષ અહીં પણ માફ રક્ષણ કરશે મારી સાસુજીને કહેશે કે ગર્ભિણી છતાં પણ રામે ત્યાગ કરેલ સીતા વનમાં તમારા ચરણનું ચિંતવન કરેછે. પણ લક્ષ્મણ ! આવા વ્યાપારમાં તમ સરખા કૃપાળુની યેજના રામે કેમ કરી ? આ કામ તો ભાઈનો ધાત કરવાનાર કઠણ મનના સુધીવને અથવા તો વિભીષણને સોંપવાનું હતું. લક્ષ્મણ ! ભલે હવે તમે અયોધ્યામાં પધારો. વિહ્વળ થશે તો રામ તમારા પર ક્રોધ કરશે. માગમાં તમારું કલ્યાણ થઓ.

“માતાજી ! વનમાં વનદેવતાએ તમારી રક્ષા કરેા. પરવશ પડેલો હું બહુ.” પણ આ પ્રમાણે કહી લક્ષ્મણ પાછું વાળી જોતા જોતા આ-
ગળાં આઠવા પછુ તેના પગ પાછળ પડવા લાગ્યા. મહા મુશ્કેલીવડે તે ત્યાંથી દૂર નિઃશી ગયા.

સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં પુત્ર પ્રસવ.

લક્ષ્મણના ગયા પછી સીતા એકદમ મૂંઝા પામી પૃથ્વીપર પડી ગયાં. જરા સંજ્ઞા આવતાં તે વનમાં એકલા મૃગલીની પેઠે વિલાપ કરવા લાગ્યાં કે “અરે ! મેં એવું શું મોટું પાપ કર્યું હશે કે આ ભયંકર વનમાં રામે મારો ત્યાગ કર્યો.” વિલાપ કરતાં કરતાં વારંવાર શન્ય દિશાઓ તરફ દષ્ટિ કરવા લાગ્યાં અને જરા વારમાં “શું લક્ષ્મણ પાછા અહીં નહિ આવે ?” એમ પણ ધારવા લાગ્યાં. ભયથી વિહ્વળ બની સીતા વળી પણ મૂંઝા પાડી નીચે પડી ગયાં તેના દુઃખથી દુઃખ પામેલા પાસેના જળાશયના હસો પણ મૃણાલ નાલને છોડી રૂદન સરખા શબ્દો કરવા લાગ્યા. લીલાં ખડને છોડી દધ હરિણો અને હરિણીઓ એ સવળાં સ્થિર બની ગયાં. મયૂરોએ નત્ય છોડી દીધું. પક્ષીઓ ચારાને માટે જતું અટકાવી પાંખોથી સીતાપર છાયા કરવા લાગ્યા. તથા ચાંચમાં પાણી ભરી ભરી તેનાપર છાંટવા લાગ્યાં. ચમરીઓ પેતાનાં પૂંજાંવડે સીતાને પાન નાખવા લાગી. ભાગીરથીના જળમાં સ્નાન કરી કિનારાપરનાં વૃક્ષોનાં પુષ્પોથી સુગંધવાળો થયેલો વાયુ તેના શ્રમને હરવા લાગ્યો. છુટ્ટી ગયેલ કેશવાળાં અને પૃથ્વીપર ધુળમાં લોટતાં રીતાના મુખમાંથી “રામ, રામ” એ શબ્દોજનિકળતા હતા. આમ તેમ દોડતાં પગલે પગલે તેના પગમાં દર્મના તીક્ષ્ણ ટાંટાઓ ખુંચવા લાગ્યા અને તેમાંથી રૂધિર સ્રવવા માંડ્યું.

આવા વખતમાં સમિધને માટે પોતાના શિષ્યો સહિત ત્યાં આવેલા મુનિ વાલ્મીકિએ સીતાને દીકાં.

ઉપેક્ષા કરાયેલ તપની સિદ્ધિની પેઠે દીન ચિત્તવાળી દુઃખી સીતાને બોલ્યા વાલ્મીકિએ પૂછ્યું કે “કલ્યાણિ ! તું કોની પુત્રી અને કોની સ્ત્રી ? આ શુન્ય વામાં કેમ દુઃખી થાય છે ?”

“હું જનકની પુત્રી, દશરથની પુત્ર વધુ અને રામની સ્ત્રી છું રામે મારો ત્યાગ કર્યો છે. હું નથી જાણતી કે તેનું શું કારણ હોય ?”

“સીતા ! તને એ પુત્રો થશે. તું જરાપણ શોક નહિ કર. જનક રાજથી હમેશ માન પામેલો હું વાલ્મીકિ નામનો મુનિ છું. પત્ર, પુષ્પ અને ફળ મૂળથી યુક્ત મારા મુંદર આશ્રમાં ચાલ ત્યાં હું તને જૂદી પર્યાયશાળા આંધી આપીશ ત્યાં તને પ્રસવ થશે.”

તાપથી ન્તપેત્ર કોષ, જેમ મેઘના શબ્દરૂટે રાજ થાય તેમ મુનિનું વચન સાંભળી સીતા અતિ આનંદ પામ્યાં અને “ બહુ સાહે ” એમ કહી તેની પાછળ ચાલવા લાગ્યાં.

સીતાને સાથે લઈ વાલ્મીકિ પોતાના આશ્રમપર પહોંચ્યા. ત્યાં સિંહો અને મૃગો, મીંદડાં અને ઉંદરો, નોળિયાં અને સર્પો તથા મકુરો અને સર્પો સાથે ક્રીડા કરતા હતા. જળાયશમાં પાસે રમતા મત્સ્યોને “ જગસો સ્પર્શ પણ કરતો નહતો. એ આશ્રમને તપસ્વીઓને, મુનિપતિઓ તથા મુનિ કુમારોને જોઈ હર્ષ પામી સીતા વારંવાર તેઓને નમવા લાગ્યાં. અને તેઓ સીતાને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યાં. મુનિઓએ પર્યુશાળા બાંધી આપી તેમાં રહી સીતા ફળમૂળનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યાં. અને હમેશ વાલ્મીકીના ચરણમાં પ્રણામ આ કરી કથા સાંભળવા લાગ્યાં આ પ્રમાણે નવમો માને વીતિ જતાં પ્રમણે નવમો સારે મુહુર્તે તેણે જે પુત્રને જન્મ આપ્યો. વિચક્ષણ મુનિપત્નીઓ તેની સારસવાર કરવા લાગી અને મંગળ ગીત ગાવા લાગી. કુમારોની કાંતિથી સતિકાગૃહ પ્રકાશી રહ્યું દિશાઓ થઈ વાયુ નિયમ સુગંધી વાવા લાગ્યો. અગ્નિ દક્ષિણ જ્વાળાથી શોભવા લાગ્યો. મુનિકુમારોએ વાલ્મીકિને વધામણી આપી. મુનિએ ત્યાં આવી બન્ને કુમારોપર અભિષેક કર્યો અને તેઓનાં નામ કુશ અને લવ એવાં રાખ્યાં. ઉદય પામેલા સૂર્યચંદ્રની પેઠે તે બન્ને ભાદરવો દિવસો દિવસ વધવા લાગ્યા. મુનિએ તેમના સંવળા જાતકમાંદિ સંસ્કાર કર્યા અને અગિયાર વર્ષના થયા ત્યારે તેઓને જનોઈ આપી. કામંધેનુને યોજાવી તૈયાર કરેલી સામગ્રીવડે વનવાસી તપોધુનનોને “ ઉત્તમ ” પ્રકારનાં “ બોજનોથી ” તૃપ્ત કર્યા. બન્ને કુમારોને મુનિએ અંગસંક્રિત વેદ ભણાવી પછી રામચરિત્ર શિખવ્યું. તેઓ રામચરિત્ર ગાવા લાગ્યા. લવ તાલ આપે અને કુશ હાથમાં વીણા રાખી ગાય. કુમારોના આજ્ઞાથી આકાશ વ્યાપ્ત થવા લાગ્યું અને હર્ષ પામેલા મુનિઓ વાહવાહ શબ્દ કરવા લાગ્યા. વાલ્મીકિએ તે બન્નેને દૈવ પ્રત્યંચાવાળાં ધનુષો આપ્યાં અને વાલ્મીકીના સખા રૈભ્ય મુનિએ તેમને બાણનાં અક્ષય “ ભાથા ” આપ્યાં. બીજા પણ તપોધનોમાંથી કોષએ શસ્ત્રો, કોષએ કિરીટા, કોષએ કવચો અને કોષએ ખર્જ આપ્યાં. બન્ને કુમારો કવચ અને ધનુષો ધરી આશ્રમની પાસ ફરવા લાગ્યા. સુંદર કંદ, મૂળ અને ફળવડે સીતાની શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યા તથા તેની ચરણચાંપી કરી આનંદ આપવા લાગ્યા.

લવ કુશનું પરાક્રમ અને પરાભવ.

રાવણને મારવાથી થયેલી બ્રહ્મહત્યાના દુઃખથી અયોધ્યામાં રહેલ મહાબાહુ રમચંદ્રે, અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા સાહે ગુરુ વસિષ્ઠ અને વામદેવ વિગેરેની સંમતિથી અસિપત્રવત પાળવા સીતાની સુવર્ણની પ્રતિમા કરી યજ્ઞની

દીક્ષા લીધી. આપના દૂધ સમ્પન્ન વર્ણવાળો, મુખમાં કેસર સરખી કાલીવાળો, સારી કેસવાળી વાળો તથા એક તરફ સ્થામ ઠરું વાળો અશ્વ વર્ણિતાનાં ગાંધી પસંદ કરવામાં આવ્યો. રામે તે અશ્વનું પૂજન કરી “દશરથ અને એક વીર પુત્રવાળી કૌસલ્યાના મહાબળવાન પુત્ર રામચંદ્રે છુટો મૂકેલ આ અશ્વને કોઈ શક્તિમાન દાજ્જ પકડી બાંધશે તો તે રાજાને જીતી અશ્વને બધાથી મુક્ત કરવામાં આવશે.” એ પ્રમાણે એક સુવર્ણ પત્રમાં લખી તે પત્ર એ અશ્વના લલાટપર બાંધી તેને છુટો મૂક્યો, અને તેના રક્ષણ માટે ત્રણ અક્ષૌહિણી સેન્ય સહિત શત્રુધની યોજના કરવામાં આવી. આ પ્રમાણે છુટો મૂકેલ અશ્વ અનેક દેશો, નગરો તથા ઉપવનોમાં ફરવા લાગ્યો. કેટલાં એક રાજાઓ તેને નમવા લાગ્યા અને કેટલાંએક તેને બાંધવા લાગ્યા. શત્રુધ તે અશ્વને છોડાવવા લાગ્યો. એમ થતાં જતાં રામના યજ્ઞનો અશ્વ વાલ્મીકિના આશ્રમની પાસે આવી પહોંચ્યો. આ વખત વરુણે યજ્ઞમાં બોલાવવાથી વાલ્મીકિ પાતાળમાં ગયા હતા. આશ્રમના રમણીય ઉપવનમાં અશ્વે પ્રવેશ કર્યો. રજેલી દાડમીઓ, નવપક્ષવ આશ્રવક્ષો, પ્રફુલ્લિત થયેલાં અગ્નિયાનાં વૃક્ષો, ગોટવેલ ધ્રુવારા વાળાં દ્રાપ્ત માંડવાઓ તથા કેળાંથી શેલી રહેલ એ આશ્રમમાં દુર્વાનાં કોમળ અંકુરો ચરતો એ અશ્વ બળવાન ધનુર્ધારી લવના જોવામાં આવ્યો. લવે પાસે જઈ જોયું તો અશ્વના લલાટમાં બાંધેલ સુવર્ણ પત્રની અંદર વંચવામાં આવ્યું કે “દશરથ અને એક વીર પુત્રવાળી કૌસલ્યાના મહાબળવાન પુત્ર રામચંદ્રે છુટો મૂકેલ આ અશ્વને કોઈ શક્તિમાન રાજા પકડી બાંધશે તો તે રાજાને જીતી અશ્વને બધાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે.” આ વાક્ય વાંચી લવ ધણેજ ઉશ્કેરાઈ ગયો અને બોલ્યો કે “ત્યારે શું અમારી માતા વાંચણી છે ? શું તે એક વીર પુત્રવાળી નથી ?” આ પ્રમાણે બોલી તેણે તરતજ તે અશ્વને પકડી પોતાના ઉત્તરીયવસ્ત્રથી એક વૃક્ષને થડે બાંધી દીધો. અશ્વને બાંધવાથી ભય પામેલા મુનિકુમારો તેને અટકાવી કહેવા લાગ્યા કે “લવ ! તું એ ધોડાને વધા બાંધે છે. તેના રક્ષકો તને બાંધી લઈ જશે.”

“તમે ઋષિપત્નીઓના ઉદરથી જન્મેલા છો અને હું સીતાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલો છું. જે હું એ અશ્વને બાંધી હવે ભયથી પાછો છોડી દઉં તો હું સીતાનો પુત્ર નહિ પણ તેના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલ કૃમિરૂપ જ લાઉં. શરમ ઉપવનવાર કૃત્ય કરતાં તો મરણજી અતિ ઉત્તમ છે.”

લવ આ પ્રમાણે બોલતો હતો તેટલામાં મહોન્મત હાથીઓ, ધોડાઓ તથા પદ્મતિઓવાળું સૈન્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યું “અશ્વ ક્યાં ગયો, અશ્વ ક્યાં ગયો.” એમ મહાબળવાન મહારુઠિઓ ધરપર બોલવા લાગ્યા. તેટલામાં

એક ક્ષણે થડે ખાંધેલો અથ તેમના જોવામાં આવ્યો. જોતાંજ પાસે ઉં-
ભેલા મુનિકુમારે તેઓએ પૂછ્યું કે આ અશ્વને અહીં કાણે ખાંધ્યો.
મુનિકુમારેએ તેને કહ્યું કે, “ આ આશ્વકર્ષની છાયા નીચે નિર્ભયપણે
ઉભેલ પ્રખ્યાત પરાક્રમી લવ નામના કુમારે તેને ખાંધેલો છે.” મુનિકુમારેનું
એ વચન સાંભળી સધળા યોદ્ધાઓ હસીને કહેવા લાગ્યા કે અરે, એ બા-
ળક સૂર્ય જણાય છે, એ અશ્વનું રક્ષણ કરનાર મોટું સૈન્ય છે તે જુલુતો
નથી. હશે, કંઈ નહિ, તે બાળક છે; ચાલો આપણે તે અશ્વને છોડી લઈએ.”
સૈન્યના યોદ્ધાઓ આ પ્રમાણે બોલતા હતા તેટલામાં ધનુર્ધરી મહાબાહુ
લવે ત્યાં આવી કહ્યું કે “શું ? તમે ધોડાને છોડવા ઇચ્છો છો. પ્રથમ મને
જીતી પછી છોડજો. મને જીત્યા પહેલાં તમારા હાથથી એ કદી પણ છૂટ-
વજો નથી.”

લવને બાળક સમજી તેનું વચન કાન નીચે કહાડી નાખી કેટલાએક
પુરૂષો બળાતકારે તે ધોડાને છોડવા લાગ્યા. એટલે લવે પોતાના તીક્ષ્ણ બા-
ણથી તેમના હાથને કાપી નાખ્યા. યોદ્ધાઓના હાથ કપાઈ જવાથી બીજા
ધણા પુરૂષો લવને વીંટી વળી તેનાપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા, અને
કેટલાએક સાંગો તથા પાશ વિગેરે ફેંકવા લાગ્યા; પણ ગંગાના જળમાં
સ્નાન કરનારને જેમ પાપ સ્પર્શ ન કરી શકે તેમ કોઈ પણ આયુધ લવના
શરીરને સ્પર્શ કરવામાં શક્તિમાન થયું નહિ. યોગી જેમ સંસારના બંધનને
કાપી નાખે તેમ લવે તે સધળાં બાણોને કાપી શૈન્યનાં એકેક માણસને
પાંચ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખ્યાં. લવે બાણોથી હાથી તથા તેમની સુ-
ઠોના બળે કટકા કરી નાખ્યાં. માવતોનાં, માથાંઓ ઉડાવી દીધાં. હાથી-
ઓની પીઠપર પાથરેલી કાસ્મિરી શાલો અને લટકતી ઘંટાઓને કાપી કપા-
ય ઉડાવી દેવા માંડી. રથો ધ્વજો, પરડાઓ, ધોમરીઓ અને ઉંઘોને કાપી
નાંખવા માંડી. ધોડાઓને તથા સારથીઓને યમલોકમાં મોકલવા માંડ્યા.
ચામરો, ધનુષો તથા ભાથાંઓને પણ કાપી નાંખવા માંડ્યાં.

આ પ્રમાણે પૃથ્વીપર ઉભેલ એકજ બાળકે પોતાના સૈન્યનો મોટો
વિનાશ કરી નાખ્યો. તેથી અતિ ક્રોધ પામેલ શત્રુને રથમાં બેસી ત્યાં આવી
“ઉભો રહે, ઉભો રહે” એમ બોલવાની સરવાત કરી તેટલામાંજ લવે તેને
પણ દશ બાણથી વીંધી નાખ્યો. ધણી પણ એક તીક્ષ્ણ બાણથી તેનું હૃદય
વીંધી ચાર બાણથી ચાર ધોડાઓને, ચાર બાણથી ચક્રરક્ષકોને, એક બાણથી
ધ્વજને અને એક બાણથી શત્રુના ધનુષની દોરી કાપી નાખી. શત્રુને ધ-
નુષમાં બીજી દોરી ચડવી ત્રણ તીક્ષ્ણ ભાત્રાંઓ લવના લલાટમાં પેસાડી દીધા.

“અરે, તારૂં બળ એટલુંજ કે ?” એમ હસતાં હસતાં લવે તેના
ધોડા તથા સારથીને પણ યમલોક તરફ રવાના કરી દીધા અને ધ્વજ તથા

ધનુષને પણ કાપી નાખ્યાં. કૃપાઇ ગયેલ ધનુષવાળો, રથ વગરનો અને હ-
ણાઈ ગયેલ અશ્વો તથા સારથિવાળો વીર શત્રુઘ્ન બીજા ધનુષ લઇ તેમાં
ખીંગા વર્ણવાળું તથા ગીધનાં પાંખડાઓથી શોભાવેલ એક તીક્ષ્ણ બાણ
ચડાવી બોલ્યો કે “કુમાર : હવે નાસજો. નહિ તો આ બાણથી અવશ્ય
તાઈ મરણુ મશે. તને તોરા પર દયા આવે છે.” આ પ્રમાણે બોલી શત્રુઘ્ન
જેવું તે બાણ છોડ્યું તેવુંજ લવે તેને કાપી નાખ્યું. બાણ કપાઇ નીચે પ-
ડ્યું. શત્રુઘ્ન વિસ્મય પામ્યો. શત્રુઘ્ન બીજા બાણ સાંધવા માંડ્યું. લવે તેને
પણ કાપી નાખ્યું એટલે શત્રુઘ્ન જે ધનુષથી લવણામુરને માર્યો હતો તે
ધનુષ લઇ તેમાં સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન તેજસ્વી દિવ્ય બાણ સાંધી “હવે
તું માર્યો ગયો છે.” એમ બોલી તેણે તે બાણ તેના પર ફેંક્યું. એ બાણ
નિષ્કળ નહિ થાય એમ સમજી લવે તે વખતે પોતાના મોઢા ભાઇ કુશને
યાદ કરી કહ્યું કે “જો આ વખતે મારો ભાઇ કુશ હોય તો મને એ
બાણનો ભય થાય નહિ. પણ સીતાના સત્ય અને પતિવ્રત્યના પ્રભાવથી હું
એ બાણને હમણાંજ કાપી નાખીશ.” એમ બોલી તેણે ઘણા બળવડે તે
બાણને અધવચથી કાપી નાખ્યું. બાણનો આગવો અરધો ભાગ પૃથ્વીપર
પડ્યો અને પાછલો અરધો ભાગ નીચે નહિ પડતાં લવનાં ધનુષને કાપી તેના
હૃદયમાં પેડો. બાણનો અરધો કંટકો લાગવાથી રૂધિરવડે વ્યાપ્ત થયેલો આ-
ળક લવ મૂર્છા પામી નીચે પડી ગયો.

શત્રુઘ્નના સૈન્યના મરણથી વચેલા યોદ્ધાઓ હર્ષ પામી ગર્જનાતી
સાથે શબ્દ અને ભેરના શબ્દો કરવા લાગ્યા. તેઓએ ઘેરને છોડી લીધો,
જેથી ઘેરો છુટથી ફરવા લાગ્યો. કૃપાળુ શત્રુઘ્ન પોતાના હાથથી લવને
હડાવ્યો અને નોકરોને આજ્ઞા કરી કે રામ સરખી આકૃતિવાળા આ બાળ-
કપર જળનું સિંચન કરો” આજ્ઞા પ્રમાણે સૈનિકોએ તેના પર જળનું સિંચન
કર્યું. પછી શત્રુઘ્ન તેને જીવતોજ રથમાં નાખી સૈન્ય સહિત ઘેરની પાછળ
આજ્ઞા લાગ્યો.

સહોદરના સ્નેહ અને યુદ્ધમાં પરાક્રમ.

ઘોડાને અને તેની સાથે લવને પણ લઇ શત્રુઘ્નનું સૈન્ય ચાલવા લાગ્યું
એટલે અશ્રુભિન્ન મુખોળાના મુનિકુમારોએ સીતા પાસે જઇ કહ્યું કે, “સી-
તાજી ! લવે કોઇ રાગના ઘોડાને બળાટકારથી બાંધ્યો તેથી તેને તેના સૈ-
નિકોની સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું. ઘણા ઘણા યોદ્ધાઓને મારી લઇ મારી ગયો
હતો તેટલામાં કોઇ વીરપુરુષે તેના હાથનું ધનુષ કાપી તેને મૂર્છિત કરી
પોતાના રથમાં નાખી લીધો. હવે તેઓ તેને પોતાના નગર તરફ લઇ જાય છે.”

મુનિકુમારોનું એ વાક્ય સાંભળતાં સીતા ચિત્રમાં આગબેઠની પેઠે

સ્થિર બની ગયાં. ઘોડીનાર પછી ચિત્તને સ્વસ્થ કરી તે બોલ્યા કે “જો હું મન, વાણી અને કર્મથી રામનેજ પરાયણ રહેતી હોતું તો તેના પ્રભાંવથી મારો પુત્ર લવ કુશન રહેજો.” આમ કહેતાં કહેતાં અને રોતાં રોતાં સીતાએ વિચાર કરવા માંડ્યો “અરે ! તે ઘણા પાપીઓએ બેમા ભ્રમ માસ એકલા બાળક પુત્રને પીગ્યો હશે. પુત્ર લવ તું મારી આંખમાં પાળનાર છતાં આજ મને પૂછ્યા વગર કેમ ગયો ? ચંદ્રનિધિ સમાન તારું મુખ બાણોવડે બેઠાયું ! કંદમૂસળ અને ફળનું ભક્ષણ કરનારા બાર વર્ષના બાળકની સામે યુદ્ધ કરવા એ નિર્દય પાપીઓના હાથ કેમ ચાલ્યા હશે ? અરે, આ વખતે પિતા વાલ્મીકિ કે બળવાન પુત્ર કુશ પણ હાજર નથી. આ દારણુ દુઃખ હું કોને કહું ?”

સીતા આ પ્રમાણે રૂદન કરતાં છતાં તે વખતે દર્ભ લેવા ગયેલ કુશ વનમાંથી આશ્રમ તરફ પાછો વળ્યો. રસ્તામાં તેને ચિત્તને ઉદ્વેગ કરનારાં અપશુકનો થવા લાગ્યાં. ખરાબ શબ્દ કરતા હરિણો ગ્રામાં ઉતરવાં લાગ્યાં. તેનો ગમો હાથ તથા ગાંધુ નેત્ર એ બન્ને ફરકવાં લાગ્યાં અપશુકનોથી પીડિત અંતઃકરણવડે અતિ ઉતાવળથી તે આશ્રમની નજીક આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યા કે “આજ, લવ મારી સામે આવતો કેમ દેખાતો નથી ? આજ સવારે તૈ મારી સાથે આવવા તૈયાર થયો હતો પણ મેં તેને અટકાવ્યો તેથી તે શું રીસે મરાયો હશે ?” આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં કુશ પર્યુશાબમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે સીતાંજીને રોતાં દીઠાં. ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે તેણે પૂછ્યું કે “માતા ! શી માટે રડો છો ? લવ ક્યાં ગયો ?”

“કોઈ રાજના અધિને લવે બાંધ્યો હશે. પણ હવે તે રાજનું સૈન્ય લવને બાંધીને લઈ ગયું છે. લવ છૂતો હશે ? કોણ જાણે કેમ હશે ? પુત્ર ! વિષ્ણુ પોતાનાં ભક્તને સંસારથી મુક્ત કરે તેમ તું તેને બંધનથી મુક્ત કર.”

સીતાનું વચન સાંભળી ક્રોધથી લાલ નેત્રવાળો કુશ બ્રહ્મી ચાલી બોલ્યો કે “આજ શત્રુઓનાં ઉચ્છેદનું પૃથ્વી પાન કરશે. મહા બળવાન ઇંદ્ર, વરુણ, કુબેર, યમ, યક્ષો, ગંધર્વો, દેવતાઓ, સાધ્ય ગણો કે મ. રૂદ્રગણો સધળા સાથે રહીને કે જૂના રહીને તેઓની સહાયતા કરનારા હશે તોપણ હું તેઓને જીતી લવને છુટો કરીશ. માતા ! મને ધનુષ, બાણ, લલ તરવાર, મુકુટ તથા કવચ જલદી લાવ. હવે હું જાઉં છું.”

કુશ સજ્જ થઈ સીતાને નમન કરી આશીર્વાદ લઈ ધનુષ હલાવતો હલાવતો બહી ઉતાવળથી ત્યાંથી ચાલ્યો. મહોન્મત હાથીઓની પાછળ સિંહ

જેમ પહોંચે તેમ તેણે સૈન્યની પાછળ પહોંચી દૂરથી યુગ્મ પાડી કહ્યું કે
“અરે ! જો સહિત હોમ તો યુદ્ધ કરવા ઉભા રહો, નહિ, તો મારા સાથને
છોડી દીધો. કુશને છતાં વગર તમે આગળ વધી શકો તેમ નથી.”

કુશનું ભયંકર વચન સાંભળી શત્રુદ્વંષ સૈન્યના યોદ્ધાઓ પરસ્પર ભે-
લમાં લાગ્યા છે. “હાહા, જરૂરવાર અને ધનુષ આણું કરી કનક કુંડળાઓ
એ કયો મુશન ધીર આપણી પાછળ આવ્યો આવે છે ? અવશ્ય એ આપણુ
અર્ચના કાળ સરખો જણાય છે. કુશની ભયંકર યુગ્મ સાંભળતાંજ સર્વ સૈ-
નિકો ત્રિહ્વન બની ગયા. ધાયુના વેગથી વૃક્ષોની પેડે ધ્વજોઓ ફડકવા
લાગી. આકાશમાં વીર પુરુષોના મુકટોપર ગીધ પક્ષીઓ ખેસવા લાગ્યાં.
ભાથાઓમાંથી બાણો પોતાની એજે નિકળી પડવા લાગ્યાં. તરવારો અ્યાનમાં
થી બહાર આવી પડવા લાગી. વૃક્ષોને ઉખેડી નાખતો પ્રચંડ પવન વાવા
લાગ્યો. આકાશ રજથી ઢંકાઈ ગયું અને સૂર્ય દોખાતો અંધ પડ્યો, જરૂરવાર
પછી સવળું તોફાન શાંત થયું એટલે શત્રુદ્વંષ સૈન્યના સવળા યોદ્ધાઓએ
કુશને પોતાની સમીપમાંજ દીડો.

કુશને જ્યેષ્ઠ શત્રુદેવે સેનાપતિને આજ્ઞા કરી કે “સેનાપતિ ! તમે જ-
લદી તેની સામે જાઓ અને એ બાગકને બાણોથી અટકાવી રાખો. તમે
તેને અટકાવશો એટલામાં અમે અહીં સૈન્યને વ્યૂહમાં ગોઠવી દઈશું.”

“આપના પ્રસાદથી હું તેને મારીશ.” એમ બોલી સેનાપતિએ કુ-
શની સામે થઈ તેના પર દશ બાણો ફેંક્યાં કુશે તે બાણોને કાપી નાખી
હસતાં હસતાં ચાર બાણોથી તેના ચાર ઘોડાંઓને અને એક બાણથી સા-
રંગિના મસ્તકને નીચે પાડી દીધું. રથના ટુકડે ટુટકા કરી નાંખ્યા. અને
તેનાં ધનુષ તથા કનકને પણ કાપી નાંખ્યાં. પરંતુ એટલેથી સંતોષ નહિ
પામતાં કુશે વેગથી બે બાણોવડે તેના બે હાથ તથા પર્શને પણ કાપી
નાંખ્યા. છેવટે એક પ્રલયાગ્નિ સમાન ઉગ્ર બાણથી દેહિપ્રમાન કુંડળોવાળું
તેનું મસ્તક પણ નીચે પાડી દીધું. સેનાપતિ મરતાં શત્રુદ્વંષ સૈન્યમાં મોટો
હાહાકાર થઈ રહ્યો. મરણ પામેલા સેનાપતિના નંગ નામનો બાઈ હાથીપર
બેસી કુશની સામે થયો. નગે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી વજ્ર સરખી સાંગ
કુશ પર ફેંકી, પણ કુશે તેને પાંચ બાણોવડે અધવચથીજ કાપી નાખી અને
અને ચાર બાણોથી તેના હાથના ચારે પગને પણ કાપી નાંખ્યા. નગ
પૃથ્વી પર ફૂદી પડી હાથમાં મોટી વિચિત્ર ગદા લઈ કુશની સામે દોડ્યો.
કુશે ગદા સહિત તેનો હાથ કાપી નાંખ્યો. નગે કાળા હાથમાં ચક્ર લીધું.
કુશે તે હાથ પણ કાપી નાંખ્યો નગ દોડીને કુશની સામે જવા લાગ્યો.
કે તેના પગ પણ કાપી નાંખ્યા. હાથ પગ વગરનો નમ પેટ ધસડી કુ-

સામે પહોંચ્યો. અને ધડના વેગથી તેણે તેની સામે મદા ફેંકી. ન-
મતા પરાક્રમથી કુશનું અંતઃકરણ તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યું. પછી કુશે
એક તીક્ષ્ણ બાણ મૂકતાં નગનું મરતક કપાલ બીચે પડી ગયું નગનો નાશ
કરી ક્રોધ પામેલા કુશે કાળની પેડે સૈન્યનો વિનાશ કરવા માંડ્યો. સિંહની
પેડે તેણે પર્વત સરખા હાથીઓનાં કુંભસ્થળો ચીટી નાખ્યાં. કિછળતાં ૩-
ધિરોવડે રાતાં છાંટણાંવાળાં વજ્રોને ધારણ કરવાર વીરપુરૂષો પ્રયુક્તિત ઘ્યેન
ખાખરાઓની પેડે શોભવા લાગ્યા. બાણોનાં પરસ્પર ધર્પણથી અગ્નિ ઉત્પન્ન
થયો. રથ અને હાથીઓ ૩૫ ઇંધનોવાળો કુશરૂપ અગ્નિ વિશેષ પ્રદીપ્ત થવા
લાગ્યો. પડતા હાથીઓની નીચે ચોદાઓ દમાઈ જવા લાગ્યા. અધમ પુ-
રૂષોની પેડે હાથી, ઘોડા, રથ અને પદતિઓની દુર્ભેદિ થવા લાગી અને
કન્યા વિક્રમ કરનાર પુરૂષોની પેડે વાહનોપર બેઠેલા ચોદાઓની અધોગતિ
થવા લાગી.

પોતાના સૈન્યનો પરાભવ થવાથી મહાબાહુ શત્રુ ધનુષને હલાવતો
હલાવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. શત્રુને નવ બાણથી કુશને વીંધ્યો, બગવાન
કુશે અશ્વ સહિત તેના રથનો બૂધ કરી નાખ્યો અને સાઠ બાણોથી તેનું
વક્ષઃસ્થળ ચીરી નાખ્યું. સ્ખલિત થયેલો મુકોન્મત્ત હાથી જેમ પર્વતમાં પડે
તેમ શત્રુ રથના અગ્ર ભાગમાં મૂછા ખાઈ આવી પડ્યો.

લાગ્યયોગે મરણથી બચેલા ચોદાઓ અયોધ્યા તરફ ત્રાસવા લાગ્યા.
મૂછા ઉતરવાથી સ્વસ્થ થયેલો લવ દોડીને કુશને મળ્યો. તેણે કુશની આગ્રા
મેળવી ફરીથી ઘોડાને બાંધ્યો વાયુ અગ્નિ અગ્નિ સરખા પરાક્રમી બને ભા-
ઈઓ વિશેષ સૈન્ય આવવાની રાહ જોઈને બેઠા.

અન્ને વીરોનું પરાક્રમ અને લક્ષમણને મૂર્છા.

અયોધ્યામાં રામચંદ્ર યતુની દીક્ષા લઈ મૃગચર્મ, દંડ, મેખલા વિગેરે
ધારણ કરી સુવર્ણની સીલની સાથે મંડપમાં બેસી તલ્લ અને ધીનો હોમ
કરતાં હતા તેટલામાં પેલા દાર પામેલી ચોદાઓએ આવીને કહ્યું કે “મહારાજ !
આખી પૃથ્વીમાં તમારા ઘોડાને બાંધવા કેઇ પણ સમર્થ થયો નહિ, પણ
છેવટ એક બાળકે એ ઘોડાને બાંધી આપણા સૈન્યનો વિનાશ કર્યો. તમારા
બાઈ શત્રુને બહુ મુશ્કેલીથી જો થાકી રહેલા બાળકનું ધનુષ કાપી તેને
પકડી આલવા માંડ્યું. પણ તેટલામાં ધનુષબાણ ધરનાર તેનો બીજો એક
પરાક્રમી બાઈ પાછળ આવી પહોંચ્યો તેણે આપણું સૈન્ય, સેનાપતિ તથા
સેનાપતિઓનાં બાઈને પણ મારી નાખી શત્રુધને પાડ્યા. આપણું સૈન્ય
અપભીત થઈ દશે દિશામાં ભાગી ગયું.”

અરે! આ શું તમે બોલો છો? તમેને શ્રમ થયો છે કે કાંઈ બૂલ

ભરાયું છે ? શત્રુધને ખાડવા કોણ સમર્થ છે ? ”

“અમેને બમ નથી થયો તેમ અમારાનાં જૂત પણ ભરાયું નથી, આરા વિમ સમરથીજ તે ‘સત્રણ’ નાશ પામે તેમ છે. આજકનાં આણથી પીડાયેલ શત્રુધ રણમાં પડેલા છે.”

“લવણસૂરને માર્કમાર અને મારી આજ્ઞાનું પાલન કરનાર શત્રુધને તીક્ષ્ણ આણથી આજકે ખાડ્યો ? કયા દોષથી એમ થયું હશે ? લક્ષમણ ! મેં દીક્ષા લીધી છે, તેથી હું ત્યાં જઈ શકું તેમ નથી. તમે ત્યાં મોડું સૈન્ય લઈને જાઓ. શત્રુધને તથા ઘોડાને છોડાવો.”

રામની આજ્ઞા પ્રમાણે લક્ષમણ તરતજ ત્યાં જવા તૈયાર થયા. મહોન્મત્ત માતંગો, સુવર્ણથી સુશોભિત રથો, અને ઉત્તમ અશ્વો અને પરાક્રમી પ્યાદાઓ બહાર નિકળવા લાગ્યા. રાતી પતાકાઓ અને ધ્વજઓવાળા રથો તથા ચંદ્રનો લિમ યોદ્ધાઓ શોભવા લાગ્યા. સાક્ષાત્ કાળના અવતારની પેઠે ઉમ્મ જણાતા, વિજય લક્ષ્મીને પરણનારા, પુષ્પ માળાઓથી સુશોભિત યુવાન, યુદ્ધમાં ચતુર, ઘાટી દાઢી મૂઝોવાળા, ધીર, શ્વેત વસ્ત્રને ધરનારા, એક પની. વ્રત પાળનારા, ધર્મિષ્ઠ અને જિતેન્દ્રિય યોદ્ધાઓને સાથે લઈ લક્ષમણ બહાર નિકળ્યા. બ્રાહ્મણોપર પ્રીતિ રાખનારો અને ધર્મિષ્ઠ તેનો કાળજિત્ત નામનો એનાપતિ સૈન્ય લઈ આગળ ચાલ્યો. સૈન્યના ચાલવાથી ઉડતી રજવડે નદીઓ સૂકાવા લાગી. ઉડેલી રજ વાદળોઓપર પહોંચવાથી જળ સાથે મળી મઈ અને તેનો ગારો થયો. ઉંચા ઉંચા હાથીઓની સુઢેથી પ્રહાર પામેલાં વાદળોઓ પધાયન કરવા લાગ્યાં. દ્વાલ તરવારવાળા પ્યાદાઓ આમળ ઉછળી ઉછળીને ચાલવા લાગ્યા. સ્વારો ઘોડાઓને વિચિત્ર ચાલો ચલાવવા લાગ્યા. રથો મેઘની પેઠે ગંભીર ગર્જના કરવા લાગ્યા અને પર્વતોની પેઠે ચાલતા હાથીઓએ પૃથ્વીને કંપાવી મૂકી. હાથીઓની ગર્જનાઓ, ઘોડાઓની હણણાટી, રથનાં પરડાંઓના શબ્દો અને પ્યાદાઓનાં સિંહનાદોથી ગાજી રહેલ લક્ષમણનું મનજી સૈન્ય જ્યાં શત્રુધ મૂર્છિત થઈ પડ્યો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યું. અત્યંત મૂર્છાને લીધે છેલ્લી અવસ્થામાં આવી પડેલો શત્રુધ લક્ષ્મણનાં જોવામાં આવ્યો.

શત્રુધની સહાયતા માટે આવેલા બંધકર સૈન્યને જોઈ શત્રુઓને અંકુશ કરખે ક્રુશ બોલ્યો કે “લવ ! સૈન્ય આવી પહોંચ્યું. હાથીઓ અને રથોની તો સંખ્યા થઈ શકે તેમ નથી. હવે શું કરવું ? ”

“શું કરવું ? યુદ્ધ કરવું. સૈનિકોને મારવા, કોળાંઓની પેઠે તેમને મારવા, રથોનો વિનાશ કરવો અને પાકેલ જળની પેઠે મસ્તકો પૃથ્વીપર ખાડવાં. બાકી એક નાનું સરખું ઝરણું જેમ સમુદ્રનું પાપ કરનાર અગત્ય મુનિની

પાસે હિસાબમાં ન ગણાય તેમ તમારા સમગ્ર જાળની પાસે આ સૈન્ય કંઈ પણ હિસાબમાં નથી. શિયાળીયાં ઝાઝા હોય તોપણ તે સિંહની સામે ટૂકી શકતાં નથી. ઉઠો, વગર વિજંભે ધનુષમાં બાણું સાંધી, હું મારાં તીક્ષણ બાણોથી તેમને અટકાવું છું.” આ પ્રમાણે પોતાના ભાઈને કહેતાં લવે ધનુષ પર હાથ નાંખ્યો. પણ તેતો કપાઈ ગયેલું તેના જોવામાં આવ્યું. તેથી તેણે સૂર્યની પ્રાર્થના કરવા માંડી.

“આકાશમાં ગમન કરનાર અને સાત ઘોડવાળા કોઈ અનિર્વચનીય તેજના સમૂહને હું નમન કરું છું. મેં વિગેરે રાશિઓને અતુકમે ભોગવનાર, ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનના કર્તા, મુંગા, આંધળા અને બેહેરાઓને વાણી, નેત્ર તથા સાંભળવાની શક્તિ આપનારા, શિરો રોગ તથા કાઠ વિગેરેનો નાશ કરનારા, સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળા, અનંત કિરણોવાળા, જગતના એક નેત્રરૂપ, જન્મ મરણનો નાશ કરનારા, વેદરૂપ, ગાથા અને દત્તિહાસોના કં-રણરૂપ, વિશ્વરૂપ, રૂદ્રરૂપ, વિશ્વની વાંછના પૂરી કરનાર, મનને આનંદ આપનાર, વિશ્વને નિયમમાં ચલાવનાર, નિર્મળ તથા તીક્ષણ કિરણોવાળા સૂર્યનારાયણને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧ સૂર્ય ૧ કૃપાથી મને ધનુષ મળો.”

સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થયેલા સૂર્ય દેવે લવને સુવર્ણની પટ્ટીઓથી જડેલું અને દૃઢ પ્રત્યાંચાવાળું એક દિવ્ય ધનુષ આપ્યું. ગુરૂએ શિખરેક્ષ સૂર્ય દેવ-તાના સ્તવનથી ધનુષ મળતાં જ લવ તૈયાર થયો. જાત્રે ભાઈઓ ઘેર બા-ણોથી વૃષ્ટિ કરતા લક્ષ્મણના સૈન્યમાં પેઠા લક્ષ્મણનું સૈન્ય અર્ધો યોજન પાછું હઠી ગયું. કાળજિત્ અને લક્ષ્મણ એ બન્નેએ સાથે મળી બાણોથી કુશને અટકાવ્યો. એક એક હાથીના રક્ષણ માટે સો સો રથ, એક એક રથની આસપાસ સો સો ઘોડાઓ અને એક એક ઘોડાની આસપાસ દશ દશ પાદાઓ એવી રીતે સો હાથીઓ હોય ત્યારે એક બ્રમી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સો બ્રમીઓથી લવને રૂધી યોદ્ધાઓ, બાણ, વજ્ર, મુહુર, પ્રાસ, મદ્ય, ખર્જૂ તથા સાંગો વિગેરે ફેંકવા લાગ્યા. પ્રલય વખતમાં કોપ પામેલા કાળની પેઠે ગર્જના કરી લવે લાગે બાણોની વૃષ્ટિ કરી ચાળીસ બ્રમીઓને વિનાશ કર્યો. બાણોથી લવનું આખું શરીર વીંધાઈ ગયું હતું. હાથો અને રથોથી નિરવકાશ તથા તલવારોનાં ચળકાટોથી ભયંકર જણાતા સૈન્યમાં કુશ ક્યાંય પણ જોવામાં નહિ આવતાં જરા ચિંતિતુર થયેલા લવના હાથ-માંથી, સમને શરણે આવેલા લવણાસુરના રૂધિરાક્ષ નામના મામાએ ધણા વેગથી ધનુષ છીનવી લીધું. લવ હાથમાં ચક્ર લઈ સીતાના ચરણનું ચિંતન કરી રાક્ષસની પાછળ આકાશમાં દોડ્યો. આકાશમાં ચડેલા લવને ભેઠ એ હમણાંજ આપણી ઉપર અ.ની પડશે એમ સંધ્યા યોદ્ધાઓના મનમાં સંકો

થતા લાગી. કેટલાએક ધનુષ બાણ અને કેટલાએક હાથને આડી ધરી રાખી. કેટલાએક રથની નીચે અને કેટલાએક મરી ગયેલા હાથીઓની પાછળ સંતાવા લાગ્યા. જિતશ્રમ, ધાર્મિક, સુકેતુ, શત્રુસંહન, ચંદ્ર, મદ, શલ, કાલ, મલ્લ અને સિંહ નામના, દશરથના સુરમંત્રીના દશ કુમારોએ તીક્ષણ બાણોથી આકાશમાં લવની ચક્રને કાપી નાખ્યું. લવે નીચે આવી હાથમાં મોઢાળ લઈ એક સાથેજ તે દશે મંત્રી કુમારોને યમ લોકમાં મોકલી આપ્યા. રૂધિરાક્ષે સામેથી હાથમાં ગદા લઈ ધણા જોરથી લવના મસ્તક પર પ્રહાર કર્યો. લવ મૂઠ્ઠો ખાઈ પૃથ્વી પર પડી ગયો. જરા વારમાં સાવધ થઈ મહોન્મત હાથીની પેડે હાથમાં કુંત નામનું આયુધ લઈ તે રાક્ષસના ચોટલામાં બસાવી ખેંચી લવે તેનું મસ્તક ઉડાવી દીધું અને ધનુષ પાછું હાથ કરી મોટી ગર્જના કરી. વળી પ્રથમની માફકજ લવને ઘેરી લેવામાં આવ્યો. ૩ જેમ આવેને ઘેરે અને પોતેજ બળીને ભરમ થાય તેમ તે સૈન્ય નાશ પામવા લાગ્યું. બીજી તરફ કુશે એક બાણથી લક્ષમણના રથને ભભાવી દીધો. ભ્રમણને લીધે ચારે ઘેડાઓ મરણ પામ્યા. લક્ષમણે બીજા રથમાં ખેંસી બે બાણથી તેના કવચને તથા ત્રણ બાણથી મુગટને કાપી નાખ્યો. કાંચળી વગરના સર્પની પેડે બનેલા કુશે કહ્યું કે “લક્ષમણ ! તેં મારો ઉપકાર કર્યો. તેં શત્રુબાવ છોડી મારા પર કૃપા કરી આ કવચ અને કિરીટરૂપ બારને દૂર કર્યો. હવે હું પણ તારા સૈન્યરૂપ બારને હલકો કરી તારા ઉપકારનો બદલો વાળીશ.” આમ બોલતાં કુશે તરતજ આસ્તેપાસ્તેનો પ્રયોગ કર્યો. એટલે તેમાંથી હજારો જવાણાઓ નિકળવા માંડી. લક્ષમણનો રથ બળી ગયો. પતાકાઓ, વસ્ત્રો, આભરણો, દાઢી, મૂઠ, કેશ, કેશવળી, પૂઝાં, છત્ર, ચામર તથા રથ વિગેરે બળવા લાગ્યાં. સૈન્યને બળતું જોઈ લક્ષમણે વાણસ્પતિથી તે અસ્ત્રને શાંત કર્યું એટલે કુશે વ્યવ્યાસ્તનો પ્રયોગ કર્યો. વાયુના વેગથી સઘળા યોદ્ધાઓ આકાશમાં ઉડી જવા લાગ્યા. અને મહોન્મત હાથીઓ ઉડી ઉડીને દૂર પડવા લાગ્યા. ક્રોધ પામેલો લક્ષમણનો સેનાપતિ કાળજિત કુશની સામે થયો અને બોલ્યો કે “કુશ ! રામચંદ્રના સૈન્યનો હાથ કરનાર તું આજ ઠીક મારી સામે ઉભો છે. તારૂં હું આજ થડ મૂળથી નિકંદન કહી દીશ.”

“બકરીના ગળાના આંચળની પેડે તારૂં કાળજિત એવું નામ વ્યર્થ છે. બેહેરાના કાન તથા સમજ વગરના બાળકને જ્ઞાનનો ઉપદેશ જેમ વ્યર્થ છે તેમ તારૂં કાળજિત એ નામ પણ વ્યર્થ છે. મૂઠ ! તારા જેવા બહુ બોલાની જીભ કાપનારૂં આ માંડે બાણ ધનુષમાંથી છુટે છે તારી શક્તિ હોય તો અટકાવજો.” એમ કહી તેણે એક ઉચ બાણ મૂકી તેની જીભ કાપી નાખી.

અને કહ્યું કે “ અરે, કાળજિત! હવે તું મુંઝો થયો. ” એમ કહી વળી પશુ કુશે તેના બન્ને હાથ કાપી નાખ્યા અને છેવટે એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણથી તેનું મસ્તક પણ ઉડાવી દીધું.

કાળજિતના વધથી લક્ષ્મણને અતિ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે બાણની વૃદ્ધિ કરવા માંડી. કુશે તેના દરેક બાણના સાત સાત કટકા કરી નાખ્યા અને સિંહની પેઠે ગર્જના કરી. લક્ષ્મણે છ બાણથી કુશને વક્ષઃસ્થળમાં વીધ્યો. એટલે કુશે વાદ્મીકિમુનિએ આપેલાં, અગ્નિના તણબાઓને ઝરનાર ઝેરી નાગ જેવાં પાંચ બાણ લક્ષ્મણપર ફેંક્યાં. લક્ષ્મણનું વક્ષઃસ્થળ ચીરાઈ ગયું અને તે કાંતિ વગરના સૂર્યની પેઠે મૂઠ્ઠા ખાઇ પૃથ્વીપર પડી ગયા.

લક્ષ્મણને પાડી ગઈ જવા વેગથી આકાશ માગે પહોંચી, લવને ઘેરી રહેલી સ્રવણી ભ્રમીઓનો કુશે નાશ કર્યો. લવ છુટા થયો એટલે બન્ને ભાઈઓ પ્રથમની મારક નિર્ભય બની ઉભા રહ્યા.

વીરોની વીરતા અને ભરતને મુઠ્ઠા.

લક્ષ્મણને આવવામાં ઘણો વિલંબ થયેલો જોઈને યજ્ઞ મંડપમાં રામે ભરતને કહ્યું કે “ અશ્વનું હરણ કરનારા જે બાળકને જીતી હજી લક્ષ્મણનું આવવું કેમ થયું નહિ ? લક્ષ્મણને સ્વપ્નની અંદર પણ સંઘામમાં જોઈ સચરાચર ત્રેલોક્ય પણ સંતાઈ બચ્યો તારે તેને પ્રત્યક્ષ તો દ્રશ્ય સહન કરી શકે ? શત્રુધના પરાજયથી મેં લક્ષ્મણને મોકલેલ છે. વનમાં રહેનારા એ મુઝ બાળકો તેની સામે યુદ્ધ કેવી રીતે કરી શકશે ? લક્ષ્મણથી ત્રાસ પામી તેઓ કોને શરણે થશે ? પરાક્રમી સૌમિત્રિ શત્રુધને અહીં લાવી તમારી માતાને બતાવશે. પણ તે બાળકોની માતા પોતાના પુત્રપર લક્ષ્મણને ક્રોધ પામેલા સાંભળી કોને શરણે જશે ? વર્ષમાં માત્ર હવે એ દિવસજ યોજા રહ્યો છે. તેમાં વિદ્ય કરનારા એ બાળકો તે ક્યાંથી આવ્યા આવ્યા ? ભરત ! હું, તમે, સુગ્રીવ, વિભીષણ, અંગત, હનુમાન તથા બીજા પણ આપણા શરવીર બંધુઓ એ સંઘજાઓને નહિ ગણકારતાં તેઓએ આપણા ઘોડાને બાંધ્યો. ખરેખર એતો તેમની બાલચેટાજ સમજવી. ભરત ! લક્ષ્મણને તારે કાંઈ કહેવરાવવું છે માટે હોતોને અહીં લાવો. ”

આજા પ્રમાણે હોતોને હાજર કરવામાં આવ્યા; એટલે રામે તેઓને કહ્યું કે “ તમારે લક્ષ્મણને મારા તરફથી કહેવું કે એ કુમારોને જીવથી નહિ મારી નાખતાં મોહનાજ્વરે મોહ પમાડી અહીં ઉપાડી લાવવા. તમે શર, સર્વ અસ્ત્રમાં કુશળ અને વળી રથસહિત છો તથા એ બાળકો મુઝ અને રથ વગરના છે. બંધે તેઓએ આપણા અપરાધ કર્યો પણ તમારે તો તે બેનાપર દયા રાખી તેમને જીવતાજ અહીં લાવવા. જેઓ પારકાં બાળકો

ઉપર દેખ્યા રાખેછે તેઓ આ પૃથ્વીપર પુત્ર પૌત્ર સહિત સુખ ભોગવે છે. સીતાના સુખ સમાન મેં હજી પુત્રનું સુખ જોયું નથી. તમારે તેમને પૂછવું કે એ કોના પુત્ર છે, શા માટે વનમાં રહેછે અને તેમની માતા ક્યાં છે ”

“ રામની દૂત સંદેશા લઈ લક્ષ્મણ તરફ ચાલતા થતા હતા તેટલામાં બાણથી ભેદાયેલા અને રૂધિરથી ખરડાયેલા લક્ષ્મણના કેટલાએક સૈનિકો રામની પાસે આવી પહોંચ્યા અને બયને લીધે શ્વાસોશ્વાસ લેતા બોલ્યા કે “ભયંક્રજી ! આજ અમો મોટા બયને પામેલા છીએ. આપની પાસેથી મોટું સૈન્ય લઈ લક્ષ્મણ ત્યાં પહોંચ્યા, પરંતુ કુશ અને લવનાં બાણોથી તેમની સેનાના વીર પુરૂષો એતના વગરના થયા. સેનાપતિ કાળજિત્ત મરાયો. જ્યારે લક્ષ્મણે કુશની પાસે પોતાના પરાક્રમનાં વખાણ કરવા માંડ્યા ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે “હું તને જીતેલો છોડી દઉં છું. જા અને એ ખખર રામને કહે. ખરેખર રામનું અંતઃકરણ કંઠિન જણાય છે; કારણ કે તેણે ચૈદ ચૈદ વર્ષ સૂધી ક્રોશ આપી આજ પણ અહીં તને ક્રોશમાં નાખ્યો છે. મને તારાપર દયા આવે છે.”

“ કુશના અર્વિષ્ટ વચનો સાંભળી લક્ષ્મણે તેમની સામે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. પણ બાળક કુશે લક્ષ્મણને એટલા બધા મુંઝવી દીધા કે “હવે શું કરવું ” એ તેને સ્મર્યું નહિ. લક્ષ્મણ મૂઠાં ખાંઈ રણભૂમિમાં પડ્યાછે. શત્રુ અને લક્ષ્મણ એ બન્નેને મૂઠાં આવીછે માટે હવે તમને યોગ્ય સ્થાને તેમ કરો. ”

સૈનિકોનાં વચને સાંભળી રામ એકદમ મૂઠાં ખાઈ નીચે પડી ગયા. ભરતે તેને ઝાલી રાખ્યા. અને જળથી સિંચન કરવા માંડ્યું. ભરતનાં નેત્રોમાં આંસુ આવી ગયાં. રામ જ્યારે સાવધ થયા ત્યારે ભરતે તેને કહ્યું કે “રાધવ ? જરા પણ ઉદ્વેગ નહિં કરો. સીતાને વનમાં મૂકી આવ્યા પછી લક્ષ્મણ જીવિત પ્રત્યે કંટાળેલ હોય એમ જણાય છે અને તેથીજ તેણે ત્યાં પૂર્ણ પરાક્રમ નહિ બતાવ્યું હોય. સીતાનો ત્યાગ કરવાના પાપને કુશના બેનુષરૂપ મંજાથી આજ તેણે ટાળવા ધાર્યું હશે. ” હું તમારી આગ્રા પ્રમાણે સીતાને મૂકી આવ્યો ” એમ લક્ષ્મણનાં વચનને સાંભળતાં પણ તે વખતે તમારા મનમાં કાંઈ કરજાનો ઉદય થયો નહિ, અને તેથીજ આજ લક્ષ્મણે વખત વિચારી દેહ ભાગ કરવા ધાર્યું હશે. હવે મને આગ્રા કરો, હું ત્યાં જવા તૈયાર છું. ”

“ બહે, સુખેથી જાઓ અને તપાસ કરો કે એ બાળક કોણ છે. લક્ષ્મણ અને શત્રુજીને મૂઠાંમાંથી ઉઠાડો. આ હનુમાન અને જાંબવાનને પણ સાથે લેતા જાઓ અને તેને જીતી અહીં આવો, ”

“ રામ ! તમારા સૈન્યનો પરાભવ કરનાર એ બાળક કોણ હશે ? તમે, હનુમાન કે અંગદ પણ એ જાત જાણતા નથી. ”

ભરતનું એ પ્રમાણે બોલવું સાંભળી અંગદે કહ્યું કે “ હું ધાઈ છું કે સીતાનો ત્યાગ કરવાના પાપના પરિણામનું ફળ દેખું એ બાળકો ઉત્પન્ન થયા હશે. ”

સઘળી વાતચિત થઈ રહ્યા પછી રામની અગ્રા પ્રમાણે મોટું સૈન્ય લઈ ભરતે કુચ કરી અને જ્યાં પોતાનું સઘળું સૈન્ય કુશના હાથથી પરાભવ પામ્યું હતું ત્યાં તે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવી ભરતે હનુમાનને કહ્યું કે “ હનુમાન ! જુઓ, બાળકોનાં બાણોથી રામચંદ્રના ઘણા વીર પુરૂષોમાંથી કેટલાએક મસ્તક વગરના અને કેટલાએક લુગ્ગાઓ સહિત થઈ પડ્યા છે. જુઓ, આ હાથી, ઘોડા, તથા જીંટ વિગેરેનાં ધડ આમ તેમ તરફડે છે. જુઓ, આ રૂધિરની પ્રબળ વેગવાળી નદીમાં વીર પુરૂષોના હાથ, પગ, દાંત અને કેશ તણાતા જોવામાં આવે છે. પણ મારા વીર બંધુ લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન કેમ દેખાતા નથી ? રમેને આપણો શ્રમ વ્યર્થ જાય ! શું તે આ રૂધિરના પ્રવાહમાં તણાઈ ગયા હશે ? ”

હનુમાન ભરતના કહેવા પ્રમાણે લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્નની રૂધિરની નદીને સામે કિનારે તપાસ કરવા માંડ્યો. ત્યાં સીતાના ત્યાગના દુઃખની પૃથ્વીમાં પેસી જવા ઇચ્છતા હોય નહિ શું ? તેમ લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નને પૃથ્વીપર મૂંઝા ખાઈને પડેલા જોયા. જોયા કે ભરતના હનુમાને એ બંને રાજકુમારોને પોતાની બથમાં લઈ આવી ભરતને સોંપ્યા. પોતાના બંને ભાઈઓને એવી અવસ્થામાં જોઈ ભરત શોક અને વિસ્મયથી ઘેરાઈ ગયા પણ ધીરજ રાખી તેણે અંગદને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું કે “ આ બંને વીરને રથમાં સુવાડી તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરો. ” અંગદને એ પ્રમાણે બલામણુ આપી ભરતે હનુમાનને કહ્યું કે “ લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નને સંશ્રામમાં પાડી કુશ અને લવનું બાળકરૂપ ધારણ કરનાર એ બંને દેવતાઓ ક્યાં ગયા ? રમેને તેઓ ક્યાંક ભાગી ગયા હોય ! ”

ભરતને આ પ્રમાણે બોલતાં સાંભળી હનુમાને કહ્યું કે “ મેઘનાદનાં બાણોથી પણ લક્ષ્મણને જેવી મૂંઝા આવી નહોતી તેવી આજ કુશનાં બાણોથી તેને મૂંઝા આવી ગઈ છે. તેને આવેલી મૂંઝા જોઈ મને પણ મૂંઝા જેવું થઈ જાય છે. ”

ભરત અને હનુમાન આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા તેટલામાં ધનુષને આમ તેમ ફેરવતો કુશ તથા હાલ તરવારને ધરનારો લવ બંને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સૈન્યમાં કોલાહલ થઈ રહ્યો. યુદ્ધ શરૂ થયું. સૂર્ય અદૃશ્ય થયો.

અંધકાર વ્યાપી ગયો. વીર પુરુષો એક બીજાનાં નામ લઈ ભોંસાવવા લાગ્યા. મદ્યમત્ત હાથીઓ, બડકવાથી રથોને કચરી નાખવા લાગ્યા. દેહાત્મ રથોના વેગથી સ્વારો ઘોડાપરથી પડી જવા લાગ્યા અને ઘોડાઓના વેગથી પાદાઓ પૃથ્વીપર લાંબા થઈને પડવા લાગ્યા. થળકાટ મારતી તરવારથી લવે સૈન્યમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે ભરતકે આડી ઢાલ રાખી ઘોડાઓના પગ અને હાથીઓની મુઠે કાપવા માંડી. તે વળેલી મુઠોપર ફૂદી ફૂદીને, કુંભસ્થળે ચીરી ચીરીને અને તેમાંથી મોતીઓની મુઠીઓ ભરી ભરીને પૃથ્વીપર ફેંકવા લાગ્યો. હાથીઓના દંતોસળોપર પડતી તરવારોના ધર્પણથી અગ્નિ ઉઠ્યો. ભરતનું સૈન્ય બળવા લાગ્યું. મહાબાહુ કુશે પણ બાણો ફેંકવા માંડ્યા. મુકુટોવાળાં મસ્તકો, બાળુબધવાળી ભુજાઓ અને સુવર્ણના અન્તકારોવાળાં વસ્ત્રોથી ઢાંકેલાં હાથીઓનાં કુંભસ્થળે આકાશમાં ઉડવા લાગ્યાં. કાર્તિકેય અને મણુપતિ જેવા પરાક્રમી એ બન્ને ભાઈઓએ એ પ્રમાણે ભરતના સૈન્યમાં પ્રવેશકાળ વર્તીવી દીધો. ભરતે પણ કાળદંડ સમાન પોતાના ધનુષનો ટંકાર કર્યો. મનુષનો શબ્દ કાને પડતાં તરતજ એ બન્ને ભાઈઓ તે શબ્દ તરફ વળ્યા. તેઓને આવતા જોઈ હનુમાને પોતાના સૈનિકોને કહ્યું કે “વીર પુરુષો ! તૈયાર રહેજો. રામ સમાન આકૃતિવાળા એ બન્ને બાળક અહીં આવી પહોંચ્યા છે.”

કુશ હનુમાનના બોલવાનો અભિપ્રાય સમજી ગયો અને તેથી તેણે પોતાના નાના ભાઈ હવને કહ્યું કે “ભાઈ ! તું ઘોડાની યાસે જ અને તેનું રક્ષણ કર. હું અહીં લડું છું.”

ભાઈને આ પ્રમાણે ઘોડાનું રક્ષણ કરવાની બલામણુ આપી કુશ સામે આવી ભરતને કહ્યું કે “તારા બન્ને ભાઈઓ રણમાં મુકા ગયાં છે. શું તું નથી જાણુનો ? હું કુશ નામનો તારો શત્રુ તારી સામે આવેલો છું.”

હું તને યુદ્ધમાં પરાજય પમાડી તારા નાનાભાઈ સહિત અમારી નમરીમાં લઈ જઈશ; માટે ઘોડાને છોડી દે અને તું તારી તપસ્વી મા પાસે જતો રહે અને કહે કે “અમને બન્ને ભાઈઓને ભરતે જોઈ દીધો છે. હું તારા અપરાધને ક્ષમા કરું છું. તમને બન્ને ભાઈઓને જોઈ મને દયા આવે છે.”

ભરતનું વચન સહન ન થવાથી કુશે સાત બાણથી ભરતને વીધી, સો બાણથી હનુમાનને, હજાર બાણથી અગદને, પાંચસો બાણથી નીલને, સિત્તેર બાણથી નલ તથા ત્રણ હજાર બાણથી જામ્બુવાનને વીધી, તેને મૂર્છા પમાડી દીધા. તેટલામાં વળી લવ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને છ બાણથી ભરતના ધનુષને કાપી નાંખ્યું અને કુશે એક બાણથી ભરતને

મૂર્છિત કરી દીધા. ભરતને મૂર્છિત થયેલ જોઈ સાવધ થયેલ હનુમાને એક યોજનનાં વિસ્તારવાળા પર્વત ઉપેડી તે બન્ને ભાઈઓપર ફેંક્યો. પોતાનાં બાણોથી તે પર્વતને ચૂર્ણ કરી કુશે પાંચઉચ બાણથી હનુમાનને ભેદી વર્ગી પશુ પૃથ્વીપર પાડી દીધા. સૈન્યમાં ભાગનાસ થઈ રહી.

પુત્રથી પરાજય અને વાલ્મીકિએ કહેલું વૃત્તાંત.

ભરતને પણ મૂર્છા આવવાથી ત્રાસને લીધે ભાગી છુટેલા સૈનિકોએ એ ખબર રામને આપ્યા. ભાઈઓના દુઃખથી અત્યંત દુઃખી થયેલ રામ, એકદમ ઉઠ્યા અને સુગ્રીવ તથા વિભીષણને સાથે લઈ પોતે જાતે યુદ્ધ કરવા માટે ચાલી નિકળ્યા. યુદ્ધભૂમી પાસે આવી છે તો મૂર્છા ખાઈ પડેલ અને દુઃખમાં “રામરામ” એવા શબ્દ કરતું સૈન્ય પૃથ્વીપર પડેલું તેમના જોવામાં આવ્યું. ધનુર્ધારી અને પોતાના સરખી આકૃતિવાળા એ બન્ને બાળકોને જોઈ સ્વાભાવિક પ્રેમની લાગણીથી રામે તેઓને પૂછ્યું કે “બાળકો ! તમે ધનુર્વેદ ક્યાંથી ભણ્યા ? તમે એ આ સૈન્યને પાડી તમારૂં બળ બતાવ્યું છે તમેને ઉપનયન સંસ્કાર વિગેરે કોણે કરેલાં છે ? માતા કોણ છે ! તમે ક્યાં રહો છો ? તમારૂં નામ શું ?”

“સરજન ! ક્ષત્રિને યોગ્ય પરાક્રમનો યાગ કરી અમારા વંશ વિગેરેથી બાણીતા થવાની તમારે શી જરૂર છે ! વગર વિદ્યાએ યુદ્ધ કરે અથવા તો ઘોડો પાછો લેવાની અમારામાં શક્તિ નથી એમ જાહેર કર્યું.”

“મારાં પ્રશ્નોનો જવાબ તમે નહિ આપો ત્યાંસૂધી હું તમારી સાથે યુદ્ધ કરી શકવાનો નથી.”

“ક્ષમા જેમ શીલને જન્મ આપે તેમ અમારી માતાએ અમને વનમાં જન્મ આપ્યો છે. મુનિ વાલ્મીકિએ પિતાની પેઠે જાતકર્મદિ અને ઉપનયનાદિ સંસ્કારો કરી અમેને સંપૂર્ણ અગે વેદ તથા નિવૃત્તિ આપનાર રામનું ચરિત્ર શિખવેલ છે. જેના અભ્યાસના યોગથી દષ્ટિ નિર્મળ થાયછે, બુદ્ધિ અને ગન સ્વસ્થ અને છે, તથા પ્રભાવ વધેછે. રામના પ્રભાવથીજ અમે એ સૈન્યનો પરાબલ ક્યો છું.”

તેમના બોલવાપરથી તે પોતાનાજ પુત્રા છે એમ સમજી “આ યુદ્ધને ધિક્કારછે” એમ કહી રામે ધનુષ છોડી દીધું અને મૂર્છા ખાઈ રથના અગ્ર ભાગપર આવી પડ્યા, જરાવાર પછી શુદ્ધિ આવતાં ધર્માત્મા અને સત્ય પરાક્રમી રામે સુગ્રીવને પૂછ્યું કે “સુગ્રીવ ! તમે આ બાળકો વિષે શું અનુમાન કરો છો ?”

“રાધવ ! હું તેઓને આપનાજ પુત્ર સમજી છું, કારણ કે તેઓ આપનાજ પ્રતિબિંબ રૂપ છે. સંગ્રામમાં બીજો કોણ આ પ્રમાણે જય

જાવી શકે ? જુઓ હું આપની સમક્ષ હવે તેઓની સાથે યુદ્ધ કરું છું.”
 એમ બોલી સુગ્રીવે એક મોટું વૃક્ષ તેઓની સામે ફેંક્યું. પણ તે બાળકો
 તરીકે જરા પણ નહિ ધમરતાં તે વૃક્ષના અતિ સૂક્ષ્મ કટકા કરી નાખ્યા
 અને ફેટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણોથી સુગ્રીવને પણ મૂર્છિત કરી દીધો. સુગ્રીવને
 મૂર્છા પામેલો જોઈ નીલ તેમની સામે થયો. કુશેનીલને પણ બાણોથી વીધી
 નાખ્યો. નીલના શરીરમાં જેટલાં રૂધિરનાં મિંદુઓ પડ્યાં તેના પ્રમાણમાં
 તેટલાજ બીજા પરાક્રમી નીલો ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રમાણે અનેક નીલોથી
 રણભૂમિ બ્રામ થઈ ગઈ. બુદ્ધિમાન કુશે વચ્ચાર કરી જલૌકાસ્ત્રથી એ
 સર્વને પૃથ્વીપર પાડી દીધા. સૈન્યમાં ભગનાસ થઈ રહી.

હવે રામ એકજ અવશેષ રહ્યા. તેણે તરલજ ઉઠી કાળાનલ સરખાં
 નારાય બાણો ફેંકવા માંડ્યાં, પણ કૃપણના મંદિરપર ગયેલ માર્ગણો (મા-
 ગણો) જેમ નિષ્ફળ થાય છે તેમ રામનાં તે માર્ગણો (બાણો) કુશ પાસે
 જઈ નિષ્ફળ થવા લાગ્યાં નિર્ધનના મનોરથો અને શરદ્ધતુનાં વાદળાં-
 ઝાંખી પેઠે કુશની સામે ગયેલાં રામનાં બાણો નિષ્ફળ થઈ કપાઈ નીચે
 પડ્યા લાગ્યાં. આ યુદ્ધથી લોકોને અત્યંત વિસ્મય થવા લાગ્યો. તુલ્ય બળ-
 વાળા બન્ને બાળકોનાં મુખ સીતા સરખાં જોઈ વિચારમાં પડતાં અને
 વળી તેટલામાં પુત્રોનાં તીક્ષ્ણ બાણો લાગતાં રામ મૂર્છા ખાઈ રથમાં
 પડી ગયા.

રામને પણ મૂર્છા ખાઈ પડી ગયેલા જોઈ તે બન્ને ભાઈઓ તેમની
 પાસે ગયા. કુશે રામચંદ્રના અને લવે લક્ષ્મણના મુકુટ, કુંડલ વિગેરે અલંકારો
 ઉતારી પોતે ધારણ કર્યા. આ વખત લવે હતુમાનને જોઈ કુશને કહ્યું કે
 ભાઈ ! આ વાંદળને આપણે સીતા પાસે લઈ જઈએ અને તેને બતાવીએ.
 અવશ્ય એ વાનરને જોઈને તેમને બહુ વિસ્મય અને આનંદ થશે. ચાલો
 આપણે રથમાં બેસીએ, અને એ વાનરની સાથે આ રીતે. પણ ભેતા
 જઈએ.”

લવનાં વચન સાંભળી મૂર્છા નહિ છતાં પણ મૂર્છિતની પેઠે પડેલા હ-
 નુમાન અને રીંછ બંધુવાન ધીરે ધીરે પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે “ સાઈ થયું.”
 આપણને સીતાનાં દર્શન મળવાનો વખત આવ્યો. હવે આપણે કાંઈ પણ
 હીલચાલ નહિ કરતાં મૂર્છિતની પેઠેજ પડી રહેવું યોગ્ય છે; પણ આપણને
 આવી અવસ્થામાં સીતા દેખે એતો આપણને મરવા જેવુંજ થાય. પરંતુ
 શું કરવું ? રામ પણ એ બાળકનાં બાણોથી મૂર્છિત થઈ પડી ગયા છે.”

આ પ્રમાણે તેઓ બન્ને વાતો કરતા હતા તેટલામાં તે બન્ને બાળકો
 તે બન્નેને ઉઘાડી રથમાં નાખી સીતા પાસે આવી પહોંચ્યા. સીતાને પ્રજ્ઞા

કરી અનેહું સધળું જતાંત તેઓએ તેને કહી સંભળાવ્યું. સીતાએ બન્નેએ પુત્રાને આલિંગન દીધું. પણ તેદલામાં હનુમાન તથા જાંબુવાન તરેર નજર જતાં સીતાએ તેઓને કહ્યું કે “અરે પુત્રા ! આ બન્નેને પાછા રણભૂમિમાં મૂકી આવો. જે મૂઠી ઉતરશે અને મને કેપશે તો શરમને લીધે તેઓ અસશ્ય મરણ પામશે.

સીતાની આગ્રા થતાંજ લવ તેઓને રણભૂમિમાં પાછા મૂકવા ગયો. આ વખત મુનીંદ્ર વાલ્મીકિ વરણને ત્યાંથી પોતાના આશ્રમપર આવ્યા. ત્યાં ઘોડાને બાંધવો, લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન અને ભરતનું મૂર્છિત થવું, શમનું અપ્પવતું અને તેનું પણ મૂર્છિત થવું વિગેરે સધળા જતાંતથી જ્યારે તેઓ વાકેફ થયા ત્યારે તેઓ તરતજ સીતા તથા કુશની સાથે રણ ભૂમિપર આવી પહોંચ્યા અને અમૃતમય જળ છાંટી ત્યાં પડેલા સધળા યોદ્ધાઓને સ્વસ્થ કર્યા. અને સીતા તથા તેના બન્ને બાળકો આગળ કરી તેણે “શમને કહ્યું કે “આ તમારા પુત્રા. હવે સીતાને જે તમો નિર્દોષ માનતા હો તો તેનો સ્વીકાર કરો.”

રામે એ ત્રણેનો સ્વીકાર કર્યો. વાલ્મીકિએ ઘોડો છોડી આપ્યો અને રામે સ્ત્રી, પુત્રા, પોતાના ભાઈઓ અને સકળ સૈન્ય સહિત અયોધ્યમાં જઈ યમ સમાપ્ત કર્યો.

અભિવાહને કરેલો પિતાનો વધ.

પ્રાણલાં પ્રકરણમાં આપણે રામ અને પુત્ર કુશને પરસ્પર યુદ્ધ કરવાનો વખત આવ્યો હતો એ વાંચી ગયા. તેમ હંમણાં અર્જુન અને તેના પુત્ર બભ્રવાહનને પરસ્પર યુદ્ધ કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો, જ્યારે બભ્રવાહને પોતાના પિતાના પક્ષના સધળા વીરપુરુષોને મોહ પમાડી દીધા ત્યારે રાજા હંસધ્વજે તેના ઉપરા ઉપર હજાર રથો ભાંગી નાખ્યા અને તેના શરીરને પણ હજારો તીક્ષ્ણ બાણોથી વ્યથિત કરી દીધું. પોતાનો પરાભવ થશે એમ સમજી કોપ પામેલા બભ્રવાહને હંસધ્વજનો રથ ભાંગી નાખ્યો અને એક તીક્ષ્ણ બાણથી તેની છાતીને ભેદી તેને મૂર્છિત કરી પૃથ્વીપર પાડી દીધો.

રાજા હંસધ્વજ પૃથ્વીપર જતાં સુંવેગે વેગથી આગળ વધી નવ બાણોવડે બભ્રવાહનું વક્ષઃસ્થળ વીંધી નાખ્યું. તેનાં છત્ર, ધ્વજ અને ધનુષને પણ કાપી નાખ્યાં. વળી પણ સેંકડો બાણોથી તેના સેંકડો ચંદ્ર સરખા શ્વેત હાથીઓને પૃથ્વીપર પાડી નાખ્યા. પૃથ્વી માંસના કીચથી ભરાઈ ગઈ. ભેરવરૂપ ખેડુઓએ યુદ્ધક્ષેત્રમાં રૂધિરનો વરસાદ વરસવાથી હાથીઓના કુંભ-સ્થળોમાંથી નિકળેલ મુક્તાંજ્વળરૂપ ખીજ, હાથી અને ઘોડાઓના સ્કંધરૂપ હાથે આંતરડાંરૂપ દોરીથી બાંધી તેવડે તે જમીનને ખેડી વાવવા લાગ્યા.

સુવેગે બભરવાહનપર એક કાલમિ સરખું બાણ ફેંક્યું. જે બભરવાહને વચમાંથી કાઢી નાંખ્યું. તાપણ તેનો અંગ્ર ભાગ તેની સામે ગયો; તેના મળ્યું તેણે જે કટકા કરી નાંખ્યા. બભરવાહન અત્યંત પ્રવલિત થઈ સુવેગને નીચે પાડી પ્રલય કાળના અગ્નિની પેઠે સત્તુઓને તપાવવા લાગ્યો. બભરવાહનનું અત્યંત જડકમ જોઈ અર્જુને વૃષકેતુને કહ્યું કે : “પુત્ર! સૈન્ય સઘળું નાશ પામ્યું. મારી સમક્ષ હસધ્વજ આદિ વીર પુરૂષો પૃથ્વીપર પડી ગયા. પ્રધુમ્ન વિગેરે મણિપુરમાં પહોંચ્યા. અનુશાસ્ત્ર પણ સંગ્રામજ્ઞ મિત્ર દેખાતો નથી. સુવેગ પણ પડ્યો. પુત્ર! હવે તું એકજ રહ્યો છે. અમારા કુળનો આધાર હવે ફક્ત તારા ઉપરજ છે. માટે જ્યાં યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાં જા.”

અર્જુન આ પ્રમાણે બોલતો હતો તેટલામાં વળી પણ તેના મુકુટપર ગીધ પક્ષી આવીને બેઠો. રથની ઉપર ઉપર કપોત પક્ષી બેઠો, તથા પોતાની છાયા મસ્તક વગરની અને નેત્રો કીકી વગરનાં જણાવવા લાગ્યાં. અને તેથી અર્જુનને વળી પણ આગ્રહ પૂરેક વૃષકેતુને કહ્યું “પુત્ર! મને ઘેર અપશ-કુનો થાય છે. તું હસ્તિષ્વરનાં જા અને યુધિષ્ઠિર વિગેરેને આ વૃત્તાંત જાહેર કર. તેં ઘણું યુદ્ધ કર્યું છે. બાણોથી તારું શરીર નિધાઈ ગયું છે. જે તારો પણ સંગ્રામમાં નાશ થાય તો કુંતી અવશ્ય મરણ પામે. યુધિષ્ઠિર વિગેરે પણ જીવે નહિ. અરે! રાજાએ મારા આધારપર દીક્ષા લીધી. મારા જીવિત ધિક્કાર છે.”

“મહાબાહિ! હું તો નહિજ ત્વં શકું. તમારો ત્યાગ કરી હું અહીંથી નાસી જઈ તો મારી સ્ત્રી માંડે. મુખ પણ ન જીવે. હું બચને લીધે સંગ્રામ છોડી દઉં તો મારા પિતામહ સુર્યને પૃથ્વીપર બ્રહ્મ થવું પડે. પાર્થ! મિત્ર, ગાય, બ્રાહ્મણ તથા સ્વામિને માટે પ્રાણ ત્યાગ કરનારને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજ માંડે પરાક્રમ તમારા જીવામાં આવશે.” આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં વૃક્ષકેતુ ઘણા આનંદથી, ફડકા કરતી પતાકાવાળા રથમાં બેસી આગળ વધ્યો. અને બભરવાહનને યુદ્ધ માટે બોલાવી તેણે કહ્યું કે “આજ પાંડવના મરાયેલા ધીર વીર પુરૂષોને માટે થતા શોકની હું શાંતિ કરીશ.”

વૃષકેતુ આ પ્રમાણે બોલતો હતો તેટલામાં તો બભરવાહનના ધનુષમાંથી ત્રણ બાણ નિકળ્યાં. તે બાણોએ વૃષકેતુની છાંતી વીંધી નાખી સોસરાં નિકળી જઈ પૃથ્વી શાડી, તેમાં પેસી તૃપ્તાતુર મુસાફરોની પેઠે પાતાળની ભોગવતી નદીના જળનું પાન કર્યું. બભરવાહને આશ્વત્થાસનો પ્રયોગ કર્યો પણ વૃષકેતુએ વારુણાસ્ત્રથી તે અસ્ત્રને શમાવી દીધું. પછી વાંચાસ્ત્ર, પર્વતાસ્ત્ર, ઇશાસ્ત્ર, કુબેરાસ્ત્ર, ત્વષ્ટાસ્ત્ર, સુર્યાસ્ત્ર, શાંભવાસ્ત્ર, કાર્તિકેયાસ્ત્ર તથા યામ્યાસ્ત્ર વિગેરે

અભરવાહના ઉપર ઉપર પ્રયોગથી કુમાર વૃષકેતુએ અભરવાહનની ધણી સેનાનો ધણી કહાડી નાખ્યો. રણભૂમે ભૂત પ્રેતને સંતુષ્ટ કરનાર અને કાળરૂઢને ક્રીડા કરવાના સ્થાનરૂપ થઈ પડી. અભરવાહને વૈષ્ણવશ્રવણ પ્રયોગ કરી વૃષકેતુનાં સર્વ શસ્ત્રોને શમાવી દીધાં. અને વડવાશ્રવણ વૃષકેતુને કહ્યું કે “મેં જણાવે આડ્યા પણ કાઢને તારા જેવો પરાક્રમી જોઈ નહિ. હવે ઈંદ્ર જેમ નમુચિને મારે તેમ હું તને મારીશ.” આ પ્રમાણે બોલી તેણે એક મંત્રેલ આણુ વૃષકેતુપર ફેંક્યું. તે આણુ વૃષકેતુને ઉપાડી આકાશમાં પહોંચ્યું, વૃષકેતુ મુવો નહિ પણ દિશાઓ, સમુદ્રો, નદીઓ અને ચર્વતો વિગેરેપર તે આણુના વેગથી ભમ્યા કર્યો. અભરવાહન અને અર્જુન વૃષકેતુને જોતા જોતા તે તે સ્થળે દોડવા લાગ્યા. પણ તેટલામાં તે પાછો રણભૂમિમાંજ અર્જુનના પગ પાસે આવી પડ્યો. ત્યારથી તરત ઉઠી અત્યંત ક્રોધ કરી તેણે અભરવાહનના રથપર પાંચ આણો ફેંક્યાં રથ અભરવાહન સહિત આકાશમાં ઉડ્યો. વૃષકેતુ પાછળથી આણો ફેંકવા લાગ્યો. અભરવાહનનો રથ સૂર્ય મહાગમાં પેસી ભસ્મ થયો. અભરવાહન નીચે પડવા લાગ્યો. પરંતુ વૃષકેતુએ વળી પણ આણુથી તેને આકાશમાં ઉડાડ્યો. પણ અભરવાહન ધણી વેગ કરી આણુના કટકા કરી આકાશમાંથી વૃષકેતુને માર્યે પડ્યો. તે બંનેનું ભયંકર યુદ્ધ જોઈ અર્જુન તો વિરમય પામી ગયો અને ત્રાહિતની પેઠે તે કૌતુક જોવા લાગ્યો. બંને પરાક્રમી વીરો જરાવારમાં સ્થની આંદ્ર બેઠેલા, વળી જરાવારમાં વિરથ થયેલા, જરાવારમાં આકાશમાં ભ્રમતા અને જરાવારમાં પૃથ્વીપર યુદ્ધ કરતા જોવામાં આવ્યા. એક પૃથ્વીપર તો બીજો આકાશમાં, આ પ્રમાણે તે બંનેનું નિરંતર પાંચ અહોરાત્ર યુદ્ધ ચાલ્યું. બંનેનાં શરીરનાં માંસ ગીધ પક્ષીઓ ખેંચી ખેંચી આકાશમાં લઈ જવા લાગ્યાં. છેવટે અભરવાહને એક અંધારાકાકા આણુ નાખ્યું. વૃષકેતુએ તે આણુના કટકા કરી ગંજના કરી, પણ તેટલામાં અભરવાહને એક બીજું આણુ ફેંક્યું. આ આણુ વૃષકેતુનું મસ્તક ઉડાવી આકાશમાં ચાલતું થયું. વૃષકેતુના ઉડેલ મસ્તકના પ્રહારથી અભરવાહન મૂંઝા ખાઈ નીચે પડી ગયો. વૃષકેતુના કંઈ અભરવાહનના શૈન્યના મોટા ભાગનો નાશ કર્યો અને પક્ષી પૃથ્વીપર સ્થાયન કર્યું.

વૃષકેતુના મસ્તકને અર્જુન પોતાની સન્મુખ રાખી જોલ્યો કે “હા પુત્ર હવે હું ધર્માત્મા સુધિષ્ઠિરને શો જવાબ આપીશ ? નરબ્યાધ ! તારા વગર હું કુંતી તથા દ્રૌપદીને શી રીતે મુખ બતાવી શકીશ ? કુંતીએ મને તારી ધણી બલામણુ આપી હતી. યૌવનાશ્રવણે અશ્વ લાવનારા પરાક્રમી પુત્ર તારા પિતાએ પોતાના શરીર સાથે જડાયેલ કવચને આમડીની માફક ઉખેડી દીધેને આપ્યું હતું. તે પણ ઈંદ્રપુત્ર (અર્જુન) ના કાર્ય માટે પોતાના શરીરનું પ.

હીઓને ભક્ષ્ય આપ્યું. શત્રુનાં મસ્તકોરૂપ કમલોથી તારા પિતામહની પૂજા કરવાને વાસ્તે ઉઠ. રૂધિરભિન્ન મુક્તાશ્વોનો તેમને અર્ધ આપ. મેં તારા પિતા કહેલું મારેલ છે એ પૈર્તુ સ્મરણ કરી, શું આજ તું મને શુભ પ્રહાર કરે છે? સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુ તો વહેલોજ ચાલી નિકળ્યો છે અને છેવટ તું પણ ચાલી નિકળ્યો?" આ પ્રમાણે વિધાપ કરતાં કરતાં વૃષકેતુનાં મસ્તકને છાતી સાથે દાખી અર્જુન મૂઠાં ખાઈને પડી ગયો.

અર્જુન મૂઠાં ખાઈ પડ્યો હતો ત્યાં બભ્રવાહને આવી ધનુષના અગ્ર ભાગથી તેને તાડન કરી હસતાં હસતાં કહ્યું કે "ક્રિમ વૈષ્ય અને ક્ષત્રિયની કાંઈ તુલના થઈ? હવે તું પણ આ યુદ્ધમાંથી જીવતો જાય તેમ નથી."

બભ્રવાહનના કઠોર શબ્દોથી ચેતનામાં આવેલો અર્જુન એકદમ ઉઠ્યો અને બોલ્યો કે "અરે! હવે તું મારી સામેથી ક્યાં જનાર છે? હાથમાં ખાણ લે. વૃષકેતુને મારી હવે તારે જીવવું કેવું? હું પર્વતને પણ તોડી નાખું." અર્જુને આ પ્રમાણે કહી વરસાદની પેઠે બભ્રવાહનપર આપ્યું. વૃષ્ટિ કરવા માંડી. બાણો ફેંકતાં ફેંકતાં તે મેધના સરખી ગર્જના કરવા લાગ્યો. અર્જુનનાં બાણોથી હાથી, રથ, ઘોડાઓ અને પ્યાદાઓ આકાશમાં ચક્રની પેઠે ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. પ્રચંડ પવન જેમ સૂકાં પાંદડાંઓને ઉડાવી દે તેમ અર્જુનનાં બાણો બભ્રવાહનના શૈન્યને બાળવા માંડ્યું. અર્જુન બાણ ક્યારે સાંધે છે કે ક્યારે છોડે છે તે કાંઈપણ જોઈ શકતું નહોતું. રણસંગ્રામને મમય લોકોને પ્રલયનો વખત જણાવા લાગ્યો. બભ્રવાહન પણ અત્યંત ક્રોધ કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તેણે અર્જુનના ઘોડા સારથિ, છત્ર અને ધ્વજમાં બેઠેલ હનુમાનને પણ વીધી નાખ્યો. અર્જુનનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર નખાણાં પડવાં લાગ્યાં. આ વખત બભ્રવાહને ખુબ પાડી કહ્યું કે "અરે પાર્થ! તે પૂર્વે મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય પાસેથી અસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે. આજ તારૂં તે સધળું શિક્ષણ કેમ નિષ્ફળ ગયું છે? દુર્મતિ! દુર્મુદ્ધિ! તે મારી પતિવ્રતા માતાને દ્રુપણ આપ્યું? અરે, વૃષકેતુના જેટલું તો પરાક્રમ બતાવ." બભ્રવાહનના અતિ કઠોર શબ્દોથી વિશેષ રોષે ભરેલો અર્જુન પોતાનું અપાર પરાક્રમ બતાવવા લાગ્યો. પણ ગંગાના શાપથી મોહિત થયેલો તે કર્તવ્યમાં મૂક બનવા લાગ્યો.

બભ્રવાહને કાળ સમ્રાન અને વડવાનલ તુલ્ય એક અર્ધચંદ્રાકાર ખાણ અર્જુન ઉપર સ્ખાંધ્યું. તેથી ઉદ્રઆદિ દેવતાઓ અને સૂર્યઆદિ મહો કંપી ગયા. ઉલ્કાપાત થયો. મહા કઠોર વાયુથી ધૂળની ઢમરી ચડી. રૂધિરનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. બભ્રવાહનના ધનુષમાંથી છુટેલ તે બાણને બંધ કરવા અર્જુને ધણાં ધણાં તીક્ષણ બાણો મૂક્યાં પણ તેમાં તે અશક્ત

૧૫ મું.) ચિત્રાંગદ તથા ઉલૂપિનો વિલાપ અને પશ્ચાત્તાપ. (૪૬૭)

નિવડ્યો. બભરવાહનના તે તીક્ષ્ણ બાણથી ચંગકતાં કુંડળોવાળું અર્જુનનું
મસ્તક ઉડી પથ્થરોના ઘડ પાસે આવી પડ્યું.

કાર્તિક માસના શુકલ પક્ષની ઉત્તરા નક્ષત્ર યુક્ત એકાદશીને દિવસે
સંધ્યાકાળે “હા કૃષ્ણ ! હા ગોવિંદ !” એમ ઉચ્ચાર કરતું અર્જુનનું હૃદય
હરીશયી જૂદું પડ્યું. આકાશમાંથી એ સૂર્ય નીચે આવી પડ્યા હોય તેમ
દૃષ્ટે તથા અર્જુન એ બન્નેનાં મસ્તકો સામસામે શોભવાં લાગ્યાં.

ચિત્રાંગદ તથા ઉલૂપિનો વિલાપ અને પશ્ચાત્તાપ.

જે વખતે બભરવાહન અને અર્જુન વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી તે
વખતે હસ્તિનાપુરમાં અર્જુનની પત્ની ચિત્રાંગદા, અર્જુનને થયેલ મંગાનો
શ્રાપ અને બભરવાહન સાથે યુદ્ધની તૈયારી વિષે નારદના મુખથી સાંભળી
એકદમ મણિપુરમાં આવી પહોંચી. બભરવાહન અર્જુનથી ચિત્રાંગદામાંજ
હતપત્ર થયો હતો. અર્જુનની સાથેની લડાઈમાં બભરવાહનનો વિજય થતાં
તેના સૈન્યમાં મોટો હર્ષ અને અર્જુનના સૈન્યમાં મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો.
બભરવાહનના સૈન્યમાં વાદિત્રાના શબ્દો અને કન્યાઓના હાથથી પુષ્પની
વૃષ્ટિ થવા લાગી. બદિજનો બભરવાહનની સ્તુતી કરવા લાગ્યા. નગરમાં
ચંદનજળનો છંટકાવ થઈ રહ્યો. પુષ્પો ફેર્યાં. ધ્વજઓ ફડફડવા લાગી.
વારાંગનાઓ નૃત્ય કરવા લાગી. પૌરસ્ત્રીઓ સુવર્ણના થાળોમાં કપૂરના દિવા-
ઓ કરી વધાવવા આવી. રાજમંદિરમાં આમ તેમ દોડાદોડ કરતી દાસીઓ
ચિત્રાંગદ તથા ઉલૂપિ પાસે દોડી આવી વધમણી આપવા લાગી કે “બાઈ
સાહેબ ! ધન્ય છે, ભલે તમે મહાજંગલના વીરપુત્રને જન્મ આપ્યો. તમારું
પરાક્રમી પુત્રે યુદ્ધમાં અર્જુનને માર્યો છે.”

આ પ્રમથ્ણે દાસીઓનું વજ્ર સમાન કઠોર વચન સાંભળી ચિત્રાંગદ
અને ઉલૂપિ એ બન્ને મૂંઝા ખાઈ પૃથ્વીપર પડી ગયા. આનંદના વખતમાં
એકદમ હાહાકાર બંધ રહ્યો. સર્વ દાસીઓ તેને વીંટી વળી થીતળ જળના
છંટકાવ અને પવન કરવા લાગી. કેટલીએકે રાજ પાસે દોડી જઈ આ બ-
બર કહ્યાં. બભરવાહન એકદમ આં દોડ્યો આવ્યો અને ત્યાં તેની બન્ને
માતાઓ મૂંઝા ખાઈ પૃથ્વીપર પડેલી તેના જોવામાં આવી. તેણે તેઓને
માંઠમાંડ સાવધ કરી કહ્યું કે “મેં પ્રભુ આદિ વીરપુરુષોની સાથે આવેલ
અર્જુનના અશ્વને બાંધ્યો, બણાં વીરનરોને જીત્યા, પરાક્રમી કુમાર દૃષ્ટે
કે જોણે મને મૂંઝા પમાડી દીધા હતા તેને પણ સંભ્રામમાં પાડ્યો. અતે
જેવડ અભિમાની અર્જુનનો પણ નાશ કર્યો. તમારું પુત્ર યુદ્ધમાં કેવું પરા-
ક્રમ કર્યું તે જુવો.”

“અરે, તે પાપી પુત્ર પિતાનો ઘાત કર્યો. અમારાં કંઠસૂત્ર અને કષ્ટ

જુષણુ તે' હથે કરી ઉતરાવ્યાં. તને તારા પરાક્રમનું વર્ણન કરતું શરમ કેમ જિપજતી નથી ? તારાં પરાક્રમ અને તેજને ધિક્કાર છે. દીક્ષામાં બેઠેલ ધર્મ-રાજ યુધિષ્ઠિરની આજ શી દશા થશે ? તેં પૌત્રે કુંતીને અરજીન વગરની કરી. મારે પિતાનો વિનંદ કરતાં તારા ચિત્તમાં જરા પણ કંદણા કેમ ન ઉપજી ? તારો જન્મ અરજીનથીજ થયો છે. મને પૂછ્યા વગર તેં આ દારણુ કર્મ કર્યું ? તારાં શસ્ત્રોનો સંગ્રહ સ્વજનનો ધાત કરનાર થયો. પિતૃ-ધાતક ! તારૂં વક્ષસ્થળ કેમ ફાટી પડતું નથી ? તેં મારા પતિને જ્યાં પા-ડ્યા ત્યાં હવે તું મને જલદી તેડી જા. ઐટલે હું તેની સાથે સ્વર્ગમાં જ-વાની તૈયારી કરું."

"ચિત્રાંગદા સર્વ શૈયની સાથે બભરૂવાહનને આગળ કરી ઉલૂપી સહિત દીવાઓને અજવાળે જ્યાં અરજીનનું મસ્તક પડ્યું હતું ત્યાં આવી. અરજી-નના કપાયેલ મરનક તથા ધડને જોઇ ઉલૂપી તથા ચિત્રાંગદા તેના અરજીમાં મસ્તક રાખી છુટા કેશ મૂકી વિલાપ કરવા લાગી કે "નાથ ! આજ તમે કેમ બોલતા નથી ? અમારા પુત્રના અપમાનથી જે રીસાણા હો તો અમે તમારૂં દાસીપણું કરશું. ધનંજય ! ઉડી બેઠા થાઓ. ડૉરવો વિરાટ રાજની ગાયોવળી જાય છે. દુપદે દ્રોણનું અપમાન કર્યું છે માટે તેને બાંધી દ્રોણને હસ્તગત કરો. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં અનેક વીરપુરુષો આવેલા છે. ઉઠો અને મત્સ્યવેધ કરી દ્રૌપદીને વરો. દ્રૌપદીની સાથે અમે શોક્યપણાનો ભાવ નહિ રાખીએ. આ અગ્નિ, બાંડવવંશને બાળવાની પ્રાર્થના કરે છે માટે ત્યાં જઇ બાણપંજર બાંધો. અરે, તમારે શરણે આવેલ આ મોટા વરાહને બિલ્લ વેપ ધારી કોઇ પુરુષ (શંકર) અધવચ ઉપાડી "જાય છે." આમ વિલાપ કરતી તે બન્ને સ્ત્રીઓ અરજીનનું મસ્તક લઈ છાતિ સાથે દાખી છાતીફાટ રોવા લાગી. ચિત્રાંગદાએ વૃષકેતુનું મસ્તક ઉપાડી કહ્યું કે "હા ! કર્ણપુત્ર ! પિત.નું વૈર નહિ રાખનાં તેં અર્જુનને માટે પોતાનાં પ્રાણ આપ્યાં. બભરૂવાહન તું ખડ્ગથી અમારાં બન્નેનાં મસ્તકો કાપી તારા મનોરથ પૂરાં કરે. પરશુરામે પોતાની માતાનું મસ્તક કાપ્યું હતું તું તેના કરતાં પણ આગળ વધ. તેં પિતાનું મસ્તક કાપ્યું અને હવે બન્ને માતાઓનાં મસ્તક કાપ ! પુત્ર ! કાષ્ઠો કિનાં કરી તેમાં અગ્નિ પ્રકટ કર અને અમને બન્નેને બાળી દે. અરે, યાચકોને કલ્પતરૂં ક્રમાન કર્યુંના પુત્ર કુમાર વૃષકેતુને તેં માર્યો ! મેં ધાર્યું હતું કે યજ્ઞ કિનાના અંતમાં સુભદ્રાની પેઠે હું પણ અરજીનની સથે ચાલીશ અને યજ્ઞમાં આવેલી રાજક્ષિત્રીઓનો સત્કાર કરીશ. અરે, તેં મારી સંધળી આ-શાઓ બ્યર્થ કરી."

"માતા ! એ મારા પિતા છે એમ મારા બાણવામાં હતું અને તે.

થીજ તેનો અગ્નિજ્વાલાં લેવાઈ ગયેશે અથ્થ હું મને નગન કરનો પાછો આપવા ગયો. પણ તે વખતે તેણે મને જે કંઠાર વચનો કહ્યાં હતાં તે આ વખતે કહેવા હું અશક્ત છું. ખરે ! હું પિતાનો ધાત કરનાર ગયો. કોઈ તીર્થ, દાન, વ્રત કે યજ્ઞ પણ હવે મને પવિત્ર કરી શકે તેમ નથી. પોતાના મિત્રના વિનાશથી રોપ પામેલ ચક્રપાણિ પણ મને મરકમંડુ નાંખશે. આ વખતે તો મારે પોતાનેજ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર છે. હું બળક હોય ત્યારે મારી માતાએ મોટી ભૂલ કરી; કારણકે ઉછેરવાને બદલે તેણે મને મારી નાખ્યો નહિ. શત્રુઓની સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય આપનાર બમણાદેવે આજ પોતાની માતાનેજ વૈધવ્ય આપ્યું ! હવે તો અગ્નિ વગર મારી શુદ્ધિ થાય તેમ નથી.

“ પિતૃધાતક ! જરા ધીરો થા. અર્જુન સજીવન થાય એવો એક ઉપાય છે. પાતાળમાં શેષનાગના ભંડારમાં “ મૃત સંજીવક ” નામનો મહિષ છે, જે મરણ પામેલા સર્પોને પાછા જીવતા કરેછે. તે જો અહીં આવે તો આપણું કામ થાય. જોવા માત્રમાંજ બાળી ભસ્મ કરે એવા કંઠોટક, કુત્તિક વાસુંકી, તક્ષક, શંખક, દીર્ઘજિહ્વક, મૂકાદ તથા ભાસુર વિગેરે કેટલાક મહિષોથી દેદીપ્યમાન સો, બસો, ત્રણસો, ચારસો, પાંચસો, છસો, સાતસો અને આઠસો વિગેરે પ્રજાઓવાળા સર્પો ત્યાં રહેછે. પર્વત તથા સમુદ્રો સહિત પૃથ્વીને ધારણ કરનાર અને શ્રી વાસુદેવના શયનરૂપ ભોપનાગ પણ ત્યાં રહેછે. ત્યાંથી એ મહિષને કાણુ લાવી શકે લેમ ? પુત્ર ! ઉપાય મળ્યો પણ તે ન બની શકે એવો છે. વૈધવ્ય અમોને ઘણી ખીડા ઉપજાવે છે, પુત્ર ! અહીં કુંતી આવીને અમોને જીવે નહિ તે પહેલાંજ તું અમોને મારી નાખ. ગરૂડના ભયથી મુકા થવા મહાદેવજીએ દયા કરી તે મહિષ મોં પોને આપ્યો છે. તેથી તો મહિષ તેઓ અર્જુનને માટે તો આપેજ નહિ.”

“ શંકરને જીવતા અર્જુનને પણ મારનારો હું કોષ કરું ત્યારે એ મિત્રાશ સર્પો શા હિસાબમાં છે ? જો તેઓ પોતાના બળ અને વિષના ગર્વથી મહિષ નહિ આપે તો હું સાતે પાતાળને ભેદી તેઓની કણાઓને કાપી મ્મ-મૃત અને મહિષ એ બન્ને લાવીશ. ઈંદ્ર સહિત દેવતાઓ અને શંકરને પણ યુદ્ધમાં સંતુષ્ટ કરનાર મારા પિતાને પણ મેં યુદ્ધમાં માર્યા; ત્યારે તેઓને જીવતા એમાં શું નવાઈ છે ? અરે શું ? વળી મારે મોશાળ પક્ષની હત્યા કરવી પડશે ? ગમે તેમ થાઓ. જો તેઓ મરી સામા થશે તો હું તેઓને મારીશ. મહિષ લઈ અર્જુન તથા વ્રષકેતુ વિગેરે સધળા વીરોને જીવતા કરી તે પછી તે મહિષથી તે સર્પોને પણ જીવતા કરીશ. માતા ! હવે અર્જુનના શરીરની અને મસ્તકની રક્ષા કરજો. હું ગઈશું. આજ માંડ પ-

ર.કમ બ્રહ્મ લોક જોશે.”

“ મૂઠા ! આત્મપ્રદાન કરે તું કેમ લગતો નથી ? મધ્ય જેરી એ સર્પપતિઓને તું તુચ્છ ગણિશ ? દુર્ગેન છતાં જગતના સથે વેર કરતાં તું શરમલો કેમ નથી ? ”

“ હું જે બોલું છું તે તમારે જરા પણ અસત્ય સમજવું નહિ. જે સાક્ષાત્ શંકર, કૃષ્ણ, ઈશ્વર કે યમ તેનો રક્ષામાટે આવશે તોપણ હું તેઓને યુદ્ધમાં જીતીશ. પાંડુના પૌત્ર અને અર્જુનનો પુત્ર બંધ કેમજ પામે ? ”

“ પુત્ર ! સાહસ ન કર. એક ઉપાય છે. સલાહ આપનારાઓમાં ઉત્તમ પુંડરીક નામનો ત્યાંનો મંત્રી મારો સખા છે તેને હું અહીં બોલાવી પ્રથમ મારા પિતા પાસે મોકલું. બુદ્ધિથી થઈ શકે એવું કામ બજાવી થઈ શકતું નથી ”

આ પ્રમાણે ઉશ્પીએ બમરવાહનને અટકાવી પુંડરીકનું સ્મરણ કરી તેને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે “ આ અમારાં કંઠસૂત્ર તથા કર્ણભૂષણ લઈ શેનાગ પાસે જાઓ અને તેને અર્જુન તથા કર્ણપુત્ર કુમાર વ્રવકેતુના મરણની વાત કરો. તેને એવી રીતે સમજાવજો કે તે તરતજ અર્જુનને સજવન કરવા માટે મૃતસંજયક ગણે આપે. રસ્તામાં તમારું કલ્યાણ થાઓ. ”

“ બહુ સારું. હું તમારી આજ્ઞાથી સર્પરાજ શેનાગ પાસે જઈશું. તમે અહીં અર્જુનના શયનું પાલન કરજો. મનશરીરની જે પૂરી સંજાળ ન રહે તો તે થોડા વંખતમાંજ નાશ પામી જાય છે. રાજસભાઓનાં કાર્ય બિદ્ધિ થતાં વિવંચ લાગે છે. ઘણાં કાર્યોમાં વ્યથા બનેલા રાજાઓ સંબંધનું સ્મરણ રાખતા નથી. અર્જુનનું શરીર બગડી ન જાય એટલામાટે હું તેના શરીરને દંશ કરું છું. આ વખતે વ્રવકેતુ વગર અર્જુન જીતી શકે તેમ નથી. માટે તેને પણ દંશ કરો. એમ બમરવાહનની ભલામણ ઉપરજે પુંડરીક તે બંનેનાં શરીરને દંશ કરી ત્યાંથી ચાલતો થયો. ”

બમરવાહન મણિ લેવા જતાં નિરાશ થયો.

ભૂતલથી ચાલેલો પુંડરીક પ્રથમ સુવર્ણમય, રમણીય, વિરતૃત્વનોત્રળું, દશ હજાર યોજનના વિસ્તારવાળું અને મોટા સર્પોથી યુક્ત અતલ પ્રત્યે આવ્યો. ત્યાંથી દિવ્ય કન્યાઓથી યુક્ત અને દિવ્ય અંપાઓથી સુશોભિત નિલ પ્રત્યે પહોંચ્યો. પછી ત્યાંથી તેણે સુવર્ણનાં શમીવૃક્ષોવાળાં સુતલમાં અને ત્યાંથી અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર પક્ષીઓથી ગાજ રહેલ અને આમ્રવૃક્ષોથી શોભી રહેલ મહાતલમાં પ્રવેશ કર્યો. મહાતલ છોડી મરકત મણિ અને અંદન વને થી સુશોભિત રસાતલમાં તે ગયો અને હેવટ દિવ્ય સર્પોગનાઓથી વિરાજિત પાતાળમાં પહોંચ્યો. પાતાળમાં ભોગવતી નદીના જળમાં સ્નાન

કરી કિાસપરે દિવ્ય અંપનાં પુષ્પોથી પૂજતા અને સર્પો તથા સર્પેશ્વરી-
ઓથી નિરંતર સ્તુતિ કરાતા લાકેશ્વરને તેણે નમન કર્યું ત્યાંથી તે દિવ્ય
વૃક્ષો, ફલતાઓ અને અમૃતથી ભરેલા નવકુહોવાળાં અને મોટા મોટા સર્પોથી
સારી રીતે રક્ષા કરાયેલ મણિમય શેષનાગના મંદિરમાં તે ગયો. ત્યાં જનર
ફળાઓથી મુશાભિત, ઉત્તમ આસનપર બેઠેલ, દંડીટક, વક્ષક વિગેરે ના-
ગોથી વીંટાયેલ તથા વાસુદેવના નામનો જપ કરતા તેજસ્વી શેષનાગ, પુંડ-
રીકના બેવામાં આવ્યા પુંડરીકે તેની પસે જઈ નમસ્કાર કરી ઉલ્લીપીએ
આપેલ કંઈસુત્ર અને કર્ણભૂષણ ળનાવી કહ્યું કે “નાથ ! ઉલ્લીપીએ મને
એકલેલ છે. હું આપને શરણે આવ્યો છું આપના દૌહિત્ર બભરવાહને પો-
તાના પિતા અરજીગને યુદ્ધમાં મારેલ છે, માટે તેને જીવતા કરનાસાર મૃત-
સંજીવક મળિ આપો.”

“ સંઘ્રમમાં મહાદેવજીને પણ સંતેષ પમાડનાર, મહાદેવજીએ આપેલ
વરદાનવળો તથા દેવ દેવોથી અન્યેય મહાળાહુ ધનુર્ધારી અરજીગ શું યુદ્ધમાં
પડ્યો ? મને ફરીથી કહે કે તું અહીં શામાટે આવેલછો ? ”

“ કુરક્ષેત્રના સઘ્રામમાં બ્રાહ્મ, દ્રોણ વિગેરેને મારવાથી પરિતપપ મેલા
યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કરનામાટે ઘેડો છુટો મૂક્યો અને તેનું રક્ષણ કરવાનું દાન
અર્જુનને સોંપ્યું. ઘેડો ફરતાં ફરતાં મળિપુરમાં આવી પહોંચ્યો; મળિપુરના
રાજા બભરવાહને એ ઘેડો બાંધ્યો. ત્યાં મઝાનાં શાપને લીધે પિતા મુત્રનું
યુદ્ધ થયું, યુદ્ધમાં તમારી પુર્વાબો પ્રિય પતિ અરજીગ પૃથ્વીપૂરં પડ્યો. અર્જુન-
નને સંજીવન દરવાની ઇચ્છાથી ઉલ્લીપીએ મને તમારી પાસે સંજીવક મળિ
લેવા મોકલ્યો છે. આપને જેમ ઘટે તેમ કરો. મહાપુરુષોનો વૈભવ હમેશાં
પરોપકારને માટે જ હોય છે મોટા પુરુષોએ આપત્તિમાં આવી પડેલ મનુ-
ષ્યોનું તન, મન અને ધનથી રક્ષણ કરવું જોઈએ. અરજીગ ધર્મનો અનુચ્છ,
કૃષ્ણપર પ્રેમવળો, વચ્ચે કરનાર અને વળી જોછામાં પૂરો તમારો જમાઈ છે.
માટે તે જીવતો થાય તેમ કરો.”

“ અરજીગ ન જીવે તો માફે મળિ, શરીર અને રાજ્યનું પણ શું મળ
છે. જો આ વખતે હું અમૃત ચૂતે મળિતો ઉપોગ ન કરું તો તે કાંઈ
અને કોડી સમન સમજવાં. બસે, પુંડરીક ? અહીંથી મળિ લઈ જ અને
અરજીગ જીવતો થાય તેમ કર.”

શેષનાગનું આ વચન સાંભળી ત્યાં રહેનાર ઘણા સર્પો દુઃખ પામ્યા તથા
પોતાનું અશુભ માનવા લાગ્યા. એ સર્પોમાંથી એક ધૃતરાષ્ટ્ર નામનો મહા
બુદ્ધિ સર્પ મોકલ્યો કે મહારાજ ! ઉદાર પુરુષને, કાંઈ નહિ દઈ શકાય તેનું
તો છે નહિ. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આપણું જીવિતનો આધાર સંજીવક

મહિષ એક મનુષ્યને માટે મૃત્યુલોકમાં મોકલવો એ તો અધારિત છે. ગુરુની હત્યા કરનારા અને કૃતાત્મને માટે કંઈપણ ઓપધિ, મહિષ કે મૃત્યુ કર્મસાધક થતાં નથી. અમત્યપ્રિય મનુષ્યો મૃત્યુને પામી પાછાં કદી જીવતાં થતાં નથી. વૃક્ષો ફળ આપે છે. પણ પોતાનાં મુળ કાપી આપતાં નથી. સઘળા સર્વોત્તમ જીવન આપી દેવું એવો મોહું સાદસ છે. ગરૂડની સાથે આપણને હમેશવું વેર છે એવો આપ જાણો છો. મતંગ મુનિના સાપથી તે અહીં મહિષેય આવી શકતો નથી. જો તે મહિષ મનુષ્યોને હાથ આવશે તો પછી તેઓ આપણા વિષને નહિ મહુકારી અહીંથી અમૃત પણ ઉપાડી જશે. અમૃત અને મહિષ વગરના સર્પોની રજાઓ ઉપરથી સ્ત્રી જાતિઓ પણ મહિષ વફાવી લેશે, પેટભરા બિહુકો પણ બચતો ત્યાગ કરી સર્પોને ઉઠાવી ઘેર ઘેર જામતા દરશે. રાગઓનું અહિત ચાહનારા, કારભારીપદને લામકળ નથી.”

“એ મહાત્મા પાંડવને માટે હું તે મહિષ ન આપું એવું તો કેમજ અને ? મૂર્ખનો સહવાસ અવશ્ય અનર્થને કરનાર છે. મૂર્ખના સબધથી વ્યવહારમાં ઘણી હાનિ પહોંચે છે. સમુદ્ર, પાતાલ કે અગ્નિના ખાડમાં પડવું એ ઉત્તમ છે પણ વિવેકહીન મૂર્ખોની સાથે રહેવું એ ઉત્તમ નથી. શું જો હું મહિષ ન આપું તો તે જીવતો નહીં થાય ? તે તો કૃષ્ણ રૂપ મહિષના પ્રભાવથી જીવતો થશેજ. કૃષ્ણના પ્રભાવથી તુષ્ટ વજ્ર જેવું અને વજ્ર તુષ્ટ જેવું થઈ જાય છે. અર્જુનનાં જીવિતને માટે મહિષ આપવો તેમાં કંઈ પણ વિચારવા જેવું છેજ મહિ. સત્પુરુષોનો જન્મ પરોપકારને માટેજ હોય છે.”

“જો અર્જુન કૃષ્ણરૂપ મહિષથી જીવતો થાય એમ હોય તો પછી આ સંજીવક મહિષ આપવાની આપની ઇચ્છા વૃથા છે. જો ગરૂડના હાથથી સઘળા સર્પોનો વિનાશજ કરાવવો હોય તો બલે તે મહિષ આપી દીયો. અમારું જેમ થવનું હશે તેમ થશે.”

“બાઈ પુંડરીક ! બલરવાહન પાસે જા અને કહે કે અહીં માસ સર્પો સંજીવક મહિષ દેવાની ના પાડે છે. દુષ્ટ પ્રાણીઓનો જન્મ પરોપકારને માટે હોતાજ નથી. અમેને પાતાલવાસી ગણી મનુષ્યો અમારી પ્રાર્થના કરે છે, અમે તો હાથ પગ વગરના કેવળ બચતે લીધેજ અહીં વસીએ છીએ.”

દુર્જ્યુષ્ઠિને દુઃસ્વભાવથી અર્જુનના મસ્તકનો નાશ.

પુંડરીક નિરાશ થઈ પાછો રયો અને જ્યાં હજારો કર્પૂરના લીલાઓથી તંજુ ઝટકાટ મારતો હતો, જ્યાં અંદનના તૈલના દીપ્તિઓ ખળતા હતા, જ્યાં બલરવાહનના સૈનિકો અર્જુનના શત્રુને વીંટી બેઠા હતા અને જ્યાં વિશ્વ-મહા તથા હલ્દી “પાર્થ ! પાર્થ ! એમ વારંવાર બોલી વિલમ કરતી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પુંડરીકે ત્યાં આવી કહ્યું કે “અભિમાની સર્પો મહિષ

આમતા નથી માટે મરણ મુજબ કરો.”

પુંડરીકનું વચન સાંભળતાંજ અત્યંત ક્રોધ કરી બભ્રવાહને પોતાની સેના સહિત લાંબુ યુદ્ધ કરવા જવાની તૈયારી કરી. અર્જુનના શરીર રક્ષણનો બંધોબસ્ત કરી તેણે પોતાનાં બાણ સાથે લીધાં. બભ્રવાહનનાં નેત્રામાંથી ક્રોધનાં આંસુઓ ટપકવા લાગ્યાં અને કાનમાંથી આંશિની જવાળાઓ નિકળવા માંડી. “ક્યાં છે ? શેષનાગ. ક્યાં છે ? વાસુકિ. દુષ્ટ ધૃતરાષ્ટ્ર ક્યાં છે ? આજ હું મણિની સાથે તેઓનું અમૃત પણ લઈ લઈશ. હું બેઠાં મારા પિતા અરજુન શું આ પ્રમાણે પૃથ્વીપર પડ્યા રહેશે ? અરજુનને માટે આજ સર્પોનાં શરીર બળી જવાનાં છે. આજ મારાં બાણોના વેગથી ભોગવતી નદીનું જળ ઉછળી પૃથ્વીપર પહોંચી અરજુનના શરીરનું પ્રેક્ષણ કરશે. આજ સંગ્રામમાં હણાયેલા વીર પુરુષો જીવતા થશે કદાચ શેષનાગની સહાયતા માટે સાક્ષત્ શંકર મારી સામે યુદ્ધમાં ઉતરશે તો તેને પણ હું અટકાવીશ, એમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી.”

આ પ્રમાણે બોલતો બભ્રવાહન પોતાના સૈન્ય સહિત પાતાળના દ્વાર પાસે અવી પહોંચ્યો. લાંબું તેણે પોતાના સૈન્યને વૃહમાં ગોઠવી યુદ્ધ માટે લાંબું પોતાના આવવાના શેષનાગને ખબર આપ્યા.

બભ્રવાહનના આવવા પાંખર સાંભળી, શેષનાગે કહ્યું કે “મંદ ધૃતરાષ્ટ્ર બભ્રવાહનને કુપિત કર્યો ! ધૃતરાષ્ટ્ર નામજન કુળનો નાશ કરનાર ધર્મ પટેલ. આજ બભ્રવાહનનાં, કાળાશિની જવાળાઓ, સૂરમાં જાણેલી વૃષ્ટિ રસાતલ અને સધળા સર્પોને બાળી ભસ્મ કરશે. બધું તે મહા બળવાન વીર પુરુષની સામે ધૃતરાષ્ટ્રનું યુદ્ધ કરે. બી વાવનારનેજ તેનું રાજ મળવું જોઈએ કઠોરક અને તક્ષકે પણ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા જવું.”

શેષનાગની આજ્ઞાથી સર્પોનું સૈન્ય બહાર નિકળ્યું. ઝેરની જવાળાઓને કહાડતા, બસો, ત્રણો, અને ચારસો ચારસો કણાઓવાળા ક્રોધી સર્પો દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી બભ્રવાહનની સેના સામે આવ્યા. દિવ્ય કવચવાળ કેટલાક એક ધનુર્ધારી, મહોન્મત્ત હાથીઓપર, કેટલાએક, ઘોડાઓપર અને કેટલાએક, પંખે ચાલતાં હતા. કુંડલ, આળુખંધ અને મુકુટના મણિઓના ચળકાટથી તેમનાં મસ્તકો શોભતાં હતાં. સર્પોના સૈન્યનો પગલ પાંચ યોગ્ય નામાં થયો તેઓના મુખમાંથી ભયંકર ઝેરની વૃષ્ટિ થવા લાગી અને ત્રિજવાળાઓના ઉગ્ર તણખાઓથી બભ્રવાહનનું સૈન્ય બળવા લાગ્યું. બભ્રવાહન પોતાના પ્રભાવથી તેનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો. બન્ને સેનાનો સામ સામે ભેટ થયો. પ્રલય સેનાનું પરસ્પર બાણ, ખર્જ, ગદા, મુસલ અને પ્રાક્ષ વિગેરેથી યુદ્ધ થવા લાગ્યું. જરાવારમાં તે યુદ્ધ બંધ રૂપ પડ્યું.

અહા, હવે તથા અંદર વિગેરે આકાશમાં આવી હોવા. દેટલા એક શેપનાગનો અને દેટલા એક બમરવાહનનો જય ધ્વજના લાગ્યા. સર્પોનાં ઝેરથી ઘણાં મનુષ્યો બેભાન બની પૃથ્વીપર પડ્યાં લગ્યાં ધૃતરાષ્ટ્રનાં ભયંકર શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રોથી બમરવાહનનાં એકવીશ હજાર ચોક્કાઓનો નાશ થયો. બમરવાહને પાંચ કંઈ કંઈ રાખી નહિ. તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને વિરથ કરી નાખ્યો. પ્રત્યર્થ વખતે આકાશમાંથી પૃથ્વીપર પડતાં નક્ષત્રોની પેઠે ગાણુથી બેઠે. ચેલાં મહિષો સર્પોની ફણાઓમાંથી જૂના નિદ્રણી પડ્યા લાગ્યા. બમરવાહી ચોતરફ ભયંકર સર્પોના ઘેરાવથી ભયંકર રૂપવાળા ભગાનીપતિની પેઠે શોભતાં લાગ્યો. સર્પોની ફણાઓના વાયુના વેગથી પોતાના સૈયને બળતું નેંદ્ર બમરવાહને એક ભયંકર મયૂરાશ્વ મૂક્યું. અને તે ઉપર મથતો વરસાદ વરસાવ્યો અને પછીથી પિપીલિકાશ્વનો પ્રયોગ કર્યો. સર્પોનાં મધવાળાં શરીરોમાં કીડીઓ વળગી રહી અને તેમનાં માંસતું મક્કણુ કરવા લાગી. સર્પો સંત્રામ છોડી છોડી નાચવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રનું આખું અંગ માંસ પગરતું થયું. માંસ વિગેરે સઘળું ખૂટી જવાથી કીડીઓએ તેનાં હાડકાં કોતરવા માંડ્યાં. પિપીલિકાશ્વથી ધૃતરાષ્ટ્ર બટલે બધો તો પીડા પામ્યો કે તેનામાં યુદ્ધ કરવાની જરા પણ શક્તિ રહી ન. બમરવાહનનાં ઘેર મયૂરાશ્વ, નકુલાશ્વ અને પિપીલિકાશ્વથી ત્રાસ પાવેલા સઘળા સર્પો સંત્રામભૂમિ છોડી શેપનાગ પાસે આવી હોવા.

યુદ્ધમાંથી નારણી આર્વેલા સર્પોને નેંદ્ર શેપનાગે કહ્યું કે “ અરે, તમે વિચારવંત, પરાક્રમી અને યુદ્ધમાં અતુર છતાં મનુષ્ય ગતિથી ભય પામી કેમ નારણી આવી ? મહિષ આપની વખતે મને અટકાવ કરતા હતા પણ હવે તેને કેમ અટકાવી શકતા નથી. સમર્થને નેંદ્ર ધન અને શરીર પણ આપતું નેંદ્રએ. જાઓ, બમરવાહનને એ મહિષ, સો સઘીવાળું છત્ર, અમૂલ્ય કુંડલો અને દિવ્ય રત્નોની માળા એ સર્વળું અર્પણ કરો. આ મહિષ વગર તેને કંઈ અટકી રહેવાનું નથી. ક્ષીર સમુદ્રમાં અકરીના દૂધની કંઈ ગણતરી હોયજ નહિ. ”

આ પ્રમાણે કહી શેપનાગે તે મહિષ વિગેરે લઈ બમરવાહન પાસે આવી તેને અર્પણ કર્યું. બમરવાહન તે સઘળું લઈ રાજ થતો શેપનાગને પણ સાથે લઈ મહિષપુત્ર તરફ આવતો થયો.

બમરવાહનના વિજયથી સર્પ ધૃતરાષ્ટ્રને આતિ દુઃખ થયું. તેણે પોતાના દુરરાભાવ અને દુયુદ્ધિ નામના બે પુત્રોની સાથે ઘેર જઈ વિચાર કર્યો કે “ મોટો અનર્થ થયો. અરજુન જીતે તો થાય એ મારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી. બમરવાહન વિજયી થયો. યુધિષ્ઠિરનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ થશે.

હવે આપણે શું કરવું ? ”

“ પિતાજી ! શોક છોડી દીધો. મને અને આ દુઃસ્વભાવને જુનમ આપી અમારી હયાતીમાં તમે શોક શામાટે કરો છો ? અમારી સત્તા ત્યાં ત્યાં પુણ્યની વાત તમારે સમજવીજ નહિ. શું યુધિષ્ઠિર યજ્ઞ નિર્વિધે સંભાળ કરશે ? અમે બન્ને ભાઈઓ ત્યાં બભરવાહનના પહોંચ્યા પહોંચ્યા પહોંચ્યા અરજુનનું મસ્તક ઉપાડીશું. પછી બન્ને શેપનાગ તેને ઊંચતો કરે. હું અરજુનના મસ્તકને શન્ય વગડામાં નાખી આવીશ. ”

આ પ્રમાણે દુર્યુધિષ્ઠિ પોતાના પિતાને શાત કરી પોતાના બાપ દુઃસ્વભાવને સાથે લઈ ધણા વેગથી અરજુનના શય પાસે જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાંથી કુંડલ સહિત અરજુનનું મસ્તક ઉપાડી બકદલકમ્પના શન્ય વનમાં બંધ સંતાપ રહ્યો.

અરજુનનું મસ્તક અદૃશ્ય ઉપાડી જતાં “ અરે ! અરજુનનું મસ્તક ક્યાં ગયું, ક્યાં ગયું ? ” એમ હાહાકાર કરતી ત્રિશંગદા અને ઉલૂપી અરજુનના પગ પાસે આવી પડી. આસપાસ મોટો કોલાહલ અને ઠળઠળાટ થઈ રહ્યો. બભરવાહન પણ આ વખત શેપનાગને આગળ કરી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પણ ત્યાં તેને અરજુનનું મસ્તક ઉપાડી જવાની ખબર મળતાં તે નિરાશ થઈ મૂંઝા ખાઈ પૃથ્વી પર પડી ગયો.

અર્જુનને ઉત્તમ મિત્રતાનું દેખા. •

અરજુનના મરણની સંભિ ન હસ્તિનાપુરમાં રહેલ કુંતીને એક દુઃસ્વભાવ આન્યું. તેથી તેણે ધર્મરાજ અને કૃષ્ણની પાસે જઈને કહ્યું કે ‘ મેં આજ સ્વપ્નમાં અરજુનને તેલની વાતમાં પ્રવેશ કરતો દીડો. વળી શરીરે ગાયનું છાણ લુંકી દરિયુ દિશામાં ઉટપર બેસી જતો મેં તેને દીડો. કૃષ્ણ આ દુઃસ્વભાવ મને માન્યતાને કારણ આવેછે કે તમારા મિત્ર અરજુનનું કાંઈક અનિષ્ઠ થયું હોય ! શું સુખદ્રાનું કંઈક જવાની તૈયારી થઈ ? માફ હૈય બેદાઈ જાય છે. ’

કુંતીનું બેદાઈ સાંભળી કૃષ્ણે તરતજ ગરુડનું સ્મરણ કર્યું એટલે ગરુડ ત્યાં હાજર થયો. ગરુડ હાજર થતાં કુંતી, દેવકી, યશોદા તથા ભીમને તે પર બેસાડી પોતે પણ તેપર બેસી જ્યાં અરજુન પડ્યો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અરજુન દશ હજાર દાંભસાઓવાળા અને રતના દીવાઓથી પ્રદર્શિત તથામાં હજારો સ્ત્રીઓથી વીંટાએલો પડેલો હતો તે તથા બભરવાહનને દેરેલો મહા રણસંગ્રામ તેમના જોવામાં આવ્યો. અરજુનને એવી સ્થિતિમાં પડેલો જોઈ કૃષ્ણે ગરુડ ઉપરથી ઉતરી અરજુનના શરીર પાસે જઈ કહ્યું કે “ ધનંજય ! આ શું થયું ? કયા વીરના હાથથી તું રણમાં

પડ્યો ! કુતી, દેવકી, યશોદા અને આ ભીમ તને જોઈને મહા શોક સમુદ્રમાં ડુબી જાય છે. ”

“ આ પ્રમાણે કૃષ્ણ બોલતા હતા તેટલામાં ભીમ બોલી ઉઠ્યો કે “ અરે ! યજ્ઞને ઘેડો લઈ અરજુનનો વિનાશ કોણે ઉપજાવ્યો ? શું તે હવે મને અહીં આવેલો જાણીતો નહીં ? અરે, વળી આ અરજુનની પાસે તેના સરખો પૂત્રને કોણ પડેલો છે. અરે, એનો કર્ણપુત્ર વૃષકેતુ. ”

મૂર્છાથી મુક્ત થયેલો બમરવાહન આગળ આવી બોલ્યો કે “ ભીમ-સેન ! મેં પાપિષ્ઠ પુત્રે પિતાની હત્યા કરી. સૈન્યને પાડનાર અને વૃષકેતુનું મરણ ઉપજાવનાર પણ હું છું તમારી ગદાથી હવે મને તરતજ યમલોકમાં મોકલી આપો. ગોવિંદ ! શેષનાગ સંજીવક મણિ લઈ આવ્યા છે પણ કોઈ દુષ્ટ અરજુનનું મસ્તક અદશ્યપણે ઉપાડી ગયો. કૃપા કરી સુદર્શન ચક્રથી મારે માથું ઉઘાડી દીધો. તમારા ભક્તરૂપ ધનની મેં ચોરી કરી છે. ”

બમરવાહન આ પ્રમાણે બોલતો હતો તેટલામાં ઉલૂપીએ કુતીને નમન કર્યું અને કુતીને અમણી કરીને સઘળી સ્ત્રીઓ સહિત તેણે “ અરે અરજુન ! ” એમ કહી કંઈ છુટો મેલી હંચા સ્વરથી રોવા માંડ્યું. આ વખતે કૃષ્ણને પણ બેબાકળા થયેલા જોઈ શેષનાગે કહ્યું કે “ જનાર્દન ! આમ કેમ બેસાડ્યો ? કૃપાસિંધુ ! ધર્મરાજનું સકળ કુળ છેક રસાતલમાં ડુબી જાય છે. આ સઘળાં લોકો રોવામાં રહ્યાં હશે તેવામાં કોઈ તેનું મસ્તક ઉપાડી ગયું તેની ખબર રહી નહિ. અરજુનનો ઉદ્ધાર કરવા સર આ મણિ તૈયાર છે. હવે આપને જેમ દીક લાગે તેમ કરો. ”

શેષનાગ બોલી રહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે બધાના સાંભળતાં કહ્યું કે “ જો શાસ્ત્રરીતિ પ્રમાણે મેં બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કદી પણ કર્યો ન હોય તો તેના પ્રભાવથી અરજુનનું મસ્તક અહીં આવે અને તે મસ્તક ઉપાડી જનાર મસ્તક વગરના બને. ” કૃષ્ણ આ પ્રમાણે બોલતા હતા તેટલામાંજ બકાલ-હચના વનની અંદર દુર્્યુધિ અને દુઃસ્વભાવ એ બન્ને સર્પપુત્રેનો વિનાશ થયો અને અરજુનનું મસ્તક કૃષ્ણની પાસે આવી પડ્યું કૃષ્ણે તે મસ્તક ઉપાડી લીધું. પછી કર્ણપુત્ર વૃષકેતુનું મસ્તક સાંધી તેના હૃદયપર સંજીવક મણિનો સ્પર્શ કર્યો કે તરતજ વૃષકેતુ ઉભો થયો અને ધનુષમાં બાણ સાંધી “ ઉભો રહે ઉભો રહે ” એમ બોલતા લાગ્યો. વૃષકેતુને જીવતો કર્યો પછી કૃષ્ણે અરજુનનું મસ્તક સાંધ્યું અને તેને પણ તેજ પ્રમાણે મણિથી જીવતો કર્યો. અરજુન જીવતો થતાંજ આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થયો લાગી. શંખનાદ થયો અને સઘળે આનંદ વરતી રહ્યો. બેભાન કરી મણિ-

પુરમાં લઈ જવામાં આવેલા પ્રધુમ્ન વિગેરે વીરપુરુષો બભરવાદત્તના મા-
ણસોની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પછી શ્રીકૃષ્ણ, કુતી, યશોદા, દેવકી,
બીમ, અરજુન, વૃષકેતુ તથા બભરવાદત્ત વિગેરે સધળાં ચતુરંગિણી સે-
નાની સાથે મેઢી ધામધુમથી ગાજતે વાજતે જુહોરમાં આવીયાં. શહેરમાં
રાજસભા બોલાવી તેમાં શેષનાગે અરજુનને કહ્યું કે “ પાંચ ! બધાથી જ-
યની ઇચ્છા રાખવી પણ એક પુત્ર તથા શિષ્યથી પરાજય ઇચ્છો. ગં-
માના શાપને લીધેજ આ સધળું બન્યું છે. હવે તમારા પુત્રના વૈભવપર
દષ્ટિ કરો. પુત્ર મેળવેજ એ રાજ્યને મહણ કરો અને લાજને લીધે નીચું
જોઈ બેઠેલ બભરવાદત્તની આશ્વસના કરો. ” આ પ્રમાણે અરજુનને કહી
શેષનાગે જરા ફરી બેસી શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે “ વાસુદેવ ! કુતીને પુત્ર તથા
પૈત્રની સાથે મેળવો. પિતાના વધથી પરિતાપ પામેલો કુમાર બભરવાદત્ત
દેહત્યાગની ઇચ્છા કરેછે. ” શેષનાગ આ પ્રમાણે બોલતા હતા તેટલામાં
બભરવાદત્ત ઉઠી ઉભો થયો અને બોલ્યો કે “ પિતાશ્ર ! હું હવે દુઃખા-
લયમાં જઈ આ મહા પાપથી મુક્ત થવા ઇચ્છુ છું. કૃષ્ણભક્ત, વડિલ અને
વળી ધર્મકાર્ય કરનારનો વધ મને સુખ વળવા દેતો નથી. ”

“ વીર ! તારામાં જે તને કંઈપણ પાપની શંકા રહેતી હોય તો શ્રી
કૃષ્ણના પ્રભાવથી તે પાપ નષ્ટ થઈ જશે. અમોએ પણ પિતામહ બિંમ્બ,
શુર દ્રોણ તથા કર્ણ વિગેરેનો નાશ કર્યો છે પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના દર્શનથી અમો
તે પાપથી મુક્ત થયા છીએ. તારો પિતા તો પાછો જીવતો થયો છે અને
તેથી તારામાં કંઈ પાપ રહ્યુંજ નથી. શોકનો ત્યાગ કર અને ધર્મ રાજના
અશ્વનું રક્ષણ કર. જેની જિજ્ઞાસા “ કૃષ્ણ ” એ પ્રકારનો ઉચ્ચાર કરે છે તેને
દુઃખ, દેવ કે પાપનો કુપર્ય થતોજ નથી. ”

બીમના આમ બોલવા પછી અત્યંત આનંદ વર્તી રહ્યો. વાદિત્રો વા-
ગવા લાગ્યાં. બભરવાદત્ત, વૃષકેતુ અને કૃષ્ણની, નગરમાં ધરોધર પ્રસંશ્ન
થવા લાગી. પાંચ રાત્રિ વ્યતીત થયા પછી કૃષ્ણે અરજુનને કહ્યું કે “ ધુ-
નંજય ! આપણે અહીં સુખ શાંતિથી પાંચ દિવસ સૂંચી રહ્યા. હવે બીમ કુતિ,
ચિત્રાંગદા, ઉલ્પી, દેવકી તથા યશોદા વિગેરેને સાથે લઈ બલે ધર્મરાજ
પાસે જાય અને યમનો પ્રારંભ કરાવે. જે હું ત્યાં જાઉં તો તારે માટે યુ-
ધિષ્ઠિરને ધણી ચિંતા રહે. કેકલાએક મહા પરાક્રમી વૈષ્ણવ રાજાઓ હજુ
બાકી જીતવા રહ્યા છે. માટે હું હવે તારો ત્યાગ કરી શકું તેમ નથી. આથી
હવે આપણે બધા અશ્વના રક્ષણને માટે આગળ ચાલીએ. ”

કૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહી સધળી સ્ત્રીઓને બીમની સાથે હસ્તિનાપુરમાં
સ્નાતા કરી અને પોતે અરજુનની સાથે અશ્વના રક્ષણને માટે અગળ ચાલ્યા.

શેષ વિદ્યેરે સર્વે પશુ કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરી પાતાન રત્ને આદતા થયા.

કૃષ્ણ અર્જુનનું પરાક્રમ-તામ્રધ્વજથી યુદ્ધ.

મણિપુરથી અશ્વમેધ છુટી ચૂકયાનાં આવ્યો. અરજુન અને કૃષ્ણ તેમની પાછળ આવ્યા. આ વખત રત્નાપુરથી રાજા મયૂરધ્વજને યજ્ઞને માટે પોતાનો પશુ અશ્વ છુટો ગયો હતો, તે પણ સામે મળ્યો. મયૂરધ્વજના ઘોડાનું રક્ષણ રાજપુત તામ્રધ્વજ કરતો હતો. અરજુનનો ઘોડો તામ્રધ્વજના ઘોડાની સામે ગયો. તેણે તેનું મુખ સુધી કાન સ્તબ્ધ કરી તેને ચરણનો પ્રહાર કર્યો અને તેના મોતીના અક્ષકારો દાંતથી દોડી નાખ્યા. તે ઘોડાએ તેને પણ સામે ચરણ પ્રહાર કર્યો. છેવટ બન્ને ઘોડાઓ સામસામે કાન ખમ્ખવાળા લાગ્યા. ઘોડાઓને આ પ્રમાણે સામસામા થયેલા જોઈ તામ્રધ્વજે પોતાના પ્રધાન બહુલધ્વજને કહ્યું કે “સામેના ઘોડાનું સુવર્ણ પત્ર વાંચી વાંકેશ થાઓ કે એ કોનો ઘોડો છે?” પ્રધાને તત્તજ તે સુવર્ણ પત્ર વાંચી તામ્રધ્વજને સઘળી હદીકત જાહેર કરી. તે ઘોડો ધર્મરાજનો છે એમ સાંભળી તામ્રધ્વજે અતિ ક્રોધથી કૃષ્ણ, અરજુન, પ્રયુક્ત, હિસધ્વજ, અનુશાસ્ત્ર તથા બીર વૃષકેતુ એ સઘળાના દેખતાં ઘોડાને પકડ્યો અને પોતાની સેનાને વ્યુહમાં ગોઠવી, પ્રધાનને કહ્યું કે “મારા પિતાએ સાત અશ્વમેધ યજ્ઞો તો કર્યા અને આ આઠમો યજ્ઞ પણ તેને કરવો છે. અરજુન કૃષ્ણના બળવાળો હશે તોપણ શું થયું ! તૈયાર થાઓ. આપણને અહીં મોટું યુદ્ધ કરવાનું છે.”

“કુમાર ! જુઓ, આ બમરવાહનનો દેશ જાણાય છે. તે તમારા પિતાને કર મરે છે. આટલામાં યુદ્ધ થયેલું હોય એમ જાય છે, જુઓ આ કેટલાક શક્તિ વગરના દુષ્ટાઓ યોદ્ધાઓ પડી ગયેલા જાય છે. તેઓ તમારી સાથે કેમ યુદ્ધ કરી શકશે”

“પ્રધાન બહુલધ્વજ ! મારે સામે ઉભવાની કોઈની પણ તાકાત નથી. પણ બમરવાહન અને વૃષકેતુ એ બન્ને વિશેષ બળવાન છે, અરજુન અને કૃષ્ણ એ નરનારાયણનો અવતાર હોવાય છે. અવશ્ય મોટું યુદ્ધ થશે. સૈન્યને અર્ધચંદ્રાકાર વ્યુહમાં ગોઠવો. જુઓ, કૃષ્ણ પાંચજન્ય શંખનો અને અરજુન દેવદત્ત શંખનો તાલ કરે છે. ઘોડાના રક્ષણ માટે હાથમાં શસ્ત્ર લઈ ધણી-મહારથિઓ આવ્યા આવે છે તે પણ જુઓ.”

આજ્ઞા થતાં બહુલધ્વજે સૈન્યને અર્ધચંદ્રાકાર વ્યુહમાં ગોઠવી દીધું અને તામ્રધ્વજ સૈન્યના સામે થતાની રાહ જોઈ ઉભો રહ્યો. યુદ્ધને માટે તૈયાર થયેલ તામ્રધ્વજને જોઈ કૃષ્ણે અરજુનનો હાથ જાલી હસતાં હસતાં કહ્યું કે “અરજુન ! મયૂરધ્વજના પુત્ર આપણા ઘોડાને પકડ્યો છે. તેથી તેની

સામે મોટું યુદ્ધ થશે પરંતુ તેમાં-પ્રભુજી, યમરવાહન તથા વૃષકેતુ વિગેરે બધે લડે, રાજા મયૂરધ્વજ તર્મજના કિનારપર દાક્ષા લઈ બેઠેલો અને તેનું પુત્ર તામ્રચંદ્ર જે આપણી સામે ઉભો છે તે મહાયજવાન છે. આણે આપણે ગૃધ્રબ્યુહ ગોઠવી ઉભા રહીએ.” અનુશાલ્ય, હનુમંત્, પ્રભુજી, અનિરુદ્ધ, સાત્યકિ, કૃતવર્મા, યૌવનાશ્વ, મેઘવર્ણ, યમરવાહન અને વૃષકેતુ એ સુધાના વીરોને યોગ્ય ઠેકાણે ઉમેશા જોઈ રાજા થઈ તામ્રચંદ્રને કૃષ્ણને કહ્યું. કે “કેશવ ! અરજુનના ઘોડાને મેં પકડ્યો છે. ધીરજ રાખજો અને અરજુનનું પાલન કરજો મારો ઘોડો છુટા છે તેને તમે કંઈ પકડી શકતા નથી. સુદર્શન ચક્ર અને શારંગધનુષ તૈયાર કરો.” આમ બોલતાં બોલતાં તામ્રચંદ્રે નારાયણ અને અર્ધચંદ્રાકાર બાણોથી અરજુનના ક્ષેત્રને ઘેરી લીધું અરજુનને સિત્તેર અને કૃષ્ણને ત્રણ બાણથી વીધી સિંહનાદ કર્યો, તથા તેજ વખત તેણે પાંચ બાણથી દારૂક સારથિને અને ચાર બાણથી તેના ચાર ઘોડાને વીધી નાખ્યા. વળી પણ સાત્યકિને નવ, કૃતવર્માને આઠ, પ્રભુજીને હનુર અને અનુરુદ્ધને દશહનુર બાણ માર્યાં.

કોપ પામેલા અનિરુદ્ધે આગળ વધી યુગ પાડી કહ્યું કે “તામ્રચંદ્ર ! ઉભો રહે, માંડે પરિક્રમ જે અને મારા પ્રહારને સહન કર મારી સામે તારું રક્ષણ કોણ કરી શકે તેમ છે ? ઘેડાને જોડી દે.”

“અનિરુદ્ધ કોમળ પુષ્પો રૂપ જૈણુચાળા કામદેવ પ્રભુજી તારો જન્મ છે. પૂર્વે બાણસુરે તને માંથી લીધો હતો પણ પોતાની પુત્રી ક્યાનાં સ્તેષથીજ તેણે તને બચાવ્યો હતો. તારામાં યુદ્ધ કરવાની શું તકાત છે ? આજ તારું જીવિત ટકવાનું નથી. સાવધ રહેજે. તામ્રચંદ્ર આ પ્રમાણે બોલતો હતો તેટલામાં અનિરુદ્ધે કાત્રાગ્રિ સમાન એક દેહીય બાણ તેના પર ફેંક્યું. પોતાનું હૃદય તો વીંધાઈ ગયું પણ તેણે તેનું બાણોથી અનિરુદ્ધને પણ સામે વીંધ્યો. અનિરુદ્ધે ચાર બાણોથી તેના ચાર ઘોડાઓ અને એક બાણથી તેના સારથિને પાડી નાખ્યો. અનિરુદ્ધનાં બાણોથી વીરપુરુષોનાં ગાત્રો ભેદાઈ જતાં હતાં. કેટલાએકની ભુજાઓ, કેટલાએકની આંગળીઓ, કેટલાએકના નાભ, કેટલાએકનાં કાંડાં, કેટલાએકનાં વક્ષઃસ્થળો, કેટલાએકની કેડો, કેટલાએકનાં મસ્તકો, કેટલાએકનાં ફાંતો, કેટલાએકની ભમરો અને કેટલાએકની દાઢી મૂળેને અનિરુદ્ધ કાપી નાખવા લાગ્યો. હુમાય વગરના અસિતી પેડે પ્રજ્વલિત થયેલા અનિરુદ્ધે થોડીજ વરમાં શત્રુની ત્રણ અક્ષૌહિણી સેનાને નષ્ટ કરી નાખી અનિરુદ્ધની બાણાસિતી જગામાં ધનુર્ધારી વીર પુરુષો પતંગીયા રૂપ બનવા લાગ્યા. ત્રાસ પામેલા હાથીઓ જંગલ તરફ નાસવા લાગ્યા અને બાણોથી કપાઈ ગયેલા ઘોડાઓ પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યા.

મહાબાહુ તામ્રધ્વજે પણ ધણા વેગથી આગળ વધી તીક્ષ્ણ બાણોથી અનિરૂદ્ધન રથ વચરતો કર્યો. અનિરૂદ્ધે પણ તામ્રધ્વજનો રથ ભાંગી નાંખ્યો. જન્ને વીર પૃથ્વીપર ઉભી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તામ્રધ્વજે અનિરૂદ્ધને પ્રખ્યાત પ્રહારથી મૂઠા પમાડી પૃથ્વીપર પાડી દીધો અને પછી તેણે અરજુન સૈન્યને પાડક માંડ્યું. પ્રહુમ્ને પાંચ બાણોથી વીંધી તેણે કહ્યું કે “અનિરૂદ્ધ અને પ્રહુમ્ન પણ મારા હાથથી પરાજય પામતાં, કૃષ્ણ મારી સામે કેમ આવતા નથી ? તામ્રધ્વજ આ પ્રમાણે બોલતો હતો તેટલામાં કર્ણપુત્ર વીર વૃષકેતુ ત્યાં હાજર થયો. તેણે તેને તીક્ષ્ણ પાંચ બાણોથી વીંધી વિરથ કરી નાખ્યો. તામ્રધ્વજ ખીખ રથમાં બેસવા જતો હતો તેટલામાં તે રથને પણ તેણે માંગી નાંખ્યો. આ પ્રમાણે ઉપરાઉપર તામ્રધ્વજના ત્રણસો રથ વૃષકેતુએ ભાંગી નાખ્યા, પણ છેવટ વ્યાધિગણ જેમ દેહને પાડી નાખે તેમ તામ્રધ્વજે ધણા વેગથી રથમાં બેસી તીક્ષ્ણ બાણોથી વૃષકેતુને મૂઠા પમાડી પાડી દીધો, અનુશાસ્ત્રને પરાક્રમ કરતો અટકાવ્યો અને યૌવનાશ્વને રથપરથી બાજના વેગવડે પૃથ્વીનો સમાગમ કરાવ્યો. સાતકિ સાત બાણોથી તેના ઘોડાને મારી, અન્નાદ કરતો હતો તેટલામાં તે પણ તેનાં બાણોથી નીચે પડી ગયો. કૃતવર્મા પણ તેનાં બાણોવડે બેમાન બની ગયો. પુરુષો ક્ષીણ થવાને લીધે જેમ સ્વર્ગમાંથી પડે તેમ તામ્રધ્વજનાં બાણોથી પૃથ્વીપર પડી વીર પુરુષો શેલવા લાગ્યા. આ વખતે તામ્રધ્વજે બભ્રવાહને દૂરથી આવતો દીડો. તેથી તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું કે “વીર ! તું મારી સામે ક્ષણ માત્ર પણ જો ઉભો રહી ધીરજથી પાંચ બાણ ફેંકે તો હું તારી પાસેની અમારા તરફથી લેવાતો મોતીનો કર હોડી આપીશ”

બભ્રવાહને ધીરજ ધરી તેનાપર પાંચ બાણ ફેંક્યાં. પણ તામ્રધ્વજે અધવચ્ચથીજ સાત કટકા કરી તેને નીચે પાડી દીધો અને બભ્રવાહને વિરથ કરી પૃથ્વીપર પાડી દીધો. પ્રલય સમયમાં જેમ નક્ષત્રો પૃથ્વીપર વેરાઈ જાય તેમ બભ્રવાહનના શરીરપરના વીંખાઈ ગયેલા અર્જુનનાં મોતી વેરાઈ ગયાં. પાતાળ તળનો પણ બેહતાર કુમાર બભ્રવાહનને આ પ્રમાણે મૂર્છિત કરી તામ્રધ્વજ અતિ ક્રોધથી કૃષ્ણની સામે દોડ્યો. લોહો ત્રાસથી આંખો ખીંચી ગયા. કાગરૂદ્ર હોય નહિ તેમ તેને જેમ યોદ્ધાઓ વાહનો છોડી નાસવા લાગ્યા. તેનાં પ્રખ્યાત બાણોથી ઘેરાઈ ગયેલા રાજા હંસધ્વજને પણ છોડી છોડીને સૈનિક દૂર જવા લાગ્યા. જલપ્રવાહમાં મત્સ્યોની પેઠે રૂધિર પ્રવાહમાં સનિકે લીન થવા લાગ્યા અને બાણમગમાં સપડાઈ સર્વે બેમાન બન્યા. આ વખતે “વીર પુરુષો ! બધા પામશો નહિ એમ બોલતો બોલતો અને ધનુષને હસાવતો હસાવતો અરજુન આગળ વધ્યો, પણ સ-

આમથી ભય પામેલાઓ તો બોલવા લાગ્યા કે “અરે અર્જુન ! હવે એ ઘોડાને છોડવી શું કરવું છે ? ગોત્રહત્યાના ભયથી યુધિષ્ઠિર યદ્ય કરેછે, પણ હવે અમે બધા મરણ પામવાનાં છીએ એટલે પછી શું પુણ્ય કરીને તમે પવિત્ર થશો ?”

સૈનિકોના એવા શબ્દો સાંભળી અર્જુનને દુઃખની વ્યાથે અતિ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે પોતાનું અતિશય બળ અજમાવવાનો યત્ન કર્યો તેણે પોતાના પરાક્રમથી સેનાને સ્થિર કરી નવ બાણથી તામ્રધ્વજનું વક્ષઃસ્થળ ચીંચી નાખ્યું. તામ્રધ્વજ રથમાંથીજ નીચે પડી ગયો, પણ તરતજ બીજા રથમાં બેસી પર્વતપર જેમ મેઘ જળની વૃષ્ટિ કરે તેમ-તે અર્જુનપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. અર્જુને પણ બાણોથી તેને અદૃશ્ય કરી શંખનાદ કર્યો અને તેના બીજા રથના પણ કટકા કરી નાખ્યા. પરાભવને લીધે બહુજ રોષથી ભરાયેલા તામ્રધ્વજે બીજા રથમાં બેસી અર્જુનના સારથિ અને ઘોડાઓને પાડી તેને કહ્યું કે “હવે તું ક્યાં જાય તેમ છે ? હું તને યદુના અશ્વ સહિત મારા નગરમાં લઇ જઇશ. અર્જુનને તેનાં ગર્વિષ વાક્યોથી બહુજ ક્રોધ ચડ્યો, તેથી તેણે આત્યંત વેગ કરી તેના એક હજાર રથ ઉપરા ઉપર બાંગી નાખ્યા. તામ્રધ્વજે ઘણી ઝડપથી બીજા રથમાં બેસી નારાય બાણોથી કૃષ્ણની સમક્ષ અર્જુનને મુર્છિત કરી દીધો. જરાવારમાં સાવધ થઇ અર્જુન પાછો તેની સામે લડવા લાગ્યો. તામ્રધ્વજે તીક્ષ્ણ પ્રબળ બાણોથી અર્જુનના રથને દક્ષિણ દિશા તરફ એક યોજન પાછો હટાવી દીધો. અર્જુનને રથ ત્યાંથી પાછો આવ્યો તેને પણ તેણે બાણોથી તોડી નાખ્યો. અર્જુને ત્રણ બાણથી રથસહિત તામ્રધ્વજને આકાશમાં ઉડાવી સિંહનાદ કર્યો અને તેની ઘણી સેનાને યમલોકમાં મોકલી આપી. વિચિત્ર અસ્ત્રવિદ્યાને જાણનારા, ચિચિત્ર મંડલોમાં ફરનારા અને વીર લક્ષ્મીથી ચીંટાયેલા એ બંને વીરપુરુષો એ મહા સંઘાતમાં જરા પણ હઠ્યા નહિ. તામ્રધ્વજની બે અશ્વોદિણી સેનાનો નાશ થયો અને અર્જુનના એક લાખ યોદ્ધાઓ પડ્યા. પરંપરનાં બાણોથી પીડા પામવા છતાં પણ ક્રોધએ પેતાના પરાક્રમને છોડ્યું નહિ. બંનેના શરીરમાંથી માંસનાં કણો ઉડવા લાગ્યાં. ત્રણે ભોકને મોહ પમાડે એવું એ બંને વીર પુરુષોનું યુદ્ધ નિરવકાશ સાત દિવસ સુધી ચાલ્યું. સર્વ વીર પુરુષો ભય અને વિસ્મયમાં પડ્યા. તામ્રધ્વજ રથ સહિત અર્જુનને ઉપાડી ગૃધ્રની પેઠે આકાશમાં ઉડ્યો. ઘણે દૂર જઇ રથ સહિત તેણે તેને પૃથ્વીપર ફેંક્યો આકાશમાંથી પડતાં એ રથને જેમ જે તેને અધરથી ઝીલી લીધો.

“ અરજુનને આ પ્રમાણે વારંવાર પરાભવ પામેલો જોઇ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે “ અરજુન ! હું અને તું એ બન્ને સાથે મળી તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું તો એ છતાંશે. બમરવાહન વિગેરેને તો તેણે લીલામાત્રમાં જ છૂટી લીધા. તું ગાંડીવ ધનુષમાંથી બાણો ફેંકી તેને પાડવાનો પ્રયત્ન કર. અને હું તારંગ ધનુષમાંથી બાણો ફેંકીશ. ” આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે બાન્નેએ બાણોની વૃદ્ધિ કરવા માંડી. તામ્રધ્વજે તેને નહિ ગણુકારતાં બન્નેના ધનુષની પ્રત્યંચાઓ કાપી નાખી અને કૃષ્ણને કહ્યું કે “ કૃષ્ણ ! તમે અરજુનના સારથિ થાઓ અને તેને પડો અટકાવો. તમે તેનું સારથિપણું છોડી બીજા રથમાં બેસી મહાનૃથિ બની યુદ્ધ કરોછો, પણ તેમ કરનાથી અરજુનનો નિઃસંશય પરાભવ થશે. સંપત્તિની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે સાથે મળી કામ કરવું જોઇએ. ”

કૃષ્ણે તરતજ પોતાના રથમાંથી ઉતરી અને અરજુનના સારથિ બની આયુક્તા પ્રહારથી રથના ઘોડાઓને ઘણા વેગથી હાંકવા માંડ્યાં અને અરજુને લોહમય બાણોથી તામ્રધ્વજના શરીરને બેઠી આમ તેમ બમાવવા માડ્યું. આમ તેમ બમવા છતાં પણ તે અરજુનની સામેજ આવવા લાગ્યો. કૃષ્ણે તેને ચરણના પ્રહારથી પૃથ્વીપર પાડી દીધો. જરાવારમાં સાવધ બની મહોન્મત હાથીપર બેસી તેણે તે બન્નેને બાણોથી વીંધ્યા. બમરવાહન વિગેરે જે જે વીર પુરૂષો મૂર્છામાંથી ઉઠી તેની સામે આવ્યા તે સવળા કરાથી તેનાં બાણોવડે મૂર્છામાં પડ્યા. તામ્રધ્વજને વધતો જતો જોઇ કૃષ્ણ પોતાના હાથમાં મહા દારણ દિવ્ય સુદર્શન ચક્ર લઇ રથપર નીચે ઉતરી “ ઉભો રહે ઉભો રહે ” એમ કહેતા કહેતા તેની સામે દોડ્યા. પૃથ્વી કપી ગમ, દેવતાઓ અપભ્રિત થયા, સમુદ્રો ક્ષુભિત થયા, સૂર્ય ચરચરી ગયો, દિશાઓ ભ્રમિત થઇ તથા શેષ વિગેરે સર્વો ભયથી ધ્રુવગાં વમચા લાગ્યા. કૃષ્ણે એ ચક્રથી તામ્રધ્વજના ઘણા સૈન્યનો નાશ કરી નાખ્યો.

“ વચમાં આડી આવતી સવળી સેનાનો ભક્ષે તમે નાશ કર્યો. હવે હું તમેને છોડનાર નથી. તમે પૂર્વે અરજુનને આટલે પોતાનું પુણ્ય અર્પણ કર્યું હતું પણ આજ તો તમારે શરીર અર્પણ કરવું પડશે. ” તામ્રધ્વજે આ પ્રમાણે બોલી કૃષ્ણની સામે આવી પોતાના જમાણા હાથથી કૃષ્ણના ચક્રાગ્રા હાથને પકડ્યો અને ડાબા હાથથી કૃષ્ણના ચરણને ઉપાડી એક પોતાના મસ્તકપર ચઢવી એમને એમ અરજુનની સામે દોડ્યો. આ વખતે કૃષ્ણની આગાથી અરજુને પણ ઘણી આશ્ચર્ય વાપરી તામ્રધ્વજને બાણો મારવા માંડ્યાં. પણ તેટલામાં તામ્રધ્વજે પાસે આવી પહોંચી તેને ચરણ પ્રહાર કર્યો અને કૃષ્ણની સાથે તેને પણ પોતાની આથમાં ઉપાડ્યો, એટલે કૃષ્ણે

૧૫ મું) શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનું વૃદ્ધ પ્રાણીને રૂપે મયુરધ્વજ પાસે જવું. (૪૮૩)

તેની બાથમાંથી છટકી નહીં ધણા વેગથી તેને પૃથ્વી પર પાડ્યો. તામ્રધ્વજ પડતાં પડતાં પણ કૃષ્ણ અને અરજુનને પણ હાથ ઝાલી પોતાની સાથે પાડી દીધા. કૃષ્ણ અને અરજુન એ બંને મૂર્છિત થયા.

તામ્રધ્વજ જરાવાર પછી પાછો ઉઠી ઉભો થયો અને આમપાસ જુવું છે. તે બંને અશ્વને રત્નપુર તરફ ચાલી નિકળેલાં જોયાં. તેથી પોતે પણ પોતાનાં અવશેષ રહેલા વીરોને સાથે લઈ પોતાના નગર બહાર જ્યાં પોતાના પિતા મયુરધ્વજ યશની દીક્ષા લઈ ગેઠો હતો ત્યાં ગયો.

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનું વૃદ્ધ પ્રાણીને રૂપે મયુરધ્વજ પાસે જવું.

આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ કે તામ્રધ્વજનો પિતા મયુરધ્વજ નગરની બહાર દીક્ષા લઈ ગેઠો હતો. ત્યાં તામ્રધ્વજ આવી પહોંચ્યો. તે વર્ષ પૂરું થયા પહેલાં આવ્યો. તેને તથા ત્યાં આવેલા બીજા ધોડાને જોઈ મયુરધ્વજને ઘણો અચંબો થયો, પણ તામ્રધ્વજે કહ્યું કે “ધર્મરાજ કુ-ધિધિરે યુદ્ધને માટે ધોડો છોડ્યો છે. તેના રક્ષણને માટે ધનુર્વિદ્યામાં ચતુર અરજુનને નીમેલ છે. કૃષ્ણ પણ તેની સાથે છે. બભ્રવાહન વિગેરે અગા વીરો તે ધોડાની રક્ષા કરવામાં હતા. મેં એ ધોડાને પકડ્યો અને તે મેં હું યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં મર્યા બળવાન પ્રદુર વિગેરે ચોક્કાઓને પાડી દેવા તથા અરજુનને પણ મેં મૂર્છિત કરી દીધા. તેઓ રણભૂમિમાં પડ્યા છે. યુદ્ધ વખતે આ બંને અશ્વો પોતાની મેળે જ જ્યાં તરફ ચાલી આવ્યા છે.”

આ પ્રમાણે પુત્રનું વચન સાંભળી મયુરધ્વજે કહ્યું કે “અરે, અ-કાર્ય કરીને પુત્ર! તું મારી પાસે આવ્યો છે. અરે, મુદ્ધબુદ્ધિ! નરનારાયણ રૂપ અરજુન અને કૃષ્ણને છોડી ધોડાને લઈને તું કેમ આવ્યો? આ ધો-ડાથી મારો યશ થવાનો નથી. અરે પુત્ર! તું મને શત્રુરૂપ થયો. તું મારી નજરથી દૂર ચા. અશ્વને લઈ તું તારી બુદ્ધિને ધન્ય માને છે, એટલે તુલ-સીના વનનો ત્યાગ કરી બાંગનાં છોડવાનો સ્વીકાર કરવા બેસી જાય છે. ક-ત્તમ અંધક માગાને છોડી દઈ કયો રસિક પુરુષ ધંતુરાના કુલની માળા ધારણ કરે? મૂર્ખ તું એ ધોડાને ગમે ત્યાં મૂકી આવ. હું તો યશ છેડી જ્યાં કૃષ્ણ અને અર્જુન છે ત્યાં જઈશ.”

પુત્રને આ પ્રમાણે તરછોડતો અને કૃષ્ણનાં દર્શનની આકાંક્ષાવાળો રાજા મયુરધ્વજ પોતાની સ્ત્રીપાસે અંતઃપુરમાં ગયો.

મણિપુર પાસે રણભૂમિમાં પડેલા કૃષ્ણ અને અરજુન મૂર્છા રહિત થયા એટલે અરજુને કૃષ્ણને કહ્યું કે “કૃષ્ણ! જો બંને અશ્વો ક્યાં ગયા? રાજપુત્ર તામ્રધ્વજ કેમ નજરે પડતો નથી? આશો તે જ્યાં હોય ત્યાં કે આપણે યુદ્ધ કરીએ.”

અરજીન ! એ બંને અંદરે મયુરધ્વજ રાજા પાસે મરેલા હોવા જો-
ઈએ. આલો આપણે ત્યાં જઈએ. આ સંધ્યા વીર પુરુષો પાછળથી આત્મા
આવશે. હું તને ત્યાં મયુરધ્વજનું સાહસ બતાવીશ."

આ પ્રમાણે કહી અરજીનનો હાથ ઝાલી કૃષ્ણ આગળ ચાલ્યા અને
સંધ્યા સૈન્ય પણ જાગ્રતે હજીવે પાછળ ચાલતું થયું. રત્નપુરની પાસે આખી
પહોંચતાં કૃષ્ણે અરજીનને કહ્યું કે "આ દિવ્ય ગઠ અને દરવાજવાળું ર-
ત્નપુર છે. હવે રાજા મયુરધ્વજનું આચરણ અને મન કેવું છે તે જોવામાં
આશી. તે પોતાનું સત્ત્વ નહિ છોડે. હું તેને છેતરવામાટે અહીં આવેલો છું.
હું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બનીશ અને તને બાળક બનાવી રાજા પાસે યાચના કર-
વીશ. રાત પડવા આવી છે માટે ચાલો આપણે નગરમાં પ્રવેશ કરીએ."

ઠરાવ મુજબ વેષ બદલી તે બંને મિત્રોએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને
નિદ્રાવશ થયેલ લોકોની ચેક્ષ જોવા માંડી. કેટલાએક ઉત્તમ શયનમાં સુ-
તેલાં સ્ત્રી પુરુષોનાં જોડાંઓની પર પર હાસ્ય વિનોદની વાતો તેમના સાં-
ભળવામાં આવી. કોઈ પુરુષ ચંદ્રરૂપ દીવાથી પ્રકાશી રહેલ પોતાની પ્રિ-
યનું વદન હાથમાં લઈ બોલતો હતો કે "બદ્રે, ! તારાં નેત્રનાં કૃષ્ણબિં-
દુથી જેટલી તૃપ્તિ મને થાય છે તેટલી તૃપ્તિ તારાં સમગ્ર અંગો જોવાથી
પણ થતી નથી."

"નાથ ! હું-તો નિરંતર કૃષ્ણ સહિતજ છું. તમેતો રતિકાળમાં મોક્ષ
વખતેજ મારા નેત્રના કૃષ્ણને દેખો છો."

"પ્રિયે ! બધા હાથથી પકડેલા મારા કેશ છોડી દે નહિતો તે તૂટી
જશે."

"મારા અધરપુટ છોડી દીધો અને કુંચમંડળને ભેદો નહિ. સુરતનો
ભેદ કરનારને પીડા થાય એમાં આશ્ચર્ય નહિ."

"સુરત મૌકિતનો ત્યાગ કરનારાં આ કુચો, કૃષ્ણ મુચુકાળાં થશે
ત્યાં સુધી હું તેને પીડીશ."

આ પ્રમાણે અનેક સ્ત્રીપુરુષોની અનેક વાતો સાંભળતાં કૃષ્ણ અને
અરજીન આખી રાત તે શહેરમાં રહ્યા. સવાર થતાં કૃષ્ણ અરજીનને સાથે
લઈ, અનેક રાજાઓ અને બ્રાહ્મણો સહિત યજ્ઞ મંડપની અંદર એકેલ રાજા
મયુરધ્વજની પાસે ગયા. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરનાર કૃષ્ણે આગળ
વધી આશીર્વાદ આપી કહ્યું કે "કલ્યાણ થાઓ. શિષ્ય સહિત આ હું વૃદ્ધ
બ્રાહ્મણ તારા યજ્ઞમંડપમાં આવ્યો છું."

"મહારાજ ! શિષ્ય સહિત તમને હું નમન કરવાઉઠતો હતો તેટલા-
માં તમે "કલ્યાણ થાઓ" કહી મને આશીર્વાદ આપ્યો, નમસ્કાર વગર

૧૫ મું.) બાળક અર્જુનનું વદ બાલકને રૂપે મૃત્યુવંશના પાસે જવું. (૪૮૫)

પહેલાથીજ આપણે બાલકનું આશીર્વાદ સાપ્તમ્ય થઈ પડે છે. પૂન્યપાદ! આપ શિષ્ય સહિત, અહીં શા માટે પધાર્યા છો? હું આપનું શું પ્રિય કંઈ? આજ હું આપના અનુગ્રહથી ધન્ય છું? આશીર્વાદ તમને ન દઈ શકાય એવું કંઈ પણ નથી, આપને જે માગવું હોય તે શંકા રહિત થઈ માગો. મારા ધનથી અને જીવિતથી પણ હું આપનું કાર્ય કરવા તૈયાર છું."

"વિગ્રહિ સમયમાં નમસ્કાર વગર પણ રાજાને આશીર્વાદ દેવામાં કાંઈ દોષ નથી. બાકીના સમયમાં રાજાએ પ્રથમ નમસ્કાર કરવા જોઈએ. રાજા! મારા અહીં આવવાનું કારણ સાંભળ. અહીં કૃષ્ણશર્મા નામના પુરોહિતો લાં કન્યા છે. એ પુરોહિતે વિચારવંત હોવાથી મારા પુત્રને પોતાની કન્યા આપશે એવા વિચારથી હું રમણીય ધર્મપુર નગરથી મારા પુત્રને સાથે લઈ તેના વિવાહ સાફ. અહીં આવવા નિકળ્યો. તારૂં નગર થોડે દૂર રહ્યું લાં વનની આંદર એક મહા ભયંકર સિંહ અમોને સામે મળ્યો. તેણે તરતજ મારા દેખતાં તે પુત્રને ઉપાડ્યો. મેં તેને મૂકાવવાનો બહુ બહુ પ્રયત્ન કર્યો. નખ અને ભયંકર દાંડોથી મારા પુત્રના ગાત્રને પીડતો તથા પૂછાથી ગમે તરછોડતો તે સિંહ મને બહુ દુઃખી થતો જોઈ હસતો હસતો મનુષ્ય વાળીયી જોઈએ કે "બાલક! પુત્રને માટે તારો શ્રમ વૃથા છે. હું જેને પકડું તેને મૂકાવવા માટે કોઈ પણ શક્ત નથી. હવે તું કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર આ તારા શિષ્ય સહિત પાછો ચાલ્યો જા. હિંસક પશુઓની પૂંસે વસવું એ સુખકરક નથી. જા અને બ્રીજ પુત્રને ઉત્પન્ન કર. કે જેથી તને સારા લોકની પ્રાપ્તિ થાય, પુત્ર વગરના પુત્રને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી" મેં તેને કહ્યું કે "મને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર આ પુત્રને છોડી દઈ તેના બુદ્ધિમાં મારું ભક્ષણ કર. હું વૃદ્ધ છું અને મારું આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું છે, પુત્ર વસવું જીવિત વ્યથે ગણાય છે." સિંહે કહ્યું કે "સર્વ વિગેરે અમોક્ષધર્મા, મૃત્યુએ મારી મૂકેલ હવે તેનેજ મારવાને નિમિત્ત બનીએ છીએ. તારું આયુષ્ય હવે અવશેષ છે અને પુત્રનું આયુષ્ય સમાપ્ત થયું છે. હવે જા, વૃથા શ્રમ શા માટે કરે છે?" છેવટ મેં તેને કહ્યું કે "કંઈ પણ ઉપાય, દાન કે તપથી તું મારા પુત્રને છોડી શકે તેમ છે?" મારા પ્રશ્નના જવાબમાં સિંહે જે બને કહ્યું તે હું હવે કહેવા અશક્ત છું."

"વિગ્રેહ! જરા પણ શંકા રાખો નહિ. સિંહે જે માગ્યું હશે તે હું આપીશ. મારું બોલવું કદી પણ અસત્ય થતું નથી"

"સિંહે જે ભયંકર માળાણી કરીએ તે જો તુ આપી શકે તેમ હોય તો સાંભળ સિંહે મને કહ્યું કે "રાજા મૃત્યુવંશનું અરધું શરીર જો તું મને લાવી આપે તો હું તારા પુત્રને છોડું. તારું શરીર વૃદ્ધ અને તપથી દગ્ધ

ચયેલું છે, અને રાજા મયુરધ્વજનું શરીર નાના પ્રકારનાં હશે, તથા કિંમ
રસોથી તુષ્ટ થયેલ છે અને બહુ ગમશે. જો તેમ કરવાની તારામાં શકિત
હોય તો જ્યાં સુધી તું મને, તે લાવી આપે, ત્યાં સુધી હું તારા પુત્રને મા-
રીશ નહિ.” મેં સિંહને કહ્યું કે “મૃગાધિપ ! પરોપકાર માટે એ રાજા
પોતાના સુંદર શરીરને, ક્ષી રીતે બેઠે ?” જવાબમાં સિંહે મને ફરીને કહ્યું કે
“બ્રાહ્મણ ! તું તેની પાસે જા. પરોપકાર માટે દધીચિએ જેમ પેતાનાં અ-
સ્થિ આપ્યાં હતાં અને કહે પોતાના શરીર સાથે જડાયેલ કંચ આપ્યું
હતું, તેમ તે પણ તને પોતાનું અર્ધ શરીર આપશે. યશસ્વી પુરુષોને પોતા-
નાં શરીરમાં કદી પણ દૃઢ પ્રીતિ હોતી નથી. બ્રાહ્મણોની રક્ષા માટે ક્ષત્રિયો
સંઘ્રામમાં પોતાનું શરીર આપે છે. જો હવે તું વિજય કરશે તો પુત્ર, વગ-
રનો થશે. માટે જા, અને તારા શોકને મટાડનારા એ રાજાની પાસે જઈ
તેના દેહની ચાચના કર. તેને પુત્ર પણ થણા થયા છે. તેણે રાજ્ય પણ થાણું
દ્યું છે. તને જોઈ તેના મનમાં અવશ્ય દયા આવશે. પોતાનું કામ સધનારે,
સુલભ અથવા દુર્લભ એ સર્વની માગણી કરવી. આપે તો ભક્ષા, નહિ તો
ધર્ષરેચ્છા.” રાજા ! આ પ્રમાણે સિંહના કહેવાથી પુત્રના શોકનડે અતુર
થયેલો હું આ શિષ્યને સાથે લઈ તારી પાસે આવેલો છું. કેદપણ ઉપયવડે
તે સિંહની પાસેથી તું મારા પુત્રને લાવી આપ. “રાજા મયુરધ્વજનું અર્ધ
શરીર લીધા વગર આવવું નહિ અને જો આવશે તો હું તારા પુત્રને છોડ-
નાર નથી” આ પ્રમાણે દારણ વચન જેલથી તે સિંહ અદસ્ય થયો અને હું તારી
પાસે આવ્યો. દુષ્પણ જતોએ રાજાની પાસે પોતાનું દુઃખ જાહેર કરી ઉભું
રહેવું જોઈએ. રાજા રામે પૂર્વ બ્રાહ્મણના મરણ પામેલ પુત્રને પોતાના પરા-
ક્રમથી પાછો લાવી આપ્યો હતો. રાજા ! પરાક્રમ અને ધૈર્યમાં તને રામચંદ્ર
સરખો સમજી હું આશાથી તારી પાસે આવ્યો છું.”

“મહારાજ ! ઉભા રહો. આ મંડપની અંદરજ હું તમને માફ શરીર
આપીશ. તમે અહીં સર્વ બ્રાહ્મણોની સમક્ષ એ પ્રમાણે બોલ્યા તે બહુ
સાફ કર્યું.”

રાજા મયુરધ્વજે આ પ્રમાણે કહી પોતાના પુત્રને “રાજ્યાભિષેક કર્યો,
પોતે ગંગાજળથી સ્નાન કર્યું, કંઠમાં તુલસીની માળા ધારણ કરી, શરીર-
પર શંખ ચક્ર વિગેરેની છાપો મારી સભા મંડપમાં આવી. સમ્રાજા સાંભ-
ળતાં કહ્યું કે “પોતાના પુત્રને માટે આવેલ આ બ્રાહ્મણરૂપ ત્રીકણ્ય ભગ-
વાનની હું મારા અર્ધ દેહથી પૂજા કરીશ. ભક્ષે એ બ્રાહ્મણ પુત્રયુક્ત થાય.
વેનારાઓને કરવત સહિત અહીં બોલાવી લાવો. જે થાંભલાઓ ખોદી
તેની વચમાં તેઓ માફ મસ્તક વેરે તેમ કરો. જેઓને મારા પર પ્રીતિ હોય

તેઓએ જરા પણ આ વાતમાં આડે આનવું નહિ.”

આ પ્રમાણે રાજનું મેલવું સાંભળી પ્રધાનો અને બ્રાહ્મણો ભયથી કંપી ગયા. સઘળાઓ શોકથી બોલવા લાગ્યા કે “આપણા રાજના પ્રજાનું હરણ કરનાર આ નિર્દય કાળ સરખો બ્રાહ્મણ ક્યાંથી આવ્યો ! આપણે ધણા આચક્રો દીઠા છે પણ આવો યાચક તો કોઈ દિવસ જોયે નથી. એવો કોણ નિર્દય અને નિર્લજ્જ હોય કે રાજના શરીરની માર્ગણી કરે. કે ટક્કીએક પશુભતિ હિંસક અને માંસ ભક્ષક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યભતિ વળી બ્રાહ્મણ અને શાસ્ત્રને જાણનાર આ હિંસક તો આજે દીડો. બ્રાહ્મણભતિમાં હિંસક થયેલ છતાં તે કેવળ પોતાનાજ સ્વાર્થમાં સાવધાન કેમ હશે ? શો ઉપાય ? ભવિષ્ય હશે તેમ થશે. અવશ્ય થનાર બ્રાહ્મણને કાંઈ પણ રીતે અટકાવી શકાતી નથી. રાજ સત્યવાદી અને અતિથિપર પ્રીતિ રાખનાર છે તેથી તેને પણ અટકાવી શકાય તેમ નથી. પૂર્વે બલિરાજના યજ્ઞમાં વામનરૂપ ધરી જેમ વિશ્વ આગ્યા હતા તેમ આ પણ રાજના યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરી તેતો નહિ આવ્યા હોય ?”

આ પ્રમાણે બોલતા પ્રધાનો અને બ્રાહ્મણો વિગેરેને બેલતા બંધ કરી રાજાએ હર્ષપૂર્વક અનેક દાનો દીધાં. અને તેટલામાં કરવત લઇ, વેરનારાઓ પણ આવી પહોંચ્યા. બે લાકડાં ઉભાકરવામાં આવ્યાં અને એક વચમાં આડું દૃઢ દેરડાંથી મજબુત બાંધવામાં આવ્યું. આ વખત મરવાને તૈયાર થયેલ રાજાએ તે બ્રાહ્મણરૂપ કૃષ્ણના પગને ધોધી. અને કહ્યું કે “મારા અર્ધ શરીરથી યજ્ઞનાગકે ગોવિંદ પ્રસન્ને બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણોના કાર્યને માટે યૌવન તથા ધન પણ અર્પણ કરનાર અમારા કુળના સમગ્ર પુરોહિતો તે શુભ કરો. અરે મલ્લ પુરુષો ! મને આ લાકડાંની સાથે મજબુત બાંધી મારા મસ્તકપર તરત કરવત ચલાવો. કારણકે આ બ્રાહ્મણને વિજંબ થાયછે. અમુજ આ બ્રાહ્મણે મારા જન્મને સફળ કર્યો. મનુષ્યો ! ધ્યાન આપો અને રાજ થાઓ. કારણ કે પરોપકારમાં કામ ન આવતું શરીર અને ધર્મજ શોક કરવા લાયક છે. તેજ શરીર અને ધન સ્થિર રહેછે કે ને પેરોપકારને માટે છે.”

રાજાને દેહત્યાગ કરતા જોઈ આખા નગરમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો ટી-ટાડીના સમૂહની પેઠે સર્વ આકંઠ કરવા લાગ્યાં. આ વખત રાજા મયુરધ્વજની રાણી કુમુદતી આવી પહોંચી અને કૃષ્ણની સમક્ષ રાજા પાસે હર્ષ-પૂર્વક બોલી કે “રાજન ! તમે બ્રાહ્મણને માટે અર્ધ દેહ આપવા તૈયાર થયાછો એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. હું તમારી સ્ત્રી તમારે અર્ધ આગળ કહેવાઉં. માટે મને આપી તમે તમારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરો. મને આ-

પવાથી સજીવન દાન થયું કહેવાશે અને તમારે સાક્ષાત્ અર્ધ અંગ અપવાથી નિરજીવ દાન થયું ગણાશે. વળી મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે ત્રિહો બીજાએ ભેદેલ ભક્ત્ય ત્યકણ કરતા નથી. સ્ત્રી પુરુષ બંને મળી એક અંગ થાય છે અને તેથીજ સ્ત્રી અધાગના કહેવાય છે. સિંહે પણ અર્ધ અંગનીજ માગણી કરી છે માટે મને આપી દીધો. જે સ્ત્રી પ્રતિની સમક્ષ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે તેને નિઃસંશય ઉત્તમ લોકમાંજ ગતિ મળે છે. ”

“રમેને રાજા પોતાની સ્ત્રીને આપી દીધે.” એવી બીકથી તે બ્રાહ્મણુરુપ કૃષ્ણે વચમાં બોલી કહ્યું કે “રાણી, રાજાનું કાનું અંગ ગણાય છે પણ સિંહે મને રાજાનું જમણું અર્ધ અંગ લાવવાનું કહ્યું છે. જે મારી માગણી ન સ્વીકારી શકાય એમ હોય તો હું અહીંથી નિરાશ થઈ સિંહની પાસે જઈને કહું કે તું મારા પુત્રનું ભક્ષણ કર.”

તે બ્રાહ્મણુ આ પ્રમાણે બોલતો હતો તેટલામાં સર્વ સભાસદોને વિસ્મય પમાડતો કુમાર તામ્રધ્વજ વેગથી આગળ આવી બોલ્યો કે “ જે પિતા છે તેજ પુત્ર છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. પિતાના શરીરથીજ પુત્રના શરીરની ઉત્પત્તિ છે. બ્રાહ્મણુ ! મારા પિતાના બદલામાં હુંજ તે સિંહ પાસે આવવા તૈયાર છું. મને પુત્ર જોઈ તે સિંહ ઘણાજ પ્રસન્ન થશે. ભલે મારી પિતૃભક્તિ અખંડ રહે. ”

“ પુત્ર ! તું ખરું કહે છે પણ પુત્ર અને સ્ત્રીન હાથથી જીવું થયેલું મયુરધ્વજનું અર્ધ શરીર લાવજે, એમ સિંહની માગણી છે. માટે ઉલટું કેમ થાય ? ”

“બ્રાહ્મણુરુપ કૃષ્ણનું આ વખત પણ આ પ્રમાણે બોલવું સાંભળી રાજા મયુરધ્વજને પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રને અટકાવી તે બંનેના હાથમાં આનંદ થી કરવત આપી અને પોને “ કેશવ, ત્રિસિંહ, રાક્ષ ” વિગેરે નામનો ઉચ્ચાર કરવા માંડ્યો, રાજાને સાહસ કરતો સાંભળી ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ પણ તે જોવામાટે વિમાનમાં બેસી આકાશમાં આવ્યા. જે વખત રાજાના મસ્તકપર કરવત મૂકવામાં આવી તે વખત મોટા ધીર અને જ્ઞાની પુરુષોને પણ આનંદ થઈ કુમુદતી તથા તામ્રધ્વજ એ બંને તેના મસ્તકપર કરવત ચલાવવા લાગ્યાં. કરવત ચલાવતી અને રત્ન રત્ન એ પ્રમાણે બોલતી કુમુદતીએ કહ્યું કે “ વિપ્રેન્દ્ર ! પૂર્વ જન્મ ત્રિસિંહે સ્તંભનું અને પોતાના શત્રુનું વિદારણ કર્યું હતું તેમ આજે તમારે માટે આ મહામતિ મારા પતિના મસ્તકનું હું વિદારણ કરું છું. ”

“ પ્રિયે ! તારા હાથમાં રહેલ કરવત, કેતકીના કામળ પત્રની પેઠે મારા મસ્તકને સુખસ્પર્શવાળી જણાય છે. જરાપણ શંકા રાખ્યા વગર તમે

૧૫ મુનિશ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને રૂપે મયુરધ્વજ પાસે જવું. (૪૮૨)

બન્ને મારા ચસ્તક પર કરવત ચલાવ્યા કરો. સ્તિસમય જેમ, નખસાત અને હંતસાતની પીડા ન જણાય તેમ આ કરવતના હાંતાઓની પીડા જરૂર જુદી પણ મને જણાતી નથી.”

આ પ્રમાણે રાજાને બોલતો સાંભળી તેની સ્ત્રી તથા પુત્રે કરવત ચલાવ્યો રાખી. કૃષ્ણ અને અરજુનની સમક્ષ તે સર્વોત્ક્રમ મસ્તક ધરોળર વચમાંથી બેઠવા લાગ્યું અને મોટો હાહાકાર મચી રહ્યો. આ વખત મયુરધ્વજના ડાબા નેત્રમાં અશ્રુ આવેલ જોઈ કલિન ચિત્તવાળા તે વેપારી બ્રાહ્મણે કહ્યું કે “રાજા ! આ પ્રમાણે થયું દુઃખથી રૂદન કરતાં કરતાં તારે પોતાનું શરીર પરાણે આપવું પડે છે તે મારે જોઈતું નથી. અભાવથી આપાતું ઘન વિદ્વાન પુરૂષો કદીપણ અહણ કરતા નથી. સિંહ મારા પુત્રને ભલે ખાઈ જાય.” આમ બોલતાં બોલતાં સઘળાઓનાં દેખતાં તે બ્રાહ્મણ શિષ્ય સહિત ચાલતો થયો.

શિષ્ય સહિત તે બ્રાહ્મણને ચાલી નિકળેલ જોઈ સતી કુમુદતીએ પતિના બેઠાયેલ મસ્તકને પોતાના બન્ને હાથથી સ્થિર રાખી શોકાતુર હિંચે સ્વરે કહ્યું કે “સત્યવ્રત અને ઉદાર નરોમાં શિરોમણિ મહા બુદ્ધિમાન રાજા ! બ્રાહ્મણ તમારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જાય છે તેને અટકાવો. જે તે નિરાશ થઈ ચાલ્યો જશે તો તમારી અપકીર્તિ થશે.”

કુમુદતીની વિશ્વમિ સાંભળી કૃષ્ણને પાછા લેડાવી મયુરધ્વજે કહ્યું કે “મહારાજ ! જવું હોય તો સુખેથી જાણે પણ મારું વચન સાંભળો. મારા ડાબા નેત્રમાં જળ આવવાનું કારણ એજ છે કે મારું જમાણું અંગ તો બ્રાહ્મણને મટે સારા ઉપયોગમાં આવ્યું, પણ ડાબું અંગ તદ્દન નકામું જશે એવા વિચારથી દુઃખને લીધે ડાબા નેત્રમાં અશ્રુ આંચું. મહારાજ ! આ તીક્ષ્ણ કરવતથી મને પીડા થતી નથી; પણ ડાબું અંગ નકામું જાય છે તેને મદિ થાય છે.”

મયુરધ્વજનું આ વચન સાંભળી કૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા. તેણે બ્રાહ્મણનું રૂપ છોડી દીધું અને પોતાના અસલ રૂપનું દર્શન દઈ આલિંગન કરી કહ્યું કે રાજાઓમાં સિંહ સરખા અને વિત્તમંદ્રત રાજા મયુરધ્વજ ! ધન્ય છે. મેં અને આ અરજુને તમારી પરીક્ષા કરવામાં કંઈ પણ કચાશ રાખી નથી મહાબાહો ! હવે તમે કુમુદતી તથા તામ્રધ્વજની સાથે હર્ષપૂર્વક યજ્ઞ કરો. તમારા પુત્રે અને બન્નેને સહ સહિત સૂર્ય પમાડી સંતુષ્ટ કરેલ છે. મારા દર્શન પછી દુઃખ હોયજ નહિ. મારા કહેવાથી તમે પોતાનું અંગ અંગ આપના માંડ્યું. મારી બક્ષાપરધીનતા લોક પ્રસિદ્ધ છે. તેથી હું હવે તમારા વચમાં કમ કરનારો થઈશ. યુધિષ્ઠિરના પોતાને પણ તમે જો અને

તે બન્ને અશ્વને હેતી ઉત્તમ કીર્તિને પામે.

કૃષ્ણ કૃષ્ણથી અમલ સ્થિતિમાં આવેલ રાજા આનંદથી બોલ્યો કે
“કેશવ ! આજ તમે મને ધનવાદને પાત્ર કર્યો. તમે પ્રસન્ન થયા. હવે મારે
અશ્વની સું કરવાનું છે ? તમારાં દર્શનથી, તમારાં કીર્તનથી, તમને પ્રણામ
કરવાથી અને તમારી કૃપા સાંભળવાથી કરોડો યજ્ઞોનું પુણ્ય થાયછે. તમને
પ્રાપ્ત થયેલા હવે હું યજ્ઞનો પ્રારંભ કરું તો બ્રાહ્મણોનાં મુખોમાંથી નકામ-
તા મંત્રો પશુ માંસી મરકરી કરે. ગંગાજળ છતાં તૃપા મટાડવાને માટે જ-
કળની જગદગુ સામે કોણ મોટું ધરે ! હવે જો હું પાછો પ્રવૃત્તિમાં પડું
તો મૂઠ કહેવાઉં. મારા બાળ્યોદયને લીધેજ મને આજ તમે બન્નેનું દર્શન
થયું. કમળ સમાન નેત્રવાળા, પરિશ્રુત, જગતના ગુરુ, સદ્ધિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ
અને લય કરનાર, આદિ તથા અંતરરહિત, વેદપર વિશ્વાસ બેસાડનારા, લક્ષ્મીને
ધારણ કરનારા, શેષરૂપ મંચકપર શયન કરનારા અને જ્ઞાનવડેજ બનણી શકાય
એવા આપને હું ચિરંવાર નમન કરુંછું.”

રાજા મંચરૂપની ભક્તિથી અત્યંત સંતુષ્ટ થયેલ શ્રીકૃષ્ણ, અરજીનું
અને પાછળથી આવી પહોંચેલ સકળ સૈન્ય સહિત ત્યાં ત્રણ રાત્રિ રહ્યા.
ચોથે દિવસે રાજા મંચરૂપને અશ્વ સહિત પોતાની તમામ સમૃદ્ધિ કૃષ્ણને
અર્પણ કરી. અને પોતે પણ અરજીનું આલિંગન કરી તેના અશ્વના રક્ષ-
ણમાટે પોતાના પુત્ર સહિત તેની સાથે ચાલ્યો.

અશ્વનું વીરવર્માનાં પુરમાં ગમન.

રીવાજ પ્રમાણે મૂને ઘોડાઓ આગળ ચાલતા થયા. શ્રીકૃષ્ણ અને
બીજા વીર પુરમાં તેમની પાછળ ચાલ્યા. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ રાજા વી-
રવર્માના દેશમાં આવી પહોંચ્યા. આ સભ્યમાં તે રાજાએ ધૂર્મને મારે પ-
ગેથી સ્થિર કર્યો હતો. રાજાને જમાઈ યમરાજ પણ ત્યાં સાક્ષાત્ ભૂતિ-
માન રહેતો હતો. મુખ્ય શહેર સારસ્વતમાં સઘળાં મનુષ્યો ધર્મ, અર્થ, કામ
અને મોક્ષમાં જોઇએ તેવી પ્રવૃત્તિવાળાં હતાં. સ્વપ્નમાં પણ તેઓનું મન
કુમારપર જતું નહિ હતું. આ રાજા વીરવર્માને ભલિલી નામની એક પુત્રી
હતી તે પૃથ્વીપરના કોઇ પણ પુરુષને પતિ તરીકે પસંદ કરતી નહિ હતી.
પિતાના આમ્રલથી તેણે યમરાજ સાથે પરણવાની ઇચ્છા જણાવી કહ્યું કે
“જો ત્હી પિતાએ પરણાવેલ પોતાના પુરુષને છેતરી મોહને લીધે અન્ય પુ-
રુષને સંગ કરે છે તેને યમરાજના નરકમાં નાખેછે. માટે મને તેની સાથે
પરણવો કે જેથી મારી કીર્તિ થાય. યમરાજનેજ મરણી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે
પાલી હું સકળ પાત્રથી દૂર રહીશ. પુરુષને પ્રાકૃત ધુરંબેની સાથે પરણાવ-
વાથી પણ પુણ્ય થાય છે ત્યારે જો તેને મને યમરાજની સાથે પરણાવશે

તો તમેને મોટું પુણ્ય થશે એમાં કાંઈ સંશય નથી. અને એમ થવાથી મારા મનમાં રહેલા ધર્મ સંબંધી અનેક મનોરથો સિદ્ધ થશે.” •

પુત્રીના આ પ્રમાણે ઇચ્છા જાણી રાજા વીરવર્મા તો ચુપ રહ્યો. અને માલિની સત્તિ દિવસ યમસૂક્તથી તેનુંજ આરાધન કરવા લાગી. આમ કરતાં કરતાં કેટલેક કાળે તે બરણુવાનીમાં આવી. ત્યારે દેવમુનિ નારદના મનમાં વિચાર આવ્યો કે રાજપુત્રી માલિની ખરા ભાવથી યમરાજનું ધ્યાન ધરે છે અને તેનો તેને જાણતા પણ નહિ હોય. હું જાઉં અને આ હકીકત કહું. યમરાજ સમાન દક્ષિણા કહેવાય છે. માલિનીનું મન તેમાં ખરેખરે લાગેલું છે. શા માટે તે તેને જાણ આપવામાં મંદ થતા હશે? આ પ્રમાણે વિચાર કરી મુનિ નારદ યમલોકમાં ગયા. ત્યાં જઈ યમરાજને તેણે કહ્યું કે ધર્મરાજ ! રાજપુત્રી માલિની તમને પરણવાની ઇચ્છાથી હમેશ તમારાજ ધ્યાનમાં આસક્ત રહે છે. શું તે તમો જાણતા નથી? તમે ત્યાં જઈ તરતજ તેનું પ્રશ્ન મહણ કરો. પાસડી આશાં સત્પુરુષોજ સદ્ગુણ કરે છે. મનુષ્યવેષ ધરી પોતાના ભૂત્યો સંહિત તમે રાજા વીરવર્માના સારસ્વત નગરમાં જાઓ તમારા જવાથી તે નગર ધન્યવાદનું પાત્ર થશે.”

તમેજ પ્રથમથી ત્યાં જાઓ. હું પાછળથી વૈશાખ માસના શુક્લ પદ્મમાં ત્યાં આવી તેને વરીશ.”

યમરાજના આગ્રહથી મુનિ નારદ સારસ્વત નગરમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં આવી તેણે તે રાજાને સ્વર્ણું હંત્યાંત કહી સંબોધ્યું. એટલે તેણે પોતાની પુત્રીના વિવાહની સઘળી તૈયારી કરવી માંડી. યમરાજએ પણ પોતાના એકસો આઠ મુખ્ય મહાત્મજવાન નાયકોને તૈયાર કર્યા. એ સઘળાં નાયકોમાં અગ્રેસર, મહાવીર, બ્રહ્મહત્યાના શેષરૂપ તથા દ્વરસ્ત્રય અને ધાતુક્ષય કરનારા રેણીના નાયક રાજદમાને પોતાની પાસે જોડાવી કહ્યું કે તમે પોતાના અનુચરો સહિત મારા રમણીય વિવાહોત્સવમાં પૃથ્વીપર સારસ્વત નગરમાં જાઓ.”

“ મહારાજ ! તે દૈશમાં જવું મારાથી બને તેમ નથી. ત્યાંનો રાજા અને ત્યાંની પ્રજા પણ આજ્ઞાઓની સેવા કરે છે. ત્યાં વેદપાઠ કરતા બ્રાહ્મણોનો હિમ્મત્વનિ મારા કાનને તથા હોઝના અગ્નિનો ધૂમાડો મારાં નેત્રને ઘણું દુઃખ આપશે. ધીરે ધીરે પુરુષોના મૂત્રનો નાશ કરનાર અને ગુણોથી મારા સમાન મારો પુત્ર પ્રમેહ પણ ત્યાં શી રીતે રહી શકશે? તમારી દાસી નિપુચ્છિતનો મહિમા તો કાણ વર્ણવી શકે તેમ છે? તેનો ક્ષણમાત્રમાં મનુષ્યનો નાશ કરી નાખે છે. તેને પણ મારે ક્યાં રાખવી? મારો પરાક્રમી ભાઈ પાંડુ, તેની બી શોધા (સોને) તથા તેનો પુત્ર જલોદર એ સમાન બળવાળાં ત્રણે

મારે ક્યાં ઉતારો આપવો. જ્યાં રાજા ધર્મપરાયણ હોય અને પ્રજા પણ પવિત્ર હોય ત્યાં માઈ જવું બરું છે. તમારા માનીતા આ સમગ્ર પ્રણાલી પાસે તેર હું કંઈ પણ મણતરીમાં નથી. તેઓ પોતાના પ્રબળ પરાક્રમથી ગુરુત્તીના સમાગ્રમાં આસક્ત તથા આહ્વાણ અને બળકની હત્યા કરનારને વેગથી હણી નાંખે છે. વળી તે વ્રજો એકસો આઠ રૂપ ધરી શકે છે. તેની સ્ત્રી વિચરિકા પણ તેવીજ બળવાળી છે તેના પુત્ર બગંદર ગુરની સ્ત્રીનું મન કરનારના શિશ્નના મુળમાંજ પોતાનું નિવાસસ્થાન કરે છે તેને પણ ત્યાં પોતાને રહેવાને સ્થાન મળવું મુશ્કેલ છે. આ વિસ્ફોટક પણ ત્યાં ક્યાં રહેશે ? મહાદેવજીથી ઉત્પન્ન થયેલો તેર પ્રકારનો તાવ પણ ત્યાં ક્યાં રહેશે ? તે બતાવો. આ તમારો મહા બળવાન નાયક અતિમાર પોતાની સ્ત્રી સંગ્રહણી પુત્ર આદ્માન અને અરોચકની સાથે ક્યાં નિવાસ કરશે ? આ ત્રણસો શ્રાવણ પણ ત્યાં સ્થાન નહિ મળવાથી બહુ દુઃખી થશે. મહાબળવાન હેડકી, શ્વાસ ઉધરસ અને કોઠ વિગેરે પણ ત્યાં રહી શકે તેમ નથી. ધનુર્વા વિગેરે વાયુઓ, ઉશ્ચ કર્ણશ્રાવણ, પરાક્રમી નેત્ર રોગ, કર્ણ રોગ, રાશી, ગંડમાળ, વાધ તથા વિસ્તારવાળી શિરોબધા ત્યાં મુદ્દલ રહી શકશેજ નહિ. તમે અને ત્યાં જવાની આશા કરો છો પણ અહીંથી કોઇના પગ ઉપડતા નથી."

"તમે સઘળા મહા બળવાન રોગો મનુષ્યના જૂના જૂના વેષ ધરી દિવ્ય અલંકારો પહેરી રાજા વીરવર્માની પાસે જાઓ. તમે જેમ અહીં નિરૂપદ્રવ નિષ્ક્રમ કરો છો તેમ ત્યાં પણ રહેજો. અને ત્યાં જે જે પાપિક મનુષ્યો હોય તેનેજ તમારે પોતાનું પરાક્રમ બતાવવું. જે દુર્બુદ્ધિ મનુષ્યે બ્રહ્મહત્યા કરી હોય તેના ગાત્રમાં તમે પોતે રહેજો. તમારી પ્રિય પત્નિ વિષુચિકાએ દેવતાને માટે દેવાનું ધન અધવચથી હરણ કરનાર, જમવા બેસતાં બ્રહ્મણોને અધવચ ઉઘાડનાર અને પુત્રો તથા બ્રાહ્મણોને છેતરી પોતે એકાએક જમનારની પાસે જઈ રહેવું. પોતાના ગોત્રની સ્ત્રીને દષિત કરનારના પાસે તમારા પુત્ર પ્રમેહને મોકલજો. લોભથી શિવનિર્માણનું હરણ કરનારને લિંગ-પીડાએ પીડા કરવી. પારકું સાઈ જોઈ પોતાનું મુખ મરડનારને પાંડુરોગે પકડવો. ગર્ભપાત કરનાર અથવા કરાવનાર મનુષ્યની જસોદરે સેવા કરવી. રસની ચોરી કરનારને વિચરિકાએ પીડા કરવી. શિવ મંદિરોને ભાંગનાર અને વિશ્વાસપાત કરનારની પાસે સન્નિપાતે જવું. પારકી નિંદા કરનાર પાસે તમારા મિત્ર અતિસારે જવું. ધર્મદ્રવ્યનું હરણ કરનારને સંગ્રહણીએ ગ્રહણ કરવો. જમતા બ્રાહ્મણોનો દેષ કરનારની પાસે અરોચકે જવું. પાંડકી આશાનો ભંગ કરનારની પાસે શળાએ રહેવું. પારકી ધર્મ કરનારની સાથે હિંસાએ પ્રીતિ કરવી. ઇશ્વર અને તેના બક્ષીની કૃપા નહિ સાંભળનારને કણુ-

એ પીડા કરતી. પરધન અને પરત્રાપર નજરે કરનારને નેત્રરોગોએ પીડા કરવી. ઇશ્વર અથવા સત્પુરુષોનું વર્ણન છોડી જેની વાણી પરનિદામાં મરાયણ રહે તેની પાસે મુખરોગોએ સહકુટુંબ ઉતારો કરવો. પારકી ચાપણ ઓળવનારનો પગ રાશીએ પકડવો. જે પારકા મેઢાંમાંથી ફળીયો પડતી ખાંચ તેને ગંડમાળે પીડા કરવી. ગુરૂપત્નીનું ગમન કરનારની પાસે કંડુ અને કુકે વગર વિલખે જવું. સંતોષી અને ઉદાર પુરુષને જેમ ઇર્ષ્યાથી મૂર્છિત સરખા બની જનારની પાસે વાઘએ હમેશાં માટે નિવાસ કરવો. ધર્મે બાબતમાં હંભ રાખનારની પાસે ગજઅર્ધે જવું. વિશ્વાસઘાત કરનારનો મસ્તક રોગોએ આશ્રય લેવો. પણ આટલું યાદ રાખજો કે રૂદ્રાભિષેક, હોમ અને સુવર્ણનો પુરુષ બનાવી તેનું દાન કરનારનો તેમજ દરદી પૈસા વગરનો હોય તો સમુદ્રમાં સ્નાન કરનારનો તમારે ત્યાગ કરવો. સુવર્ણના અલંકાર કરી ઇશ્વર નિમિત્ત દાન કરનારને પ્રમેહે છોડી મૂકવો, તેમજ મૂત્રકૃચ્છ પણ છોડી આપવો. જળાશય બંધાવનારનો જળોદરે ત્યાગ કરવો, ગાયનું દાન કરનારની પાસે વણે બિલકુલ રહેવુંજ નહિ, પણ તરત ચાલી નિકળવું. આહુતિને વિવિધ સુંદર ભોજનોથી તૃપ્ત કરનાર પુરુષ પાસેથી અરોચકે તરત રજા લેવી. કારાગૃહમાંથી મનુષ્યોને, પાંજરામાંથી પક્ષીઓને અને રસ્તામાં ચોરના હાથમાંથી મુસાફરોને છેડાવનારને શ્લોકોએ જરાપણ પીડા કરવી નહિ, અને પ્રથમ ગયેલ હોય તો તરત તેને છોડી ચાલી નિકળવું. ભક્તિપૂર્વક ઇશ્વરની સ્તુતિ કરનારને મુખરોગોએ મુક્ત કરવો. સુપાત્ર બ્રાહ્મણને • વાણું દાન આપે ત્યારે રાશીએ તેનો ત્યાગ કરવો. રતોનું દાન કરનાર પાસે ગંડમાળે જરાપણ રહેવું નહિ. અને એ પ્રમાણે બીજા રોગોએ પણ પણ પોતે કુરેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરનાર તથા તેના નિવારણમાટે શાસ્ત્રમાં બતાવેલ દાન, હોમ, તપ વિગેરે કરનારનો ત્યાગ કરી આપવો.”

આ પ્રમાણે યમરાજાના કહેવાથી રાજવદ્ધમા વિગેરે તેના સઘના નાચકે વીરવર્માની નગરી પ્રત્યે ચાલતા થયા. યમરાજા પોતે પણ ત્યાં જવા નિકળ્યા નારદમુનિ તો ત્યાં પ્રથમથીજ જઈ ચડ્યા હતા. રાજપુત્રિ માલિની હોમજાળામાં નારદમુનિની પૂજા તથા હોમ કરતી હતી અને રાજા વીરવર્મા પણ તેની ખસેજ હતો તેટલામાં ત્યાં યમરાજાએ આવી માલિનીનું પાણિગ્રહણ કરી રાજા વીરવર્માને કહ્યું કે “રાજા! હું તમારા પર પ્રસન્ન છું. વિચાર કરીને કાંઈ વરદાન માગો. કરણકે હવે તમોને મૃત્યુ થોડા વખતમાંજ પ્રાપ્ત થનાર છે.”

“હું જીવતાને માટે તમારી પાસેથી વરદાન માગવા ઇચ્છતો નથી. કન્યાના ધનથી જીવનાર પુરુષો નરકમાં જાય છે.”

“તમે કન્યાદાન દેનાર છો અને હું પાણિયકણ કરનાર છું. માટે મારે તમને આશીર્વા આપવી જોઈએ. કહો શી આશીર્વા આપું ?”

“જે દિવસ મારૂં મરણ થનાર હોય તે દિવસ હું અહીં શ્રીકૃષ્ણને દેખું.”

“બહુ સારું. તમને તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન થશે. તમને શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન થાય ત્યાં સુધી હું અહીંજ રહીશ અને તમારા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ.” આમ કહી યમરાજ તેને ત્યાં તે વખતથી રહ્યા હતા.

કૃષ્ણબલ્લ વીરવર્મા રાજના સાંભળવામાં આવ્યું કે કૃષ્ણ સહિત અર્જુન યજ્ઞના બંને અગ્નિનું રક્ષણ કરતો કરતો આપણા દેશમાં આવી પહોંચ્યો છે. આ બખર મળતાં તેણે તે પાંડવના ઘોડાઓને પકડી લેવા પોતાના મતા બળવાન યોદ્ધાઓને આગ્રહ કરી. રાજની આગ્રહ થતાં ધણી સૈન્યની સાથે તેના સુભાલ, સુરભ, લીલ, કુવલ અને સરલ નામના પાંચે પુત્રોએ ધનુષ બાણ ધરી, દિવ્ય રથોમાં બેસી. બહાર આવી, પાંડવના સૈન્યને જરા પણ નહિ ગણદારતાં તે બંને ઘોડાઓને પકડી પોતાના નગર તરફ આવવા માંડ્યું, એટલે પરાક્રમી બલરાહને તેઓને પોતાના બાણોથી લઈ જતા અટકાવ્યા. પ્યાદલોમાં એક બીજાના કેશ પકડી સામસામે મુઠિયા પ્રહારો વિગેરેથી ઉગ્ર યુદ્ધ ચાલવા માંડ્યું. રથો હાથીઓ સાથે પછાવા લાગ્યા. અગ્નિમાં જોમ, આમડું સંક્રાંત પામે તેમ બલરાહનના પરાક્રમમાં શત્રુઓ સંક્રાંત પામ્યા લાગ્યા. પોતાના પક્ષનો પરાબલ સાંભળી સાક્ષાત્ યમરાજએ રણભૂમિમાં આત્મી પહોંચી અર્જુનના સૈન્યનો સંહાર કરવા માંડ્યો. પોતાના સૈન્યનો સંહાર થતો જોઈ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને તે ક્યો યોદ્ધા છે ? તે વિષે સવિસ્તર હકીકત પૂછી. અર્જુનના પૂછવા ઉપરથી કૃષ્ણે યમરાજની માલિની સાથે પરણવાની, અને પરણ્યા પછી ત્યાં રહેવાની સઘળી હકીકત દહી સંભળાવી; અને કહ્યું કે “અર્જુન ! આપણા સૈન્યને પોતાના લોકમાં મોકલવા તૈયાર થયેલા એ યમરાજ છે મારા દર્શનની ઉત્કંઠાએ રાજ વીરવર્મા પણ પોતાના ધણી મહાદ્યુઓની સાથે તૈયાર થઈ અહીં આવે છે, માટે તું પણ તૈયાર થઈ રહે. મયુરધ્વજ, બલરાહન, વૃષકેતુ અને પ્રહુમ્ન વિગેરેને ત્રયમ મુદ્ધ કરવા દેવું.”

કૃષ્ણ અર્જુન પાસે આ પ્રમાણે વાત કરે છે તેટલામાં તે રાજ વીરવર્મા મયુરધ્વજ વિગેરેના ધણી સહેલથી મૂઝે પમાડી અર્જુનની સામે આવી પહોંચ્યો અને બોલ્યો કે અર્જુન ! મેં તારા સત્કર્મ વીરોને જીત્યા પણ તારૂં પરાક્રમ જોયા વિના મને શાંતિ વળતી નથી. જેવિંદા અર્જુનની મરણ હોય તો બલે તે અને નહિતો તમે મારા પ્રહારને સહન કરો અ-

થય તો સમ્રામ છોડી દીધો. આ પ્રમાણે ખેતી તેણે સાત બાણો અ-
નુન ઉપર અને સાઠ બાણો કૃષ્ણપર ફેંક્યાં. અશ્વન પશુ કોષથી તીક્ષ્ણ
બાણોથી તેને વીધવા લાગ્યો. વીરવર્મા હજારો બાણોથી કૃષ્ણ અને અર્ગુન
એ બન્નેને ઢાંકી દઇ વર્ષાઋતુના મેઘની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યો. અશ્વને
તેને સાત બાણોથી વીધ્યે એટલે તેણે સાઠ બાણોથી અર્ગુનને, સો બા-
ણોથી કૃષ્ણને અને રથની ધ્વજમાં એઠેલા હનુમાનને પણ સો બાણોથી
વીધ્યે. રથના ઘોડાઓને પણ ધણાં બાણોને પ્રહાર કર્યો. મોહથી જેમ
આખું જગત ભમી જાય તેમ વીરવર્માનાં બાણોથી અર્ગુનનું આખું સૈન્ય
ભ્રમણ કરવા લાગ્યું. તે જેમ શ્રીકૃષ્ણે અર્ગુનને કહ્યું કે “ અર્ગુન !
જેમ ખીજા રાજાઓને જીત્યા તેમ આ પણ જીતાશે એમ ધારવું નહિ. ક-
ર્ણના રથનું પરદું પૃથ્વીએ ગળ્યું હતું તેમ આનું પરદું પૃથ્વી પણ ગળવા
સમર્થ નથી. સુદર્શન ચક્રથી મેં જેમ શિશુપાલનું મસ્તક ઉડાવ્યું હતું
તેમ આનું મસ્તક ઉડી શકે એમ નથી. તેં જેમ જમદગ્નના મસ્તકને અ-
ધર ઉડાવ્યું હતું તેમ પણ આનું મસ્તક ઉડે તેમ નથી. માત્ર એક જ વિ-
પાય છે તે એકે જો હનુમાન તેના રથને પોતાના પૂંછડાથી બાંધી જોતો
સેંકડો વખત બમાવી તેને સમુદ્રમાં નાખી દે તોજ આપણા શ્રમ સફળ
થાય. ”

કૃષ્ણનું બોલવું સાંભળી ધ્વજમાં એઠેલા હનુમાને કહ્યું કે “ એ ઢાંઠ
રાવણનું વન, જંઘમાલી રાક્ષસ કે સીતાને ત્રાસ આપનારી રાક્ષસીઓ નથી
કે તેની પાસે માફે પરાક્રમ આવે. ”

“ વામુપુત્ર ! મારી આગ્રાથી તમો તેના રથને ઉઠાવો, તમારે અને
મારે પણ ધૂર્ભ રાજાને માટે આવા પ્રકારનાં સેંકડો સાહસો ઉઠાવવાં હોય
તોપણ ઉઠાવવાં જોઈએ. ”

કૃષ્ણની આગ્રાથી હનુમાન તરતજ અશ્વ, સારથિ તથા રથની સાથે
રાજા વીરવર્માને ઉપાડી આકાશમાં આવ્યા. રાજા વીરવર્મા તરતજ આલાકી-
થી તે રથમાંથી ઉછળી પડ્યો. અને અર્ગુનના રથને ઉપાડી હનુમાનની
ખાંજી જઈ તેણે કહ્યું કે “ પવનપુત્ર ! તું તો મારો આલી રથ લઈ જ-
ય છે પણ જો, આ રથમાં કૃષ્ણ અને અર્ગુન એ બન્ને બેઠા છે. કૃષ્ણનું
શયન ક્ષીરસાગરમાં શયનાજ ઉપર છે. હમણાં લક્ષ્મી તેના વિરહથી પીડા
ખામતા હશે, બધે તે આજ પોતાના પતિને મારા હાથથી પ્રાપ્ત થાય. ”

“ મેં તારે પરાક્રમ જોયું. પોતાનાજ મોહથી તું શામાટે તારા પરાક-
મનું વર્ણન કરે છે પોતાના પરાક્રમનાં પોતેજ વખાણ કરનારા પુરુષોને ઉત્તમ
પુરુષો વખાણતા નથી. ”

“વીર તું છેવટ સુધી સરવાળો સાંધી શકે. તે મનથી હવે તું મારા પ્રહારને સહન કરજે.” આ પ્રમાણે બોલી રાજા વીરવર્માએ હનુમાનને એક શુદ્ધિના પ્રહાર કર્યો. હનુમાનને વેગ નાશ પામી ગયો. આ વખત કૃષ્ણે તે રાજાના વક્તવ્યલમાં ચરણ પ્રહાર કર્યો. વીરવર્મા મૂર્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયો, પણ તરતજ પાછો ઊઠી બોલ્યો કે “યમરાજાએ મારું મરણ કહ્યું હતું તે પણ ક્યાં નાશી ગયું ? બન્ને ઘોડાઓને પકડ્યા તથા અરજીન અને કૃષ્ણને પણ યુદ્ધમાં તૃપ્ત કર્યા. અવસ્ય કૃષ્ણના ચરણ સ્પર્શથી મારા મૃત્યુનો નાશ થયેલ.” આ પ્રમાણે બોલી તે પોતાના રથમાં બેઠો એટલે કૃષ્ણે અરજીનને કહ્યું કે “હજારો વર્ષ થઈ જમ તો પણ તું કેહુ તેને જીતી શકીએ તેમનથી.”

“દેવ ! તમે જેવાથી સંતુષ્ટ થાઓ તે વિજયી થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?” અરજીન ! એમ નહિ બોલો. તમે સત્ચરાચર જગતને જીતવા માટે પણ સમર્થ છો. તમારા આ બોલવાથી કોણ પ્રસન્ન ન થાય ?”

રાજા વીરવર્માએ આ પ્રમાણે અરજીનને કહી ધનુષ છોડી દીધું, અને પાસે આવી કૃષ્ણના પગમાં પડી અર્જુનને આલિંગન આપ્યું. પછી બન્ને ઘોડાઓની સાથે પોતાનું રાજ્ય તથા પોતાનો દેહ પણ કૃષ્ણના હાથમાં અર્પણ કર્યો. નગરમાં જઈ તેણે સધળા વીરપુરુષોના સત્કાર પૂર્વક અસંખ્ય રત્નો, એકાંતેર હજાર શ્વેત હાથીઓ, એક તરફ શ્યામ કર્ણવાળા અસંખ્ય અશ્વા અને નવ હજાર દાસીઓ અર્જુનને ભેટ કરી છ દીવસ તેમને પોતાના શહેરમાં રાખ્યા.

અર્ધનું “ચંદ્રહાસનાં પુરમાં જનું-પ્રારબ્ધના વિચિત્રતા.

રાજા વીરવર્માના નગરમાંથી છઠ્ઠે દીવસે વળી પણ ઘોડાને છુટ મુકવામાં આવ્યો કૃષ્ણ અને અરજીનની સાથે રાજા વીરવર્મા પણ અગ્રેસર થઈ અશ્વ રક્ષણ કરવા લાગ્યો. રસ્તે ચાલતાં એક મોટું નદ આવ્યો. આ નદમાં જળની રક્ષણ ગંભીરતાને લીધે સેંકડો બમરાંઓ પડતી હતી તથા મત્સ્યો મોટા મોટા હાથીઓને પણ તાણી જાય એવા હતા. જળનાં મોજાઓથી તથા નદના વિકાળપણથી એ સમુદ્ર હશે એવી ભાંતિ થતી વતી. સર્પજી સૈન્ય વહાણોની મદદથી સામે કિનારે ઉતર્યું અને તે બન્ને અશ્વો તો પ્રથમથીજ સામે કિનારે પહોંચ્યા હતા. નદને ઉતરી આગળ ચાલતાં યુગ્મના તે બન્ને અશ્વો ચંદ્રહાસના કૈંતલક નગર પાસે પહોંચ્યા. બન્ને અર્જુનનું સૈન્ય તે નદને સામે કિનારે પહોંચ્યું ત્યારે તે બન્ને અશ્વો કોઈના પણ જોવામાં આવ્યા નહિ. સર્વ કોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા અને પસ્પાત દહેરા લાગ્યા કે અરો આપણા ઘોડાઓ ક્યાં ગયા ? શું પાતાળમાં ગયા હશે કે આકાશમાં ? પાપા-જીરપ બની ગયા કે જળ રૂપ ?” આ પ્રમાણે તેઓ માંહો માંહે સંકેપ

૧૫ મું.) અમનું ચંદ્રહાસના પુરમાં જવું-પ્રાચીનની વિચિત્રતા. (૪૯૭)

વિકલ્પ કરતા હતા તેટલામાં તેજસ્વી, અત્યંત • દેહીપ્યમાન, ખીન્ન સૂર્ય સરખા, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ, વેદ અને વેદાંગના પારને પામેલા, વિજ્ઞા બક્ટોમાં અગ્રેમણ્ય, કલ્પક પ્રિય તથા ભક્તિથી કૃષ્ણ, ગૌવિંદ, માધવ, નૃસિંહ, મધુ-સૂદન એવા નામોનો જપ કરતા નારદમુનિ આકાશ ભાર્ગવી આવતા સન્ના જોવામાં આવ્યા. પાસે આવતાં તેમને અર્જુન ચિરંજીવે નમસ્કાર કરી પુછ્યું કે “ મહારાજ ! યમુના ધોંડાઓ ક્યાં ગયા ? આપના જોવામાં કે બાણુનીમાં જોય તો કહો.”

યમુના અમેા ચંદ્રહાસ નામના વૈષ્ણવ રાજાના કૌંતલક નગરમાં પહોં-આ છે. રાજા કુંતલક ચંદ્રહાસને રાજ્ય આપી વનમાં ચાલી નિકળ્યો છે. તે ચંદ્રહાસ કેરલ દેશના રાજાનો પુત્ર અને કુલિંદરાજના હાથથી મોટો થયેલો છે પ્રધાન ધૃષ્ટમુદ્રિની કન્યાને પરણેલો છે. એ મહાબાહુ યોદ્ધાના પરાક્રમની પાસે આ સઘળા રાજાઓ તેની સોળમી કળામાં પણ નથી.”

“ શું ચંદ્રહાસ એવો બળવાન છે ? ખરેખર તેનું ચરિત્ર પણ વિસ્મ-યકારક હશે. મને તે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાની ઇચ્છા છે.”

“અર્જુન ! તારા ધોડાઓ ખોવાઈ ગયા છે અને ધર્મરાજા ત્રિતાપુરપ-પણાથી હરિતાપુરમાં તારી વાટ જોતા હશે. તુંને આ હકીકત સાંભળ-વાનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ?”

“મુનીંદ્ર ! કુરુક્ષેત્રમાં બન્ને સૈન્યની વચમાં ઉભાને મેં • કૃષ્ણના મુખ-થી સ્વસ્થ ચિત્તે-ગા । સાંભળ્યું હતું. જેને ઉદ્ધમ કથાના શ્રવણમાં મન-કાશ ન મળે તે અદ્વાય પુરપો કાળથી હેતનાણા એમજ સમજવું. મારો ઘેડો ભલે ગયો. યમ થાઓ અથવા ન થાઓ. ઉત્તમ કથાનું શ્રવણ રોકડો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા બરોબર છે.”

• ચંદ્રહાસની કથા.

“પૂર્વે કેરલ દેશનો રાજા ધર્મ અને નીતિથી પૃથિવનું પાલન કરતો હતો. એ રાજાને ત્યાં મૂળ નક્ષત્રમાં પુવનો જન્મ થયો. મૂળ નક્ષત્રમાં પુત્ર જન્મના યોગને લીધેજ શોણ દિવસોમાં, કદ વિગેરે જેમ દેહને ઘેરી હો છે તેમ શત્રુઓએ તેના શહેરને ઘેરી લીધું. સંગ્રામભૂમિમાં તે પરાક્રમી પૃથ્વી-પતિએ મોટો યશ મેળવી પરલોક તૈર પ્રયાણ કર્યું. રાજાના મરણના બપોર થતાં રાણીએ પણ સતી થઈ પતિનો રસ્તો પકડ્યો. હવે માતા અને પિતા એ બન્નેથી રહિત થયેલ કુંવરને તેની ધાવ કૌંતલક નગરમાં લઈ ગઈ. ત્રણ વર્સ સુધી તેણે તેનું સારી રીતે પાલન પોષણ કર્યું. પણ રાજા રાણી-ના મરણના પરિતાપને લીધે તે ધાવનું શરીર પણ ક્ષીણ થતાં થતાં નાશ પામ્યું. બાળક એકલો થઈ રહ્યો. ગૌરવણું, ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત તથા પ્રે

પણે છ આંગળીવાળા એ બાળકને આસપાસની બીજી સ્ત્રીઓએ સ્નેહથી ઉછેરવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે બ્યારે તે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તે પોતાની ભેળે ફરતી લાગ્યો. સ્તાઓમાં બાળકોની સાથે રમવા પણ લાગ્યો. તેના મનુહરપણને લીધે તે નગરની સ્ત્રીઓમાં કોઈ તેને સ્નેહપૂર્વક લીધામર્યાદા કરવા લાગી. આર્મ હુર્મદી અવસ્થામાં ફરતાં ફરતાં ફરતાં તે એક દિવસ દેવશેળે પ્રધાન ધૃષ્ટ્યુદિના મંદિરપર આવી ગયો. જ્યાં કેટલાએક શાંતિ-તિરાળા મુનિઓ અને યોગીઓ પણ આવેલા હતા. તેઓ એ બાળકને જોઈ નિસ્તમ પામ્યા. ઘોડીવાર પછી તે સધળાઓએ ત્યાં ભોજન કર્યું. તે બાળકને પંજુ જમાડવામાં આવ્યો. જમી સ્થા પછી પ્રધાન ધૃષ્ટ્યુદિએ તેઓની પૂજા કરી તેઓને વસ્ત્રાલંકારો વિગેરેથી સંતુષ્ટ કર્યા. બ્રાહ્મણોએ પ્રસન્ન થઈ આશીર્વાદ આપ્યો અને તેઓ ચાલતા થયા. પણ ચાલતી વખત તેઓએ પ્રધાનને પૂછ્યું કે “અહીં જે પાંચ વર્ષનો બાળક આવ્યો હતો તે કોણ અને કોનો પુત્ર છે ? અને ક્યાંથી આવેલો છે ?”

“આ નગરમાં એવા ઘણા અનાથ બાળકો ફરે છે. રાજકોનના ભારને લીધે તે બાળક કોણ છે તે હું જાણતો નથી.”

“મતોહર અને ઉત્તમ લક્ષણવાળો એ બાળક અવશ્ય રાજ્યપદને પામશે. ધૃષ્ટ્યુદિ ! તમે તેનું પાલન કરજો. આગળ જતાં તે તમારીજ સંપત્તિ ભોગવનાર છે.”

મુનિઓનું એ પ્રમાણે વચન સંભળી ધૃષ્ટ્યુદિના મનમાં રોપ બરાયો. તેઓના ગયા પછી તે વિચાર કરતા લાગ્યો કે “મુનિઓ એ બાળક મારી સંપત્તિ ભોગવનાર છે” એમ કહી ગયા. એ શું ? હું તે વાક્યને જીદું પાડીશ.” આમ વિચાર કરી અંડોને તેણે બોલાવી તે બાળકને ઉપાડી વનમાં લઈ જઈ તેને મારી નાખવાનો હુકમ દેખો. મારી નાખવાના હુકમની સાથે નિશાની તરીકે તેનું કોઈ પણ અંગ લાવવાની પણ આજ્ઞા કરી. ઘણી ઘણી લાલચથી હર્ષ પામેલા મદમસ્ત અંડોણો યિજ્ઞેન દિવસે ન પ્રાતઃકાળમાં તે બાળકને કંટક અને પશુપક્ષીના ઉપ લાંઘવાળા બંધાનક વનમાં લઈ ગયા. નગરનાં બાળકોની સાથે રમતાં રમતાં જઈ આવેલાં શલિયામની શિલા પોતાના મોઢોડામાં તે બાળકે નાખી રાખી હતી તે જીવું પણ તેમની તેમ જ હતી. વનમાં આવી અંડોણ બોલોએ તેને મારવા માટે મ્હાનમાંથી તલવાર કઢાડી. બાળક ઘૂંચર ધ્યાન ધરી “હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! એ જગન્નાથ ! એ વાન્દેવ ! મારું રક્ષણ કરો, મારું રક્ષણ કરો. હું આપને નમન કરું છું.” બાળકની વૃત્તિ ઉપરથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા અને તેણે અંડોણને મોઢ પમાડ્યા. બાળકને એક તે અંડોણ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે “અરે ! એ છોકરો

કેવો વહાલો લાગે એવો છે ? મોટી મોટી આખો, લાંબા લાંબા હાથ અને કમળ, શરીર ધૃષ્ટ્યુદિએ આપણને કેવું કામ સોંપ્યું ! શું એ બાળકને મારી નાખવો ? પૂર્વ જન્મના પાપકુંડળ તો આપણે ભોગવીએ છીએ, આ ભવમંડળ આ બાળકની હત્યા કરી આપણે ક્યાં જવું ?” આ પ્રમાણે બોલતા તેઓ બાળકની સામે જોઈ રહ્યા. મારી નાખવાની કિંમત આવી નહિ. તેઓ સ્તબ્ધ થઈને ઉભા હતા તેટલામાં તેના ડાબા પગમા છઠ્ઠી આંગળી જોડામાં આવી. તેથી તેમણે લે છઠ્ઠી આંગળી કાપી લઈ નિશાની તરીકે ધૃષ્ટ્યુદિને દેખાડવાનો વિચાર કર્યો. એકમત થઈ તેઓએ તેની તે આંગળી કાપી લઈ તેને છોડી મૂક્યો. પછી નગરમાં આવી ધૃષ્ટ્યુદિને નમન કરી તે છઠ્ઠી આંગળી બતાવી. પોતાના ધારણા પાર પડવાથી તે ધૃષ્ટ્યુદિએ તેઓને કેટલું એક ધનામ આપ્યું અને મુનિઓનું વાક્ય મિથ્યા થયેલું જણી તે મનમાં હર્ષ પામવા લાગ્યો.”

“છઠ્ઠી આંગળી કપાવાથી તે બાળક રૂધિરલુપ્ત થઈ વનમાં બહુજ રોવ લાગ્યો. “હે દેવ ! હે કૃપાનિધિ ! મને આ દુઃખથી છુટા કરો.” એમ તે વારંવાર બોલવા લાગ્યો. હરિણીઓ તેને આસપાસ વાંટી વળી અને “આપણો સ્વામી (ચંદ્રમાં રહેલ હરિણ) વનમાં નારી ગયેલ હશે. અને વાહન વગર આ ચંદ્ર (બાળકનું મુખ) આકાશમાંથી નીચે પડી ગયેલ હશે.” એવા વિચારથી હોય નહિ શું ? તેમ તેના પગને ચાટવા લાગી. પક્ષીઓ પોતાની પાંખોથી તેના પર છાયા કરતી લાગ્યાં અને શોક વિહ્વલ બની આત્મ સ્વર કરવાં લાગ્યાં. આ વખતે દૈવ્યોગે રાજા કુલિંદ સાં આવી ચડ્યો. તે બાળકને જોઈ વિસ્મય પામી તેણે તેનાં આંસુઓ લુંછ સાંવના કરી પૂછ્યું કે “નિરપરાધી બાળક ! તારાં મળાપ કોણ અને ક્યાં છે ? તું આ ઉજડ વનમાં શા માટે રહે છે ?”

“મહારાજ ! મારાં મા અને બાપ કૃષ્ણજ છે. તેણે મને ઉછેરી મોટા કર્યો છે. હાલ હું તેને દેખતો નથી તેથીજ રોઉ છું.”

નાના બાળકનું સ્મર્યતા મરેલું અને ભક્તિવાળું બોલતું સાંભળી તે રાજાએ પોતાના અપુત્રપણનો વિચાર કરી તેને સ્નેહથી બાથમાં લઈ પોતાની સાથે ઘોડાપર બેસાડી પોતાની ચંદ્રનાવતી નગરીમાં લઈ ગયો. રાણી પણ તે બાળકને જોઈ બહુ પ્રસન્ન થઈ. નગરમાં પુત્ર પ્રાપ્તિનો મહાન ઉત્સવ થયો. વેદવેતા તથા જ્યોતિષી વિગેરે સકળ બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. જ્યોતિષીઓએ કુંડળી કરી કહ્યું કે “આ પુત્ર મોટા યજ્ઞવાલ્યો અને વિષ્ણુ ભક્ત થશે. તેના હારંધમાં ચંદ્રનો ભાસ થવાથી તે ચંદ્રહાસ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.”

હવે એ ચંદ્રહાસ કુસિંહ રાજાની આશા અને આનંદની સાથે શુભ પક્ષના ચૈત્રની પેઠે દિનપરદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. પૃથ્વી સર્વે રમ સંપન્ન થઈ. પ્રજા સુખ પામવા લાગી. ગાયો ઘણું દૂધ આપવા લાગી અને આખો દેશ મનોહર થઈ રહ્યો. ચંદ્રહાસ સાત વર્ષનો થયો ત્યારે તે ગુરૂને ત્યાં બાણવાજન લાગ્યો. અષ્ટવામાં વારંવાર “હરિ” એ એ અક્ષરોજી તે ઉચ્ચાર કરના લાગ્યો તેથી તેનો ગુરૂ બહુ રોષે બરાબો અને બોલ્યો કે “ચંદ્રહાસ ! રાત્રે દિવસ “હરિ” એ એ અક્ષરોજી બોલ્યા કરે છે અને ‘બીજું’ કંઈ પણ શીખતો નથી એ કેમ ?”

“મારા મોઢાંમાંથી “હરિ” એવોજ ઉચ્ચાર નિકળે છે બીજું કંઈ પણ હું બોલી શકતો નથી. શું કરવું ? તમે અને મારની બીકથી ગમે તે બોલાવશે. તો પણ હું તે બોલી શકીશ નહિ, કારણ કે તેમ મારી જીભ વળતી નથી. હું તો “હરિ” એ નામનો જપ કરીશ મારે બીજાં કંઈ શાસ્ત્રની જરૂર નથી. જે શાસ્ત્રમાં હરિનું નામ ન હોય અને તે જો સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞાએ કહેલ હોય તો પણ તે માનવા લાયક નથી.

ચંદ્રહાસનાં વચન સાંભળી અસંત ક્રોધમાં આવી ગુરૂએ તેને તેના પિતા રાજા કુસિંહ પાસે લઈ જઈ કહ્યું કે “મહારાજ ! આ બારો પુત્ર કંઈ ભૂત ભરાવાને લીધે “હરિ, હરિ” એમજ બોલ્યા કરે છે. જે કંઈ શિખવામાં આવે છે તે શિખતો નથી. મારે જો હુકમ હોય તો હું તેને શિક્ષા કરું.”

“દૈવ્યોગથી એ મને મળ્યો છે, તેને શિક્ષા તો કેમજ થાય ? તમે હવે તેની વર્તણૂક જાણી નથી. એકાદશીને દિવસ તે જન્મતો પણ નથી. હમણાં બસે તે પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તે. તેને જનોઈ આપ્યા પૃથ્વી વેદાભ્યાસ કરાવશું.”

ચંદ્રહાસ મોટો થયો ત્યારે તેને જનોઈ આપવામાં આવી, અને સાંગવેદ ભણાવ્યો. તે પ્રથમ ધનુર્વેદ એવી રીતે ભણ્યો કે હૃદયરૂપ આંગણમાં હરિરૂપ લક્ષ્યને તેણે સ્થિર કર્યું; પછી ભક્તિરૂપ ધનુષમાં સત્ત્વ ગુણરૂપ પ્રયથા ચડાવી અને ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ બાણ સાંધી, તે લક્ષ્યને વીંધ્યું. શરીરરૂપ બાધામાંથી ઉદ્રિયોના પચવિપચેષ્ટ (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ) રૂપ બાણો કહાડી તેણે હરિરૂપ લક્ષ્યની સાથે મેળવી દીધાં; અને પછી સંપૂર્ણ ધનુર્વેદમાં પ્રવીણ થયો.

ચંદ્રહાસ ઉપાખ્યાન.

ચંદ્રહાસની અવસ્થા લગભગ સોળ વર્ષની થઈ ત્યારે તેને દિગ્વિજય કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે પોતાના પિતા પાસે શત્રુઓને જીતવાની રજા

માગી. પુત્રનો ઉત્સાહ જોઈ પિતાએ પણ રંગુ આપી. ચંદ્રહાસ પોતાના ઉપરી કૌંતલક દેશનું રાજના શત્રુઓને જીતી વિજય મેળવી હજારો હીથીઓ, ઘોડાઓ, સુવર્ણ, રત્ન તથા ભેટીઓનાં ગાડાંઓ બરી ચંદનાવતી નગરીમાં આવ્યો. પિતાએ આશીર્વાદ આપ્યો અને માતાએ દીપયુક્ત પાત્રવડે તેને પેદાશો. પોતાની સામે આવેલાં માતા પિતાપર લક્ષ્મી અને શ્રાવણ તુલ્ય ભક્તિ રાખનાર કુમાર ચંદ્રહાસ તેમને પાલખીમાં બેસાડી પોતે પગે પ્રાણ આગળ આલ્ખો. પૌરુષીઓ તેના રૂપનાં તથા તેની માતા પિતાપરની ભક્તિ વિગેરેનાં વખાણુ કરવા લાગી. ચંદ્રહાસ રાજમંદિરમાં આવ્યો. સકળ સ્નેહી જનો સંતોષ પામ્યાં. રાજ કુલિદે સાઈ મુહુર્ત જોઈ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોને બોલાવી ચંદ્રહાસનો યૌવરાજ્યાભિષેક કર્યો. રસ્તાઓમાં ચંદન જળના છંદ ઢાવ થઈ રજા અને ઘેર ઘેર ધ્વજ પતાકાઓ ફરકી રહી. યૌવરાજ્યાભિષેકના સુખ પ્રસંગે ચંદ્રહાસે સર્વ પ્રજાને સારી રીતે બોધ આપી કહ્યું કે “દશ્વર ભક્તિથી પાપના સમૂહ બંધ પામી નાસી જાય છે. મનુષ્યનું જીવન જળના પરપોટાની પેઠે ક્ષણભંગુર છે. આ શરીરમાં હાડકાંઓને નાડીઓથી બાંધેલ છે અને તેમાં માંસ તથા રૂધિર ભરેલું છે. વળી તેમાં સેંકડો છિદ્રો છે. આ અનિલ શરીરને માટે ધધરની ભક્તિ એજ કલ્યાણનો માર્ગ છે.” આવી રીતના ચંદ્રહાસના બોધથી સઘળી પ્રજા અત્યંત હર્ષ પામી. ચંદ્રહાસે ગરીબોને આશ્રય આપવા માંડ્યો, અનેક જળાશયો બંધાવ્યાં, મંદિરો, કર્યો. વૃક્ષો વવરાવ્યાં અને બ્રાહ્મણોને નિવાસ સ્થાન બંધાવી આપ્યાં. યોગજીવન ખતમાં ચંદનાવતી નગરીમાં સર્વે સમૃદ્ધિવાળી સ્વર્ગપુરી સરખી બની રહી.

વખત જતાં એક દિવસ રાજ કુલિદે ચંદ્રહાસને કહ્યું કે “અહીંથી ચોવીસ ગાઉ દૂર કુંતલ દેશના રાજાનું રાજ્ય છે. પુરોહિત ગાલવસુનિને પાસે રાખી પ્રધાન ધૃષ્ટ્યુદ્ધિની સલાહ પ્રમાણે કુંતલક રાજા રાજ્ય કરે છે. ને આપણો ઉપરી રાજા છે. દર સાલ આપણે તેને દશ હજાર સોના મોહોરો આપવી પડે છે. તથા પાંચ હજાર પ્રધાન ધૃષ્ટ્યુદ્ધિને અને અઢી હજાર તેની જીર્ણો આપવી પડે છે. અને તેમ કરવાથી તે પ્રધાન પણ આપણાપર પ્રસન્ન રહે છે. પિતાનું વચન સાંભળી ચંદ્રહાસ બહુ રાજી થયો અને પોતાની મેળેજ સુવર્ણ, રત્ન, દિવ્યવસ્ત્રો, અલંકારો, ચંદન, કપૂર, કસ્તૂરી, હાથી અને ઘોડાઓ વિગેરે ત્યાં સૈનિકોની સાથે લિખિત પત્ર સહિત મોકલાવ્યું. ચંદ્રહાસના સેવકોએ કુંતલક દેશમાં આવી ધૃષ્ટ્યુદ્ધિને ત્યાં જઈ કુલિદે રાજાના શત્રુઓનું અનિષ્ઠ થાઓ, કુલિદેના સુપુત્ર ચંદ્રહાસે દિગ્વિજય કરી મેળવેલ ધનમાંથી આ સુવર્ણના કલશો, ચંદન, અગર તથા વસ્ત્રો વિગેરે ભરેલાં ગાડાંઓ તમારે ત્યાં મોકલાવેલ છે. દર સાલ કરતાં આ સાલ સાતગણું ધન

તેણે રાજાને બોલ્યાનું છે. " સેવકોના બોલવાથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ વિરમ્ય પામ્યો અને ધન મંગવાથી હર્ષ પશ્ય પામ્યો.

ધનનાં સાલયુ ધૃષ્ટદ્યુમ્નિએ કુલિંદ રાજાનાં માથુસોને પોશાક વિધેયો સંતુષ્ટ કરી વિદાય કર્યા. અને પછી પોતે ત્યાં જવાની ઇચ્છા કરી રાજકાંડમાં પોતાના પુત્ર મનનનું જોડાણ કરી રાજ લખ પોતે ચંદનાવતી નગરી તરફ ચાલ્યો થયો. બે દિવસે તે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. પ્રથમ એ ચંદનાવતી ઉજડ સરખી હતી અને આજ તે બહુજ સમૃદ્ધિવાળી હોવાથી અત્યંત વિસ્મય પામેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નિને પુત્ર સહિત સામે આવેલો રાજા કુલિંદ પોતાના મદિરપર તેડી ગયો. પરસ્પર કુશળ પ્રજ્ઞયા પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્નિએ કહ્યું કે " રાજા કુલિંદ ! આ પુત્રનો જન્મ તમારે ત્યાં ક્યારે થયો ? વધામણી પણ ન મોકલી ? "

" આ મારો ચૌરસપુત્ર નથી. પણ હું એક દિવસ ક્રાંતકથા અંશરે બે ચોજન દુર જંગલમાં મૃગયા કરવા ગયો હતો. ત્યાં એક પાંચ વર્ષનો બાળક પોતાના બે પગની છઠ્ઠી આંગળી કપાવાથી રેતો હતો. તેને મેં તેડી લાવી ઉછેરી મોટો કર્યો, તેજ આ ચંદ્રહાસ છે."

કુલિંદનું વચન સાંભળી ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ એકદમ વિચારમાં ઉડેા ઉતરી ગયો. " શું મુનિઓનું વચન સત્ય થશે ? આ કુમાર ખરેખર તેજ છે, દુષ્ટ ચંદ્રજોએ એના પગની છઠ્ઠી આંગળી બતાવી મને છેતર્યો. મુનિઓના કહેવા પ્રમાણે જો આ મારી સંપત્તિનો ભોગવનાર થાય તો પછી મારા મદન અને અમલ નામના બે પુત્રોનું શું થાય ? અરે ? હવે ઝાઝો વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી. જે થયું તે થયું. હજુપણ એ મુનિઓના બોલવાને હું બોલું પાડીશ. " આ પ્રમાણે વિચાર કરી અતઃકરણના મહિન નિશ્ચયને છુપાવી ઉપરથી હર્ષનાં ચિન્હો બતાવી ધૃષ્ટદ્યુમ્નિએ કહ્યું કે " રાજા ! તમારો જન્મ સકળ થયો. મને પણ તમારો આ પુત્ર જોઈ ધણો આનંદ થાય છે."

આ પ્રમાણે મધ્ય ચોપડેલ તીક્ષ્ણ અસ્ત્રા જેવું, ખડકી દાંડેલ ઉંડા આંકા જેવું અને ઝેર ભેળવેલ અનાજ જેવું વચન બોલી તે વળી પણ વિચારમાં પડ્યો અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે " હવે મુનિઓનું વચન કેમ બોલું પડે ? આ કુમાર શી રીતે મરણ પામે ? જો હું અહીં તેનો પ્રલપ્ત નાશ કરું તો તેના માથુજો વિવિધ સસ્ત્રો ? મારો નાશ કર્યા વગર રહે નહિ; માટે તેને વિષથી મારવો યોગ્ય છે." આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેને વિષ કેવી રીતે દેવું તેની પણ મનમાં જોડવણ કરી સાહી, કલમ અને કાગળ મગાવી એકાંતમાં જઈ પોતાના પુત્ર મદનપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો "

" પુત્ર મદન ! ચંદ્રહાસ મારી સંપત્તિનો ભોગનાર છે એમ બધાને

વાદીઓએ કહ્યું છે. માટે તારે કાંઈ પણ સંકલ્પ વિકસિત કરવો નહિ. રૂપ, વય, કુળ, શ્રીલ તથા પરાક્રમ એ કાંઈ પણ જોવું નહિ. તેમજ શિક્ષા, પૈસા વિગેરે કાંઈપણ આપતનો વિચાર નહિ કરતાં આ પત્ર લાવનાર ચંદ્રહાસને વિષ આપવામાં જરા પણ વિલંબ ન કરવો. કાંઈપણ કારણથી મારી આંખોમાં અનાદુર ન થાય એવી મારી મજબુત બંધાવવાની છે.”

ઉપરની મતલબનો કાગળ લખી ચંદ્રહાસને બોલાવી ધૃષ્ટ્યુદ્ધિએ કહ્યું કે “આ પત્ર લઈ તમે કૌંતલક નગરમાં મદન પાસે જાઓ. ત્યાં જરૂરી કામ પ્રસંગ છે. આ પત્ર ઉપેડી વાંચવાની તમારે કાંઈપણ જરૂર નથી. એ પત્રમાં તમારું હિત સમાયેલું છે. જેમ અને તેમ ઉતાવળથી ત્યાં જઈ આ પત્ર મારા પુત્ર મદનને આપજો.”

ધૃષ્ટ્યુદ્ધિની આજ્ઞાથી ચંદ્રહાસ તૈયાર થયો. પ્રધાન ધૃષ્ટ્યુદ્ધિને તથા પોતાના પિતા કુલિંદને નમન કરી તે પોતાની માતા મેઘાવતી પાસે રમ્મ માગવા ગયો. મેઘાવતીએ દહીં, દૂધ, અક્ષત વિગેરેથી તેનું પ્રયાણ મળાક કરી આશીર્વાદ આપી અને કહ્યું કે “પુત્ર ! રસ્તામાં તારું કલ્યાણ થાય. તારા મખની નારાયણ, બાહુની જનાર્દન, વક્ષસ્થળની હરીદેશ, ઉદરની માધવ, નાભિની પદ્મનાભ, કટિની કમલપત્રાક્ષ, જંઘાની મધુસૂદન, જાતુની ચન્દ્રબોક્તા, ઘુંટીની દામોદર, ચરણની સહસ્રપાત, નેત્રની સહસ્રાક્ષ તથા સમગ્ર શરીરની ત્રિવિક્રમ ભગવાન રક્ષા કરે. પુત્ર ! યોગ્ય વહુને પરણી પાછો તરતજ આવજો.”

માતાનો આશીર્વાદ લઈ ચંદ્રહાસ તેને નમન કરી ન્યાંથી ઘોડાપર એસી પોતાના સાથીઓ સહિત ચાલતો થયો. દરમાળ જહાર નિકળતાંજ રસ્તામાં પરણેલ નવરંગથી રંગેલ નવ દંપતી તથા તરતમાં બીવાયેલ ગાયનાં તેનાં વાંછડાં સંહિત શુભ શુકન અર્થાં. વનમાં ચાલતાં કોઈએ દારૂમ આપ્યું કોઈએ અંપાની માળા પહેરાવી અને કોઈએ ફુલના તુરા આપ્યા. આ પ્રમાણે ધીરે ધીરે તે કૌંતલક નગરના પાદરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પાસેનું એક કીડવન જોઈ તેની અંદરના તળાવપર તે વિશ્રાંતિ લેવાની ઇચ્છાથી ગમે. ત્યાં રંગરહસો કમળની વનોમાં હંસીઓની સાથે કીડાં ફરી રહ્યા હતા. પ્રકુલિત થયેલા આંખાં અને તમાકોની શોભાથી વસંત ઋતુ સાક્ષાત્ ત્યાં આવીને વસેલ હોય તેમ જણાતું હતું. કામીજનોનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કરનાર કોઠિલાઓના મધુર શબ્દો સંમળતા હતા. પુષ્પના મુગ્ધારૂપ સ્તનના આરથી નમી રહેલ માલતી, બીધ તથા ગુપ્ત અને પુષ્પના સુગંધવાળી તથા અંદર લીન થયેલ બમરરૂપ કેતકીઓ પોતાના ખતિ વસંતને પુષ્પથી વધાવતી હોય એમ જણાતું હતું. આ પ્રમાણે વસંતનો ઉત્સવ જોઈ ચંદ્રહાસ

સના અંતઃકણમાં અત્યંત ક્ષાનંદ થયો. તેણે ત્યાંજ સ્નાન કરી પુષ્પોથી વિષ્ણુનું પૂજન કરી નૈવેદ્ય ધરી પોતે પણ હીમણ ક્યું. પાસેના આખાના ઝાડને થડે ઘોડાને બાંધાવ્યો. નોકરાએ તેના મોઢા પાસે ત્યાંથી લઇને થોડું લીલું ધાસ નાંખ્યું. ઉવટ રસ્તાના થાકને લીધે ચંદ્રાહાસ ત્યાંજ નિદ્રાવશ થયું.

આ વખત દૈવયોગે રાજકન્યા ચંપકમાલિની સાથે પોતાની શોભાથી રતિને પણ હસી કહાડતી પ્રધાન ષષ્ઠબુદ્ધિની વિષયા નામની કન્યા બીજી સેકડો કન્યાઓથી વીંટાઇ એ પ્રસૂક્તિ ઉપવનની અંદર પુષ્પો ચુંટવા માટે આવી હતી. કસુંબા રંગની ઓઢણીઓવાળી, પવનથી ઉડતા છેડાઓવાળી, અને નવીન બિંદુ સરખાં તથા રમણીય મોતીની માળાઓથી શોભી રહેલ રતનોવડે અલંકૃત થયેલી એ સઘળી સખીઓ ઝાંઝરના શબ્દો અને તાળીઓની સાથે જાણે નૃત્ય કરતી હોય તેમ ચાલતી, ગાતી, હસતી અને પાનની પિચકારીઓ ઉડાવતી ચંદ્રાહાસ સુતો હતો તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચી. કોઈ હસ્તિની જાતની સુંદરી પુષ્પ સમૂહ જોવાની આકાંક્ષાથી આગળ ચાલવા લાગી. તેથી તેને પાછ કન્યાએ કહ્યું કે “હસ્તિનિ! તું પુષ્પના વિલાસથી કુંજમાં એકલી ન જા. કોઈ પુરુષ સિંહ મળશે તો મુક્તાયુક્ત તારાં સ્તનકુંભનું વિદારણ કરશે.” આ પ્રમાણે પરસ્પર હસતી અને માલતી, ગુપ્ત, જાઈ તથા મોગરા પિગેરેનાં પુષ્પોને ચુંટતી એ કન્યાઓ પુષ્પોની માળા કરી કરીને પોતાના કંઠમાં પહેરવા લાગી. આ વખત રાજકન્યા ચંપકમાલિનીએ એક દાડિમિને પુષ્પિત થયેલી જોઈ વિષયાને કહ્યું કે “વિષયે! જો, આ વૃક્ષોમાં પ્રથમ પુષ્પનો પ્રાદુર્ભાવ અને શ્લોઘગમ થાય છે પણ તારામાં તો તેથી ઉલટું જણાય છે. પ્રથમ શળનો પ્રાદુર્ભાવ (સ્તનોઘગમ) અને પછી પુષ્પનો (યૌવનનો).” આ પ્રમાણે બોલતી આ પુષ્પો ચુંટવાથી થાકી રહેતી ચંપકમાલિની પુષ્પોનું ઝાશીસુ કરી તેપર પોતાનું મસ્તક રાખી સુવા લાગી; એટલે વિષયા બોલી કે “બેહેન ચંપકમાલિની! આ પ્રમાણે મસ્તક પાસે પુષ્પો રાખી નિદ્રાવશ થા નહિ. રખેને પુષ્પોના સુવાસને લીધે કોઈ ભેંગી (સર્પ અને કામી) આવી ચડે.”

“વિષયે! તારા મુખની શોભા ચંદ્રને પણ જીતી લે તેમ છે. તારી ભક્તિથી તારા વક્ષઃસ્થલમાં રતિ અને કામદેવ એ બંને પ્રગટ થયેલ જણાય છે. માટે સુગંધી ચંદન અને કેસર વિગેરેથી એ બંનેની પૂજા કરે એવો કોઈ પૂજારો શોધી કહાડ. જો, તારૂં ગ્રન્થ નેત્ર ફરકે છે. વળી સામે આખાના વૃક્ષમાં કામડો બોલે છે અવશ્ય તારી ઇચ્છા પાર પડશે.”

આ પ્રમાણે ચંપકમાલિનીને બોલતી સાંભળી વિષયા સરમાઈ જરા

હસી, પડી જુને. મોલી કે “હવે મુખ્યા ચુંદવાં બાંધ કરો, સર્વતો તાપં
બહુ લાગે છે.” ચાલો હવે આપણું કમળ અને શીતળ જળવાળા, તળાવમાં
પ્રવેશ કરીએ.”

વિષયાનાં વચનને માન આપી સઘળી કન્યાઓ મધુર સ્વરથી ગાન
કરતી અને પરસ્પર કુચમડાપર પુષ્પના દડાઓને ઉઘાડી તળાવપર પહોંચી.
કન્યાઓના પગનાં ઝાઝરના શબ્દો સાબળી ભંસો ત્યાંથી દૂર જવા લાગ્યા.
કન્યાઓએ કિનારાપર વસેલા મૂકી જળમાં પ્રવેશ કર્યો. જળકીડા કરતાંએક
બીજાની મોતીની માળાઓ ત્રુટવા લાગી. તેમની હથેળીની અરણ્ય કાંતિથી
મોતીઓ પ્રવાલ સરખાં જણાવા લાગ્યાં. કન્યાઓના મુખચંદ્રથી શોભતું
તળાવ રત્નાકર કરતાં પણ વિશેષતાને પામી અનંત લક્ષ્મીઓવાળું હોય
એમ જણાવા લાગ્યું. અને અંદરના આકાશ અનંત ચંદ્રવાળો દેખાવા લા-
ગ્યો. તેમના હાથથી ઉછળતા જળકણ્ણીથી વનદેવતાઓ મુક્તાકળો ઉછાળી
કીડા કરતી હોય એવા ભામ થવા લાગ્યો. ઉડતાં જળમિંદુઓને પાછાં પ-
ડતાં જોઈ આતંકો વરસદની શકાથી મુખ ફાડી ઉચું જોઈ રહેવા લાગ્યાં.
આ પ્રમાણે ઘણીવાર જળકીડા કરી સઘળી કન્યાઓ બહાર નિકળી અને
પોતપોતાનાં વસ્ત્ર તથા અવકારો ધારણ કરવા લાગી. તેટલામાં સમુદ્રમાંથી
નિકળેલી લક્ષ્મીની નજર જેમ વિષ્ણુ ઉપર પડે તેમ તળાવમાંથી નિકળેલી
વિષયાની નજર ચંદ્રહાસ જે નિદ્રાવશ થઈ થોડે દૂર સુતો હતો તેના પર પડી.

સોળા વર્ષની, વસુમાળા, નરી દંડી મૂંઝાણા, અગત્યના વિશાળ લલાટ-
વાળા અને સિંહના બાળક સમાન પાકમી આકૃતિવાળા એ કુમારને થોડા
સેવકોની સાથે સુતેલો જોઈ વિષયા મોહવશ બની ગઈ.

જળકીડાથી જરા રાતાં તેજાવાળી સઘળી કન્યાઓ ત્યાંથી પોતપોતાનાં
ધર તરફ ચાલવા લાગી. પણ ઘણા સાથીઓની સાથે ચાલતો દ્રાક્ષ પુરુષ
ધનના ભંડારને, જોઈ જેમ અટકી બચ તેમ વિષયા ત્યાંથી તેઓની સાથે
નહી ચાલતાં ત્યાંજ અટકીને ઉભી રહી. ચંદ્રહાસના મુખમાં લોભાચેલી ત્રિ-
શયાએ પોતાની દાસીને બેલાવી પોતાના બન્ને પગનાં ઝાંઝરો તેને આપી
પોતે હળવે હળવે પૂંદ્યાસ કરતી ચંદ્રહાસની પાસે ગઈ. અને એક દૃષ્ટિ-
થી તેના મુખ તથા શરીરની સથિ જોતી ઉભી. તેટલામાં તેના ખીસામાંથી
સુરધી બહાર નિકળી, પડેલો પેલો ધૃષ્ટમુદિતો લખેલો પત્ર પોતાના નેવામાં
આવ્યો. હળવેથી તે તેણે, કહાડી ઉમેડી વાંચી જોયો. પ્રથમ તો બહુ
અલકળી લખાણ તેના જોવામાં આવ્યું પણ છેલ્લે “ચંદ્રહાસને વિષ આપ-
વામાં જરા પણ વિચાર ન કરવો” એ વાક્ય વાંચી તે બહુજ વિચારમાં
પડી અને ચિન્મય થઈ કે “આવા રમણીય વરને જોઈ મારા પિતાએ હવે-

ના વેગમાં છેલ્લે આ ભયંકર ખૂલ કરેલી છે. જે તે મહત્ત્વના વાંચવામાં આવે તો તે આ સુંદર પુરુષનો અવશ્ય વધ કરે." આથી તેણે સંપૂર્ણ વિચાર કરી આંખાના લીલા ગુંદવડે પોતાની ટચક્કી આંગળીના નખથી તે વાંચમાં જરા પણ ખબર ન પડે તેવી રીતે "વિષ" એ શબ્દ આગળ "વા" એ વ્યક્તરને ઉમેરો કર્યો. પછી તેજ ગુંદવડે પત્રને પાછો બંધ કરી તેના ખીણમાં જેમ હતો તેમ મૂકી વિષયા ત્યાંથી પાછું વાળીવાળીને વારંવાર જોતી જોતી પોતાના ઘર તરફ ચાલતી થઈ, અને રસ્તામાં સખીઓની સાથે મળી થઈ. સખીઓએ પૂછ્યું કે "ભદ્રે ! તને આટલો બધો વિલંબ કેમ થયો ? તારા મનમાં આટલો બધો આનંદ કેમ જણાય છે ? તું વારંવાર પાછું વાળીવાળીને શા માટે જોતી આવે છે ? શું કોઈ પુરુષ સિદ્ધ તારા જોવામાં આવ્યો ? અમે ધારીએ છીએ કે તું તેનું સર્વસ્વ ચોરી લાવી અમારાથી ગુપ્ત રાખે છે."

આ પ્રમાણે ઉપહાસ કરતી તે સત્રંગી કન્યાએ પોતપોતાના ઘર તરફ ચાલતી થઈ. વિષયા પણ પોતાના ઘર તરફ ચાલી. રસ્તામાં વિવાહોત્સવમાં વાદિત્રોના શબ્દો તથા ગાન કરતી પુરંધીઓના શબ્દો તેના સાંભળવામાં આવ્યા. શુભ શકનોથી હર્ષ પામતી વિષયા પોતાના મહેલની સાતમી મેડીએ ચડી માર્ગ સામે જોઈ બેઠી.

ચંદ્રહાસનું લગ્ન.

નિદ્રાવશ થયેલો ચંદ્રહાસ કેટલોક વાપત ગયા પછી જાગી, જાગવડે મુખશુદ્ધિ કરી ઘોડાપર સ્વાર થઈ પોતાના નોકરોની સાથે તેણે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ધૃષ્ટ્યુદિના મંદિર પાસે આવી પહોંચતાં ઘોડાપરથી ઉતરી ધૃષ્ટ્યુદિનો પત્ર લઈ પોતાના અવવાના ખબર મનને આપવા દારપાળને કહ્યું. દારપાળે ખીજ દોડીવાળા દારપાળને ખબર આપ્યા. તેણે ત્રીજાને, ત્રીજે ચોથાને, ચોથે પાંચમાને, પાંચમે છઠ્ઠાને અને છઠ્ઠે અઠારમ છડીને ધરનાસ વિવેક નામના સાતમા દારપાળને એ ખબર આપ્યા. મદનને અત્યંત પ્રિય જે દારપાળે અંદર જઈ સિંહાસનપર બેઠેલ અને વિષ્ણુ ભક્તોથી ઘીંટાયેલ મદનને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે "શાંત યોગી લોકો હનેશાં જેનું ધ્યાન ધરે છે તે શ્રી મધુસૂદનનો ભક્ત ચંદ્રહાસ બહાર દારપર આવેલો છે." દારપાળનું વચન સાંભળતાંજ સભાસદો સહિત મદન ધણા આદરપૂર્વક ઉઠી બહાર ગયો અને પૂરા માનની સાથે ચંદ્રહાસની સાથે ચંદ્રહાસને સભામાં લાવી ઉત્તમ આસનપર યોગ્ય સત્કાર કરી બેસાડ્યો. પરસ્પર કુસળ પ્રશ્ન કર્યા પછી મદને ચંદ્રહાસને પૂછ્યું કે "રાજા કુલિદ અને તમારી માતા મુશી છે ? તમારા દેશમાં આઠાણો વેદવ્યાસ પશ્યણુ તો રહે છે ? શનિય, વૈશાખ

અને શ્રદ્ધા બાંધણું માન તો જાળવે છે ? અહમ અમલદારો દુઃખ આપનાર કસેથી પ્રભાને પીડતા તો નથી ? અહિં આવવાનું શું પ્રયોજતું છે ? તે સવિસ્તર કહેો.”

“તમારા સરખા સ્વપુરુષોના સંગથી મનુષ્યોનું કુશળ થાય તેમજ પ્રિય પતિઓ નાશને પામી મોક્ષને દેનાર કૃષ્ણમાં દૃઢ ભક્તિ થાય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. તમારા પિતાનો સંદેશો લઈ હું અહીં આવેલો છું. આ તેજો એ પેલો પત્ર તમે એકાંતમાં વાંચો. તે ધણા ખાનગી કામનો છે એમ તેમનું કહેવું હતું. તેમાં શું છે ? તે હું જાણતો નથી.”

“એકાંતમાં જઈ વાંચવાની શી જરૂર છે ! ક્યાં છે ? એ પત્ર હું સઘળા સભાસદો સાંભળે તેમજ વાંચીશ.” આ પ્રમાણે કહી મદને તે પત્ર લઈ સભાસદોના સાંભળતાં વાંચ્યો. રૂપ, કુળ, શૌર્ય, કે વિદ્યા વિગેરે કંઈ પણ નહિ જતાં આ પત્ર લાવનારને વિષયા એકદમ આપવી. આ પ્રમાણે તે પત્રની મતલબ હોવાથી અત્યંત હર્ષ પામેલો મદન બોલ્યો કે “આજ મારા પિતાએ અમારા વંશને તથા સઘળા બાંધવોને પાવન કર્યા. અમારા ઘણા દહાડાનો વિચાર આજ પાર પડ્યો.”

આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ કે વિષયા પોતાના ભક્તિય પત્રનું ચિંતન કરતી અને સહ જોતી બેઠી હતી. તે ચંદ્રહાસને ત્યાં આવેલો જાણી તેને વારંવાર પોતાના મહેલપરથી જોવા લાગી અને ધ્યાન ધૂરી પાર્વતીની સ્તુતિ કરવા લાગી કે “દેવિ દાક્ષાયણિ ! હું તમને નમન કરું છું. મને એજ પતિ આપજો. હું ભાદ્રપદ માસની કૃષ્ણ પક્ષની ત્રીજની રત્નિમાં ધ્રુવ, દાપ, પુષ્પો અને નૈરેઘ વિગેરેથી તમારું પૂજન કરી જંગમ કરીશ. મદનના મુખમાંથી નિકળેલી ત્રાણી વેદની પેડે સત્ય નિવડે.”

વિષયા આ પ્રમાણે વિચાર અને ધ્યાન કરતી હતી તેટલામાં તેની કાંઈ સખીએ આવી કહ્યું કે “સખિ ! શું વિચારમાં પડી છે ? કંઈ મનોરથ પ્રેરો થયો કે શું ? ચપ્પકમાલિનીએ હસતાં હસતાં જે કહ્યું હતું તે શું ખરું નિવડ્યું ?”

આ પ્રમાણે સંપન્ન વચન સાંભળી વિષયા વિશેષ હર્ષમાં આવી નીચું જોઈ પમના અંગુઠાવંડે પૃથ્વી ખાતરવા લાગી.

મદને બોલાવી પૂછવાથી જ્યોતિષીઓએ પણ એ બંનેના ત્રીજા અને અત્યારમા રથાનના અધિપતિ શુક બૃહસ્પતિને જોઈ તે દિવસેજ સર્વ દેવતા વર્જિત ગોઠુલિક લાભ હંસનું હતું. તેથી અત્યંત આનંદમાં આવેલ મદને પોતાના ઘરનું કાચકાજ કરનારી પતિવ્રતા સુંદરીઓને જળના કળશો વડે નવરસની ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરાવી ચંદ્રહાસ તથા વિષયાને તૈયાર કરવાની

આગા આપી. નાહી બોધ તૈયાર થયેલ વર કન્યાને મંડપમાં વધસેવવામાં આવ્યાં. પોતાની તારકાક્ષી નામની સ્ત્રી સહિત મદને ચંદ્રહાસના અરણ્યનું પ્રક્ષાલન કર્યું. આ વખત ચંદ્રહાસને તેનું ગોત્ર, પિતા તથા પિતામહ વિનામ પૂછતાં મેણે કહ્યું કે “ વિષયુ એજ માંડે ગોત્ર, એજ મારો પિતા, એજ મારો પિતામહ એને એજ મારો પ્રપિતામહ છે. મહારાજ કુર્ષિદ માંડે પોષણ કરનાર પિતા છે. ચંદ્રહાસના વચનથી સંતુષ્ટ થઈ મદને કન્યા દાન આપ્યું અને કહ્યું કે “ આથી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીપાત સંતુષ્ટ થજો. ” પછી તે દંપતીએ હાથ જોડી વેદીના પાસે આવી, ધુપથી અગ્નિને તૃપ્ત કરી, સપ્તપદીની ક્રિયા કરી અને પત્રશલ વિગેરે હાથમાં લઈ બ્રાહ્મણોને નમન કર્યું. બ્રાહ્મણોએ આશીર્વાદ આપ્યા અને મદને ઘણા ઘણા અલંકારો, ઘણું ઘણું દૂધ આપનારી ગાયો તથા બેંસો, મુકતાશ્વો, વિવિધ વસ્ત્રો, અગર, કર્પુર તથા ચંદન વિગેરે પહેરામણીમાં આપી સઘળાઓના સાંભળતાં કહ્યું કે “ હવે આ માંડે મસ્તક પણ આ અમારા જમાઈ ચંદ્રહાસને માટેજ છે. પછી વિવાહનું સઘળું કાર્ય સંપૂર્ણ કરી તેણે ગાલવ વિગેરે સઘળા બ્રાહ્મણોને બીજે દિવસ પ્રાતઃકાળમાં વહેલા પધારવાનું કહી તેમની યથાશક્તિ પૂજા કરવાનું જાહેર કર્યું. બ્રાહ્મણો વિસર્જન થયા અને ચંદ્રહાસ બોજન કરવા ઉઠ્યો.

બીજે દિવસે મોટે પરાડિયે ડહી મદને સેવકોને આગા કરી મંડપની વિચિત્ર શોભા કરાવી. ચૂર્યોદય થયો એટલે ચંદ્રહાસ તથા વિષયાને નવરાવી ઉત્તમ અલંકારો પહેરાવી સ્ત્રીઓ ગીતા ગાતી મંડપમાં વેળી પાસે તેઓને તેડી લાવી. વેદ અને શાસ્ત્રના પારને પામેલા બ્રાહ્મણો આવી પહોંચ્યાં. વર અને વધુને માટે સ્વસ્તિવાચન થયું. બાટ, ચારણો, નર્તકીઓ તથા ત્યાં હાજર થયેલા બીજા ઈદ્રજાળ જાણુનારા ખેલાડીઓને પણ મદને ધનથી સંતુષ્ટ કર્યા. ત્યાં કોઈ પણ તે વખત સતૃષ્ણ રહ્યું નહિ.

ચંદનાવતી નગરીમાં પ્રધાન ધૃષ્ટમુદિએ રાજા કુર્ષિદને કેદ કર્યો. પ્રજાને ગળે પથ્થરો બાંધી પાણીમાં ડુબાવી મારી નાખવાનો તથા સ્વયમ્ભાવ અગ્નિમાં નાખવાનો બચ બતાવી દંડ કર્યો. અને કુર્ષિદને કહ્યું કે “ મૂઠા ચંદ્રહાસના આશ્રયથી ધન પામી ગર્વિત બની ગયો? શિવ મંદિરો, વિષ્ણુ મંદિરો, આશ્રયસ્થાનો અને જળાશયો બધાની મોંઠું ખર્ચ કરવા માંડ્યું? ખરેખર તે ધનના ગર્વથી અમારા ધનમાં હાનિ કરી. આટલા દિવસ તે ખર્ચ ખિલકુલ હાલુજ નહિ. ક્યાં ગયા? તે સઘળું ધન ખાઈ જનારા કમળી ગરો અને બ્રાહ્મણો. વળી જે દ્રવ્ય મોકલવામાં આવ્યું તેની સાથે પોતે નહિ આવતાં દક્ષત નોકરોનેજ મોકલ્યા.”

આ પ્રમાણે ધથી વરેલથી રાજ કુશિદ્ધો તિરસ્કાર કરી પોતાના લોભ નામના સેવકને તે સંબંધનો સંધળો અધિકાર આપી પોતે મોટા હુર્ષથી મહું ધન લઈ કૌતલક નગર તરફ ચાલવાની તૈયારી કરી. અંદાસ અત્રે મદનને માફ કરી કરીને તે મનમાં કહેવા લાગ્યો કે “ અંદાસને ત્યાં ગયે આજ બીજો દિવસ છે. પહેલે દિવસે તે નગરમાં પહોંચ્યો હશે અને બીજો દિવસે મદને સાયકાળે તેને ઝેર આપ્યું હશે. ઠીક, બહુ સારું. હું હવે કૃત-કૃત થયો. હવે હું ત્યાં એક પહોરમાંજ જઈ પહોંચું. ” આ પ્રમાણે વિચાર કરી ત્રણસો મચ્છીમાર લોકોને બોલાવી તેમના હાથથી પાલખી ઉપડાવી પોતે તેમાં બેઠો અને રવાના થયો. રસ્તે ચાલતાં હાથમાં એક જખરો દંડ લઈ વારંવાર તે તેઓને મારવા લાગ્યો અને “ તુરત ચાલો, તુરત ચાલો ” એમ કહેવા લાગ્યો. બિચારા મચ્છીમાર કહેવા લાગ્યા કે ‘ તમે અમને મારો નહિ. અમે ઝટ ચાલીએ છીએ. તમે નહુપ રાજના વંશમાં તો ઉત્પન્ન થયા નથી ? અમે કાંઈ મુનિઓ નથી કે અમારામાં તમને સર્પ બનાવી મૂકવાની શક્તિ હોય. ”

આ પ્રમાણે બોલતા તે મચ્છીમારો અનુકૂળ પવનને લીધે વહાણ જેમ સપાટાજંધ ચાલે તેમ ઘણી ઉતાવળથી ચાલવા લાગ્યા. ધૃષ્ટ્યુદ્ધિની પાલખી પર કાગડાઓ પરાણે પરાણે બેસવા લાગ્યા. તેની પાંખો, નખો અને ચાંચો પાલખી સાથે અથડાવા લાંગી રસ્તે ચાલતાં એક સર્પ તેને સામે મળ્યો. તે પોતાની શ્લેષ્મોવડે આકાશને અટકતો હોય તેમ ઉંચો થઈ ધૃષ્ટ્યુદ્ધિની સામે બેધ મનુષ્ય વાણીથી બોલ્યો કે “ હું હમેશાં ધનથી ભરેલા દ્વારા સુવર્ણના ક્ષેત્રોમાં રક્ષણ કરતો હતો અને લાંબ રહેતો હતો. પણ હાલમાં તમારા પુત્ર મદને માફ રહેવાનું સ્થાન ટાળી દીધું. હવે હું રાજ લાડું. તારું કન્યાણ આજે બેઠ કરીશ નહિ. ” આ પ્રમાણે બોલી તે સર્પ પાતાલમાં બેઠો. ધૃષ્ટ્યુદ્ધિ તેના બોલવાનો ખરો અભિપ્રાય સમજી શક્યો નહિ. પણ ત્યાં પહોંચવાની ઉતાવળથી પાલખીમાં ઉભો થઈ થઈ હોડે હોડે અને દાંતે દાંતને ડસતો મચ્છીમાર લોકોને દંડના દડા બહાર કરવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે “ તમે ઉતાવળા ચાલતા નથી માટે ગામમાં જઈ હું તમારા પગ કાપી નાખીશ. ” આ પ્રમાણે એક પ્રહરમાંજ તે કૌતલક નગર પાસે જઈ પહોંચ્યો. પુત્રે કામ કરી નાંખ્યું હશે એમ વિચાર કરવા લાગ્યો પણ તેટલામાં વાદિત્રાના શબ્દો તેને કાને પડ્યા. તે પાદરમાંથી પાલખીમાંથી ઉતરી પડ્યો અને ઉતાવળે ઉતાવળે પગે પગેજ ધર તરફ ચાલ્યો.

પગલાં કરોથી સંતુષ્ટ થયેલા બાટ ચારણો સામે મળ્યા. તેઓ “ અંદાસ

અને અતિશય દેનાર તમારા બુદ્ધ મદનનું અદ્વાના જેટલું આશ્વમેધિન પ્રવે. ”
એમ બોલી કહેવા લાગ્યા કે “વિદ્વાન અને વિચારવંત તમારા પુત્ર મદને
વિવાહનું ઉત્તમ કાર્ય ધણી સારી રીતે સમાપ્ત કર્યું છે.”

“ અરે દુષ્ટો ! દુર જાઓ નહિતો માર્યા જશો. એ શું બોલો છો ? ”
આ પ્રમાણે તે તેઓને કહેતો હતો તેટલામાં ચંદન, પુષ્પ અને વસ્ત્રા-
લંકારોથી પૂજેલા આહણો પણ સામે આવી કહેવા લાગ્યા કે “ધૃષ્ટ્યુદિ !
તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમોએ કીર્તિ ઉપજવનારું કૃત્ય કર્યું હવે તમારો
રમણીય ભાગ્યોદય જણાય છે. વાહ ચંદ્રહાસ સરખો વર અને વિષયા જેવી
કન્યા, ઉત્તમ જોડું.”

“ આહણોનું વચન સાંભળી સમુદ્રમાં જેમ વડવાનલ સળગે તેમ ધૃ-
ષ્ટ્યુદિ મનમાં ને મનમાં બળ્લ ગયો. અને દંડ ઉગામી “ મારા આગળથી
ક્યાં જશો ? ” એમ કહી તે તેઓની પાછળ દોડ્યો. આહણો નાસવા લા-
ગ્યા. તેમના વસ્ત્રાલંકારો પડી જવા લાગ્યા. કેશ ઉડવા લાગ્યા, જનોઘડ્યો
નિકળી પડી જવા લાગી અને શ્વાસોશ્વાસ ભરાઇ આવ્યા. આ પ્રમાણે ધા-
નધુમ ચાલી રહી છે તેટલામાં ધૃષ્ટ્યુદિને ગવૈયાઓ સામા મળ્યા. તેઓએ
પણ “ ચંદ્રહાસનું કલ્યાણ થાઓ અને તે રાજ્યનો ધણી થાઓ. ” એમ
કહ્યું. તેથી તેણે તેમની સારગી, તપલાં, ઢોલક અને વાંસંગીઓ વિગેરે
બાગ્મી નાખ્યાં.

“ આ પ્રમાણે અનેક અન્યો ઉપજવતો દુષ્ટ ધૃષ્ટ્યુદિ પોતાના મં-
દિરના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં વિચિત્ર રંગોવાળાં ચિત્રો તેના જો-
વામાં આવ્યા અને તેટલામાં અધુરામાં પૂરું ચંપક સમાન સુકોમળ અંગ-
વાળી તથા કેસરી ચંદનના લેપનવાળી કેટલીએક સુંદરીઓ હાથમાં કર્પુ-
રના દીવાના થાળ લઇ તેને વધાવવા માટે આવી. ધૃષ્ટ્યુદિએ તેઓને
પૂછ્યું કે “ મદન શું કમાઇ આવ્યો છે કે આટલો અધો ઉત્સવ થઇ
રહ્યો છે ? ”

“ તમારા કુળનું હિત કરનાર ચંદ્રહાસ ને મદન કમાયા છે ? ”

“ શું તેણે ચંદ્રહાસને ધન દીધું ? ”

“ મદને તેને તમારી પુત્રી વિષયા પરણાવી અને ધન પણ આપ્યું. ”

“ સ્ત્રીઓનાં વચનરૂપી શસ્ત્રોથી તેનાં ગાત્રો બેદાઇ ગયાં. ક્રોધથી
લાલ્લ થોળ આખો કરી ધૃષ્ટ્યુદિ સાતમી દોઢી સૂધી આવી પહોંચ્યો. અ-
દૃશ્ય લાકડીઓ વિવેક નામનો દ્વારપાળ ભયને લીધે ત્યાંથી નાસી ગયો.
આગણાની અદર છેડાછેડી બાંધી બેઠેલ ચંદ્રહાસ અને વિષયાને જોઇ તેને
પરમેશ્વર વખી ગયો. શરીર કંપાયમાન થઇ ગયું. મોઢાપરનું સમજી તેજ

હી મથું. તે વનમાં કહેવા લાગ્યો કે “અરે, મારા પુત્ર મદને આ શું કર્યું ? શું તેણે મારો ગુપ્ત પત્ર જોયોજ નહીં હોય ?” ધૃષ્ટમુદ્ધિ આ પ્ર-
માણે વિચાર કરે છે તેટલામાં ચંદ્રહાસની નજર તે પર પડી એટલે તે
વિષય સહિત ઉઠ્યો અને બાલમૃગ જેમ સિંહને તેમ તેણે તેને પ્રહાર
કર્યા. ધૃષ્ટમુદ્ધિએ વાણીથી પણ તેને અભિનંદન આપ્યું નહિ. મદને પણ
તેટલામાં ત્યાં આવી પહોંચી તેનાં ચરણમાં પ્રણામ કર્યા. ધૃષ્ટમુદ્ધિએ તેને
કહ્યું કે “અરે દુરાત્મા ! બોલ, આ તે શું કર્યું ? હું સમજી શકતો નથી.”

“પિતાજી ! તમારો પત્ર જોઈ આ રાજકુમાર ચંદ્રહાસને મેં મારી
ખેડેન વિષય તથા ગાયો, વસ્ત્રો, અલંકારો તથા સુવર્ણ એ સઘળું આ-
પ્યું છે. આપ મારાપર શામાટે ક્રોધ કરોછો ? મેં કંઈ ન્યુનતાતો નથી
રાખી ? જીવો, બંડાર તો સઘળો ખાલી કરી નાખ્યો છે. જૂદા જૂદા દે-
શમાંથી આવેલા બ્રાહ્મણો અને યાચકોને સઘળું ધન આપી દીધું છે.”

“પુત્રનું વચન સાંભળી પાપી ધૃષ્ટમુદ્ધિ માથું હલાવી હાથે હાથ ભીં-
સી નિસાસો મૂકી બોલ્યો કે “જા, હવે ભયંકર જંગલમાં જઈ મૃત્યુને
ધારણ કરી બિક્ષા માગ.”

“તાત ! એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? અવિત્ર કીર્તિવાળા રામ પિતાના વ-
ચનથી વનમાં ગયા હતા તેમ હું પણ આપના વચનથી વનમાં જવા તૈયાર
છું. પણ કહો કે મેં વિવાહમાં શું ન્યુનતા રાખી છે ? રાજા કુલિંદ અને
તેની સ્ત્રીને વિવાહ પ્રસંગે ન બોલાવ્યાં એ જો. ઘરે મારું અપરાધ ગ-
ણતા હો તો એમાં કંઈ મારો દોષ નથી. પત્રમાં ઘુણીજી ઉભાવળ કરેલી
હતી. ઘણી હંકી મુદતમાં તેમને કેમ બોલાવી શકાય ? એ સિવાય વિષ-
યાના વિશાહનાં એ કંઈપણ ન્યુનતા રાખી નથી. કૃષ્ણના ભક્ત કુમાર ચં-
દ્રહાસને મેં હાથી તથા ઘોડાઓ આપવાની સાથે મારું મરતક પણ તેનેજ
અર્પણ કરેલું છે.”

“તું મને મુખ ના બતાવ. અહીંથી દૂર થા. કાગળ લાવ, જે તેમાં
શું છે?” મદને કાગળ આપ્યો. ધૃષ્ટમુદ્ધિએ તે વાંચ્યો અને વિધાતાના બે-
ખને માટે તે આશ્ચર્ય પામ્યો.”

ખાંડા ખોદે તે પડે—અપકાર અને ઉપકાર.

“વિવાહ થયો. પુત્રના વાંચવામાં ભૂલ નથી. વિષયાનો વિવાહ તો
કેવળ દેવેજ કરી આપ્યો. અહો ! અત્યંત વિપરીત થયું. જેને મારી નાખ-
વાનો હતો તેની સાથે મારીજ કન્યાનો વિવાહ થયો ? શું કરવું ? કોની
સલાહ લેવી ? પુત્રે પાપમાત્રી કરી દીધી. ચંદ્રહાસ જે કુશળ રહેશે તો
અવશ્ય મારા કુળનો વિનાશ થશે. ગમે તેમ થાઓ. બસે વિષયાને વૈધવ્ય

પ્રામ થયું. મારે મુનિઓનું ક્ષમા બોલું કરવું.” આ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નિના વિચારો વૃદ્ધિ પામતા ગયા. તેણે તેને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. મનુષ્ય વિચાર ગોઠવી તેણે ચંડાસને બોલાવ્યા અને હુકમ કર્યો કે “નમસ્કાર કરના ઉપવનમાં ચંડિકાનું મંદિર છે ત્યાં જઈ જાની રીતે હાથમાં ઉઘાડી તરવારો રાખી સંપત્તિ રહી. સાંજ પડતાં ત્યાં જ કોઈ આવે. તેને તમારે કંઈપણ વિચાર કયા સિવાય એકદમ મારી નાખવો. પ્રથમ જેમ તમે અને છેલ્લા હતો, તેમ આ વખત કરવો નહિ. કાર્યની સિદ્ધિ થયે હું તમને મારી આપું સંપત્તિ આપીશ.”

ધૃષ્ટદ્યુમ્નિના હુકમ પ્રમાણે ચંડાસો વેષ બદલ કરી સંધ્યાકાળ પહેલાં ચંડિકાના મંદિરમાં જઈ તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. કપડી ધૃષ્ટદ્યુમ્નિએ ચંદ્રલાસને પાસે બોલાવી મધુર શબ્દોથી કહ્યું કે “ધૃષ્ટિમાન ચંદ્રલાસ! મારું વચન સાંભળો, અહીંના ઉપવનમાં અમારી કુળદેવી છે તેને વિવાહની સમાપ્તિમાં તમારે નમસ્કાર કરવા જવું જોઈએ. કુળ રીવાજ પ્રમાણે સાયંસંધ્યા કરી” ચંદન પુષ્પ લઈ તમારે એકલાએ જ ત્યાં જવું.”

ચંદ્રલાસ સરલધૃષ્ટિ હતો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નિનું કપટ તે ક્યાંથી સમજે ? તે તો સંધ્યા વદન કરી ચંડિકાના મંદિર પ્રત્યે જવા તૈયાર થયો.”

“આ વખત એ કૌતલક દેશના રાજ્યે પોતાના પુરોહિત ગાલવ મુનિને પાસે બોલાવી કહ્યું કે “સ્વામિન! હવે આ પૃથ્વીભોક્તું રાજ્ય કરવામાં મને જંત પશુ ભુખ થતું નથી, મારું શરીરની છાયાને હું મરતક વગરની દેખું છું. મને દ્વિશ્રય થાય છે કે મારા મરણનો સમય સમીપમાં આવ્યો છે. મારા અંતઃકરણની શાંતિને માટે આપ મને અરિષ્ટાધ્યાય સંભળાવો.”

“મહારાજ! યેગીદ્ર દ્વાત્રેયે જે અરિષ્ટાધ્યાય અર્ચકને સંભળાવ્યો હતો તે હું તમને કહી સંભળાવું છું. અરિષ્ટો જોવાથી યોગી પુરુષો પોતાના મૃત્યુને જાણી શકે છે. જે પુરુષ આકાશ મર્મિમાં ક્રૂર, શુક્ર તથા અશ્વત્થાના તારાને અને ચંદ્રની જાયાને નથી દેખતો તે એક વર્ષ ઉપરાંત જીવતો નથી. ચંદ્ર તથા સૂર્યને કિરણો વગરના અને પ્રજ્વલિત અગ્નિને જ્વાળા વગરનો જોનાર મનુષ્ય અગિયાર માસની અંદર મરણ પામે છે. ક્ષેત્રે મુવર્ણ સરખા રંગવાળા જોનાર નવ માસ જીવે છે. જેનો સ્વભાવ અકસ્માત બદલી જાય તથા જે અકસ્માત પુષ્પ અથવા ફળનો થઈ જાય તે આઠ માસ ઉપરાંત જીવી શકતો નથી. ધુળ અથવા ગાસમાં જેના પગલાં પેની અને ફણામાં જૂસ જૂસ ભાગ મેલુ મેલુ તે સાત માસ સુધી જીવે છે. હોલો, ગીમ, ધુવડ, કામડો કે બીજું કોઈ માંસ લક્ષક પડી જાય મસ્તક પર આવી એસે તેનું આયુષ્ય છ માસનું જાય. જેના પર કામડાએ

ધુળ નાખે તથા જેના સ્તનની આમડી પરકમાં કરેછે તે પાંચ માંસમાંજ મૃત્યુ પામેછે પોતાની જાણવાને જુદીજ તરેહના જેનાર ચાર મામની આંદર પોતાના જીવને ત્યાગ કરેછે. વાદળાંઓ વગર દક્ષિણ દિશામાં વીજળી આવવા લાલ ઈંદ્ર ધનુષને જેનાર મનુષ્યનું એ ત્રણ માસ સુધીજ જીવવું સંભવું. જે ધીર, તેલ, અરીસા અથવા જળમાં પોતાનાં પ્રતિબિંબને મસ્તક વગરવું દેખે તથા જેના શરીરમાંથી હાડકાં તથા મુઠકાં જેરી વધ આવે તે એક પૂરું પખવાડીયું પણ જીવી શકતો નથી. સ્નાન કર્યા પછી તરતજ જીવું વર્ક્ષસ્થળ પોતાની મેજે સૂકાઈ જાય તથા જળ પીવા વખત જેને શોષ પડે તે દશ દિવસ સુધીજ જીવેછે. સ્વપ્નની આંદર જે રીંછ અને વાનરપર બેસી ગાતો ગાતો દક્ષિણ દિશામાં જતો હોય તે તરતમાંજ મરણ પામેછે. રાતાં અને કાળાં લુગડાંવાળી, માતી તથા હસ્તી સ્ત્રી જેને સ્વપ્નમાં દક્ષિણ દિશા તરફ લઈ જતી હોય તે પણ જીવતો નથી. જે સ્વપ્નમાં પોતાને નખ, મુંડા તથા હસતો જુવે અથવા કાદવમાં ખુંચીને અદૃશ્ય થાય તે પણ તરતમાંજ મરણ પામે છે. જેનું મસ્તક, લંડાર તથા રથશાળા સ્વપ્નમાં બળી જતાં દેખાય તે પણ દશ દિવસમાંજ મૃત્યુ પામે છે, અતિ ઉચ્ચ ભયંકર અને ઉગામેલ હથિઆરવાળા પુરુષોથી સ્વપ્નમાં પથરા વિચરેના પ્રહારોને પામનાર, અન્યના નેત્રમાં પોતાના પ્રતિબિંબને નહિ જેનાર તથા કાનના છિદ્રોને ઢાંકતાં આંદરના ધુધવાટને નહિ સાંભળનાર બધા તરતમાંજ યમપુરીનો પરાજેત થાયછે. તેમજ દેવતા, બ્રાહ્મણ સુર અને વૈદ્યોની નિંદા કરનાર તથા માતા, પિતા, જમાઈ અને બીજા પણ મહાત્માઓનો તિરસ્કાર કરનાર બધા તરતમાંજ મૃત્યુ પામેછે. ”

“ સ્ત્રીનાં જ્યારે આ પ્રમાણે અર્ચિટા જોવામાં આવે ત્યારે યોગીને એ તેમ દરેક સમજી પુરૂષે સ્થિર આસને બેસી ઇશ્વરના ધ્યાનમાંજ નિમગ્ન થવું. “ ગારે હજી આ કામ કરવાનું છે, આ બાબતને હજી જાણી નથી. ” આ પ્રમાણે જેને જાણ્યા નથી મટતી તેવું બસે હજારો કલ્પોનું આ યુષ્મ હોય તોપણ તેને ઇશ્વરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે સમજી પુરૂષે તેવી તૃષ્ણા છોડી દઈ નિઃસંગ, નિરાહાર તથા નિતેદ્રિય બની મનને ઇશ્વરના ધ્યાનમાંજ જોડવું. ”

“ માલવ મુનિનો ઉપદેશ સાંભળીને તે રાજાએ, સર્પ જેમ જીવું થામેલ કાંચળી છોડવાનો વિચાર કરે તેમ પોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર કર્યો. તેથી તેણે ત્યાં આવેલ મદનને બોલાવી કહ્યું કે “ મદન તારા બનેલી ચંદ્રહાસને અહીં બોલાવી લાવ. હું તેને રાજ્ય સેવી અહીંની મિકેળી જવા ધરું. ” રાજાના હુકમથી બહુ સારું કામ કરી મદન

રસ્તે ચાલ્યો આવેછે તેટલામાં પવિત્ર વસ્ત્રો ધારણ કરનાર, પુષ્પ, કપુર, કસ્તુરી અને ચંદન વિગેરે પૂજન દ્રવ્યોથી યુક્ત ચંદ્રહાસ દ્વરથી ચાલ્યો આવતો મદનના જોવામાં આવ્યો. તેણે તેને ઢાંચું કે “તમે આ પ્રમાણે ઉગ્રાવળા ઉતાવળા ક્યાં જાઓછો ?”

“તમારે પિતૃની પ્રેરણાથી આ નગરની બહાર ચંડિકા દેવીનું પૂજન કરવા જાઉં છું.”

“એ ચંદન પુષ્પ વિગેરે સઘળું મને આપો. તમારી વતી હું પૂજા કરવા જઈશ. તમે તરત રાજા પાસે જાઓ. જરૂરના કામસર તે તમને મોલાવે છે.”

“મદને ચંદ્રહાસને આ પ્રમાણે કહી તેમના હાથમાંથી પૂજનો સામાન લઈ ચંદ્રહાસને પોતાના ઘોડાપર બેસારી પોતાના ચાકરોને તેની સાથે મોકલ્યા અને પોતે એકલો જ ચંડિકાના મંદિર તરફ ચાલતો થયો. ચંદ્રહાસ રાજા પાસે પહોંચી તેને નમન કરી ઉભો રહ્યો. ચંદ્રહાસને પાસે આવેલો જોષ રાજાએ મુનિ ગાલવને કહ્યું કે “મુનીંદ્ર ! હું હવે આ રાજ્યનો ત્યાગ કરી વનમાં જાઉં છું, આં સઘળું રાજ્ય આ વિષણુ ભક્ત ચંદ્રહાસને અર્પણ કરું છું.” આ પ્રમાણે કહી મુનિ ગાલવની સંમતિ મેળવી તેણે ચંદ્રહાસને પોતાની ચંપકાલિની નામની પુત્રી તથા સમગ્ર રાજ્ય સોંપી દીધું. પછી રાજા પોતે ઉંચી-જુજાઓ રાખી, માટીનાં ઢેશંઓથી તે સુવર્ણ સુધી સમગ્ર પદાર્થોને સમાન દક્ષિણી જોતો વનમાં ચાલી નિકળ્યો. મોક્ષરૂપ યોગ-સંપત્તિને પામેલો તે દેવ, અસુર અને મનુષ્યો સહિત આ સકળ જગતને મિથ્યા, ગુણુમય, પાશવડે બંધાયેલું અને બંધાતું, “આ મારો ભાઈ, આ મારા પુત્રો, આ મારા પૌત્રો;” એવી તાણુ ખેંચમાં દુઃખ પામતું તથા અજ્ઞાનરૂપ ગારાના ખાડામાં ખુચી ગયેલ માનવા લાગ્યો. અને પોતાને તેથી દૂર થયેલો જોષ આનંદ પામવા લાગ્યો.”

“રાજા ત્યાંથી ચાલી નિજ્યા પછી મુનિ ગાલવે ચંદ્રહાસને સિંહાસન-ચર બેસાડી રાજ્યાભિષેક કર્યો અને ચંપકાલિનીને પણ તેની સાથે ગાંધર્વ લગ્નથી પરણાવી દીધી. આ વખત સૂર્ય લગભગ અસ્તચલમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરતો હતો. તેટલામાં મદન પણ લગભગ ચંડિકાના મંદિર પાસે પહોંચવા આવ્યો. રસ્તામાં તેના હાથમાંથી ચંદન અને પુષ્પનું પાત્ર નીચે પડી ગયું, નેત્ર તથા મુખમાંથી રૂધિર નિકળવા લાગ્યું તથા બચકર શબ્દ કરતું ધ્રુવડ પછી તેના મસ્તકપર આવીને રીતે થતાં સઘળાં અપશુક્રોને જરા પણ નહિ ગણકારતાં મદન ચંદ્રહાસના જ કંધાણનું ચિન્હન કરતો ચંડિકાના મંદિરના દ્વાર પાસે પહોંચ્યો. કમાડ ઉઘાડી અંદર

પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરેછે તેટલામાં મંદિરમાં પ્રથમથી છુપી રહેલા ચાંડલો તેનાં પગલાંને, ધમકારો સાંભળી તરન સાવધ થયા અને અંદર અંદર ધીમેથી પણ સંબ્રમને લીધે ઉતાવળથી કહેવા લાગ્યા કે “અરે, દુર્નમ ? ધેનુદા ! સિશુદા ! નરદા ! જેની આપણે વાંટ જોઈ એકા છીએ તે આવી પહોંચેલો જણાય છે. સંભાળજો, આપણા નામને અપદ્મ ન લીધો. કુલધર્મને છોડવો નહિ.”

આ પ્રમાણે તેઓ વાતો કરેછે તેટલામાં જેવો મદને દેવીના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો કે એકદમ તે ચાંડલો ત્રિશળ ખડ્ગ, અને પદ્મિશ વિગેરેથી તેના પર તૂટી પડ્યા.”

“પોતાપર તે ચંડીએજ કોપ કર્યો છે એમ સમજીને મદન બોલ્યો કે “ચંડિકે ! વૈષ્ણવિ ! હું શુંમ, નિશુંમ કે રક્તખીજ દૈત્ય નથી. માતા ! તે મને ત્રિશળથી કેમ વીંધ્યો ? હું હવે જીવતને માટે તારી પ્રાર્થના કરતો નથી. પરંતુ વિવાહ વખતે હું બોલ્યો હતો કે “આ માફ નસ્તક પણ ચંદ્રહાસને માટે છે” તેની તું સાક્ષી રહેજે. હું હવે પોતાને તે ઋણથી મુક્ત થયેલોજ માનું છું.

“આ પ્રમાણે બોલતો અને “હે મુધવ” એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરતા મંત્રિપુત્ર મદને પ્રાણત્યાગ કર્યો. અને અંદર છુપી રહેલા ચંડલોએ પણ ઉતાવળા ઉતાવળા જઈ ધૃષ્ટમુદ્ધિને પોતે કરેલા કોઈ પુરૂષ વધની હકીકત કહી દેખાડી.”

“રાજ્ય અને ચંપકમાલિનીને ચામેલો ચંદ્રહાસ રાત્રિ પંડતાં ઉત્તમ હાથીપર બેસી સ્વારી કહાડી ધૃષ્ટમુદ્ધિને નમન કરવા ચાલ્યો. ચંપકમાલિની સંહિત ખાસે આવેલા ચંદ્રહાસને જોઈ ધૃષ્ટમુદ્ધિ ધિરમથ પામ્યો અને બોલ્યો કે “અરે, તમે અમારા ગોત્રની સ્થિતિને તોડી ચંડિકાના મંદિર પ્રત્યે ન ગયા કે ?”

“સ્વામિની ! પુષ્પચંદનનું પાત્ર લઈ હું મંદિર તરફ ચાલ્યો જતો હતો તેટલામાં રાજાની આગાથી મદને મને ત્યાં જતો અટકાવી રાજા ખાસે મોકલી આપ્યો. અને મારા બદલામાં તે પોતેજ દેવીના મંદિર તરફ સવાના થયા.”

“મર્મને બેદનાર ચંદ્રહાસનું એ કંઠાર વચન સાંભળી ધૃષ્ટમુદ્ધિ એકદમ ભેવાઈ ગયો અને તરતજ પોતે પણ દેવીના મંદિર તરફ ચાલતો થયો. રસ્તામાં છુટે કેશે હાથ ઉઘાડી કરી કરીને વિલાપ કરવા લાગ્યો કે “આડો ખોદે તે પડે.” એ કહેવત અરેખર સાચી છે. માટે સર્વદા સર્વ પ્રયત્નપડે પ્રણીમાત્રનું દિલ કરવામાંજ સર્વ કોઈએ તરપર રહેવું. આ પ્રમાણે વિલાપ

કરતો અને પડતો આપડતો દે. ધૃષ્ટ્યુદ્ધિ ભયંકર સ્મશાન પ્રત્યે જઈ પ-
હોંચ્યો. ત્યાં ચિતાઓ સળગતી હતી અને વાયુને લીધે તેની ભસ્મ ઉડતી
હતી. ધૃષ્ટ્યુદ્ધિને પોતા તરફ આવતો જોઈ ત્યાંના ભૂત પ્રેત વિગેરે એ-સવા
લાગ્યા કે “જુઓ, આપણા કરતાં પણ કોઈ વિશેષ જળવાન અહીં આવે
છે.” ભૂતોનું આ વચન સાંભળી એક પ્રેત બોલી ઉઘો કે અરે ! આપણા
કરતાં બળી કોણ અધિક થઈ શકે તેમ છે ? આ તમારાં અનુચરે એકલા-
એક ત્રણ બ્રાહ્મણોને મારી નાખ્યા છે. હું વિશ્વાસવાત કરી ધન હરનાર, પા-
રકી નિંદામાં પરાયણ, હિંસા કરનાર તથા સંજનનોને ભય આપનાર છું.
મારો પુત્ર મુસાશરોને મારનાર છે. પણ મારો ભાઈ તે તેના કરતાં પણ
અધિક છે, તે તો બ્રાહ્મણોનીજ હિંસા કરે છે.” આ પ્રમાણે પ્રેતને બોલતો
સાંભળી એક બ્રહ્મચર્ય બોલ્યો કે તારો પુત્ર, ભાઈ તથા બ્રહ્મ ધાતકી તું
પણ અધિક છો એ જાણી વાત ખરી, પણ આ જે આવે છે તેની
વાતતો જુદીજ છે. તે તારા જેવો કે મારા જેવો નથી. તેનાથી તો આ-
પણે નાસીજ નવું જોઈએ. તેનું દર્શન પણ ન કરવું જોઈએ. એ તો મિ-
ત્રનો દ્રોહ કરનાર કૃતમ્ન અને વિશ્વાસઘાતી છે. “કૃત્ત્વ અને વિશ્વાસઘાતી
એવા શબ્દો સાંભળી તેને જોઈ ભૂત પ્રેત પણ ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા. ધૃ-
ષ્ટ્યુદ્ધિ ચિતામાંથી સળગતું લાકડું લાથમાં લઈ ચડિકાના મંદિરમાં ગયો.
ત્યાં તરવાર અને ત્રિશૂળથી ઢુકડા થયેલો પોતાનો જત્રીશ લક્ષણો પુત્ર મદન
તેનાં જોવામાં આવ્યો. મહેલ પરથી પૃથ્વીપર પડી ગયેલ, મુવણે કલશ સ-
માન અને પાંખડીઓએ ભેંટી નાખેલ શિવલિંગ સમાન ઢુકડે ઢુકડા થઈ
સૂયેલ પુત્ર મદનને જોઈ, પોતાના વશનું મૂળ છેદાઈ જવાને લીધે ભાંગી
પડેલ મનોરથવાળો અને વ્યાકુળ થયેલો તે ધૃષ્ટ્યુદ્ધિ તરતજ હાથનાંથી જ-
ળાતું લાકડું ફેંકી દીધું પુત્રને એ લાથથી ઉઠાવી છાતી સાથે દાખી વિલાપ
કરવા લાગ્યો કે ‘પુત્ર ! ઉઠ ઉઠ. આ ચંદ્રહાસ આવેલ છે. વિષયાનો વિ-
દોહ કર અને ઘણું ધન ખરચ. પુત્ર ! મેં તને કંઠેર રચનોથી અત્યંત
પીડા કરી. વિષ્ણુમક્તોનો દ્રોહ કરવાનું ફળ મને જુરોખર મળ્યું. મારે હ-
દય કાઠી પડે છે. તારું નામ મદન (કામદેવ) છે. તું તો વિષ્ણુમક્ત હતો. તું
શિવનો દ્રોહ કરનાર કે યોગી જનોને રાખવાનાર નહિ હતો.’

‘આ પ્રમાણે વિલાપ કરતાં કરતાં ધૃષ્ટ્યુદ્ધિએ એક ધાતુથી સુશો-
ભિત સ્તંભમાં ધણા વેગથી પોતાનું મસ્તક પછાડ્યું. તરતજ કુટી પડેલ
છેડાની પેઠે મસ્તક ફાટી પડવાથી તે પોતાના પુત્ર પાસે પૃથ્વીપર પાણુ ર-
હિત થઈ પડ્યો.’

‘આતઃકાળ થતાં કોઈ તપસ્વી, જળ તથા પુષ્પો લઈ ચડિકાને નવ-

રાવણ તથા પૂજા કરવા ત્યાં આવ્યો. મંદિરમાં પ્રવેશ કરેછે તેટલામાં તે તે હરી ગમેલા દીવા સરખા એ પિતા પુત્રને મરણ પામેલા જોઈ એકદમ વિસ્મય અને ભયથી ખોલી ઉઠ્યો કે અરે ! આ શું ? નવીન રાજાના હાથમાં રાજ્ય આવ્યું તેનું શું કૈતલક રાજાના પ્રિય મંત્રી તથા તેના પુત્રનું મરણ એ સ્પષ્ટ જણ ?” આ પ્રમાણે બોલતો તે તરત પાછો ફર્યો અને ચંદ્રહાસ પાસે આવ્યો તેણે અખર આપ્યા કે “રાજા ! ચંડિકાના મંદિરમાં જઈએ કેલ દુષ્ટબુદ્ધિએ ધૃષ્ટબુદ્ધિ તથા મદનને મારી નાખ્યા જણાય છે. હવે આપ મરણ પ્રમાણે તે વાત ધ્યાનમાં લ્યો.”

“તપસ્વીનું બોલવું સાંભળી આતુર અને દુઃખથી પીડિત થયેલો ચંદ્ર-હાસ એકદમ પગે પાળોજ ચંડિકાના મંદિર પ્રત્યે ગયો. અને ત્યાં પોતાના સસરા તથા સાળાને મરણ પામેલા દીકા. તેથી તે શોકના વેગથી બોલી ઉઠ્યો કે “અરે માતા ચંડિકા ! આ પિતા પુત્રને વૃથા શા માટે હણ્યા ? જો મારાપર ક્રોધ હતો તો મનેજ ઉઠાવી લેવો હતો.”

“આ વખત ચંદ્રહાસે પોતે નાહી ધોઈ, એક કુંડ કરી તેમાં બલિદાન અને દીપક પૂર્વક અગ્નિનું આરોપણ કરી, ઘી, તલ અને સાકર સહિત પા-યસાન હોમી, દેવી સૂક્તના જપ કરતાં કરતાં પોતાના શરીરનું માંસ ઉખેડી ઉખેડીને હોમવા માડ્યું, સત્રાળું માંસ હોનાઈ જતાં શરીરમાં ફક્ત હાડકાંજ રહેલાં જોઈ તે બોલ્યો કે “હે જગદંબ ! હે માતા ! સચરાચર જગતના ગુરુ વિષ્ણુતી તમે ચૈતન્ય શક્તિ કહેવાઓ છો તથા સર્વ કર્મનાં સાક્ષીરૂપ છો. હે અગ્નિકે ! હવે છવટ આ મારા મસ્તકથી જગવાનું હૃદય પ્રસન્ન થાઓ.” આ પ્રમાણે બોલી તે પોતાના કંઠપર તરત્તર દેરવા જતો હતો તેટલામાં દેવી ચંડિકાએ પ્રલક્ષ દર્શન દઈ કહ્યું કે “પુત્ર ! આત્મવધ ન કર, આ પાણિય કારભારી તો પોતાનાં કુકર્મથીજ મરણ પામ્યો છે. આ તેનો પુત્ર મદન આ પ્રમાણે મરણ પામી તારા ઋણથીજ મુક્ત થયો છે. તેનું મસ્તક તારે માટેજ છે એમ તેણે પોતાની બેઠેનના વિવાહમાં જણાવ્યું હતું. વિષ્ણુભક્ત ચંદ્રહાસ ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. હું પ્રસન્ન થઈશું. ઇચ્છાનુસાર એ વર સુખેથી આગ.”

“જગદંબ ! હું પૂરેલું વરદાન એજ માગું છું કે દરેક જન્મમાં વિષ્ણુ પર મારી ભક્તિ રહે અને બીજું એ માગું છું કે મરણ પામેલા આ પિતા પુત્ર પુનઃસંજવન થાય.”

“પુત્ર ! તારા માગવા પ્રમાણે વિષ્ણુમાં તારી અચલ સાત્વિકી ભક્તિ થશે. તારો પુત્ર પણ શરપણામાં અને વિષ્ણુભક્તિમાં પ્રખ્યાત થશે. બુદ્ધિ-માન પુત્ર ! જરા મારી પાસે આવ અને સ્થિર થઈ જરાવાર પોતાનાં નેત્રો

વીંચી રાખું.”

ચંદ્રહાસ દેવીના દહેવા પ્રમાણે ઉભો રહ્યો અને ખર્જી, શક્તિ, મદ્ય વિગરે આયુધોવાળી તે વૈષ્ણવી શક્તિ જ્ઞાનસે ઉપાશ કરનાર પોતાનો હાથ તેના મસ્તકપર મૂકી લયંથી અદંત્ય થઇ. થોડી સર પછી ચંદ્રહાસ આંખો ઉઘાડી જુવેછે તો, સુખને ઉડેલાની પેઠે પૂર્વ સમત રૂપ અને વેપાળા મોતાનો સસરા અને સાજો જોવામાં આવ્યા તેમજ પેતનું શરીર પણ વજુ વમરનું અને પ્રથમની પેઠે અદનથી ચર્ચિત થયેલ તેણે જોયું. આકાશમાંથી પુત્રની વૃદ્ધિ થઇ અને વૈષ્ણવી શક્તિ જગદગા ક્યાંય પણ પ્રલક્ષ જોવામાં આવી નહિ. ચંદ્રહાસે મદનને આલિંગન દીધું અને ધૂટમુદ્દને નમન કરી દેહું કે “આ સધળી વિષ્ણુની માયા છે. કોણ જુવે છે અને કોણ મરે છે. સધળું દેખવા માત્ર છે. તત્ત્વની નજરે જોતાં તે નાણું મિથ્યા છે. સર્વ પ્રમત્તવડે જગન્નિયંતા વિષ્ણુની ભક્તિ કરી જેજ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.”

“આ પ્રમાણે કાર્તવ્યત કરી ચંદ્રહાસે પોતાના સનસ તથા સાળા સહિત નગરનાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખત ચંદ્રહાસની નગરમાં ચંદ્રહાસનો પાલક પિતા રાગ કુલિંદક ધૂટમુદ્દના પોતાપર થયેલા ક્રોધમાં અને ચંદ્રહાસને માટે થતા અનેક અનિષ્ઠ તર્કવતરોથી મોટા દુઃખને લીધે નવળું ધન બાહ્યજોને આપી દઇ વૈરાગ્યને લીધે પોતાની સ્ત્રી સહિત અણે પ્રવેશ કર્ય તૈયાર થયો હતો. ધૂટમુદ્દને આ ખગર પડતાંજ તે એકદમ ઘોડા ઉપર ખેરી લાં ગયો. તેને તેના પુત્ર ચંદ્રહાસની અસ્તિત્વ લેડીકત કહી, ખીજ પણ ઘણી ઘણી રીતે આશ્વાસના કરી અગ્નિમાં જળી મરતો અગ્રહાગ્યો. પછી ચંદ્રહાસે પોતાનાં માતાપિતાને પોતાની ખાસે તેડવી લીધાં અને આનંદથી બ્રહ્મજોને અનેક દાન કર્યા.”

“આવી રીતે ચંદ્રહાસે ત્રણસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું અને તેટલામાં તેને વિષયાધી મકરંધ્યજ તથા ચંપકમાલિની પદ્માક્ષ એ પ્રમુખ બે પુત્રો થયા.”

ચંદ્રહાસથી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનું મળવું.

વિષ્ણુભક્ત ચંદ્રહાસનું ચરિત્ર અર્જુનને કહી સભાગાંવી નરદમુનિ તેની રમ્ભ લઇ સ્વર્ગ તરફ આજ્ઞા થયા. અને અર્જુન વિરમય પાની રહ્યો ‘જગતમાં સત્સંગ વગર કોઇને પણ ખરું સુખ મળતું નથી’ એમ બેલો અને ચંદ્રહાસનાં ઘણી તરેલથી વખાણ કરે. અર્જુન સવળા રાગઓ સહિત ત્યાંથી આનંદ પૂર્વક કૌતલક નગર તરફ આવ્યો. કૌતલક નગરના મહારમાં આવેલા યજ્ઞના બંને ઘોડાઓ ચંદ્રહાસના પુત્ર પદ્માક્ષ તથા મકરંધ્યજના જોવામાં આવ્યા. ઘોડાઓના લલાટપર બાંધેલ પત્રનો અભિપ્રાય સ-

મજા તે બન્ને કુમારો એ બન્ને અશ્વને સુદડી પોતાનાં પિતા પાસે લઈ ગયા. ચંદ્રહાસને અરજીનના ઘોડા આવેલા જોઈ અતિશય હર્ષ થયે. કારણ તે સમજતો હતો કે કૃષ્ણ અરજીનની સાથે હુશેજ અને તેથી હવે બને કૃષ્ણનો સમાગમ અવશ્ય થશે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છા રાખતા ચંદ્રહાસે પોતાના પુત્ર મહર્ધ્વજને કહ્યું કે “પુત્ર! આ ઘોડા ધર્મરાજના છે. એક વર્ષ સધી તેમનું રક્ષણ થયું છે. હવે જો આપણે તે ધોગઓને બાંધી રાખશું તો વર્ષ પૂરે થયા છતાં પણ ધર્મરાજનો યજ્ઞ છેવટ નિષ્ફળ થશે. આપણને આપણના કલ્યાણની જરૂર છે, ઘોડાની કાંઈ જરૂર નથી. આજ શ્રીકૃષ્ણ સંતુષ્ટ થાય તેવી રીતે અભ્યુત્થાનની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ. ઘોડા વખતને માટે તો એ ઘોડાઓને પ્રયત્ન પૂરેક સાચવી રાખવા.”

પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે મહર્ધ્વજે તે ઘોડાઓના રક્ષણનો બદોબસ્ત કર્યો અને ચંદ્રહાસ પોતાની સેના સહિત નગરની બહાર આવી ઉભો. કૃષ્ણ રૂપ સારથિવાળો અરજીન પણ તેટલામાં ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ચંદ્રહાસને જોઈ અરજીને કહ્યું કે “વયોવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ, અને યુદ્ધમાં પરાક્રમ મહા વૈષ્ણવ મહારાજ ચંદ્રહાસને જોઈ મારો જન્મ સફળ થયો.” આ વખત શ્રીકૃષ્ણે શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મથી સુશોભિત પોતાનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું. ચંદ્રહાસે રથથી હતરી અરજીનની સમક્ષ તેમને નમસ્કાર કર્યા, એટલે શ્રીકૃષ્ણે તેને બાથમાં ઘાસી અરજીનને કહ્યું કે “પાર્થ! હિં, આ ધ્રુવ સમાન માન બક્ત મહાત્મા ચંદ્રહાસને આલિંગન આપ.”

“કૃષ્ણ! કુંડલેત્રની અંદર બાંધેલો સમાગમ થવાની તૈયારી વખતે તમે મને કહ્યું હતું કે “સારી સ્થિતિને પામેલા અન્ય ધર્મ કરતાં પોતાનો ધર્મ કાંઈ ગુણ સહિત હોય તોપણ તે કલ્યાણકારી છે. આ વખત આપ આ પ્રમાણે વિપરીત બોલી કાનિય ધર્મનો ત્યાગ કેમ કરાવો છો? અહાતે! યુદ્ધ કરવાનું છે. હું તેને આલિંગન કેમ આપું? જો કહો તો તેના વૃદ્ધ પણાને લીધે હું તેના ચરણમાં નમન કરું.”

“અરજીન! સેકડો કપિલા ગાયો આપવાથી મતુષ્યને જે ફળ થાય છે તે ફળ વૈષ્ણવને આલિંગન આપવાથી મળે છે. મારા ભક્તોમાં પ્રીતિ એજ ધર્મ કહેવાય છે.”

શ્રીકૃષ્ણના વચનથી સંતુષ્ટ થઈ ચંદ્રહાસને ગાઢ આલિંગન આપી અરજીન તેની પાસે ઉભો રહ્યો, એટલે ચંદ્રહાસે તેને કહ્યું કે “પાંડુપુત્ર! હું અહીં યુદ્ધને માટે ઉભેલો હતો. અશ્વના રક્ષણને માટે મેં મારા પુત્રને બલામણુ આપી હતો; પણ આ વખત તો કેશવનાં વાક્યોથી આપણ બન્નેનો

મિત્રભાવ થયો.”

ચંદ્રહાસ અરજુનની પાસે આ પ્રમાણે વાતો કરેછે તેટલામાં તો તે બંને ઘોડાઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ઘોડાઓની પાછળ મરુદ્ધવજે પણ આવી પોતાના પિતા અને કૃષ્ણ તથા અરજુનને પણ નમન કર્યું. પ્રધુમ્ન વિગેરેએ ચંદ્રહાસને નમન કર્યું. અર્ષસ્પર્શ જેમ ઘટે તેમ નમન વિગેરે થયાં પછી ચંદ્રહાસે કૃષ્ણની સ્તુતિ કરી તેમનો તથા અરજુનનો સકળ સૈન્ય સહિત ઉત્સવપૂર્વક પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ચંદ્રહાસની પૂજા વિગેરેથી સંતુષ્ટ થયેલાં શ્રીકૃષ્ણ ત્રણ રાત્રિ સૂધી ત્યાં રહ્યા અને ચોથે દિવસે રવાના થવાની તૈયારી કરી. એટલે ચંદ્રહાસે પોતાનું સકળ રાજ્ય તેમને અર્પણ કર્યું. શ્રીકૃષ્ણે અરજુનની સંમતિ પ્રમાણે ચંદ્રહાસના પુત્ર મરુદ્ધવજને રાજ આપી તેનો રાજ્યાભષેક કર્યો, અને અશ્વને છુટા મૂક્યા. સમગ્ર સન્ય સહિત કૃષ્ણ અર્જુનને પ્રયાણ કર્યું. ચંદ્રહાસ પણ તે પ્રયાણમાં પુરઃસર થયો.

અશ્વ પર્યટનની એક વર્ષે સમાપ્ત.

ચંદ્રહાસના નગરથી ચાલેલા તે બંને ઘોડા જે જે દેશમાં ગયા તે તે દેશના રાજાઓ બંને બીધે તેમને નમવા લાગ્યા અને કેટલાએક અશ્વનું પાલન કરતા શ્રીકૃષ્ણને જોઈ ભક્તિવરૂં પાસે આવી પ્રદક્ષિણા કરી દંડવત પ્રણામ કરવા લાગ્યા. ચાલતાં ચાલતાં તે ઘોડાઓ ઉત્તર મહાસાગરના અગાધજગમાં પેઠા. તે જોઈ અર્જુનને અત્યંત દુઃખ થયું. અર્જુનને ઘોડાઓ અદૃશ્ય થવાથી દુઃખી થતો જોઈ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે “તું, પ્રધુમ્ન, બભ્રુવાહન, હંસધ્વજ અને મયુરધ્વજ એ તમે પાંચ યોદ્ધાઓનાજ રથના ઘોડા જળમાં પણ ગાંત કરનાર હોવાથી મારી પાછળ સમુદ્રમાં આવી શકો તેમ છો, માટે ચાલો. એમ કહી કૃષ્ણે સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. કૃષ્ણની પાછળ તે પાંચે મહારથો પણ તેમાં પેઠા. ત્યાં કરોળિયાનાં ભંડોવાળું, સેંકડો છિન્દ્રોળાળું, જીર્ણ અને સુકાઈ ગયેલું એક વડનું પાંદડું પોતાના હાથથી મસ્તક પર ધારણ કરી નેત્રો વીંચી એક દ્વીપમાં આશ્રમ કરી બેઠેલા બ્રહ્મનારનાં મુનિ તેમના જોવામાં આવ્યા. એટલે તરતજ તેઓએ રથમાંથી ઉતરી પડી તેને પ્રણામ કર્યા મુનિએ નેત્રો ઉઘાડ્યાં, એટલે કૃષ્ણ વિગેરેને જોઈ તેને અત્યંત હર્ષ થયો. આ સંઘર્ષો ચમત્કાર જોઈ અર્જુનને વિસ્મય થયો તેથી તેણે મુનિને પૂછ્યું કે “મુવીશ્વર! આપ આ શુષ્કપત્ર મસ્તક પર ધારણ કરી રાખો છો તે ક્યારથી અને તેનું શું કારણ છે? તમારા ગોઠણને બેદી અંદરથી આ બે ખાખરાનાં વૃક્ષો નિકળેલાં છે, તેમાં પક્ષીઓએ સેંકડો માળા બાંધેલા છે. તમારી આગળ પાછળ રાષ્ટ્રોએ થઈ ગયા છે. અને તેમાંથી નિકળેલા આ સર્પો તમારા ખભાઓ ઉપર ચડી સુખે બેસી રહ્યા.”

એને તમારા મોઢા સામે ઊંચી રાખી તેથી નિકળતા શ્વાસ વાયુનું ભક્ષણ કરેછે. મૃગલાંઓ તમારાં શરીરની સાથે પોતાના શરીરને ખજવાળે છે. તમે શા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવતા નથી ? અહોબ કેવી દૃઢ નિસ્પૃહતા.”

“અર્જુન ! સ્ત્રીની સાથે રહેવું એ ધણું હનિકર્તા છે. સ્ત્રી સંગ કુલેશ ઉપજવનાર, પાપનું મૂળ, અધોગતિ આપનાર, અર્ચ્ય કરાવનાર અને સદ્-ચારોને હુઆવનાર છે. સદ્વિચાર હુમે ત્યારે પછી મોક્ષની તો આશાજ શી ? સ્ત્રી સાથે રહેવાથી તૃણા ચારે બાજુથી આપણને સપડાવે છે, પુત્રો કેમ થાય ? પૌત્રો કેમ થાય ? તેઓ વેદ અને શસ્ત્રો શી રીતે ભંજે ? તેઓનો વિવાહ કેમ થશે ? હું પુત્રનું મુખ ક્યારે દેખું ? આવી રીતે, સ્ત્રીરૂપ પાશથી બંધાયેલો ગૃહસ્થ હમેશાં વિચારો કર્યાં કરેછે. પરંતુ ધર્મ માર્ગપર તેની નજર પણ જતી નથી. ક્ષણભંગુર જીવિતને માટે ઘર બાંધવું, સ્ત્રી પરણવી અને ખીજ અનેક ખટપટમાં પડવું એ તો પોતાને હાથેજ પાશમાં સપડાવ્યા બરાબર છે. હું અહીં આ પ્રમાણે બેઠો છું તેમાં દીર્ઘાયુ કેટલાએક માર્કંડેય અને કેટલાએક લોમશ મુને થઈ ગયા. તેમની તો કાંઈ સંખ્યા થઈ શકે તેમ નથી. પણ મને યાદ છે કે મારી સમક્ષ વીશ બ્રહ્માઓ અસ્ત પામી ગયા છે. જ્યારે જ્યારે બ્રહ્માને અંત આવે ત્યારે ત્યારે જગત્ જલમય થઈ જાય છે અને કક્ત સિંગધ પાંદડાંઓવાળો અને સેંકડો. શાખાઓથી પૃથ્વી તથા આકાશને બાપી રહેલો એક વડ અવશેષ રહેછે. એ વડના એક પાંદડાંમાં શયન કરતું, ઘડીમાં હાસ્ય અને ઘડીમાં રુદન કરતું, મગનો અંગુડો મુખમાં રાખી ધાવતું તથા સુંદર નાસ્તિકાયુક્ત મુખવાળું એક બાળક મારી નજરે પડેછે. તેજ આ શ્રીકૃષ્ણ છે. અને આ વડનું પાંદડું પણ ત્યારથી મારા મસ્તકપર છે. શ્રીકૃષ્ણ ! વારંવાર તમે મને આ જાળની અંદર મૂકી મારી પાસેથી દૂર શા માટે થાઓ છો ? તમે જ્યારે આ વડના પાંદડાંમાં સુનરા બાળક હતા ત્યારે મેં તમરી પાસે કંઈ પણ પ્રાર્થના કરી નથી. આજ હવે તમે યુવાન થયા છો અને વળી લક્ષ્મીને પણ પામ્યા છો તેથી હું તમારી પાસે એક માગણી કરું છું કે મને ધર્મપુત્રનું દર્શન કરાવો. હે જગન્નિવાસ ! મને આદ્વિગન આપો.”

“મુનિરાજ ! તમેજ સાક્ષાત્ પુરાણ પુરૂષ છો. તમેજ વીશ બ્રહ્મા દીક્ષા છે. અમે સર્વને તમે પૂજવા લાયક છો. તમારા આવવાથીજ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો યજ્ઞ પણ સરળ થશે.”

આ પ્રમાણે તેઓ વ્રાતા કરેછે તેટલામાં તે ઘોડાઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અને જે રસ્તેથી આવ્યા હતા તે રસ્તે પછાજવા લાગ્યા. એટલે કૃષ્ણે તે બકદલ્લખ મુનિને સાથે લઈ ફરી ચાલવા માંડ્યું અને સમુદ્ર કિ-

તારે જ્યાં સૈન્ય હશે હતું ત્યાં તે સધળા આવી પહોંચ્યા.

ઘણી ઉતાવળથી ચાલતા થોડાઓ ચાલતાં ચાલતાં દુર્યોધનના અતેવી જયદ્રથના નગર પાસે આવી પહોંચ્યા. એ નગરમાં જયદ્રથનો બાળકપુત્ર રાજ્ય કરતો હતો, તેને ખગર મળ્યા કે જયદ્રથને મારનાર અર્જુન અહીં આવી પહોંચેલા છે. આ ખગર મળતાં જ તે બાળક રાજ્ય કબજામાં કરી ગયો, તેનાં ફગડાં ઉભાં થયાં અને શરીર પસીનાથી રેગરેગ થઈ ગયું. અર્જુન જરાતારમાં પ્રાણ પશુ બચતે લીધે ઘણી ઉતાવળથી પ્રયાણ કરી ગયાં. અણચિંતબો આકાશ તૂટી પડવાથી જયદ્રથની વિધવા દુઃશના નિલાપ કરતી હતી એકદમ કૃષ્ણ અને અર્જુન પાસે આવી પોકાર કરવા લાગી કે “અરે કૃષ્ણ ! માંડે રક્ષણ કરો. અરે ! આ અર્જુનને મારા પતિને તો માર્યો પણ વળી તેણે આ વખતે મારા પુત્રનો પણ વિનાશ કર્યો ?” દુઃશનાના બોલ સાંભળી અર્જુન એકદમ ચમકી ગયો. દુઃશનાને તેણે નમન કરી કહ્યું કે “એહેન ! મેં તારા પુત્રનું તો કંઈ પણ અનિષ્ટ કર્યું નથી. પૂરું મેં તારું જ કંઈ અપ્રિય કર્યું છે તેની ક્ષમા કર. તારી મરજીમાં આવે એટલા આ હવનરો અથવા લાખો મદો-મત લાવીએ એ. હું તારા શત્રુઓને છતી તેઓનું રાજ્ય તારે સ્વધીન કરી આપીશ.”

અર્જુનના બોલવાને કંઈ પણ ન સાંભળતાં અચંત દુઃખ પામેલી દુ-શનાએ તેની સામે પણ નહિ જોતાં કૃષ્ણને નમી વળી પણ કહ્યું કે “સ્મરણ માત્રામાં મનુષ્યોનાં દુઃખનો નાશ કરનારા તમેજ છો. દુઃખના વખતમાં પૂરું પ્રાપ્તિએ પણ જમાઈને સ્મરણ કર્યું હતું અને તમેજ તેનું દુઃખ ટાળ્યું હતું. આજ હું તમારાં દર્શનથી કૃતાર્થ થઈ છું. અરે ! આ અર્જુન મને પતિ તથા પુત્ર વગરની કરી એહેન કહી બોલાવતાં જરૂર લક્ષ્મીનો પણ નથી. મને ઘણી તરેહથી હેનન કરી હવે તે હવરો લીધેઓ આપણ તમાર થયો છે” આ પ્રમણે બોલી દુઃશના એકદમ કૃષ્ણના પગમાં લોટી પડી. અને પોતાનાં અશ્રુઓથી તેના ચરણનું પ્રક્ષાલન કરવા લાગી.

પીડિત પ્રાણીએનું રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે સંતારના મંથા પાશમાં બંધાયેલી એ દુઃશનાને આ પ્રમણે દુઃખી થતી જોઈ તેની આશ્વાસના કરી કહ્યું કે “મામ ? કંઈ બેડી થા. બતવ, તારો પુત્ર ક્યાં પડ્યો છે ?” શ્રી કૃષ્ણ આ પ્રમણે કહી અર્જુન સહિત દુઃશનાને સાથે લઈ જ્યાં તે બાળક રાજ્ય પડ્યો હતો ત્યાં સભામાં ગયા અને પોતાના કરકમળવડે તેનો સ્પર્શ કરી બોલ્યા કે “પુત્ર ! એકો થા કોઈ પણ જાતના બચી દૂર થા. શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમણે તેનો સ્પર્શ કરી બોલ્યા કે તરત તે દુઃશનાનો પુત્ર એકો થઈ ઉભો થયો અને શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં પડ્યો. દુઃશના તથા બાળક મનુ-

એ આનંદથી કૃષ્ણ અને અર્જુનને નમન કર્યાં લાગ્યાં. ભેરી અને મૃદ-
ગના સમ્પન્ન તથા ચીંતનથી વિગેરે મહોત્સવો થઈ રહ્યાં. આ વખતે અર્જુનને
ધણી રીતે આશ્વાસના કરી દુઃશલાને કહ્યું કે “આજ વર્ષે પૂર્ણ થયું છે હવે
અમારે હસ્તિનાપુરમાં પહોંચવું જોઈએ. અમારા આમંત્રણથી તારે પુત્ર સં-
હિત ત્યાં કુત્તી તથા દ્રોણદીને મળતા આવવું.” અર્જુનનું મન સખી દુઃશલા
પુત્ર સંહિત અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ સાથેજ હસ્તિનાપુર તરફ આવતી થઈ.

યજ્ઞ મહોત્સવ અને પૂર્ણાહુતિ.

વર્ષ પૂર્ણ થયું. ઘોડાઓને સંસ્કાર પ્રમાણે ચાવતાં અટકાવકર્મો આવ્યા.
રાજા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ધણો વખત થયા વિવિધ ત્રોણી અનેક અગવડો
વેઠતા હતા તેથી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે “હું ધર્મરાજની પાસે પ્રથમથી
જાઉં છું અને તું પ્રધુમ્ન, અનરુદ્ધ, વૃષકેતુ, બલરવાહન, વીરચર્મા, અનુશા-
લ્ય, મયૂરવંશજ, હસધ્વજ, નીલધ્વજ, તામ્રધ્વજ, પ્રવીર, યૌત્તનાથ તથા
ચંદ્રહાસ વિગેરે સઘળા રાજાઓ અને રાજપુત્રોની સાથે રાત્રિ સમય મુગધી
તેલની મશાલોને અગવાળે મોટી સારી કરી અશ્વોને આગળ કરી ધામ-
ધૂમથી નગરમાં પ્રવેશ કરાવે,” શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આ પ્રમાણે કહી ગંગાને
કિનારે જ્યાં ધર્મરાજ હાતમ ક્ષેત્રમાં બાંધેલા દિવ્ય યજ્ઞમંડપની અંદર મહર્ષિ-
ઓથી વીંટાઈ બેઠેલ હતા ત્યાં આવી તેમને નમન કરી “આ રહ્યા અને
કહેવા લાગ્યા કે “ધર્મરાજ ! અર્જુન અંશ્ય નિહિત આવી પહોંચેલ છે. મહા-
બળવાન નીલધ્વજ, હસધ્વજ તથા પૂર્ણ પરિક્ષા કરેલ મયૂરવંશજ વિગેરે
રાજાઓ પણ તેની સાથે આવેલા છે. રાજા ! તમારા પુત્ર પ્રભાવરે
અરજીને એ સઘળાઓને જાણા છે. કૃષ્ણના અને સુરથની સાથે સંગ્રામ
કરનામાં અરજીને ઘણું વેદવું પડ્યું હતું ગણિપુર પાસે તો તેના પોતાના
પુત્ર બલરવાહનના હાથથી તેનું મરણ થયું હતું. પરંતુ નાગકન્યા ઉલ્પિએ
સંજીવક મણિથી તેને તથા વૃષકેતુને પુનઃસજીવન કર્યા. ત્યારથી આગળ આ-
લક્ષાં સામ્રાજ્ય નગરોના વીરોમાં રાજા તો પોતાની મેળેજ તાળે થયો. ચંદ્ર-
હાસના કૌતલક નગરની આગળ આવતાં અશ્વોએ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો.
અરજુન આદિ અગ્રેજ પુરોહિતો તેની પાછળ તેમાં પેક. ત્યાં ઘણા કાળથી
મરતકપર સૂકું પાંચડું રાખી તથા કરતા સુગંધ યજ્ઞદ્રવ્ય અમારા જોવામાં
આવ્યા. તે હવે પણ અરજુનની સાથેજ છે. પૃથ્વીમાંથી ઘણું ધન અને
વિવિધ પ્રદારના રત્નો લાવવામાં આવ્યાં છે. પૃથ્વી ઘોડી અને તમારો પ્ર-
તાપ ધણો.”

આ પ્રમાણે રાજા યુધિષ્ઠિરને ઘોડાના પૃથ્વીપરના પર્યટન વિષેની કુંકમાં
હકીકત કહી સંભળાવી શ્રીકૃષ્ણે ભીમસેનને આલિંગન આપ્યું અને કુત્તી

તથા પોતાની માર્તાઓને નમન કર્યું. આ તરફ દ્રૌપદી તથા સુભદ્રા વિગેરેનાં નેત્રામાં કૃષ્ણના દર્શનથી હર્ષનાં અશ્રુઓ આવી ગયાં. ત્યાર પછી ગાંધારી, ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર, સંજય વિગેરેને મળી શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં રૂકિમણી, સત્યભામા, લક્ષ્મણા, તથા જાંબુવતી વિગેરે" અતિ ઉત્સુકતાથી પ્રિય દર્શનને ધ્વજીતી રાણીઓ હતી ત્યાં અમરુદ્ધ. ભગવાનને આવેલા જોષ આનંદપૂર્વક સત્યભામા બોલ્યાં કે "નાથ! સૈન્ય અને અશ્વ સહિત અરણ્યનું રક્ષણ તો તમારાથી ખરેખર થયું છે. આ વખતના પ્રયાણમાં અરણ્યનને જેમ પ્રમીલા રાણી મળી ગઈ તેમ તમને તો કાઈ નથી મળી ગઈ કે?"

"આગપણમાં મેં જે કાંઈ કર્યું હતું તે હજી પણ તમોને યાદ છે? તમને બોલવાની બહુ ખબર છે હો. મારા પુત્રાને ત્યાં પણ જીવાન પુત્રો છે. વળી વડિલ યુધિષ્ઠિરના નગરમાં ઘણા વૃદ્ધ જનોની પાસે માફ વસતું થાય છે. હવે જો હું સ્ત્રી પરણું તો તે મને શરમ ઉપગવનારું કહેવાય.

કૃષ્ણ આ પ્રમાણે વાતો કરે છે. તેટલામાં પ્રતિહાર તરફથી ચેતવણી થતાં તે પાછા યુધિષ્ઠિર પાસે ગયા. ત્યાં વાતચિત થતાં કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે "રાજા! તમારે આ સુંદર યજ્ઞ મંડપમાં જ બેસી રહેવું. અમે સઘળા ધૃતરાષ્ટ્ર સહિત વૃદ્ધ પુરોહિતો તથા ભાઈઓને સાથે લઈ અરણ્યનની સામે જશું. માતા કુતી તથા દેવકી, સર્વ મુનેપત્નીઓ, વેદવ્રાહ્મી વિપ્રો તથા હાથીપર બેસી ચોખ્ખાવડે વધાવનારી કુમારિકાઓ એ સર્વ ભલે સામૈયામાં આવે રાજસેવકો વિચિત્ર પતાકાઓવડે નગરને શણગારે તથા વિવિધ પ્રકારના વિનોદ આપનાર નૃત્યથી ગીતની ગોડરાણી, તેમજ સુંદર ચંદન ઝળના છાંટકાવથી તથા સુગંધી પુષ્પોથી ભલે રસતાઓને સુશોભિત કરવામાં આવે."

કૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે સઘળી ગોદવણ થવા લાગી. જરાત્કારમાં સર્વ નગરવાસીઓની સાથે શ્રીકૃષ્ણ નગર બહાર નિકળ્યા. લોકો બોલવા લાગ્યા કે "અરણ્યન બે ઘોડાઓને લઈ કુશળ આવ્યો એ બહુ સારી વાત થઈ." આ વખત હાથ વિગેરે પોતાની પુત્રવધૂઓને સાથે લઈ રૂકિમણી, પારિજીતનાં પુષ્પોથી તથા સુંદર રેશમી વસ્ત્રોવડે શણગારેલી અનેક સ્ત્રીઓની સાથે સત્યભામા તથા કમુદા રંગનાં રમણીય વસ્ત્રો અને કિત્તમં મોતીની માળાઓથી દેહીપ્યમાન પોતાની દાસીઓ તથા સખીઓ સહિત જાંબુવતી પણ ત્યાં જવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે રાજ રસ્તામાં રમણીય રમણીઓના સમૂહો ચાલવા લાગ્યા. પરસ્પર અથગતાથી ખરી જતું કરૂંર, કુંકુમ તથા તુલસી હરમાંથી જુલું થઈ નીચે પડી જતાં પાણીદાર મોતીનું પાણી સાથે અન્યાયી પૃથ્વીપર કરૂંર અને કુંકુમનો ગારો થવા લાગ્યો. દેવકી, યશોદા, રૂકિમણી, કુતી વિગેરે ઉજાગ હરિતઓ ઉપર બેસી ચાલવા લાગ્યાં, નવકોવના

સુંદરીઓના હાથથી તેમનાપર ક્ષત્ર ધરવામાં આવ્યાં ચામરો ઢાંકાવા
લાગ્યાં અર્જુનને જોવાનો હર્ષ હૃદય ઉલ્લસન કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણે પોતાની
સ્વાસીનો અર્ધચંદ્ર વ્યૂહ ગોઠવ્યો. બ્રાહ્મણો વેદને પાઠ કરતા આગળ ચાલવા
લાગ્યા. વિપ્રપત્નીઓ દહીં, દૂધ અને અક્ષત લઈ તથા ક્ષત્રિયોની સ્ત્રીઓ
હાથમાં કર્પૂરથી દીવાવાળાં સુવર્ણપાત્રો લઈ હર્ષભેર ચાલી વૈશ્યની સ્ત્રીઓ
સુવર્ણ પાત્રોમાં ગોરોચન, કુંકુમ અને ચંદન લઈ ચાલવા લાગી. મોતીના
ચલાયમાન હારોવાળી નર્તકીઓ મહાજનોની પાસે નૃત્ય કરવા લાગી. નર્ત-
કીઓનાં કરાક્ષોવડે ઉન્મત્ત યુવાન પુરુષોનાં મન વીંધાવા લાગ્યાં નર્તકીઓનાં
મુખ કમળપર ભ્રમરો આવી બેસવા લાગ્યા અને તેઓ પોતાના હાથથી
તેઓને અટકાવવા લાગી.

સામૈયને સામે આવતું જોઈ અર્જુન પણ બન્ને અશ્વો તથા તેની સાથે
સર્વ રાજાઓને સન્માન પૂર્ક આગળ કરી મહા મુનિ યજ્ઞદાલ્બ્યને પાલુ-
ખીમાં બેસાડી પોતે પગે પાળો સામૈયાની સામે ચાલ્યો. બન્ને સ્વારી સાથે
મળી ગઈ. અર્જુનના સાથી રાજાઓ અને રાજપુત્રો પરસ્પર બોલવા લાગ્યા
કે આપણે ધણા ધણા દેશ જોયા અને તેના વૈભવથી વિસ્મય પામ્યા, પરંતુ
આજ યુધિષ્ઠિરના દેશનો વૈભવ જોતાં બીજા દેશોના વૈભવ તેની પાસે તુચ્છ
જણાય છે. અહીંનું પુણ્ય, ધન, સુખ, ધર્મ, દેવમંદિરો અને બીજી પણ
સંપત્તિ વિગેરે જે કાંઈ જોવામાં આવે છે તે વૈભવમાં તો ત્રણે ભુવનને
હસી કહાડે છે. સ્ત્રીઓ રતિ સરખી, પુરુષો કામદેવ સુરખા, તથા સઘળાં
મનુષ્યો પુણ્યપર પ્રીતિ રાખનારાં છે. હાથેઓ સઘળા જાણે ઔરોવતના વંશ-
માંજ ઉપન્ન થયા હોય એમ જણાય છે. રત્નજડિત પદ્મણોવાળા અને પોતાનાં
ઉત્તમ લક્ષણોવાળા ઘોડાઓ કુચ્ચેશ્રવાનું પણ વિસ્મરણ કરાવે છે. અહો !
યુધિષ્ઠિરના નગરનાં જોટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે. કન્યાઓના હાથ-
થી ફેંકાતાં માતી અને રત્નોથી આજ અર્જુનના આગમનમાં સઘળા રાજાઓ
સુશોભિત બને છે. ઉપર જુતાં કિરણોવાળા સૂર્યની પેઠે ચામરોથી શોભતા
વીર ભૂપ્રતિઓ અને દક્ષિણાને માટે આવેલા નિતેન્દ્રિય ઋષિઓ કાંઈ અપૂર્ણ
શોભા આપે છે.” આ પ્રમાણે બોલતા સઘળા રાજાઓ કૃષ્ણ પાસે આવી
મહોંઆ. મહામુદિ અર્જુને કૃષ્ણ વિગેરે મહાજનોને યથાયોગ્ય આલિંગન
તથા પ્રણામ વિગેરે કર્યા પછી ગાંધારી, કુતિ, દેવકી, ધૃતરાષ્ટ્ર તથા વિદુરને
નમન કરી અર્જુને કહ્યું કે “આ વીર વિષયા વલ્લભ વિષ્ણુમક્ત પૂજ્ય રાજા
ચંદ્રહાસને જીવે. મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! અનેક વીર ગણોનો અગ્રણી રાજા
વીરવર્મા આપને નમન કરે છે. આ મયૂરધ્વજ રાજા છે. કૃષ્ણે કરેલી કહાણી
ક્રોડીમાં પણ તે સો દશનું સોનું નિવડેલ છે. આ આપનો પૌત્ર યજ્ઞદાલ્બ્ય

હન તેના બાણવાયુવડે અનેક ધુલ્લુ પુરુષો આકાશમાં બ્રમણ કરતા હતા તથા તેના પ્રતાપરૂપ સૂર્યવડે રાત્રીનાં મુખરૂપ દમણ સંકોચને પામે છે. તેણે પોતાના પરકમથી મહાહેરી રૂપોને છતી રેખનાગ પાસેથી સંજીવનથી મેળાવેલ છે અને જોણે ગંગાના સાપરૂપ ભયાનક અગ્નિમાં બળી મરતાં માંદે રહ્યાં હશે તે આપને નમન કરે છે. આ આપને નમન કરતા મહારાજન હસધ્વજન. તેના જે પરકમી પુત્રાએ પોતાના મરતકથી શિવને આનંદ આપ્યો છે અને તેની મુડાગાને શેઠાવી છે. રણસંઘામમાં પોતાના પ્રતાપથી સઘળા વીર પુરુષોને સંબ્રમથી મુક્ત કરનાર આ વીર કર્ણપુત્ર વૃષસેન આપનાં ચરણનાં વંદન કરે છે. આપ તેને આશીર્વાદ આપો. મહારાજન નીલધ્વજન આપના ચરણ પીઠપરથી બેઠા કરો. ”

અર્જુન નમન કરતા રાજાઓનાં એ પ્રમાણે નામ આપતો ગયો અને મૃતગણ તેઓનું યથાગેય સન્માન કરતા ન્યા. પછી સઘળા રાજાઓ સામૈયા સંહિત ધર્મરાજન પાસે યજ્ઞ મંડપમાં આવી તેમને નમન કરવા લાગ્યા. અર્જુન ધર્મરાજનના ચરણમાં પ્રણામ કરી પછી બ.મ. નમન કરી નકુલ તથા સહદેવને મળ્યો.

આ પ્રમાણે બાકીઓ વિગેરે સઘળાઓને મળી અર્જુન કુંતી પાસે જઈ નમન કરી ઉભો રહ્યો. બાણ અને બાણાંઓ વિગેરેથી વીંધાઈ જ્યેષ્ઠ શરીરવાળા અર્જુનને આસિંગન આપી કુંતી હર્ષનાં આંસુ પાડવા લાગ્યાં. તથા પ્રિય બાળક વૃષકેતુનું મસ્તક રાહી તેને વખાણવા લાગ્યાં.

આશ્વ પર્વટનની સઘળી વાતચિત સંપૂર્ણ થઈ પછી રાજા યુધિષ્ઠિર સઘળા મુનિઓ સંહિત યજ્ઞક્ષેત્ર ખેડવાગાટે જે બલદ, દ્રોપદી, ઘણું ધન તથા દેટલીએક અપધીઓ સાથે લઈ ત્યાંયા આગળ ચાલવા લાગ્યા. કૃષ્ણ તથા સઘળા રાજાઓ તેની સાથેજ ચાલ્યા. કુંતી, દેવકી તથા યેશોદા કર્પૂર મુક્ત ચંદનવડે સિંચન કરવા લાગી. બ્રાહ્મણો મંત્રોનો પાઠ કરવા લાગ્યા. હરાવેલ સ્થાનકે પહોંચી શ્વેતકર્ણુ કર્યા પછી ચાર ચાર વેદને જોણુતારા વ્યાસ તથા બેદાહ્ય આદિ મુનિઓની પ્રેરણાથી ચારઝો ધાંડીઓ કરવામાં આવી. યજ્ઞ મંડપમાં આસિના આઠા કુડો કરગમાં આવ્યા અને તેમને પતાકાઓથી મુશોભિત કરવામાં આવ્યા. છ ખેરના, સાત ખાખરાના, પાંચ બીલીના, અને પાંચ ગુદીના એ પ્રમાણે ઉપરના ભાગમાં ગોળાકાર ખીલાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા. તથા વેદીઓ બનાવવામાં આવી. સુવા એકસો અને ક્ષત્રિઓ તૈયાર કરી રક્તગોચર્મ, સોમવસ્ત્રી, સામેલું, ખાંડણીઓ વિગેરે સંજીવ સામગ્રી તૈયાર રાખવામાં આવી, વ્યાસને આચાર્યપદ અને મુનિ બેદાહ્યને પિતાનહાદ આપવામાં આવ્યું. વામદેવ, વસિષ્ઠ, અત્રિ, પરાશર,

ભારદ્વાજ, જમદગ્ન્ય દૌહિત્ર્ય, ગાલવ, સૌર્ય તથા લોમકા વિગેરેને ઋત્વિજ કૃષ્ણ આપવામાં આવ્યું. અને વિષ્ણુવિત્ર, ધૌમ્ય, ઉપનન્દ્ય, વાયુમદ્ય, વિભાં-
રક, પુલહ, આટલિ તથા મધુચંદાને યમના દ્વારદાસ કરાવ્યા. સુવર્ણી
તૈયારી થઈ ત્રણ પછી વ્યાસની આજ્ઞા મુજબ જનસૂય સહિત અગ્નિ,
અશ્વત્થી સહિત વસિષ્ઠ, રકમણી સહિત શ્રીકૃષ્ણ, મુનિઓ સહિત અગ્નિ,
મહાવતી સાથે પ્રદુષ્ટ, ઉત્ત સાથે અગ્નિરૂદ્ધ, દિવ્યના માથે બીજ, ભદ્રાવતી
સાથે ટપાવતુ, લીલાવતી સાથે મયુરવંશજ, મુનંદા સાથે નીલવંશજ, પ્રભાવતી
સાથે ચૈવનશ્ચ તથા પ્રમીલની સાથે અનુશાલ્ય; વિગેરે એકઠું દંપતીઓ
કથાકથ લઈ ગંગાજળ લેવા હેઠા હેડી બાંધી તૈયાર થવા લાગ્યા. એટલે
વદિત્રોના રમણીય શબ્દો થઈ રહ્યા, હાથીપર બેઠેલી કુમારીઓ તે દંપ-
તીઓને મોતીયા વધાવવા લાગી, મુનિઓ વેદોચ્ચાર કરવા લાગ્યા. ગવૈયાઓ
ગાવા લાગ્યા અને મુંદર અલંકારો પહેરી સર્વ ને પ્રગ્ન આગળ આલવા
લગી. કુંતીએ કૃષ્ણ તથા રકમણીની હેઠા હેડી બાંધી આ બનાવ જોઈ
કલ્પદ્રવિય મુનિનાજ નારદ તરતજ સત્યભામાના કિનારા તરફ દોડ્યા. અને ત્યાં
જઈ તેમણે કહ્યું કે “અરે સત્યભામા ! આ યમમહોત્સવમાં ત્રણ રાત્રીઓની
ગરબે રકમણીને કૃષ્ણની સાથે થાણુંજ માન મળ્યું. વળી તે કૃષ્ણની સાથે
ગંગાજળ લેવા જાય છે. તેનાપર આજ હવે અગર દેખાય છે. શું તે એક-
લીજ કૃષ્ણની સ્ત્રી છે ? તેનો પુત્ર પ્રદુષ્ટ અને પૈત્ર અગ્નિરૂદ્ધ સમર્થ છે
તેથી એમ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નહિ.”

“મુનિરાજ ! જોવિંદ તો અહીં મારે ત્યાંજ બેઠેલા છે તમે જુઓ.
હું હમણાંજ તેમની સાથે જવાની છું.”

સમુદામાં આ પ્રમાણે બોલે છે તેટલામાં નારદે ત્યાં કૃષ્ણને જોયા.
તેથી વિસ્મય પામી તેણે તેને કહ્યું કે “જગત્પાને ! તમને તો મેં હજી
થોડીવાર પહેલાંજ યુધિષ્ઠિની પાસે જોયા હતા, વળી અહીં પણ દેખું છું.
અહો ! મોટું અશ્ચર્ય.”

સત્યભામાની સાથે કૃષ્ણને બદાર નિકળ્યા જોઈ મુનિ નારદ ત્યાંથી
જામવતીના મંદિર તરફ ગયા ત્યાં જઈ તેણે કહ્યું કે “માતાજી ! હવે
અહીંજ કેમ બેસો રહ્યા છો. યમમહોત્સવમાં ન ગયાં એ બહુ ખોટું કયું કૃષ્ણ
ગંગાજળ લેવા જાય છે અને તેની સાથે રકમણી તથા સત્યભામા પણ
તૈયાર થયાં છે.”

“મુનિરાજ ! કૃષ્ણની કામ પણ સ્ત્રી તેના વિના કામ પણ વખત
રહેતીજ નહીં. કૃષ્ણ વિના તેની કામ પણ સ્ત્રી હોયજ નહિ.”

મુનિ નારદે ત્યાં પણ શ્રીકૃષ્ણને તેની સાથે હેઠા હેડી બાંધી બેઠેલા

(૫૨૮) મહાભારતનાં અઢારે પર્વનો સાર. (આશ્વમેધન પર્વ.

દીઠા. એટલે પોતેજ તરતજ ત્યાંથી પણ નિકળી ગયા. આ પ્રમાણે કૃષ્ણની તમામ સ્ત્રીઓને ત્યાં ગયા. પરંતુ ત્યાં કોઈ પણ મંદિર કૃષ્ણ વગરનું તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. આ ઇશ્વરી પ્રભાવ જોઈ નારદ પાછા યજ્ઞ મંડપમાં આવ્યા. સઘળાં દેવતાઓ સર્વ ઋષિઓની સાથે ગંગાપ્રત્યે ગયાં. વ્યાસે અભિમંત્રણ કરી જળદેવતાઓનું પૂજન કર્યું. પછી પુરુષ સહિત સુવર્ણનો કલશ જળની ભઠ્ઠી અંતુસ્યાના હાથમાં આપ્યો અને એક કલશ અરૂંધ-તીને આપ્યો. અરૂંધતીએ સ્નેહપૂર્વક રૂકિમણીના મસ્તકપર જળનો ભરેલ સુવર્ણ કલશ મૂકી તેને કહ્યું કે “ભદ્રે ! પોતાના મંદિરમાં પુષ્પના ભારવડે દ્વાદશ જનું તમારું મસ્તક આ જળ ભરેલા કલશથી શું ઓછું દ્વાવાયું હશે ?” અરૂંધતીનું વચન સાંભળી સુભદ્રાએ તેને કહ્યું કે “માતાજી ! રૂકિમણી ભારને સહન કરી શકે તેમ છે. ગાય અને ગોવાળોના રક્ષણમાટે સાત દિવસ સુધી ગોવર્ધન પર્વતને પોતાના હાથપર ધારણ કરી રાખનાર શ્રીકૃષ્ણને પણ રાત્રિ દિવસ પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરી રાખે છે.”

આ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતાં કરતાં સઘળી સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના પુષ્પ અને મુક્તાલકારોથી સુશોભિત જળના કળાશે ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું અને પતિઓની સાથે ગાજતે વાજતે યજ્ઞમંડપમાં આવી.

દ્રૌપદી તથા યુધિષ્ઠિરે ગંગાજળથી અશ્વને નવરાવ્યો. યજ્ઞની શરૂઆત થઈ. વિધિપૂર્વક અભિમંત્રણ કરેલ જળવડે યુધિષ્ઠિરને નવરાવવામાં આવ્યા. બીમ, અર્જુન, નકુલ તથા સહદેવ મુનિઓનાં ચરણો ધોવા લાગ્યા અને કૃષ્ણ તેઓને ચોખ્ખા તપાસતો ઉપર બેસાડવા લાગ્યા. સુંદર રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરી ચંદ્રનોથી ચર્ચિત થયેલ અંગવાળા અને દિવ્ય અલકારોથી સુશોભિત બ્રાહ્મણો પોતપોતાના સુવર્ણના આસનપર બેસી રહ્યા. પછી તેમને પુષ્પની માળાઓ પહેરાવવામાં આવી અને બીજા બાજુ યજ્ઞનાર્ત, સુવર્ણ, સુંદર વસ્ત્રો, રત્નો, હાથી, ઘોડા, રથ, ગાયો, ચંદન, છત્ર, ચામૂરો, દાસદા-મીઓ તથા મંદિરો વિગેરે બેસુમાર દાન થવા લાગ્યાં. યજ્ઞના અશ્વને વચ્ચે-વચ લાવવામાં આવ્યો અને સમયાનુકૂળ શ્રુતીઓના પાઠ થવા લાગ્યા “અશ્વ ! જળપાન કરી લે તને સ્વર્ગ લોકનો લાભ મળશે.” આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરનું બોલતું સાંભળી ઘોડે પોતાનું માથું ધુણાવી કૃષ્ણની સામે જોયું. નકુલ પાસે આવ્યો અને ઘોડાની ચેષ્ટાનો ભાવ સમજી બોલ્યો કે “રાજેન્દ્ર ! ઘોડો કહે છે કે હું સ્વર્ગના લાભને ઇચ્છતો નથી. આ યજ્ઞમાં સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણ બેઠા છે તેથી મને સ્વર્ગ નહિ પણ મોક્ષરૂપ ફળ મળવું જોઈએ. બીજા યજ્ઞમાં શ્રીકૃષ્ણ હાજર ન હોવાથી તે તે ઘોડાઓ સ્વર્ગને પામ્યા છે. હું તો કૃષ્ણ-માંજ મળી જઈશ.

નહેલનું બોલવું સાંભળી ઘોડાને આશ્વમંત્રણ કરી પાછો ખીંતે. બધાં વામાં આવ્યો. આ વખત હાથમાં ખડ્ગ લઈ તૈયાર થઈ રહેલા આશ્વમંત્રણને જરા સાર અટકાવી ધૌમ્ય મુનિએ ઘોડાના ડાબા કાનને દાખ્યો એટલે તેમાંથી હૃદયની ધારા થઈ. હથિર બિલકુલ દેખાયું નથી. લોકોને વિરમય થયો. પછી બીજે ધૌમ્ય મુનિની આગ્રાથી તે આશ્વનું નરતક ખડ્ગથી કડકાવ્યું, એટલે તે પૃથ્વીપર નહિ પડતાં ઉડ્યે આકાશમાં ગયું અને સર્વમંડલમાં પહોંચે. ઘોડાનાં કલેવરને શુદ્ધ જાળી કૃણુ એક બીલીના કાંટાથી તે ચીર્યું. એટલે તેમાંથી પણ હૃદયની ધારા થઈ. ઋષિઓએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે ‘પૂર્વે કોઈ પશુ યજ્ઞનો અશ્વ આ પ્રમાણે શુદ્ધ નહિ હતો.’ ઋષિઓ આ પ્રમાણે બોલતા હતા તેટલામાં એ કલેવરમાંથી એક મોટો તેજનો ગોળો નિકળી શીકૃણના મુખમાં પેડો. અંતે કલેવર પૃથ્વીપર પડી કર્પૂરમય બની દંડના ગાત્રથી નીચે ખરેલ વિમૂલિની પેડે શોભવા લાગ્યું. કર્પૂરના ટગલાને બંને ધ મુનિઓ વિરમય પામ્યા. પછી તે સત્રજો કર્પૂર યજ્ઞના કુડમાં લોભવા માટે સત્રમાં લઈ રાજનતી સમક્ષ આહુતિ આપતાં વ્યારા બોલ્યા કે ‘હંદ્ર! આ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં યુધિષ્ઠિરે આપેલી આ કર્પૂરની આહુતિ ગ્રહણ કરો. હવે પછી કમિયુગમાં જોવી આહુતિ મળતી દુર્લભ છે.’ આ વખત ઇંદ્રે ત્યાં પ્રસ્થાન દર્શન દઈ કહ્યું કે ‘મહામુનિ! મારા અગ્નિરૂપ મુખમાં એ આહુતિ જોઈનેજ તૃપ્ત થયો છું અને હવે ગ્રહણ કરીને અત્યંત તૃપ્ત થઈશ.’ ઇંદ્રનું વચન સાંભળી રંદ્રાયસ્વાહા યોગ બોલી વ્યાસે એ આહુતિ વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં લોભી ચેત્ર શુક્લ દર્શી અને ગુરુવારને દિવસ આ પ્રમાણે ઇંદ્રને આહુતિ ખાપી પછી તે તે મંત્રાવડે ચંદ્ર અદિ દેવતાઓ અને દિકપાલોને પણ આહુતિઓ આપવામાં આવી. અચરાચર જગત પ્રજાન થયું યજ્ઞ સમાપ્ત પછી આશ્વગાનાં યુધિષ્ઠિરે અવભરથ સ્નાન કર્યું. પછી સોમપાન કરી કમ પ્રમાણે પુરોહિતનું ભક્ષણ કર્યું. શેષભાગ સર્વને વહેંચી આપવામાં આવ્યો. વાદિત્રો વાગવક લાગ્યાં. બંદિજનો જય વિગેરે શબ્દોથી તથા ગાયત્રીઓ ગાયનથી ધર્મરાજને સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યા. દેવકી વિગેરે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ તૈરાજન કર્યું. વર્ષા ઋતુની સાથે કુંતી અત્યંત આનંદ પામ્યાં. સત્રજી પૃથ્વી મુનિ વ્યાસને અર્પણ કરવામાં આવી. વ્યાસે તેનું દ્રવ્ય કરી સકલ્પ પૂર્વક તે વિધિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો અને ગરીબ લોકોને આપી દીધું. પછી સુવર્ણના શિખરપર સુવર્ણનો બગદ કરાવી તે મુનિ બકલાલ્બયને આપવામાં આવ્યો. ઋત્વિજને તથા દારપણોને એક એક રથ, એક એક હાથી, દશ દશ ઘોડા, એક એક ભાર સુવર્ણ, સુવર્ણથી શણગારેલ સો સો ગાયો તથા અઘા કમાવવામાં અને કામ કરવામાં ચતુર ચાર ચર સેવકો આપવામાં આવ્યા. બી-

પાનચોને પણ અનેક ઇચ્છાઓ આપ્યાં. યજ્ઞમાં આવેલ દરેક રાજ્યને હજાર હજાર ઘોડા, સો સો હાથી અને કરોડ કરોડ સેનામોહારો આપવામાં આવી. યાદ્યોને તો તેથી પણ બમણું બમણું આપવામાં આવ્યું. અને રૂઝિયાણી વિગેરે પાનચોને અલંકારોથી સંતુષ્ટ કરવામાં આવી.

સપ્તમાએને બધી તરેહથી સંતુષ્ટ કર્યા પછી સેંદડો સુવર્ણના અલંકારોથી મુશામિત શ્રાપ્તણને વચ્ચોવચ એક સુંદર આસન ઉપર બેસાડી યજ્ઞ સંધ્યું. પુણ્ય તેમના હાથમાં અર્પણ કરવામાં આવ્યું. વાદિત્રો વાગવા લાગ્યાં અને પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ રહી ખીલે બાંધેલાં પશુઓને મુક્ત કરવામાં આવ્યાં અને સંધ્યે આનંદ વર્તી રહ્યો.

પરિક્ષિતના જન્મથી શોક અને હર્ષ.

અશ્વમેધના દારણથી શ્રીકૃષ્ણ, બળભદ્ર, સુભદ્રા, પ્રદ્યુમ્ન, કૃતવર્મા, તથા સાત્યકિ વિગેરે સંધ્યું યાદ્ય કુટુંબ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યું હતું શ્રીકૃષ્ણ આદિ મહત્વો હસ્તિનાપુરમાં આનંદથી રહ્યા હતા અને એટલામાં અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરાને પુત્રનો પ્રસવ થયો. પણ તે પુત્ર મુવેલોજ અવતર્યો. પુત્રના જન્મ વખત લોકોનો જે હપેનો પોદાર ઉઠ્યો હતો તે પોદાર તે પુત્ર મુવેલો અવતરવાની ખબર પડતાં જલદી બંધ પડી ગયો. પોદાર બંધ પડતાં અત્યંત ગભરાએલા શ્રીકૃષ્ણ સાત્યકિને સારો લઈ દોડ્યા દોડ્યા અંતઃપુરમાં આવ્યા. “શ્રીકૃષ્ણ દોડી પહોંચ્યો, દોડી પહોંચ્યો” એમ પોદાર કરતાં કુંતી અને તેની પછાડે દ્રૌપદી સુભદ્રા અને બીજી પણ સ્ત્રીઓ પેતાની સામે આવતી હતી તે તેના બેલામાં આવી. કુંતીએ પાસે બેઠા આંસુથી ગળગળી વાણીથી કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ, હું તમારા ચરણમાં માથું મૂકીને પ્રાર્થના કરું છું કે અશ્વત્થામાના બ્રહ્મરૂપી બળી ગએલા અમારા પુત્રને જીવડો. ચર્ભમાં રહેલા આ બાળકને મારી નાખવાથી દુષ્ટ અશ્વત્થામાને શો કાયદો બેગો હશે! બ્રહ્મરૂપ મારી ઉપરજ આવીને પડ્યું હોત તો આવો શોકનો સમય પ્રાપ્ત થાત નહિ. અમારા કુળની સ્થિતિનો આધાર તમારા ઉપરજ છે. માટે આ તમારા ભાણેજના પુત્રને જીવતો કરો. અને તેમ કરી ઉત્તરા, સુભદ્રા, દ્રૌપદી જાને મને તથા પાંડવોને જીવતા રાખો. પાંડવોના તથા અમારાં પ્રાણ અને મારા પતિનું, સસરાનું તથા અભિમન્યુનું પિંડાન આ પુત્રને આધીન છે. તમારો પ્યારો ભાણેજ અભિમન્યુ મરણ પામી ગયો છે. તેના પુત્રને જીવતો કરી તેનું પ્રિય કરો. અભિમન્યુએ ઉત્તરાને કહ્યું હતું કે તારો પુત્ર મારા મોસાળમાં રહી અભિવિદ્યા તથા નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરશે તો તે વચન સફળ થાય તેમ કરો. આમ બોલતાં બોલતાં દુઃખથી પીડાયેલી કુંતી હાથ ઉંચા કરીને ધરતી ઉપર પડી ગઈ. અને સુભદ્રા વિગેરે સ્ત્રીઓ પણ

પડી ગઈ. જરા સંજા પ્રાપ્ત થઈ એટલે શ્રીકૃષ્ણને ચીસનાખી
 કહ્યું કે અભિમન્યુ સવળા પાંડવોને ખોડે હોય. તેના પુત્રને મરણ પામેલા
 સાંભળી તેઓ તમને શું કહેશે ? જેમ અભિમન્યુ તેમ તેનો પુત્ર મરી ગયો
 એ સમાન ખીજું મને કયું કષ્ટ હોય ! મને બેઠેન જાણી અથવા પુત્રવગ-
 રની જાણી અથવા શરણાગત જાણી માર પર દંડો કરે તમે પાંડવોનું જેમ
 ખીજા પ્રકારથી રક્ષણ કર્યું છે તેમ આ પ્રકારથી પણ કરો. તમો જીવતા
 છતાં અભિમન્યુનો પુત્ર ન જીવે તો તમે પણ મને શા કામના ? પેતાની
 ફાંધ અને બેઠેનનાં અત્યંત દિન વચ્ચેના સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ બહુ સાંકે જોગ
 કહી સર્વને રાજી કરી પોતે સતિકામૃદમાં ગયા. શ્રીકૃષ્ણને અંદર આવતા
 જ્વેષ દ્રૌપદીએ તરત જઈ ઉત્તરને કહ્યું કે તમારા મામાજી અંદર આવે છે.
 દ્રૌપદીનાં વચ્ચેના સાંભળી વસ્ત્રોવતી પોતાનાં શરીરને વસ્ત્રથી સારી રીતે
 ઢાંકી ઉત્તરા કુંભાગણથી વિલાપ કરવા લાગી કે શ્રીકૃષ્ણ ! કૃપા કરી આ
 તમારા ભાણેજના દીકરાને જીવતો કરો. જેમ ભાણેજ તેમ હું પણ આ
 સમયે આ પુત્ર મરી જવાથી મરી ગઈ છું. આ પુત્ર ઉપર મારા ઘણા
 ઘણા જે મનોરથો હતા તે સવળા તૂટી ગયા. પુત્રને જોળામાં તેડી હું આ
 ગુણને પગે લાગીશ એ મારી અશા સવળી નિષ્ફળ ગઈ. તમારા પુત્ર
 ભાણેજનો પુત્ર પ્રહલાક્ષથી મરણ પામ્યો છે તેને જીવો. આ દીકરો એના
 બાપની પેઠે કૃતમ્મ અને દૂર નિવડ્યો. અભિમન્યુ રણમાં કામ આવતાં હું
 તેની પાછળ સતી પણ થઈ નહિ, માટે મને ધિરાર છે. હવે હું સ્વર્ગમાં
 જઈશ ત્યારે તમારો ભાણેજ મને શું કહેશે ? આ પ્રમાણે વિલાપ કરતાં
 કરતાં ઘેલી થઈ ગયેલી હોય તેમ બાન વગરની ઉત્તરા ધરતીપર પડી ગઈ.
 સવળી શીએ કાલાકાર કરવા અને રોવા લાગી પાંડવોનાં સવળા દરબારમાં
 ચારે કોર શોક વર્તી રહ્યા. સંજા પ્રાપ્ત થતાં ઉત્તરાએ પુત્રને જોળામાં લઈ
 કહ્યું કે હું પુત્ર હતું ધર્માત્માનો પુત્ર છતાં શ્રીકૃષ્ણને કેમ દંડાત્ પ્રણામ
 કરતો નથી ? તું તારા બાપ પાસે જઈ કહે કે કાળ પ્રાપ્ત થયા વિના કેમથી
 પણ મરાતું નથી તેથી મારા અને તમારા વિના પણ અભાગણી ઉત્તરા જીવે
 છે, જેમ હું પ્રતિ કૌરવી થઈ તેમ હાલ પુત્ર વગરની પણ થઈ. છતાં મારી
 છાતી કેમ શરી પગતી નથી. હવે તો હું યુધિષ્ઠિરની રમ્મ લઈ ઝેર પીશ
 અથવા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ. આ પ્રમાણે વિલાપ કરતાં કરતાં ઉત્તરા ફરી
 વર ધરતીપર પડી ગઈ. ઉત્તરાનો વિલાપ સાંભળી દયાથી ઘેરાયેલા દયાળુ
 અને સમર્થ એવા શ્રીકૃષ્ણ જળનું આચમન કરી પ્રહલાક્ષને ખેંચી લઈ જો-
 ણીયા કે ઉત્તરા ! સવળા લોકો દેખતાં આ પુત્રને હું જીવતો કરી આપું છું જે
 હું કદી પણ જોઈ મોહ્યો ન હોઉં, કદી પણ યુદ્ધમાંથી વિમુક્ત થયો ન હો-

ઉં અને કદી પણ અરણ્યપર, અભિશયિ વગરનો ન થયો હોઈ તો અભિ-
મન્યુનો આ પુત્ર જન્મ્યો. જે રીતે મને ધર્મ તથા બ્રાહ્મણ વધારે
પ્રિય છે તે રીતે આ પુત્ર જન્મ્યો થાઓ. જે ધર્મથી મેં કંસ તથા કેસીને
હણ્યા છે તે સત્યથી ફરી ત્યાં બાળક જવો. જ્યારે તે મધુર વાણી બંધ
થઈ ત્યારે તે બાળક, એના ધર્મ લાક્ષણ લાગ્યો અને રડતાં કળકળતાં સર્વે
લોકો જ્ઞાનંદ પામ્યાં “વાહ શ્રીકૃષ્ણ, વાહ શ્રીકૃષ્ણ” એવા શબ્દો થયા લા-
ગ્યા. બાળક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે લાથ પગ લલાવવા લાગતાં સર્વે સ્ત્રીઓ
અત્યંત પ્રસન્ન થઈ, બ્રાહ્મણો સ્વસ્તિ વાચનના શબ્દો બોલવા લાગ્યા. આરણ્ય
વિજેરે લોકો સતુતિ કરવા લાગ્યા. ઉત્તરોએ જવતા અશ્વેષ પુત્રને બોળામાં
લઈ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તરને તથા પુત્રને ઘણાં ઘણાં ધરેણાં
આપ્યાં. કુળનો ક્ષય થવાથી આ અભિમન્યુનો પુત્ર અવતર્યો છે માટે તેનું
નામ પરીક્ષિત એવું થાઓ” એમ કહી યોગ્ય સમય આવ્યો ત્યારે કેશવ
ભગવાને તે બાળકનું નામ પાડ્યું. જન્મ્યો થએલ પરીક્ષિત દિન પ્રતિદિન
દિઢરવા અને પ્રિય થવા લાગ્યો.

પરીક્ષિતના જન્મની વધાઈ સાંભળી બહુ રાજા થએલા પાંડવોએ કેશવ
ભગવાનની ઘણી પૂજા કરી તથા અત્યંત ઉપકાર માન્યો. પછી તેમના કુ-
ટેવા પ્રમાણે અશ્વમેધ નામના મોહોટા યજ્ઞનો સમાપ્ત કર્યો.

આ પ્રમાણે યજ્ઞવિધિ કર્યા પછી તે યજ્ઞમંડપની આંદર ભોજનને માટે
બ્રાહ્મણોને બોલાવવામાં આવ્યા. દરેક બ્રાહ્મણની પાસે એક એક સુવર્ણનો
થાળ અને જળપાત્ર ભૂકવામાં આવ્યું. ભીમના લાથથી પીરસાતો, હૃદય
પામેલ સંકળિય સમાન દૂધપાકને જેમ બ્રાહ્મણો આનંદ પામ્યા. દૂધપાક
પીરસાયા પછી ક્રમે ક્રમે ભીમના લાથથી તૈયાર થયેલા અનેક પદાર્થો પીર-
સાયા. ઉત્તરોત્તર ભોજનના સુંદર પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતા બ્રાહ્મણો તે વખ-
તના સુખથી સ્વર્ગ સુખને પણ તુલ્ય ગણવા લાગ્યા.

આવી રીતે બ્રાહ્મણોને ભોજનથી સંતુષ્ટ કરી દક્ષિણા આપી પાંચ
સોપારી દેવામાં આવ્યાં. બ્રાહ્મણોએ આશ્ચર્યાદ આપ્યાં. બુધિશીર યંત્રની
નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિથી સંતુષ્ટ થયા. આમાંની દેહલીક રસીકે આપતો જૈનીની
અશ્વમેધમાંથી લીધેલ છે.

• આશ્રમવાસિક ધર્મ ૧૬ મું.

ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારીની વનમાં જવાની ઇચ્છા-યુધિષ્ઠિરે પાંડેલી આજ્ઞા.

જેના શત્રુઓ નાશ પામેલા છે એવા પાંડેલા રાજ્યને પાંચી ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી પૃથ્વીને પાળતા હતા. વિદુર, સંજય અને યુયુત્સુ જેમ ધૃતરાષ્ટ્રને સેવતા હતા, તેમ પાંડેલા પણ તે રાજ્યને સઘળા કાર્યોમાં પ્રજ્ઞા હતા. આ રીતે આજ્ઞામાં રહી પાંડેલાએ પંદર વર્ષ મુંઝી સેવા કરી સઘળાં કાર્યો કર્યાં, તેમ કુંતી પણ ગાંધારી તરફ ઉઘમ માન વૃત્તિથી વર્તતાં હતાં. ધનુર્ધારી કૃપાચાર્ય ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે રહેતા હતા. વળી સમર્થ એવા બાસજી રાજ્યની સામે પ્રાચીન ઋષિ, દેવર્ષિ અને પિતૃઓ વગેરેની કથા કરતા હમેશ રહેતા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી વિદુર જે ધર્મયુક્ત અને વ્યવહારસાગી કૌમો હોય તે સારી નીતિથી અતિ ઓછાં દ્રવ્યોવડે કરાવવા હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર પોતે બાધવા છાડવાને તથા વધ કરવા સાયક નરોતો છુટકા કરતા હતા પણ યુધિષ્ઠિર કશુંએ ઓક્તા ન હતા. તેટલુંજ નહિ પણ પાંડેલા ન્યાય પ્રમણે ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે મ્હોટાં મૂલ્યસાગી વસ્ત્રો અને વિવિધ મળાઓ ભેટ કરતાં પ્રથમની પેઠેજ તેને મધુર એવા ખીસાના પદાર્થો તથા વિગ્રવ ભક્ષણ કરવાના પદાર્થો કરી આપતા હતા જે જે કેકાળેથી રાજ્યમાં આવતી હતા તેઓ સર્વે પ્રથમની પેઠે ધૃતરાષ્ટ્રની સેવા કરતા હતા. તેમજ કુંતી, દ્રૌપદી, નાગની કન્યા ઉશુપી, ચિત્રાંગદા, ધૃષ્ટકેતુની જેન, નરસંઘની પુત્રી, એ અને બીજી સઘળાં સ્ત્રીઓ તથા નોકરો ગાંધારીને સેવતાં હતાં. હમેશ યુધિષ્ઠિર પેતાના બિધઓને એવી શિખામણ આપતા હતા કે જે રીતે પુત્રના વિયોગવાળા આ કશું પણ દુઃખ ન પામે તે રીતે વર્તવું. આ પ્રમણે ધર્મરાજનું અર્થવાણું બાપણું સાંભળી એક ભીમ વગર તેઓ સૌ તેમ વર્તતા હતા, ધૃતરાષ્ટ્રની હ્રસ્ત યુદ્ધિએ જીગડાથી કરાવેલું જે અપમાન થયું હતું તે શર ભીમના હ્રસ્તથી ફરં જેવું ન હતું.

ભીમના કૃત્યથી ધૃતરાષ્ટ્રને થતો પશ્ચાત્તાપ.

પ્રથમની પેઠે પાંડેલાએ સત્કાર કરેલા અને ઋષિઓએ સેવેલા અગિ-
જના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર વિહાર કરતા હતા. તે બ્રાહ્મણોને દેવા યોગ્ય પદાર્થો આ-
પતા હતા અને યુધિષ્ઠિર તે સર્વ કયુત્ત કરતા હતા. વળી તે બ્રાહ્મણ તથા
સાથે રહેનારા કારવારિયો કહેતા કે આ, નરસંધિ માનસ યોગ્ય છે, જે
તેની આજ્ઞામાં રહેનાર છે તે મારો સ્નેહી છે અને જે તેથી વિપરીત છે

તે મારો શત્રુ છે વળી આપણે કૌંમ વર્તવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર શોકને ન પામે અને મરણ પછી ન પામે એમ યુધિષ્ઠિર વિચારતા હતા અને પુત્રના જીવતાં ધૃતરાષ્ટ્રને જેટલું સુખ હતું તેટલું સુખ તથા ભોગવવાના પદાર્થોને પામે એમ વ્યવસ્થા કરતાં આશ્રમાં રહેતા હતા, તેમ શિષ્યના સરખી વૃત્તિને પામેલા, તે સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રને યુગ્મી પેઢે જાણતા હતા ગાંધારી પણ જૂદાં જૂદાં જાદુ ક્રમોથી બ્રાહ્મણોની કામનાઓને સિદ્ધ કરી પુત્રોના ઋણ નિહાવવાને પામ્યો. દુર યુગને ધારણ કરનારા એ વૃદ્ધ રાજા કશું પણ પાંડુના પુત્ર વિષે અપ્રિય દેખતા ન હતા પણ પ્રીતિમાન થતા હતા અને ગાંધારી તે પુત્રોના રોકો તથા સદા કાળજી પ્રસન્ન થતા હતાં. સદા પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી નૃપ કરી પવિત્ર એવાં તે વૃદ્ધ રાજા, પાંડવોનો પરાજય નહિ થાય એવું ઇચ્છતા હતા. બ્રાહ્મણો પામે સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) વચવી અગ્નિને હોમિ ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોનાં આયુષ્ય ચાલતા હતા ગાંધારી અને ત્રિદુર યુધિષ્ઠિરની ધીરજથી અને પાવનતાથી પ્રસન્ન થતા, પણ શત્રુને હરનાર ભીમથી પ્રસન્ન થયા નહિ. નિશ્ચયવાળો ભીમ ધૃતરાષ્ટ્રને જોઈ સદા ઉદાસ થતો. ધર્મને અનુસરતા જોવા છતાં પણ શત્રુને હરનાર ભીમ હૃદયથી પરાંગમુખ (અવજો) થઈ અનુસરતો હતો. દ્વંતરટ દુષ્ટ મતિવાળા પુત્રને સંભારતા ત્યારે હૃદયથી ભીમનું બુદ્ધિ વિચારતા હતા. તેમ ભીમ પણ ધૃતરાષ્ટ્રને સહન કરી શકતો ન હતો. ભીમ એનાં છાત્રાં અપ્રિય કરતો; વળી તેના દુષ્ટ વિચારને સંભારતો એવા ભીમ સ્નેહિયોના મંદપમાં બેસીને શસ્ત્ર કરતા તથા ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીના સાંભળતાં તે શત્રુ દુર્યોધનની તથા કર્ણ અને દુશ્યામનને યાદ કરી કહિત એવાં આ વચન કહેતો કે મેં ભોગવના સરખા ભુજથી અંધ રાત્રીનાં જૂદાં જૂદાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્રોથી લગભગ સર્વ પુત્રોને પરજોડમાં પોહોંચાડ્યા આ શત્રુને દુષ્ટે પાપ એના ભોગવના જેવા તે મારા ભુજ છે કે જેમથી યત્નરૂપના પુત્રો ક્ષય પામ્યા. તે આ ચંદનથી યુક્ત અને ચંદન કરવા યોગ્ય મારા એ ભુજ છે કે જેઓએ દુર્યોધનને પુત્રો તથા ગાંધારી સહિત ક્ષય પાડ્યા. આ રીતે ભીમની એ વાણી ધૃતરાષ્ટ્રને, શક્યપર્યં થતી હતી સર્વ ધર્મોને સમજનારાં દેવી ગાંધારીએ પણ તે અપ્રિય સંભળ્યાં. જ્યારે પદરમું વળે થયું ત્યારે ભીમની વાણીરૂપ બાણું પીકેલા ધૃતરાષ્ટ્ર દુઃખથી વૈરાગ્ય પામ્યા તે પાંડવોના જાણવામાં આવ્યું નહિ, તેમ કુતીએ કે દ્રૌપદીએ જાણ્યું નહિ. તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર સર્વને સ્નેહિ જન માનતા હતા પણ હવે અતિ આંધુઓ પાડતા તે આ વામ્ય તેઓ પ્રત્યે બોલ્યા કે જે રીતે કૌરવોનો ક્ષય થયો એ તમરૂં જાણેલું છે, તે સવળું મારા અપરધથી થયું છે. સુતિઓના ભયને વધારવાના દુષ્ટ દુર્યોધનને હુંજ રાજ્ય અભિષેક કરતાર

થયો. મેં શ્રીકૃષ્ણનું 'આ હયોધન દુષ્ટ યુધિષ્ઠિરાજો અને પાપી છે એથી, એને આમાત્યો સહિત "કેદ કરો" એ વાક્ય સાંભળ્યું નહિ અને વિદુરે ભીષ્મે, દ્રોણે, કપે તથા ડગલે ડગલે જ્યાંમે, સંજયે તથા ગાંધારીએ અને પૃષ્ઠિઓએ હિત વચન કહેવાએતો હું પુત્રના સ્નેહથી પગભરૂ પામવાને ક્ષીએ સાંભળતો નહિતે આજ્ઞામતે મને દુઃખ દે છે. મેં ઉપર કહેલા મહાસૂક્ષ્મનું નહિ માનવાથી આ હનરો અપ્રિયોતે હું ધારણ કરું છું અને વિશેષપણથી તો હાલ પંદરમે વર્ષે જ નેહું છું માટે આ પાપની શુદ્ધિ સાઈ અતિ દુષ્ટ યુધિષ્ઠિરાજો હું હવે નિશ્ચયન થયો છું અને કોઈ વળતે નિયમથી ચોથે કાળે (ટકે) અને આરેક આઠમે કાળે પણ તૃણાને મટાડનાઈ જમું છું તે માઈ ગાંધારી જાણે છે. ખીજું સર્વ કુંડુંજ, અતિ દુઃખ પામશે એમ યુધિષ્ઠિરની ખીકથી મારી પાસે આવે છે અને સદા આ આહાર કરે છે એમ મને જાણે છે. હું જમવા યોગ્ય મત્રમાં તત્પર થઈ ચર્મથી પિંટાઈ ભૂમિ ઉપર દબોમાં શયન કરું છું, અને યશવાળાં ગાંધારી પણ નિયમના મિયથી તેમાં સુતે છે જે જે કેત્ત યુદ્ધમાં પલાયન નહિ કરનારા સો પુત્રો હણાયા તેઓ ક્ષત્રિયના ધર્મને જાણતા માટે હું તે પશ્ચાતાપ કરતો નથી આમ મેલી તે યુધિષ્ઠિરને કહેના લાગ્યા કે હું અહિ સુખથી રહ્યો છું અને તમે મને સારી રીતે પાળ્યો, મેં મહા દાનો આપ્યાં અને વારંવાર શ્રાદ્ધો કર્યાં હે પુત્ર, મેં બધા પ્રગણે ઉત્તમ પુણ્ય આચર્યું, હવે આ નાશ પ્રામેદા પુત્રાવાળાં ગાંધારી વૈરથી મને નેહ શકે છે. હે પુત્ર ? જેઓ દ્રોણદીનું બંડું કરનારા, તમારા રાજાને હરનારા દૂર હતા તેઓ ગય. અને યુદ્ધમાં પોતાની ધર્મ કરી નાશ પામ્યા માટે તેઓ વિશે હું વેરનો બદલો વાળવાનું જોતો નથી. તેઓ સર્વ મોખરામાં હણાયાથી શૈશ્વ ધારિયોના ઉત્તમ લોકમાં ગયા છે, હવે આજ હું પોતાનું હિતકારિ પુણ્ય અને ગાંધારીનું હિત કરવા યોગ્ય માનું છું તો હે રાજેન્દ્ર ! તમે આજ આપવા યોગ્ય છો. માટે કહું છું કે હે વીર તમે આજ આપો, હું વતોનો આશ્રય કરીશ અને ગાંધારી સહિત ચીર ને વદકત્ર વસ્ત્રને ધોરણ કરનાર હું તમોને અશીર્વાદો દેતો. વનમાં ધરનાર થઈશ. હે ભરત શ્રેષ્ઠ આપણા કુળમાં પુત્રો વિષે રાજ્ય રાખી વચના અંત ભાગમાં વન જવું યોગ્ય છે માટે હે સુજ, ત્યાં હું આયુને ભક્ષણ કરનાર અથવા નિરાહાર પણ વસતો એવો આ શાસ્ત્રી સહિત ઉત્તમ તપ આચરિશ. તમે પણ પૃથ્વીના પતિ છો તેથી તે ક્ષત્રને સેવનાર થશો; યુધિષ્ઠિરે કહ્યું-હે નર. તમે આમ દુઃખિત છો ત્યારે રાજ્ય મને પ્રસન્ન કરવું નથી. અતિ દુષ્ટ યુધિષ્ઠિરાજો રાજ્યમાં આસક્ત અને ગાંધાવ એવો હું છું તેને ધિક્કાર થતો કે જે હું દુઃખથી ખીજા પામેદા, અતિ ઉપવાસથી કથ થયેલા, આહારને છૂતનારા

અને પૃથ્વી ઉપર સુનારા તમેને બાધો સાથે જાણીતો નથી. અહો ! છાની
 બુદ્ધિવાળા, તમેએ મૂઢ એવી જે હું છું તેને જોયો કે પ્રથમ મને વિશ્વાસ
 પૂમડી જે આ પાછળથી હુમ્મ સંભળાવો છો. માટે મને સંજયથી શું છે ?
 જોયોથી શું છે ? રજોથી શું છે ? અથવા સુખથી શું છે ? હે જનોના
 ઇશ્વર, હુમ્મવાળા આપણે તેનાં આ વચનથી સંજયને તથા મોતને હું
 પીડા પામેલા જાણું છું. તમે પિતા, તમે માતા અને તમે ગુરુ છો. માટે
 તમારાથી અતિ હીન થયેલા અમે ક્યાં રહી શકીએ ? હે મહારાજ, તમારા
 આસ્ત્ર પુત્ર યુયુત્સુ રાગ થાય અથવા તમે જેને માનતા હો તે રાગ કાપ
 હું વનમાં જઈશ અને તમે સંજયની વ્યવસ્થા કરો હું અપયશવડે બળેલો
 છું તેને તમે શરીરે બાળવા યોગ્ય નથી. હું રાગ નથી તમે રાગ છો અને
 હું તમારા અપરાધિ છું માટે ધર્મને જાણનારા ગુરુ એવા તમેને કેવી રીતે
 આજ્ઞા આપવા અહિં હોંશ પામું ? હે પાપથી રહિત દુર્યોધન કાળે અમારા
 હૃદયમાં કશો પણ ક્રોધ નથી; કેમકે તે તેમજ થનાર હશે તેથી અમે
 અને બીજાઓ પણ મોહિત થયા હતા. અમે જેમ તમારા દુર્યોધન વગેરે
 હતા તેમ અમે પણ પુત્રજ છીએ અને ગાંધારી તથા કુંતી જે બે મારાં
 નિર્દેશક (સરખાં) માનેલાં છે હે રાગજોના ઈન્દ્ર, તે તમે બે મને તથા જશો
 તો હું સત્યતાથી કહું છું કે હું પણ તમારી પાછળ આવીશ. આ ધનથી ભ
 રેલી પૃથ્વી તમારા હીન થવાથી મને પ્રીતિ કરનારી નહિ થાય. હે રાજેન્દ્ર આ-
 સંવળું તમારું છે, તમને પ્રાર્થના કરું છું કે અમે તમને આધીન છીએ માટે
 તમારા મનની પીડા નાંશ પામી હજે હું સારી રીતે તમારી સેવા કરનાર
 ધર્મ મનની પીડાને મુક્ત કરીશ. ધતરાષ્ટ્ર કહે કે હે પુત્ર, મારું મન તાપ-
 સિપણમાં વર્તે છે એટલે અરણ્યમાં જવું યોગ્ય છે. હું ઘણું વખત તમારી
 પાસે રહ્યો છું અને તમે ઘણો વખત મારી સેવા કરી છે. હવે તમે મને
 આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. આ રીતે ધતરાષ્ટ્ર કંપવૃક્ષ અને બે હાથ બેડી
 ધર્મ રાગને કહી મહાત્મા સંજય તથા કપાચાર્યને કહેવા લાગ્યા કે તમે
 પાંડવોને સમજાવો. શત્રુના શરને હણનાર યુધિષ્ઠિર બોલ્યો કે આ રાગજો
 બર્જાનપણથી બીમની લોહાની મૂર્તિને ધ્રુક્ક કરી નાખી હતી તે રાગ
 જોનો આશ્રય પામી રહેલ છે માટે ધર્મને નહિ જાણ્યાથી મને મારી બુદ્ધિને
 ધિક્કાર થાઓ અને મારાં સાત્ત્વને ધિક્કાર હોજો. આ રાગ અને યશસ્વિની
 ગાંધારી નહિ જામે તો હું પણ તે રીતે ઉપવાસ કરીશ. ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું હે
 મનુષ્યોના અધ્યક્ષ, હું તમારાં મરતકને સુધવા તથા બે હાથથી સ્પર્શ કરવા
 ઇચ્છું છું જો મને મોહું પ્રિય છે, આ પછી મનવડે અતિ દુઃખોને ધારણ
 કરતાં ધર્મને જાણનારા ગાંધારી દુઃખોથી 'એમ કરોમાં' એમજ યુધિષ્ઠિરને

૧૬ મું.) ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને સન્નિધિ નીતિ વિષે આપેલો ઉપદેશ. (પૃષ્ઠ ૭)

કહેવા લાગ્યા કુતી સહિત દુઃખ પામેલી બાળા સર્વ સ્ત્રીઓ આવેલા આંસુ-
વાળાં નેત્રા સહિત દ્રવી રહી. એ પછી યુધિષ્ઠિરની પાસે ધૃતરાષ્ટ્રે બેઠી
કથું કે અને તપ કરવા સાંઝે આજ્ઞા આપે. હું પુત્ર, વારે વારે અતિ કહે
વાથી માંઝે મન ધ્વાનિ પામે છે માટે તમે મને વધારે કૃપા આપવા યોગ્ય
નથી. ઉપવાસથી થાકેલા, ત્વચા અને હાડકાંઓથી યુક્ત, કશું ધ્યેયજ્ઞા અને
નિર્સ્તેજ એવા રાજાને જોઈ યુધિષ્ઠિર શોકથી ઉપગ્રસ્ત આંસુ સહિત ફરીને
બોલ્યા કે હું તમારા વિના જીવિતને તથા પૃથ્વીને ઇચ્છતો નહીં તો પુણ્ય
તમારું જે રીતે પ્રિય થાય તે રીતે કરવા ઇચ્છું છું. જો હું તમારો કપા
કરવા યોગ્ય અથવા પ્રિય પણ હોઉં તો પ્રથમ આહાર (ભોજન) કરો, પછી
હું ખીજું જાણું આ સાંમળી ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા કે હે પુત્ર, તમે મને વનમાં
જવા હા પાડો તો હું ભોજન કરું. આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિરને કહેતા
હતા. તેવામાં વ્યાસજી આવીને બોલ્યા કે,—

વ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્રને વનમાં આપેલ સલાહ.

મારી બુદ્ધિ આ પ્રમાણે છે કે આ રાજા વૃદ્ધ અને વિશેષ કરી જો
તો પુત્ર મરણ પામેલો છે તેથી તે આ દુઃખ અતિવળો કાગ સહન કરી
શકશે નહિ, કશ્વ રસને જાણનારાં ગાંધર્વી પણ પુત્રના શોકને ધણા
ધૈર્યથી ધારણ કરે છે, હું પણ તમને એજ કહું છું માટે માંઝે વચન પા-
ળો, બ્યારે વ્યાસે આ પ્રમાણે કથું ત્યારે યુધિષ્ઠિર વ્યાસને કહેવા લાગ્યા કે
આપજ અમારા ગુરુ છો આ સ્વયં તથા કુળના કિતગ આશ્રમરૂપ છો,
ધર્મથી પુત્ર, પિતાની આજ્ઞામાં વર્તનાર થાય છે માટે હું તમારો પુત્ર છું,
અને તમે મારા પિતા તથા ગુરુ છો એમ જાણી આજ્ઞામાં વર્તનાર છું.
એથી પ્રસન્ન થઈ વ્યાસ ફરીને યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા કે તમે જેમ કહો
છો એમજ છે, આ ધૃતરાષ્ટ્ર વૃદ્ધપણને પામ્યા છે માટે મેં તથા તમે રજા
આપેલા તે પાતાના આભિમાયને ભલે સિદ્ધ કરે, વિધિ પૂર્વક યુદ્ધમાં અથ-
વા વનમાં મૃત્યુ થાય, એજ સજ્જ ઋષિઓનો ઉત્તમ ધર્મ છે. હાલ એમનો
તપ કરવા વખત છે તેથી પિતાને આજ્ઞા આપો, એમને અતિ સૂક્ષ્મ પણ
કોઈ નથી. આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને સમજાવી કથુત્ર કરાવી વ્યાસ વનમાં
ગયા. વ્યાસ ગયા પછી યુધિષ્ઠિર વૃદ્ધ પિતાને કહેવા લાગ્યા કે તમારું પણ્ય
મન હોય અને જે રીતે કપાચાર્ય, વિદુર, યુયુત્સુ અને સંજય કહે તે હું
સચ્ચતાથી કરીશ કારણ કે સર્વ મારા હિત ઇચ્છનારા છો પણ હે પિતા,
હું તમારી પાસે માગુ છું, કે પ્રથમ ભોજન કરો અને પછી આશ્રમ પ્રત્યે જાઓ,

ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને સન્નિધિ નીતિ વિષે આપેલો ઉપદેશ.

ધૃતરાષ્ટ્ર સઘળા માન્ય પુરોહિત અને પાંડવો સાથે ધર પ્રત્યે જઈ પૃથી-

હતી કિંમ કરી શ્રેષ્ઠ દિગ્ગેને નીમ કરી તે વખતે આહાર કરવા લાગ્યા અને વહુઓએ ઉપચારથી સહાર કરેલાં અને ધર્મને જાણનારાં, ગાંધારી કુલીની સાથે બેજન કરવા લાગ્યાં. આહાર કરી રહ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે બેઠી. યુધિષ્ઠિરે વાંસા ઉપર હાથ મૂકી ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા કે હે પુત્ર, જેમાં ધર્મને આગળ કરેલા છે. એવાં આઠ અગોવાળાં રાજ્યમાં તમારે સર્વ પ્રકારે સાનધાનપણું ધારણ કરવું. હે પાંડવ, તે રાજ્ય ધર્મથી સાચવી રક્ષણ એવું છે માટે વિદ્યાવૃદ્ધ જનોને સેવજો, તેઓ જે કહે તે સાંભળજો અને વિચાર નહિ કરતાં તે કરજો. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી તેઓને વિધિ પ્રમાણે પૂજા જ્યારે કાર્યનો વખત થાય ત્યારે પોતાનું કામ પૂછજો. કાર્યના હિતની ધ્યાનથી તમે સન્માન કરેલા તેઓ સર્વ પ્રકારે તમારું હિત કરશે, તમે સર્વ ઇન્દ્રિયોને ધોડાની પેઠે સાચવજો, સાચવ્યાથી તેઓ રક્ષા કરેલાં દ્રવ્યની પેઠે હિતને માટેજ થશે. કપડને તજનારા, વંશ પરંપરાના પવિત્ર ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારા, કર્મથી અતિ પુણ્યરૂપ અને જન્મથી પુણ્યકારિ એવા મંત્રિ-યોને રાખજો તથા નિરંતર પરીક્ષા કરેલા, જસૂઓ સર્વ કાર્યોમાં જોડજો અને સર્વ સ્થળોમાં મોકલજો. તમારું નગર દૃઢ ગદરૂપ તોરણવાળું, મેડી અને અગાડીયોથી ઘાટું, જી રથનક્રોવાળું અને સર્વ દિશાઓ તરફ મુખવાળું અતિ રક્ષણ કરેલું હોવું જોઈએ. તેના સર્વ દરવાજા સર્વ તરફથી અતિ વિભાગવાળા, પૂર્ણ, મહોટા અને યંત્રાથી રક્ષણ કરેલા થવા જોઈએ. તમારે કુળને તીલથી જાળીલા પુરખોએ કરી. ધનની પૂર્ણ રક્ષા કરી અને સર્વદા બોજન વગેરેમાં પોતાનું રક્ષણ કરવું. દરવાજા અને જમવાના વખતોમાં, માળા, શય્યા તથા આસનના વિષયોમાં તમે સલપક્તતા, સદાચારી, કુલીન અને વિદ્વાન વૃદ્ધ લોકોએ દેખરેખ રાખેલી સ્ત્રીઓ સારી રીતે સાચવેલી હોવી જોઈએ. તમે વિદ્યામાં કુશળ, વિનયવાળા, કુલીન, ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ, તથા સરસ્વતી એવા દિગ્ગેને મંત્રિઓ કરજો, તેઓની સાથે છાનો વિચાર કરજો પણ અતિ ઘણાઓની સાથે વિચાર કરશો નહિ. અરણ્યમાં અથવા સળી પણ ન હોય તે સ્થળમાં, સારી રીતે રક્ષણ કરેલાં, સ્થળરૂપ એવાં વિચાર કરવાનાં ધરમાં બેસી સર્વની સાથે અને કોઈ પણ મિત્રથી જૂઠું કરેલાઓની સાથે મળતાં પણ વિચાર કરજો. વાનરો, પ્રક્ષિયો, જેઓ મનુષ્યોને અનુસરનાર છે તેઓ અને જે જડ તથા પાંચગા છે તેઓ સુઘળા મંત્રના સ્થળમાં તજવા લાયક છે. માંડે એવું માનવું છે કે મંત્રના બેઠમાં જે દોષો થાય છે તે પૃથ્વીને પાળનારા રાજાએ કેંદ્રવણ રીતે સમાધાન કરી શકતા નથી. તમે વારંવાર મંત્રિયોનાં મંડળમાં મંત્ર બેઠમાં દોષો અને મંત્રના નહિ બેઠવામાં ગુણો હો એમ કહેજો. નગરના

૧૬ મું.) ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોને રાજ્ય નીતિ વિષે આપેલો ઉપદેશ. (પૃષ્ઠ ૫૩૯)

અને દેશના સોફની પવિત્રતા તથા અપવિત્રતા જે રીતે જાણેલી થાય તે રીતે તમારે કરવું. નિત્ય તમારો વ્યવહાર પીઠે અને સત્યવક્તા જનોએ સેવેલો હોવો જોઈએ અને નિત્ય સતોષ પામેલા હિતકારી જાણસોએ જાણેલો યોગ્યો જોઈએ તમારા પુરૂષોએ દંડના લાયક જનોનું પરિમાણ જાણી ન્યાય પ્રમાણે દંડ કરવો, વળી દેશ તથા કાળને અનુસરી મુખ્ય ઉગ્ર દંડ દેવા જેવાંઓને, ઘોરોને, પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ કરનારને, મિથ્યા જીલનારાઓને, પરસ્ત્રી સાથે મૈથુનના શબ્દ કરનારોને, લેભિયાઓને, હરણ કરનારોને, સાહસ કર્મવાળાઓને, સભા અને ધરવાનાં સ્થાનકોને ભેદનારાઓને તથા વણીને દુષ્ટ કરનારાઓને સુવણ વગેરેથી દડવા અથવા વધ કરવા લાયક હોય તો હણવા જેઓ તમારાં ખર્ચનું કામ કરતાં હોય તેને તમે પ્રાતઃકાળમાં જ જોશો. પછી અલંકાર અને એના પછી ભોજન આવરજો. તે પછી તમે સદા યોદ્ધાઓને હાથે પમાડતા જોજો અને દૂત તથા કરનારા બોકોને જોવા સદા તમારો પ્રદોષનો વખત હોવો જોઈએ. સદા પાછલી સતે તમારા કાર્યના અર્થોનો નિશ્ચય થવો જોઈએ સદા તમારું કરવું મધ્યરાત્રિમાં અને મધ્યાહ્ન કાળમાં થવું જોઈએ. સર્વકાળ કાર્યોને કરવા યોગ્ય છે, સદા ન્યાયથી જૂદા જૂદા ખજાનાને વધારવામાં યત્ન કરજો પણ વિપરીત (અવગા) યત્નને તજજો. જેઓ રાજ્યોના એકને ઇચ્છતા હોય તે શત્રુઓને ચાર જાણસ પુરૂષોથી જાણી દૂરથી આત્મ પુરૂષોવડે ઘાત કરવાજો. તમે ક્રમેનું ચા પછી નોકરોને ઇચ્છજો અને યોગ્યાયોગ્ય કારેલા નરીથી કર્મ કરાવજો. તમારી સેનાને ચલાવનાર દૃઢ વ્રતવાળો, શર કૌશલનો ખૂબનાર, હિતકારી અને ભક્ત પુરૂષ હોવો જોઈએ. જેઓ વ્યવહારવાળા કારીગર વગેરે છે તે સર્વ દેશના જનોએ તમારાં કામ ગાયની પેઠે અને ગર્દભની પેઠે કરવાં. જોઈએ. તમારે નિત્યજ પોતાનાથી પોતાનું છિદ્ર તથા શત્રુઓમાં શત્રુનું છિદ્ર જાણવું. તમારે દેશમાં થયેલાં પોતાનાં ક્રમાંમાં પરાક્રમિ અને હિતકારી પુરૂષોની ઉપર યોગ્ય યાત્રાઓથી કૃપા કરવી. તમારે અવશ્ય ગુણોને ઇચ્છનારાઓનો ગુણ કરવો, આથી તેઓ તમારે વિચાર નહિ કરવા પડે એવા તથા નિત્ય અમળ (નખસનારાં પર્યંતો) હોય એવાં થશે. તમે પોતાનાં શત્રુઓનાં, ઉદાસ રહેનારોંઓનાં સમૂહોનાં, અને મધ્યસ્થ લોકોનાં મંડલો (શત્રુ મિત્ર વગેરે) ને જાણજો. તમારે શત્રુઓના પક્ષમાં ગયેલાઓના તથા સર્વ સજ્જ થઈ વધ કરવા તમારે થયેલાઓના મિત્રોને અને શત્રુઓના મિત્રોને જાણવા. એઓના અમાત્ય (મંત્રિયો), દેશ, જૂદા જૂદા દિશાઓ અને સૈન્યોને પણ જાણવાં. તમારે પોતાનો પક્ષ બળવાન હોય તથા શત્રુઓ પક્ષ બળથી રહિત હોય તમારે શત્રુઓથી કલહ કરી તેઓને જીતવા. તમારે શત્રુઓ બળવાન હોય

અને પોતાનો પક્ષ નિર્ણય હોય. આરે વિદ્વાને શત્રુઓ સથે સંધિ (સલાહ) કરી. દ્રુપદોના સંગ્રહ કરવો તેથી સમગ્ર યુદ્ધ શકે છે. શત્રુને ઘોષ ફળ વાળી પૃથ્વી આપવી અને સંધિ કરવામાં કુશળ એવા રાજ્યો પે તે શત્રુથી ત્રાણ વગેરે જ્યાં ઘણું છે એવું સુવર્ણ અથવા રૂપાનાણું, અને ક્ષીણ થયેલું સૈન્ય હંડમાં આપવું સંધિકા જે રાજપુત્રને પોતા પાસે રાખ્યા. કોઈ આપત્તિમાં તેથી ઉલટું કરવું તે શ્રેયસ્પદ નથી માટે ઉપાય સહિત મંત્રો જાણનાર તમે તે આપત્તિના નાશ સાથે યત્ન કરજો. મત્રિ વગેરેના મધ્યમાં રાજ્યો દીન (આધિગા બેહેરા વગેરે) જતોને પૂજવા. મહાબળવાન રાજ્યો કમથી અથવા એક વખતે સધળો ઉદ્ધોગ કરવો. અને પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી પોતે યત્નથી શત્રુઓના ખજાનાનો ભગ કરવો. વૃદ્ધિને ધૃષ્ટનારે સમીપ આવેલા (શરણ થયેલા) સામંતને હણવો નહિ. જે પૃથ્વીને છૂંતવા ધૃષ્ટ છે તે તેને હણવો નથી. તમારે મંત્રીઓની સાથે ગણના (મંડલોના) ભેદવામાં ઉપાય ધૃષ્ટવો. સારાઓનો સંગ્રહ કરવાથી અને પાપિયોને દંડવાથી અતિ બળવાન થયેલાઓ સદા દુર્બળ જતોને હણવા નહિ. બળવાન રાજ્યની સાથે વૈતરી વૃત્તિનો આશ્રય કરનાર થઈ રહેજો. જે બળવાન રાજ્ય, તમે દુર્બળ હો તે તરફ આવે તો તેને ક્રમે કરી સલાહ વગેરે ઉપાયોથી પાછો વાળજો. જે એમ ન કરી શકાય તો યુદ્ધ માટે મત્રિયોની સાથે ખજાના સહિત શેહેરના જનો સાથે જઈ દંડ આપીને તેને પાછો વાળવો. તેમ ન અને તો ભેળા થાય તેટલું સૈન્ય લઈ લડવું અને કાંઈ ન હોય તો પછી છેવટ મુખ્ય એવાં શરીરથી જે રીતે લઢવા નિકળાય તે રીતે નિકળવું. આ ક્રમે કરી શરીર એટલું હોય એથી મુક્તિ થાય. તમે દુર્બળ અને સમગ્રથી થયેલા જુદા જુદા પ્રકાર યુક્ત ઉપાયવાળી તથા બહુ ક્રિયા અથવા ન્યાયવાળી સલાહને આંતર કોશને જોજો. પોતાના બક્ષાબક્ષને બાણી સ્થિર થઈને શત્રુને સેવજો અને શત્રુ સંતુષ્ટ તથા પુષ્ટ સૈન્યવાળો અને પોતાના માનવાળો છ એ રીતે પણ યાદી રાખવી. શાસ્ત્રમાં કુશળ અને પ્રયોગ કરનારા રાજ્યો પોતાની તથા શત્રુની ત્રણ પ્રકારની (ઉત્સાહ સામર્થ્ય તે વિચારની) શક્તિ વિચારવી. ઉત્સાહ શક્તિ, પ્રભુ શક્તિ અને મંત્ર શક્તિથી યુક્ત રાજ્યો શત્રુ સામું જવું તથા તેથી વિપરીતગણને તજવું. રાજ્યો સેવકોનું બળ, ધનનું બળ, મિત્રોનું બળ, અને કારિગરોનું બળ રાખવું તેઓમાં મિત્રોનું બળ અને ધનનું બળ અધિક છે તથા કારીગરોનું બળ અને સેવકોનું બળ એ બે સરખાનું છે એવું મન માનવું છે, તેમ રાજ્યો પરસ્પર સમાન એવું આર (ભક્ષસ) લોકોનું બળ વખત આવ્યો હોય ત્યારે અને બહુ વખતોમાં જાણવા ચોગ્ય છે. બહુ રૂપોવાળી આપત્તિઓ રાજ્યો જાણવા ચોગ્ય છે. બહુ

પ્રકારે આપતિઓના વિચારો (શાંતિ કે સલામતી) વગેરે ઉપાયોથી સત્તા ગુપ્તવા સારા સૈન્યોથી યુદ્ધ દેશને કાળથી, બીજા બળથી અને પોતાના મુશ્કેલી યુદ્ધ રાજ્યએ ચલાવમાં જતું રાજ્યએ શત્રુઓના નાશમાં ભાથા મોડપ મેળા. ડગોળી ધોડને રથરૂપ પ્રવાહવાળી, ધગરૂપ વૃક્ષોએ બિટ્ટેલી, તીવ્રરૂપ ધાંકે વાળી, પાયદળ અને હસ્તિયોથી ધણા કાઢવાળી નદી જેડી. યુદ્ધની શકેટ વ્યુહ તથા પદ્ધતિ વ્યુહ જોડરા શુક્રાચાર્ય જે શાસ્ત્રને જાણતા તેમાં આ કહેલું છે. શત્રુનાં સૈન્યને ચલાવી પોતાના સૈન્યને દેખાવ કરી પોતાની ભૂમિમાં અને શત્રુની ભૂમિમાં યુદ્ધની યોજના કરી. રાજ્યએ સૈન્યને પ્રરંજ રાખવું, બળવાનને દબાવવા, પોતાના દેશને જાણી તેમાં સામ વગેરેથી આરંભ કરવો. સર્વ પ્રકારથીજ શરીરને ધારણ કરવું અને આ લોકમાં તથા નરગ પછી ઉત્તમ આત્માનું કલ્યાણ અથવા સુખ કરવું. આ રીતે હીંદુ આચરન ૨ ધર્મથી પ્રજાને પાળનાર રાજા મગણ પછી સ્વર્ગને પામે છે. આ પ્રમાણે તમારે જે લોકની પ્રાપ્તિ માટે નિત્ય પ્રજાનું હિત થાય તેમજ વર્તવું હેતુના લોકમાં શ્રેષ્ઠ, તમને બીજા કૃષ્ણ તથા વિદુરે સવળું કહ્યું છે, મારે પણ તમને પ્રીતિથી અવશ્ય કહેવું જોઈએ. તમે આ સર્વ ન્યાય પ્રમાણે કરજો તેથી પ્રજાના પ્રિય એવા તમે સર્ગમાં સુખ પામશો. જે રાજા હજાર અશ્વમેધે કરી યજ્ઞ કરે અથવા ધર્મવડે પ્રજાએ તે પાળે તે સરખાં ફળને પામે.

પ્રજા પાસે ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરવી.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે તમે જે રીતે કહે છે તે એક જ હું કરિશ, ફરીને પણ તમારે મને શિખામણ આપવી. બીજા સ્વર્ગમાં ગયા તેથી તમારા વગર બીજા કોણ મને કહેવા યોગ્ય છે ? આજ હિતમાં રહેલા તમે અહિં મને જે શિખવો છો તે હું કરિશ માટે સુખી (નિશ્ચિંત) થાઓ. આ રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિરની રજા લઈ ગાંધારીના ઘરમાં ગયા. પતિને વખત હોવાથી ધર્મને આચરનારાં, દેવી ગાંધારી કહેવા લાગ્યા કે તે મહર્ષિ વ્યાસે આજ આપેલા તમે યુધિષ્ઠિરના અનુમતથી ક્યારે અરણ્યમાં જશો. ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું હે ગાંધારી વ્યાસે આજ આપેલો હું યુધિષ્ઠિરની અનુમતિથી થોડા વખતમાં વનમાં જઈશ. પ્રથમ હું પોતાના ઘરમાં સર્વ કારભારિ વગેરેનું સમીપપણું કરાવી દુષ્ટ જુમદું રમનારાં ને સર્વ પુત્રોનાં પ્રેતપણાને અનુસરનાં ધન દેવા છાડું છું. આમ હલિને ધર્મરાજને કહેવરાવ્યું તેના કહેવાથી તે યુધિષ્ઠિરે સવળું આપ્યું તે પછી દેશના આજ્ઞાઓ, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો આવ્યા, પછી સમયે ધૃતરાષ્ટ્રે તે સર્વ મનિયો વગેરેને જોયા. સવળા સ્નેહિતજનને અને જૂઠા જૂઠા દેશના આજ્ઞાને જોઈ ધૃતરાષ્ટ્રે મોટા કે તમે હમણાં હું જે કહું તે તમારે અવશ્ય કરવું. ગાંધારી સહિત મારી યુદ્ધિ વ્યાસના અને યુધિ-

(૫૪૨) મહાભારતનાં અલરે પર્વનો સાર. (આશ્રમવાસિક પર્વ

દિનના અત્યુત્તમથી તેનાં જવાની થાય છે માટે તમે પણ મને આજ્ઞા આપો, ગાંધારી સહિત હું આવી અવસ્થાથી રાજા થયો છું તથા પુત્ર રહિત પદેથી ઉપવસોથી કૃષ્ણ થયો છું. આ બુધિદિને મળેલા રાજ્યના મહેલું મુખ 'મામ્હે' છું અને દુર્યોધનના પ્રેમુપાયથી વિશેષ મુખ છે એમ માનું છું. હે ભાંચશાળિનરત્ન, મુખ, વૃદ્ધ અને પુત્ર રહિત હોવાથી મારી વન વિના શી ગતિ છે ? તોથી તમે મને આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. આ પ્રમાણે કહ્યું વૃણ નહિ બોલતા, શોકમાં તત્પર એવા તે સર્વજનો કાંઈ પણ નહિ બોલ્યા ત્યારે બીજવાર પણ ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા કે મેં તમારી જે સારી સેવા કરેલી છે અથવા સારી નહિ કરેલી હોય તે અલસ્ય રહિત એવા તમોએ ક્ષમા કરવું. જ્યારે દુર્યોધને આ સવરહિત રાજ્ય લોનવ્યું હતું ત્યારે મંદ અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા તેણે તમારો અપરાધ તો નથી કર્યો ? તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાના અપરાધથી અને અભિમાનથી પોતે કરેલા અન્યાયથી પૃથ્વીને પાળનારા રાજાઓનો અતિ મ્હોટો નાશ થયો. મેં જે કે સાંઝે અથવા નકાંઝે કહ્યું તે તમારે હૃદયમાં ધારણ કરવું નહિ, જે માટે મેં આ બે હાથ જોડ્યા છે. મારો સાગે આ કૃપણ, વૃદ્ધ, નાશ પામેલા પુત્રવાળાં, તપસ્વિની અને પુત્રના શોકથી પીડા પામેલાં ગાંધારી પણ તમો પ્રત્યે યાચના કરેછે માટે આ બે વૃદ્ધને (અમને) નાશ પામેલા પુત્રવાળાં તથા દુઃખી જાણી આજ્ઞા આપો, તમારું કલ્યાણ થાઓ, અમે બે તમને શરણ આપ્યા છીએ. આ પ્રમાણે તેણે કરેલા તે સર્વ નગર અને દેશનાં જનો કહ્યું બોલ્યા નહિ પણ પરસ્પર જોવાં લાગ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રજાપત્યથી થયેલાં દુઃખને હૃદયોથી ધારણ કરતાં બેઠેને મટાડી પરસ્પર મતોને કહેવા લાગ્યા. પછી સર્વ એકમત થયા અને વિષ રાખને કહેવા લાગ્યા કે તમે પિતાની પેઠે તથા બાઈની પેઠે અમને પાળો છો, તેમ નરોને પાળનારા રાજા દુર્યોધને કહ્યું પણ અયોગ્ય કહ્યું નથી. હે મહારાજ, જે રીતે ધર્માત્મા વ્યાસમુનિ કહે છે તે રીતે કરો, કારણ કે તે આમાર મોટા ગુરુ છે. હે રાજા, તમે તનેજ તમારા હૃદયનો ગુનોથી મુક્ત અમે બધા વખત દુઃખ તથા શોકને મુખ પામેલા થઈશું. બહુ ઘની ધર્માત્મા જૂના રાજમુદિઓના પુણ્ય કર્મવાળા તમે, છો માટે હે રાજા, આ વિષે અતિ મદ્દમ પણ કહેવા જેવું નથી. તમે પૂર્વ પાળેલા અમે મુખથી રક્ષા છીએ. કારણ જે ક્ષત્રને પામ્યા તે દુર્યોધને વધી કહ્યું, તમે તે નથી. કહ્યું અને કહ્યું તથા સકુનિએ નથી કહ્યું, અમે તેમ દેવ (માગ્ય) કૃત જાણીએ છીએ કે જેનો અતિ બાધ કરી શકતો નથી, પણકમે અથવા ઉલ્લાસે પણ દેવને બાધવાળું (નાશ પામેલું) કરી શકતું નથી. જે આકાર

૧૬ મું.) પ્રજા પાસે ધૃતરાષ્ટ્રે મોતાની કહી જાહેરી, (૫૬૫)

આશીર્વાદી સૈન્યમાં મળી હતી તેઓને કુરુ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બીષ્મ દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કૃષ્ણ યુધામન્યુ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને પાંડવો અદાર દિવસમાં હતા એ હવે દેવના બ્રમ વગર થયા નહોતો, યુદ્ધમાં અવશ્યવશ ક્ષત્રિયે બિશેષ પશુસૈન્ય મળ્યું પામતું જોઈએ. તેમા તમે કાચ્યુ બધી, આ રીતે જતીએ સત્કાર કરતા ધૃતરાષ્ટ્ર એ હાથ જોડી બોલોને પૂજ્યા કર્યા, બહી ઝાંધારી સહિત પોતાને ઘેર ગયા.

ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરને યુધિષ્ઠિર પાસે મોકલ્યા અને તેણે જુદા યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે આ કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાને દિવસે ધતરાષ્ટ્ર વનમાં જશે તંથી તમારી પાસે કંઈ કાર્યને ઈચ્છેછે, તથા તે બીષ્મનાં, દ્રોણનાં સોમદત્તનાં, વ્યાસકીકનાં સઘના પુત્રાનાં, જે બીજા સ્નેહિયોને હણેલા છે તેઓનાં તથા જો આપ આપો તે જયદ્રથના આદને દેવા ઇચ્છેછે. વિદુરનું આ વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિર અને અરજીન પ્રસન્નતાથી સત્કાર કરવા લાગ્યા પણ તે વખતે દુર્યોધનનાં દૃતને સંભરી બીમે વિદુરને તે વચન ગ્રહણ કર્યું નહિ. બીમના અભિપ્રાયને જાણી અરજીને બીમને કહ્યું કે વૃદ્ધ પિતા બીષ્મનિ-જેરેની પાછળ આદ માટે ધનની ચચના કરેછે જે આ આખી પૃથ્વીના લતા હતા તે જેના અમાલોને આપણે હણેલા છે તે તમે છોતેલા ધન આપવા ચાહેછે એ વનમાં જવાના છે માટે આપવાની મોટા ભાગને રા-મતિ આપો, અરજીને ઘણું સમજાવ્યો અને ત્રીજી બાઈ યુધિષ્ઠિર ઇપકે આ-પ્યો છતાં બીમે ધન આપવાની ના કહી પોતાના દ્વિર થયેલાં દુઃખો તથા અપમાન તે ભુલી ગયો નહોતો, તંથી બીમને કે કુળમાં નીચ એવા જે-એએ આ મહાળી પૃથ્વીને નશ પમાડી તે સઘના દુર્યોધન વગેરે દૃષ્ટી અતિક્રમને બીમે જામ કયાંથી દ્રૌપદીના શોકને વચરનારા, બાર વર્ષના છાના અન્નપ્રયાસને તથા વૈજને ભૂતી જનાર થયાહો. જ્યારે કાળાં ચર્મથી યુક્ત, જેનાં આભરણો તથા ભૂષણો હરેલ છે એવા તને પાંચાડી (દ્રૌપદી) સાથે રાજ પાસે મળ્યા હતા ત્યારે આપણે આશ્રય કરનાર ધૃતરાષ્ટ્રને સ્નેહ કયાં મળે હતા ? જુદા જ્યારે તમે તેર વર્ષકુધી વનમાં વનના પદાર્થો છવતા હતા ત્યારે તે જો દ્રોણ, બીષ્મ અને સોમદત્ત પણ કયાં હતા ? ત્યારે મહેલ પિતા તમને પિતાપણથી નહિ જોતા. દૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરને જૂમસમાં શું જણાવ્યા ? આજ જે પૂછતા હતા તે શું તમે ભૂલી ગયા ! આ પ્રમાણે બોલતા તે બીમને 'મુગા બેસો' એમ તરજોડતા યુધિ-ષ્ઠિર બોલ્યા કે વિદુરજી દેશવ રાજને કહો કે સમયે પુત્રાનું, બીષ્મ વગેરે સઘના ઇપકારી સ્નેહિયોનું જેટલું આદ ઇચ્છોછો તેટલું હું માર અન્નનાં માંથી આપું છું, જે જે જેટલું ઇચ્છો તે તે તેટલું મારાં ઘરથી લ્યો અને

અર્થિ પુત્ર પ્રાપ્તિ આ બીજાને અદેખાઈ કરે છે તે બનમાં ધારણ કરવું નહિ એમ સમજાવે કહેવું. વળી જે કંઈ માટે ધન છે તથા અરણ્યના ધરમાં જે કંઈ ધન છે તેના ધણી આપ છે એમ સમજાવે કહેવું. માટે જ આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને આપો ખર્ચ કરો તથા આજ તે પુત્રોને સ્નેહિયોના કરેજી પદિતપુત્રને પાંખો, હે જનાધિપ, ધન અને માટે આ સ્ત્રીને પણ તમને આધીન છે એમ તમે જાણો, તેમાં મને સંશય નથી.

ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રો અને સ્નેહિયો અર્થે દાનો આપી ઋણમુક્ત થયા.
યુધિષ્ઠિરે કહેલા તે શ્રેષ્ઠ એવા વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને મળી કહ્યું કે તમારે વાક્ય સાંભળી પ્રશંસા કરતા ધર્મરાજ તથા અરણ્યને નિવેદન કરેલું છે કે તેના ધરમાં જે ધન છે તથા ઉત્તમ પ્રાણો પણ તમને નિવેદન કરેલ છે. તમે અહિં જે ધન છે તે ધન આપો. માટે હવે જે કરવાનું હોય તે તમે કરવા ચોખ્ખા છો, આમ વિદુરે કહ્યું તમારે દાર્તિક માસની પૂર્ણિમાને દિવસે ધૃતરાષ્ટ્ર તેઓને વખાણી મોટાં દાન દેવા વિચારવા લાગ્યા. પછી તે નરપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મ માટે પુત્રોને અર્થે અને સ્નેહિયોને કાજે ચોખ્ખા એવા શ્રેષ્ઠ હજારો બ્રાહ્મણોને જોઈ અન્ન, પાન, વાહન તથા વસ્ત્રો કરાવી ચુવણું, મણિ, રત્નો, દારી, કાસ, બકરાં, ગાડર, રત્નો, ગાયો, ખેતર, ધન, અન્નકારસહિત હાથી, ઘોડા, કન્યાઓ અને ઉત્તમ સ્ત્રીઓને ટેવી ટેવીને સંવર્ષ દેવા લાગ્યા. તે વખતે, યુધિષ્ઠિરના મતથી દ્રોણ, ભીષ્મ, સોમદત્ત, બાહલીક, દુર્યોધન, તેના ભાગ્યો અને જયદ્રથ વગેરે સર્વ સ્નેહિયોનું નામ લઈ તે બહુ ધનોનાં દાનવાળો બાહર પ યગ પ્રવર્ત્યો. તે સમયે યુધિષ્ઠિરના કહેવાથી ધૃતરાષ્ટ્રને પૂડતા કે આ લોકને શું દેવાજેવું (દાન) આપવું છે, કુંતીપુત્ર, રામના કહેવાથી સો દેવું જોઈએ ત્યાં દશસો અને હજારને ઉકાળે દશહજાર દેવાવું. એ રીતે વિગ્રેને તૃપ્ત કરતા હતા. તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રે અજપાન અને રસોના સમૃદ્ધથી સર્વ વર્ણોને નવરાહ્યાં. આ રીતે તેણે પોતાથી અને માંધારીથી પુત્ર, પૌત્ર, તથા પિતૃનું દેહ પછી બાહ કરી અનેક દાનોને દેતાં દસ દિવસ સુધી દાનો આપી પુત્ર તથા પૌત્રોનાં ઋણ (કરજ) સંહિત થયા.

ધૃતરાષ્ટ્રનું આંધારી અને કુંતી સહિત વનમાં જવું.

ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને બોલાવી આંધારી સહિત ત્રિવિ પ્રમાણે દાર્તિક માસની પૂર્ણિમાને દિવસે પ્રજાતમાં વેદના પારને પાતવાસ બ્રાહ્મણો પાસે ટહિ (૫૨૫) કરવી અર્થિ હોત્રને આગળ કરી વધકથ તથા ચર્ચથી મુક્ત સ્ત્રીઓને ત્રિવેણા રામ ધરથી બહાર નિકળ્યા. તે ધનોથી સેવક વર્ગનો સારકર કરી સમગ્ર ઓડી ચાલ્યા. તે વખતે કંપતા બે લોક

૧૬ પું.) ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી અને કુંતી સહિત વનમાં જવું. (૫૪૫)

એનારા, આસુઓથી યુક્ત યુધિષ્ઠિર મોઢી ધુન્ધ કરી હે તાત, 'ક્યાં જશે' એમ કહી બુધિ ઉપર પડ્યા. એથી એણે 'અ.મ કરોમાં' એમ કહીને ઝાંધી રાખી દીનની પેઠે ખેદ કરવા લાગ્યા તે જોઈ બીજાં સિંધવાં આંસુથી યુક્ત કંવાળા પાછળ ચાલ્યા. બાંધેલ નેત્રવાળાં ગાંધારીના હાથને મળી ઉપર રાખતાં એમાં કુંતી અને દ્રૌપદી, સમગ્ર ઉત્તરાશ્રિવાંશદા અને બીજી સ્ત્રીઓ પ્રયાણ કરવા લાગી. તે પછી ચો તરફથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રોની અને અન્ય સ્ત્રીઓ આવી પૂર્વે જુગગમાં ફેરવાતી સભાથી પાંડવોના જવાથી જેમ નગરના જનોનો સમુદાય દુઃખી થયો હતો તેમ થયો. અને ધૃતરાષ્ટ્ર મહાવન પ્રત્યે જવા લાગ્યા. સારે વિદુર, સંજય વનમાં જવા તૈયાર થયા, ધૃતરાષ્ટ્રે મહારથિ યુયુત્સુ અને કૃપને યુધિષ્ઠિરને સોંપી નિવૃત્ત કર્યા. જ્યારે નગરનાં લોકોનો સમુદાય નિવૃત્ત થયો ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે આગ્રા ફેરલા રાજ્ય જનાના સહિત નિવૃત્ત થવા ઇચ્છા કરવા લાગ્યા. અને તેણે તે ધૃતરાષ્ટ્રની પાછળ વનમાં જતાં તે કુંતી માતાને કહ્યું હું રાજ્યની પાછળ જઈશ તમે પાછાં વળો હે રાણી, તપસ્વિના કર્મમાં જેણે નિશ્ચય કરેલો છે એવા આ ધર્માત્મા રાજ્ય જાઓ, તમે વહુઓથી યુક્ત નગર જવા ચે.ગ્ય છે. આ પ્રમાણે ધર્મરાજે કહેલાં આસુઓથી વ્યાકુળ નેત્રવાળાં કુંતી ત વચ્ચે ગાંધારીને ચઢણ કરી ચાલતાં જ થયાં. કુંતી યુધિષ્ઠિરને બોલ્યા કે સહદેવ ઉપર અપ્રસન્નતા કરશોમાં. અનુ કરુંને સંભારજો, હું પુત્ર, મૃત્યુ હું તેનું હૃદય લોહાવું છે કે જ સૂર્ય પુત્ર કંઈને નહિ જોતી સે! કટકા થઈ ચીરાવું (ભેદાવું) નથી. મારોજ આ અતિ દૌષ છે જે મેં સૂર્ય પુત્ર કહેણે પ્રસિદ્ધ ન કર્યો, તે નિમિત્ત (તેને માટે) મુરખપુત્ર કર્યું પશુ તમે ઉત્તમ દાન દોજો. તમારે નિશ્ચ દ્રૌપદીનાં વિચ કરવામાં રહેવું. હાલ કુળની ધોંસરી તમારા ઉપર છે માટે તમારે ભીન, અતુન, અને નકુત્ર સમાધાન કરવું સાસુ-સસરાનાં ચરણોને સેવતી, મેઝો કાઢવાળી તાપતી એવી હું ગાંધારી સહિત વનમાં વસીશ, આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન એવા તે ભાઈએ સહિત ખેદ પામ્યા પશુ કશું બોલ્યા નહિ. બે ધડીતાર વિચાર કરીં વિતા શોકમાં દીન એવા યુધિષ્ઠિર માતાને કહેવા લાગ્યા-શું? આ તમે નિશ્ચય કર્યો? તમે આવું બોલવા યોગ્ય નથી, હું તમને આગ્રા આપનો નથી માટે કૃપા કરવા યોગ્ય છે. હે પ્રિય દર્શનવાળાં, તમે વિદુરનાં વચનેથી અમેને પ્રથમ ઉત્સાહ પમાડી પછી અમેને તજવા યોગ્ય નથી. નરોમાં શ્રેષ્ઠ વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણથી ને તમારી બુદ્ધિ સાંભળી મે પૃથ્વીપાત્ર રમજો હણિ આ રાજ્ય મેળવ્યું. પ્રથમ ક્ષત્રિયના ધર્મની રિયતિ કહી હવે તેથી ખસવા ઇચ્છો છો. હે યશસ્વિનિ, અમને રાજ્યને તથા આ વહુમેને તજ

કુન્તિને જન્મ્યાં જોવાં નવેલાં કુન્તિ પાછી વળી જઈને મુખિયત્વની ગ-
 હમદ કરવાથી જાણી સાંભળી કુતી પાછી આને માણુ ખરેખર મેત્રવાળાં
 સમિતે દેને કહ્યું કે પુત્રાએ જીતેલું આ રાજ્ય જોમણું મેળું છે હે માત,
 તમે આજ વનમાં કન્યાઓ આને અમેએ જોગવેલી લક્ષ્મીને જોગવો. તે
 સમયે ધનમાં જતાં જોમણી પાછળ ખેડ કરતાં રેતાં દ્રાપદી કુન્તિના પાંચે
 આલ્યાં આમ રેતાં એમ સર્વ પુત્રાએ ધણું ધણું સમગ્રભા જીત્યાં નહિ
 માની આજતાં થયાં તેમ પડે પશુ તે પાછળ આલ્યા.

કુતી આલ્યાં હે પુત્રા, પૂર્વે મેં મારા પતિનું મોટું રાજ્ય રાજ જો-
 ગવેલું છે, મહા દાનો આપેલાં છે અને વિધિ પ્રમણે સે.મગ્ધીનો રસ પી-
 વેલા છે, મેં પોતાના દગ કાઢે વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને પ્રેર્યા કરી ન
 હતી, પણ વિદુરના તે ભોક્ષથી તમારા પાગન સાંકે તેં કર્યું હતું. હું પુત્ર
 જીતેલાં રાજ્ય જાને ઇચ્છતી નથી, પણ તપથી મળેલા પુણ્યરૂપ પતિના
 સંકેતે ઇચ્છુ છું માટે વનવાસિ સાસુ સસરની સારા કરી તપવડે શરીરને
 શોષ પનાડિશ માટે તમે બીન વગેરેની સાથે પ્રાણ વજો અને તમડું મન
 મોટું થાઓ.

કુન્તિનું વચન સાંભળી સર્વ જનો રૂદન કરતા પાછા વળ્યા, ત્યારે
 ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારીને તથા વિદુરને કહી પાછાં વાળવા કહ્યું પણ કુન્તિનાં નિ-
 આયો તેઓ દેવું શક્યા નહિ. પછી તેઓ વિદુર અને સંજય સહિત
 આલી પેડે દિવસે સર્વ જોના શોક કરનારાં તે દિવસનો. વિનાસ અતિ
 દુઃખદાયક થયો. પછી તેઓ સાંધી આલી જુદાં વૃક્ષાં તીર્થોના સ્નન કરી
 સર્વ ક્રિયા કરતા લગ્યાં. દેવી ગાંધારી કુન્તિની સાથે સમાન વૃત્તને અચર-
 નાનાં વલક્ર અને અર્ધથી વિરેલા અંગવાળાં મર્ગિની પેડે તીવ્રતપ કરવા
 લાગ્યાં વિદુર પણ સ્ત્રી સહિત ઘેર તપને સેવા લગ્યા. ત્યાર પછી મુનિ-
 મૃમાં શ્રેષ્ઠ એમ નારદ જાગ રાજકર્મ, શિષ્ય સંહિત વ્યાસ આદિ સર્વ
 જાગ્ય. તેઓની કુન્તિએ પૂજા કરી એવી પ્રસન્ન થઈ મંત્રિઓ ધર્મશાળી
 કૃષ્ણાએ કરવા લાગ્યા કથાના મંત્રનાં નારે કેકપ હેરાતો જાનપુત્રો. પિત-
 મહ સહસ્રચિંત પેતળા પુત્રને રાજ્ય આપી વન પ્રભે જઈ તપના પારને
 પાળી દીના રથાને પ્રાપ્તો. તેમજ સૈવાર્ધ્ય, વજ્રધર, પુરુકુત્સ આદિ રાજાઓ
 તોળવને પાળી દરગમાં ગયા છે. હે રાજા, તમે પણ આ તોળવને પાળી
 જાસની પ્રગટાથી હિસમ અતિ પ્રાપ્તો. આ સાંભળી અધરાજ પ્રીતમાન
 થયા. અને નારજની નમી પૂજા કરી એ પછી દ્રાપદે રાજના આધુ-
 પતાં લેને તથા તપે જાડી છે અને તે પછી તે કુમેરના રથાન પ્રાપ્તે જશે.
 આ કથાનેથી દ્રારદ પ્રસન્ન થયા અને મંત્રિઓ ઇચ્છા પ્રમાણે પયા.

કેદર મું) ધૃતરાષ્ટ્ર બાંધારી અને કુંતીને વનમાં પાંડવો મળવા ગયા. (૩૪૭)

ધૃતરાષ્ટ્ર બાંધારી અને કુંતીને વનમાં પાંડવો મળવા ગયા.

ધૃતરાષ્ટ્ર વનમાં ગયા ત્યારે પાંડવો માતાના શોકથી અતિ દુઃખયુક્ત થયા; એ કુંતીએ રાજ્યની લક્ષ્મીને તથા વનને પસંદ કર્યું આત્મચક્ષુ વિદુર અને સાંજ્ય શું અવસ્થામાં હશે? આજ વિષા તથા શોકે ધૃતરાષ્ટ્રને બેઠો, માતાનો શોક કરતા ઘણો વખત નહિ. શોકે ભરેલા તે ધૃતરાષ્ટ્રને જોવા ઇચ્છતા પાંડવ નાઇએ વન પ્રવેશ ગયા. ક્રમે કરી યુગ્મનાં નદીને ઉતરી રાજ્યકપિ શત્રુપત્નિ તથા ધૃતરાષ્ટ્રનો આશ્રમ દૂરથી જોવા લાગ્યા. તે પછી વાહનો ઉપરથી ઉતરી આશ્રમ પ્રવેશ ગયા. તે સમયે આંસુઓએ ભીજેલા યુધિષ્ઠિર પૂછવા લાગ્યા કે અમારા પિતા ક્યાં છે. અને સહદેવ તો કુંતી હતાં ત્યાં હોડ્યા. માતાના ચરણોનો સ્પર્શ કરી રૂદન કરવા લાગ્યા આંસુઓથી ભરેલા મુખવાળાં કુંતી પુત્રને જોવા લાગ્યા. પછી યુધિષ્ઠિર આદિ ચાર ભાઈઓ માતાના ચરણોમાં પડ્યા ત્યાર પછી ધૃતરાષ્ટ્ર આદિ શુર જતોને નમસ્કાર કર્યા, તેઓનાં શુદ્ધ અને ક્ષમા મુખ જોઇ યુધિષ્ઠિર અદ્ભુત થઇ કરવા લાગ્યા ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેએ યુધિષ્ઠિરને આશિર્વાદ આપ્યો થોડો સમય તેમની સાથે રહી વ્યતીત કર્યો. વિદુરને નહિ જોવાથી યુધિષ્ઠિરે ધૃતરાષ્ટ્રને પૂછ્યું કે હે તત્ત! વિદુર ક્યાં છે? ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે વિદુર પવન આહાર કરેછે ઇચ્છાનુસાર ક્યાંય વિચરેછું કરતા હશે, એ કાંઈ વખત દેખાવ લીએ છે ને કાંઈ વખત દેખાવ નથી દેતા, એમ ધૃતરાષ્ટ્ર તેમને ઉત્તર આપતા હતા. તેવામાં અદ્ભુત થઇ વિદુરજી છેટેથી આવતા દેખાયા પરંતુ વનમાં ઘણાં મનુષ્યોની બીડ દેખાવાથી પાછા ભાગ્યા ત્યારે યુધિષ્ઠિરે આજ રૂદન કરતા તેની પાછળ હોડ્યા તે દેખી વિદુર યુધિષ્ઠિરને બોલ્યા કે તમે શુ કારણથી મારી પાછળ ભાગતા આવો છો? એમ કહી વિદુર એક શાલવૃક્ષ નીચે બેસી ગયા, ત્યારે યુધિષ્ઠિરે પોતાનું નામ કહી તેને પ્રણામ કર્યા, અને જાણ્યું કે વિદુર એના ઉત્તરમાં ફાઇક કહિશે પરંતુ વિદુરે કોમું કહ્યું નહિ અને તેમની સામે એકા નજર નોંધે. ઇતિ યોગાભ્યાસ (યોગમાં બળને) ધારણ કર્યું અને યુધિષ્ઠિરનો શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે તેના પ્રાણની સાથે મળી ગયા ત્યારે યુધિષ્ઠિરે એના શરીરનો દાહ કરવાની વિચાર કર્યો એટલે તે સમય આકાશ વણી થઇ કે હે નાજન! તમે વિદુરના શરીરને દહ્ય કરો નહીં કેમકે તમે એના શરીરને દહ્ય કરશે, એ જાંઘળો વિદુરજીના દેહમાંથી અતિ પ્રગટ થઇ એ સમય એના શરીરને દહ્ય કરો દીધું, જેથી ધર્મસત્ત્વ પાતાને બહુ શુભાન અને બળવાન માનવા લાગ્યા અને યોગના પૂર્વ જન્મની સ્થિતિનું તેમને સ્મરન થયું આ રીતે વિદુરે દેહ યાગ કર્યો અને સ્વર્ગમાં ઉઠ્ય પદને પામ્યા

(૫૪) મહાપુરુષનાં આચરે પર્વનો આર. (આમરનાચર પર્વ)

પછી યુધિષ્ઠિરે ત્યાંથી પાછા ફર્યા. મહાપુરુષને એને વાત નિવેદન કરી. એ સાંભળી મહાપુરુષ મહુજ હુમ ખામ્યા. એ પછી યુધિષ્ઠિર કહ્યુંકાર અને જુમકયવ કર્યું કર્યું કર્યું આપા પાસે આપ્યા એક રાત્રિ તેમની પાસે વાસ કરી અનેક પ્રકારથી બંધોળાં દાન કરાવ્યાં પછી ફરી ત્યાંથી મહાપુરુષની પાસે આવી પ્રણામ કર્યુંકર્યોસી ગયા.

વ્યાસે મહાપુરુષને વિદુર વિષે કહેલું વૃત્તાંત.

આસણ વનમાં આવી મહાપુરુષને કહ્યું કે હે રાજા ? કેમ તમરૂં તપ આજે છે ? કેમ ! તમારૂં મન વનવાસમાં પ્રસન્ન છે ? કેમ ! તમારા હૃદયમાં પુત્રના વિનાશથી થયેલે શોક નથી ? હે રાજા, તમારાં સવળાં જ્ઞાનો અતિ પ્રસન્ન છે ? કેમ ! દૃઢ બુદ્ધિને ધારણ કરી અરણ્યનો વિધિ આચરો છો ? કેમ ! વહુ, ગાંધારી શોકથી પરાભવ પામતાં નથી ? કેમ ! પોતાનાં પુત્રને તથા અહંકારથી રહિત કુંતી તમારી સેવા કરે છે ? કેમ તમે યુધિષ્ઠિર આ-
દિને પ્રસન્ન કર્યા ? હે રાજા સર્વ પ્રાણિયોમાં વેર રહિતપણું સત્ય અને ક્રોધને ત્યાગ આ ત્રણ શ્રેષ્ઠ છે ? કેમ તમને વનવાસથી મોહ થતો નથી અને વનમાં થયેલું અન્ન અથવા ઉપવાસ પણ પોતાના વસમાં છે ? હે રા-
જા, મહાત્મા વિદુરની ગતિ અતિ મહાત્મા ધર્મના આ વિધિએ કરી જે થયેલી છે તે જાણેલી છે. માંડવ્ય ઋષિના શાપથી મહા બુધિરાજા, તેન્કિ-
દુરપણાને ખામ્યા છે, માટે પૂર્વે માંડવ્ય ઋષિએ કહ્યું કાળથી જે તપ ધા-
રણ કર્યું હતું તે તપના બળે નાથ કરી સનાતન ધર્મને પરાભવ (શાપ) પમાડ્યો હતો. સૌથી તે પૂર્વે થયેલી બ્રાહ્મણીશાથી મેં પોતાના બળે કરી વિચિત્ર વીર્યની આ વિરે ઉત્પન્ન કરેલા જન્મ્યાં માટે તમારા બાળ દેવરૂપ છે તે યોગના બળ થકી યુધિષ્ઠિર થયા છે. હે રાજા, જે ધર્મ તે વિદુર છે અને જે ધર્મ તે માંડવ્ય યુધિષ્ઠિર છે માટે તમારે દાસની પેટું રહેલા તે આ માંડવ્ય દર્શન કરવા યોગ્ય છે; કેમકે તમારા બાળ બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ અને યોગના બળથી વિદુર યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે પ્રાપ્ત થયા છે. હું તમને પણ કહ્યું કાળ નહિ થાય તેમ કહ્યાલુથી જોડીશ માટે મને તમારો સંસપ મ્હાડવા અર્થે આ-
વેલો જાણો. જે જગતમાં ક્રોધએ પણ કર્મ કરેલું નથી તે તપનું ફળ ત-
મને દેખાડું છું હે પાપ રહિત, મારાથી હું જોશ, સૌમ્યતા ધર્યો છો ? હું તમારૂં તે સમજુ સિદ્ધ કરનાર છું.

વ્યાસે મહાપુરુષ અને ગાંધારી આદિને શોકનું કારણ પૂછ્યું.

વનમાં માંડવ્યએ એક માસ સુધિ વિહાર કર્યો અને પછી વ્યાસે આરે મહાપુરુષને તેમના શોકનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે તમારા પુત્ર કરેલા શોકથી દાહ પામી જે ધારેલું છે તે મારું જાણેલું છે. કુંતી અને

૧૬ મું) વ્યાસે ધતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી આદિને શોધી કાઢ્યા પછી. (૪૪૪)

દ્રૌપદીના હૃદયમાં જે રહેલું છે તથા સુભદ્રા જે પુત્રતા તીવ્ર હૃદયને ધારણ કરે છે, તે પણ બંનેમાં છે અને હું તમારા સર્વના સંશયને દાગવા સાંકે આવ્યો છું હું તમને કંઈ કમના પુછું તે નહો. હું વર આપવા તકરાર થયો છું. માટે મારા તપના ફળને જીવો. ધતરાષ્ટ્રે કહ્યું હું આજે અનુયહ કયો તેથી નહો. માંડે શ્રવિત પણ સફળ છે કે નહો. આદિનો સમાગમ થયો. હું તમારા દલનથી પવિત્ર થયો છું માટે મને પરલોકથી પણ બચ નથી પણ અતિ દુષ્ટ પુષ્ટિવાળા દુર્યોધનના અન્યાયો સંભાળતાં નિત્ય મન દુઃખ પામે છે, જેણે પાંડવોનો નિરસ્કાર કયો. જેણે પૃથ્વીને નાશ થમાડી મારા પુત્રને કાળે ઘણાક રાજાઓ યુદ્ધમાં મૃત્યુને પામ્યા, જે શરાઓ સંસ્પૃશ્ન તથા પમના સ્થાનનાં ગયા છે અને મિત્ર માટે મરણ પામ્યા છે તેઓ સર્વતી તથા મારા પુત્ર અને પૌત્રોની કયી ગતિ થઈ હશે? જુદા બીજાનો અને દિગ્ગેમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રૌણનો ઘાત કરવી નિરંતર દુઃખ પામે છે. મારા પુત્ર પૃથ્વીના રાજ્યની ઇચ્છાથી કુળને ક્ષય પમાડ્યું. આ સંવળું સંભારી દુઃખ અને શોકથી ઘાયલ થયેલો હું શાંતિ પામતો નથી. ધતરાષ્ટ્રનો તે જૂદા જૂદા પ્રકારનો વિલાપ સંભળી ગાંધારીનો કુંતીનો દુપદની પુત્રીનો, સુભદ્રાનો અને કૌરવોની વહુઓનો શોક જરી તાજે થયો. તેથી પુત્રના શોકે ગાંધારી વ્યાસ પ્રત્યે બોલ્યાં. હે મુનિ શ્રેષ્ઠ, હજીલા પુત્રોનો શોક કરતાં આ રાજાનાં સોળ વર્ષો ગયાં પણ શાંતિ થતી નથી. પુત્રના શોકથી નિઃશ્વાસ નાંખતાં ધતરાષ્ટ્ર રાત્રિ પ્રત્યે સુતા નથી. તમે તપના બળથી સંવળાં લોકોને અજ્ઞા સમર્થ છો ત્યારે બીજા લોકમાં ગયેલા રાજાના પુત્રોને કેવાડવા સમર્થ હો. એમાં શું કહેવું? તમારી વહુઓ એવાં દ્રૌપદી બહુ શોક કરે છે. તેમ સુભદ્રા અતિ શોક કરે છે. બાહ્લિક અને સૌમદત્ત પિતાની સાથે યુદ્ધમાં નાશ પામ્યો તે આ સુહભાવવાળી અતિ માનેડી ભત્રીના દુઃખ અને શોકથી પીડા પામેલી બુદ્ધિશક્તિની બાર્યા ઘણો શોક કરે છે. યુદ્ધમાં નહિ ભાગનારા પ્રીમાન આ ભાસ પુત્રના જે સો પુત્રોને યુદ્ધનાં આંગણમાં હણ્યા છે તે તેઓનું દુઃખ તથા શોકથી ધવાએલ આ સો બાર્યાઓ તે શોકનાં હૃદયને કરી મને એવું છે. શક એવા સૌમદત્ત વગેરે હતા તેઓની કી ગતિ થઈ છે? હે ભગવાન, તમારી પ્રસન્નતાથી આ ધતરાષ્ટ્ર જેમ શોક રહિત થાય હું અને કુંતી જેમ શોકથી રહીત થાય તેમ વરે. આમ ગાંધારી બોલ્યાં ત્યારે કુંતી છાના જન્મેલા સુર્યના સરખા તે પુત્રને સંભારવા લાગ્યાં અને દુરથી સાંભળનાર તથા જોનાર વરને આપનાર મુનિ વ્યાસે તે દેવી અર્જુનની માતાને દુઃખીત જોયાં, ત્યારે વ્યાસ તેને કહેવા લાગ્યા કે તમારા મુખમાં જે ક્ષાય ને તમે કહેા. આ સંભળી કુંતી પ્રણામ કરી બોલ્યાં.

ન્યાસના પુણ્યથી કુત્સીએ કહ્યું વિષે કહેલું વૃતાંત.

પૂર્વે તપસ્વી, કેથી, દુર્વાસા મુનિ મારા પિતા ખાસે બિશ્વા લગ્ન જો-
ગન કરતા આવ્યા હતા તેને મેં પવિત્રતાથી, કૌશલના લાગથી અને શુદ્ધ મ-
નથી ક્ષેપા કરી પ્રસન્ન થયા પ્રસન્ન થએલ તે મહામુનિ મને વરદાન દેવા
લાગ્યા તથા અર્ચન કરી અંદરે અંદરે કરવું એમ તેણે મને કહ્યું. આ સાંભળી
શાપના બળથી હું તે મુનિને એમ કહેવા લાગી કે તમે કહો છો એમ આ-
ગ્યો. તે દિવસ પરી કહેવા લાગ્યા કે હું કંડ્યાણિ, તમે ધર્મની (માતા) થા-
ઓ અને તમે જોને બોલાવશો તે દેવો તમારા વંશમાં રહેશે. આ પ્રમાણે
કહી દુર્વાસા અંતધાન થયા તથા હું તેથી વિરમમ પામેલી થઈ. સારથી
મને સર્વ અવસ્થાઓમાં સ્મૃતિ (યાદી) નાશ પામતી નથી. આ રીતે વ-
રદાન પામ્યા પછી મેઢીના તલ વિષે રહેલી ઉદય પામતા સૂર્યને જોતી હું
તે ઋષિનાં વાક્યને સંભારી દિવસ રાત્રી ધન્ય કરતી ને બાળકના ભાવથી
તેમાં દોષને નહિ જાણતી હોતી રહેતી. એ પછી હજાર કિરણવાળા સૂર્ય
દેવ મારી સમીપ આવ્યા. તે પોતાના દેહને ભૂમિ અને ગગનમાં બે પ્રકારે
કરી એકથી લોકોને તપાવતા અન બીજા દેહથી મારી ખાસે આવ્યા અને
તે કંપતી એવી હું તેને કહેવા લાગ્યા કે ' મારાથી વર માગો ' આ સાં-
ભળી મેં મસ્તકથી પ્રણામ કરી તેને પધારો એમ કહ્યું. તે મને કહેવા લા-
ગ્યા. મને બોલાવું વૃથા થયા યોગ્ય નથી માટે જોણે તમને વર અપેક્ષા
છે તે વિપ્રને અને તમને બાળીશ. આ સાંભળી અપકાર રહિત એવા તે
વિપ્રની રક્ષા કરવા મેં, એવું કહ્યું. હે દેવ, તમારી સમાન મને પુત્ર થાઓ.
આ સાંભળ્યા પછી સૂર્ય તેજથી મને મોહ પમાડી પ્રવેશ કરી બોલ્યા કે
તને પુત્ર થશે એમ કહી સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયા. તે પછી માંહેના ધરમાં પિતાથી
વૃતાંતની રક્ષા કરી મેં મહા ઉત્પત્ત થયેલા બાળક પુત્ર કહ્યુંને જળમાં તણ
દીધો અને તેજ દેવની પ્રસન્નતાથી તથા જે રીતે તે ઋષિએ મને કહ્યું
હતું, તે રીતે હું પરીતે પણ કન્યા થઈ. આ રીતે થેલા જાણતાં છતાં પણ
તે પુત્રની મેં ઉપેક્ષા કરી, જે રીતે તમારૂં પણ અતિ જાણેલું છે તે હે
ઋષિ, મને બાળે છે માટે હે ભગવાન હું તે (પુત્ર) ને જોવા છૂટું છું.
અને મેં જે આ પ્રગટ કર્યું તે જો પાપ ન હોય અથવા પાપ હોય તો
દૂર કરતા આપ યોગ્ય છો. હે મુનિઓમાં એક, આ સગ્ગના હૃદયમાં રહેલું
જે તમારૂં જાણેલું હોય તે મનોરથને આજે જ એ પામે. આ પ્રમાણે કહે-
લા એવા વ્યાસ બોલ્યા તમે કહો છો એ સંધળું સાફ થશે, તમારો અ-
પ્રસન્ન નથી તમે કન્યાના ભાવનેજ પામેલાં છો. સામર્થ્ય વાળા દેવોએ
શરીરને ધારણ કરે છે. વળી જે દેવોના સમૂહો છે તેઓ સંકલ્પથી, વા-

૧૬ મું.) વ્યાસે યુદ્ધમાં મુવેલાએને ગંગામાં ધૃતરાષ્ટ્ર આહીને દેખાયા (પૃષ્ઠ)

છીથી, દક્ષિણી, સપ્તર્ષી અને પ્રીતિથી આ પાંચ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરે છે. હે કુંતી મનુષ્યના ધર્મના દેવતા ધર્મથી દોષ ભાગતો નથી એમ જાણ લેજો અને તમારી મનની ચિંતા નાશ પામે.

વ્યાસે યુદ્ધમાં મુવેલાએને ગંગામાં ધૃતરાષ્ટ્ર આહીને દેખાડ્યાં
વ્યાસ બોલ્યા. હે ગાંધારી પુત્રા, ભાઈઓ, મિત્રા અને સ્ત્રીઓની સાથે પોતાને દેખાશે. કુંતી કહ્યુંને, સુભદ્રા પોતાના અભિમન્યુને અને દ્રૌપદી પાંચે પુત્રાને, પિતાએને તથા ભાઈઓને જોશે. જ્યારે રાજાએ તમે તથા કુંતીએ મને પ્રેરણા કરી હતી ત્યારે પ્રથમજ આ ઉદ્ધોગ કરવાનો નિશ્ચય મારા હૃદયમાં હતો. તમારે તે સર્વ મહાત્માઓનો શોક કરવા જોઈ નથી. કારણ કે ક્ષત્રિયના ધર્મમાં તપર થઈને તેઓ મરણ પામ્યા છે. વળી હે નિંદાથી સંહિત તે દેવનું કાર્ય અવશ્ય થનાર હતું અને તેથી સધળા દેવોના આશો પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા. જેઓ ગંધર્વ, અપ્સરા, પિશાચ, મુલ્લક, રાક્ષસ, પુણ્યજન, સિદ્ધ, દેવર્ષિ, દેવ, દાનવ અને ઋષિયોરૂપ હતા. તે આ સર્વે દુરક્ષેત્રમાં નાશ પામ્યા. જે બુદ્ધિમાન, ગંધર્વોનો રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર એ રીતે પ્રસિદ્ધ છે તેજ મનુષ્ય લોકમાં તમારા પતિ ધૃતરાષ્ટ્ર છે. તમે પાંડુને મરદગણથી અતિ અધિક, અવિનાશિ ઉપેદ્રરૂપ જાણો. યુધિષ્ઠિર અને વિદુર ધર્મના અંશ હતા. તમે દુર્યોધનને, દક્ષિયુગ તથા શકુનિને દ્રાપરચુમ જાણો. તેમ દુર્યોધન વગેરેને રાક્ષસો સમજો. તમે બીમને મરદગણથી જાળવાન, જાણો. અરજનુનને ઋષિ એવા નેરરૂપ સમજો. ઈંદ્રિયોના નિયંત્રા શ્રીકૃષ્ણને નારાયણ, યુગલ જન્મેલા, નકુલ તથા સહદેવને, જે અશ્વિનિકુમાર અને અભિમન્યુ અહિં અંશરૂપ યૌગથી એ રૂપે થયો હતો. કહ્યુંને પોતાના દેહને એ સ્વરૂપે કરી અદિતિના પુત્ર સૂર્યરૂપ સમજો અમિથી દ્રૌપદીની આંખે જુએલા ધણ્ડુએને અમિના અંશરૂપ અને શિખંડીને રાક્ષસ જાણો. દ્રૌણને બુદ્ધરૂપિતા અંશ અને અશ્વત્થામાને રૂદ્રથી થયેલો જાણો. બીજાને ગંગાના પુત્ર વસુ જાણો. આ પ્રમાણે આ દેવો મનુષ્યપણાને પામી કર્મ કરી પાછા ફરી સ્વર્ગમાં ગયા. હવે તેનો સર્વના હૃદયમાં જે આધણ કાળથી દુઃખ રહેલું છે તે, દુઃખને પરજોડે કરેલાં બચથી આજ મહારીશ તમે સધળા નદી બગીચની પુત્રી ગંગા પ્રત્યે જાઓ, એટલે જેઓને આ રણના આંગણમાં હણ્યા છે તેઓ સર્વેને ત્યાં દેખાશે. વ્યાસનું વચન સાંભળી સહુ ગંગા તરફ ચાલ્યાં. તેમ અમાત્યો સહિત આવેલા મુનિઓ તથા ગંધર્વો સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોની સાથે ચાલ્યા. પછી ગંગાની પાસે રત્નીની વાટ જોનારા અને મરેલા નરપતિઓ (રાજાઓ) ને જોવા મુશ્કેલી તે લોકો સૂર્ય અસ્તાચલ પ્રત્યે ગયા તેથી જેઓએ સ્નાન કરેલું

(૫૫૨) મહાભારતનાં અઢારે પર્વો સાર. (આશ્રમવાસિક પર્વ

છે એવા તેઓએ સાધકાગ્રાંથ કરેલું છે એવા ત્યાં જેઓ મળેલા હતા તેઓ સર્વ વ્યાસ પાસે આવ્યા.

મહામુનિ વ્યાસ પુણ્યકારી ભગીરથી ગંગાના જળ પ્રત્યે પ્રવેશ કરી પછીથી જેઓ સર્વ પાંડવોના ને કૌરવોના યોદ્ધાઓ તથા મ્હોટા અશ્વવાળા જૂઠા જૂઠા દેહના રાજાઓને બોલાવવા લાગ્યા. પૂર્વે જે રીતે કુરુ અને પાંડવોની સેનાઓનો સંગ્રહ થતો તે રીતે તે જળથી તેઓ સર્વ બીજા જેઓનાં આગળ આવનાર છે એવા સૈન્યો સહિત હજારો રાજાઓ બહાર નિકળ્યા. પુત્રો સહિત અને સૈનિકા સહિત વિરાટ ને દુપદ, દ્રૌપદીના પુત્રો, સુભદ્રાનો પુત્ર, રક્ષસ ઘટોત્કચ, કર્ણ, દુર્યોધન, મહારથી શકુનિ, દુઃશાસન વગેરે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, જરાસંધનો પુત્ર, ભગદત્ત, જરાસંધ, બૃશ્રિવા, શલ્ય, શલ્ય, ન્હાનાભાઈ સહિત વૃષસેન, રાજપુત લક્ષમણ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સર્વ પુત્રો, શિખંડીના પુત્રો ન્હાનાભાઈ સહિત ધૃષ્ટદેવ, અચળ, વૃષક, રક્ષસ અલાંબુધ, બાલિક, સોમદત્ત, ચેકેતાન આ અને બહુપણાથી જેઓ નથી કહ્યા તે બીજા ઘણાઓ તેઓ સમગ્ર શોભિતા દેહવાળા તે જળથી નિકળ્યા. જે શરનો જે વેશ, જે ધ્વજ, અને જે વાહન હતું તે તેથી યુક્ત નરના અધિપતિઓ (રાજાઓ) દેખાયા. સર્વ દિવ્ય પુણ્ય અને વસ્ત્રોને ધરનાર, હતા. તે સમયે વ્યાસે તપના બસથી ધૃતરાષ્ટ્રને દિવ્ય ચક્ષુ દિધી. દિવ્ય જ્ઞાનના પ્રમળવાળાં ગાંધારી, પશુ પુત્રોને તથા જે બીજાઓ યુદ્ધમાં મરાયા હતા તેઓ સર્વને, જોતાં થયાં વિસ્મય પામેલો ને સમજો જન મટકાં સહિત નેત્રાથી નહિ વિચારમાં આવે એવાં રૂપાંઓને હર્ષ પમાડનાર આશ્ચર્યને દેખતો થયો, અને જે રીતે વસ્ત્રમાં રહેલ ચિત્ર જોવાય તે રીતે આશ્ચર્ય રૂપ થયેલું તે દેખાતું હતું. ધૃતરાષ્ટ્ર તો તેજ મુનિની કૃપાથી તે સર્વને દિવ્ય ચક્ષુએ જોતા આનંદ પામતા હતા.

જેઓનાં પાપ જતાં રહ્યાં છે એવા, જેઓનો ક્રોધ ને માત્સર્ય ગમેલ છે એવા સમગ્ર પરસ્પર મળ્યા. જે રીતે દેવલોકમાં દેવો મળે તે રીતે સર્વ ઉત્તમ બ્રહ્મર્ષિઓએ કહેલા શુભ વિધિ પ્રત્યે રહિ પુત્ર, પિતા અને માતા સાથે ભાર્યાઓ પતિઓની સાથે, બાઈ બાઈની સાથે અને સખા, સખાની સાથે મળ્યા. પાંડવો તો અતિ હર્ષથી, કૃષ્ણને, સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને અને સમગ્ર દ્રૌપદીના પુત્રોને મળતા હતા. પાંડવો કૃષ્ણની સાથે ભેગા થઈ સ્નેહમાં મળતા હતાં. એ રીતે મુનિની કૃપાથી જેઓ ક્રોધ નાશ પ્રાપ્તો છે એવા વૈરને તથા સ્નેહમાં રહ્યા હતા. પ્રસન્ન મનથી તે રત્નમાં વિહાર કરી સતોષ માનતા હતા. યોદ્ધાઓની જે સ્ત્રીઓ હતી તેઓ પણ પરસ્પર ભેગી થઈ પિતાં, ભાઈઓ, પતિઓ અને પુત્રો સાથે મળી ઘણા હર્ષને પામી. આ

પ્રમાણે તે સ્ત્રીઓ અને તે સ્ત્રીઓ એક સત્તિ ત્રિદાર કરી (ફરી) પચ્ચપર
ઓ પાત્રી (આજી લાઇ) પછીથી જેમ અજ્યા હતા તેમ મયા. ત્યાર પછી
વ્યાસે તે લોકોને વિસર્જન કર્યા. તેઓ તેઓ ક્ષણમાં અંતર્ધન થતુ મંગા
પ્રત્યે પ્રવેશ કરી પૈત્રીનાં સ્થાનકોને સેવવા લાગ્યા. કેટલાક દેવસોકમાં મયા.
દેક જાંઘ લોકમાં ગયા, કેટલાક વરણના લોકને અને કેક કુમેરના લોકને
પામ્યા. કેક ધમના લોકને, કેક રાક્ષસોના ને પિશાચોના લોકને તથા કેક
ઉંચર કુરૂ દેશને પામ્યા. તેઓ સવળા બપારે ગયા જંગમમાં રહેલા, ધમશીલ,
કુરૂઓના હિતકારી, મહામુનિ વ્યાસ તે વખતે જોઓની પતિયોને હણવા હતા
તે સર્વ ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓને કહેવા લાગ્યા. જે જે ઉત્તમ સ્ત્રીઓ અતિયે કુરૂક
(પતિના) લોકને ઇચ્છે છે તેઓ આવસ્ય રહિત થઈ જડ ગંગા પ્રત્યે પ્ર-
વેશ કરો. આ રીતે તેનું વચન સાંભળી ઉત્તમ સ્ત્રીઓ ગંગાના જળ પ્રત્યે
પેઠી. મનુષ્યના દેહોથી મુક્ત થયેલી તે સર્વ સતીઓ તેજ વખતે ભત્તાઓ-
ની સાથે ભેટી. મુક્ત થયેલી ને સવળી, સદા ચરણવાળી, ક્ષત્રિય જાતિની
પતિવ્રતાઓના સમાન લોકપણને પામી અને જે રીતે તેઓના પતિયો કતા
તે રીતે દિવ્ય રૂપોથી ધારણ કરનાર, શીલ ને સર્વ શુભોથી મુક્ત તે સ્ત્રીઓ
પોતાનાં સ્થાનને પામી.

ગંગા નદી ઉપરથી પાછા આશ્રમ પ્રત્યે આવ્યા પછી વ્યાસ ધનરાજને
કહેતા લાગ્યા કે શે.કમાં મન ધારણ કરોનાં પડિત મનુષ્ય ભગવતી બાળ-
તમાં વ્યથા પામતો નથી, તમે દેવના સરખા જ્ઞાનનાળાના હૃદયથી દેવોનું
રહસ્ય સાંભળેલું છે. યુધિષ્ઠિર પોતે જમને અંતુસરે છે, હવે જોને રમ-આગો
અને એ પોતાના રાજ્યને આજીમાં રાખો; કેમકે એ રાજ્ય નિત્ય યત્નથી
સાચવવા યોગ્ય છે આ પ્રમાણે વ્યાસે કહેલા ધનરાજે યુધિષ્ઠિરને વચન બો-
લ્યા કે તમાજમાં મારી ઉત્તમ પ્રીતિ છે અને મન કોષ-નથી માટે હસ્તિ-
નાપુર જોઓ, જોના વખત કરો માં, અહી તમને જોઈને માફ તપ આશુ
થાય છે, જમને જોઈ મું ફરી તપ મુક્ત શરીર ધારણ કર્યું. વ્યાસના તપના
ક્રમથી તથા તપુ રી સમાંગમથી મેં જીન લોકમાં ગયેલા દુર્યોધન વગેરેને
દીડ. હવે માફ જવાનું પ્રયોજન વિદ્યત થયું છે તેથી ઉત્તમ તપ કરો.
માટે આજ અશ્રમ કોલ જાઓ અને ધણે કાળ કાઢોનાં. હે પુત્ર, તમે
બહુવાર રાજનીતિ સાંભળી છે તેથી તમને કહેવા જોવું કશું જોતાં નથી.
આ સાંભળી યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે મને અપરાધ વિના તમના યોગ્ય નથી.
મારા સર્વ ભાઈઓ અને અગુચરો ઇચ્છા પ્રમાણે જાઓ પણ હું તો તમને
તથા જે માતાઓને અનુસરીશ, આ સાંભળ્યા પછી ગાંધારી તેને કહેવા
લાગ્યાં. હે પુત્ર એમ કરો માં અને જાઓ, અટલા કાળ સુધી તમે અપને

પૂજા, હે પુત્ર ધિષ્ણિતું વૈદ્યની તમારે કરવું ઘટે છે. આવી રીતે ગાંધારીએ આંસુઓથી ભરેલાં નેત્રોને ધૂલ કરી રૂદન કરતાં કુંતીને કહેવા લાગ્યાં સંભળ અને ગાંધારી મને મોકલે છે પણ તમારાંમાં બાંધેલાં સ્વિત્તવાળા દુઃખી હું કેમ જાણ શકીશ ? હે માણ ધર્મને આચરનારાં તમારાં તપને વિદ્ય કરવા હિસાબ પામતો નથી કેમકે તપથી જીવું ઉત્તમ નથી અને તપથી મનુષ્ય બલતે પામે છે. હે હમ તુશ્કિન્માંરૂ મન સર્વ રીતથી તપમાંજ પ્રીતિવાળું છે. હે મુખે શબ્દ, એવી આ સધળી પૃથ્વી મને પ્રીતિ કરનાર નથી, આપણા બાંધવો અને, સખાના ક્ષત્રિઓ ક્ષીણ થયા છે માત્ર એક વૃષ્ણિયોતું મડગ શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયથી રહેલું છે કે જેને જોઇ હું ધર્મને અર્થે રહેવા ઇચ્છુ છું પણ સ્વાર્થના કારણથી રહેવા ચ્હાતો નથી માટે અમને કલ્યાણથી ગુઓ. કુંતી કહે, તમરૂં જવું કલ્યાણહારી થાઓ તથા હે પુત્રો સ્વસ્થ થાઓ, આમ કરવાથી મારાં તપનાં કાર્યમાં રોધ થાય છે અને તમારા સ્નેહરૂપ માસલાએ બાંધેલી હું ઉત્તમ તપથી હીન થાઉં છું, તેથી હે પુત્ર, તમે જાઓ હવે અમારૂં શોખ રહેલું આયુષ્ય થોડું છે. આ પ્રમાણે કુંતીએ બહુ પ્રકારનાં વાક્યોથી પુત્રોનાં મન સ્થિર કર્યાં. આ રીતે માતાએ તથા ધૃતરાષ્ટ્રે આગા આપેલા તેઓના ચરણમાં વંદન કરી આલિંગન કરી માતાએ આ ધ્રાણ કરેલા (સુઘેલા) તેઓ સર્વ તથા દ્રૌપદી પગે સર્વ કૌરવ સ્ત્રીઓ ન્યાયથી સાસુએ આગા આપેલી તેઓ પતિઓની સાથે પ્રયાણ કરવા લાગી, તે પછી સ્ત્રીઓ સહિત અને બાંધવો સહિત યુધિષ્ઠિર-૪રી પાછા હસ્તિનાપુર આવ્યા.

નારદનું યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આગમન-ધૃતરાષ્ટ્ર આદીનું મરણ.

જ્યારે પાંડવો એ વર્ષ સુધી નિવૃત્તિ પામ્યા હતા ત્યારે સ્વેચ્છથી દે વન્નપિ નારદ યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા. તેનો સત્કાર કરી વક્તાઓમાં ઉત્તમ, યુધિષ્ઠિર નારદ સુનિર્ન કહેવા લાગ્યા હે જગવન ! મેં આપને, ધણાજામતથી આપને જોયા નથી માટે કુશળ છો તમે કયા દેશમાં આવ્યા ને હું તમારૂં શું કામ કરૂં તે કહો, કેમકે તમે દિવોમાં મુખ્ય તથા અમારી ઉત્તમ મનિરૂપ છો. નારદ કહેવા લાગ્યા. હે નપ, મેં તમને, ધણે કાળ જોયા છે એ કારણથી હું તપોવનથી આવ્યો તથા મેં ગંગા, નદી અને તીર્થો જોયાં. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા. હાલ ગંગાના તીરમાં વસનારા મારા પુરૂષો મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રને ઉત્તમ તપ કરતા કહે છે માટે તમે કેમ લેમને જોયેલા છે ? કુરુ કુળને ધારનાર તે ભાં કુશળ છે. ગાંધારી કુંતી અને, સહનો પુત્ર સંજય કુશળ છે ? આજ મારા પિતા, પૃથ્વીના પતિ તે ધૃતરાષ્ટ્ર કેવી રીતે વર્તે છે ? હે જગવન, તમે જો તેમને જોયા હોય તો સાંભળવા ઇચ્છુ છું. નારદ બોલ્યા. હે રાજન, મેં તે તપોવનમાં જે રીતે જોયેલું છે અને સાંભળેલું

૧૬ મું.) નારદનું યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આગમન-ધૃતરાષ્ટ્ર આદીનું મરણ. (પુષ્પ)

છે તે રીતે યથાર્થે કહું તે સાંભળો. હે નૃપ ન્યારે તમે વનવાસથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે તમારા પિતા કુરુક્ષેત્રથી ગંગાના કારપાસે ગયા. ગાંધારી સહિત કુંતીથી યુક્ત, સત, સંજયથી યુક્ત, અગ્નિહોત્ર સહિત અને યાજ્ઞે સહિત ગએલા, તપરૂપ ધનવીળા, ધૃતરાષ્ટ્ર તીવ્ર તપ કરવા લાગ્યા, યજ્ઞાશ્રુતે મુખમાં ધારણ કરી વાયુને પ્રક્ષણ કરનાર મુનિ થયા. વનમાં સર્વ મુનિઓએ તે મહા તપસ્વી સહાર કરેલા થયા અને તે નરોના પતિ ધૃતરાષ્ટ્ર છ માસ જેની ત્વચા તથા હાડકાં રક્ત રંગે હેલાં છે એવા થયા. ગાંધારી જળનો આહાર કરનારાં, કુંતી માસ-મુનિ ઉપવાસવાળાં અને સંજય છઠ્ઠાંકના ભોજનથી વૃત્તિ ચલાવવા લાગ્યો. હે સમર્થ, ત્યાં યજ્ઞ કરનારાઓ વિધિ પ્રમાણે વનમાં રાજના જેતાં અગ્નિયોને હોમવા લાગ્યા. એ પછી તે રાજ સ્થાન રહિત અને વનનો આશ્રય કરવા લાગ્યા. તેમ સંજય અને બેગી તે એ દેવીઓ પણ તેને અનુસરવા લાગી. ધૃતરાષ્ટ્રને લઈ જનાર સંજય જે રીતે થયા તે રીતે નિન્દાથી રહિત એવાં કુંતી ગાંધારીનાં ચક્ષુરૂપ થયાં. ગંગાના સમીપ બાગમાં શ્રેષ્ઠ, આશ્રમ તરફ તે સ્નાન કરવા લાગ્યા. એ પછી વાયુ ઉત્પન્ન થયો અને મહાન વનમાં ધયેલો અગ્નિ ચોતરફથી તે સંધળાં વનને પાળી બાળવા લાગ્યા, વરાહોના ટોળાંઓ જળના સ્થાનકોને આશ્રય કરવા લાગ્યાં, તે વન અગ્નિએ બળવા લાગ્યું અને હે રાજન, તમારી માતાઓ અતિ કૃથ હોવાથી ચાલવા સમર્થ નહિ થઈ ત્યારે મંદ ઇન્દ્રિયોની એજા વાળા તે નરોના પતિ ધૃતરાષ્ટ્ર અગ્નિને સમીપ આવતો જાણી તે વખતે સંજયને કહેવા લાગ્યા કે હે સંજય, જ્યાં અગ્નિ કંચારેય પણ તમને બાળે નહિ, ત્યાં જાઓ, અગ્નિથી યુક્ત અમે ઉત્તમ ગતિ પામશું. આ સાંભળી કિરોગ પામેલા વક્તાઓમાં ઉત્તમ સંજયે તેને કહ્યું-હે રાજન આ તમારો અપ્રિયતા અગ્નિથી વૃથા થશે અને હું અગ્નિથી મૃકાવામાં ઉપાય દેખતો નથી. મારે અહિં હવે પછી કરવાનું હોય તે તમે કહેવા શો. આ રીતે સંજયે કહેલા તે ધૃતરાષ્ટ્ર ફરી બોલ્યા-હે સંજય ધેરથી પેદાની મેળે નીકળેલા આપણે છીએ તેઓનું આ મરણ અપ્રિય નથી; કેમકે તાંત્રસેનાં જજી, અગ્નિ, વાયુ, અથવા અનશન (ભોજન નહિ કરવાનું વ્રત) પણ વખણાય છે મારે જાઓ ધણો વખત ગાળો માં, આ પ્રમાણે સંજયને કહી મનનું સમાધાન કરી તે વખતે રાજ ગાંધારી તથા કુંતીથી સાથે પૂર્વ તરફ મુખ રાખી બેઠા તે પ્રમાણે થયેલા નેને જ્યા. પછી સંજય પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો અને ધારણથી યુક્ત યુધિષ્ઠિરાણ તેણે એને એમ કહ્યું-કે હે પ્રભુ, આત્માને ધર્મમાં જોડો,

એવું તે વચન રાજાએ પ્રદલ્ય કર્યું, તે સમયે તમારા પિતા તે રાજા પ્રદિ-
યોનાં સમક્ષેને યાદી કાઠની ઉપમા આપી એવા થયા અને મોટા અંશ-
વાળાં ગાંધારી તથા તમારી મહા એ એ દાવામિથી મુક્ત થયાં અને રા-
જાનેક સહાય એવો દાવ્યમીથી મુક્ત થયો. મેં ગંગાના કાંઠામાં
તેને તાપસોએ પિટૈર્જ્યેષ્ઠો હતો. તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા તે સંજ્ઞાએઓની
આત્મા લઈ આ સધળું નિવેદન કરી હિમાલય પર્વત પ્રત્યે ગયો. આ રીતે
હે પાંડવો, તે મ્હોટા મનવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર અને તમારી માતા કુંતી તથા
ગાંધારી મરણ મામ્યા. મેં મારી ઇચ્છાથી કરતાં ધૃતરાષ્ટ્રનું શરીર જ્યેષ્ઠ
હતું. વળી તે એ પટરાણીઓનાં શરીર પણ જોયાં હતાં પછી તે તપના
વનમાં તપરૂપ ધનવાળા ઋષિએ આવ્યા હતા પણ તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રનો
નશ સાંભળી તેઓએ નેની ગતિયોનો શોક કર્યો નહોતો. ત્યાં હે પાંડવ,
જે રીતે રાજા અને તે એ પટરાણીએ બળી એ સધળું મેં સાંભળ્યું હે
રાજેઈ, તે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, તમારી માતા કુંતી અને ગાંધારી પોતાની મેળેજ
યનુતા, અગ્નિથી સગમેજા દાવાનળમાં બળીમુઝાં અને સ્વર્ગલોક પ્રત્યે ગયાં
માટે શોક કર્યો નહિ. આ ધતરાષ્ટ્રનું મરણ સાંભળીને તે વખતે સર્વ મ-
હાત્મા પાંડવોને મહાન શોક ઉત્પન્ન થયો અને જન્માનાઓનો મ્હોટો પીડિ-
ત સ્વર થયો, તેમજ નમરના બનોના રાજાની ગતિ સાંભળી તે વખતે
પીડિત નાદ થયો અહોધિક્ષે એમ મ્હોટી બુમ પાડી અગ્નિ દુઃખવાળા
ઉંચા કરેલાં હાર્થ વાળા માતાને સભારતા બુધિદિર રૂદન કરવા લાગ્યા. બી-
મસેન વગેરે પણ તે સર્વે બાંધેલા રોવા મંડ્યા તે વખતે હે મહારાજ,
અંતઃપુરોમાં પણ મરેલાં કુંતીને સાંભળી અતિ મહાન શેવાંનો શયદ સર
થયો અને સર્વ તેઓ તે રીતે બળેલા, જેના પુત્રોને હણ્યા છે એવા તે
રાજાની તથા તે તપસ્વિની ગાંધારીની પાછળ શોક કરવા લાગ્યા ક્યારે એ
ધડિવાર થઈ ત્યારે તે શયદ વિરામ પામ્યો. એ પછી બુધિદિરબીરબી
આંસુ લુપ્ત નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા.

ધતરાષ્ટ્ર આદિના દાહથી થતો એક :

બુધિદિરે કહ્યું કે અનાથની પેઠે રહેલા, હમ તપ્તમાં જ્વલતાના, મહા-
ત્મા ધતરાષ્ટ્રનાં વચનમાં અમે રહ્યા છતાં આ રીતે તે વનના અગ્નિએ
બળ્યા તેથી માર્ગ એવું માનવું છે કે પુરુષોની ગતિ દુઃખે જણાય એવી છે.
વળી ધતરાષ્ટ્રના શ્રીમાન સો પુત્રો હતા તથા જે રાજા દક્ષદગ્ધર હાગિના
બળતી અગ્નિમાં બળવાવાળા હતા તે દાવામિથી બળ્યો, પૂર્વે ઉત્તમ સ્ત્રીઓ
જેને દાહના પંખાઓથી ગણ નાંખતી હતી તેનો દાવામિથી નાશ થયાથી
હવે બીજ પક્ષિયો પરન ઉડાડે છે, જેને માખમીએના અમૂલ્યો જે સુવેલા

સામને જાણતા હતા ને નરો પૂતિ મારી પાપિનાં કર્મોએ કરી, ધરતીમાં
સુતે છે, મેં જેના પુત્રોને હણેલા છે એવાં યશવાંતો, પતિના લોકો પા-
એલાં તથા સ્વામિના વતમાં રહેલાં ગાંધારીના શોક કરેલો નથી પણ જે
કુલી સમૃદ્ધિવાળાં પુત્રના અધિપતિપણને તથા અતિ મહાદા દીક્ષાનનાસને
પ્રસન્ન કરેલા લાગ્યાં તેનો શોક કરે છું, જેની આપણે મરેલાં જેના જીવિયે
છાંયે માટે આપણા આ રાજ્યને ધિક્ક, બળને ધિક્ક, પરક્રમને ધિક્ક અને ક્ષ-
ત્રિય ધર્મને ધિક્ક છે હે દિગ્ગેનાં ઉત્તમે તમ, જેની નંદેજી રાજ્યને તથા
નંમાં વાસ પ્રસન્ન કર્યો માટે કાગની ગતિ અતિ સુક્ષ્મ છે એમ ધારી ભા-
ષણો સહિત તે શાંતિને પામ્યા અને જ્ને કે તેઓને અંતર ખેદ હતો પણ
રાજ્યનો ભાર ધૈર્યથી પોતે વહન કર્યો. મહાભારતનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી
અંકાર વડે ધતરાષ્ટ્રે પોતાનો પ્રાણ તજ્યો.

મૌસલ પર્વ ૧૭ મું.

બ્રહ્મ શાપથી યદુકુળનો નાશ.

આ પર્વના અઠવા સંગમાં એટલે યુદ્ધનાં પછી કર્મોએ વડે કટક
ઉત્પન્ન થયે. આતરક વિપત્તિ અપશુકનો દેખાવા લાગ્યા, સૂર્ય કિરણો
વિનવો ઝાંખો દેખાવા લાગ્યો અંદર અને સૂર્યનાં મંડળો દરણ દેખાવા લા-
ગ્યા, કડાકાઓ થવા લાગ્યા અને પક્ષિઓ અપસન્ન (યુગ્મ) મંડેલા કરવા
મંડ્યા. મહા બહીઓ ઉડી જવા લાગી, દીકરાઓ ઝડપથી યુક્ત થઈ તથા
ગગનથી આંગણોએ જાણેનાથી જવાલાઓ પૃથ્વીમાં પડવા લાગી. સ્વપ્ન
અને રક્ષા અંત લાગતી જા બરુમ સરખી તથા રાત કાલિસાગા ત્રણ વર્ષો
દેખાયા. હે રાજા, આ ભયને કહેનરા ધણા ઉત્પાતો અને પુનિત પશુ
ધણા હલ્યનું હોળેને કરવારા ઉત્પાતો (સારાં નકારાંને બતાવવારાં ગિનકો)
દેખાવા લાગ્યા. પછી કંઈક કાળ ગયો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે વૃષ્ણિયોના સમક્ષે
મુસલે કરેલું નિકનન સંભળ્યું, તેથી વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણને તથા ગાંધી
રામને મુક્ત થયેલા સાંભળી પાંડવ યુધિષ્ઠિર બધાઓને લાગી આપણે શું
કરશું ? એમ પોલ્યા. બ્રાહ્મણના દંડના બળથી વૃષ્ણિયને નસયુક્ત કરેલા
સાંભળી તે પાંડવો વપાવાના થયા. તે શરણોએ રાસુદ્રના રોપની પેઠે
યેલા તે શરંગ ધનુષવાળા વસુદેવના કુત્ર શ્રીકૃષ્ણ મરણને તથા દિવસને
માન્યો નહિ. મુસલે કરેલા નાશને મનમાં ધારી દુઃખને શોકવાળા જેના સં-

કર્ષી નદી થયા છે. એવા ખેડ પામેલા ને પાંડવો બેઠા. વસુંદેવના પુત્રના જોતાં મહારથિ અધક અને ભોજકુળના જોતાં કેમ નાશ પામ્યા? ક્યારે મત્રિકાનું વર્ષ આઠવું ત્યારપછી વૃષ્ટિયોમાં મહોટો અન્યાય થયો અને કાળે પ્રેરણા કરેલો તેઓ કુસભેદી એક બીજાને હણવા લાગ્યા. કેલે શાપ આપેલા તે શરા અધક અને ભોજકુળના નરો નાશ પામ્યા તે સારણ વગેરે શરાઓએ તપરૂપ ધનવાળા વિશ્વામિત્ર, કણ્વ અને નારદને દ્વારકાં પ્રત્યે પ્રાપ્ત થયેલા જોયા. દેવરૂપ દડે પીડેલા તેઓ સાંબને આગળ કરી સ્ત્રીની પેઠે શણગારી તેઓને મળી પૂછવા લાગ્યા. હે ઋષિઓ, પુત્રની ઇચ્છાવાળા ધણાં તેજવાળા, બભરની આ સ્ત્રી છે. તે તમે જાણેછો તેથી કહો કે તે શું જાણશે? આમ પૂછેલા તે વખતે છેતરપિંડીની પરબવ પમાડેલા તે મુનિઓએ રાતાં નેત્ર કરી પ્રત્યુત્તર દીધો કે વસુંદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણના દાય-બાગને ભોગવનાર આ સાંબ, વૃષ્ટિ અને અધકોના વિનશ માટે ભયંકર લોહાનું મુસલ જાણશે, જેણે કરી અતિ દુષ્ટ વર્તણૂકવાળા જેઓને અતિ દોષ થયો છે એવા કૂર તમે બળરાગ અને શ્રીકૃષ્ણના વિનાશવાળાં કુળને નાશ પમાડશો. શ્રીમાન, હાજરૂપ આયુધવાળા ભગદેવ દેહને તણ સમુદ્રને પામશે તથા જરા નામનો વારાધી પૃથ્વીમાં સૂતેલા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને બેદશે. કોધથી રાતાં નેત્રવાળા તે મુનિયો તે દુરાત્માઓએ છેતરવાથી પરસ્પર જોઇને પછીથી બોલ્યા, અને તે પ્રમાણે કહ્યા પછી મુનિયો મનથી શ્રીકૃષ્ણને શરણ પામ્યાં. બે પછી આર્દુ સાંભળીને મંત્રુ દેહને મારનાર, અંતને જાણનાર, બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણ તે વખતે તેઓને એમ કહેવા લાગ્યા કે તેમ થવાનું હતું. આ ધ્રુવાણે કહીને ઈંદ્રિયોના નિયતા શ્રીકૃષ્ણ તે સમયે પૂરમાં પેસ જગતના પ્રભુ એવા તે શ્રીકૃષ્ણે કાળને બીજે પ્રકારે કમો.

વૃષ્ટિ અને અધક કુળના વિનાશરૂપ મુસલનું ઉત્પન્ન થયું.

બીજે દિવસે સાંમે તે મુસળને ઉત્પન્ન કર્યું કે જેણે વૃષ્ટિ અને અધક કુળમાં થયેલા પુરષોને પૂરું ભરમ કર્યો. વળી જે વૃષ્ટિ તથા અધકોના વિનાશ માટે મહોટું યમના દૂત જેવું હતું. આ રીતે શપથથી થયેલાં જે મુસળને જણ્યું તે પુરષોએ રાજને જણાવ્યું તેથી ખેડ પુત્ર રૂપવાળા સભાએ તેને સદ્ભ ચૂર્ણરૂપ કરાવ્યું અને તે સમુદ્રમાં ફેંકી દીધું. વળી તેઓના નાશમાં આ હુકમથી જાહેર કર્યું કે આજથી આરાંભિ અહિં મહાત્મા બ્રાહ્મણ, રાગનાં, શ્રીકૃષ્ણનાં, બભરનાં અને સર્વ વૃષ્ટિ તથા અધકનાં કુળોમાં સર્વ નગરના પદ્મિઓએ સુરાને આસવ કરવો નહિ. જે દોષ પણ નર કાંઈ પણ અમાદાં અમાદાં અમાદાં પીવાનું કરશે તે પોતે કરનાર અધવો સહિત હણતો શાપી ઉપર અડશે. આ સાંભળ્યા પછી કોણથી રહિત કર્મવાળા

૧૭ મું.) વૃષ્ટિ અને અધિક કુળના વિનશરૂપ મુશળનું ઉપન થયું. (ખચટ)
 બળરામની આજ્ઞા બલુને રાજના બધથી તે સમયે સઘળા નરોએ નિયમ કર્યા.
 નિલ કાળ આ રીતે અધિક સાથે પ્રયત્ન કરનારા વૃષ્ટિઓના ધરો
 પ્રત્યે ફરવા લાગ્યો તે વિકરાળ, વિકટ, મુંડરપાઓ, શ્યામ અને ઊંચાં બ-
 લેવાળો પુરૂષ વૃષ્ટિઓના ધરોને જોઈ કંપાંક દેખાતો તથા કંપાંક નહિ
 દેખાતો અથવા નહિ ફરતો હતો. મદા ધનુધારિણો તથા દમરો વાર
 બાણોથી તેને મારતા હતા પણ તે વખતે સર્વ પ્રાણીઓનો ઝેથી નાશ થાય
 છે એવો તે કાળ વિધી શકાતો નહિ હતો. દિવસે દિવસે વૃષ્ટિને અધિકોના
 વિનાશ માટે ભયંકર રવાડાંઓને હાંપી પનાડનારા ઘણા કિતખાં કિતખાં થતા
 હતા. રસ્તાઓ અતિ વધેલ મૂષિકાઓવાળા થયા, ભેદ પામેલાં માટીનાં વા-
 સણા થયાં અને રાત્રિમાં ઉદરોએ સૂતેલા જનોના કેશ તથા નખોને બક્ષણ
 કર્યા. વૃષ્ટિનાં મકાનોમાં સારીકાઓ ચીચી, કૂચી એમ શબ્દ કરવા લાગી.
 અને તે શબ્દ દિવસ રાત્રિ શાંત થયો નહિ, સારસ પક્ષીઓ ધ્રુવકોના શબ્દને
 અનુસરવા મંડ્યા અને બકરાંઓ શાહુડીઓના શબ્દને અનુસરવા લાગ્યા.
 તે સમયે વૃષ્ટિ અને અધિકોનાં ધરોમાં કોળ પ્રેરેલ શ્વેત અને રાત્રા પગ-
 વાળા પક્ષિ કપોતાઓ (હોલાઓ) ફરવા લાગ્યા ગાયોમાં ગર્દભો, અચ્ચરોમાં
 ઉટ્ટો, કૂતરીઓમાં બિલાડાઓ અને નોળીઓમાં ઉંદરો થવા લાગ્યા. તે વખતે
 પાપો કરતા વૃષ્ટિઓ લાજ પામતા ન હતા, વળી બ્રાહ્મણો પિતૃ તથા દે-
 વોનો પણ દ્રેષ કરતા હતા. બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણ વિના ગુરૂઓને પણ અ-
 પમાન પમાડ્યા હતા. પત્નીઓ પતિઓને છોતરતી હતી ને, પતિ પત્નીઓને
 છોતરતા હતા. પ્રકાશ પામેલો અગ્નિ જૂદી જૂદી શ્યામ, લાલ અને મંજુષ્ઠાના
 સરખી કાંતિઓને છોડતો કાળી તરફ ચાલતો હતો. નિલ તે નગરીમાં પુર-
 ષોએ દારવાદ દિવસને કરનાર સૂર્ય પૂંછડીયા તારાઓથી યુક્ત દેખાતો હતો.
 સિદ્ધ થયેલાં રસોડાંઓમાં અતિ સંસ્કારવાળા ખવાતાં અન્નમાં પણ દમરો
 કૃમિઓ દેખાતા હતા. જ્યારે પુણ્યાહવાચન વંચાતું હતું અને મહાત્મ્યો
 જપમાં હતા ત્યારે પુરૂષો દોડતા સંભળાતા હતા કોઈ પણ દેખાતો હતો
 નહિ. તેઓ સૂર્ય ઘડોઓ વારંવાર પરસ્પર હણાતાં નક્ષત્રને જોતા હતા પણ
 કોઈ રીતે ! પોતાનાં નક્ષત્રને નહિ દેખતા. વૃષ્ટિ અને અધિક કુળના નરોનાં
 કાવમાં નાશ કરતા પાંચજન્ય નામના શંખની ચોતરફ (પાછળ) ભયંકર
 સ્વરવાળા ગર્દભો જુકતા હતા. આ રીતે આવેલા કાળના ક્રમને અથવા વિ-
 પરીત ભાવને જોતાં ઇંદ્રિયોના નિયંતા શ્રીકૃષ્ણ તેરશને દિવસે આવેલી અ-
 માવાસ્યા તિથીમાં તેઓને જોઈ બોલ્યા કે જ્યારે ભારત યુદ્ધ આવ્યું હતું
 ત્યારે જે નિશ્ચિ પ્રાપ્ત થઈ હતી પ્રરીને રાહુએ તે આ ઔદશ્યને પૂર્ણમારૂપ
 કરી અને આજ આપણા ક્ષય માટે આવી, આમ વિચારતાં કેશિ દેલને

હાથનાં બ્રહ્મણુ તે કામને મિત્રથી ધનિકમું વર્ષે પ્રાપ્ત થયેલું. જાનના જાન-
ગ્યા. વર્ગી જેના બાંધવાને રહેલા છે એવી પુત્રના શોકથી સંતાપ. પામેલાં
પેલાવાળાં ગાંધારી ને કહેતાં હતાં. તે આ આપ્યું. તેમ પૂરે કુચિદિર બૂ-
હવાળાં સૈન્યમાં અતિ દાક્ષિણ ઉત્પાતો જોઈ ને કહેતા હતા તે આ પ્રાપ્ત
થયું. આ પ્રમાણે કહ્યું તેને સત્તજ કરવાને ઇચ્છતા વસુદેવના પુત્ર શત્રુને
નિયમમાં રખનાર શ્રીકૃષ્ણ તે વખતે તીર્થયાત્રા કરવા આતા આપવા લાગ્યા.
જુને ન્યાં દેશવાળા શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી પુરુષો હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ યાદવો
જમારે સમુદ્રની પાસે તીર્થયાત્રા કરવી એમ જાહેર કહેવા લાગ્યા.

યાદવોનો સંહાર.

રાતે સ્વમાઓમાં સ્ત્રીનાં મંગળ સુત્ર વર્ગેને ચોરતી ધોળા દાંતોથી
શુકા હમતી, કાળાં રૂપવાળી સ્ત્રી દારણ પ્રત્યે પ્રવેશ કરી દોડતી, બયાનક
ગીધ પક્ષીઓ અંધ હોવનાં સ્થાનકોમાં, ઘરની પૃથ્વીના મધ્ય ભાગોમાં ઘરોમાં
સ્વમ વિષે વૃષ્ટી તથા અધક કુળના જનોને ખાતા હતા, અતિ બયાનક
રાક્ષસોએ ઘરેણાં, છત્ર, ધ્વજને કવચો હરણુ કરતાં દેખાતાં હતાં, તે વખતે શૃણુઓ-
ના દેખતાં અગ્નિએ આપેલું ભોજનું વળનાભ નામનું ચક્ર ગર્ભ પ્રત્યે ગયું. દાહડના
મનના સરખા વેગવાળા ધોડાઓમાં મુખ્ય એવા ચાર ધોડાઓ જેડેલા રથને
હરણુ કરતા સગરની ઉપરથી વર્તવા લાગ્યા. અપ્સરાઓએ તથા યાત્રામાં
ને શ્રીકૃષ્ણ પૂજેલા તે બે મંદાટા જાજ, તાલ તથા ગરડ એઓને હથે
અને દિવસ રૂઝિ ઉચે સ્વરે, 'તીર્થ યાત્રા જાઓ' એવી વાણી કરી. આ
સાંભળ્યા પછી જવા ઇચ્છતા નરોમાં શ્રેષ્ઠ તે શૃણુને અધકના મહારથિઓ
ત્યારે અંતપુર સહિત તીર્થોની યાત્રા ઇચ્છવા લાગ્યા. તે પછી અધક અને
શૃણુઓએ ઘણા નોખા નોખા પ્રકારનું ખાવાનું, બજાણુ કરવાનું, પીવાનું
મધ, મદિરા) અને અનેક પ્રકારનું માંસ કર્યું. પછી નીમાન, તોત્ર તેજવાળા
સૈનિકોના સમૂહો, રથો ધોડાઓ અને હસ્તિઓ સાથે મેમરની બહાર નિકળ્યા.
સાંઘી ઘણાં બજાણુ કરવાનાં અને પીવાનાં વાનાઓવાળા સ્ત્રીઓ સહિત તે
યાદવો તે સંગે ધાર્ધ પ્રમાણુ અને ઘર પ્રમાણુ પ્રમાણમાં આવી વચ્ચા.
તેઓને સમુદ્રની સમીપમાં રહેલા સાંભળ્યા પછી યોગને જાણનાર અર્ધમાં
કૃષ્ણ તે હાલ ભે સરોવોની આજ્ઞા લઈ ચાલવા ચર્ચા. બે હાથ જોડનાર
તે મહાત્માને ચાલતા જોઈ ચરણમાં વદન કરી શૃણુઓના વિનાશને જા-
ણતા હરિએ વારવા ઇચ્છા કરી નહિ. તે પછી યાત્રાથી મજેલા તે શૃણુને
અધકના મહારથિઓ તેમજડે આકાશ પૃથ્વીને ઢોંડી જતા હૃદયને જોઈ
લગ્ન અને તેઓએ તે મહાત્માઓનું આહાણુના અર્ધમાટે ને મદિરાના
ગંધવાળું આમ સિદ્ધ હતું તે જાનશેને આગું ત્યારે પછી પ્રમાણમાં મચી

તેજસ્વી યાદવેનું ઘણું તૂટે વાદિત્રાથી બાળા નટ અને નાચનાચળેથી સુ-
 કુમ મહાપાન થયા હાથે બ્રાહ્મણની સમીપમાં કૃતવર્માની સાથે બળગમ,
 કુપુધામ ગદ અને બમરજો ન્પાન કર્યું. પછી સભાના મધ્યમાં મહોદત, કુ-
 પુધા (સાત્યકિ) કૃતવર્માને હસિ અપમાન પોચાકિ કરેલા હોયો. હે હિ-
 કતા પુત્ર હણતો પણ કયો ! ક્ષત્રિય મરેલાના મૃત્યુ સુવેશાગ્યને હણે
 (ન હણે) માટે તમે જે કરેલું છે તે યાદવો સહન કરશે નહિ. આ પ્ર-
 માણે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું ત્યારે રથસાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ, પ્રધુમ્ન આદિકના પુત્ર કૃત-
 વર્માનું અપમાન કરી તે સાત્યકિનાં વચનને વખાણતા લગ્યા, ત્યારે અતિ
 કોપેલા કૃતવર્માએ જેમ ડાખે હાથે કરી અપમાન સહિત દહેના હોય તેમ
 તેને કહ્યું વીર એવા તમે યુદ્ધમાં અનશન વ્રતને પામેલા, કોપેલા, હાથ-
 વાળા, ભૂરિશ્રવાને અતિ દૂર વધથી કેમ પાડ્યો હતો ? આ રીતે તેનું વ-
 ચન સાંભળી, શત્રુના શરને હણનર, કોધવાન તે બ્રાહ્મણ રોપસહિત નર-
 વડે આડું જોવા લાગ્યા અને સમાજીતનો જે પ્રસિદ્ધ સ્વર્ગાતક મણી હતો
 તે કયા (વાત સાત્યકિએ મધુ દેવને મારનાર શ્રીકૃષ્ણને સાંભળાથી. તે
 સાંભળી તે વખતે અતિ કોપેલા બ્રાહ્મણને કોપ પમાડતાં, સૌતાં સત્યભામ
 શ્રીકૃષ્ણની સમીપ આવ્યાં તે સમયે ઉઠીને કોધમહિત સાત્યકિએ કહ્યું કે હું
 સ્વયંથી સમ ખાઈશું. પાંચ દ્રોણના પુત્રોની તે ધણ્યુમ્ન તથા શિખંડિની
 પદવીને પમુછું. વળી દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામારૂપ સહયવળા, દુરાતમાપાપિ
 જે કૃતવર્માએ નિદ્રામાં સતેલા જેઓતિ માર્યા એ કૃતવર્માનું આયુષ્ય અને
 યશ આજ સમાપ્ત થયું છે. આ પ્રમાણે કહી તેણે શ્રીકૃષ્ણની સમીપથી
 કોધ પામી દોડીને કૃતવર્માનું મસ્તક કાપ્યું. તે વખતે હંદ્રિયોના નિયંતા શ્રી-
 કૃષ્ણ ચોતરફથી બીજાઓને પણ હણતા, સાત્યકિને નિવારણ કરવા દોડ્યા.
 તે પછી કાળના ક્રમે પ્રેરણા કરેલા, એકરૂપ થયેલા સર્વ, ભોળાને અધકે
 સાત્યકિને જિંદી વળ્યા. આ રીતે તેઓને, કોધ પામેલા, ઝટ સમીપ આવ-
 તા જોઈ મહા ભોળસ્વી, કાળનાં ક્રમે અથવા તેની વિપરીતતાને જાણતા
 બ્રાહ્મણ કાપ્યા નહિ પણ તે વખતે કાળના ક્રમે પ્રેરેલા ખાનના મદથી જ-
 રેલા તેઓ હિંદ્રિય પુત્રાથી સાત્યકિને હણવા મડ્યા. તે પછી જ્યારે આ-
 ત્યકિ હણવા લાગ્યો ત્યારે કોધ પામેલા રુક્મિણીના પુત્ર પ્રધુમ્ન, શિખિના
 પુત્ર સાત્યકિને મહાવચ આપ્યા. તે ભોળેની સાથે મળ્યા અને સાત્યકિ
 અધકોની સાથે મળ્યા. આ રીતે હાથરૂપ દ્રવ્યથી શોભનાત, તે જે શ-
 રાઓ મોહિત કરતા હતા પણ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના જોતાં ભોળ અને અધકોએ
 બહુમણાથી તે જોતે હણ્યા. આ રીતે શિખિના પુત્ર સાત્યકિને તથા પુત્ર
 પ્રધુમ્નને હણેલા જોઈ શ્રીકૃષ્ણ તે વખતે કોપથી વાંકાં વળી ઘસળી મુઠી

બંરી જાને તેનું વજ્ર સરખું મુશ્કળ બનાવ્યું અને જે ચતુ હતું તે જોવા મુશ્કળ હાથમાં ચઢાવ્યું કરીને ઉભા રહ્યા, અને જે દોષ ધાસના તણને લે ને તણ, મુશ્કળરૂપ થતું તે પછી બચાંકર યુદ્ધમાં કાળે ઘેરેલા કરેલા અધિક, જોજી, શિનિના બુત્રા વૃષ્ણિયો મુસલોવડે એક ખીજને હણવા લાગ્યા. તે જોગીથી દોષેકો જે પૂજી પણ તણને લેતો તે વજ્રરૂપ થયેલો દેખાતો હતો અને તણ પણ મુસલરૂપ થયેલું દેખાતું હતું. તે સર્વ જાણણુના દોષ દરેલું હતું તેઓ જે ખડને ફકતા લતા તે પણ ન વિધાય એવાઓને વિધિનું હતું. વળી તે વખતે તે તણ દૃઢ મુસલ દેખાતું હતું. આ રીતે પુત્ર પિતાને અને પિતા પુત્રને હણતો હતો તથા મત્ત થએલા પરસ્પર મુદ્દ કરતા તે બંને પક્ષનાઓ પતંગીયાઓ અગ્નિમાં પડે તેમ પડ્યા હતા. હણાતા કોઈ પણ મનુષ્યની પલાયનમાં બુદ્ધિ થતી નહતી, ત્યાં કાળના પધાયને નાશુત! મહા બુજ શ્રીકૃષ્ણ જે મુસલને દેખતા તેનો આશ્રય કરી ઉભા રહેતા હતા. પછી શ્રીકૃષ્ણ સાંજને, ચાંદેસરને, પ્રદ્યુમ્નને તથા અનિરુદ્ધને હજોલા જોઈ કોપ પામ્યા. વળી ગદને સુતેલા જોઈ અતિ દોષવાળા શારંગ ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનારા તે કૃષ્ણે તે વખતે નિઃશેષ કર્યું આ રીતે હણતા તે દર્શાહ કુળના શ્રીકૃષ્ણને શત્રુનાં પુરને જીતનાર બબર અને દારક કહેવા લાગ્યા કે તમે અતિ ધણી વાર સર્વ નરોતે માર્યા, હવે બધા રામનાં પદને ઇચ્છો અને જ્યાં તે છે ત્યાં આપણે જઈએ.

બિજરામ અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્વર્ગ ગમન.

બિજરામનાં સ્થાન પ્રત્યે દારક, શ્રીકૃષ્ણ અને બબર ગયા અને બગદેને એકાંત વિચાર કરતા જોયા. પછી શ્રીકૃષ્ણે દારકને આગ્રા કરી કે તમે અરજીનને યાદવાના આ સર્વ વધને કહો તેથી જાણણોના સાપ થકી યાદવોને મરેલા સાંભળી અરજીન ઝટ અહિ આવો, આમ દારકે કહ્યો આસે ગયો. જ્યારે દારક ગયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે બબરને કહ્યું કે તમે ઝટ જાણેને સાચવવા જાઓ, જેથી તુરત ચાલ્યો. પછી શ્રીકૃષ્ણે મોટાભાઈને કહ્યું કે તમે અહિ જ હું જેટલી વારમાં જીઓને જાનિને વશે દઈ તેટલી વાર મારી વાટ જીઓ. એ પછી શ્રીકૃષ્ણ દારકાં પ્રત્યે જઈ પિતને કહ્યું કે તમે અરજીનની વાટ જોતા અમારી સગળી જીઓને સાચવજો, વનના અંતભાગમાં બિજરામ મરી વાટ જોતા રહ્યા છે તેથી હું આજ તેમની સાથે મળીશ. આમ કહી મસ્તકવડે ચરણોત્તેરે કરી શ્રીકૃષ્ણ ચાલ્યા. એ પછી રોતી જીઓને શબ સાંભળી પાછા આવી બોલ્યા જે અરજીન આવશે તે તમને દુઃખથી મુકાવશે, આમ કહી પછી શ્રીકૃષ્ણ વનમાં જઈ બિજરામને જોવા લાગ્યા. એ પછી તે શ્રીકૃષ્ણે બગદેના મુખથી નિકળતા

૧૭ મું.) પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણના સ્વર્ગ ગમનના ખેદકારક ખબર. (પૃ. ૩)

મોઢા ધામ તામને જોયો. ત્યાંથી જોવાતો તે હનર મસ્તકવાળો નાચ પોતાના શરીરને છોડીને ગયો. અને તે નાચ્યાથત શેપનાગ જેણે પૃથ્વી ઉપર બળરામનો અવતાર ધારણ કર્યો હતો તે પોતાના શરીરને છોડીને ગયો. પછી શ્રીકૃષ્ણ પોતાને સ્વધામ જવાતો સુમય આવ્યો છે એમ જાણીને શન્ય વનમાં ફરતા હતા અને સાધારણ માણસોની પેઠે મૃત્યુની ધિક્કા કરતું તે તે બુધિજી સૂતા અને પોતાના પગ ઉઘાડી રાખ્યા; કાંઈક તેમની પગના તૃણાંજ ભેદ હતાં. પીંગાંવજ ઝોદીને યોગને પામી તે સૂતા અને એક સ્ત્રને જતા પારાધીએ તે એક લંપાઈ સુતેલું મૃગધારી બાણથી ચરણનું તળીઆમાં વિધ્યા. તેની સમીપ આવતા તેણે જાણ્યું કે તે શ્રીકૃષ્ણ છે તેથી ભય પામીને તેના ચરણમાં પડ્યો, પણ તેને આશ્વસના કરીને મહા-ત્મા કેશવ ભગવાન પોતાના તેજોમય શરીરથી આકાશ પૃથ્વીમાં વ્યાપિ રહી ઉઘે ગયા. સ્વર્ગલોકમાં પધારતા ભગવાનનો સત્કાર કરવાને તથા તેમની સ્તુતિ કરવાને દેવતાઓ તથા ઘણાક ઋષિજો આવ્યા અને ઈંદ્ર એમને પ્રીતિથી પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. દેવતાઓને આનંદ પમાડતાં તે પોતાના સ્થાન પ્રત્યે ગયા પણ પૃથ્વી શોકાતુર અને તેમના નિયોગથી શન્ય બનીગાઇ.

પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણના સ્વર્ગ ગમનના ખેદકારક ખબર.

દારકે જઇ પાંડવોને મુશલે કરેલા નાચની બાબતમાં વૃષ્ણિયોને એક ખીજંતડે નાચ પામેલા સાંભળી શોકથી અતંત સંતાપ પામેલા પાંડવો ત્રાસયુક્ત મનવાળા થયા. તે પછી કેશવ ભગવાનના પ્રિય સુખા અરજીનું શું થયું ? ભગવાનનો સંદેશ સાંભળીને અરજીન દારકાં જવા એકદમ નીકળ્યા ત્યાં આવી દારકાને મૂરેલ નાચ્યાળી સ્ત્રીની પેઠે જોવા લાગ્યા. તેને જોઈ અરજીન વિલાપ કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણની સોળ હજાર સ્ત્રીઓ હતી તેઓનો અરજીને જોઇનેજ મ્હોટો નાદ થયો. હવે રહિત શોકાબ્ધમાં ગર-કાવ થયેલા વસુંદેવે અરજીનને કહ્યું કે અરજીન આવીને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોનું એમ પાલન કરશે. જે હું છું તેને અરજીન જાણો અને જે અર-જીન છે તે હુંજ છું માટે તે જેમ કહે તેમ તમારે કરવું અને તમે પાછા અ-હિંથી જશો. તમારે સમુદ્ર આ નગરીને જોળી દેશે આમ કહીને માર્ગ દેરી પુત્ર આજ્યા ગયા છે એમ કહી આંસુ પાડી પૃથ્વી તલ ઉપર પડ્યા. તેથી સત્યબામા અને રૂકિમણી તેની નજીક દોડી અરજીનને વિંટી રદન કરવા લાગ્યાં વસું-દેવને પુત્રના શોકથી સંતાપ પામેલા જોયા. હે પુત્ર કૃષ્ણ જે કહેલું છે તે સઘળું પૂર્ણ કરો. હે શત્રુને હણનાર, હવે હું અત્રિય પ્રાણોને તજીશ માટે સ્ત્રીઓ, રત્નો અને આ રાજ્ય પણ તમારું છે. હે કાળને બાણનારાઓમાં ઉત્તમ તમે કાળને આવેશો સમજો. હે શત્રુને દંડનાર, સર્વ રીતે હું સ્ત્રીઓને

બ્રાહ્મણી અને દેહને લઈ હિંદુ મંથ (આશા) પ્રત્યે લાભ જઈશ. બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળે દેહ વસુદેવ ઉત્તમ મૂર્તિને પામ્યા, તેના શરીરને અરજીને વિધિ-પૂર્વે દાહ કર્યો. બગરામ અને શ્રીકૃષ્ણનાં શરીરોને શોધી અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. ઉદાસ થયેલી અનાથ સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને સારથે લઈને સાતમે દિવસે અરજીન દ્વારકામાંથી નીકળ્યા. જે વખતે તે સર્વ જન નિકળ્યા તે વખતે સમુદ્રે મેળ જુકી શ્રીકૃષ્ણ પ્રિય ભૂમિને જળથી બેળવા માંડી અને સર્વ દ્વારિકામાંથી ત્વરાથી નાસવા લાગ્યા. રસ્તે ચાત્રતાં તેઓને ચોર લુટ્યા આવ્યા અને અરજીને તેની ઉદ્ધતાઈને હસી કાઢી અને તે તેમને નસાડવા ઉભા થયા. અરે એ શું ! ગાંધીવ ધનુષ્ય તેણે ચડાવવા માંડ્યું પણ તે ચડ્યું નહિ. તે વખતે બાણના ક્ષયને પામિ દુઃખ અને શોકથી ધવાએલ અરજીન ધનુષના અથ ભાગથી શત્રુઓનો વધ કરવા માંડ્યા તેના અખુટ બાણો ખુટી ગયાં. કુરુક્ષેત્રના મહારથી દેખતાંજ તે મહેમંત લોકો ચોતરફથી ઘણિયુ અને અંધકોની ઉત્તમ સ્ત્રીઓને લઈ ચાલ્યા અને સમર્થ એવા અરજીન તો મનથી તે દેવને વિચારતા દાંખને શોકથી ભરેલા નિઃશ્વાસ નાખવામાં તત્પર થયા. જેની સમીપ યોદ્ધા ચાલી શકતા નહોતા તેની સામે હુંડારાઓ આવી ઉભા લજ્જા પામીને તે શરણ થયા અને બાકીની સ્ત્રીઓ તથા ધન લઈને ચાલવા લાગ્યા, અને પૈતાના ભાઈઓના બુદ્ધ બુદ્ધ દે-શોમાં તેમને રાખ્યા. પછી વ્યાસને મળી અરજીને પૈતાનો શોક કહી દેખાડ્યો. ઘણેણુઓ નાશ પામ્યા છે. મારા અસ્ત્રો નાશ પામ્યા. બગદેવ અને શ્રીકૃષ્ણ દેહને તણ સ્વર્ગમાં ગયા. જેમહું સાગરના શોષણને અથવા આકાશના પવનને માનું નહિ તેમ શ્રીકૃષ્ણના વિનાશને માનું છું. ગોવિંદ ભગવાન વિના હવે હું દેહને કેમ ધારણ કરી શકીશ. શ્રીમગવાનના સ્વર્ગલોકમાં જતાથી માંડે મન ભેદાય છે વ્યાસે અતે દહન. અને ગાંભીર્યનાથી કહ્યું દેવાનું મહાસમર્થ કામ પરિપૂર્ણ થયું છે. શોક કરવાનું શું પ્રયોજન છે. તમે ભાઈઓ સહિત તમારે કર્મ કર્યું છે અને તમારે જવાને યોગ્ય સમય આવ્યો છે. અહિં અસ્ત્રોનું કાંઈ હવે પ્રયોજન ન હોવાથી જે જગ્યાએથી તેઓ આવ્યાં હતાં ત્યાં પાછાં ગયા છે. આ અમાપ તેજવાળા વ્યાસનું વચન માણી તેણે આજ્ઞા કરેલા શર અરજીન હસ્તિનાપુર ગયા. અને ત્યાં જે બંધુ હતું તે સુધિહિરને મલી નિવેદન કર્યું.

મહાપ્રસ્થાનિક પંચ ૧૮ મ.

પાંડવોને સ્વર્ગ જવા પ્રમાણે અને પારાક્ષતને રાજ્યાભિષેક.

શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના કુમાર કમલદેવી થયેલું જુદું તથા શ્રીકૃષ્ણ અને માદવોના મેઘા નારાને સાંભળી પાંડવો પ્રમાણમાં પુષ્ટિ પામી અરજીને બેલતા સાંભળી પુષ્ટિ કરેલું કે કાળજ સર્વ પ્રાણીને બક્ષણ કરે છે માટે હવે જવાનો સમય થયો છે એમ કહેતા મોટાબાદના વાડપને મળતા અરજીનું 'કાળ કાળ' એમ મોટેથી બોલ્યા બાકીના ત્રણ ભાઈઓ પાણી પુષ્ટિ કરતા અરજીનના મતને મળત થયા; તે પછી ત્યાગ કરી જનારા પુષ્ટિ કરે હગિતાપુરમાં પરિક્રિતને રાજા બનાવી અભિષેક કર્યો અને યા - વોના શેર રહેલા રાજપુત વડને દીપ્રરથનું રાજ્ય આપ્યું કૃપાચાર્યને પરિક્ષિના ગુરુ બતાવ્યા પછી દુઃખ પાડેલા પુષ્ટિ કરી સુભદ્રા પ્રાપ્તે બોલ્યા આ તમારા પુત્રાના પુત્રની તથા યાદવ એ વંશની રક્ષા કરવી, પણ અધર્મમાં મન કરવું નહિ. આ પ્રમાણે કહેને પુષ્ટિ કરી વસુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ વગેરે સર્વે નાના કહી વિધે પ્રમાણે બાદો કર્યા મડાલ દુઃખને હરનકલ વિચિત્ર નામ લઈ શ્રીકૃષ્ણનું કાર્તન કરી દ્રૌપદ, નારદ, માદેવ અને યાજ્ઞ વસ્ત્યમ સદવાયુ બોજના જમાડા સાગા આ પછી વિગ્રોને રત્નો; વસ્ત્રો, ગ્રામો આદિ અનેક દાનો આપ્યાં અને રાજ્યમયિ પુષ્ટિ કરી કારબારી વગેરેને બોલાવી સમજા કર્યા ઇચ્છેલું કહેલું લાગ્યા. તેનું વચન સાંભળીને જ તે નગર સંઘા દેશના જનો અતિ હિંદુ પામીલ મનરાજી તેનાં વચનને પસંદ કર્યા નહિ અને તેઓ બોલ્યા કે આમ નથી કરવું. પણ કાળમાં કમના ધર્મને જાણીતારા રાજાએ તે રીતે કર્યું નહિ. જ્યારે ચારે ભાઈઓનો દિમપથ જવાનો કંઈ નિર્ણય થયો ત્યારે પુષ્ટિ કરે દ્રૌપદીને પોતાના સમીપ બોલાવી કહ્યું કે કિય સુદરી? અમે પાંચે જાંધવોએ વ્યાસજીની આજ્ઞાથી તથા કર્મક્રમના બળથી દિમપથ જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તો હવે પરિક્રિતની સંભાળ રાખવા તમને અહીં રાખવાં એમ અમારો પાંચે જણાને અભિપ્રાય થાય છે, માટે અમારી આજ્ઞાને તમે અગીકાર કરી અહીં સુખથી રહેા.

દ્રૌપદી—પ્રાણનાથ! આ બધું આપ બોલો છો, હું આપની દીન દારી નિરંતર સેવમાં તપર રહેનારી ઉભય હાથ બેડી પ્રાણિયત પૂર્વક સ્તુતિ કરું છું કે જીવન આધારે જ્યાં વિના માછલી જેમ ટળવળી મૃત્યુ પામે છે તેમ જો અહીં સુધીને સ્વર્ગમાં એકલા જવાની ઇચ્છા કરશે તો મારા પ્રાણ આપનાં હૃદય નહીં થએ દેહમાં રહેવા હુંલક થઈ પડશે. અંદ વિનાશી રાત્રિ, વરસાદ વિનાં વિદ્યુત, સલીલ વિના સરોવર, દેવ વિના મંદિર, અમે

રુદ્રગુણ વિના મનુષ્ય જેમ શોભતું નથી, તેમ સ્વામી વિનાની સ્ત્રી પણ કદી ગૃહગતીમાં લેખાતી નથી, માટે હું કોઈ ઉપાયોથી પણ આપનાથી ભૂદી પડવાની નથી.

મુનિશિર—પ્રાગુપ્રિયે, તમારા દરેક મધુર બોલ અંગીકાર કરવા મેમ છે. પરંતુ વનપ્રાસની વેદના તમે ઘણો વખત સહન કરેલી છે, અને તેનું વિસ્મરણ થયું નથી, તે દરમ્યાન પુનઃ તેથી સખત દુઃખ સહન કરવાને માટે લક્ષ જવા એ અમારા દિલને દુઃખ અને શોકદાયક હોઈને, જે તમે અહીં રહેશો તો અમારા મનને વિશેષ શાન્તિ પ્રાપ્ત થશે.

દ્રૌપદી—માર્જીવન્તુ સ્ત્રીયોડનાથા વૃક્ષેણચ વિનાલતાઃ ।

સાધ્વીનાં જગતિ પ્રાણાઃ પતિ પ્રાણાડુગામિનઃ ॥

સ્વામિ વગરની સ્ત્રીઓ, અને વૃક્ષ વિનાની લતાઓ જેમ ગતસવ છે. તેમ જગતમાં પતિવ્રતાનાં પ્રાણુપતિના પ્રાણુની પકડાડે જાય છે. જે સ્ત્રી પતિથી દૂર રહેવાવાળી છે, તેને માથે કલંક આવે છે; જે સ્ત્રીના પતિ હ-મેશાં પાસે ને પાસે રહે છે, તે સ્ત્રી પોતાનો પતિવ્રત ધર્મ ખસખસ રીતે સમજી શકે છે. જે સ્ત્રી પતિને ધંધર તુલ્ય માની તેની સેવામાં તત્પર રહે છે, તેને ધંધરનું પદ પ્રાપ્તું દુર્લભ નવો. માટે મારે પોતાનો ધર્મ સુખ દુઃખમાં સાથે રહી પરિપૂર્ણ સાચવવો જોઈએજ. વળી કળિયુગમાં સ્ત્રીઓ મહાપાત-કી થઈ જાય છે. હવે અહીં મને તેમ થશે તો પણ રહેવાનીજ નથી. ક-પાનાથ ? એ આપનો કોઈ પણ અપરાધ કયો નથી, તે છતાં અપરાધ વિના તમે મૂડી જશો તો હું બળાત્કાર કરી મારો પ્રાણુ આપને અર્પણ કરીશ પછી સારું સુજે તેમ કરો ?

આ પ્રમાણે દ્રૌપદીનો પણ સાથે આવવાનો અભિપ્રાય જોઈ, હજી જણાવે મહામાર્જે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચલતે પહેરે પુરુષમાં રોષ ખાંડો સ્નાન, દાન અને કર્મ વિધિ કર્યા પછી વિચાર કરવા લાગ્યા કે આવાં સંન્યસિત આચાર કરી મહામાર્જે આલવા કરતાં અંગરૂઠી અલંકાર, આયુધ અને સુખ વસ્ત્ર તથા દંધ, વસ્ત્રધારણ કર્યા અને હેવરના વખતની પ્રતિ કરાવી અગ્નિ હોતના અગ્નિને તથા પાત્રને મંગામં, પંચસવી હાથમાં ઢાલતાં કમ-ડાળ ધારણ કરી, માતુની એક પણ મુદ્રિકા પાસે નહીં રાખતાં, અલગથં રૂપ લાભ, તપસ્વીના વેશે મન સ્થિર કરી પ્રભુનો પ્રેમ પૂર્વક નિશ્ચય રાખી ધંધરના સંસર્ગ વિના જીવન કોઈ પણ મનુષ્યની સોગત નહીં કરતાં આશીને એકલાં જવું એ સર્વોત્તમ છે. એમ વિચારી આલય અને મધિ પાનિઓને બોલાવી સ્ત્રીર ઉપર પેહેરેલ વસ્ત્રાલંકાર હજી જણે ઉતારી આપ્યો; અને

સુર્ય ઉદય. જવાના અરસામાં પૂરુ તથા દેશના લોકોની રજા માગવા પર્વોત્સવ મુખિદિર અને બાઈઓ તથા યશોળાં દ્રોપદી જેઓમાં છૂટા છે એવા ન-રેમાં ઉત્તમ પાંડવોને પ્રયાણ કરતા તપસ્વીના વેશે દેવકુંઠ જવાની તૈયારી પ્રજાની આજ્ઞા માગવા રાજ્ય સભામાં આવ્યા.

પ્રજા પ્રેમ અને લાંગણી.

આવા વેશને જોઈ, શોકાર્તવમાં હુબેલ અને બેહોસ થઈ ગએલા નગર નિવાસીઓ અને દેશની પ્રજા આવી (પાંચે બાંધવો અને દ્રોપદીને વધકેડ ધારણ કરેલાં જોઈ પૂર્વે જુગરામાં હાર્યા પછી જેમ હસ્તિનાપુર તથા ચાલ્યાં હતાં તેમ આ વખતે છેલ્લી વારને માટે ગમન કરતાં જોઈને આશ્ચર્યતાથી) —

સર્વે પ્રજા મંડળ—અહો ! આર્ય ભૂમિના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણના સખાયા અને પ્રજાના પ્રાલનહાર મહારાજ ! અમરા ઉપર આપનું સર્વોત્તમ ઉપરીપાત્ર અંતઃપર્યંત છાજતાં હતાં, અમે સર્વે પ્રજા આનંદમાં અમારા દિવસો નિર્ગ-મન દરીએ છીએ, અમને કોઈ જાતની આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિ નડી નથી, દરમિયાન આપે હસ્તિનાપુરનું રાજ પરિક્ષિતને સોંપી આજે દિગમ્ય મળવા જવાનો વિચાર કર્યો છે, તે પ્રજાને અત્યંત ત્રાસદાયક અને ડરાવ-વૃંથા કરનાર થઈ પડ્યાં છે, અરે પૃથ્વીપતિ ! આપના વિના અમારું દુઃખ કોઈ નિવારણ કરી શકે તેમ નથી ન સર્વે પ્રજા મંડળ મુદ્દગદ કહે નિશ્ચય નામે છે.) મુખિદિર ધીરજ આપી બોલ્યા, ગુણુવ્રત ગૃહસ્થો, હવે અમારા નિશ્ચય સામે તમે વિદ્વ કરતા થઈ પડ્યા નહીં ? આપણો પૂર્વેના લેણુ દેણુ સંબંધ હવે આવી રહ્યો હશે, મહા પાપી કલિયુગમાં, રહેતાં હવે અમારા મનોં દેવતા કલ્પ કરતા નથી, માટે દયા કરી આપ સર્વે પ્રજા અને રૂપ રાજમુખિએ અમને કશું ખુશી થઈ રજા આપો તો અમે અમારે દિમપંથે ચુલતા થઈએ, અમરિ દિલ આ અસાર સંસાર ઉપરથી તદ્દન ઉડી ગઈએ. નગર નિવાસીઓને અને પ્રજા—મહારાજ ! અમારી અનાથ પ્રજાની હવે શી ફજા !

મુખિદિર—ગુણુવ્રત ગૃહસ્થો અને પ્રિય પ્રધાનો ! તમે સર્વે સત્ય નીતિને ધર્મ સમયવર્તા શુદ્ધ નિષ્ઠાએ જે ધન્ય રમરણ કરશો તો તમારું કલ્યાણુજ છે. પરિક્ષિતની પ્રત્યેક આજ્ઞાનો અંગીકાર કરીને રાજ્ય વર્ગીઓને માન આપીને, આજ્ઞાઓના સંકાર કરીને, અને માથાણું ધરે. જુઓને આ આર્ય ભૂમિ ઉપર કેટલાક રાજ્ય થઈ ગયા અને થઈ જશે, તેમ આપણા પિંડ અહિંના પ્રાણુ કેટલા દેહમાં વાસ કરી આ દેહમાં મિરાજે છે. અને મિરા-જની રૂપે સુઝિતમાન ધર્મસ્ત્રી અકલ પદ્મમાળનો કોઈ પાર પામ્યું નથી,

(૫૬૮) મહાભારતમાં અંધારે પડેલો સાર. (મહા પ્રસ્થાનિક પર્વ

ખાનગીના નથી તે પામશે પણ નહીં, તો પણ મહાત્મા ઝાલીધરોએ ધન્ય સત્તાથી જે શાસ્ત્રના નિયમ નિર્માણ કરેલ છે તેને આનુસરી ચાલવાથી ધન્ય શ્રેય પામી પડેલો સ્વીકાર અને આપમાનું નિઃસંશય સાર્થક થવું સહેલ છે. જેથી તે પ્રમાણે વર્તવાં સર્વ પ્રેમી પ્રજા પ્રત્યે મારી તમ્મ અરજ છે.

આ વખતે પોતથી તમે પાંડવોની આખર વખતની જૂદાઈના અનુસંધાનમાં મળેલા લાખો લોકોની આંખોમાંથી આંસુની ધારોઓ છુટતાં અ-
ત્યં ૧ રહત કરતાં હતાં.

પ્રજા પ્રેમ લલિત છંદ.

જગતના પતી પાંચ પાંડવો, અરર ધૃષ્ટિ આ કોપ શો હતો;

અમતણી વડી ઓથ જયરે, અધિક દીક્ષમાં ખેડ થાયરે ૧

દિલ દયાળુને ન્યાયવા તણી, ખચિત ચિત્તમાં લાભ છે ધણી,

મન મનોરથ મનમાં રહ્યા, દુઃખદ તાપ આ જય ના સહ્યા. ૨

મન મમે નહીં મોલ મોળીયાં, સુખ સહોદરો જોખ જળિયાં;

જળ કરી કરી આંખડી કળે, દુઃખ સદા રહ્યું દીલ તો બળે. ૩

તમ જતાં ખમ્મં લાડ તો જશે, અમતણી હવે શી દશા થશે;

ભરત ભૂમિનું નર જાયરે, શુકન આજથી માન્ય થાયરે. ૪

યુધિષ્ઠિર—નિરહ શું કરો વીર માહત, મન વિચારીને સો જુઓ જરા;

અમર કો નથી નીરધારરે, સકળ વિશ્વ આ છે જનારરે, ૫

ખચિત આપણું અતલ નથી, જરૂર એકલાં જવું સર્વથી;

પ્રભુ વિના નહીં રહાય કો કરે, વચન માહરાં સત્ય છે ખરે. ૬

વળી પણ યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે ગુણવાન ગૃહસ્થો । હવે એ મારા, કિ-

શ્વય સામે તમે કૃપા કરી વિદ્ય કરતા થઈ પડશે નહીં આપણો, પૂર્વેતો

લેણ દેણ સંબંધ હવે આવી રહ્યો હશે માટે કૃપા કરી આપ સર્વે સંજનતો

અમને શુભમુશીયા રજા આપો તો અમે અમારે પથે ચાલતાં મહાજો;

અમારું દિલ આ અસાર સંસાર ઉપરથી તદન હડી અમુછે. ક્રિમ સમજવી

આજના લાગ્યા અને જો કે શહેરના લોકો અતિ રૂદ્ધ કરતાં હતા તો પણ

સર્વે લાઘવો હર્ષ પામતા હતા, કારણ કે સંજનતો બોલે ઉપરવાથી અને

દરવાર તેની ઇચ્છા નહિ કરવાથી તેઓ મૈત્રમાં આનંદ માનતા હતા. આ

છ જાણની સાથે સાવચેત એક કૃતરો હતો.

પાંડવોનું સ્વર્ગગમન.

દયાવીર, સત્યવીર, શુદ્ધવીર અને મહાવીર એક પુરુષ પાંડવો સમાન

પૃથ્વીપર્યંત થયા નહોતા અને હવે અશે પણ નહીં, એવા આર્યભૂમિના અ-

ધિપતીનું સ્વર્ગગમન દેશવરમાં પ્રસિદ્ધ થતાં તેમની ઉવકની સુધાકૃતમેયને

મોટે કોઠાન કોટી સ્ત્રીપુરનો અત્યંત ખેડ જામતાં અને અશ્રુઓનાં ઝરસાદ વરસાવતાં આસક્તેર અત્યુત્કંઠાથી રાજ્યભવનમાં પાંડવ સમીપ આવી ઉઠાસ બહો ઉભા રહેતા હતા, આ વખતે હસ્તિનાપુરમાં મનુષ્યનો જમાવ પણોજ થયો હતો, તેમાં રસ્તા મનુષ્યથી ભરપૂર દેખાતા હતા, સગરો સ્ત્રી પુરુષો આંખનું મટકું માર્યા શિવાય પાંડવના સમીપ નહીં જઈ તેમને એવી દક્ષિણે આખર જાણના અનુસંધાનમાં અને હવે પછી તેમની દિવ્ય દિશાર દેખવા નથી; એવા વિચારથી ઊંચા નીચા થઈ નિહાળી નિહાળી આંખોમાંથી ડગક ડગક આંસુ ઢાળતા હતાં. અને કેટલાએક ઉદાસ થઈ નિશ્વાસ નાંખતાં હતાં, કેટલાંએક ધૈર્ય છોડી હેબકી હેબકી તે રડતાં હતાં, અને કેટલાએક મહા ખેદને પામી ધ્રુવરને યાદ કરતાં હતાં. આવો દુઃખ-સાથક દેખાવ જોઈ જોમ વખત વીતતો જશે, તેમ તેમ વિશેષ મનુષ્યનો જમાવ થતો જશે એમ ધારી સુધિષ્ટિર આદિ બાધઓ પ્રજાને છેડતા પ્રણામ કરી ઉભા થયા, તેમની પાછળ ભીમ, અરજુન, નકુલ, સહદેવ અને સતી દ્રૌપદીએ પણ પ્રણામ કરી ઉભાં થયા, પાંચ ભાઈ તથા છઠ્ઠા દ્રૌપદીજી રાજ્યમંદિરમાંથી બહાર નીકળી ચલવા લાગ્યાં, આ સમયે આશ-શબ્દો દેવતાઓએ દુદ્ધની વગાડી પુષ્પાવી કટિ કરી, ઉમટા વસ્ત્રાલંકારને બદલે વનકુલ પહેરેલાં જોઈ અને આયુક્તને બદલે કરપરંજીમાં દાટીનું ટમ-ડગ ધારણ કરેલ જોઈ, સર્વે પ્રજાનું અંતઃકરણ બળીને બસ્મ થઈ જતું હતું, એવા કરવાને એક પણ દાસી કે દાસ ભાવે, લીજ નથી અને પુત્રીના પતી અત્યંત વૈભવેભે તથા દંઈ અણુવાણે ખો આલ્યા જતા જોઈ રેસતાની બંને બાજુએ અગણીત મનુષ્યો ઉદાસીનતામાં શન્ય થઈ સ્થિર રહ્યાં હતાં, જેથી છેવટની મુત્તકાત મોટે આસક્તેર હોડતાં દરેક મનુષ્યનાં નેત્રમાંથી અશ્રુઓની ધારાઓ છુટતી હતી, જેનો તપસ્વીનો વેશ જોઈ સર્વેનાં મુખાવિષ્કંડમાંથી ગયાં હતાં, અને જેની પાછળ નમસ્કારાસી અને રાજ્યપ્રકરણીય મુલ્ય સ્વર રમરણ કરતાં મદ ગતિએ પગલાં મડતાં અશ્રુપાતથી શ્લેષા જાળ છે, એવા પાંચ પાંડવો અને છઠ્ઠા દ્રૌપદી અને એક કુતરો એમ ચૌકી નીકળી નગર બહાર આવી ઉભાં રહ્યાં.

આ વખતે સર્વેની દિશાઓ શન્યકાર લાગતી હતી, નિર્ગોપ શબ્દ સંભળાતા હતા હસ્તિનાપુરથી દૂર સુધી વમરના અને સર્વ અંતઃપુરના મનુષ્યોએ અનુસરત નિકળ્યા. કોઈ પણ એમને 'નિરૂત થાઓ' એમ કહેવા શક્તિવાન થયો નહિ, તેથી સર્વ નગરમાં વસનાર નરો પાછા વળ્યા અને દુષાચાર્ય વગેરે યુધિષ્ઠિર અને પરિક્ષિતને વિદી વળ્યા. નાગની પુત્રી કલ્કી મંત્ર પ્રત્યે પેહી, ચિત્રાંગદા પણ મણિપૂર પ્રત્યે ગઈ, રોપ રહેલી મંત્ર મા.

તાઓ વગેરે અશુભો દાગતાં પાકાં કર્યાં, અને પાંડવો તેઓને વિનવ્યાં. મગી અટકાવી પૂર્વ તરફ જઈ દેસાં નદીઓ અને સાગરો સમીપ ગયાં. આ રીતે જનમાં ચાલતાં તેઓ તાલુ સમુદ્ર પ્રત્યે ગયા. ત્યાં સાત જનાઓ રાજા અગ્નિ માર્ગ રોકીને પ્રલક્ષ્ય પુરૂષના દેહવાળો તેમની સામે આવીને બેઠો. તેણે અરજીનને ઝંઘુરનાં ગાંડીવને ફંકી દેવાનું કહ્યું જેથી વશી તેને પછું પોતાની પાસે ગ્રહણ કરે. અરજીને તેને સમુદ્રમાં ફંકી દીધું, પૃથ્વી માથેનું તેનું હૃદય જાંઘન તૂટ્યું. પછી તેઓ ક્ષીર સમુદ્રના ઉત્તર તીર્થ દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશામાં ગયા. તે દેશથી પાછા તેઓ પશ્ચિમ દિશામાં સાગરે ખેળી દીધેલી દારદાં પ્રત્યે રહ્યાં. આ રીતે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાને કરવા પ્રચ્છતા પાછા ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યા.

હિમાલયમાં પાંડવનું પડવું અને ભીમનું ધર્મને પુછવું.

આમજ ચાલતાં હિમાલય જેના શિખરો રવળ સુધી જતા હતા તેમને જોયો. તેનું પણ ઉલ્લંઘન કરને તેઓની સન્મુખ તેઓએ એક વિશાળ રેતીનું રચ્ય જોયું અને તેમની પેહુલીએરે પરંતોમાં ઉત્તમ પ્રાચીન મેરુપર્વતનું દીકો. તેઓ સૌ ચાંતિથી આ રચ્યનું ઉલ્લંઘન કરતા હતા તેવામાં આજ નથી બધ મનવાળાં દ્રૌપદી પૃથ્વી તળે પડ્યાં. તેને પડેલાં જોઈ બીએ શોક કરતાં યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે રાજપુત્રીએ કોઈ પણ અધર્મ આચરેલો નથી અને પડ્યાં તેનું કારણ કહો. આનો પણ અરજીનમાં વિશેષ કરીને હતો તેનું આજ આ રજા તે ભોગવેછે. આ રીતે કહી દ્રૌપદીને ત્યાં પડતા નહીં યુધિષ્ઠિર આમજ ચાલ્યા. તે પછી વિદ્વાન સહદેવ પડ્યા અને બીએ તેનું કારણ પૂછ્યું. જેથી આ પોતાની તુલ્ય કોઈ પણ પડિતને માન્ય નહોતે તે કારણથી તે દોષે કરી આ રાજપુત્ર પડ્યા. આ પછી કહી સહદેવને છોડી યુધિષ્ઠિર આમજ ચાલ્યા. દ્રૌપદીને તથા સહદેવને પડેલાં જોઈ શોક કરતા નકુલ પણ પડ્યા. તે સુંદર દેખાવાળાં ત્યારે બીએ એમ બાળને કહ્યું કે નકુલ પડ્યા “રૂપવડે મારી સમાન કોઈ પણ નથી એમ એનું તાણવું હતું, વગી હુંજ એક અધિક હું એનું રાજ એતા જનમાં રહેનું હતું, એમ ઉત્તમ ધર્મમાં મનવાળા યુધિષ્ઠિરે ઉત્તર દીધો અને નિર્ભય તાથી આમજ ચાલ્યા. પણ હવે શરેને હણનાર અશ્વત્થ પર્કથી અરજીન પડ્યા. શોક કરતા બીએ તેનું કારણ પૂછ્યું. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા. હું એક દિવસે સપ્તર્ષીને ભસ્મ કરે એમ અરજીન બોલના પણ તે કરી શકતા નહોતા તેની પડ્યા તેમ આ અરજીન સર્વ ધનુર્ધારીયોનું અપમાન કરતા તે પડ્યા; આમ કહી ધર્મરાજ ચાલ્યા. પછી ભીમ પડ્યા અને યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું બો, બો રા... ન, જુવો સમારો પ્રિય હું પડ્યો. જે અણુત્ય હો તો મારું પડવું

શા નિમિત્તથી થયું તે કહો. પાછળ ફરી જોયા, ત્રિશુલ યુધિષ્ઠિરે ઉતાર્યા. પોતે કે, તમે અતિ સુકત કરેલું છે. એને ખીખરોએને જોયા વિના બળપથી મગાઈ કરોએ. સુકત કરતી વખતે ખીખરોએના પેટની દરકાર કરતા બહોતા તેથી પૃથ્વીમાં પડ્યા હો, આ પ્રમાણે તેને કહિ. જુરે જોકે એકલા દેવ તે પણ નિર્મલપણે તે આગમ આલ્યા. તે એકલા મહેલ પરથી તે કુરો દાનું મુખી તેમની પાછળ પાછળ આલ્યો.

ઈંદ્રનું સ્વર્ગથી યુધિષ્ઠિર પાસે આવવું.

સ્વર્ગ અને ભૂમિને ગમવતા ઈંદ્ર સ્વર્ગમાં બેસી યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યા અને તેને તે સ્વર્ગમાં બેસી સ્વર્ગ પ્રત્યે જવા કહ્યું. આ સાંભળી પોતાના ભાઈઓને પહેલા જોઈ શોકથી સંતાપ પામેલા યુધિષ્ઠિરે તેમ કરવા તેમણે ના પાડી. મારા ભાઈઓ તથા દ્રૌપદી અદિ પડેલાં છે તેમના વિના હું સ્વર્ગમાં જવા ઇચ્છતો નથી. ઈંદ્ર જોલ્યા કે તેઓ મનુષ્યના દેહને તથા આમળથીજ સ્વર્ગમાં ગયા છે પણ તમે આ શરીર સહિત સ્વર્ગમાં પધારો, તેમને હવે રોકાવવું શું કારણ છે? હવે શા માટે વિલાંબ કરોએ? હે યજ્ઞેશ અને યનારાઓના ઇશ્વર, મને કુતરાની પર દયા આવેછે તે મને એવનાર છે તે મારી સાથે આવ, પણ ઈંદ્ર કુતરાને સાથે આવવા દેવાની ના કહી. હે રાજન, આજ તમે મરણના ધર્મરહિતપણાને, મારી સમતાને, સઘળી લક્ષ્મીને, મોટી મિદિને અને સ્વર્ગના સુખોને પામ્યા હો માટે કુતરાને તજો, એમાં ફર કંઈ નથી. યુધિષ્ઠિર જોલ્યા હે હજાર, નેત્રાંગા, હે ધર્મનું પાલન કરનારા, આર્યને, ન છાજોએનું કર્મ આર્ય કરતા નથી. જે લક્ષ્મી માટે હું બકતને તણું તે લક્ષ્મીની સાથે મારો સંજ નહિ થાઓ. ઈંદ્ર જોલ્યા હે કુસરાજ, સ્વર્ગ લોકમાં કુતરાવાળાઓનું સ્થાન નથી, કોઈ વય નાજના દેવતાઓના ગણો ઇલાપુતના ઇળને હરેછે તેથી વિચાર કરો, કુતરાને તજો, એમાં નિર્દય કર્મ નથી. યુધિષ્ઠિર કહે બકતાના ભાગને આ લાલુની દલાના કર્મની બરોબર અસંત પાપ કહેછે તેથી હું કારણ પણ પોતાના કુખમાં ઇચ્છાવાળો થઈ આજ કોઈ રીતે આ કુતરાને તજું નહિ. ઈંદ્રે કહ્યું કે હે ધર્મરાજ, ભાઈઓને તથા દ્રૌપદીને તજ્યાં ત્યારે આ કુતરાને કેમ તજવી નથી? આ કસોટીમાં તે અડગ રહ્યા. કુરુક્ષેત્રમાં સત્યથી વિમુક્ત થઈ જે ધડો તેમને મળ્યો હતો તે તેમને આ વખતે ઉપયોગી થઈ પડ્યો. સ્વર્ગના સુખની ઇચ્છાથી અથવા કોઈ પણ દેવના કહેવાથી તે ધર્મ તજે તેમ નહોતા. જમતમાં મરેલા મનુષ્ય સાથે સલાહ અને દરો નથી એવો મારો નિશ્ચય છે. વળી મેં દ્રૌપદી તથા ભાઈઓને છાડી શકાય એમ નથીજ તેથી મેં તેઓનો ભાગ ક્યો, પણ જીવ-

તાઓનો સાગ કરેલા નથી. કે છદ્મ, સરણે આવેલાને બધા આપવો, આનો વધ, આલસ્યના ધનનું હરણ અને મિત્રનો દ્રોહ એ આર પાપો છે તેઓની હુલ્લે ને ભક્તોનો સાગ માનેલો છે. પછી તે કુતરો અદૃશ્ય થયો અને ધર્મે સ્વરૂપવાળા ભગવાન પોતાના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને આશીર્વાદ આપી કહેલા લાગ્યા કે હું પુત્ર, અને દયા લયા નિમકહલાલીયા કુલીન છો. તમે આ કુતરે ભક્ત છે એમ જાણી દેવના રથને તજ્યો તેથી સ્વર્ગમાં કોઈ પણ રોનો અધિપતી હુલ્લે નથી; હું ભાસ્ત તમે અક્ષય લોક તથા દિવ્ય ઉત્તમ ગતિને પામ્યા છો. પછી યુધિષ્ઠિરે, ધર્મે સ્વરૂપવાળા ભગવાન તથા ખીજ દેવો સહિત સ્વર્ગલોકમાં પધાર્યા અને તે વખતે નારદ ઉચ્ચે સ્વરે બોલ્યા કે “તમે રાજપિંચોમાં મહાટા છો.” આના અમાપ સુખને વખતે યુધિષ્ઠિરનું મન પોતાના બાઈ તથા સ્ત્રીને મળવાને લલચાયું. તેમણે કહ્યું કે, આજ બાઈઓનું શુભ અથવા પાપરૂપ ને સ્થાન હોય તેમનેજ પામવા હું ઇચ્છું છું. પણ ખીજ લોકને ઇચ્છતો નથી. ઇદ્રે તેમને ઘણી રીતે સમજાવી કહ્યું કે મનુષ્યના સ્નેહને તજી દર્મ સંપાદન કરેલા આ લોકમાં સુખેથી વસો. તમારા બાઈઓ સુખી છે. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા તેઓ બલે સુખી હો. પણ દ્રૌપદી ક્યાં છે? તે ને સ્થાનમાં હો તે સ્થાનમાં હું જવા ચાહું છું. હું દેવોને હલ્લનર, અહિં તેઓ વિના રહેવા હું ઉત્સાહ પામતો નથી અને જ્યાં તે બાઈઓ ગયા છે ત્યાં હું જવા ઇચ્છું છું. વળી જ્યાં સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ મારાં દ્રૌપદી ગયાં છે ત્યાં હું જવા ચાહું છું.

સ્વર્ગારોહણ.

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર લક્ષ્મીએ સેવેલા સયની પેડે શોભતા દેવો અને પુણ્ય કર્મવાળા સાધ્યોએ સહિત આતુરતાથી સ્વર્ગમાં ચાલે. તરફ પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી પણ તૃપ્ત થયા નહિ. પોતાના સંહિઓને કાપ જોયા નહિ. પછી ગતે જતે જોયા નિકળ્યા નહોતા તેવા દુર્બોધને “પાસનપર” ને જોયા. તે કેવળ પામી ઉચ્ચે સ્વરે બોલી ઉઠ્યા કે હું અક્ષય દૃષ્ટિવાળા લોભી માર જુના શત્રુને જોવા હું ઇચ્છતો નથી. શરીરી પોતાની ઇચ્છા જાણી કહેવા મોડયું કે જ્યાં મારા બાઈઓ છે ત્યાં હું જવા ઇચ્છું છું નારદ હસતા હોય તેમ તેમને “એમ નહિ થાય” એવું બોલ્યા. સ્વર્ગમાં ને વિરહતા હોય છે તે પણ મરી જાય છે; પણ યુધિષ્ઠિર પોતાના બાઈઓ કહ્યું તથા ને આ સ્વર્ગમાં વસનાર છે તેઓ યુદ્ધમાં પોતાનાં શરીરને હોમી વીર લોકોની ગતિને પામ્યા છે. દેવોની સમાન સંધાળા તમે યુદ્ધમાં જતી સાથે મળ્યા હતા અને મહાટા ભયમાં ને પૃથ્વીપતિ નિર્ભય હતા તે આ ક્ષત્રિયના ધર્મથી આ સ્થાનને પામેલા છે. હું પુત્ર, તમારે જુગટા આદિમાં

કરશેલું હતું. તે મનમાં ધારણ કરવતું નથી. આ સ્વર્ગ છે તથા અહિં
 કેરો નથી. માટે દુર્યોધનની સાથે જ્યય પ્રમાણિતમનો. નારો કહેલો ધારણ
 યુક્ત યુધિષ્ઠિર ફરી પાણ બાધાને પૂછવાં લાગ્યા તથા જે કાવિઓ, નેમને
 માટે મરણ પામ્યા હતા તેમને શોધતા બંધ પડે, તેમ નહોતું; હું અહિં
 રહેવા ઇચ્છતો નથી. હું તમોને સત્ય કહું છું તેજેનેથી એમને ભક્તઓથી
 વિપ્રુદ પડવાથી મને સ્વર્ગવડે શું છે ? બ્યાં મારા બાધાઓ છે તે મારા
 સ્વર્ગ છે એ આ સ્વર્ગ માનેલું નથી. દેવોએ દેવદૂત બોલાવી યુધિષ્ઠિરને
 તેના બાધાઓ તથા સ્તેહીઓને દેખાવા કહ્યું અને તેથી તેઓ બ્યાં તે
 શ્રેષ્ઠ પુરુષો હતા ત્યાં ગયા. આગળ દેવદૂત અને પાછળ રાજા ચાલ્યા. આ
 રીતે તે અશુભ, દુઃખે જવાય એવા, પાપ કર્મવાળાઓએ સેવેલ, અધકારે
 વિટેલ, ધોર, કેશ, શેરાળ ને લીલાં ખડવાળા, પાપ કરનારાઓના ગદાથી
 યુક્ત, માંસ અને લેહિરૂપ કાદવવાળા ભુગડાઓના ઉડવાથી રીંછ, માંખી
 અને મસલાઓથી યુક્ત, અહિં અહિં ચોતરફ શરીરોએ વિટેલ, અરિષ્ટ
 અને કેશથી બ્યામ, જીણા અને મોટા કીડાઓથી આકુલ, ચોતરફથી વ્યકા-
 શવાળા અગ્નિએ વિટેલ, લોહાના સરખા મુખવાળા, કાગડા અને ગીધોએ
 દોડદોડ કરેલું સોયના સરખાં મુખવાળા, પ્રેતોએ વિટેલ, મેદને રૂધિરવાળા,
 કાપેલાં ભુજ, સાચળ, હાથથી યુક્ત, દુર્ગધવાળા, તરવારનાં સરખાં પત્રેના
 વન ને ધાળી રેતીના તપેલ વનવાસા જેવા લાગ્યા રાજા દુઃખે સ્પર્શ કરાય
 એવા દુઃખોને જેવા લાગ્યા. તે દુર્ગંધિતે જાણી દેવના દૂતને કહેવા "લાગ્યા
 કે આપણે કેટલા માર્ગ સુધી આગ્યા છીએ. મારા તે બાધાઓ ક્યાં છે તે
 મને કહો, આ દેવોનો કયો દેશ છે, એ હું જાણુવા ઇચ્છું છું. તે દેવોનો
 દૂત કહેવા લાગ્યો. તમને જાણું અહિં સુધી છે. જો થાક્યો હોનો તમે મારી
 સાથે જાવવા ચાહો છો, યુધિષ્ઠિરને ગંધવડે મૂળ પામેલા વૈરાગ્ય પામેલા
 અને મન ચારણ કરેલું એવા પાછા વળ્યા. દુઃખથી આત્યંત ધાયલ થએલા
 રાજા ચોતરફથી બોલનારાઓની વાણી સાંભળવા લાગ્યા. બાબો ! ધર્મથી
 ચર્ચેલાં પુણ્યકારિ પાંડવ, અમારા અનુમહને અર્થે મેં ધડીવાર ઉભા રહ્યા, હું
 વાત દુઃખે પરાભવ પ્રમાણાય એવા તમે આવો છો તેથી અગતે સૂખ ભોગે
 છે, એવાં તમોનાં ગર્ધન, અનુસરનાર વાયુવાય છે, તમને જોઇ અમે ધણ
 કાળનાં સુખને પામશું. હમે અમારા અનુમહને અર્થે મુહૂર્તવાર પણ ઉભા
 રહ્યા. તમારા ઉભા રહેવાથી નરકનું દુઃખ અમને બાધ પમાડતું નથી. એ
 રીતે પોતાની આસપાસ ચોતરફથી બોલતા વેદનાવાળા નરેની બહુ
 પ્રકાસી વાણી સાંભળી દયાવાન યુધિષ્ઠિર ઉભા રહ્યા. બહો ! કહો એમ
 કહી જ્ઞાનિ પામેલા યુધિષ્ઠિર ચોદ્યા તમે કાણુ છો અને અહીં શા સાર

રહ્યા હો ? તેમના આ શબ્દોને પ્રત્યુત્તર આપનાર દીન વાણી કોની હતી ?
 “હું કહ્યું છું” “હું બીજમ છું” “હું નકુળ. સહદેવ, હું ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, હું દ્રૌપદી, અમે
 દ્રૌપદાના પુત્રો છીએ એમ જોતરા લાગ્યા. “મહા દૈવ આ શું ?” દુર્યોધન
 સ્વર્ગમાં અને આ રણગીરે નર્કમાં છે.” આ રીતે દુઃખ અને શોકથી ભ-
 રેલા, વિતાળ વ્યાધા તથા તીવ્ર ક્રોધાયમન યુધિષ્ઠિર મનમાં વિચારતા લા-
 ગ્યા તે દેવો તથા ધર્મની નિંદા કરવા માંડી. તીવ્રગંધથી સંતાપ પામેલા
 કેવલને યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા ‘જેઓના તમે દૂત છો ત્યાં તેઓની સમીપ
 જાઓ.’ હું ત્યાં નહિ જાઉં-અહિં રહ્યો છું, એમ નિવેદન કરે. મારા આ-
 અર્થથી મારા દુઃખી ભાઈઓ સુખી છે” કેવું ઉદાર હૃદય કેવી નિર્દોષ વક્ત-
 શરી અને કેવી હિમત ! થોડી સરમાં ઇંદ્ર વગેરે દેવો ત્યાં આવ્યા ત્યારે તે
 અધિકાર સ્વમતી પેઠે બધ થયું અને શીતળ સુગંધી તથા સુખાકારી રમ-
 સંવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો. મરત ઇંદ્રની સાથે, વસુઓ અશ્વિની કુમરો
 સાહે, સાધ્ય, રૂદ્ર, સુર્યો, જે બીજા પશુ દેવો હતા તે સર્વ સિદ્ધ અને કિ-
 જ્ઞાન ઋષિઓ ધર્મના પુત્ર હતા ત્યાં આવ્યા પછી ઇંદ્ર યુધિષ્ઠિરને
 શાંતિ પૂર્વક આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા તમે કપટથી પુત્રની આ-
 વૃત્તમાં દ્રોણની સેવા કરી છે તેથી હું રાજન, કપટથીજ તમને નરક જે
 રીતે દેખાડેલું છે તે રીતે સૌ બાળા તથા દ્રૌપદી કપટથી નર્કને પામેલ
 છો અને તે કપટરૂપ માયા હવે પૂર્ણ થઈ છે. યુદ્ધમાં તમારા પક્ષના જે
 પૃથ્વીપતિઓ તથા ભાઈઓ હણાયા છે તેઓ સવળા તમારી રાહ જુઓ
 છે તેઓને જુઓ અને દુઃખના અનુભવના સુખરૂપ ફળને ભોગવો. યુધિ-
 ષ્ઠિર જેઓમાં તમે વિહાર કરનારા છો, જ્યાં હરિશ્ચંદ્ર છે, જ્યાં માંધાતા છે,
 જ્યાં ભગીરથ છે અને જ્યાં દુષ્યતાના પુત્ર ભરત છે ત્યાં તમે વિહાર કરના.
 જલ્ય લોકને પાવન કરનાર ગંગામાં સ્નાન કરો જેથી તમારું મનુષ્ય શરીર
 તમે તજી દઈ દિવ્ય શરીરવાળા થશો. તમારા ભાઈઓ નરકને યોગ્ય નથી,
 દેવોના રાજા મહેદે આ માયા કરેલી છે. સર્વ સંતઓએ નરક અનુભવ
 જોવા યોગ્ય છે તેથી આ મુહુર્તવાર ઉત્તમ દુઃખ પામેલું છે. તે પછી યુધિ-
 ષ્ઠિર જ્યાં પાંડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પોતાના સ્થાનેને એવતા હતા ત્યાં આવ્યા.

ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ સહિત પોતાના સર્વ ભાઈઓ તથા સંનિધિઓ એકત્ર
 મળવાથી આનંદ વર્તી રહ્યો કારણ કે દિવ્ય પુરૂષન. હલવાળા, મનુષ્ય લોકમાં
 સ્થાપણથી જાણેલા અને અરજીનથી ઉપાસના કરતા, શરીરથી શોભતા
 એવા યોગિંદ્રને મળ્યા. બીજે રથને આત્યંત તેજવાળા કર્ણને સર્વની સાથે
 જોયા અને વાયુની પડખે બીમને બેઠેલા જોયા અને નકુલ તથા સહદેવને
 અશ્વિની બેઠે જોયા અને દ્રૌપદીને સ્વમીરૂપે જોયાં અને રાત્રિએ પ્રકાશ
 આપનાર રૂપેની કિરણવાળા સોમદેવ પાસે અભિમન્યુને પ્રકાશતા જોયા પિતા

પાંડુને કુંડી તથા માદ્રી સહિત જોયા. બીજાને વસુઓમાં તેમને, સ્થાનકે જોય. બૃહરથિને પડખે ચુર દ્રોણને જોયા. અર્ચ દુઃખ નિવૃત્તિ થયું અને આનંદ વ્યાપી રહ્યા.

આ ઇતિહાસ નામનો અંથ પુણ્યકારી છે આ ઉત્તમ પવિત્ર અધ્યાત્મ જ્ઞાનવાદિ સર્વથા વિધિને જાણનાર ધર્મના જ્ઞાનવાળી ઇન્દ્રિયોને ઉદ્ધાર કરનાર પવિત્ર તપવડે ભાવયુક્ત મનવાળા ઇશ્વરનામાં વસતા સાંખ્ય યોગવાળા અને શાસ્ત્રોને જાણનાર જગતમાં મહાત્મા પાંડવોની અને ખીજા બહુ દમ્યને તેજવાળા ક્ષત્રિયો કીર્તિને વિસ્તારતા કૃષ્ણ મુનિ વ્યાસે દર્શિયાં જેને નિર્માણ કરેલ છે. સદા પર્વ પર્વમાં જે વિદ્યાના આ સાંભળાવે તે તજેલાં પાપવાળો સ્વર્ગને જીતનાર થઇ અલ્પના ભાવને અર્થે કલ્યાય છે. જે સાવધાન થવેશો જનવ્યાસે કહેલા વેદને સાંભળેછે તેનાં કરોડો અક્ષરદત્તા વગેરે પાપા નાશ પામેછે જે સમીપમાં શ્રાદ્ધ વિષે આહ્વાણોને યોગ્ય ભાગ સંભળાવેછે તેનાં પિતૃને ક્ષયથી રહિત અન્ન ને પાન પહોંચેછે. સંધ્યાના પાછલા વખતમાં થોડું પણ મહાભારત કહેવાથી દિવસમાં ઈન્દ્રિયો અથવા મનથી જે પાપ કરે છે તેથી મુક્ત થાય છે. સંધ્યાના પૂર્વકાળમાં મહાભારત કહેવાથી સ્ત્રીઓના સમૃદ્ધિથી મુક્ત આહ્વાણ રાત્રીમાં જે પાપ કરે છે તેથી છુટે છે. જે આના નામના નિશ્ચયને જાણે છે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. એક ઠેકાણે રહેલાં અઢાર પુરણો, સધળાં ધર્મ શાસ્ત્રો અને અંગેસહિત વેદો તથા એક ઠેકાણે રહેલ મહાભારત એ બે તુલ્ય છે. જયના નામવાળું આ ભારત ભક્તિવડે નિત્ય સાંભળવાથી સદા લક્ષ્મી, કીર્તિ અને વિદ્યા એમાં રહેલ છે. આ ભારતમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની ખાજતમાં જે છે તે બીજે નથી અને આ મે છે તે માંય પણ નથી. મોક્ષને ઇચ્છનાર આહ્વાણ, રાગને અને સ્ત્રીએ આ ઇતિહાસ સાંભળવો, તેથી સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો સ્વર્ગને તથા જયની ઇચ્છાવાળું જયને પામે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રી પુત્રને પામે છે. વ્યાસે ધર્મની કામનાથી આ યુવની રચના કરેલી છે. તેણે સાઠ લાખ ખીજા સહિતા કરી છે તેમાં ત્રીસ લાખ દેવના લોકમાં છે. પંદર લાખ મનુષ્યના લોકમાં રહેલી છે. ચૌદ લાખ વક્ષના લોકમાં છે અને એક લાખ આ મનુષ્યના લોકમાં રહેલી છે. આ મોટા અર્થવાળા વેદની તુલ્ય મથને સંભળે તે નર તર્વ કામનાઓને તથા કીર્તિને પામી ઉત્તમ સિદ્ધિ પામે છે. જેમાં સંશય નથી જે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી આ ભારતની વાણી કહે છે તે ભગવાન રજાને પામી પરશ્વહાને પામેછે. જે અતિ બહુ શ્રુત, વેદને જાણનાર વિધિને સુવર્ણનાં શિંગડાંવાળી સો ગાય આપે છે તથા જે સદા પુણ્યને કરનાર ભારતની કથા સાંભળે છે તે બેનું સરખું જ રજા થાય છે.

મહાભારતના અઢારે પર્વનો સાર સમાપ્ત શાંતિ: શાંતિ:

શ્રી વલ્લભ દિગ્વિજય હયાત છે.

આજિને યાજ્ઞ કુમાર જ્યોતિ સમય.

સર્વે વૈષ્ણવોને સુચના કરવા ને આવે છે કે, આજનો મહાવિજય
 શામળ આજ પુરુષોત્તમ આજ કૃષ્ણ મહાપ્રભ છે, આજ પાંદ સંવિદ્યાવર્ણ
 ચુ છે તે મનુષ્યમાં તે જ્યાં જ્યાં રાત્રી વનજાતમ આપણા વિષ્ણુવ માણસો
 પુરુષ ન થતા અને ત્રીપદ વાળાવાયે કરેલા લિંગજન્યમાં આજ્યાયે
 મ ને જા પુરુષીમા જન્મ મમ સરે પડશે તથા જન્મ કર્યા અને કેમ કરી
 તથા રસ્યવ ધર્મનું નિવરણ થવાં થતા તેનું આપન કેમ કરું વગેરે બધાં
 ને આજ વેળે શ્રી ન્યાયાચાર્યની આજ ગારીઓનું રાખવન શી રીતે લેવું
 ને મળતી ગયાદા મારેન જનુકન જાતારી અને પોતે મન્યાગ શક્ય કરી
 રાત્રીમય માં જા પુરુષી મતીપત્ર વનુ કરેલ છે આ મન્ય શિવાય શ્રી
 બલ્લભાવયે નાના નાના મનુષ્યને રંગે રાત્રીનીમતના ગારીમ મન
 જાનુ રાત્રી મળ્યા પાંદ કે જે પુરુષીમાં જ જાતે ને મળવીરપ નાને વિ
 ત્યમાં રાત્રી કા પોતે છે તેની બે આજ ના મા ના ના ના ના ના ના ના ના
 સર્વાંગીન આજાનુમારે મારા વર પી છે પેલ છે એ જાતે ને મળવન થયો
 જરૂરી તેની જાતી માગણી માં રાત્રી એક નાના શ્રેય જેને સંધ્યાસ
 ગણત સાથે આ ત્રીજી આ રીતે કે જેમા પ્રામદ પુરુષાત્તમજીવ કલ્પ
 શુદ્ધિમા પગલના આજ રા પગલા નવી અને ના પાગલા આજારો
 પાજ છે તે માટે રવર પદાગી મારે વનુ તિ શુદ્ધિના વિચારે પડતું માન
 અથા સાથે તેના પશુ ઉનરો કરામા આજો રે, જાત મર જેમા રેડાજામે
 એકામા વધાર લાભ મળવા સાથે એ નીવત અથા સાથ જાનાં તેવું ને જાતે
 મોજ પેટેલી આજાતિના વેદપુનર એકન વચમ અજાત ને નાંદ પ્રાસેથી
 કંઈક ડા. ર એક અને પાછાથી આજકે નોછાવે ના રા. જા દેવ આજારો
 પાળે આ પ્રજે અથ નોખા લેનારને દરેકના આજા દેવ આજારો
 પાંદન પડશે, અને પાછાથી આજા ૧૦ પડશે. આમાં કલ્પજીવ તથા
 જા રાત્રીની જાતોમા પશુ આજશે.

આ પુરુષ કે કેમ ૩૦-૩૫ દરમિયાન પુરુષ ૨૫૦૦ આજારો મળે
 કાગલ સુંદર જાગત ને પાકાં શુશીભિત પુરુષાણુ મળે, માટે જે સાથે
 આજક થવા મરજી લેવ, તેજી જામતમર નામરેવામાં મળે, સાથે
 લખી મોકલવા ફક્ત કરી.

શ્રી વિશ્વનાથ મહાદેવ
 ૧. પાંદો. ૨. પાંદો. ૩. પાંદો.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે.

ત્રણ દરવાજે - અમદાવાદના

પુતકાલયમાં વેચાતાં

૩૦ પુસ્તકો.

રૂ. ૧૦૦ ઇનામ.

પોતાની મેળે વગર માસ્તરે થોડા વખતમાં અને થોડી મહેનતે અંગ્રેજી શીખનાર હેલામાં હેલું મોટામાં મોટું સસ્તામાં સસ્તું અને સારામાં સારું પુસ્તક ફક્ત આ એકજ છે.

ધી સેલ્ફ ઇંગ્લીશ ઇન્સ્ટ્રક્ટર.

(રાજ ભાષા.)

વગર માસ્તરે છ માસની અંદર અંગ્રેજી લખતાં, વાંચતાં શીખવું હોય, તો ખરીદો “ રાજ ભાષા ” નું પુસ્તક.

આ પુસ્તક ખરીદી અભ્યાસ કરવી છતાં જો છ માસમાં અંગ્રેજી નથી આવડતું, એવું બતાવી આખતારને રૂબિયા સોનું ઇનામ આપવામાં આવશે.

ખીજાં પુસ્તકોની પેઠે આ પુસ્તકમાં જુદા જુદા ભાગો ન હોતાં તેના બારે ભાગ એકજ પુસ્તકમાં છાપવામાં આવ્યા છે. આજ લગી બહાર પડેલા પુસ્તકોમાં મોટામાં મોટું અને સારામાં સારું આ પુસ્તક છે. (કદ પાના ૩૬૦) કિંમત. ૧-૪-૦ ટપાલ ખર્ચ માફ.

ધી સેલ્ફ મરાઠી ગુજરાતી ટીચર.

શિક્ષકની મદદ વગર પોતાની મેળે મરાઠી લોકો

ગુજરાતી શીખે અને ગુજરાતી લોકો મરાઠી

તથા મોડી લીપી શીખે તેમ છે.

તેમાં જુદા જુદા બાબતોનાં મરાઠી વાક્યો, તેના ગુજરાતીમાં તરજુમો, વ્યાકરણના નિયમો, વાક્યોમાં આવેલા મરાઠી શ-

બોના ગુજરાતીમાં ખર્ચ, નસીબમાં કાગળ લખવાના કેટલાક નમુના કહેવતો, ઇડિયમ્સ, મોડીસ્ટ, વ્યંજન અને પારાખડી વગેરે વગેરે અનેક બાબતો દાખલ કરવામાં આવી છે. ટુંકામાં આ પુસ્તક ગુજરાતી લોકોને મરાઠી શીખવું હોય તો તેમને તેમજ મરાઠી લોકો ગુજરાતી શીખવું હોય તો તેમાં પણ તેમને મહાન અભિયાન છે. નામાંકિત શિક્ષકોએ તેની એક અવાજ તારીફ કરી છે. ટુંકામાં આવી જાતનું પુસ્તક જો પ્રગટ થયલું હોય તો આ પ્રથમ છે. કિંમત. ૦-૧૨-૦ દપાલ ખર્ચ ૦-૧-૦.

ખસો બાવન વૈષ્ણવોની વાર્તા.

શુદ્ધ સરલ ગુજરાતી ભાષાન્તર.

ખસો બાવન વૈષ્ણવોના નામથી કયો સહૃદય અગ્રણી હશે ! આ પુસ્તક વૈષ્ણવોનું તન, મન, અને ધન છે, શ્રી અચાર્યજીની રેવકોના ઉપરની અનન્ય કૃપાનું સરલ ભાષામાં આ પુસ્તક અનુભવી લેખકની લેખીતીથી લખાવવામાં આવ્યું છે. ભાષાન્તર કરાવ્યું છે આ પુસ્તકના સંપાદનમાં વિશેષ લખવાને અગત્ય નથી. સુવર્ણને તે રસવું હોય ! માટે પ્રત્યેક વૈષ્ણવે સ્વશ્રેયાર્થે આ પુસ્તક ખરીદવું ઘટે છે, અને તે વાંચી, વિચારી, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની સંપાદન કરવામાં વિલંબ કરવો જોઈતો નથી. સુનેષુ કિંમતના ! કિંમત. ૧-૮-૦ દપાલ ખર્ચ ૦-૩-૦

શિલ્પ દિપક.

(મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર)

સર્વે, સુધારો, કડીઆઓ તથા સલાહ વગેરે સીધીપીતુ (મારાનો કરનાર) કામ કરનાર કારીગરોને ઘણું ઉપયોગી થાય તેવું આ પુસ્તક છે જેને વિશેષ પ્રસાદ મળ્યાદી, લખવાનાં મળીતો તથા આચારીકના મૂર્તિ તથા મકાનો વગેરે બાબતોનાં ચીત્રો ચોરસાં અને કોષ્ટકો છે. આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે તે ઉંચા કાગળમાં છપાઈ તૈયાર થયું છે માટે મરજી હોય તેમણે મંગાવી લેવું કિંમત ૧-૦-૦ દપાલ ખર્ચ ૦-૨-૦

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર.

(શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં શ્લોક શ્લોકના ભાષાંતર સાથે)

શ્રી ગોવર્ધનનાથજીની રંગવાળી મંજળકારક છબી અને જી-
ભ ૧૪ ઉત્તમ ચિત્રાથી સુશોભીત ઉદ્ધારમંથ જાસ વિલાયતી પુઠા
સાથે મળ્યુત આધન્ડીંગવાળું, અનેક વિદ્વાનોએ માન્ય કરેલું છે;
વૈષ્ણવોના શ્રેયાર્થે મોટા કદવાળું (૧૨૨૦ પૃષ્ઠનું) છતાં કિંમત
૪-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ ૧-૦-૦

સપ્તશતી (ચડી.)

(મુળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર)

મદામાયા જગજગનની આદિ શક્તિની શક્તિ સર્વ ભૂમંડ-
ળમાં વિખ્યાત છે. આ પરમ પાવન ચરિત્રનો મહિમા અતિ અ-
ગાધ છે. આમાં કઠિન દાર્શનિક તત્ત્વ લિખિત છે મધુકૈટભનો વધ,
મહિપાસુરનો વધ, રક્તખીજનો વધ, શુભનિશુંભનો વધ આમાં
અતિ વિસ્તારપૂર્વક છે, દેવીસુક્ત, રાત્રિસુક્ત, રહસ્ય, કીલક, કવચ,
અર્ગલા અને પ્રયોગાદિ વિધિ સંદિત છે. ભાષા શુદ્ધ, સરલ, સરસ,
તનમનને પ્રસન્ન કરનાર છે, આ રેશમી 'ગુટકો' ખામ પૂજન પાઠમાં
રાખવા યોગ્ય હમણાજ મુદ્રિત છપાયેલ છે. આ પુસ્તકનો પાટ પ્રત્યેક
વૈષ્ણવોના ગૃહમાં અવશ્ય પાઠ કરાવવા યોગ્ય છે. આદિશ-
ક્તિની શક્તિ મહિમાને શ્રવણ કરવાથી સંપૂર્ણ રોગશોક ના-
શ્ય છે અને અપાર સુખ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. કિંમત.
૦-૧૨-૦ ટપાલ ખર્ચ ૦-૧-૬

મણિરત્નમાલા.

(મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર)

આ પુસ્તકમાં અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું સ્પષ્ટ રીતે વિવેચન કરવા-
માં આવ્યું છે. ભાષા શુદ્ધ અને સરલ રાખવામાં આવી છે. પ્રત્યેક
શ્લોકનો પ્રથમ અક્ષરાર્થ અને તે પછી વિવેચન સ્પષ્ટ રીતે કરવા-
માં આવ્યું છે. આ પુસ્તક અથવા તે ઇતિ પર્યન્ત અવલોકન કર-
વાથી મનુષ્યના હૃદયમાં જરા પણ સન્દેહ રહેતો નથી. આ વિષય

જ્ઞાનીજ્ઞાને અગમ્ય છે. કલિમાત્રમાં મનુષ્યો અનેક દુઃખોથી દુઃખી રહે છે. અને સર્વેને એ જાસા દેવ છે કે, મારું દુઃખ નિવૃત્ત થઈ જાય. સાંસારિક કહેવાતાં દુઃખે તો થોડે ધણેકાને નાશ પામે છે; પરંતુ મુતિ તો બ્રહ્મજ્ઞાન વગર કદિ પણ થઈ શકતી નથી. આ પુસ્તકને જેમ જેમ વાચવામાં આવે, તેનું જેમ જેમ મનન કરવામાં આવે, એકાન્તમાં તેના અર્થમાંજ વિચાર માત્રને વિલીન કરી નદાકાર થવાય, તેમ તેમ નિત્ય નવીન નવીન રમણીયતા, રમણના અને ઉપદેશ, એમાંથી પ્રતીત થાય છે. અને તે સમયનો આનન્દ અવર્ણનીય છે. અભેદ ભાવની ચમત્કૃતિજ એવી છે, જેમ જેમ તદ્દર્શન વિચાર કરીએ તેમ તેમ નિત્ય તે નવીન જણાય છે. આ પુસ્તકના મનનથી અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવનને પવિત્રતા લાગે છે. તથા હૃદયમાં જે વિસ્તાર આપે છે, તે અકથનીય છે. આ ગ્રન્થ માટે જેટલી પ્રશંસા કરવોતે સુવર્ણને રસવા સમાન છે. માટે વિશેષ વિવેચન કરતો નથી, માત્ર મંગાવી વાંચી જોયાથી પ્રતીતિ થશે ઉત્તમ છપાઈ તેમજ મજબુત પુણી ઉપર સોનેરી ગીદરીંગ છતાં. કિંમત. ૧—૦—૦ ટપાલ ખર્ચ ૦—૨—૦

પુરુષ કર્તવ્ય અથવા મોક્ષ માર્ગ.

(સત્. વેદાંત જ્ઞાન મેળવવાનો ભંડાર.)

મનુષ્ય જન્મ પારણ કરી પુરુષે એ પાતાના પુરુષાર્થ માટે શાં શાં કર્તવ્ય કરવાં ? તે આ પુસ્તકનું આયોજાત અવલોકન કરવાથી પૂર્ણ જ્ઞાન મળે છે. મહાશય તત્ત્વ જીજ્ઞાસુઓ ! આ પુસ્તકમાં પ્રથમ પુરુષ કર્તવ્ય, બ્રહ્મજ્ઞાન મહાત્મ્ય, કર્મ વિલાસ, તિર્થ વિવેચન, પિંડેસો બ્રહ્માંડે તથા આત્માના સ્વરૂપની સ્પર્શાતિની વ્યાખ્યા, દંડી વ્યાખ્યા, અગત્યની સુચના, માયાવિલાસ; સમષ્ટિ ચક્ર દેહની ઉત્પત્તિ, વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણથી કર્મચત્રીની વ્યાખ્યાઓ, તિર્થક પથ પક્ષીના શરીરની વ્યાખ્યા, કર્મ વિષે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ. શ્રી હરે નિશ્ચય, અર્જુન, વ્યવહાર વિલાસ વિગેરે વિગેરે બાજતોનો સમાસ કરેલ છે. કિંમત ૦—૧૦—૦ પોસ્ટેજ ૦—૧—૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પંચરત્ન.

સંસ્કૃત મૂળ અને ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પંચરત્ન આ પુસ્તક આર્યોનું તત્ત્વ મન અને ધન છે, એમ કહેવામાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. આ

પુસ્તકનું ભાષાંતર શુદ્ધ સરળ શુદ્ધમતી ભાષામાં લખાવી તૈયાર કરાવેલ છે મહાભારત જે મતિહાસનો સાગર છે તે પૈકી ગીતા, ગીતામહાત્મ્ય, વિષ્ણુસહસ્ર નામ, મનુસ્મૃતિ, ગર્જેન્દ્રમોક્ષ, મીષ્મસ્તવરાજ, ચર્તુશ્લોકી ભાગવત, સત્તિશ્લોકી ગીતા, નારાયણકવચ વગેરે રત્નોનું ભાષાંતર તૈયાર કરાવી છપાઈ ગયેલ છે માટે દરેક વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લોકો તથા વેદાંત જેવા સર્વોત્તમ વિષયનો સ્વાદ લેનાર જીસાસુઓને આ પુસ્તક ખરીદવા અમારી ખાસ લલામણુ છે, પુસ્તકનું કદ સુપરરોયલ ૩૨ પેજ લગભગ (૬૫૦) પૃષ્ઠનું છે, પૂજામાં રાખવા યોગ્ય રેશમી પુઠાથી બાંધેલું છે છતાં કિંમત ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ ૦-૨-૦.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કે જે વેદાંતના અંથો પૈકી સર્વોત્તમ અંથ છે. ગીતા સમાન જ્ઞાન નથી એવી જે કહેવત છે તે સત્ય છે, આ પુસ્તકની ટીકા માહાત્મા શ્રીધરસ્વામીની ટીકાના અનુસારે એક અનુભવી લેખકના હાથથી લખાવી છે. તે શીવાય શ્રીમદ્શંકર-સ્વામીની ટીકાના અનુસારે પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર ટીપ્પણુ તરીકે બહુજ વિસ્તારથી નોટ આપેલી છે, તેથી આજ પર્વત ટીકાઓની જે જે ગીતા છપાઈ પ્રસિદ્ધ થા છે. તે કરતાં આ ટીકા બહુજ સુગમ અને ચમત્કૃતી દર્શાવનારા છે. આ ગીતા ૨૦ સારા જ્ઞેજ કાગળથી ચિત્ર સાથે સુપરરોયલ ખત્રીસ પેજ રેશમી પુઠાથી પૃષ્ઠ ૪૭૦ ૫૦૦) છે છતાં કિંમત ૦-૯-૦ ટપાલ ખર્ચ ૦-૧-૬.

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ.

અર્જુનની યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણનાં છ ના પ્રકરણુ રૈ. વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુ એ બે પ્રકરણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર, ૧-૧૫૪ પાછા પડ્યું છે. આ અંથ જગત્ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનું વિશિષ્ટ વિવેચન કરવાનો જરૂર નથી; છતાં પણ કેટલાક નહીં જાણનારાઓની જાણને માં જણાવવું જોઈએ કે પરમજ્ઞાની મહાત્મા શ્રી વસિષ્ઠમુનીએ શ્રી રામચંદ્રજી પ્રત્યે કહેલા અપૂર્વ આત્મજ્ઞાનનું અતિ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કર્યું છે મુમુક્ષોને અતી ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે. ઉંચા કાગળ ઉપર સુંદર છાપથી છાપી રંગબેરંગી કપડાના પુઠાથી સુશોભીત કરેલ છે. કિંમત ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ ૦-૧-૦

શ્રીવિદ્યગીતા.

કે જેમાં શ્રી પરમેશ્વરના અવધવિહારી રહુક્રમ કમળ
દિવાકર શ્રી રામચંદ્રજીને શ્રી અખિલ યોગોદ્ર સદાશીવજીએ ઉપદેશ
કરેલો છે તેનું મૂળ શ્લોક સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર કરવામાં આવેલ
છે. કદ સુપરરોયલ સોળ પેજ પૃષ્ઠ ૨૦૦ ની. કિંમત ૧—૮—૦
ટપાલ ખર્ચ ૦—૧—૦

સ્વાધ્યયા.

અને

આર્ય વિદ્યાક્રમ, વિચાર, અને પરીક્ષા.

બહાલા વાંચનાર ! આ “સ્વાધ્યય” ગ્રંથ અવશ્ય વાંચ-
વાન ઘટે છે. કેમકે એ ગ્રંથ ખાસ ચારે વર્ણુને વાંચવા યોગ્ય
છે. કારણ કે જેમાં ચારે વેદની સંહિતાઓનાં પ્રમાણસુત્ર, પ્રત્યેક
કાર્યમાં કરવાના મંત્રવિનિયોગનો ક્રમ, અર્થાત્ ૧૬ સંસ્કાર અને
અમુક શાખાવાળાએ અમુક નિયમમાં રહેવું વગેરે વગેરેનો ખુલાસો
યજુર્પ્રશંસા, ઉપવેદનાં નામ, સાંખ્ય, ન્યાય, યોગ, વૈશેષિક, મીમાં-
સા, વેદાંત, ભક્તિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, સ્મૃતિ, પુરાણ આદિમાં રહેલા
રહસ્યો વિવેક, ગાયત્રી અને છંદ વગેરેનો વિચાર, પદશાસ્ત્રના કર્તા-
નાં નામો, સ્મૃતિનાં ઉપાંગો, પુરાણોના શ્લોકોની સંખ્યા, પ્રાચીન
ગ્રંથોના નામો વિગેરે વિગેરેખાખતોથી ભરપૂર છે. કિંમત ૧—૦—
ટપાલ ખર્ચ ૦—૧—૦

શ્રી વિદુરનીતિ.

(મહાત્મા શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત)

આ ગ્રંથ અત્યુત્તમ અદ્વિતિય, અપૂર્વ અને અનન્ય છે.
કારણ કે પરમેશ્વરના ભક્ત, ચાર વેદ, અઢાર પુરાણ અને છ શા-
શાસ્ત્રના વેતા, પ્રત્યેક વિદ્યામાં ચતુર એવા વિદુરજી કે જેનો રચેલો
“વિદુરનીતિ” નામનો ગ્રંથ, ચિત્તાકર્ષક અને સુખોદક જે... યોગ્ય છે
મહાત્મા વિદુરજીનાં વચનોનોસ્વાદ આર્ય બંધુઓ શી રીતે લઈ શકે ?
તે હેતુથી અમે શુદ્ધ સરલ ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કરવેલું છે
જેમાં વિદુરજીએ ધૃતરાષ્ટ્રને એવો તો હૃદયવેધક અસરકારક ઉપદેશ

કરેલ છે કે, જેથી કયા સહુદયનું ન આલ્લાદ નહિ પામે. વ્યાવહારિક-ધાર્મિક સારાં દ્રષ્ટાંતો આપેલા છે. પ્રત્યેક કુટુંબે પોતાની પ્ર. ૧-નાં કલ્યાણાર્થે અને ધરનાં નુપણાર્થે એકપણ પ્રત ધરમાં રાખવા અમારી આસં ભલામણ છે. કિંમત ૦—૬—૪૮ પાલ ૦—૧—૦

પાતાંજલ યોગદર્શન. (સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ કૃત).

પાતાંજલીનાં સુત્રો જગ જાહેર છે અને તે એટલાં તે. ર વર્માન્ય છે કે તે દરેક ભાષામાં એક જણથી નહીં પણ બે ત્રણ ત્રણ ગ્રંથસ્થો તરફથી જુદી જુદી આવૃત્તિઓ થઈ છે. મરાઠીમાં ત્રણ ગ્રંથસ્થોએ, બંગાલીમાં ત્રણ-ચાર ગ્રંથસ્થોએ, અંગ્રેજીમાં ચાર ગ્રંથસ્થોએ, તેમજ ગુજરાતીમાં તેનાં બે ભાષાંતરો થયાં છે; જેની દરેકની બબે આવૃત્તિ થઈ છે. પણ જે અમારી તરફથી ભાષાંતર મૂળ સુત્ર સાથે પ્રગટ થયું છે, તે આ બધી આવૃત્તિઓ સાથે સરખાવવા અમે ચેકાંજ કરીએ છીએ અને જે સરખામણીમાં અમારું ભાષાંતર તથા ટિકા સરલ અને સમજાય તેવી જણાય તેજ ખરીદવા લાગામણ કરીએ છીએ. કિંમત ૦—૧૨—૦ ટપાલ ખર્ચ ૦—૧—૦

રાજયોગ.

(સ્વામિ વિવેકાનંદ કૃત શુદ્ધ 'ગુજરાતી.)

આજ લગી ગુજરાતી ભાષામાં ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો પુસ્તકો લખાય ને તેમજ યોગ વિશે ત્રણ ચાર પુસ્તકો છે તે તમામ અંદે. ગ્રંથસ્થ વિદ્વાનોના હાથે લખાયેલા છે પણ જે કોઈ રૂપી ચાલે જ્ઞાનીથી ધર્મ અંગ્રાંગ યોગ સંબંધ બોધ આપનાર પુસ્તક લખાયું હોય તો ફક્ત આ એકંજ રાજયોગ છે જેના કર્તા કુરોપ-નાં રિ-કાં માં પ્રગટ પામેલા મરહુમ મહર્ષી સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ છે અને આ પુસ્તકની ઈંગ્રેજી આવૃત્તિની ફક્ત એકજ વર્ષમાં ચાર અગ્રિય ઈંગ્લાંમાં છપાઈને ખપી ગઈ છે તેજ તેની યોગ્યતા વિષે કુરતા સાબીતી છે જે તમારે સહેલથી યોગ શીખવો હોય અને તે સાથે વ્યાવહારિક ધર્મથી જાણીતા થવું હોય તો આ રાજ-યોગ મંગાવી ખાત્રી કરી જુઓ-ભાષા ધણીજ સહેલી છે બંધાઈ તથા કાંગળ ઉત્તર પ્રકારના છે. કિંમત ૦—૧૨—૦ ટપાલ ૦—૧—૦

અમૃતસાગર તથા પ્રતાપસાગર.

આ ગ્રંથ જયપુરના તત્કાલિન શાસક મારવાડી ભાષામાં રચ્યો હતો. તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર યદ્ય આ બીજી આવૃત્તિમાં છપા-
ઇને બહાર પડી શક્યો છે. એનાં ૨૫ પ્રકરણ છે, જે મોટા
નાનાં સર્વ રોગો તથા બાળક, સ્ત્રીઓ, પુરુષના સર્વ રોગોની વૈ-
દ્ય, લક્ષણ, ઉપાય એ સારી પેઠે વિસ્તારથી લખેલા છે. તથા ધા-
તુઓ અને ઉપધાતુઓ શુદ્ધ કરવી તથા મારવી; મોટા નાના રસ,
ઉકાળા, ચૂર્ણ, ગોળીઓ, અર્ક, તેલ, ધી, વગેરે દવાઓથી બનાવ-
વાની તરેહવાર વિધિ એ ગ્રંથમાં વિસ્તારથી લખેલી છે. અને વળી
રાગીના રોગો વગેરે પિછાનવા સાર નાડી, મૂત્ર, જીભ, શુક્ર, દૂત,
કાળજાન, વગેરે પરીક્ષાઓ લંબાણથી લખવામાં આવી છે. માટે
જે ગ્રંથનો અભ્યાસ કાઢાથી થોડી પણ બુદ્ધિવાળા મોટા વિદ્વાન
વૈદ્ય થઇ શકે છે. કાળજી સારા, મજબુત ઉપર સફાઇદાર ટાઇપથી
છાપવા સાથે પુઠું પાકું, સુશોભિત, પીઠે સોનેરી અક્ષર પાડેલા છે.
એ ગ્રંથની કીમત પ્રથમ રૂ.૬) હતી, છતાં વધારે કરી ફરી છ-
પાવાથી, મૂળ કીમતમાં ઘટાડો કરી રૂ.૨-૮-૦૮પાલ અર્થે ૦ ૪૦.

યોગ ચિંતામણી.

(મૂળરાહિત ગુજરાતી ભાષાંતર.)

આ ગ્રંથ અનુભવી લેખકની કસાવેલી લેખિની દ્વારા લખ-
વામાં આવ્યો છે, આજ પર્યંત વૈદ્યકનો આવો સરલ હુદ્દ ગ્રંથ
સાર્વજનિક હિતનો પ્રગટ થયો નથી એમ જો કહી શકાય. તેમાં
જરા અતિશયોક્તિ નથી આ એકજ પુસ્તકથી માણસ વૈદ્ય બની
તેતાનું ચરિતાર્થ ચલાવી શકે છે; કારણ કે આ ગ્રંથને કતોએ,
પારક, ઉશ્રુત, વાગબદ્ધ, ભેડ, બ્રહ્મ હારિત સહિતના વૈદ્યલિંગ અને
વૈજ્ઞાન્ય વગેરે ગ્રંથોના આધારે ગુંથે છે, તેને વળી જાણેંતર
કતાએ માધવ નિદાન, શાર્દૂલ ભારદ્વાજ સંહિત ગે.ગર રસજ્ઞ,
સુખોમણિ, કેશવ કલ્યાણ, કાળજાન રસગંગાધર. વગેરે લોક,
નિધંટ, વૈદ્યવલ્લભ, વૈદ્યજીવન, વૈદ્યામૃત, સારસંગ્રહ, ચિકિત્સા
અને કર્મવિપાકાદિક માનનિય ગ્રંથોથી મંડળ કરી માનનિય કરેલ
છે. જે અવલોકન કરવાથી ખાતરી થશે. પ્રિન્ટ ૩. ૧-૮
પાછે ત્રણ આના.

ગ નંદમંદાર અથવા કામકુતૂહલ.

લો.—આ પુસ્તક પાંચ પ્રાચીન ગ્રંથોનું મંથન છે. તેમાં જન્મથી તેમ કટલાક રોગોથી હીનવીર
) પૂરું પ્રાપ્ત થાય છે તેવા રોગનું સંસ્કૃત નિદાન તેમ
 ઉપર ઘણાક સહેલાઈથી બની સકે. તેવાં ચૂર્ણ, ગુટીકા અવમેહ
 કૃતો, પૌષ્ટિક પ્રયોગો વીગરેનો સંગ્રહ કર્યો છે. તેથી કમકૌવત ધાતુક્ષીણ
 વમાવસ્થા પ્રમેહ, પ્રદર વીગરે સ્ત્રી પુરુષોના વિકટ રોગો માટે બહુજ
 ઉપયોગી છે. તેથી આ પુસ્તક પ્રત્યેક ગૃહસ્થોને સંગ્રહ કરવા યોગ્ય
 તે મૂળ સહિત ગુજરાતી ટીકાથી સારા અક્ષર ને સારા કાગળ
 ઉપર છાપી પ્રસીદ્ધ કરે છે. કિંમત ૦-૮-૦ ટપાલખર્ચ. ૦-૧-૦

નપુંષકા નંદમંદાર અથવા કામકુતૂહલ.

લાગ ૨ જો—નપુંષકતા અને કમતાકાદને દૂર કરવાના અકર્ષક
 જરૂર ઘણાક પૌષ્ટિક પાકનું ખ્યાન આ બીજા ભાગમાં લખવામાં
 હો છે તેમજ હસ્તકર્મના દોશ નાશ કરવાના તથા પ્રદરનાશક,
 વૃક્ષનાદિના અનેક અનુભવિ પ્રમાણ સહેજમાં બની શકે તેવા
 અને તે સાથે યુનાની દવાઓ પણ દાખલ કરવામાં આવેલ છે
 ડ્રા-લેપ-પટ્ટી વગેરે અનેક ઉપયોગી બાં બંતોથી ભરપૂર છે.
 મંત ૦-૮-૦ ટપાલ ખર્ચ. ૦-૧-૦

પ્રજ્ઞાન અને અનુપાન તંત્રગિણિ.

સહસ્ત્ર પુસ્તકમાં આર્શપણીત વચનોનું અઘાપિ પર્યંત જેનું
 જરાતીમાં ભાષાંતર થયેલ નથી તેનું મૂળ શ્લોક સહિત ગુજરાતી
 માંતર ઘણું ગ્રંથોનું મંથન કરી સંગ્રહ કરેલ છે એટલે નાડી,
 ૧, જીવંત ગળાદી અષ્ટવિધ પરિક્ષાઓનું વિવેચન પ્રમાણસર
 હો છે તથા સાધ્યાસાન્ય એટલે જીવન મરણનું પણ આખત વર્ણવેલું
 ૨. વળી તે સાથે માત્ર ઉપધાનુઓનાં શોધન, મારણ, ગુણ અવગુણ
 નિરૂપણ, ઉપાવધ, રસ, ઉપરસ, વગેરેની પરિક્ષા, શોધન,
 તિ અને તમામ દવાઓનાં અનુપાનોનું ર્પાષ્ટકરણ કરવામાં આ-
 ૩ છે, જેથી રોગી, નિરોગી, વૈદ્ય, ગૃહસ્થો અને સાધારણ જનોને
 વચ્ચે રાખવા લાયક છે. અને પુસ્તક ભેગાં છતાં.

કિ. ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ ૩. ૦-૨-૦.

આરુ નુધાકર.

આ પુસ્તકમાં રસાયણ (સમ ધાતુ) મારવા
ર તિથી અ ભવ મિદ્ધ કરેલ છે. તે શિવાય રસાયણ
પરીના અને પ્રત્યે રાગ ઉપર લેવાનું અનુપાન વિગે
બહુ વિસ્તારથી છે. શિવાય પંચકર્મની શુદ્ધિ (પરસેવે કઢાવે,
સ્નેહપાન, રેચ, વમન, ઘસ્ટી) ઉપધાતુ મારવાની ક્રિયા, ને ખાવાના
અનુપાન, નિષ શોધવાના વિધિ, ખાવાના અનુમાન, ઉપવિષ ખાવા-
ના વિધિ અને સંપૂર્ણ નેત્ર રાગ ઉપરની ક્રિયા વિગેરે વિષયોથી
ભરપૂર છે. કિમ્મત ૩.૧-૦-૦, પોસ્ટજ બે આના

ઔરંગઝેબ અને પરમહંસ.

આ ઐતિહાસિક નવલ કથા દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ પાદશાહ ઔરંગઝેબના જુલમ; મહાત્મા પરમહંસ, ક્ષત્રિયકુળા તિલક મહારાજ
રાજસિંહ વીરકેશરી પ્રતાપસિંહ અને એવા એવા સ્વદેશ પ્રેમી પુરુષોનાં
વીરસભર્યાં અદ્ભુત પરાક્રમે ભરપૂર છે. વળી તપસ્વીની પ્રમીલા
અને સુમતી જેવી આર્ય સ્ત્રીઓને શિરે જુલમી શાહનું સમયમાં
દુઃખનાં ઘોર વાદળ તુટી પડ્યા છતાં તેમણે પોતાની વિવ્રતાનું
પ્રાણાર્પણ પર્યંત નહીં રીતે કેવું રક્ષણ કર્યું? તે આ-
બેહુબ ચીતરવામાં આવ્યું છે. એટલે કે ઇતિહાસ રૂપે, નીતિભોધ
રૂપે અને રસમય નવલકથા રૂપે આ ગ્રંથ અદ્ભુત છે. વળી તે
બંગાળી ઉદ્ભવ નવલકથાનું રસમય ભાષાંતર છે; તે ગ્રંથક અર્થ
મંગાવી ખાત્રી કરો. કિમ્મત ૧- -૦ ટપાલ ખર્ચ ૧-૦-૦

પૃથિરાજ-ચહુઆણ.

ભારત વર્ષના છેલ્લા રાજપૂત મહારાજા મહાપ્રતાપના
પ્રખળ પ્રતાપી પૃથિરાજ ચહુઆણનું નામ આગેનાં મનમાં રમી
હેલું છે. પૃથિરાજ એ શ્રાવણેન્દ્રિય ઉપર આત્તાં મનુષ્ય
દૃઢ પ્રકૃષ્ટિ અને છે ગર્વનાં અકુરો રકુરાયમન થાય છે. નમસ્ક
દ આનંદો અને છે અને પ્રેમથી એ મહાન નવલકથાના સા-
બવા પ્રત્યેક સમજી ઉત્સુક થાય છે. એ પ્રતાપી પુરુષનાં ગુજરા-
તી ભાષામાં સાક્ષરો તન્કથી જો કે ભાષાંતરો દ્વારા ; તે પણ
જેમ એક કવી કહી ગયો છે કે- ' નવીનમાં મોહ વધારે
તદનુસાર અમેએએ મદદ પરાક્રમી વીરનાં અદ્ભુત પરાક્રમોનું વૃતાંત
શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરાવેલું છે. આ પુસ્તકમાં શૃંગાર,
વીર, અદ્ભુત અને કરુણારસ એવી તો અવર્ણનીય ખુબીથી લ-
ખવામાં આવેલ છે કે જે માટે અત્ર વિવેચન કરવું નકામું છે.
કિમ્મત ૧- -૦ ટપાલ ખર્ચ ૦-૨-૦

સંસ્કૃત ચિત્ર.

પાત્ર લક્ષમાં ગ્રંથ લે છે.

આ કાદંબરી રસાલંકારથી ભરપૂર છે. તે વાંચતાં દરેક માણસને બહુધા પોતાનું ચરિત્ર લખેલું હોય એવો આભાસ થવાની સાથે રસિક લાગે છે તેમજ ધરસંસારના તથા કુટુંબના અવહારના વખતો વખતના વિવિધ દેખાવો મનને ધણો આનંદ આપવા ઉપરાંત આખેહુઝ અસર કરે છે. વિદ્વાનોને, તેમ સાધારણ માણસો અને બાળક, મુલાન તથા વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને સ્વાનુભવતા સ્મરણમાંથી શિક્ષણવડે જ્ઞાન થતાં વિનોદવાંચના વધે છે. કુંકામાં એકવાર આ પુસ્તક હાથમાં લીધા પછી અધુરું મુકવું ગમતું નથી. વરંવાર વાંચવાથી અભાવ નહીં થતાં વધારે મજા પડે છે. અંદાજે દરેક માણસે પોતાના ઘરમાં સંગ્રહ કરવા લાયક છે. વારતા રૂપે વધારે ઉત્કટા ઉત્પન્ન કરેછે. કિંમત ૧—૦—૦ટપાલ અર્થ ૦—૩—૦

દ્વિત્રિયા પતિદુઃખી.

દ્વિત્રિયા પતિદુઃખી અથવા એ સ્ત્રીઓ પરણવાની નિષ્ફળતા માઠા પરિણામ, આ નામનું પુસ્તક હાથમાં પ્રવેશ થયું છે. તે દરેક સમજી વર્ગને વાંચવાની અમો ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. એ સ્ત્રીઓ પરણવામાં કેટલાક મોટાઈ સમજનારાઓએ આ પુસ્તકનું અભ્યાસ મનન કરવું ધટે છે. આ પુસ્તક ઉપરથી ઘણો સુખોપલેવળો છે એ સ્ત્રીઓ પરણનારની કેવી ફળેતી થાય છે. પૈસે ટકે કેટલો ખરાબ થાય છે અને સર્વ પ્રકારે હેરાન હેરાન થઈ જાય એ સર્વ સાધારણ ઉપયોગ કરી શકે એજ હેતુથી.

કિંમત ૨ ૦-૮-૦ ટપાલ અર્થ ૦-૧-૦

કૃષ્ણગુન્યચિત્ર.

ગોપાલીલા, મથુરાલીલા અને દ્વારકાલીલા.

અર્થાત્ શ્રી ભાગવતના દશમસ્કંધનું ગુજરાતી કવીતામાં ઉત્તમ રાગ રાગણી સાથે કવિરત્ન ગીરધરદાસનું રચેલ ચરિત્ર વૈષ્ણવી સંપ્રદાય અને કથા કરનાર બ્રાહ્મણોને અતિ ઉપયોગી સુપરરોચક આઠ પેજ પુષ્ટ ૪૦૦ છતાં ઘટાડેલી.

કિંમત ૦-૮-૦ ટપાલ અર્થ. ૦-૦-૬

સ્વચ્છંદિ સ્ત્રી.

સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર રાખનારી નિયમના માઠા પરિણામો:-
સ્ત્રીઓને હાઈ કોલેજ સ્વતંત્ર નથી કારણ બાલ્યાવસ્થાએ
પોતા માત રક્ષણ જે છે અને વૈવાહિક અવસ્થાએ પિતૃશક્તિ કરે
છે અને વૃદ્ધ અવસ્થાએ પુત્રો રક્ષણ કરે છે. તેમ તાં સ્વતંત્ર
રાખવાથી શુ પરીણામો થાય છે, તે વૃત્તાંત આ પુસ્તક વાંચવાથી
જણાય છે. કિંમત ૦-૬-૦ ટપાલ ખર્ચ. ૦-૧-૦

હુનર સાગર.

નિર્ધમીને હુધમી અને નિર્ધનને ધનવાન બનાવનાર.
૨૦૦૦ હુનરોનો મોટો સંગ્રહ આપણો દેશ હુનરમાં પ્રાંત-
તકાળમાં પછાત પડવાથી અધમાવસ્થા ભોગવે છે અને યુરોપ—
આદિ પાશ્ચિમાલ દેશ હુનરમાં ધણાજ આગળ વધ્યાથી અવર્ણ-
નીય સુખ સંપાદન કરે છે. આપણા દેશમાં હુનરનો પ્રચાર થાય
રાને પરદેશી મોઢક વસ્તુ ઉપરથી મમતા અટકાવવાના હેતુથી
આ પુસ્તકને છાપવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકની કિંમત પ્રથમ ર.
૨) બે હતી તે ઘટાડી એકદમ ર. ૧-૦-૦ કર્યો છે. આ પુસ્ત-
ક સ્વવેદશ્યેથી જનને દેશની ગાબાદી ઇચ્છવા સાર ખરીદવું ધણું
જ સારું છે. કિંમત ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ. ૦-૨-૦

કોતક રત્નાકર.

અદ્ભુત વિદ્યાકલા સંગ્રહ.)
આ પુસ્તકમાં નાગાર્જુન સિદ્ધ ચરિત્ર, સંજીવની વિદ્યા, ધ્રુ-
વજલ વિદ્યા, વનસ્પતિ વિદ્યા, ગદ્ય વિદ્ય, રસાયનશાસ્ત્ર, ઔષધ
કલ્પસંગ્રહ અને પરલોક યોગ્ય પ્રકારે મંત્ર તંત્ર ઔષધિ તાન અં-
મંત્રવાદી તથા વાતી વિલાસી જનોને આનંદ આપે છે. તેણે આ પુ-
સ્તક છે. કિંમત ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ. ૦-૨-૦

ઉપરના પુસ્તકોના કિંમતના પૈસા પ્રથમ મનીઓર્ડર અથ-
વા અથવા વેદ્યુપેબલથી પુસ્તકો મોકલવામાં આવશે. આ પુસ્ત-
કો શિવાય ખીજ સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને હિંદુસ્તાની પુસ્તકોનું
'સસ્વીપત્ર' કપાટલોગ અર્ધા આનાની દીકરી મોકલવાથી મોકલવા-
માં આવશે. પુસ્તકો મોકલવાનું ફોર્મ -

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે બુકસેલર.

ત્રણહરવાળા-અમદાવાદ.

ધી અમદાવાદ મુનિયન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડ.

